दयापरा: । (२) तं याज्ञवल्क्यं वन्देहं मन्त्रभाष्यप्रसिद्धये ॥२॥ गुरुतस्तर्कतश्चैव तथा शातपथश्रुतेः । मदपीन्वक्ष्यामि मन्त्राणां देवताश्छान्दसं च यत् *॥३॥ ऋचो यजूंषि सामानि तथार्थः पदवाक्ययोः। श्रुतयश्चैव याः प्रोक्ता योर्थवादश्च कर्म्मणः ॥ ४ ॥ तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे विशिष्टकर्म्मजनितस्मृति-संस्कारसन्तानानुच्छित्तिधर्म्माणः (३) सुप्तप्रबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भप्रभृतयः कल्पादौ सह विद्य-

त्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष एतदुभयं सत्यम्" इत्यादिश्रुतिभिरादित्या-धिकरणतया उक्तत्वेन तदधिष्ठातारं चेत्यर्थः ।

(२) जाबाल, १ गौधेय, २ काण्व, ३ मध्यंदिन, ४ शापीय, ५ तापनीय, ६ कापाल, ७ पौण्ड्रवत्स, ८ आवटिक, ९ परमावटिक, १० पाराशर, ११ वैणेय, १२ वैनेय, १३ औधेय, १४ गालव, १५ इत्येते पञ्चदश शिष्यास्तैः प्रवर्तिता पञ्चदश शाखाः । तदुक्तं चौलीरभाष्ये 'तेन याज्ञवल्क्येन तानि यजूंषि महर्षिभ्यः पञ्चदश समर्पितानि' तेषां चिह्नते सप्तदश शाखाभेदाः ॥

(३) (विशिष्ट-धर्म्माणः) अत्र पूर्वपदानां समासं कृत्वा पश्चात् धर्म्मशब्देन बहुव्रीहिः तेन धर्म्मादनिच् केवलादिति समासान्तानिच्सिद्धिः ।

* मन्त्रादेवताश्चेत्र—२ पु० पाठ ।

याभिव्यज्यमानाः स्मर्तारो द्रष्टार ऋषय उच्यन्ते। सोयं हिरण्यगर्भपरम्परयाऽभिव्यक्तो नित्यो वेदः। हिरण्यगर्भपरम्परा ब्रह्मपङ्क्तिः ‡। तेच श्रुतौ व्यज्यमाना ज्ञायन्ते। तद्यथा। "तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद् यद्दर्शपूर्णमासाविति"। तत्र दर्शपूर्णमासद्रव्यदेवतामन्त्रादि परमेष्ठिना दृष्टमित्यर्थः। तथा "दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकार" इत्युपक्रम्य "न तदुहाश्विनोरनु श्रुतमास"इत्येवमादिनेतिहासेन प्रवर्ग्यगतानां मन्त्राणां दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिति गम्यते। ऋषिश्च ज्ञातव्य इति दर्शयति। "प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यदि"त्युपक्रम्य "स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेदे" इत्यादिना ग्रन्थेन फलं दर्शयति। अथ देवता मन्त्रवाक्याभिधेयाः। यथा "अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदि"त्यत्राग्निः। "इषेत्वे"ति शाखा। नन्वग्निर्मूर्द्धेत्यत्राग्नेर्महाभाग्यत्वाद्देवतात्वमुपपद्यते शाखादीनां तु स्थावरत्वाद्देवतात्वं दुर्लभमिति यश्चोदयेत् तं प्रतिब्रूमः। यस्य यत्र हविर्भाक्त्वं स्तुतिभाक्त्वं वा विद्यते सा तत्र देवता न तु रूक्षा। एवं च सति

---

‡ हिरण्यगर्भपरम्परा ब्रह्मपङ्क्तिः—२ पु० नास्ति।

शाखादीनां देवतात्वमुपपद्यतएव। यदुक्तं स्थावरत्वादिति, अत्र ब्रूमः। अधिष्ठात्र्यो देवताः विद्यन्ते, प्रतिमाभूतास्तु शाखादयस्ताः फलं (४) साधयन्तीत्यदोषः। मन्त्रस्य वाच्यं देवतेति श्रुतिर्दर्शयति। "आशुः शिशानो वृषभो न भीम" इत्यनुपक्रम्य "ऐन्द्र्योभिरूपा" इति इन्द्रस्य देवत्वं दर्शयति। छन्दोपिज्ञेयमित्यनेनैव दर्शयति येनैवमाह "दक्षिणतोऽसुरान्रक्षांसि अपहन्ति त्रिष्टुभिर्वज्रो वै त्रिष्टुबित्युपक्रम्य ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः संपद्यन्ते तदाग्नेय्यो भवन्तीति। नक्षत्रच्छन्दोविद्देवतामाग्नेयीं संपदं वेदेति"। ऋचो यजूंपि चात्र विद्यन्ते तानि च ज्ञेयानीत्यत्र श्रुतिर्भवति। "यां वैदेवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवतासर्कादेवता तद्यजु" रिति, उपासनार्थञ्च ऋग्यजुषयोः पृथग्ग्रहणमतोज्ञेयं ऋग्यजुषमिति। नियताक्षरपादावसानाऋक्। अनियताक्षरपादा-

(४) ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकमेव स्वाध्यायाध्ययनं कर्त्तव्यमन्यथा दोषः एतान्यविदित्वा योधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तरायश्च गर्तं वा प्रपद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवतीति कात्यायनेनोक्तः। तत्र यजुषां षड्वरमताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येकम् आसुरीपञ्चदशेत्याद्युक्तं छन्दो बोद्धव्यम्।

वसानं यजुः। प्रगीतं मन्त्रवाक्यानाम् *। अथ पदार्थः। तत्र 'चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता' इति नैरुक्ताः पठन्ति। तत्र नाम पञ्चप्रकारं पठन्ति। 'धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च। वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम्'। तत्र धातुजम्। वन्दारुः, (५) पचमानः †। धातुजाज्जातं तद्धितपदम्। आग्नेयः, याजमानम्, दैव्याय। समर्थार्थजः समासः। स च संक्षेपतश्चतुःप्रकारः। अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः। अथोदाहरणानि। उपरिनाभि, बहिष्पिण्डम्। प्रजापतिः, पशुपतिः। अग्नीषोमौ, इन्द्राग्नी। कृष्णग्रीवः, सितिकण्ठः। यथासंख्यं द्वे द्वे उदाहरणे। वाक्यजम् "क्रयस्य रूपं सोमस्य त्वाजा" इत्यत्र सोमस्य क्रयस्य रूपं त्वाजा इत्येवं प्राप्ते रूपशब्देन व्यवधानं व्यत्ययश्च। व्यतिकीर्णमन्यत्र प्रसिद्धं यत्पदत्वेन तत्प्रतिरूपका ये वर्णास्तैः सहोच्चार्यते यत्तत्। पार्श्वतः श्रोणितः शितामत इत्यत्र शितामतइति। त्वमग्नेद्युभिस्त्वमा-

(५) वन्दारुरित्यत्र शृवन्द्योरारुरितिपा॰सूत्रेण वन्दधातो रारुप्रत्ययः।

* नियताक्षरैरारभ्य—वाक्यानाम्—इत्यन्त वाराणसेयपुस्तके नास्ति।

† यजमानः, यक्ष्मानः इति १ पु० अधिकम्।

गृह्यचणिरित्यत्राग्रहणिरिति। तत्र नाम्नां सामान्यतोर्थवचनं सत्त्वप्रधानानि नामानि। सतो भावः सत्त्वमस्तिता। तद्यत्र प्रधानन्तन्नाम, गुणभूता क्रिया, विभक्त्यर्थः कारकञ्च। तानीमानि सत्त्वप्रधानानि नामानीतिनाम्नोर्थः। अथ भावप्रधानमाख्यातम्। भावो नाम क्रियायाः फलम्। तद्यथा ओदनं पचति देवदत्त इत्यत्र देवदत्ताख्यया ओदनाख्यस्य भावस्य गुणभूता पाकक्रिया, अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युच्यते। यद्वा भावप्रधानं भावनाप्रधानं, भावना च पुरुषपरिस्पन्दः पुरुषप्रयत्नः आत्मनो व्यापारः। परिस्पन्दस्तु भूतानां सा यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया तदिदं भावप्रधानमाख्यातम्। अथवा भावो धात्वर्थः क्रियेत्यनर्थान्तरं, सा यत्र प्रधानं गुणभूतानि षट्कारकाणि तदिदम्भावप्रधानमाख्यातम् इत्याख्यातार्थः। तानि च पचति पठतीत्यादीनि। अथ विंशतिरुपसर्गाः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यतोर्थः। विशेषार्थस्तुनन्त इति। ते च प्र-परा-अप-सम-अनु-अव-इत्यादयः। अथ निपातानामर्थः सामान्यतोऽसत्त्ववचनता। सत्त्वं द्रव्यमसत्त्वमद्रव्यम्। तद्वचनाश्चादयो निपाता असत्त्ववचनाः ‡। अथ त्रैराश्यम्। उपमार्थीयाः, कर्मोपसंग्रहार्थीयाः, पादपूरणा इति।

‡ एतं सूत्रमित्यारभ्य एतदन्तं ? पुस्तके नास्ति।

तत्रोपमार्थीयाः सादृश्यवचनाः इव-न-इत्यादयः। तद्यथा-"देव इव सविता सत्यधर्मा। इन्द्रो न" ॥ कर्मोपसंग्रहार्थीयास्सहायत्ववचनाः च वा अह इत्यादयः। तद्यथा "वातो वा, मनो वा, अग्निश्च पृथिवी चे"त्यादयः। पादपूरणाः पादमेव पूरयन्ति न त्वर्थान्तरं वदन्ति अनर्थान्तरवचना इत्यर्थः। ईं कम् इत्यादयः। "सद्योजज्ञानो विह्वी, इमानु कं भुवना"। उक्तं च 'क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् (६)। सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणा' इति। अथ वाक्यार्थं व्याख्यास्यामः। नामाख्यातोपसर्गनिपातसमुदायो वाक्यम्। तस्यार्थो वाक्यार्थः। ननु यदि पदान्येव संहतानि वाक्यमुच्यते एवं तर्हि य एव पदार्थः स एव वाक्यार्थस्ततः पृथग्वाक्यार्थव्याख्या नोपपद्यत इति यच्चोदयेत् तं प्रत्याह। साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः। गौरित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति। तथा गच्छतीत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति ततो गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति। अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते यत्र गौर्वाहदोहादिभ्यो व्यावृत्य

(६) (विशेषकृत्) विशेषार्थप्रतिपादक। तदुक्तं। उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहार परिहारवत् इति। (सत्त्वं) द्रव्यं तच लिङ्ग संख्यान्वितं भवति।

गमनेनतिष्ठते, गमनं चान्यगन्तृभ्यो व्याहृत्य गव्येवावतिष्ठते अयं वाक्यार्थः। स एव प्रकरणाविरोधी वाक्यार्थः पदार्थनियमे हेतुः। पदं तु पदार्थपरिज्ञानहेतुः। अयं पदार्थवाक्यार्थयोरर्थविशेषः। नन्वस्य पदचतुष्टयस्य वाक्यगतस्य कथं गुणप्रधानभाव इति, उच्यते। पदार्थद्वारकः सम्बन्धो गुणप्रधानभावश्च पदानाम्। तत्र प्रधानमाख्यातं गुणभूतान्यन्यानि, आख्यातार्थस्य साध्यत्वाद् इतरेषां पदार्थानां स्वभावसिद्धत्वात्। तत्र सिद्धार्थसाध्यार्थयोर्यदेकस्मिन्वाक्ये समुच्चारणं तत्साध्यार्थं भवितुमर्हति न सिद्धार्थम्। तथाच भूतं सिद्धं भव्यं साध्यम्। 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते न भव्यं भूतायेति न्यायविदः पठन्ति। एते च वाक्यार्था इषेत्वादिके मन्त्रगणे प्रायशो दृश्यन्ते। 'विध्यर्थवादयाच्ञाशीः स्तुतिप्रैषप्रवल्हिकाः। प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्त्तनम्। अवधारणञ्चोपनिषद्वाक्यार्थाः स्युस्त्रयोदश। मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते, व्याख्या च श्रुतिचोदिता'। अथैतेषामुदाहरणानि। तत्र विधिः परमेष्ठ्यभिधीतः "अश्वस्तूपरोगो मृग" इत्यादिः। अर्थवादः "देवा यज्ञमतन्वते"त्यादि। याच्ञा "तनूपाऽअग्नेसि तन्वं मे पाहि"। आशीः "आ वो देवास ईमहे"। स्तुतिः "अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्"। प्रैषः "होता यक्षत्समिधाग्निमि"त्यादिः।

प्रवल्हिका "इन्द्राग्नी अपादियमि"त्यादि। प्रश्नः "कः स्विदेकाकी चरती"त्यादि। व्याकरणम् "सूय एकाकी चरती"त्यादि। तर्कः "माधृधः कस्य स्विद्धनम्"। पूर्ववृत्तानुकीर्त्तनम् "ओषधयः समवदन्ते"त्यादि। अवधारणम् "तमेव विदित्वातिमृत्यु,मेति"। उपनिषत् "ईशावास्यमि'त्यादि।

अथ व्याख्याधर्माः। 'अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत्। विप्रकृष्टं तु सन्दध्यादानुपूर्व्यञ्च कल्पयेत्। लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योज्यं वाक्यानुलोमतः *। यद्यत्स्याच्छान्दसं वाक्यं † कुर्य्यात्तत्तु लौकिकम्। अथोदाहरणानि। अतिरिक्तं पदं त्याज्यमिति यथा,—'इमा नु कं भुवनासीषधामा', कमित्यनर्थको निपातः। हीनं वाक्ये निवेशयेत्—'अस्मादन्नादिति भागमवेच्चते' इत्यत्राधस्तनो मन्त्रशेषः इहाप्यभिसन्धानीयः अस्मादन्नान्निर्भक्त इत्यादि। विप्रकृष्टं तु संदध्यादिति—"सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यतामि"त्यत्र संपृच्यतामिति व्यवहितसंबन्धः। आनुपूर्व्यं च कल्पयेदिति—"मानो मित्रो वरुणो अर्यमायु"रित्यत्र "यद्वाजिनोदेवजातस्येति"द्वितीयोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः। यतो हि यदुक्तं ‡ वाक्ये प्रथमं भवति। लिङ्गं धातुं विभक्तिं च यथार्थं § सन्न-

* आनुलोम्यतः—पा० बा० पु०। † वाक्यं—पा० बा० पु०। ‡ वृत्तं पा० बा० पु०। § वाक्यविशेषार्थं—पा० बा० पु०।

मयेत्। लिङ्गं तु वाक्यवशात्सन्नमयेत् *। 'पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ'। अत्र पवित्रे इति नपुंसकलिङ्गं वैष्णव्याविति पुंलिङ्गम्, तत्र वैष्णव्यावित्यस्य सन्नतिराविष्टलिङ्गत्वात्पवित्रशब्दस्य। धातुं धात्वर्थं च सन्नमयेत्। "अग्रेगुवो अग्रेपुव" इति। अत्र अग्रेपुव इति संदेहः किमत्र पिबते-रूपमुत पवतेः, तत्र श्रुतितो निर्णयः "ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ती"ति व्याख्या-नात्पिबतेरेव रूपमिति। "कस्मै देवाय हविषा विधेमे"ति हविषेति तृतीयाया द्वितीयास-न्नतिः वाक्यसंयोगात्। अन्यदपि यत्किञ्चिच्छान्दसं तत्सर्वं लोकविदतैः शब्दैर्व्याख्येयमित्ययं सामान्यो व्याख्याक्रम उक्तः। अतः परं वैशेषिकमनुक्रमिष्यामः। अथ (१) इषे त्वा द्वाव-ध्यायौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः। परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्यार्षं देवानां वा प्राजापत्यानां, "तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्दर्शपूर्णमासावि"तिश्रुतेः। परमेष्ठिन आर्षम्। तथा "ते देवा,

(१) अत्र महीधरभाष्ये तत्राद्याध्यायद्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकायेति दर्शपूर्णमासमन्त्राः, तेषां परमेष्ठी प्रजापतिऋषिर्देवता, प्राजापत्या वा। द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकाषट्कं पितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिऋषिः।

* लिङ्गं तु वाक्यवशात्सन्नमयेत्—इति १ पु नास्ति।

अकामयन्ते"त्युपक्रम्य "तत एतं हविर्यज्ञं ददर्शुर्यद्दर्शपूर्णमासावि"ति देवानामार्षं कथ्यते। तत्रास्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यजूंषि। पुरा क्रूरस्येतीयं त्रिष्टुप्। तत्र यजुषां केचिद्वैशेषिकं छन्दइच्छन्ति पिङ्गलपरिपठितं दैव्येक (२) मित्यादिनेति। तत्र च सर्वसंख्याया व्यवहारः,

॥ ॐ वेदपुरुषाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ *इषेत्वा। इषेत्वोर्जे त्वा

"पाद" इत्युपरिष्टादधिकारात्। (३) तत्र 'इषे त्वा' द्विपदो मन्त्रः अचरत्वाद्दैव्यनुष्टुप्। त्वया शाखाच्छेदे विनियुक्तः। न चाख्यातमुपलभ्यते, न चाख्यातं विना वाक्यं किञ्चिद्विद्यते

(२) तत्र छन्दः। गायत्री। इत्यधिकृत्य, दैव्येकम्। आसुरीपञ्चदश। प्राजापत्याष्टौ। यजुषां षट्। साम्नां द्विः। ऋचां त्रिः। इत्युक्तम्।

(३) अवेदं बोद्धव्यम्। प्रथमतः प्रकृतित्वाद् दर्शपूर्णमासमन्त्रा अत्र पठ्यन्ते। यत्र च साकल्येनाङ्गानामुपदेशः सा प्रकृतिः। यत्र केवलं विशेषाङ्गोपदेशोऽङ्गान्तराणि च प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः। प्रकृतिश्च अग्निहोत्रेष्टिसोमभेदेन

---

* प्रथमाध्यायस्यानुवाकसूत्रम्। इषेत्वेका १, वसोः पवित्रं तिस्रो ३, अग्नेव्रतपते सप्त ७, पवित्रे स्थोद्वे २, शर्मासि तिस्रो ३, धृष्टिरस्यग्निमासि द्विक्रो २, देवस्य त्वा तिस्रो ३, देवस्य त्वा पञ्च ५, प्रत्युष्टं रक्षस्तिस्रो ३ दशैकविंशत्।

इत्यध्याहारेणानुषङ्गेण वा वाक्यपरिपूर्त्तिः कर्त्तव्या। नन्वध्याहारानुषङ्गयोः को विशेषः। लौकिकोऽध्याहारः यथा "भूताय त्वा नारातये मरिशेषयामि पिनष्टि," प्राणायत्त्वेति प्रतिमन्त्रम्। प्राणाय त्वा पिनष्टि। अनुषङ्गस्तु मन्त्रावयव एव। यथा "अस्मादन्नान्निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः"। तथा "अस्यै प्रतिष्ठायै निर्भक्त" इत्यादिविष्णुक्रममन्त्रेषु पठितमिहाभिसंबध्यते परिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य। अयं विशेषोऽध्याहारानुषङ्गयोः। इह त्वन्यशाखापरिपठितेनाख्यातेन सूत्रका-

व्वायवंस्थदे वोवंः सविताप्प्राप्पंयतुश्रेष्ठतमायकर्म्मणऽआप्प्या-

रेण वाक्यपरिपूर्तिः कृता 'छिनद्मीति चोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीतिचोत्तर' इति। अथ कोऽर्थः। शाखा उच्यते। इषे, अन्नाय त्वां छिनद्मीति। इषु इच्छायाम्, तस्य क्विपि इट् इति रूपं भवति तस्य तादर्थ्ये च चतुर्थी "इषे" श्रुतयन्नामभिधेयं दृष्टेः तदाह 'यदाह इषे त्वेति वृष्टिः सर्वेषैष्यते'। अतोऽभिधानगतस्य धातोरभिधेयक्रिया विद्यतइति। इषं इत्यभिधानम् अभिधेया वृष्टिः।

विधा। अथ कृताधानस्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादाधानमन्त्रा एव प्रथमं पठनीया सत्यम्' आधानेऽपि पावमान्यादीष्टीनामुत्कर्षात्तासां च दर्शपूर्णमासविकृतित्वात्त एव प्रथमं पठनीया इति सामञ्जस्यात्।

न्याय्योऽभिधानाभिधेयलक्षणसंबन्धः। "त्वा" इति। युष्मदो द्वितीयैकवचनस्य स्थाने आदेशः। नन्वेवं तत्र यदि एषणक्रियायोगादिह इष्टिरभिधीयते न तु रूढ्या तदानीं यद्यद्धिरण्यादि किञ्चिदिष्यते तत्तत्सर्वमिडित्युच्येत, तथा सति संव्यवहारोच्छेद इत्येवमादीन्दोषान्के चिद्विदधति, तदसत्। सिद्धे हि शब्दार्थसंबन्धे पश्चादभिधानाभिधेयभावं क्रियाद्वारकं प्रकाशयितुं व्युत्पत्तिः क्रियते। सा च क्रियमाणा तस्मिन्नेवाभिधेये ऽवतिष्ठते मगधाधिपतिवत्। यथा मगधाधिपतेर्मगधेषु

यद्द्ध्मग्घ्न्याऽ इन्द्राय भागम्प्र जावतीरनमीवाऽअयक्ष्मामावस्ते-

देशेष्वाधिपत्यमस्ति न कान्यकुब्जेषु, एवमिहापि जात्यादिपरिच्छिन्नेष्वभिधेयेषु क्रियाप्रवृत्तिरस्ति न सर्वत्रेत्यदोषः। व्युत्पत्तिद्वारेण च शब्दानां परिज्ञानमभ्युदये हेतुरिति श्रुतिर्दर्शयति। "तत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं प्रति ह प्रतिष्ठति, य एवमेतत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेदे"ति प्रणीताशब्दस्य निर्वचनपरिज्ञानद्वारेण फलं दर्शयति। तथा पुरुषशब्दव्युत्पत्तिं प्रकृत्याह। "स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं यो ऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य

एवं वेद"। एवं तत्र तत्र। एतच्च स्थालीपुलाकभक्तावसथन्यायेन * (४) सर्वेष्वभिधेयेषु द्रष्टव्यम्। आह च। 'क्रियाकारकसंबन्धमभिधानाभिधेययोः। ज्ञात्वा फलमवाप्नोति श्रुतिर्वक्ति पुनः पुनः'॥ "ऊर्जे त्वा" द्विपदश्च्यक्षरो मन्त्रः। दैव्यनुष्टुप् यदि यजुषां छन्दोऽस्ति। एवं सर्वेषु यजुःष्वृक्षु च वक्तव्यं, ग्रन्थगौरवभयात्तु नोच्यते। उक्तं च-स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा

नऽई॑ध्रतुमा॒घर्मा॑ऽऽसो॒ऽर्ध्वाऽअ॒स्मिन्गोप॑तौ॒स्यात्ब॒ह्वीर्य॒ज॑मानस्य

तत्प्रयोगोऽर्थ एव च। मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदेपदे'। शाखासंनमने विनियुक्तः। सन्न मयामीति वाक्यशेषः(५)। 'यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाहे' तिश्रुतिः। ऊर्ज्ज बलप्राणनयोः। क्विप्। ऊर्ज्जे। तादर्थ्ये चतुर्थी। ब्रीह्यादेर्धान्यस्य क्षीरादेश्च सेचनस्य उत्पत्त्यर्थं त्वां सन्नमयामि।

(४) स्थालीपुलाकन्यायो भक्तावसथन्यायश्च द्वावपि समानार्थौ। यथा कश्चित् पाकं कुर्वन्नपि क्लित्तिर्निष्पन्ना नवेति निश्चयाय स्थालीस्थितसिक्थसमूहमध्यादेकं सिक्थं विक्लित्तियुक्तमालोच्य सर्वत्र तथैव जानीते, एवमेकत्रोक्तमन्यत्रापि बोध्यम्। (५) संनमनं च शाखालग्नधूल्याद्यपनयनम्।

* भक्तावसथेति—पा० पु० नास्ति।

यज्ञपरिणामो हि वृष्टिरन्नादिकञ्च तदभिप्रायौ मन्त्रौ। श्रुतिश्चास्मिन्नर्थे भवति। "अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टि" रिति। तथा "इतः प्रदानाद्ध वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते स एतै स्तोकैरेतान्स्तोकान्वनुते तएतेस्तोका वर्षन्तीति॥ "वायवस्थ"। वत्सं शाखयोपस्पृशति। यथा वायुर्वृष्टिद्वारेण गवामाप्यायकः एवं यूयमपि प्रस्नुतिद्वारेणाप्यायका भवथेत्यर्थः (१)। एकस्यापि वत्सस्योपस्पर्शने, सर्वेषां संस्कारो बहुवचनोपदेशात्। पूजार्थं वा बहुवचनम्॥ "देवो वः सविता" अथ मातॄणामेकां शाखयोपस्पृशति। देवो दानादिगुणयुक्तः। देवो दानाद्ध द्योतनाद्दीपनाद्वेति यास्कः *। बहुवचनस्य वस्नसाविति युष्मदो द्वितीयाबहुवचनस्थाने वसादेशः। युष्मान् सविता सर्वस्य प्रसविता प्रार्पयतु समर्पयतु सङ्गमयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे। "यज्ञो वै श्रेष्ठ-

(१) वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः हेवत्सा यूयं मातृसकाशादन्यत्र गन्तारो भवथ। मातृभिः सार्धं गमने सायं दोहो न भवेदित्याशय। यद्वा वायुर्यथा पादचालनादुपहता भूमिमुपशोष्य पुनाति तद्वत्सा अपि गोमयादिदान-द्वारा भूमिं पुनन्तीति वायुसादृश्याद्वत्साना वायुत्वं, अथ वा यथा नृणां गृहाद्यावृतं भवति नैवं पशूनामिति निरा-वरणेऽन्तरिक्षे संचरणादन्तरिक्षमेव पशूना देवता तदधिष्ठाता च वायुरिति स स्वावयवानिव पशून् रक्षतीति ते पालनाय वायवे समर्प्यन्त इति वायुरूपत्वं तेषामापाद्यते। तदुक्तं तैत्तिरीये "वायवस्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्ष-

* देवो दानात् द्योतनाद्दीपनाद्वेति यास्क॰ इति १ पु॰ नास्ति।

तमं कर्मे"ति श्रुतिः। प्रशस्ततमाय कर्मणे(७) तादर्थ्ये चतुर्थी। यज्ञार्थमित्यर्थः। यूयमपियज्ञार्थं सवित्रा सङ्गमिताः सत्यः आप्यायध्वम्। ओप्यायी वृद्धौ णिचोलोपः। आप्याययत। हे अघ्न्याः (८) गावः। कम् इन्द्राय भागम्। तादर्थ्ये चतुर्थी। इन्द्रार्थं यो भागस्तमिति संबन्धः। इन्द्रोव हविर्भाक्। कथंभूताः सत्यः "प्रजावतीः"। छन्दसीति दीर्घत्वम्। प्रजावत्यः जीववत्साः। "अनमीवाः" अमरोगे। अमीवा व्याधिविशेषः। न विद्यते अमीवा यासां तास्तथोक्ताः। यक्ष्मा व्याधीनां राजा स यासां न विद्यते ता अयक्ष्माः। आदरार्थं पुनर्वचनम्। अथवा अयनमयः गमनं, क्ष्मा पृथिवी, अयः क्ष्मायां यासां विद्यते घासभक्षणार्थं ता अयक्ष्माः। अनिवारितगोप्रचारा इत्यर्थः। किञ्च मा वः युष्माकं स्तेनः चौरः ईशत। "माङि लुङ्"। मा युष्माकं चौरः ईशनं कार्षीदित्यर्थः। मा वः अघशंसः अघं पापं यः शंसति भक्षणार्थं वृकोवा चाण्डालो

ईशताः खलु पशवो वायवेएतान् परिददातीति। यदाह्नि तव तत्रारण्ये तृणानि भक्षयित्वा सायंदोहसमये वायुसङ्गेन यजमानगृहे प्राप्तयं वायुलगत्प्रेष्यते वत्सानाम्। इति महीधरभाष्यम्।

(७) चतुर्विधं भवति कर्म अप्रशस्तं, प्रशस्तं, श्रेष्ठं, श्रेष्ठतमं, च। चौर्यादिकमप्रशस्तं, वन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तं, कूपतडागारामादिकं श्रेष्ठं, यज्ञरूपं श्रेष्ठतमम् इति।

(८) अघ्न्याः गोवधस्योपपातकत्वात् अहन्तुमयोग्याः।

वा † मा ईयत। किञ्च "ध्रुवाः" शाश्वतिकाः। "अस्मिन्" गोपतौ यजमाने "स्यात" भवत "बह्वीः" बह्व्यः॥ शाखामुपगूहति ‡ (८) "यजमानस्य पशून् पाहि"। यजमानस्य संबन्धिनः पशून्; प्रकृतं गोवत्समभिप्रेतं दोहाङ्गभूतं पाहि गोपाय॥ १॥ तस्यां पवित्रं करोति (१)। "वसोः पवित्र-

पृश्नून्पाहि* ॥ १॥ वसोः पवित्रम्। वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्मोऽसि विश्वधा असि॥ परमेण धा

मसि"। वसोर्वासयितुर्यज्ञस्य (२)। यज्ञसाधनभूते पयसि, अत्र यज्ञशब्दः। पयसः पवित्रं परि-

(८) हे पलाशशाखे समुन्नतप्रदेशे स्थिता यजमानस्यारण्ये संचरतः पशून् व्याघ्रादिभयत्वाद्धि रक्ष। शाखाभिमानिनीं देवतामुद्दिश्योक्तिः शाखायामखिलायां विष्णुं संबोध्य षोडशोपचारपूजनवत्॥ १॥ 'पर्णशाखां छिनत्ति शाभिर्वो वेषीत्र' त्यादि ४।२।११। का० सू० अत्र मन्त्रे द्रष्टव्यम्।

(१) 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृदिति' का० ४,२,१५।

(२) वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुर्यज्ञः "यज्ञो वै वसुः" इति श्रुतेः। तेन च हविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते। "वसोः पवित्रमसि" इति मन्त्रेण कुशद्वयरूपं कुशत्रयरूपं वा पवित्रं शाखायां बध्नातीति तात्पर्यम्।

† श्याङ्वाधादिभ्यो—पा० वा० पु०। ‡ गूहति आकारयति—पा० वा० पु०।

पात्रं भवसीत्यर्थः। उखामादत्ते। "द्यौरसि पृथिव्यसि"। "उपस्तौत्त्येवैनामेतदि"ति श्रुतिः। सा यद्दिवोऽवयवभूतेनोदकेन क्रियते तेन द्यौरित्युच्यते। यत्पृथिव्यवयवभूतया मृदा क्रियते तेन पृथिवीत्युच्यते। मातरिश्वन इत्यधियजति। उखोच्यते। "मातरिश्वनो घर्मोसि"। मातरिश्वा वायुः मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति। वायोः संबन्धी त्वं घर्मोसि। त्रयो घर्मा अग्निवायुसूर्यदेवत्याः। तत्र मध्यमघर्मः साधवे त्वेति "अयं वै साधुर्योयं पवते" इति। वायुदेवत्यः

स्मा द्वर्ठ॒ह स्व मा ह्वा स्माति य ज्ञपतिं ह्वार्षीत् ॥२॥ वसोः पवित्रम् ॥

स त्वमसीत्यर्थः। यतश्च त्वं वायुरतो "विश्वधा असि" सर्वस्य धारयिता भवसि (३)। किञ्च "परमेण धाम्ना दृर्ठ॰हस्व"। धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति। उत्कृष्टेन नाम्नाभिहिता सती घर्मोसीत्यादिना आत्मानं दृर्ठ॰हस्व दृढीकुरुष्वेत्यर्थः (४)। "माह्वाः" ह्वृ कौटिल्ये। माह्वार्षीः। दृढीभूतायामपि लुठितायां * पयःस्कन्दनं भवति तन्मा (५) भूदित्येवसु-

(३) तदेवं द्युपृथिव्यन्तरिक्षाणां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं विश्वधा विश्वधारणसामर्थ्यं तयोरित्यर्थः।

(४) चौरस्य स्रवणं वारयितुमेतत्। (५) लब्धिष्ठचौरस्कन्दनेऽनुष्ठानविघ्ने यजमानस्य पृथक्त्वं भवेदित्याशयः ॥ २ ॥

* वाकुटिलेभ्यः। कुटिलीभूतायां पतितायां—पाव भा० पुर्व।

च्यते। सा च तव यज्ञपतिरधिष्ठानात्मच्यवतु ॥ २ ॥ 'तस्यां पवित्रं निदधाति' (६)। "वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्"। अभ्यासे तूभयं समर्थं मन्यते। अनन्तधारमित्यर्थः। आसिच्यमाने जपति "देवस्त्वासविता"। पय उच्यते। देवस्त्वा सविता पुनातु दोषात्पृथक्करोतु निर्दोषं करोतु। वसोः अग्निष्टोमयज्ञस्य संबन्धिना आविकेन

व॒सोः॑ प॒वित्र॑मसि श॒तधा॑रं व॒सोः॑ प॒वित्र॑मसि स॒हस्र॑धारम् ॥ दे॒व

अनेकधारेण पवित्रेण। "सुप्वा"। शोभनं पुनातीति सुपूः तेन सुप्वा साधुपवनेन पवित्रेण। अथाह "कामधुक्ष"इति। मन्त्रोयं गवां मध्ये त्वं कां गाम् अधुक्षः। दुह प्रपूरणे, दुग्धवा-

(६) 'वसो' पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्यनुवर्त्तेति कात्यायन ४।२।२१। तत्र प्रागग्रत्व तु सामन्यत प्राप्तमेवेतुरदग-ग्रत्व विकल्प्यते। "वसो" इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयस "पवित्र" शोधकं त्वमसि। पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सहपातिना तृणपर्णादीना प्रतिबन्धकत्वात्पवित्रत्वम्। तच्च पवित्रं "शतधारं" शतसंख्या धारा यस्मिन् तथा "सहस्रधारं" पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावात्। शोधकत्वमादतु द्विरुक्तिः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इति निरुक्तम्।

नसि ॥ ३ ॥ अन्तमितरक्ते दोग्ध्रा "साविश्वायु"रित्यध्वर्युराह (१)। सा गौः विश्वस्य जगत आयुषो दात्री। द्वितीयामाह। सा गौः "विश्वस्य" जगतः "कर्म्म" कर्त्री। तृतीयामाह। सा गौः "विश्वस्य" जगतः धायाः। धायतेर्णिजन्तस्यासुनि रूपम्। पायचित्री। यस्मादेव

स्त्वांसविुतापुनातुव्वसोःपुवित्त्रेणाुतधारेणासुप्पा कामधुक्षः ॥३॥
साव्विश्श्वायुः। साव्विुश्श्वायुःसाव्विुश्श्वकर्म्मा साव्विुश्श्वधा

सर्वाः प्रजा उत्पद्यन्ते आयुर्भोजनसहिताः स गवासुपचर्य्यते। आतनक्ति (२)। "इन्द्रस्य त्वा भागम्"। इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेन दध्ना आतनच्मि। तञ्चतिः कठिनीकरणार्थः। दोघ-

(१) पूर्वोक्तमन्त्रोत्तरे ममं गामदुक्षमिति दोग्ध्रा प्रष्टोऽध्वर्युर्दोग्धारं प्रति यागोस्त्वया दुग्धा सा च पृष्टा सा विश्वधिः विश्वमायुर्यस्याः, यजमानस्य पूर्णायुः प्रदात्रीत्यर्थः एवं द्वितीयतृतीयगावोरपि क्रमेण विश्वकर्मा विश्वधाया इत्युत्तरणीयम्। 'एवमितरे उत्तराभ्याम्' इति कात्यायनोक्तेः। विश्वधाया इत्यस्य विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्णातीत्यर्थो महीधरभाष्ये उक्तः।

(२) क्षीरमध्वेरहाख्य कटुष्णे तत्प्रातःकालीनहोमावशिष्टदध्ना सघनंकुर्यादित्याशयः। तदास्यातनक्ति प्राग्भुत-

भावमापादयामीत्यर्थः। अपिदधाति। "विष्णो हव्यं रक्ष" (३)। "यज्ञो वै विष्णु" रिति श्रुतिः। हविर्गोपाय ॥ ४ ॥ व्रतमुपैति (१)। "अग्नेव्रतपते" हे भगवन्नग्ने व्रतस्य पते व्रतं सत्यादिकं चरिष्यामि। तद्व्रतं तव प्रसादात् शकेयं शक्नुयाम्। शक्तं च तन्मे मम राध्यताम् सिद्ध्यताम्॥ इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि विष्णो हव्यꣳ रक्ष ॥४॥ अग्ने व्रतपते। व्रतञ्चरिष्यामि तच्छकेयन्तन्मे राध्यताम् ॥ इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥५॥ कस्त्वा। युनक्ति स त्वा युनक्तु।

यज्ञफले सद्भिराशास्यते। अनेन वा अग्निरुच्यते। इदमहं त्वत्साक्षिकम् अनृतात् असत्यात् सत्यमुपगच्छामि (२) ॥ ५ ॥ अपः प्रणयति। "कस्त्वा युनक्ति"। यज्ञस्यारम्भकर्मणि

पैप्पलेन्द्रस्य त्वेति कात्यायनोक्तेः। 'आतनच्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमीत्यर्थः। आतञ्चनहेतुभूत दध्येव सोमत्वेन कल्पयते भावनया। (३) अत्र विष्णुं संबोध्य हविषो रक्षणार्थं रक्षणे विष्णोरेव प्रसिद्धे सृष्टिपालनसंहारेषु ॥ ४ ॥

(१) अपरेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन् अग्निमींचमानोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्नेव्रतपते इदमह मितिवेति कात्यायनोक्तेः २।१।११।

(२) अनृतादसत्यादहं सत्यं वदनमुपैमीतितात्पर्यम्। सत्यवदनं यावश्यमेव कर्मकाले पालनीयमितियावत। यद्वा अनृतं

आत्मनः कर्तृत्वमपनीयाध्वर्युः प्रजापतेर्यज्ञस्य कर्तृत्वमाह। अत्र चत्वारि सर्वनामानि तत्र प्रथमतृतीये प्रश्नभूते द्वितीयचतुर्थे प्रतिप्रश्नभूते। "कस्त्वा युनक्ति" (१)। हे यज्ञ प्रजापते न मनुष्यः सन्* यज्ञः प्रजापतिः त्वां युनक्ति। कस्मै प्रयोजनाय युनक्तीत्यध्वर्युराशङ्क्योत्तरं ददाति। "तस्मै" प्रयोजनाय "युनक्ति"। यज्ञादुत्पत्तिः स्थितिश्च जगतः अतोनेन सर्वनाम्ना तदेव

कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति॥ कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥६॥

निर्दिश्यते(२)। सूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते। "कर्मणे वाम्"। यज्ञकर्मणे वां युवाम् अहमा-

मनुष्यजन्म शीघ्रं विनाशित्वात्। अथ देवजन्म बहुकालस्थायित्वात्। तथाच श्रुतिः। "तस्मात् मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तते इति। अपाम सोमममृता अभूमेति च। अन्तरितस्य चिरस्थेमानं वचयतीति वाचस्पतिमिश्राः॥५॥

(१) एवं व्रतमुपेत्य प्रणाप्य तूष्णीं प्रणयनं कुर्यात्। "प्रजापतः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छ इत्याहानुयात उत्तरेणाहवनीयं निदधाति कस्त्वा युनक्तीति" कात्यायनः। (२।३।२-२)

(२) हे प्रणीतानामपां धारक पात्र त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयोत्तरभागे स्थापयति। इति प्रश्नः। सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो कः प्रजापतिरस्ति स एव परमेश्वरः हे पात्र त्वा युनक्तीति उत्तरम्। इति महीधरभाष्ये व्याख्यातम्॥६॥

* यथा प्रजापतिर्मनुष्यः स य—पा० १४०।

ददे इति वाक्ययेत्। "त्रेपाय"। विष्लृ व्याप्तौ। यज्ञव्याप्त्यर्थं वां युवाम् अहमाददे इति च ॥६॥ प्रतपति (१) "प्रत्युष्टम्"। उप दाहे प्रतिज्ञाय दग्धं रक्षः, प्रतिज्ञाय च दग्धा अरातयः (२)। न विद्यते रातिर्दानं येषां ते अरातयः। अनेन वा "निष्टप्तम्"। तप संतापे निरेतस्य स्थाने नितरां तप्तं रक्षः न तु यज्ञतत्साधनमित्यभिप्रायः। उक्तमन्यत्। गच्छति। "उर्वन्तरिक्षम्"।

प्रत्युष्टꣳ रक्षः। प्रत्युष्टा ऽअरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता ऽरातयः॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

यद्यपि रक्षोभिराकुलमन्तरिक्षं (३) तथाप्यनेन यजुषा उरु विस्तीर्णं कृत्वा अन्वेमि प्रतिगच्छामि ॥ ७ ॥ धुरमभिमृशति (१)। "धूरसि"। अनसोऽवयवं धुरं स्तौति (२)। तत्र

(१) "प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वेति" कात्यायन २।३।११।

(२) अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः। प्रत्युष्टं निष्टप्तमि तन्त्रयोर्विकल्पः, अनेनवेति कात्यायनेन वेत्युक्तेः। (३) गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोः स्थितं रक्षोनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्यर्थः॥७॥

(१) "अपराह्ण" पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य "पश्चादनः" शकटं व्रीहियुक्तं "समङ्गि" सर्वाङ्गोपेतं, "धूरसीति "धूरभिमर्शनमिति" तस्य धुरं धूरसीतिमन्त्रेण स्पृशेत्। कात्यायनः।२।३।१३। (२) शकटस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे

स्तुतिः "अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदध्येष्यनुब्रवीतीति"। हविर्ग्रहीष्यन् धुर्यमग्निं ब्रवीति। "धूरसि"। धूर्वतेर्वधकर्मणः। धूर्वणक्रियानिमित्तं हि ते नाम अतो ब्रवीमि "धूर्व धूर्वन्तम्"। हिन्धि हिंसन्तम्। "धूर्व तम्" हिन्धि तम् "योस्मान्धूर्वति"। योस्मान् हिनस्ति।

धूरसि॥ धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः॥ देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमं पप्रितम-

"तं धूर्व यं वयं धूर्वामः" (३) तं पुरुषं हिन्धि यं वयं हिंस्मः। अनस उपस्तम्भनमभिवदति "देवानामसि"। अन उच्यते देवानामग्न्यादीनां त्वं भवसि। "वह्नितमम्" वह्निर्वोढा * वोढृतमम्। सर्वे तमपः अतिशयार्थाः। "सस्नितमम्" ष्णै वेष्टने। आदृगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः। चर्मणा स्नायुना परिवेष्टिततमम्। अथ वा पार्श्वतः कार्ष्णगोणिपटैश्च परिवेष्टित-

कयिहिंसकोऽग्निः "अग्निर्वाएषधुर्य" इति श्रुतिदृष्टोऽस्ति सं प्रार्थ्यते इत्याशयः। (३) यमनालस्यादिरूपं वैरिणं वयं धूर्वामो नाशयितुमिच्छामस्तमपि धूर्वं विनाशय। (४)शकटस्थितान्नातिक्रमरूपापराधापमार्जनार्थं धूरेतेन मन्त्रेण स्तूयते।

* वक्रमाणं इत्यस्य रूपम् इत्यधिकः पु०।
* कार्ष्णगोणिपटे —पा० भा० क्ष०।

(४) तमम्। "पप्रितमम्"। आपूरणो पूर्ववत्क्तिन् प्रत्ययः। हविषा पूर्णतमम्। "जुष्टतमम्"। जुषी प्रीतिसेवनयोः। अभिप्रेततमम्*। सेविततमम वा। "देवहूतमम्"। देवानाह्वयतीति देवह्वः देवानामाह्वातृतमम् (५) ॥ ८ ॥ "अह्रुतमसि"। 'ह्रु ह्वरेश्छन्दसी'ति ह्वरतेर्कुटिलनार्थस्य निष्ठायां ह्रुरादेशः। अकुटिलं पूर्णमसि (१)। "हविर्धानम्"। हविषां निधानम् (२)। अत

म् जुष्टतमन्देवहूतमम् ॥८॥ अह्रुतमसि। हविर्धानन्दृꣳहस्व

आत्मानम् "दृꣳहस्व" दृढीकुरु। समापपद्यते अवस्थितं भव। "मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदि"ति।

(४) "ईषानामुपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति" कात्यायनः। २।३।१४। शकटदीर्घकाष्ठस्य भूमिस्पर्शो माभूदिति तदाधारकाष्ठमुपस्तम्भनं तत्पश्चाद्गामनेन मन्त्रेण स्पृशेत्।

(५) व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा शीघ्रमागच्छन्तीत्याशय ॥ ८ ॥

(१) महीधरभाष्ये तु अह्रुतमित्यस्याकुटिलम्। आरोहणेपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थं इत्युक्तम्।

(२) हविषो व्रीहिरूपस्याधारकं पोषकं, डुधाञ्धारणपोषणयोः।

---

* यज जुषी प्रीतौ वर्तते। अतिप्रियतमम्। पा० १५०।

उक्तार्थः। आरोहति (३)। "विष्णुस्त्वाक्रमताम्" † आरोहतु। अहं त्वरुमर्थं इत्यभिप्रायः। प्रोच्यते हविष्यात्। "उरु वाताय"। उरु महत् वाताय प्राणाय त्वां करोमीति प्रोच्यते। अपद्रव्यं

स॒ह॒स्मा॒तं॒ य॒ त्वा॒प॒ति॒ष्ठा॒षीत्॥ विष्णु॒स्त्वाक्र॑मताम्उ॒रु वाता॑याप॑

निरस्यति (४)। "अपहतम्"। हन हिंसागत्योः। अत्र गतौ वर्त्तते। अपगतम्। अस्मा-

(३) "विष्णुस्त्वारोहति' १।२१ "प्रोच्यते उरु वातायेति हविष्यात्" १।३।१६। इति कात्यायन। वाता-येतितादर्थ्ये चतुर्थी। वातसञ्चारार्थं विस्तीर्णीभव। शकटस्याप्रोहीणा तृणाद्याच्छादितत्वेन वायुप्रवेशाभावात्, यथावायुः प्रविशति तथा विस्तीर्णं भवेत्यर्थः। इत्थं च वायुरूपप्राणप्रवेशाद्धविः सप्राणं क्रियते इत्यभिप्रायः। यदि च वायुप्रवेशरहितं हविः स्यात्तदा वरुणदैवत्यं भवेद्वरुणस्य बन्धकारित्वात् यत्प्रनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थोऽयं मन्त्रः। "यद्वै किञ्च वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमित्याद्यावरुणमेवैतत्करोतीति तित्तिरिवचनात्'।

(४) 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यद् व्रीहिभ्योऽन्यतृणाद्यनेन मन्त्रेण निरस्येत्तदभावेत्तु 'अविद्यमानेऽभिमृशेत्" तृणाद्यभावे व्रीहीनेव स्पृशेत्। का २।३।२७।१८। यत्र तृणादिकमेव रक्ष इत्युच्यते।

† विष्णुर्यज्ञो यज्ञरूपो वा शकट आक्रमतात्। मा० श० पु०।

हविषो रक्षः। आलभते (५)। "यच्छन्तामपञ्च"। यम उपरमे। निबध्नन्तु त्वां हविष्यम् पञ्च अङ्गुल्यः ॥ ८ ॥ गृह्णाति (१)। "देवस्य त्वा"। त्वा शब्देन हविरुच्यते। "देवस्य सवितुः प्रसवे" अभ्यनुज्ञायां वर्त्तमानः। देवेन सवित्रा प्रसूतः। "अश्विनोर्बाहुभ्याम्" न स्वाभ्याम्। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू। "पूष्णो हस्ताभ्याम्" न स्वाभ्याम्। पूषा हि देवानां भागधुक् भागपूरकः।

हतꣳ रक्षो यच्छन्तां पञ्च ॥ ८ ॥ देवस्य त्वा। सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नी-

"अग्नये जुष्टम्" जुषी प्रीतिसेवनयोः। अत्र जुषिः प्रीतौ वर्त्तते। तथा हि 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्यग्निशब्दस्य चतुर्थी संजाता। अग्नये जुष्टं रुचितमभिप्रेतं गृह्णामि। एतदुक्तं भवति। योऽग्निः सर्वेशः * सर्वात्मा तस्य तथाभूतमेतदन्नं भवितुमर्हति। नच तथाभूतं

(५) यच्छन्तामित्यालभते। का० २।३।१८ अनेन पश्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना प्रीहीन् स्पर्शीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

(१) देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरोमुष्टीन् एवमाग्नीषोमीयं यथादैवतमन्यदिति। का० २।३।२०-२२।

* सर्वेश्वर —षा० षा० पु०।

मनुष्येण तद्ग्रहीतुं शक्यते। ततोऽहं सावितुः प्रसवमासाद्याश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां (२) त्वां हविष्यग्नयेऽभिरुचितं गृह्णामि। अग्नीषोमाभ्यां त्वां हविष्याभिरुचितं गृह्णामि॥ १० ॥

भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् (१)। "भूताय" भवनाय (२) त्वां परिशेषयामीति शेषः। "नारातये" न अदानाय, उप्तं रोपितं सत् व्रीह्यादि पुनरेव बहु भविष्यतीति परिशेषयामि न कृपण-

षोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि॥१०॥ भूताय त्वा॥ भूताय त्वा नारातये स्व-

तायै। स्वरिति माङ्गोच्यते। "स्वरभिविख्येषम्"। पश्येयम्। स्वशब्देन यज्ञोऽभिधीयते। स हि शोभनं माङ्गोरितो भवति। यज्ञार्हदेवाः सूर्यः यज्ञोपि स्वःशब्देनोच्यते। "यज्ञो वै स्वः अहर्देवाः सूर्यः" इति श्रुतेः। दृंह० हन्तामित्यवरोहति। दृंह दृंहि दृह्वाविति यद्यपि दृह्यर्थौ

(२) मणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः, पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः इति। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू, पूषा हि देवानां भागधुक्। अतो ग्रहणसाधनयोरस्ववाह्वोः स्वहस्तयोश्चाश्विवाहुपूषहस्तभावना कार्या। किञ्च "सतरं देवा अनृतं मनुष्याः" इतिश्रुतेस्तदनुस्मृतिपुरस्सरं हविर्ग्रहणं फलपर्यवसायि अन्यथा निष्फलमिति देवतास्मरणमिति तात्पर्यमिति महीधरभाष्ये॥ १०॥

(१) का० २।३।२३।२४। (२) यागान्तराणां सिद्धयै ब्राह्मणभोजनस्य च सद्भावाय।

घातस्तथापि मन्त्रेषु दृढीकरणार्थः प्रयुज्यते । दृंहन्तामितिप्राप्ते "दृंह॰ हन्तामि"ति विकरणव्यत्ययः । दिवादित्वात् श्यन्प्रत्ययः । "दुर्याः" । दुरः द्वाराणि अर्हन्तीति दुर्या गृहा उच्यन्ते । दुर्या दृढा भवन्तु । "पृथिव्यां" भूम्यां गच्छति । "उर्वन्तरिक्षमि"तिव्याख्यातम् । पृथिव्यास्त्वेति सादयति । हविरुच्यते । पृथिव्याः त्वा त्वां नाभौ मध्ये अवसादयामि । "अदित्या" देवमातुः "उपस्थे" उत्सङ्गे । "अग्ने हव्यं रक्ष" (३) । † स्पष्टं गार्हपत्यमग्निमाह ॥ ११ ॥ पवित्रे

स्वरभिविख्येषं दृंहन्तां दुर्याः पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वेमि पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यं रक्ष ॥११॥*

छिनत्ति (१) । "पवित्रे स्थः" । पवित्रे पवनक्रियायोग्ये युवां भवथः । वैष्णव्ये इति प्राप्ते वैष्णव्याविति लिङ्गव्यत्ययः । "यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियेस्थ" इति श्रुतिः । अपउत्पुनाति (२) । "सवि-

(३) स्वपुत्रमिव मातृकोड्यः पालयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१) कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रौ अनन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति मौन्वेति । का॰ २।३।३१ ।

(२) हविर्ग्रहणस्थामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति । का॰ १।३।२६ ।

* लायखत्यधिक । पुस्तके ।

तुवः" आप उच्यन्ते। सवितुः प्रसवे वर्तमानः अहं वः युष्मानुत्पुनामि ऊर्ध्वं नीत्वा शोधयामि। केन, "अच्छिद्रेण पवित्रेण"। "यो वा अयं पवन एषोऽच्छिद्रं पवित्रमि"ति श्रुतिः। वायोः सर्वगतत्वादच्छिद्रत्वम्। "सूर्यस्य" च "रश्मिभिः"। उदिङ्गयति (२)। "देवीराप" इति। आप उच्यन्ते। हे देव्य आपः "अग्रे गुवः अग्रेपुवः"। "अग्रे शब्दः पूर्वपदं द्वयोः। पूर्वस्य गमिरुत्तरप-

पवित्रे स्थः। पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः॥ देवीरापोऽअग्रेगुवोऽअग्रेपुवोऽग्रऽइममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपति-

दम। उतरस्य तु पिबतिः। उभयोरपि डुप्रत्ययः। अग्रेयाः समुद्रं गच्छन्तीत्यग्रेगुवः। अग्रे प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीत्यग्रेपुवः। अग्रे उत्कृष्टे। "इमं" दर्शपूर्णमासाख्यम्। "अद्य" अस्मिन्

(२) उपोत्तमा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति। का० १।३।२५। उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः।

द्यवि "यज्ञं नयत" प्रापयत। "अग्रे यज्ञपतिं नयत। 'सुधातुं' (४) शोभनदक्षिणं यज्ञपतिम्। 'देवयुवम्"। देवान्कामयते इति देवयुः। 'इद युरिदंकामयमान' इति यास्कः। एतदुक्तं भवति। यज्ञं यजमानं पुष्कलदक्षिणं देवकामं च अग्रे नयत ॥ १२ ॥ "युष्माइन्द्रोऽवृणीतवृत्रतूर्ये"। युष्मान् इन्द्रः साहाय्यार्थमवृणीत। किम्पुरस्कृत्य वृत्रतूर्ये तूर्यतिर्वधकर्मा वृत्रवधाय। "यूयं" च "इन्द्रम-वृणीध्वं" वृत्रवधः वृत्रतूर्ये तस्मिन्नेवावसरे अतिमनुष्यतया। "प्रोक्षिताः स्थे"ति तासां प्रोक्ष-

न्देवयुवम् ॥ १२ ॥ युष्माऽइन्द्र÷। युष्माऽइन्द्रोवृणीतवृत्रतूर्य्ये यूयमिन्द्रमवृणीद्ध्वंवृत्रतूर्य्येप्रोक्षितास्त्थ ॥ अग्नयेत्वाजुष्टम्प्रो

णम्। प्रोक्षिता यूयं तावद्भवथ। न ह्यसंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा इति निह्नवः। हविः प्रोक्षति (५)। "अग्नयेत्वा जुष्टम्"। अभिरुचितम्। अग्निशब्दस्य रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी। अग्नीषोमाभ्यामित्युत्क्रमम्। पात्राणि प्रोक्षति। "दैव्याय कर्मणे" देवसंबन्धिने कर्मणे।

(४) सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्णातीति सुधातुरिति महीधरभाष्ये व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

(५) हविरग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथादैवतमन्यत, पात्राणि दैव्यायेति। का० २।३।३५-३८।

तादर्थ्ये चतुर्थी। 'शुन्धध्वम्'। शुध्यध्वमिति कर्मणि यकिप्राप्ते विकरणव्यत्ययः। "देवयज्यायै"। देवयागाय। एताभिरद्भिः शुन्धध्वमितिसंबन्धः। "किञ्च यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुः"। यद्वः युष्माकं त्वयवाः अद्यमभूतयः *(१) पराजघ्नुः पराहतवन्तः। इदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः। वः युष्माकं तत् शुन्धामि शोधयामि अपनयामि ॥ १३ ॥ कृष्णाजिनमादत्ते (१)। "शर्मासि"। चर्मासीति प्राप्ते

चाम्म्यग्नीषोमाभ्यान्त्वाजुष्टम्प्रोक्षामि ॥ दैव्याय कर्म्मणे शुन्धध्वन्देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥*

चकारस्य शकारः। "शर्म देवत्रेति" श्रुतिः। अवधुनोति। "अवधूतं रक्षः"। धूञ् कम्पने। अवकम्पितं रक्षः अवकम्पिताश्च अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः। न त्वेतद् यज्ञसाधनमित्यपन्हवः।

(१) महीधरभाष्ये तु यद्वा नीचजातयस्त्वष्टारो वो युष्माकं यदङ्गं पराजघ्नुः पराहतं क्षतवन्तः छेदन-तक्षणादि काले स्वकीयहस्तस्पर्शेनाशुचिं चक्रुरिति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

(१) शर्मासि इति कृष्णाजिनादानम्, अपेतर पात्रे अथावधुनोत्यवधूतमिति, प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणाति आदित्यास्त्वा-मिति, सव्यानुलूख्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रतित्व तुग्मयोरिति। का० २।४।२-५।

* अद्यमभूतयः—पा० का० पु०।

कृष्णाजिनमास्तृणाति (२)। "अदित्यास्त्वगसि"। अदित्याः पृथिव्यास्त्वं त्वग्भवसि। अतः "प्रतिवेत्तु"। विद ज्ञाने। प्रतिजानातु त्वाम् अदितिः पृथिवी। "प्रतिह्विस्रः संजानीत" इति श्रुतिः। तस्मिन्निदधातूलूखलम्। "अद्रिरसि"। आ दृणाति विदारयति आहृणात्यनेन मौह्यादिकमित्यद्रिः। त्वं भवसि। "वानस्पत्य"श्च। वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः। अनेन वा निद-

धर्म्मासि। धर्म्मास्यवधूतꣳ रक्षोवधूताऽअरातयोदित्यास्त्वगसिप्रतित्वादितिर्व्वेत्तु॥ अद्रिरसिव्वानस्पत्योग्ग्रावासि पृथुबुध्नःप्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तु॥१४॥ अग्नेस्तनूरसिव्वाचोव्विस-

धाति। "ग्रावासि"। हन्ति मौह्यादिकमनेनेति ग्रावा त्वमसि। "पृथुबुध्नः"। बृहन्मूलः। अतः "प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु"। प्रतिवेत्तु त्वामुलूखल अदित्यास्त्वक् कृष्णाजिनम्। कथम्, अहं च पृथिव्यास्त्वक् अयं चोलूखलः पृथिव्यास्त्वगिति। त्वगेवात्मनात्मानं हिनस्ति॥ १४॥

(२) पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वाऽगमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्पिव्य जगृहुः तस्मात्तस्य-रूपम्॥१४॥

हविरावपति (१)। "अग्नेस्तनूरसि"। आहवनीयोवाग्निरुच्यते। तत्र हविः प्रक्षिप्तमग्निर्भवति। अत एवमुच्यते अग्नेस्तनुः शरीरमसीति। अथवा अग्निशब्देन यस्यै देवतायै हविर्गृह्यते सा लक्ष्यते। तस्या अपि हविस्तनूर्भवतीति। "वाचो विसर्जनम्"। वाक् यस्मिन्हविषि प्रक्षिप्ते विसृज्यतेऽध्वर्युणा तदिदं वाचो विसर्जनम्। "देववीतये"। देवतर्पणाय "त्वा

ओं नन्दे ववीतयेत्वागृह्णामि वृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः सइदन्दे-

गृह्णामि"। आवपामीत्यर्थः। मुसलमादत्ते "बृहद्ग्रावासि"। दीर्घत्वापेक्षं बृहत्त्वं, हन्त्यपेक्षं ग्रावत्वम्। दीर्घग्रावा त्वमसि। "वानस्पत्यः" वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः। स इदमित्यवदधाति। स "इदम्" देवेभ्योर्थाय "हविः शमीष्व"। शम्यतिः संस्कारार्थः। "सुशमि" क्रियाविशेषणमेतत्। साधु यथा संस्कृतं भवति तथा शमीष्वेति। हविष्कृदेहीति विराह्वयति। हविष्कृ-

(१) पवित्रावपत्यग्नेस्तनूरसि बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते सइदमित्यवदधाति, हविष्कृदेहीति विराह्वयति। का० १।४।६-१२।

तीति "हविष्कृत्" (२)। "एहि" आगच्छ। अधिदैवं वागुच्यते। अधियज्ञं पत्नी ॥ १५ ॥ आहन्ति अन्यो दृषदुपले (१)। "कुक्कुटोसि"। अत्र मनोर्ह वा ऋषभ आसेत्यादीतिहास उत्प्रेक्षितव्यः (२)। कुत्सितं शब्दमसुरमसुराणां तनोतीति कुक्कुटः। अथवा असुरभी

वेभ्यो हविःशमीष्वसुशमिंशमीष्व॥ हविष्कृदेहिहविष्कृदेहि ॥१५॥

कुक्कुटोसि। मधुजिह्व ऽइषमूर्जमावदत्वयांवयठं संघातठं संघा-

वाचमुपादाय क क असुरा एव योऽटति असौ कुक्कुटः। अस्मिन्पक्षे कुशब्दस्य संप्रसारण-

(२) यजमानः पत्नी जान्योवा यो श्रौढीनवहन्ति स संबोध्यते। विवारमुत्तमर्यं देवा मन्यन्त इति विराह्मानम् ॥१५॥

(१) 'माहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिःशम्यया हिद्दं पदं सकृदुपलमिति' २। ४। १५।

(२) मनो राज्ञ एक ऋषभ आसीत्तस्मिन्नासुरघ्नी वाक् स्थिता, तस्मिन्शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वैवासुरा म्रियन्ते, ततः किलाताकुलीनामानौ असुरयाजकौ गत्वा तेनैवर्षभेन याजयाता मनुं, इतीतस्मिन् ऋषभे सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा, तोपुनस्तयापि मनुमयाजयातां, ततः सा वागसुरपराभवाय यज्ञपात्राणि प्रविष्टा, तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपहनन-मिति, इतिहास।

मटतेश्चाकारस्य 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपत्वम्(३)। कुक्कुटस्त्वमसुराणां, देवानां "मधुजिह्वः"(४)। श्चत "इषं" दृष्टिम् "ऊर्ज्जं" मन्नं च "आवद" आभिमुख्येन वद (५)। त्वया च सहायभूतेन "वयं संघातम्"। संपूर्वस्य हन्तेः संघातेन संग्रामः समुदायो वाभिधेयः। वीप्सार्थं द्विर्वचनम्। संग्रामं संग्रामं जेष्म। शूर्पमादत्ते(६)। "वर्षवृद्धम्"। दृष्ट्या वृद्धं त्वमसि(७)। हविरुद्वपति। "प्रति त्वा वर्षवृद्धं

तज्ञेष्मसुवर्षवृद्धमसिप्रतित्वावर्षवृद्धंवेत्तुपरापूतठंरक्षः परापूताऽ-
अरातयोपहतठंरक्षोव्वायुर्व्वोविविनक्तुदेवोवः सविताहिरण्य-

वेत्तु"। प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु त्वा दृष्ट्या वृद्धं हे हविः। समानजन्मत्वाद्धविःशूर्पयोर्भीतत्वार्थं

(३) कुक्कुटाख्यपक्षिवद् ध्वनिविशेषमसुराणां भीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इति वेति महीधरभाष्यम्।
(४) मधुमधुरभाषिणी जिह्वा यस्य सः।
(५) तत्रमन्त्रेणासुरेषु पराभूतेषु (वृष्टिं) रसमन्नं च यजमानः प्राप्नोतीति तात्पर्यम्।
(६) वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्ते। २।४।१५।
(७) वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वाच्छूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम्।

वचनम् । निष्पुनाति(८)। "परापूतं रक्षः"। पराक्षिप्तं रक्षः। "परापूता" पराक्षिप्ताश्च "रातयः" अदानशीलाः पुरुषाः। तुषान्निरस्यति। "अपहतम्"। हन्तिर्गत्यर्थः। अपगतं रक्षः। विविनक्ति। "वायुर्वः"। तण्डुला उच्यन्ते। वायुः वः युष्मान्विविनक्तु पृथक्करोतु व्रीहिभ्यः सकाशात्। पात्रग्रा-सोप्याभि मन्त्रयते। "देवोवः सविता"। वो युष्मान् हे तण्डुलाः। "हिरण्यपाणिः"। "तत्सवितुः प्राशित्रं परिजह्रुः। तस्य पाणी परिचिच्छेद। तस्मै हिरण्मयौ प्रतिदधुः तस्माद्धिरण्यपाणिरिति"

पाणिःप्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना*॥ १६॥ धृष्टिरसि। धृष्टिरुच्य

च्यते" इति बह्वृचानां श्रुतिः। "प्रतिगृभ्णातु" प्रतिग्रह्णातु हस्य भो तु (९)। "अच्छिद्रेण" शिथिलेन हस्तेन ॥ १६ ॥ उपवेषमादत्ते (१)। "धृष्टिरसि"। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। अनेनाग्निर्धृष्टमुपचरतीति

(८) 'परापूतमिति पुनाति, अपहतमिति तुषान्निरस्यति, वायुर्व इति विविनक्ति, देवो व इति पात्रग्रामोप्याभि-मन्त्रयते, इति। का० २।४।१७-२१।

(९) हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः ॥ १६ ॥

(१) मूलतः शाखा परिवास्योपवेषं करोति, धृष्टिरसीत्युपवेषमादाय, अपाग्ने इत्यङ्गारान् प्राचः करोति, आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य, कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति। का० २।४।२५-२।४।२९।

धृष्टिः। उपवेष (२) उच्यते। धृष्टिस्तमुपवेष। अङ्गारान्प्राञ्चः करोति। "अपाग्ने अग्निमामादं जहि"। अपजहि परित्यज *। हे भगवन्नग्ने अग्निमामादम् आममत्तीत्यामात् तम् (३) येनेदं मनुष्या अपक्वमन्नमश्नन्ति स उच्यते। जहातिस्त्यागार्थः। "निष्क्रव्यादं"सेध। निःसेध क्रव्यादमग्निम्। येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात्। सेधतिरपि † त्यागार्थः। अङ्गारमाहरति। "आदेवयजं वह"। आवह ‡ देवयजमग्निम्। देवा यस्मिन्निज्यन्ते स देवयट् तं देवयजमग्निम्। कपालेनाच्छादयति। "ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह"। त्रिभिः कपालैस्त्रीँल्लोकान्यजमानो जयति चतुर्थेन दिशः। यद्येषु संस्कृतेषु पुरोडाशः सोप्याधारवशात्चिलोक-

पाऽग्नेऽअग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादꣳसेधादेवयजं वह। ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-

(२) पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्न. काष्ठभागः उपवेषः।

(३) त्रिविधा हि भवन्त्यग्नय. आमात् लौकिकोऽग्नि., क्रव्यात् चिताग्निः, यौतस्मार्तोऽग्नि यागयोग्य। एत-

* परित्यजेति—पा० पु० नास्ति। † सेधति परित्यागार्थं —पा० पा० पु०। ‡ आवहानय—पा० १ पु०।

त्रिगुण एव भूत्वा देवान्प्रीणातीति प्रकरणार्थः। "यद्‌ वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्तीति"श्रुतिः। "ध्रुवमसि" *। ध्रुवं स्थिरं त्वमसि। अतः पृथिवीं दृꣳह। दृढीकुरु। न हि स्वयमप्रतिष्ठितोन्यस्य प्रतिष्ठां कर्तुं समर्थः। किंच इत्थं भूतं त्वामुपदधामि। "ब्रह्म-वनित्वा" ब्रह्मीयद्वनोति संभजति संश्रयते तत्कपालं ब्रह्मवनि। एवं क्षत्रवनि। सजातवनि समान॰

व्यास्यव्रुधार्य ॥ १७ ॥ अग्ने ब्रह्म । गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरि

जाताः सजाता भ्रातृप्रभृतय उच्यन्ते। भ्रातृव्यंन्सपत्ने' इति आद्युदात्तत्वाद्भ्रातृव्यशब्देन शत्रुरभि-धेयः। यवोस्य वधाय त्वामुपदधामीत्यनुषङ्गः ॥ १७ ॥ सव्याङ्गुल्या प्रत्येऽङ्गारं निदधाति (१)। "अग्ने ब्रह्म"। हे भगवन्नग्ने ब्रह्म ब्राह्मणमङ्गुलिप्रदानेन व्याहृत्तमनुगृह्णीष्व अनुग्रहं कुर्वि-हिताम् अङ्गारान् गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ आमातक्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्ह-त्ये मनुप्रयते भ्रमाहं जहीत्यादि ॥ १७ ॥

(१) सव्याङ्गुल्यामुन्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति, धरुणमिति पश्चात्, पुरस्तादूर्ध्वमिति, विश्वाभ्य इतिदक्षि-णतः। का॰ २।४।२०-२२।

* ध्रुवमसि—१ पु॰ नास्ति।

त्यर्थः (२)। द्वितीयं निदधाति। "धरुणमसी"ति साधारणं धारकमसि। "अन्तरिक्षं दृंह"(३)। शेषं पूर्ववत् *। तृतीयं निदधाति। "धर्त्रमसि"। धारयितृ असि। "दिवं दृंह"। चतुर्थं निदधाति †। "विश्वाभ्यस्त्वा" सर्वाभ्य "आशाभ्यो" दिग्भ्य "उपदधामि"। इतराणि कपालान्युपदधाति। "चितस्थ"। चिञ् चयने। चिनन्तस्य रूपमिदं बहुवचनं च पूर्वोपहितकपाल-

न्दृꣳह ब्रह्म वनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ धर्त्रमसि दिवं दृꣳह ब्रह्म वनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपद-

विषयम्। चितानि यूयं भवथ। "ऊर्ध्वचितः" पश्चादुपहितकपालेषु चित इति ऊर्द्ध्व-

(२) पशुनिदानसक्तं मा माह इत्यर्थः। अस्य मौर्ड कर्माभिः क्रियमाणा नामकरणोवधेनानुपण्डीप्येत्यर्थोवा।

(३) अन्तरिक्षं दृढीकुरु। पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालया यथान्तरिक्षलोकोपद्रवो न भवति तथा कुरु इत्यार्थः। अत्र कपालदैवता मार्थ्यते।

---

* शेष पूर्ववत्। ... निदधाति—मा० पु० नास्ति।

† चतुर्थं निदधाति—मा० पु० नास्ति।

नित् तस्योर्द्धचितः उपचीयमानस्येति शेषः। अङ्गारैरभ्यूहति। "भृगूणामङ्गिरसाम्"। भृगोरपत्यानि बहूनि भृगवः तथा अङ्गिरसः 'तद्राजस्य बहुषु' लुक्। भृगूणामङ्गिरसां च तपसा यूयं कपालानि तप्यध्वम् (४) ॥ १८ ॥ घर्मासीत्यादि त्रीणि यजूंषि व्याख्यातानि। कृष्णाजिने दृषदं निदधाति (१)। "धिषणासि"। धीः (२) कर्म बुद्धिर्वा तदुभयं सीदति सनोति

धासिचितस्थोर्द्ध्वचितोभृगूणामङ्गिरसान्तपंसातप्यध्वम् ॥ १८ ॥*

धर्मासि। धर्मास्यवधूतꣳरक्षोवधूताऽअरातयोदित्यास्त्वगसिप्रति-
त्वादितिर्वेत्तु ॥ धिषणासिपर्वतीप्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिवस्क-

व्याप्नोति ददाति वा * कर्मोक्तत्वात् दृषद् धिषणोच्यते। धिषणा त्वमसि "पर्वती" पर्ववती।

(४) अग्नेस्तदीयतपोरूपत्वं भावनीयमिति पर्यवसितम् ॥ १८ ॥

(१) कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्, तस्मिन्दृषदं दधाति, पश्चाच्छम्यामुपोह्यतीति दिव इति, दृषदुपला दधाति। का० २।४।२८ २।५।५। (२) धिषणायज्ञे ऽशान्त्यो ज्ञसः ॥ १८ ॥

* व्याप्नोति ददाति वा—१४० मांस।

अतः "प्रतिवेत्तु" प्रतिजानातु "त्वामदित्यास्त्वक्" पृथिव्यास्त्वक्। कृष्णाजिने शम्यामुपदधाति। "दिवस्कम्भनीरसि"। दिवोद्यावापृथिव्योः दृषदुलूखलयाः पृथिवी। द्वाभ्यामुपलक्षितत्वात् शम्याया अन्तरिक्षभक्तित्वमुपपद्यते। दिवोर्द्यावापृथिव्योः "स्कम्भनीः" स्कभ्नोतिः संस्तम्भनकर्मा। संस्तम्भनीर्भवसि। "अन्तरिक्षमेव रूपेण हीमे द्यावापृथिवी विस्तब्धे" इतिश्रुतिः। दृषदमुपलमुपदधाति। "धिषणासि"। व्याख्यातम्। "पार्वतेयी"। पर्वत्या अपत्यम् पार्वतेयी। "स्कन्नो-

स्कम्भनीरसि धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु धान्यमसि ॥१९॥

धान्यमसि। धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा ॥

यसौ ह्येषा दुहिता पार्वतेयी भवती"तिश्रुतिः ॥ १९ ॥ दृषदि तण्डुलानावपति (१)। "धान्य-मसि"। धिनोतेः प्रीणनार्थस्य धान्यमिति भवति। तदभिप्रायेणैवमाह। यतस्त्वमेवं

(१) धान्यमसीति तण्डुलानोप्य, पिनष्टि प्राणायत्वेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति, चक्षुषे त्वेतीक्षते, पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्योमन्त्रीणामित्याज्यम्। का० २।५।६ ए०।

स्वभावमसि † अतः प्रीणीहि देवान्। पिनष्टि। "प्राणाय (२) त्वा"। अत्र स्तुतिः। "जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानां" इत्युपक्रम्य "दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञमन्तौ"ति प्रतिपाद्य यदाह "प्राणाय त्वोदानाय त्वे"ति तत्प्राणापानौ दधाती"त्येवमादिना ग्रन्थेन यथा हविषः पुनर्जीवनं क्रियते तथा स्तुतिः प्रतिपादयति। तदनुसारेण व्याख्यानं (३) करिष्यामः। प्राणाय त्वा पिनष्मि"। न तु हिंसायै। एवमुत्तरावपि मन्त्रौ व्याख्येयौ। कृष्णाजिने प्रक्षिपति। "दीर्घामनुप्रसि-

दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धान्देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णातु

तिम्"। षञ् बन्धने। प्रसितिः प्रसवनात्तन्तुर्वा जालं वा। इह तु प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमभिधीयते, तदपि हि पिष्टानि गृह्णाति। दीर्घां कृष्णाजिनाख्यां प्रसितिमनु। "आयुषे" आयुर्दानाय त्वा "धां" दधामि। "देवो वः"। इति व्याख्यातम्। ईक्षते। "चक्षुषे त्वा" चक्षु-

(२) प्राणेनापानिति मुखेन ऊर्ध्वं चेष्टते इति प्राणः श्वासवायुः, उत् अनिति ऊर्ध्वं चेष्टते उदानः उत्क्रान्तिवायुः, व्यानिति व्याप्य चेष्टते व्यानो बलप्रदो वायुः।

(३) महीधरभाष्ये तु प्रसवनं प्रसितिः कर्मसंततिः, षिञ् बन्धने, 'दीर्घामविच्छिन्नां प्रसितिमनु' कर्मसन्तति-

† प्रीणनस्वभावमसि—पा० १४०।

दोनाय त्वामहमोचे। "एतानि वै जीवतोभवत्यवसुपैतज्जीवमेव देवानां हविर्भवती"तिश्रुतिः। आज्यं निर्वपति। "महीनां पयोसी"ति। महीति गोनाम। महीनां गवां पयो भवसि। पयश्श-ब्देन लक्षणया घृतमभिधीयते॥ २०॥ पात्र्यां पिष्टान्यावपति (१) "देवस्यत्वेति"। व्याख्या-तम्। ननु ग्रहणे देवस्येतियदुक्तं तेनैव दर्शनेनाब्राह्मणतर्पणान्तं कर्म करिष्यति किमनेन पुन-

त्वचिछद्र रश्मिभिः चक्षुषेत्वा महीना म्पयोसि॥ २०॥ देवस्य-त्वा। सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्॥ संव-

देवस्यत्वेति। संस्कारोज्ज्वलनार्थं हितं च पथ्यं च पुनःपुनरुपदिश्यमानं न दोषाय भवतीति। "संवपामि"। समित्ये कौशलतामाचष्टे एकत्र क्षिपामि। आप उपसर्जनीः प्रतिगृह्णाति। "समाप ओषधीभिः संपृच्यन्ताम्"। पृची संपर्के। संगच्छन्ताम् आप ओषधीभिः पिष्टाभिः।

मनुलक्ष्य यजमानस्यायुषे आयुरभिवृध्यर्थं हे हवि: त्वा मा कृष्णाजिने स्थापि। यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसंतति प्रवर्तत इति। एवं चक्षुषे त्वस्यापि यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवायेतिवार्थं उक्तं॥ २०॥

(१) पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्यत्वेति, उपसर्जनीरानयत्यस्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप

"समोषधयो रसेन"। संगच्छतां च ओषधयः पिष्टाख्यरसेन उपसर्जनीभिः। आपो हि ओषधीनां रसः। "सꣳ रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताम्"। पृची संपर्के। "रेवत्य आपो जगत्य ओषधय" इति श्रुतिः। संपृच्यन्तां रेवत्य आपः जगतीभिरोषधीभिः पिष्टाख्याभिः। "सं मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्"। मधुशब्दो रसवचनः। संपृच्यन्तां मधुमत्स्वादोपेता आपः मधुमतीभिः। संपृच्यन्तां वा मधुमत्स्वादोपेताभिरोषधीभिः पिष्टाख्याभिः ॥ २१ ॥ संयौति (१)। "जनयत्यै त्वा"।

पामिसमापऽओषधीभिःसमोषधयोरसेन ॥ सꣳरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताꣳ सम्मधुमतीर्म्मधुमतीभिःपृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥ जनय

धर्योयं मन्त्रः। श्रुतिर्व्याचष्टे। जनेर्ण्यन्तस्य क्तिन्। जनयतिः। यजमानस्य जनयत्यै ओमनायुभिर्यजमानं जनयितुं संमिश्रयितुं त्वां संयौमि। अथवा पुरोडाश उच्यते। जनयत्यै उत्पादनाय त्वां संमिश्रयामि। यथा त्वं मिश्रितः पुरोडाशभावमासाद्य अभिश्रितः सन् इति। का० २।५।१२-१३। पिष्टं वपनीया आप उपसर्जन्य इत्युच्यन्ते ॥ २१ ॥

(१) संयौति जनयत्यै त्वेति, संविभज्याशंसरिष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति, इषेत्वेत्याज्यमधिश्रयति, घर्मोसीति पुरुषार्थं, उरुप्रथा इति प्रथयति, यावत्कपालम्, अभिष्ट इत्यङ्गिरभिमृशति, देवस्त्वेति श्रपणम्। का० २।५।१७-१३

देवाद्योनेत्वं धिज्ञायस इति। न ह्यते त्वां मर्त्यो जनयितुमर्हति। असंस्करिष्यन्नालभते। "इदमग्ने रिदमग्नीषोमयोः"। अर्द्धशब्दः समविभागवचनो नपुंसकलिङ्गः तदभिप्रायमिदमिति नपुंसकलिङ्गता। आज्यमधिश्रयति (२)। "इषे त्वा"। व्याख्यातम्। पुरोडाशमधिश्रयति। "घर्मोसि"। प्रवर्ग्यस्त्वमसि (३)। "विश्वायुः"। सर्वायुः। विश्वं सर्वमायुरस्येति विश्वायुः। "विश्वायुरिति तदायुर्दधाती"तिश्रुतिः। पुरोडाशं प्रथयति। उरुप्रथस्व

त्यै त्वा। जनयत्यै त्वा संयौमि। इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा घर्मोसि विश्वायुरुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथता

मुरुप्रथाः"। उरु विस्तीर्णं प्रथसे स्वभावतः तं त्वां ब्रवीमि "उरुप्रथस्व"। किञ्च उरु ते तव यज्ञपतिर्यजमानः पुत्रान्नपश्वादिभिः प्रथतां विस्तारमाप्नोतु। अद्भिरभिमृशति। "अग्निष्टे"। हे पुरोडाश अग्निः ते तव त्वचं माहिंसीदिति। श्रपयति। "देवस्त्वा"। देवः सविता त्वां श्रपयतु वर्षिष्ठे उत्कृष्टे नाके स्वर्गे अधि उपरिस्थितम्। सविता वा नाके स्थितः। सविता

(२) आज्यप्रविलानार्थं ततावस्थामौ स्थापनमधिश्रयणम्। (३)घर्मशब्देन दीप्यमान मन्त्र उच्यते। पृषदाज्यादीनो. ॥२२॥.

नः संस्तर एष स ह्याधियज्ञिको यज्ञमभिक्रम्य वर्त्तते । देवलोकः पुरोडाशशरीरस्य च यद्दस्यै-तज्जन्म यज्ञरूपस्, स यद्दिदेवलोके जायते अतस्तत्समानयोगक्षेमो यजमानोऽपि तत्रैव जनिष्यत इति तत्र जन्माशास्यत इति ॥२२॥ पुरोडाशमभिमृशति (१) । "माभेर्मासंविक्‌थाः" । मा त्वं भैषीः मा च त्वं संविक्थाः । ओविजी भयचलनयोः । तत्र भयं प्रतिषिद्धं चलनं त्वत्र निषिध्यते । न भेतव्यं न चलितव्यमित्यर्थः । पुरोडाशमभिधारयति । "अतमेरुर्यज्ञः" । तमु अभिकाङ्क्षा-

सुग्निष्टेत्वचम्माहिंऽसीद्देवस्त्वासविताश्रपयतुवर्षिष्ठेऽधिनाके ॥२२॥

माभेः । माभेर्म्मासंविक्थाऽअतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य-

याम् । यद्यपि धातुरभिकाङ्क्षाभावे पठ्यते तथापि श्वासाभिकाङ्क्षायां भविष्यति । तमनशीलस्तमेरुः न तमेरुः अतमेरुः यज्ञः । अतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्" भवेत्* । पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयति । "त्रिताय त्वा द्विताय त्वा एकताय त्वा" । निनयामीति द्रव्यपरो निर्देशः ।

(१) माभेरित्यालभते, अतमेरुरिति शृतावभिधारयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वा । का० २।५।२४-२५ ।

* भवेदिति १पु नास्ति ।

निनयामीति शेषः। एवं द्विताय एकमेकताय। तत आप्त्याः संबभूवुः त्रितो द्वित एकत इत्येव-मादिरितिहासोऽयमवगन्तव्यः (२) ॥ २३ ॥ स्फ्यमादत्ते (१)। "देवस्य त्वे"ति व्याख्यातम्। "आददे" गृह्णामि। अध्वरं करोतीति "अध्वरकृतम्" देवेभ्यो"र्थाय। आलभ्य जपति। "इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्त्वमसि"। एष वै वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः "सहस्रभृष्टिः" वज्रभारः

प्र जाभ् यात्त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥ देवस्य त्वा। सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ आददे ऽध्वरकृतं देवेभ्य ऽइन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वा-

"शततेजा" बहूनि तेजांसि यस्य स शततेजाः। "वायुरसि तिग्मतेजाः"। तिग्मं तेजः। तेजतेः

(२) पूर्वं कृतपित्रेतोर्भातीभिरपः मार्जयन्ततो देवास्तं जघ्नुस्तदाग्निना वीर्यमप्सु मुक्तं तत आप्त्या उत्पन्ना-स्त्रितद्वितैकताख्यास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीनिर्णेजनजलरूपं भागं लेभिरे इति श्रुत्युक्त इतिहासः। २३।

(१) देवस्येति स्फ्यमादाय, स व्यं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरिति। का० २।६।१२-१४।

त्याज्यकर्मणः उत्साह एव तेजो यस्य स तथोक्तः। "द्विषतः" शत्रो"र्वधः"वधकः (२) ॥२४॥

प्रहरति (१)। "पृथिविदेवयजनि"। वेदिः संबोध्यते। हे पृथिवि देवयजनि देवा यस्यामिज्यन्ते सा तथोक्ता। "ओषध्यास्ते" तव संबन्धिन्या "मूलं माहिंसिषम्"। हिंसि हिंसि हिंसायाम्। 'माङिलुङ्' माविनाशियं वज्रेण प्रहरन्। पुरीषमादत्ते। "व्रजं गच्छ" व्रजन्त्यस्मान्नाव इति व्रजो घोषः गोवाटो वा उच्यते। गोव्रजे वा परिहृतं वा गवां स्थानं गच्छ।

युरसितिग्मतेजाद्विषतोव्वधः ॥२४॥ पृथिविदेवयजनि। पृथिविदे-
वयजन्न्योषध्यास्तेमूलम्माहिंसिषंव्व्रजङ्गच्छगोष्ठानंव्वर्षतुतेद्यौ-

वेदिं प्रेक्षते। "वर्षतु ते द्यौः"। वर्षतु तव द्युलोकः। शान्त्यर्थं वचनम्। उत्करे करोति। "वधान"। बध बन्धने, बन्धनं कुरु। हे "देव सवितः परमस्यां पृथिव्याम्" इति। स्थुतिः

(२। शटिभञ्जनं पाको मारणमिति यावत्। षडैस्रसंखराकाना मनूषां मारक द्रव्ययों मद्दीधरभाषे ॥ २४ ॥

(१) पृथिवी देवयजनीति वर्णेन्तर्हिते प्रहरति, व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते, वर्षतु ते इति वेदिं प्रेक्षते, बधानेत्युत्करे करोति। २।१।१५-१८।

"परमस्यां पृथिव्यां" यत्र अन्धतामिस्रो नरकः (२) तत्र अन्धेतमसि बधानेति यदाह"। "शतेन पाशैः"। बहुभिः पाशैः। "योऽस्मान्द्वेष्टि" शत्रुः। "यं च वयं द्विष्मः"। शत्रुं "तम्" "अतः"। अस्मात् अन्धतमसः "मा मौक्"। मुच्लृ मोक्षणे। मा मुञ्च ॥ २५ ॥

द्वितीयं प्रहरति। "अपाररुम्"। अररुः असुरः तमपनीय। "पृथिव्यै" पृथिव्याः देवयजनाच्च

व्वैश्वानरदेवसवितः परमस्याम्पृथिव्याᳬशतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥ अपाररुम्। अपाररु-म्पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासं व्व्रजङ्गच्छ गोष्ठानं व्वर्षतु ते द्यौर्ब्बैश्वानरदेव-सवितः परमस्याम्पृथिव्याᳬशतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्वि

अपाररुं "वध्यासम्"। व्रजं गच्छेति समानम्। अभिन्यस्यत्यनोदुत्करमररोदिवमिति। हे "अररो" त्वं "दिवं" द्युलोकं "मा पप्तः"। मा गमः। तृतीयं प्रहरति द्रप्सस्तेयाम्। योऽस्मान्

(२) "अन्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति" श्रुतिः परमस्यामित्यत्र छान्दसः स्यात् ॥ २५ ॥

पृथिव्या उपजीवनीयो रसः स द्रप्सः ते तव दुग्जोकम् "मा स्कान्" मास्कांसीत। मा स्कान्तु। व्रजं गच्छेति समानम्(१) ॥२६॥ पूर्वं* परिग्रह्णाति(१)। "गायत्रेण त्वा"। त्वाशब्देन विष्णुरुच्यते। ते

म्मस्तमतोमामौ क्॥ अर रोदिवस्माप प्रतोद्र प्यसस्तेयाम्मारक्ष-
न्न्न जङ्ग च्छगोष्ठानंव्वर्षंतुतेद्यौव्वँधानदेवसवितः परमस्यांम्पृथिव्या
ठंश्रुतेनुपाशैर्व्योस्मान्द्वेष्टिुयञ्च व्व यन्द्विम्मस्तमतोमामौ क्॥२६॥

"प्राञ्चं विष्णुं निपाद्ये"ति स्तुतिः (२)। "गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि"। एव मुत्तरयोः।

(१) सपारवमिति द्वितीयं प्रहरति, अभिन्यस्यत्यमौदुलकरमरो द्विवमिति, द्रप्सस्त इति स्तोयम्। का॰ २।६।२१—२४ ॥ २६ ॥

(१) पूर्वं परिग्रहं परिग्रह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरत स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं, उत्तरं परिग्रहं गृह्णाति रुप्मा च्योनोर्जस्वतीति। २।६।२५-३१।

(२) प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च स्पर्धां चक्रुस्तदा देवान् पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा

* पूर्वं परिग्रहं पा० १ पु०।

वेद्द येन आगतेनेति विशेषः। उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति। पूर्वेण परिग्रहेण विष्णुं यज्ञं परिगृह्य तेन इमां पृथिवीं लब्ध्वा चोत्तरेण परिग्रहेण वक्ष्यमाणैर्गुणैरयोजयन्देवाः। "सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति" दक्षिणतः। सुक्ष्मा इति पृथिवीनाम। शोभना पृथिवी त्वमसि। शिवा शान्ता च त्वमसि। पश्चिमतः। "स्योना चासि सुषदा चासि"। स्योनमिति सुख-

गायत्त्रेण त्त्वा। गायत्त्रेण त्त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्त्रैष्टुभेन त्त्वा छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्त्वा छन्दसा परिगृह्णामि॥ सुक्ष्मा-

नाम। सुखनामरूपा च त्वमसि। शोभनं यस्यां सीदन्ति सा सुषदा। उत्तरतः। "ऊर्ज-

वामनरूपविष्णुमग्रे कृत्वासुरानागत्यास्माकमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः, ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावान् भवदीयो भवत्विति ते प्राहुः। देवा वहेतदस्माकमिति मत्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः। यज्ञो विष्णुस्स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरितिविदितत्वाद्वेदिरिति तन्नामेति श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम्।

स्वती चासि पयस्वती च"॥ अन्नवती चासि पयोविकारै रसेस्वद्वती च ॥ २७ ॥ वेदिमनुमार्ष्टि (१)। "पुराक्रूरस्येति"। निदानवतां मन्त्राणां पूर्वं निदानं वक्तव्यं पश्चान्मन्त्रार्थः तथा चिप्रमवगमो भवतीति। देवा असुरैः सह संग्रामं करिष्यन्त इदमूचुः यदस्याः पृथिव्या अनुपहृतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि स्थापयामः। तत्र यदि कथञ्चिदस्मानसुरा जयेयुः

चासिंशिवाचांसिस्योनाचासिंसुषदांचास्यूर्ज्जस्वतीचासि पयस्वती-
च ॥ २७ ॥ पुराक्रूरस्य। विसृपोविरप्शिन्नुदादाय पृथिवी-

ततस्तेनैव देवयजनेन पुनः प्रतिक्रियां करिष्यामः। तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमुपलभ्यते। एतद्दियक्षद्विट्रुपवक्तावती। "पुराक्रूरस्य" क्रूरशब्दः संग्रामवचनः (२) पञ्चम्यर्थे षष्ठी। प्राक्संग्रामात्। "विसृपः" "सृपितृदोः कसुन्नि"ति कसुन्प्रत्ययान्तन्तुमर्थेऽव्ययं पञ्चम्यर्थे। विविधं सर्पन्ति योद्धारोऽस्मिन्निति विसृपः "विरप्शिन्नि"ति आमन्त्रितं महन्नाम। स च विष्णुर्यज्ञ एवेदित्वौ

(१) पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि दिपतो वध इति स्फ्यमुदस्य प्रहरति। का॰ २।६।२२-२२।

(२) संग्रामो वै क्रूरमिति श्रुतेः ॥ १७॥

मापन्नः सविभिर्भि वेदैर्निर्वत्यमानो विविधं रश्यति शब्दं करोति। हविरगिरशन् विष्णोश्चणु। "उदादाय" उन्त्विय प्रतातत्वाद्देवाः "पृथिवीं जीवदानुम्"। जीवितस्य दात्रीं सारभूतामित्यर्थः। "यामेरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिः" या मेरयन्। ईर गतौ। अनेकार्थत्वाद्धातूनामिह स्थापनार्थः। चन्द्रमसि स्थापितवन्तः। "स्वधाभि"स्वधाशब्दोन्नवचनः, इह त्वन्नहेतुभूतास्तिलो विद्या गृह्यन्ते।

जीवदानुम् ॥ यामेरयँश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासोऽअनुदिश्य यजन्ते ॥ प्रोक्षणीरासादय द्विषतो वधोऽसि ॥ २८ ॥ प्रतुर्-

"यां चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधु"रिति श्रुतेः। लयीलच्चणो ब्राह्मणाः संहितां यां पृथिवीं चन्द्रमसि न्यदधुः। "तामु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते"। तां पृथिवीं धीरासो मेधाविनः अनुदिश्य दर्शनेन सम्यक्समाप्य अद्यापि यजन्ते इति दर्शनप्रशंसा। प्रैषः। "प्रोक्षणीरासादय"। प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्षणाः ता आसादय स्थापय। स्फ्यं प्रहरति। "द्विषतो वधोसि।" द्विष्टु वधो विनाशकृदसि ॥२८॥ अथ स्रुवमादत्ते तं प्रतपति (१)। "प्रत्युष्ट" मिति। व्याख्या-

(१) स्रुवं प्रगृह्य पूर्ववत्, वेदाग्रैरन्तत प्राग्दण्डाष्टि अनिमिष इति प्रतप्य प्रतप्य प्रवच्छत्यनिमितेति स्रुच इति। का० २।३।४५-१२।

तम्। स्रुवंसंमार्ष्टि। "अनिशितोऽसि"। शानूकरणे। निशितस्तीक्ष्णीकृतः न निशितः अनिशितः अतीक्ष्णीकृतस्त्वमसि। तथापि "सपत्नक्षित्" सपत्नान् क्षिणोतीतिसपत्नक्षित्। क्षिणक्षिणोहिंसायाम। क्षिणोहिंसार्थः। यतस्त्वं यजमानस्य सपत्नक्षित अतो "वाजिनन्त्वा"। वाजशब्दोन्नवचनः इह तु यज्ञवचनः। यतोसि देवानामन्नम्। "यज्ञोदेवाना-

ष्ठंरक्षः। प्रत्युष्टंरक्षःप्रत्युष्टाऽअरातयोनिष्टप्तंरक्षो-

निष्टप्ताऽअरातयः। अनिशितोसिसपत्नक्षिद्वाजिनन्त्वावाजेध्याये सम्मार्ज्मि॥ प्रत्युष्टंरक्षः प्रत्युष्टाऽअरातयोनिष्टप्तंर-

मन्नमि" तिश्रुतिः। तं वाजमन्नं यज्ञाख्यं योऽर्हति स वाजी अर्हार्थे इतिणिन। वाजिनं यज्ञियं त्वाम "वाजेध्याये" जिह्न्यौ दीप्तौ। यज्ञोज्ज्वलनार्थम्। "संमार्ज्मि"। संशोधयामि। ऋजूपुष्टौ। स्रुवं च प्रतपति। "प्रत्युष्टमि"ति। व्याख्याते यजुषी। संमार्ष्टि

(२) वाजस्य यज्ञस्य इध्यै दीप्तिर्वाजेध्यातस्यैमित्यर्थः।

(३) स्रुवस्य पुरस्तात्प्रथमं समार्गं स्रुचः खीलात्पश्चात्। "योषा वै स्रुक् हवावास्रुव इति श्रुतेः॥ २८॥

स्रुचम् (३) "अनिशितासि"। व्याख्यातम्। अनिशितेति स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् प्रत्ययः (४) वानिनीमितिङीप् प्रत्ययः। एतावानेव विशेषः ॥२८॥ "योक्त्रपाशमिति" सन्नह्यति (१)। "अदित्यै रास्नासि" अदित्याः संबन्धिनी या रास्ना सा त्वमसि। रास्ना रसनाः। ऊर्ध्वं मुञ्च इति "विष्णोर्वेष्योसि"। विष्णोर्यज्ञस्य वेष्यः। विष्लृ व्याप्तौ वेष्ट वेष्टने। अनयोर्धात्वोरन्यतरस्य रूपम्। यज्ञस्य व्यापनं

च्छ्रोनिष्ट्यतुऽअरातयः॥ अनिशितासिसपत्नक्षिद्वाजिनीन्त्वावाजेध्यायैसम्मार्ज्मि॥ २९ ॥ अदित्यैरास्नासि विष्णोर्वेष्योसि

वेष्टनं वा त्वमसि। वेष्य आवर्त्तउच्यते इत्यपरम्। आज्यमुद्वासयति। "ऊर्जेत्वे"ति। व्याख्यातम्। पत्न्याज्यमवेक्षते। "अदब्धेनेति"। आज्यमुच्यते। "अदब्धेन"। दभ्नातिर्हिंसार्थः अनुपहिंसितेन त्वां चक्षुषा अर्वाचीनं पश्यामि। किञ्च "अग्नेर्जिह्वासि"। यदा वा एतदग्नौ जुह्वति

(१) पत्नीं संनह्यति प्रथग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य, मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवितापरिहरत्यधोवासोऽदित्यै रास्नासीति, दक्षिणं पाश्वमपरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुञ्च इति विष्णोर्वेष्येति न ग्रन्थिं करोति, ऊर्जेत्वेत्याज्यमुद्वास्य, पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेति। २।७।१-५॥२९॥

अथाग्नेजि ह्वा द्रवोत्तिष्ठन्ति ज्वालोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः । "सुहूर्देवेभ्यः" । साधु ह्रूयतेनेनेति सुहूः । अथवा शोभनमाह्वानं यस्य देवेभ्योर्थाय तदाज्यं सुहूः । उपकृत्य प्रत्युपकारं प्रार्थयते । "धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे" । धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च । धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे इति द्विर्वचनं वीप्सार्थम् । मम यज्ञस्य यावन्ति स्थानानि

ऊर्जे त्वाऽदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि ॥ अग्नेर्जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥ सवितुस्त्वा । प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ सवितुर्वः प्रस

यावन्ति यजूंषि तावन्ति व्याप्नुहीत्यर्थः ॥ ३० ॥ आज्यमुत्पुनाति (१) । "सवितुस्त्वा" सवितुः प्रसवे (२) वर्त्तमानस्त्वामुत्पुनामि । व्याख्यातमन्यत् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति । "सवितुर्वः"

(१) सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति, प्रोक्षणीं च पूर्ववत्, आज्यमवेक्षते तेजोसीति, स्रुवेणाज्यग्रहणं धृतुं त्वा धामनामेति सकृन्मन्त्रः इति । का० २।६।७-१२ ।

(२) आज्ञाया वर्त्तमानः सन् त्वामुत्पुनामि । शोधयामीत्यर्थः ।

इति। व्याख्यातम्। आज्यमवेक्षते। "तेजोसि शुक्रमसि अमृतमसि" योह्येतन्नाचयति ददाति जुहोति वा तस्य तेजः प्रभृतीनि भवन्तीति वाक्यार्थः। यद्वा यत एवैतद्, गायत्रमाज्यम्(३)। न्याज्यं गृह्णाति। "धामनामासि"। धाम स्थानम्, अन्नम् आयतनम्। धीयतेऽस्मिन्निति धाम इति। धाम असि। नामयति सर्वाणि भूतानि आत्मानं प्रति अतो नाम। "प्रियं देवानाम्" इष्ट-

वऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ तेजोऽसि-शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि प्रियन्देवानामनाधृष्टन्देवयजन-मसि ॥ ३१ ॥ इति संहितापाठे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मभिप्रेतं देवानाम्। "अनाधृष्टम्"। अनाधर्षितम् अप्रतिहतं रक्षोभिः। "देवयजनमसि"। देवा अनेन इज्यन्ते इति देवयजनम् (४) ॥ ३१ ॥ इति मन्त्रभाष्ये उवटकृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(३) शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम्। स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम्। बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम्। (४) देहस्य त्वमसि ततस्त्वा गृह्णामीति योजना।

भारद्वाजोपनाम्ना श्रीगोविन्दविदुषा कृते। अपगतोत् प्रथमोऽध्यायो मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे ॥ १ ॥

इध्मं प्रोक्षति (१) "कृष्णोस्याखरेष्ठः।" अस्ति कृष्णशब्दो वर्णवचनोन्तोदात्तः। अस्ति कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तः। तदिहाद्युदात्तत्वात्कृष्णमृगो गृह्यते। तथाहि श्रुतिः। "यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेति।" इध्मपूलक उच्यते। कृष्णमृगो यज्ञस्तमपि यज्ञसाधनत्वात् यज्ञ इत्युच्यते। "आखरेष्ठः"। आङध्यर्थे। आहवनी-

ओ३म्॥ कृष्णोऽसि। कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदि-
रसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षा-

याख्येऽगारे, यं मृगं राति ददाति, (२) तत्र अधि उपरि तिष्ठतीत्याखरेष्ठः। एतदुक्तं भवति।

ध्येत्। पूर्वाध्याये प्राक्पिण्डनमारभ्याभ्युदयान्ता मन्त्रा व्याख्याताः। द्वितीयेऽध्याये इध्मप्रोक्षणादयो दर्शपूर्णमासमन्त्राः पिण्डपितृयज्ञमन्त्राश्च आग्नेय्यास्तदर्थमुपक्रमते। अनुवाकस्तत्र कृष्णोऽसिषट्क अग्ने वाजजित्तिस्रो ३, मयीदमग्नीषोमयोः पञ्च ५, रमेद्ध्याः चतस्रः ४, संवर्चसा पञ्च ५, अग्नये कव्यवाहनाय षट्, सप्तचतुस्त्रिंशत्।

(१) 'इध्मं प्रोक्षति विस्रंस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थिं कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम्। का० २।७।१८। इध्मं विस्रंस्य प्रोक्षति वेदिं च प्रोक्षति, बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थिं कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः।

आह्वनीयाख्ये खरे स्थितस्तु लक्षणस्तो यज्ञो भवसि अतोऽग्नये त्वा जुष्टमभिप्रेतमभिरुचितं प्रोक्षामि। वेदिं प्रोक्षति। "वेदिरसि"। "तद्यदेतेनेमां सर्वं समविन्दत तस्माद्वेदिर्नामेति"। तां व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्याह (३)। "वेदि" स्तु "मसि" अतो बर्हिषे त्वामभिरुचितां प्रोक्षामि। बर्हिः प्रोक्षति। बर्हिरसि" बर्हिस्त्वमसि। अतः स्रुग्भ्यस्त्वामभिरुचितं प्रोक्षामि॥ १॥ शेषं मूलेषूपसिञ्चति (१) "अदित्यै व्युन्दनमसि"। इयं वै पृथिव्यदितिः।

म्मादित्यै व्युन्दनम् ॥ १॥ अदित्यै व्युन्दनमसि विष्णोस्तुपोऽस्यूर्ण-

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अदित्याः पृथिव्याः व्युन्दनम्। उन्दी क्लेदने। क्लेदनं सेचनं भवसि। उदकमुच्यते। प्रस्तरं गृह्णाति। (१) "विष्णोस्तुपोऽसि"। विष्णोर्यज्ञस्य। स्तुपः। ष्टुस्तै शब्दसंघातयोः।

(२) आसमन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठति आखरेष्ठ इति वार्थः। यथा: कदाचिद्वेश्योपक्रान्तः सगोपनाय कृष्णमृगोभूत्वा वने यज्ञियतरूपे प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ तमिममितिहासमुद्बोधयन्नाखरेष्ठ इति।

(३) विद्यते लभ्यते देवैरसुरेभ्य इति वेदिरितिमहीधरभाष्यम् ॥ १॥

(१) शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनम्, बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति, वेदिस्तृणाति ऊर्ण-

स्त्यायते: संघात: शिखा अस्ति *। वेदिं स्तृणाति। "ऊर्णम्रदसम्" ऊर्णामिव मृद्वीं त्वां कर्तुं स्तृणामि। स्तृञ् आच्छादने। आच्छादयामि। "स्वासस्थां" साधु मर्यादया यस्यामासीदन्ति सा तथोक्ता। तां त्वां स्तृणामि देवेभ्योर्थाय। स्रुत्नमभिमृशति। "भुवनपतये स्वाहा" †। अस्याग्नेर्ये भ्रातर: पूर्वं त्रयो बभूवु: ते वषट्कारभयादिमां पृथिवीं प्राविशन् प्रविष्टा:, अयं चाग्नि: प्रपलाय्याप्सु प्राविविक्षत् ‡ प्रवेष्टुमैच्छत् तं देवैरानीय स्वाधिकारे नियुज्यमान

ऊर्णम्रदसन्त्वा स्तृणामि स्वासस्थान्देवेब्भ्यो भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानाम्पतये स्वाहा ॥ २ ॥ गन्धर्वस्त्वा । विश्वावसु:

एवमुवाच एतेऽग्नय इमाँ परिधय त एते परिधय: तेषां चायं भाग: कृतोऽग्नीनाम्। भुव:शब्देन मध्यमा व्याहृतिरुच्यते, भुवनशब्देन जगदुच्यते, भूतानामितिशब्देन भूतान्येवोच्यन्ते तेषां येऽधिपतयोऽग्नयस्तेभ्य: स्वाहेति संबन्ध: ॥२॥ परिधीन् परिदधाति(१)। "गन्धर्वस्त्वा"। परिधिरुच्यते

मदसम्, स्रुत्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति। का० २।७।२०--२३ ॥ २ ॥

(१) परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम्। २।८।५।

* संघातकर्मण: शिखासि भवसि—पा० १३०। † भुवनपतये स्वाहा। भूतानांपतये स्वाहा पा० [illegible]। ‡ प्रवेष्टुमैच्छत्—नास्ति पा० ५०।

गन्धर्वो विश्वावसुस्त्वां (२) परिदधातु सर्वतः स्थापयतु "विश्वस्य" सर्वस्य "अरिष्ट्यै" अविनाशाय। रिषिरपि हिंसायाम्। रिषतिः हिंसार्थः। सा तत्र प्रतिषिद्धा। किञ्च "यजमानस्य परिधि-रसि" न केवलमाहवनीयस्य किन्तर्हि यजमानस्यापि परिधिरसि। किञ्च "अग्निरसि" आहवनी-यस्य माता। अत एवमुच्यते। "इडे"स्तोवाय। ईडितमभिप्रायमेतत् "इडितः"। ईडस्तुतौ। स्तुत

परिदधातु विश्वस्य अरिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरसि अग्निरिड ईडितः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्य अग्निरिड ईडितः ॥ मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः

इत्यर्थः। दक्षिणं परिदधाति। "इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः"। इन्द्रस्य दक्षिणेन बाहुना परिधिरुप-मीयते। व्याख्यातः शेषः। उत्तरं परिदधाति। 'मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः'। मित्रावरुणौ वायवादित्यौ त्वाम् उत्तरतः सर्वतः परिधत्ताम्। "ध्रुवेण" अचलेन "धर्म्मणा" धारकेण। "विश्वस्यारिष्ट्या"

(२) 'विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः। द्युलोकस्थं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे वर्त्तते गन्धर्वो

इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ आहवनीये इध्मकाष्ठमादधाति (१)। "वीतिहोत्रम्"। आग्नेयी गायत्री। "वीतिहोत्रम्"। वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु। वीतिः अभिलाषः होतृकर्मणि यस्य सवीति-होत्रः। अथवा विविधा ईतिर्गतिर्होतृप्रशास्त्रादिषु होत्रासु यस्य स वीतिहोत्रः। हे भगवन्नग्ने वीतिहोत्र त्वाम्। "कवे" क्रान्तदर्शन। अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपद्दर्शनं यस्य सः क्रान्ति-

परि॑ वत्तान्यु वेणुवस्मंणाव्विश्वसग्रारिष्टा वन मानसग्रपरि धिरस्यु-

ग्निरिडाइंडितः ॥ ३ ॥ व्वीतिहोत्रन्त्वा। कवेद्युमन्तुं

समिधीमहि ॥ अग्नेबृहन्तमद्ध्वरे ॥ ४ ॥ समिदसि। समि-

दर्शनः। "द्युमन्तम्" दीप्तिमन्तम। "समिधीमहि"। इन्धी दीप्तौ। सन्दीपयामः। अनेन इध्म-काष्ठेन "बृहन्तं" महान्तम "अध्वरे" यज्ञे (२) ॥ ४ ॥ द्वितीयमादधाति। "समिदसि"।

यजुर्गिति युत्यन्तरकथा। इति महीधरभाष्ये ॥ ३ ॥

(१) अथ॰ परिधिं समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधाति। का॰ २।८।२। (२) इणगतौ। इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः। इति महीधरभाष्यम् ॥ ४ ॥

(१) अङ्गप्रधानार्थस्याग्नेः * "समिन्धनमसि"। समित् स्तूयते। आहवनीयमीक्षमाणो जपति। "सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु"। गोपायतु। गुप्तेश्व वाभितः परिधयो भवन्ति। "अथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति" श्रुतिः(२)। "कस्याश्चिदभिशस्त्यै"। यः कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः। अभिशस्त्या इति चतुर्थी पञ्चम्यर्थे। वर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति। "सवितुर्बाहूस्थः"। अनेन प्रस्तरस्य

दसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै ॥ सवितुर्बाहू-
स्थऽऊर्णम्रदसन्त्वा स्तृणामि स्वासस्थन्देवेभ्यऽआत्त्वा वसवो-

धारणकर्मणा युवां सवितुर्बाहू भवथः। तयोः प्रस्तरं स्तृणाति। "ऊर्णम्रदसम्"। ऊर्णामिव मृदुं त्वां स्तृणामि। "स्वासस्थम्, देवेभ्यः" साधुअस्मिन्नासीदन्ति तिष्ठन्ति इति स्वासस्थः प्रस्तरः। देवेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी देवानामिति यावत्। प्रस्तरमभिनिदधाति। "आत्वा वसवः"।

(१) पत्नुपस्थस्य द्वितीयं समिदसि, सूर्यस्त्वेतिजपत्याहवनीयमीक्षमाणो, वर्हिषस्तृणे तिरश्चो दधाति 'सवितुरिति, तयोः प्रस्तर स्तृणातूर्णं म्रदसमिति अभिविदधात्यात्वा वसवस्त्वि। का-२।७।३१-११। (२) एतरेऽिक्रुवचे

*(आहवनीयम् पश्चात्—का० २० अधिकम्।

स्कन्दिर्गति शोषणयोः। आसदन्तु आसीदन्तु त्वां सवनदेवता वसवो रुद्रा आदित्याः ॥ ५ ॥ जुहूं निदधाति (१)। "घृताच्यसि"। अञ्चु गतिपूजनयोः। घृतमञ्चितं प्राप्तं यस्यां स्रुचि घृतं वा अच्यते यया स्रुचा सा घृताची। "जुहूर्नाम्ना"। क्रियाभिप्रायमेतत्। हूयते अनयेति जुहूः। "सेदंप्रियेणधाम्ने"ति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः। या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्ना

रुद्राऽआदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥ घृताच्यसि। जुहूर्नाम्ना-
सेदम्प्रियेणधाम्नाप्रियꣳसदऽआसीदघृताच्यस्युपभृन्नाम्नासेद-
म्प्रियेणधाम्नाप्रियꣳसदऽआसीदघृताच्यसिध्रुवानाम्नासेदम्प्रि-

सा इदं प्रियं सदः स्थानम् आसीद अधितिष्ठ। प्रियेण धाम्ना सहिता। "एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यमि"ति श्रुतिः। आज्यसहितेत्यर्थः। अथ वा धामानि भवन्ति स्थानानि नामानि

रचकं भवति पूर्वस्या तदभावात्सूर्य इति श्रुति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

(१) सव्याभून्ये जुहूं प्रतिगृह्यनिदधाति घृताचीत्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्, प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां कृत्वा,ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभते पाहिमामित्यात्मानमिति। का॰ २।८।१२-२०।

जनानीति वा। अस्मिन् पक्षे प्रियेण नाम्ना सहिता सतीति योज्यम्। उपभृतं सादयति। "घृताचीरसुपभृन्नाम्ना"। उपभरणादुपभृत्। व्याख्यातमन्यत्। ध्रुवां सादयति। "घृताचीरसिध्रुवा-नाम्ना"। ध्रुवा स्थिरा (२)। व्याख्यातमन्यत्। अन्यद्धविः सादयति। "प्रियेण धाम्ना"। व्याख्यात-मन्यत्। तानि हवींष्यभिमृशति। "ध्रुवा असदन्"। ता विष्णो पाहीति तदः सन्न्यादेशोऽध्या-

प्रियेणधाम्नाप्रियᳪसदऽआसीदप्रियेणधाम्नाप्रियᳪसदऽआसीद॥ ध्रुवाऽअसदन्नृतस्ययोनौताविष्णोपाहिपाहियज्ञम्पाहियज्ञपतिम्पाहिमांयज्ञन्न्यम्॥ ६॥ * अग्नेवाजजिद्वाजन्त्वासरिष्य

हारः। यान्येतानि ध्रुवाणि असदन् आसादितानि "ऋतस्य योनौ" यज्ञस्योत्सङ्गे "ता विष्णो" तानि हवींषि पाहि गोपाय। किञ्च "पाहि यज्ञम्" गोपाय यज्ञम्। किञ्च "पाहि यज्ञपतिं" यजमानम्। आत्मानमुपस्पृशति। "पाहिमाम्"। अध्वर्युरात्मानं ब्रवीति। गोपाय माम्। "यज्ञन्यम्"। यज्ञं नयतीति यज्ञनीः। गोपाय मां यज्ञस्य नेतारमित्यर्थः॥ ६॥ अग्नेः संमार्ग

(२) यथा होमार्थं जुहूपभृतोश्चलनं तद्वद्ध्रुवायाश्चलनाभावेन स्थिरतया नाम्ना ध्रुवत्वम्॥ ६॥

करोति (१)। "अग्ने वाजजित्"। हे भगवन्नग्ने वाजजिद्द वाजस्यान्नस्य जेतः "वाजं त्वा सरिष्यन्तमि"ति। सृ गतौ। यज्ञं त्वां आपयिष्यन्तम् "वाजजितम्"। अन्नस्य जेतारं संमार्ज्मि। मृजूष् शुद्धौ। अञ्जलिं करोति। "नमोदेवेभ्य"देवेभ्यो निन्हवः। दक्षिणत उत्तानं पाणिं करोति। "स्वधापितृभ्यः"। पितृभ्योनिन्हवः। जुहूपभृतावादत्ते। "सुयमेमे"। स्रुचावुच्येते। साधु

न्तं॑ वाजजित॒ꣳ सम्मा॑र्ज्मि नमो॑ दे॒वेभ्य॑: स्व॒धा पि॒तृभ्य॑: सु॒यमे॑ मे भूयास्तम॒स्क॑न्नम॒द्य ॥ ७ ॥ अस्क॑न्नम॒द्य । दे॒वेभ्य॒ऽआज्य॑-

यमे (२) मे मम "भूयास्तं" भवतम् ॥ ७ ॥ यथाहं सुसंयताभ्यां स्रुग्भ्याम् अस्कन्नं सकलम् अद्य अस्मिन् कर्मणि देवेभ्योर्थाय "आज्यम्" आज्यशब्देन यज्ञो लक्ष्यते यज्ञं "संभ्रियासं" संबिभृयाम्। दक्षिणातिक्रामति। "अंघ्रिणाविष्णो" अंघ्रेर्गत्यर्थस्य अंघ्रिः पादः।

(१) इध्मसन्नहनैरनुपरिधिं समार्ष्टग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामति, अपरमाहवनीयादञ्जलिं नमोदेवेभ्य इति, स्वधापितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम्, सुयमे म इति जुह्वुपभृतावादायेति। का० २।५।१२-१६।

(२) सुयमे सयते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पादेन "विष्णो" यज्ञ। "मात्वावक्रमिषम्"। माङिलुङ् मात्वामवाचीनं क्रमिषम्। "वसुमती" मित्यस्याय, वसुमतीं धनवतीम् हे भगवन्नग्ने ते तव "छायाम्"। छायाशब्द आश्रयवचनः। युष्माकं पादच्छायायां वसामीति यथा आश्रयम्, "उपस्थेषम्" उपतिष्ठेयम्। विष्णो यज्ञस्थानं भवसि। यज्ञस्य च्चेतत्स्थानं यत्र स्थितैर्योगः क्रियते यत् *

ठ॑ सम्भृ॑यास मङ्कि॒ गाव्विष्णो॑मात्वाव॑क्रमिषंव्वसु॑मतीमग्ग्नेतेच्छा॒या-

यामुप॑स्त्थेषंव्विष्णो॑स्त्थान॑मसीतऽइन्द्रोव्वी॒र्य्यंऽमकृणोदूर्द्ध्वो॑ऽध्वर॒ऽआ-

जुहोति। "इतइन्द्रः" इत अस्मात् यजतिस्थानाद् उत्यायेतिशेषः। "इन्द्रो वीर्यं" वीरस्य कर्म वीर्यम् "अकृणोत्"। कृञ् हिंसाकरणयोः। कृतवान्। "अतोहीन्द्रस्तिष्ठन्दक्षिणतोनाष्ट्रारक्षांस्यपाहन्तीति" श्रुतिः। किञ्च "ऊर्द्ध्वोऽध्वर आस्थात्" यतश्च यजतिस्थानादूर्द्ध्वः प्रगुणः यज्ञः आस्थात् आस्थितः। अध्वर्युमुख १ यागाभिप्रायमेतत् (१)॥८॥ 'अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यम्'। हेऽग्ने वेः।

(१) दक्षिणातिक्रामत्यद्विष्णाविष्णाविति, वसुमतीमित्यवस्थाय, इत इन्द्र इति जुहोति। का ३।१।१७-१८।२।२।१ ॥८॥

* य१--इति क्वचिदास्ति।

विद् ज्ञाने विद्धि जानीहि अवगतार्थो भव। मया हौत्रं कर्त्तव्यम्। "वेर्दूत्यम्"। विद्धि च दूत्यं दूतस्य कर्म मया कर्त्तव्यम्। "उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्चेति" श्रुतिः। "अवतांत्वा द्यावापृथिवी"। त्वां कर्मणि प्रवृत्तं पालयेतां द्यावापृथिव्यौ "स्विष्टकृत्" साधु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् देवेभ्योऽन्येभ्यः सकाशात् प्रथमम्। "इन्द्र आज्येन" अजगतिक्षेपणयोः। अजनेन हविषा हव-

स्त्थांत् ॥ ८ ॥ अग्नुव्वेः। अग्ने व्वेहोत्त्रं व्वेर्दूत्यमवतान्त्वा-न्द्यावापृथिवीऽअवत्त्वन्द्यावापृथिवीस्विष्टकृद्देवेभ्यऽइन्द्रऽआज्ज्ये-नहविषाभूत्स्वाहासज्ज्योतिषाज्ज्योतिः ॥ ९ ॥ * मयीदम्।

नेन भूत् भूयात् स्वाहा सुवाक् आह। "वाचं वा एतमाधारयतीन्द्रो वागित्युवाच आहु"रिति श्रुतिः। जुह्वाध्रुवां समनक्ति (१) "संज्योतिषाज्योतिः"। सं गच्छतामित्यध्याहारः। ज्योतिषा आज्येन ज्योतिः आज्यं सङ्गच्छताम् ॥९॥ यजमानो जपति "मयीदमिन्द्रः"। मयि इदम् इन्द्रः

(१) जुह्वाध्रुवां समनक्ति ज्योतिषेति। का ३।२।२ ॥ ९ ॥

† सर्व—इति का, इ, नास्ति।

इन्द्रियं वीर्यम् आधात् स्थापयतु । किञ्च "अस्मान् रायः" धनानि "मघवानः" सर्वधनं विद्यते येषां ते मघवानः धनिनः "सचन्तां" सेवन्ताम् । षचसेवने । एतदुक्तं भवति धनानि धनिनश्चास्मान् सेवन्ताम् । किञ्च अस्माकं सन्त्वाशिषः "सत्या" अवितथाः "नः" अस्माकं भवन्तु आशिषः । अग्नीत् प्राश्नाति(१) । "उपहूता" अभ्यनुज्ञाता "पृथिवीमाता" जगतो निर्मात्री । "उपमां पृथिवी

मयीदमिन्द्र ऽइन्द्रियन्दधात्वस्मान्रायो मघवानः सचन्ताम् ॥ अस्माकꣳसन्त्वाशिषः सत्यानः सन्त्वाशिषऽउपहूता पृथिवी माता- पमाम्पृथिवी माता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ १० ॥ उप-

माता ह्वयताम्" । अभ्यनुजानातु मां पृथिवी माता भक्षणाय । अहं तु अग्निः सन् भक्षयामि । अग्नीत् द्वितीयं प्राश्नाति । "उपहूतो द्यौः पिता" अभ्यनुज्ञातो द्यौः पिता पाता । "उपमां द्यौः

(१) मन्त्रात् उपहूता पृथिवीति । का० ३।४।१८-२० एतत्सूत्रार्थस्तु यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं षड्वत्ते षड्वत्तेऽग्नीध्रे ददाति सचोपहूतेतिमन्त्रेण तत्प्राश्नातीति । (२) मन्त्री- षरात्रार्थस्तु मन्त्रोस इदं कर्माग्नीध्रं तथाऽहेतोरग्निः सन् तं भागं प्राश्नातीत्यर्थं उक्तः ।' (३) जठरेऽग्नावितिशेष ॥१०॥

मिताह्वयताम्" । उपह्वयताम् अभ्यनुजानातु मां द्यौः पिता पाता । अहं तु "अग्निः" आग्नीध्रादिति समानम् । इत उत्तरं ब्रह्मत्व * प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोमपश्यत् । प्राशित्रं गृह्णाति (१) "देवस्यत्वेति" व्याख्यातम् । प्रति गृह्णामीत्युत्तमः पुरुषः । प्राश्नाति । "अग्नेस्त्वास्येन" । अग्नेः संबन्धिना आस्येन मुखेन त्वां प्राशित्रं प्राश्नामि भक्षयामि ॥११॥ समिदामन्त्रितः प्रसौति (१) ।

हूता द्यौः । उपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । प्रतिगृह्णाम्यग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि ॥११॥

"एत ते देव" । अध्वर्युराह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति । एतं यज्ञं ते तव हे "देव" दानादिगुणयुक्त सवितः प्रसवितः प्राज्ञः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । प्राहब्रवीति । "तत्सवितारं प्रसवायो-

(१) दैवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति, अग्ने ष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन् इति । का० २।२।१६।१७ ॥ ११ ॥

* ब्रह्मत्व—पा, षा, पु ।

प्रथावतीति” श्रुतिः। किञ्च “बृहस्पतये ब्रह्मणे” प्राह बृहस्पतिर्वै देवानांब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति “तेन यज्ञमव”। तेन हेतुना यज्ञम् अवपालय। तेन च “यज्ञपतिं यजमानं च पालय। तेन च “माम्” अव पालय ॥१२॥ किञ्च “मनोजूति-

ए तन्तें। देवसवितर्य्यज्ञम्प्राहुर्बृहस्पतयेब्रह्मणे। तेनयज्ञमव तेनयज्ञपतिन्तेन मामव ॥ १२ ॥ मनोजूतिः। मनोजूतिर्ज्जुषतामाज्ज्यस्य बृहस्पतिर्य्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टंय्यज्ञठं। समि-

र्जुषतामाज्यस्य” मनो जुषताम् सेवताम् आज्यस्य आज्यम्। कथंभूतं मनः जूतिः। जवतेर्गतिकर्मणो जूतिः। अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदार्थेषु यद्गन्तृ गच्छति। “किञ्च बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु” विस्तारयतु “अरिष्टं यज्ञठं समिमं दधातु”। रिषतिर्हिंसार्थः। अरिष्टमविनष्टं

(१) एतमिति समिदामन्त्रित प्रसौति, का०२।२।२७ समिधमाधातुमनुज्ञामदानाय बोधितो ब्रह्मा एत त इत्यादिना ओं प्रतिष्ठत्यन्तेन मन्त्रेणानुजानीयात् ॥ १२ ॥

यज्ञमिमं छात्वा दधातु। इडाभक्षणेन हि यज्ञोविच्छिन्नः इव्यत एवसुच्यते। किञ्च "विश्वेदेवासः" देवा एव देवासः। 'आज्जसेरसुक्'। सर्वे देवा इह कर्मणि मादयन्ताम् (१)। मदी हर्षे। हर्षं कुर्वन्तु। स्वार्थिको णिच्। अवतेराप्नोतेर्वा। ओंकारः इहाभ्युपगमार्थः। "प्रतिष्ठ" प्रकर्षेण तिष्ठ॥ १२॥ "एषा ते अग्ने" (१)। इतः प्रभृति प्राकृतमार्षम्। आग्नेयी अनुष्टुप् समिदनुमन्त्रणे विनियुक्ता। हे भगवन्नग्ने एषा ते तव "समित्" समिन्धनम्। "तया"

मन्दधातु॥ विश्वेदेवासऽइहमादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ॥ १२॥

एषाते। अग्नेसमित्तयावर्द्धस्वचाचप्यायस्व॥ वर्द्धिषीमहि

समिधा "वर्द्धस्व च आचप्यायस्व"। चकारो भिन्नक्रमः। आप्यायस्व च। वर्द्धमानाप्यायने समिधा कुर्वित्यर्थः। किञ्च त्वत्प्रसादाद्वय "वर्द्धिषीमहि"। पुत्रपश्वादिभिः। "आचप्यासिषीमहि"। चकारो भिन्नक्रमः। आप्यासिषीमहि च। प्यायतेर्लिङि सीयुटि उत्तमपुरुषैक-

(१) मादयन्ताम् तृप्यन्ताम्। मदतृप्तौचुरादिरिति महीधराः॥ १२॥

(२) एषाते इति होतानुमन्त्रयतइति। का॰ ३।५।२। ब्रह्मत्वं समाप्तम्।

वचने एतद्रूपम्। तत्र सौयुटश्छान्दसोभ्यासः। अग्निं संमार्ष्टि (२)। "अग्नेर्वाजजित्"। "सस्रशांस" (३) स्रवन्तसितिविशेषः ॥ १४ ॥ जुह्पभृतौ व्यूहति (१)। तत्र जुह्वायमान-संस्तवः अग्नीषोमयोः प्रधानदेवतयोः "उज्जितिमनु" उज्जयनमनु। "उज्जेषम्" उज्जयेयम्। किञ्च "वाजस्य" अस्य पुरोडाशादेः। "मा"मां "प्रसवेन" अभ्यनुज्ञया करणभूतया प्रोहामि

चक्षुयमाचं ण्यासिषीमहि ॥ अग्ने वाजजिद्वाज न्त्वासस्‌वाᳪ संव्वाज जितᳪ सम्मार्ज्मि ॥१४॥ * ॥ अग्नीषोम योरुज्जितिम्। अग्नीषोम योरुज्जितिमनूज्जेषंव्वाजस्यमाप्रसवेनप्रोहामि॥ अ-

प्रेरयामि। प्रस्ततत्वादग्नीषोमयोरुज्जितिमनु हविषः प्रसवस्य कारणत्वेन विवक्षितत्वात् मामि-

(२) संमार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामन् सकृत्सकृत्सर्वासमितीति। का० ३।५।८। पूर्व मग्नेवाजजिदितिमन्त्रेण यदोध्म सनहनैरग्नेः संमार्गः कृतस्तथात्रापि, परं पूर्वं त्रिस्त्रिः कृतः इह तु परिक्रमणमन्तरा एकवारमेव।

(३) अन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्नं सम्प्राप्तवन्तमित्यर्थः ॥ १४ ।

(१) जुह्पभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति। का० ३।५।१७-१८।

त्यात्मनः कर्मत्वं मोहामीतिकर्तृत्वं चोपपद्यते (२)। उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति। "अग्नीषोमौ" प्रधानहविर्भाजौ "त" शत्रुम् "अपनुदताम्"। णुद प्रेरणे। अपगमं नयताम्। "यो ऽस्मान्द्वेष्टि"। द्विष अप्रीतौ। योऽस्माभिर्न प्रीयते "यं च वयं द्विष्मः"। येन च वयं न प्रीयेमहि। किञ्च एनमग्नीषोमाभ्यामपनुद्यमानं शत्रुमन्नस्य "प्रसवेन अपोहामि" अपाञ्चं प्रेरयामि अधो

ग्नीषोमौतमपंनुदतांय्योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्चंव्वयन्द्विष्मोव्वाजंस्यैनम्प्रसुवेनापोहामि॥ इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषंव्वाजस्यमाप्रसवेनप्प्रोहामि॥ इन्द्राग्नीतमपंनुदतांय्योऽस्मान्द्वेष्टियञ्चव्वयन्द्विष्मो व्वाजस्यैनम्प्रसवेनापोहामि॥ १५॥ व्वसुब्भ्यस्त्वारुद्रेब्भ्यस्त्वा

नयामीत्यर्थः। उत्तरौ मन्त्रौ समानव्याख्यानौ॥ १५॥ परिधीननक्ति अध्वर्युः। "वसुभ्यस्त्वा"

(२) तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः। व्यूहनं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् अग्नीषोमयोः द्वितीयपुरोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविः स्वीकाररूपमुत्कृष्टजयमनुसृत्याहमुज्जेषं उत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि। इति महीधरभाष्ये स्पष्टोऽर्थः उत्तरौ मन्त्रौ इन्द्रदेवताविषयौ समानार्थौ॥ १५॥

परिधिमच्यते(१)। "वसुभ्यो"थीय"त्वा"मनज्मि। "रुद्रेभ्यो"थीय"त्वा"मनज्मि। "आदित्येभ्यो" थीय त्वामनज्मि। एतदुक्तं भवति। इत्थं भूता यूयं येन युष्मदभ्यञ्जनेन सवनदेवतानां तृप्तिः। प्रस्तरमादत्ते। "संजानाथाम्"। द्यावापृथिव्यौ युवां संजानाथाम्। अवगतार्थं भवत युवाभ्यां वृष्टिर्दातव्येति। किञ्च "मित्रावरुणौ वां वृष्ट्यावताम्"। वायुर्वै वर्षस्येष्टे स चाध्यात्मम्। प्राणोदानभूतो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते। तद्योयं वायुरध्यात्मगतः स प्रस्तररूपापन्नं यजमानं

दि॒त्येभ्य॑स्त्वा । सञ्जा॑नाथान्द्यावापृथिवी मि॒त्रावरु॑णौ त्वा वृ॒ष्ट्या॑वताम् ॥ व्यन्तु॒ वयो॒क्तꣳ रिहा॑णा म॒रुतां॒ पृष॑तीर्गच्छ व॒शा पृश्नि॑र्भू॒त्वा दिव॑ङ्ग

त्वां दृष्ट्या अवतु पालयतु। "यजमानोवै प्रस्तर" इति श्रुतिः। अनक्ति। "व्यन्तु वय" इति। छन्दांस्यभिधीयन्ते गायत्र्यादीनि। वेतिर्गत्यर्थः। व्यन्तु गच्छन्तु। वयोरूपाणि छन्दांसि प्रस्तरमादायेतिशेषः। "अक्तं"इतमेव प्रस्तरं "रिहाणाः" लिहाना आस्वादयन्तः।

(१) जुह्वां परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति, संजानाथामिति प्रस्तरादानं, अनक्त्येनं व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्यामिति, मरुतामिति चोत्क्षिप्य। दर्भमादायानुप्रहरति इति का, २।२।२४-३।६।८

नीचैर्हरति। "मरुतां पृषती:"। बृहती प्रस्तरदेवत्या चतुर्थः पादं आग्नेयः। आकृतिपरिणाम त्रिभिः पादैराह। अन्तरिक्षस्थाना मरुतः तेषामादिष्टोपयोजनं पृषत्यो गावो वाहनं मरुतां संबन्धिनीः पृषतीर्गच्छ। ततः अन्तरिक्षं तर्पयित्वा। वशा त्वं पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ। "इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां" मूलं चामूलञ्चानाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुतिः। पृथिवी संबन्धिभिर्भोगैर्द्युलोकं तर्पयित्वा, इत्युक्तं भवति। "ततो नो वृष्टिमावह"।

चक्षुततो॑नो॒ वृष्टि॒मावं॑ह ॥ च॒क्षु॒ष्पाऽअं॑ग्ने॒ऽसि॒ चक्षु॑र्मे॑ पाहि ॥ १६ ॥

ततस्तस्मात् द्युलोकात् नः अस्माकं वृष्टिमावह। वृष्ट्या इमां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः। आत्मानमुपस्पृशति "चक्षुष्पा."। हे भगवन्नग्ने यतस्तु चक्षुष्पा भवसि स्वरसामर्थ्यात्वा "अतश्चक्षुर्मे पाहि" गोपाय (२) ॥ १६ ॥ परिधीननुहरति "यं परिधिम्"। त्रिष्टुपविराट्रूपा यजुरन्ता। अग्नेः प्रियमितियजुः। आहवनीयोग्निरभिधीयते। हे आहवनीय यं परिधिं "पर्यधत्था:"।

एक तृणं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हस्ताग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः।

(२) प्रस्तरप्रहरणप्रभवं चक्षुष उपद्रवं मे परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

† स्वभावतः प्रकाशा—पा० बा० पु०।

परिहितवानसि (१)। "अग्ने देव"। "पणिभि"रसुरैः प्रतिपक्षभूतैः "गुह्यमानः"। गुह्ह संवरणे। संध्रियमाणः अवरुद्ध्यमानः। "तन्त एतम्"। तमेतं परिधिं ते तव "अनुजोषं भरामि"। अनु-रुपसर्गः भिन्नक्रमः। भरामीत्येतेन स बध्यते। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि'इत्येति हकारस्य भकारः। अनुहरामि "जोष"मभिमतम्। तथाच श्रुतिः। "वायुरेवाग्निः तस्माद्यदेवाध्वर्युरक्तम् कर्म करोति अथैतमेवाप्येतीति"।* एतत्सङ्गमात्मीतो भवति। "एषनेत्वदपचेतयातै"। एष

यम्परिधिम् । यम्परिधिम्पर्यधत्थाऽअग्ने देवपणिभिर्गुह्यमानः ॥ तन्तऽएतमनु जोषम्भराम्येषनेत्त्वदपचेतयाताऽअग्नेः ॥

परिधिः। न इत् नेत् निपातसमाहारः परिभवार्थः। त्वत् त्वत्तः सकाशात अपचेतयातै। आशङ्कायां पञ्चमो लकारः। चिती संज्ञाने। अपचेतयतु। एतदुक्तं भवति। एष परिधिर्मा कथञ्चित्त्वत्तो वियुक्तः सन् मात्मान्विगतचेतस्कान् कुर्यात्। मात्मान्विमनस्कान् करोतु। इत-

(१) परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथमम् इतरौ च युगपदग्नेे प्रियमिति। का० ३।६।१८-१८।

* तथाचैतदारभ्य—पर्यन्तो नास्ति तत्राव आदि पु० नास्ति।

रावनु समस्यति। "अग्नेः प्रियम्"। अग्नेः संबन्धि प्रियं "पाथः" पाथ इत्यन्ननाम अभिप्रेत-मन्नम् "अपीतम" अपिगच्छतम् (२) ॥१७॥ जुह्वपभृद्भ्यां संस्रवान् जुहोति (१) "सꣳस्रवभागाः"। वैश्वदेवी त्रिष्टुप् यजुरन्ता। स्वाहावाडिति यजुः। संस्रवः भागो येषां ते संस्रवभागाः विश्वे-देवाः। यद्यपि यूयं संस्रवभागाः "स्थ" भवथ तथापि "इषा" अन्नेन संस्रवलक्षणेनबृहन्तो

प्रियम्पाथोपीतम् ॥ १७ ॥ सꣳस्रवभागास्त्थेषाबृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्चदेवाः ॥ इमांव्वाचमभिविश्वेगृणन्तऽआस

महान्तः। किञ्च "ये च प्रस्तरेष्ठाः" प्रस्तरस्थायिनः ये च "परिधेयाः" परिधिभवा देवास्तानुपशब्द-मत्यचीकत्य ब्रवीमि "इमां" मदीयां "वाचम्"। "अभिगृणन्तः" अभिष्टुवन्तः "विश्वे" सर्वे "आसद्य" स्थित्वा "अस्मिन्बर्हिषि" "मादयध्वम्" तृप्यध्वम् मोदयध्वं वा। "स्वाहा"(२)। व्याख्यातम्।

(२) धर्मेरत्नल भवद्भ्या प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ।

(१) संस्रवभागा इति संस्रवान् जुहोतीति। का० ३।६।१८।

(२) स्वाहेति वाडितिशब्दौ हविर्दानार्थौ, सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः। यद्यपि स्वाहाकारेण

"वाट्" वषट्कारः परोक्षम् ॥ १८ ॥ 'घृताची" इति धुरि स्रुचौ निदधाति (१)। घृतम-ञ्चतियोस्ते घृताच्याविति प्राप्ते घृताचौ इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशः। ये युवां घृताञ्चने स्थः। ते ग्रवीमि"धर्यौ"धुरि भवौ धुर्यौवनड्वाहौ तौ पातं गोपायतम्। किञ्च"सुम्ने स्थः"सुम्नमिति सुख नाम। यस्मात्सुखरूपे भवथः तस्मात्सुम्ने। सुखे। "मा"माम् "धत्त"स्थापयतम्। "यज्ञनमश्चते" इति वेदिमालभते यजमानः। सूर्यं पवमान् रूपिरुद्वालवान् धनान्तवानित्यते रूपयोस्स

द्यु॒ अस्मिन्न्बर्हिषि मादयध्व॒ᳪ स्वाहा॒ वाट् ॥१८॥ घृ॒ताची॑ स्थः।

घृ॒ताची॑ स्थो॒ धुर्यौ॑ पात॒ᳪ सु॒म्ने स्थः॑ सु॒म्ने मा॑ धत्तम् ॥ यज्ञ॒ नम॑श्च

यजुषो, यज्ञो देवता। हे यज्ञ नमश्च ते नमोस्तु ते नमस्कारश्चास्तु ते तुभ्यम। स यदति-रेचयति तन्नमस्कारेण शमयति। "उपच" उपचयश्च ते.स्तु। "अथ यदून करोत्युपचति

वा वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः, तथापि देवाना "परोक्षप्रिया वै देवा"इतिश्रुतेः परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्ष-परिहाराय वाडिति शब्द प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

(१) घृताची इति धुरि निदधाति, यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते इति। का० ३।४।१४।३।५।२४। ॥ १९ ॥

तेन तदनूनं भवतीति" श्रुतिः। "यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व"। यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिद्रं तेन तदुभयं शमयति। "स्विष्टे मे संतिष्ठस्व"। साधु इष्टं स्विष्टं तस्मिन् मे मम संतिष्ठस्व समाप्तिं याहि॥ १८॥ स्रुक् स्रुचं प्रतिगृह्णाति (१)। "अग्नेदब्धायो"। गार्हपत्योग्निरुच्यते। हे भगवन्नग्ने अदब्धायो दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा। आयुरितिमनुष्यनाम। अदब्धः अनवखण्डित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स तथोक्तः। तस्य संबोधनम् अदब्धायो।

तुऽउप च यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व ॥१८॥ * ॥ अग्ने दब्धायो। शीतम पाहिमादिद्योःपाहिप्रसित्यैपाहिदुरिष्ट्यै

यद्वा अग्निरेव अनवखण्डितायुः। अस्मिन्पक्षे छान्दसी पुंल्लिङ्गता। "अशीतम" अशभोजने। अशूव्याप्तौ। एतौ धातू संदिह्येते। अशीतम अतिशयेन भोक्तः। अतिशयेन व्यापक। अशीतमेति दीर्घत्वं छान्दसम्। एवं स्तुत्वा याचते। "पाहि मादिद्योः"। दिद्यु-

(१) स्रुक्स्रुव प्रतिगृह्णात्यग्ने दब्धायो इति, दक्षिणाग्नौ जुहोत्यमय इति सरस्वत्या इति चेति। का० ३।७।१७-१८।

दिति वज्रनाम। गोपाय मां दिद्युतः। "पाहि प्रसित्यै" प्रसितिः प्रबन्धनात्तन्तुर्वा जालं वा। पाहि मां बन्धनात्। "पाहि दुरिष्ट्यै" (२)। दुर्यागात् पाहि। "पाहि दुरद्मन्यै" अद्मेत्यन्ननाम पाहि दुर्भोजनात्। भीतार्थानां भयहेतुरिति सर्वासु चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे। "अविषन्नः पितुं कृणु" पितुरित्यन्ननाम। विषरहितमन्नमस्माकं कुरु। "सुषदा योनौ"। योनिरिति गृहनाम। साधु सदने गृहे स्थितानामस्माकमेतद्भवतु। "स्वाहावाडि"ति व्याख्यातम्। दक्षिणाग्नौ जुहोति।

पाहि दुरद्मन्यै। अविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनौ स्वाहा वाडग्नये संवेशपतये स्वाहा सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥२०॥ वेदोसि।

"अग्नये संवेशपतये"। स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः। तस्य पतिः संवेशपतिः तस्मै। "सरस्वत्यै यशोभगिन्यै"। जीवतः प्रशंसा यशः। भगिनीति संबन्धिशब्दः स्वसेत्युच्यते ॥२०॥ पत्नी वेदं प्रमुञ्चति (१)। "वेदोसीति"। विद ज्ञाने। वेदिता त्वमसि। यो ह्युपग्रहः स

(२) दुष्टा इष्टिः दुरिष्टिः, दुर्मार्गः। यथाशास्त्रीयो मार्ग इत्यर्थः ॥ २० ॥

(१) पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोसीति, समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इति। का० ३।८।१-४।

सन्निकर्षाद्यज्ञं जानाति। यतस्त्वं वेदोसि अतस्त्वां ब्रवीमि। येन कारणेन त्वं देव वेद "देवेभ्यो" देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः। "वेदः अभवः" भूतः तेनैव कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः भवेः। समिष्टयजुर्जुहोति। "देवागातुविद" इति। विराडियं त्रिंशदक्षरा। अस्याः पूर्वेणार्द्धेन देवतां व्यवसृजति। हे "देवा गातुविदः"। गातुरिति यज्ञनाम। यज्ञविदः। मत्प्रसादात्तथा भवत यथा आगामिनं "गातुं" यज्ञं "वित्त्वा" विदित्वा। "गातुमित"।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः ॥ देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित ॥ मनसस्पत इमं देव यज्ञं

ततो वीकालं यज्ञमित आगच्छत। यज्ञपरम्पराविच्छिन्नागमना यूयं भवतेत्यर्थः (२)। एवं देवान् यथापथं विसृज्य अथेदानीं मनसस्पतिमाह। हे "मनसस्पते" मनसोऽधिपतिश्चन्द्रमाः हे चन्द्रमः इमं यज्ञं देव "वातेधाः" धारय। वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते। तथाच श्रुतिः। वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदैवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

(२) गातुर्गन्तव्यो मार्गस्तं गच्छतेति वार्थो महीधरभाष्ये ॥ २१ ॥

बर्हिर्जुहोति (१)। "संबर्हिरङ्क्ताम्"। बर्हिर्दैवत्या विराड्रूपा त्रिष्टुप्। सं बर्हिरङ्क्ताम्। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। बर्हिरिति द्वितीया। समङ्क्तां बर्हिः, क, इन्द्र इत्युपरिष्टात् श्रूयते स इहाभि संबध्यते। इन्द्रः समङ्क्तां बर्हिः। केन "हविषाघृतेन" कैः सहितः समङ्क्तात्। "आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वेदेवैः" सहित इन्द्रो बर्हिः समङ्क्ताम्। तच्चाक्तं सत् ॰ दिव्यं

स्वाहाव्वातेधाः ॥ २१ ॥ सम्बर्हिः। सम्बर्हिरङ्क्ताᳬं हविषांघृतेनसमादित्यैर्व्वसुभिःसम्मरुद्भिः ॥ समिन्द्रोव्विश्वदेवेभिरङ्क्तान्दिव्व्यन्नभोगच्छतुयत्स्वाहा ॥२२॥ कस्त्वाव्विमुञ्चतिसत्वाव्विमु

नभो गच्छतु। यद्दिव्यं दिवि भवं नभः। नभ इत्यादित्यनाम। आदित्यलक्षणं ज्योतिस्तद्गच्छतु ॥२२॥ वेद्यां प्रणीतां निनयति। "कस्त्वाविमुञ्चति" व्याख्यातम्। अयं तु विशेषः। तत्र यज्ञं

(१) बर्हिः संबर्हिरितीति। का० ३।८।५॥ ॥ २२ ॥

* आकाशीयलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूततया सत्—पा० भा० पु०।

युनक्ति इह तु विमुञ्चति । "पोषाय" यजमानस्य पोषाय निनयामीति शेषः । कपालानपास्यति ।
"रक्षसां भागोसी"ति । निगदव्याख्यातम् (१) ॥२३॥ इत उत्तरं याजमानं, † पूर्णपात्रम्प्रतिगृ-
ह्णाति (१)। "संवर्चसेति" त्वाष्ट्री त्रिष्टुप्। समित्युपसर्गः अगन्महीत्याख्यातेन संबध्यते ।
समगन्महि । "ब्रह्मवर्चसा" ब्रह्मवर्चसेन । "पयसा" गोभिः "तनूभिः" भार्यापुत्रादिभिः ।

ञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति ॥ पोषाय रक्ष साम्भागोसि ॥ २३ ॥ * संव्वर्चसा । संव्वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सꣳशिवेन ॥ त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोनुमार्ष्टु

"मनसा" च "शिवेन" शान्तेन । यज्ञमुपगच्छतः पुरुषस्य सर्वमेवैतदुपैति वर्च आदि अतो-

(२) वेद्या प्रणीता निनयति, परित्य करोति, पुरोडाशकपालेन कपालानपास्यत्यधः कृष्णाजिनं रक्षसामितीति का० ३।८।४-७। नीचजातिलालासमूहरूपो भागो निकृष्टो रक्षसामितितात्पर्यम् ॥ २३ ॥

(१) पूर्णपात्रं निनयति परीत्यस्न्वतं यजमानोञ्जलिना प्रतिगृह्णाति संवर्चसेति मुखं विमृष्टे इति । का० ३।८।१-१०

† याजमान कर्मोपक्रम.—पा० [illegible] पु०।

नेन पुनराप्यायति (२)। किञ्च "त्वष्टासुदत्रः" कल्याणदानः विदधातु "रायो" धनानि। किञ्च "अनुमार्ष्टु" शुन्धयतु "तन्वः" शरीरस्य "यद्विलिष्टम्" विश्लिष्टम् ॥ २४ ॥ विष्णुक्रमान् क्रमते। (१) "दिवि विष्णुः" द्युलोके विष्णुर्यज्ञो मदीयः "व्यक्रंस्त" विक्रान्तवान्। "जागतेन छन्दसा"

तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥ दिवि विष्णुः। दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण

"ततो निर्भक्तः"। ततो द्युलोकात् निर्भक्तो निर्गतभागः कृतः। "योऽस्मान् द्वेष्टि" हिनस्ति। "यं च वयं द्विष्मः" हि सः। अनेनोत्तरावपि मन्त्रौ * व्याख्यातौ। भागमवेक्षते। "अस्मादन्नात्

(२) यज्ञमवगच्छतो मरस्यापगतं ब्रह्मवर्चसादि पुनरनेनाप्यायति ॥ २४ ॥

(१) विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति, अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते अस्यै प्रतिष्ठायै इतिभूमिम्।

* विष्णुक्रमणमन्त्रौ—[illegible]

अस्मात् यज्ञभागात्। निर्भक्त इत्यनुषङ्गः। भूमिमवेक्षते। "अस्यै प्रतिष्ठायै"। अस्या भूमेः प्रतिष्ठायाः निर्भक्त इत्यनुषङ्गः। प्राङीक्षते (२)। "अगन्मस्वः"। अनेन कर्मणा अगन्मगताः। कम्, स्वर्गं यत्र सूर्यं देवान्। स्वरव्ययमनेकार्थम्। आहवनीयमीक्षते। "संज्योतिषाभूम" समित्येकीभावमाचष्टे आहवनीयलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूताः ॥ २५ ॥ सूर्यमुदीक्षते (१)।

च्छन्दस ततोनिर्भक्तोयोस्मान्द्वेष्टियञ्च वयन्द्विष्मोस्मादन्नादस्यैप्रतिष्ठायाऽअगन्मस्वः सञ्ज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥ स्वयम्भूरसि। स्वयम्भूरसिश्रेष्ठोरश्मिर्व्वर्चोदाऽअसिव्वर्चोमेदेहि। सूर्यस्य

"स्वयं भूरसि"। अकृतकस्त्वं (२) भवसि। "श्रेष्ठः" प्रशस्ततमः "रश्मिः"। सप्त रश्मय आदि-

(२) अगन्मस्वरिति प्रागिति, संज्योतिषेत्याहवनीयमिति। का० ३।८।१३-१८ ॥ २५ ॥

(१) स्वयंभूरितिसूर्यं, सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणमिति। का० ३।८।१७-१८।

(२) (अकृतकः) स्वयं सिद्धः। (अनु) अनुवृत्य ॥ २६ ॥

यस्य तत्र चतसृषु दिक्षु चत्वारो रश्मयः। एकोधस्तादेक उपरिष्टात्। मण्डलशरीराहं-मानी * हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः सप्तमः श्रेष्ठोरश्मिरिति। तथाच श्रुतिः। "अथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स सुर्गो वा लोक" इति। यस्तु स्वयं भूरसि श्रेष्ठश्च रश्मिस्तं त्वां ब्रवीमि। "वर्चोदा असि"। ब्रह्मवर्चसस्य स्वरसेनैव स्वभावेनैव दातासि, अतो वर्चोमे मह्यं "देहि"। आवर्तते। "सूर्यस्यावृतम्"। आवर्त्तनमावृत्। सूर्यस्यावर्त्तनं "अनु" अहम् "आवर्त्ते"। "त

वृतमन्वावर्त्ते ॥ २६ ॥ अग्ने गृहपते। सुगृहपतिस्त्वयाग्ने

हङ्गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वम्मयाग्ने गृहपतिना भूयाः।

देतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृतमनु आवर्त्तत" इति श्रुतिः ॥ २६ ॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते (१)। "अग्ने गृहपते" हे भगवन्नग्ने गृहपते "सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः अहं त्वया गृहपतिना गृहाणां पालयित्रा भूयासं भवेयम्। किञ्च "सुगृहपतिस्त्वं मया अग्ने"

(१) गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपते सूर्यस्यावर्तते अदक्षिणम्। का० ३।८।२१-२३।

* शरीराभिमानी—पा० १ पु०।

"सहायेन गृहपतिना भूया:" भवेः (२)। एवमनेन प्रकारेण। "अस्थूरिणौगार्हपत्यानिसन्तु"। अन्यतरतो युक्तं शकटं स्थूरीत्युच्यते। तद्वतः * प्रतिषिध्यते अस्थूरीति। लुप्तोपमञ्चैतत्। यथा उभयतो युक्तं शकटम्, एवं नौ आवयोः "गार्हपत्यानि" गृहपतिसंयुक्तानि कर्माणि "सन्तु"। "शतं हिमाः"शतं वर्षाणि। अथावर्त्तते। "सूर्यस्यावृतमन्ववर्त्ते"इति। व्याख्यातम् ॥२७॥ व्रतं विसृजते (१)। "अग्ने व्रतपते" हे अग्ने व्रतपते "व्रत" महम्। "अचारिषं"

अस्थूरिणौगार्हपत्यानिसन्तु शतꣳ हिमाः सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥ अग्ने व्रतपते। व्रतमचारिषन्तदशकन्त-

चरितवानस्मि। "तदशकं" शक्तवानस्मि। "तन्मे" मम "आराधि"राद्धं फलम् अभिसमृद्धमित्यर्थः। द्वितीयोव्रतविसर्ग मन्त्रः। "इदमहम्" हे अग्ने त्वत्साक्षिकं व्रतं गृहीत्वा

(२) त्वत्प्रसादेन यावं, त्वदनुग्रहेण सहपत्नीयया संयुक्तो जायः इति चायः ॥ २७ ॥

(१) व्रतं विसृजते येनोपेयादिति, का० श्रौ-२८। व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयं विनियुक्तं तत्र प्रथमं येन मन्त्रेण व्रत

* तद्वत् प्रतिषिध्यते—पा० का० पु०।

इदं कर्म समाप्य य एव कर्मणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवास्मि ॥ २८ ॥ अतः परं पिण्डपितृयज्ञिया मन्त्राः। प्रजापतेरार्षम्। अग्नौ जुहोति (१)। "अग्नयेकव्यवाहनाय स्वाहा"। कवयः क्रान्तदर्शनाःपितरस्तेषां संबन्धि हविः कव्यम्। तद्वोढव्यं यस्यायमधिकारः स कव्यवाहनः। "सोमायपितृमतेस्वाहा"। पितृमान् पितृसंयुक्तः। वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति लिङ्गाद्देवावेतौ मन्त्रौ। उल्लिखति। "अपहताः" अपहताः अस्मात् स्थानात् "असुराः रक्षांसि च वेदिषदः" वेद्यां सीदन्तीति वेदिषदः ॥ २९ ॥ उल्मुकं

न्न्सेऽराधीदमहंव्यञ्ज्ञ वास्म्मिसोऽस्मि ॥ २८ ॥ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा। अपहताऽअसुरा रक्षांꣳसि

ग्रहण प्रथमेन द्वितीयेन वा तेनैव क्रमेणाव व्रतं विसृजेत् इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ २८ ॥

(१) सारतण्डुलमपूर्णं यपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च, दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इति का० ४।१।७-३।

(२) तादृशा असुरा वेदिस्थानादपगता। असुरत्वं च देवविरोधि जातिविशेष ॥ २९ ॥

परस्तात्करोति ये रूपाणीति (१)। त्रिष्टुबाग्नेयी। "ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः"। ये पितृरूपाणि आत्मनि प्रतिमुञ्चमानाः (२)। प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्त्तते। आत्मनि बध्नन्तः "असुराः सन्तो" भवन्तः "स्वधया" पित्रर्थान्नेन हेतुभूतेन अस्माभिरेतत्स्वादितव्यमिति चरन्ति-सञ्चरन्ति। किञ्च "परापुरः" पराक्रान्ताः पुरः परापुरः। शरीराणि महान्तीति "निपुरः"

व्वे दिषद॑÷ ॥ २९ ॥ ये रू॒पाणि॑। प्र॒ति॒मु॒ञ्चमा॑ना॒ऽअसु॑रा॒ सन्त॑÷स्व॒धया॒ चर॑न्ति। प॒रा॒पुरो॑ नि॒पुरो॒ ये भर॑न्त्य॒ग्निष्टाँल्लो॒कात् प्रणु॑दात्य॒स्मात्॥ ३०॥ अत्र॑ पितरो मादयध्वं यथाभा॒गमावृ॑-

निकृष्टाः पुरो निपुरः। सूक्ष्माणि शरीराणि ये "भरन्ति" ये बिभ्रति धारयन्ति "अग्निस्तान्" सुधन् "लोकात्" स्थानात् "प्रणुदाति" प्रणुदतु प्रेरयतु। अस्मात्पितृलोकात् ॥ ३० ॥ उदङ्-

स्वीयमसरलं च प्रच्छादयितुं येस्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रतीत्यर्थः। प्रणुदतु प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः। (१) अत्र पितर इत्यत्र कोदङ्ङास्ते आत्मनादाहत्यामीमदन्तेति जपतीति। का० ४।१।१२-१४।

(१) का० ४।१।८। (२) स्वीयं रूपं विहाय पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः ॥ ३० ॥

ङास्ते (१)। "अत्र पितरः"। बृहती। अत्र अस्मिन्बर्हिषि हे पितरः "मादयध्व" मोदयध्वम्। नित्य "यथाभाग" यो यस्य भागः तं तथा भागम्। "आवृषायध्वम्"। आङ् पूर्वाद्वृषशब्दा'त्क-र्तुःक्यङ् सलोपश्चेतिक्यङ्। वृष इव स्वेच्छया महद्भिर्ग्रासैरेतान् पिण्डानश्नीत (२)। आवृत्यामी-मदन्तेति जपति। "अमीमदन्त" हर्षं प्राप्तवन्तः पितरो "यथाविभाग" च "आवृषायिषत"। अशितवन्तः। "यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहे ति" श्रुतिः॥३१॥ नमो व इत्यञ्जलिं करोति(१)।

षायद्ध्वम्। अमी॑मदन्तपितरो॑यथाभा॒गमावृ॑षायिषत्॥ ३१॥

नमो॑वः पितरो॒रसा॑यनमो॑वः पितरुः शोषा॑यनमो॑वः पितरो॒जीवा॑यन

पटकृत्वा नमस्करोति "षड्वा ऋतवः पितर" इति श्रुतिः। व्याख्यातम्। "नमो वः पितरो रसाय" हे पितरः वः युष्माकं संबन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः। वसन्ते हि मध्वा-दयो रसाः संभवन्तीत्यत एवं नमस्क्रियते। एवं वक्ष्यमाणा अपि मन्त्रा व्याख्येयाः। "शोषाय"

(१) आतमनात् आसनिवेशेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्ते इति सूत्रार्थः।

(२) यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तमश्नाति तद्वत् खीकुरुत॥३१॥ (१) का० ४।१।१५।

शोषप्रभावाय ग्रीष्माय नमः। शुष्यन्ति हि ग्रीष्मे ओषधयः। "जीवाय" जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यो नमः। "स्वधायै" "स्वधावै शरत् स्वधावै पितृणामन्नमिति" श्रुतिः। शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति। "घोराय" विषमाय। विषमो हि हेमन्तः प्राणिनां शीतप्रचुरत्वात्। "मन्यवे" मन्युः क्रोधः। क्रोध इव हि शिशिरओषधीर्दहति। "नमो वः पितरः पितरोनमोवः"।

मोवःपितरः पितरोनमोवोगृहान्नः पितरोदत्तसतोवः पितरोदेष्मैत द्वःपितरोव्वासआधत्त ॥३२॥ आधत्तपितरोगर्भं कुमारम्पुष्कं

अभ्यासे मङ्गलयोजनं समर्थं मन्यन्ते। "गृहान्नः पितरोदत्त"। भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहा उच्यन्ते। गृहान्नः अस्मभ्यं हे पितरो दत्त। किञ्च तथा युष्मत्प्रसादादस्माकं भवतु यथा नः गृहे सतो विद्यमानान् द्रव्यान् "वो" युष्मभ्यं दद्म (२)। सूत्राणि ददाति (१)। "एतद्वः युष्माकं हे पितरो "वासः" परिधानम् ॥ ३२ ॥ मध्यपिण्डं प्राश्नाति पुत्रकामा (१)। "आधत्त"

(२) सतो धनादुरप्यस्माभिर्देयं, ददतां चास्माकं कदापि धनक्षयो मा भवतु इति तात्पर्य्यम्।

(१) एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णां दशां वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति ॥ ३२॥

(१) आधत्तेति मध्यमपिण्डंपत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति। ४।१।२२।

गायत्री। हे पितरः आधत्त "गर्भम्"। "कुमारं पुष्करस्रजम्"। स्रक्शब्देन मुण्डमालोच्यते। पुष्करशब्देन पद्मानि। अश्विनौ पुष्करस्रजौ अश्विभ्यां पुत्रोपमानं क्रियते (२)। किञ्च यथा येन प्रकारेण "इह" अस्मिन्नेव मह्यां "पुरुषः" पूरयिता देवपितृमनुष्याणाम्। "असत्"। भूयात् तथा आधत्तेति संबन्धः ॥ ३३ ॥ अपो निनयति (१)। "ऊर्जंवहन्तीः"। अर्द्धं वस्या

रस्रजम् ॥ यथेहपुरुषोसत् ॥ ३३ ॥ ऊर्ज्जं वहन्तीः। ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतङ्घृतम्पयःकीलालम्परिस्रुतम्। स्वधास्त्थतर्प्पयतमे

विराट्। हे आपः यूयम् ऊर्जमन्नं वहन्त्यो नानाविधम् "अमृतं घृतं पयः कीलालम्"। अन्नरसम्। कीलं अलं पर्याप्तः समर्थोन्नमिष्टं कर्तुं रस इति कीलालः। कीलं बन्धनम्। अलमत्यन्तमन्नस्येति वा कीलालम्। "तस्माद्यावन्मात्र इवान्नस्य रसः सर्वमन्नमवतीत्यादि" श्रुतिः।

(२) अश्विनोकुमारसादृश्यकथनेन नीरोगत्वं सुन्दरत्वं च पुत्राणां प्रार्थ्यते इति द्योतितम् ॥ ३२ ॥

(१) ऊर्जमित्यापोनिषिञ्चति। का० ४।१।१८।

"परिस्रु,त" । सुराम् । "स्वधास्थ" "स्वधावैपितॄणामन्नमि"ति श्रुतिः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । स्वमात्मीयं पितॄणां धानं पोषणं स्वधास्थ । "तर्पयत मे पितॄन् ।" स्वधा भवथ ततस्तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥ * इति संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* ॐम् । * समिधाग्निम् । समिधाग्निन्दुवस्यतघृतैर्बोधय-

पितॄन् ॥ ३४ ॥ इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(२) ईदृशस्य सर्व्वरोगनाशकस्य मृत्युनाशकस्य च त्रिविधस्य रसस्य वचनानां पितृतर्पकत्वं साध्यपपन्नं भवति ॥ ३४ ॥ भरद्वाजोपनाम्ना श्रीगोविन्दविदुषा कृते । द्वितीयोयमथाध्यायोऽपाणीज्ञाध्यस्य टिप्पणे ॥ २ ॥

* समिधाग्निम्, भूभुर्वःस्वस्तुष्का, वन्निर्ज्योतिरि, सप्तप्रयन्तपङ्क्ति: ठं॰ऋति, भूर्भुव स्वःस्वस्तो, गृहामातिस्व:,प्य-यासिनः पंच, पूर्णादर्व्वि र्द, अघन्नमीमन्तपड्, पतेमम, १० विपष्टीः । अ॰ सू॰ ॥

"समिधाग्निम्"। आधानमन्त्राः (१)। प्रागग्निर्ज्योतिरित्येतेभ्यः। देवानामार्षं प्रजापतेर्वाग्नेर्वा। आग्नेय्यश्चतस्रो गायत्र्यः। आश्वत्थीस्तिस्रः। समिधो घृताक्ता आदधाति। "समिधाग्निं दुवस्यत"। समिधाश्वत्थसमिधा अग्निं दुवस्यत। दुवस्यतिः परिचरणार्थः। "अतिथिम्" अतिथिधर्माणम्। ततोनन्तरं तन्तुहविःसंबन्धिनि "आस्मिन्हव्याजुहोतन"। आजुहोत अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि॥ १॥

सं० सं० सं० ४८ उ० मा०

परिचरत। ततो जातं सन्तम् पूर्णाहुतिसंबन्धिभिर्घृतैर्"बोधयत" अवगतार्थं कुरुत।

तातिथिम्॥ आस्मिन्हव्याजुहोतन॥ १॥

(१) पूर्वाध्यायाभ्यां दर्शपौर्णमासेष्टिपिण्डपितृयज्ञमन्त्रा उक्ता इदानीमाधानमन्त्रान्वक्तुमुपक्रमते। कात्यायनेन अमावास्यायामग्न्याधेयमित्यादिना ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तानि कर्माण्युक्ता पश्चात् तत्रातुष्टाभ्यं चतुरशरावसेचनं मध्ये कृत्वा सर्पराज्ञिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ४।८।४-५। चतुर्णां प्रत्रिजां प्राशनयोग्यमोदनं पक्तोदास्य तदोदनमध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य तस्मः समिधस्तिस्राघृपिष्टस्य तिसृभिः समिधाग्निमित्यादिवक्ष्यमाणाभिः ऋग्भिरभ्यवध्यादधातीति सूत्रार्थः॥ १॥

जपति "सुसमिद्धाय" साधु समिद्धाय। "शोचिषे" शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलनाय। "घृतं तीव्रम्" पटुतरं गव्यं गृह्यो.हासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः। "जुहोतन"। जुहुत कुरुत। नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति। कर्त्तन हन्तन यातनेति (१)। "अग्नये जातवेदसे" जातप्रज्ञानाय ॥ २ ॥ "तन्त्वासमिद्भिः"। यस्तुमुक्तगुणस्तं त्वां समिद्भिः। हे "अङ्गिरः"। अङ्गतिर्गत्यर्थः। रो मत्वर्थीयः। गमनवन्। "अङ्गिराऽह्यग्निरिति" श्रुतिः।

सुसमिद्धायशोचिषे। घृतन्तीव्रञ्जुहोतन॥ अग्नयेजातवेदसे ॥२॥

तन्त्वा। समिद्भिरङ्गिरोघृतेनवर्द्धयामसि॥ बृहच्छोचायविष्ठ्य ॥३॥

"घृतेन वर्द्धयामसि"। वर्द्धयाम। इदन्तोमसीति सिकारश्छान्दसः। "बृहत्" महत् "शोच" दीप्यस्व। "यविष्ठ्य" युवतम। इष्ठनि परभूतेटेः स्थूलदूरयुवह्रस्वादिना यविष्ठ इति सिद्धम्। स्वार्थिको यकारस्तद्धितः ॥ ३ ॥ (१) "उपत्वा"। उप "टन्तु" त्वां हे "अग्ने हविष्मती"

(१) जुहोतनेत्यत्र तप्तनप्तनथनाश्चेति पा॰ सू॰ तनवादेशोव बोध्य इतितत्त्वम् ॥ २—२ ॥

(१) उपत्वेति जपति का॰ ४।८।६ ॥ ४ ॥

हविषा संयुक्ताः "घृताचीः" घृताञ्चनाः समिधः। "हर्यत। हर्य क्रान्तौ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा। प्रेप्सन् ताश्च त्वां प्रत्युपगच्छतोः "जुषस्व" आसेवस्व "समिधः मम संबन्धिनीः॥ ४ ॥ (१) "भूर्भुवः स्वः"। महाव्याहृतयः, प्रजापतेरार्षम्। गार्हपत्याहवनीययोराधानमन्त्राः। पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोका अभिधेयाः, महालक्षियो वा वर्णाः। अन्नप्रजापशवो वा। श्रुतितो व्याख्यातमेतत्। इध्मपूर्वाङ्गं गृहीत्वा यजमानो जपति। "द्यौरिवभूम्ना उपरिष्टाद्दारूर्ध्वं तद्युज्यं स्वेदं, तथाहि

उपत्वा। ग्ग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्य्यत॥ जुषस्व समिधोमम॥ ४ ॥ * भूर्भुवः। भूर्भुवः स्वर्द्यौरिवभूम्नापृथिवीव व-

सुनोषं भवति। "तस्याः" ते तव हे "पृथिविदेवयजनि" देशा यस्यामिज्यन्ते इति देवयजनी तस्याः संबोधनं क्रियते हे देवयजनि। ते "पृष्ठे" उपरि "अग्निमन्नादम्" अन्नस्यात्तारम्।

(१) दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति संभारेष्विति भूर्भुव स्वरिति पूर्ववदितिचेति। का० ४।१।८।१६। आपो हिरण्यमूषाखूत्करं शर्कराः पञ्चसंभारास्तान् संपाद्य स्फ्योनोल्लिखितायां शुष्कायां भूमौ तान् संभारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुव स्वरिति पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादधात् इदमाहवनीयाधानम्। इति सूत्रार्थः

"अन्नाद्याय" अन्नादनाय अन्नभक्षणाय। "आदधे" स्थापयामि। तस्याः पृथिव्याः पृष्ठेऽग्नि-
माधाय। "द्यौरिवभूम्ना"। यथा द्यौर्भूम्ना नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रादिभिर्बहुभिर्भूरासम्।
"पृथिवीववरिम्णा"। यथा पृथिवी वरिम्णा उरुत्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूता एवमहं
महत्त्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम्। अथवा यथाक्रममेव व्याख्यायते। द्यौ-
रिव भूम्ना भूयासम्, पृथिवीव वरिम्णा भूयासम, हे अग्ने त्वत्प्रसादात्। पृथिवुच्यते। तस्याः

रिम्णा ॥ तस्यांस्तेपृथिविदेवयजनिपृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्याया-

ते तव पृथिवि देवयजनि पृष्ठे उपरि अग्निमन्नादमन्नभक्षणाय आदधे। यस्यास्तव मन्वा-
द्योपि अन्नदाः आधाय संहृताः संजाताः ॥ ५ ॥ (१) "आयं गौः पृश्निः"। सार्पराज्ञ आर्षम्।
गायत्र्यस्तृचः। आहवनीयाग्न्युपस्थानेविनियुक्ताः। अग्निः परापररूपेण स्तूयते। "आयंगौः पृश्नि-
रक्रमीदसदन्मातरं पुरः पितरं च प्रयन्त्स्वः"। ४।८।१७। पूर्वार्धस्यार्थान्तर, किम्भूतमसि भूम्ना द्यौरिव वर्त्तमानम्।
यथा द्यौर्नक्षत्रादि बहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबाहुल्येन विराजमानम्। किञ्च यथा पृथिवी सर्वाश्रयभूता श्रेष्ठा
एवं सर्ववस्तुधोषक श्रेष्ठोऽग्निरिति महीधरभाष्ये उक्तम् ॥ ५ ॥

(१) आयङ्गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञी भक्षयित्वाभिमादधातीति का० ४।८।१८-१९।

रक्रमीत्"। आक्रमीत् आक्रमते ऐश्वर्यरूपेणायमग्निः गौः. गन्ता (२) सर्वासु तासु तासु क्रिया-पश्निर्नानारूपः "असदन्मातरं पुरः" इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य ततः प्रातरादित्यात्मना सीदति मातरं पृथिवीं पुरः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि। "पितरं च प्रयन्त्स्वः" पितरं द्युलोकं च प्रयन् गच्छन् सीदतीत्यनुवर्त्तते। स्वः आदित्यः ॥ ६ ॥ एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा अथेदानीं वायुरूपेणाग्निं स्तौति। "अन्तश्चरति रोचनास्य"। द्यावापृथिव्योरन्तरन्त-रति अग्नेर्योद्याख्या शक्तिः। "अन्तरिक्षे यं तिर्यङ् वायुः पवत इति" श्रुतिः। "रोचना"।

दधे ॥ ५ ॥ आयम्। आयङ्गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ॥ पितरञ्च प्रयन्त्स्वः ॥ ६ ॥ अन्तश्चरति। रोचनास्य-

दीप्तो। दीपना "अस्य अग्नेः। किं कुर्वाणा चरति। "प्राणादपानती"। अन प्राणने। सर्वप्राणिषु प्राणादनन्तरम अपानती चरति अपानादनन्तरं प्राणती चरतीति समर्थ्योद्य-मर्यो लभ्यते (१)। एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभ्यामिदं जगदनुगृह्याथ य एनामेव-

(२) यज्ञनिष्पत्तये तेषु तेषु यजमानसदनेषु गन्तेति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

(१) सामर्थ्यात्प्राणापानयोः प्रेरिकेत्यर्थः। स तद्विनाहरोऽग्नी जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात् प्राणापानौ

सुपनिष्ठति तस्य किं करोतीत्याह । "व्यख्यन्महिषोदिवम्" । विविधं तस्य पुरुषस्योपभोगार्थं मव-लोकयति पश्यति भोग्यत्वेन दिवं द्युलोकम् महिषः । "अग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महानिति" श्रुतिः ॥७॥ (१) "त्रिंश०धाम" । त्रिंशत्सु धामस्विति विभक्तिव्यत्ययः । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति स्थानान्यत्राभिप्रेतानि । त्रिंशच्चाहोरात्रे

प्र॒ाणाद॑पान॒ती ॥ व्य॑ख्यन्महि॒षोदिव॑म् ॥७॥ त्रिं॒ꣳश॒द्धाम॑ ।
त्रिं॒ꣳश॒द्धाम॒ विरा॑जति॒ वाक्प॑त॒ङ्गाय॑ धीयते ॥ प्रति॒वस्तो॒रह॒-

मुहूर्तास्त इह गृह्यन्ते । त्रिंशत्सु स्थानेषु मुहूर्ताख्येषु स्तुतिभिरग्निरयं स्तूयते । यच्च यावाग्वि"राजति" शोभते स्तूयमाना सा वाक् "पतङ्गाय" पतन्गच्छतीति पतङ्गोऽग्निः सञ्चर-भवतीते तस्मादग्निः प्राणापानरूप इति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

(१) यद्वैतस्याऋचोऽयमर्थः—धामस्थानं तच्च त्रिंशत्त्रिंशत्संख्याकमासगतदिनभेदेन तद्विराजते विशेषेण दीप्यते। यजमानानुष्ठानेन अग्नेः स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकदिनेषु विशेषेण शोभते । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्यते, पतङ्ग पक्षी तत्सादृश्यादग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति

रया: पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यादाहवनीयमित्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थी। पतङ्गार्थं धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। सर्वदेवतासंबन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव स्तूयते स हि सर्वात्मा। "प्रतिरस्तोरहद्युभिः"। वस्तोःद्युभीनुरित्यहर्नामसु पठितम्। अह इति निपातो विनिग्रहार्थीयः। न केवलं या त्रिंशद्धामसु वाग्विराजति सा पतङ्गाय धीयते किं तर्हि

द्युभिः॥ ८॥ अग्निर्ज्योतिः। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा॥ अग्नि

प्रति वस्तोः प्रत्यहं च यास्तुतिलक्षणा वाक् सा च द्युभिः अहोभिरुत्सवभूतैः। उत्सवाः यागपारायणादयः स्तुतिलक्षणा वाक् सा च पतङ्गाय धीयते नान्यस्मै देवतायै (१)॥ ८॥ (१) "अग्निरप्यग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयपस्थानं गच्छतीति अह्ने; पश्चिमादह्यम्। अह्नेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थस्तदपेक्षया विशेषद्योतक इति यावत्। तं विशेषमाह प्रतिवस्तोः। प्रत्यहं द्युभिर्द्योतनैरयमग्निः स्तूयते इत्यध्याहारः। इति महीधरभाष्ये इत्यग्न्याधानमन्त्राः॥ ८॥

(१) अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त इत्यन्ताः महीधरमतेऽग्निहोत्रमिज्योतिरितीति,

ज्योति" अग्निहोत्रमन्त्राः प्रागुपप्रयन्त इत्येतस्मात्। प्रजापतेरार्षम्। अग्निर्वर्च्च इति द्वे तत्त्वा पञ्चत्वरांजीवलार्थे लिङ्गः। सलिङ्गोक्ता देवता गायत्र्यः। पूर्वाः पञ्चैकपदाः॥ "अग्नि-ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा"। 'नमः स्वस्तिस्वाहे'त्यादिना सूत्रेण प्रथमायाः स्थाने चतुर्थी। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरितिमन्त्राभ्यासः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इत्यभिप्रायः। अथ

वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा। सूर्य्यो वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा। ज्योतिः सूर्य्यः सूर्य्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥ सजूर्देवेन।

कोऽर्थः। अग्नये ज्योतिषे स्वाहा सुहुतमस्तु। अथवा स्वस्याहानमस्तु। हानं हाऽनहाः अहाः स्वस्य अहा अपरित्यागः। आत्मनो द्रव्यस्य वेति। अथवा योऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिश्चाग्निस्तस्मै स्वाहा। सूर्यो ज्योतिरित्यनेनैव व्याख्यातम्। अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य। "अग्निर्वर्च्चः" योऽग्निर्वर्चसा अनन्यभूतः यस्य च ज्योतिर्वर्चसा अनन्यभूतम्, तद्रूपं तस्मै हुतमस्तु। अनेनैव सूर्यो वर्च्च इत्याख्यातः। प्रातर्होममन्त्रः "ज्योतिः सूर्य्य" इति व्याख्यातः सूर्यो

अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः। का० ४।१४।१४।१५—१६।१ ॥ ९ ॥

ज्योतिरित्यनेनैव ॥ ९ ॥ अनयो होममन्त्र विकल्पः (१)। "सजूर्देवेन"। अग्निरुच्यते। सजूर्देवेन सविता। जुषी प्रीतिसेवनयोः। योग्निः समानप्रीतिः देवेन सविता समानप्रीतिश्च "रात्र्या इन्द्रवत्या" इन्द्रसंयुक्तया स जुषाणः "सेवमानः आस्वादयन् आहुतिं वेतु वेत्तिरिह प्रीतार्थः। खादनार्थो वा स्वाहा सुहुतं हविरेव भवतु। अथ प्रातः सूर्य उच्यते। "सजूर्देवेन सविता"। समानप्रीतिर्देवेन सविता भूत्वा समानप्रीतिश्च "उषसा" उषसाधद्देन

सविचासजूरात्र्येन्द्रवत्या ॥ जुषाणोऽअग्निर्वेतुस्वाहा ॥
सजूर्देवेन सविचासजूरुषसेन्द्रवत्या। जुषाणः सूर्योवे-
तुस्वाहा ॥ १० ॥ उपप्रयन्तोऽअध्वरम्। उपप्रयन्तोऽ

सूर्यप्रभोच्यते। इन्द्रसंयुक्तया भूत्वा जुषाणः सेवमानः स्वादयन् सूर्यः वेतु पिबतु स्वाहेति व्याख्यातम् ॥ १० ॥ अथ यजमानाग्न्युपस्थानम् (१)। "उपप्रयन्तो अध्वरं सुपोषः पोषे"-

(१) सजूर्वेति—का० ४।१४।९ ॥ १० ॥

(१) सायमाहुत्यां हुतायां यजमानोऽग्नीनुपतिष्ठते। का० ४।१२।१-२ ॥ ११ ॥

रित्यन्तम्। देवानामार्षम्। आद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ। उपप्रयन्तः उपगच्छन्तः अध्वरं यज्ञम् "मन्त्रम्" आर्षम्। "वोचेम" ब्रूयाम "अग्नये"। "आरे" दूरेऽपि स्थिताय "अस्मे च" "शृण्वते" अस्माकं च मन्त्रं शृण्वते अस्मन्मन्त्रश्रवणादभिमुखायेत्यर्थः ॥ ११ ॥ "अग्निर्मूर्द्धा"। परापररूपेण व्यवस्थितोऽस्माभिरग्निः स्तूयते। अभिनयेन दर्शयति। योऽय"मग्निर्मूर्द्धा दिवः"

उप॒प्र॒यन्तो॑ अध्व॒रं मन्त्रं॑ वोचेमा॒ग्नये॑ ॥ आ॒रेऽअ॒स्मे च॑ शृण्व॒ते ॥ ११ ॥ अ॒ग्निर्मू॒र्द्धा। दि॒वः क॑कुत्पतिः॑ पृथि॒व्याऽअ॒यम् ॥ अ॒पां रेता॑ᳫसि जिन्वति ॥ १२ ॥ उ॒भा वा॑म्। उ॒भा वा॑मिन्द्राग्नीऽआहु॒व

अहनि आदित्यात्मद्युलोकस्य मूर्द्धा भवति। अयमेव "ककुत"। ककुदिति महन्नामसु पठ्यते। तस्य सतान्तलोपश्छैतद्रूपम (१)। अयमेव महानात्मा जगतः कारणमित्यर्थः। अयमेव

(१) महीधरभाष्येतु ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्तस्य पतिः ॥ १२ ॥

पृथिव्याः पतिः। तापपाकप्रकाशादिभिरयमग्निः सर्वाः प्रजा अनुगृह्णातीत्ययमभिप्रायः। किञ्च अयमेव "अपां रेतांसि जिन्वति"। या एता द्युलोकात्पतन्ति तासामपां रेतांसि रेतःकारणमुच्यते। तानि कारणानि जिन्वति। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। तर्पयति परिपुष्यतीति यावत्। आहुतिः परिणममाना वृष्टिं जनयतीत्येतद्दर्शयति। तथाच श्रुतिः अग्निहोत्रं प्रकृत्यभवति। "ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत" इत्यारभ्य "यस्ततः पुत्रो जायते सलोक"

इ॒न्द्रा॒ग्नी उ॒भावा॑मिन्द्राग्नी आहु॒वध्यै॑ उ॒भा राध॑सः स॒ह मा॑द॒यध्यै॑ ॥ उ॒भा दा॒तारा॑वि॒षाᳬ र॑यी॒णा

इत्येवमन्ता आहुतिपरिणामवादिनी ॥१२॥ "उभावामिन्द्राग्नी"(१)। ऐन्द्री त्रिष्टुप्। हे इन्द्राग्नी उभौ वां युवाम् "आहुवध्यै" कध्यै प्रत्ययः आख्यातोत्तमपुरुषैकवचनस्थाने। आह्वयामि। किमर्थंतु भावाह्वयामि। "राधसः सहमादयध्यै" राधसो धनस्य हविर्लक्षणस्य सह एकस्मिन्नेव प्रदाने। मादयध्वे। माद्यतिर्भोजनार्थः, सह भोजनाय। किमर्थं पुनरुभावाह्वयामि सहभोजनादेत्यत आह। "उभादातारावियांरयीणाम्"। उभावाहुतभुक्तौ सन्तौ दातारौ दानशीलौ इषामन्नानां

(१) इयं भारद्वाजदृष्टा। इन्द्रशब्देनात्राहवनीयः तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात्। अग्निशब्देन गार्ह-

रयीणां धनानां च भवथो युवाम्। "उभावाजस्यसातयेहुवेवाम्"। यतश्चैवं युवां विशिष्टान्नधन-दातारौ अतो भूयो भूय उभावपि वाजस्यान्नस्य सतये लब्धये हुवे आह्वयामि वां युवाम् ॥१३॥ "अयं ते योनिः"। आग्नेय्यस्तिस्रोनुष्टुब्जगतीगायत्र्यः। आहवनीयोग्निरूच्यते। हे अग्ने आहवनीय "अयं" गार्हपत्योग्निः "ते तव योनिः" उत्पत्तिस्थानम् (१)। कथं भूतो

मुभाव्वाजस्यसातयेहुवेवाम् ॥ १३ ॥ अयन्ते। अयन्तेयोनि

कृत्वियोयतोजातोऽअरोचथाः ॥ तञ्जानन्नग्नऽआरोहाथानो

योनिः "ऋत्वियः" ऋतावृतौ प्राप्तः काले काले भवति। "यतोजातो अरोचथाः"। रुचि दीप्तौ। यस्मात्त्वं जातः सन् पूर्वमग्न्याधानेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमेष्वङ्गभावमुपगतः सन् दीप्ति-मानसि। तं जानन्नग्ने आरोह"। तं तथाभूतं योनिं गार्हपत्याख्यं विद्वानारोह पुन-रुद्धरणाय। "अथा"नन्तरमेव "नः" अस्माकं "वर्द्धय" स्फीतं कुरु "रयिं" धनम्। येन

पत्यः अग्नयेनीयते इति यास्कोक्तेः मादयध्वै मादयितुं हर्षयितुं वा। इति विशेषो महीधरभाष्ये ॥ १२ ॥

(१) सायं प्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः ॥ १४ ॥

पुनरपि त्वां यक्ष्याम इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥ "अयमिह"। अयमाहवनीयोऽग्निः इह खरस्थाने "प्रथमः" मुख्यः, दक्षिणाग्न्यभिप्रायं च प्राथम्यम्। "धायि"। डुधाञ् धारणपोषणयोः। निहितः। "धातृभिः" अग्निधातृभिरध्वर्युभिः। "होता" आह्वाता देवानाम्। "यजिष्ठः" यष्टृतमः मानुषाद्धोतुः। "अध्वरेषु" यज्ञेषु "ईड्यः" स्तुत्यः। "यमप्नवानः" (१)। यमग्निमाधाय पूर्वेपि ऋषयः अप्नवानप्रभृतयः। "भृगवः"। भृगवश्च भृगोरपत्यानि। "विरुरुचुः"।

व॒र्द्धया॑रुयि॒म् ॥ १४ ॥ अ॒यमि॒ह। प्र॒थ॒मो॑धायि धा॒तृभि॒र्होता॒ यजि॑ष्ठोऽअ॒ध्व॒रेष्वीड्यः॑ ॥ यमप्न॑वानो भृग॑वो विरुरु॒चुर्वने॑षु

रुचि दीप्तौ विविधां दीप्तिं प्राप्तवन्त इत्यर्थः। क्वावस्थितं सन्तमाधाय विरुरुचुः। "वनेषु" अरण्योराधानाभिप्रायम्। "चित्रं" चयनीयम्। "विभ्वं विशेविशे"। रत्नं इदानीमपि आदधाति विभूतिशक्तियुक्तं मनुष्याय। विश इति मनुष्यनाम ॥ १५ ॥ अस्य मत्कांगांप्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते। "तामुहाग्निरभिदध्यौ मिथुन्या स्यामिति। तां संबभूव तस्यां

(१) अप्नवान पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः। अप्नशब्दोपत्यनामसु पठितः इतिवार्थः महीधरभाष्ये ॥ १५ ॥

रेतः माधिञ्चदि त्यादि तदर्थाभिवादिन्येषा ऋग्भवति। "अस्यै" वाग्नेः "प्रत्नां" चिरन्तनीं "द्युत" दीप्तिं गवि अनुपितां "शुक्रं" रूपापन्नाङ्गाम् "दुदुह्रे"। दुदुहिरे दुग्धं रचन्ति दुहन्ति। का दुहन्ति रचन्ति काः। "अह्रयः" गावः। ह्री लज्जायाम्। अविद्यमानह्रियः अलज्जिता उज्ज्वलाः प्रशस्ता इत्यर्थः। किं तच्छुक्रं या एता गावः रचन्ति "पयः" दुग्धम्। "सहस्रसाम्। सहस्रसंख्यानां चातुर्मास्यपशुसोमानां "सनितारं" संभक्तारम्। "ऋषि"

चित्रंविभ्नुर्विश्वेविशे ॥ १५ ॥ अस्यप्रत्नाम्। अस्यप्रत्नामनुद्युतंशुक्रन्दुदुह्रेऽअह्रयः ॥ पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

द्रष्टृ। द्रष्टृत्वं च गवि सत पयस्युपचर्यते। "साहैनानुदीच्या हिंचकारे"त्युपक्रम्य ते देवा विदां चक्रुरेष साम्नो हिंचकारेत्येवमादिना गुन्थेन गोभिर्हिंचकारो दृष्ट इत्येतत्प्रतिपादितम्। स एष मन्त्रो गां वाग्निं वा पयो वा स्तौति (१) ॥ १६ ॥ अथयजूंषि। "तनूपाअग्ने"।

(१) अस्याग्ने. प्रत्ना द्युत दीप्तिमनु अह्रय लज्जारहिता अपि गा शुक्रं शुच पयो दुदुह्रे दुदुहिरे। सायं दोहनकाले प्रज्वलिताग्निभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति दोग्धृणा लज्जा भवति इति महीधरभाष्ये ॥ १६ ॥

हे भगवन्नग्ने यस्त्वं स्वभावत एव अग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य गोपायिता भवसि स त्वं "तन्वं मे" मम पाहि गोपाय। "आयुर्दा अग्ने ऽसि"। यस्त्वमायुषो दातासि हे अग्ने स आयुर्मे मम देहि। "वर्चोदा अग्ने ऽसि वर्चो मे देहि"। यस्त्वमग्ने वर्चोदा असि स वर्चो मे मम देहि। यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान् तपसाग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वर्च इत्युच्यते। हे "अग्ने यन् मे" मम "तन्वाः" शरीरस्य 'ऊन'न्यूनम् अवखण्डितं। "तन् मे

तनूपा ऽअग्ने ऽसि तन्वम्मे पाह्यायुर्दा ऽअग्ने ऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा ऽअग्ने ऽसि वर्चो मे देहि ॥ अग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनन्तन्म ऽआपृण ॥ १७ ॥ इन्धानास्त्वा । शतᳬ हिमा द्युमन्तᳬ

मम "आपृण" आपूरय ॥ १७ ॥ "इन्धानास्त्वा" महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना आग्नेयी। हे अग्ने इन्धानाः। इन्धी दीप्तौ। आदीपयन्तः प्रकाशयन्तस्त्वाम् "शतᳬ हिमाः" शतं वर्षाणि "द्युम-

(१) दृष्टिपाटवादिरहितं यदङ्गं तदङ्गं सर्वस्व पूरयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

न्तं॰समिधीमहि" दीप्तिमन्तं त्वां समिधीमहि सन्दीपयाम इत्यर्थः। "वयस्वन्तो वयस्कृतम्" कथं भूतं त्वां, कथं भूताश्च सन्तो वयं समिधीमहि। वयस्वन्तः। वय इत्यन्ननाम। अन्नवन्तः। "वयस्कृतम्" अन्नस्य कर्त्तारम्। "सहस्वन्तः" सह इति बलनाम। बलवन्तः। "सहस्कृतम्" बलस्य कर्त्तारम्। "अग्ने सपत्नदम्भनम्" हे भगवन्नग्ने सपत्नदम्भनम् सपत्नाः

समिधीमहि ॥ वयस्वन्तो वयस्कृतꣳ सहस्वन्तꣳ सहस्कृतम्। अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासोऽअदाभ्यम्। चित्रावसोस्वस्ति

शत्रवः दभ्नोतिर्हिंसार्थः। सपत्नानां हिंसितारम्। "अदब्धासः" अदब्धा एव अदब्धासः। आज्जसेरसुक्। अनुपहिंसिताः सन्तः। "अदाभ्यम्" अनुपहिंस्यम्। समिधीमहीत्यनुवर्त्तते। "चित्रावसो" रात्रिरुच्यते "रात्रिर्वै चित्रावसुः सा ह्रीयꣳ॰ संगृह्येव चित्राणि वसतीति" श्रुतिः। हे चित्रावसो (१)। "स्वस्ति" सुस्तीत्यविनाशिनाम। अस्तिरभि-

(१) चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्राम्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां वा रात्रिश्चित्रावसुः। यथा मनुष्येषु

हे भगवन्नग्ने यस्त्वं स्वभावत एव अग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य गोपायिता भवसि स त्वं "तन्वं मे" मम पाहि गोपाय। "आयुर्दा अग्नेऽसि"। यस्त्वमायुषो दातासि हे अग्ने स आयुर्मे मम देहि। "वर्चोदा अग्ने ऽसि वर्चो मे देहि"। यस्त्वमग्ने वर्चोदा असि स वर्चो मे मम देहि। यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान् तपसाग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वर्चं इत्युच्यते। हे "अग्ने यन्मे" मम "तन्वाः" शरीरस्य "ऊनं" न्यूनम् अवखण्डितं। "तन्" मे

तनूपाऽअग्ने ऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दाऽअग्ने ऽस्यायुर्मे देहि व र्चोदाऽअग्ने ऽसि वर्चो मे देहि ॥ अग्ने यन्मे तन्वाऽऊनन्त न्मऽआपृण ॥ १७ ॥ इन्धानास्त्वा । शतꣳहिमा द्युमन्तꣳ

मम "आपृण" आपूरय ॥ १७ ॥ "इन्धानास्त्वा" महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना आग्नेयी। हे अग्ने इन्धानाः। इन्धी दीप्तौ। आदीपयन्तः प्रकाशयन्तस्त्वाम् "शतꣳहिमाः" शतं वर्षाणि "द्युम-

(१) दृष्टिपाटवादिरहितं यदङ्गं तदङ्गं सर्वं पूरयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वत्प्रसादात् "इह" मयि "आयुषा वर्चसा" तेजसा अन्नेन वा "प्रजया" पुत्रादिकया "रायस्पोषेण," राय इति धननाम, धनस्य पोषेण पुष्ट्या "विभषीय"। गमेरेतद्रूपम्। संगच्छेयम्। आयुः प्रभृतीनि मम सन्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ अयगामन्धेति (१)। "अन्धस्थ" अन्ध इत्यन्ननाम स्तुत्या तु लक्षणया वीर्यमित्युक्तम्। यानि वो वीर्याणि यानि वो महांसीति यतो यूयं वीर्यहेतुभूत- "मन्धः स्थ" भजथ अतोऽन्धः "वः" युष्मत्सम्बन्धि भक्षीय। भजतेरेतद्रूपं न भक्षयतेः। भजेयम्।

स्तथान्धो वो भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीयोर्जस्थोर्जं वो भक्षीय राय-

महस्थ (२)। महच्छब्देन तस्मै घृतं तस्मै शिर इत्यादीनि दश वीर्याणि उच्यन्ते। यतो महस्थ अतो महो वीर्यं वो भक्षीय। "ऊर्जस्थ" ऊर्कशब्दो रसवचनः। यतो यूयमूर्जस्थ अत ऊर्जं वो भक्षीय। "रायस्पोषस्थ"। यतो यूयं धनपुष्टिकराः अतो धनपोषं "वो"

(१) अय गा गच्छत्यन्धस्थेति। का० ४।१।२५।

(२) यूयं महस्थ। महपूजाया, यतो वः पूज्याना प्रसादादहमपि महो भक्षीय पूज्य त्वं सेवेय। गौर्नपरास्पृष्ट व्येत्यादिश्रुतेर्गवा पूज्यत्वम्। इतिवार्थः ॥ २० ॥

पूजितः सु अस्तीति सुस्तुता "ते" तव "पारम्" अन्तम्। "अशीय" अश्नुयां व्याप्नुयाम् ॥ १८ ॥ "संत्वमग्ने"। अथोपविश्य जपति (१)। आहवनीय उच्यते। समित्ययमुपसर्गः अगथा इत्यनेनाख्यातेन संबध्यते। समगथाः संगतस्त्वम् अग्ने सूर्यस्य संबन्धिना वर्चसा तेजसा। स्तुतिर्मन्त्रं विवृणोति। "तद्यदस्तंयन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति" तेनैतदाह। "सम्पृषीणां स्तुतेन" संगतस्त्वमग्ने ऋषीणां संबन्धिभिर्मन्त्रैः। तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह। "संप्रियेण धाम्ना"।

तेपारमशीय ॥ १८ ॥ सन्त्वम। सन्त्वमग्ने सूर्य्यस्य वर्चसागथाः समृषीणाᳪस्तुतेन ॥ सम्प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सम्प्रजया सᳪरायस्पोषेण ग्मिषीय ॥ १९ ॥ अन्वं

संगतस्त्वं प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः। धामानित्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति श्रुतिः। "आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति"। यथात्वमग्ने एतैस्त्रिभिः संगतः एव

सप्तु रात्रौ चोरा गृहं प्रविशन्ति तद्वत् राक्षसा दैवयज्ञे प्रविशन्तीति भक्त्या तन्निवारणाय रात्रि प्रार्थनम् ॥ १८ ॥

(१) संत्वमित्युपविशति। का० ५।१२।४ ॥ १९ ॥

त्वत्प्रसादा"दह"मपि"आयुषा वर्चसा" तेजसा अन्नेन वा "प्रजया" पुत्रादिकया "रायस्पोषेण," राय इति धननाम, धनस्य पोषेण पुष्ट्या "समिषीय"। गमेरेतद्रूपम्। संगच्छेयम्। आयुः प्रभृतीनि मम सन्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ अथगामभ्येति (१)। "अन्धस्थ" अन्ध इत्यन्ननाम स्तुत्या तु लक्षणया वीर्यमित्युक्तम्। यानि वो वीर्याणि यानि वो महांसीति यतो यूयं वीर्यहेतुभूत-"मन्धः स्थ' भवथ अतोऽन्धः "वः" युष्मत्संबन्धि भक्षीय। भजतेरेतद्रूपं न भक्षयतेः। भजेयम्।

स्तथान्धोवोभक्षीयमहस्थमहोवोभक्षीयोर्जस्थोर्जं वोभक्षीयरायस्पोषस्थरायस्पोषं वो भक्षीय

महस्थ (२)। महश्शब्देन तस्मै शृतं तस्मै शिरं इत्यादीनि दश वीर्याणि उच्यन्ते। यतो महस्थ अतो महो वीर्यं वो भक्षीय। "ऊर्जस्थ" ऊर्जशब्दो रसवचनः। यतो यूयमूर्जस्थ अत ऊर्जं वो भक्षीय। "रायस्पोषस्थ"। यतो यूयं धनपुष्टिकराः स्थ अतो धनपोषं "वो"

(१) अथ गां गच्छत्यन्धस्थेति। का० ४।१२।५।

(२) यूयं महस्थ। मह पूजायां, यतो वः पूज्यानां मध्याद्दहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय। गौर्न पदास्पृष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वम्। इतिवार्थः ॥ २० ॥

भक्षीय ॥ २० ॥ "रेवतीरमध्वम्"। हे रेवत्यो धनवत्यः गावः रमध्वं रतिं कुरुत। अस्मिन् योनौ। अस्यां गोयूथसंबन्धिन्यां प्रजनन्यां रमध्वमित्यनुवर्त्तते। "अस्मिन् गोष्ठे" अस्मिन् गोवाटे रमध्वम्। "अस्मिंल्लोके"। लोकदर्शने। मदीये अस्मिन्नवलोकने रमध्वम्। "अस्मिन् क्षये" (१) गृहे रमध्वम्। क्षयो निवास इत्यादि,तात्तः क्षयशब्दः। किञ्च "इहैवस्तमा-

स्पोषस्त्थर्‌ रायस्पोषं व्वोभक्षीय ॥ २० ॥ रेवतीरमध्वम्। रेवतीरमध्वमस्मिन्योनावस्मिन्गोष्ठेस्मिँल्लोकेस्मिन्क्षये ॥ इहैवस्तमापगात ॥ २१ ॥ सुंहितासि। व्विश्वरूप्यूर्जा

पगात'। इहैव यजमानगृहे स्तो भवत मापगात मा अपगच्छत यजमानं परित्यज्य ॥ २१ ॥ गामभिमृशति (१)। "संहितासि"। संलग्नासि यज्ञहोम संबन्धेन। अथवा संदधाति चौयान्प्राणिनः स्वपयोभिरिति संहिता। "विश्वरूपी"। शुक्लकृष्णादिभेदैः पशूनां वैश्व-

(१) क्षयशब्दो निवासवचनः ॥ २१ ॥

(१) सर्ठं॰ हितेत्यालभते। ४।१।२।६ ॥ २२ ॥

रयम्। या त्वं संहितासि विश्वरूपो च सा ऊर्जा "अन्नेन माम्" आविश। "गौपत्येन"च गवां पतित्वं गौपत्यम्। गार्हपत्यमुपतिष्ठते तिसृभिर्गायत्रीभिः। "उपत्वाग्ने" उपेत्ययमुप-सर्ग एमसीत्यनेनाख्यातपदेन सह सम्बध्यते। इमसीति सिद्धे छन्दसि वर्त्तमानार्थेमस् लिटि "इदं तोमसी'तिरूपम्। "उपेम" उपेयामः उपगच्छामः त्वां हे अग्ने "दिवेदिवे" अहन्यहनि। हे "दोषावस्तः" दोषेति रात्रिनाम। वस निवासे। रात्रौ वसनशीलो दोषावस्ता तस्य सम्बो-

मावि श्रगौपत्येन ॥ उपत्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ॥ नमोभरन्तऽएमसि ॥ २२ ॥ राजन्तमध्वराणाम्। राजन्त-

धनं हे दोषावस्तः। "अग्नौ ह वै देवा इतमपक्रामा तौ संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेति" यदनेनेति ह्यस्ते नोच्यते तदयं मन्त्रो दृष्ट्वाह। दोषावस्तरिति। "धिया" बुध्या प्रोक्तं। यतमनस्काः श्रद्दधानाः वयं "नमोभरन्तः" नम इत्यन्नराम। अन्नं बिभ्रतः उप आइमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव ॥२२॥ "राजन्तमध्वराणाम्"। अस्मिन्मन्त्रे आख्यातं नाम्नातमतोऽग्स्तनमन्त्रे यदाख्यातं तदनुवर्त्तते।

राजन्तं दीप्यमानम् अध्वराणां "गोपां" यज्ञानां गोप्तारम्। "ऋतस्य दीदिविम्" सत्यस्य दीपयितारम्। अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदति तदभिप्रायमेतत्। "वर्द्धमानम्"। चातुर्मास्य पशुसोमैः। "स्वेदमे" स्वकीये यज्ञगृहे। दम इति गृहनाम। दाम्यन्ति हि गृहस्थाः। उप आइमसीत्यनुवर्त्तते ॥ २३ ॥ "स नः पितेव"। यस्तु सत्त्वगुणः सोऽस्माकं पिता इव सूनवे

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्। वर्द्धमानꣳ स्वे दमे ॥ २३ ॥ स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥ अग्ने त्वम्। अग्ने त्वन्नोऽअन्तमऽउत त्राता

पुत्राय हे भगवन्नग्ने "सूपाय नः" सुखोपगमनो भव (१)। किञ्च "स च स्वा नः स्वस्तये"। सेवस्व नः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय ॥ २४ ॥ "अग्ने त्वन्नः"। चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः। हे भगवन्नग्ने त्वन्नो अन्तमः त्वमस्माकं निकटतमः। अन्तिकशब्दस्य तमप्ये

(१) यथा पुत्राय पिता सुखेनोपगन्तुं शक्यस्तद्वत् ॥ २४ ॥

तद्रूपम्। ब्रह्मचर्यमश्नुति अग्निमुपासते तदभिप्रायमेतत्। देशविवक्षया वा सन्निकृष्टो ह्यग्नि-र्विप्रकृष्टा ह्यन्या देवताः। "उतत्राता"। अपि च स्वभावत एव सर्वप्राणिनां पालयितासि। यत एवम्। अतो ब्रूमः। "शिवो भवावरूथ्यः"। शिवः शान्तो भव। वरूथमिति गृहनाम। वरूथाय हितो वरूथ्यः। "वसुरग्निः"। अग्निशब्द आमन्त्रितविभक्त्या विपरिणमय्यते वाक्य-संबन्धात्। हे अग्ने यस्त्वं वसुः। वासयिता जनानाम्। यद्वा वसु धनम्। तापपाक-प्रकाशोपकुर्वन्नुपस्कार इव भवसि। "वसुश्रवाः"। वसुश्रवाश्च। वसुना धनदानेन यः श्रूयते

शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्यः᳚। वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ऽअच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मꣳ र॒यिन्दाः᳚॥ २५॥ तन्त्वा᳚। तन्त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्ना

स वसुश्रवाः। धनदानैरित्यर्थः सः। "अच्छानक्षि"। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः। नक्षतिराप्नोतिकर्मा। अभिव्याप्नुहि अस्मान् (२)। किञ्च "द्युमत्तमं दीप्तिमत्तम्। "रयिं" धनम् "दाः" देहि ॥२५॥ "तन्त्वाशोचिष्ठ"। यस्त्वमुक्तगुणास्तं त्वां ब्रवीमि हे अग्ने शोचिष्ठ

(१) पुत्रादिसमूहो वा वरूथ।

(२) यद्वा अच्छ इव निर्मलस्वभाव धर्मे नाक्षि नक्षत्रलोकमस्मान् गच्छ इति महीधरभाष्ये ॥ २५ ॥

शोचिष्मत्तमः। शोचिरिति ज्वालानामसु पठितम्। छान्दसो मतुब्लोपः। "दीदिवः"। संदीपर्स्व। दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिट्येतद्रूपम्। "सुम्नाय" द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्नम्। "नूनं" निश्चयेन। "ईमहे" याचामहे। त्वत्तोवश्यं सुखं भवतीत्यभिप्रायः। "सखिभ्यः"। सखिभ्योर्थाय। सुम्नं नूनमीमह इत्यनुषङ्गः। "सनोबोधि"। यस्तुस्तगुणः सोऽस्माकं इत्यस्याभि-

यं नूनमीमहे सखिभ्यः॥ सनोबोधि श्रुधीहवमुरुष्याणो अघायतः समस्मात्॥ २६॥ इडएहि। इडएह्यदितऽ

प्रायम्। बुध्वा च "श्रुधीहवम्" शृणु अस्मदीयमाह्वानम्। श्रुत्वा चाह्वानम् "उरुष्याणः" उरुष्यतो रक्षतिकर्मा। रक्ष अस्मान् कुतो रक्ष "अघायतः" अघं पापं य इच्छति स अघायत् तस्मादघायतः शत्रोः। "समस्मात्" सर्वस्मात्॥२६॥ गां गच्छति(१)। "इडएहि" इडा मनोर्दुहिता अदितिर्देवमाता इडेव मनोरस्मान्प्रत्येहि। अदितिरिवादित्यानामस्मान् प्रत्येहि। अग्निजायाम

(१) गां गच्छतोऽपरेति। "का० ४।१२।८॥ २६॥"

निदि्तौ च इडा * अदितिशब्दप्रयोग उपमार्थः। अतस्मिंस्तच्छब्दस्तद्दतिदेशार्थः। गामभि-ख्यति। "कामयाएत"। "मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा" इति श्रुतिः। हे कामयाः आइत एत आगच्छत। "मयिवः" युष्माकं। "कामधरणम्"। कामा यस्मिन् ध्रियन्ते तत्काम धरणम्। श्रुतिर्व्याचष्टे अहं वः प्रियो भूयासमिति॥ २७॥ अग्निमीक्षमाणो जपति (१)। "सोमानं स्वरणम्"। ब्रह्मणस्पत्योगायत्रस्तृचः। बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः। हे ब्रह्मणस्पते

एहिकाम्म्या ऽएत॥ मयि वः कामधरणम्भूयात्॥ २७॥ सोमान ᳪ स्वरणम्। कृणुहि ब्रह्मणस्पते॥ कक्षीवन्तं य ऽ औ-

सोमानम्। "षुञ् अभिषवे अतोमनिन्क्वनिप्वनिपः। अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" इति मनिप्। सोमानं सोतारं पातारमितिपर्यायः। केषां सोतारम् सामर्थ्यात् सोमानाम्। स्वरणम्। स्वृ शब्दोपतापयोः। शब्दयितारं सोतारं च सोमानां स्तोतारं च देवानाम्। "कृणुहि"। कुरु धनप्रदानैः। "ब्रह्मणस्पते"। कामिव। "कक्षीवन्तम्" लुप्तोपममेतत्। कक्षीवन्तमिव ऋषिं

---

* अतद्दर्शिकायामदितौ च गवि। इडा—क्वचित्।

दीर्घतमसः पुत्रम्। "यः औशिजः"। उशिजः पुत्रः उशिक् माता अस्यासीत्॥ २८॥ "यो रेवान्" रे इति धननाम। यो मन्त्रणःस्पतिर्धनवान् यस्य "अमीवहा" अमीवा व्याधिः। व्याधेर्हन्ता। "वसुवित्"। वसुनो धनस्य सारासारतां वेत्ति विदित्वा च यथायोगं स्तोतृभ्यो ददाति "पुष्टिवर्द्धनः"। पुष पुष्टौ पुष्टेः पोषस्य वर्द्धयिता। सनः सिषक्तु सिषक्ति सच इति सेवमानस्य। सोऽस्मान् सेवताम्। "यस्तुरः"। यस्तूर्णः अविलम्बकारी। यद्वा पुत्रः प्रार्थ्यते। हे ब्रह्मण-

स्पि॒जः॑ ॥ २८ ॥ यो रे॒वान् । यो रे॒वान्यो अ॑मीव॒हा व॑सु॒वित्पु॑

ष्टि॒वर्द्ध॑नः ॥ सनः॑ सिषक्तु॒यस्तु॒रः ॥ २९ ॥ मानः॑ । मा न॒ः

स्पते यः पुत्रः धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता। ज्योतिःशास्त्राभिप्रायमेतत्। धनस्य च लब्धा पुष्टेश्च वर्द्धयिता सोऽस्मान् पुत्रः सेवताम्। यस्तुरः शीघ्रकारी। कालातिक्रमो हि प्रत्यग्रं कार्यरसं पिबतीत्याद्यः॥ २९॥ "मानःशंस॰सः"। मा इत्ययं प्रयागित्याख्यातेन संबध्यते। प्रपूर्वस्य वशेर्व्याप्त्यर्थस्य तद्रूपम्। मा व्याप्नोतु नः अस्मान् "शंस॰सः"। शसनं शंसः अनिष्टचिन्तनम्।

(१) सोमानमित्यमुष्क अतोपायनम्। का॰ ४।१।१०॥ २८॥

कस्य संबन्धि, अररुषः। रा ला दाने। अस्य क्वसौ षष्ठ्यां ररुष इति भवति, तन्नञा प्रति-षिध्यते। "अररुषः" अदातुः। अनुपभोगस्य शत्रोरित्यर्थः। "धूर्तिः" हिंसा। ध्वरति धूर्वति इति वधकर्मसु पठितम्। "मर्त्यस्य" मरणधर्मिणो मनुष्यस्य। मास्मान् व्याप्नोतु अररुषो मर्त्यस्य संबन्धि शंसनं धूर्तिश्चेति वाक्यार्थः। किञ्च "रक्षाणः"। रक्ष नः गोपाय अस्मान् हे ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥ "महित्रीणाम्"। आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रः। पथि

मा नः शंसो ऽअररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥ महि त्रीणाम्। महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः ॥ दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥ नहि तेषाम्। नहि ते-

सुस्तुवनम्। "महि" महत् त्रीणां त्रयाणामादित्यानाम् "अवोऽस्तु" अवनमवः पालनं भवतु। कथं भूतं पालनम्। "द्युक्षम्" द्युतिमन्ति द्रव्याणि यस्मिन्पालने क्षियन्ति निवसन्ति तद्द्युक्षम्। किन्नामानामादित्यानाम् "मित्रस्य" "अर्यम्णः" "वरुणस्य" च। दुराधर्षमित्यवनविशेषणम्। "दुराधर्षम्"। नञर्थे दुरुपसर्गः अनाधर्षम्। अशक्यमाधर्षयितुमन्यैः ॥ ३१ ॥ "नहि तेषाम्"।

"न स्तृणासि" न क्रुध्यसि। किम्पुनः करोषि। "सश्चसि दाशुषे"। दाशुष इति द्वितीयार्थे चतुर्थी। सश्चतिः सेवनकर्मा सेवसे। दाशुषे दाश्वांसम् हवींषि दत्तवन्तं यजमानम्। किञ्च उप "पृच्यते" एव क्षिप्रम्। पृची संपर्के। संपृच्यते हि दाश्वांसम्प्रति। अस्मिन् घादपूरणः इत्ययमशब्दः पादपूरणः। इच्छब्दः एवार्थे। नुशब्दः क्षिप्रवचनः। हे मघवन् कथं भूतसुपपृच्यते। "भूयो" बहुतरमेव क्षिप्रम् इत् नु उक्तार्थं। ते तव स्वभूतं दानम् देवस्य

कुदाचन। स्तरीर॑सि॒ नेन्द्र॒ स॒श्च॑सि दा॒शुषे॑ ॥ उपो॒पेन्नु म॑घव॒न्भूय॒ इन्नु ते॒ दानं॑ दे॒वस्य॑ पृच्यते ॥ ३४ ॥ तत्स॑वि॒तुः। तत्स॑वि॒तु-

र्दातुः। एतदुक्तं भवति न कदाचित्त्वं यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च दाश्वांसम् उपपृच्यते वा त्वदीयं दानं भूयो भूयो दाश्वांसं प्रति ॥३४॥ "तत्सवितुः"। सावित्री गायत्री (१)। तदिति षष्ठ्या विपरिणम्यते। तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुः। आदित्यान्तर पुरुषस्य। "देवस्य"

(१) विश्वामित्रदृष्टेयम्। अत्र यो विशेषः श्रीमत्सत्यव्रतसामश्रमिकृतायां गायत्रीतत्त्वसमीक्षायां द्रष्टव्यः ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा विज्ञानानन्दस्वभावस्य वा ब्रह्मणः। "वरेण्यम्"। वरणीयम् "भर्गः"। भर्गशब्दो वीर्यवचनः। "वरुणाद्वा अभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति"। श्रुतिः। तेन हि पापं भृज्जन्ति दहन्ति। भ्रस्जी भर्जने। अथवा भर्गस्तेजोवचनः। यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इत्येतत्त्रितयमभिप्रेयते। "देवस्य" दानादिगुणयुक्तस्य। "धीमहि"। ध्यै चिन्तायाम्। अस्य छान्दसं संप्रसारणम्। ध्यायामः। चिन्तयामः। निदिध्यासं तद्विषयं कुर्म इति यावत्। "धियोयोनः"। धीशब्दो बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा वाग्वचनश्च। बुद्धीः

वरे॑ण्यम्भर्गो॑ देवस्य॑ धीमहि। धियो॒ योनः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥ ३५ ॥

कर्माणि वा वाचो वा। यः सविता नोऽस्माकम्। "प्रचोदयात्"। चुद संचोदने। प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति तस्य सवितुः संबन्धि वीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति संबन्धः। वाक्यभेदेन वा योजना। तत्सवितुर्वरेण्यं वीर्यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः। यस्तु बुद्धीः प्रचोदयात प्रेरयत्यस्मान् तं च ध्यायामः स च सवितैव भवति॥ लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना। तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य ध्यायामः धियोयद्भर्गः अस्माकं प्रेरयति ॥ ३५ ॥ "परिते"। आग्नेयी गायत्री।

हे अग्ने "पर्यश्नोतु" परिव्याप्नोतु। "ते" तव सम्भूतो "रथः"। अस्मान् "विश्वतः" सर्वतः। कथं भूतो रथः "दूडभः" दुर्दभः। दुरुपसर्गः प्रतिषेधार्थीयः। दभ्नोतिर्वधकर्मा। अवध्यः। "येन" रथेन "रक्षसि दाशुषः" यजमानानाम्। "यजमाना वै दाश्वांस इति" श्रुतिः। स रथोऽस्मान् पर्यश्नोतु इति सम्बन्धः। इष्टदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३९ ॥ क्षुल्लकोपस्थानमुच्यते (१)। आसुरेरार्षम्। यजूंषि। "भूर्भुवः स्वः"। हे भगवन्नग्ने यस्त्वं महाव्याहृत्यात्मकस्तं

(शतम् १००) परि॑ ते दूडभो॒ रथो॒ऽस्माँ२ऽअ॑श्नोतु वि॒श्वतः॑। येन॒ रक्ष॑सि दा॒शुषः॑ ॥ ३९ ॥ भूर्भुवः॒ स्वः। भूर्भुवः॒ स्वः॑ सुप्र॒जाः

त्वां याचे। शोभनप्रजाः "प्रजाभिः स्यां" भवेयम्। शोभनवीरश्च "वीरैः" शोभनपोषश्च "पोषैः" पोषो भूगोहिरण्यधान्यादिभिः। प्रवसन् यजमानः गार्हपत्यमुपतिष्ठते (२)। "नर्य प्रजां मे पाहि"।

(१) वामदेवदृष्टयम् ॥ ३९ ॥
(१) भूर्भुवः स्वरितिशोभावित। ३।११।२।
(२) प्रवत्स्यन् सर्वान्वर्येति प्रतिमन्त्रम् इति। का० ४।१२।१३ ॥ ३७ ॥

रेनभ्यो हितो नर्यः। हे नर्य प्रजां मे पाहि गोपाय। आहवनीयमुपतिष्ठते। "शंस्य" शंसु स्तुतौ। हे स्तुत्य। "पशून्मे पाहि" गोपाय। दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते। "अथर्य"। अतनवान् अथर्यः। अत सातत्यगमने। सततं हि दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यस्य स्थानं गच्छति। हे अतनशील अन्नं मे गोपाय॥ ३७॥ प्रत्यागत्य आहवनीयमुपतिष्ठते (१)। "आगन्म"। अनुष्टुप्। हे आहवनीय वयं त्वामागता गताः। "विश्ववेदसं" सर्वतोधनम्। "अस्मभ्यम्"। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी।

प्र॒जाभिः॑ स्याꣳ सु॒वीरो॑ वी॒रैः सु॒पोषः॒ पोषैः॑॥ नर्य॑ प्र॒जां मे॑ पाहि शꣳस्य प॒शून्मे॑ पाह्यथर्य पि॒तुं मे॑ पाहि॥ ३७॥ आग॑-

अस्माकम् "वसु वित्तमम्"। अतिशयेन धनस्य वेदितारम्। सः त्वं हे भगवन् अग्ने "सम्राट्"। राजृ दीप्तौ। सम्यग्दीप्तिमत्। "अभिद्युम्नम्" द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा।

(१) एभिस्त्रिभिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठते आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रम्। का० ४।१२।१८। समिधं हस्ते गृहीत्वा कंचिदपि जनमगत्वैव प्रथमं गेहाग्न्यागारं प्राप्यागन्मेति मन्त्रेणाहवनीयादीनुपतिष्ठते इति सूत्रार्थः॥ २८॥

"अभिसहः"। सह इति बलनाम। "आयच्छस्व"। यमेरेतद्रूपम्। एतदुक्तं भवति। अस्मानभि अन्नं यशो वा बलं वा गृहीत्व आगमयेत्यर्थः। यद्वा अस्मान् द्रुम्नमभिवर्धनायाभियच्छस्व स्थापयस्व समर्पय। आयच्छतिः स्थापनार्थः॥ ३८॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते। "अयमग्निः" न्यङ्कुसारिणी दृश्यतो। यो यमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्याख्यः प्रजायाश्च अतिशयेन धनस्य वेदिता तमेत

न्नम। व्विश्ववेदसमुस्मभ्यं व्वसुवित्तमम्॥ अग्ग्ने सम्म्राड भिद्युम्नमभिसहुऽआयच्छस्व॥ ३८॥ अयमग्निः। अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया व्वसुवित्तमः॥ अग्ग्ने गृहपते भिद्युम्नमभिसहुऽआयच्छस्व॥ ३९॥ अयमग्निः। अय

याचे हे अग्ने गृहपते। अभिद्युम्नेति व्याख्यातम्॥ ३९॥ दक्षिणाग्न्युपस्थानम्। "अयमग्निः"। अनुष्टुप्। योयमग्निः "पुरीष्यः" पशव्यः। "पशवो वै पुरीषमिति" श्रुतिः। "रयिमान्" धनवान् पुष्टिवर्धयिता। तमेत प्रत्यक्षीकृत्य याचे। हे अग्ने पुरीष्य द्युम्नं बलं च

प्रत्यग्नान्निधेहि ॥ ४० ॥ गृहानुपैति (१)। "गृहामाबिभीत"। त्रिष्टुबिराड्रूपा। हे "गृहाः माबिभीत" भयं मुञ्चत "मा वेपध्वम्"। टुवेपृ कम्पचलनयोः। वेपतिः कम्पनार्थः। कम्पनं मुञ्चत। यतो वयस् युष्मान् "ऊर्ज" मन्नं "बिभ्रतः" धारयमाणान् अनुपक्षीणान् अन्नेनैव "आइमसि" आगताः स्मः किञ्च अहमपि "ऊर्ज"मन्नं "बिभ्रन्" धारयन् "वः" युष्मान्

मुग्निः पुंरीष्योरयिमान्पुष्टिवर्द्धनः ॥ अग्नेपुरीष्याभिद्युम्नमभिसहऽआयच्छस्व ॥ ४० ॥ गृहामा। बिभीतमावेपध्वमूर्जम्बिभ्रंतऽएमसि ॥ ऊर्जम्बिभ्रंद्वः सुमनाः सुमेधागृहानै

मति "सुमनाः" शोभनमनाः "सुमेधाः" शोभनप्रज्ञः सन् "गृहानैमि" गृहान्प्रत्यागच्छामि। "मनसामोदमानः" हृष्यन्। आइमः बहुवचनम् एमि एकवचनम्। आत्मनि विकल्पेन बहुवचनं मर्ध्यत इत्यदोषः ॥ ४१ ॥ "येषामध्येति"। अनुष्टुप्। येषां गृहाणामध्येति। इक्

(१) गृहामाविभीतेति गृहानुपैति। का० ४।१२।२३ ॥ ४१ ॥

स्मरन्ते इत्येतस्यैतद्रूपं न त इह, अध्ययन इत्येतस्य। येषां गृहाणां स्मरति प्रवसन् गृहपतिः। "येषु च सौमनसो बहुः"। येषु गृहेषु बहुप्रकारं सौमनस्यं विद्यते तान् "गृहानुपह्वयामहे"। आह्वयामः। "ते" चाहूताः सन्तो "नोजानन्तु"। अस्मद्विषयां प्रत्यभिज्ञां कुर्वन्तु। "जानतो ऽस्मान् प्रत्यभिज्ञावतोऽस्मान् ॥४२॥ "उपहूता इह"। त्र्यवसाना महापङ्क्तिः। अस्यनु-

मि मनसा सोदमानः ॥ ४१ ॥ येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः॥ गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥ उपहूता इह। गावउपहूता अजावयः॥ अथो अन्नस्य की

ज्ञाता इह गृहेषु न इत्येतत्पदद्वयं विप्रकृष्टमिह संबध्यते। इहास्माकं गृहेषु "गावः अजा अवयः उपहूताः"। "अथो" अपि च "अन्नस्य कीलालः"। कीलालशब्दो रसवचनः। षट्रसमिदमन्नमभ्यनुज्ञायते। "क्षेमायवः" इति प्रविशति (१) गृहाः उच्यन्ते। क्षेमाय अविनाशाय वः

(१) क्षेमाय व इति प्रविशतीति का० ४।१२ ॥ ४२ ॥

प्रत्युपस्थानमन्त्राः ॥ ४२ ॥

युष्मान् "शान्त्यै" च "प्रपद्ये" प्रविशामि। "शिवं शग्मं" द्वे अप्येते सुखस्य नाम्नी। अनेकप्रकारं सुखं भवत्विति शेषः। कस्य "शंयोः"। शमिति सुखनाम। इदं युरिदं कामयमानः। सुखकामस्य। नर्यं प्रजामित्यादि आदित्यार्षम्॥ ४३॥ "प्रघासिनो हवामहे"। चातुर्मास्य मन्त्राः (१) प्रजापतेरार्षम्। गायत्रीमारुती। शुक्रज्योतिश्चेति सप्त सप्त मारुता गणाः। तत्र स्वतवाश्च प्रघासी चेति पठ्यते। तदेतदुच्यते। प्रघासुप्रलक्षिता मरुतः प्रघासिनः हवामहे

लाल्ऽउपहूतो गृहेषु नः॥ क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवꣳ शग्मꣳ

शंय्योः शंय्योः॥४३॥ प्रघासिनो हवामहे। मरुतश्च रिशादसः॥

आह्वयामः। ये च शुक्रज्योतिप्रभृतयो "मरुत" स्तांश्च हवामहे। "रिशादसः"। रिशतिर्हिंसार्थः। दस् उपक्षये। ब्राह्मणान् रेशयन्त उपक्षयन्तीति रिशद्दासिनः सन्तो रिशादस इत्युर-

(१) अथ चातुर्मास्यमन्त्राः। चातुर्मासाख्यो यागः स पर्वचतुष्टयात्मकः। वैश्वदेव वरुणप्रघास साकमेध शुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्वेद्योर्वेदिविभागा- द्वितीये प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयन्तरीयं जारं पत्न्येकेनचरसीति। सापि तं ब्रूयात्। आख्याते प्रघासिन

ष्यान्तो। कथं भूतान्हवामहे। "करम्भेण सजोषसः"। करम्भपात्रैः समानप्रीतयः ॥ ४४ ॥
पत्नीवाचनो मन्त्रः। पत्नी दक्षिणाग्नौ करम्भपात्राणि जुहोति (१)। अनुष्टुभा मारुत्या।
यच्च "ग्रामे वसन्तो यच्चा "रण्ये" यच्च "सभाया"मवस्थिताः यच्च "इन्द्रिये" प्रजननेनावस्थिताः
सन्तो "यदेनश्चकृमा वयम्"। एनः शब्दः पापवचनः। यच्छब्दश्चाधस्तनैः चतुर्भिर्यच्छब्दैरे-

करम्भेण स॒जोष॑सः ॥४४॥ यद्ग्रामे। यद्ग्रा॒मे यदर॑ण्ये॒ यत्स॒भायां॒ यदि॑न्द्रि॒ये ॥ यदेन॑श्चकृ॒मा व॒यमि॒दन्तद॑व॒यजा॑महे॒ स्वाहा॑ ॥४५॥

कीभूय वीप्सार्थो भवति। अथ कोर्थः। यत्र यत्र ग्रामादिष्ववस्थिताः सन्तः पापं "चकृमः"
कृतवन्तो वयम्। "इदं तदवयजामहे"। अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्त्तते। एतत्पापं नाशयामः।
इत्येना नाशयति नयन्निति। का० ५।५।१० ॥ ४४ ॥

(१) करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्ध्नि निधाय दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखौ जायापती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्ग्रामे इतीति। का० ५।५।११। यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितानि एकाधिकानि वर्तु-लाकृतिरूपाणि करम्भपात्राणि, तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्येकः पक्षः दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः।

"स्वाहा"। सुकृतं चैतत् हविर्भवतु ॥ ४५ ॥ "मोषूणः" (१)। ऐन्द्रीमारुती विराजं यजमानो जपति। यत्र वै प्रजापतिः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे इत्यादिना इतिहासेन निदानवचनं स्तुतिः करोति। "मोषूणः"। मो इत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य भवति। यस्यार्थं प्रतिषेधयति। नचाख्यातं विद्यते। अतः युतग्रक्तमध्याह्रियते। हे इन्द्र "मा यिमन्योः" माहिंऽसीः। सु इत्यनर्थकः। नोस्माकं प्रजाः। यत्र "पृत्सु" एषु संग्रामेषु वर्त्त-

मोषूणं॑। मोषूणंऽइ॒न्द्रात्रंपृ॒त्सुदे॒वैरस्ति॒हिष्मांतेशुष्मि॒न्नव॒याः ॥
म॒हश्चि॒द्यस्यंमी॒ढुषोंयु॒व्यग्राह॒विष्म॑तोम॒रुतो॒व्वन्द॑तेगीः ॥ ४६ ॥

मानः। "देवैः" मरुद्भिः सहितः। क उपकार इतिचेत, उपहत्व हि मनुष्यकारः प्राध्यते। "असिहि"। यस्मादस्ति। ह इत्यनर्थकः। "ते" तव विषये'शुष्मिन्'। शुष्म इति बलनाम। हे बलवन् "अवया" "अवपूर्वस्य यजतेतद्रूपम्। अवयुतो यागः प्रथग्भागः तद्योगी। किञ्च "महश्चितौ च हविषेण मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदैः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् इति महीधरभाष्ये। ४५। (१) मोषूण इति यजमानो जपति। का० ५।५।१२। ॥ ४६ ॥

दाम्य"। मरुतः चित् यस्य तव 'मीढुषः'। मिह सेचने। सेक्तुः वरुणस्य वर्षयितुर्वा। "यव्याहविष्म-तोमरुतः"। यवमयैः करम्भपात्रैः हविष्मतो मरुतः तव स्वभूताः संजाताः त्वदनुग्रहात्। "मरु-तो" यस्य मीढुषः। "वन्दते गीः"। वदि अभिवादनस्तुत्योः। स्तौति गीः वाक् स्तोतृणाम् ॥४६॥
पत्नीं वाचयति (१)। "अक्रन्कर्म"। अनुष्टुप्। पत्नी ऋत्विजो ब्रवीति। य एते अक्रन् अकार्षुः एतनन्तः कर्म वारुणप्रघासम्, कर्मकृतः ऋत्विजः। "सह्वाचा" मन्त्रेण। "मयोभुवा"।

अक्रन्कर्मकर्मकृतः सुह वाचा मयोभुवा॥ देवेभ्युः कर्मं कृत्वा स्तम्प्रेतसचाभुवः ॥४७॥ अवभृथनिचुम्पुण। निचेरुरसि निचुम्पुणः॥

वाग्निर्येपण्यमेतत्। मय इति सुखनाम। सुखेन या भावयति वाक् तामहं ब्रवीमि। "देवेभ्यो" पीय "कर्मकृत्वा" अस्तं गृहान् "प्रेत" गच्छत मया सहिताः। हे "सचाभुवः"। सचासहे-त्यर्थः। सहभवनशीला ऋत्विजः ॥ ४७ ॥ (२) "अवभृथनिचुम्पुणः"। अवभृथो यज्ञः हे

(१) अक्रन्कर्मेत्येना वाचयति। का० ५।५।१२ ॥ ४७ ॥
(२) मज्जयत्यवभृथेति। का० ५।५।२८।

अवभृथ यज्ञ। अवाचीनं पात्राण्यस्मिन् भियन्त इत्यवभृथः। "निचुम्पुण" (२) नीचैः क्वणन। "अपांरसन्यतेघ्या चरन्तीति" श्रुतिः। यस्त्वं नीचैः क्वणोऽसि नीचैः क्वणन: तं त्वां प्रार्थैव "अव- देवैर्देवकृत "मेनो यासिषम्। अवनीतवानहम्। किमवनीतवान्। एनः पापम् कैः सखि- भूतैर्देवैः। किं विषयम, "देवकृतम्"। देवविषये यत्कृतम्। "अवमर्त्यै मर्त्यकृतम्"। अव- नीतवांश्च मर्त्यैर्मनुष्यैः ऋत्विग्भिः सखिभूतैः। "मर्त्यकृतम्"। मनुष्यविषये यत्कृतम्पापम्।

अवदेवैर्देवकृतमेनो यासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुरुराव्णो देवरिष स्पाहि ॥४८॥ पूर्णादर्वि। पूर्णादर्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत ॥

अतस्त्वं हे अवभृथ हे देव रिषः पाहि"। रिषतिर्हिंसार्थः क्विबन्तः। तस्य हिंसाशीलिनः बन्ध- नात् पाहि गोपाय। कथं भूताद्बन्धनात्। "पुरुराव्णः"। रा दाने। बहुकर्मोपभोग- सन्तानदातुः संसारलक्षणाद्बन्धात। यद्वा रुशब्दे। रुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोऽस्मिन् संसा-

(२)- पुमन्दाया गतौ, नित रायोपति मन्दं गच्छति निचुंपणः। यद्वा नीचै. क्वणन्त्यस्मिन् वीणस्थूणत्रयभृणे- त्यादिना नीचैः शब्दोपपदात्क्वणतेः णक् प्रत्ययः ॥ ४८ ॥

यमाणाः स पुनरायात्तस्मात्पुनरावृणः ॥ ४८ ॥ दर्व्योपहन्ति (१)। "पूर्णादर्वि"। हे ऐन्द्रा-
वनुष्टुभौ। हे दर्वि अस्याः स्थालीतोऽन्नं गृहीत्वा पूर्णा सती "परा" इन्द्रं प्रति "पत"
गच्छ। ततः कर्मफलेन शोभने "पूर्णा पुनरापत" पुनरागच्छ। एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्र-
माह। "वस्नेवविक्रीणावहै"। वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते। वस्ना इव मूल्येनेव आवामध्वर्यु-
यजमानौ विक्रीणावहै। किं तद्विक्रेयं द्रव्यमित्यत आह। "इष" मन्नम्। ऊर्जमुपसेचनम्।

वस्नेव विक्रीणावहाऽइषमूर्जंᳯशतक्रतो ॥ ४९ ॥ देहि मे।
देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ॥ निहारं च हरासि मे निहा

हे शतक्रतो बहुकर्मन् ॥ ४९ ॥ इन्द्र उच्यते (१)। "देहिमे" मह्यं प्रथमं तावत् ततो "ददा-
मिते" तुभ्यं पश्चात्। "निमेधेहि" निधेहि मे मम प्रथमम् पश्चात् "निते दधे" निदधे ते तव।
"निहारं च हरासि मे"। नितरां हरणं निहारः। अवश्यकर्त्तव्यमुच्यते। मूल्यमिति पर्यायः।

(१) स्थाल्याः दर्व्यादत्ते पूर्णादर्वीति। का० ५।८।२४। ॥ ४८ ॥

(१) देहि मे इति जुहोति। का० ५।८।२८। ॥ ५० ॥

स हरसि मे मम। अहमपि "निहारं निहराणिते" तव। मत्यग्रफलतां मन्त्रदृगाशास्ते ॥५०॥ आहवनीयमुपतिष्ठते (१)। "अक्षन्नमीमदन्ते"ति। द्वाभ्यामैन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां पितृयज्ञे पितर उच्यन्ते। "अक्षन्" अदेर्लुङि घस्लादेशः। अदितवन्तः भुक्तवन्तः पितरः। कथं ज्ञायत इति चेत् "अमीमदन्त" हि मद तृप्तौ। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात्तृप्तास्तस्माद्भुक्तवन्त इत्यनुमानम्। तन्निविशेषणुत्तराणि। "अपप्रियाः अधूषत"। अवाचीनमन्नविच्छिप्रियाः अन्नभक्तीर

रन्निहराणितेस्वाहा ॥ ५० ॥ अक्षन्नमीमदन्त। अक्षन्नमीमदन्त ह्यवप्रियाऽअधूषत ॥ अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया

तपरस्तत्य अधूषत। धूञ् कम्पने। धुनन्ति गात्राणि। किञ्च "अस्तोषत स्वभानवः"। प्रिया अन्नभक्तीरूपरस्तत्य दातृन् स्तुवन्ति। अहोदत्तमहोदत्तं स्वाद्वन्नं बहु। "स्वभानवः स्वयं दीप्ताः अन्नविषयात्। "विप्राः" प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः। "न विष्टयामती" नवतमया अपूर्वया मत्या स्तुवन्तीत्यनुवर्त्तते। एवं पितॄनुपलभ्याथेन्द्रमाह। "योजानु"। क्षिप्रनाम। योज-

(१) यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम्। का० ५।८।२१॥ ५१॥

यासि क्षिप्रम् हे इन्द्र "ते" तव "हरी" हरितवर्णावश्वौ स्वभूतौ। तवापि गमनकालः यासि क्षिप्रम्। हे इन्द्र "ते" तव "हरी"

प्राप्तः ॥ ५१ ॥ "सुसंदृश" शोभनदर्शनम्। "त्वा" त्वाम् "वयम्" हे "मघवन्" धनवन् "वन्दिषीमहि"। वदि अभिवादनस्तुत्योः। अभिवादयामः। अभिवादनमाह "प्रनूनं पूर्णवन्धुरस्तुतो यासि"। प्रयासि नूनं निश्चयेन। पूर्णरथनीडः सन्। बन्धुरशब्दो रथनीडवचनः। "स्तुत" अस्माभिः। "वशान् अनु"। वश कान्तौ। कामाननुप्रयासि। यत एवमतो योजयामि क्षिप्रम्

स्तु तीयोजा न्विन्द्रतेहरी ॥ ५१ ॥ सुसन्दृशन्त्वा। सुसन्दृशन्त्वा

व्वयम्मघवन्वन्दिषीमहि ॥ प्रनूनम्पूर्णवन्धुरस्तुतोयासि व्वशाँ २ ॥

ऽअनुयोजान्विन्द्रतेहरी ॥ ५२ ॥ मनोनु। मनोन्वाह्वाम

"इन्द्रतेहरी" ॥ ५२ ॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते (१)। "मनोन्वाह्वामहे" इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्मनोदेवत्याभिः। मनः नु क्षिप्रम् आह्वामहे आह्वयामः। पितृयज्ञाचरणेन पितृलोक-

(१) मनोन्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिः। का० ५।९।२२। उपतिष्ठन्त इति शेषः ॥ ५३ ॥

मिव मनोगतमासीदत आह्वयते। केनाह्वयामः। "नाराशंꣳसेनस्तोमेन" येन नराः प्रशस्यन्ते दीर्घायुषः पुत्रवन्तो धनवन्तो भूयासुरित्यादिभिर्गुणैः स नाराशंꣳसः स्तोमः स्तुतिः। "पितॄणां च मन्मभिः" मननीयैः स्तोमैर्मन आह्वयाम इत्यर्थः॥ ५३॥ "आनएतु"। आगच्छतु नोऽस्मान् "मनः पुनः"। किमर्थम् "क्रत्वे" क्रतवे। क्रतुः संकल्पः यज्ञो वा। "दक्षाय"। दक्षः संकल्पसमृद्धिः उत्साहो वा। "स यदेव मनसा कामयते इदं मेस्यादिदं कुर्वीयेति स

नाराशꣳसेनस्तोमेन। पितॄणाञ्चमन्मभिः॥ ५३॥ आनः।

आनऽएतुमनः पुनः क्रत्वेदक्षायजीवसे॥ ज्योक्चसूर्यन्दृशे॥५४॥

पुनर्नः पितरोमनोददातुदैव्योजनः॥जीवंव्रातꣳसचेमहि॥५५॥

एव क्रतुस्य यदास्यैतत्समृध्यते स दक्ष" इति श्रुतिः। "जीवसे" जीवनाय। "ज्योक् चसूर्यं दृशे"। ज्योक् निपातश्चिरवचनः चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुम्॥ ५४॥ "पुनर्नः पितरः"। हे पितरः पुनरस्माकं "मनः ददातु दैव्योजनः" देवसंबन्धी जनः। ततस्तेन देवजनदत्तेन मनसा जीवं जीवनवन्तम् "व्रात" गणम् पुत्रपश्वादिकम् "सचेमहि"। षच समवाये। परिष्वज्ये-

महि ॥ ५५ ॥ "वयᳬसोम"। सौमीगायत्री जपे विनियोगः। हे सोम वयं व्रते तव। व्रतमिति कर्मनाम। तव कर्मणि वर्त्तमानाः "मनस्तनूषु" शरीरेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिकेषु। "विभ्रतः" धारयन्तः "प्रजावन्त"श्च "सचेमहि" सेवितव्यानि वस्तूनि ॥ ५६ ॥ "एषते" (१)। रौद्रोयमनुवाकः त्र्यम्बकाः पुरोडाशास्तत्र विनियुक्ताः अवदानहोमे। एष ते तव हे रुद्र-

व्वयᳬसोमव्व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः॥ प्रजावन्तः सचेमहि ॥५६॥

एषते। रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहैषते रुद्र भागऽ

भागः। "सहस्वस्रा"। स्वसेति भगिन्युच्यते। सह भगिन्या "अम्बिकया" भागं "जुषस्व"। "स्वाहा" सुहुतमस्तु। अतिरिक्तं (२) माखूत्करमुपकिरति। "एष ते" तव "रुद्रभागः"। आखु-

(१) एष त इति जुहोति। का॰ ५।१०।१२।

(२) अतिरिक्तमाखूत्करे उपकिरत्येषते इतीति का॰ ५।१०।१३। यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते। त्र्यम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानस्यैका एकाधिकानिति। का॰ ५।१०।१-२

मूषिका "ते" तव पशुः ॥ ५७ ॥ आगत्य जपति (१)। "अवरुद्रम्"। द्वे पङ्क्तिककुभौ। अवयुत्य पृथक् कृत्वान्याभ्यो देवताभ्यो रुद्रम् अदीमहि। अदं भक्षणे छान्दसो णिचो लोपः। रुद्रमादयामः। भोजयामः। "अव" गम्य च तं ज्ञात्वा देवं "त्र्यम्बकम्"। तथाच भोजयामः यथा नोवस्यसस्करत्" येन प्रकारेणास्मान्वसीयसः कुर्यात्। वस निवासे इत्यस्य

अ॒ा॒खुस्ते॑प॒शुः ॥ ५७ ॥ अव॑रु॒द्रम॑दीमह्यव॑दे॒वन्त्र्य॑म्ब॒-
क॒म्। यथा॑नो॒ वस्य॑स॒स्कर॒द्यथा॑नः॒ श्रेय॑स॒स्कर॒द्यथा॑नो॒ व्य॑व॒साय॑

तृजन्तस्य वस्तेतिभवति। ततश्च छन्दसीति इयसुनि कृते वसीयस इति भवति ततः इकार-लोपे वस्यस इति भवति। वस्तृतरानिति पर्यायः। वसनशीलानित्यर्थः। तथाचास्मान् "श्रेयसः" प्रशस्यतरान् कुर्यात् यथा चास्मान् "व्यवसाययात्"। विपूर्वस्यावपूर्वस्य च षोऽन्त-कर्मणीत्यस्य यान्तस्य आशिषि लुङि सार्वधातुके यासुटि व्यवसाययादित्येतद्रूपं भवति। यथा

एवमतिरिक्तं पुरोडाशमं जुहुयात्तिम्वाखूत्करे विनिक्षिपेत् ॥ ५७ ॥

(१) आगत्यावरुद्रमदीमहीति जपति। कां० १।०।१४ ॥ ५८ ॥

चास्मान् सर्वकर्मणामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ "भेषजमसि"। हे रुद्र यस्त्वं स्वभावत एव भेषजमौषधं भवसि सर्वप्राणिनाम् अतः प्रार्थ्यते देहि "भेषजम्। गवे अश्वाय पुरुषाय-भेषजं" देहि। "सुखं" देहि। सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्यः इति सुखम्। "मेषाय मेष्यै च" ॥ ५९ ॥ "त्र्यम्बकम्" (१)। द्वावनुष्टुभौ। यं वयं त्र्यम्बकं "यजामहे" पूजयामः।

यात् ॥५८॥ भेषजमसि। भेषजङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ॥ सुखम्मेषायमेष्यै ॥ ५९ ॥ त्र्यम्बकंयजामहे। सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् ॥

"सुगन्धिम्"। 'गन्धस्येदुत्पूती'त्यादिना समासान्तः। पुष्टिवर्द्धनम्"। पोषस्य वर्द्धयितारम्। योस्मान् "उर्वारुकमिवबन्धनात्"। उर्वारुकः फलविशेषः स यथा पक्वः सुबन्धनाद्वियुज्यते एवं

(१) अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नाना, त्र्यम्बकमिति दैववच्च तेनैव दक्षिणानाघ्नाना इति। का० ५।१०।१५-१६। यथा देवतासेवायां दक्षिणोरून् ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति, एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः। कुमार्यश्चोत्तरेणेति। का० ५।१०।१७ ॥ ६० ॥

"मृत्योर्मुक्षीय" मोचय मोचयतु। पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः। "मामृतात्"। मा कदाचित् अमृतात् मोचयतु। अग्निं त्रिः परियन्त्यनेन मन्त्रेण। कुमार्य्यश्चोत्तरेण परियन्ति। यं "त्र्यम्बकं" यजामहे शोभनगन्धम्। "पतिवेदनम्" भर्तृलम्भयितारम्। "उर्वारुकमिव बन्धनात्" "इतोमुक्षीय"। ज्ञातिवर्गान्मोचयतु। "मामुतः"। पतिवर्गान्मोचयतु। "सा यदित इत्याह

उर्वारुकमिवबन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥ त्र्यम्बकंयजामहेसुगन्धिम्पतिवेदनम्॥ उर्वारुकमिवबन्धनादितोमुक्षीय मा-

ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहे ति" श्रुतिः॥ ६० ॥ त्र्यम्बकानासजति (१)। "एत-

(१) मूतयो कृत्वा वेणुयष्ट्या वा कुपेवाऽस्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्य सत इतोति। का० ५।१०।२१। श्रोक्षियवादीत् बध्वा वहनार्थं तृणवंशादिनिर्मितं पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते। तयोर्मध्ये तयोस्त्र्यम्बकात् हविःशेषात् प्रक्षिप्य सकोयेनासेन वोढुं शाखाया वंशयष्ट्यामग्रदये तस्मात् तद्द्वयमवासज्योऽस्मते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुता वंशयष्टिं संसृजति ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाहाननो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ ६१ ॥

त्तोरुद्र"। एतत् ते तव हे "रुद्र अवसम्" पथ्यदानं शं बलम्। तेन पथ्यदानेन "परः" परस्तात्, मूजवान्नामपर्वतः भगवतो रुद्रस्य वसतिः ताम् "अतीहि" गच्छ। कथं भूतो गच्छ। "अवततधन्वा" अवतारितधनुः। "पिनाकावसः"। पिनाको रुद्राङ्कुशः रुद्राङ्कुशकृतकुशलः। "कृत्तिवासाः" चर्मवसनः। "अहिंसन्नः"। अविनाशयन्नः अस्मान् "शिवः" शान्तो भूत्वा

मुतः॥ ६० ॥ एतत्ते। रुद्रावसन्तेन परो मूजवतोऽतीहि॥ अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंसन्नः शिवोऽतीहि॥ ६१ ॥ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्॥ यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽस्तु

"अतीहि" पूजित गच्छ॥ ६१ ॥ यजमानो मुण्ड्यमानो जपति (१)। त्र्यायुषम्। उष्णिक्। लिङ्गोक्ता देवता। त्रीण्यायूंषि समाहृतानि त्र्यायुषम् बाल्ययौवनस्थविराणि त्र्यायुषम्। "जमदग्नेः" त्र्यायुषम् यच्च "कश्यपस्य" यच्च "देवेषु तन्नो अस्तु"। तदस्माकमस्तु भवतु त्र्यायुषमि-

(१) त्र्यायुषमिति यजमानो जपति। का० ५।२।१६ ॥ ६२ ॥

त्यायी॰ ॥ ६२ ॥ लोहक्षुरमादत्ते (१)। "शिवोनामासि"। हे क्षुर यतः त्वं शान्तनामासि। यस्य च तव "स्वधितिः पिता" स्वधिः वज्रः। तस्मै "नमः ते" तुभ्यं भवतु। "मामाहिꣳ॰सीः" माविनाशय। वपति। "निवर्त्तयामि" निपूर्वो वपतिरिह सुगहनार्थः। सुगहयामि त्वाम्।

अस्तु त्वायुषम् ॥ ६२ ॥ शिवोनाम । शिवोनामासि स्वधितिस्ते पितानमस्तेऽअस्तुमामाहिꣳसीः ॥ निवर्त्तयाम्यायुषेन्नाद्याय प्रजननायरायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय ॥ ६३ ॥ इति संहितायां तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ हरिः ॐम् ॥

आयुरर्थम्। अन्नाद्यर्थम्, धनस्य पोषार्थम् शोभनापत्यतायै। शोभनवीर्याय च ॥ ६३ ॥ इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

(१) शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय, निवर्त्तयामीति वपति। का॰ ५।२।१७-१८ ॥ ६२ ॥
भारद्वाजोपनाम्ना श्रीगोविन्दविदुषा कृते ॥ तृतीयोयं गतोऽध्यायो मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे ॥

ॐम (१) "एदमगन्म" । आग्निष्टोमिका मन्त्राः अवभृथपर्यन्ताः । प्रजापतेरार्षम् । द्वे अध्येते ऋचौ अत्यष्टी वाग्याने । शालास्तम्भमन्वारभ्य यजमानो जपति । यावद्दृचौ देवयजनदेवत्यौ । आद्यम् "एदम्" देवयजनम् "अगन्म" वयम् आगताः स्मः । "पृथिव्या" उत्कृष्टम् । "यत्र" यस्मिन्देवयजने "देवासः"देवा एव देवासः । 'आज्जसेरसुक्' । "अजुषन्त" । जुषी प्रीतिसेवनयोः । सेवितवन्तः कामान् । "विश्वे" सर्वे तमागत्य देवयजनम् । "ऋक्सामाभ्यां" सर्वभूताभ्यां

ॐम*एदमगन्म देवयजनम्पृथिव्या यत्र देवासो ऽअजुषन्त विश्वे ॥ ऋक्सामाभ्याᳬं सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समि-

षा मदेम ॥ यज्ञसमुद्र "सन्तरन्तः यजुर्भिश्च रायस्पोषेण" धनस्य पुष्ट्या निमित्तभूतया "इषा" अन्नेन

ॐ नमो वेदपुरुषाय श्रीगुरवे । ततोऽध्याये आधानाग्निहोत्रान्वारम्भपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रा उक्ता इदानीं तुरीया-ध्यायत आरभ्याष्टमस्य षष्ठि कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते तत्र यजमाने संस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः माध्यन्दि

---

* एदं ह महीनां पयस्तस्र, आकृत्या ऋक्सामयोर्द्विकौ, व्रतं कृण्वषट्, एषती चतस्रो, वस्व्यसि तिस्र, एषती द्वे, शुक्रा त्वा चतस्रो, दिव्यासुपर्णाष्टौ इत्यसप्तत्रिंशत् १० ॥ अ॰ सू॰ ॥

च समदेम क्षुध्येमहि तृष्येमहि ॥ खन्दति (२)। "इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः"। शमिति सुखनाम। उ इति पादपूरणे। इमा आपः सुखरूपा मम भवन्तु। देव्यो दानादिगुणयुक्ताः। क्षुरं वज्रस्तुतौ वज्रसंस्तवोऽतः शमाशास्यते। कुशतरुणमन्तर्दधाति। "ओषधे त्रायस्व"। त्रायतिः पालनार्थः। हे ओषधे पालय एनं यजमानं क्षुरात्, क्षुरस्यापि वज्रसंबन्धः। क्षुरेणाभिनिदधाति (३)। "स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः"। स्वधितिर्वज्रः। वज्रकर्म कुर्वन्नवज्रोऽपि वज्रमुच्यते।

षामदेम ॥ इमाऽआपः शमु मे सन्तु देवीरोषधे त्रायस्व स्वधिते मैनꣳ

हे स्वधिते मा एनं हिंसीः ॥ १ ॥ स्नाति (१)। "आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु"। आप

नाराध्याये उच्यन्ते। तत्रादौ यजमानो तथा गोऽध्यक्षलिङ्गोऽग्नीनरण्योः समारोप्य मालागच्छेत्। समारोप्याग्नीन् मालास्तम्भपूर्वार्धं मद्ध्यस्तरणिपाणिराहैरमणकेति। का० ८।१।२६ ॥ (२) दक्षिणे गोदान जितायां नक्ति आप इति। का० ८।१।२८ ॥ (३) यूपवत् प्रतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छिनत्ति। का० ८।१।११ ॥ पञ्चयं यूपस्वं यथा छेदे मन्त्र एवमत्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

(१) आपोऽस्मानिति स्नाला, वहिर्वेद्य्य दक्षिणमस्युत्तरपूर्वार्धं, क्षौमं वस्त्रं निधेहि वै ब्रूयादहतं चेदच्छिन्नस्य

उचरन्ते। या एता आपः जगतो निर्मात्र्यः ता अस्मान् शुन्धयन्तु शोधयन्तु। किञ्च "घृतेन" च "नः" अस्मान् "घृतप्वः"। घृतेन पुनन्तीति घृतप्वः। घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च। "तद्धै सुपूतं यं घृतेन पुनन्तीति श्रुतिः। 'सुवर्णप्राशो घृतप्राश इति मेध्यानी'ति गौतमः। पुनन्तु यज्ञयोग्यं कुर्वन्तु। स्तुतिपूर्वं हि याच्ञाक्रियते नत्वास्तुतिरत आह। "विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्तिदेवीः"। हि शब्दो यस्मादर्थे। रप्रो रिपमिति पापनामनी भवतः। यस्मात्सु-

हिꣳसीः ॥ १ ॥ आपोऽअस्मान्। आपोऽअस्स्मान्न्मातरः शुन्धयन्तुघृतेनंनोघृतप्वः पुनन्तु ॥ व्विश्श्वꣳहिरिप्रम्प्र वहन्तिदेवीरुदिदाभ्यः शुचिरापूतऽएमि ॥ दीक्षातपसोस्तनूरसितान्त्वाशि

भावत एव सर्वं पापं प्रकर्षेण दहन्ति। देव्यः। उत्क्रामतग्रचरपूर्वार्द्धम्। "उदिदाभ्यः शुचिरापूतएमि"। उदेमि उत्क्रामि। इत् शब्दोनर्थकः। आभ्योऽद्भ्यः शुचिः सन् आपूतश्च। यावत्तापं पावितः वासःपरिधत्ते। "दीक्षातपसोः"। दीक्षा एव दीक्षा। तपः शब्देन उपस्थानवस्य वामीवधीतं निवितकेषं दीक्षातपसोरिति। का० ७।२।१४।१८ ॥ २ ॥

सद उच्यन्ते तपःप्रधानत्वात्। तन्वास्त्राणं वासः तनूशब्देनोच्यते। या त्वं दीक्षातपसोस्तनूः शरीरं भवसि "तां त्वाशिवां" शान्ताम् "शग्मां" ससुखां साध्वीं वास्तुतः। परिदधे आच्छादयामि। "भद्रं" कल्याणम्। "वर्णं" दीक्षितरूपम् "पुष्यन्" वर्द्धयन्। अनेन हि दीक्षित रूपमभिव्यज्यते ॥ २ ॥ तमभ्यनक्ति (१)। नवनीतमुच्यते। "महीनांपयोसि"। पयोविकारे

वाᳬशुग्ग्मास्परिदधेभद्द्रंव्वर्णम्पुष्यंन् ॥ २ ॥ महीनाम्पयं÷। महीनाम्पयोसिव्वर्चोदाऽअसिव्वर्चोमेदेहि ॥ व्वृत्रस्यासिकनीन

नवनीते पयःशब्दः। महीनां गवां पयोसि। यतश्च "वर्चोदाअसि"। वर्चस्तेज इत्यनर्थान्तरम्। अतो "वर्चोमे देहि"। अक्षिणी अनक्ति। "वृत्रस्यासि"। "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासी"दित्यादिना पैककुदस्य चक्षुः संस्तवस्तदयं मन्त्रोभिवदति(२)। वृत्रस्य चक्षुषः संवन्धिनी

(१) शाला पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुम्भेषु नवनीतेन शीर्ष्णोऽध्यनुलोमं सपादको महीनां पयोसीति। वृत्रस्येत्यावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेन्यदिति। का० ७।२।२३-२४ ॥ (२) तद्यत्र तिस्रिरि इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति ॥ २ ॥

भवति त्वम्। कनीनकः पुरुषो यतः होवैकचुट्" यतश्च स्वभावत "अक्षुर्दा" असि अतश्चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥ कुशपवित्रैः पावयति (१)। "चित्पतिर्मा पुनातु"। चिती संज्ञाने। अस्य चित्। विज्ञानात्मा मनो वाभिधीयते। चित्पतिर्मा पुनातु। "प्रजापतिर्वै चित्पति रिति" श्रुतिः। "वाक्पतिः"। "प्रजापतिर्वै वाक्पति"रिति श्रुतिः। "देवो मासविता पुनातु"।

कश्चक्षुर्दाऽअसि चक्षुर्म्मे देहि ॥ ३ ॥ चित्पतिर्म्मा। चित्पतिर्म्मा पुनातु वाक्पतिर्म्मा पुनातु देवोमासविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः ॥ तस्यते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छ

अच्छिद्रेणेति व्याख्यातम्। "तस्य ते पवित्रपते"। तस्य पवित्रपूतस्येति च षष्ठ्यन्तयोः संबन्धः। यजमानवाचित्वं च। तस्य मम पवित्रपूतस्य सतः। ते तव प्रसवे वर्त्तमानस्य हे पवित्रपते देव सवितः एतद्भवतु "यत्कामः" अहमात्मानं "पुने" पावयामि। "तच्छकेयम्" तच्छक्नुयाम्। "यज्ञस्योदृचं गच्छामि" श्रुतिः। अच्छिद्रेणेत्येवमादिवयाणामनुषङ्गो योज्यः ॥४॥ "आपो देवा

(१) – कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति। का० ७।२।१ ॥४॥

स" इति वाचयति (१)। दैवी अनुष्टप्। ईमहे इति याचकर्मसु पठितम्। हे देवासः आ "ईमहे" याचामहे "वो" युष्मान्। किम्। "वामम्" वन षन संभक्तौ। वननीयं संभजनीयं वस्तु। "प्रयत्यध्वरे(२)" प्रगच्छति यज्ञे। किञ्च। हे "देवासः आहूवामहे"। आह्वयाम. "वः" युष्माकं संबन्धिन्य "आशिषः यज्ञियासः" यज्ञसंपादिन्यः। यज्ञिया एव यज्ञियासः। आईमहे आयाचे वः॥ ५॥ अथ अङ्गुलीर्न्यञ्चते (१)। "स्वाहायज्ञं मनसः"।

केयम्॥४॥ आवः। आवोदेवासऽईमहेव्वामम्प्रयत्यध्वरे॥ आवो देवासऽआशिषोयज्ञियासोहवामहे॥५॥ स्वाहायज्ञम्। स्वाहायज्ञं

यज्ञं मनसः सकाशादहमारभे इत्यनुषङ्गः। "उरोविस्तीर्णादन्तरिक्षादहमारभे यज्ञं,

(१) ७।३।६॥ (२) प्रयति प्रेतीति प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतरि रूपम्॥ ५॥

(१) स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीर्न्यञ्चते नानाहस्तयोरेवं येषं प्रतिमन्त्रं मुष्टीकृत्य स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्पश्चितौ चोत्सृजतीति। का० ७।३।७-१०। प्रथममन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं संकोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः, स्वाहाकारान्ते प्रत्येकमुत्थमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ ६॥

द्यावापृथिवीभ्यामहमारभे यज्ञम् । "वातादहमारभे यज्ञम्" । दश स्वाहाकारा येषु दशसु तत्रार्थवादः । "यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञमेवैतदात्मन् धत्ते" इति । स्वाहाकारेण हि हविः अदीयत इति स्वाहाकारो यज्ञः ॥ ६ ॥ औद्ग्रभणानि जुहोति (१) । "आकूत्यै प्रयुजे" । आकुवनमाकूतिः प्रयत्नः आत्मनो धर्मः । मनसः प्रेरणाय भवति । प्रयुङ्क्ते इति "प्रयुक्"

मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहा वातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥ आकूत्यै प्रयुजे । आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सर-

आकूतलक्षणाय प्रयोगलक्षणाय च "अग्नये स्वाहा" सुहुतमस्तु । "मेधायै मनसे" मेधालक्षणाय मनोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा । जपति "दीक्षायै तपसे" । दीक्षालक्षणाय तपोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा । तपःशब्देन चोपसद उच्यन्ते । "सरस्वत्यै पूष्णे" । वाग्वै सरस्वती पशवो

(१) औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रमिति । का० ७।७।८ ॥ ७ ॥

ये पूषा इति श्रुतिः। वाग्लक्षणाय पशुलक्षणाय च अग्नये स्वाहा। पशुसाध्यत्वाद्यज्ञस्य पशु-ग्रहणम्। "आपोदेवीः" विराट् लिङ्गोक्ता देवता। हे आपो देव्यः "बृहत्यो" महत्यः। विश्व-शंभुवः सर्वस्य जगतः सुखेन भावयित्र्यः। हे "द्यावापृथिव्यौ" हे "उरो" हे विस्तीर्ण "अन्त-रिक्ष" युष्मभ्यं च बृहस्पतये च। "हविषाविधेम"। विधतिर्दानकर्मा। हविषेति प्रथमाया

स्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा॥ आपोदेवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्ष। बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा॥७॥ विश्वो देवस्य। विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम्॥

विपरिणामः। हविर्दद्मः॥७॥ "विश्वोदेवस्य"। सावित्र्यनुष्टुप्। विश्वः सर्वो जनः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य "नेतुः" प्रणेतुः प्रसवितुः "मर्तः" मनुष्यः "वुरीत" वृणीत "सख्यं" सखिता-भावम्। किञ्च "विश्वः" सर्वः "राये" धनाय "इषुध्यते" प्रार्थयते सवितारम्। इषुध्यतिर्याच्ञा कर्मसु पठितः। किञ्च "द्युम्नं वृणीत"। द्युम्नं द्योततेर्यशो वाऽन्नं वा प्रार्थयते। "पुष्यसे"

पोपाय स्तिये। य इत्थंभूतः सविता तस्मै स्वाहा (१) ॥ ८ ॥ कृष्णाजिनयोः शुक्लकृष्णास्त्वभिमा-
लभते (१)। "ऋक्सामयो"रिति। ये युवामृचां साम्नां च। "शिल्पे स्थः" "यद्वै प्रति-
रूपं तच्छिल्प"मिति श्रुतिः।(२)। प्रतिरूपे प्रतिभूते भवथः। "ते वां" युवाम्। "आरभे"
ग्रालभे। "ते च मापात" गोपायतम्। "आ अस्य यज्ञस्य उदृचः"। उत्तमा ऋचः

व्विभ्र्वे॒ रा॒यऽइ॑ षु॒ध्यतिद्यु॒म्नं॑ व्वृ॑णीतपु॒ष्यसे॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥ ऋ॒क्‌सा॒मयोः॑। ऋ॒क्‌सा॒मयोः॑ शि॒ल्पे॑स्थस्ते॒वा॒मार॑भे॒तेमा॑पातमास्य

आसमाप्ते रित्यर्थः। दक्षिणजानुमारोहति। "शर्मासि"। कृष्णाजिनमुच्यते। शर्म शरणं
यतस्त्वमसि अतः शर्म शरणं "मे" मह्यं "यच्छ" प्रयच्छ। "नमस्ते अस्तु" नमस्तुभ्यं भवतु।

(१) समाप्ता औद्ग्रहणमन्त्राः ॥ ८ ॥

(१) कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभते ऋक्सामयोरितीति। दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति। का० ७।३।२३-२४।

(२) ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे-
ऽवस्थिते। तयोः गमनेऽपि यच्छुक्लं तदृचो रूपं यत्कृष्णं तत्साम्नो रूपं, तदुक्तं तित्तिरिणा ऋक्सामे वै देवेभ्यो

"मामाहिंꣳसीः" ॥ ८ ॥ मेखलां बध्नीते (१)। "ऊर्गसि"। अङ्गिरसामार्षमस्मिन्यजुषि। ऊर्गसि अन्नं भवसि। "आङ्गिरसी" अङ्गिरोभिर्दृष्टा। "ऊर्णम्रदाः"। ऊर्णेव म्रदी। यतस्त्वमधस्तनैर्गुणैर्युक्तासि अत "ऊर्ज"मन्नं "मयिधेहि" स्थापय। नीवीं कुरुते। "सोमस्य नीविरसि"। पितृदेवत्या वै नीविरिय्यदीक्षितस्योक्तम्। इह तु सोमयागार्थो नीविः सोमेन व्यप-

यज्ञस्योदृचः॥ शर्म्मासि शर्म्म मे यच्छ नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीः॥८॥ ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदाऽऊर्ज्जं मयि धेहि। सोमस्य नीविरसि विष्णोः शर्म्मासि शर्म्म यजमानस्येन्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृषी-

दिश्यते। शिरः प्रोर्णुते। "विष्णोः शर्मासि"। "उभयं वा एषोऽत्र भवति यो दीक्षिते

शर्मार्थं तिष्ठमाने कृष्णमगरूपं कृत्वापक्रम्य तिष्ठतामेषवा ऋचोवर्णो यच्छ कृष्णाजिनमस्य शर्म्मो यत्कृष्णमिति ॥८॥

(१) मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतं शणामुञ्जमिश्रमन्तरा वासस ऊर्गसीति, नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति, शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति, कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्ताना दृष्याया बध्नीते, तयाकण्डूयनमुपस्पृश्यत्वेनया दक्षिणस्या भ्रुवत्उपरीन्द्रस्य योनिरसीति, भूमौ चोल्लिखति सुसस्या कृषीति, मुखसंमितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येन

विष्णुश्च यजमानश्चेत्यादि" निदानम्। "विष्णो दीक्षितस्य शरणं भवसि शरणं च "यज-
मानस्य"। कृष्णाविषाणां शिखि बध्नीते। "इन्द्रस्य योनिः"। "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादि"
निदानम्। यथा इन्द्रस्य योनिर्जन्मस्थानं पूर्वं त्वमसि एवमिदानीं यजमानस्येति दर्शना-
र्थोऽनुवादः। भूमौ लिखति। "सुसस्याः कृषीस्कृधि"। कल्याणधान्याः कृषीः कृधि जनानां
कुरु। दण्डमुच्छ्रयति। "उच्छ्रयस्व"। ऊर्ध्वो भव। हे "वनस्पते" ऊर्ध्वो भूत्वा मां पाहि

स्कृधि ॥ उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्यो-
दृचः ॥ १० ॥ व्रतं कृणुत। व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो

गोपाय। "अंहसः पापात्। कियन्तं कालम्। "आस्य यज्ञस्योदृचः"। आ अस्य यज्ञस्य
समाप्तेः ॥ १० ॥ वाचं विसृजते (१)। "व्रतं कृणुत"। व्रतशब्देन पयोऽभिधीयते। मम
गुण्डयतीति। का० ७।३।२९-३२। (२) पुराकदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मादिन्द्रोऽजायत तदानीं
मत्तोऽन्यस्योत्पत्तिर्माभूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य मृगेषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णरू-
पाऽभूदिति तैत्तिरीयश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायदित्याख्याने कथा सा चानुसंधेया ॥ १० ॥

(१) व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं विसृजेति, अग्निर्ब्रह्मेति च एकद्, दैवीं धियमिति व्रतायोपसर्जनं स्नानं, ये

क्षिप्रं भोजनार्थं पयः कुरुत। "अग्निः ब्रह्म वयोलक्षणम्"। "अग्निः यज्ञः" अग्निं प्रत्याख्याय यज्ञो न प्रवर्त्तत इत्याशयः। "वनस्पतिर्यज्ञियः"। "न हि मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति" श्रुतिः। "देवीं धियम्"। शक्तरीं अतिशक्करीं वा। अश्याश्च पूर्णं नार्द्धर्चेन प्रतायोपस्पृशति(२) "देवीं धियं मनामहे"। मनामहे इति याच्ञाकर्मसु पठितम्। देवसंबन्धिनीं धियं याचामहे। "सुमृडीकाम्"। मृडसुखने। सुसुखाम्। "अभिष्टये"। अभिपूर्वस्य यजतेरादिलोपः

ज्ञोव्वनस्प्पतिर्य्यज्ञियः॥ देवीन्धियम्मनामहेसुमृडीकामभिष्ट्टये व्वर्च्चोधाय्यज्ञवाहसठ्ठंसुतीर्त्थानोऽअसद्वशे॥ येदेवामनोजाता

अभिष्टिः अभियागाय। अथवा अभिपूर्वस्य सिञ्चतेः अभिष्टिः। "अभिषेकाय" मन्त्रा-

देवा इति प्रतयत्यमन्मये इति। का० ७।४।१५-१६-२२-२३। मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जन-साधनम्। वाक्यावृत्तिरादरार्था। (२) पूर्वार्धं नाचामतीत्यर्थः। (३) रूपादिदर्शनकाले मनसा युताः, अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात्॥ २१॥

लनाय। "वर्चोधाम्" ब्रह्मवर्चसो धारयितारौ। "यज्ञवाहसम्" यज्ञस्य वोढ़ारौ। सा च "सुतीर्थानोऽसत्"। यज्ञं प्रति शोभनावतारा अस्माकं भवतु। "वशे"। वश्या भवतु। व्रतं व्रतयति। "ये देवाः"। अयाग्निहोत्रस्य पदं यजमानः करोति। ये मयि प्राणेषु देवाः "मनोजाताः" मनसो जाताः। मनः पूर्विका हि तेषां प्रवृत्तिः। "मनोयुजः"। मनसा युज्यन्ते स्वभावस्थायामिति मनोयुजः। "दक्षक्रतवः"। क्रतुः संकल्पः। तस्यैव समृद्धिर्दक्षक्रतुशरीरा।

मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥११॥ श्वात्राः पीताः ॥ श्वात्राः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे-

वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः" य एते अध्यात्मश्रुतौ पठ्यन्ते त इहोच्यन्ते। "ते नः" अस्मान् "अवन्तु" ते अस्मान पान्तु पालयन्तु "तेभ्य"श्च स्वाहा सुहुत-मस्तु। सुहुतमेतद्धविर्भवतु ॥ ११ ॥ "श्वात्राः पीता" (१)। जगत्याद्देवत्यया नाभिमुपस्पृ-शति। हे आपः "यूय" श्वात्राः। श्वात्रमिति क्षिप्रनाम। क्षिप्रपरिणामाः। "पीता भवत"

(१) श्वात्रा पीता इति नाभिमालभते। का० ७।४।२५। (२) महीधरपादास्तु हे आपः यूयं देवोद्योतमानाः

"अस्माकमन्त"मध्ये। पुनरपि विशिनष्टि "उदरेविशेवाः"। शेवइति सुखनाम। सुसुखाः। "ता अयक्ष्मम् अयक्ष्माः अनमीवाः अनागसः"। आगइत्यपराधनाम। अनपराधाः। "स्वदन्तुदेवीः"। स्वदस्वर्द आस्वादने। देवीरिति निःसंशयं द्वितीयान्तम्। एतत्पदसामानाधिकरण्यात्तु ता इत्येतदादीन्यपि द्वितीयान्तान्येव। ता युष्मान् अयक्ष्मम् अस्मदर्थम् अयक्ष्माः सतीः। यक्ष्मा व्याधिराजः। तद्रहिताः "अनमीवाः" अमीवा व्याधिरेव आदरार्थं तु यक्ष्मग्रहणम्। "अनागसः" अनपराधाः सतीः। आग इत्यपराधनाम। स्वदन्तु। स्वदस्वर्द आस्वादने। आस्वादयन्तु। कामादयन्तु "अमृताः" प्राणाः वागेवाग्निरित्यादयः। "ऋतावृधः" सत्यवृधः यज्ञवृधो वा (२) ॥१२॥

सुशेवाः ॥ ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधः ॥ १२ ॥ इयन्ते। यज्ञियातनूरपोमुञ्चा

मवलरोगरहिताः सामान्यरोगरहिता अपराधदारिण्यो यज्ञवृद्धिहेतवो मरणनिवर्तका अस्मदुपकारार्थं स्वदन्तः स्वादयन्तः। आभवन्तः इति प्रथमान्तमपि सौकर्यन्ति। अमृतान्यदत्यत्र दीर्घं आर्षं ऋतं यज्ञः ॥ १२ ॥

मेचत्रम् "लोष्ट किंचिद्दादत्ते (१)। इदं "ते यज्ञिया तनूः"। पृथिव्यभिधीयते। इयम् तव यज्ञार्हतनूः तामादद इति शेषः। मेहति। "आपोमुञ्चामि"। अपो मूत्रं मुञ्चामि त्यजामि न तु प्रजाम्। उभयं वा। अत एवापश्चरितश्च स एतदाप एव मुञ्चति न प्रजाम्। "अꣳहो-मुचः"। अंहः पापमसुखं तस्मात्पुरुषं मुचन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्यंहोमुचः। हे मूत्राख्या आपः

मि न प्रजाम्॥ अꣳहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या सम्भव॥ १३॥ अग्ने त्वम्। अग्ने त्वꣳ सुजागृहि वयꣳ सुमन्दि

यूयम् अंहोमुचः ताः "स्वाहाकृताः" सत्यः "पृथिवीम् आविशत" प्रविशत। आत्तं निदधाति (२)। "पृथिव्या संभव। भूम्या सहैकीभव॥ १३॥ स्वपिति। (१) "अग्ने-त्वम्"। अनुष्टुबाग्नेयी। हे अग्ने त्वं "सुजागृहि"। साधु जागृहि। "वयꣳ सुमन्दिषी

(१) मेचन् कृष्णविषाणया लोष्टं किंचिदादत्ते इयं त इति, आपो मुञ्चामीति मेहति, पृथिव्या संभवेत्यात्तं निदधातीति। का० ७।४।२६-२८। (२) आत्तं गृहीतं लोष्टादिकं मूत्रस्थाने क्षिपतीत्यर्थः॥ १३॥

महि"। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। वयं स्वप्स्यामः। मन्दतिः स्वप्नार्थः। किञ्च "रक्षनः" अस्मान् "अप्रयुच्छन्"। युच्छप्रमादे। किञ्च "प्रबुधे: प्रबोधाय "नः" अस्मान् "पुनः" कृधि"कुरु (२)॥ १४॥ विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयति। "पुनर्मनः"। मे मम

षीमहि॥ रक्षाणोऽअप्रयुच्छन्प्रबुधेनः पुनस्कृधि ॥१४॥ पुनर्मनः। पुनरायुर्म्मऽआगन्पुनः प्राणः पुनरात्माम ऽआगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रम्म ऽआगन्॥ वैश्वानरोऽअ

मनः आगन् आगतम्। "पुनरायु" र्जीवितं मम आगमम्। "पुनः प्राणो" ममागतः। मुख नासिकासंचारीवायुः प्राणः। "पुनः श्रोत्र" मम आगतम्। "सर्वे ह वा एते स्वपतोपक्रामन्तीति" श्रुति। किञ्च "अग्निर्वैश्वानरो" "अदब्धः" अनुपहिंसितः "तनूपाः" शरीरस्य गोमायिता

(१) अग्ने त्वमित्यस्मात् स्वपित्यथ. माङ् इच्चिपात इति। का० ७।४।२५। (२) स्वपतोऽग्ने प्रार्थनं रक्षणायाय, तदुक्तं तित्तिरिणा–अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै इति॥ १४॥

'न' अस्मान् "पातु" रक्षतु "दुरितात्" अशुभात् "अवद्यात्" अवदनीयात् (२) ॥ १५ ॥

अवत्थं व्याहृत्य जपति (१)। "त्वमग्ने"। आग्नेयी गायत्री। हे अग्ने त्वं व्रतस्य पालयिता भवसि। "देव आमर्त्येष्वा"। आकारौ समुच्चयार्थीयौ। देव "आ" त्वं च मर्त्येषु मनुष्येषु च "व्रतपा" इति शेषः। त्वं च यज्ञेष्वीड्यः। सत्कारपूर्वो व्यापारोऽध्येषणा। ईडितव्यः यज्ञकर्मो वा पूजाकर्मो वा। अधेषयितव्यः याचितव्यः। त्वमतो व्रतं पाहीतिशेषः। लब्धमालभ्य वाचे-

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आमर्त्येष्वा ॥ त्वं यज्ञेष्वीड्यः। रास्वे-

यति (२)। "रास्वेयत्"। सोम उच्यते। "रास्व"। रादाने देहि। इयदिति लब्धद्रव्यपरिमाणवचनम्। हे सोम। किञ्च "आभूयोभर" 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी'ति हकारस्य भकारश्छा-

(१) ७।४४।१ का०१ (२) अवद्यात् दुर्यशो दुरितात् पात्विति वा योजना ॥ १५ ॥

(१) लब्धं इत्यादि ... संबध्यालभ्य जपति रास्वे य इति। का० ७।५।१२-१६। (२) अनौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेदित्यर्थे ॥ १६ ॥

स्त्वः। "भूयः" भूयो बहुतरम्। किञ्च "देवः सविता नः" अस्मभ्यम् "वसोर्दाता" धनस्य दाता "वस्वदात्" धनमदात् दत्तवान् पूर्वमेवेत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ "एषाते" (१)। अनुष्टुभो पूर्वार्द्धर्चो हिरण्यदेवत्यः उत्तरो वाग्देवत्यः विनियोगोभोवाज्ये। आज्यं गृह्णां चरुः छिमत्वा तत्र हिरण्यं निदधाति। आज्यमुच्यते। एषा हिरण्यलक्षणा ते तव हे यज्ञाज्य तनुः शरीरम्। "समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसमिति" श्रुतिः। एतच्च हिरण्य-

यत्सोमाभूयो भरद्देवोनः सविताव्वसोर्दाताव्वस्वदात् ॥१९॥ एषा-

ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भव भ्राजं गच्छ। जूरसि धृतामन-

लक्षणं वर्चस्तेजः "तया" तन्वा "संभव" एकीभव, एकीभूय च भ्राजं सोमं गच्छ। जुहोति "जूरसि" जीव प्राणधारणे। अस्य क्विबन्तस्यापि ड प्रत्यये जूरिति भवति। या त्वं जीवनमसि। "धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुजूषन्तीति" श्रुतिः। अथवा जवत इति जूः। "एतद्ध्याकाशमनुजवत" इति

(१) आग्नारराण्यपिधाय धौवं शुक्रां चतुर्विंशत्पाति बहिष्स्तपेन हिरण्य बध्वावद्धात्य घा त इतीति, जूरसीति जुहोतीति। का० ७।३।७-८।

श्रुतेः। या च त्वं "धृता" धारिता "मनसा"। अपो प्रीतिसंबन्धयोः। अभिरक्षिता च। "विष्णवे" विष्णोः सोमस्य (२) ॥ १७ ॥ "तस्यास्ते" तव "सत्यसवसः" अवितथाभ्यनुज्ञायाः। "प्रसवे" अभ्यनुज्ञायां वर्त्तमानाः। "तन्वोयन्त्रम् अशीय"। शरीरस्य यमनं दार्ढ्यम् अशी-य व्याप्नुयाम् आ वसुसमाप्तेः। हिरण्यमुद्धरति (१)। "शुक्रमसि" अग्ने रेतोऽसि। "चन्द्र-

साजुष्ट्रां विष्णवे ॥ १७ ॥ तस्यास्ते। सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा॥ शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८॥

मसि"। चदि आह्लादने। "अमृतमसि" अमरणधर्मासि। "वैश्वदेवमसि" सर्वदेवत्यमसि

(२) महीधरभाष्ये तु हे शुक्र दीप्यमानाग्ने ते तव एषा तनूः ज्वलमानमाज्यं शरीरं, आज्ये क्षिप्यमाणं हिरण्यं वर्चः तयाज्यरूपया तन्वा एकीभवति च व्याख्यातम्। एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं च संपद्यते। तदुक्तं तित्ति-रिणा सतेजसमेवैनं सतनुं करोतीति ॥ १७ ॥

(१) शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां रूपं निदधाति। का० ७।६।१०। (२) अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः धर्मो सुवर्णमचोपमिति याज्ञवल्क्यः। 'वैश्वदेवं' सर्वदेवसंबन्धि सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तुष्यतीत्याशयः॥ १८ ॥

इति ॥ १८ ॥ (२) सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते वाग्रूपाध्यारोपकल्पनया। त्वं "चिदसि"। चित्तस्य मनसोनुवादिनी भवसि। या च "मनासि" प्रज्ञासि। या च "धीरसि" ध,त्रिर्भवसि। "धिया ह्येतया मनुष्याजुजूषन्ति जीवितु मिच्छन्ति' श्रुतिः(२)। या च त्वं "दक्षिणासि"। भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोधिकमित्येतदभिप्रायम्। तेभ्योवाच दक्षिणामानयन्त्वित्येतदभिप्रायं वा। या च "क्षत्रियासि"। क्षतात् त्रायत इति क्षत्रियः। जात्या स्तूयते वा। या च "यज्ञि-

चिदसि। मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिर-स्युभयतःशीर्ष्णी ॥ सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि-

यासि"। यज्ञार्हासि। या च "अदिति रसि"। अदीनासि। या च "उभयत शीर्ष्णी"। उभ-

(१) चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते। का० ७।६।१५। (२) अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धयस्तिस्रो वृत्तयः। तथा-चेतनरहितादिप्रपातस्य चेतनत्वं सम्पादयन्ती बाह्यवस्तुष्वनिर्विकल्पकरूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते। एवं कश्चित्पदार्थमालोच्य एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनस्तदेवात्र मनेत्युच्यते। इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते। एवं च वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन

यतोमुखी। वाक्ये पदानामन्यथाचान्यथा च क्रमो भवतीत्येतदभिप्रायम्। "सयदेनया सयानर्ठ० सविपर्यासं वदतीत्यादि" श्रुतिः। "सानः सुप्राची सुप्रतीच्येधि"। या त्वमुक्तगुणासि सास्माकं सुप्राची भव सोममभिगच्छेत्यर्थः। सुप्रतीचोभि। साधु अस्मान् प्रति सोमं गृहीत्वा आगच्छेत्यर्थः। "सुप्राची न एधि सोमं नोच्छेहीत्येवैतदाह सुप्राची न एधि सोमेन नः सह पुनर्गृहीत्येवैतदाह" इति श्रुतिः। किञ्च। "मित्रस्त्वापदि बध्नीताम्"। मित्रआदित्यस्त्वां। पदि

बध्नीताम्पूषाध्वनस्पात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १८ ॥ अनु त्वामाता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्यो नु सखा सयूथ्यः। सा देवि देव-

पादे बध्नातु अप्रणाशाय। किञ्च "पूषाध्वनस्पातु" इय वै पृथिवी पूषा सा त्वामध्वनः मार्गात् पातु रक्षतु। किञ्च "इन्द्रायाध्यक्षाय"। चतुर्थ्याः षष्ठ्या विपरिणामः। अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोध्यक्षः। इन्द्रस्याध्यक्षस्य सतः ॥ १८ ॥ किञ्च सोमाहरणाय प्रवृत्तां त्वामेते "अनुमन्यन्तां त्वा माता

मन्यतां। (२) क्षत्रियजात्यभिमानिसोमक्रयसाधनत्वेनेत्यर्थः। सोमस्य क्षत्रियजात्यभिमानिता च "यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमोरुद्र" इति बृहदारण्यके सुस्पष्टा॥ १८॥

अनुमन्यतां त्वां पिता अनुमनयतां त्वां माता "सगर्भ्यः" । समानगर्भ भव । अनुमनयतां त्वां भ्राता 'सयूथ्यः' समानयूथप्रभवः सखा अनुमनयताम् । किञ्च यास्त्वं कृतसामग्रीकाभिः सोमं प्रति गमने सा त्वं हे "देवि" दानादिगुणयुक्ते "देवमच्छेहि" इच्छाभिराम,मिति शाकपूणिः । "देवं सोममच्छेहि" अभिगच्छ । इन्द्राय सोमम् आहर्तुमिति शेषः । किञ्च । "रुद्रस्त्वावर्त्तयतु" रुद्रः त्वाम् आवर्त्तयतु । रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः । ततः "स्वस्ति" अविनाशेन

देवमच्छेहीन्द्राय सोमꣳरुद्रस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि ॥२०॥ वस्व्यसि । वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि ॥

सोमसखा सती पुनरागच्छ ॥ २० ॥ उदीचीं नीयमानामनुगच्छति (१) । "वस्व्यसि" । अनष्टप्रवृत्ती वा । वसुरूपेणादितिरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण स्तूयते गौः । किञ्च "बृहस्पतिः त्वा सुम्ने" सुखे "रम्णातु" स रमयतु । रम्णातिः संयमकर्मा । "रुद्रो वसुभिः" सहितः

(२१) का० ७।६।१६ ॥ २१ ॥

"आचके" कामयत। रचितुमितिशेषः। आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् ॥ २१ ॥ पदे जुहोति (१)। "अदित्यास्त्वा"। अदित्याः पृथिव्यास्त्वाम् हे आज्य "मूर्द्धनि" शिरसि "आजिघर्मि"। ह चरणाटीमगोः। आघारयामि। "देवयजने पृथिव्याः इडायाः" गोः पदं यतस्त्वमसि अतो "घृतवत् घृतयुक्तं त्वां कर्तुं जुहोमीतिशेषः। पदं लिखति। "अस्मे रमस्व"।

बृहस्पतिष्ट्वा सुम्नेरम्णातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥ अदित्यास्त्वा। मूर्द्धन्नाजिघर्म्मि देवयजने पृथिव्याऽइडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा ॥ अस्मे रमस्वास्मे ते बन्धुस्त्वे रायो मे रायो माव्व

अस्मासु रतिं कुरु। पदं स्थाल्यामावपति। "अस्मे ते बन्धु"। वयं ते तव बन्धुभूताः।

(१) षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमभिनिधायाभि जुहोत्यदित्यास्त्वेति, स्फ्येन पदं लिखित्वा परिलिखत्य-स्मे रमस्वेति, समुद्धृत्य पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति, यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति, मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति, मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं सम्पति, कृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति मैथ्यन्तेन इत्येतां वाचयतीति। का० ७।६।१८-२१। पवस्त्वे पच्छे इत्यस्य वयमर्थो तोतः शब्दः कथनवाची अव्ययं, स्पष्टमन्यत् ॥ २२ ॥

यजमानाय पदं प्रयच्छति। "त्वे रायः"। "पशवो वै रायः"। त्वयि पशवः सन्त्विति शेषः। पदं यजमानः प्रतिगृह्णाति। "मेरायः"। मयि पशवः सन्त्विति शेषः। अध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति। "मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म"। मा वियोष्म मा विभक्ताः स्याम वयं धनस्य पोषेण। गृहीतपदां पत्नीं वाचयति। "तोतोरायः"। त्वयि रायः पशवः सन्त्विति शेषः॥ २२॥ सोमक्रयण्या समीक्षयति (१)। "समख्ये"। पत्न्याशीः। आस्तारपङ्क्तिः

यठंन्रायस्पोषेण्वियौष्म तोतोरायः॥ २२॥ समख्ये। देव्याधियासन्दक्षिणयोरुचक्षसा॥ माम आयुंःप्रमोषीर्मोऽअ

सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते। यया त्वया अहं "समख्ये"। ख्या प्रकथने। संदर्शनं कृतवती। "देव्या" दानादिगुणयुक्तया। "धिया" प्रज्ञया सहार्थे तृतीया। "संदक्षिणया उरुचक्षसा" समख्ये च दक्षिणया सह गौर्हि प्रायशो दक्षिणा दीयते। उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शनया। वाचाभिरतीता नागत वर्तनविप्रकृष्टं ख्यायते। सा त्वं "मामः आयुः प्रमोषीः"। अप

(१) सोमक्रयण्या च समीक्षमाणां समख्यइ इतीति। का० ७।४।२१॥ २३॥

स्तवे। "मा प्रमोषीः" मावखण्डय मम आयुः। मा अहं तवायुः प्रमोषिषम्। किञ्च "वीरं विदेय"। विद्लिभार्थः। पुत्रं लभेय। "तव देवि संदृशि"। हे देवि तव संदर्शने सति ॥२३॥ यजमानं वाचयति (१)। "एषते गायत्रो भागः"। हे सोम एष ते तव गायत्रीसंबन्धी भागः अंशः इति एवं "मे" यजमानाभिधायकं पदम्। "सोमाये"ति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मम वचनमेवं सोमस्य "ब्रूतात्" कथयत हे अध्वर्यवः। छन्दोर्थं तव आयो न वधार्थम्। एवं यज-

हन्तंवव्वीरंव्विदेय तव देविसन्दृशि ॥ २३ ॥ एषते । गायत्रो भागऽइतिमे सोमायब्ब्रूतादेषतेत्रैष्टुभोभागऽइतिमे सोमायब्ब्रूता

मानाभिप्रायः। एतदध्वर्यवः सोमस्य कथयन्तीति वाक्यार्थः। "एष ते त्रैष्टुभो भागः"। एष ते जागत इत्यनेनैव व्याख्यातौ। "छन्दोनामानाम्"। नाम शब्दोनर्थकः। अन्येषामपि छन्दसां "साम्राज्य" माधिपत्यं "गच्छ" इति एवं मे ममाभिप्रायं सोमस्य ब्रूतात् कथयत हे

(१) एषते इति-वाचयतीति प्राकृष्टविधाप्राकोर्णीति सोममालभते। का० ७।७।८-९ ॥ (२) यः सोमायछन्दसामाधिपत्यं दत्वा श्रीणाति स साम्राज्याधिपत्यं प्राप्नोति। तदुक्तं तित्तिरिणा—"यो वै सोमं राजानं साम्राज्यलोकं

अध्वर्युः। अत्रापि मे इत्येतत्पदं यजमानवाचकमेव। सोममालभते। "आस्माकोसि"। यस्मात् हे सोम क्रयार्थमुपागतः स आस्माको मदीयः संजातः। "शुक्रस्ते गृह्य:"। उपलक्षणार्थः शुक्रप्रभृतयो ग्रहास्तव गृहीष्यन्ते। किञ्च "विचितः" विचयनकर्त्तारः त्वां "विचिन्वन्तु" विविक्तं कुर्वन्तु॥ २४॥ सोमं मिमीते (१)। "अभित्यं देवम्"। सावित्र्यत्यष्टिः। "अभ्यर्चामि"

देषतेजागतोभागऽइतिमेसोमायब्रूताच्छन्दोनामानाꣳसाम्राज्यं गच्छेतिमेसोमायब्रूतादास्माकोसिशुक्रस्तेगृह्योविचितस्त्वाविचिन्वन्तु॥ २४॥ अभित्यम्। अभित्यन्देवꣳसवितारमोण्योः

अभिपूजयामि। "त्यम्" तम्। "देव" दानादिगुणयुक्तम्। "सवितारम् ओण्योः" द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्त्तमानम् "कविक्रतुं" मेधाविकर्माणम् "सत्यसवम्" अवितथप्रसवम् "रत्नधाम्"

गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानां साम्राज्यमिति॥ २४॥

(१) सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्रागुदग्दशमुद्ग्राभ्य तस्मिन् सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभित्यमितीति। का० ७।७।१२-१३।

रमणीयानां धनानां दातारम्। अभिरनर्थकः। "प्रियम्" सर्वजनानां प्रियम्। "मति" बुद्धि व्याप्यावस्थितम्। मतीनां हि सविताऽधिष्ठात्री देवता। "कवि" क्रान्तदर्शनम्। किञ्च "ऊर्ध्वा यस्यामतिः भा अदिद्युतत् सवीमनि"। यस्य सवितुः ऊर्ध्वा गमनाभिमुखी अमतिः आत्ममयी मतिः अनन्यभूता। कतरा भा दीप्तिः अदिद्युतत् द्योतयते सवीमनि प्रसवे पूर्णे हि दातव्ये। स सविता "हिरण्यपाणिः" सुवर्णपाणिः "अमिमीत"। मिमीते सोमं परिच्छिनत्ति। "सुक्रतुः"

कविक्रतुमर्च्चामिसत्यसवठंरत्नधामभिप्रियम्मतिङ्कविम्। ऊर्ध्वायस्यामतिर्भाऽअदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीतसुक्रतुः।

साधु कर्मा शोभनयज्ञो वा। "कृपा" कल्पनया सोमस्य कल्पना। "सुः" आदित्यः सु अरणः। अन्तान् संगृह्णोष्याविपेण बध्नाति (२)। "प्रजाभ्यस्त्वाम्"। बध्नामीतिशेषः। उत्पत्तये स्थितये च प्रजानां हे सोम त्वां बध्नामि। अन्तरा मध्ये विहणोति। "प्रजास्त्वा नुप्राणन्तु"। हे

(२) अन्तात् संगृह्णोष्याविषे बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति, अन्तु व्यामध्ये विहणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति। का० ७।७।२०-२१॥ २५॥

सोम त्वां प्राणन्तमुच्छ्वसन्तम् "प्रजा अनु प्राणन्तु" उच्छ्वसन्तु। त्वं च प्रजाः उच्छ्वसतीः "अनुप्राणिहि" अनूच्छ्वसिहि। "तमयतीतिवा एनमेतत्प्रमायन्त्यन्नं प्राणमिव करोति तस्येतदतएव मध्यतः प्राणमुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ती" त्यादिब्राह्मणम् ॥२५॥ हिरण्यमालभ्यवाचयति (१)। "शुक्रं त्वा"। हे सोम शुक्रमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रेण हिरण्येन क्रीणामि। एवं सर्वमपि व्याख्येयम्। सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति। "अस्मे-

क्रुपास्वंः ॥ प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥ शुक्रन्त्वा। शुक्रेणक्रीणामिचन्द्रञ्चन्द्रेणामृतम्

तेगोः" गौरिति विपरिणामः॥ [illegible] गवा वर्त्तत इति सम्मो यजमानः। तत्र संबन्धिनी या गोः सा यजमाने वर्त्तत इति। सोमक्रयिणं निराशं करोति। यजमानसहितं निदधाति। "अस्मेते"। हे सोम क्रयिन् अस्मासु तव संबन्धीनि हिरण्यानि वर्त्तन्ते। अना-

(१) शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयति, क्रमीत इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयतीति, अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति, अजा मयस्तु मुखोमालभ्य वाचयति, तपसस्तनूरिति। का० ७।८।२२। (२) "सपत्नोद्वा

मालव्य वाचयति। "तपसस्तनूरसि"। तपसः "प्रजापतेः" हे अजे "तनूः" शरीरं त्वमसि(२)। "प्रजापते'र्व "वर्णः" रूपं त्वमसि। "सा यत्त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः"। एवमजां सोमसमक्षमभिष्टुत्य अथेदानीं सोममाह। "परमेण पशुनाक्रीयसे" त्वं हे सोम। सा यत्त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन परमपशुः। यस्मात्त्वं परमेणोत्कृष्टेन पशुना क्रीयसे तस्मात्तव प्रसादादहम "सहस्रपोषम" सहस्रं प्राणिनां यत्पुष्णाति धनं तदहं पुषेयं वर्द्ध-

मृतेन॥ सुगव्यमोतुगोरस्मेतेचन्द्राणितपसस्तनूरसिप्रजापतेर्व्व-

र्णःपरमेणपशुनाक्रीयसेसहस्रपोषम्पुषेयम् ॥ २६ ॥ मित्रोन ।

येयम्। सहस्रप्राणिपोषो मम गृहे वर्द्धमानोस्तु इत्यभिप्रायः॥ २६॥ सोममादत्ते (१)। "मित्रो

एषा प्रजापते सभूता सहजेति श्रुतिः। प्रजापतेस्त्रिगुणत्वात् अस्याय प्रतिवत्सरं त्रिवारं प्रसूते साम्यात्प्रजापतिसम-वर्णत्व। यद्वायमर्थः—हे अजे त्वं तपस पुरुषस्य तनूरसि, दिविस्थितस्य सोमस्यानयनायाजा यद्दीत्वा गायत्री जगा-मेति तित्तिरिणा सोमायनरणोपाख्याने उक्तत्वात् हे अजेत्वं प्रजापतेर्वर्णो देहः प्रजाप्रसवदजायाः सर्वप्रियत्वादिति महीधरभाष्ये ॥ २६ ॥

न एहि"। हे सोम मित्रस्त्वं सन्नोस्मानभ्येहि। मित्रशब्देनादित्यो गृह्यते पुंलिङ्गार्थात्। "सुमित्रधः"। शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्णातीति सुमित्रधः। यस्त्वं सुमित्रधः। यजमानस्य दक्षिण ऊरौ निदधाति "इन्द्रस्योरुम्"। स इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरुं दक्षिणं "माविश" उपविश (२)। "एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमान" इति श्रुतिः। "उशन्नुशन्तम्"। वश कान्तौ। कामयमानस्त्वं कामयमानमेव। यजमानस्योरुमाविश इत्यनुवर्त्तते। "स्योनः

मित्त्रो न ऽएहि सुमित्त्रधऽइन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नुशन्तꣳ स्योनः स्योनम्॥ स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशान

स्योनम्"। स्योनमिति सुखनाम। सुखरूपस्त्वं सुखरूपम्। यजमानस्योरुमाविश इत्यनु-

(१) सर्वे नाना प्रमञ्छन् मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति, दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्यञ्च वाससी निदधातीन्द्रस्योरुमितीति, स्वानभ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमासमाप्य इति। का० ७।८।२३-२४। (२) पुरा देवाः सो० क्रीतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन् तस्मादयं न्द्रशब्देन यजमानः। तदाह तित्तिरिः "देवा वै सोमम् क्रीतमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादयन् स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहे"ति॥ २७॥

वर्त्तेते। एवं परस्परप्रीत्या अवियुक्तौ भवेतामित्यभिप्रायः। सोमक्रयणाननुदिशति। "स्वान-भ्राज"। सप्तदृयानां मध्यात्त्रय तावत्सोमक्रयणाननुदिशति। हे स्वान भ्राज "अंघारेबंभारे हस्त सुहस्त कृशानो"। एवं सप्तधिष्ण्यान् संबोध्य अथेतरानाह। "एते वः सोम-क्रयणाः"। एते वः युष्माकं मध्ये तावत् सोमक्रयणाः "तान्रक्षध्वम्" तान् गोपायत। "धिष्ण्यान् मावोदभन्" एते होत्रका अपि स्वानभ्राजादयः युष्मान् मा दभन्।

वेते वंःसोमक्रयंणास्तान्रंक्षध्वम्मावोंदभन्॥ २७॥ परिंमा।
ग्ने दुश्चंरिताद्बाधस्वामासुचरिते भज। उदायुंषास्वायुषोदंस्थाम्

दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा। मा युष्मान् दभन्तु॥ २७॥ गृहीतसोमं वाचयति (१)। "परि-माग्ने"। आग्नेयी पुरस्ताद्बृहती। हे भगवन्नग्ने "परिबाधस्व" परित्रायस्व मां "दुश्च-रितात्" पापाचरणात्। "आभजमाम्" आसेवस्व माम् "सुचरिते" वर्त्तमानम्। उत्तिष्ठति। "उदस्थाम्" उत्तिष्ठामि आयुषानिमित्तभूतेन चिरं जीवनाय स्वायुषा निमित्तभूतेन शोभनेन

(१) गृहीतसोमं परिमाग्ने इति वाचयति, उदायुषेत्युत्थानमिति॥ का० ७।९।१-२॥ २८॥

प्रकारेण दानहोमयागादिभिः। येनास्मदीयमायुर्यास्यनेन च हेतुना उदस्थाम्। उत्तिष्ठामि च। "अमृतान्" देवा "ननु" अतः। परिणामे दुष्वरिताद्यघस्येति संबन्धः। अमृतशब्देनात्र बहुवचनान्तेन सोमोऽभिधीयते। आगते सोमे दीक्षित उत्तिष्ठति। तस्यैषा प्रायश्चितिः ॥२८॥ अनोय्येति(१)। "प्रतिपन्थाम्" अनुष्टुप्। पन्थानं स्तौति। "प्रत्यपद्महि" प्रतिपद्येमहि पन्था-

म॒मृता॑र॒ँ ॥ ऽअनु॑ ॥ २८ ॥ प्रति॒ पन्था॑म् । प्रति॒ पन्था॑मपद्म

हि॒स्वस्ति॒गाम॑ने॒हस॑म् ॥ येन॒ व्विश्वाः॒ परि॒ द्विषो॑ वृ॒णक्ति॑ व्वि॒न्दते॒

व्वसु॑ ॥ २९ ॥ अदि॑त्या॒स्त्वक् । अदि॑त्या॒स्त्वगस्यदि॑त्यै॒ सद॒ऽआ

नम्। "स्वस्तिगाम्"। अविनाशेन यत्र गम्यते तं स्वस्तिगाम्। "अनेहसम्"। एह इत्यपराधनाम। न विद्यते यत्र गतानामपराधः स तथोक्तः। किं च। "येन पथा गच्छन् विश्वाः" सर्वाः "परिद्विषो वृणक्ति"। परिवर्जयति। वृजी वर्जने। "द्विषः" दुष्टान्। किञ्च "विन्दते वसु"। लभते धनम् ॥२९॥

(१) पौर्णं सोमं कृत्वा पाणिमन्तधाय प्रतिपन्थामित्यतोऽन्येति। का० ७।८।४॥ शकटमभिकष्य गच्छेदित्यर्थः ॥२९॥

कृष्णाजिनमास्तृणाति (१)। "अदित्यास्त्वगसि"। व्याख्यातः शेषः। सोमं निदधाति। "अदित्यै सदः" स्थानं "मासीद"। सोममालभ्य वाचयति। "अस्तभ्नाद् द्याम्" लिङ्गभौ वारुणी। योयं "वृषभः" वर्षिता "अस्तभ्नाद्द्याम्"। स्तम्भितवान् द्युलोकम्। यश्चा"न्तरिक्ष"म-स्तभ्नात। यश्चा"मिमीतवरिमाणं पृथिव्याः"। मिमीते वरिमाणं गुरुत्वं पृथिव्याः (१)। यश्च "सम्राट्" देवताविशेषः। "आसीदद्विश्वाभुवनानि"। आसीदति हि सर्वाणि भूतजातानि

सीद। अस्तभ्नाद्द्यांवृषभोऽअन्तरिक्षममिमीतवरिमाणम्पृथिव्याः॥ आसीदद्विश्वाभुवनानिसम्राड्विश्वेत्तानिवरु

आत्मत्वेनाधिपत्येन च। "विश्वेत्तानि"। इच्छब्द एवार्थे (२)। सर्वाण्येवैतानि "वरुणस्य व्रतानि" कर्माणि। ये इमान् लोकान् स्तभ्नुवन्ति ये च सर्वजनानाविशन्ति तेपि च वरु-

(१) कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणाति अदित्यास्त्वगसीति, तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति, अस्तभ्नाद् द्यामिति सोममालभ्य वाचयतीति। का० ७।८।८। मिमीते एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः। (२) यद्वा इदिति इत्यमर्थे, इत्थं प्रकारेण द्युलोकस्तम्भनादीनि करोतीत्यर्थः॥ ३०॥

यात्तां कुर्वन्तीति परब्रह्मरूपेण वरुणस्य स्तुतिः ॥ ३० ॥ (१) "वनेषुवि"। वीत्ययमुपसर्ग सा-तानेत्यनेन संबध्यते। यो वरुणः "वनेषु" वृक्षाग्रेषु "विततान" वितनो"त्यन्तरिक्षमा"काशम्। यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र भूतद्रव्याभावादुपलभ्यतएव। "वाजमर्वत्सु"। "वीर्यं वै वाजः पुमांसोऽर्वन्तः" इति श्रुतिः। वाजं वीर्यम्। अर्वत्सु पुरुषेषु। ततानेत्यनुवर्त्तते। "पयउस्रियासु"। उस्रियासु गोषु पयो विततान। "हृत्सुक्रतुम्"। मानः संकल्पः हृदयेषु

व्वनेषुव्वि । व्वनेषुव्व्यन्तरिक्षन्ततान व्वाजमर्व्वत्सुपयऽउस्रियासु॥ हृत्सुक्रतुं व्वरुणोव्विक्ष्वग्निन्दिवि सूर्य्यमदधात्सोम्ममद्रौ ॥ ३१ ॥ सूर्य्यस्य चक्षुः सूर्य्यस्य चक्षुरा

संकल्पं विततान। "विक्ष्वग्निम्"। प्रजास्वग्निं विततान। "दिवि" द्युलोके "सूर्यमदधात्" स्थापितवान्। "सोममद्रौ"। अद्रिषु सोमं स्थापितवान् (२)। य एवं परब्रह्मलक्षणो वरुणस्त

(१) वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परिसत्येति। का० ७।८।८। (२) तथाच तित्तिरि.—सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं निदधाति॥ २१ ॥

नयं स्तुम इतिशेषः ॥ ३१ ॥ कृष्णाजिनं सोमस्य चिन्हं करोति (१)। "सूर्यस्यचक्षुः"। अनुष्टुप्। कृष्णाजिनमुख्यरे। सूर्यस्य संबन्धि चक्षुः "आरोह"। तथाभ्युच्छ्रितं भव यथा सूर्यश्चक्षुषा पश्यतीत्यभिप्रायः। "अग्ने" श्चक्षुः"कनीनक" मारोह। "यत्रै" ताभ्यां दृष्टो लक्षितः (२)। "एतशेभिः"। एतश इति अश्वनामसु पठितम्। एतशै रश्वैः "ईयसे" नीयसे। "भ्राजमानः" देदीप्यमानः। "विपश्चिता" सूर्येण सहितः। अग्निना वा विपश्चिता सहितः ॥ ३२ ॥ अन-

रोहाग्नेरुद्दणः कनीनकम् ॥ यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥ उस्रावेतं धूर्षाहौ युज्येथामनश्रूऽअवीरहणौ

ड्वाहौ युनक्ति (१) "उस्रावेतम्"। अङ्गवृहती। हे उस्रौ अनड्वाहौ आ इतम् आगच्छतम्। एत्य च स्वयमेव "युज्येथाम्" योगं कुरुतम् हे "धूर्षाहौ"। षह मर्षणे। धुरं सोढु

(१) कृष्णाजिनं पुरस्तात्प्रत्यजति सूर्यस्य चक्षुरितीति। का० ७।८।१०। (२) सूर्याग्निभ्यां दृष्टो मार्गो रक्षोबाधारहितो भवति। "एष वाव खलु रक्षोहणः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति तित्तिरिणोक्तेः ॥ ३२ ॥

(१) अनड्वाहौ युनक्त्युस्रावेतमितीति। का० ७।८।११।

यो यज्ञ,तस्तौ तयोक्तौ। "अनघू"। अश्रुरहितौ हृष्टावित्यर्थः। "अवीरहणौ"। वीराणां यो युवां वधं न कुरुतं ताववीरहणौ (२)। प्रशस्तावित्यर्थः। "ब्रह्मचोदनौ"। ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरयितारौ। एवमनड्वाहौ संबोध्य अथेदनौ प्रयोजनमाह। "स्वस्ति" 'अविनाशेन "यजमानस्य गृहान् गच्छतम्" ॥ ३३ ॥

वाचयति (१)। "भद्रोमेसि"। भदि कल्याणे सौख्ये च। सोम उच्यते। भन्दनीयः स्तुत्यः

ब्रह्मचोदनौ ॥ स्वस्तियजमानस्यगृहान्गच्छतम् ॥ ३३ ॥ भद्रोमे। सिप्रच्यवस्वभुवस्पतेव्विश्वान्न्यभिधामानि ॥ मात्वापरिपरि

यतस्त्वं मे मम भवसि अतो ब्रवीमि। "प्रच्यवस्व"। च्युङ् छुङ् जिङ् किङ् प्रुङ् प्लुङ् सेङ् गाङ् गतौ। गच्छ। "भुवसते" भूतजातस्य पते। "विश्वान्यभिधामानि"। सर्वाणि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि। किञ्च त्वां प्रयायमाण"माविदन्" मा जानन्तु। "परिपरिणः"। परिशोतारो दुर्जनाः। मा च त्वां "परिपन्थिनः"। सर्वतः पन्थानं ये

(२) वीराणां मिथुनाम ॥ ३३ ॥ (१) भद्रोमे इति वाचयतीति। का० ७।८।१८॥ २४ ॥

तिष्ठन्ति ते माविदन्। "मा" त्वां "वृका अघायवो विदन्" वृका विकर्त्तनशीलाः अघायवः अघं पापं ये परस्य कर्त्तुमिच्छन्ति ते अघायवः। एते च त्वां गच्छन्तं मा जानन्तु। किञ्च त्वमपि "श्येनो भूत्वा परापत"। श्येन रूपमवस्थायोत्पत। ततो "यजमानस्य गृहान् गच्छ। तत् नौ" आवयोः तव च मम च "संस्कृतं" सर्वोपकरणयुक्तं स्थानं विद्यते ॥ ३४ ॥ वाच-

मोऽविदन्मात्वापरिपन्थिनोऽविदन्मात्वावृकाऽअघायवोऽविदन् ॥ श्येनोभूत्वापरापतयजमानस्यगृहान्गच्छ तन्नौसंस्कृतम् ॥३४॥ नमोमित्रस्य। नमोमित्रस्यवरुणस्य चक्षसे महोदेवाय तदृतंस

यति (१)। "नमो मित्रस्य"। सौरी जगती। कण्पिदृष्टार्थः। परब्रह्मरूपेणादित्यमवगम्य इदं नमस्कारं छन्त्वान्ये पां कथयति। "नमः सूर्याय"॥ कथंभूताय "मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे"। मित्र आदित्यो वरुणश्च। उपलक्षणार्थं चैतत्। सर्वद्यावापृथिवीनिवासिलोकग्रहणार्थं वा। तदेव

(१) शालापूर्वेण प्रतिमस्थातामीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति- कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्ये-त्येनुमालभ्य वाचयति। ७।८।२१-२२ ॥ ३५ ॥

श्रुतिः "अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति"। "चक्षसे" द्रष्टुं ईश्वररूपेणावस्थाय। "मह्ये-देवायतद्दृतं॰सपर्यत"। महते देवाय तत्सत्यं पूजयत हे ब्राह्मणाः। सपर्यतीत्यर्चाकर्मसु पठि-तम्। किञ्च "दूरेदृशे" दूरे स्थितो दृश्यत इति दूरेदृक्। यद्वा अतीतानागतवर्त्तमानकालस्थ-स्थान् प्राणिनो दूरेवस्थितान्पश्यतीति दूरेदृक्। "देवजाताय" देवानुग्रहार्थं जातो देवजातः। यद्वा जाता देवा अस्मादितिदेवजातः। "निष्ठावाहिताग्न्यादिष्वि"ति बहुव्रीहौ परनिपातः। "केतवे"।

पश्यत ॥ दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ ३५ ॥ वरुणस्योत्तम्भनम् । वरुणस्योत्तम्भनमसि-

केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम्। प्रज्ञानसत्त्वाय। विज्ञानघनानन्दस्वभावायेत्यर्थः। "दिवस्पु-त्राय" द्युलोकाद्धि सूर्यो विजायते। द्युलोकं वा बहुधा त्रायत इति दिवस्पुत्रः सूर्यः। "सूर्याय शंसत"। शंसु स्तुतौ। इत्थं स्वरूपाय सूर्याय स्तुतीरुच्चारयत। किमन्यैर्देवताविशेषैः ॥ ३५ ॥

उत्तम्भनेनोपस्कम्भनाति (१)। "वरुणस्योत्तम्भनमसि"। वरुणस्य त्वमुत्तम्भनं भवसि न।

(१)- शमीपेनोपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति' वरुणस्योत्तम्भनमसीति, मन्त्रः चोदति वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थ

तु थकारस्य । 'उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति स्तम्भनसकारस्य तकारः । यस्ये उदहरति । "वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थः"। स्कभ्नोतिः स्तभ्नोतिना समानार्थः। अर्ज सर्ज अर्जने। स्कम्भशब्देनात्र युगमुच्यते। तस्य सर्जनी वशीकरण्यौ "स्कम्भसर्जनी" वरुणस्य युवां स्कम्भसर्जनी शम्ये "स्थः" भवथः। आसन्दीमभिमृशति। "वरुणस्य ऋतसदनी" सत्यसदनी त्वं भवसि। कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति। "वरुणस्य ऋतसदनमसि"। वरुणस्य सत्यसदनं त्वं भवसि। सीद-

व॒रु॑णस्य स्क॒म्भ स॒र्ज॑नीस्थो॒ वरु॑णस्यऽऋत॒सद॑न्यसि॒ वरु॑णस्यऽ-ऋत॒सद॑नमासी॑द ॥३६॥ याते॑ । याते॒ धामा॑नि ह॒विषा॒ यज॑न्ति॒ ताते॒

न्त्यस्मिन्निति सदनम्। तस्मिन् सोमं निदधाति। "वरुणस्य ऋतसदनमासीद"। सत्यसदनम्। आसीद उपविश ॥ ३६ ॥ सोमं प्रवेशयन्वाचयति (१)। "यातेधामानि"। सौमी त्रिष्टुप्। हे सोम "या ते धामानि"। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति। यानि तव

इति, औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुतामाहरति चत्वारोऽभिमृशन्ने ना वरुणस्य ऋतसदन्यसीति, तस्मिन्-सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेतीति। का॰ ७।८।२५-२८ ॥३६॥ (१) या त इति वाचयति। का॰ ७।८।२२।

सवन्धीनि धामानि नामानि "हविषायजन्ति" यष्टारः। "ता ते विश्वाः" तानि ते सर्वाणि। परिभूः"(२)। नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनम्। परिभूषि सर्वतो भवितृषि। "अस्तु" यद्यपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात्। सन्तु। "यज्ञ" यज्ञं सर्वतो गृह्णे भवन्त्वित्यर्थः। यद्वा यज्ञ-पदेन प्रथमान्तानि च धामानि तव विश्वानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु यज्ञः परिगृह्य वर्तता-मित्यर्थः। त्वं च। "गयस्फानः" गृहस्य पुत्रपशुभूहिरण्यादिभिर्वर्द्धयिता। "प्रतरणः" प्रतरन्ति-

विश्वास्वापरिभूरस्तुयज्ञम्॥ गुयस्फानःप्रतरणःसुवीरोवीरहा प्रचरासोमदुर्य्यान्॥ ३७॥ इतिसंहितापाठेचतुर्थोध्यायः॥

नापदः स प्रतरणः। "सुवीरः" शोभनवीरः। "अवीरहा"। अहन्ता वीराणाम्। "प्रचर" इत्थंभूतस्त्वं परिभ्रम। "सोमदुर्य्यान्" गृहानस्मदीयान्॥ ३७॥ इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्थोध्यायः॥ ४॥

(२) परितो भवति प्राप्नोति परिभूः। भूप्राप्तौ। प्रतरण इत्यस्य प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति वार्थो बोध्यः॥ ३७॥

भारद्वाजोपनाम्ना श्रीगोविन्दविदुषाकृते॥ चतुर्थोयं गतोध्यायो मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे॥

आतिथ्येर हविर्गृह्णाति पञ्चभिर्वैष्णवैर्यजुर्भिः। "अग्नेस्तनूरसि" (१)। "अग्निशब्देन परोक्ष गायत्र्युच्यते" इति श्रुतिः। अग्नेस्तनूः शरीरं भवसि। उत हविरग्नेः शरीरं भवत्येव। "विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि। सोमस्य शरीरमसि विष्णवे त्वां जुष्टं गृह्णामि। "सोमः परोक्षेण चिट्टुब्जगत" इति श्रुतिः। "अतिथेरातिथ्यमसि"। अतिथेः सोमस्य आतिथ्यं भोजन-

ॐम् * अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वातिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे-

मसि। "विष्णवे" त्वां जुष्टं गृह्णामि। "श्येनाय त्वा सोमभृते"। गायत्र्यै त्वां सोमहारिण्यै

ॐ तुरीयेऽध्याये हविर्गृयजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतस्य सोमस्य राज्ञः शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः। अथ पञ्चमे आतिथेष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते। निर्वपत्यग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति। का० ८।११४। अग्नि-सोमस्य नवंप्रकाः सोमराजानुचरास्तत्प्रीत्यर्थं निर्वपामि। तिथिविशेषं विनैव बुभुक्षया पीड़ितेऽतिथौ समागते तत्-

* अग्नेस्तनू, रापतये चतुष्कौ, तासायनीडे, इन्द्रघोषस्तिस्रो, युञ्जतेष्टौ, देवस्यत्वा सप्तस्रो, देवस्यत्वा पंच, विभूरसि सप्तस्रो, ज्योतिरसि षड् उरु विष्णो तिस्रो, इमनिष्कादिं शत् ॥

"मा च यज्ञपति" यजमानम्। किञ्च "शिवौ" शान्तौ "भवत" भवथः "अद्य" अस्मिन्यज्ञे "नः" अस्माकम् ॥ ३ ॥ जुहोति (१)। "अग्नावग्निः"। आहवनीयनिर्मथ्यावुच्येते। विराट्। अग्नौ आहवनीयाख्ये योयमग्निः निर्मथ्यः "चरतिप्रविष्टः"। "ऋषीणां" विदुषामग्निहोत्रिणां पुत्रः। "स यदग्नौ आधत्ते तदेतं जनयतीति" श्रुतिः। "अभिशस्तिपावा" अभिशंसनमभिशस्तिः अभि-

वेदसौशिवौभवतमद्यनः ॥ ३ ॥ अग्नावग्निः। अग्नावग्निश्चरतिप्रविष्टऋषीणाम्पुत्रोऽअभिशस्तिपावा॥ सनःस्यो

शस्तेः पाति गोपायति यः सोभिशस्तिपावा। "स नः" सोस्माकमग्निः "स्योनः" सुखरूपः। "सुयजा" सुयागेन। "यज"। परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य प्रथमपुरुषेण व्यत्ययः। यजतु। "इह" अस्मिन् यज्ञे। "देवेभ्यो हव्य" हविः। "सदम्" सदा। "अप्रयुच्छन्"। युच्छीप्रमादे।

(१) अग्नावग्निरिति जुहोति कात्या: सु वेषेति। का० ५।१।६। देवेभ्यइन्द्रादिभ्योहव्यं सोमादि यज प्रापयेत्यर्थोमहीधरभाष्ये ॥ ४ ॥

य० अ० सं० ८४ उ० भा०

५ अ०

विराम ८४

श्रममादधन्। "स्वाहा" सुहुतं हविर्जुहोमि ॥ ४ ॥ तनूनप्त्रमाज्यं गृह्णाति (१)। "आप-तयेत्वा"। वायुदेवत्यं यजुः। आ पततीत्यापतिः परितः पततीति परिपतिः। उभयगुण-विशिष्टाय वायवे हे आज्यं त्वा गृह्णामि। "तनूनप्त्रे"। तनूशब्देनात्माभिप्रेतः। तन्यते हि तस्मादाकाशः ततो वायुर्भवति। तस्मादाकाशो जायते शक्वरनामा आकाशाद्वायुः। एत-

न॒ः सु॒यजा॑ यज॒ ह॒वि॑र्दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यठ्ठँ॑ स॒द॒मप्र॑युच्छ॒न्त्स्वाहा॑ ॥ ४ ॥ आ॒-प॑तये त्वा। आप॑तये त्वा॒ परि॑पतये गृह्णामि॒ तनू॒नप्त्रे॑ शाक्व॒राय॒ शक्व॑न॒ ओजि॑ष्ठाय ॥ अना॑धृष्टमस्यनाधृ॒ष्यं दे॒वाना॒मोजो॑

दभिमेत्योक्तम्। तनूनप्त्रे वायवः पौत्रायेत्यर्थः। "शाक्वराय"। शक्तानुवन्तराकाशे भूतानि

(१) ध्रौवं प्रतभक्षणे गृह्णात्यापतय इति द्विय स्वाख्यः स्रुवेणेति। येन पात्रेण व्रतं मश्नीयते तत्र ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः। का० ८।१।८-२०। (२) यद्यस्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरं तित्तिरिव्याख्यतं, हे आज्य त्वामाप-तये प्राणदेवताप्रीत्यै गृह्णामि। प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति तित्तिरिः। परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै। मन एव परिपतिर्मन एव प्रीणातीति तित्तिरिः। तनूं शरीरं न पातयतीति तनूनपा जाठरोऽग्निस्तत्प्रीतये। शक्वरीका:

य० अ० ५ मं० २५ पृ० ५

स्नातमिति शकर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्वरो वायुस्तस्मै। "तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संभूत आकाशाद्वायुरिति" श्रुतिः। "शक्वने"। शक्लृ शक्तौ। 'अन्येपि दृश्यन्ते' इतिवनिप्। शक्ताय। "ओजिष्ठाय" बलिष्ठाय। आज्यमवस्थाप्यन्त्यृत्विजः परस्परमद्रोहाय शपथयन्तः। "अनाधृष्टमसि"। अनाधर्षितमनुल्लङ्घितव्यत्वं भवसि। हे आज्य शपथकारिभिः पूर्वमधृष्टमिदानीमप्यनाधृष्यमनुल्लङ्घनीयं त्वं भवसि। "अनभिशस्ति"। अभिपूर्वः शंसतिर्गर्ह्यर्थे वर्तते। न विद्यते अभि-

न॑भिशस्त्यभिशस्तिपाऽअ॑नभिशस्तेन्न्यमञ्ज॑सासत्त्यमुप॑गेषᳪं स्वि-

शस्तिर्यस्य तत्तथोक्तम्। "अभिशस्तिपाः" अभिशस्तेः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः। अनभिशस्ते प्रदेशे स्वर्गादौ नयतीति "अनभिशस्तेन्यम्"। यतस्त्वमित्थंभूतमतः त्वामभिलक्ष्य। "अञ्जसा-सत्यमुपगेषम्"। अञ्जसा प्रगुणेन मार्गेण यथास्वरूपं सत्यमुपगच्छेयम्। त्वं चानेन रूपेण

मकार मतिमान् पुरुषस्तस्येदं माकरं मतिस्वरूपाभिमानिदेवतापीत्यै। शक्वने ओजिष्ठाय। शक्वने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे। मकनि मतिमति यदोजिष्ठं सार तस्मै त्वा गृह्णामीति सर्वत्र। तानूनप्त्रमेतद्दक्षिणस्या वेदिश्रोण्यां निधायाथ सर्वे ऋत्विजो यजमानश्चाभिमृशन्ति अनाधृष्टमित्यद्रोहस्तेभ्य इति। का० ८।२।२४-२६ ॥ ५ ॥

"स्वितेमाधाः"। सु इते साधुगते कल्याणे लोके स्वर्गे मां निदध्याः ॥ ५ ॥ आहवनीये समि-धमादधाति (१)। "अग्ने व्रतपाः"। यजमानोऽनेन यजुषा अग्निशरीरात्मशरीरयोः व्यत्यासं क-रोति। "हे अग्ने व्रतपाः"। हे अग्ने व्रतं पातिरक्षतीति व्रतपाः। व्रतमिति कर्मनाम। "त्वे व्रतपाः" अवधारणार्थं पुनः संबोधयति। त्वमेव व्रतस्य गोपायिता। तं शरणं व्रजाम इति शेषः। केन प्रकारेणेतिचेत्। "या तवतनूरियᳪ सामयि"। या इयं तव तनूः सा मयि भवत्विति-

तेमाधाः ॥ ५ ॥ अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूरियᳪ सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि ॥ सह नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षान्दी

शेषः। "या मम तनूरेषा सात्वयि"। या चैषा मम तनूः सा त्वयि भवत्विति शेषः। एवं कृतशरीरव्यत्यययोरावयोः "सहनौव्रतपतेव्रतानि"। एकत्र आवयोः हे व्रतपते व्रतानि कर्माणि सन्त्विति शेषः। किञ्च "अनुमेदीक्षांदीक्षापतिर्मन्यताम्"। अनुमन्यतां मे मम दीक्षां दीक्षापतिः सोमः। अनुतपस्तपस्पतिः। अनुमन्यतां च तपःशब्देन च। उपसद उच्यन्ते।

(१) - अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति। का० ८।२।४ ॥ ६ ॥

तपस्पतिः सोमः ॥ ६ ॥ सोममाप्याययन्ति (१)। "अंशुरंशुः"। चतुरवसाना चतुरक्षी-त्यक्षरा प्रकृतिश्चयते सौमी। चतुर्थोद्धर्चो लिङ्गोक्तदेवताकः। हे "सोम अंशुः"। वीप्सा। "ते तव "आप्यायतामुपचीयताम् (२)। कस्मै "इन्द्राय"। तादर्थ्ये चतुर्थी। "एकधनविदे"। एकधनान् वेत्ति एकधनवित् तस्मै एकधनविदे (३) कथंभूतान् वेत्ति। "एकैकोंशुः सोमस्य

चापतिम्मन्न्यन्तामनु तपस्तपस्पतिः ॥ ६ ॥ अंशुरंशुष्टे। देवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ॥ आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतां

देवान् प्रति भक्ष्यत्वेन गच्छन् यतमेकधनानाप्याययति दशदश वा सोमस्य इं हयोऽशक्ति" रिति-श्रुतिः।" (४) आतुभ्य"मिन्द्रःप्यायताम्"। आप्यायतामुपचीयताम् इन्द्रः हे सोम तुभ्यं त्वदर्थम्।

(१) यजमानपठाः सोममाप्याययन्त्यंशुरंशुरिति। का० ८।२।२६। (२) चिरावस्थानतो यत्सोमास्यावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति। यद्वै वस्य शुष्यति यन्म्लायते तद्वेवास्यैतेनाप्याययतीति तित्तिरिः।(३) एकं मुख्यं सोमरूपं धनं वेत्ति तस्मै, सोमखण्डनाय जलाहरणकुम्भाएकधना तानानीतान् जानाति तस्मै वा। (४) अनेन सोमयोरपि वृद्धि। अतएव उभावेवेन्द्रं च सोमं चाप्याययतीति तित्तिरिः। ऋत्विजो वास्य सखाय इत्युक्तेः ऋत्वि-

उपचितोऽहीन्द्रो बहु सोमं पिबति। "आत्वमिन्द्रायप्यायस्व"। आप्यायस्व त्वमिन्द्रार्थमात्मानम्। सोम "आप्यायय"वर्द्धय "अस्मान् सखीन्"समानख्यानान् परिचारकान्। "सन्या" धनलोमेन "मेधया" प्रज्ञया च। "स्वस्तितेदेवसोम"। स्वस्ति अविनाशः अस्तु तव हे देव सोम। अहं च "सुत्यामशीय" व्याप्नुयाम्। यद्वा स्वस्त्यविनाशेन तव संबन्धिसवनं सुत्यां हे देव सोम अहं व्याप्नुयाम्। प्रस्तरे निन्हुवते (६)। "एषारायः"। यजतेः कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपं निष्ठा-

तामात्त्वमिन्द्रायप्प्यायस्व ॥ आप्प्यायय स्स्मान्त्सखीन्त्सन्न्या मेधयास्वस्तितेदेवसोमसुत्यामशीय ॥ एष्टा राय ह्प्रेषे भगायऽऋत

प्रत्यये परतो दानार्थस्य। आ ईष्टा रायः मर्यादया इष्टानि धनानि। दक्षिणाभिप्रायमेतत्। तिमर्थमितिचेत् "प्रेषेभगाय"। प्रकृष्टाय इषेन्याद्याय भगाय धनाय च। "ऋतमृतवादिभ्यः" सत्यमेतत्त्विन्तितमस्माकं भूयात्सत्यवादिनामिति विभक्तिव्यत्ययः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। "नमो द्यावा

जो वा। (६) प्रयेत्य प्रस्तरे निन्हुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना ये ष्टाराय इति का॰ ।५।१।२८। सर्वेपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तं वीत्तानमुपर्यवस्थाप्यनिन्हुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः।

पृथिवीभ्याम्"। द्यावापृथिवी संभोगमनुसर्वं सिध्यतीति नमस्कारः (७) ॥ ७ ॥ उपसदं जुहोति (१)। "ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिँल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवी"त्यादी"तिहासो निदानभूतः। "या ते अग्ने"। हे अग्ने या ते तव "अयः-शया" अयसि शेते इत्ययःशया "तनूः" शरीरम् "वर्षिष्ठा उरुतमा विस्तीर्णतमा। "गह्वरेष्ठा"

तन्वा तवादिवभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥ याते॑ऽअग्ने

यःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेषं वचोऽ

अपावधीत् स्वाहा ॥ याते॑ऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा ।

निगूढदेशस्थायिनी। सा असुरसंबन्धिनी। "उग्रं वचः" उद्गूर्णं वचः जहि जहि मारय मारय इतीत्थंभूतं वचनम् "अपावधीत्" अपहन्तु "त्वेषं" दीप्तं धृष्टं बलेन उर्जस्वितया च युक्तमपहन्तु।

(७) द्यावा पृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठतीति तित्तिरिः ॥ ७ ॥

(१) उपसदं जुहोति घृतेन याते इति। का० ८।२।२५। एवमितरे मन्त्रं रजःशया हरिशया चेति। का० ८।२।२८ ॥ ८ ॥

कृतमर्यादमा निर्षाचः असुरा सन्त्वित्यर्थः। यद्वा या तवाग्ने ऽयःशया तनूः विस्तीर्णानिगूढ़-रेगस्थायिनी च यद्गूर्णमयत्नं वचनमपहृतवती दीप्तं वचनमपहृतवती। सैनां पुनरपहन्त्विति शेषः। "रजःशया" रजतशायिनी। "हरिशया" हरितसुवर्णशायिनी। एतावदुत्तरयोर्मन्त्र-योर्विशेषव्याख्यानम् ॥ ८ ॥ चात्वालं परिलिखति (१)। "तप्तायनीमेसि"। चत्वारो मन्त्राः

उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ यातेऽअग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ ८ ॥* तप्तायनीमे। तप्तायनीमेसि वित्ता यनीमेस्यवतान्मा नाथितादवतान्मा व्यथितात् ॥ विदेदग्निः

पृथिवीदेवत्या.। तत्र द्वयं हृत्तार्थं पुरुषोस्यामेतीति तप्तायनी पृथिवी। "मे" मम "असि"।

(१) यस्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करं सञ्चर परिहाय यस्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताद्दक्षिणतः प्राचो-गुत्तरतश्च स्यैनान्तलिखतितप्तायनीति मतिमन्त्रमिति, (उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे गर्तं खनति स प्रदेशश्चात्वाल।

द्वितीयं परिलिखति । "वित्तायनी" । अस्यां हि विविदानोऽर्थमुपलभमानः पुरुषएतीति वित्तायनी । वित्तशाम्या भवतीति वित्तायनी "मे" मम "असि" । तृतीयं परिलिखति । "अवतात् मा नाथितात्" । अवतु रक्षतु मां नाथितात् । नाथतिर्याच्ञार्थः । परियाचनात् । यथाहं न याचेयं तथा पृथिवी मां करोत्वित्यर्थः । चतुर्थम् । "अवतात्" अवतु रक्षतु मां "व्यथितात्"

न्नभोनामाग्ग्नेऽअङ्गिरऽआयुं नानाम्म्ने ह्यस्यांपृथिव्यामसि यत्ते नाधृष्टन्नामयज्ञियन्तेनत्वादधेऽग्निदेवा ग्निन्नभोनामाग्ग्नेऽअङ्गिरऽआयुं न नाम्म्ने ह्यो द्वितीयस्याम्पृथिव्यामसि यत्ते नाधृष्टम्

व्यथ दुःखभयचलनयोः । भयात् चलनाद्वा पृथिवी । चात्वाले प्रहरन्ति । "विदेदग्निः" । "स [illegible] अग्नेर्नामेत्र नामानि गृह्य प्रहरति । यां [illegible] अग्ने देवा अग्ने अग्नीन् होत्राय प्रहण्वते-

तवोत्करात् पूर्वस्यां संचरपरिहारेण उदगग्रां मन्यां निधाय तत्प्रमाणा तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात् मध्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि मागग्रा मन्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः । विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनेति, य वा यमीनामेव नामानि गृह्णन् हरति, यमो यजिर इति पुरीषं प्रहरति, यो वामिति निवपति पूर्वार्धे यत्, यदि-

त्यादी तिहास: तदनुवादिन एते मन्त्रा: । "विदेत्" जानीयात् अग्नि: । कतम: । "नभ:" । नभातीति नभ:स्वकीयं नाम । पुरीषं हरति । "अग्ने अङ्गिर:" । हे अग्ने अङ्गिर: । "अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति" श्रुति: । "आयुनानाम्ने" । आयुरित्यनेन नाम्ना अभिहित: । "आ इहि" आगच्छ । निवपति । "योऽस्यां पृथिव्याम्" । यस्त्वमस्यां पृथिव्यां भवसि । यत्ते तव आना-

ध्यामंयज्ञियन्तेनत्वादधेऽअग्ने भोनामाग्ने ऽअङ्गिर ऽआयु नानास्ने हियस्तृतीय स्याम्पृथि व्यामसि यत्तेनाधृष्ट न्नामंयज्ञिय न्तेनत्वादधे ॥ अनुत्वादेववीतये ॥ ९ ॥ सिᳫं ह्यसि । सपत्

धृष्टम्" अनाधर्षितं नाम "यज्ञियं" यज्ञसंपादि तेन नाम्ना "त्वामादधे" स्थापयामि । "यो द्वितीयस्यां "पृथिव्यामसि"। पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोक उक्त: । तृतीयस्यां"पृथिव्यामसि"। पृथिवी-शब्देन द्युलोक उक्त: । चतुर्थं प्रहरति ।"अनुत्वादेववीतये"। देवतर्पणाय अनुहरामि त्वां देववी-तम्, एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्या मिति विशेष:, अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्येति । का० ५।३।२०-२२ ॥ ९ ॥

तये। वीतिस्तर्पणार्थः ॥ ९ ॥ व्यूहत्युत्तरवेदिम् (१)। "सिंह्यसि"। "तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध" इत्युपक्रम्य सिंही भूत्वाऽऽददानाचचारेतीतिहासो वेदिमन्त्राणां निदानभूतः। या त्वं सिंही भवसि। "सपत्नसाही"। सपत्नान् सोढुं शीलमस्या इति सपत्नसाही शत्रूणामभिभवित्रीत्यर्थः। सा त्वमस्माभिरनुमोच्यमाना देवेभ्योऽर्थाय कल्पस्व। उत्तरवेदिरूपेण क्षमा भव। प्रोक्षति।

सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्व सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व ॥१०॥ * इन्द्रघोषस्त्वा। इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः

"शुन्धस्व"। अस्माभिरद्भिरमलता सती शुद्धा भव। सिकताः प्रकिरति। "शुम्भस्व"। शुम्भतिरलङ्कारार्थः। अलङ्कृता भव ॥ १० ॥ उत्तरवेदिं प्रोक्षति (१)। "इन्द्रघोषः"। घोष इति वाङ्-

(१) सिंह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिं शम्यामात्रीमिति, प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति सिंहीरसीति प्रति मन्त्रमिति। का० ५।३।२२-२७ ॥ १० ॥

(१) वेद्यन्तरे सिकतोत्कृष्टमुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष (इन्द्रशब्दे नघुप्यते विसर्गमुच्चार्यतेव) इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं

नामसु पठितम् । इन्द्रस्त्वां "वसुभिः" सहितः "पुरस्ता"द्गोपायतु । "प्रचेताः" प्रकृष्टज्ञानो वरुणः त्वो "रुद्रैः" सहितः "पश्चात्पातु" । "मनोजवाः" । मनोगतिर्यमः त्वां "पितृभिः" सहितः दक्षिणतः पातु । "विश्वकर्मा" । विश्वकर्मेति निगदव्याख्यातोमन्त्रः । बहिर्वेदिशेषं निषिञ्चति । "इदमहं" वेदिशमनेन "तप्तं मावर्तितं" "वा" उदकम् "बहिर्द्धायज्ञात्" बाह्यतो

पुरस्तात्पातु तमनोजवास्त्वापितृभिर्दक्षिणतःपातुविश्वकर्मात्वा
दित्यैरुत्तरतःपात्विदमहन्तप्तंवार्बहिर्द्धायज्ञान्निःसृजामि ॥११॥
सिᳬह्यसि । सिᳬह्यसिस्वाहासिᳬह्यस्यादित्यवनिः स्वा

यज्ञात् "निःसृजामि" निक्षिपामि ॥ ११ ॥ नाभिव्याघारयति (१) । "सिᳬह्यसि" । "सा यथासिंहम्, वक्षिवं निम्येयं निपिश्नतीदमहं तप्तं वारिति । का॰ ५।४।११-१२ । वसुभिरष्टसंख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः । एतैर्मन्त्रैरेषा मार्यनीया । तदाह तित्तिरिः असुरावज्ञ्यमुष्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददिति ॥११॥

(२) नाभ्यां श्रोण्यंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यनुपाया दक्षिणश्रोण्यां श्रोण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिंह्यसीति भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छतीति । का॰ ५।४।१४-१५ ॥ १२ ॥

यदेशाद: सिंठ॰ही भूत्वा शान्तेशाचचारे"त्यादि निदानोद्घाटनं श्रौतम्। "सिंठ ह्यसिस्वाहा"। सिंठ॰ह्यसि आदित्यवनिः"। 'छन्दसि वनसनरक्षिमथा'मिति इन्प्रत्ययः। आदित्यादिन्वतुते सं भजत इत्यादित्यवनिः। "सिंठ॰ह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः"। "सिंठ॰ह्यसिसुप्रजावनिः"। "रायस्पोषवनिः"। सुप्रजत्वं शोभनां प्रजां "रायस्पोषं" धनपोषम्। एतान्यादित्यवनिसमानव्याख्या-

हासि ँ ह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा सिँह्यसि सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः स्वाहा सिँह्यस्यावह देवान्यजमानाय स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥ ध्रुवोसि। पृथिवीन्दृंह ध्रुवक्षिदस्य

नानि। "सिंठ॰ह्यसि आवह देवान् यजमानाय"। आगमय देवान् यजमानाय। स्रुचमुद्य-च्छति। 'भूतेभ्यस्त्वा"। भूतशब्देन चतुर्विधो भूतग्रामोभिधीयते। चतुर्विधाय भूतग्रामाय। उत्पत्तये स्थितये च स्रुचमुद्यच्छामीतिशेषः ॥ १२ ॥ परिधीनूपरिदधाति (१)। "ध्रुवोसि"।

(१) नाभिं वैतरास्तं (पौतुदारवैर्देवदारुसम्भवैः) परिदधाति ध्रुवोसीति प्रतिमन्त्रम्। अन्ये: पुरीषमिति, वपति

यस्मादधियज्ञ "ध्रुवः" स्थिरः त्वमसि तस्मात् "पृथिवीं दृꣳह" दृढीकुरु। "ध्रुवक्षित्"। ध्रुवे नित्ये यज्ञे क्षियतीति ध्रुवक्षित्। यस्मात्त्वं ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु। "अच्युत-क्षित्"। अच्युते यज्ञे क्षियतीत्यच्युतक्षित्। यस्मात्त्वमच्युतक्षिदसि तस्माद्दिवं दृढीकुरु। सम्भारानुपनिवपति। "अग्नेः पुरीषमसि"। अग्नेः पूरयिता भवसि। "शरीरं हैवास्य पौतु-दारु" इत्यादि श्रुतिः॥ सम्भाराणां शरीरपूरणात् पुरीषत्वमुपपद्यते॥ १३॥ सावित्रं

न्तरि॑क्षन्दृꣳहाच्युतक्षिद॑सि॒ दिवं॑न्दृꣳहाग्ने॒ः पुरी॑षमसि ॥ १३ ॥ यु-ञ्जते॒ मन॑ । उ॒त यु॑ञ्जते॒ धियो॒ विप्रा॒ विप्र॑स्य बृह॒तो वि॒पु

जुहोति (१)। "युञ्जतेमन"। अधियज्ञानुवादिनी सावित्री जगती यस्मात्सवित्रा प्रसूता। ऋत्विजो युञ्जते मनः मनांसि। "उत युञ्जते धियः"। अपि च। युञ्जते प्रेरयन्ति

गुग्गुलसुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकायोपरिभीर्णया अभावेऽन्या इति। का० ५।४।१६-१७। सुगन्धितेजनं तृणविशेष वृष्णे स्तुका अविरोमाणि॥ १२॥

(१) अस्तितावत्प्राचीनवंशा शाला, तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति, तस्याः शालायाः पुरतः षट्-

धियो वाचः। कथं भूता ऋत्विजः प्रेरयन्ति। "विप्राः" ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः। "विप्रस्य"। प्राप्तक्रियाधन्ताः फलदानं प्रतियज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणस्य। श्रुतौ वैश्यक्षत्रियावपि यजमानावग्निष्टोमे दीक्षितौ ब्राह्मण इत्युच्येते। अतस्तावपि ब्राह्मणशब्देनोच्येते। "बृहतो" महतः। "विपश्चितो" मेधाविनः सर्वस्य यज्ञस्य। किञ्च त एव सविता प्रसूता ऋत्विजः। "विहोत्रा दधे" विदधत इति वचनविपर्ययः। अथ होत्राः सप्त वषट्कर्त्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते।

श्चितः। विहोत्रा दधे वयुनाविदेकऽइन्मही देवस्य सवितुः परि

अथ "होत्राः संयाजयन्तीति" श्रुतिः। सौम्ये ह्नि सप्त होतारो वषट् कुर्वन्ति। तदेतदुच्यते। "वयुनाविदेक इत्"। वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा। इच्छब्द एवार्थे। सर्वेषामेवर्त्विजां मध्ये सविता प्रसूतो ब्रह्माख्यः एक एव ऋत्विक् "वयुनावित्" विवेकज्ञानान्वितो भेषज्यं करोति।

विंशत्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया. तद्देयाः अग्रभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेय, ततोपि पश्चात्सदोभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः, पुरतो-दक्षिणोत्तरभागयोः हविर्धानसंप्रकरे शकटे स्थापिते स्तः तच्छकटद्वयं पुरतः भवत्य तद्वावरकत्वेन हविर्धानाख्योमण्डपो विधेयः, तच्छकटद्वयं

"मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः"। महती देवस्य दानादिगुणयुतस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः परिष्टुतिः परिस्तवनम्। को हि नाम यज्ञं प्रत्यृत्विजः प्रसूय समाश्नाति यज्ञम्। यज्ञो हि दृष्टिद्वारेण समस्तं जगद्बिभर्तीति सवितुर्महती स्तुतिरित्युक्तम् ॥१४॥ दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधाय जुहोति(१)। "इदं विष्णुः"। गायत्री वैष्णवी। इदं जगत् विष्णु "र्विचक्रमे" विक्रान्तवान्। सर्वप्राणिनो हि भूतेन्द्रियमनोजीवभावेनाविशतीति विष्णुः। किञ्च "त्रेधानिदधेपदम्"। पद्यते ज्ञायतेऽने-

ष्टुतिःस्वाहा ॥ १४ ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानिदधेपदम्।

नेति पदम्। भूम्यन्तरिक्षद्युलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण त्रिधा निहितवान् पदम्। किञ्च "समूढमस्यपांसुरे"। अत्रैव विष्णोरन्यत्पदान्तरं विज्ञानघनानन्दमजमद्वैतमक्षरमित्येवं ज-

घावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम्। तदाह तित्तिरिः सावित्र्याः पोङ्कुत्याहविधाने प्रवर्तयतीति। चतुर्थं होतं शालाद्वार्यं जुहोति युञ्जत इति गार्हपत्योत इति का० ८।३।२९। प्राचीनशालायाद्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहूयात्स-पूर्वमाहवनीयोपि सन्नुत्तरवेद्याख्येऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः ॥ १४ ॥

(१) दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोति इदं विष्णुरिति। का० ८।३।३१। स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

त्रणम्, समूढमन्तर्हितमविज्ञातमज्ञातात्मभिः। "पांसुरे"। लुप्तोपममेतत्। पांसुल इव प्रदेशे निहितं न दृश्यते तत्समूढमिति। द्रष्टव्यमिति वाक्यशेषः। तदुक्तम्। "तद्विष्णोः परमं पद्ठं० सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्" इति ॥ १५ ॥ द्वितीयस्यानसो वर्त्मनि जुहोति(१)। "इरावती"। वैष्णवी त्रिष्टुप्। हे विष्णो यस्मात्त्व प्रयासनमनुकुर्वन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ इरावती अन्नवत्यौ "धेनुमती" धेन्वादिभिः पशुभिः तद्वत्यौ। "हि" शब्दो यस्मादर्थे। व्याख्यातः। एवं

समूढमस्यपाठंसुरेस्वाहा ॥ १५ ॥ इरावतीधेनुमती। इरावतीधेनुमतीहिभूतठंसूयवसिनीमनवेदशस्या ॥ व्यस्कभ्नारो-

भूतां "भूतम्" अभूतामितिपुरुषव्यत्ययः। संहते इत्यर्थः। "सूयवसिनी" शोभनयवसवत्यौ। सुसस्यवत्यौ। "मनवे" यजमानाय। "दशस्या" दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम्। अतः कारणात्

(१) चतुर्थ्याश्रयौ प्रतिमन्त्र प्रतिमन्त्रातोत्तरस्ये रावतीति पूर्ववदिति। का० ८।२।३५। यथाध्वर्युणा दक्षिणशकटहविर्धानवर्त्मनि हुतमेवं प्रतिप्रस्थात्रा उत्तरशकटोत्तरवर्त्मनि होतव्यमिति सूत्रार्थः। (२) स्वतेजोरूपैर्गोभिरैरावतानैर्वा मघोपरमाध्ये। स्वाहा तस्मै विष्णवे भविरंत्तम् ॥ १६ ॥

"व्यस्कभ्ना"। स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः। स्तम्भितवानसि। "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ एते। किञ्च। "दाधर्थ" धारयसि च। पृथिवीं द्यां चेत्यध्याहारः। "अभितः"। इतश्चेतश्च। "मयूखैः" रश्मिभिः (२)। यस्मात्त्वमेवं प्रभावस्तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः॥ १६ ॥ पत्नी अक्षधुरावनक्ति (१)। "देवश्रुतौ"। देवा एते धुरौ शृण्वन्ति इति देवश्रुतौ। ये युवां देवश्रुतौ ते "देवेषु आघोषतम्"। घुषिर् शब्दे। आघोषयतम्। वाचयति। "प्राचीप्रेतम्"। हे हविर्धाने प्राची प्राग्गमने। इया-

दसी विष्णवेते दाधर्त्थं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥ देव-

श्रुतौ देवेष्वाघोषतम्प्राची प्प्रेतमध्वरङ्कल्पयन्ती ऽऊर्द्ध्वं यज्ञ

गतौ। प्राङ्मुखमेतं प्रगच्छतम् "अध्वरं कल्पयन्ती"। यज्ञं समर्थं कुर्वाणे। किञ्च "ऊर्ध्वं यज्ञं-नयतम्"। ऊर्ध्वं स्वर्गं प्रति यज्ञं नयतम्। "माजिह्वरतम्"। ह्वल चलने। मा चलनं कुरुतम्। अचलितप्रतिष्ठिते युवां भवतम्। शब्दं कुर्वत्यनसि वाचयति। "स्वं गोष्ठम्"। हे हविर्धाने

(१) दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां येष प्रतिष्ठाक्षधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति प्राचीमेतमिति वाचयति, स्वं गोष्ठमिति प्रवर्जन्ति पश्चादुत्तरवेदेरिषु मात्रमेषु मात्रा वा नभ्यस्थ त्यभिमन्त्रयतेऽनेरमेथामिति। का॰

समालोय गोष्ठं स्थानम् "आवदत" मुच्चारयतम्। हे "देवी" दानादिगुणयुक्ते हे "दुर्ये" गृहभूते। आमन्त्रितद्विवचनान्ते द्वे पदे। किञ्च "आयुर्मानिर्वादिष्टम्"। निरुपसर्गः कुत्सायाम्। निकृष्टमल्पं प्रयत्नादिरहितमायुर्मानिर्वादिष्टं मा उच्चारयतम्। "प्रजां मानिर्वादिष्टम्"। प्रजां निकृष्टां निस्त्वां मा उच्चारयतम्। युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादित्यभिप्रायः। नभ्यस्ते करोति।

न्नं यत स्माजिह्वरतम्॥ स्वङ्गोष्ठमावंदतन्देवीदुर्ये ऽआयुर्म्मानिर्व्वादिष्टम्प्रजाम्मानिर्व्वादिष्टम्मत्त्र रमेथां व्वर्ष्मन्पृथिव्याः॥१७॥

"अत्र रमेथाम्"। अस्मिन् प्रदेशे रमेथाम्, रतिं कुरुतम्। "वर्ष्मन्"। 'नङिसंबुद्ध्यो'रिति नलोपाभावः। 'सुपांसुलुगिति' सप्तम्यालोपः। "पृथिव्याः" ॥ १७ ॥ दक्षिणमुपस्तभ्नाति (१)। "विष्णोर्नुकम्" इत्याद्यास्तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः। द्वयोरन्ते विष्णवे त्वेति यजुः। नुकमिति ८।३।२।८।४५। प्रतिमस्थानीतापश्चो घोमयेपान्य नाघस्योभावग्रावनक्तीति सूत्रार्थः। स्वर्जति शब्दं कुर्वति मघे। (२) पृथिव्याः वर्ष्मन्, भूमिशरीरभूते देवयजने, स्तीर्णे वा॥ १७॥

(१) उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति, दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्तीति विष्णवत्वेति।

निपातसमाहारोऽवधारणार्थः। विष्णोरेव वीर्याणि प्रवोचं ब्रवीमि। यो विष्णुः "पार्थिवानि विममे" पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानि निममे निर्मितवान्। "रजांसि"। लोका रजांस्युच्यन्त इति रजःशब्दो लोकवचनः। किञ्च यश्च "विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः"। उरुगमनः "अस्कभायत्" स्तंभितवान् "उत्तरं" द्युलोकाख्यम् "सधस्थं" सहस्थानं देवानाम्। 'सधमादस्थयोश्छन्दसि'।

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि॥ यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वा॥ १८॥ दिवो वा विष्णऽउत वा पृथिव्या-

तिसृणां द्युलोकः स्थानमत्रादेशः। तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमिति संबन्धः। स्थूणामुपनिहन्ति "विष्णवे त्वा"। निहन्मीति शेषः॥ १८॥ उत्तरमुपस्तम्भनाति (१)। "दिवो वा विष्णो" हे विष्णो द्युलोकात् वा "उत वा पृथिव्याः" अपि वा पृथिवीलोकात्। "महो वा विष्णो उरोरन्त-

का० ८।४।६-७। निहन्मि निखनामि॥ १८॥

(१) दिवोवे त्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति। का० ८।४।८॥ १९॥

रिक्षात्" महतो वा विष्णो उरोर्विस्तीर्णाद् अन्तरिक्षलोकात्। एतेभ्यो वा त्रिभ्यो लोकेभ्यो धनमादाय अन्यतो वा यतः कुतश्चित् "उभा" उभौ "हस्तौ" वसुना धनेन "पृणस्व" आपूरय तत "आप्रयच्छ" आभिमुख्येन देहि। दक्षिणात् आउतसव्यात्" पञ्चम्याः तृतीयया व्यत्ययः। दक्षिणेन हस्तेन अपिच सव्येन हस्तेन। उभाभ्यां हस्ताभ्यामकृपणतया प्रयच्छेत्ययमभिप्रायः।

मुहोर्वाविष्णऽउरोरन्तरिक्षात्। उभाहिहस्ताव्वसुनापृणस्वाप्प्रयच्छदक्षिणादोतसव्याद्विष्णवेत्वा ॥ १८ ॥ प्रतत्। प्रतद्विष्णुस्तवतेव्वीर्येण मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाः ॥ यस्यो

विष्णवेत्वेति पूर्ववत् ॥ १८ ॥ मध्यमं छदिरालभ्य वाचयति (१)। "प्रतद्विष्णुः"। उत्तरोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यद्वृत्तयोगात्। "यस्य विष्णोः "उरुषु" महत्सु "त्रिषु विक्रमणेषु" लोकेषु "अधिक्षियन्ति" उपरि निवसन्ति "भुवनानि" भूतजातानि "विश्वा" विश्वानि सर्वाणि। इदानीं प्रथमोऽर्द्धर्चः। "प्रतद्विष्णुः स्तवते"। स विष्णुः स्तूयते। यकः स्थाने यपृछान्दसः।

(१) प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालभ्येति। का० ८।९।१३ ॥ २० ॥

"वीर्येण" वीरकर्मणा। कर्म स्तूयते। "मृगोनभीमः"। यथा मृगः सिंहः स्तूयते। भीमः। बिभेत्यस्मादिति भीमः। "कुचरः"। कुत्सितचारी प्राणिभक्षणजीवनः। "गिरिष्ठाः" पर्वतस्थानः॥ यद्वा हीनोपमानत्वादन्यथा व्याख्यायते। सर्वैरेतैर्मृगादिभिः पदैः इन्द्रोविशिष्यते। स हि विष्णोरुपमानं भवितुमर्हति। "मृगो" न। मृजूष् शुद्धौ। यथाशुद्धोपहतपाप्मा इन्द्रः। भीमो भीषणः। "कुचरः"। क्वायञ्चरतीति कुचरः। कुशब्दस्य संप्रसारणं छान्दसम्। गिरिष्ठाः। गिरि-

रुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

विष्णोरराटम् । विष्णोरराटमसि विष्णोः श्नप्त्रेस्थो

मेघः तत्र इन्द्रो दृष्टार्थं तिष्ठति। अथ कौ पृथिव्यां चरतीति कुचरः मत्स्यकूर्मादिरूपेण। अथ गिरि वेदवाक्ये तिष्ठति गिरिष्ठाः। अथ देशोपि गिरिरुच्यते। तस्मिन्नात्मत्वेन तिष्ठतीति गिरिष्ठाः॥ २०॥ रराट्यामालभ्य वाचयति (१)। "विष्णोरराटम्"। विष्णोर्यज्ञस्य ललाट-

(१) विष्णो रराटमिति रराट्याम्, विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इत्युच्छ्रायाविति। दार्यौ परिषीव्यति—स्यूरसीति विष्णो ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं करोति, मामयं हविर्धानं निधाय वैष्णवमसीत्यालभते इति। का० ८।४।१५-२१। उच्छ्रायौ

निखनिताम् यम् भिविनाशार्थं करोमीति वलगश्च याक्। पूर्ववत्क्रियान्वयः। तां वलगघ्नम्। यथो हस्योतेः। यस्य वधार्थं क्रियते तं रोगादिभिर्वृणन् आ मच्छादयन् गच्छतीति वलगः। "वैष्णवी" विष्णुदेवत्यां वाचं वदेतिस बन्धः। उत्किरति। (२) "इदमहम्" यत्करोमि तद्वलगं कृत्याविशेषम् "उत्किरामि" उद्वपामि। "यंमेनिष्ट्यः"। यं वलगं मे मम निष्ट्यः पुरुषः। स

हण्ं व्वलग हनम्॥ रक्षोहणं व्वलगहनं व्वैष्णवीमिदमहन्तं वलगमुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो यममात्यो निचखानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यम्मे समानो यमसमानो निचखानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि य-

हि निर्गत्य शरीरात्सतो विलोयों भवति। "यं" च "अमात्यः" वलगं निखान निखनति। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' सर्वेषु कालेषु भवन्ति। द्वितीयमुत्किरति। "यं मेसमानः"। विद्यादिभिः

वाङ्मामाः जायन्ते इति। "ताम् वाङ्मामान् खनेदिति" श्रुतेयोपरवस्य तावन्मात्रखननम्। (२) इदमहमिति रतियथाख्यातं प्रतिमन्त्रम् उत्करं किरामीति पशात्रतस्य इति। का० ८।४।८-९ ॥ २२ ॥

सदृशः । "असमानः" विद्यादिभिरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयमुत्किरति । "यं मेस-
बन्धुः" । सबन्धुः स्वजनः । "असबन्धु"स्तद्विपरीतः । शेषं व्याख्यातम् । चतुर्थमुत्किरति ।
"यं मेसजातः" । सजातो भ्राता स हि समानजन्मा भवति । "असजातः" । असमानजन्मा
भ्रातुरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । सर्वमुत्किरति । "उत्कृत्यां किरामि" उत्किरामि कृत्याम् ॥२३॥
यथा खातं स्पृशति (१) । "स्वराडसि" । स्वकीयमेव राज्यं यस्य सः स्वराट् । सपत्नान् शत्रून्हं-

म्मेसंबंधुर्यमसंबन्धुर्न्नि चखानेदम् हन्तंब्बलगमुत्किंरामि यम्मेसजातो
यमसंजातोनिचखानोत्कृत्याङ्किंरामि ॥२३॥ स्वराडसि । सपत्न॒॒

न्तीति "सपत्नहा" । यस्तु स्वराडसि सपत्नहा च सोऽस्मानपीत्थंभूतान् कुरु इति शेषः । एवं
वक्ष्यमाणेषु त्रिष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । "सत्रराट्" । सत्रं द्वादशाहादि तत्र राजति सततं
वा राजति सत्रराट् । "अभिमातिहा" अभिमातिरननुकूलः शत्रुः तं हन्ति अभिमातिहा ।
"जनराडसि" । जने राजति जनराट् । "रक्षोहा" । रक्षांसि हन्ति रक्षोहा । "सर्वराडसि" ।

(१) स्वराडित्यभिमर्शयति यथा खातं प्रतिमन्त्रमिति । का० ८।५।१२ ॥ २४ ॥

"मसि"। तत्याप्यानुपद्धया वाचयति। "विष्णोः श्नप्त्रे स्थः"। विष्णोर्यज्ञस्य श्नप्त्रे सृक्विणौ स्थः। श्नोष्ठ धिरुच्यते श्नप्त्रशब्देन। सीव्यति। "स्यूरसि"। षिवु तन्तुसन्ताने। सीव्यत्यनेनेति स्यूः। सूचिर्वा। ग्रन्थिं करोति। "विष्णोर्ध्रुवोसि" ग्रन्थिरसि। समाप्तम् स्पृशति। "वैष्णव-मसि" विष्णुर्देवतास्य वैष्णवम्। "विष्णवे"थीय "त्वा" सुपस्पृशमीतिशेषः॥ २१॥ इतउत्तरम्

विष्णो॒: स्यू॒र॑सि॒ विष्णो॑र्ध्रु॒वो॑ऽसि ॥ वै॒ष्ण॒वम॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा ॥ २१ ॥ * दे॒वस्य॑ त्वा । स॒वि॒तुः प्र॑स॒वे᳚ऽश्विनो॑र्बा॒हु-

उपरवमन्त्राः प्रागदेवस्य त्वेत्यस्मान्मन्त्रात्। अभ्रिमादत्ते (१)। देवस्य त्वेति व्याख्यातो मन्त्रः।

ललाटमात्तर्दिमी। पृथक् निष्पर्पितया रज्वाहारमाखाः सीव्यतीत्ययं। हविर्धानाख्ये शकटे द्वे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितः कृतो हविर्धानाख्यो मण्डपो विष्णुदेवताकत्वादिष्णुरित्युपचर्यते। विष्णोस्स सर्वावयव सद्भावास्ललाटावयवाः सन्ति हविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारस्तम्भयोर्दर्भमयी माला ग्रथ्यते तां मालां तदन्यनाधारनियं-त्र्यंशे या संबोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यत इति मन्त्रोत्तरभावः॥ २१॥

(१) दक्षिणस्यामनोवः मनतु परकात्माध्यादिकरोत्यवटवत, देवस्य त्वा अभ्रिमादाय, यूपावटं परिलिख्यतोदमिति,

"आददे" गृह्णामि। "नार्यसि"। नारीति प्रशस्ताऽभिः। नरस्यापत्यं स्त्री नारी। परि-खिखति। "इदमहम्"। उपरतान् परिलिखामि। "इदमहं रक्षसां" अभाविष्यसिनां "ग्रीवा अपि कृन्तामि" छिनद्मि। यथापरिलिखितं खनति। "बृहन्नसि"। महानसि हे उपरम बृहन्महा-नसि। कर्मणा परिमाणेन च। "बृहद्रवाः" बृहन्महत् रवोऽस्येति बृहद्रवाः। तस्मात् "बृहतीं" महतीं "मिन्द्रायवाचं वद" ॥२२॥ किं बृहतीमेव केवलां नेत्याह। "रक्षोहणम्"। रक्षांसि या वा

अभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे नार्यसीदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि। बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥२२॥ रक्षो

गपहन्ति सा रक्षोहा तां रक्षोहणम्। 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्'। धातूपपदकालप्रत्ययनियमाभावे-ऽपीति "बहुलं छन्दसी"ति क्विप्प्रत्ययः। "वलगहनम्"। वलगान् कृत्याविशेषान् (१) भूमौ

बृहन्नसीति यया परिलिखितं खनतीति। ८।४।२५-८५०। रक्षसामिति सकारान्त ॥ २२ ॥

(१) महीधरमाले तु पराजयं प्राप्य पलायमाने रक्षोभिरिन्द्रादिवधाय भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्था वलगाः कृत्याविशेषा वा इत्युक्तम्। तदाह तित्तिरिः असुरा वै निर्यन्तो देवानां वलगानन्ववनन्तान् बाहुमात्रे ऽविन्दन् तस्मा-

निखनिताम् यत् अभिविनाशार्थं करोति बलगश्च आक्। पूर्ववत् क्रियान्वयः। तां बलगकृतम्। यथो हस्रोतेः। यस्य वधार्थं क्रियते तं रोगादिभिर्युग् आ मच्छादयन् गच्छतीति बलगः। "वैष्णवी" विष्णुदेवत्यां वाचं वदेतिस बन्धः। उत्किरति। (२) "इदमहम्" यत्करोमि तद्बलग कृत्याविशेषम् "उत्किरामि" उद्वपामि। "यं मे निष्ट्यः"। यं बलगं मे मम निष्ट्यः पुत्रः। स

हण व्वलग हनम्॥ रक्षोहणं व्वलग हनं व्वैष्णवीमिदमहन्तं बलगमुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो यममात्यो निचखानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यम्मे समानो यमसमानो निचखानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि य-

हि निर्गत्य शरीरात्ततो विसोर्यो भवति। "य" च "अमात्यः" बलगं निचखान निखनति। 'छन्दसि लुङ् लङ् लिटः' सर्वेषु कालेषु भवन्ति। द्वितीयमुत्किरति। "यं मे समानः"। विद्यादिभिः

याज्ञवल्क्याः खनन्ते इति। "तान् वाहुमात्रान् खनेदिति" श्रुतेर्वोपरवस्य तावन्मात्रखननम्। (२) इदमपवत्किरतियथाख्यातं प्रतिमन्त्रम्, उत्किरामीति पदात्यैकः इति। का० ८।४।८-९॥ २२॥

सदृश: । "असमानः" विद्यादिभिरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयमुत्किरति । "यं मेऽस-बन्धुः" । सबन्धुः स्वजनः । "असबन्धु"स्तद्विपरीतः । शेषं व्याख्यातम् । चतुर्थमुत्किरति । "यं मेऽसजातः" । सजातो भ्राता स हि समानजन्मा भवति । "असजातः" । असमानजन्मा भ्रातुरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । सर्वमुत्किरति । "उत्कृत्यां किरामि" उत्किरामि इत्याम् ॥२३॥ यथा खातं स्यति (१) । "स्वराडसि" । स्वकीयमेव राज्यं यस्य सः स्वराट् । सपत्नान् शत्रून्ह-

मेसबन्धुरसबन्धुर्निचखानेदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखानोत्कृत्यां किरामि ॥२३॥ स्वराडसि । सपत्नहा

न्तीति "सपत्नहा" । यस्त्वं स्वराडसि सपत्नहा च सोऽस्मानपीत्थंभूतान् कुरु इति शेषः । एवं वक्ष्यमाणेषु त्रिष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । "सत्रराट्" । सत्रं द्वादशाहादि तत्र राजति सततं वा राजति सत्रराट् । "अभिमातिहा" अभिमातिरननुकूलः शत्रुः तं हन्ति अभिमातिहा । "जनराडसि" । जने राजति जनराट् । "रक्षोहा" । रक्षांसि हन्ति रक्षोहा । "सर्वराडसि" ।

(१) स्वराडित्यभिमर्षयति यथा खातं प्रतिमन्त्रमिति । का० ८।४।१२ ॥२४॥

सर्वत्र राजतीति सर्वराट् । "अमित्रहा" अमित्रान् हन्तीत्यमित्रहा ॥ २४ ॥ प्रोक्षत्येतान् (१) ।
"रक्षोहणः" । रक्षसां हन्तॄन् "वः" युष्मान् "वलगहनः" वलगस्य हन्तॄन् "प्रोक्षामि" सिञ्चामि
"वैष्णवान्" विष्णुः देवता येषां ते वैष्णवास्तान् । अवनयति । रक्षसां हन्तॄन् "वः" युष्मान् वलगस्य हन्तॄन् प्रति
"अवनयामि" अवनीतम् अपः प्रापयामि । "वैष्णवान्" । अवस्तृणाति । रक्षसां हन्तॄन् युष्मान्

हा सत्रराडस्यभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वराडस्यमित्र-
हा ॥ २४ ॥ रक्षोहणो वः । रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि
वैष्णवान् रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षोहणो वो

(१) प्रोक्षत्येतान् रक्षोहण इति, भेदे मन्त्रावृत्तिः, (तस्य मन्त्रस्य गर्तभेदे समावृत्तिः) अवनयत्यवशिष्टं रक्षोहणो वलगहन इति, (अवनयनं प्रोक्षणशेषोदकसेचनं) तनूपरिकुशान् स्तृणाति अधिषवणे फलकेष्वग्रं शुक्लान्तरे प्रक्षालिते प्रति परविभावे संरूपे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति, तयोरुपर्याधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति, (अधिषवणे चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणम्) तस्मिन् ग्रावाण- पञ्च ग्रावाः स्थ इति का० ८।५।२३-२०॥ २५॥

वलगस्य च हन्तॄन् प्रति अर्वाचीनान्दर्भान् स्तृणामि वैष्णवान्"। अधिषवणे फलके उपदधाति। "रक्षसां हन्तृणौ" "वां" युवां वलगस्य हन्तृणौ उपदधामि स्थापयामि "वैष्णवौ" विष्णुदैवत्ये। पर्यूहति रक्षोहणौ वां पर्यूहामि परिप्रापयामि। संलग्ने करोमि। व्याख्यातमन्यत्। तत्राधिषवणं चर्म निदधाति। "वैष्णवमसि"। विष्णुदेवत्यमसि। तस्मिन् ग्रावणः पञ्च। "वैष्णवाः स्थ"।

व्वलगहनो वस्तृणामि व्वैष्णवान्रक्षोहणौ वां व्वलगहना ऽउपदधामि व्वैष्णवी रक्षोहणौ वां व्वलगहनौ पर्यूहामि व्वैष्णवी व्वैष्णवमसि व्वैष्णवा स्थ ॥२५॥ देवस्य त्वा। सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु

विष्णुदेवत्या भवथ ॥ २५ ॥ इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः। अभ्रिमादत्ते (१)। "देवस्य त्वेति" व्याख्याते द्वे यजुषी। यवानावपति। "यवोसि"। यु अमिश्रणे। यौतीति यवः। यस्माद्यवन-

(१) औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेदीत्यादिकरोत्यावस्थणात्, देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय, यूपवट परिलिखतीदमहमिति, यवोसीत्यपस्यवानोप्य, प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि, देवस्य त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वं यथाकालं च-लात्, वर्हींपि मत्यस्ति स प्रास्यति पितृसदनमसीति। का० ८।५।२०--९।२।१७। अत्र खननेनोत्पन्नस्य औषधस्य मान्त्रे

क्रियायोगाद्यव इत्येतन्नामाल्पमपि। तस्मात् "यवय इति पृथक्कुरु" "अस्मत्" अस्मत्तः "द्वेषो"ऽप्रीतिः दौर्भाग्यम्। "यवय अरातीः" अदानानि। सौभाग्यं दानं च प्रार्थ्यते। प्रोदुम्बरीं प्रोक्षति। "दिवे त्वा"। दिवेऽर्थाय त्वां प्रोक्षामीति शेषः। "अन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा"। प्रथमेन यजुषा व्याख्याते यजुषी। अवटशेषमासिञ्चति। "शुन्धन्तांल्लोकाः"।

भ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्॥ आददे नार्यसीदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि॥ यवोसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीर्दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तांल्लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि॥ २६॥

शुन्धन्तामिति विकरणव्यत्ययः। दिवादिभ्यः श्यन्प्राप्नोति न भवति। पितरो येषु लोकेषु सीदन्ति आसते "पितृषदनाः"। बर्हींषि प्रास्यति "पितृषदनमसि"। पितर एषु सीदन्तीति पितृषदनम्॥ २६॥ उच्छ्रयति (१)। "उद्दिवꣳ स्तभान"। दिवं द्युलोकं स्तभान। "आऽन्तरिक्षं पृण" तदाह तित्तिरिः। क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनति यदपोऽवनयति शान्त्यै तदिति॥ २७॥

(१) उद्दिवमित्युच्छ्रयति, (ऊर्ध्वां स्थापयति) द्युतानं इति मिनोति, पर्यूहणादृन्तखननान्तं कृत्वा,(पर्यूहणादि

रिक्षं पृण" । पृ, पालनपूरणयोः । आपृण आपूरयान्तरिक्षम् । "दृꣳह पृथिव्याम्" । द्वितीयार्थे सप्तमी । दृढीकुरु पृथिवीम् । यद्वा पृथिव्यामवस्थिता पृथिवीं दृढीकुरु । मिनोति । "द्युतानः त्वा" । द्युतानो दीप्यमानः त्वां "मारुतो" वायुः "मिनोतु" । डुमिञ् प्रक्षेपणे । पक्षिपतु । "मित्रावरुणौ" च मिनुतां "ध्रुवेण" स्थिरेण "धर्मणा" धारणेन । पर्यूहति । "ब्रह्म-

उद्दिवम् । उद्दिवꣳस्तभानान्तरिक्षम्पृण दृꣳहस्व पृथिव्यान्द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्म्मणा ॥ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्य्यूहामि ॥ ब्रह्म दृꣳह क्षत्रन्दृꣳह

वनि" । 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इतीन् प्रत्ययः । ब्रह्म वनोति ब्रह्मवनि । अविभक्तिको निर्देशः । क्रियाविशेषणतया पर्यूहणविशेषणतया वा नपुंसकलिङ्गत्वम् । ब्रह्मवनि त्वाम् क्षत्रवनि त्वाम् ।

भ्रातृव्यसेचनान्तं कृत्वेत्यर्थः) ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः पर्यूहति, ब्रह्मदृꣳहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं हतिः पर्यूषति इति ।
का० ८।५।२४-६।२।१ ॥ २७ ॥

घल यनोतिच्चलवनि। एव "रायस्पोषवनि" त्वाम, "धनपोषवनि" त्वां पर्यूहामि। ऊह वितर्के परिपूर्व: पूरणार्थ:। पर्यूयति। "ब्रह्मादीनि दृढीकुरु दृं०ह। व्रह्म इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥
ध्वाजन्ध वाचयति (१)। "ध्रुवासि"। यथा त्वं ध्रुवासि स्थिरासि एव "मय यजमानो" ध्रुव: भाभ्रुत: "अस्मिन्नायतने" अग्निहोत्रे "प्रजया" वा "पशुभिर्वाभूयात्"। विशाखे जुहोति।

हायु दृं०हप्प्र जान्हृं०ह ॥ २७॥ ध्रुवासि। ध्रुवोयं यज मानोस्मिन्नायतनेप्प्रजयापशुभिर्भूयात्। घृतेनद्यावापृथिवी पूर्य्येथामिन्द्रस्यछदिरसिव्विश्श्वजनस्यछाया ॥ २८ ॥ परित्वा।

"घृतेनद्यावापृथिवी"। घृतेनानेन हे द्यावापृथिव्यौ युवां पूर्य्येथाम्। मदसि छदिरधि निदधाति। "इन्द्रस्य छदि"र्भवसि। सर्वजनानां छाया। "विश्व गोवा अस्मिन्नु रमया आसत" इति

(१) ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालभ्य, मनुमेष विशाखेजुहोति घृतेन, इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोपयति। का० ८।५।१५-१७। औदुम्बरीनियतोर्ध्व शरोभागकं मण्डपं विधाय तस्योपरिभावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थ: ॥ २८ ॥

श्रुतिः ॥ २८॥ परिष्वयति "परिष्वा" । अनुष्टुबैन्द्री । अनिरुक्ता । परिभवन्तु परिगृह्णन्तु त्वां हे "गिर्वणः"। "इन्द्रो वै गिर्वा" इति श्रुतिः । "गिरो" वाचः इमाः ऋग्यजुःसामलक्षणाः "विश्वतः" सर्वतः । कथंभूतं त्वां परिगृह्णन्तु । "वृद्धायुम्" वृद्धा आयवो मनुष्या ऋत्विग्लक्षणा यस्य स तथोक्तः । यद्वा वृद्धायुरिति समानाधिकरण्यः । वृद्धायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः । "अनुवृद्धयः" । सवनक्रमे-

गिर्वणो गिरऽइमा भवन्तु विश्वतः ॥ वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥ इन्द्रस्य स्यूः । इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । ऐन्द्रमसि ॥

णानुवृद्धा वाचः । किञ्च "जुष्टा भवन्तु" त्वां परिगृह्णानाः त्वया परिसेविता भवन्तु । प्रीतिकरा "जुष्टयः" ॥२९॥ परिवीवनग्रन्थिकरणाऽभिमर्शनानि सदसः(१) इन्द्रोपलक्षितानि भवन्ति ।

(१) परित्वेति परिवार्येति—का० ८।४।१२। गीर्भिस्तुतिभिर्भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः । अनुष्टुप् । प्रातरादिसवनक्रमेण प्रवृद्धस्वराः ॥ २८ ॥

(१) परिवीवणमथ्याऽभिमर्शनान्यैन्द्रेति । का० ८।४।१३। हे रज्जो त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य "स्यूः सीवनमसि । हे प्रन्थे त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा स्थिरो भव । हे सदस्त्वमिन्द्रसम्बन्धी भवसि । हविर्धानऽपरात् (वायव्यकोण)

लीयः "शुन्ध्यूरसि"। शोधनः मार्जालीयः। स्वनूपशुद्धौ। तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते। इत उत्तरमनुदिशति आहवनीयम्। "सम्राडसि"। सम्राट् संगतदीप्तिः "कृशानुः" कृशो यजमानः पयोव्रतेनपचीण एतमनुगच्छतीति कृशानुः वह्निप्रवमानदेशः। "परिषद्योसि पवमानः"। परिषदनीयः उद्गातृप्रभृतिभिः पवमानः। प्रसिद्धा चात्वालम्। "नभोसि प्रतक्वा"

प्रवमानो नभोसि प्रतक्वा मृष्टोसि हव्यसूदन ऋतधामासि स्वः

न भातीति नभः। यद्वा नभ आकाशः आकाशरूपः। प्रतक्वा। तकतिर्गत्यर्थः। प्रदक्षिणेन तक्वन्ति निर्गच्छन्ति ऋत्विजः। शामित्रदेशः। "मृष्टोसि हव्यसूदनः"। मृष्टो मृष्टकारी। मृष्टं हविर्मृष्टं भवति। हव्यसूदनः। सूदः सूपकार उच्यते। हविषः पक्ता। औदुम्बरी। "ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः"। ऋतो यज्ञस्तस्य धाम स्थानं जन्म वा। तत्र हि उद्गातारो

मध्यम, इति। का० ८।३।२१।२२। सदोद्वारस्य पूर्वभागे स्थिताहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशे-

यज्ञस्य कारणभूतास्तिष्ठन्ति जनयन्ति वा यज्ञम्। "स्वर्ज्योतिः"। आदित्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

यज्ञासनम्। "समुद्रोसिविश्वव्यचाः"। समुद्र इव त्वमसि सर्वव्यञ्चनः। तत्र हि समुद्र इव अगाधो ज्ञानेन यज्ञमाधितिष्ठति। विश्वं च यज्ञं च व्यञ्चति कृताकृतप्रत्यवेक्षणेन। याज्यारार्यम्। "अजोस्येकपात्"। अजः। अज गतिक्षेपणयोः। अजनः अयमेवाहवनीयादिभावेन अजनि गच्छति। "एकपात्"। एकः मार्गहितः(१)। एकं पाति एकपात्। यज्ञानुगतस्त-

ज्ज्योतिः समुद्रोसि ॥ ३२ ॥ समुद्रोसि। विश्वव्यचाऽअजोस्येकपादहिरसिबुध्न्योवागस्यैन्द्रमसि सदोस्यृतस्यद्वारौमामा

स्मादुद्ध्रियते। प्राजनितम्। "अहिरसिबुध्नः"। अहिः। अयनः याज्ञादायोदिभिर्भावैरिति।

(१) वाचयेति सदोऽभिमर्शनम्, ऋतस्य द्वाराविति द्वार्यौ, अभिमन्त्रणमुत्तरैरक्षनामवपत इति। का० ८।८।२२-२५।

(२) प्राजहितशब्देन पत्नीशालापश्चिमभागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निरुच्यते। अजोस्येकपात् इत्यनेन आहवनीयरूपेण यज्ञमध्ये गच्छतीत्यिजोग्निः परब्रह्मरूपेणोच्यते, एवमेकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येति "पादोस्य विश्वाभूतानी"ति श्रुति प्रतिपाद्यत्वमुपचर्यते इति वा ॥ ३२ ॥

आग्नीध्रं स्पृशति। "वैश्वदेवमसि" ॥ ३० ॥ अत उत्तरं षोड़शधिष्ण्य मन्त्रा (१)। तत्र श्रुतिः। "ते वै द्विनामानो भवन्तीति"। आग्नीध्रं "विभूरसि प्रवाहणः"। विभवतीति विभूः प्रवाहयति गमयतीति प्रवाहणः। तस्य हि दक्षिणात उत्तरस्य ऋत्विजो गच्छन्ति। यस्त्वं विभूश्च नामतः प्रवाहणश्चासि तं त्वां स्थापयामीतिशेषः। एवमुत्तरेष्वपि योज्यम्। होतु-

उ० भा०

ऐन्द्रमसि वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥ विभूरसि। प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः ॥ श्वात्रोसि प्रचेतास्तुथोसि विश्ववेदाः

उत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यागारद्वारमन्तर्वेद्यर्धं भूयः सर्वं वा निधाय वैश्वदेवमसीत्यालभते इति। का० ८।६।१४ ॥ ३० ॥

(१) धिष्ण्यान्निवपत्युद्गातावीक्षते पुरीषं निवपति यजमानान्वारब्ध उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति, (धन्वत्रयामात्रनिर्मिता खल्ववेदिका धिष्ण्याः।) आग्नीध्रीयं पूर्वम्, षटसदसि प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिण-पूर्वं पौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समानान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानामिति। का० ८।६।१५-२१। तृतीयमष्टेन देवानां दक्षिणा विभागकर्ता [पुरुषः]। तुथोह वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति तित्तिरिः ॥ ३१ ॥

विश्वम्। "वह्निरसि हव्यवाहनः"। अध्वर्युः। "श्वात्रः"। आशु क्षिप्रम् अततीति श्वात्रः।
"प्रचेताः" प्रकृष्टज्ञानः। ब्राह्मणाच्छंसिनः। "तुथोऽसि विश्ववेदाः"। "ब्रह्म वै तुथ" इति श्रुतिः।
विश्ववेदाः सर्वज्ञः सर्वधनो वा ॥ ३१ ॥ पोतुः। "उशिगसि कविः"। वश कान्तौ। तस्य
कृतसंप्रसारणस्यौणादिक इक्। कान्तोऽसि। "कविः" क्रान्तदर्शनः। नेष्टुः। "अङ्घारिरसि बम्भारिः"।
अंहः शब्दः पापवचनः। तस्य हकारस्य घकारश्छान्दसः। तस्यारिः अङ्घारिः। बम्भारिः।

उ॒शिग॑सि ॥ ३१ ॥ उ॒शिग॑सि। क॒विरङ्घा॑रिरसि॒ बम्भा॑रिरव॒स्यूर॑सि॒ दुव॑स्वाञ्छु॒न्ध्यूर॑सि मार्जा॒लीयः॑ स॒म्राड॑सि कृ॒शानुः॒ परि॒षद्यो॑ऽसि

डुधाञ् डुभृञ् धारणपोषणयोः। भर्ता (१)। अच्छावाकस्य। "अवस्यूरसि दुवस्वान्"। अव-
समन्नं तदिच्छतीति क्विप्। ऊठ्प्रत्यय औणादिकः। स हि पुरोडाशशकलमिच्छति। दुवस्वान्।
दुव इति हविर्नाम। दुवस्वान् हविष्मान्। अच्छावाको हि पुरोडाशशकलं लभते। मार्जा-

(१) हावेतौ दिवि सोमरक्षकौ। (२) आग्नीध्रादुत्तरपूर्वं संप्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति. सदोद्वारं
पूर्वेण तिष्ठन् चतुर्दिमत्वाहवनीयब्धिष्ण्यमानरेभचात्वालमामिनीदुम्बरीवृत्तावनमाचादानमजहितान् संमृाडसीति म.तं-

पुत्रमादिश्यते तत्र भवो पुत्रः। स हि प्रथमं मयाते। नाम्नैवात धिष्ण्यानां स्तुतिः। उक्तं च। स्तुतिश्चनाम्ना वाथ कर्मरूपैः। सदोऽभिमृशति। "वागस्यैन्द्रमसि"। वाचास्मिन् कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारेण सदोऽभिधीयते। "ऐन्द्रमसी"तिदेवताभिप्रायं सदोसीति नारुकुर-स्त्यभिप्रायम्। सीदन्त्यस्मिन् ब्राह्मणा इति सदः। द्वार्यौ। "ऋतस्यद्वारौ"। ऋतस्य यज्ञस्य ये युवां द्वारौ द्वारदेशस्थायिनौ ते मां "मासंताप्तम्"। सन्तापश्च प्रवेशनिष्क्रमणस्खलनाभिप्रायः।

सन्ताप्तमध्वनामध्वपते प्रमातिर स्वस्ति मेऽस्मिन् पथि देवयाने भूयान्मित्रस्य मा ॥ ३३ ॥ मित्रस्य मा। चक्षुषेक्षध्वमग्नयः

अभिमन्त्रणमन्त्रः। सूर्यमभिमन्त्रयते। "अध्वनाम्"। हे सूर्य "अध्वपते" मार्गपते। अध्वनां संचाराणां मध्ये वर्तमानमितिशेषः। "प्रमातिर" वर्द्धयस्व माम्। संचारेण हि गच्छतो हृद्धिर्भवत्येव। किञ्च त्वत्प्रसादात् "स्वस्ति" अविनाशः "मे" मम "अस्मिन् पथि" मार्गे "देव-याने" देवयानप्रापके भूयात् भवेत् ॥ ३३ ॥ ऋत्विजः (१)। "मित्रस्यमा"। मित्रस्यादित्यस्य

(१) मित्रस्येत्यृत्विजः, सदसः सगरा इति धिष्ण्यानिति। का० ८।८।२६-२७।

"चक्षुषा" मा "मीक्षध्वम्"। मित्रस्य हि शान्तं चक्षुः। धिष्ण्यान्। "अग्नयःसगराः"। गॄ स्तुतौ। हे अग्नयः सगराः समानगराः समानस्तुतयः। ये यूयं समानस्तुयो भवथ ते "सगरेणनाम्ना" समानस्तुतिनाम्नाभिहिताः सन्तः। "समानं हि नाम धिष्ण्या इति। ते वै द्विनामनोभवन्ती"ति द्विनामता च। "रौद्रेण" "रुद्रदेवत्येन" अनीकेन मुखेन (२) "पातं" पालयत मा "मा" म्। हे "अग्नयः पिपृत"।

सगराःसगरास्थसगरेणनाम्नारौद्रेणानीकेनपातमाग्नयः पिपृतमाग्नयोगोपायतमानमोवोस्तुमामाहिꣳसिष्ट ॥ ३४ ॥*

पूरयत धनैर्माम्। हे "अग्नयः गोपायत" रक्षत माम्। किञ्च हे अग्नयः "नमोवोस्तु"। अयं नमस्कारो वो युष्मभ्यं भवतु। "मामाहिꣳसिष्ट"। तृहि हिंसि हिंसायाम्। मा हिंसिष्ट माम्। यदत्र पुनरुक्तं तदभ्यासेन भूयांसमर्थं मन्यन्त इति परिह्रियते ॥ ३४ ॥ पृषदाज्यं गृह्णाति (१)।

(२) अनीकं सैन्यं तेज वा। अनीकं मुखं सैन्यं चेति महीधराः ॥ ३४ ॥

(१) प्रगाया पुरस्तात्कृत्वा दधिमिश्रं पश्चयहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन प्रदीप्तमिधां त्वं सोमेति, जुपाणोपु रिति द्विनोच्चामिधि, ५।३।२१-८।७।१-२ ॥ ३५ ॥

"ज्योतिरसि"। यथा त्वं ज्योतिरसि आज्यत्वात् यथा च "विश्वरूप" वैचित्र्यात्त्वमसि। एवं "विश्वेषांदेवानांसमित्" समिन्धनमसि। वैसर्जिनानि जुहोति। "त्वꣳसोम"। सौमी गायत्री यंनजमानीया। हे सोम त्वं "तनूकृत्"। कृती छेदने। तनूः शरीरम्। तन्कृन्तन्ति छिन्दन्ति ये वृकादयः ते तनूकृतः तेभ्यः गोपायेत्यध्याह्रियते। "द्वेषोभ्योन्यकृतेभ्यः"। यानि च द्वेषांसि अन्यकृतानि दुर्जनकृतानि तेभ्यश्च गोपाय। यतस्त्वं "उरुयन्तासि" बहुप्रकारं

ज्योतिरसि। विश्वरूपं विश्वेषान्देवानाꣳसमित्॥ त्वꣳ सोमतनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योन्यकृतेभ्यऽउरुयन्तासिवरूथꣳस्वा

नियन्तासि नियामकोसि। किञ्च "वरूथ" गृहं च यज्ञरूपं मे गोपाय। यद्वा तन्वा शरीरेण क्रियन्ते यानि द्वेषांसि अन्यकृतानि पुत्रदारप्रभृतिभिः कृतानि तेभ्यो गोपायेतिसूत्रम्। द्वितीयं जुहोति। "जुषाणः"। एकपदा विराट् अप्तुदेवत्या। अप्तुस्थाने सोमः। जुषाणः सेव्यमानः प्रीयमाणो वा। अप्तुः। आप्नोति तूर्णं पीतः सन् शरीरमित्यप्तुः सोमः। "आज्यस्य

वेतु पिबतु ॥ ३५ ॥ "वाचयति" (१)। "अग्ने नये"ति द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ। हे भगवन्नग्ने नय प्रापय "सुपथा" शोभमानेन मार्गेण। "राये" धनाय यज्ञफलाय। "अस्मान्" "विश्वानि" सर्वाणि। "देव" दानादिगुणयुक्त। "वयुनानि" प्रज्ञानानि प्रकृष्टज्ञानानि "विद्वान्" जानानः। न हि ते विज्ञानशक्तीनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः। किञ्च "युयोधि"। यु पृथग्भावे। पृथक्कुरु।

होजुषाणोऽअप्तुराज्यस्यव्वेतुस्वाहा ॥३५॥ (शतम् २००) अग्ने नय। सुपथाराये अस्मान्विश्वानिदेवव्वयुनानिविद्वान्। युयो

"अस्मत्" मत्तः। "जुहुराणमेनः"। ह्वृ कौटिल्ये। ह्वृ तेः "सनोलोपश्चे"त्यौणादिकेन सूत्रेण सिद्धिः। ह्वर्तुमिच्छतीति कुटिलीकर्तुमिच्छतीति। यत् "एनः" पापम् अभिलषितक्रिया-प्रतिबन्धि यत्पापम्। किं कारणमिति चेद् "भूयिष्ठां" बहुतमाम् "ते" तव। "नम उक्तिं" विधेम। नम इति अन्ननाम। वच परिभाषणे। अस्य स्त्रियां क्तिन् उक्तिर्भणनम् नमसा

"(१) अग्ने नयेति वाचयति। का० ८।७।१६ ॥ ३६ ॥

हविर्लक्षणेन । पुरोनुवाक्यायाज्यावचनं नमउक्तिः तां नमउक्तिं विधेम । दधातिः करोत्यर्थः करवाम ॥ ३६ ॥ आग्नीध्रीयं जुहोति (१)। "अयन्नः"। अयमग्निः नः अस्माकम् । "वरिवः" धनं "कृणोतु" करोतु । अयमेव च "मृधः" संग्रामान् "प्रभिन्दन् पुरएतु" अग्रतो यातु । अयमेव च "वाजान्" अन्नानि "जयतु"। "वाजसातौ"। अन्नस्य भजनसेवने निमित्तभूते ।

अ॒स्मत्सु॒ हु॒रा॒णामे॑नो॒भूयि॑ष्ठान्ते॒नम॑ऽउक्ति॑ष्विधेम ॥ ३६ ॥ अ॒य॒न्नः । अ॒यन्नोऽअ॒ग्निर्व॑रि॒वस्कृ॑णोत्व॒यम्मृधः॑ पु॒रए॑तु प्र॒भि॒न्दन् ॥ अ॒यं वाजा॑ञ्जयतु॒ वाज॑सातावु॒यम्शत्रू॑ञ्जयतु॒ जर्हृ॑षाण॒ः स्वाहा॑ ॥ ३७ ॥ उ॒रुवि॑ष्णो । उ॒रुवि॑ष्णो॒ विक्र॑मस्वो॒रु क्षया॑य नस्कृधि । घृतं घृ॑त-

अयमेव च "शत्रून् जयतु जर्हृषाणः"। हृष तुष्टौ । भृशं हृष्यन् तुष्यन् ॥ ३७ ॥

(१) उत्तरेण सदो हविर्धानानि गिरन्ति यावदृत्विक्कर्म सोमपावानि भावं न इति जुहोत्यग्निमिति । का० ८।७।८ ॥ २० ॥

ग्राहवनीये जुहोति (१)। "उरुविष्णो"। वैष्णव्यनुष्टुप्। हे विष्णो यज्ञ उरु महत् विक्रमस्व" व्याप्नुहि। देवयानाभिप्रायं विलोकाभिप्रायं वा। "उरु" विस्तीर्णशरीरान् "क्षयाय" संनिवासाय। महत् मह्यं गृहनिवासाय। "नः" अस्मान् "कृधि" कुरु। 'उरुक्षयो निवास' इति आद्युदात्तत्वात् क्षयशब्दो निवासवचनः। किञ्च "घृतं पिबघृतयोने" अग्ने। अग्निर्यस्यै योनिरसृज्यत तस्यै

योनेपिबप्रप्र य॒ज्ञप॑तिन्तिर॒स्वाहा॑ ॥ ३८ ॥ दे॒वस॑वितः। दे॒वस

वि॒तर॑ षतेसोम॒स्तꣳर॑क्षस्व॒मात्वा॑दभन्। ए॒तत्त्वन्दे॑वसोमदे॒वोदे

घृतमुक्तमासीदितिश्रुतिः। "प्रमयज्ञपतिं तिर"। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्यभ्यासः। तिरतिर्वर्धः। प्रतिर प्रवर्द्धय यज्ञपतिं यजमानं पुत्रपश्वादिभिः ॥ ३८ ॥ सोमं निदधाति (१)। "देवसवित."। हे देवसवितः अयं तव 'सोमः" समर्पितः "तं रक्षस्व" गोपाय। "माला-

(१) उरुविष्णविति जुहोति। का॰ ८।७।१५। पूर्णाहुतीयोमोऽनेनाहवनीये इति विवेकः ॥ ३८ ॥

(१) दक्षिणेनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति देवसवितरिति. एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते स्वाहा-

दभन्"। तस्मिन् चणकर्मणि मत्तत्वं मा असुरादभ नुयु:। दभ नोतिवधकर्मा। यजमान उप- तिष्ठते। "एतत्त्वं देव" हे देव "सोम एतत्त्व देवः सन् "देवान् उप अगाः" उपआगतवानसि। अभिन- येन दर्शयति। "इदमहं मनुष्यान्"। उपगच्छेयमित्यनुषङ्गः। "सहरायस्पोषेण" सहितो धनपोषेण। उपनिष्क्रामति। "स्वाहानिर्वरुणस्य"। स्वाहा स्वः अहमिति निगृह्यवचनम्। अनेन देवानां

वा२॥ उपागाऽइदम् हम्मनु ष्यान्त्सह रायस्पोषे ण स्वाहानि र्वरु णस्य पाशान्नमुच्ये ॥ ३९ ॥ अग्ने व्रतपाः। अग्ने व्रत

सोमप्रदानेनात्मानं निष्क्रीयस्व आत्मीयोऽहमसि अस्माद्धेतोर्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽहं "वरुणस्य" "सर्व्वस्मिंन:" पाशात्। यद्वा सुकृतः सोमे सु अहं त्विदानीमेव वरुणस्य पाशान्निर्मुच्ये ॥३९॥ समिधमादधाति (१)। "अग्ने व्रतपाः"। यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य हतव्यत्ययोऽध- निरिति निरुक्तस्य। का० ।८।७।१७-१८ ॥ ३९ ॥

(१) यमे भतया इत्यादऽनौरं समिधमाधायेति। — का० ८।२।४ ॥ ४० ॥

स्तनकर्मकलापं कृत्वाथेदानीं यथास्वं शरीरेणानुकुर्वाण आह । "अग्ने व्रतपाः त्वे व्रतपाः या तव तनूः" । व्रतपाशब्दस्यामन्त्रितस्याभ्यासः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्यतिशयार्थः । त्वे इति द्वितीयार्थे शे प्रत्ययः । हे अग्ने अतिशयेन व्रतस्य त्वं गोपाः अतस्त्वां ब्रवीमि या तव संबन्धिनी तनूर्मयि अभूत् । अभिनयेन दर्शयति । "एषा सा त्वयि" भवतु । "यो मम तनूः" ।

पास्त्वे व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभू– दियꣳ सा मयि ॥ यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दी– क्षापतिरमꣳस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥* उरु विष्णो । उ

"या तु मम तनूः" त्वयि अग्ने अभूत् इयं सा मयि भवतु । किञ्च "यथायथं नौ व्रतपते व्रतानि" । यथायथं यथास्वं यथात्मीयम् आवयोः हे व्रतपते अग्ने व्रतानि कर्माणि सन्तु । किञ्च "अनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्त" । अन्वमंस्त अनुमतवान् मे मम दीक्षां दीक्षापतिः सोमः । "अनु तपस्तपस्पतिः" । अनुमतवांश्च तपः उपसदः तपस्पतिः तपसः पतिः सोमः तपःप्रधान–

स्यात् तपःशब्देनोपसद उच्यन्ते ॥ ४० ॥ यूपाहुतिः (१)। "उरुविष्णो"। व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥ अभिमन्त्रयति यूपम् (१)। "अत्यन्यान्"। अतीत्यान्यान्। यूपलक्षणलक्षितान् वृक्षान्। "अगाम्" त्वां प्रत्यागतः। "नान्यान् उपागाम्"। भवन्तं च दृष्ट्वा न अन्यान् यूपवृक्षान् उप अगाम्।

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१ ॥ अत्यन्यान्। अत्यन्याँ२ ॥ ऽअ

उप आगतवानस्मि। किञ्च "अर्वाक्त्वापरेभ्योऽविदन्"। ये त्वत्तः पराञ्चो वृक्षास्तेभ्यस्त्वामर्वाक् अविदम्। विदिर्लाभार्थो ज्ञानार्थो वा। लब्धवानस्मि ज्ञातवानस्मि। "परः" परस्ताच्च "अवरेभ्य" त्वाम् अविदमित्यनुवर्तते। "तं त्वां तथाभूतं जुषामहे"। सेवामहे। "देववनस्पते"।

(१) ग्रहेषु यूपाहुतिं (यूपं छेत्तुं गमिष्यन् यज्जुहोति सा यूपाहुतिः) जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वीरु विष्णविति। का० ६।१।२-४ ॥ ४१ ॥

(१) आज्यमेवमादाय स तत्रागच्छति यूपमभिमृश अत्यन्यानिति, प्राक् तिष्ठन्नाभिमन्त्रयते वा इति स्रुवेणोपस्पृश्य, यवि-

देव दानादिगुणयुक्त वनस्पते । “देवयज्यायै” । देवयागाय । किञ्च देवाश्च त्वां भवन्तं देवयागाय जुषन्तां सेवन्ताम् । उपस्पृशति । “विष्णवे त्वा” । तादर्थ्ये चतुर्थी । विष्णवे यज्ञाय त्वाम् उपस्पृशामीतिशेषः । कुशतरुणमन्तर्दधाति । “ओषधे त्रायस्व” । व्याख्यातम् । प्रहरति ।

गान्नान्याँ ॥ उपा॑गाम॒र्वाक्त्वा॒ परे॑भ्योऽवि॑दम्प॒रोऽव॑रेभ्यः । तन्त्वा॑ जुषामहे देव वनस्पते देवय॒ज्यायै॑ दे॒वास्त्वा॑ देवय॒ज्यायै॑ जु॒षन्तां॒ विष्ण॑वे त्वा ॥ ओष॑धे॒ त्राय॑स्व॒ स्वधि॑ते॒ मैन॑ꣳ हिꣳसीः ॥ ४२ ॥ द्याम्मा । द्याम्मा ले॑खीर॒न्तरि॑क्षम्मा हिꣳसीः पृ॒थि

“स्वधितेमैनꣳ हिꣳसीः” । व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥ पतन्तमभिमन्त्रयते (१) । “द्यां मा लेखीः” लिख अक्षरविन्यासे । इह तु हिंसार्थः । द्युलोकं मा हिंसीः “अन्तरिक्षं मा हिंसीः ।

विष्णवे त्वेति ओषधे इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य, स्वधित इति परशुना प्रहरतीति । का० ६।१।१२ ॥ ४२ ॥

(१) द्यां मालेखीरितिपतन्तमभिमन्त्रयते, शतस्रुमित्यावश्चने जुहोति यूपे वा । का० ६।१।१६-१८ ॥ ४३ ॥

पृथिव्यास भव"। संगतो भव। वज्ररूपत्वाद् यूपस्य लोकानां शान्तिराशास्यते। कस्मात्त्वमेव-सुपागे द्यांमालेखीरित्यत आह "अयं हो"ति। हिशब्दो दस्माद्यर्थे। यस्मादयं त्वां "स्वधितिः" वज्ररूपः कुठारः "तेतिजानः"। तिज निशाने। दूह तु हिंसार्थः। उत्सहमानः। "प्रणिनाय" प्रणयति। "महतेसौभगाय"। सुभगो यज्ञः तस्य हि महदैश्वर्यं विद्यते शोभनं

व्यासम्भव॥ अयठंहित्वास्वधितिस्तेतिजानः प्प्रणिनाय महते सौभगाय। अतस्त्वन्देव्वनस्पतेशतवल्शोव्विरोहसहस्रवल्शाव्विवयठंरुहेम ॥ ४३ ॥ इतिसंहितायांपञ्चमोध्यायः।

च। स्वार्थे अण्। महते यज्ञायेत्यर्थः। सौभाग्याय वा। स्थाणौ जुहोति। "अतस्त्वम्"। हे "देववनस्पते" अतः अस्मात् स्थाणोस्त्वं शतवल्शः" बह्वङ्कुरः शतशाखो विरोह"। वयं च "सहस्रवल्शाः" बह्वङ्कुराः पुत्रपौत्रादिभिः। "विरुहेम"। प्रजायेमहीत्याशीः॥ ४३॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चमोध्यायः॥ ५॥

भारद्वाजोपनाम्ना श्रीगोविन्दविदुषा कृते॥ अध्यायोऽयं पञ्चमोऽध्यायो मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे॥

अभिमादत्ते (१)। "देवस्य त्वा"। परिलिखति। "इदमहम्"। यवानावपति। "यवोसि"। प्रोक्षति "दिवेत्वा"। शेषमासिञ्चति। "शुन्धन्तांलोकाः पितृषदनाः"। दर्भान् क्षिपति। "पितृषदनमसि"। एतानि षड् यजूंषि व्याख्यातानि ॥ १ ॥ प्रथमशकलं प्रास्यति (१)। "अग्रेणी-

ओ३म् ॥ देवस्य त्वा। सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे नार्यसीदमहꣳरक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्तामि। यवोसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीर्दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शु

ॐ पञ्चमेऽध्याये सौमिकवेदिमाने आतिथ्यादियूपनिर्माणान्तमन्त्रा व्याख्याताः, अथ षष्ठे यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते ॥ (१) देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति। यवोसीत्यपूप यवानोप्य प्रोक्षत्यथमध्यमूलानि दिवेत्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र आकाङ्क्षलादवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति बर्हीषि प्राग्दक्षिण च प्रास्यति पितृषदनमसीति। का० ६।१।८-२।१५-१८ ॥ १ ॥

*देवस्यत्वायवपावीरसिपंचमादिः पट्कतेतिसः समुद्रं गच्छ इ विमतो दिंकोद्ध देत्वापंचदेवस्यत्वाष्टावष्टौ सप्तविंशं • मत्। (अनु०)

रसि"। अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्यापनीयत इत्यग्रेणीः यूपावयवभूत इत्यर्थः। यद्वा अग्रेऽवसितो यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसर इत्यर्थः। यस्त्वमग्रेणीरसि। "स्वावेशउन्नेतृणाम्"। उन्नेतृणामध्वर्यूणां स्वावेशः। ते त्वामस्मिन्यूपावटे सुखेनावेशयन्ति स्थापयन्ति स हि लघुप्रमाणो भवति। स त्वं हे यूपशकल "एतस्य वित्तात्"। विद ज्ञाने। एतस्य कर्मणो विद्धि। विदितार्थो भव। कतमं तत्कर्म चेत्। "अधि त्वा स्थास्यति"। अधी-

न्थन्ताँल्लोकाऽपितृषदनाऽपितृषदनमसि ॥ १ ॥ अग्रणीरसि ॥

स्वावेशऽउन्नेतृणामेतस्यवित्तादधित्वास्थास्यतिदेवस्त्वासविता

त्युपरिभावस्येदमर्थं वा। अधि उपरि यूपस्त्वां स्थास्यति। यूपमनक्ति। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। "देवस्त्वा"। देवः त्वां हे यूप "सविता मध्वा"। मधुस्वादेन आज्येन "आनक्तु" म्रक्षयतु। चषालं प्रतिमुञ्चति। "सुपिप्पलाभ्यः"। पिप्पलं फलम्। शोभनफलाभ्यः ओषधीभ्यो"यांय त्वाम् प्रतिमुञ्चामीति वाक्यशेषः। उच्छ्रयति। "द्यामग्रेण"। यूपस्य महिमो-

स्यते। "द्यां" द्युलोकम् "अग्रेण अस्पृक्षः" स्पृष्टवानसि। "आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः"। प्रा पूरणे। आ अप्राः। आ पूरितवानसि अन्तरिक्षं मध्येन। "पृथिवीम् उपरेण"। उपरमित्यधस्तनेन प्रदेशेन, यूप इत्यपरशब्देन तेन प्रदेश उच्यते यूपस्य। "अदृंहीः"। दृढीकृत-

मङ्गानन्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः ॥ द्यामग्रेणास्पृक्षऽआन्तरिक्षम्मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृंहीः ॥ २ ॥ याते। याते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गाऽअयासः ॥ अत्राह

वानसि ॥ २ ॥ मिनोति (१)। "यातेधामानि"। ऋषिः मन्त्रपदा। त्रिष्टुप् यूपदेवत्या। यूप उच्यते। यानि ते तव सम्बन्धीनि धामानि। स्थानजन्मज्योतिर्वचनो वा धामशब्दः।

(१) प्रथमशकलं चात्वालोत्करयोः (यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेत्) देवस्त्वेत्यनक्ति, चषालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति, यामग्रेणेत्युच्छ्रयतीति। का० ६।३।२-७ ॥ २ ॥

(१) यात इति मिनोति, ब्रह्मवनित्वेति पांसुभिः। का० ६।३।८-११ ॥ ३ ॥

स्थानानीत्यभिप्रेतानि। "उश्मसि"। कामयामहे। "गमध्यै" गमनाय। यानि त्वदीयानि स्थानानि कामयामहे वयं गमनायेति यद्दृष्टतयोगादिह तदनुप्रयोगो भवितुमर्हति। तत्र तेषु स्थानेषु "गावो" रश्मयः "भूरिशृङ्गा" बहुदीप्तयः। ज्वलन्नामसु" शृङ्गाणीति पठितम्। "अयासः" अयनाः गन्तारः। "अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः"। अत्रशब्दस्तत्रशब्दस्यार्थे परोक्षत्वात्। अह इति विनिग्रहार्थीयः। तत्र चैतद् उरुगायस्य महागतेर्विष्णोः सम्बन्धि परम-

तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भारि भूरि। ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामि॥ ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह॥ ३॥ विष्णोः कर्माणि। पश्यत यतो

त्कृष्टं पदमादित्यमण्डलाख्यमर्वाचीनं "भारि" भाति। तकारस्य स्थाने छान्दसो रेफः। "भूरि" बहुप्रकारम्। पांशुभिः पर्यूहति। "ब्रह्मवनित्वा"। व्याख्यातम्। पर्यूहति। "ब्रह्म दृꣳह"। व्याख्यातम्॥ ३॥ वाचयति (१)। "विष्णोः कर्माणि"। द्वे गायत्र्यौ वैष्णव्यौ।

(१) विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति। का० ६।३।२२॥ ४॥

हे ऋत्विजः विष्णोः यस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत। "यतः"। तस्मिन्प्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानं वक्तव्यम्'। यतो येर्वीर्यैः। "व्रतानि"। व्रतमिति कर्मनाम। आधानमग्निसोमप्रभृतीनि कर्माणि आत्मनि "पस्पशे"। स्पश बन्धने। बद्धवान्। विष्णुर्हि अधिष्ठात्री देवता यज्ञानाम्। यद्वा "विष्णोर्वीर्याणि पश्यत"। यैर्वीर्यैस्तानि व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्थानि स्थानप्रमत्ताः एतानि कुर्वन्त्येव पस्पशे निबद्धवान्। किन्त्व यश्च विष्णुः "इन्द्रस्य सखा"

व्रतानिपस्पशे॥ इन्द्रस्ययुज्यःसखा॥ ४॥ तद्विष्णोः।

वृत्रवधादिषु कर्मसु। कथंभूतः सखा। "युज्यः"। युजिर् योगे। योगार्हः अनुरूप इत्यर्थः॥४॥ चरवाजसदीयते (१)। "तद्विष्णोः"। तदः प्रतियोगिनाच पूर्वं यद्वृत्तेन भवितव्यम्। यद्विज्ञानघनबहुलमानन्दस्वभावं "च" तद्विष्णोः परमं पदं सदापश्यन्तिसूरयः" पण्डिताः। वेदान्तज्ञानरहस्यविहितसंपुटाः। कथंभूतं पदं पश्यन्ति। "दिवीव" द्युलोकमध्यगतमिव। "चक्षुः"। आदित्यमण्डलम्। "आततम्" विततम् विस्तारितम्। चक्षुःशब्देना-

(१) तद्विष्णोरितिचपालमीक्षमाणमिति। का० ६।३।१२॥५॥

नत्वापि मण्डलमुच्यते। "चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः"। "तच्चक्षुर्देवहितमि"ति च। यद्वा। यद्दृष्टसंबन्धो द्वितीयोर्द्धर्चः प्रथमः क्रियते। परमपदशब्देनादित्य उच्यते। इवश्चानर्थकः तद् दिवि चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तृतीयं सदा पश्यन्ति पण्डिता अधियज्ञविदः ॥ ५ ॥ परिव्ययति(१)। "परिवीरसि"। व्येञ् संवरणइत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि संप्रसारणम्। अस्माभिः परिवीतः परिवारितः परिवेष्टितो वा त्वमसि। अतः परिव्ययन्तां त्वां हे यूप।

पदं सदा पश्यन्ति सूरयः॥ दिवीव चक्षुराततम् ॥५॥ परिवीरसि। परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यज

"दैवीर्विशः"। "दैव्यो वा एता विशो यत्पशव" इति श्रुतिः। त्वत्प्रसादाच्च "परिव्ययन्ताम्" परिवारयन्तु इमं यजमानं "रायो" धनानि। "मनुष्याणाम्" मनुष्याणां मध्ये। निर्धारणे षष्ठी।

(१) त्रिगुणात्रिव्यामा कौषी रशना तयाभिमन्त्रिते विवृतं परिव्ययति परिवीरसीति, यूपशकलमवगूहति दिवः सूनुरसीति, परिव्याणमभिमृशति, ... निरस्य भवति। का० ६।३।१५-१०-२२ ॥ ६ ॥

स्तरूमनगृह्णति" "दिवः सूनुरसि"। द्युलोकस्य त्वं सूनुः पुत्रोऽसि। द्युलोकाद्वर्षति तस्माद्धूमो जायते धूमाद्भ्रमस्त्वनया प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः। हादशभमध्ययस्तं निदधाति। "एषते पृथिव्याम्"। एष ते तव पृथिव्यां लोकः आश्रयः स्थानमित्यर्थः। "पशवे यूपमुच्छ्र-यन्तो" तिश्रुतिः। यूपस्य पशुना भवितव्यमित्यत आह। 'आरण्यस्तव पशुः ॥ ६ ॥ तृणा-मादत्ते (१)। "उपावीरसि"। उप समीपे अवस्थितः अवति रक्षति उपावीः। द्वितीयः

मानुठं॰रायोमनुष्य्राणाम्॥ दिवःसूनुरस्येषतेपृथिव्याँल्लोकऽआरण्यस्तेपशुः ॥ ६ ॥ * उपावीरसि। उपावीरस्युपदेवा

त्वा त्वमपीत्यर्थः। पशुसमस्पृशति। "उपदेवान् उपागुः" उप गच्छन्तु देवान् प्रति। "दैवीर्विशः"। "दैव्यो वा एता विशो यत्पशव" इति श्रुतिः। कथं भूतान्देवान्। "उशिजः" मेधाविनः। "वन्हितमान्" वोढृतमान्। वहन्ति हि ते यजमानं स्वर्गं प्रति कर्मफल-भावमुपगच्छन्तः हे "देवत्वष्टः वसुरम"। पशुलक्षणं वसु रमय। त्रिचो लोपश्छान्दसः।

(१) उपावीरसीति तृणमादाय, तेनपशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति। का॰ ६।३।१९-२० ॥ ७ ॥

"स्व्यातेस्वदन्ताम्"। एवं त्वष्टारमुक्त्वा अथेदानीं पशुमाह। "हव्या" हवींषि "ते" त्वदीयानि "स्वदन्तां"। स्वद स्वर्द आस्वादने। णिचो लोपः। आस्वादयन्तु देवा इति शेषः॥ ७॥ "रेवतीरमध्वम्"। लिङ्गव्यत्ययः। हे रेवन्तो धनवन्तः पशवो रता भवत। त्वमपि "बृहस्पते" धारय निश्चलीकुरु "वसूनि" पशुलक्षणानि। पशुं बध्नाति। "ऋतस्यत्वा"। ऋतस्य यज्ञस्य

न्दैवीर्व्विशः प्प्रागुरुशिजो व्वह्निंतमान्॥ देवंत्वष्टर्व्वसुरमहव्व्या तेस्वदन्ताम्॥ ७॥ रेवतीरमध्वम्। रेवतीरमध्वं बृहस्पते धा रया व्वसूनि॥ ऋतस्यत्वादेवहविः पाशेनप्प्रतिमुञ्चामिधर्षामा-

"पाशेन "त्वा" त्वां हे "देव हविः" पशो "पाशेन प्रतिमुञ्चामि"। प्रतिपूर्वो मुञ्चिर्बन्धने वर्त्तते। बध्नामि। एवं पशुं संबोध्याथ मनुष्यस्य शमित्रादेः समर्पयति। "धर्षामानुषः"। धर्षति विकरणव्यत्ययश्छान्दसः। प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः। धृष्णोतु शक्नोतु शामयितुं

(१) रिशुपरमनया रिव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरामन्नमभिदक्षिणं बध्नात्युत्पान्येति। का० ६।३।२६॥८॥

मानुषः । यद्वा यस्माद् ऋतस्य यज्ञस्य त्वां हे देव हविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि बध्नामि तस्माद्-धृष्णोतु त्वां मानुषः ॥ ८ ॥ यूपे बध्नातिपशुम् (१)। "देवस्य त्वा"। व्याख्यातः। अग्नी-षोमाभ्यां जुष्टमभिरुचित "नियुनज्मि" निबध्नामि। पशुं प्रोक्षति। "अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः"। हे पशो अद्भ्यः त्वामारभ्य ओषधीभ्यश्च आरभ्य आदितः सर्वं संपद्यते। "अग्नीषोमाभ्यां" त्वां जुष्ट-

नुषच्॥ ८॥ देवस्य त्वा। सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि॥ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्यो

मभिरुचितं पशुं प्रोक्षामि मेध्यं करोमि। अमुमेवार्थं श्रुत्या स्पष्टयति। "इदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्ते" इत्यादिकया। "अनुत्वे"तिव्याख्यातम्। इह त्वेवं संबन्धः। अद्भ्य आरभ्य अग्नीषोमाभ्यां त्वां जुष्टं प्रोक्षामि हे पशो प्रोक्षमाणं त्वां मातादयोऽनुमन्यन्ता-

(१ देवस्यत्वेति यूपे, अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति। का० ६।३।२७-३०॥ ८॥

मिति ॥ ८ ॥ आसे उपगृह्णाति (१)। "अपांपेरुः"। अपां पानशीलस्त्वमसि हे पशो। अधस्तादुप्रोक्षति। "आपोदेवीः"। आपो देवाः "स्वदन्तु" आस्वादयन्तु "उच्चयन्त्वेन" मधुमन्। को गुण इति चेत्। "स्वात्तं चित्सद्देवहविः"। आस्वादितं हि सत् शोभनं देवानां हविः मधुलक्षणं भूयात्। पशुं समनक्ति। "सन्तेप्राणः"। सगच्छतान्ते प्राणः "वातेन"

नुसखा सयूत्थयः॥ अग्नीषोमाभ्यान्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ८ ॥

अपाम्पेरुः। अपाम्पेरुस्यापोदेवीःस्वदन्तुस्वात्तञ्चित्सद्देवहविः॥

सन्ते प्राणो वातेन गच्छताᳬ समङ्गानि यजत्रैः संयज्ञपतिराशि-

हे पशो। "समङ्गानियजत्रैः"। संगच्छतां हे पशो तवाङ्गानि यजत्रैः यागैः। "संयज्ञपतिराशिषा"। संगच्छतां यज्ञपतिर्यजमानः आशिषा यज्ञफलेन स्वकशाखाभ्याम् ॥ १० ॥

(१) अपां पेरुरित्यास्ये उपगृह्णाति, आपोदेवीरित्यधस्तादुपोक्षति, उत्तरमाघारमाघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति— समाटाक्षोष्विषु कृत इति श्रुतिमन्त्रमिति। का० ६।३।२१-२२-६।४।२ ॥ १० ॥

पयोर्ललाटमुपस्पृशति (१)। "घृतेन"। स्वधशासावुच्येते। घृतेनाक्तौ म्रक्षितौ भवन्तौ युवां "पशून्"। पूजनार्थं बहुवचनम्। पशू "त्रायेथां" पालयेथाम्। यजमानं वाचयति। "रेवति।" वाग्वै रेवती। हे वाक् रेवति धनवति। "यजमाने प्रियं धा आविश"। अस्मिन् यजमाने प्रियमभिमेतं धाः धेहि आविश च यजमानम्। "उरो" महतो "न्तरिक्षाच्च" गोपायेति शेषः।

पौ॥ १०॥ घृतेनाक्तौ। पशूँस्त्रायेथाᳬं रेवति यजमाने प्रियं धा आविश॥ उरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेन वातेनास्य हविषस्त्मना यज समस्य तन्वा भव। वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः स्वा

"सजूर्देवेनवातेन"। समानप्रीतिः देवेन वातेन भूत्वा। किञ्च "अस्य" पशुलक्षणस्य "हविषः त्मनायज"। आत्मना यज। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः। "समस्य तन्वा भव"। सं भव चास्य पशोः, तन्वा शरीरेण। एतदुक्तं भवति यजमानरूपेण पशुरूपेण वात्मना भूत्वा-

(१) स्रुवमादायाक्तौ जुहूर्मे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तावितिं, रेवति यजमान इति वाचयति, पश्चात् पशुगात्यति वर्षो वर्षीयसीति, देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति। का० ६।४।१२-२४॥ ११॥

एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। मेढ्रशब्देन शिश्नमुच्यते। पायुशब्देन हदनप्रदेशः। चरित्रशब्देन पादाः। सुपरित्यरन्ति गच्छन्त्येभिरितिचरित्राः। चरित्रशब्देन पादाउच्यन्ते॥ १४॥ अध्वर्युयजमानौ पशुमाप्याययतः (१)। "मनस्ते"। मनस्तेतव "आप्यायतां" हे पशो। एवं

चक्षु॑स्ते शुन्धामि श्रोत्र॑न्ते शुन्धामि नाभि॑न्ते शुन्धामि मेढ्र॑न्ते शुन्धामि पायुन्ते॑ शुन्धामि चरित्राँ॑स्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥ मन॑स्तऽआप्यायतां वाक् तऽआप्यायताम्प्राणस्तऽआप्यायताञ्चक्षु॑स्तऽआप्या

वागादीन्यपि व्याख्येयानि अङ्गानि। "यत्ते क्रूरम्"। यत् तव हे पशो क्रूरं विकृतमङ्गान्तं वा। यच्चावयवरूप "मास्थितम्" अवत्रसितम् शमित्रा यत्र स्थितः शमितेत्यर्थः। तत् आप्या-

(१) मेधेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्यनुपिस्रतो मनस्त इति। शिर इति, (यजमानश्चेति चकारादध्वर्युश्च) यत्तेक्रूरमि-त्यङ्गानि, शमहोभ्य इति पयात्पयोर्निपिस्रति, उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषधइति(नाभ्यग्रे तृणचतुष्टये तृणं निदध्यात्) स्वधित इति प्रज्ञातया (प्रज्ञातया कृतचिह्नया घृताक्तया विधारया) अभिनिधाय (तृणोपरितां निधाय) छिनत्ति। का० ६।६।१४-८॥ १५॥

यताम्"। "निष्टायताम्"। ष्टै संघाते। संहतं भवतु संहननं भवतु। "तत्तेशुध्यतु"। तत्र तत्र शुद्धम्भवतु। अधनेन पशुसुदकं निनयतः। "शमहोभ्यः"। शं सुखम् अहरादिभ्यः कालविशेषेभ्यः, अस्माकमस्तुिति शेषः। पशोर्वा अहरादिभ्यः सुखं भवतु। अग्रेण नाभिं तृणं निदधाति। "ओषधेत्रायस्व" व्याख्यातः। अक्तातयाभिनिदधाति। "स्वधितेमैनम्"।

यतांव्वाकत्त्ऽआप्यायताम्प्प्राणस्तऽआप्यायताञ्चक्षुस्तऽआप्यायता
ᳫं श्रोत्रन्तऽआप्यायताम् ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितन्तत्तऽआप्याय-
तान्निष्ट्यायतान्तत्ते शुद्ध्यतु शमहोभ्यः ॥ ओषधेत्रायस्वस्वधिते
मैनᳫं हिᳫंसीः ॥ १५ ॥ रक्षसाम्भागः। रक्षसाम्भागोसिनिर-

व्याख्यातः ॥ १५ ॥ "रक्षसां भागः"। व्याख्यातम्। अपास्यति (१)। "निरस्तᳫंरक्षः"।

(१) अपसव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोमक्तं लोहितेन रक्षसामिति, निरस्तमित्यपास्यति, इदमहमित्य भितिष्ठति यजमान, वपामुत्खिद्य शमाययस्यौ श्रोणौ घृतेन द्यावा पृथिवी इति, ऊबाग्रमाध्वर्युर्वायो वेरिति, वपा

मनु जोपर्यं । निचिप्तं रक्षः । अवक्रमाणोभितिष्ठति । "इदमहम्" । यदेतत्तृणमभितिष्ठामि तदिदमहं रक्षः अभितिष्ठामि । न केवलमधितिष्ठामि किन्तर्हि, "इदमहं रक्षः" अवाचीनं "बाधे" । एवमेव "इदमहं रक्षः अधमम्" अध्वरलक्षणं निकृष्टं तमो नयामि । वपाश्रयण्या-वाच्छादयति वपया । "घृतेनद्यावापृथिवी" । वपाश्रयण्यौ द्यावापृथिव्यावध्यास्ते उच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ युवां घृतेन उदकेन आत्मानं "प्रोर्णुवाथाम्" । ऊर्णुञ् आच्छादने । आच्छा-

स्तृꣳ रक्षऽइदमहꣳ रक्षोभितिष्ठामीदमहꣳ रक्षोवबाधऽइदमहꣳ रक्षोधमन्तमोनयामि ॥ घृतेनद्यावापृथिवीप्रोर्णुवाथांवायोव्वेस्तो

दयेयां परस्परम् । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । तथाचोक्तम् । "ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः" इत्युपक्रम्य "आहुतिपरिणाममिदं जगदिति" । तृणाग्रमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति । "वायो वेः स्तोकानाम्" । हे वायो वेः । विद् ज्ञाने अस्य 'दशे'ति रूपे कृते रूपम्

म॰ वेषाभिधारयति अभिराद्यस्रोति, हुत्वा वपाश्रयण्या तृणमास्यति प्राचो विशिखा प्रतीचोभितरा स्वाहा कृते इति। का॰ ६।६।८-२८॥ १६ ॥

विद्वि अवगतार्थो भव । स्तोकानां विप्रुषां वपास्यन्दिनाम् । ते ह्यत्र प्रतिष्ठन्ति । वपामभिघारय-
ति । "अग्निराज्यस्य" । आहवनीयोऽग्निः आज्यस्य हुतस्य "वेतु" पिबतु "स्वाहा" सुहुतमेतद्भ-
विष्यतु । वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति । "स्वाहाकृते" । हे वपाश्रपण्यौ युवां स्वाहाकृते सत्यौ
आहुतिभावमुपगते सत्यौ "ऊर्ध्वनभसम्" ऊर्ध्वम् नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तमूर्ध्वनभसम्
आकाशं "मारुतं" वायुं "गच्छतम्" प्राप्नुवम् । वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य ॥ १६ ॥

कानाम् ग्निराज्य स्य व्वे तु स्वाहा स्वाहाकृते ऽऊर्ध्व नभसम्मा

रु तङ्ग च्छतम् ॥ १६ ॥ इदमापः । इदमापः प्रवह

आत्वने मार्जयन्ते (१) । "इदमापः" । व्यवसाना महापङ्क्तिरब्देवत्या पावमान्यान्त्यः पादः ।
हे आप इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं "प्रवहत" अपनयत । किञ्च "अवद्यं च" । अव-
दनीयं च यत् अभिशापादि "मलं च यत्" यच्च मलं शरीरसंलग्नं प्रसिद्धम् । तच्च प्रव-

(१) चात्वाले मार्जयन्ते यथोक्ता इदमापः प्रवहतेति । का० ६।६।२८ ॥ १७ ॥

धारितस्य पशोः प्राणः । वसां गृह्णाति । "रेडसि" । रिषतिर्हिंसार्थः । या त्वं रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् । अल्पत्वं च यूष्णः श्रुतिः प्रतिपादयति । "रेडसीति लेखयेव हिय." । लेशयशब्दस्याल्पवचनः । "अग्निष्ट्वा श्रीणातु" । यां च त्वामग्निः श्रपयन् श्रीणाति भूयसीकरोति । "आपः त्वा समरिणन्" । यां च त्वामापः समरिणन्समभरन्, रिणातिर्निभर्त्यर्थे । आपो हि पच्यमानेभ्यः पशुभ्यः यं रसमाददते सा वसेत्युच्यते । तां "त्वां

ग्निष्ट्वा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन्वातस्य त्वा ध्राज्यै पूष्णो र ७

वातस्य ध्राज्यै । गृह्णामीतिशेषः । ध्राजिर्गतिः । वातस्यान्तरिक्षेण गतिर्भवत्विति । "पूष्णो-रंह्यै" । पूषा आदित्यः । रंहतिर्गत्यर्थः । आदित्यस्य द्युलोकेन गतिर्भवत्विति गृह्णामि । "ऊष्मणो व्यथिषत्" । ऊष्मा अन्तरिक्षम् । तद्धि ह्यस्य ऊष्मेव । अन्तरिक्षार्थं च वसा गृह्यते होमसमये अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् । ऊष्मणोऽन्तरिक्षस्य या भोक्त्रीशक्तिस्तां व्यथि-षत् व्यथतु । इदं वसान्तरिक्षस्य होमं ख्यात्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षे च हुते तत्प्र-भवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति । तस्मादुच्यते वातस्य ध्राज्या इत्यादि । प्रयौति ।

"प्रयुतं द्वेषः"। द्विष अप्रीतौ। निहतं पृथग्भूतं वसाया द्वेषः (२) ॥ १८ ॥ वसां जुहोति (१)। "घृतं घृतपावानः"। वसायां हि घृतं विद्यते. द्विरभिघारयत्यस्य विहितन्त्वात्। अतएवमाह। घृतं पिबत हे घृतपावानः। धेट् प पाने। 'आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चे'त्यादिना वनिप्। पातार उपसोक्तारः। वसां पिबत हे वसायाः पातारः। हे वसेत्यस

द्यां ऽऽज्ञ ष्मशो व्यथिषुत्प्रयुतन्द्वेषः ॥ १८ ॥ घृतङ्घृतपावानः।
घृतङ्घृतपावनः पिबत व्वसांव्वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि

"अन्तरिक्षस्य हविरसिस्वाहा"। हुतमेतद्धविर्भवतु। दिशोधघारयति। "दिशः प्रदिशः"। अवरभागाकारः सर्वत्र यावाङ्गास्यादिति कात्यायनः। अतएवं व्याख्या। दिग्भ्यः स्वाहा

(२) द्वेषोमद्दोभाग्निरम ॥ १८ ॥ (१) वैश्वेकदेयं जुहोति, घृतंघृतपावान इति, दिशो व्याघारयति वसामेवैव वाजिमवत् (यथा वाजिनमेवैव दिग्व्याघारणं तद्वत्) दिशो व्याघारयति दिशरति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रभृतमाभ्यो मध्ये पूर्वार्धे चेति। का० ।२।१।१।८-२१।१।१।१९-१० ॥ १८ ॥

प्रदिग्भ्यः स्वाहा। आदिग्भ्यः स्वाहा। विदिग्भ्यः स्वाहा। उद्दिग्भ्यः स्वाहा। दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १८ ॥ पशुं संस्थापति (१)। "ऐन्द्रः प्राणः"। इन्द्र आत्मा तस्य सम्भृतः प्राणः ऐन्द्रः प्राणः। अस्य पशोः "अङ्गे अङ्गे"। वीप्सा। यावन्ति पशोरङ्गानि तेषु सर्वेषु। "निदीध्यत्"। दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्त्तमानात्कर्मणि लकारश्छान्दसः। निधीयते

स्वाहा ॥ दिशः प्रदिशऽआदिशो विदिशऽउद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १८ ॥ ऐन्द्रः प्राणो ऽअङ्गे ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्रऽउदानो ऽअङ्गे ऽअङ्गे निधीतः ॥ देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमे

निहितः। ऐन्द्रश्चास्य "उदानः अङ्गे अङ्गे निधीतः" निहितः। एवं तावदनेन यजुषा पशुरूपे प्राणं दत्त्वा अथेदानीं देवत्वष्टरित्यादिकायास्त्रिष्टुभोर्द्धर्चेन त्वष्टारमाह। त्वष्टा हि रूपाणामीष्टे। "हे देवत्वष्टः भूरिते सꣳसमेतु"। बहुप्रकारं तव संबन्धि रूपं यद्विकृतमसिना तत्संगत्य एकीभवतु। कथं भूतम्। "लक्ष्म" समानलक्षणं सत् "यद्विषुरूपं भवति"॥ तस्य

(१) ऐन्द्र प्राण इति पशुं समपति। (पशुरूप चवि सूपेत) का० ६।८।१।

मेत्विति संबन्धः। एवं त्वां हे पशो भाणीथाऋ आनेन मन्त्रेण हस्तीकृतं सन्तम् ढौकृतं सन्तं "देवत्रायन्तम्। देवान् प्रति गच्छन्तम् "अवसे" अवनाय प्रीत्यै(२)। "सखायः" समानख्यानाः पशवः "अनुमदन्तु" अभ्यनुजानन्तु त्वां "मातापितर"श्च। बहुवचनं पूजार्थम् ॥२०॥ प्रतिप्रस्थातोपयजति(१)। "समुद्रं गच्छ। हविरुच्यते। समुद्रं गच्छ तर्पणायेतिशेषः। एवमुत्तरेष्वपि योज्यम्।

तं ते सर्दस्म् यद्विषुर्‌ पुरुभवाति। देवत्रायन्तमवसे सखायोनु त्वामातापितरो मदन्तु ॥ २० ॥ समुद्रं गच्छ। समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवः सवितारं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ-

णं विसृष्टे। "मनोमे" मम "हार्दि" हृदये "गच्छ निबध्नीहि। निबध्यमानो हि स्वादायतनाम

(१) पचने पचतमयं पचे प्रत्ययः। अवितुं त्वमुखेन स्वर्गप्राप्त्या सकलं सर्वमवितुमित्यर्थो वा ॥ २० ॥

(१) प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदस्तीयस्य मच्छेदम् (गुदस्तीयभागमेकादशधा प्रच्छिन्न) पशुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रं जुहोति प्रतिवषट्कारं कृत्वा मनो मे हार्दि यच्छेत्युपस्पर्शनं, (गुदकाण्डं हस्ता कर्णान्ते मुख स्पृशेत्) अनुवाकान्तेषु अनुहोति दिवं ते धूमइति। का० ६।८।१०—१६ ॥ २१ ॥

घ्यते । "तयोरोपयष्टात्मानं नातुमहत्यतीतीति" श्रुतिः । स्वर्ग जुहोति । "दिवन्ते" । स्वरुच्यते द्युलोकं तव "धूमोगच्छतु" इष्टौ । "स्वर्ज्योतिः" । स्वःशब्देनादित्योभिधीयते । ज्योतिः आदित्यं गच्छतु तव । "पृथिवीं" च "भस्मनापृण" आपूरय "स्वाहा" ॥२१॥ हृदयशूलमुपगू-

गच्छस्वाहान्तरिक्षङ्गच्छस्वाहा छन्दांसिगच्छस्वाहा द्यावापृथिवीगच्छस्वाहा यज्ञङ्गच्छस्वाहा सोमङ्गच्छस्वाहा दिव्यन्नभोगच्छस्वाहाग्निं वैश्वानरङ्गच्छस्वाहा मनोमेहार्दि यच्छ दिवन्ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीम्भस्मनापृण स्वाहा ॥२१॥ मापः। मापोमौषधीर्हिंसी

रिति (१)। "मापोमौषधीः"। इदं वै पशोः संज्ञप्यमानस्योत्क्रमस्य हृदयशूलं शुक्समवैतीत्युक्तम् । तत एवमुच्यते । "माहिंसीरपः मा चौषधीः" हिंसीः । इदानीं वरुणमाह । "हे वरुण

(१) मध्यवेत्य शुष्कार्द्रयोः सन्धौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि, तमभिशोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापोमौषधी-रितिचमानोधाव्यः समितिया न इत्युपस्पृश्यततः, (सर्वे अञ्जलिगृहजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्ति)। का० ६।१०।१-५

राजन् "धाम्नोधाम्न." । धामशब्दः स्थानवचनः । यतो यतः पापसमन्वितात्स्थानाद्विभीमः ततः ततः मोऽस्मान्विमुञ्च । यदाहुः । गावोऽवाकण्यो अनवधाना । "यदाहुरघ्न्या इति" । अघ्न्या गोनाम । प्रकरणाद्विहानूबन्ध्याविदयं बहु वचनम् । अनूबन्ध्याबहुत्वे अर्थवत् । एकानूबन्ध्यामन्त्रे तु पूजार्थम् । "य" इदमतिशोकवाक्यानि आहुः अघ्न्या अवध्या अहन्तव्या वन्द्याः

धाम्नोधाम्नोराजँस्ततोव्वरुणनोमुञ्च । यदाहुरघ्न्याऽइतिव्वरुणेतिशपामहेततोव्वरुणनोमुञ्च ॥ सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः

पूजनीया "इति" । इतिकरणो वाक्यार्थमभिनयेन दर्शयति । वयं तु हे "वरुणइतिशपामहे" । इतिः करणप्रदर्शनार्थः । शपतिर्हि सार्थः । एवमनेन विधिना हिंस्याः अघ्न्याः अतएव वयं शपामहे । "ततो वरुणनोमुञ्च" । ततस्तस्मादेनसो वरुण नः अस्मान्विमुञ्च । अथाभिमन्त्रयते । धाम्नो धाम्न इति मन्त्र यज्ञोपगूहनमन्त्रयोर्वा, सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥

॥ एवमग्नीषोमीय. पशु समाप्त ॥

"सुमित्रियाः" साधुमित्रत्वेनावस्थिताः "नः" अस्माकं "मापओषधयश्च "सन्तु"। "दुर्मित्रियाः" दुष्टमित्रत्वेनावस्थिताः "तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि" यञ्च "वयं" यञ्च "द्विष्मो वयम्" ॥२२॥

वसतीवरीग्रहणं करोति (१)। "हविष्मतीः"। अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता। हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः। "यद्वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश" इत्येतदभिप्रायम्।"

सन्तु दुर्मित्रिया॒स्तस्मै॑ सन्तु॒ यो॒ऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मः॥२२॥*

ह॒विष्म॑तीरि॒मा॒ऽआपो॑ ह॒विष्मा॑२ऽआवि॑वा

"हविष्मान्"। हविषा संयुक्तो यजमान "आविवासति"। विवासतिः परिचर्यायाम्। परिच-

(१) अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपां ग्रहणमभिधीयते॥ अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानानामनस्तमितेऽस्तमितये त्विनाग्रास्त्वेनानश्वरनेजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरुज्ञानस्योभयाभाव उदकुम्भो हिरण्यं वोपरि परिसारयन् हविष्मतीरिति। का० ८।८।७-१०। अस्यार्थः-अग्नीषोमीयपशोः वपामार्जनपर्यन्ते कर्मणि जाते अनस्तं गते रवौ हविष्मतीरितिमन्त्रेण वहन्तीनामपामेकदेशाद्वसतीवरीसंज्ञकानामपां ग्रहणं, अस्तंगते रवौ यजमानो पुरा ईजानः सोमयाजी तदा यद्येव तिनाग्रास्त्वपिकाद्वसतीवरीग्रहणं, यदि पुरायजमा

रक्षं गृध्नुधा। इमा आपः "हविष्मान्" हविषासंयुक्तो "देवोहरो" यस्तः आभिरग्निः। "हविदमान् अस्तु सूर्यः"। "एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीत्येतदभिप्रायम् ॥ २३ ॥ शाखाद्यार्थमपरेण निदधाति (१)। "अग्नेर्वः"। अग्नेर्वोयुष्मान् "अपन्नगृहस्य"। पद्यतेरेतद्रूपम्। "नगोयम्"। अपतितगृहस्येतिपर्यायः। "सदसि"। सीदन्त्यस्मिन्निति सदः निकटस्थाने सादसति ॥

ह॒विष्मां॑न्दे॒वोऽअ॑र्ध्व॒रो ह॒विष्मां॑२॥ऽअस्तु॒ सूर्यः॑ ॥ २३ ॥

अ॒ग्नेर्वः॑। अ॒ग्नेर्वोऽप॑न्नगृहस्य॒ सद॑सि सादयामीन्द्रा॒ग्न्योर्भा॑ग॒धेयी॑ स्थ मि॒त्रावरु॑णयोर्भाग॒धेयी॑ स्थ॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ भाग॒धेयीः॑

नः सोमभाजो न यदा यजमानस्य सोमयाजिनो [illegible], तथाप्ययाजिनो उत्तरां कलशं वा [illegible] समीपे धारयत् [illegible] कार्यमिति। निनहनीयो निखननीयो निगाहो मथिकः पात्रविशेषो यो निखन्य भूमौ स्थाप्यते (कुण्डा) इति भाषायाम् ॥ २३ ॥

(१) अग्नेर्व इति निदधाति शाखाद्यामपरेणेति, (नूतनगार्हपत्यपश्चिमे भागे ताः स्थापयेत्) दक्षिणेन निहत्य हविर्धानमनुतरवेदिप्रोक्षणी निदधातीत्यर्थोऽपिच, (ताः शाखादक्षिणतरेण [illegible] निदध्यात्) तत-

यामि। दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां निदधाति। "इन्द्राग्न्योर्भागधेयीस्थ"। इन्द्राग्न्योः संबन्धिनो भागस्य धारयित्र्यः स्थ हे आपः। उत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां निदधाति। "मित्रावरुणयोर्भागधेयीस्थ"। आग्नीध्रे निदधाति। "विश्वेषां देवानां भागधेयीस्थ"। ऋक् "अमूर्याः। षड्देवत्या गायत्री। अभिनयेन दर्शयन्नाह। "अमूर्या" आपः "उप" समीपे। सूर्यस्येति विभक्तिव्यत्ययः। या"भिर्वा सूर्यः सह"। अथापि समुच्चयार्थे भवतीति वाशब्दः समुच्चयार्थीयः

स्त्य॥ अमूर्याऽउप सूर्य्ये याभिर्वा सूर्य्यः सुह॥ तानो हिन्वन्त्वध्वुरम्॥ २४॥ * हृदे त्वा। हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्य्याय त्वा॥

याभिश्चाद्भिः "सूर्यः सह" याति। "ता" आपः "नः" अस्माकं "हिन्वन्तु"। हिन्वतिस्तर्पणार्थः। तर्पयन्तु "अध्वरं" यज्ञं॥२४॥ सोममुपावहरति(१) "...दे त्वा"। सोम्यनुष्टुप् ब्रह्मार्षेयः। ब्रह्मणस्या पूर्वतः (इन्द्राग्न्योरितिमन्त्रेण) मित्रावरुणयोरिति वा (मन्त्रेण) विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे (आग्नीध्रीयस्य पश्चात्)। का॰ ८।११-१८-२२-२३। भाग एव भागधेयः। स्वार्थे धेयः। कीजवमार्कत्वादिना ङीप्॥ २४॥

(१) आज्यासादनात्...त्वा (आज्यास्तरणपर्यन्तं कृत्वा) एषां ... सोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे त्वेति,

निययातिन्नाये। कामाय एतन्मम स्यादिति। त्वां सोममुपावहरामि। "दिवेत्त्वा"। हे सोम देवलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि। 'सूर्याय' सूर्यप्रमुखेभ्यो देवेभ्यः हे देवसोम त्वामुपावहरामि। त्वं चोपावहृतो भिष्ट्वा "ऊर्द्ध्वमिममध्वर" यज्ञं कृत्वा "दिवि" देवलोके "देवेषु" ये होत्राः। वषट्कारयाजिनोऽध्वर्य्यो होत्रा उच्यन्ते। "यच्छ" नियच्छ ॥ २५ ॥ किञ्च। हे "सोम-

ऊर्द्ध्वमिमम्ध्वरन्दिविदेवेषु होत्रायच्छ ॥ २५ ॥ सोमराजन्।
सोमराजन्विश्वास्त्वम्प्रजाऽउपावरोह विश्वास्त्वाम्प्रजाऽउपावरोहन्तु ॥ शृणोत्वग्निः समिधाहवम्मेशृणवन्त्वापोधिषणाः

राजन् विश्वा" सर्वाः "त्वं प्रजा उपावरोह" अधितिष्ठ "आधिपत्याय" राज्याय। विश्वज्योपतिष्ठते (१)। "विश्वास्त्वां प्रजाउपावरोहन्तु"। प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः। जुहोति।

(सोममादायार्धं विसस्य दक्षिण शकटोऽभिपवार्थपाषाणेषु निदध्यात्)। का० ८।१।५ ॥ २५ ॥

(१) विश्वास्त्वामिति विशज्योपतिष्ठते, अभ्युदायत्यग्निर्युत्क्षमाणे चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोतिस्रुपाणाग्निरिति। का० ८।१।६-८।२।२४-२-१ ॥ २६ ॥

"शृणोत्वग्निः"। त्रिष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता। शृणोत्वनुजानात्वग्निः। "समिधा" समित्पूर्विकया आहुत्या। "हवं" आह्वानम् "मे" मम। "शृण्वन्त्वापः" "धिषणाश्च देवीः" धीसादिन्यो वाधीसादिन्यो वा। "देवी" देव्यः। चशब्दः समुच्चयार्थः। "श्रोता ग्रावाणः"। यूयमपि शृणुत हे ग्रावाणः। कथमिव। "विदुषो न यज्ञम्"। उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारो नकारः। विदि-

श्चद्देवीः। श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञꣳ शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहा॥ २६॥ देवीरापः। देवीरापोऽअपान्नपाद्यो वऽऊ-

तार्थं इव। परिष्टप्रकारिणो यज्ञं। प्रत्यक्षकृतः मादो मध्यमपुरुषयोगात्। "शृणोतु देवः सविता हवं" आह्वानं "मे" मम "स्वाहा" सुहुतमस्तु। स्वाहा वागाह॥ २६॥ अप्सु जुहोति। "देवीरापः"। पङ्क्तिरब्देवत्या। हे देव्यः आपः "अपान्नपात् त्वं शृका" "यो वः" युष्माकं "ऊर्मिः"

(१) अवभोयेगत्या देवीराप इति जुहोति। का० ८।३।७। "स्वाहा" इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु। ग्रहीष्यमाणानामस्मामिद मूल्यमाहुति तदुक्तं तित्तिरिणा—देवीरापो अपान्नपादित्याहाहुत्या वैनिष्क्रय गृह्णातीति॥ २७॥

अस्यां भातः सन्नोलः "हविष्य:" यज्ञियः। "इन्द्रियावान्"। इन्द्रियशब्देन वीर्यमभिधीयते। इन्द्रियावान् वीर्यवान्। छान्दसं दीर्घत्वम्। "मदिन्तमः" मदयितृतमः तर्पयितृतमः स्पष्टत्वेन। "त"मूर्मिं "देवेभ्यो देवत्रा"। 'देवमनुष्ये'त्यादिनात्रा प्रत्ययः। देवान्प्रतियायिनं "दत्त" प्रयच्छत। "शुक्रपेभ्यः"। शुक्रशब्द उपलक्षणार्थः। शुक्रादिसोमग्रहपातृभ्यो देवेभ्यः। "येषां" च देवानां

स्मिन्॑ विष्ण्य॒ऽइन्द्रि॒यावा॑न्म॒दिन्त॑मः। तन्दे॒वेभ्यो॑ देव॒त्रा द॑त्त शुक्र॒पेभ्यो॒ येषा॑म्भा॒गस्थ॒ स्वाहा॑ ॥ २७ ॥ का॒र्षि॑रसि। का॒र्षि॑

"यूयं भागः स्थ" भवत। तेभ्यो दत्तेति संबन्धः ॥ २७ ॥ "कार्षिरसि"। अनुष्टुप् यथाविनियोगं देवताः। चमसेनाज्यमपोहति। (१) "कार्षिरसि"। कृष विलेखने। हे आज्य! आकृष्ट त्वमसि एवं देवतया भक्षितमित्यर्थः। तेन गृह्णाति। "समुद्रस्यत्वा"। "आपो वै

(१) कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहति, समुद्रस्य त्वे ति तेन (मैत्रावरुणचमसेन) गृह्णाति, मध्ये च (अग्न्यागारे) चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संसर्जति क्रमाय इति। (मैत्रावरुणचमसस्था आपः वसतीवरीभिः संयोजयतीत्यर्थः) । का० ८।२।८-१२ ॥ २८ ॥

समुद्र" इति श्रुतिः। वसतीवरीलक्षणस्याम्बु समुद्रस्य "त्वाम् अचोत्थै" अनुपचीयतायै "उन्नयामि उद्गृह्णामि। वसतीवरीयां हि वर्द्धनाय एता आपो गृह्यन्ते। संसृजन्ति। "समापोऽग्निरग्मत"। संगच्छताम् आपो वसतीवरीलक्षणा आभिरद्भिर्मिलावरूपाश्चमसस्थाभिः। संगच्छतां च ओषधीभिः व्रीहियवादिभिः। ओषधीः मुञ्जसूनादिकाः। अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि तयोपयोगो भवत्वित्यभिप्रायः॥ २८॥ जुहोति (१)। "यमग्ने"।

रसिसम् हस्य आचित्य ऽउन्नयामि॥ समापो ऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः॥२८॥ यमग्ने। यमग्ने पृत्सुमर्त्यमवा वाजेषु यञ्जु

गायत्र्याग्नेयी। हे अग्ने यं "मर्त्यं" मनुष्यं "पृत्सु" संग्रामेषु "अवाः"। अवतेरक्षणार्थस्येतद्रूपम्। अवसि रक्षसि। "वाजेषु"। वाज इत्यन्ननाम। हविर्लक्षणेष्वन्नेषु असुरह्यतेषु। "यं" च पुरुषं। "जुनाः" जुनातिर्गत्यर्थः। अभिगच्छसि। "स" पुरुषो "वन्ता"। जिनात्यन्नं, तृजन्तमेतत्

(१) प्रवरणी संसरमग्निष्टोमे जुहोति अभावे चतुर्गृहीतं यमग्ने इति (अभावे होतृपर्यायभावे)। का० ८।३।१३।

आद्वादात्तत्वात्। अथा सतत भवति। "शश्वती:" शाश्वतिका:। "हूप:" अन्नानि (२) ॥२८॥
अद्रिमादत्ते (१)। "देवस्यत्वा"। व्याख्यातम्। "आददे" गृह्णामि। "रावासि"। रातेर्दा-
नार्थस्य रावा। "एतद्ध्वेपदम् रासत" इतिश्रुतेः। आहुतीनां च दातासि। "गभीरम् महा-
न्तम् "इमम् अध्वरं यज्ञं "कृषि कुरु। "इन्द्राय" इन्द्रार्थम्। "सुषुतमम्"। सुरुपसर्गः पूर्वः।

नाः॥ सवन्ताम्मधुमतीरिषः स्वाहा॥ २८॥ * देवस्यत्वा। देव
स्यत्वासवितुः प्रसवे श्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम्॥ आद
देरावासिगभीरमिममध्वरङ्कृधीन्द्रायसुषूतमम्॥ उत्तमेन पवि

सुम् अभिषवे। अस्य निष्ठातकारलोपः छान्दसः दीर्घत्वं च तमपि प्रत्यये। अथ कोर्थः। साधु
अभिषुतम् अतिशयेन "उत्तमेन" उत्कृष्टेन "पविना" पावनेन सोमेन पवनशीलेन वा। "ऊर्ज-

(२) उक्थसंस्थे यमम इति मन्त्रपाठं परिधिं सृजेत्। षोडशिसंस्थे रराटीं सृजेत्। अतिरात्रे हविः सृजेत्
अन्यसंस्थाय हविर्धानं प्रविशेत्। महीधरभाष्ये॥ २८॥

(१) देवस्यत्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति मार्गविचाराख्य उपांशुसवनः, निग्राभ्यास वाचयति रसोना निग्राह्य

स्वन्त" रसवन्तम् "मधुमन्त" मधुस्वादुना रसेनोपेतम् "पयस्वन्तं" पयःस्वादुना रसेनोपेतम् घ्वरं कृणोति संबन्धः। निगृभ्यासु वाचयति। "निगाभ्यास्थ"। यस्मादिन्द्रेण यूयं गृहीतास्तस्मान्निगाभ्या उच्यन्ते। यस्मादेवं बहुमाननामधेयप्रतिलम्भयुक्ता भवथ। देवैश्च स्तुता-

नोर्ज स्वन्तम्मधुमन्तम्पयस्वन्तंनिगृभ्या स्त्थदेवश्रुतस्तर्प्पयतमा मनोमे ॥ ३० ॥ मनोमे। तर्प्पयतवाचम्मेतर्प्पयतप्प्राणम्मेतर्प्पयतचक्षुर्म्मेतर्प्पयतश्श्रोत्रम्मेतर्प्पयतात्मानम्मेतर्प्पयतप्प्रजाम्मेतर्प्पयतपशूंन्मेतर्प्पयतगणान्मेतर्प्पयतगणामेमाव्वि

स्तश्च बहुनामान्विताः सत्यः "तर्पयतमा" समासव्यासेन ॥३०॥ "मनोमे" मम "तर्पयत"। इति विस्तारः व्यासेनोक्तः। समासेनाह। "आत्मानं" पिण्डशरीरम् "प्रजां" पशून् गणान्म-सुपस्थं घातान्। "गणाश्चमावितृषन्"। मद्धदानेन पूरिता अपि सन्तो मा विगततृष्णा-नित्राभ्यस्य्वेति। का० ८।४।५-७ ॥ ३० ॥

भयन्तु। अनुरक्तगणोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ 'सोमं मिमीते (१)। "इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते"। मिमइतिशेषः। "इन्द्राय त्वा आदित्यवते" मिमे। प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्रायेत्यर्थः। "इन्द्राय त्वा अभिमातिघ्ने" मिमे। "सपत्नोवाअभिमाति"रितिश्रुतिः। सपत्नस्य हन्त्रे। "श्येनाय"। श्येनरूपिण्यै गायत्र्यै त्वां, "सोमभृते"।

तृषन् ॥ ३१ ॥ इन्द्राय त्वा। इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इन्द्राय त्वादित्यवत इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने ॥ श्येनाय त्वा सोमभृतेऽग्नये त्वा रायस्पोषदे ॥ ३२ ॥ यत्ते। सोमदिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां

'ह्रग्रहोर्भश्छन्दसी'ति हस्य भकारः। "सोमभृते" सोमस्याहर्त्र्यै गायत्र्यै मिमे। "अग्नयेत्वारायस्पोषदे"। रायो धनं तस्य पोषो वृद्धिस्तं ददातियस्तस्मै रायस्पोषदे। अग्निशब्देनात्र गायत्र्यभिधीयते भक्तिश्रुतेः। "अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री"ति ॥३२॥

(१) तर्पासवने सोम मिमीते इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते इति पञ्चभिः प्रतिमन्त्रम्। - का० ८।४।८ ॥ १२ ॥

मितालम्भनम् (१)। "यत्तेसोम"। सौमविपरीता बृहती। "श्रुतकामस्य—मन्त्रस्य कारणं निदानम्। "यदा किल देवानां हविरभूत् सोमः तदेषु लोकेषु तिस्रस्तनूर्व्यदधात्।" तासामनेनाप्तिः क्रियते। यत्ते तव हे सोम "दिवि" द्युलोके "ज्योतिः"। यच्च "पृथिव्यां ज्योतिः"। यच्च "उरौ" विस्तीर्णे "अन्तरिक्षे" "तेन" तन्नाम्नेन ज्योतिषा "अस्मै" यजमानाय अस्य यजमानस्य संबन्धिनि यज्ञे "उरु" विस्तीर्णं कृत्स्नं शरीरमात्मनः "क्षधि" कुरु। ऋत्विजां च

अद्युरावन्तरिक्षे ॥ तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे वोचः ॥ ३३ ॥ श्वात्रास्थ। श्वात्रास्थवृत्रतुरो राधोगूर्ताः

"राये" दक्षिणाप्राप्तये उरु शरीरं "कृधि" कुरु स्वकीयम्। किञ्च। "अधिवोचः" अधिब्रूहि। "दात्रे" यजमानाय। कृत्स्नोऽहमागत इति ॥ ३३ ॥ आसिञ्चतिनिग्राभ्याः (१)। "श्वात्रास्थ"। उपरिष्टाद्बृहती निग्राभ्या। आपो देवताः। या यूयं "श्वात्राः स्थ"। श्वत्रमिति क्षिप्रनाम।

(१) यत्त इति मितालम्भनमिति का० ८।४।८ ॥ ३३ ॥

(१) श्वात्रा स्थेति आसिञ्चति निग्राभ्या इति। का० ८।४।१२ ॥ ३४ ॥

य० क्षिप्रकारिण्यो भवथ शिवा वा भजथ। "इन्द्रतुरः"। तुर्वतिर्वधकर्मा। इन्द्रस्य हन्त्र्यः। "राधो-
य० गूर्त्ती"। राधो धनमुद्गिरन्तीति राधोगूर्त्तीः। "अमृतस्यपत्नीः" अमृतत्त्वस्य पालयित्र्यः।
सं० "ताः" हे "देवीः"। 'वाच्छन्दसी'तिदीर्घत्त्वम्। "देव्यः" देवान् प्रति। "इमं"यज्ञं "नयत" प्राप-
१३५ यत। किञ्च अध्वर्युणा "उपहूताः" सत्यः "सोमस्यापिबत" ॥ ३४ ॥ प्रचरति (१)।
उ० "माभेः"। हे सोम मा भेषीः। "मासंविक्थाः"। ओविजी भयचलनयोः। सं पूर्वः

मा० अमृतस्य पत्नीः। ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञन्नयतोपहूताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥ माभेः। माभेर्मासंविक्था ऽऊर्जन्धत्स्व धि-

कम्पनमभिधत्ते। मा च त्वं कम्पनं कृथाः देवत्वप्राप्त्यर्थं त्वामहमभिषुणोमि। अतः। "ऊर्जं धत्स्व" रसं धेहि। एवं सोमं संबोध्य अथेदानीं द्यावापृथिव्यौ संबोधयति। हे "धिषणे" हे द्यावापृथिव्यौ। "वीड्वी सती वीडयेथाम्"। वीडुशब्दो दृढवचनः। युवां स्वत एव दृढे सत्यौ वीडयेथां दृढमात्मानं कुरुतम्। अस्मात् ग्राव्णः अभ्यतात्। किञ्च "ऊर्जं दधाथां", रसं

(१) माभेरिति प्रचरति। का० ८।७।१ ॥ ३५ ॥

दधाथाम्। अस्मिन्सोमे अनेन उद्गात्रा वज्रसंयुक्तेन "पाप्मा" यजमानस्य "हतः" अ"भूत्
"सोमः" ॥ ३५ ॥ निग्राभं वाचयति (१)। "प्रागपागुदक्"। द्वाभ्यामृग्भ्यामुष्णिग्बृहतीभ्याम्।
सौमी द्वितीया ऐन्द्री। सा दिग्भिर्मिथुनमिच्छति। तच्च देवाः संपादितवन्तः। तदेतद्दृचा-
मुक्तम्। हे सोम "प्राक्" प्राणञ्चनाः। "अपाक्" अपागञ्चनाः। अधराञ्चनाः। "एवं-

षं यो ह्रीं डीं स तो व्वौ ँ व्य थाम् ऊर्ज न्दधाथाम् ॥ पाप्मा हतो मसो

मः ॥ ३५ ॥ प्रागपाक्। प्रागपागुदगधराक्सर्वतस्त्वा दिश

सर्वतः त्वां दिशः "आधावन्तु अभिसमागच्छन्तु। दिग्वासिनो वा जनाः किमभिभाषमाणाः
परस्परं त्वामभिधावन्तु। "अम्बनिष्पर"। हे अम्ब मातृप्राचीदिविशेषदिगभिधाने निस्त्रिय
सोम "पर"। पालनपूरणयोः इत्यस्यैतद्रूपम्। पूरय सौभाग्यैरेतं सोमम्। किं प्रयोजन-
मिति चेत् "समरीविदाम्"। प्रजावा अरीरि"ति श्रुतिः। संविदा" संविदन्ताम्।

(१) प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसोल्लाने भूनवधाय प्रागपागिति। का० ८।७।२०॥ ३६॥

श्रीः प्रजाः। एतदुक्तं भवति।, सोमसमागमेऽस्माकं सन्ति नानादिग्वासिनो जनाः संजानते एवम् ॥ ३६ ॥ "त्वमङ्ग" (१)। हे इन्द्र यतः त्वम् अङ्ग। अङ्गेति क्षिप्रनाम। क्षिप्रं "प्रशंसिषः" प्रशंससि। "देवः" सन् हे "शविष्ठ" बलिष्ठ "मर्त्यं" मनुष्यं यजमानम्। यतः कारणात् "नत्वत्" नत्वतः अन्यः हे मघवन् "धनवन्" "अस्ति" विद्यते "मर्डिता"

आधावन्तु। अस्व निषपंर्सम रीर्व्विदाम् ॥ ३६ ॥ त्वमङ्ग। त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम्। न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ३७ ॥ इति संहितायां षष्ठोऽध्यायः।

मृड सुखने। सुखयिता यजमानानाम्। "इन्द्र ब्रवीमि" अस्यदभुतं तव सम्बन्धि "वचः" वचनमार्षम् ॥ ३७ ॥ इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(१) इन्द्र ऽत्या यया बृहती गौतमदृष्टेयं ऋक ॥ ३७ ॥

भारद्वाजीयशाखा योगीन्द्रविदुषा कृते। षष्ठो गतोऽयमध्यायो मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे ॥ ६ ॥

"वाचस्पतये"। उपांशुग्रहणस्य पुरोरुक्। अनुष्टुप् प्राणदेवत्या। गृह्णाति (१)। "वाचस्पतये पवस्व"। "प्राणो वै वाचस्पति"रितिश्रुतिः। वाचस्पतये प्राणाय पवस्व (२)। पवनं गमनम्, देवतायाँ प्रवृत्तिः। "वृष्णोऽअꣳशुभ्यां गभस्तिपूतः"। यस्त्वं वृष्णोर्वर्षितुः सोमस्यांशुभ्याम् अध्वर्युगभस्तिभ्यां पूतः। "पाणी वै गभस्ती" इतिश्रुतिः। द्वितीयं गृह्णाति। "देवो-

ॐ व्वाचस्पतये ॥ व्वाचस्पतये पवस्व व्वृष्णोऽअꣳशुभ्याङ्गभस्तिपूतः ॥ देवो देवेभ्यः पवस्व येषाम्भागोसि ॥ १॥

देवेभ्यः पवस्व"। देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु। न ह्यदेवो देवान्तर्पयितुमलम्।

(१) षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्तामन्त्रा उक्ताः सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते। उपांशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति। का० ९।१।१-९। अत्र मन्त्रत्रयादौ उपयामगृहीतोऽसीत्यूह्यम्। मन्त्रत्रयेण चैकैकवारमुपांशुं ग्रहं गृह्णीयात्। (२) यदा पतये पालकदेवतार्थं वाच वाचा तृतीयया विपरिणामः, वाक्सम्बन्धि-

ॐ वाचस्पतयउपयामगृहीतोलोकित्तिकावाजायोयं वाहिकी यस्तएकाप्राणायतिस्रोमघवद्रन्द्राग्नी आगतमाध्वी माक्षर्ष-धीभृतोविश्वे देवास आगतेन्द्रमरुत्वोमरुत्वं वृषभं मरुत्वांतोजसे सजोषाइन्द्रमरुत्वा इन्द्रश्च इन्द्रोमरुत्वा इन्द्रएके-कोदृत्यमष्टौ पञ्चविंशं अतिरष्टाग्नतारिठं अत्। (अनु०)

केषां देवानाम् "येषां" त्वं देवानां "भागोसि" ॥ १ ॥ तृतीयं गृह्णाति (१)। "मधुमतीः"। मधुरस्वादोपेताः "नः" अस्माकम् "इषः" अन्नानि "कृधि" कुरु। गृह्यमाणः अंशून् सोमे निदधाति। "यत्ते सोम"। यत् ते तव हे सोम "अदाभ्य"नाम। दभ्नोतिर्हिंसार्थः अनुपहिंसितं नाम। किं तत् सोमेति। 'जागृवि' जागरणशीलं च अनुपहतं मानुषे-

मधुमतीर्न ३ । मधुमतीर्न ऽइषस्कृधि यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि स्वाङ्कृतोसि ॥ २ ॥ स्वाङ्कृतोसि । विश्वेभ्य ऽइन्द्रियेभ्यो दि

र्धर्मैः। "तस्मै ते" तव हे "सोम" सोमाय स्वाहा। स्वाहा इत्युक्त्वा निष्क्रामति। "उर्वन्तरिक्षमन्वेमि"। व्याख्यातम् ॥ २ ॥ जुहोति (१)। "स्वाङ्कृतोसि"। स्वयं कृतोसि। स्वयं मन्त्रेण पवस्त्वयं ॥ १ ॥

(१) यत्ते इत्यस्मात् सोमे निदधाति स्वाहेत्युर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणम्। का० ८।४।२८-२४ ॥ २ ॥

(१) स्वांकृत इति जुह्वा पात्रमुत्कृष्टं, प्रथमे परिधावुपाम पात्रि प्राणुपामाहिं देवेभ्य ति, त्याज्यतो र

कृतोसीति माभे छन्दसि यकारलोपः। स्वयमुत्पन्नोसि। "प्राणो वा अस्यैष गृहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात" इति श्रुतिः। स्वयमुत्पन्नोसि "विश्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः" सकाशात्। "दिव्येभ्यः" देवेभ्यः "पार्थिवेभ्यः" द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्नोसि इत्यनुवर्त्तते। यस्त्वमेव स्वतन्त्रो-ऽकृतकः तं "मनः त्वाष्टु"। मनः प्रजापतिः त्वां व्याप्नोतु (२)। "प्रजापतिर्वै मनः। प्रजा-पतिष्ट्वाश्नुतामि"तिश्रुतिः। "स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय"। स्वाहाकारेण त्वां जुहोमीतिशेषः।

व्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय देवेभ्यः

हे शोभन "भव गृह सूर्याय"। प्रागुपमार्ष्टि मध्यमे परिधौ। "देवेभ्यः त्वा"। देवेभ्यो मरी-चिपेभ्योऽर्याय त्वामुपमार्ज्मीतिशेषः। बाह्वादिशिष्टमंशुमभिचारं जुहुयात्। "देवांशो"।

त्रिष्टं यद्यमभिचरन् जुहुयाद्वायविति प्राणायत्वेति पातालाद्वनम् उपांशुसवनं पाथिनामभक्ष्योदस्व व्यानायत्वेति संसृष्टमिति। का० ८।४।२७-४। (२) अश्नुतां व्याप्नोतियस्यार्थ इति। हे प्राणरूपग्रह स्वांकृतोसि मयास्वीकृतोसि, देवेभ्यो देवजातिस्थितेभ्यः; पार्थिवेभ्यो मनुष्यजातिस्थितेभ्यः; सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः, इन्द्रियार्थं मनय तेषामधीशं त्वां व्याप्नोतु। हे सुभव प्राणयोपांशुग्रह तादृशं त्वां वहिःप्राणरूपाय सूर्याय जुहोमि। आदित्यो वै बाह्यः प्राणः

हे देव सोमांशो "यस्मै वधाय त्वाम् "ईडे"। ईडिरध्येषणाकर्मा। प्रार्थयामि। तत्सत्य-मस्त्विति शेषः। "उपरिसृष्टा" अनतिगत्वर्थः। उपर्युपरिगतेन "भङ्गेन" आमर्दनेन हतो निहतः। अपावितिनामादेशः। "फट्"। जिफला विशरणे। क्विबन्तस्यै तद्रूपम्, डलयोरेकत्वात्। विशीर्यतु। फटिति अभिचारे स्वाहाकारस्य स्थाने प्रयुज्यते। पात्रासादनम्। "प्राणाय-

स्त्वामरीचिपेभ्यो देवांऽअंशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हतोसौ फट् प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा ॥३॥ * उपयामगृहीतोसि।

त्वा"। सादयामीति शेषः। उपांशुसवनं सादयति। "व्यानायत्वा" ॥ ३ ॥ अन्तर्यामं गृह्णाति (१)। "उपयामगृहीतोसि"। उपयमतीत्युपयामः। उपयामेन गृहीतः त्वमसि।

उपांश्वपि पृथिवी ... प्राणमनुगृह्णीत इत्यादिकं पूर्ववत् । ... दिव्यपार्थिव-मन्त्राभ्यां ... तित्तिरिणोक्तं ... प्राणमेव ... इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च ... त्वाभियुक्तेन दैवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति महीधरभाष्ये ॥ ३ ॥

(१) ... अन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति। का० ८।८।१ ॥ ४ ॥

"इय" वा उपयाम इयं वा इदमि"त्यादिश्रुतिः। "अन्तर्यच्छमघवन्" हे मघवन् अन्तर्मध्ये गृहपात्रे यच्छ निगृह्णीष्व। ततः "पाहि" गोपाय पावस्व सोमम्। ततोनन्तरम् "उरुष्यरायः" उरु-पतिर्गोपायनार्थः। "पशवो वै राय" इति श्रुतिः। गोपाय पशून्। "इषोयजस्व"। इषोन्नानि तत्प्रभवत्वात्प्रजा लक्षणया इष उक्ताः। "प्रजा वा इष" इति श्रुतिः। यजस्व यायजूकाः

उपयामगृहीतोस्यन्तर्यच्छमघवन्पाहिसोमम्॥ उरुष्यरायऽएषो यजस्व॥ ४॥ अन्तस्ते। अन्तस्तेद्यावापृथिवीदधाम्यन्तर्दधा-

कुरु। अग्निरर्थे श्रुत्या एतत्पद व्याख्यातम्॥ ४॥ "अन्तस्ते"। अन्तर्यामपुरोरुक्। चिट्प् मघवद्देवत्या। यस्य तव प्राणरूपापन्नस्यान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थाप-यामि। "अन्तर्मध्ये च दधामि "उरु" विस्तीर्णमन्तरिक्षम्"। सत्व "सजूः" समानजोषणः सह प्रीयमाणः। "देवेभिर्देवैः। "अतोभिसएस् बहुल छन्दसी"तिभिस्। "अवरैः" परैश्च।

(१) मदयस्व तर्पय। मद तृप्ती चौरादिक आत्मनेपदी॥ ५॥

यनरैः पृथिवीसानैः परैः दुस्थानैः "अन्तर्यामे" अस्मिन् ग्रहे होमायोद्यते हे मघवन् "मादयस्व" हर्षयस्वात्मानम् (१) ॥ ५ ॥ जुहोति (१)। "स्वाङ्कृतोसि"। व्याख्यातम्। पात्रमासादयति। "उदानायत्वा" ॥ ६ ॥ ऐन्द्रवायवं गृह्णाति (१)। "आवायोभूष"। त्रिष्टुप्

मन्वन्तरिक्षम्। सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन्मादयस्व ॥ ५ ॥ स्वाङ्कृतोसि। स्वाङ्कृतोसि विश्वेभ्यऽइन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यऽउदानाय त्वा ॥६॥ * आवायो।

वायुर्देवत्या। हे वायो आ अभूष अभ्याक्रमस्व। हे "शुचिपाः" पवित्रं सोमं प्रथमवषट्कारवषट्कृतमप्राप्तमन्यैर्देवताविशेषैः पिबतीति शुचिपाः। "उपनः" उप समीपे नः अस्माकम् "अभयाक्रम-

(२) स्वाङ्कृत इति निःशेषयोंव कमभिहत प्रथमे च नुग्रहेन मार्विना प्रत्यजिति, उदानायत्वेति पात्रमासादयतीति। का० ८।६।२-४ ॥ ६ ॥ (१) ऐन्द्रवायवं यष्ट्वात्वा वाचयति। का० ८।६।१ ॥ ७ ॥

सु ति सं बन्धः । केनाहमभ्याक्रम इति चेत् "सहस्रं ते नियुतो विश्ववार"। बहवः ते नियुद्गणायुक्ता अश्वा विद्यन्ते। "हे विश्ववार"। विश्वं सर्वं वृणोति विश्वैः सर्वैर्वा व्रियते प्राणिभिरिति विश्ववारः तस्य संबोधनं हे विश्ववार। किञ्च "उपोते अन्धोमद्यमयामि"। उपगमयामि च ते तव स्वभूतम् अन्धोन्नं मद्यं मदनीयम्। कथं भूतम् "यस्य" सोमस्य

आवायोभूषशुचिपाऽउपनः सहस्रन्तेनियुतोविश्ववार। उपो तेऽअन्धोमद्यमयामियस्यदेवदधिषेपूर्व्वपेयंव्वायवेत्वा ॥ ७ ॥ इन्द्रवायूऽइमे। सुताऽउपप्रयोभिरागतम् ॥ इन्दवोवामुश

हे "देवदधिषे" धारयसि। "पूर्वपेयम्"। प्रथमवषट्कारलक्षणम्। पूर्वपानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इत्याशयः। "वायवेत्वे"ति देवतोद्देशः ॥ ७ ॥ द्वितीयपुरोरुक् (१)। "इन्द्रवायू"। वायवी गायत्री। हे इन्द्रवायू "इमे" अभिषुताः सोमाः अतः कारणात् उप-

(१) उपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति, दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनमिति। का० ९।६।६ ॥ ८ ॥

प्रयोभिरागतम्"। उपेत्ययमुपसर्ग आगतमित्यनेन संबध्यते। उपागतम् उपगच्छतम्। प्रयोभिः। प्रयःशब्दः इण् गतावित्यस्य धातोः असुन्प्रत्ययान्तस्य। 'इणोयणि'तियणादेशः भिस्। ततस्तकारस्य छान्दसः सकारः। ततो रुत्वादि ततः अपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिद्ध्यति। प्रयद्भिरश्वैः शीघ्रैरागच्छतम्। किञ्च। "इन्दवोवामुशन्तिहि"। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मा-

न्तिहि। उपयामगृहीतोसिवायवऽइन्द्रवायुभ्यान्त्वैषतेयो निःसजोषोभ्यान्त्वा ॥ ८॥ * अयंवाम्। अयंवाम्मित्त्रा

दिन्दवः सोमाः वा युवाम् उशन्ति। वश कान्तौ। कामयन्ते। यदस्मादिन्द्रवायू पिबतमिति। "उपयामगृहीतोसिवायव इन्द्रवायुभ्यां त्वा"। गृह्णामीतिशेषः। सादयति। "एषतेयोनिः"। एष पृथिवीलक्षणः ते तव योनिः स्थानम्। योनिशब्दो हि स्थानवचनः। "स जोषाभ्याम्"। सह प्रीतिभ्यां त्वां सादयामीति शेषः॥ ८॥ मैत्रावरुणस्य पुरोरुक्। "अयंवाम्" (१)। गायत्री मैत्रावरुणी। हे "मित्रावरुणौ" अयं वां युवयोः अयमभिषुतः सोमः" हे

(१) मैत्रावरुणमयं वा मिति। का० ९।६।७॥ ८॥

"ऋतावृधौ" सत्यवृधौ वा यज्ञवृधौ वा। अतः कारणात् "मम इत् इह श्रुतं हवम्"। इदितिनिपात एवार्थे। ममैव इह यजमानानां मध्ये श्रुतम् आह्वानम्। "उपयाम गृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा"। देवतादेशः॥ ९॥ पयसा श्रीणाति (१)। "रायावयम्"। मैत्रावरुणी त्रिष्टुप्। उपरितनेर्द्धर्चे तदः यवसादिह यदोध्याहारः। इह कामदुघां प्रार्थयते मन्त्रदृक्।

वरुणासुतः सोम ऋतावृधा॥ ममेदिहश्रुत हवम्॥ उपयामगृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यान्त्वा॥ ९॥ रायाव्वयम्। रायाव्वयꣳसꣳसवाꣳसोमदेम हव्व्येन देवायवसेन गावः॥ तान्धेनुम्मि

यया धेन्वा गृहे सत्या। "रायावयꣳ ससवाꣳ सोमदेम"। राया धनेन वयं ससवांसः। धन सन संभक्ताः। संभक्ताः सन्तो हृष्टाः स्याम। कथमिव। "हव्येन देवाः"। यथा हविषा संभक्ता देवा हृष्यन्ति। यथा च "यवसेन" गवाह्निकादिना "गावो" हृष्टा भवन्ति "तां" तथाभूता "धेनुं" हे "मित्रावरुणौ युवं" युवाम् "नः" अस्मभ्यं "विश्वाहा" सर्वदा। "धत्त"

(१) पयसा श्रीणाति न कुमावन्तर्धाय रायावयम्। का॰ ९।४।१८॥ १०॥

क्षितेः पदैः वाक्यं प्रायशः कल्प्यते । हे सोम तमिन्द्रं "ज्येष्ठतातिम्" उत्कृष्टतातिम् उत्कृष्टवि-
स्तारम् । अथवा । 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसी'ति तातिल् प्रशंसायाम् । ज्येष्ठतातिं
ज्येष्ठप्रशस्यम् । "बर्हिषदम्" । यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदम् । "स्वर्विदम्" । स्वःशब्देन
द्युलोकोऽभिधीयते । द्युलोकं जानाति । तत्र हि तस्य निवासः । "धुनिम्" । धूञ् कम्पने । कम्प-
यितारं शत्रूणाम् । "आशुं जयन्तम्" शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि । तमेव गुणविशिष्टमिन्द्रं

थांविश्वस्वथेमथांज्ज्येष्ठतांतिम्बर्हिषदंꣳस्वर्विदंम् ॥ प्रतीचीनं
वृजनन्दोहसेधुनिमाशुञ्जयन्तमनुयासुवर्द्धसे ॥ उपयामगृहो

हे सोम "यासु अनु वर्द्धसे" । यासु क्रियासु यजमानेषु वर्द्धसे पुनःपुनः संस्क्रियसे तासु तासु
क्रियासु त्वमवस्थितः । तत्र "प्रतीचीनं वृजनं दोहसे" । प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखमिन्द्रमवस्थाप्य
मनुतिष्ठताम्, तत्प्रकारोऽयं प्रोक्षिताभ्यां ताभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्र-
न्थयोः क्रमेणाच्छादनं कृत्वा प्रोक्षिताभ्यां अग्नावपसृज्यात् । तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं विधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्र-
मपमार्ष्टीति सूत्रार्थः ॥ शेषं स्पष्टमितिदिक् ॥ १२ ॥

स्ववीर्येण तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय ऊर्जनम्। ऊर्जनमिति बलनाम। बलवच्च यज्ञफलं दोहसे प्रचारयसि। कथं पुनर्दोहसे। "प्रत्नथा"। था उपमार्थीयः। प्रत्नशब्दः पुराणवचनः। चिरन्तनानामिव ऋषीणां भृगुप्रभृतीनां दोहसे। "इमथा"। इदानीन्तनानामिव यजमानानां दोहसे। अस्य यजमानस्य। "उपयामगृहीतोसिशण्डायत्वागृह्णामि"। शण्डोऽसुरः। "एष ते योनिः

तोसि शण्डायत्वैष ते योनिर्वीरतां पाह्यपमृष्टः शण्डो देवास्त्वाशुक्रपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टासि ॥ १२ ॥ सुवीरो वीरान्। सुवीरो

वीरतां" वीरत्वं "पाहि" गोपाय साद्वामीतिशेषः। यूपशकलेनाभिमार्ष्टि। "अपमृष्टःशण्डः" अपमार्जनीकृतोस्य ग्रहस्य शण्डोऽसुरः। निष्क्रामति। "देवास्त्वा"। देवास्त्वां हे ग्रह शुक्रपायिनः यजतिस्थानं प्रापयन्तु दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावासादयति। "अनाधृष्टासि"। अनुपहिंसितासि ॥ १२ ॥ यूपदेशं गच्छति (१)। "सुवीरोवीरान्" हे ग्रह कल्याणवीरः सन्

(१) सुवीरइति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः, अपरेण यूपमरत्नीसंधत्तसंजगृभाम इति यथा लिङ्गम्, अभी-

त्वं यजमानस्य वीरान् प्रजनयन् उत्पादयन् "परीहि" परिगच्छ। किञ्च "अभिराय-स्पोषेण यजमानम्"। अभियोजयस्व धनस्य पोषेण यजमानम्। परीहीत्यनुवर्त्तते। अपरेण यूपमरत्नी उं वच्च। "संजग्मानः"। अयं शुक्रः संगच्छमानः "दिवा" द्युलोकेन संगच्छमानश्च "पृथिव्या" पृथिवीलोकेन संगच्छमानश्च। कोसौ शुक्रः। "शुक्रशोचिषा"। शुक्लदीप्त्या प्रज्ञा

वीरान्प्रजनयन्परीह्यभिरायस्पोषेण यजमानम्॥ सञ्जग्मानोदिवापृथिव्याशुक्रःशुक्रशोचिषा। निरस्तःशण्डःशुक्रस्याधिष्ठानमसि।

विभर्तीति शेषः। यूपशकलं निरस्यति। "निरस्तः शण्डः"। निःक्षिप्तः शण्डो यज्ञाद्बहिः-कृतः। आहवनीये प्रोक्षितं प्रास्यति। "शुक्रस्याधिष्ठानमसि"। शुक्रो ग्रहः तस्याधिष्ठानम् अधिकरणमसि॥ १२॥ जपति (१)। "अच्छिन्नस्य"। हे देव सोम अच्छिन्नस्य अनव-

च्छितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युः, आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति। का० ८।१०।८-१२॥ १२॥

(१) अच्छिन्नस्येति जपित्वा, उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ (अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयो) जुहुतः

खण्डितस्य ते तव सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य "रायस्पोषस्य" धनपोषस्य "ददितारो भवेम। त्वत्प्रसादात् भूयोभूयःकरणं यज्ञस्याशास्यते। जुहोति। "साप्रथमा"। यस्येन्द्रस्य सा प्रथमा "संस्कृतिः"। स प्रथमः सोमसत्कारः क्रियते सोमक्रये। "सा दिवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममि"ति। कथं भूता संस्कृतिः। "विश्ववारा। विश्वैः सर्वैर्यत्र सोमो व्रियते ऋत्विग्भि-

सि ॥ १३ ॥ अच्छिन्नस्यते। देवसोमसुवीर्य्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ॥ साप्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा सप्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १४ ॥ सप्रथमः। सप्रथमो बृहस्पति

र्ऋत्विग्भिश्च। विश्वं वा वृणोतीति। सोमे क्रीयमाणे यत्र जगदुत्पत्तिबीजत्वात् सा विश्ववारा संस्कृतिः। स च "प्रथमोवरुणः"। स च प्रथमो मित्रः" स च प्रथमो "ग्निः"। यस्येन्द्रस्यान्येषां देवगणानां प्रभुः ॥ १४ ॥ "स प्रथमः"। स च प्रथमो "बृहस्पतिः"। "चिकित्वान्" चेतना-

सा प्रथमेत्यध्वर्युं प्रथम तमनुमतिप्रख्याता इति। का॰ ८।१०-१४ ८।११।१ ॥ १४ ॥

वान् उत्कृष्टधीः। अस्येषां मन्त्रिगणानां यस्येन्द्रस्य तस्मै इन्द्राय "सुत"मभिषुतं सोमम् "आजुहोत" दारयत स्वाहाकारेण हे ऋत्विजः। जपति (१)। "तृम्पन्तु होत्राः"। होत्राशब्देन होत्रिकयाज्याछन्दांस्यभिधीयन्ते। तृम्पन्तु। तृपतृम्प तृप्तौ। तृम्पन्तु होत्रा याज्याछन्दांसि। "मध्वः मधुसोममित्योपसिकम्। माद्यतेः मधुस्वादस्य सोमस्य। "याः स्विष्टा" याः

घिचकित्वाँस्तस्माऽइन्द्रायसुतमाजुहोतस्वाहा ॥ तृम्पन्तुहोत्रा मध्वोयाःस्विष्टायाःसुप्रीताःसुहुतायत्स्वाहायाडग्नीत् ॥१५॥ *

शोभनमिष्टाः। "याः सुप्रीताः" याः साधुप्रीताः। कथमेतज्ज्ञायत इति चेत्। "सुहुतायत्स्वाहा"। साधुहुता यस्मात्स्वाहाकारेण। प्रत्यङ् उपविशति। "अयाडग्नीत्"। अग्नीत्। एवं होतराचष्टे ॥ १५ ॥ मन्थिनं गृह्णाति (१)। "अयं वेनः"। सोम्यानया त्रिष्टुभाधि-

(१) तृम्पन्त्विति जपति, होतारं प्रत्यङ्ङुपसादयत्ययाडग्नीदिति। का० ११।११।९-१० ॥ १५ ॥

(१) मन्थिनमयं वेन इति। का० ९।५।१२।

दैवमधियज्ञं वावस्थितः स्तूयते। अधिदैवं तावच्चन्द्रात्मना संस्तूयते। "अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः"। वेनः। वेनतेः कान्तिकर्मणः। अयं चन्द्रमा वेनः कान्तः। चोदयत्। चुद सञ्चोदने। प्रेरयति। "पृश्निगर्भाः" द्युलोकः पृश्निरादित्यो वा। साधारणत्वाद् द्युलोकगर्भा वा आदित्यगर्भा वा आपः। "ज्योतिर्जरायु"। ज्योति (२) रस्य जरायुस्थानीयं भवति चन्द्रमसः। "रजसोविमाने"। उदकं रज उच्यते। उदकस्य विनिर्माणकाले प्राप्ते ग्रीष्मान्ते। इदानीम-

अयंवेनः । अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायूरजसोविमाने ॥ इममपांसङ्गमे सूर्यस्य शिशुन्नवि

धियज्ञमवस्थितमुच्यते। "इम" मेव च सोम "मपां" च "सूर्यस्य" च संगमे गृहीताभिरद्भिर्वसतीवरीलक्षणाभिरभिषुतं सन्तं "शिशुंन" शिशुमिव "विप्रा" मेधाविनो ब्राह्मणाः "मतिभिः रिहन्ति" स्तुवन्ति स्तोत्रशस्त्रैः। रिहतिर्हि अर्चतिकर्मसु पठितः। वसतीवर्य्यश्चापः। अपां संगमे

(२) ज्योतिर्विद्युदस्य जरायुस्थानीयमेव भूतीयं ग्रीष्मान्ते वर्षतीतिभाव।

सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते। तदप्येषं पठ्यते। "ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात्। दिवा गृह्णीयादिति" च। उपयामगृहीतोसिमर्कायत्वा"। गृह्णामि। मर्कोऽसुरः॥ १९॥ सक्तुभिः श्रीणाति (१)। "मनोनयेषु"। त्रिष्टुप् शुक्रामन्थिप्रचाराधियज्ञानुवादिनी। "मनोन"। मन इव क्षिप्रस् येषु "हवनेषु" सोमह्वनेषु सोमहोमेषु। "तिग्मम्"। तेजतेस्त्वाह्वकर्मणः।

प्रामतिभीरिहन्ति॥ उपयामगृहीतोसिमर्कायत्वा॥ १६॥

मनोन। येषुहवनेषुतिग्मंविपःशच्यांवनुथोद्रवन्ता॥ आयः-

उत्साह्यताम्। "विपः" विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्यू। छान्दसः प्रातिपदिकैकदेशलोपः। "शच्या"। शचीतिकर्मनाम। कर्मणा निमित्तभूतेन। "वनुथः"। प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यम-

यदा यपां सूर्यस्य संगमेनिमित्ते तुष्टिगर्भं निष्पत्ती विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति। यथावालो वस्तुलाभाय स्तूयत इत्यर्थो महीधरभाष्ये॥ १६॥ (१) सक्तुभिः श्रीणात्वेनं मनो न येष्विति, यपमष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता, देवास्तु ति निष्क्रामतो यथा, क्षिप्रम्। ८।६।१२-८।१०।६॥ १७॥

पुरुषश्छान्दःसः। "वनुतः"। वशान्नुवतो युगपत्। शुक्रामन्थिहोमं द्रवन्तौ गच्छन्तौ तेष्वेव होमेषु कर्त्तव्येषु। "आयः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीत"। योध्वर्युः अश्रीणीत शर्याभिरङ्गुलीभिः। "तुविनृम्णः"। तुवीतिवहुनाम। नृम्णमिति धननाम। वहुधनो महादक्षिणः। अस्येति गृहनिर्देशः। अस्य मन्थिनः अश्रीणीत। "आदिश" प्रतिदिशम्। कावस्थितस्त्र सतः। "गभस्तौ" पाणौ। यद्यप्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः श्रमणं करोति स एव

शर्याभिस्तुविनृम्णोऽअस्याश्रीणीतादिशं गभस्तावेषते योनिः प्रजाः पाह्यपमृष्टो मर्को देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टासि ॥१७॥

प्रधानमित्याशयः। "एषतेयोनिः प्रजाः पाहि"। यजमानसंबन्धिनीः प्रजाः गोपाय। यूपशकलेनोपमार्ष्टि। "अपमृष्टो मर्कः"। अपमार्जनीकृतो मर्कोऽसुरः। निष्क्रामति। "देवाः त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु" प्रापयन्तु यजतिस्थानम्। मन्थीति गृहनाम। "अनाधृष्टासि"। निर्विशेषम्॥ १७॥ पूर्वेण गच्छति (१)। "सुप्रजाः"। यतस्तु सुप्रजाः। हे मन्थिन् सुप्रजाः।

(१) सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम्, अपरेणयूपमरत्नीधारतः यजमानइति, निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता,

अतस्त्वं सु "प्रजाः" यजमानस्य "प्रजनयन्परीहि" परिगच्छ। किञ्च "अभि"गच्छस्व धनस्य पोषेण यजमानम्। परीहीत्यनुवर्त्तते। अपरेण यूपमरत्नौ स धन्तः। "सञ्जग्मानः"। संगच्छमानो"दिवा"द्युलोकेन संगच्छमानश्च"पृथिव्या" पृथिवीलोकेन। कोसौ, "मन्थीमन्थिशोचिषा" च। मन्थिनः शोचिर्दीप्तिः मन्थिशोचिः तेन मन्थिशोचिषा। संजग्मान इतिवर्त्तते। यूपशकलं

सुप्प्र जाऽप्प्र जाऽप्प्र जनय न्न्परी ह्यभिरायस्प्पोषे गायज मानम् ॥ सञ्ज ग्ग्मानोदिवापृ थिव्व्यामन्थीमन्थिशोचिषा निरस्तोमर्कोम न्थिनो धिष्ठानमसि ॥ १८ ॥ * येदेवासः। येदेवासोदिव्व्ये कादशस्त्थ.

प्रास्यति। "निरस्तोमर्को"ऽसुरः। आहवनीये प्रास्यति। "मन्थिनोधिष्ठानमसि"। मन्थी ग्रहः। अधिष्ठानमधिकरणम् ॥ १८ ॥ आग्रयणं गृह्णाति। "येदेवासः"। वैश्वदेवी त्रिष्टुप्। मन्थिन इति प्रतिप्रस्थाता। ८।१०।८-१२ ॥ १८ ॥

(१) आग्रयणं द्रयोर्धारयोर्ये देवास इति। का० ८।६।१४ ॥ १९ ॥

ये यूयं हे देवास । 'आज्जसेरसुक्' छान्दसः। "दिवि" द्युलोके "एकादश" संख्यया भवथ। "पृथिव्याम् अधि" उपरि 'एकादशस्थ"। ये च यूयम् "अप्सुक्षितः"। अप्सु इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। क्षयतिर्निवासार्थः। अन्तरिक्षनिवासिनः। "महिना" महाभाग्येन एकादशस्थ। महिनेति त्रिष्वपि स्थानेषु संबध्यते। सर्वत्र हि महाभाग्यविशेषात। ते यूयं हे

पृथिव्यामध्येकादशस्थ ॥ अप्सुक्षितो महिनैकादशस्थ ते देवा सो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ १९ ॥ उपयामगृहीतोसि । उपयाम

देवाः "यज्ञमिमम्" आग्रयणलक्षणम्। "जुषध्वं" मासेवध्वम् ॥ १९ ॥ "उपयामगृहीतोसि" (१)। व्याख्यातम्। "आग्रयणोसीति नाम्ना संबोधनं स्तुत्यर्थम्। नामधेयप्रतिलम्भो ह्यस्य साधक्रियायोगात्। "स्वाग्रयणः" यस्मिन् त्वयि गृहीते अग्रे प्रथमं वाचः अयनं गमनम् उत्सर्गः अध्वर्योः संजातः। यस्त्वमेवं साधुकारी तं त्वां ब्रवीमि। "पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम्"।

(१) त्रिहिंकृत्य सोमः पवस्व इति। (जपेदिति शेषः) का० ९।६।१५ ॥ २० ॥

ऊर्जितं "वयो" यौवनलक्षणं "तस्मै त्वां" गृह्णामि। अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रि-ताभ्यां प्रत्यक्षमिन्द्र उच्यते। त्वेति युष्मदादेशोपि प्रत्यक्ष एव। तयोः सामर्थ्यं कथमिचेत्। यस्येन्द्रस्य वृहद्वयस्तस्मै त्वां गृह्णामीति पदद्वयस्य व्यत्ययेनेति ब्रूमः। ते इत्यस्य पदस्य यस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः। इन्द्र इत्यस्य पदस्य इन्द्रस्येत्यनेन व्यत्ययः। "विष्णवे"

त्तेऽइन्द्रबृहद्वयस्तस्मैत्वाविष्णवेत्वैषतेयोनिरुक्थेभ्यस्त्वादेवेभ्यस्त्वादेवाव्यंयज्ञस्यायुषेगृह्णामिमित्रावरुणाभ्यान्त्वा ॥ २२ ॥ मित्रावरुणाभ्यान्त्वा। देवाव्यंयज्ञस्यायुषेगृ

यज्ञाय त्वां गृह्णामीतिशेषः। "एषतेयोनिः" उक्थेभ्यः त्वां सादयामीतिशेषः। विगृह्णाति। "देवेभ्यस्त्वा"। देवेभ्योर्थाय त्वां "देवाव्यं" देवतर्पणम्। "यज्ञस्यायुषे"। अनवच्छिन्ना आकस्मिकभेपरहिता परिसमाप्तिः यज्ञस्यायुः। यज्ञस्यायुः। यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य समाप्तये गृह्णामि। यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुराशास्यते ॥ २२ ॥

चुकथविग्रहणेषु द्वितीयो मन्त्रविकल्पो मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां यथासङ्ख्यम्। "मित्रा-वरुणाभ्यांत्वा इन्द्रायत्वा" इन्द्राग्नीभ्यांत्वा" एवमादयोमन्त्रा ऋजवः। चरकाणां मन्त्रविकल्पाः। "इन्द्रावरुणाभ्यांत्वा। इन्द्राबृहस्पतिभ्यांत्वा। इन्द्राविष्णुभ्यांत्वा"। एतेपि ऋजवः ॥२३॥ ध्रुवं

हृणामीन्द्रायत्वादेव्याव्व्यं व्य ज्ञस्यायु षे गृह्णामीन्द्राग्निभ्यां-न्त्वादेव्याव्व्यं व्यज्ञस्यायु षेगृह्णामीन्द्रावरुणाभ्यान्त्वादेवाव्व्यं व्य ज्ञस्यायु षेगृह्णामीन्द्राबृहस्पतिभ्यान्त्वादेवाव्व्यं व्यज्ञस्यायु षे गृ हृणामि ॥ २३ ॥ * मूर्द्धानंन्दिवः। मूर्द्धानंन्दिवोऽअरतिम्पृथिव्या

गृह्णाति। (१) "मूर्द्धानन्दिवः"। वैश्वानरी त्रिष्टुप्। वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मा स्तूयते। यं वैश्वा

(१) मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा मध्यास्ते, एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिने इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति, उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति। का॰ ८।१५।८।१०।७।११ ॥२३॥

(१) दिव मूर्धान दिव इति। का॰ ८।६।२१।

गोपाय यज्ञं गोपाय यजमानम्। किञ्च "विष्णुः. त्वामिन्द्रियेण पातु"। विष्णुर्यस्त्रस्याधिष्ठात्री देवता स त्वामिन्द्रियेण वीर्येण पातु। "विष्णुं त्वं पाहि"। त्वं च विष्णुं गोपाय। "अभि-सवनानि पाहि"। अभितः सर्वतः सवनानि पाहि त्रीण्यपि। सर्वेषु स हि सवनेषु गृह्यते ॥२०॥ "सोमः पवते"। पवत इति गतिकर्मसु पठितम्। गृहपात्रेषु गच्छति स्वकीये कर्मणि प्रवर्त्तते।

गृ॒ही॒तो॑ऽस्याग्र॒य॒णो॑ऽसि॒ स्वा॑ग्रयणः॒ पा॒हि य॒ज्ञं पा॒हि य॒ज्ञप॑तिं॒ वि॒ष्णु॒स्त्वामि॑न्द्रि॒येण॑ पातु॒ विष्णुं॒ त्वं पा॑ह्य॒भि सव॑नानि पाहि ॥२०॥

सोम॑ः पवते। सोम॑ः पवते॒ऽस्मै ब्रह्म॑णे॒ऽस्मै क्ष॒त्राया॒स्मै सु॑न्व॒ते यज॑मानाय पवत इ॒ष ऊ॒र्जे प॑वते॒ऽद्भ्य ओष॑धीभ्यः

"अस्मै ब्रह्मणे" उत्पत्तिस्थित्यर्थं पवते। "अस्मै क्षत्राय"। पूर्ववद्व्याख्या। अस्मै "सुन्वते यजमानाय" कामप्राप्त्यर्थं "पवते"। "इषे ऊर्जे" अन्नाय तदुपसेचनाय क्षीरादेः पवते। "अद्भ्यः ओषधीभ्यः पवते" अद्भ्यः दृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो यवादिभ्यः। उत्पत्तिस्थितये पवते। "द्यावापृथि-

यौभ्यां" मौणनाय पवते "सुभूतायपवते"। किं वा बहुनोक्तेन, सर्वस्मै, साधुभवताव पवते। "विश्वेभ्यः स्वादेवेभ्यः"। देवतादेशः। "एषते योनिर्विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यः"। सादयामीति-शेषः ॥ २१ ॥ उक्थ्यं गृह्णाति (१)। "उपयामगृहीतोसि"। इन्द्राय त्वां गृह्णामीति संबन्धः। कथं भूताय। "बृहद्वते"। बृहदितिसामाभिप्रायम्। "वयस्वते" विशिष्टं यौवन-

पवते द्यावापृथिवीभ्यांम्पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यऽएषते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः ॥ २१ ॥ * उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाबृहद्वतेव्वयस्वतऽउक्थाव्व्यं गृह्णामि ॥ य

लक्षणवीर्यसमेतं सदाकालं वयो यस्य स तथोक्तः। "तस्मै वयस्वते"। कथं भूतं त्वां गृह्णामि। "उक्थाव्यम्" उक्थानि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसंबन्धीनि अवति गोपायतीत्युक्थाव्यम्। तत्र ग्रहस्य विनियोगः। "यत्ते" तव हे "इन्द्र बृहत्" महत्

(१) • उक्थ्यमुपयामगृहीतइति, उक्थ्यं निग्रह्णाति ... देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति का० ९।२।४।१८ ॥२२॥

नरमित्थंभूतं जनयन्त देवाः। मूर्द्धानं दिवः द्युलोकस्य सूर्यात्मनावस्थितं मूर्द्धानं शिर आहुर्ब्रह्मविदः। यं च "अरतिं पृथिव्याः"। पृथिवीशब्देनात्रान्तरिक्षमभिधीयते। पठितं चैतदन्तरिक्षनामसु। एतद् अन्तरिक्षम् आकाशम् आपः पृथिवीति। "अरतिम्" अलमतिं पर्य्याप्तमतिं पृथिव्या अन्तरिक्षलोकस्याहुः। तत्र ह्यसौ स्थितो यथाकालं वृष्ट्या पुष्णाति भूतानि। "वैश्वानरमृतआजातमग्निम्"। यं वैश्वानरम् ऋते यज्ञे "आजात"मुत्पन्नम् अरणिद्वयाद् अग्निमाहुः। यं च

वैश्वानरमृतऽआजातमग्निम्। कविᳬसम्राजमतिथिञ्जनानाम्

"कविं"क्रान्तदर्शनमाहुः। "संमाजं" सम्यगैश्वर्य्येण युक्तमाहुः। यं च "अतिथिंजनाना"माहुः। विज्ञायते हि "अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति"। तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति। "आसन्नापात्रं जनयन्तदेवाः"। योयमुक्तगुणो वैश्वानरस्तमासन्। आस्यशब्दस्य 'पद्दन्नि'त्यादिना आसन् आदेशः। सप्तम्याश्छान्दसो लोपः। देवानामासनि आस्ये मुखे। आ आभिमुख्येन। "पात्रं"

पृथिव्या अरतिमित्यस्य पृथिवृष्युपरिदाहपाकप्रकाशादिकर्मस्य उपरविरह्वितमित्यर्थो वा महीधरभाष्ये ॥ २४ ॥

पीयतेऽनेनेति पात्रम् विज्ञायते हि "चमसो देवपान" इति। "चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति"। "जनयन्त देवा" इन्द्रादयः ॥ २४ ॥ "उपयामगृहीतोसि ध्रुवोसि" नाम्ना। क्रियाजमेतत्तन्नामेति प्रशंसा। "ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणाम्"। क्षि निवासगत्योः। ध्रुवाणामपि त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः। "ध्रुवतमोऽच्युतानाम्"। अच्युतानामपि त्वमेव ध्रुवतमः।

मासन्नापात्रञ्जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥ उपयामगृहीतोसि। ध्रुवोसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणान्ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमऽएष ते योनि

"अच्युतक्षित्तमः"। अच्युते क्षयतीत्यच्युतक्षित् अतिशयेन अच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः। सादयति। "एष ते योनिः वैश्वानराय त्वा"। सादयामीति शेषः। ध्रुवं निनयति (१)। "ध्रुवं ध्रुवेण"। बृहती। पूर्वोऽर्द्धर्चो ध्रुवदेवत्यः उत्तर ऐन्द्रः। ध्रुवं त्वाम् "अवनयामि" अवसिञ्चामि। "ध्रुवेण" एकाग्रेण "मनसा वाचा" एतन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया सोमं प्रति। स हि

(१) ध्रुव होत्रचमसेऽवनयति ध्रुवध्रुवेणेति। का० ८।६।२८ ॥ २५ ॥

होटचमसे अवसिच्यते द्वादशे शस्त्रे। "अथान:" अथास्माकमवसिक्तसोमानाम्। "इन्द्र इत्"। इत् शब्द एवार्थे इन्द्र एव "विश:" मनुष्यान् "असपत्ना:" सपत्नरहितान्। "समनस:" समनस्कान् वृत्तायुक्तान् "करत्" करोतु॥२५॥ विप्रुषां होम:(१)। "यस्ते द्रप्स:"। सौमी त्रिष्टुप्यजुरन्ता। "स्वाहा देवानामुपक्रमश्च" मिति यजु:। हे सोम यस्ते द्रप्स: विप्रुड् रसैकदेश:। "स्कन्दति" भूमौ वा

वै॒श्व॒न॒रा॒य॒त्वा॥ अ॒व॒भृ॒थ॒त्वे॒ण॒म॒न॒सा॒ञ्चा॒सो॒म॒म॒व॑न॒या॒मि॥ अ॒थ॒न॒ऽइन्द्र॒ इद्विशो॑ऽसपत्ना॒: सम॑नसस्क॒र॑त्॥ २५॥ * यस्ते॑। द्र॒प्सस्कन्द॑ति॒यस्ते॑ऽअ॒ꣳशुग्र्ग्रा॒व॑च्यु॒तोधि॒षण॑योरु॒पस्था॑त्॥

अन्यत्र वा पतति। "य"श्च तव "अंशु:" स्कन्दति। "ग्रावच्युत:" ग्राव्णश्च्युत: पतित:। "अधिषणयोरूपस्थात्"। अधिषवणफलकयो: उपस्थाद् उत्सङ्गात्। "अध्वर्योर्वाय:" स्कन्दति। "परिवाय: पवित्रात्"। परिस्कन्दति वा य: पवित्रात्। यत: कुतश्चित्स्कन्दतीत्यभिप्राय:। "तन्ते

(१) यस्त इति विप्रुषा होमं जुहोति, अन्यतरभुष्मं चात्वाले प्रास्यति। का० ८।६।२८-३२॥ २६॥

जुहोमि"। तं विप्रुषं ते तव सम्बन्धिनमंशुं वा अग्नौ जुहोमि। "मनसा" संकल्प्य। "वषट्कृतं स्वाहा"। वषट्कारेण स्वाहाकारेणवेत्यर्थः। त्वं चात्वाले प्राप्स्यति "देवानामुत्क्रमणमसि"। चात्वालमुच्यते। अतो हि देवाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामन्॥ २६॥ गृहान्दर्शयत्यवकाशान्वाचयन् यज्ञस्यैते प्राणा यजमानस्य वानूचानस्य उपांशुं प्राणरूपेण दर्शयति। "प्रा-

अद्भ्यो॑ऽग्ना॒पर्ि॑वाया॒ पवित्र॒त्तन्तेज॑होमि॒मन॑सा॒ वष॑ट्कृत॒ᳪ स्वाहा॑दे॒वाना॑मुत्क्रम॑णमसि॥२६॥ *प्रा॒णाय॑ मे। वर्चो॒दा वर्च॑से पवस्व व्या॒नाय॑ मे वर्चो॒दा वर्च॑से पवस्वोदा॒नाय॑ मे वर्चो॒दा वर्च॑से पव-

णाय मे वर्चोदाः"। हे उपांशो यस्त्वं स्वभावत एव "वर्चोदाः" तं त्वां ब्रवीमि। प्राणाय मे मदीयाय "वर्चसे पवस्व" प्रवर्तयस्व। अनेन तुल्यव्याख्याना अवकाशमन्त्राः। उपांशुसवनम्।

(१) ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन् प्राणाय म इति प्राणायत्वेति प्रतिमन्त्रम्। का० ९।७।८। प्राणायेत्तराद्यो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत् ग्रहपाक्रमेण ग्रहान्यजमानं दर्शयति॥ २७॥

"व्यानायमे"। अन्तर्यामम्। "उदानायमे"। ऐन्द्रवायवम्। "वाचे मे" मैत्रावरुणम्। "क्रतूदक्षाभ्यांमे"। कामः क्रतुरुच्यते। तस्य सम्रद्धिर्दक्षः। आश्विनम्। "श्रोत्रायमे" शुक्रामन्थिनौ युगपत्। "चक्षुर्भ्यांमेवर्चो दसौवर्च्चसेपवेथाम्"। शुक्रामन्थिविषयं द्विवच-

स्वव्वाचेमे व्वर्च्चोदा व्वर्च्चसे पवस्व क्रतूदक्षाभ्याम्मे व्वर्च्चो दा व्वर्च्चसे पवस्व श्रोत्रायमे व्वर्च्चो दा व्वर्च्चसे पवस्व चक्षुर्भ्याम्मे व्वर्च्चो दसौ व्वर्च्चसे पवेथाम् ॥२७॥ आत्मने मे । व्वर्च्चो दा व्वर्च्चसे पवस्वौजसे मे व्वर्च्चो दा व्वर्च्चसे पवस्वायुषे मे व

नम् ॥ २७ ॥ आग्रयणम्। "आत्मने मे"। उक्थ्यम्। "ओजसे मे"। ओजो जेष्ठ्या-मौत्थ्यं सा। ध्रुवम्। "आयुषेमे"। पूतभृदाहवनीयौ च युगपत्। "विश्वाभ्यो मे"। यौ युवां स्वभावत एव वर्चोदसौ तौ ब्रवीमि। "विश्वाभ्यः" सर्वाभ्यो "मे" मम प्रजाभ्यो-

(१) कोसीति द्रोणकलशं, (पवेचते) भूर्भुवः स्वरिति जपतीति। का० ८।७।१४-१५ ॥ २८ ॥

वर्चो दधो "वर्चसे पवेथाम्"। प्रवृत्तिं कुरुतम् ॥ २८ ॥ अथद्रोणकलशम्। "कोसि" (१)। वर्द्धमान उष्णिक्। अनुष्टुप् वा। अध्यस्तं प्रजापतिरूपं द्रोणकलशमाह। कोसि कः प्रजापतिः स त्वमसि। "कतमोसि" अतिशयेन प्रजापतिरसि। अनन्यभूतः प्रजापतिना। "कस्यासि"।

च॒र्चो॒दा॒व्वर्च॑से पवस्व॒ व्विश्वा॑भ्यो॒ मे प्र॒जाभ्यो॒ व्वर्च्चो॒दसौ॑ व्वर्च॑से पवेथाम् ॥२८॥ कोऽसि । क॒त॒मो॒ऽसि॒ कस्यो॒ऽसि॒ कोनामा॑ऽसि ॥ यस्य॑ ते॒ नामा॑मन्म॒हि यन्त्वा॒ सोमे॒नाती॑तृपाम ॥ भूर्भुव॒: स्व॒: सुप्र॒जाः प्र॒जाभि॑: स्याᳬं सु॒वीरो॑ वी॒रैः सु॒पोष॒: पोषै॑: ॥ २९ ॥ *

कस्य प्रजापतेरनन्यभूतोसि। "कोनामासि"। प्रजापतिनामासि। किञ्च "यस्य" तव "नामामन्महि"। मन ज्ञाने। विजानीमः। "य" च त्वां "सोमेनातीतृपामः"। तर्पितवन्तः। सोमान्वितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरितिशेषः। जपति। "भूर्भुवः स्वरिति"। व्याख्यातम् ॥२९॥

ऋतुग्रहांस्त्रयोदशगृह्णाति त्रयोदशभिर्मन्त्रैः (१)। मन्त्राणान्तु नामान्येव। "उपयाम गृहीतोसि मधवेत्त्वा उपयामगृहीतोसि माधवायत्त्वा"। वासन्तिकौ। ऋतुगता वुत्पत्तय उच्यन्ते। मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते उत्पद्यते इति मधुमाधवौ मासौ। "शुक्राय" शुचयेग्रैष्मौमासौ। उभावपि शोचतेः शुष्यत्यर्थस्य। "नभसे"। नभसायां, वार्षिकौ मासौ। नह्यत्र सूर्यो भाति मेघप्रचुरत्वात् तस्मान्नभोनभस्यः। "इषे"। ऊर्जे, शारदौ मासौ। इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदिह

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोसि। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोसि॒मध॑वेत्वोपया॒मगृ॑हीतो-सि॒माध॑वायत्वोपया॒मगृ॑हीतोसि॒शु॒क्राय॑त्वोपया॒मगृ॑हीतोसि॒शुच॑येत्वो-प॒या॒मगृ॑हीतोसि॒नभ॑सेत्वोप॒या॒मगृ॑हीतोसि॒नभ॒स्या॒यत्वोप॒या॒म--

(१) ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसिमधवेत्वेति द्वादशप्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्रउत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थातुः, त्रयोदशं गृण्हीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोस्यंहसस्पतये त्वेति। (इच्छन्नध्वर्युस्त्रयोदशमृतुग्रहं संगृह्णीयादैच्छिकोविकल्पः) का० ८।१३।१-४-१८॥ ३०॥

प्रचुरं भवति इति मतुप्लोपादभेदोपचारात् द्वौ मासावुच्येते। "सहसे सहस्याय"। हैमन्तिकौ मासौ। सहतेः प्रसहनार्थस्य। अभिभवतिह्यसौ शीतेन। "तपसे तपस्याय"। शैशिरौ मासौ। एतयोर्हि बलिष्ठं तपति सूर्यः। "अꣳहसस्पतये"। त्रयोदशो मासः। अंहः पापं तस्य पतिः। अयं

ग्, हौतोसीषे त्वोपयामग्, हौतोस्यूर्जे त्वोपयामग्, हौतोसि सहसे त्वोपयामग्, हौतोसि सहस्यायत्वोपयामग्, हौतोसि तपसे त्वोपयामग्, हौतोसि तपस्यायत्वोपयामग्, हौतोस्यꣳहसस्पतये त्वा ॥ ३० ॥ * इन्द्राग्नीऽआगतम् ॥ इन्द्राग्नीऽआगतꣳ

च द्वादशस्वपि तपति ॥३०॥ ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति(१)। "इन्द्राग्नी आगतम्"। गायत्री ऐन्द्राग्नी। हे इन्द्राग्नी आगतम् आगच्छतम् "सुतं" मभिषुतं सोमं प्रति। "गोभिर्नभोवरेण्यम्"। गोभिस्तयो-लक्षणाभिर्वाग्भिः। नभो वरेण्यम्। नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयः। तुभ्योपमं

(१) ऐन्द्राग्नं गृह्णाति। का० ८।१।२० ॥ ३१ ॥

चैतत्। नभ इव आदित्यमिव वरणीयं सोममागत्य च। "अस्यसोमस्यपातम्"। पिबतम्। "धियेषिता"। यजमानस्य संबन्धिन्याबुद्ध्या इषिता प्रेषितौ सन्तौ। "उपयामगृहीतोसीन्द्राग्निभ्यां त्वा" गृह्णामि। "एषतेयोनिः"। इन्द्राग्नीभ्यां त्वा" सादयामि ॥ ३१ ॥ ग्रहस्य द्वितीयो मन्त्रः

स तन्नो भिर्बन्नभोव्वरेण्यम् ॥ अस्यपातन्धियेषिता ॥ उपयामगृहीतोसीन्द्राग्निभ्यान्त्वैषतेयोनिरिन्द्राग्निभ्यान्त्वा ॥३१॥

* आघं। आघायेऽअग्निमिन्धतेस्तृणन्तिवर्हिरानुषक् ॥ येषामिन्द्रोयुवासखा ॥ उपयामगृहीतोस्यग्नीन्द्राभ्यान्त्वैषतेयो

विकल्पः। "आघाये"। आग्नेन्द्री गायत्री। "आघाये अग्निमिन्धते"। इन्धी दीप्तौ। आदीपयन्ति ये अग्निम् इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्ध्यानैः। घ इति निपातोनर्थकः। ये च "स्तृणन्तिवर्हिः आनुषक्"। आनुषगितिनामानुपूर्व्यस्यानुषक्त भवति। आनुपूर्वेण क्रमेण। किन्ते-

षामिति। "येषामिन्द्रः युग्म"। अनुपहतजराव्याप्तशरीरः। "सखा"। समानख्यानः। नेतरेयाम-यज्वनाम्। "उपयाम" इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥ वैश्वदेवं गृह्णाति (१)। "ओमासः"। वैश्वदेवी गायत्री। हे ओमासः अवितारः तर्पयितारः तर्पणीया वा। "चर्षणीधृतः"। चर्षणयो मनुष्यास्तान्धारयन्ति तैर्वा ध्रियन्ते चर्षणीधृतः। "विश्वेदेवा स आगत"। हे विश्वे-

निं रग्नी नद्राभ्यान्त्वा ॥ ३२ ॥ * ओमासश्चर्षणीधृतः। ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत ॥ दाश्वाꣳसो दाशुषः सुतम्। उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष

देवा ये यूयम् ओमासः अवितारो रक्षितारः चर्षणीनां मनुष्याणाम्। तेनोपकारेणावनीया वा तर्पणार्हाः धारयितारश्च संवित्तिकर्त्तारः ते यूयम् "दाश्वांसः" चेतसा दत्तवन्तः दात-

(१) वैश्वदेव गृह्णाति सुतपात्रे च होपक्रमणादन्वारभ्य (अध्वर्यौयजमाना सृष्टेऽसृष्टे वा सति) सौमास इति।

का० ९।४।१ ॥ ३२ ॥

संकल्पा भूत्वा इदं नामाख्याभिरस्मै देयमिति ततोस्यदाशुषः दत्तवन्तो यजमानस्यैतमभि-
षुतं सोमं पातुमागच्छत इत्येवमाशास्महे। हे विश्वेदेवा इहागच्छत। कथं भूताः
दाश्वांसः। दाश्व दाने। 'दाश्वानि'तिनिपात्यते दत्तवन्तो यजमानाय कामान्। किमर्थं
पुरस्कृत्यागच्छत। "दाशुषः सुतम्"। हवींषि दत्तवतो यजमानस्याभिषुतं सोमं पातुम्।

तेयोनि॒ र्व्विश्वे॑भ्य॒स्त्वादे॒वेभ्य॑ः ॥ ३३ ॥ व्विश्वे॑देवासः।
व्विश्वे॑ देवास॒ऽआग॑तश्शृणु॒ताम॑ऽइ॒मꣳहव॑म् ॥ एदम्ब॒र्हिर्न्नि॑षी॑
दत ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोसि॒ व्विश्वे॑भ्य॒स्त्वादे॒वेभ्य॑ऽए॒षतेयो
नि॒र्व्विश्वे॑भ्य॒स्त्वादे॒वेभ्य॑ः ॥ ३४ ॥ इन्द्र॑मरुत्वः। इ

उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ द्वितीयो मन्त्रविकल्पः। वैश्वदेवीगायत्री। हे "विश्वे-
देवा" इह आगच्छत। आगत्य च "शृणुतमे" मम "इमं हवं" माह्वानम् श्रुत्वा चावधार्य च
"आनिषीदत इदं"मस्मदीयं "बर्हिः"। उपयामगृहीतोसीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

मरुत्वतीयं गृह्णाति (१)। "इन्द्रमरुत्वः"। मरुद्भिः सहित इन्द्रो देवता। इत उत्तरस्य तिसृणामृचां त्रिष्टुभामिन्द्रापिम प्राङ्माहेन्द्रात्। हे इन्द्र मरुत्वः। 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसी'ति रुत्वम्। मरुत्वः हे मरुत्वन् मरुद्भिः सहित "इह" अस्मदीये यज्ञे "पाहि" पिब "सोमम्"। कथं पिबेत्यत आह। "यथा शार्याते अपिबः"। शार्यातो मानवः। तस्यापत्यं

इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ॥ तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवासन्ति कवयः सुयज्ञाः। उपयामगृही

शार्यातिः। "शार्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारेति" श्रुतिः। यथा येन प्रकारेण शार्यातेरजनि "अपिबः" पीतवानसि। "सुतस्य" अभिषुतस्य स्वसोमस्य स्वरूपम्। किञ्च। "तव प्रणीत्या" प्रणयनेन "तव च शूर शर्मन्" शर्मणि शरणे यज्ञगृहे। "आविवासन्ति" विवासतिः

(१) एते प्रातः सवनग्रहाः पूर्णाः। अथ माध्यन्दिनसवनग्रहाः। तत्र मरुत्वतीया गृह्यन्त इतितिस्रिविवक्षया ये मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह। मरुत्वतीयमृतुपात्रे चेन्द्रमरुत्व इति ४. का० १०।५।१४ ॥ २५ ॥

परिचर्याम् आभिमुख्येनावस्थितास्त्वा परिचरन्ति। "कवयः" क्रान्तदर्शनाः। "सुयज्ञाः" कल्याणयज्ञाः। उपयामेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥ द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति। "मरुत्वन्तम्"। मरुद्भिस्तद्वन्तमिन्द्रम् "वृषभ" वर्षितारम् "वावृधान" वर्द्धमानम् "अकवारि" मकुत्सितारिम्। शत्रवोपि यस्याकुत्सितइत्वादयः। अथवा अकुत्सितदानम्। अथवा अकुत्सितैश्वर्यम्।

तोसीन्द्रायत्वामरुत्वतएष तेयोनि रिन्द्रायत्वामरुत्वते ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तंवृषभं। वावृधानमकवारिन्दिव्यᳬशासमिन्द्रम्। विश्वासा

"दिव्य" द्युलोकजम्। "शासं" प्रशासनवन्तं शासितारं वा। "विश्वासाहम्"। सहतिरभिभवार्थः। सर्वस्य जनस्य सर्वस्याभिभवितारम्। "उग्रम्" उद्गूर्णवज्रम्। "सहोदाम्" बलस्य दातारम्। यमित्थभूतमिन्द्रं माहुस्तम् "अवसे नूतनाय"। अवनाय चिरन्तनाय। "इह"

(१) वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति, ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोसि मरुतां त्वौजस इति। का० १०।३।६-२ ॥ २६ ॥

यज्ञगृहे "हुवेम" आह्वयामः। उपयामगृहीतइत्यादि व्याख्यातम्। तृतीयं मरुत्वतीयं यजुषा गृहं गृह्णाति। "उपयाम गृहीतोसि मरुतान्त्वा ओजसे" गृह्णामीतिशेषः। ओजइति बलनाम। स्वकीयमोजो निधाय इन्द्रं प्रति मरुत आयातास्ततोनेन गृहीतेन सबला आयाताः तदेतद्यजुर्वदति॥ ३९॥ द्वितीयो मन्त्रविकल्पः। "सजोषा इन्द्र" । हे इन्द्र यः त्वं सजोषाः।

स्वाहु मव सेनू तंनायोग्गु ꣳस होदामि हतठꣳहु वेस ॥ उपयामगृहीतोसीन्द्रांयत्वाम रुत्व तऽएषते योनि रिन्द्रांयत्वाम रुत्व ते ॥ उपयामगृहीतोसिमरुतान्त्वौज से ॥ ३६ ॥ सजोषांऽइन्द्र। सजो

समानजोषणः समानप्रीतभोजनः तं त्वां ब्रवीमि। "समानगणो मरुद्भिः सोमं पिब"। समानगणो मरुद्भिः भूत्वा सोमं पिब। "वृत्रहा" वृत्रस्य हन्ता भविष्यामीतिशेषः। हे "शूर" विक्रान्त। "विद्वान्" एतमर्थं संजानानः। ततः पीत्वा सोमं मरुद्भिः सह। "जहिशत्रून्" शत्रुमुखान्। "अपमृधोनुदस्व"। अपनुदस्व मृधः। णुद प्रेरणे। मृधः संग्रामात्। हत्वा

शत्रून् ये हतावशिष्टाः शत्रवः तान् संग्रामात् प्रेरयस्व। "अथाभयं कृणुहि विश्वतोनः"। अथानन्तरमभयं कुरु सर्वतोस्माकम्। उपयामइत्यादिव्याख्यातम्॥ ३७॥ "मरुत्वान् इन्द्र"। हे इन्द्र "यस्त्वं मरुत्वान् मरुद्गणयुक्तश्च "वृषभश्च" वर्षिता अपामन्तरिक्षे स्थितः तं त्वां ब्रवीमि। "रणायपिबसोमम्"। रणं संग्रामं करिष्यामीतिपिब सोमम्। "अनुष्वधम"

घाऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान्॥ जहि-शत्रूँ २ रपमृधोनुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः॥ उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वत ऽएष ते योनि रिन्द्राय त्वा मरुत्वते॥ ३७॥ मरुत्वाँ २। ऽइन्द्र॥ वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधम्मदाय।

अनुपश्चात् स्वधान्नं पुरोडाशधानामन्यदपिपयसालक्षणा यस्य सोमस्य स तथोक्तः। "मदाय"। मदे हि सति योद्धा भवतीन्द्रः। कथं पुनः पिब। "आसिञ्चस्व जठरेमध्व ऊर्मिम"। अथपश्चमासिञ्च स्वजठरे उदरे। मध्वः मधुसोममित्यौपमिकं साद्यते। मधुस्वादस्य

सोमसोमिं नक्षा संघातम्। विशिष्टस्य सोमपानस्य मन्त्रदृष्टा हेतुमाह। त्वे "त्वठं॰राजासिप्रति-पत्स,तानाम्"। यतस्त्वमेव राजा ईश्वरोसि प्रतिपत्स सुखास्वपितिथिषु सुतानामभिषुतानां सोमानाम्। किमुत चतुर्दश्यन्तेभिषुतानाम्। त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्रायः। छन्दोगानामपि प्रतिपद्विद्यते तदभिप्रायं चैतत्। उभयामहत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

आसिंञ्चस्वज ठरेमद्धुऽव्जु स्मिंन्त्वठं॰राजासिप्प्रातिपत्सुतानांम्। उपु यामगृ हीतोसीन्द्रायत्वाम रुत्व तऽए षतेयोनि रिन्द्रायत्वाम रुत्व-ते ॥३८॥ * मुहार ॥ ऽइन्द्र÷ ॥ मुहा २ ॥ ऽइन्द्रो नृवदाचर्ष णिप्प्रा

माहेन्द्रं गृह्णाति। महा२ इन्द्रः"। त्रिष्टुम्माहेन्द्री। महानप्रभवत इन्द्रस्तथापि "नृवत्" मनुष्यवदाहूयमानं आगच्छति। "आचर्षणिप्राः"। चर्षणयो मनुष्याः। प्रा पूरणे। आगत्य च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरयिता कामैः। "किञ्च" उतद्विबर्हाः। अपि द्वयोः स्थानयोः परिवृढः मध्यमे च स्थाने उत्तमे च परिवृढः परिवृढः प्रभुः। "अमिनः सहोभिः"। "अमिनो"ऽमित-

मान: सहोभिर्बलै:। अभाक्तोलितबल: यद्वा। अनुपहिंसित: शत्रुबलै:। "अस्मद्र्यग्वावृधेवीर्याय"। अस्मद्दर्शनोत्सुक: सन् वर्धते वीर्याय वीरकर्मणेय इन्द्र: सोस्मदीये. कार्टभिस्तूयमान: "उरु:" प्रमाणत: "पृथुश्च" विस्तारेण। "सुकृत:" शोभनकृत्यभिप्राय:। "भूत्" भूयात्। उपयामइत्यादि वराख्यातम्॥ ३८॥ द्वितीयो मन्त्रविकल्प:। "महा२ँइन्द्र:"। गायत्री

ऽउतह्रि_ बर्हौऽअमिन:सहोभि:॥ अस्मद्र्य_ग्वावृधेवीर्यायोरु:पृथु: सुकृत:कर्तृभिर्भूत्॥ उपयामगृहीतोसिमहेन्द्रायत्वैषतेयोनिर्म्महेन्द्रायत्वा ॥३८॥ * मुहा२ँ॥ऽन्द्र:॥ मुहा२ँ॥ इन्द्रोयऽओजसापुर्ज्जन्योवृष्टिमा२ँ॥ऽइव॥ स्तोमैर्वत्सस्यवावृधे। उपया

माहेन्द्री। महानिन्द्रो य: प्रभावत: स "ओजसा" बलेन "पर्जन्योवृष्टिमानिव"। यथा हि वृष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरसंख्याभिरपरिच्छिन्नसंख्य: एवमोजसा असंख्यातमहाभागेन।

(१) माहेन्द्रं,गृह्णाति वैश्वदेवमप्राठ•इन्द्रइति। का•।१।१•॥ ३९॥

"स्तोमैः" स्तूयमानो "वत्सस्य" वसनशीलस्य यजमानस्य "वावृधे" वर्द्धते। उपयामगृहीत इत्यादि समानम्॥ ४०॥ दाक्षिणानि जुहोति (१)। "उदुत्यम्"। सौरी गायत्री। उत् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्यनेन संबध्यते। उद्वहन्ति। कम्। "त्यं" तं सूर्यम्। "जातवेदसम्" जातप्रज्ञानम्।

मगृहीतोसिमहेन्द्रायत्वैषतेयोनिर्म्महेन्द्रायत्वा॥ ४०॥ * उदु त्यम्। उदुत्यञ्जातवेदसन्देवंवहन्तिकेतवः॥ दृशेविश्वायसूर्य्यंस्वाहा॥ ४१॥ चित्रन्देवानाम्। चित्रन्देवानामुदगादनी

"देवं" दातारं द्युस्थानं वा। "केतवो" रश्मयः। किमर्थमुद्वहन्ति। "दृशे" दर्शनाय। "विश्वाय" षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, विश्वस्य जगतः॥ ४१॥ द्वितीयं जुहोति (१)। "चित्रं देवानाम्"।

(१) याम्याहार्यं दाक्षिणहोमो वास मवद्ध (वस्त्रवद्ध) हिरण्यं हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति। का० १०।२।४-५॥ ४१॥

(१) चित्रं देवानामिति द्वितीयाम्। का० १०।२।६॥ ४२॥

सौरो त्रिष्टुप्। सूर्यश्चात्र परापररूपेणावस्थितः स्तूयते। "चित्रं देवानामुदगादनीकम्"। उदय-कालादारभ्य तावदपररूपेण स्तूयते। चित्रमिति क्रियाविशेषणम्। यस्मिन्नुदगात्। चित्र-माश्चर्यभूतमुदगमत्। आश्चर्यं हि यः स्वकीयेन ज्योतिषा शार्वरं तमोऽपहत्यान्येषां ज्योतिषां ज्योतिरादायोद्गच्छति। यद्वा चित्रं चायनीयं पूजनीयमुदगमत्। देवानामनीकमित्यनयोः पदयोः संबन्धः। "देवानां" रश्मीनामनीकं मुखम्। "चक्षुर्मित्रस्य"। चक्षुर्मित्रादिकस्य सदेव मनुष्यस्य

कुञ्चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः॥ आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्त

जगतः। आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यज्यन्ते। यच्च "आमाद्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्"। यञ्च उदयसमनन्तरमेव आ अमाः। आ पूरणे। आपूरितवत् स्वकीयेन प्रकाशेन द्यावापृ-थिव्यौ अन्तरिक्षञ्च। अधस्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायान्यनु सकलिङ्गान्यनूद्य अथे-दानीं पररूपेण स्तौति। "सूर्य आत्मा"। पुरुषाभिप्रायमेतत्। "जगतो" जङ्गमस्य "तस्थुषश्च" स्थितिवतः स्थावरस्य चेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः। "यमेतमादित्यपुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजा-

पतिस्तद् ब्रह्म । सूर्यादै तमनेन मन्त्रेण ख्याप्यते स सूर्यात्मत्वेनापास्य एवं तावदधियज्ञं गतोऽप्ययं मन्त्रोऽधिदैवमाचष्टे । अध्यात्मं तु वक्ष्यति । "योवासावादित्ये पुरुष" इत्यादिना ॥ ४२ ॥ आग्नीध्रे जुहोति (१) । "अग्ने नय" ॥ ४३ ॥ "अयन्नो अग्नि" रित्यक्तार्थौमन्त्रौ । चतस्रो-

रिंचर्ठ सूर्य्य ऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥ अग्ने नय । सुपथा राये ऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिं विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥ अयन्नः । अयन्नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयम्मृधः पुरऽएतु प्रभिन्दन् ॥ अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयर्ठशत्रूञ्ज

(१) आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति, अयं त इत्यपरामिति । का० १०।२।७-८ ॥ ४३ ॥

(१) ५ ऋ: २७।३-७ व्याख्याती ॥ ४४ ॥

ष्येता यजुरन्ता: स्वाहाकारेण अग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते। दक्षिणत: स्थिता: दक्षिणा: ॥ ४४ ॥ "रूपेणवोरूपम्" (१)। "अग्रे पशव आत्मनो दानमसहमाना अन्यानि रूपाण्याददिरे तान्देवा: स्वै: रूपै: प्रत्युपतिष्ठन्त: ततस्ते: स्वै: रूपैराजग्मु:"। एतन्निदानमस्य मन्त्रस्य। रूपेण मूर्त्या। व: युष्मत्सम्बन्धि रूपम्। "अभ्यागाम्" अभ्यागत:। सर्वो हि स्वं रूप-

यतुजह्वंषाणुं स्वाहा ॥ ४४ ॥ रूपेणावदं। रू पेणावोरु पम् भ्यागांन्तुथोवोंव्वि श्श्ववेदाव्विभंजतु ॥ ऋतस्यंप थाप्रेतंच

मागच्छतीत्यभिप्राय:। किञ्च "तुथोवोविश्ववेदाविभजतु"। "तुथो"ब्रह्मा प्रजापति:। "व:" युष्मान् "विश्ववेदा:" सर्वज्ञो विभजतु यथार्हमृत्विजां विभागं करोतु। यूयं चैतज्जानाना: "ऋतस्य" यज्ञस्य प्रस्तुतस्य "पथा" मार्गेण "प्रेत" प्रगच्छत। "चन्द्रदक्षिणा:"। चन्द्रं सुवर्णं यजमानस्य

(१) सहिरण्यो यजमान: शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण वहति, (दक्षिणागा: अभिमन्त्रयते) षड्‌ गच्छति विस्वरिति, प्रेचते यतस्य स्वस्त्यानिति। का० १०।२।२०-१७-१८ ॥ ४५ ॥

हस्तगतं द्वितीयं यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते चन्द्रदक्षिणा इत्युक्ताः । शाक-पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । सदो गच्छति । "विस्वः पश्य व्यन्तरिक्ष"मिति । दक्षिणोच्यते । विपश्यामि त्वया दक्षिणया सोपानभूतया स्वः स्वर्गं देवयानमार्गम् । विपश्यामि च अन्तरिक्षलोकं पितृयानमार्गम । विपश्येति मध्यमपुरुषस्योत्तमपुरुषो व्याख्यातः स्तुत्या । सदसि स्थितान् ब्राह्मणान् प्रेक्षते । "यतस्वसदस्यैः" । दक्षिणोच्यते । यतो प्रयतो । तथा

न्द्रदक्षिणा विस्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमद्य । विदेयम्पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षेयं सु-

भूतं यतमातिष्ठस्व यथा "सदस्यैः" पूरितैरतिरिच्यसे ॥ ४५ ॥ आग्नीध्रं गच्छति (१) । "ब्राह्मणमद्य" । ब्राह्मणम् "अद्य" अस्मिन् "विदेय" लभेयम् अनुशिष्टेन अतिविशिष्टेन पित्रा जातम् । न हि कश्चिद्विना पित्रा जायते । "पैतृमत्यम्" यस्य पितामहप्रभृतयोऽपि श्रोत्रियाः स एवमुच्यते । "ऋषिमार्षेयम्" ऋषिमन्त्राणां व्याख्याता । आर्षेयो जात्या प्रवरैश्च

(१) ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनम्, उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यध्वर्युरिति । १०।२।१८-२० ॥ ४६ ॥

जातः। "सुधातुदक्षिणम्"। शोभनोधातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य ससुधातुदक्षिणः तम्। सुवर्णं हि आग्नीध्रे दीयते। दक्षिणां ददाति। "अस्मद्राताः"। रा दाने। हे दक्षिणाः अस्माभिः एताः दत्ताः सत्यो देवत्रा गच्छत। देवान्प्रति गच्छत। ततोनन्तरं यज्ञफलं साधयन्त्यः "प्रदातारमाविशत"। प्रकर्षेण दातारम् आविशत यजमानम्॥ ४६॥ इत उत्तरं प्रन्त्व प्रतिग्रहमन्त्राः। हिरण्यं प्रतिगृह्णाति (१)। "अग्नयेत्वामह्यं वरुणोददातु"। अग्निरूपा-

धातु दक्षिणाम्। अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत॥ ४६॥ अग्नये त्वा। अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो

यन्नाय मह्यं हे हिरण्य त्वां वरुणो ददातु। वरुणेन हि हिरण्यमग्नये दत्तं पूर्वमतस्ते-नैवात्मना गृह्णानो न रिष्यामीतिदेवतादेशः। "सोऽमृतत्वमशीय" सोहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम्। "आयुर्दात्रे एधि"। आयुष्मान्दाता भवतु। "मयोमह्यं प्रतिगृहीत्रे।

(१) अग्नयेत्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति, रुद्रायत्वेति गाम्, बृहस्पतये त्वेति वासः, यामायत्वेत्यश्वम्' इति। का० १०।२।१८-२१ ॥ ४७॥

मयः सुखम् एधि भव मह्यं प्रतिगृह्णीत्वे । गां प्रतिगृह्णाति । "रुद्राय त्वा" । रुद्रभूताय मह्यं हे गौः त्वां वरुणो ददातु सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । "प्राणो-दात्रे एधि" । प्राणरूपा दात्रे भव । "वयो मह्यं प्रतिगृह्णीत्वे" । वयोन्नं पशुर्वा भव । "मह्यं प्रतिगृह्णीत्वे" । वासो गृह्णाति । "बृहस्पतये" । बृहस्पतिरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु ।

मृत त्वम शीयायु र्दात्रऽएधिमयो मह्यं म्प्रतिग्गृहीत्रे रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृत त्वम शीयप्प्राणोदात्रऽएधिव्वयो मह्यम्प्रतिग्गृहीत्रे बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृत त्वमशीय त्वग्दात्रऽएधि मयो मह्यम्प्रतिग्गृहीत्रे यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृत

सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । "त्वग्दात्रऽएधि" भव । "मयः" सुखं भव "मह्यं प्रतिगृह्णीत्वे" । अश्वं प्रतिगृह्णाति । "यमायत्वा" । यमरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु । सोऽहं यमरूपापन्नोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । "हयो"ऽश्वः "दात्रे" भव । वयोन्नं पशुर्वा

भव ममत्वं प्रतिगृह्णीवे ॥ ४७ ॥ अथ यदन्यद्ददाति तदनेन प्रतिगृह्णाति (१)। "कोदात्" कः पुरुषः अदात् दत्तवान्। एकः प्रश्नः। "कस्मै" पुरुषाय "अदात्" दत्तवान्। द्वितीयः प्रश्नः। "कामोदात्कामायादात्"। द्वौ प्रतिप्रश्नौ यथासंख्यम्। एवं च "कामः एव दाता कामः प्रतिगृहीता" च। अतो ब्रवीमि हे "काम एतद् द्रव्यं" "ते" तव। त्वमेव केन

दातुसोमृतत्त्वमंशीयहयोंदात्त्वऽएधिव्वयोमह्यंम्प्रतिगृह्णीत्त्वे ॥४७॥ कोदात्। कोदात्कस्म्मांऽअदात्कामोदात्कामायादात् कामोदाता कामःप्रतिगृहीताकामैतत्ते ॥ ४८ ॥ इतिसंहितायांसप्तमोध्यायः ॥ ७

चित्प्रयोजनेन ददासि त्वमेव च केनचित्प्रयोजनेन प्रतिगृह्णासीति ॥ ४८ ॥ इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(१) कोदादित्यन्यद्दिति। का० १०।२।२२ ॥ ४८ ॥

मारद्वाजोपनाम्ना श्रीगोविन्दविदुषा कृते। अष्टाध्यायीसप्तमोध्यायो मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे।

आदित्यग्रहस्य स्तवोत्थं प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननुजुहोति। तत्रैते मन्त्राः। "उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा"। गृण्हामीतिशेषः। आदित्यस्थालीं पात्रेणापिदधाति। "विष्णो उरुगाय"। हे विष्णो उरुगमनाय "एष ते" तव "सोम."समर्पितः। "तं रक्ष"गोपाय। गोपायनप्रकारं च त्वां "मा दभन्नुयः हिंसुः रक्षांसि।

ॐ उपयामगृहीतोसि। उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यः

सप्तमाध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रादक्षिणाहोमान्ता उक्ता अथाष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते।

(१) प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोत्युत्तरार्धे, शेषं

---

* उपयामगृहीतोसि। आदित्येभ्य पञ्च वाममध्ये सुशर्मास्येका बृहस्पतिसुतस्य हरिरसिचतस्र. समिन्द्रणोष्टौ माहिरेजतुदक्षमास्य पञ्च कावातिष्ठयुग्वाही द्वमिदेकैका यस्मान्नहे मे पवस्वोच्छिष्टन्नाऽश्वसुदुत्यमेकैका जिघृद्वे विनदन्द्रवाचस्पति विश्वकर्मन्नेकैका मयेत्वाचतस्र इडरतिस्त्रिसः परमेष्ठीदश लयोविंशं • प्रतिस्त्रिषष्टि। अनु.

र्मी ॥ १ ॥ आदित्यग्रहं गृह्णाति (१)। "कदाचन"। व्याख्यातेयं : यदि नाम अधस्तादैन्द्रः, इयांस्तु विशेषः। इयं त्वादित्यदेवतो यजुरन्तः। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः ॥ २ ॥ द्वितीयं गृह्णाति (१)। "कदाचन"। बृहत्यादित्यदेवत्या यजुरन्ता। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। कदाशब्दः कालवचनः। चनेति निपातः पुनरर्थे। प्रयुच्छति: प्रमादार्थः

स्त्वा ॥ विष्ण॑ऽउरुगायै॒ष ते॒ सोम॒स्तꣳ र॑क्षस्व॒ मा त्वा॑ दभन् ॥ १ ॥ कदाच॒न ॥ स्तरी॑रसि॒ नेन्द्र॑ सश्चसि दा॒शुषे॑ ॥ उपो॒पेन्नु म॑घव॒न्भूय॒ऽइन्नु ते॒ दानं॑ दे॒वस्य॑ पृच्यत॒ऽआदि॒त्येभ्य॑स्त्वा ॥ २ ॥ कु

षेयमादित्यस्थाल्यामाश्रिन्नत्यादित्येभ्यस्त्वेति, प्रमाविष्य तेनापि दधाति (तेनादित्यपात्रेण स्थालीमाच्छादयति) विष्ण उरुगायेति। का० ८।८।१८-२०-२१ ॥ १ ॥

(१) आदित्यग्रहं गृह्णाति संस्रवेभ्यः कदाचनेति। का० १०।४।४ अत्रेन्द्रनामभिरादित्यएवस्तूयते ॥ २ ॥

(१) पयस्य (धारातो विच्छिद्य पूतभृतः सकाशादाजसमीपं नीत्वा) पुनः (आदित्यग्रहं गृह्णाति) कदाचनेति। का० १०।४।५।

हे भगवन्नादित्य कस्मिन्नहनि पुनः प्रमाद्यसि उदयतापपाकप्रकाशादीननुग्रहान् प्राणिषु कुर्वन् न कदाचिदित्यभिप्रायः। एवं काकुगतेन विशेषणेन व्याख्येयम्। अथवा कदाचनेति व्यतिकीर्णमेतत्पदद्वयं व्याख्येयम्। यन्न कदाचिदपीत्यनेनार्थेनार्थवत्त्वम्। चकारगर्भं सवितुर्निधानम् अस्य भाष्यं चकारेनां गर्भनिधानीमितियथायास्केन दर्शितम्। न कदाचित्प्रमाद्यसि

दाचन। पप्रुक्स्युभेनिपासिजन्मनी॥ तुरीयादित्य सवनन्तऽइन्द्रियमातस्थावमृतन्दिव्यादित्तरभ्यंस्त्वा॥ ३॥ स्वकीयं कर्म कुर्वन्। उभे च नितरां "पासि" गोपायसि देवमनुष्यसम्बन्धिनी "जन्मनी" तुरीयेत्यविभक्तिको निर्देशः। तुरीयं च आदित्यसवनम्। तव इन्द्रियं च वीर्यं च तवैव "आतस्थौ" उपस्थितम् "अमृतम्" अनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावम्" "दिवि" द्युलोके आदित्यमण्डलान्तःस्थम्। तदुक्तम्। "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी"ति। एवं परापर-

(२) यथा त्र्यपोऽर्थान्तरम् प्रमदो निषेधे चमघ्दोऽर्थ्ये, हे आदित्य त्वं कदाचनकदापि प्रयुच्छसि

रूपेणास्यामृच्यादित्यस्तुतिः। "आदित्येभ्यस्त्वा" गृह्णामीतिशेषः(२) ॥ ३ ॥ इमा श्रीणाति (१)। "यज्ञोदेवानाम" विष्टुप् यजुरन्ता आदित्यदेवत्या। आदिभ्यस्त्वेति यजुः। इसाद्यज्ञोदेवतानामादित्यानां "सुम्न" सुखं कर्तुं "प्रत्येति" तस्माद्धेतोः हे "आदित्यासः"। आदित्या एव आदित्यासः। 'आज्जसेरसुक्'। "भवतामृडयन्तः"। मृड सुखने ह्यचोर्थे शतृ प्रत्ययोऽत्र छान्दसः।

यज्ञोदेवानाम्प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवतामृडयन्तः ॥ आवोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत्

सः। मृडयितारः सुखयितारो भवताम्मास्मस। "आवोर्वाचीसुमतिर्ववृत्यात"। अहता भवतु वः युष्मत्संबन्धिनी सुमतिः अर्वाची च अस्मदभिमुखा च। "अꣳहोश्चिद्यावरिवोवित्तरासत"। अंहुः न प्रमाद्यसि किंतुभे वर्तमनभाविनो पापानि रक्षसि। तृतीयार्थे तुरीयशब्दः। तै यत्तुरीयसवनं तस्मिन्द्विन्द्रियमिन्द्रियलब्धिकरणसमर्थं सुधासमं हविः आ तस्यै समन्तात स्थितम। त्वामादित्येभ्योऽर्याय रक्षामीति महीधरभाष्ये ॥ ३ ॥

(१) इमायोणात्येनं पयिमेत्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति। का० १०।४।६ ॥ ४ ॥

पापकारी। चिछन्दोष्यर्थे। अंहोः पापकारिणोपि या सुमतिः। "वरिवो वित्तरा:"। वरिव इति धननाम। अतिशयेन धनस्य लम्भी असत् भवतु। सा सुमतिः अस्मदभिमुखी आवर्त्त्यादिति सम्बन्धः॥ ४॥ उपांशुसवनेन ग्रहं विमिथयति। "विवस्वन्नादित्य"।० तमांसि विवासयतीति विवस्वान् आदित्य उच्यते। हे विवस्वन् आदित्य "एष ते सोमपीथः"। एत-

सदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥ विवस्वन्नादित्य। विवस्वन्नादित्यैषतेसोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व ॥ अदस्मैनरोवचसेदधातनयदाशीर्दास्पतीवामसंश्नुतः ॥ पुमान्पुत्रोजायतेविन्दतेवस्वथा

त्तव सोमपानम् "तस्मिन्मत्स्व"। मद तृप्तौ। तृप्तिं कुरु, चिप्रमाधिर सोमे। अवेक्षते पत्नी। यदस्मैनरः"। जगती आशीर्यजमानपत्नीविषया। अदिति सत्यनामसु पठितम्। "यद्दशा-

(१) उपांशुसवनेन मिथयति विवस्वन्नादित्येति, यदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नी। का० १०।४।७-५।४। विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। समासान्तविधेरनित्यत्वाच्छान्दसत्वाद्वा टजभाव ॥ ५॥

तन"यद्दधानान् कुरुत । नेत्यनर्थका उपजना भवन्तीति नकारोनर्थकः । श्रद्धां कुरुत"अस्मैवर्च से" हे नरः । ऋत्विग्यजमानाः । यत् किमित्यत आह । "आशीर्दा" आशिषो दातारः । "दम्पती" पत्नीयजमानौ । "वाम" वननीयम् । "अश्नुतः" व्याश्नुतः यज्ञफलम् । किञ्च इहैव "पुमान् पुत्रोजायते" । दुहितापि पुत्रशब्देनोच्यते इत्यतः पुमानिति विशेष्यते । किञ्च "विन्दतेवसु" लभते धनम् । अथाप्यथेत्येतौ छन्दसि समानार्थौ "विश्वाहा" सर्वदा । अपरः ।

विश्वाहारपऽएधतेगृहे ॥ ५ ॥ * वाममद्य ॥ सवितर्वाममु श्वोदिवेदिवेवाममस्मभ्यꣳसावीः ॥ वामस्यहिक्षयस्यदेव

अपो रिममिति पापनामनी भवतः । अपापः सन् "एधते" वर्द्धते । गृहे एवावस्थितः ॥ ५ ॥ सावित्रं गृह्णाति (१) । "वाममद्य" । सावित्री त्रिष्टुप् । हे "सवितः" वामं वननीयम् अद्य अस्मिन् अद्य सावित्रीरिति सम्बन्धः । "वाममुश्वः" । वामं च उपांशुसवनीये काले सावीः "श्वः" उपांशुशंसनीयः । काल इति हि यास्क आह । किं वा बहुनोक्तेन । "दिवे दिवे वाममस्मभ्यं,

(१) मन्थयित्वा,ऽऽग्रायणान्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति । का० १०।५।१२ ॥ ६ ॥

भावी:"। अहन्यहनि वाससमाक भद्रुवा:। किञ्च "वामसहिक्षयस्य दवभूर"। क्षयशब्द। निवासवचन आद्युदात्तत्वात्। 'क्षयो निवास' इति हि पाणिनिराद्युदात्तत्वं स्मरति। वामस्य च निवासस्य हे देव दानादिगुणयुक्त भूरेर्बहुनो धनपूर्णस्य दाता भवेति शेषः। "अनया-धिया"। धीरिति कर्मनाम। अनेन च सोमाख्येन कर्मणा "वामभाज:"। अभिलषितभा-

भूरेरुयाधियाव्वामभाज॑÷स्याम ॥ ६ ॥ उपयामगृहीतोसि। सावित्रोसिचनोधाश्चनोधाऽअसिचनोमयिधेहि । जिन्व

जिनो वयं संभवेम ॥ ६ ॥ "उपयामगृहीतोसि सावित्रोसि"। सवितृदेवत्योसि "चनोधा-श्चनोधा" असि। चन इत्यन्ननाम। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते। अतिशयेन चान्नस्य धार-यितासि। अतः "चनो" ऽन्नं मयि "धेहि" स्थापय। किञ्च "जिन्व यज्ञम्"। जिन्वतिः प्रीति-

(१) मध्यविक्षेपादुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं समभ्येति। का० ११।५।१२।

(२) भगमस्यास्तीति भग। 'भगं भादित्योष'। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस श्रिय। ज्ञानवैराग्ययोश्च षण्णाम्भग इतीरणा॥ ७॥

कर्मा। तर्पय यज्ञं तर्पय च यज्ञपतिं" यजमानम् "भगाय" यज्ञफलाय (२)। "देवाय सवित्रे त्वा" गृह्णामीतिशेषः ॥ ७ ॥ (३००)। वैश्वदेवं गृण्हाति (१)। "उपयामगृहीतोसी"ति। व्याख्यातम्। "सुशर्मासि"। स्वाश्रयोसि। "सुप्रतिष्ठान."। शोभनं प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा अस्येति सुप्रतिष्ठानः। महत्साधनस्पन्त्रः। "प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान"इतिश्रुतिः। प्राणहेतुत्वात्प्राण

सु यज्ञिन्न्वंय ज्ञपंति म्भगांयदे वाय त्वासवि त्रे ॥ ७ ॥ *

(प्रतम् ॥ ३०० ॥) उ पुयामगृ'हीतोसि। सुशर्म्मासिसुप्रतिष्ठानो-

बृहदु'क्षायनमं÷ ॥ व्विश्श्वेभ्भ्यस्त्वादेवेभ्भ्यंऽए षतेयोनि र्व्विश्श्वेभ्भ्य

इत्युच्यते। "अन्नं वै गृहो अन्नं वै प्राण हेतुः"। यस्माच्च सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानश्च तस्मात् "बृहदुक्षायनमः"। महासेचनाय जगदुत्पत्तिबीजाय प्रजापतये नमो भवितुमर्हतीतिशेषः। नम-

(१) मभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति। कौ० १०।६-२ ॥ ८ ॥

इत्यन्ननामसु पठितम्। "प्रजापतिर्वै बृहदुक्थ" इति श्रुतिः। "विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य" इति व्याख्यातम् ॥८॥ पत्नीवतं गृह्णाति(१)। "उपयामगृहीतोसी"ति। व्याख्यातम्। "बृहस्पतिसुतस्य" ब्रह्मणाभ्यनुज्ञातस्य। हे देवसोमते तव "इन्दो: इन्द्रियावत:"। वीर्यवत:। "पत्नीवत:"। पत्नीसंयुक्तस्य सतो "गृह्णान"न्यानुपांशुप्रभृतीन् "ऋध्यासम्" समर्द्धयेयम्। प्रचरणीसं स्रवशे-

स्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥ * उपयामगृहीतोसि। उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्य देवसोमत ऽइन्दोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहाँ२ ॥ ऽऋध्यासम् ॥ अहम्परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षन्तदु मे

पेण श्रीणाति। "अहं परस्तात्"। त्रिष्टुप्। प्रजापतिरूपेणात्मानं पश्यन् श्रीणाति। "अहं परस्ता"दस्य जगतः अहं चावस्तात्। "य"च्चैत"दन्तरिक्षं तदुमे"तदेव मे "पिता" पाता

(१) उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं गृह्णाति, प्रचरणीमेषेणाश्रीणात्येनमहं परस्तादिति। का० १०।७।१८।

भूत्। "अहं च सूर्यमुभयतो ददर्श"। परस्तादधस्ताच्च प्रश्यामि। सूर्यस्य परस्तान्मम शिर इत्यभिप्रायः। यच्च "देवानांपरमं गुहा" तदप्यहमेव (२) ॥ ८ ॥ जुहोति (१)। "अग्नाऽइप-त्नीवन्"। 'एचो प्रगृह्यस्यादूराद्धूत' इति प्लुतः। हे अग्ने पत्नीसंयुक्त। "सजूर्देवेन त्वष्ट्रा"। सह प्रीतिर्देवेन त्वष्ट्रा "सोमं पिब स्वाहा"। पत्नी उद्गातारमवेक्षते। "प्रजापतिः"। त्वं

पिताभूत् ॥ अहꣳसूर्य्यमुभयतोददर्शाहन्देवानाम्परमङ्गुहा-
सत् ॥ ९ ॥ अग्ना ३ ॥ ऽइपत्नीवन्। अग्ना ३ ॥ ऽइ-
पत्नीवन्त्सजूर्देवेनत्वष्ट्रासोमम्पिबस्वाहा ॥ प्रजापतिर्वृषासि

प्रजापतिः "वृषा" च। "रेतोधाः" रेतसः सेक्ता धारयितासि स्वभावत एव त्वां ब्रवीमि। "रेतो मयि धेहि" स्थापय। "प्रजापते"श्च तव वृष्णः सेक्तुः "रेतोधसः" रेतोधारयितुः

(२) देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुह्यात्यन्तं गोप्यं हृदयेस्ति तदप्यहमेवेत्यर्थः ॥९॥

(१) अग्ना-३ इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोति, पत्नी सदः प्रवेश्योत्तरत उपविष्टामुद्गाता समीक्षयति प्रजापतिर्वृषा-सीति। का० १०।६।१८-७।३ ॥ १० ॥

सभूत "रेतोधाम् रेतसो धारयितारम् पुंस्पुत्रम् अशीय" प्राप्नुयाम् ॥ १० ॥ हारियोजनं गृह्णाति (१)। "उपयामगृहीतोसि" "हरिरसि" हरितवर्णोसि। "हरिः सोमो हरितवर्णः" इति। हारियोजनः"। इन्द्राश्वौ हरितावत्र युज्येते इति हरियोजनः। हरियोजन एव हारियोजनः। स्वार्थे तद्धितः "ऋक्सामे वै हरी" इति श्रुत्यपेक्षः। "हरिभ्यां त्वा"। गृह्णामीतिशेषः।

रेतोधारेतोमयि धेहिप्रजापतेस्तेवृष्णोरेतोधसोरेतोधामशीय॥१०॥

*उपयामगृहीतोसि। उपयामगृहीतोसिहरिरसिहारियोजनो हरिभ्यान्त्वा॥ हर्योर्द्धानास्थसहसोम॒ऽइन्द्राय ॥११॥ यस्ते॥

धाना आवपति। "हर्योर्धानास्थ"। हरितवर्णयोरिन्द्राश्वयोर्धाना भवथ यूयं सोमेन च सहिता "इन्द्राय" भवथ माणभक्षः ॥ ११ ॥ "यस्ते अश्वसनिः"। यस्तवाश्वान्सनोति संभ-

(१) द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोसीति, धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति। का० १।१८।२-६ ॥११॥

(२) यस्ते अश्वसनिरिति माणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ (सर्वर्त्विजो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्राय), निवपन्ति (क्षिपन्ति)। का० १०।८।५॥ १२ ॥

जते। "भक्षः"। यश्च गाः सनोति तस्य तत्र संबन्धिनः। "इष्टयजुषः"। इष्टानि हि यजूंषि भवन्ति। "स्तुतः स्तोमस्य"। अस्मिन्नेवावसरे स्तुताः स्तोमा भवन्ति। "शस्तोक्थस्य"। शस्तानि उक्थानि भवन्ति। "उपहूतस्य" अभ्यनुज्ञातस्य "उपहूतोऽभ्यनुज्ञातो "भक्षयामि" ॥१२॥ शकलाधानम् (१)। "देवकृतस्य"। देवविषयकृतस्य "एनसः" पापस्य "अवयजनम्"। अवपूर्वो

ऽअश्वसनिर्भक्षो गोसनिस्तस्य तऽइष्टयजुषस्स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥ देवकृतस्यैनसः ॥ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयजनमस्येनसऽए

यजिर्नाशने वर्त्तते। नाशनं भवसि। मनुष्यविषयस्य पापस्य नाशनमसि। पितृविषये कृतस्य पापस्य नाशनमसि। आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेः नाशनमसि। "एनसएनसः"।

(१) शकलाधाने देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रम् (षड् यूपशकलान्सर्वेभ्यो विरच्यु०) का० । ८।८।६ ॥ १३ ॥

यावन्ति पापानि तेषां सर्वेषां नाशनमसि। "यच्चान्यदप्येनः पापं "विद्वान् चकार" कृतवान्। यच्च "विद्वान्" अजानानः तस्य सर्वस्य नाशनमसि ॥ १३ ॥ चमसानभिमृशन्ति (१)। "संवर्च्चसेति"। व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ नवसमिष्टयजूंषि जुहोति (१)। समिन्द्रेण इत्याद्याः षट् त्रिष्टुभः। तत्र त्रिभिः परिधीनाप्याययति त्रिभिर्देवता व्यवसृजति। "समिन्द्रणः"।

नसोवयजनमसि ॥ यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोवयजनमसि ॥ १३ ॥ संवर्च्चसा। संवर्च्चसापयसासन्तनूभिरगन्महि मनसासᳬशिवेन। त्वष्टासुदत्त्रो विदधातुरायोनुमार्ष्टुतन्न्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥ * समिन्द्र।

(१) अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान् पूर्णपात्रान (उदकपूर्णान्) अवमृशन्ति हरितकुशानवधाय संवर्चसेति। का० १०।८।७ ॥ १४ ॥ (१) समिन्द्रेण इति नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमन्त्रम्। का० १०।८।११। नवसन्ताचरमाणाः समिष्टयजुःसंज्ञकाः ॥ १५ ॥

ऐन्द्री। समित्ययमुपसर्गो नेषीत्यनेन क्रियापदेन संबध्यते। हे भगवन्निन्द्र सं नेषि संगमयसि। "नः" अस्मान्। मनसा संगमयसि च। "गोभि"र्वाग्भिर्वादिभिः पशुभिः संगमयसि च सूरिभिः" पण्डितैः। हे "मघवन्" संगमयसि च "स्वस्त्या" अविनाशेन। स्वस्तीत्यविनाशनाम। संगमयसि च "ब्रह्मणा देवकृत" देवैर्दृष्टं तयोलक्षणम्। तदेव स्पष्टयति।

सं मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्मघवन्त्सं स्वस्त्या ॥ सम्ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा॥१५॥ संवर्चसा। संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवे-

"यदस्ति"। यन्नित्यमित्यर्थः। संगमयसि च "देवानां सुमतौ"। तृतीयया विपरिणामः। शोभनया मत्या। "यज्ञियानां" यज्ञसंपादिनाम्। यस्त्वमस्मानेवं सर्वैर्मनःप्रभृतिभिः संगमयसि तस्मै ते एतद्धविः "स्वाहा" सुहुतमस्तु इति शेषः॥ १५॥ "संवर्चसा पयसा"। व्याख्या-

तम् ॥ १६ ॥ "धातारातिः"। षट् देवता अस्यामृचि। "धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः" एते षट् "निधिपा देवाः। इदं समिष्टयजुर्लक्षणं "राति"र्दानम्। "जुषन्तां" सेवन्ताम्। जुषित्वा च "प्रजयाररराणाः"। यजमानसम्बन्धिन्या प्रजया संरममाणाः। यजमानाय एतद् द्रविणं, दधातेति प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः, दधतु

ने। त्वष्टासुदत्त्रोव्विदधातुरायोनु माष्ट्ट तन्न्वोवद्धिलिंष्टम्॥१६॥ धातारातिःसवितेदञ्जुषन्ताम्प्रजापतिर्न्निधिपादेवोऽअग्निः॥ त्वष्टाव्विष्णुः प्रजयासꣳररराणायजमानाय द्रविणन्दधात स्वा- हा॥ १७॥ सुगावः। सुगावोदेवाः सदनाऽअकर्म्म यऽआजग्मे

स्थापयन्तु। एवं तावदस्य मन्त्रस्य सम्यग्योजना प्रतिभाति॥ १७॥ "सुगावः"। हे देवाः सुगमनीयानि "वो" युष्माकं "सदनानि" स्थानानि। अकर्मकृतवन्तो वयं ये यूयं "माजग्मुः"। आजग्मुरागताः। "सवनमिदं जुषाणाः" यज्ञमेतं सेवमानाः। अथेदानीं परिसमाप्ते यज्ञे।

"भरमाणा वहमाना हवींषि"। ये तु रथिनः ते रथेषु "भरमाणा (१) वहमाना हवींषि"। ये तु अरथिनस्ते तु स्कन्धावसक्तिकासु हवींषि वहमानाः। "अस्मे धत्त वसवो वसूनि"। अस्मासु दत्त हे वसवो वासयितारः "वसूनि" धनानि ॥ १८ ॥ "याँ आवहः"। हे भगवन्नग्ने यान् "आवहः" आहूतवानसि। "उशतः" कामयमानान्। हे "देव देवान् तान् प्रेरय",

दऽसवनञ्जुषाणाः ॥ भरमाणाव्वहमानाहवीᳬष्य स्मे धत्तव्वसवोव्वसूनिस्वाहा ॥ १८ ॥ याँ२ ॥ऽआवहः। याँ२ ॥ ऽआवहऽउशतोदेवदेवाँस्ताम्प्रेरय स्वेऽअग्ने सधस्थे ॥ जक्षिवाᳬसः

अनुगज्यादिभिः। "स्वे" स्वकीये "सधस्थे" सहस्थाने गृहे। किमुक्त्वा प्रेरयेतिचेदत आह। ये यूयं "जक्षिवांसः" पशून् पुरोडाशञ्च। "पपिवांसश्च" सोमम्। "विश्वे" सर्वे ते इदानीं परिसमाप्ते यज्ञे "असुं घर्मं स्वरातिष्ठतानु"। 'अनुर्लक्षण' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। "असुं"

(१) भरमाणा पुष्यन्त इत्यर्थो वा ॥ १८ ॥

प्राणवातमन्वातिष्ठत। "धर्मं" चादित्यमन्वातिष्ठत। "स्व"र्द्युलोकमन्वातिष्ठत। तस्य यत्र गृहा इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ "वयꣳहित्वा"। अग्निं व्यवसृजति। वयमेव त्वां "प्रयति" प्रगच्छति प्रारभ्यमाणे "यज्ञे अस्मिन्" हे "अग्ने होतारमवृणीमहि" वृतवन्तः। "इह" मन्त्रे अग्निर्देवो दैव्यो होतेति। त्वञ्च वृतः सन् "ऋधगयाः"। ऋध्नोतेः पूर्वं पदं, यजतेपरं

पयिवाꣳस ऽ ऋचुर्व्विश्वव सुहुम्म ꣳस्व राति ष्ठुतान् स्वाहा ॥ १९ ॥

व्वयꣳहि। त्वाम्प्रय तियज्ञे ऽअस्मिन्नग्ने होतार मवृणीमहीह ॥ ऋधगय ऽऋधगु ताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुप याहिविद्वान्त्स्वाहा ॥ २० ॥ देवागातु विदः। देवागातुविदो गातुं व्वित्त्वा गातु

मित परम्। ऋभुवन्नयाञ्चीः समर्द्धयन्निष्टवानसि। किञ्च "ऋधगुताशमिष्ठाः"। "उत" अपि च ऋभुवन्नेव यज्ञप्रायश्चितं शमितवानसि। इदानीं "प्रजानन्यज्ञ" परिसमाप्तिं गृह"मुपयाहि। विद्वान्" जानानः स्वमधिकारम् ॥ २० ॥ "देवागातुविद" इति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ यज्ञं

व्यवहरति । "यज्ञ यज्ञं गच्छ" । हे यज्ञ यज्ञमेव त्वं गच्छ" । नहि त्वत्तोऽन्यदस्ति सर्वात्मना हि त्वमित्यभिप्रायः । "यज्ञपतिं" यजमानं "गच्छ", "स्वां" च "योनिं गच्छ" । द्रव्यं देवता हि यज्ञस्य स्वा योनिः । "एष ते यज्ञः" । अयं तव शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः ऋत्विग्भिः । हे "यज्ञ-

मि॑त ॥ मन॑सस्पतऽइ॒मन्दे॒वय॒ज्ञꣳस्वाहा॒वाते॑ धाः ॥ २१ ॥

य॒ज्ञ य॒ज्ञं ग॑च्छ य॒ज्ञप॑तिं गच्छ॒ स्वां योनिं॑ गच्छ॒ स्वाहा॑ ॥

ए॒ष ते॑ य॒ज्ञो य॑ज्ञपते स॒हसू॑क्तवाकः॒ सर्व॑वीर॒स्तं जु॑षस्व॒ स्वा

हा॑ ॥ २२ ॥ * माहि॑र्भू॒र्मा पृदा॑कुः । उ॒रुꣳहि राजा॒ व

पते सह सूक्तवाकः" । साङ्गः सर्वशरीरः । सर्वैर्वीरैरुपेतः । सोमः पशुः सवनीयाश्च पुरोडाशा वीरा उच्यन्ते । "तं" च "जुषस्व" आसेवस्व ॥ २२ ॥ कृष्णविषाणमेखले चात्वाले-ऽमास्यति (१) । "माहिर्भूः" । व्याख्यातम् । आपोऽवभृथमन्वाचयति । "उरुꣳहि" । वारुणी

विष्टप्। एकं तावद् उरुं विस्तीर्णं हि अतिशयेन "राजा वरुणः चकार" कृतवान्। "सूर्याय" षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। सूर्यस्य पन्थानम्। "अन्वेतवाउ" अन्वेतवान् अन्वहमागमनाय। अपरम्। "अपदे पादाप्रतिधातवे अकः"। यत्र पदं इति प्रतिसृष्टान्यायेन नोपलभ्यते तस्मिन्

रुंराजावरुणश्चकार सूर्यायपन्थामन्वेतवाउ ॥ अपदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् । नमोवरुणा

पदे पथि अन्तरिक्षलोके। "पादा" पादानाम्। षष्ठीबहुवचनस्थाने आकारः। "प्रतिधातवे" प्रतिनिधानाय। अकः कृतवान् आलम्बनमितिशेषः, सूर्यस्येव। "उतापवक्ता हृदयाविधश्चित्"। उत अपिच। अपवक्ता अपवदिता आक्षेप्ता। हृदयाविधश्चित्। चिच्छब्दोऽप्यर्थे। हृदयं

(१) कण्वविपाणमेखले चाताले प्रास्यति माहिभूः, उरुं हीति वाचयन्ति, नमो वरुणायेति वाचयत्यपोक्रमम-न्निति। का० १०।८।१२-१५-२१ ॥ २३ ॥

यो विध्यति समीप्य,चाय्योंचार्यं पिशुनः तस्याप्यपवदिता किमुतान्ये पामय्य,तत्कारियामि त। य इत्थं भूतो वरुणः सोवभृथाय तीर्थं ददात्विति शेषः। अपोवक्रमयन्वाचयति। "नमोवरुणाय"। "अधिष्ठितः" आक्रान्तः "वरुणस्य पाशो" नालं बन्धनाय ॥ २३ ॥ समिधं प्रासग्राभिजुहोति (१)। "अग्नेरनीकम्"। आग्नेयो त्रिष्टुप्। अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गम्। "इमेदमेसमिधं यच्चाग्ने" मत्वा लिङ्गमेवासिन्वाक्ये अत एवं व्याख्यायते। यस्य तवाग्नेः सतः अनीकं सुखम् "अप" उदक

युाभिष्ठितोव्वरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥ अग्नेरनीकम्। अग्ने

"माविवेश" प्रविवेश प्रविष्टम्। "अपान्नपा त्सं त्ककं प्रति रक्षत् "असुर्यम्" असुरस्य स्वं-माया-दिकम्। स त्वमिदानीं दमेदमे। दम इति गृहनाम। यज्ञगृहे यज्ञगृहे। अश्वमेधविदया वीप्सा। तत्र हि नानावस्थान्यहानि भवन्ति। "समिधं यक्षि" यजति। यजतिः संगति-करणार्थः। समिधं संगतां कुरु आत्मसात्कुरु। ततोनन्तरं "घृतं" प्रति "ते" तव "जिह्वा"। ज्वाला "सुच्चरण्यत्" उच्चरन्तु समिधः सकाशात ॥ २४ ॥ मटजीदवुम्भं लावयति।

(१) माघ समिधं चतुर्थ होतेनाभिजुहोति यम्रोकमिति॥ का० १०।८।२२ ॥ २४ ॥

"समुद्रे ते"। सौमी विराट्। यदित्ययं निपातो हृदयशब्देन सह सम्बध्यते समानलिङ्गत्वात्। यत् हृदयं समुद्रे ते तव "अप्सु अन्तः" अपां च अन्तर्मध्ये वर्त्तते तत्र त्वां गमयामि। तत्रस्थं च त्वां "संविशन्तु ओषधीः"। "उत अपि च आपः"। किंच "यज्ञस्य" च "सूक्तोक्तौ" शोभन-

रनी॑कम॒प आवि॑वेशा॒पान्नपा॑त्प्रति॒रक्ष॑न्नसु॒र्य॒म् ॥ दमे॑दमे॒

स॒मिधं॑ यक्ष्यग्ने॒ प्रति॑ ते जि॒ह्वा घृ॒तमुच्च॑रण्य॒त्स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

स॒मु॒द्रे ते॒ हृद॑यम॒प्स्व॒न्तः सन्त्वा॑ विश॒न्त्वोष॑धीरु॒तापः॑ ॥ य॒ज्ञ

वचनोच्चारणेन "नमोवाकेन" नमस्कारवचनेन च "विधेम"। विधितिः स्थापनार्थः। हे "यज्ञ-पते" सोम ॥ २५ ॥ विरुज्योपतिष्ठते (१)। "देवीराप:"। पङ्क्तिर्बृहती वा। अपां च सोमस्य च संगतिं वदति। हे देव्य आपः "एष" सोमो "वः" युष्माकं गर्भो "वर्त्तते"। "तं

(१) समुद्रे त इति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति। का० १०।८।१ ॥ २५ ॥

(२) देवीराप इति विरुज्योपतिष्ठते। का० १०।८।२ ॥ २६ ॥

सुप्रीतं" साधुतर्पितम्। सुभृतं सुपुष्टम् "बिभृतं" धारयत। हे "देव सोम एष ते लोकः" स्थानं तस्मिन्नस्थितः "शं च वक्ष्व" परि च वक्ष्व। शं सुखमस्मान्प्रति वह प्रापय। परिवह च, अस्मत्त. सर्वा आर्त्तीः तस्मिन्नः शं चैधि। "सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेति" श्रुतिः ॥ २६ ॥

स्थं त्वायज्ञपतेसूक्तोक्तौ नमोवाकेविधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥ देवी राप॑ । देवीरापऽएषवोगर्भस्तठंसुप्रीतठंसुभृतम्बिभृत ॥ देवसोमैषतेलोकस्तस्मिञ्छञ्च वक्ष्वपरिचवक्ष्व ॥२६॥ अवभृथनिचुम्पुण । निचेरुरसिनिचुम्पुणः ॥ अवदेवैर्देवकृतमेनोयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुरुराव्णोदेवरिषस्पाहिदेवानाठंसमिदसि ॥२७॥ *

मज्जति (१)। "अवभृथे"ति। व्याख्यातम्। समिधमादधाति (२)। "देवानाम्" देवीभूतानामस्माकं समिन्धनं त्वं भवसि ॥२७॥ इत उत्तरमनूवन्ध्यायदि गर्भिणी स्यात्तत्र प्रायश्चित्तरु-

(१) अवभृथे मज्जति। का० १०।८।३। (२) स्नात्वोत्तरमाहवनीयमेत्य तस्मिन् समिधं दध्यात् ॥ २७ ॥

कालानवच्छिन्न इव "गर्भो जरायुणा सह"। जरायुर्गर्भवेष्टनम्। कथं चलतु इत्यत उपमया दर्श-
यति। "यथायं वायुरेजति यथा" च "समुद्र एजति। एतौ हि सदाचलनौ। "एवमयं
दशमास्यः"। "तमेतदथ दशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोती"ति श्रुतिः।

एज॑तु॒ दश॑मास्यः। एज॑तु॒ दश॑मास्यो॒ गर्भो॑ जरायु॑णा स॒ह॥ य॒थायं
वा॒युरेज॑ति य॒था स॑मु॒द्र एज॑ति॥ ए॒वायं दश॑मास्यो॒ अस्र॑ज्जरा॒यु॑

"अस्रत्"। स्रंसतेरेतद्रूपं स्रवतेर्वा। स सतु स्रवतु वा। "जरायुणा सह" अस्रत् अपसरतु
गर्भो वेष्टनेन सह॥ २८॥ अवदानान्यनु जुहोति (१)। "यस्यै तेयज्ञियः"। अनुष्टुप्।
वशोच्यते। यस्यास्ते तव यज्ञियो "गर्भः" यज्ञार्हो गर्भः। यस्याश्च तव "योनिर्हिरण्ययी"-

(१) निरयमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति। का० २५।१०।२८॥
(२) अवदानान्यनुजुहोति यस्यै त इति। का० २५।१०।११ ॥ २९ ॥

क्रियते वह्मणा यजुषा तां त्वां गर्भेण संगमयामि। यस्य च गर्भस्य "अङ्गानि अह्रुता" अह्रुतानि अनवखण्डितानि। 'ह्रुह्वरेश्छन्दसी'ति ह्रुरादेशः। तं गर्भं "मात्रा" अनूवन्व्यालक्षणया "समजीगम" संगमयामि ॥ २९ ॥ अध्वर्योरनुहोमसेष जुहोति (१)। गर्भः सूयते इन्दुस्तवेन। "पुरुदस्मो" बहुदानः। "विषुरूपः" बहुरूपो हि गर्भो भवति। "इन्दुः"

यासह ॥ २८ ॥ यस्यै ते। यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी ॥ अङ्गान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमꣳ स्वाहा ॥ २९ ॥ पुरु-

सोमः यतोऽहि सोम संस्तवो विद्यते। "अन्तः" उदरे व्यवस्थितो "महिमानं" महाभागम् "आनञ्ज" अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य तद्रूपम्। व्यक्तीकरोति। "धीरः" मेधावी। इत्थं भूतं "महिमानमानञ्ज धीरो" येन "एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदी" मपि वशामवगणयित्वा भूत-

(१) स्विष्टकृतमनु (अध्वर्युणा स्विष्टकृद्धोमे कृते प्रतिप्रस्थाता अपरया स्रुचि अन्यं गर्भरसमवदाय जुहुयात्) जुहोति पुरुदस्म इति। का० २५।१०।१५॥ २०॥

रूपेण "भुवनानि" भूतजातानि "अनुप्रथन्ताम्"। यथाया अङ्गमनुप्रथयते। इद्धिरेव भूतानां भविष्यतीत्यभिप्रायः। कथमिव यथा चतुष्पदी सती एकपद्यादिभेदैरुच्यते। अवस्तुत्य स्तूयत इति ब्रूमः। यथेत्येकपदी, वपया अङ्गैश्च द्विपदी, उपयट्होमैश्च त्रिपदी, चतुष्पदी पत्नीसंयाजैश्च-

दस्मो विषुरूपः। पुरुदस्मो विषुरूपऽइन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीरः। एकपदीन्द्विपदीन्त्रिपदीञ्चतुष्पदीमष्टापदीम्भुवनानु प्रथन्ताᳬ स्वाहा ॥३०॥ मरुतो यस्य। मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो वि

तुर्भिर्वा पादैः। अष्टापदी तु गर्भसम्बन्धिभिः पादैः ॥ ३० ॥ जुहोति (१)। "मरुतो यस्य"। मारुती गायत्री। "मरुतः यस्य क्षये" निवासे गृहे। 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तः। "पाथ"। पा पाने, शपो लुप्। पिबथ पानादीन्कुरुथ। हे "दिवो विमहसः"। द्युलोकस्य महयितारः

(१) समिष्टयजुरन्ते (समिष्टयजुर्होमान्ते) मामिव (ग्नौ) जुहुयात (स्वाहान्तेन मन्त्रेणोपवेष्टितगर्भं जुहोति। तितन् मरुत्तदस्य स्वाहाकृत्येति (स्वाहाकारमनुच्चार्य)। का० २५।१०।१० ॥ २१ ॥

पूजयितारः। "ससुगोपातमोजनः"। ससुगुप्ततमो यजमानजनः। युष्माकं प्राना न मयमस्तोत्यभिप्रायः॥ ३१॥ अङ्गारैरभिसमूहति। "महीद्यौः"। द्यावापृथिव्यौ गायत्री। महती द्यौः "पृथिवी च नः" अस्माकं "इमं यज्ञं मिमिक्षताम्"। मिह सेचने। सिञ्चतु स्वैः स्वैर्भोगैः। "पिपृतां नः"। बिभृतां नः अस्मान् "भरीमभिः" भरणैः हिरण्यपशुधान्यादिभिः॥ समाप्तोऽग्निष्टोमः॥३२॥

महस॑ः॥ सस्रु॒गो॒पात॑मो॒जन॑ः॥ ३१॥ म॒ही द्यौः। पृ॒थि॒वी च॑ न॒ इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मिक्षताम्॥ पि॒पृ॒तां नो॒ भरी॑मभिः॥ ३२॥ * आ-

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्येतस्मान्मात्(१)। "आतिष्ठ"। तिस्र ऐन्द्र्योऽनुष्टुभः। आतिष्ठ अधितिष्ठ आरोह हे "वृत्रहन्" वृत्रस्य हन्तः "रथं युक्तौ" ते तव "ब्रह्मणा" लयोलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिना "हरी" हरितवर्णावश्वौ। तौ हि आह्वानानीन्द्रस्योपश्रुत्य, प्राप्तः आवयोर्नियोजनकाल इति मन्यमानौ स्वयमेवात्मानं रथे युञ्जाते अत एवमाह। "युक्ता

(१) महीद्यौरित्यस्यार्थे (यामिते चिप्रं गर्भम्) अभ्यूहतीति। वा० २५।१७।१८॥ ८२॥

ते ब्रह्मणा हरी" इति। अथेदादौ रथारूढस्य "अर्वाचीनम्"। अस्मदभिमुखम् "सु" साधु "ते" तव "मनः" हे इन्द्र "ग्रावा" सोमाभिषवकारी "कृणोतु" करोतु "वग्नुना" वग्नुरितिवाग्नामसु पठितम्। सोमाभिषवध्वनिना। "उपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिनं गृह्णामि

तिष्ठ। वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ॥ अर्वाचीनꣳ सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥ उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिनऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३३ ॥ * युक्ष्वा हि। केशिना ह

एष ते योनिः इन्द्राय त्वा षोडशिने ॥३३॥ द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः। "युक्ष्वा हि"। युजिर योगे। युङ्‌ग्धि। "हि" यस्मात् "केशिनौ" प्रलम्बकेशरौ "हरी" हरितवर्णावश्वौ "वृषणौ" वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ। "कक्ष्याप्रा" कक्ष्या अश्वस्य संनाहरज्जुः। प्रा पूरणे। कक्ष्यां यावापूरयतः तावेव-

(१) प्रात सवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःस्रक्तिना (चतुष्कोणेन) आतिष्ठ युक्ष्वाहीति। का० १२।५।२ ॥ ३३ ॥

युज्येते। तौ युक्ता रथे तमास्थाय "अथ" समनन्तरमेव "नो"ऽस्माकम् के "इन्द्र सोमपाः" सोमपानशील: 'गिरामुपश्रुतिं चर" स्तुतिलक्षणां गिरं वाचमुपश्रुत्य चर आगच्छास्मद्गृहम्। "उपयाम" इत्यादि समानम् ॥ ३४ ॥ तृतीयोमन्त्रविकल्प: "इन्द्रमिद्धरी"। इन्द्रमिद्धरी

वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम्। ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३४ ॥ * इन्द्रमित्। इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ॥ ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ उपया

एवार्थे। इन्द्रमेव हरितवर्णावश्वौ "वहतः" प्रापयतः। * अत्र "ऋक्सामे वै हरी इति श्रुते: द्विवचनान्तहरिशब्दस्य ऋक्सामवाचकत्वात् हरितवर्णावश्वावन्द्रमेनं वहतम् इति व्याख्यानं न घटते। हरितवर्णयोरश्वयो: सर्वत्र सुलभत्वात्। इन्द्राश्वयोश्च हरितवर्णत्वम्-

ठ॰सी”त्यादिस्तुतिपर्य्यालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये ऋक्सामे एवेन्द्रं वहत इति युक्तं न तु हरितवर्णावश्वौ। * कथं भूतमिन्द्रम् “अप्रतिधृष्टशवसम्”। न प्रतिधर्षयितुं शक्यते शवो बलं यस्य स अप्रतिधृष्टशवाः तमप्रतिधृष्टशवसम्। क्व वहत इत्याह। “ऋषीणां” च वशिष्ठमन्त्र-

मग्गृहीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनऽएष ते योनि रिन्द्रायत्वाषोडशिने ॥ ३५ ॥ * यस्मान्न। जातः परोऽअन्न्योऽअस्ति यऽआविवेश भुवनानि विश्श्वा ॥ प्रजापतिः प्रजयासꣳरराणस्त्रीणि ज्ज्यो

तींषि च “स्तुतीः”। “उप”समीपे। “यज्ञं च मानुषाणाम्”। मनुष्याणां यजमानानासुप समीपे वहत इति वर्त्तते। “उपयाम” इत्यादि समानव्याख्यानम् ॥ ३५ ॥ योऽशिग्रः कुप-

* एतेत्यारभ्य—षष्ठी * इत्यन्तं वा॰ पु॰ नास्ति।

तिष्ठते (१)। "यस्मान्नजातः"। त्रिष्टुप्। षोडशी परब्रह्मरूपेण स्तूयते। यस्मा"दन्यःपर" उत्कृष्टो जातो देवो नास्ति न विद्यते महिमातश्चा"विवेश" आविशति "भुवनानि" भूतजातानि "विश्वा"विश्वानि सर्वाणि अन्तर्यामिरूपेण। तथाच श्रुतिः। "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति

त्रीणिज्योतीꣳषि सचते सषोडशी ॥३६॥ इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौते भक्षञ्चक्रतुरग्रऽएतम् ॥ तयोरहमनु भक्षम्भक्षयामि

यश्च प्रजापतिर्भवति"। "प्रजया संरराणः" संरममाणः क्रीडन्। यश्च "त्रीणि ज्योतींषि" अग्निवायुसूर्यलक्षणानि "सचते" सेवते परमात्मरूपेण स षोडशीग्रहः क्रूपेद्दष्टाधैस्य मीतिर्भवत्याख्यानयुक्ता ॥ ३६ ॥ षोडशिनं भक्षयति (१)। "इन्द्रश्चसम्राट्"। त्रिष्टुप् यजुरन्ता। सह

(१) उपस्थापनं यस्मान्न जात इति। का० १२।५।१८ ॥ ३६ ॥

(१) इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणम्। का० १२।५।२०। इतिषोडशिग्रहः ॥ ३७ ॥

प्राणेनेति यत्नः। इन्द्रवरुणौ देवता षोडशीग्रहो वा। "इन्द्रश्च सम्राट्" यो वाजपेययाजी। "वरु णश्च" चकारौ समुच्चयार्थीयौ। "राजा" यो राजसूययाजी। "राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड् वाजपेयेनेति" श्रुतिः। "ता"विन्द्रवरुणौ "ते" तव हे षोडशिग्रह "भक्षं चक्रतुः" कृत-वन्तौ "अग्रे" प्रथमम्। एतमित्यस्य भक्षेण सह संबन्धः। "तयो"र्भक्ष"मनु" कुर्व"न्नहं" भक्ष

मि व्वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहा ॥३७॥ * अग्ने पवस्व। अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे व्वर्चः सुवीर्य्यम् ॥ द-

"भक्षयामि"। मदीयेन च भक्षणेन "वाग्देवी जुषाणा" सेवमाना "सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन" ॥ ३७ ॥ अथातिग्राह्यपुरोरुचः तिस्रो गायत्र्योऽग्नीन्द्रसूर्यदेवत्याः (१)। "अग्ने पवस्व"। हे भगवन्नग्ने पवस्व। पवतिः प्रवृत्त्यर्थोऽन्तर्भावितण्यर्थः। पवस्व प्रवर्तयस्व। यस्त्वं "स्वपा"

अथ द्वादशाहमन्त्राः। (१) पृष्ठ्यः षडहः (तदाख्यः क्रतुः) तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वेऽग्ने पवस्वो तिष्ठन्नद्य-मित्यन्त्य मेकैकम् अग्नेवर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्यभ्राजिष्ठेतिभक्षणं यजमानैरिति। का० १२।३।१-२ ॥ ३८ ॥

चनस्थाने छान्दसं रूपमदृश्रमिति। दृश्यन्ते अस्य सूर्य्यस्य प्रज्ञानहेतुत्वात् "केतवो रश्मयः"। केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम्। "वि"इत्यनर्थको निपातः। अथवा व्यदृश्रमिति संबन्धः। "जनान् अनु"अनुगताः भ्राजन्तः देदीप्यमानाः। कथंभूता दृश्यन्ते। "अग्नयो यथा" अग्नय इव"उपयाम

योजनाँ२ ॥ ऽअनु ॥ भ्राजन्तोऽअग्नयोयथा॥ उपयामगृहीतोसि सूर्य्यायत्वाभ्राजायैषतेयोनिः सूर्य्यायत्वाभ्राजाय ॥ सूर्य्यभ्राजिष्ठभ्राजिष्ठस्त्वन्देवेष्वसि भ्राजिष्ठोहम्मनुष्येषुभूयासम् ॥ ४० ॥ * उदुत्यम् । उदुत्यञ्जातवेदसन्देवंव्वहन्ति

गृहीतोसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्यायत्वा भ्राजाय। भक्षयति। हे"सूर्यभ्राजिष्ठ"अतिशयेन भ्राजिष्ठ यथा"भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि"एवं"भ्राजिष्ठोहं मनुष्येषु भूयासम्"॥४०॥ विषुवति गृह्यं

गृह्लाति (१)। "उदुत्यञ्जातवेदसम्। व्याख्यातम्। देवार्पन्तु॥ ४१ ॥ अथ रोहिणीगोरभि-मन्त्रणं दाभ्यामृग्भ्यां महापङ्क्तिप्रस्तारपङ्क्तिभ्यां द्रोणकलशमवघ्रापयति(१)। "आजिघ्र"। कुसु-रुविन्दोरार्षम्। मह्यीतिगोनामसु पठितम्। आभिमुख्येन जिघ्र द्रोण"कलश" हे"मह्यि"। किञ्च

कैतवः ॥ इ॒ध्मोश्विश्वस्वायुस॒ूर्य॑म॒ ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोसि॒ सू॒र्य्यो॑यत्वाभ्रा॒जा॒येषतेयोनि॒ः सू॒र्य्या॑यत्वाभ्रा॒जाय॑ ॥४१॥ *

"आत्वाविशन्त्विन्दवः"। आविशन्तु त्वामिन्दवः सोमाः य एते द्रोणकलशस्य वन्हिनः। किञ्च। "पुन"रपि "ऊर्जा" अन्नेन सहितानि "वर्तस्व"। यां त्वामेवं स्तुमः "स नः" अस्माकं

(१) उदुत्यमितिग्रहग्रहणम्। का० १३।२।११ ॥ ४१ ॥

(१) हविर्धानाग्नीध्रयोरन्तरे द्रोणकलशमेनाम् (गर्गत्रिरात्राद्यवहीनेषु विसृज्य गोसहस्रं दक्षिणासु तत्र सहस्रतमा सहस्रापूरणी रोहिणीधेनुस्ता) आघ्रापयति आजिघ्रेति। का० १३।४।८॥ ४२॥

"सहस्र" गवां यदेतदस्माभिर्दत्तं तत् "धुक्ष्व" । दुहतिर्दोनार्थः पुनर्देहि । त्वत्प्रसादाच्च "उरुधारा" बहुधारा "पयस्वती" पयसा संयुक्ता "पुन"रपि "मामाविशतात्" आविशतु । "रयिः" धनम् ॥ ४२ ॥ दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति (१) । "इडे रन्ते" । हे इडे ।

आजिघ्र ॥ आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः ॥ पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशताद्रयिः ॥ ४२ ॥ इडे रन्ते । इडे रन्ते हव्ये काम्ये

इडानाम मनोर्दुहिता तया गौरुपमीयते । इडेव त्वमसि । रन्ते रमयतीति "रन्ता" । हव्ये हूयन्ते सा विकारा यज्ञेष्विति "हव्या" । "काम्ये ।" मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः । "चन्द्रे" । चन्द्रवदाह्लादयतीति चन्द्रा । "ज्योते" । तस्यैव ज्योतिर्ज्योत्स्ना । द्युतदीप्तौ

(१) इडेरन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति । का० [illegible]

"अस्यज्योता"। "अदि"ति अदीने। "सरस्वति"। सर इत्युदकनाम। सर्तेः। तद्वति। हे "महि"महति। "विश्रुति" विविधं श्रूयत इति विश्रुति। एतानि "ते" तव हे "अघ्न्ये" अहन्तव्ये "नामानि"अतिशयगुणयुक्तानि तैरभिहिता सती"देवेभ्यो मां सुकृतं"इडत-

चन्द्रे ज्योतेदिति सरस्वति महि विश्रुति ॥ एता तेऽअघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥ * विन ÷ ॥ विनऽइन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ॥ योऽअस्माँ२ ॥ ऽअभिदा

कारिण "ब्रूतात्" ब्रूहि ॥ ४३ ॥ महावतीयं गृहं गृह्णाति (१)। "विनइन्द्र"। अनुष्टुप्। इन्द्रो विमृद्गुणयक्तो देवता।"वि न इन्द्र मृधो जहि"विजहि विनाशय नः अस्माकं हे इन्द्र मृधः

(१) ग्रहं गृह्णाति विनइन्द्र, वाचस्पतिं विश्वकर्मनुत्विवेति। का० १२।२।१७ ॥ ४४ ॥

संगामान्। किञ्च "नीचा यच्छ पृतन्यतः"। ये पृतनां संग्राममिच्छति ते पृतन्यतः तान्पृत-न्यतो मनुष्यान् नीचा यच्छ नीचैर्निगृह्णीष्व। यद्वा "स्मान् अभिदासति"। दासृउपक्षये। उपक्षिपति तमधरं निकृष्टमर्वाचीनं तमो गमय। "उपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा विस्मध एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे"। व्याख्यातम्॥ ४४॥ द्वितीयोमन्त्रविकल्पः (१) वाच-

सुत्तरधंरङ्कमधु तम ÷॥ उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाव्वि मृधंऽएषते योनिरिन्द्रायत्वाव्विमृधे॥ ४४॥ * व्वाचस्पतिं।

स्पति"। त्रिष्टुप् विश्वकर्मणो। स नो विश्वानीति तदः यवणाद्यदोध्याहारः कर्त्तव्यः। नित्य सनन्धौ हियत्तदौ। यं वाचोधिपतिं प्राणरूपेण इन्द्ररूपेण वा विवक्षते। "तस्मादाहुतिं रिन्द्रोवागि"तिश्रुतिः। "विश्वकर्माणं" सर्वस्य कर्तारम्। "ऊतये" अवनाय तर्पणाय वा। "मनोजुवम्"। मनस इव यस्य जुवः मानोजुवः स एवमुच्यते। मनोगतिमित्यर्थः। "वाजे"

अन्ने अस्मिन्महावतीयलक्षणे विषयभूते। "अद्य" अस्मिन् द्युनि। "ज्ञवेम"। आह्वयामः। "स" आहूतः सन् "नो"ऽस्माकं "विश्वानि" सर्वाणि "हवनानि" आह्वानानि "जोषत्" जुषतां सेवताम्। "विश्वशम्भूः"। शमिति सुखनाम। सर्वस्य सुखेन भावयिता। "अवसे"

व्विश्श्वकर्म्माणमूतयेमनोजुवंव्वाजेऽअद्याहुवेम॥ सनोव्विश्श्वानि हवनानिजोषद्विश्श्वशम्भूरवसे साधुकर्म्मा॥ उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाव्विश्श्वकर्म्मणऽएषते योनिरिन्द्रायत्वाव्विश्श्वकर्म्मणे॥ ४५॥ * व्विश्श्वकर्म्मन्न्हविषा॥ विश्श्वकर्म्मन्न्हविषा

अव इत्यन्ननाम। अस्माकमन्नदानाय "साधुकर्मा"। "उपयामगृहीतोसी"ति व्याख्यातम्॥ ४५॥ अपरो मन्त्रविकल्पः। "विश्वकर्मन् हविषा"। त्रिष्टुबैन्द्री वैश्वकर्मणी च। हे विश्वकर्मन् अन्नेन हविषा महानतीयलक्षणेन "वर्द्धनेन" च वर्द्धयिता। "त्रातार"जगतः "इन्द्रम्

अकरो:" कृतवानसि। "अवश्च" च। "तस्मै" चैवम्प्रभावायेन्द्राय "विशो" मनुष्याः "सम-नमन्तपूर्वी:" सन्नताः पूर्वे वशिष्ठप्रभृतयः इदानीन्तना अपि सन्नताः। अयमेव हि इन्द्रः "उग्र:" उद्गूर्णवज्रः "विहव्य"श्च। विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यः। "यथा असत्"। पञ्च-

व्वृद्धं नेनतृ तारुमिन्द्रमकृणोरवुद्धाम्॥ तस्मै व्विशः समनमन्तपूर्वीरयमुग्रो व्विहव्यो यथासत्। उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वा व्विश्वकर्मणऽएष तेयोनिरिन्द्रायत्वा व्विश्वकर्मणे॥ ४६॥*

म्यर्थे याल्प्रत्ययः। यतः कारणादसद् भवेत् हे विश्वकर्मन् त्वद्वविस्सामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इत्यभिप्रायः। "उपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्व-कर्मणे" इति व्याख्यातम्॥ ४६॥ अदाभ्यं गृह्णाति (१)। "उपयाम गृहीतोसि"। देवाना-

(१) अदाभ्यं गृण्हात्याशिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिन् सूत्रौ तस्मिंस्त्रीन् अंशून्‌वधाय (यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे ऽशुर्ग्रहो तस्तत्र चोदयमसस्था निग्राभ्यासंशा अप आनीय तस्मिंस्त्रिशः सोमलताः प्रक्षिप्य) अभ्यर्येत्वा गायत्र छन्दसमिति प्रति-

मार्पेम्। "अग्नये त्वां गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि"। एकं ग्रहणम्। "इन्द्राय त्वा त्रिष्टुपच्छन्दसं गृह्णामि"। द्वितीयं गृहणम्। "विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि"। तृतीयं गृहणम्। एवं सवनदेवताभ्यः स्वच्छंदस्कं सोमं गृहीत्वा। अथेदानीमाह। "अनुष्टुपते" तव

उपयामगृहीतोसि। उपयामगृहीतोस्यग्नयेत्वागायत्त्रछन्दसङ्गृह्णामीन्द्रायत्वात्त्रिष्टुप्छन्दसङ्गृह्णामि विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजगच्छन्दसङ्गृह्णाम्यनुष्टुप्तेभिगरः ॥४७॥

हे सोम "अभिगरः"। गृ स्तुतौ। अभिष्टव इत्यर्थः। "यदा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति" श्रुतिः ॥४७॥ गृह्यमाणस्यांशु निगाभ्यांशु अंशूनाधुनोति। "वृशीनां त्वापत्मन्नाधूनोमि"। मन्त्रमुपयामसर्वत्राविशेषात्, (अग्नयेत्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाय ग्रहणाति, एतैर्मन्त्रैः सोमलतामक्षेप इति केचित्, उपयामेति त्रिष्वपादौ योजनीयम्) अनुष्टुप्सदस्तुता इति। का० ।१२।५।१३।१५ ॥ ४७ ॥

मेघस्य वृणत उदरे शेरत इति वृत्रस्य उदरस्था आप उच्यन्ते। हे सोम वृत्रशीनामपां त्वां पत्मन् पतने आधूनोमि कम्पयामि। "कुकूननानां त्वा"। कूङ् शब्दे। अत्यर्थं कुवत्यः शब्दं कुर्वाणाः नमन्ते प्रह्वीभवन्तीति कुकूननाः मेध्या आपः। "भन्दनानाम्"। भदि कल्याणे सुखे

शी॑नान्त्वा। वृ॒त्र॒शी॑नान्त्वा॒ पत्म॑न्ना धू॑नोमि कु॒कू॒न॒नाना॑न्त्वा पत्म॑न्ना धू॑नोमि भ॒न्दना॑नान्त्वा॒ पत्म॑न्ना धू॑नोमि म॒दिन्त॑मानान्त्वा॒ पत्म॑न्ना धू॑नोमि म॒धुन्त॑मानान्त्वा॒ पत्म॑न्ना धू॑नोमि शु॒क्रन्त्वा॑

च। कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा भन्दनाः। "मदिन्तमानाम्"। अत्यर्थं मदयन्ति तर्पयन्तीति मदिन्तमाः। माद्यतेर्नोड्ह्रस्वश्चेति नुमागमः। "मधुन्तमानाम्"। अतिशयेन मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः। "शुक्रं त्वा" शुक्रमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे अक्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे

उदके "आधूनोमि"। "अन्होरूपे" दिवसस्य रूपे तदपि शुक्रमेव भवति। "सूर्यस्यचरश्मिषु"। रश्मयस्तु प्रकाशरूपत्वादेवं भवन्ति ॥ ४८ ॥ (१) "ककुभर्ठ॰रूपंऽवृषभस्य"। ककुभमिति महन्नामसु पठितम्। अस्य सोमलक्षणस्य वृषभस्य ककुभमादित्यलक्षणंरूपं "रोचते" दीप्यते। "बृहत्"महत्प्रभावतः "शुक्रः" शुक्रस्य पुरोगाः। शुक्र आदित्यः शुक्रस्य आदित्यस्य पुरोगामी। सोम एव सोमस्य पुरोगामी भवितुमर्हति यस्मात् अतः कारणात् "यत्ते"तव

शुक्रआधूनोम्म्यन्न्होरूपेसूर्य्यस्यरश्मिषु ॥ ४८ ॥ ककुभर्ठ०रूपं ॥
वृषभस्यरोचतेबृहच्छुक्रःशुक्रस्यपुरोगाःसोमःसोमस्यपुरोगाः ॥

(१) पुनोत्यंशुभिर्मीनां क्रोति गच्छन्नाहवनीयम् इति। का० १२ ॥। ७ ॥। ४८॥

हे सोम "अदाभ्य" मनुपहिंस्यं नाम "जागृवि" जागरणशीलं तस्मै त्वा गृह्णामि। जुहोति। "तस्मै" ते तव हे सोम "सोमायस्वाहा"। "तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति" श्रुतिः॥ ४८॥ अंशून् सोमे निदधाति (१)। "उशिक् त्वम्"। वश कान्तौ। अस्य क्विपि

यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा॥ ४८॥ उशिक्त्वम्। उशिक्त्वन्देव सोमाग्नेः प्रियम्पाथोपीहि वशी त्वन्देव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोपी

उशिगिति भवति। यतः उशिक् कान्तः वल्लभः त्वं "हे देव सोम" अस्मात्ततः "अग्नेः प्रियं पाथः" अन्नम् "अपिइहि" अपि गच्छ। "वशी" च त्वम्। वश कान्तौ। शेषं

(१) तस्मै त इति जुहोति। का० १२।५।८१ ॥ ४७ ॥

व्याख्यातम्। "अस्मत्सखा"। अस्माकं सखा। शेषं प्रगतम् ॥ ५० ॥ सर्वोत्थानं देवानामार्षम्। गार्हपत्ये द्वे आहुती जुहोति (१)। "इह रतिः"। उत्क्रामन्तः पशवो नियम्यन्ते। इह यजमानेषु भवतां रतिः रमणम्। रमणातिः संयमनकर्मा। यत एवमत "इहैव" "रमध्वम्"। "इह धृति"र्भूयात्। "इहस्वधृतिः"। यत एवमत इहैव साधु धारणं

हव्य स्कमत्स ख त्वन्दे वसोम व्विभ्रवे षान्दे वानांम्प्र यम्पाथोपीं-

हि ॥ ५० ॥ * इ हरतिंरि हरंमध्वमि हधृतिंरि हस्वधृतिःस्वाहां ॥

भूयात्। पशूनां यजमानविषया धृतिः प्रार्थ्यते। द्वितीयां जुहोति। "उपसृजन्"। उष्णिक्। उपसृजन् संसृजन् "धरुणं" धारयितारमग्निं "मात्रे" पृथिव्यै। मातेव पृथिव्युच्यते।

(१) अंसून् निरपात्य पिकृत्वमिति प्रतिमन्त्रम्। का० १२।५।१८ ॥५०॥

"वरुणो" धारयिताग्नि"र्मातर" पृथिवी "धयन्" पिबन् "रायस्पोषम्"। "पशवो वै रायस्पोष" इति श्रुतिः। "पशून् अस्मासु दीधरत्"। धारयत, ॥ ५१ ॥ सत्रस्य ऋद्धिं गायन्ति (१)। "सत्रस्य ऋद्धिरसि"। बृहती। यजमानानां संस्तवः। सत्रस्य समृद्धिस्त्वमसि। यतो "ऽगन्म"

उपसृजन्धरुणम्मात्रे धरुणो मातरन्धयन्॥ रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ ५१ ॥ सत्रस्य ऋद्धिः। सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम॥ दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदा

आगताः "ज्योति" रादित्यलक्षणम्। "अमृता" अ"भूम" भूताः। "दिवं" चाध्यारुहाम अध्या-

१ अथ सत्रोत्थानमन्त्र देवदृष्टा। शालाद्वार्ये अन्वारब्धेषु इह (सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युः सं दृष्टे विदानीन्तन गार्ह-पत्ये) रतिरिति जुहोति, अपरामुपसज्जिति। का० १२।४।१०-११ ॥ ५१ ॥

रूढाः । पृथिव्याः सकाशात् द्युलोकं चारूढाः सन्तः "अविदाम देवान्" जानीमः पश्यामो देवान् "स्वः" स्वर्गं च पश्यामः "ज्योतिः" आदित्यलक्षणञ्च । अविदाम इत्यनु वर्त्तते (१) ॥५२॥

हविर्धानस्य हविर्धानस्याधोऽक्षं संसर्पन्ति । "युवन्तमिन्द्रापर्वता" । अतिच्छन्दा अष्टिः अत्यष्टिर्वा त्र्यवसाना ऐन्द्री । प्रथमोऽर्द्धर्च ऐन्द्रापार्वतः । हे "इन्द्रापर्वतौ" युवं तं यतमनु तिष्ठतम् । येन यत्नेन "पुरोयुधा" पुरोऽग्रे युत् युध्यति पुरोयुत् तेन पुरोयुधा यत्नेन । "यो नः

सदेवान्त्स्वज्ज्योतिः ॥ ५२ ॥ युवन्तम् । युवन्तमिन्द्रापर्वता

पृतन्यात्" अप तं तमिद्धतमिति तदो वीप्सावचनात् यदोऽपि वीप्सा क्रियते । यो यः खलु नौ "अस्मान्" "पृतन्यात्" संग्राममेव योधयेत् । "अप तं तम् हतम्" । अपहतं विनाशयतं खलु । इच्छब्दोऽनर्थकः । "वज्रेण तं तम् इत् हतम्" । वज्रेणेत्यायुधनियमः खल्वासु-

(१) सतस्पर्दि गायन्ति सतस्यकद्विरिति । का॰ १२।४।१२ ॥ ५२ ॥

न्म लनाय। व्याख्यातमन्यत् (१)। इत उत्तरमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्तु कर्तृत्वं विवक्षितं परोक्षस्य सतः। "दूरेचत्तायछन्त्सत्"। चततिर्गतिकर्मा। दूरे गताय नष्टाय शत्रवे। छन्त्सत्। छन्दतिः कामनार्थः। कामयताम्, हे इन्द्र त्वदीयो वज्रः शत्रवे विनाशं कामयताम्। कथं परवशो वर्ततामिति चेत् † कथं वज्रस्य शत्रुविनाशकामना इति चेत्, आत्मपारथो भवत्यात्माख

पुरोयुधायोनःपृतन्न्यादपृतन्तमिद्दंतु व्वज्ज्रेणतन्तमिद्द तम् ॥ दूरे चत्तायंछन्त्सद्गहनं य्यदिन्क्षत् ॥ अस्म्माकंठ्ंशत्रून्परिशूर

आत्मायुधमित्यदोषः। "गहनं यदिनक्षत्"। गहनं वनमुच्यते उदकं वा इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। "इनक्षत्"। रूपसादृश्यादुदकं वनं वा यत् व्याप्नोति पलाय्य गच्छति तथापि विनाशयति शत्रु गृहरूपेण तस्यापि विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः। "अस्माकंठ शत्रून्परिशूर विश्वतो दर्मा

(१) युवं तमिति दक्षिणस्याधोच प्राञ्चो निष्क्रामन्ति, पृथक्कामेषु भूभुव इति। का० [२।४।१४-२८॥ इति सत्रोत्थानम् ॥ ५३॥

कथं परवशो वर्ततामिति चेदिति (२) पुस्तके पाठो नास्ति।

दर्षीष्ट"। हे यूर त्वदीयो वज्रः अस्माकं ये शत्रवः तान् परिदर्षीष्ट। दृ विदारणे। परि-विदारयतु। कथंभूतो वज्रः। दर्म्मा विदारणशील:। कुतोऽवस्थितान् शत्रून्। विश्वतः' सर्वतः। जपन्ति "भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः"। एकवचनान्तो

विश्वतोदृम्मादर्षीष्टविश्वतः॥ भूर्भुवःस्वःसुप्रजाःप्रजाभिःस्यामसुवीरावीरैःसुपोषाःपोषैः॥ ५३॥ * परमेष्ठ्यभिधीतः॥ प्रजापतिर्वाचिव्याहृतायामन्धोऽअच्छेतःसवितासन्याम्विश्वकर्म्मादीक्षायाम्पूषासोमक्रयण्यामिन्द्रश्च॥ ५४॥ इन्द्र-

व्याख्यातः। अयं तु बहुवचनान्तः। सत्रोत्थानं समाप्तम्॥ ५३॥ "परमेष्ठ्यभिधीतः"। (१) आ

(१) परमेष्ठ्यादीयतुरित्रिं मनं जुहोति धर्मधुक्नामे चाहीचे चोदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्या-

अध्यायसमाप्तेर्निमित्तानि। वसिष्ठस्यार्षम्। परमेष्ठ्यादिस्तुतिः चतुस्त्रिंशत्सु, सोमाव-
न्यासु चतुस्त्रिंशद्देवताभिधायिनी इष्टचर्या। अभिधीतः अभिध्यातः संकल्पितो यजमानेन।

प्रम्च। मरुतंप्रम्चक्रु यायोपोत्थितोसु र्रुपुणयसांनोसिचक्र तोव्विष्णु÷
शिपिविष्टऽऊ रावासन्न व्विष्णु र्न्नरन्धिषःप्प ह्टयमाणः ॥ ५५ ॥
प्प ह्टयमाणःसोम ऽआगतो व्वरुणऽआसन्द्यामासन्न ग्गिनराग्गनी
ध्रुऽइन्द्रोहविर्द्धानेथंव्वोपावकि यमाणोव्विश्श्वेदेवाः ॥ ५६ ॥ व्विं

ना. पुच्छमारभ्य दक्षिणेऽस्यानि कृत्वा होऽम्ति पृषदाज्यस्कन्दनेचैके। का० २५।६।१-३। अस्यार्थः। सून्नसवर्मपातभे-
देनिन्नमभिगम्य परमेष्ठिने स्वाहेत्यादि सलिलाय स्वाहेत्यन्ता चतुस्त्रिंशदाज्याहुतीर्जुहुयात्। धर्मदुहो गोर्मरणे तत्-
स्थाने उदङ्मुख्याः स्थितायाः पयोमात्रापूर्वभागे प्राङ्मुख्या वा पुच्छाद्दक्षिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेत्याद्याश्चतुस्त्रिं

सोमोपनायनमेतत्। "वाचाभिव्याहृतः"। अहं सोमेन यक्ष्ये इत्युक्तं भवति। "अच्छेतः"। अच्छाभेराप्नुमिति शाकपूणिः। सोममभि इतो गतः सोमं व्याप्नुमितो गतः। अन्योन्नमुच्यते।

विश्वे॑दे॒वाः विश्वे॑दे॒वाऽअं॒शुषु॒ न्यु॑प्तो॒ विष्णु॑राप्रीत॒पाऽआ॑प्या॒य्य॒मा॑नो य॒मः सू॒यमा॑नो॒ विष्णु॑ः सम्भ्रि॒यमा॑णो वा॒युः पू॒यमा॑नः शु॒क्रः पू॒तः शु॒क्रः क्षी॑र॒श्रीर्म॒न्थी स॑क्तु॒श्रीर्विश्वे॑दे॒वाः ॥ ५७ ॥

विश्वे॑दे॒वाः । त्रिः विश्वे॑दे॒वाश्च॑मसे॒ष्वन्नी॑तोसु॒ होमा॑योद्य॑तो

यदा हुतो हुत्वा ता होष्यत्। स्थालीस्थस्य सुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य भंगे वा जुहुयादित्येके आचार्या इति। अत्र मन्त्रपञ्चके वाचि व्याहृतायां यक्ष्ये इत्युच्चार्यमाणे सोम प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहा एवं यदा चोरयौ; चौरमिश्रित. सोम तदाशुक्र एव सोमो भवति तदा शुक्राय स्वाहा- सक्तुमिश्रितो मन्थी भवति तदा

अनन्याश्रितौ। सहोभिः स्वीयैरेव बलैः तौ विष्णुवरुणौ। तुल्यकार्यत्वाद् उभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ। द्वितीयाद्विवचनमेतत्। "अगन्" गतो यज्ञः। यज्ञसाधनभूतं स्कन्नं द्रव्यं यज्ञशब्देनोच्यते। "पूर्वहूतौ"। पूर्वस्मिन्नाह्वाने। यावत्प्रधानं न हूयते तावद्विष्णुवरुणौ प्रति

ता वय्योरोजसास्कभिता रजांसि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा ॥
यापत्येतेऽअप्रतीता सहोभिर्विष्णूऽअगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥५८॥
देवान्दिवम्। देवान्दिवमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्या

यज्ञो गत इत्यर्थः। यदा पूर्वं हूयेते इति पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रतिगच्छत्। गतो यज्ञ इति संबन्धः ॥ ५८ ॥

द्वितीयो मन्त्रविकल्पः (१)। "देवान्दिवम्"। देवान् प्राप्य दिवं द्युलोकम् अगन् गतो

(१) देवान् दिवमिति सौमे (स्कन्ने सत्यभिमर्शनम्) का० ।२५।२।८ ॥ ६० ॥

"सवितासन्याम्"। सनोति सम्भजनार्थः। सोम संभक्तौ सत्याम् ॥५४। ५५॥५६॥५७। ५८॥
"सलिलः प्रसृतः"। प्रसृतोभिमन्नः। शेषं प्रगुणम्। स्कन्नमभिमृशति (१)। "ययोरोजसा"।
वैष्णववारुणी त्रिष्टुप। "ययो"र्विष्णुवरुणयोः "ओजसा" बलेन। "स्कभितारजांसि"।

स्कद्रोह यमानोव्वातोभ्याहत्तोन चत्तःप्प्रतिक्ख्यातोभ चोभदत्त
माणःपितरोनाराशꣳसाः सन्नःसिन्धुः॥५८॥ सन्नःसिन्धुःसन्नः
सिन्धुरवभृथायोद्यतःसमुद्रमभ्यवक्रियमाणꣳसलिलःप्रप्लुतः

स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः। लोका रजांस्युच्यन्ते। स्तंभिता लोका न चलन्ति। "वीर्यैः"
स्ववीर्यैः वीरतमौ "शविष्ठौ" बलिष्ठौ च येनाविव परबलेषु पततः। "अप्रतीतौ" अप्रतिगतौ
मन्त्रिणे स्वाहेत्यादि योजना सर्वत्र विधेया सुष्टमन्यदितिदिक् ॥ ५८ ॥

(१) ययोरोजसेति चोदकेनोपविष्टे हिनि। का० २५।२।७ ॥ ५९ ॥

यज्ञः। "ततोमाद्रविणमष्टु"। ततो द्युलोकाद् द्रविणं यज्ञफलम् उत्पन्नं माम् अष्टु व्याप्नोतु। मनुष्यान् प्राप्य अन्तरिक्षलोकं गतो यज्ञः ततः उत्पन्नं फलं मां व्याप्नोतु। पितॄन् प्राप्य पृथिवीलोकमगन् यज्ञः तत उत्पन्नं फलं मा व्याप्नोतु। अन्यमपि यं कञ्च लोकं गतो यज्ञः फलविशेषः ततो लोकात् "मे" मम भद्रमभूत्" भवतु ॥ ६० ॥ मन्त्रा-

नन्तरिक्षमगन्यज्ञस्ततोमाद्रविणमष्टुपितॄन्पृथिवीमगन्यज्ञस्ततोमाद्रविणमष्टुयङ्कञ्चलोकमगन्यज्ञस्ततोमेभद्रमभूत् ॥ ६० ॥ चतुस्त्रिंशत्तन्तवं। चतुस्त्रिंशत्तन्तवो येवितत-

वीरभेदे होमः (१)। चतुस्त्रिंशत्। पङ्क्तिर्वा त्रिष्टुब्वा। चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञस्य परमे-ष्ठ्यादयो ये यज्ञं वितत्निरे वितन्वन्ति। ये स्व इमं यज्ञं स्वधया अन्नेन ददन्ते। दद दाने

इत्यस्यैतद्रूपम् पुष्यत्यर्थस्य तु पुष्णान्ति । तेषां वितन्वतां यच्छिन्नं तदेतत्सं दधामि । उकारोऽनर्थकः । "स्वाहा" सुहुतमस्तु । "घर्मो' महावीरो देवान् अपि गच्छतु ॥६१॥ यज्ञस्य दोह इति वाचयति (१)। त्रिष्टुप्। प्रथमेऽर्द्धर्चे परोक्षो यज्ञः, द्वितीये प्रत्यक्षो यज्ञः, अतो यत्तदोर्वा वाक्यपरिपूर्तिः क्रियते । यस्य तव यज्ञस्य सतः दोहः आहुतिपरिणामः "विततः" प्रसारितः

त्रिंकुरवऽहुम ठ्य ज्ञं ठंस्व धयादद न्ते ॥ तेषांच्छि न्नठंसम्मु तद्द धामिस्वाहाघ र्मोऽअप्ये तुदे वान् ॥ ६१ ॥ यज्ञस्य दोह ÷ । यज्ञ स्य दोहोव्विततंः पुरुत्रासोऽअ ष्टु धादिवंमन्वाततान ॥ सयंज्ञ

"पुरुत्रा" बहुधा । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इत्याशयः । य एव दोहो दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान । भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य द्युलोकमन्वाततान । स त्वं हे यज्ञ "धुक्ष्व' प्रपूर दोहं "महि" महान्तम् "मे" मम प्रजायाम् अह'

(१) सोमेज्योपपाते (सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे) एकैका यथाकालं (पवमानादिषु त्युक्तौ काले परमेष्ठ्यादि चतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये एकैका) हुत्वा यज्ञस्य दोहइति वाचयतीति । का॰ २५।३।७ ॥ ६२ ॥

च "रायस्पोष" धनस्य पुष्टिं "विश्व" सर्वं च "आयुः अशीय" व्याप्नुयाम, त्वत्प्रसा-दात् ॥ ६२ ॥ ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्य होमः (१)। "आपवस्व"। गायत्री सौमी पावमानी। हे सोम "आपवस्व" प्रक्षर। "हिरण्यवत्"। क्रियाविशेषणान्येतानि। हिरण्यसंयुक्तम्।

धुक्ष्वमहि मे प्रजायाꣳ रायस्पोषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥६२॥ आपवस्व। आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोम वीरवत् ॥ वाजं गोमन्तमाभर स्वाहा ॥६३॥ इति संहितायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

"अश्ववत्" अश्वसंयुक्तम्। "वीरवत्" वीरैः संयुक्तम्। "वाज"मन्नं च "गोमन्तं" गोभिः संयुक्तम् आभर। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' हस्य, इति हकारस्य भकारः। अक्षपणमाहर ॥ ६३ ॥ इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(१) आपवस्व हिरण्यवदित्युपदध्याद्धोमो ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्येति (पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उक्ताला-होमः कार्यः।) का० २५।६।१८ ॥ ६२ ॥ इति प्रायश्चित्तानि। यजुर्वेदेऽष्टमोऽध्यायः।

———०:०:०———

“देवसवितः”। वाजपेयिका मन्त्रा एष ते निर्ऋते भाग इत्येतस्मात्प्राक्। बृहस्पते-र्यम् इन्द्रस्य च। कर्मणः कर्मणः पुरस्तादाहुतिं जुहोति। गायत्र्या विष्टुभा। हे “देव सवितः प्रसुव”। अभ्यनुजानीहि वाजपेयलक्षणं “यज्ञम्”। अभ्यनुजानीहि यजमानं “यज्ञ-पतिम् भगाय” भजनीयाय यज्ञफलाय। एवं पुरुषसूक्तं। अथेदानीं मण्डलमाह। त्वत्प्रसा-

ॐ। देवंसवितः। देव॑सवितुः॒ प्रसु॑व य॒ज्ञम्प्रसु॑वय॒ज्ञप॑तिम्भ गा॑य॥ दि॒व्योग॑न्ध॒र्व्वः केत॒पूः केतं॑नः पुनातु॒ वाचस्पति॒र्वाजं॑नः

दाञ्च मण्डललक्षणो “दिव्यो” दिवि भवो “गन्धर्वो” गवां वाचां रश्मीनां वा धारयिता “केतपूः”। केतशब्देनान्नमुच्यते। अन्नस्य पविता। “केतं” मन्नं “नोऽस्माकं” “पुनातु”। शोधयतु त्वत्प्रसादाच्च “वाचस्पतिः वाजं” मन्नं “नोऽस्माकं “स्वदतु। स्वद आस्वादने। आस्वा-

देवस्वितयतस्य इन्द्रस्य वत्स मत्र देवस्याहं दशापय तिस्रो वाजस्तोममष्टावभिरेकाचे रघोपते चतुर्थ्यो विताहे षट्चत्वारिंशं॰मत॥ मतु॰।

दयतु (१) ॥ १ ॥ पञ्च वाजपेयिका ग्रहा गृह्यन्ते ऐन्द्राः। "ध्रुवसदं त्वा"। सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एष लोकेष्वावर्तमान इह गृह्यते सोमाध्यक्षः। ध्रुवे अस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत् तं ध्रुवसदं त्वाम्। "नृषदं" मनुष्यसदम्। मनसि सीदतीति "मनः-

स्वदत॒स्वाहा॑ ॥ १ ॥ ध्रु॒व॒सदं॑ त्वा। नृ॒षदं॑ मन॒ःसद॑मुपया॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा॒ जुष्टं॑ गृह्णाम्येष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा॒ जुष्ट॑तमम्। अ॒प्सु॒षदं॑ त्वा घृत॒सदं॑ व्योम॒सद॑मुपया॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा॒ जुष्टं॑ गृह्णाम्येष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा॒ जुष्ट॑तमम्। पृथि॒वि

सदम्"। "इन्द्राय" त्वां "जुष्टमभिरुचितं" "गृह्णामि"। "उपयामगृहीतोसी"त्यय भिन्नक्रमः। आदौ मन्त्रावयवो द्रष्टव्यः अर्थसंबन्धात्। सादयति। "एषते योनिरि-

(१) अथ नवमे ऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम्। देवसवितरिति जुहोति यजेत्यादिष्विति। का० १४।१।११ ॥ १ ॥

न्द्रायत्वाजुष्टतम्”मभिरुचिततमम। द्वितीयं गृह्णाति। “अप्सुषद” मुदकसदं त्वां “घृतसदं व्योमसदम्”। व्योमशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते। शेषं व्याख्यातम्। तृतीयं गृह्णाति। “पृथिविसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम्”। कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं दुःखं प्रतिषिध्यते। यत्र गतानामल्पमप्यसुखं न विद्यते स नाको लोकः स्वर्लोकविशेषः। शेषमुक्तम् ॥ २ ॥

सदं न्त्वान्तरिक्षसदं न्दिविसदं न्देवसदं न्नाकसदमुपयामगृहीतो सीन्द्रायत्वा जुष्टं ङ्गृह्णाम्म्येषतेयोनि रिन्द्रायत्वा जुष्टतमम् ॥२॥
अपांरसम्। अपांरसमुद्वयसं सूर्य्ये सन्तं समाहितम् ॥

चतुर्थं गृह्णाति। “अपांरसम्”। रसदेवत्यानुष्टुप्। रसः सारः सोऽपां वायुः। “एष वा अपां रसो योयं पवन” इति श्रुतिः। “उद्वयसम्”। उद्गतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोस्तं “मुद्वयसं” वायुम् “सूर्यंसन्तं समाहित”मित्यनयोः पदयोर्व्यत्ययोऽर्थसम्बन्धात्। सूर्यं समाहितं सन्तं

(१) प्रात. सवने ऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान्धुवसदमिति प्रतिमन्त्रम्। का० १४ ।।२६।।२ ॥

समारोपितं स्थापितं सन्तं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः। "अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम्"। अपां रसो वायुस्तस्यापि रसः प्रजापतिः, स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्य-ऋग्यजुःसामादिवपुः, तं वःशब्देनाह। हे आपः "गृह्णामि उत्तमम्"। उत्कृष्टतमम्। यद्वा वःशब्दोऽनर्थकः। अपां रसस्य वायोर्यो रसः प्रजापतिस्तं गृह्णामीति तस्मिन्पक्षे योजना।

अपाᳬरस॑स्य॒ यो रस॒स्तं वो॑ गृह्णाम्युत्त॒मम्। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा॒ जुष्टं॑ गृह्णाम्ये॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा॒ जुष्ट॑तमम्॥ ३॥ ग्रहा॑ऽऊर्जाहुतयः। ग्रहा॑ऽऊर्जाहुतयो॒ व्यन्तो॒ विप्रा॑य म॒तिम्। तेषां॒

"उप य" इत्यादि समानम्॥ ३॥ पञ्चमं गृह्णाति (१)। "ग्रहा ऊर्जाहुतयः"। अनुष्टुप्। हे ग्रहा ऊर्जमन्नं रसं ये आह्वयति ते ऊर्जाहुतयः। "व्यन्तः" पश्यन्तो जानन्तः "विप्राय" मेधाविने इन्द्राय "मतिं" विशिप्रिया भवतेति शेषः। शिप्रे हनुनासिके वेदप्रक्रम्। इह तु हनू एव गृह्यते, विगतं हन्वोः कर्म येषु गृहेषु ते विशिप्रियाः शोभनाभिषवसंस्कृताः

सुपूताश्च विशिप्रिया उच्यन्ते। तत्र हि हन्वोर्व्यापारो न भवति। "तेषां" च विशिप्रियाणां सतां" वः सवन्धिनम् "अहम "इष"मन्नम् "ऊर्जं" च रसम् "समग्रभम्" संगृह्णामि। शेषं व्याख्यातम। "उपयाम" इत्यादि व्याख्यातम्। उपर्युपर्यच्च सोमग्रहं करोत्यध्वर्युः।

व्विशिप्रियाणाम्म्ह्मिष मूर्ज्जं समग्ग्रभमुपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वाजुष्टं गृह्णाम्म्येषतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम्॥ सम्पृचौस्थःसम्माभद्रेणपृङ्क्तंव्विपृचौस्थोव्विमापाप्मनापृङ्क्तम्॥४॥*॥ इन्द्र

अधोऽधोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहं करोति। "संपृचौस्थः"। पचौ संपर्के। यौ युवां ग्रहौ संपृक्तौ स्थः तौ संपृक्तं संसृजतं मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन। तौ पुनर्विहरतः। "विपृचौ स्थः" यतो युवां विगतसंसर्गौ स्थः ततो "विमापाप्मनापृङ्क्तम्"। विगतसंसर्गं पाप्मना मां कुरुतम्॥ ४॥

(१) उपर्युपरि अक्षमध्वर्युः (सोमग्रहं धारयति) अधोऽधोनेष्टा सुराग्रहम् सम्पृचौ। (सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च) का० १४।२।७॥ ४॥

रथमुपावहरति(१)। "इन्द्रस्य वज्रोसि"। "इन्द्रो ह वृत्राय वज्रं प्रजहारे" तुराक्रस्य "रथस्तृतीयं वा यावद्वेति" यदुक्तं तदिदमभिधीयते। यस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोसि "वाजसाश्च" वाजमन्नं सनोतीति वाजसाः तं त्वां वयं वौमि। त्वया वज्रीभूतेनायं यजमानो वाजमन्नं सेत"। सनोतेर्वा एतद्रूपम्। सनुयात् संभजेदित्यर्थः। सिनुयाद्बध्नीयादित्यर्थः। धूर्गृहीतस्यावहरतीति। "वाजस्य नु प्र"।

इन्द्रस्य वज्रोसि वाजसास्त्वयायं वाजं सेत्। वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे॥ यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषत्॥५॥

सवे"। जगत्यतिजगती वा पार्थिवी। चतुर्थः पादः सावित्रः। वाजस्य अन्नस्य। नु अनर्थकः। "प्रसवे" अभ्यनुज्ञायां वर्त्तमाना इतिशेषः। या मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीम् अदितिम् अदीनां नाम। तान् अनुकूलां "वचसा" वेदवाक्येनानेन "करामहे" कृतवन्तः साहसिकाः।

(१) मरुत्वतीयान्ते इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणम्, (अवतरणम्) चात्वालमावर्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतम्। का० १४।३।१-२॥५।

आत्मनेपदं करोतेः। यस्यां चेदं "विश्वभुवनं" भूतजातम् "आविवेश" आविष्टम्। "तस्यां" पृथिव्यां "नो"ऽस्माकं "देवः" दानादिगुणयुक्तः "सविता" सर्वस्य प्रसविता। धर्मधारणमवस्थानं "साविषत्" प्रसुवताम् ॥५॥ अश्वानद्भिरभ्युक्षति (१)। "अप्स्वन्तः"। अनवसाना पुर उष्णिक्। अश्वदेवत्या। अप्सु अन्तरवस्थित"ममृतम्" "अप्सु" च "भेषजम्"। तत्र हे "अश्वाः" यूयं

अप्स्वन्तः। अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः॥ देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मां

भवत "वाजिनः" वाज इत्यन्ननाम तद् येषु विद्यते ते वाजिनः। अन्नवन्तो यूयं तत्र भवतेत्यर्थः। "अपामुतप्रशस्तिषु"। उत अपिच अपां प्रशस्तिषु। प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुषज्यते। द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः। "देवीरापः"। हे देव्यः आपः "योव ऊर्मिः प्रतूर्त्तिः"। वो युष्माकम् ऊर्मिः कल्लोलो महानुदकसन्नाहः। प्रतूर्तिः प्रत्वरणः। "ककुन्मान्"। ककुदि-

(१) अश्वान् प्रोक्षत्यपोवनीयमावाह स्नानात्वागतानप्सु अन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयोवेति। का० १४।२।३-५ ॥ ६ ॥

य० य० सं० १९३ उ० भा०

तिशब्देन वृषभस्य स्कन्धदेश उन्नत उच्यते। तत्सामान्यादुदकसंघातोऽप्युन्नततमः ककुप्छब्देनोच्यते। ककुभिरुदकनिचयैः संयुक्तो महाप्राग्भार इत्यर्थः। "वाजसाः" अन्नस्य संभक्ता। तेनायमश्वः प्रोच्चितो वाजमन्नं "सेत्"। सनोतेः सिनोतेर्वा लिटि एतद्रूपम्। सनुयात् संभ-

न्वाजसास्तेनायंव्वाजꣳसेत् ॥ ६ ॥ व्वातोवा। व्वातोवामनो वागन्धर्व्वाः सप्तविꣳशतिः। तेऽअग्रेऽअश्वमयुञ्जँस्तेऽअस्मि-ञ्जवमादधुः ॥ ७ ॥ व्वातरꣳहाभवव्वाजिन्युज्यमानऽइन्द्र

जेत्। सिनुयात् बध्नीयात् ॥ ६ ॥ अश्वं युनक्ति (१)। "वातोवा"। उष्णिक्। अश्वस्तुतिः याज्ञवल्क्यः सप्तदशार्षीयः। वनश्च मनश्च गन्धर्वाश्च सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि। एते त्वां युञ्जन्तु। त्वयि च जवमादधातु। यत "तेऽअग्ने" प्रथमं "अश्वमयुञ्जन्। ते अस्मिन् जवमादधुः" ते च अस्मिन् जवं वेगमाहितवन्तः ॥ ७ ॥ द्वितीयं युनक्ति (१)। "वातरंहा"। त्रिष्टुप्। अश्वस्तुतिः।

(१) दक्षिणं युनक्ति (अश्वं) का० १४।३।६ ॥ ७ ॥

(१) उत्तरं (अश्वं) वातरंहा इति। का० १४।२-७ ॥ ८ ॥

रिहतिर्गत्यर्थः। वातजवो भव। हे वाजिन् युज्यमानः सन्। "इन्द्रस्येवदक्षिणो" श्रियः श्रिया एधि भव अस्य यजमानस्य। "युञ्जन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसः" सर्वधना वा सर्वज्ञाना वा। "आदधातु" च ते तत्र "त्वष्टा पत्सु" पादेषु "जवं" वेगं युक्तस्य सतः ॥ ८ ॥ तृतीयं युनक्ति (१)

स्येवदक्षिणंश्श्रियैधि। युञ्जन्तु त्वामरुतोविश्श्ववेदसऽआतेत्वष्टापत्सुजवन्दधातु ॥ ८ ॥ जवोयः। जवोयस्तेवाजिन्निहितोगुहायः श्येनेपरीत्तोऽअचरच्चवाते ॥ तेनंनोवाजिन्बलवान्

"जवोयस्ते"। जगती अश्वस्तुतिः। जवो वेगो यस्ते तव हे" वाजिन्निहितः" स्थापितः "गुहा"। गुहायामितिविभक्तिव्यत्ययः। गुहाशब्दो रहस्यवचनः। यश्च "श्येने" पक्षिणि "परोतः"। परिपूर्वस्य तनोतेरेतद्रूपम्। परिततो व्यवस्थितः "अचरच्चवाते"। यश्च वाते

(१) दक्षिणामष्टिं जवो यस्त इति वार्हस्पत्यमेनानाधापयन्ति वाजिनः। का० १४।३।६-८। दक्षिणाया धुरि महटं दियमशुते तादृश तृतीयमश्वं युनक्ति इति सूत्रार्थं ॥ ८ ॥

त्वदीयो नरः अवत । "तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन" । वेगलक्षणेन बलेन बलवान् भूत्वा हे वाजिन् नोऽस्माकं 'वाजजिच्च भव' अन्नस्य च जेता भव । "समनेचपारयिष्णुः" । समने च संग्रामे च पारयिता भव । बार्हस्पत्यमश्वानवघ्रापयति । "वाजिनोवाजजितः" । हे वाजिनोऽश्वाः वाजजितः अन्नस्य जेतारः "वाज" मन्नं जेतुं "सरिष्यन्तो हृहस्पतेर्भागं" चरुम् "अव-

लेनव्वाजजिच्चभवसमनेचपारयिष्णुः ॥ व्वाजिनोव्वाजजितोव्वाजᳲसरिष्यन्तोबृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ९ ॥ ५ देवस्याहम् । देवस्याहᳲसवितुःसवेसत्यसवसोबृहस्पतेरुत्तमन्नाकᳲरुहेयम् ॥ देव

जिघ्रत" ॥ ९ ॥ ब्रह्मा रथचक्रमारोहति (१) । "देवस्याहं सवितुः सवे" अभ्यनुज्ञायां "सत्यसवस." सत्याभ्यनुज्ञायां वर्त्तमानस्य बृहस्पतेः" संबन्धि "उत्तम"मुत्कृष्टं" नाकं "स्वर्गलोकं"

(१) देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति । का० १४।३।१२।४।८ ॥ १० ॥

"रुहेयम आरोहामि। "देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयमि" तिदेवतामात्रं विशेषः। रथचक्रादवतरति। "देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकम् "अरुहम्"। प्रशब्दः प्रकर्षद्योतनार्थः। अरुहमिति च भूतकालाभिधायी। भूता हि काल। आरूढवानस्मीत्यर्थः। शेषमारोहणमन्त्रेण समानम्। इन्द्रस्य इति

स्याहꣳ सवितुः सवे सत्यसवस ऽइन्द्रस्योत्तमन्नाकꣳ रुहेयम् ॥ देवस्याहꣳ सवितुः सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमन्नाकमरुहम् ॥ देवस्याहꣳ सवितुः सत्यप्रसवस ऽइन्द्रस्योत्तमन्नाकमरुहम् ॥ १० ॥ बृह

उत्तरे मन्त्रे विशेषः ॥ १० ॥ दुन्दुभिमाहन्त्येकं सर्वेषां च संस्कारो बहुवचनान्तत्वान्मन्त्रस्य (१)। "बृहस्पते वाजंजय"। हे दुन्दुभयः यूयसुच्यध्वम् बृहस्पते वाजमन्नं जय।

(१) बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिम् (अथवेदुच्छ्रितस्याध्यारोपितचषालदुन्दुभीनां मध्ये एकमन्येऽपि) आघ्नन्ति तूष्णीमितरान् (घोडश)। का० १४।३।१५ ॥ ११ ॥

दृत्थंभूतां वाचं बृहस्पतयेऽर्थाय वदत बृहस्पतिं च वाजमन्नं जेष्यामीति जापयत। सप-
जल्प व्यक्तायां वाचि जपतेर्हेतुमति चेति णिच् लोट् मध्यमपुरुषस्य बहुवचनम्। "जापयत"
उद्घादयत। बृहस्पतिना वाजं जितमित्यर्थः। जि जये दृत्यस्य वा। जयं कारयतेति वा।
"इन्द्रं वाजं जये" तिदेवतामात्रविशेषः ॥११॥ दुन्दुभिमवहरति(१)। "एषावः"। एषा वः युष्मा-

स्पतेर्वाजम्। बृहस्पतेर्वाजं जयबृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयत। इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥ एषावः। एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं

कं "सा सत्या" अवितथा संगतवादिनी "वाक् अभूत्"। यया वाचा "बृहस्पतिं वाजं"
मन्नं जेष्यामीति दृत्थमीहृशम् "अजीजपत्"। जपतेर्णिचि लुङि चङि एतद्रूपं भवति।
जापितवन्तः उद्घादितवन्त दृत्यर्थः। यत्र युय "अजीजपद् बृहस्पतिं वाजं" मन्नं जेष्यमीति।

(१) एषा व इति मन्त्रास्तमवहरते तूष्णीमितरानिति। का० १४।३।१० ॥ १२ ॥

तच्च बृहस्पतिना जितम् अतो यूयं कृतकृत्याः सन्तः हे "वनस्पतयो" वा वानस्पत्या दुन्दुभयो विमुच्यध्वम्" उत्तरोऽपिमन्त्रोऽनेनैव व्याख्यातो देवतामात्रं तु विशेषः ॥ १२ ॥ रथमारोहति यजमानः (१)। "देवस्याहम्"। देवस्य सवितुः सत्यप्रसवस्य प्रसवे अहं वर्तमानः बृहस्पतेर्वा-

वाजमजीजपता जीजपतबृहुस्पतिंव्वाजंव्वनस्प्पतयोव्विमुच्यद्ध्वम् । एषावःसास त्यासत्व्वागंभूद्ययेन्द्रं व्वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं व्वाजं व्वनस्प्पतयोव्विमुच्च्यद्ध्वम् ॥ १२ ॥ देवस्याहम् । देवस्याहꣳसावि तुः सवेसत्यप्रसवसो बृहस्प्पतेर्व्वाजजितो व्वाजञ्जेषम् । व्वाजिनो

जस्य जेतुः सबन्धि वाजमन्नं जेयम्। वाचयति "वाजिनोवाजजितः"। अथवा उच्यन्ते। हे वाजिनः वाजजितः अन्नस्य जेतारः अध्वनः मार्गान् स्कभ्नुवन्तः क्षोभयन्तः। स ह्यश्वानां स्वभावः। "योजनानि। अतिशीघ्रतयामिमानाः" परिच्छिन्दन्तः शीघ्रं "काष्ठाम्" आज्यन्त

(१) देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः वाजिन इति वाचयतीति। १४।३।१८-२२ ॥ १२ ॥

गच्छत। आज्यन्तोपि काष्टोच्यते। क्रान्त्वा स्थितो भवति॥ १३॥ द्वाभ्यां जगतीभ्यामश्वदेवत्याभ्यां जुहोति (१)। "एषस्यवाजी" अयं स वाजी वेगनवान् "क्षिपणिं तुरण्यति"। ग्रीवायामनु कक्षायामनु तुरण्यति। तूर्णमश्नुते ध्वानम्। कथं भूतः सन् इत्यत आह। "ग्रीवायांबद्धोपि कक्ष आसनि"। ग्रीवायामुरो वध्रेण बद्धः। कक्षे पर्याणप्रदेशेसन्नाहरज्ज्वा बद्धः।

वाजिनोऽर्वनस्ताऽअनुवन्तोयोजनामिमानं काष्ठांगच्छत॥ १३॥

एषस्य । एषस्यवाजीक्षिपणिन्तुरण्यतिग्रीवायांबद्धोऽअपिकक्षऽआसनि॥ क्रतुन्दधिक्राऽअनुसठं॰सनिष्यदत्पथामङ्काठं॰स्य

"आसनि"। आस्ये च मुखे खलिकया बद्धः। किञ्च "क्रतुं दधिक्रा अनुसंसनिष्यदत्"। क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा। दधिक्रा अश्वः। स हि अश्ववारं दधत् क्रामति। सनिष्यदत्। स्यन्दतेस्तनोत्यर्थेवर्त्तमानाद्यङ् लुकि निपात्यते। अथ कोर्थः। स्वकीयं कर्म प्रज्ञां वा दधि

(१) एषस्य इति मत्पचं जुहुयात्तमन्त्रपते वा। का० १४।४।२४॥ १४॥

क्रा अत्यर्थमनु संतनोति। किञ्च "पथामङ्काठ॰स्यन्वापनीफणत्"। पथां कुटिलानि चक्राणि अतिशीघ्रतया क्षिप्रं प्राप्नोति। अनुपूर्वस्याङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थे वर्त्तमानस्य चर्करीतवृत्तम् *॥१४॥

"उतस्मास्य"। यजमानरथस्यायुक्तश्चतुर्थोऽश्वो ऽनुगच्छति कविकापर्यायत्यक्तः। तदभिप्रायेणा-यस्तनो मन्त्रो व्याख्यातः। अथेदानीं रथयुक्ताश्वानेकशस्तौति। अपिच अस्य रथयुक्तस्याश्वस्य "द्रवतो" गच्छतः आज्यन्तं, "तुरण्यतः" तूर्णमनुयानस्याध्वानम्। "पर्णं न वेरनुवाति

न्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥ उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु वाति प्रगर्धिनः ॥ श्येनस्येव ध्रजतोऽअङ्कसं परि द

प्रगर्धिनः"। विरिति शकुनिनाम। "पर्णं" पत्रम्। "न" उपमार्थीयः। पत्त्रमिव शकुनेः रथो "ऽनुयाति" वातोद्धतः। "प्रगर्धिनः"। आजिं जेतुं प्रगर्धोऽस्यास्तीति प्रगर्धी अश्वः तस्य प्रगर्धिनः। यद्वा शकुनिविशेषणम्। आमिषं प्रगर्धिनः शकुनेः। स ह्यामिषग्रहणार्थमतिशयेन धावति अतस्तेनोपमीयते। दक्षिणापृष्टिं स्तौति उत्तरेणार्द्धर्चेन। "श्येनस्येव ध्रजतः"।

* चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा।

यथा श्येनस्य भ्रमतोऽतिशयेन गच्छतः। "अङ्कशम्"। अङ्कशब्दः शरीरवचनः। शरीरासक्तं परिपश्यन्ति पक्षिणं भक्षणाय गृहीतम्। तथा तस्य "दधिक्राव्णः" अश्वस्य रथं सक्तं परिपश्यन्ति। "सहोर्जातरित्रतः"। सहान्नेन तरतोतिशयेनाध्वानम्। नैवारं चरुमवजिघ्रति तदभिप्रायेण सहोर्जेत्युक्तम् ॥ १५ ॥ उत्तरेण तृचेनैतानेवाश्वान् स्तौति (१)।

धिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥ शन्नः। शन्नोभवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ॥ जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳ रक्षाꣳसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥ तेनः। तेनोऽअर्व्वं

"शन्नोभवन्तु"। त्रिष्टुप् विराड् वा। शमिति सुखनाम। सुखरूपा भवन्तु "नः" अस्माकं "वाजिनो" ऽश्वाः "हवेषु" आह्वानेषु। "देवताता" देवतातौ यज्ञे "मितद्रवः"। ते हि मितं द्रवं गच्छन्ति सुखकरम्। "स्वर्काः"। सुरोचनाः स्वञ्चना वा। किञ्च "जम्भयन्तः" क्षोभ-

(१) उत्तरेण तृचेनेति, (वाजप्रसवीयहोमोऽश्वाभिमन्त्रणं वा)। का० १४।४।५ ॥ १६ ॥

यन्तः "अहिं"सर्पं च"वृकं"च"रक्षांसि"च। सनेमीतिपुराणनाम। इहहचिप्रवचनोवाक्यवशात्।
"सनेमि"चिप्रम् "असत्"अस्मत्तः। "युवत्"। यु पृथग्भावे। पृथक्कुर्वन्तु "अमीवाः"व्याधीन् ॥१६॥
"तेनो अर्वन्तः"। जगती। ते अर्वन्तः अश्वाः नोऽस्माकं "हवनश्रुतः"। हवनमाह्वानं ये स्वभा-
यत एव शृण्वन्ति त एवमुच्यन्ते।"हव"माह्वानं"विश्वे" सर्वे"शृण्वन्तु"वाजिनोऽश्वाः "मितद्रवः"।

न्तोहवनश्रुतोहवंविश्वेशृण्वन्तुवाजिनोमितद्रवः॥ सहस्र

सामेधसातासनिष्यवोमहोयेधनंसमिथेषुजभ्रिरे ॥ १७ ॥ वा

जेवाजेवत। वाजिनोनोधनेषुविप्राऽअमृताऽऋतज्ञाः॥ अस्यम

यजमानम परिच्छिन्नं ये गच्छन्ति त एवमुच्यन्ते। मितद्रवः शोभनगमना वा। "सहस्रसाः"
सहस्रस्य सनितारः संभक्तारः। "मेधसाता"। मेधो यज्ञः स यत्र सन्यते संभज्यतेस मेधसातिः
तत्रमेधसातौ। सप्तम्यर्थे आकारः। "सनिष्यवः" संभक्तारः। "महो"महान्तः "ये धनं समिथेषु"
संग्रामेषु "जभ्रिरे" आहृतवन्तः। तेनोर्वन्तइत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥ १७ ॥ "वाजेवाजे"।

विष्टप्। अन्ने अन्ने उपस्थिते सति "अवत" पालयत हे "वाजिनो"ऽश्वाः 'नो'ऽस्मान् "धनेषु" च उपस्थितेषु पालयत। हे "विप्राः" मेधाविनः परिदृष्टकारिणः "अमृताः" अमरणधर्माणः "ऋतज्ञाः" सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा। किञ्च "अस्य" नैवारचरुलक्षणस्य "मध्वः" मधुनः "पिबत"। "मादयध्वम्" तृप्यध्वम्। नैवारं चरुमवजिघ्रन्त्यश्वास्तदभिप्रायमेतत्। "तृप्ताश्च" सन्तः "यात

ष्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥ आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे ॥ आ मा गन्तां

पथिभिर्देवयानैः" देवाध्यासितैः ॥ १८ ॥ यजमानो नैवारं चरुमालभते। "आमावाजस्य"। त्रिष्टुप्। "आजगम्यात्" आगच्छेत् "मा" मां प्रति "वाजस्य" अन्नस्य "प्रसवो" ऽभ्यनुज्ञा। "आ इमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे"। आगच्छेतां च इमौ द्यावापृथिव्यौ विश्वरूपे सर्वरूपे। "आ मा गन्तां पितरामातरा च"। आगतामागच्छेतां च मां प्रति मातापितरौ। "पितरा-

(१) अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थेस्थितमामावाजस्येति यजुषा तानाघ्रापयति वाजिनः। (यजमानो रथादवतीर्य चात्वालोत्करान्ते स्थितं नैवारं चरं स्पृशति)। का० १४।४।११॥ १९॥

मातरं च छन्दसी'ति विरूपेकशेषो निपात्यते। "आमासोमो अमृतत्वेन" गम्यात्। आगच्छेद्यमां प्रति सोमो अमृतत्वेन सहितः। अश्वानवघ्रापयति नैवारं चरुम्। "वाजिनो वाजजित:"। हे वाजिनो ऽश्वाः वाजस्यान्नस्य जेतारः। "वाज"मन्नं जेतुं "सस्वा ऽंसः"। स्रुस्रवन्तः सन्तो "बृहस्पते:" संबन्धिनं "भागमवजिघ्रत"। "निमृजाना:"। मृजूषशुद्धौ। शोध-

मिपुतरांमातरञ्चामासोमोऽअमृतत्त्वेनंगम्म्यात्॥ व्वाजिनोव्वाजजितोव्वाजंॅसस्रुवाॅंसोबृहस्पतेर्ब्भागमवंजिघ्रतनिमृजानाः॥१९॥

आपयेस्वाहा। स्वापयेस्वाहापिजायस्वाहाक्रतवेस्वाहाव्वसवेस्वाहाहर्पतयेस्वाहान्हेमुग्धायस्वाहामुग्धायव्वैनॅंशिनायस्वाहा

यन्त एनं चरुं यजमानं च॥ १९॥" द्वादशाप्तीर्जुहोति (१)। "आपयेस्वाहा"। प्रजापतेः संवत्सरस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि। आप्नोतीत्यापिः। शोभनमाप्नोतीति स्वापिः। अपि

(१) द्वादश स्रुचाहुतीर्जुहोति आपतयेस्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति। का० १४।५।११॥ २१॥

जायत इति "अपिज:"। "क्रतु:" संकल्पो यज्ञो वा। "वसु:" वासयिता। अन्हां पति: "अहर्पति:"। "अन्हे मुग्धाय"। मुह वैचित्ये। दिनाय मुग्धाय। "वैनंशिनाय"। विनाशसंयुक्तेषु वसतीति वैनंशिनः। "विनंशिने आन्त्यायनाय"। अन्ते ऽयने भव आन्त्यायनः। "अन्त्याय भौवनाय," अन्ते भवोन्त्यः भुवने भवो भौवनः। उभयविशेषणविशिष्टमप्येकं नाम।

विनꣳशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥ आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं

भुवनस्य पतये "अधिपतये"। प्रकटार्थे नामनी ॥२०॥ षट् क्लृप्तीः (१)। "आयुर्यज्ञेन कल्पताम्"। मदीयमायुरनेन यज्ञेन क्लृप्तं भवतु। एवमुपरितनानि व्याख्येयानि। मुखनासिकाप्रभवो वायुः

(१) षट् चोत्तरा (वाचयति जुहोति वा) प्रजापतेरित्यारोहत इति (पत्नीयजमानौ निश्रेण्या यूपमारोहत' सरतिगोधूममालभते (गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं स्पृशेद्यजमानः) शिरसा यूपमुज्जिहीते (यूपादूर्ध्वं शिरः करोति) पश्यता इति। का० १४।५।६-८॥ २१॥

"प्राण:"। "चक्षु: श्रोत्र"च प्रकटार्थम्। "पृष्ठ" रथन्तरादि। शरीरस्य वा पृष्ठम्। अयं चास्मदीयो "यज्ञो" वाजपेयाख्येन "यज्ञेन" क्लृप्तो भवतु। रथं यजमान आरोहति। "प्रजापतेः प्रजा अभूम"। कृतमिदमस्माभिः कर्म अतो वयं प्रजापतेः अपत्यभूताः संजाताः। गोधूमानुपस्पृशति। "स्वर्देवाः"। हे देवाः स्वः स्वर्लोकमगन्म गताः। चिरसा यूपमनुजिघ्रीते। "अमृता

यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥ प्रजापतेः प्रजा अभूम स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम ॥ २१॥ अस्मेवोः। अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे वर्चांसि सन्तु वः। नमो मात्रे

अभूम"। अमृताश्च संजाताः ॥ २१ ॥ दिशोनुवीक्षते (१)। "अस्मे वो अस्त्विन्द्रियम्"। अस्मे अस्मासु वः युष्मत्सम्बन्धि अस्तु भवतु इन्द्रियं वीर्यम्। "अस्मे नृम्णम्" अस्मासु च धनं युष्मत्सम्बन्धि भवत्वित्यनुषङ्गः। "उत क्रतु"। अपिच क्रतुः कर्म युष्मत्सम्बन्धि भवत्वित्यनुषङ्गः। "अस्मे

(१) अस्मे च इति दिशोवीक्षते (यूपारूढ एव यजमानः) नमोमात्र इति भूमिमवेक्षते, उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दी बस्तचर्मणास्तृणातीयन्तदृचि, सन्वन्तमस्यामुपवेशयन्ति यन्ताधोति। का० १४।५।८-१४ ॥ २२ ॥

वर्चांᳬसि सन्तु वः"। अस्मासु च तेजांसि भवन्तु युष्मन्स बन्धीनि। पृथिवीमवेक्षते यजमानः। "नमो मात्रे पृथिव्यै"। पृथिवीं मातरं ब्रवीति नमस्करोति च। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति द्विर्वचनम्। औदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्मणास्तृणाति। "इयं ते राट्" इयमिति लिङ्गव्यत्ययः। इदं ते तव राट् राज्यम्। अभिषिक्तोसि त्वमित्येतत्कथयति। सुन्वतमस्या-

पृथिव्यै नमो॑ मा॒त्रे पृ॑थि॒व्या इ॒यन्ते॒ राड्यु॒न्तासि॒ यम॑नो ध्रु॒वोसि॒ ध॒रुणः॑॥ कृ॒ष्यै त्वा॒ क्षेमा॑य त्वा र॒य्यै त्वा॒ पोषा॑य त्वा ॥ २२ ॥ वाज॑स्ये॒मम् । वाज॑स्ये॒मम्प्र॑स॒वः सु॑षुवे॒ऽग्रे॒ सोम॒ᳬ राजा॑न॒मोष॑धीष्व॒प्सु ॥

सुपवेशयति। "यन्तासि यमनः"। तवानवच्छिन्नं यमनं कालान्तरेपि। "ध्रुवोसि" स्थिरासि। "धरुणः" धारकोऽसि। "कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा"। कर्षणाय त्वाम् क्षेमाय च धनाय च पुष्टयर्थं चोपवेशयामीतिशेषः ॥२२॥ वाजप्रसवीयानि जुहोति (१)। "वाजस्येमम्"। तिस्रस्त्रिष्टुभो वाजप्रसवीयदेवत्याः। अत्र प्रायशो व्यवहितानां पदानां

(१) स्रुवेण संभृताञ्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति। का० १४।५।२१॥ २३ ॥

संबन्धः। "वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे"। वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवः अभ्यनुज्ञानम्, इमं सोमं राजानम् अग्रे प्रथमं सुषुवे। षूञ् प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्यैतद्रूपम्। जनितवानित्यर्थः। कुतः सुषुवे "ओषधीष्वप्सु"। ओषधीषु वर्त्तमानमप्सु च वर्त्तमानम्। या इत्थंभूताः सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्च,। "ता अस्मभ्यम्" अस्मदर्थम् "मधुमती" रसवतीः रसवत्यः

ताऽअस्मभ्यम्मधुमतीर्भवन्तुवयꣳराष्ट्रेजागृयामपुरोहिताःस्वाहा-॥ २२ ॥ व्वाजस्येमम्प्रसवःशिश्रियेदिवमिमाचव्विश्वाभुवनानि सम्राट्। अदित्सन्तन्दापयतिप्रजानन्त्सनोरयिꣳसर्व्ववीरन्नियच्छतु स्वाहा॥

भवन्तु भोग्या वा भवन्तु। वयं च ताभिरद्भिरभिषिक्ताः सन्तः स्वकीये "राष्ट्रे जागृयाम" अप्रमत्ताः स्याम। "पुरोहिताः" अग्रतो व्यवस्थिताः प्रधाना इत्यर्थः ॥ २२ ॥ "वाजस्येमां प्रसवः"। यस्य वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् "शिश्रिये" आश्रयति। "इमां" पृथिवीं "दिवं" द्युलोकं च "विश्वाभुवनानि सम्राट्" इमानि च सर्वाणि भूतजातानि

यियिषवे ध्याययति । सम्राट्सञ्चयः । यश्च "अदित्सन्तं दापयति", अदातुमिच्छन्तं दापयति । "प्रजानन्" स्वमधिकारम् । "स नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु" । सोऽस्मभ्यं धनं सर्ववीरैः संयुक्तं नियच्छतु निगृह्णातु ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ "वाजस्यनुप्रसव आबभूव" । योसौ वाजस्यान्नस्य प्रसवः अभ्यनुज्ञानं विसर्गो वा । नु इति विस्मयार्थः । आबभूव ब्रह्माण्डरूपेण संबभूव । जात्येन । "इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः" । इमानि च विश्वानि भूतानि

च्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥ वाजस्यनु । प्प्रसवऽआबभूवेमाचविश्श्वा भुवनानिसर्वतः ॥ सनेमिराजापरियातिविद्वान्प्रजाम्पुष्टिंव्वर्द्धयमानोऽअस्म्मेस्वाहा ॥ २५ ॥ सोमᳪराजानम् । सोमᳪराजानम

हिरण्यगर्भप्रभृतीनि स्तम्बपर्यन्तानि । आबभूवेत्यनुवर्त्तते । "सर्वतः" सर्वतोवस्थितानि । "सनेमिराजा परियातिविद्वान्" । सनेमीति पुराणवचनः । सोयमन्नस्य प्रसवश्चिरन्तनो राजा "परियाति" सर्वतो याति स्वेच्छाचारी सन् । "विद्वान्" स्वमधिकारं जानानः प्रजां च पुष्टिं

च वर्द्धयमानः । "अस्मे" अस्माकम् ॥ २५ ॥ "सोमं राजानम्" । अनुष्टुप् लिङ्गोक्त-
देवता । सोमं राजानम् "अवसे" तर्पणाय "अग्निं" च "अन्वारभामहे" । अन्वारम्भश्च
तर्पणार्थं एव । "आदित्यान विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्" अन्वारभामहे । तर्पणायेति सर्वेषां

वसूँऽग्निमन्वारंभामहे ॥ आदित्त्यान्विष्णुꣳ सूर्य्यम्ब्रह्माणञ्चबृह
स्पतिꣳ स्वाहा ॥ २६ ॥ अर्य्यमणम्बृहस्पतिम् । अर्य्यमणम्बृह
स्पतिमिन्द्रन्दानायचोदय ॥ व्वाचंव्विष्णुꣳ सरस्वतीꣳ सवितारं
ञ्च व्वाजिनꣳ स्वाहा ॥ २७ ॥ अग्ग्नेऽअच्छ । अग्ग्नेऽअच्छाव्वदेह

शेषः ॥ २६ ॥ "अर्यमाणं बृहस्पतिम्" । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तादेवता । अर्यमाणं बृहस्पतिम् । "इन्द्रं
दानायदानार्थं चोदय" प्रेरय । आहुतिरुच्यते । "वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं"
च । वाजिनो देवाः ॥ २७ ॥ "अग्ने अच्छ" । अनुष्टुब्वाग्नेयी । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः ।
हे अग्ने "अभिवद" इहाव स्थितान् "आसंधानः" अस्मान् "प्रति नः सुमना भव" । प्रतिन

इत्यनयोः पदयोः व्यत्ययः कर्त्तव्य इति । अस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भव । "प्रनोयच्छसहस्रजित्" । प्रयच्छ देहि नः अस्मभ्यं हे सहस्रजित बहूनो जेतः । "त्वं हि धनदा असि" । हि शब्दो यस्मात्त्वमेव धनस्य दातासि नान्यः कश्चिद्देवताविशेषः ॥ २८ ॥ "प्रनोयच्छतु" । गाय-

नुः प्प्रतिनः सुमनाभव ॥ प्रनोयच्छसहस्रजित्त्वꣳहिधनदाऽअसि स्वाहा ॥ २८ ॥ प्रनः । प्रनोयच्छत्वर्य्यमाप्रपूषाप्रबृहस्पतिः । प्रवाग्देवीददातुनः स्वाहा ॥ २९ ॥ देवस्यत्वासवितुः प्प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् । सरस्वत्यैवाचोयन्तुर्य्यन्त्रियेदधा

वो लिङ्गोक्तदेवता । "प्रयच्छतु नो"ऽर्य्यमा" । प्रयच्छतु च बृहस्पतिः" । प्रकर्षेण च वाग्देवी"दानादिगुणयुक्ता । "ददातु नः" अस्मभ्यम् ॥ २९ ॥ अथैनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । देवस्यत्वेति व्याख्यातम् । "सरस्वत्यै वाचोयन्तु" । सरस्वत्या "वाचः नियमनकर्त्र्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्यें "दधामि" स्थापयामि । "बृहस्पतेष्ट्वा" । बृहस्पतेश्च त्वा साम्राज्येन सम्राड्भावेन

"अभिषिञ्चामि" असाविति नामग्रहणम् ॥ ३० ॥ अथोज्जितीर्वाचयति (१)। "अग्निरेकाक्ष-

सिबृहस्पतेष्ट्वासाम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥ अग्निरेका

क्षरेण। प्राणमुदंजयत्तमुज्जेषमश्विनौद्व्यक्षरेणद्विपदोमनुष्या

नुदंजयतान्तानुज्जेषंविष्णुस्त्र्यक्षरेणत्रीँल्लोकानुदंजयत्तानुज्जे

षꣳसोमश्चतुरक्षरेणचतुष्पदः पशूनुदंजयत्तानुज्जेषम्पूषापञ्चाक्षरे-

ण ॥ २१ ॥ पूषापञ्चाक्षरेण पञ्चदिशऽउदंजयत्ताऽउज्जेषꣳसविताषड-

क्षरेणषड्ऋतूनुदंजयत्तानुज्जेषम्मरुतः सप्ताक्षरेणसप्तग्राम्यान्प

शूनुदंजयँस्तानुज्जेषम्बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदंजयत्ताम

रेण" प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम्"। ओश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति

(१) अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं (चतुरकण्डिकात्मकं) यजमानं (सुवाङ्गुर्होतिवाचयतिवा। का० १४। ५। १॥ २१॥

द्द्यक्षरम्, येयजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्वयक्षरो वषट्कारः । स एष सप्तदशप्रजापतिरधियज्ञं स-

न्जेषम्मित्रो नवाक्षरेण ॥ ३२ ॥ मित्रो नवाक्षरेण । त्रिवृतꣳ स्तो

ममुदजयत्तमुज्जेषंव्वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषमि-

न्द्रऽएकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषंव्विश्वे देवा द्वादशाक्ष-

रेण जगतीमुदजयँस्तामुज्जेषंव्वसवस्त्रयोदशाक्षरेण ॥ ३३ ॥ व्वसव-

स्त्रयोदशाक्षरेण । त्रयोदशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषꣳ रुद्राश्चतु-

र्दशाक्षरेण चतुर्दशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषमादित्याः पञ्चदशाक्ष-

रेण पञ्चदशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषमदितिः षोडशाक्षरेण षो-

मासव्यासाम्यासज्ञीयते । अग्निः एकाक्षरेण च्छन्दसा प्राणमुदजयत् तमहमप्येकाक्षरेण छन्द-

सा उज्जेषम् । एवं सप्तदशोक्तितो व्याख्येया ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वाजपेयः समाप्तः । अथ राजसूयं वरुणोऽपश्यत् ॥ ० ॥ "एष ते निर्ऋते भागः" स्वयं प्रदीप्तेन जुहोति (१)। हवि-र्व्यत निर्ऋतिपदेनोच्यते। एष ते तव हे निर्ऋते भागः तं च सेवस्व पञ्चधाहवनीयं व्युह्य

उ॒शꣳस्तोम॑मु॒दज॑यत्त॒मुज्जे॑षम्प्र॒जाप॑तिः स॒प्तद॑शाक्षरेण स॒प्तद॑शꣳस्तोम॑मु॒दज॑यत्त॒मुज्जे॑षम् ॥ ३४ ॥ ए॒षते॑। निर्ऋतेभा॒गस्तञ्जु॑ष-स्व॒स्वाहा॒ग्निने॑त्रेभ्योदे॒वेभ्यः॑पुरः॒सद्भ्यः॒स्वाहा॑य॒मने॑त्रेभ्योदे॒वेभ्यो॑ दक्षिण॒सद्भ्यः॒स्वाहा॑विश्वदे॑वने॑त्रेभ्योदे॒वेभ्यः॑पश्चात्सद्भ्यः॒स्वाहा॑ मि॒त्रावरु॑णने॑त्रेभ्योवाम॒रुन्ने॑त्रेभ्योवादे॒वेभ्य॑उत्तरा॒सद्भ्यः॒स्वाहा॒-

(१) अथराजसूयमन्त्राः । अष्टाकपालो ऽनुमत्यै गत्वाप: पञ्चावत्तिप्पमन्त सुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा-गत्वा स्वयं प्रदीप्तं इरिणे वाम्नो जुहोत्येषतेनिर्ऋत इति पञ्चवात्तीयं नामामं आहवनीयं प्रतिदिशंव्युह्य सर्वेच स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्यइति प्रतिमन्त्रम् का०। १५। १। ८-१०-२० ॥ २१ ॥

प्रतिदिशं जुहोति। "अग्निनेत्रेभ्योदेवेभ्यः"। देशाणं प्रागध्यायात्। "अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः"। अग्निर्नेता येषांदेवानांते अग्निनेत्रास्तेभ्यो देवेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। "पुरःसद्भ्यः" पुरः सीदन्तीति पुरःसदः तेभ्यः सुहुतमस्तु। अथदक्षिणार्द्धे जुहोति। "यमनेत्रेभ्यो"। देवेभ्यः। शेषं तुल्यव्याख्यानम्। अथ पश्चार्द्धे जुहोति। "विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः"। अथोत्तरार्द्धे जुहोति।

सोमनेत्रेभ्योदेवेभ्य ऽउपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥ येदेवाः। येदेवाऽअग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहायेदेवायमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहायेदेवाविश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः

"मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वामरुन्नेत्रेभ्यो" देवेभ्यः। अथ मध्ये जुहोति। "सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः ऽदुवस्वद्भ्यः"। "ऽदुवःशब्देन हविरभिधीयतेतद्येषामस्तिते दुवस्वन्तः तेभ्यो दुवस्वद्भ्यः ॥ ३५ ॥ यार्द्धं समस्य जुहोति। "येदेवा अग्निनेत्राः पुरःसदः" तेभ्यः स्वाहा। तुल्य-

व्याख्याताः पञ्चमन्त्रा ऋतवः (१) ॥ ३६ ॥ अपामार्गहोमः । उल्मुकमादत्ते (१) "अग्ने सहस्व पृतना." आग्नेय्यनुष्टुप् । हे भगवन्नग्ने सहस्वाभिभव पृतनाः सङ्ग्रामान् । किञ्च "अभिमातीरपास्य ।" सपत्नोऽभिमातिरुच्यते, सपत्नांश्च अपास्य । अस्यु क्षेपणे अस्येतद्रूपम्, अपक्षिप । कस्मा-

स्वाहा ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥ अग्ने सहस्व । अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ॥ दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चोधा यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥ देवस्य त्वा । सवितुः प्रसवेऽश्विनो

त्पुनरेवं त्वमुच्यसे यतश्चाह "दुष्टरस्तरन्नरातीः" तरतेस्तृणातेर्वा दुष्टरः । अशक्यप्रतिक्रियो-दुर्निवारस्त्वम् । किंकुर्वन् तरन्नरातीः "विनाशयन् शत्रुसेनाः । किञ्च "वर्चोधा यज्ञवाहसि" ।

(१) उत्तरा समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम । का० १५ । १ । २१ ॥ ३६ ॥

(१) अग्ने सहस्वेत्युल्मुका दानम् । का० १५ । २ । ५ ॥ ३७ ॥

य० य० सं० ५२० उ० भा०

वर्च इत्यन्ननामसु पठितम्। अन्नस्य धाता दाता वा वर्चसओजसो वा धारयितासि। यम्म वहतीतियज्ञवाहास्तस्मिन्यज्ञवाहसि यजमाने ॥ ३७॥ जुहोति (१)। "देवस्य त्वा"। व्याख्यातम्। "उपांशोर्वीर्येण जुहोमि"। अतो "हतं" हिंसितं "रक्षः स्वाहा" सुहुतं चैतद्धविर्भवतु। "रक्षसां त्वा वधाय" प्राप्नोमीति शेषः। प्रत्यागच्छति। "अवधिष्म"। सुवं मास्यति। "रक्षसां त्वा वधार्थम्" प्राप्नोमीति शेषः। प्रत्यागच्छति। "अवधिष्म"।

बाहुभ्यांम्पूष्णोहस्ताभ्याम्। उपांशोर्वीर्येणजुहोमिहतꣳ रक्षः स्वाहारक्षसान्त्वाव्वधायावधिष्मरक्षोवधिष्मामुमसौहतः ॥ ३८ ॥ [४] सवितात्वासवानाꣳसुवतामग्निर्गृहपतीनाꣳसो

हतवन्तो वयं रक्षः। जातावेकवचनम्। अवधिष्म। अमुमिति नामग्राहम्, असाविति च। अथ कोऽर्थः। हतवन्तो वयं खदिरवर्माणं खदिरवर्मा वा हतोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥ गृहीत्वा दक्षिणयजमानबाहुं जपति। "सविता त्वा सवानाम्"। प्रसवानामाधिपत्ये

(१) देवस्य त्वे ति जुहोति, रक्षसां त्वे ति स्रुवमवस्यतितां दिशं यस्यां जुहोति, अवधिष्म इत्यायन्त्यनपेक्षम् इति। का० १५। २। ६—७॥ ३८॥

सुवतां प्रसुवताम् अभ्यनुजानन्तु । स हि तेषामीष्टे "अग्निर्गृहपतीनाम्" आधिपत्ये सुवता-भियतुरत्ति । सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये सुवताम् । "बृहस्पतिर्वाचे" वागर्थमभ्यनुजानातु "इन्द्रो ज्येष्ठाय" । ज्येष्ठभावायार्थं सुवताम् । "रुद्रः पशुभ्यः" । पश्वर्थं सुवताम् । "मित्रः

सोम्वनस्प्पतीनाम् ॥ वृहुस्प्पतिर्व्वाचऽइन्द्रोज्ज्यैष्ठ्यायरुद्द्रऽपशुभ्व्यो मित्त्रऽसत्योव्वरुणोधर्म्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥ इमन्देवाऽ । इमन्दे-

सत्य." । सत्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । सत्यार्थं सवताम् । "वरुणो धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवताम् १ ॥ ३९ ॥ "इमन्देवाअसपत्नं सुवध्वम्" । इमं राजानं हे देवा असपत्नं सुवध्वम् ।

(१) उत्तमेन चरित्वा सविता वेत्याह यजमानबाहु दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रं यथास्थानं मात पित्रोश्च यस्याच जाते राजा भवतीति ॥ का० १५ ४ । १२ ॥ १५ ॥ अन्तिमेन वरुणाय धर्मपतये इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय सवितात्वेति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य सम्मातापित्रो यस्य जनपदजाते राजा भवति तस्यच नामानि गृह्णाति इति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥

"महते क्षत्रायमहते ज्यैष्ठ्याय" ज्येष्ठभावाय। महते च जनानां "राज्याय"। इन्द्रस्य च "इन्द्रियाय" वीर्याय। सुवध्वमिति प्रत्येकं सम्बन्धः। "इमम् अमुष्यपुत्रम्"। अमुष्येति यजमानस्य पितुः षष्ठ्यन्तं नाम गृह्यते। "अमुष्यै पुत्रम्"। अमुष्यै इति यजमानस्य मातुर्नामग्रहः। "सआदित्यैःनदिवं मिथुनँ समभवत्" इत्यादिश्रुतिः। इमममुष्यपुत्रमित्यादि-

वाऽअसपत्नꣳ सुवध्वम्महते क्षत्रायमहते ज्यैष्ठ्यायमहते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ॥ इमममुष्यपुत्रममुष्यैपुत्रमस्यैविशऽएषवोमीराजासोमोस्माकम्ब्राह्मणानाꣳराजा ॥ ४० ॥ [२] ॥ ८ ॥

इतिश्रीसंहितायांनवमोऽध्यायः ९ ॥

स्तृतीयपादः सोमपरत्वेन व्याख्येयः। "अस्यै विशे"। जनपदनामग्राहः। "एषवःअमीराजा"। एष वः कौरवो राजा सोमः अस्तु। अस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

॥ इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(१) "अपो देवामधुमतीः"। वरुणास्यार्षं प्राक् चरकसौत्रामण्याः। अब्देवत्या त्रिष्टुप्। या अप देवाः मधुमतीः मधुस्वादोदकाः "अगृभ्णन्" गृहीतवन्तः। "ऊर्जस्वतीः" अन्नवतीः "राजस्वः" राजानं याः सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः "चितानाः" चेतयमानाः परिदृष्टकारिण्यः किञ्च "याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्"। अभिषिक्तवन्तः। देवा इत्यनु-

हरिः ॐम् ॥ अपो देवाः। अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वश्चितानाः ॥ याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरि

मपोदेवायतस सौमसारिवषि पयावेष्टा. ससौमसरत्वाचतसरंद्रमयवमूपचसौनासिचतस सविले कालिभ्यांवतसोष्टौच-तुसिगु यत् अनु० मू० ॥

(१) नवमोध्याये वाजपेयो राजसूयस्य कियानपव निरूपितोऽथदयमेऽभिषेकार्थं जलादानादिराजसूयशेषः चरकसौत्रामणी चोच्यते ॥ इडान्तेऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसभवाद्गत्वा तराः पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु सारस्वतीर्गृह्णात्यपोदेवा इति। का० १५। ४।२२॥ अभिषेकार्थ्या वक्ष्यमाणाश्च उच्यमानप्रकारेण सप्तदशौदुम्बरपात्रेषु पृथग्गृह्णाति विशेषस्तु निमित्तवशात्-रमाप्यानमितिकः यथान्तरिचात्प्रतिगृह्यातपवर्षाप्सु वा इत्यापो राजस यारम्भात्प्रागेन संपाद्य तदानीमपमुत्तरेण गृह्णीयात् यतस्तदानीं वर्षणादेरसंभवात् इतरास्तु तदानीमेव गृह्णीयात् ॥ १ ॥

इति:। "याभिरिन्द्रमनयन्" नीतवन्तः। "अत्यरातीः"। अति अत्यरातीः अदनवतीः शत्रुसेनाः। प्रकृतत्वादेताः पदमस्ति। ताः गृह्णामीति शेषः। ॥१॥ अनेन मन्त्रेण सारस्वतीर्गृहीत्वा अनन्तरं ऊर्म्यापोऽथापो गृह्यन्ते। तत्र प्रथमो होममन्त्रः द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः। नदीम-

न्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥ वृष्णऽऊर्मिः। वृष्णऽऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे देहि स्वाहा वृष्णऽऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे देहि स्वाहा वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देह्यर्थेतस्थ ॥ २॥ अर्थेतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहार्थेतस्थ रा

वाहेऽवस्थितस्य पशोर्वा पुरुषस्य वा या ऊर्मिर्व्यर्दन:। तां गृह्णाति। स यः प्राङुदेति प्राङुद्गच्छति तं गृह्णाति। "वृष्णऊर्मिरसि राष्ट्रदाः"। यस्त्वं वृष्णोवर्षितुः सेक्तुः स त्वं अस्य ऊर्मिरसि। वृषा हि यदि पुरुषो यदि पशुः। "राष्ट्रदाश्च"। राष्ट्रं जनपदः तस्य स्वभावत एव दातासि तं त्वां

वृषो राष्ट्रं मे मह्यं देहि। स्वाहा गृह्णामि। "वृष्णऊर्मिरसि 'राष्ट्रदाः राष्ट्रममुष्मै"। अमुष्मा इति यजमानस्य नामग्रहः। "देहि"। एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः। द्विती-यमूर्मिं गृह्णाति ।"वृषसेनोसि"। वृषा युशोच्यते। वृषप्रधाना सेना यस्य स वृषसेनः।

ष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तौजस्वतीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहौजस्वती
स्थराष्ट्रममुष्मैदत्तापःपरिवाहिणीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्त
स्वाहापःपरिवाहिणीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तापाम्पतिरसिरा
ष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदेहिस्वाहापाम्पतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदेह्यपा

स्यन्दमानाः १ ॥२॥ "अर्थेतस्थराष्ट्रदाः"। अर्थं प्रयोजनं निष्पादयितुं याः यन्ति गच्छन्ति ता

(१) जुहोत्युत्तरास चतुर्गृहीतं तथाजस्योदिभि स्वाहाकारान्तैः पूर्वं पूर्वं (मन्त्रैः) प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति, (स्वाहाहीनैः), संहितायां हृष्य ऊर्मिरित्यादयोमन्त्रा दिश पठितास्तत्र पूर्वपूर्वं स्वाहान्तं होमे उत्तरोत्तरैरपामादानम् अनगूढात् (जलेप्रतिष्टात) यश्चो (पुरषाद्दा) पूर्वापरा ऊर्मी इति पूर्वां परौ कल्लोलौ हुत्वा गृह्णाति। का० १५। ४। २४। २३॥२॥

सर्वेतः । अग्रेत्रैकवचनं स्यादिति । "राष्ट्रदाः" । एतदपि बहुवचनम् । "राष्ट्रं मे दत्त" । दत्तेति ददातेर्बहुवचनम् । व्याख्यातमन्यत् । प्रतिलोमात्तु "ओजस्वती:" ओजसा बलेन युक्ताः सत्यः एताः प्रतिलोमाः स्यन्दन्ते । "अपयती" । "आपः परिवाहिणी:" । हे आपः याः यूयं परिवा-

वृष्णोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमस्मै देहि स्वाहापाम्पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्र-मुष्मै देहि सूर्यत्वचसस्थ ॥ ३ ॥ सूर्यत्वचसस्थ । राष्ट्रदा राष्ट्रमस्मै दत्त स्वाहा सूर्यत्वचसस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त सूर्यवर्चसस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमस्मै दत्त स्वाहा सूर्यवर्चसस्थ राष्ट्र-

हिणीः सर्वतो वहनशीलाः स्थ । उक्तमन्यत् । "नदीपतिः" । अपांपतिरपि । स्पष्टार्थः । "निवेष्टम्" वेष्ट वेष्टने अस्मान्निपूर्वस्मान्नयव्यापत्यानिवेष्ट्य आवर्त्त उच्यते । स्यन्दमानाः स्थावराः प्रत्यागताश्चापः ॥ ३ ॥ "सूर्यत्वचसस्थ" । सूर्यस्येव त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः

(१) स्यन्दमानाः प्रतिलोमाः नदीपतिमिति, निवेष्ट्या (आवर्तभवाः) का० १५ । ४ । २४ । २९ ॥ ३ ॥

"आतपवर्ष्या:स्थ"। "सूर्यवर्चसःस्थराष्ट्रदाः"। सूर्यवर्चसः सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः। "सरस्याः" "मांदास्थ"। मन्दतेर्मोदनार्थस्य मन्दः तत्र हि मोदन्ति भूतानि बहूदकत्वात्, तत्रभवा आपो मान्दाः। कूप्याः गृह्णाति। "व्रजक्षितस्थ"। व्रज इति मेघ-

मुमुष्मैदत्तव्रजक्षितस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहाव्रजक्षितस्थ
राष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तवाशास्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहा

नामसु पठितम्। इहतूदकवत्त्वसाम्यात्कूप उच्यते व्रजे क्षियन्ति व्रजक्षितः मुष्या अवश्यायाः। "वाशास्थ"। वश कान्तौ। कामिता अभिलषिताः स्थ। ता हि सर्व एव कामयन्ते अन्नहेतुत्वात्।

(१) स्यन्दमानानां स्थावरा, (स्थिरा) प्रतशातापइति, अन्तरिक्षात्पतितगृह्यातपवर्षा इति, सरस्या इति (तडागभवासु गृह्यमाणासु), कूप्या इति (कूपभवासु), मुप्यासु (मुप्याश्चश्यायरूपास्तृणाग्रेषु स्थिता) (मद्विति (मधुनि होमादानि) गोरुव स्यादिति (उल्बगर्भवेष्टन तत्र भवा, प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थ पूर्वमेव तत्र गृहीतमस्ति पय इति (दुग्धस्य) घृतमिति (घृते) आप स्वराज इति मरीची (रविकिरणतसाआप) गृहीत्वागृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु संसृजतीति, औदुम्बरेपात्रे समामिश्रत्वेनां मधुमतीरिति, (मन्त्रावृत्ति) मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधातयनाधृष्टा सीदतेति का०। १५ २०। २०॥४॥

"मधुशविष्ठास्थ"। शव इति बलनाम, शविष्ठा बलिष्ठाः। बलिष्ठं हि मधु त्रिदोषशमनत्वात्। उक्तञ्च। 'त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं केचिदिच्छन्तिवातलमिति'। गोरुत्वाग्गृह्णाति। "शक्करीस्थ"। शक्लुशक्तौ। 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च'। शक्नुवन्ति हि गावो जगद्धर्तुं वाहदोहादिभिः।

व्राशास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त शविष्ठास्थ राष्ट्रदा राष्ट्र
म्मै दत्त स्वाहा शविष्ठास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त शक्करीस्थ रा
ष्ट्रदा राष्ट्रम्मै दत्त स्वाहा शक्करीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त जनु
भृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मै दत्त स्वाहा जनुभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमु
मुष्मै दत्त विश्वभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मै दत्त स्वाहा विश्वभृत

"पयः जनभृतः"। जनान् हि पयो बिभर्ति बालभावे। "घृतम् विश्वभृतः"। विश्वं सर्वं देवानपि घृतं बिभर्ति। मरीचीः। "आपःस्वराजस्थ"। हे आपः या यूयं स्वराजस्थ

स्वकीयमेव राज्यं यासां तास्तथोक्ता अनन्याश्रितराज्या इत्यर्थः। व्याख्यातमन्यत्। औदुम्बरपात्रे समासिञ्चत्येताः। "मधुमतीः"। मधुमतीर्मधुररसवत्यः मधुररसवतीभिरद्भिः पृच्यन्तां सृज्यन्ताम् "महिमक्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञे वन्वानाः" वनोतिः संभजनार्थः। संभजमानाः। मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति। "अनाधृष्टाः" अनाधर्षिताः रक्षोभिः सीदत उपविशत।

स्वराष्ट्रदा राष्ट्रम्मुष्मै दत्तापः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्महिक्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाऽअनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महिक्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥४॥

[४] शतम् ४०० ॥ सोमस्य त्विषिः। सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे

"सहौजसः" सशौर्याः सहबलेन। किञ्च, वीणाः। महिमक्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥ व्याघ्रचर्मारोहति। (१) "सोमस्यत्वषिः"। सोमस्य दीप्तिर्भवसि यतः अतः "तव इव"

(१) व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति, पार्थानामन्वये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम्। का० १५।५।६॥५॥

यथो तत्र त्विषिरेवं मम त्विषिर्भूयात्। "यत्र वेसोम इन्द्रमत्यपवत सयत्ततः शार्दूलः समभवत्ते-नसोमस्य त्विषि" रितिश्रुतिः। षट्पुरस्तादभिषेकस्य पार्थानि जुहोति। अग्नये स्वाहेतिप्रति-मन्त्रम् षडुपरिष्टात् "इन्द्रायस्वाहेति प्रतिमन्त्रम्॥५॥ पवित्रे करोति (१)॥ "पवित्रेस्थः।

त्विषिर्भूयात्॥ अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहासवित्रेस्वाहासरस्वत्यै स्वाहापूष्णेस्वाहाबृहस्पतयेस्वाहेन्द्रायस्वाहाघोषायस्वाहाश्लोकाय स्वाहाꣳशायस्वाहाभगायस्वाहार्यम्णेस्वाहा॥५॥ पवित्रेस्थः। पवित्रेस्थोवैष्णव्यौसवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवि

"पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ"। व्याख्यातम्। उत्पुनाति। "सवितुर्वः"। व्याख्यातम्। "अनि-भृष्टमसि"। अत्रमन्त्रावयवा एकवचनान्ताः युक्ता तु बहुवचनान्ता व्याख्याताः आपोह्यताभि-

(१) पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेतयो प्रवयति (बध्नाति) ताभ्यामुत्पुनातापः सवितुर्वेतिइति का॰ १५।५।४।५॥६॥

छेयमिति। अतः श्रुत्यर्थोनुक्रियते। भरजो पाकद्वयं धातुः ऋषिणाव्याख्यातः। अनिभृष्ट-मसीति। कोर्थः अनाधृष्टाःस्थ रक्षोभिः। "वाचोबन्धुः"। वाचः बन्धुभूताः। "यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचो वदतीति" श्रुतिः। "तपोजाः"। तप-शब्देनाग्निरुच्यते तस्माज्जायन्ते। "अग्नेर्वै धूमोजायत" इत्यादिश्रुतिः। "सोमस्य दात्रमसि"। सोमस्य दात्र्यः स्थः। "यदा वा एनमेताभिरद्भिः पुनन्ति" इत्यादिश्रुतिः। "स्वाहाराजस्वः"। स्वाहाकारेणपूताः

त्वे गासूर्यस्य रश्मिभिः॥ अनिभृष्टमसि वाचोबन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा राजस्वः॥ ६॥ सधमादो द्युम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्योवसानाः॥ पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपां

सत्यः राजस्वः भवथ। राजानं या सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः॥ ६॥ अभिषेचनीयवेनां व्यानयति। "सधमादोद्युम्नीः"। अद्देवत्या वारुणी त्रिष्टुप्। या एताः सधमादः सह-मदनाः सहएकस्मिन्पात्रे माद्यन्ति मदनं कुर्वन्तिताः। द्युम्नीः वीर्यवत्यः। आपः एताः "अ-

नाधृष्टाः" अनभिभूता रक्षोभिः। "अपस्यः" अपइति कर्मनामतत्र साधुः अपस्यः। "वसानाः"। वस आच्छादनेआच्छादयन्त्यः पालाणयवस्थिताः। तास्वप्सु "पस्त्यासु"। पस्त्यमिति गृह-नामसु पठितम्। गृहरूपासु विशां रूपेणावस्थितासु। "चक्रे" कृतवान् "वरुणोराजा" "सधस्थम्" सहस्थानं प्रतिष्ठाम्। कथंभूतो राजा वरुणः। "अपां शिशुः"। "अपां वा

शिशुर्मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥ क्षत्रस्योल्वमसि क्षत्रस्य जराय्वसि क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसीन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि मित्रस्या

एषशिशुर्भवति यो राजा राजसूयेन यजति" इति श्रुतिः। "मातृतमासु" अतिशयेन निर्माणीषु। "अन्तः"मध्ये। चक्रे सधस्थमिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ तार्प्यं परिधापयति (१)। "क्षत्रस्योल्वमसि"। उल्वङ्गर्भाधारसदृकम्। पाण्डुं परिधापयति। "क्षत्रस्य जराय्वसि"। जरायुर्गर्भवेष्टनम्। अधिवासं प्रतिमुञ्चति। "क्षत्रस्य योनिरसि"। गर्भसम्भवस्थानं योनिः। उष्णीषं संहृत्य पुरस्तादवगूहति। "क्षत्रस्य नाभिरसि"। नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जाय-

(१) तार्प्यप्रभृतीनि चत्वारीति प्रतिमन्त्रम्। १५।५।१५ ॥ तार्प्यं क्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा ॥ ८ ॥

नृत इत्याशयः। अथ धनुरधितनोति। "इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि"। इन्द्रस्य सम्बन्धि यद्वार्त्रघ्नम्, वृत्रो येन हत इति वार्त्रघ्नं धनुरासीत्तत्त्वमसीति शेषः। बाहू विमार्ष्टि। "मित्रस्य त्वमसि" मित्रस्य संबन्धी त्वमसीति दक्षिणम्। "वरुणस्यासि"। वरुणस्य संबन्धि त्वमसीति सव्यम्। धनुः प्रयच्छति। "त्वयायं वृत्रं वधेत्" धनुषा अयं यजमानो "वृत्रं शत्रुं" वधेत् हन्यात्। तिस्र इषूरादत्ते। "दृवासि" दृ विदारणे, दृणातीति दृवा। "रुजासि"। रुजो

सि॒ वरु॑णस्यासि॒ त्वया॒यं वृ॒त्रं व॑धेत् ॥ दृ॒वासि॑ रु॒जासि॑ क्षु॒मासि॑ ॥ पा॒तैनं॒ प्राञ्चं॑ पा॒तैनं॑ प्र॒त्यञ्चं॑ पा॒तैनं॑ ति॒र्यञ्चं॑ दि॒ग्भ्यः॒ पात ॥ ८ ॥ आ

भङ्गे। अस्य रुजा। "क्षुमासि"। क्षुशब्दो विधूनने। अस्य क्षुमा। यजमानाय प्रयच्छति। "पातैनं प्राञ्चम्"। पालयत एनं यजमानं प्रागञ्चनम् प्रत्यगञ्चनं तिर्यगञ्चनम्। "दिग्भ्यःपात" अन्याभ्यो दिग्भ्यः पालयत ॥ ८ ॥ अथैनमाविदो वाचयति (१)। "आविर्मर्याः"। आवेदयन्ति ज्ञापयन्ति यजमानमेताभिरित्याविदः। 'आविर्मर्याः। मर्या इति मनुष्यनाम हे मर्या आविः

(१) अविमर्या इति वाचयति। का० १५। ५। २१ ॥ ८॥

प्रकाशः प्रकटो यं यजमानो युष्मत्समक्षं कथ्यते। कथिते च स्तुतिः "प्रयोजनं वदति। सोऽस्मै सवनमनुमन्यते इत्याविर्मर्या इत्याद्येकवचनादिभिः। स वो जन्म उत्पत्तिरिति यावत्। "आवित्तोऽग्निर्गृहपतिः"। यथ्युक्तो विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायन्ते। आविदितो ज्ञापितो ऽग्नये गृहपतये यजमानः। "आवित्तइन्द्र." "आविदित "इन्द्राय वृद्धश्रवसो"। वृद्धं श्रवो धनं यस्य

विम्मेंर्य्यांऽ। आविर्म्मर्य्याऽआवित्तोऽअग्निर्गृहपतिरावित्तऽइन्द्रो वृद्धश्रवाऽआवित्तौमित्रावरुणौधृतव्रतावावित्तऽपूषाविश्ववेदाऽआवित्तेद्यावापृथिवीविश्वशम्भुवावावित्तादितिरुरुशर्म्मा॥ ९॥

स वृद्धश्रवाः। "आवित्तौ मित्रावरुणौ"। आविदितौ "मित्रावरुणाभ्यां धृतव्रताभ्यां व्रतमितिकर्मनाम धारितकर्मभ्याम्। "आवित्त.पूषा"। आविदितःपूष्णोविश्ववेदसेसर्वज्ञायसर्वधनायवा। "आवित्तोद्यावापृथिवी"। आवित्तोद्यावापृथिवीभ्यांविश्वशंभूभ्याम् सर्वं सुखेन सम्भवाथिनीभ्याम्। "आवितादितिः"। आविदितोदितम् उरुशर्मणे उरु पृथु महत् शर्मशरणं यस्याः सा तथोक्ता।

सर्वाएवाविदः श्रुत्या लक्षणया व्याख्याताः। तद्यथा "आविर्मर्य्या इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा अनिरुक्तइत्यादि" स्तास्तथा व्याख्येयाः। एवं वा मन्त्राणां प्रत्यक्षार्थत्वात् ॥ ९ ॥ केशवास्ये लोहाय समाविध्यति (१)। "अवेष्टादन्दशूकाः"। अवेष्टा। अविपूर्वो यजिर्नाशने वर्त्तते। नाशि-

[५] अवेंष्टादन्दशूकाः। अवेंष्टादन्दशूकाःप्राचीमारोहगायत्री त्वावतुरथन्तरꣳसामत्रिवृत्स्तोमोवसन्तऽऋतुर्ब्रह्मद्रविणन्दक्षिणामारोह ॥ १० ॥ दक्षिणामारोह। त्रिष्टुप्त्वावतुबृहत्सामपञ्चदश

ताः दन्दशूकाः अत्यर्थं दशनशीलाः। स्त्यव इहाभिप्रेताः। "तद्योऽन्वत्युर्या वधस्तमेवैतदतिनयती" तिश्रुतेः। सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशो वाचयति। "प्राचीमारोह"। प्राचीं दिश-

(१) अवेष्टाइति लोहायस (ताम्र) आविध्यति (क्षिपति) केशवास्ये (दीर्घकेशनरस्यमुखे) सदोन्त उपविष्टाय (सद समीपोपविष्टस्य) इति। का० १५। ५ ॥ २२ ॥ सुन्वन्तमाक्रमयन् दिश प्राचीमारोहेतिवाचयतिऽातिमन्त्र प्रतिदिश यथालिङ्गमिति। १५।। ५। २३ ॥ १० ॥

माक्रमस्व । आक्रममाणं च त्वा"गायत्रीअवतु" पालयतु । "रथन्तरञ्चसाम" त्वामवतु । "त्रि
वृत्स्तोम:" त्वामवतु । "वसन्तऋतु:" त्वामवतु । "ब्रह्मद्रविण" ब्राह्मणजातिर्धनभूता त्वा-
मवतु इति वाक्यशेष: । ब्राह्मणजाते: साधनभावाद्धनत्वमुच्यते ॥ १० ॥ एवं दक्षिणामारोहेति

स्तोमो ग्रीष्मऽऋतुः क्षत्रन्द्रविणम्प्रतीचीमारोह ॥ ११ ॥ प्रती
चीमारोह । जगती त्वावतु वैरूपꣳ साम सप्तदशस्तोमो वर्षाऽऋतु
र्विड्द्रविणमुदीचीमारोह ॥ १२ ॥ उदीचीमारोहानुष्टुप् त्वावतु वैराज
ꣳ सामैकविꣳशस्तोमः शरदृतुः फलन्द्रविणमूर्ध्वामारोह ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वा
मारोह । पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्वररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ

एतस्ः कण्डिका व्याख्येयाः छन्दःसामस्तोमऋतुद्रविणप्रभृतिभिर्भेदः । चतुर्थ्यां कण्डिकायां
"फलं द्रविणमितिपठ्यते । तत्र धान्यफलं वा, यज्ञफलं वा अभिमतम् "वर्चोद्रविण" मित्यत्रापि

तेजो ब्रह्मवर्चसं वा अभिप्रेतम्। सीसं निरस्यति (१)। "प्रत्यस्तम्"। असु क्षेपणे। प्रतिगृह्य क्षिप्तम्। "नमुचे" रसुरस्य शिरः॥ ११॥ १२। १३।॥ १४॥ व्याघ्रचर्मारोहति (१)। "सोम-

स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणम्प्रत्यस्तन्नमुचेः शिरः ॥१४॥
सोमस्य त्विषिः। सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात्॥ मृत्योः
पाह्योजोसि सहोस्यमृतमसि ॥१५॥ हिरण्यरूपाऽउषसः। हिरण्य
रूपाऽउषसो विरोकऽउभाविन्द्राऽउदिथः सूर्यश्च॥ आरोहतं वरु

स्य त्विषिरसि" व्याख्यातम्। रुक्मम् अधःपदं कुरुते। "मृत्योः पाहि"। हि रुक्म "मृत्योः सका-शान्मां गोपाय। शिरसि च रुक्मं करोति। "ओजोसि" ओज इति मनोवृत्तिः, जेष्यामि इति

(१) आतान्यपादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति का०। १५। ५। २४॥ १४॥
१) व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति। १५। ५। २। ७॥ १५॥

या प्रतिज्ञा सोच्यते। "सह" इति बाह्यं बलमुच्यते। "अस्तृत" इति प्रकटार्थम् ॥ १५ ॥ बाहू उद्गृह्णाति (१)। "हिरण्यरूपोउषसो" मित्रावरुणास्त्रिष्टुप्यनुरक्ता। "मित्रोसिवरुणोस्मी" तियजुः। हे हिरण्यरूपौ मित्रावरुणौ यौ युवां "उषसो विरोके"। उषसो व्युत्थानकाले। उभावपि हे इन्द्रौ। इदि परमैश्वर्यें। परमेश्वरौ। "उदिथः" उद्गच्छथः। "सूर्यश्च" ययोर्युवयोःकार्यसंपादनाय सूर्य उदेति तौ युवाम् "आरोहतम्" हे वरुण "मित्रगर्त्तं पुरुषम्"।

गर्मित्रगर्तन्ततश्चक्षाथामदितिन्दितिञ्चमित्रोसिवरुणोसि ॥१६॥

[७] सोमस्यत्वाद्युम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजसासूर्यस्यवर्चसे

"बाहू वै मित्रावरुणो पुरुषो गर्त्त इतिश्रुतिः। अध्यात्मविषयं व्याचष्टे। अधिदेवं तु "गर्त्तोरथः। ततश्चक्षाथमदितिं दितिं च। ततोनन्तरं पश्यतम् अदितिम् अदीनम् स्वकर्मविहितानुष्ठातारम्,दितिं दीनं नास्ति इतिम्। असुमेवार्थं श्रुतिराह"ततःपश्यतं स्वं चारणं चेत्यचेतदाह"। अपरो मन्त्रविकल्पः" "मित्रोसि वरुणोसि"। बाहू एवोच्येते। मित्रस्त्वमसि वरुणस्त्वम-

(१) बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति मित्रोसि वरुणोऽसीति मा। १५। ५। २८ ॥ १६ ॥

षि ॥ १६ ॥ यजमानमभिषिञ्चति (१) "सोमस्य त्वा द्युम्नेन"। द्युम्नं द्योततेः। यशो वा अन्नं वा। सोमस्य त्वा द्युम्नेन अभिषिञ्चामि। "अग्नेर्भ्राजसा" अग्नेर्दीप्त्या। सूर्यस्य वर्चसा सूर्यस्य रोचिषा। "इन्द्रस्येन्द्रियेण" वीर्येण। अनया च सर्वाण्येव वीर्याणि व्याख्या-

न्द्रस्येन्द्रियेण ॥ क्षत्राणाङ्क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्पाहि ॥ १७ ॥ इमन्देवाः। इमन्देवाऽअसपत्नꣳसुवध्वम्महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ॥ इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽएष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकम्ब्राह्मणानाꣳराजा ॥ १८ ॥

तानि। अभिषिञ्चामीति सर्वशेषः। "क्षत्राणांक्षत्रपतिरेधि"। च सर्वशेषः। त्वं च एतैरभिषिक्तः सन् "क्षत्राणां" सर्वेषामधिपतिः एधि भव "अतिदिद्यून्पाहि"। अतीत्यातिक्रम्य दिद्यून् इषून् पाहि गोपायात्मानम्। "इषवो वै दिद्यून् इषुवधमेवैनमेतदत्यति नयतीति" श्रुतिः ॥ १७॥

(१) स्थितं माध्वमभिषिञ्चति यजमानोऽध्वर्युर्वा। १५। ५। ३०। ३२॥ १७॥

"इमन्देवाः। व्याख्यातम्॥ १८॥ कण्डूयनाभिषेकेण कणान्प्रलिम्पेत् (१) "प्रपर्वतस्य"। अ-ब्दैवत्या त्रिष्टुप्। या एता आहुतिपरिणामभूता आपः ताः पर्वतस्य पर्ववतोऽग्नेः पार्थिवस्य। स हि पर्वणान् पौर्णमास्यमावस्याचातुर्मास्यादिभिः पर्वभिः। "वृषभस्य" वर्षितुः "पृष्ठात्" उ-त्थायेति शेषः। "नावः"। णु स्तुतौ। नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रहोममन्त्रैरिति नावआहुतिप-रिणामभूता आपः। "चरन्ति" गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति। "स्वसिचः" "स्वयमेव सिञ्च-

प्रपर्व॑तस्य। वृष॒भस्य॑पृ॒ष्ठान्नाव॑श्चरन्तिस्व॒सिच॑ऽइया॒नाः। ताऽ

तोति स्वसिचः। "इयानाः"। इण् गतौ। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्'। गमनशीलाः। ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति। मध्यस्थानं पृथिवीम्। तथाचोक्तम्। 'अग्नौ प्र-स्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः'। "ताआवट्टत्रन्नध-रागुदक्ताः"। "आवट्टत्रन्"। आदित्यमण्डलं प्राप्य ता एवावर्त्तन्ते। "अधराक्"। अधोऽञ्चनाः। "उदक्ताः"। उदी क्लेदने। क्विप्। उन्दनेन क्लेदनेनस्नपनेनाभ्यक्ता आपः। "अहिर्बुध्न्यम्"।

(१) कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्रपर्वतस्येति। का० १५। ६। ८॥ १९॥

अहिमेव, :बुध्नमन्तरिक्षं तत्रभवो बुध्न्योमेघस्तं बुध्न्यं मेघं मध्यस्थानम्। "अनुरीयमाणाः"। रीयति-गत्यर्थः। अनुप्रविश्य मेघछिद्रैर्गच्छन्त्यो भूमिं प्राप्नुवन्तीतिशेषः॥ अथवा आदित्यः पर्वतशब्दे-नोच्यते, या एता पर्वतस्यादित्यस्य वृषभस्य पृष्ठात् "इयनाः" निर्गच्छन्त्यः नाना व्या आपः। प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति स्वयं सिक्ताः। नाव्या आदित्यस्य या उपरिष्ठादापस्ता उच्यन्ते। तथाच श्रुतिः। "नाव्याउ एव यजुषात्य इष्टका' इत्युपक्रम्य "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं

आवंहन्नधराग्उदक्काऽअहिम्बुध्न्यमनुरीयमाणाः॥ विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोःक्रान्तमसि॥ १९॥ प्रजा

नाव्या अभिक्षरन्ती' त्याह। ताः प्रावृट्काले आवर्तन्ते। "अधराच्चः" उदकाव्यक्ताः। "अहिं" मेघं "बुध्न्यम् अनुरीयमाणाः" अनुप्रविश्य सुषिरैरनुगच्छन्त्यः॥ अथवा याः पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्याद्रेः वृषभस्य वर्षितुः सेक्तुः पृष्ठात् इयानाः। नावश्चरन्ति। नावा तार्या महानद्यः प्रचरन्ति स्वयं सिक्ताः, ता एव राजसूययाजिनोऽर्थाय आवर्तन्ते गृह्यमाणाः। अभिषेकपा-

वेषु उदका उत्क्षिप्ताः। उत्पूर्वेस्याम्नतेरेतद्रूपम्। "अघराक्" अघराञ्चः अधोऽञ्चनाः।
"अहिम्" अहन्तारं यजमानं यत्रूणाम् "बुध्न्यम्" बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्रभवं
यजमानं बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थः। "अनुदीयमाणाः"। यजमानं प्रत्यनुषिच्यमानाः। ता

पतेन। त्वदेतान्न्यन्न्योव्विश्वारूपाणिपरिताबभूव॥ यत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नोऽअस्त्वयममुष्यपितासावस्यपितावयꣳस्यामपतयोर
यीणाꣳस्वाहा॥ रुद्रयत्तेक्रिविपरन्नामतस्मिन्नहुतमस्यमेष्टमसि

आवद्वमित्यादि संबन्धनीयम्। चर्मणि त्रिविक्रमयति यजमानम्। "विष्णोर्विक्रमणम्"।
विष्णोः यज्ञस्य विक्रमणं यच्च विक्रान्तं यच्च क्रान्तं तत्सर्वं त्वमसि इति योजना॥१९॥
जुहोति (१) "प्रजापतेन"। प्राजापत्या त्रिष्टुप् यजुरन्त्या। "अयममुष्य पितासावस्य पिते"

(१) शालाद्वार्यं जुहोति पूर्वे ऽन्वारब्धे प्रजापते इति। पाल्मोभौये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्रो यत्त इत्युत्तरार्धे इति। १५। ।६।११—।१२।॥२०॥

तियजुः। हे प्रजापते "नत्वदेतान्यन्योविश्वरूपाणिपरितानभूव"। त्वत्तोऽन्यो देवताविशेषः एतानि सर्वाणि नानाजातीयानि वर्त्तमानकालसंबन्धानि रूपाणि परिसमन्ततः। ता। तानिच यान्युत्पन्नानि उत्पत्स्यन्ते वा। "बभूव"। अत्र नकारः संबध्यते। न बभूव। न भवति आत्मरूपत्वेन यस्मात् अतो ब्रवीमि। "यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोऽअस्तु"। येन कामेन ते तव जुहुमः तत्कामरूपमस्माकमस्तु। कथंभूतम्। यजुः व्याख्यायते। अयमसु-

स्वाहा ॥ २० ॥ [४] इन्द्रंस्युव्वज्जं। इन्द्रंस्युव्वज्जोसिमित्रावरु

ष्यपिता। अयं पुत्रः असुष्ययजमानस्य पिता। असावस्य पिता। असौ यजमानः अस्य पुत्रस्य पिता। सर्वथा सपुत्रा वयमेव स्याम भवेम। "पतयोरयीणां" धनानाम्। स्वाहा स्वाहुतमस्तु। जुहोमि। "रुद्रयते"। हे भगवन् रुद्र यत् ते तव "क्रवि"। क्रवि हिंसाकरणयोः। कर्त्तृ हिंसितृ वा परमत्कृष्टं नाम। "नमनस्"। एवं रुद्रं संबोध्य अथेदानीं हव्यमाह। तस्मिन् नाम्नि हुतम् असि। "अमेष्टमसि"। अमाशब्दो गृहवचनः। गृहे

द्रष्टमसि। स्वाहा ॥ २० ॥ रथमुपावहरति (१)। "इन्द्रस्यवज्रोसि"। व्याख्यातम्। तं युनक्ति। "मित्रावरुणयो" देवयोः "त्वा" त्वां "प्रशास्त्रोः। "प्रशासिषा" प्रशासनेन युनज्मि। तमातिष्ठति। "अव्यथायै"। व्यथ भयचलनयोः। अभयाय अचलनाय वा त्वामधितिष्ठामि। "स्वधायै"। अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामीति शेषः। "अरिष्टः" "अनुपहिंसि-

गायोस्त्वाप्रशास्त्रोःप्रशिषायुनज्मि ॥ अव्यथायैत्वास्वधायैत्वारिष्टोऽअर्ज्जुनोमरुतांप्रसवेनजयापामुमनसासमिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

तः। "अर्जुनः" अर्जनशीलः। "अर्जुनोह वैनामेन्द्र" इति श्रुतिः। दक्षिणधुर्यं प्राजयति। "मरुतांप्रसवेनजय"। मरुतां संबन्धिन्यामभ्यनुज्ञायां वर्त्तमानः सन् शत्रून् जय ॥ मध्ये गत्वासुद्यच्छति। "अपामममनसा"। व्याप्तवन्तो मनसा वयम्। तदुपरिक्रान्तभर्गः धनुरत्यागासुपस्पृ-

(१) वाजपेयनप्रथमवद्भृत्य दक्षिणस्यो वेदि श्रोणी युनक्ति पूर्वं वनिमित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति। अव्यथायैत्वेति सुचनारोहति। मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजति इति। १५। ६। १५। १८॥ २१॥

यति। "समिन्द्रियेण संगताःस्म वयमिन्द्रियेण वीर्येण ॥२१॥ अग्रे शाखामुच्छ्रति (१)। "मात

इन्द्र"। ऐन्द्री त्रिष्टुप्। अत्र द्वितीयोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। "तिष्ठारथमधियं वज्र

हस्त"। लडर्थे लोट्। यं रथमधितिष्ठसि हे वज्रहस्त यस्मिन्नावस्थितः "आरश्मीन्देवयमसे"।

आयमसि आयच्छसि रश्मीन्प्रग्रहान् हे देव स्वश्वान् शोभनाश्वान्। इदानीं प्रथमोऽर्द्धर्चो व्या-

ख्यायते। व्यवहितपदसंबन्धः प्रायः। तस्मिन्नेते तव रथभूते वयम् "अयुक्तासः"। 'आज्जसेरसुक्'।

माते। मातऽइन्द्रते व्वयन्तुराषाडयुंक्तासोऽअब्ब्रह्मताव्विदसाम॥

तिष्ठारथमधियंव्वज्रहस्तारश्मीन्देवयमसेस्वश्श्वान्॥ २२॥ अ

"मा विदसाम"। दसुउपक्षये कर्मणि लकारः। मा विदसामहि मा उपक्षीयेमहि। हे

इन्द्र "तुराषाट्" तुरां सहत इति तुराषाट् तस्य संबोधनं हे तुराषाट्। त इति द्वे पदे अना-

नुदात्ततयोरेकोऽनर्थकः। माविदसामहीत्युक्तम् तदुपसथा दर्शयितुमाह। "अब्रह्मता"।

लुप्तोपममेतत। अब्रह्म ते तत्र। ब्रह्मविज्ञानानन्दस्वभावमविनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मता नब्रह्मता

(१) उदकुम्भोदिताभिमन्त्रयते (पिण्डोदुत्तरिक्तम्)। का० १६।२।२०॥२२॥

ष्प्रमता। यथा ब्रह्मभावादन्यद्दिदस्रेत् एवं माविदस्रमहीत्युपमार्थः ॥ २२ ॥ चत्वारि ग्रहविमोचनीयानि जुहोति (१) "अग्नये गृहपतये स्वाहा" "सोमाय वनस्पति" रूपाय। मरुतां संवन्धिने ओजसे। इन्द्रस्य संबन्धिने इन्द्रियायवीर्याय। भूमिमवेक्षते। "पृथिवि

ग्नयेगृहपतये। अग्नयेगृहपतयेस्वाहासोमायवनस्पतयेस्वाहामरुतामोजसेस्वाहेन्द्रस्येन्द्रियायस्वाहा। पृथिविमातर्म्मामाहिꣳसीर्म्मोऽअहन्त्वाम्॥ २३ ॥ हꣳसः शुचिषत्। हꣳसः शुचिद्वसुरन्तरि

मातः माहिंसीर्माम्"। मो अहं त्वाम्। मो च त्वाम् अहं हिंसिषम् ॥ २३ ॥ अवतरति। "हꣳ० सःशुचिषत्"। "सप्तपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी अतिच्छन्दा अतिजगती

(१) उपनिरय मृदमभिजुह्वोतगत्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यामग्न्योमाहुतीसुवेणाखपदे। का० १६। २॥ २२॥ आज्यं-मङ्गल्य विष्णुसमीपे उपविश्य मृदमभि अखपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताखपदमुद्राया मात्वा आविश्यतइति ऋग्भ्यां व्यतिषक्ताभ्यां स्रुवेणाहुती द्वेजुहोति, व्यतिषङ्गश्चैवम् यात्वा जिघर्मीति पूर्वस्या पूर्वार्धं पृथु तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धंच पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ २३ ॥

तिष्यति"। "हंसः शुचिषत्"। हन्त्यध्वानमिति हंसो भगवानादित्यः शुचिषत्। शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत्। य आदित्यरूपेण शुचिषत्। यश्च वसुर्वासयिता वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदति। यश्च होता आह्वाता अग्निरूपेण वेदौ सीदति। यश्चातिथिरूपेण दुरोणे गृहे सीदति। यश्च नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदति। यश्च वरेषूत्कृष्टेषु सीदति। यश्च ऋते सत्ये सीदति। यश्च व्योमसु अन्तरिक्षेषु सर्वेषु सीदति। एवं

क्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥२४॥ इयंदसि । इयंदस्यायु

सर्वत्रस्थितिभावेन स्तुत्वा अथेदानीं सर्वोत्पत्तिद्वारेण स्तौति। यश्च "अब्जा"। अप्सु जायत इत्यब्जाः। यश्च गवि पृथिव्यां चतुर्विधभूतग्रामरूपेण जायते। यश्च "ऋते" सत्ये जायते। यश्च "अद्रौ" पाषाणे अग्निरूपेण जायते मेघोऽप्यद्रिरुच्यते। मेघे वा विद्युद्रूपेण जायते। तत् "ऋतम्"। ऋ गतौ। सर्वतो गतं परब्रह्म। "बृहत्"। परिबृंहत्। "अनन्तं" मपर्यन्तम्। एवं परब्रह्मवादिनाऽस्य मन्त्रस्य तत्परब्रह्मप्रत्यव-

तरामीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥ उपस्पृशति शतमानौ "इयदसि"। इयदिति परिमाणवचनोयं शब्दः। शतमानमसि। "आयुरसि"। "आयुर्हि" "रणमि" तिश्रुतिः। "आयुर्मयि धेहि"। यो हि यदात्मको भवति स तद्दातुमुत्सहते। यस्माच्छतमानं हिरण्यत्वमसि तस्मात् शताब्दपरिमाणमायुर्मयि धेहि। "युङ्ङसि" युनक्ति यज्ञं संभारनिवापेन दक्षि-

रुस्यायुर्म्मयिधेहियुङ्ङसिव्वर्च्चोसिव्वर्च्चोमयिधेह्यूर्ग्गस्यूर्ज्जम्मयिधेहि ॥ इन्द्रस्यवांव्वीर्य्यकृतोबाहूऽअभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥ (५) स्योना

णादानेन वेति युङ्। "वर्चोसि"। वर्चस्तेजः। यस्मात्त्वं वर्चोसि अतोस्माभिः प्रार्थ्यसे। "वर्चो मयि धेहि"। औदुम्बरीं शाखामुपस्पृशति। "ऊर्गस्यूर्जं मयिधेहि"। ऊर्जमन्नमुच्यते। अवहरतिबाहू। "इन्द्रस्यवाम्"। यौ इन्द्रस्य यजमानस्य वां युवां वीर्यकृतो वीर्यकारिणः संबन्धिनौ बाहूतौ अभ्युपावहरामि मेत्रावरुणौ पस्या प्रति ॥ २५ ॥ आसन्दीं

निदधाति। "स्योनासि"। स्योनमितिसुखनाम। स्योनासि सुखरूपासि। "सुषदासि"। सुखेन यस्यां सीदन्ति सा तथोक्ता। "क्षत्रस्य योनि" स्थानमसि। सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति। "स्योनामासीद"। सुखरूपामासन्दीमासीदअधिरोह। "सुषदामअधिरोह" च। क्षत्रस्य स्थानमधिरोह ॥ २६ ॥ यजमानस्य उरोभिमृश्य जपति। "निषसा-

सिं सुषदासिक्षत्रस्ययोनिरसि। स्योनामासीदसुषदामासीदक्षत्र स्ययोनिमासीद ॥ २६ ॥ निषसाद। धृतव्रतोव्वरुणःपस्त्यास्वा। साम्म्राज्ज्यायसुक्क्रतुः ॥ २७ ॥ अभिभूरसि। अभिभूरस्येतास्तेपञ्च

दधृतव्रतः"। वारुणी गायत्री। अधियज्ञं यजमानो वरुणः निषसाद निषण्णः धृतव्रतः। धृतं व्रतं कर्म येन स तथोक्तः। धृतव्रतो वै राजा न वा "एषसर्वस्मा इव वदनाय न" सर्वस्मा इव कर्मणे "यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात् तस्मै वा एषश्चोत्रियश्चेति" श्रुतिः। "पस्त्यासु" प्रजासु। आधिपत्याने त्युपसर्गादर्थपरिपूर्तिः। "साम्राज्याय"। "सम्राड्भावायेति श्रुतिः। "सुक्रतुः"

मुकर्ता। योभनप्रत्तो वा ॥ २७ ॥ दञ्चाचान्याणावावपति । "अभिभूरसि"। इतवेता द्वापरकलयश्चत्वारोत्ता: पञ्चमो रसण:। तत्रकलि: सर्वानयान् अभिभवति स उच्यते। यज-मानो वा तत्सबन्धेन। "अभिभूरसि"। अभिभवितासि। एतास्तवपञ्चदिश: कल्पन्ता-

दिशं ॥ कल्पन्ताम्ब्रह्मँस्त्वम्ब्रह्मासिंसवितासिंसत्यप्रंसवोव्वरुणोसिसत्यौजाऽइन्द्रोसिव्विशौजारुद्रोसिसुशेवं ॥ बहुंकारश्श्रेयस्करभूयंस्करेन्द्रस्यव्वज्रोसितेनमेरद्ध ॥ २८ ॥ अग्निनऽ। पृथुः। अग्निःपृथुर्द्धर्म्मणस्पतिंर्जुषाणोऽअग्निःपृथुर्द्धर्म्मणस्प्पतिराज्ज्यस्य

जिता: लृप्ता: भवन्तु। ब्रह्मन्निति प्रथममामन्त्रयते यजमान: ब्रह्माणम्। त्वं ब्रह्मासि सवि-तासि सत्यप्रसव इति। ब्रह्माह। त्वमेव ब्रह्मासि भवसि सविता चासि सत्याभ्यनुज्ञ:। द्वितीयं मन्त्रा ह त्वं ब्रह्मासि वरुणोसि सत्यौजा: सत्यमोजो यस्य स सत्यौजा:। तृतीयं

प्रत्याह त्वं यज्ञासि इन्द्रस्य त्वमसि विश्वोजाः विश्वं ओजो यस्य स विश्वोजा इहसमासे। विश्वौजा इत्यन्याय्यसमासः अतएव षट्कारो नावगृह्णाति। चतुर्थं प्रत्याह। त्वं ब्रह्मासि रुद्रस्य त्वमसि सुशेवः। शेव इति सुखनाम। शोभनं सुखयिता॥ सुमङ्गलनामानं स्तूयति। "वज्र-कारः" वज्रं करोतीति वज्रकारः। "श्रेयस्कारः"। श्रेयः करोतीति श्रेयस्कारः। भूयः करोतीति "भूयस्कारः" तेषां सम्बोधनम् हेवज्रकार श्रेयस्कार भूयस्कार। स्फ्यमस्मै प्रय-च्छति। "इन्द्रस्य वज्रोऽसि"। यतः "इन्द्रोह यत्र हत्वाय वज्रं प्रजहार" इत्युपक्रम्य

व्वितुस्वाहुस्वाहाँस्रताऽ सूर्यंस्यरश्मिभिर्य्वतङ्ग्संजातानाम्मद्ध्य

"स स्फास्तृतीयं चेत्यादिना" श्रुतिग्रन्थे उक्तः अतस्त्वां ब्रवीमि तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्र। रध्यतिर्वशगमने। वशवर्तिनं कुरु। "यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवतीति" श्रुतिः॥ २८॥ हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोति। "अग्निः पृथुः"। योऽयं देवानामग्निः पृथुः इतरस्मादग्नेः "धर्मणस्पतिः" धारणस्पतिः स "जुषाणः" सेवमानो

(१) सभ्रा पिण्डं खनति देवस्य त्वेति। का०। १६। २। २२॥ २८॥

वा प्रीयमाणो वा । "अग्निः पृथुः धर्मणस्पतिः आज्यस्य" घृतस्य "वेतु" पिवतु "स्वाहा" सुहुतं चैतद्धविर्भवतु । अग्नान्निर्वपति । "स्वाहाकृताः" हे अग्नाः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वम् सङ्गं कुरुत । "सजातानां" समान-

सेष्ठ्याय ॥२९॥ [४] सवित्रा प्रसवित्रा । सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्नि

जन्मनां च भ्रातृणां क्षत्रियाणां वा । मध्यमे । मध्यान्मः । मध्ये भवो मध्यमः । मध्यमे प्रदेशे स्थानाय यजमानस्य । यतध्वमित्यनुवर्त्तते ॥ २९ ॥ सर्प्यति । (१) "सवित्राप्र-

(१) कृष्णाजिनमास्तीर्यांत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णं अपां पृष्ठमिति विमाष्यं नहिषमिति। का० । १६ । २ । २४ ।२५॥ स्रुचिपण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति तद्विपुलं करोति इति सूत्रार्थः पुष्करपर्णं सर्वोध्योक्तिरियम् । योर्मावी वरिमा ॥ २९ ॥

(१) भामभते उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशति शर्म च स्थ इति अग्नेः सुखकारिणो कवचवद्रक्षको च स्थः का । ० १६ । २ । २६ ॥ ३० ॥

सवित्रा"। सविता अभ्यनुज्ञातस्य कर्त्ता प्रसूतः प्रसर्पामि। एवं सरस्वत्यादिभिर्योजनीयम्। "इन्द्रेणाक्षे"। अक्षे इति इह तृतीयान्तम्। इन्द्रेण मया। शेषं सुबोधम् ॥ ३० ॥ इत उत्तरं चरकसौत्रामण्यौ। अश्विनोरार्षम्। सुरां संदधाति (१) "अश्विभ्यां पच्यस्व"। पाको नामान्नविपरिणामज्येष्ठता। "सरस्वत्यै"। "इन्द्राय सुत्राम्णे"। शोभनत्रा-

नातेजंसासोमेनराज्ञाविष्णुनादशम्यादेवतयाप्रसूतःप्रसर्पामि.
॥ ३० ॥ [१] अश्विभ्यांपच्यस्व। अश्विभ्यांपच्यस्वसरस्व
त्यैपच्यस्वेन्द्रायसुत्राम्णेपच्यस्व ॥ वायुःपूतःपवित्रेणप्रत्य

णाय सुत्रातव्याय वा। भैषज्यं हीन्द्रस्य कर्त्तव्यं सौत्रामण्या। सुरां पुनाति ॥ "वायुःपूतः"। सौमी गायत्री। यः सोम. वायुना पूतः। सोमः प्रथमं पूतिगन्ध आसीत् ततो देवैर्वा-

(१) पिण्ड पुरीष्योसीति (सृशति) पाणिभ्याम्परिश्लक्ष्णत्वेन दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिण साभिस्त्वामग्ने इति षड्भि सर्वं संश्लक्ष्य पुष्करपर्णे निदधातीति। दक्षिणेनाभि ष्टलोमाभ्यां कराभ्या सर्वं पिण्ड त्वामग्न इति षड्चेन संश्लक्ष्य पुष्करपर्णं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ १६। २। २७-२८। २। १। अथर्वा ऋषि, प्राणो वा।

युक्तः अपहृतत्रिरूपगन्धं सोमं कुर्वन्ति ततो वायुनाऽपहृतः सोमस्य गन्धः। ऐन्द्रवायव-वाग्रयो एतत्प्रतिपादितम् तदेतदस्माभिर्व्याख्यातं विभक्तिव्यत्ययेन। यद्वा। यो वायुरूपः सोमः पूतः यस्य पवित्रेण प्रत्यङ् नीचैः अधोमुखम् अतिस्रुतः। स्रु गतौ। अतिक्रम्य गतः। स सोमः। इन्द्रस्य युज्यः समानयोगो च सखा च समानख्यानः। कथमिन्द्रं हिनस्तीति

ङ्क्सोमोऽअतिस्रुतः॥ इन्द्रस्ययुज्यःसखा ॥ ३१ ॥ कुविदङ्ग। यवमन्तोयवंञ्चिद्यथादान्त्यनुपूर्वंव्वियूय। इहेहैषाङ्कृणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमऽउक्तिंयजन्ति। उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वा

येनः ॥ ३१ ॥ ग्रहं गृह्णाति। "कुविदङ्ग"। अनिरुक्ता सौमी त्रिष्टुप्। कुविदिति बहु-नाम। अंगेति क्षिप्रनाम। हे सोम यथा केचिज्जनपदाः कुविदङ्गत्वेनम् अङ्गं क्षिप्रम् यव-मन्तः बहुयवाः यतः सोमः यवं चित्। चिच्छब्दो वितर्के। यवं वितर्क्य दान्ति। दाप् लवने। लुनन्ति। "अनुपूर्वम्"। आनुपूर्वेण वियूय पृथक्कृत्य अभिख्याय एथम् "इहेहैषां

क्षणुहि भोजनानि" भोग्यानि वस्तूनि । "ये वर्हिषो नम उक्तिं यजन्ति" । ये यजमाना वर्हिषः उपरिस्थिताः नमउक्तिम् । नम इत्यन्ननाम । उक्तिर्वचनम् । हविर्लक्षणं नमोन्नमादाय उक्तिं यज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । "उपयामगृहीतोसि" इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥ "युवꣳ सुरामम्" । अनुवाक्या । पुत्रमिव याज्या । अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ अश्विसरस्वतीन्द्रदैवत्ये । तत्रे-

न्द्राय त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥ युवꣳ सुरामम् । युवꣳ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ॥ विपिपाना शुभस्पतीऽइन्द्रं कर्म्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥ पुत्रमिव पितरौ । पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रा

तिहासमाचक्षते । नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखिभूत आस । स इन्द्रस्य विश्वस्तस्य सुरया वीर्यं पपौ । सोश्विनौ च सरस्वतीं चोपाधावत् पीतवीर्योहं नमुचिना ततोपां फेनं वज्रमसिञ्चत् तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद । तत्र लोहितमिश्रः सुरासोमोतिष्ठत् तदेतदुच्यते । हे अश्विनौ युवां सुरामम् । सुरामयं सोमं सुरमणीयं वा । नमुचौ आसुरे अवस्थितम्

"सचा"। सहभूत्वा एकीभूय। "विपिपाना"। विविधं पिबन्तौ। हे शुभस्पती स्वामिनौ इन्द्रं कर्मसु निमित्तभूतेषु स्वकर्मकरणार्थम् "आवत" पालयतं स्वकर्मक्षमं कुरुतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ "पुत्रमिव पितरौ"। यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतः एवमुभावप्यश्विनौ हे इन्द्र, त्वाम् "अवथुः" पुरुषव्यत्ययः। त्वां पालितवन्तौ। काव्यैः कविकर्मभिः मन्त्रदर्शनैरित्यर्थः। "दंसनाभिः"। दंस इति कर्मनाम। कर्मभिश्च मन्त्रैश्चेत्यर्थः। कथमवगम्यते अश्विनौ

वथुः काव्यैर्द्दंसनाभिः ॥ यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥ [४] ॥ ८ ॥ इति दशमोऽध्यायः १० ॥

त्वां पालितवन्तावित्याह। "यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः"। यस्मात्त्वं सुरामयं विविधं पीतवानसि। शचीभिः कर्मभिः। नमुचेः शिरश्छेदनं कर्म कृत्वा स्ववीर्येण। नह्यदृढ एतत्कर्म कर्त्तुं शक्त इत्यभिप्रायः। "सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक्"। सरस्वती च त्वां हे मघवन् धनवन् अभिष्णक्। अभिष्णक्शब्दः कण्ड्वादिषु पठ्यते तस्यैतद्रूपम् अभिषज्यताभिषजितवती सरस्वती च त्वाम् ॥ ३४ ॥ इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अष्टावध्याया अग्निसम्बद्धास्तान्प्रजापतिर्ददर्श। साध्यावा ऋषयः प्रजापतेः प्राणभूताः। अथ पञ्चम्या दर्शितः प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयम्। देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् त एव तस्याः आर्षेयम्। इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आर्षेयम्। ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन् ऋषय एव तस्या आर्षेयम्। परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति। अथवा प्रतिकर्मद-

युञ्जानः प्रथमम्। युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्वाय सविता धियः॥ अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्॥ १ ॥ युक्तेन मनसा।

र्शिनः। सवितैतानि सावित्राण्यपश्यदिति। "युञ्जानः प्रथमं मनः"। अष्टौ कण्डिकाः सविता दृष्टाः सवितृदेवत्याः ताभिः सन्तताभिराहुतिर्हूयते। प्रथमानुष्टुप्। अन्यारम्भे सविता युञ्जानः। युञ्जानः प्रथमं मनः ततोनन्तरम् "तत्वाय"। तनु विस्तारे। ल्यो यप् छान्दसः उपजनः। "तनित्त्वा"। विस्तार्य्य। "धियः" बुद्धीः। मनसा पर्य्यालोच्य बुद्ध्या

(१) युञ्जानएकादशप्रतूर्त्तं ठ॰षोडशदेवस्यत्वादशापोदेवीर्द्वादशापोह्येकादशादितिद्वापञ्चाकूतिमष्टादशसमन्वाग्नीतिः॥

वारधाय्येत्यर्थः । "अग्ने ज्ज्योतिः"। अग्निरवन्धि ज्योतिः । पञ्चस् पशुषु प्रविष्टम् निचाय्य । उपलभ्य । यथा वा अग्निः समिद्धोदीप्यत इत्यादिना । ततः पशुक्रमान्विताया: "पृथिव्याः अध्याभरत्" अध्याहृतवानग्निम् इष्टकां कृत्वा चितवानग्निम् । अतो प्रजापतिः कर्त्तोपदिष्टः तदनुकृत्या इदानीं तना यजमानायोपदिश्यन्ते । "प्रजापतिर्वै युञ्जान" इति ॥ १ ॥ युक्तेन मनसा । गायत्री । युक्तेन एकाग्रेण मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । प्रसवे वर्त्तमानाः स्वर्ग्याय स्वर्गसाधनाय कर्मणे । शक्त्या । यथाशक्त्या प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥२॥

व्यन्देवस्यसवितुःसुवे । स्वर्ग्यायशक्त्या ॥ २ ॥ युक्त्वाय सविता । देवान्त्स्वर्यतो धियादिवम् । बृहज्ज्योतिःक

युक्त्वा"। अनुष्टुप् । सविताप्रसुवातितानिति तदो दर्शनादिह यद्योगः कर्त्तव्यः नित्यसंबन्धौ हि यत्तदौ । 'युक्ताय"। यकार उपजनोनर्थान्तरवचनः । युक्ताय सविता यत् देवान् अग्रकर्मणि अन्येन कर्मणा स्वर्यतः स्वर्लोकं गच्छतः "धिया" बुद्धा कर्मणा वा । "दिवं" द्योतनं स्वर्गम् । "बृहत्" महत् 'ज्योति' रादित्यलक्षणम् । आत्मत्वेन "करिष्यतः" संस्कुर्वतः ।

"सविता प्रसुवाति" प्रसौति अभ्यनुजानाति । "तान्" देवान् ॥ ३ ॥ "युञ्जतेमनः" इत्यादि व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः । प्रजापतिर्विप्रः इहद्विपश्चिदित्युच्यते । देवाः विप्राः ॥ ४ ॥ "युजेवाम्" । त्रिष्टुप् । दम्पतीयजमानौ वामित्यनेन पदेनोच्यते । "युञ्जे" युनज्मि । "वां"

रिण्ययुतऽसंवितापप्रसुंवातितान् ॥ ३ ॥ युञ्जतेमनंः । युञ्जतेमनंऽउत युंञ्जतेधियोव्विप्राव्विप्रंस्यबृहुतोविंपुश्चितंः ॥ व्विहोत्रांदधेव्वयुना विदेकुऽइन्न्मुहीदेवस्यंसवितुःपरिंष्टुतिंः ॥ ४ ॥ युजेवाम्ब्रह्मपूर्व्यं न्नमोभिर्व्विश्लोकंऽएतुपथ्येवसूरेः । शृणवन्तुव्विश्वेऽअमृतंस्यपुत्त्रा

युवाभ्यामर्थाय । "ब्रह्मपूर्व्यन्नमोभिः" । प्राणाः सप्त ऋषयो ब्रह्माणब्रह्मशब्देनोच्यन्ते । पूर्व्यशब्देन च नमोभिरन्नैः सहितम् । इयमेवाहुतिरन्नशब्देनोच्यते । किं प्रयोजनमिति चेत् । "विश्लोकएतुपथ्येवसूरेः" । विविधमेतु आगच्छतु श्लोकः कीर्तिः सूरेः पण्डि-

तस्य। यजमानस्य। कथमिव। "पथ्येव"। पथः अनपेता पथ्या। यज्ञमार्गे प्रहताहुतिरुभय-
लोकसंचारिणी भवति। एवं यजमानस्योभयलोकसंचारी श्लोको भवत्विति अभिप्रायः।
"शृण्वन्तु" च "विश्वे" सर्वे। "अमृतस्य" अमरणधर्मिणः प्रजापतेः "पुत्राः देवाः कीर्तिम्"।
"आये धामानि दिव्यानि तस्थुः"। "आतस्थुः आस्थिताः ये देवाः धामानि स्थानानि दिव्या-

ऽआये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥ यस्य प्रयाणम् । यस्य प्रयाणमन्वन्यऽइद्ययुर्देवा देवस्य महिमानमोजसा। यः पार्थिवानि वि

नि ॥ ५ ॥ "यस्य प्रयाणम्"। जगती। सवितेव प्रजापतिरत्राभिप्रेयते। व्यवहितपदप्राय-
मिदं मन्त्रवाक्यम्। यस्य देवस्य प्रयाणम् "अनु" प्रगमनमनु। "अन्ये" "देवाययुः"।
जग्मुः। इन्द्रादयोऽन्ये। "महिमानमोजसा"। महिमानं महाभाग्यं विभूतिम् ओजसा
बलेन ययुर्देवाः। "यः" स सविता देवः "पार्थिवानि रजांसि विममे महित्वना"। लोका
रजांस्युच्यन्ते। पृथिवीमस्तीन् लोकान्मिमीते स्वकीयेन महाभाग्येन। "स एतशः" एतज्जग-

स्थावरजङ्गमं प्राणभावेनशेत इति सविता एतश इत्युच्यते। यद्वा। एतश इत्यश्वना-
मसु पठितम्। सोऽश्वरूपेण समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितः। तदुक्तम्। "उषा वा अश्व-
मेध्यस्य शिरः" इत्यादिना। सूरादश्वंवसवोनिरतष्टेति च ॥ ६ ॥ "देवसवित" रिति व्याख्या-

सुमेसऽएतंशोरजाᳬंसिदेवःसविताममहित्वना ॥ ६ ॥ देवंसवितः।
देवसवितःप्रसुवयज्ञम्प्रसुवयज्ञपतिम्भगाय ॥ दिव्योगन्धर्वःकेतपूः
केतन्नःपुनातुव्वाचस्पतिर्व्वाचन्नःस्वदतु ॥ ७ ॥ इमन्नोदेवसवित
र्य्यज्ञम्प्रणयदेवाव्व्यᳬसखिविदᳬसत्राजितन्धनजितᳬस्वर्जितम् ।

तम्। इयांस्तु विशेषः। वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु इति वाचा वा इदं कर्म प्राणो वाच-
स्पतिरिति ॥ ७ ॥ "इमं नो देव"। आत्र्यवसानात्र्यष्टुः। इमं यज्ञं नोऽस्माकं हे देवसवितः
प्रणय प्रापय। कथंभूतं यज्ञम्। "देवाव्यम्"। देवा यस्मिन्नव्यन्ते तर्प्यन्ते स देवाव्यः
"सखिविदम्"। सखाया यत्र विद्यन्त ससखिवित् सखीन्वा यो विन्दते ससखिवित् तं सखि-

पर्यस्य" । "अङ्गिरस्वदाभर" । अङ्गिरसा तुल्यम् अग्निवद्वा आभर । हृग्रहोर्भः छन्दसि इत्येति हकारस्य भकारः । आहर । त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥ "अभ्रिरसि" । नारी स्त्री त्वमसि । किञ्च "त्वया वयम् अग्निं शकेम" । खनितुं "सधस्थे" ।

मङ्गिरुस्वदाभंरुत्रैष्टुंभेनुच्छन्दंसाङ्गिरुस्वत् ॥ ९ ॥ अभ्रिंरसि । नार्य॑सि त्वया॒ वयमुग्निꣳशंकेमुखनिंतुꣳसुधस्थुऽआ । जागंतेनुच्छन्दं॒साङ्गिरुस्वत् ॥ १० ॥ हस्तंऽआधायं । सवितावि॒भ्रदभ्रिंꣳहिरुण्ययीम् ॥ अ॒ग्नेर्ज्योतिंर्निचाय्यंपृथि॒व्याऽअध्याभंरुदानुंष्टुभेनुच्छन्दं

आ । समानस्थानेषु वर्त्तमाने पृथिव्याः । आकारोनर्थकः । जागतेन छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥ अभ्रिमभिमन्त्रयते । हस्त आधाय । अनुष्टुप् यजुरन्ता । अनुष्टुभेनेत्यादि यजुः । हस्ते अभ्रिमादाय सविता ततस्तामेवाभ्रिं बिभ्रत् धारयन् । "हिरण्मयीं" मन्त्रमयीं छन्दोमयीं वा । "अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य" निभाल्य दृष्ट्वा ततः "पृथिव्या" अपि सकाशात् "आभ-

जिदम्। "सत्राजितम्" सत्राशब्दः सत्यवचनः। सत्यं बृत्ता यो जयति स सत्राजित् तं सत्राजितम्। "धनं" यो गवादिजयतीति धनजित् तं धनजितम् स्वर्गलोकं यो जयति स स्वर्जित। तं स्वर्जितं "ऋचास्तोमम्" गायत्र्यनवसाना। ऋचा ऋग्वेदेन सह स्तोमं त्रिवृदादि समर्द्धय। गायत्रेण साम्ना सह रथंतरं समर्द्धय। "वृहत्" महत्। कथंभूतं महत्। "गायत्रवर्त्तनि"।

ऋचास्तोमꣳ समर्द्धयगायत्रेणरथन्तरम्बृहद्गायत्रवर्तनिस्वाहा ॥ ८ ॥
देवस्यत्त्वा । सवितुःप्प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् ॥
आददेगायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याःसधस्थादग्निम्पुरीष्य

गायत्रं यस्य बृहतो वर्तनि वर्त्मभूतम् ॥ ८ ॥ अग्निमादत्ते "देवस्यत्त्वा"। व्याख्यातम्। "आददे"। गृह्णामि अहं गायत्रेण छन्दसा। "अङ्गिरस्वत्"। अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनिच्छन्दसी तिभसंज्ञा। यतो तु अग्निवदिति व्याख्यातम्। अग्निरुच्यते। त्वं च गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थानात्। समानस्थानात्। "अग्निं पुरीष्यं

पथ्यस्व" । "अङ्गिरस्वदाभर" । अङ्गिरसा तुल्यम् अग्निवद्वा आभर । हृग्रहोर्भः छन्दसि इत्येति हकारस्य भकारः । आहर । त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥ "अग्निरसि" । नारी स्त्री त्वमसि । किञ्च "त्वया वयम् अग्निं शकेम" । खनितुं "सधस्थे" ।

मङ्गिरुस्वदाभरुत्रैष्टुंभेनुच्छन्दंसाङ्गिरुस्वत् ॥ ९ ॥ अभ्रिंरसि । नार्य्यसि त्वयां व्वयमुग्निᳬ शंकेमुखनिंतुᳬ सुधस्थुऽआ । जागंतेनुच्छन्दंसाङ्गिरुस्वत् ॥ १० ॥ हस्तंऽआधाये । सविताविभ्रदभ्रिंᳬ हिरुण्ययीम् ॥ अग्नेर्ज्योतिंर्न्निचाय्यंपृथिव्याऽअध्याभंरदानुष्टुभेनुच्छन्दं

आ । समानस्थानेषु वर्त्तमाने पृथिव्याः । आकारोऽनर्थकः । जागतेन छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥ अभ्रिमभिमन्त्रयते । हस्त आधाय । अनुष्टुप् यजुरन्ता । अनुष्टुभेनेत्यादि यजुः । हस्ते अभ्रिमादाय सविता ततस्तामेवाभ्रिं बिभ्रत् धारयन् । "हिरण्मयी" मस्तमयीं छन्दोमयीं वा । "अग्नेर्ज्योतिर्न्निचाय्य" निभाल्य दृष्ट्वा ततः "पृथिव्या" अपि सकाशात् "आभ-

रत्" आह्वतवान् आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥ अश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयते। यथा-सेख्यम्। प्रतूर्त्तंवाजिन्निति तिसृभिर्ऋग्भिः तिस्र एत एवाश्वादयो देवताः। आद्या आ-स्तारपङ्क्तिः। हेवाजिन् प्रतूर्त्तम् त्वरतेरेवैतद्रूपम् प्रकर्षेण तूर्त्तं तूर्णम् "आद्रव" आ-गच्छ। "वरिष्टामनुसंवतम्"। वरिष्ठास्ततमां संवतमनु। संपूर्वस्य वनोतेः क्विए एतद्रू-

साङ्गिरस्वत् ॥११॥ [११] प्रतूर्त्तंवाजिन्। प्रतूर्त्तंवाजिन्नाद्द्रव्वरिंष्ठामनुंसंव्वतंम्॥ दिवितेजन्मंपरममन्तरिंक्षेतवुनाभिंःपृथिव्यामधियोनिरित्॥ १२॥ युञ्जाथाᳪरासंभम्। युञ्जाथाᳪरासंभंयुवमु

पम्। संभजनमुच्यते। विमतसं वाजिन्नागच्छ उत्कृष्टं संभजनमस्त्वित्यभिप्रायः। तदु-त्कृष्टं सभजनमधुनादर्शयितुमाह। "दिवि द्युलोके" ते "तव आदित्यरूपेण" जन्मभविष्यति। आगतस्य यतः "पर" सुत्कृष्टम् किञ्च। "अन्तरिक्षे तव नाभिः" उदरम् "पृथिव्याम् अधि" उपरि "योनिः" स्थानं मातावित्यर्थः। (१) उदितिपादपूरणे। विरा-

उक्तरूपेणाश्वः स्तूयते । तदुक्तम् "उपालाश्वस्य" मेध्यस्य शिर इति ॥ १२ ॥ रासभम-भिमन्त्रयते । "युञ्जाथाम" । गायत्री । अध्वर्युयजमानावुच्येते युञ्जाथां "रासभं" गर्द्दभम् युवम् । युवाम् "अस्मिन्यामे" अस्मिन्कर्मणि । "वृषा सेक्ता गर्द्दभः स ययोर्वसुर्धनं तौ वृषण्वसू तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू । कथंभूतं रासभम् "अग्निं भरन्तम्" अग्निं संहरन्तम् ।

स्मिन्यामेवृषण्वसू ॥ अग्निम्भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥ योगेयो गेतवस्तरम् । योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे ॥ सखायऽइन्द्र

मस्मयुम् अस्मान्कामयमानम् । "अस्मत्प्रियतमि" तिश्रुतिः । युंजाथामिति संबन्धः ॥ १३ ॥ अजमभिमन्त्रयते । "योगेयोगे" । गायत्री । "योगे योगे तव स्तरम्" । तव इतिरत्तनाम कर्मणिकर्मणि वलिनमुत्साहवन्तमेतमजम् "वाजेवाजेहवामहे" । अन्ने अन्ने दातव्ये देवानां मनुष्याणां चाह्वयामः । हे "सखायः" ऋत्विग्यजमानाः । "इन्द्रम्" इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम् । "ऊतये" । अवनाय । आह्वयाम इति संबन्धः ॥ १४ ॥

अश्वरासभवृक्रामयति । "प्रतूर्वन्नेहि"। विराड्रूपा यजुर्गर्भा । उर्वन्तरिक्षं वी-हीति यजु. । अर्द्धचेनाश्वः स्तूयते । प्रतूर्वन् प्रत्वरमाण एहि आगच्छ । अवक्रामन् अशस्तीः। पादैरवष्टभ्य अशस्तीः। पाप्मनोदुष्टान्। आगमने को गुण इति चेत् । "रुद्रस्यभगवतोगाणपत्यम् गणपतित्वम् लप्स्यस इति शेषः। अतो "मयोभूः"। सुखस्य भावयिता

मूतये ॥ १४ ॥ प्रतूर्वन्नेहि । प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरुद्रस्यगाणपत्यम्मयोभूरेहि ॥ उर्वन्तरिक्षंवीहिस्वस्तिगव्यूतिरभयानिकृण्वन्पूष्णासयुजासह ॥ १५ ॥ पृथिव्याःसधस्थात् । पृथिव्याः

भूत्वा एहि । रासभमुक्रामयति । उर्वन्तरिक्षं वीहि । उरुविस्तीर्णमन्तरिक्षं रक्षोभिरनाकुलितं विइहि विविधमागच्छ। "स्वस्तिगव्यूतिः" स्वस्तीःपापविनाशनाम । गव्यूतिर्मार्गः भयवर्जितः । प्रभूतयवसोदकमार्गः सन् त्वम् "अभयानिकृण्वन्" कुर्वन्नटन्विश्यजमानानाम् । "पूष्णा" पृथिव्या "सयुजा" समानयोगिन्या सह । नेकः प्रपद्यताख्यानमित्यपेतद्दर्शयति ॥ १५ ॥ पञ्चमु-

त्कामयति। "पृथिव्याः सधस्थात्"। पृथिव्याः सहस्थानात् अग्निम् व्याख्यातम्। ब्रह्माध्वर्युर्यजमाना गच्छन्ति। "अग्निं पुरीष्यम्"। अच्छाभेराप्नुमिति शाकपूणिः। "अग्निं पशव्यम्" अङ्गिरस्वदभिगच्छामः। यद्वा आप्तुं गच्छामः। अनड्वाहुपुरुषमीक्षते। अग्निं पशव्यम् अङ्गिरस्वत् संभरिष्यामः॥ १६॥ वल्मीकवपामदाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते (१)। "अन्व-

सुधस्थादुग्निम्पुरीष्यमङ्गिरुस्वदाभरुग्निम्पुरीष्यमङ्गिरुस्वदच्छेमोग्निम्पुरीष्यमङ्गिरुस्वद्भरिष्यामः॥ १६॥ अन्वुग्निः। अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः। अनु सूर्य

ग्निः"। आग्नेया त्रिष्टुप्। प्रजापतिरूपेणाग्निं स्तूयते। "उषसामग्रम्" अनु योग्निः "अख्यत्"। ख्या प्रकथने। प्रकथितः। उषसामग्रमादित्य योग्निर्दीप्यत इत्यर्थः। इत्य "अ-हान्यनुदीप्यते"। प्रथमः "आद्यः जातवेदाः"। जातप्रज्ञानः। अनुसूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीन्। यश्च सूर्यस्य रश्मीन् अनु 'पुरुत्रा बहुधा दीप्यते। "अनुद्यावापृथिवी आततन्थ"। यश्च द्या-

वापृथिव्यावन्तुरवकीयं रश्मिजालम् आततन्थ आतनोति। वभूथाततन्थे ति छन्दसि निपात्यते। तमग्निं पश्याम इतिशेषः॥ १७॥ अश्वमभिमन्त्रमते (१)। "आगत्यवाजो"। अनुष्टुप्। आगत्य आगम्य वाजो वेजनवानश्वः "अध्वानम्" पन्थानम् "सर्वामृधः" सर्वान्संग्रामान् पाप्मनः शमान् विधूनुते। अपनयति। "तस्मादुहैतदश्वस्य त्वा विधूनुते इति" श्रुतिः।

स्यमुरुत्राचंरन्तमीननुद्यावांपृथिवीऽआततंथ ॥ १७ ॥ आगत्यंव्वाजी। आगत्त्यांव्वाज्यध्वांनंᳬ सर्व्वां मृधोव्विधूनुते ॥ अग्निᳬसुधस्थेमहतिचक्षुषानिचिंकीषते ॥ १८ ॥ आक्रम्यंव्वाजिन्। आक्र

ततो गतश्रमः सन्। "अग्निंसधस्थे"। सहस्थाने पृथिव्याश्रर्त्तमानम्। "महति" उत्कृष्टप्रदेशे प्रवर्त्तमानम् चक्षुषानिचिकीषते" पश्यति। छान्दसोयं धातुः पश्यत्यर्थः ॥ १८ ॥ अश्वेन पिण्डमधिष्ठापयति (१)। "आक्रम्यवाजिन्"। अनुष्टुप्। आक्रम्य। अवष्टभ्य। हे वाजिन्नश्व। "पृथिवीम् अग्नि मिच्छ" अग्नेरन्वेषणां "कुरु"। रुचिर् दीप्तौ। क्विप्।

दीप्त्या सह। यद्वा दीप्त्या निमित्तभूतया न्वेषय "त्वम्"। किञ्च "भूम्याद्वृत्वाय"। वृतु वर्तने। त्वा। त्वा यप्सर्गनार्थे वृत्तिः भूमिः तत्प्रदेशं स्पर्शयित्वा "नः" अस्माकं "ब्रूहि"। कथय। "यतः" यस्मात् प्रदेशात् "खनेम" तं मग्निं "वयम्" ॥ १९ ॥ अश्वं स्तौति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्। "द्यौस्तेपृष्ठम्"। वृहती। यस्य तव द्यौः पृष्ठं "पृथिवी च "सध-

स्थंवाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छरुचात्त्वम्॥भूम्यांवृत्त्वायनोब्रूहियतःखनेमतंव्वयम् ॥१९॥ द्यौस्ते। पृष्टम्पृथिवीसधस्थमात्मान्तरिक्षःसमुद्रोयोनिः॥ विख्यायचक्षुषात्त्वमभितिष्ठपृतन्यतः॥२०॥ उत्क्राम। महतेसौभगायास्मादास्थानाद्द्रविणोदाव्वाजिन् ॥ व्वय

स्थं" सधस्थानं पादौ। "आत्मान्तरिक्षम्"। "समुद्र" उदकं योनि रुत्पत्तिस्थानम्। तं त्वामेवं प्रभावं ब्रूमः "विख्यायचक्षुषा"। निरीक्ष्य चक्षुषा। "त्वम् अभितिष्ठ" पादैः। "पृतन्यतः"। पृतनां संग्रामं ये कर्तुमिच्छन्ति ते पृतन्यतः तान् पृतन्यतः पुरुषान् ॥ २० ॥ अश्वसुत्क्र-

मयति । "उत्क्राम" । त्रिष्टुप् विराड् वा । उत्क्राम उद्गच्छ । "महतेसौभगाय" महते ऐश्वर्याय ।भगशब्द ऐश्वर्यवचनः । "अस्मादास्थानात् "अस्मादधिष्ठानात् यत्र त्वं तिष्ठसि । द्रविणं धनं ददातीति "द्रविणोदाः" यस्त्वं द्रविणोदाः हे वाजिन् । किञ्च । उत्क्रान्ते त्वयि "वयं स्याम" भवेम । "सुमतौ पृथिव्याः" शोभनायां मतौ पृथिव्याः । "अग्निं ख-

ॐ स्याम सुमतौ पृथिव्या ऽअग्निं खनन्त ऽउपस्थे ऽअस्याः ॥ २१ ॥ उदक्रमीत् । उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकꣳ सुकृतं पृथिव्याम् ॥ ततः खनेम सुप्रतीकमग्निꣳ स्वो रुहाणा ऽअधि नाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

नन्तः" अन्यर्थं पिण्डं खनन्तः । "उपस्थे" उत्संगे "अस्याः" पृथिव्याः ॥ २१ ॥ अथेनमश्वमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते (१) । "उदक्रमीत्" त्रिष्टुप् । यतः प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् । "द्रविणोदा" द्रविणस्य धनस्य दाता । "वाजी" वेजनवानश्वः । "अर्वा" अरणशीलः चञ्चल इत्यर्थः । "अकः" कृतवान् । "सुलोकं" शोभनं लोकं स्थानम् ।

"सुकृतं पृथिव्याम्। ""ततः" तस्मात्प्रदेशात् "खनेम"। "सुप्रतीकम्"। सुखं प्रतीकम्। सुमुख "मग्निम् स्वोरुहाणाः। स्वर्गं लोकमारोहन्तः। "अधि"। अधीत्य परिभावमैश्वर्यं वा। "नाकम्"। कमिति सुखनाम। न अकमसुखं यत्र गतानां भवति न नाके। लोकः। "उत्तमं सत्कृष्टम्। इत्थंभूतस्य लोकस्य प्राप्तये एतत्कर्म कुर्म इत्यभिप्रायः॥ २२॥ स्रुदम-भिजुहोति (१)। "आत्वाजिघर्मि"। त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ। घृ क्षरणदीप्त्योः। आजिघर्मि

आत्वा। जिघर्म्मिमनसाघृतेनप्प्रतिक्षियन्तम्भुवनानिव्विश्श्वा॥ पृथुन्तिरश्चाव्वयसाबृहन्तंव्व्यचिष्ठ मन्नैरभसन्दृशानम्॥२३॥

आ आसिञ्चामि त्वां "घृतेन"। "मनसा" यज्ञापेक्षायितेन। "प्रतिक्षियन्तं भुवनानिविश्वा"। प्रत्येकशो निवसन्तं भुतानि सर्वाणि। "पृथुं" तिरश्चा। महान्तं तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा। "वयसा" बृहन्तम् "वयसा धूमेन" बृहन्तम्। "इतो वा अयमूर्द्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमस् सामुत्र वृष्टिर्भवती" त्येतदभिप्रायम्। "व्यचिष्ठम्"। व्यञ्चनवन्तम् अवकाशवन्तम्। "अन्नै र-भसम्। रभ राभस्ये। अन्नैर्घृतादिभिः क्षिप्रं कृत्वा हवन्तम्। बहुभिरप्यन्नैः क्षिप्रं नोस्य

शक्तिपरिहाणं भवतीत्येतदभिप्रायः। दृशानम्। दर्शनीयं दृश्यमानं वा। अदृष्टा अन्या देवता अयं तु दृश्यइति ॥ २३ ॥ "आविश्वतः"। "आजिघर्मि" असिञ्चामि त्वां "विश्वतः" प्रत्यञ्चम् सर्वतः पतिगतं महाभाग्येन। यतः (१)। "अरक्षसामनसातज्जुषेत"। अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा तद्धविर्जुषस्व भक्षयस्व। यस्त्वं "मर्य्यश्रीः"। मर्य्ये मनुष्ये

विश्वतः। प्रत्यञ्चञ्जिघर्म्यरक्षसामनसातज्जुषेत ॥ मर्य्यश्रीस्पृहयद्वर्णोऽअग्निर्नाभिमृशेतन्वाजर्भुराणः ॥ २४ ॥ परिवाजपतिः। परिवाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ॥ दधद्रत्नानिदाशु

राध्ययणीयः। "स्पृहयद्वर्णः" स्पृहणीयवर्णश्च। "अग्नि" रिति साभिप्रायम्। "अग्निर्वै देवानां। म्दृद्धृदयतम" इत्यादिगुणख्यापनार्थम्। "नाभिमृशेतन्वाजर्भुराणः"। नचाभिमर्शनाय भवति तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन। "जर्भुराणः"। जभजृभी गात्रविनामे। इतश्चेतश्च गच्छन् ॥ २४ ॥ परिलिखति। तिसृभिराग्नेयीभिर्गायत्र्यनुष्टुब्जगतीभिः। "परि-

वाजपतिः" । अग्निः नानादेवत्यान्यपि हव्यानिहवींषि परिअक्रमीत्। परिक्रमणं भक्षणार्थम । "वाजपतिः" अन्नस्य पतिः। "कविः" क्रान्तदर्शनः। किकुर्वन्हवींष्य "क्रमीत"। दधत् ददत्रत्नानि रमणीयानि धनानि "दाशुषे" हवींषि दत्तवते यजमानाय ॥ २५ ॥ "परित्वाग्ने"। परोत्यस्योपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः। ध्यायतिरयम संप्रसारणं तु छान्दसम्। परि सर्वतो ध्यायामः। "त्वा" त्वाम् हे "अग्ने पुर" पुररूपेणावस्थितम। अग्निः

र्वे ॥ २५ ॥ परिंत्वाग्नेपुरंव्वयंव्विप्रंᳬसहस्यधीमहि ॥ धृषद्वर्णन्दिवेदिवेहुन्तारम्भङ्गुरावंताम् ॥ २६ ॥ त्वमंग्ग्ने । द्युभिस्त्वमांशुशुक्ष

सहसो हि पुरोरक्षको भवति। "वयं विप्र" मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा। हे "सहस्य"। सहसिबले भवः सहस्योग्निः। स हि मथ्यमानो जायते। तस्यसंबोधनं हेसहस्य। "धृषद्वर्ण" प्रसहनरूपम "दिवेदिवे" अहन्यहनि। "हन्तारं" बाधितारम् "भंगुरावताम"। भङ्गुरमनवस्थितं मनोयेषां ते भङ्गुरावन्तः तेषां भङ्गुरावताम्। अनवस्थितचित्तवृत्तीनामित्यर्थः॥२६॥

"त्वमग्ने" हे भगवन्नग्ने त्वं "द्युभि" रहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे । त्वमेव "आशुशुक्षणिः"। आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या क्षिणोति हिनस्ति सनोति संभजते वा आशुशुक्षणि रुच्यते। त्व "मद्भ्य" श्च विद्युदात्मना जायसे। "त्वमश्मनः" दोषाणात्परिजायसे। "त्वंवनेभ्यः" अरणिकाष्ठेभ्यो जायसे। "त्वमोषधीभ्यो" वंशादिभ्यो जायसे। "त्वं-नृणां" मनुष्याणामग्निहोत्रिणां जायसे। तदुक्तम्। "पुत्रो ह्येष सन् स पुनः। पिता

ग्निस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ॥ त्वंवनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वन्नृणा न्नृपतेजायसेशुचिः ॥ २७ ॥ [१६] देवस्यत्वा । सवितुःप्रसवे

भवतीति"। हे "नृपते" नृणां पालयितः। "शुचि" र्निष्पापः। अथापरो व्याख्यामार्गः। आशुशुक्षणिशब्दस्य पञ्चमार्थे प्रथमा। तथाच वाक्यस्य संयोगः। आङुपसर्गपूर्वः शोचतिः सन्नन्तः। आशुशुक्षणेः आदिदीपयिषोर्जायसे। योपि गृहं खलं वा निर्मथ्य दीपयति तस्यापि त्वं जायसे। सर्वेषामनुग्रहे प्रवृत्तो हि त्वमित्यभिप्रायः। त्वमग्ने-द्युभिर्जायसे त्वमादिदीपयिषोर्जायसे। एवं त्वमद्भ्यः अश्मनः वनेभ्यः ओषधीभ्यः नृणां-

पुत्रत्वेन नृपते जायसे। शुचिर्दीप्त इति योजना ॥ २७ ॥ (१) खनति। देवास्त्वा"। व्याख्यातम्। * "पृथिव्याः सहस्थानात् अग्निं" पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामि। "ज्योतिष्मन्तं" ज्योतिषा संयुक्तं त्वांहि अग्ने "सुप्रतीकं" सुमुखम् "अजस्रेण" अनुपक्षीणेन

ष्विखनोर्व्वाहुब्भ्यांम्पूष्णोहस्ताब्भ्याम् ॥ पृथिव्याःसुधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामि ॥ ज्योतिष्मन्तन्त्वाग्नेसुप्प्रतीकमजस्रेणभानुनादीद्यतम् ॥ शिवम्प्रजाब्भ्योहिंसन्तम्पृथिव्याःसुधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामः ॥ २८ ॥ अपाम्पृष्ठम्। अ

"भानुना" दीप्त्या "दीद्यतं" दीप्यमानम् "शिवं" "प्रजाभ्यः" शान्तं प्रजाभ्यः "अहिंसन्तं" प्राणिनः † पृथिव्याः सहस्थानादपि। अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामः ॥ २८ ॥

(१) अभ्र्यापिण्डं खनतिदेवस्त्वेति। १६। २। २६। अस्यार्थः अभ्र्याहत्वापिण्डं परितः खनतिकण्डिकया।

* पृथिव्या मृत्पीण्ड्यां मन्त्रेष्टकर। † पृथिव्यादिपुनर्वाक्यादार्थः।

पुष्करपर्णं कृष्णाजिनोपरिष्टात्स्थापयति। (१) "अपाम्पृष्ठम्"। स्वराट् पंक्तिः। यतः अपाम्पृष्ठमसि उदकस्थानात्। योनिः स्थानं च अग्नेः अन्यथंस्य पिराडस्य। अतस्त्वां ब्रवीमि। "समुद्रमभितः पिन्वमानम्"। उपपदविभक्ति द्वितीया। समुद्रस्योदकस्य इतश्चेतश्च सिञ्चतः। त्वं "वर्द्धमानो महान्" भव। "आचपुष्करे"। आसीद च पुष्करे उदके। स हि तस्य

पाम्पृष्ठमसि योनिरग्ने समुद्रमभितः पिन्वमानम्॥ वर्द्धमानो महाँ२॥ऽआचपुष्करे दिवोमात्रयावरिम्णाप्रथस्व॥२९॥ शर्म्म च।

योनिः। आकारः आक्रम्य व्याख्यातः। चकारो भिन्नक्रमः। विमार्ष्टि एनं चतुर्थेन पादेन। (२) "दिवो मात्रया" द्युलोकस्य परिमाणेन। "वरिम्णा" उरुत्वेन च "प्रथस्व" वर्द्धस्व॥ २९॥ (३) उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे अभिमृशति अनुष्टुब्व्याम्। "शर्म च स्थः"।

(१) का० कृष्णाजिनमास्तीर्यापरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णं मपाम्पृष्ठमिति। १८। २। २४। अस्यार्थः मृत्पिण्डोत्तरभागेमाग्नीव सुत्तर लोमकृष्ण जिन मास्तीर्यत्तत्रापाम्पृष्ठमितिपादत्रयात्मकमंत्रेण कमलिनोपत्रमास्तृणोति।

(२) का० विमार्ष्टि नहिवर्द्धति। १८। २। २५। एतत्पुष्कर पर्णं विपुलकरोति।

(३) का० मालभतउभेशर्मचस्थइति। २८। २६। ऋग्द्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैवस्पृशेत्।

यो युवां शरणं च भवथ संहननं च। "अच्छिद्रे" सकले "बहुले" महाप्राणे च। उभे अपि ते युवां ब्रवीमि। "व्यचस्वती" अवकाशवती भूत्वा "संवसाथाम्" * आच्छादयं तम्। आच्छाद्य च "भृतं" विभृतम् "अग्निंपुरीष्यं" पशव्यम् ॥ ३० ॥ "संवसाथाम्"। आच्छादयतमेनमग्निं पिण्डरूपम्। "स्वर्विदा"। यच्चसूर्यदेवाहवचनः स्वशब्दः। स्वर्वेत्तीतिस्वर्वित्

शर्म्मं चस्त्थो वर्म्मं चस्त्थोच्छिद्रे बहुलेऽउभे ॥ व्यचस्वतीसंव्वसाथा भृतमुग्निम्पुरीष्यम् ॥ ३० ॥ संव्वसाथाम्। संव्वसाथां स्वर्व्विदा समीचीऽउरसात्त्मना ॥ अग्निमन्तर्भरिष्यन्तीज्योतिष्मन्तम

स्वर्विदारूपेण। यद्वा। द्विवचनस्यस्थानेआकारः। स्वर्विदौभूत्वा। यद्वास्वर्गविदौभूत्वा। "समीची" समाने संगते एकचित्ते भूत्वा। "उरसा त्मना" च। किञ्चअग्निपिण्ड "मन्त" र्मध्यतः "भरिष्यन्ती" धारयमाणे ज्योतिष्मन्तम् अजस्रम्" अनुपक्षीणम्। कुरुतमिति शेषः।

---

* वसथाच्छादयेत्यर्थादि।

"इदि" ति पादपूरणः ॥ ३१ ॥ (१) पिण्डमभिमृशति । * "पुरीष्योसि"। पशव्यस्त्वमसि। "विश्वभराः" सर्वस्य धारकः पोषको वा "अथर्वात्वा" चप्राणः। त्वां "प्रथमोनिरमन्थत्" मथितवान् हे "अग्ने"। पिण्डं हरति पञ्चिराग्नेयीभिः। तत्र तिस्रो गायत्र्यः। द्वे त्रिष्टुभौ एका बृहती। "त्वामग्ने"। त्वां हे अग्ने "पुष्कराद् उदकात् "अधि" सकाशात् "अथर्वा"

जंसुमित् ॥ ३१ ॥ पुरीष्यो॑ऽसि । वि॒श्वभ॑राऽअथ॑र्वा त्वा प्रथ॒मो नि

रमन्थदग्ने । त्वाम॑ग्ने॒ पुष्क॑रा॒दध्यथ॑र्वा॒ निर॑मन्थत ॥ मू॒र्ध्नो विश्व॑

स्य वा॒घत॑ः ॥ ३२ ॥ तमु॑ त्वा । द॒ध्यङ्ङृषि॑ः पु॒त्रऽई॑धे॒ऽअथ॑र्वणः ॥ वृ॒

अतनवान् प्राणो निरमन्थत। निर्जनितवान्। "आपो वै पुष्करं प्राणोथर्वा" इति। श्रुतिः। "मूर्ध्नोविश्वस्यवाघतः"। वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम्। वाघतस्तु मूर्ध्नः शिरस्तः अरण्योर्जनयति। सर्वस्य कर्मणोङ्गभूतम् ॥ ३२ ॥ "तमुत्वा"। अत्राप्युकार एतस्मिन्नर्थे।

(१) का पिण्डपुरीष्योसीति। २५।२।२०। * प्रतिष्ठागायत्री अष्टौसप्त पञ्चेतिमयित्रेतिपिगलोक्तिः।

उत्तरेण त्वकारः। तमेव त्वां "दध्यङ्" नाम "ऋषि" मन्त्राणांद्रष्टा। "पुत्र ईधे अथर्वणः"। व्यवहितोविसंबन्धः। अथर्वणः पुत्र ईधे। इन्धीदीप्तौ। आदीपयति। कथंभूतं त्वामादीपयति। "वृत्रहणम्" पाप्मनो हन्तारम् "पुरन्दरम्" असुरपुरां च दारयितारम्। वाग्नै दध्यङ् आथर्वण इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥ "तमुत्वा"। तमेव त्वां "पाथ्यो वृषा"। "मनो

त्वृहणंपुरन्दरम् ॥ ३३ ॥ तमुंत्वा। पाथ्योव्वृषासमीधेदस्युहन्तमम् ॥ धनञ्जयरणेरणे ॥ ३४ ॥ सीदहोतः। सोदहोतस्वउलोके चिकित्वान्सादयायज्ञसुंकृतस्ययोनौ ॥ देवावीदेवान्हविषायजा

वै पाथ्यो वृषा" तिश्रुतिः। मनसा हि मुक्तः पन्था उपलभ्यते। तदुक्तम् मनसैवानुद्रष्टव्यमिति। मनसा अभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चति इति। वृषा मनः "समीधे" संदीपयति।* "दस्युहन्तमम्" शत्रुहन्तृतमम्, धनञ्जेतारम्, "रणे रणे"। संग्रामेसंग्रामे ॥ ३४ ॥

दस्युनद्दीतिदस्युशो भतिशयेनदस्युहादस्युहन्तमम् नलोपेदस्युहनम इतिमाये नाडसी नितमपीगुडागमेरूपम्।

य० य० स० २३५ उ० भा०

"सीदहोतः"। सीद उपविश हे होतः। अग्ने। "स्वउलोके"। उकारो विनिश्चयार्थीयः। स्वकीय एव लोके कृष्णाजिने। चिकित्वान् चेतनवान् परिदृष्टकारो स्वमभीकारं जानानः। किञ्च। "सादयायज्ञम्"। स्थापय च यज्ञं त्वं "सुकृतस्य" साधुकृतस्य कर्मणः। "योनौ" स्थाने कृष्णाजिने। "कृष्णाजिनं वै सुकृतयोनि" रितिश्रुतिः। यज्ञो हि तन्य-

स्यग्नेबृहद्यजंमानेव्वयोधाः ॥ ३५ ॥ निहोता। होतृषदनेव्विदानस्त्वेषोदीदिवाँ२॥ ऽअसदत्सुदक्षः॥ अदब्धव्रतप्रमतिर्व्वसिष्ठः

माने अवधातः प्रेषण सोमनिधा च कृष्णाजिने एवं भवतीत्येतदभिप्रायमेवमुच्यते। यद्यत्त्वं "देवावी" देवानामवनशीलः तर्पणशीलः "देवान्हविषा" यजासि यजसि तं त्वां पुनः प्रार्थयामि। हे "अग्ने बृहत्" महत् "यजमाने वयः" आयुरन्नं वा। *"धाः" धेहि ॥ ३५ ॥ † "निहोता" नीत्ययमुपसर्गं असददित्यनेनाख्याते वसंबध्यते। न्यसदत् निषस्त उपविष्टः हो-

* दधातेर्मुङि मध्यमैकवचने धधाति माङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभाव।

† पावकेयी त्रिष्टुप् देवश्रवा देववाताश्चर्षी।

ताग्निं। "होतृषदने"। होता यस्मिन्सीदति तत् होतृषदनं तस्मिन्। "विद्वान्" जानानः स्वमधिकारम्। "त्वेषो" दीप्तियुक्तः "दीदिवान्" देदीप्यमानः। "असदत्। सुदक्षः" साधु चिप्रकारी। "अदब्धव्रतप्रमतिः"। अदब्धमनुपहिंसितं कर्म यस्य प्रकृष्टा मतिः सएवमुच्यते। "वसिष्ठः" वस्तृतमः। यस्य सहस्रम्भरः। सहस्रं बिभर्तीति सहस्रंभरः सर्वं-हितः। "शुचिजिह्वः"। शुचिर्जिह्वो यस्य स शुचिजिह्वः योयं नानादेवत्यानि हवींषि

सहस्रम्भरःशुचिजिह्वोऽअग्निः ॥ ३६ ॥ सᳬसीदस्वमहाँ२ऽअसि शोचस्वदेववीतमः ॥ विधूममग्नेऽअरुषम्मियेद्ध्यसृजप्रशस्तदर्शत

अभ्यवहरति, नचोच्छेषयति सशुचिजिह्व इति शक्यते वदितुम्। अग्निरितिविस्मित इवाचष्टे ॥ ३६ ॥ संसीदस्व (१)। हे "अग्ने" संगत्य सीदस्व। यतः त्वं "महानसि"। "शोचस्व" दीप्यस्व यतस्त्वं "देववीतमः"। अतिशयेन देवानामाप्यायिता। "विसृज" च विसृज्य चवि "धूमम् अरुषम्" अरोचनम् "मियेध्य"। यमेध्य इति प्राप्ते छान्दसो प्रकर्षः।

हे "प्रशस्त" अश्व। "दर्शतम्" दर्शनीयमाकृतिपरिणामभूतम्। "इतो वा अयमूर्ध्व-रेतः। सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवतो" ति श्रुतिः॥ ३७॥ अवाटे अपश्चारिञ्चति। "अपोदेवीः" (१) अब्देवत्या बृहती। विधूममग्नेअरुषंमियेध्येत्यग्रनन्तर्यादग्निरुच्यते। यौवी "अपो देवीरुपसृज निक्षिप वृष्टिरूपाः" मधुमती रसवतीः आरोग्यदात्रिकाः। "अयक्ष्माय"

म्॥ ३७॥ [१०] अपोदेवीः। अपोदेवीरुपंसृजमधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः॥ तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयःसुपिप्पलाः ॥३८॥ सन्ते। वायुर्मातरिश्वादधातूत्तानायाहृदयंयद्विकस्तम्॥ योदे

प्रजाभ्यः। यक्ष्मा व्याधिः भावप्रत्ययलोपः। अयक्ष्मत्वार्थम् प्रजानामिति विभक्तिव्यत्ययः। "तासां" भूमिगतानाम् "अस्थानात्" अधिष्ठानात्। "उज्जिहताम्" उद्गच्छन्तु। "ओषधयः" सुपिप्पलाः साधुफलाः पिप्पलं फलमुच्यते॥ ३८॥ वायुना संदधाति। "संतेवायुः"। त्रिष्टुप्। अर्धर्चः या पार्थिवोर्धर्चो वायदेवत्याः। "सन्दधातु" तव "मातरिश्वा" वायुः पृथिवी।

• उत्तानायाः "सत्त्रा यदेतत् हृदय" मनटरूपेण । † "विकस्तम्" विकाशितम् । वायुरुच्यते । "योदेवानाम्" यस्त्वं देवानां चरसि "प्राणथेन" प्राणत्वेन थकारोभावप्रत्ययार्थकः । हे "देव" तस्मै "कस्मै" प्रजापतये "तुभ्यम्" इयं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु । "योदेवानाञ्चरसिप्राणथेनकस्मैदेवव्वषडस्तुतुभ्यम् ॥२८॥ सुजातोज्ज्योतिषा । सहशर्म्मवरूथमासदत्स्वः ॥ व्वासोऽअग्नेव्विश्वरूपꣳसं

व्यन्याऽङ्तिरतिरस्तियथैप" तिश्रुतिः ॥ २८ ॥ आस्तीर्णयोरन्तरानुद्रत्याति (१) । ‡ "सुजातोज्योतिषा" । अनुष्टुवाग्नेयी । अयमग्निः सुजातः सुजन्मा ज्योतिषा सह संयुक्तः । "शर्म" शरणम् "वरूथं" वरणीयम् गृहम् "आअसदत्" आसीदतु । "स्वः" स्वर्गाख्यम् । योक्त्रेणोपन-

(१) का० भास्तीर्णयोरन्तानुद्रत्यातिसुजात इति १६ । २ । ५ । अस्यार्थं । आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो प्रान्तानुदसादत्तर्हति ।

---

* ऊर्ध्वमुखेनावस्थिताया ।

† इडभार आर्ष ।

‡ षष्ठिदेवत्याष्टम् द्वितीयोन आर्ष ।

च्छति। (१) "वासोऽग्ने"। हे अग्ने विभावसो विभूतधन। वासो विभूतयः। "विश्वरूपं" विचित्रम् "संव्ययस्व"। व्येञ् संवरणे परिधत्स्व ॥ ४० ॥ अथैनमादायोत्तिष्ठति (२)। * उदु-तिष्ठ। "आग्नेयी" बृहती। उत्तिष्ठ। उकारः पादपूरणः। हे स्वध्वर सुयज्ञिय। तत उत्थाय † अस्मान्पालय "नो" अस्मान्। "देव्याधिया" देव्या बुद्ध्या। किञ्च। "दृशेच" दर्शना-

व्ययस्वविभावसो ॥ ४० ॥ उदुतिष्ठ। स्वध्वरावानोदेव्याधिया ॥ दृशेचभासाबृहतासुशुक्वनिराग्नेयाहिसुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥ उदुड

य अस्माकम् "भासा बृहता सुशुक्वनिः" साधु सुशचा संदीप्तः। "आयाहि" आगच्छ

(१) का० विहृतामुञ्जयोक्रेणोपनह्यति वासोऽग्नइति। १६। २। ६। उद्गृहीतान्कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान्मुञ्जयो-क्त्रेण बध्नात्युत्तरार्धेनेतिसूत्रार्थः।

(२) का० उत्तिष्ठतिपिण्डमादायोदुतिष्ठेति। १६। ३। ७। तंपिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदितिसूत्रार्थः।

* चरिदेवत्यायथाक्रमोविज्ञमोद्वानतीपीवादगत्यं पर्यपरार्था।

† पद। पर्योत्तिष्ठ, दर्शनदिनार्थादौ।

हे "अग्ने मयस्तिभिः" । साधुशिष्ठैरश्वैः ॥ ४१ ॥ (१)अथैनमितऊर्द्ध्वं प्राञ्चं गृह्णाति । *"ऊर्द्ध्व-ऊषुण" बृहती आग्नेयी । ऊर्द्ध्वस्तिष्ठ । ऊसू पादपूरणो । "नः ऊतये" । अस्माकमवनाय । कथमूर्द्ध्वस्तिष्ठ । "देवो न सविता" । नकार उपमार्थीयः । देव इव सविताः ऊर्द्ध्व-

ऊषुणऽऊतयेतिष्ठादेवोनसविता ॥ ऊर्द्ध्वोव्वाजस्यसनितायदञ्जिभिर्व्वाघद्भिर्व्विह्वयामहे ॥ ४२ ॥ सजातः । सजातोगर्भोऽअसिरो

स्थितः "वाजस्य" अन्नस्य "सविता" संभक्ता । भविष्यसीतिशेषः । "यदञ्जिभिः" । यस्मादञ्जिभिर्व्यञ्जकैर्व्याणां रश्मिभिः । "वाघद्भिः" । हविषां वोढृभिः सहितम् "विह्वयामहे" विविधमाह्वयामः तदूर्द्ध्वस्तिष्ठेति संबन्धः ॥ ४२ ॥ (२) अश्वमभिमन्त्रयते । "सजातोगर्भः" ।

(१) का० ऊर्द्ध्वबाहुं प्राञ्चमस्त्रात्पूर्वं ऊषुणइति । १६ । ३ । ८ । प्रसारितबाहुं प्राञ्चपिण्डं गृह्णाति ।

(२) मत्रञ्चोपरिनाभिधारयत्र खप्रभृतोनभिमन्त्रयतेसजातस्थिरोभवशिवोभवेति । १६ । २ । ३ । पिण्डं नीचैरव त्तायंनाभ्युपरिष्टस्ताभ्याधारयत्र खगर्दभाजानूसजातइत्यादितूक्रमेण प्रतिमवमन्त्रयते एकैकपश्यन्नैकैकमन्त्र जपतीति सूत्रार्थं ।

* षष्ठिदेवत्वीपरिशाद् एतोकाक्षराणष्टुभं पादोशांदमर्वोऽन्ये वमोटाणां सोपरिष्टादृहती ।

त्रिष्टुप् अग्निऋच्याश्वं स्तौति । अध्याहारव्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । यस्त्वं । "रोदसो" द्यावापृथिव्यो "गर्भो * जाता" सि । यश्चत्वं हे "अग्ने चारुः" शोभनः "विभृतः" ह्रग्रहोर्भश्छन्दसि इत्येति हकारस्य भकारः । "ओषधीषु" पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यविषयासु भवसि ।

गर्भो जातः रोदसी । दंस्योरग्ने चारुर्व्विभृतऽओषधीषु ॥ चित्रः शिशुः परितमांऽस्यक्तून्प्र मातृभ्योऽअधिकनिक्रदद्गाः ॥ ४२ ॥ स्थिरोभव । वीड्वङ्गऽआशुर्भ

यश्च त्वं "चित्रो" नानारूपः "शिशु" शंसनीयः । "परितमांसिअक्तून्" रात्रीः अतिरोचसे । स त्वं "मातृभ्यः अधि" । ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् ‡ "कनिक्रदत्" अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् "गाः" प्रयाहि ॥ ४२ ॥ रासभमभिमन्त्रयते । "स्थिरोभव" । उष्णिक्‌अनुष्टुब्वा । स्थिरो भव निश्चलोभव । "वीड्वङ्ग" दृढाङ्गश्च भव । "आशुः" शीघ्रश्च भवं "वाजी" वेजनवांश्च भव ।

* जातोऽसि ।

‡ ... ... निपातितम् ।

हे "अर्वन्"। पदार्थं प्रति इयर्त्तीति अर्वा। "पृथुः" इथुश्च "भव"। "सुषदः"। स्वस्थे-यश्च भव। यत "त्वमग्ने: पुरीषवाहणः"। पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति पुरीषवा-हणो रासभः॥ ४४ ॥ अजमभिमन्त्रयते। "शिवो भव"। अनुष्टुप् बृहती वा। हे अज शिवः शान्तो भव। "प्रजाभ्यो मानुषीभ्यो" र्थाय त्वम् हे "अङ्गिरः"। "अङ्गिरा वा अ-

वर्व्वाजव्यर्व्वन्॥ पृथुर्भवसुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः॥ ४४ ॥
शिवोभव। प्रजाभ्योमानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः॥ माद्यावापृथिवीऽअ
भिशोचीर्मान्तरिक्षम्माव्वनस्पतीन्॥ ४५ ॥ प्रैतु। व्वाजीकनिक्र

ग्निराग्नेयोज" इतिश्रुतिः। मा च त्वं "द्यावापृथिवी अभिशोचीः" अभिसंतापयेः। "मान्त-रिक्षं मा च वनस्पतीन्॥ ४५॥ (१) एतेषां पशूनामुपरिष्टात्प्रगृह्णाति। * "प्रैतुवाजी"।

(१) का० धारयन्येषामुपरिपिण्डमनुयुगम प्रैतुव्वाज इयाग्निमिताश्वखरयोरिति।१६।१०। अश्वादीनामुपरिपिण्डधारयतितान्पृ श्नन्प्रैतुव्वाजीत्यश्वोपरिरूपाग्निमिति खरोपरीतिसूत्रार्थ।

* महापङ्क्तिरष्टावसानापञ्चाक्षरपादामहापङ्क्ति आद्यावर्षोवदेवस्यौषतीयोपर्षोरासभदेवत्य तृतीयतुर्योपादोव्यूयो।

व्यवसाना महापंक्तिः। अर्द्धचोत्रश्वदेवत्तो। प्रकर्पेण एतु आगच्छतु वाजी अश्वः। "कनिक्रदत्" अत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन् अयं च रासभोश्वयवसवाहनार्थं प्रकर्षेण एवागच्छतु। "नानदत्"। सोपहासमुच्यते। गर्दभरटितेन सर्वादिशो नादयन्। "रासभ." पत्वा। पतनशीलः। "यदश्वस्य यजुषि रासभं निराहतद्रासभे शुचन्दधतीति" श्रुतिः। "भरन्नग्निं पु-

दुन्नानंदुह्नासंभुऽपत्वां॥ भरंन्नुग्निम्पुरीष्युम्मापाद्यायुंषऽपुरा॥ वृ
पाग्निस्वृषंणम्भरंन्नुपाङ्गभंऽसमुद्रियंम्॥ अग्नुऽआयांहिव्वीत

रीष्यम्"। अयं चाश्वो भरन्धारयन् अग्निम् पुरीष्यं पशव्यम् "मापदि" मा विनश्यतु। "आयुषः पुरा"। आयुश्शब्देन युत्ताव कर्माभिहितम्। यज्ञसंयोगे न हि अश्वादीनां स्तुतिः। "आयुषः पुरा"। आसमाप्तेः कर्मणः। रासभ उच्यते। "वृषा" सेक्ता। "अग्निं वृषणं" सेक्तारम्। आकृतिपरिणामभिप्रेत्तोक्तम्। भरन्धारयन्। "अपांगर्भम्" अपां मध्ये वस्थानागर्भं उच्यते। "समुद्रियम" त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतम् साम्नां महदुक्थऋ-

चामि त्येतदभिप्रायम् तत्र मन्त्र: समुद्रिय:। खदाराहरति। (१) "अग्ने आयाहि"। एकपदा-ग्नेयो गायत्री। हे अग्ने आगच्छ "वीतये" हविरुपभोगाय ॥ ४६ ॥ छागस्योपरिधारन-जपति। ऋतं सत्यम् ऋतमग्निः सत्यमादित्यः। यदि वा आदित्य ऋतम् अग्निः सत्यम्

यें ॥ ४६ ॥ ऋतꣳसत्यमृतꣳसत्यमग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः ॥ ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतꣳशिवमायन्तमभ्यत्रयुष्माः ॥ व्यस्यन्विश्वाऽअनिराऽअमीवानिषीदन्नोऽअपदुर्म्मतिञ्जहि ॥ ४७ ॥

उभय रूप मप्याहरामीतिशेषः। अनड्वापुरुषमीक्षते (२) अग्निं पुरीष्यम् व्याख्यातम् उपावह-

(१) का० अग्नआयाहीत्याहवनीयाच्छाग स्यासमस्य त्यभित्यानिधानात्। ५। २। १। अग्नदलिमत्रेणवासभात् पिण्डमाद त्वरत मतामितिमेत्रेणाज्यस्योपरिनिधानपर्यन्तमिति मितिसूत्रार्थं।

(२) का० अनड्वापुरुषमीक्षनेपूर्ववदग्निपुरीष्यमिति। १६। २। १२। देवपितृकार्यविमुखोऽनड्वानभिव्यपुरीषति अग्निपुञ्ज्वलनस्याहवनीयान्तेस्थित इति पूर्वपदेनलक्ष्यतइति सूत्रार्थं।

रति। (१) ओषधयः प्रति। द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यां सोषधिदेवताभ्यातम्। द्वितीयोऽर्द्धर्च आग्नेयः। हे ओषधयः प्रति मोदध्वम् प्रतिहर्षयत। मध्युत्थानादिभिः। अग्निम् एतं शिवं शान्तम् आयन्त सभरन्त युक्ष्माः। युष्मान् आगच्छन्तम् अलं वस्थितानाम् एव मह्वं चैनोषधी दत्त्वा अथेदानो मग्निं माह। त्वमपि व्यस्यन् विध्यन् विश्वाः सर्वाः। * अनिराः। इवरे-

ओषधयः प्रति। ओषधयः प्रतिगृभ्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः॥

त्यन्ननामचभति। अन्नं याभिः सतीभि रष्टतिनिदाघाशनिभि गृह्यते विध्यन् "अमीवा" व्याधीन् निपीदन् निविशमानश्च। नो अपदुर्मतिं जहि। नोऽस्माकम् "अपजहि" अपनय दुर्मतिम् दुर्बुद्धिं नास्तिदत्तं नास्तिकृतमित्येवमादिकाम् ॥४७॥ ओषधयः। हे ओषधयः एत मग्नं गृह्णती। आदरवत्यः सत्यः। "पुष्पवतीः सुपिप्पलाः" । पुष्पवत्यः शोभनफला स्म भूत्वा। अयं हि वो

(१) का० उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षितेसिकतोपकीर्णे परिस्रितप्राक्द्वारे पिष्ट निदधात्यो ऽपधयइति। १२। २। १४। उदग्रामभरणार्थं मृत्तयाहवनीतस्योत्तरपूर्वमेवकृतपरिश्रित आच्छादित प्रदेशे ओषधयइति मन्त्राभ्यांपिष्ट स्थापयति। कोदग्येपरिश्रुते हतो ऽग्नेखने यथोचिते सिकताफदिशिवारेपश्यताभेदृसिकताव्याप्तेएताहृमेदतिसूत्रार्थः।

* मालिदरायक यायिकायनिपद दरैतायनाम।

युष्माकम् गर्भं ऋत्त्वियः ऋतव्यः प्राप्तकालः प्रत्नं पुराणं शाश्वतिकम् सधस्थं सहस्थान मासीदति ॥ ४८ ॥ अथैनं विप्यति (१)। विपाजसा। वीत्यय सुपर्णौ बाधस्वे त्यनेन संबध्यते। विशाधस्व। पाजसा। पाजइतिबल नाम। बलेन। पृथुना विस्तीर्णेन। शोशुचानो दीप्यमानः। द्विषः द्वेष्यात्। रक्षसः। अमीवाः व्याधीन्। एवं प्रत्यक्षं याचित्वा अथे

अयंव्वो गर्ब्भऽऋत्त्वियः प्प्रत्क्त्ँसधस्त्थमासदत् ॥ ४८ ॥ व्विपाजसा। पृथुनाशोशुचानोबाधस्वद्विषोरक्षसोऽअमीवाः ॥ सुशर्म्मणोबृहतःशर्म्मणिस्यामग्नेरहँसुहवस्यप्प्रणीतौ ॥ ४९ ॥ [१२] आपो

दानीं परोक्षं कृत्वा शिष माशास्ते। "सुशर्मणः" माधुशरणस्य बृहतो महतः। शर्मणि शरणे। स्याम् भवेयम् अग्नेः अहं सुहवस्य। स्वाह्वानस्य। प्रणीतौ प्रणयने अभयनु-

(१) का० विपाजसेतिप्रमुच्येन मजलोमान्यादायप्रागुदीचः पशुनुत्सृजति। २६। २। १५। विपाजसेति मंत्रेणैनपिण्ड स्थानिन मत्र विसं स्वकागरोमाणि गृहीत्वा प्रादीनैशानीं दिशं प्रयुत्सृजतीतिसूत्रार्थः।

ज्ञायाम् ॥ ४९ ॥ अपउपस्पृशति (१)। आ पोहि। अब्दैवत्या स्तिस्रो गायत्र्यः। * आपो हि छामयो भुवः। द्वितीये पादे तच्छन्दस्यवर्णा द्वद्राध्याहारः कर्त्तव्यः। हे आपः या यूयं † मयो भुवः। मय इति सुख नाम सुखेन भावयित्र्यः स्थ भवथ सर्वप्राणिनाम्। छन्दः परि पूर्ति करो हि शब्दः। ता नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय ‡ दधात न स्थापयत। यथा वयं सर्व

हि। ष्ठामयोभुवस्तानऽऊर्ज्जेदधातन ॥ मुहेरणायुचक्षसे ॥ ५० ॥

स्य भोग्यस्य भोक्तारो भवेम तथा कुरु ते त्यभिप्रायः। § महते चरणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय। अस्मान्दधातने त्यनुवर्तते। एतदुक्तं भवति। महच्च च दर्शनं परब्रह्म लक्षणं रमणीयं तदस्माकं कुरुते ति। अथवा हि शब्दो यस्मा दर्थे द्रष्टा व्याख्यायते नहि वेदे माव-

(१) का० आपोहिष्ठे तिपर्णकषाय पक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे। २६। २। १६। पलाशत्वक्क्वथितं जल पिण्डे ऋचत्रयेण सिञ्चेदितिसूत्रार्थः।

* [illegible] सिन्धुद्वीपदृष्टा
† [illegible] मयोभुव [illegible]
‡ [illegible]
§ [illegible]

मनुवसाप्यनर्थक्यमिष्यतेसंभवेसति । आपोहि। हे आपः हि यस्मान्मयो भुवः । ता न ऊर्जे । ताः शब्दस्य पञ्चम्यां सन्मतिः । तस्मा ह्योता रसान् अन्नाय स्थापयत । महे तेच । रमणीयाय * चक्षसे दर्शनीयाय ॥ ५० ॥ † योवः । यश्च वः युष्माकं शिवतमः शान्ततमः रस° । तस्य भाजयत भागिनः कुरुत । इहैवस्थितान्नः अस्मान् । उशतीरिव ।

योवः॥ शिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः॥ उशतीरिवमातरः॥५१॥

तस्म्माऽअरम्। तस्म्माऽअरङ्गमामवोयस्यक्षयायजिन्वथ। आपो

वयक्रन्तौ। ‡ कृतसंप्रसारणस्यै त द्रूपम्। कामयमाना इव मातरः मातृशब्दः संबन्धवचनः यथाकामयमाना मातरः पुत्रस्य कल्याणं तैस्ते रथैर्भाजयेयुः एवं भाजयत ॥ ५१ ॥ तस्माऽअरम्। अज मिति मात्रे लकारस्य रेफ श्छान्दसः। हे आपः तस्यच रसस्यअध स्तन

* चष्टे पश्यतिपश्यनर्शनिचक्षः चक्षसेदर्शनाय तथैवचसे।

† वैवाय इति शेषः।

‡ वाकरणौनिरोधे वमवानो इत्यत्र वमयावणादुपितस्य निवीप्।

मन्तयाचितस्य। वो युस्म त्संवन्धिनः अलं पर्याप्तं "गमाम" गच्छाम वयम्। पर्याप्तं नाम रसविपये * वैद्व्यार्थं सदात्व्यार्थं वा यस्य च्चयाय जिन्वथ। च्चयो निवास इत्याद्युदात्तः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी यस्ये ति सामानाधिकरण्यात्। यस्य आङ्गति परिणामभूतस्य च्चयस्य निवासस्यै भदेशेन जिन्वथ। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। तर्प्पयथ। पञ्चा ङ्गति परिणामक्रमेण दं

जुनयंथाचनः ॥५२॥ मित्त्रःसुᳲ सृज्ज्य ॥ पृथिवीम्भूमिञ्चुज्ज्योतिं

ब्रह्मादि स्तंब पर्यंतं जगत। तत्र हे आपः † जनयथ। नः अस्मान् भोक्तृत्वेन। आजान देशत्र माधास्यते ॥ ५२ ॥ अज लोमैः संसृजति (१) ‡ मित्रः संसृज्य। मैत्री उपरिष्टा बृहती। अध्वर्यु राह। मित्रः आदित्यः "संसृज्य" एकीकृत्य पृथिवीम् द्युलोका न्तरिक्षम्

(१) का० अजलोमभि संसृजतिमित्रः सस्रज्ये ति। १६। २। १८। अजाद्यानि पूर्वलोमानिस्थ्लोतानितैःपिण्डं मिश्रयती तिसूत्रार्थः।

* महीधरमुद्रेवभा मदार्वभिर्वा।

† भुत्पादयत चाग्निविशिष्टतरमभोजनकाङ्कत।

‡ मित्रदैवत्योपरिष्टाद्बृहतीयोऽष्टाचोरष्टपुदौमाद्यमार्थं।

भूमि वचनः पृथिवी शब्दः। इहतु द्युलोकवचनो गृह्यते। पृथिवीं द्युलोकम् भूमिन्व मांज्योतिषा अजलोमैः सहसं सृज्यमद्य प्रयच्छत्वि ति शेषः। अजस्या नेयत्वा तल्लोमानि ज्योतिः शब्देन भणितुं शक्यन्ते। अह मपि च गृहीत्वा सुजातं कल्याण जातं त्वां जात-

षासुह ॥ सुजातञ्जातवेदमयुक्ष्मायंत्त्वासꣳसृंजामिप्प्रजाब्भ्यं ॥५३॥

रुद्द्राःसꣳसृज्ज्यं। पृथिवीम्बृहज्ज्योतिꣳ समीधिरे॥ तेषांम्भानुर

जंस्स्रऽइच्छुक्क्रोदेवेषंरोचते॥ ५४॥ सꣳसृंष्ट्टांव्वसुंभिꣳ॥सꣳसृंष्ट्टांव्व

वेद संजात मज्ञान मग्नि मजलोमाख्यं संसृजामि अयक्ष्माय अव्याधितायै। प्रजाभ्यः प्रजाना मिति संनतिः॥५३॥ शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संसृजति (१)। रुद्राः संसृज्य। अनुष्टु प्रौद्री। रुद्राः संसृज्य एकीकृत्यशर्करायो रसाश्म चूर्णैः पृथिवीं पार्थिवंपिण्डम्। इहन्महत्।

(१) का० शर्करायोरसाश्म चूर्णैरुद्रा सꣳसृज्येति। १६। ३। १८। सूक्ष्मसिकतालोह किट्टपाषाण चूर्णैं पिण्डं मिश्र यतीतिसूत्रार्थः।

ज्योतिरग्निलक्षणम्। उपायांसमीधिरे। संदीपितवन्तः उप स्वमग्निं संवत्सरं धारितवन्तः। तेषामिदानीं फलमाह। तेषांरुद्राणां भानुर्दीप्तिः। अजस्रहृत्। जस उपक्षये इच्छन्दएवार्थे। अनुपक्षीण एव। शुक्रः। शुक्रः देवेषु निर्द्धारणे सप्तमी। रोचते देदीप्यते ॥ ५४ ॥ * तिसृभि रनुष्टुभि सिनीवाल्य दितिदेवताभि र्मृदं संयौति (१)। संसृष्टाम् संसेविताम्। वसुभिः रुद्रै श्च

संसृष्टां वसुभीरुद्रैर्धीरैः कर्म्मण्यां मृदम्॥ हस्ताभ्याम्मृद्वीङ्कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम्॥ ५५ ॥ सिनीवाली सुकपर्दा॥ सुकुरीरा स्वौपशा॥

धीरैः बुद्धिमद्भिः। धीशब्दोबुद्धिवचनः रोमत्वर्थीयः। कर्मण्याम् कर्मणाया संपद्यते सा कर्मण्या-तांकर्मण्याम्। मृदं मृत्तिकाम्। हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु करोतु ॥ ५५ ॥ या सिनीवाली सुकपर्दा। कपर्दः केशसंयमनप्रकारः। साधु केशं संयमना। वेणिर्वाक-पर्दः। सुकुरीरा। कुरीरो मुकुटः। शोभन मुकुटा। स्वौपशा। शोभन मुप शेते यासा-

(१) का० म सृष्टामितिम यौति। त्र्यृचेन मृत्पिण्डं सम्यक्मिश्रयतीति।

* सिनीवाल्यादि ऋचां दिति दिवादि ... ।

खे पया। विद् ग्धोशयने करकण्ठ कूजितादिभि विलासैः। सा तुभ्यं हे * अदिते महि महति। उखां दधातु स्थापयतु हस्तयोः ॥ ५६ ॥ उखां कृणोतु। करोतु शक्त्या सामर्थ्येन। बाहुभ्याम् अदितिः धियावुद्धा च कृता सती। माता पुत्रं यथा उपस्थेउत्सङ्गे। अग्निं बिभर्तु धारयतु।

सातुभ्यमदितेमह्योखान्दधातुहस्तयोः ॥ ५६ ॥ उखाङ्कृणोतु। शक्त्याबाहुभ्यामदितिर्द्धिया ॥ मातापुत्रंयथोपस्थेसाग्निम्बिभर्तुगर्भऽआ ॥ मखस्य शिरोसि ॥ ५७ ॥ वसवस्त्वा ॥ कृण्वन्तु

गर्भे। आ। आकारआत्मनोयोग्यांक्रियामाक्षिपति। आधारय। गर्भशब्द उखाभ्यन्तर वचनः। ‡ह्यपिण्डमादते(१)। ‡ मखस्य यज्ञस्य शिरोसि। आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धारणादि ह्यपि

(१) का॰ यजमान उखाकरोति मदशा दायमखस्यशिरइति। १६। ३। २१। यजमानपश्चात्तत्पिण्डामदमादाय द्वादशाङ्गुलिविस्तार लिखितापाठमश्चकोष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डमदमादा यत्र यमेवोखाकरोति एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वां चतुरस्रा पञ्चपशुपक्षेविभागोनवयोविस्तारङ्गुलायामविस्ताराभूर्ध्वां प्रादेशेनेवेतिसूत्रार्थः।

---

* पदौमे भदितिरदितिर्देवमातेतिवाच्या निरु। ४। २१। ‡ उपपिण्डेयस्यथजु यजुर्गायत्रीछन्द।

प्रवर्त्ततेऽच्चरणया गिरः शब्दः ॥५७॥ तं दृढयति (१)। * वसवस्त्वा। वसवस्त्वा कुर्वन्तु हे उखे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् यथाङ्गिरसाकृता। यत स्त्व कृता सतीध्रुवा स्थिरासि पृथिवी

गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासिपृथिव्यसिधारयामयिप्रजाᳬं गाय

स्पोषङ्गौपत्त्यᳬसुवीर्य्यᳬसजातान्न्यजमानायरुद्रास्त्वाकृण्वन्तुत्त्रै

ष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसिधारयामयिप्रजाᳬंरा

यस्पोषङ्गौपत्त्यᳬसुवीर्य्यᳬ सजातान्न्यजमानायादित्यास्त्वाकृण्व

न्तुजागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासिद्यौरसिधारयामयिप्रजाᳬंरा

चासि अत स्त्वां ब्रवीमि धारय स्थापय मयि। यजमानाये तिचतुर्थ्यन्त स्पद सुपरिष्टाच्छ्रूयते

(१) का० वसवस्त्वेतिप्रथयति। १६।३।२२। यजमान आत्ता मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुला करोतिमूत्रार्थं।

* प्रजापतिर्देवताम् आर्ष्युष्णिक्।

तद्दिङ्सप्तम्यन्तं कृत्वायोज्यते। सामानाधिकरण्यात्। अन्नं धनस्य च पुष्टिं। गोपतिं त्वं च। शोभनं च वीर्यं वीरकर्म। * सजातान् समानजातान् भ्रातॄन्। धारयेति सर्वत्राभिसंबध्यते। उत्तरेषु

यस्पोषङ्गौपत्त्यᳪसुवीर्य्यᳪ सजातान्यजमानायुव्विश्वैत्त्वादेवा व्वै

श्वानराऽ अवृत्त्वानुष्टुभेनुच्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासिदिशोसिधार

यामयिप्प्रजाᳪ रायस्पोषङ्गौपत्यᳪ सुवीर्य्यᳪ सजातान्यजमाना

मन्त्रे षु विशेषः। (१) रुद्रा स्त्वा अन्तरिक्ष मसि। (२) आदित्यास्त्वा द्यौ रसि। (३) विश्वेत्वादे-

(१) का॰ पश्चानुवाय सर्वत प्रथम धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति। १६। ३। २७। प्रथनानन्तर प्रथितत्तलस्य प्रान्तान्स पांनूर्ध्वं नीत्वाप्रथमां पिण्डकामन्त्रे स योजयतीतिसूत्रार्थः।

(२) का॰ स लिप्यत्प्रत्य क्तवोत्तरमादित्यास्त्वेति। १६। ३। २८। तामुखां शिथिलमृदालिप्त्वा वारिणामृदुं कृत्वोत्तर धातु द्वितीय पिण्डिकापूर्वोपरियोजयतीतिसूत्रार्थः।

(३) का॰ विश्वेत्वेतिसमीकरोति। १६। ३। २९। पूर्वोक्तमानांकरोतिसूत्रार्थः।

* समानोदर्यान्भ्रातॄन्।

य० य० वं० २४६ उ० रा०

यजूंषि ॥६०॥ अभ्र्याखभ्रं खनति (१) अदितिष्ट्वा अदितिस्त्वां देवी * विश्वदेव्यावती। विश्वैर्देवैः सहितपृथिव्याः मह्स्थाने अङ्गिरा इव खनतु।† हे अवट कूप। उखा मव दधातु। (२) देवानां त्वा।

व्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत्खनत्त्ववट देवानान्त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदे

व्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽ अङ्गिरस्वद्दधतूखे धिषणास्त्वा देवीर्वि

श्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरूत्री

ष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूखे

इत उतरं पञ्चसु यज्जु पुस्तुत्युत्ता न्यभिषे यानिव्याख्यायन्ते। ओषधयोवैदेवानांपत्न्यः दधतु स्थाप-

(१) का० अभ्र्यामभ्रं चतुरस्रं खनत्यदितिष्ट्वेति। १६।४।८। अपाढोखाविशव्योतिपापाश्चीय चतुरस्रमभ्र्याखनतीतिसूत्रार्थं।

(२) का० देवानांत्वेत्युखान्युब्जाम्। १६।४।११। अधोमुखामषाढोतरतोगर्तस्थापयतीतिसूत्रार्थं॥

* विश्वे देवा देवा यस्याः सा विश्वदेव्या [illegible] विश्वदेव्यावती मंत्र सोमान्यादिनादीर्घ।

† अवटदेव [illegible]

यत उक्ते। अग्निनादीपयति। (१) धिषणा स्त्रीम् धिषणावाक्। अभीन्धताम्। इन्धीदीप्तौ यपयति। (२) वरूत्रीष्ट्वा अहो रात्राणि वैवरूत्रय:। तानि हि हणवन्ति। पचति द्वाभ्याम्।

ऽग्नास्त्वादेवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत्पं चन्तूखेजनंयस्त्वाच्छिन्नपत्रादेवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सध स्थेऽअङ्गिरस्वत्पंचन्तूखे ॥ ६१ ॥ मित्रस्यंचर्षणीधृतः ॥ मित्रस्यंच

ग्नाना स्त्राग्ना ह्येतामग्रे देव: छन्दांसि वैग्ना:। छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छति। जनयस्त्वा। नक्षत्राणि वैजनय:। अच्छिन्नपत्रा: अनवच्छिन्नपत्रा: ॥ ६१ ॥ आचरति। (३) मित्रस्य चर्ष-

(१) का० अयणेनावष्यादक्षिणाग्न्यग्निनादीपयतिधिषणास्त्वेति। १६। ४। ४। १४। उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तृतीयस्याऽवधायस्रपणं सर्वमाच्छादक्षिणाग्नेराभीतेनवह्निनोखांदीपयतीतिसूत्रार्थं।

(२) का० वरूत्रीष्ट्वे तीश्रमाणोजपति। १५। ४। १३। सामर्थ्यादुखोपरिस्थस्रपणं छिद्रं कृत्वातेनोखापश्यन् त्रीणियजूंषि जपतीतिसूत्रार्थं।

(३) का० आचरतिमित्रस्येति १६। ४। १६। भस्मोमूतं स्रपणमुखाया पराकरोतीतिसूत्रार्थं।

यावैश्वानराः विश्वान्नारयन्तितारयन्ति * वैश्वानराः दिशोसौति ॥५८॥ बितृतीय उत्तरे वर्तिसर्वतः करोति ।(१)† अदित्यैरास्नासि । व्याख्यातम् । (२)बिलंगृह्णाति । अदितिर दीना देव माता ते तव य ॥५८॥ अदित्यैरास्ना । अदित्यैरास्नास्यदितिष्टेबिलङ्गृभ्णातु॥ कृत्वायुसामहीमुखाम्मृन्मयींयोनिमग्नये॥ पुत्रेभ्युःप्रायच्छददि बिलमस्य मध्य गृभ्णातु निदधातु । (३)‡ कृत्वाय । उष्णागतु ष्टुव्यायादित्याया उक्तगुणा अदितिः सा कृत्वाय । त्वायकच्छान्दस उपन्ननम् । कृत्वा । मही महतीम् उखाम् । योनिं स्थानम् ।

(१) का० वितृतीय उत्तरे । वर्तिसर्वत करोतादित्यैरास्नेति । १६ । ३ । ३० । उखोर्ध्वमानव धावि भजेरापरि वृतीय भागे सर्वत्र मृन्मयी मेखला करोतितलाभ्य खलान्तमपि प्रतिदिशचतुष्टोरम्भ स्तनयुक्ता कुर्यादितिसूत्रार्थः ।

(२) का० विलगृह्णातादितिष्टइति । १६ । ४ । २ ।

(३) का० कृत्वायेतिनिदधाति । १६ । ४ । ४ । एवमुखां निधायभूमौस्थापयतीतिसूत्रार्थः ।

* विश्वेनरैर्भौयमेविश्वानरानयन्तिवाविषं यानराबासर्वविनीवाविषं भोमरेभीयोवाडितावावैश्वानरा एवभूताकवेलाकुर्वन्तु ।

† राधादिवत्र यजुर्णायत्री ।

‡ प यमनुष्टुभाव विकृष्णेवतीयपादचतुरैर्जीवेभेनषाविकामनुष्टुप्चव वतीय पर्कीमत्र ।

ग्नये घान्यर्थम् पुत्रेभ्यः मायच्छत्प्रादात् ग्रपयाम् ग्रपयन्तु। इति करणः प्रयोजनवशात

तिऽश्रपयानिति॥ ५८ ॥ वसंवस्त्वा। धूपयन्तुगायत्रेणच्छन्दसा ङ्गिरुस्वद्रुद्रास्त्वाधूपयन्तुत्रैष्टुभेनुच्छन्दसाङ्गिरुस्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तुजागतेनुच्छन्दसाङ्गिरुस्वद्विश्वेत्वादेवावैश्वानराधूपयन्त्वा नुष्टुभेनुच्छन्दसाङ्गिरुस्वदिन्द्रस्त्वाधूपयतुव्वरुणस्त्वाधूपयतुव्विष्णु स्त्वाधूपयतु ॥६०॥ [११] अदितिष्ट्वा ॥ देवीर्व्विश्वदेव्यावतीपृथि

नार्थः ॥५८॥ सप्तभिरश्वशकृत्पिण्डैरुखांधूपयतिसप्तभिर्यजुर्भिः प्रतिमन्त्रम् ॥ (१)वसवस्त्वा। ऋच्यर्थानि-

(१) का॰ सप्तभिरश्वशकृत्पिण्डैरुखाम्धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेनवसवस्त्वे तिप्रतिमन्त्रम् १६ ४ । ८ ।; दक्षिणाग्नौ प्रदीप्ते सप्तभिरश्वशकृत्पिण्डैरुखामतिमन्त्र धूपयत्यध्वर्युः धूमायमानमेकैकमश्वशकृत्पिण्डमादायैकैकेन मन्त्रेण उखायामध्ये वह्नि-प्रचभा मयेदिति सूत्रार्थः ।

* सप्तयजुष्युखादग्धा/निवीधिवरणायवा तुर्यसामगनदीपश्यमसप्तमीयजुर्वधिवीष्ट यजुरजुष्ट प् ।

णीधृतः । मैत्रीगायत्री। मित्रस्य दिव्यस्य चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः तेषां धार-णे अधिकृतस्य अतः देवस्य। अतः रक्षणं । सनातनम् पुरातनं पुराणम् द्युम्नं च यशः अन्नं-वा । चित्रश्रव स्तमम् । अतिशयेन चाकर्णनीयं श्रवणीयं च वयं स्तुम इतिवाक्यशेषः।

र्षणीधृतोवोदेवस्यसानसि ॥ द्युम्नञ्चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥ देवस्त्वा ॥ सवितोद्वपतुसुपाणिःस्वङ्गुरिःसुबाहुरुतशक्त्या ॥ अव्यथमानापृथिव्यामाशादिशऽआपृण ॥ ६३ ॥ उत्थायबृहती ॥ भवोदु

याचे महीतिवा। यद्वा। यस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः पालने पुराण मस्ति द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् सयजमानस्या भिमेत मर्थं साधयतु ॥ ६२ ॥ उद्वपति। देवस्त्वा। बृहती उख्या। देवः त्वा त्वां भवतीम् उद्वपतु । उद्वपनतु प्रकाशो करोतु। * सुहस्तः। † स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः। लकारस्य रेफश्छान्दसः। सुबाहुः सुभुजः । उतशक्त्या अपिशक्त्या अपिबु द्ध्याति । उत शब्दः

* शोभनौपाणीयाक्रकोयस्य।
† शोभनाच गुष बाल्यायस। ...

समुच्चयार्थः । उद्वपतीत्यनुवर्त्तते । त्वं च सवित्रा उद्धृता सति (१) अव्यथमाना अचलन्ती । पृथिव्याम् आस्थिता आशा दिशो दिशः विदिशश्च आ पृण आपूरय आज्यतिरसेन ॥ ६३ ॥ उद्गच्छति । उत्थाय बृहती । पूर्वार्द्धं उख्यं उत्तरामैत्रः । एतस्मा द्वाजनस्थाना दुत्थाय ।

तिष्ठद्ध्रुवात्वम् ॥ मित्रैतान्त्ऽउखाम्परिददाम्यभित्त्याऽएषामाभेदि ॥६४॥ व्वसवस्त्वा । च्छृन्दन्तुगायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वा

बृहती महति भव । तत उत्तिष्ठ । प्रवर्त्तस्व । स्वकीये कर्मणि । यत स्त्वं ध्रुवास्थिरासि स्वभावतः । परिगृह्यपात्रे करोति । (२) मित्रैतान्तइति । हे मित्र एतां ते तव उखांपरिददामि प्रयच्छामि । किमर्थम् । अभित्त्यै अभेदनाय । एषा च उखा त्वया गृहीता

(१) का० उखामुतानां करोत्यव्यथमानेति । १६ । ४ । २१ । २२ । अव्यथमपाकत्यायाढांवह्निर्निष्काश्योखामुतानामुतानामूर्ध्वं सुखीकरोतीति सूत्रार्थः ।

(२) का० पात्रेकरोतिमित्रैतान्तइति । १६ । ४ । ११ । हस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वं स्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ।

तिव्याख्यातम् ॥६७॥ (१) उखा माहवनीये धिष्ययति। मासुभित्थाइतिगायत्रीत्रिष्टुभ्यामुखादेवत्या-
भ्याम्। अग्नि श्चे दमितिपादश्चाग्नेयश्च। हे उखे मा त्वं भित्थाः। भिदिरविदारणे। भिद्यस्व।

व्वरीतसुक्खाम् ॥ व्विश्वरवीराय इंषुङ्गतिद्युम्नं व्वंणीतपुष्पसेस्वा
हां ॥ ६७ ॥ मासु।भित्थामासुरिषोम्बंधृष्णुव्वीरयस्वसु॥ अग्निं
श्श्चेदङ्करिष्णपथः ॥ ६८ ॥ दृᳬहंस्वदेवि। पृथिविस्वस्तयंऽआसुरीमा

सुकारोनर्थकः। माचरिषः। रिषति हिंसा कर्मा। माविनश्यस्व। हे अम्बअम्बे तियोषायाश्रा-
मन्त्रणम् धृष्णा धृष्टं प्रगल्भं वीरयस्व वीरकर्म कुरुष्व। अग्निधारणं चराम्। किञ्च। इत

(१) का० दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतरउखामाहवनीयेऽधिश्रयतिमुञ्जकुलायशण कुलायावस्तीर्णामन्तरे शणामासुभित्था इति तिष्ठमुदङ्प्राङ्। १६।४।२१। श्रोहृभणहोमानन्तरं दीचणीयाशेषं समाप्यकृष्णाजिनदीचा दिदण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्मकृत्वाध्वर्युर्यजमानो वेशानाभिमुखः प्राग्वातिष्ठन् दृग्हयेनसमिद्धे आहवनीयेउखामारोपयतिकीदृशोमुखां मुञ्जतृणनिर्मितं पचिनोडं मुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यांमध्येच्छादितामादौ शण कुलायेनततोऽन्येनेतिसूत्रार्थः।

उत्तरम् अग्नि श्च त्वं च इदं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः पचनम् ॥ ६८ ॥ इम् इस्वदेवि । हे उखे इंहस्वदृढीकुरु आत्मानम्। हे देवि पृथिवि। कार्यं कारणो पचारो वर्णनार्थः। स्वस्तये अविनाशाय। कस्मा त्त्व मिद मुच्यसे। यत आसुरीमाया। असुः प्राणः। रेफउपजनः। प्राण संबन्धिनीमाया प्रज्ञा। स्वधया अन्नेन निमित्त भूतेन कृतासि। किञ्च। जुष्ट

यास्वधयांकृतासि ॥ जुष्टंन्देवेभ्यऽइदमंस्तुहव्यमरिंष्टात्वमुदिंहियज्ञेऽअस्मिन् ॥ ६९ ॥ अग्नेंऽसुपिंरासुतिंऽप्रत्नोहोतावरेंण्यंः ॥

प्रियं देवेभ्यो ऊतम् इदं हव्यं हविः अस्तु। त्वं प्रसादात्। या उख्ये ग्ना वाहुतयो ह्यन्ते तापच्यन्ते। त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता उदिहि उद्गच्छ। यज्ञे अस्मिन् वर्त्तमाने ॥ ६९ ॥ (१) उख्येग्नौत्रयोदशसमिधः प्रादेशमात्रीः आदधाति। तयो दशभिराग्नेयीभि र्ऋग्भिः।

(१) का॰ अग्नावाकृदवयोदशार्ध्यां प्रादेशमात्री समिधआदधाति। १६। ४। २२। घृतोवाकामुंकीद्रवदति अभितापादुखायांयज्ञीजातिप्रादेशमितास्रयोदशसंख्याका समिधोजुहोतिता क्रमेणाद्य घृतक्लिन्नासुकसमिधमादीक्षमुकीधमन इतिमूनाथं।

द्देगायत्री । द्रुन्नः सर्पिरासुतिः । द्रुरन्नो न्नमद्नं.यं यस्य सद्रुन्नः । द्रुशव्दो द्रुमपर्यायः । सर्पिरासुतिः । सर्पि घृतं मासनन स्थानीयं यस्य ससर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुराणः । होता देवाना माह्वाता । वरेण्यो वरणीयः । सहसस्पुत्रः । वलस्य पुत्रः । यतो मथ्यमानो जायते तस्मा-

सहंसस्पुत्रोऽअद्भुतः ॥ ७० ॥ शतम् ५०० ॥ परंस्याऽअधिं ॥ संव्वतोवंरार ॥ ऽअभ्यातंर ॥ यत्राहमस्म्मितार ॥ ऽअंव ॥ ७१ ॥ पुत्रम

देव सुच्यते । अद्भुतः अनन्यसमः । यद्दत्थंभूतो ग्निः स कार्मुकिंसमिधं भक्षय तिष्ठति शेषः । नह्यवाख्यातं विद्यते नचाख्यातेन विनावाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ७० ॥ शतम् ५०० । * वैकङ्कतीमादधाति । (१) परस्या अधि संवत् इति संग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य । संगच्छन्ते-

(१) का० वैकङ्कतींपरस्यादिति । १६ । ४ । २६ । विकङ्कततरुसमिध जुहोतीतिसूत्रार्थ ।

* चापे श्रीगायत्रीविषयदशाङ्गमध्यायाणमादेय ।

च्चयोधाः । परस्याः संबन्धिन्याः संवतः अभिसकाशात् । अवरान् अस्मदीयान्अभ्यातर अभ्यागच्छ । ततो यत्र जनपदे अह मस्थितान् अव पालय । तर्पय वा ॥ ७१ ॥ (१) औदुम्ब-रीमादधाति । परमस्याः । तिस्रोनुष्टुभ । परावत इति दूरनामसु पठितम् परमस्याः परावतः । परम दूरम् तस्मात् । हे रोहिदश्व । रोहितोग्नेः हरित आदित्यस्येतिनिघण्टुः । हे अ-

स्याः परावतः ॥ परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहागहि ॥ पुरीष्यः पुरुप्प्रियोग्ने त्वन्तरा मृधः ॥ ७२ ॥ यदग्ने । यदग्ने कानि कानि चि

ग्ने रश्व । इह आगहि आगच्छ । यतः त्वं पुरीष्यः पशव्योसि पुरुप्रियश्च * बहुजन प्रियश्च । औदुम्बरे बहून्येवायनानि तयोतदूर्ज्जं सर्वां वनस्पती न प्रति पच्यत इतिस्तुतिः । आगत्य च हे अग्ने त्वं तर विनाशय । मृधः संग्रामान् ॥ ७२ ॥ (२) अरश्मुहत्नामादधाति । यदग्ने ।

(१) का० औदुम्बरीं परमस्याइति । ११ । ४ । ३७ । ४७ । उदम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीतिसूत्रार्थः ।

(२) का० अपर गृहकृष्णायदग्नइति । १६ । ४ । ४८ । कुठारविनाछिन्नांवालादिनाभग्नांयज्ञियतरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति-सूत्रार्थः ।

* बहुमनष्येति ।

यच्छन्दो दृष्मसी त्य नेन संवध्यते । यदा दृष्मसि यदा दृष्मः । हे अग्ने तव दारूणि कानि चित् चिच्छन्दो ऽनवक्लृप्तौ । यानि कानि चिदेत्यभि प्रायः । सर्वं तदस्तु ते न वधृतं । तज्जुषस्व । सेवस्व । ० हे यविष्ठास्वार्थं यप्रत्ययः । युवतम ॥ ७३ ॥ (१)अधःशयामादधाति ।

दातेदारुंणिदृध्मसिं ॥ सर्व्वन्तदंस्तुतेघृतन्तज्जुंषस्वयविष्ठ्य ॥ ७३ ॥ यदत्तिं ॥ यदत्त्युंपजिह्विंकायद्वम्रोऽअंतिसर्प्पंति ॥ सर्व्वन्तदंस्तुतेघृ तन्तज्जंषस्वयविष्ठ्य ॥ ७४ ॥ अहंरहरप्रंयावम् ॥ अहंरहरप्रंयाव

यदत्ति । न ज्ञनयति काष्टम् उपजिह्विका उपदीपिका । य च्च वम्रः वल्मीकः अतो त्यनु वर्त्तते । सर्वं त दिति व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥ (२) पालाश्या उरा भवन्ति

(१) का० मध शयांयदत्तीति । १६ । ४ । ३९ । अधोनोचैदेशे शेतेत्ताभूलग्नासमिध पञ्चमीदन्धातीतिसूत्रार्थं ।

(२) का० पालाशी प्रत्यृचमहरहरितीति । १६ । ४ । ४० । अष्टभिं प्रत्यृचमष्टौपालाशी प्रादेशमिता समिधउर्व्यो ऽग्नावा- दधातीति मूलार्थं ।

० चन्जिष्ठमेधनुबा यविष्ठ यविष्ठयविष्ठ ।

अहरहः। त्रिष्टुभौ। अस्मि न्मन्त्रे द्वितिय चतुर्थ पादयो र्विरोधः। अश्वायेवतिष्ठते घा-
समस्मै। अव तिष्ठते अस्मै द्वे पदे परोक्ष मग्निं ब्रूतः। तथा ग्ने माते प्रति वेशारि-
षामेति। अग्ने ते इति प्रत्यक्ष मग्निं ब्रूतः। नच वाक्य भेदेनार्थः सम्भवति। अतो
द्वयोः पादयो र्लाक्षणिकया वृत्त्या व्याख्यायते। अहरहः सततम् अप्रयाव मप्रमत्तम् भरन्तः
आहरन्तः अशनानि। कथ मिव। तदुपमेयो दर्शयति। अश्वायेति। अश्वस्ये वस्याप-

भरन्तोऽश्वायेवतिष्ठंतेघासमस्मै॥ रायस्पोषेणसमिषामदन्तोऽग्ने मातेप्रतिवेशारिषाम॥ ७५॥ नाभापृथिव्याः॥ समिधानेऽअग्नौ

यन्तो वयं घासं यवसम् अस्मै तव। किञ्च। रायस्पोषेण। दक्षिणा लक्षणेन धनस्य
पोषेण। समदन्तः उत्साहयन्तः इषा अन्नेन समदन्तः त्वां हे अग्ने। मारिषाम।
मा विनश्येम। ते तव प्रतिवेशाः प्राति वेशिकाः। त्वदाश्रयादृत्यर्थः॥ अध्याहारेण वाव्या-
ख्यायते। अह रहः अप्रमत्ता आहरन्तो शनानि। यज्ञ अश्वाये वदत्तं घासं भक्षितम्
अदितं च अवतिष्ठते भक्ष अस्मै अग्नये तदुद्दपन्तः। भक्षो द्वपन मपि पठितम् अत

एव मपि व्याख्यायते। रायस्पोषेण समिषा मदन्तइत्यादि समानम् ॥ ७५ ॥ नाभाष्टथि-व्यादृति। नाभौ पृथिव्याः। एषाह नाभिः पृथिव्यै यत्रै त त्वामिध्यन्ते। समिधाने संदी-प्यमाने आहवनी यास्ये अग्नौ। रायस्पोषाय धनस्यपोषाय। बृहते महते। हवामहे आह्वयामः। अग्नेयोऽधिष्ठात्री देवता तदभिप्राय मेतत्। कथं भूत मग्नि मित्यत आह।

रायस्पोषायबृहतेहवामहे ॥ इरम्मदम्बृहदुक्थंयजंत्रञ्जेतारमग्नि म्पृतनासुसासहिम् ॥ ७६ ॥ याःसेनाः ॥ याःसेनाऽअभीत्वरीराव्या

इरम्मदम्। इरया न्नेन माद्यति तृप्यति। बृहदुक्थं महदुक्थम्। यजत्रं यजनीयम् जेतारं पृतनासु संग्रामेषु। सासहिम् सोढारम् अभि भवितारम्। स.। धामिने अग्ना-विति आहवनीय विषयो ग्नि शब्दः। जेतार मग्नि मधिष्ठात्र्यग्नि विषयः ॥ ७६ ॥ या सेनाः अनुष्टुभः पागन्नपतीयायाः। सा द्व परिष्टा बृहती। याः सेनाः अभित्वरीः। इणग। ता वित्यस्या इतोः इणनशजिसर्तिभ्यः इति क्वरप्प्रत्ययः। ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुगागमे कृते

टिट्ढाणञिति ङीपि कृते इत्वरी इतिसिद्धम् भवति इषः। अभियायिन्यः। आव्याधिनीः। आविध्य-
न्ति याः उगणा उत। उत शब्दोप्यर्थे। अपि च। उङ्गणाः। इषो दरादि पाठान् मध्यम पद
लोपः। येच स्तेना श्चौरा येच तस्कराः। तस्कर स्तत्करोति यत्पापक मिति निरुक्ताः। ता न्सर्वान्
ते तव हे अग्ने अपिदधामि प्रक्षिपामि आस्ये मुखे भक्षणाय॥ ७७॥ दंष्ट्राभ्याम। दशनशी-

धिनीरुगंणाऽउत्त ॥ येस्तेनायेचतस्कंरास्ताँस्तेऽअग्नेपिंदधाम्स्या
स्ये ॥ ७७॥ दंष्ट्राभ्यान्मलिम्लूञ्जंभ्यैस्तस्कंराँ २। ऽउत ॥ ह
नुंभ्याथ्ंस्तेनान्भंगवस्ताँस्त्वङ्खांदसुखांदितान् ॥ ७८॥ येजनेषु। म

लाभ्यां दृढाभ्याम् राक्षसिके इति ये उच्येते ताभ्याम् मलिम्लून्। मलिम्लुचः उक्ताः गूढा स्तेन
तया म्लोचयन्ति अदृश्याभवन्ति जनेकक्षेचये जभ्यैः तस्करान् जभ्याद्दृति समाख्यिता जभ्याः
ताभिः तस्करान् उत अपि। हनुभ्यां च हननशीलाभ्यां स्तेनान् हे भगवः हेभगन् मह दै-
श्वर्ये युक्त। तान् त्वं खादः यथा सुखादिता भवति॥ ७८॥ जनेषुमलिम्लुचः जनेषुस्ते-

नाषः आवजसेरसुक् तस्कराः। वनेवनाश्रिताः। येचकक्षेषु। नदीपर्वतकाक्षेषु अघायवः। छन्दसिपरेच्छायामितिवक्तव्यम् इत्यघशब्दात्क्यनक्याच्छन्दसीतिउप्रत्ययः अघं परस्मै इच्छन्तो ऽघायवः तान् तव दधामि स्थापयामि जंभयोः भक्षणाय ॥ ७९ ॥ यो अस्मभ्यम् यो मनुष्य अस्मभ्यम् अस्मद्‌र्थम् अरातीयान्। अराति रिवाचरेत्। अरातिः शत्रुः। यश्च

लिम्लंवस्तेनासुस्तस्क्करावने॑ ॥ येकक्षेष्वघायवुस्तांस्तेदधामिजम्भयो॑ः ॥ ७९ ॥ योऽअुस्मभ्य॑म् । योअुस्मभ्य॑मरातीयाद्यश्च॑नोद्वेष॑ते जन॑ः ॥ निन्दाद्योऽअुस्मान्धिप्साच्चुसर्वुन्तम्म॑स्मुसाकु॑रु ॥ ८० ॥ सꣳशि॑तम्मे ॥ सꣳशि॑तम्मेब्रह्मुसꣳशि॑तंबीर्युम्बलं॑म् ॥ सꣳशि॑तक्षुत्र

नः अस्मान् द्वेषते द्वेष्टिजनः। निन्दात् च निन्दयति यो स्मान् दिप्सा च दभ्नोतेः सन्यभ्यास लोपः। दभितु मिच्छति यः। तान् तव दधामि। सर्वमेत च्छत्रुजातं मस्मसा कुरु। मस्मसेति शब्दो नुकरणे डाजन्तः। यथा भक्ष्यमाणा मस्मसा शब्दं कुर्वन्ति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ८०॥

पुरोहितस्ता दधाति। (१) संशितंमे ब्रह्म। शो तनूकरणे उपसर्ग व्यत्ययः। निशितं तीक्ष्णी-कृतं मे मम ब्रह्म। निशितं च वीर्यम् वीरकर्म बलम् निशितं च क्षत्रं जिष्णु जयन शीलम् यस्य अहम् अस्मि भवामि पुरोहितः ॥ ८१ ॥ (२) उदेषाम् बलियस्य उदति-

क्षिष्णुयस्याहमस्मिंपुरोहितः ॥ ८१ ॥ उदेषाम् ॥ उदेषाम्बाहूऽ अतिरमुद्वर्चोऽअथोबलम् ॥ क्षिणोमिब्रह्मणामित्रानुन्नयामिस्वाँ २ । ऽअहम् ॥ ८२ ॥ अन्नपतेन्नस्य ॥ नोदेह्यनमीवस्यंशुष्मिणः ॥

रम् उद्धरितवान् असि एषां योद्धृणां बाहू उद्वर्चः उद्धरितवान् वर्चः। अथो अपि च बलम्। क्षिणोमि च विनाशयामि ब्रह्मणा पुरोहि संत्रेन अमित्रान्। उन्नयामि उद्गमयामि च स्वान्

(१) का॰ उपोत्तमार्थमियस्यै स्वदुत्तमांपुरोहितस्य ।१६।४।४१। यस्थियजमानस्यद्वादशींसंशितमित्येतामिच्छयाद-धातिएकादशनित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारयेतिसूत्रार्थः।

(२) का०एषांस्वकीयानांराजब्राह्मणादीनांमध्येएकैकस्यबाहुभुजौउदतिरमुत्कर्षेणवर्धितवानसिअतिरतितिइदर्थ. लौकिकोपिशिरियं लोकेद्वियोग्यस्मादुत्कृष्टोभवतिजनाएवंवदन्ति भयंसहस्तमुपरिस्तत्तवानिति।

मग्नेः ॥१॥ द्वाभ्याम् परि गृह्णाति। (१) नक्तोषासा। आग्नेयो त्रिष्टुप् नक्ता रात्रिः। उषा शब्देना ह रुच्यते। रात्राहनी। समनसा एकमनस्के विरूपे। नानारूपे कृष्णा रात्रिः शुक्ल मह:। धापयेते यापयेते। सायं प्रात रग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः। शिशुं बाल मिव माता पितरौ एकम्

नक्तोषासासमनसा॥ विरूपेधापयेतेशिशुमेकᳬसमीची॥ द्यावाक्षा माकुक्मोऽअन्तर्व्विभातिदेवाऽअग्निन्धारयन्द्रविणोदाः॥ २॥ व्वि

अग्निलक्षणम्। स मीची सम्यग ञ्चते संश्लिष्टे वा। ये इत्थं भूते ताभ्यां गृह्णामी ति शेषः हरन्॥ जपति। (२) द्यावाक्षामा। धावा पृथिव्यौ यो रुक्मः रोचनः अन्त विभा-

भूंता उक्तविस्त्व पिण्डा उच्यन्ते। कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोत नाभेरूर्ध्वं वर्तमान पिण्डा वह्निर्भवन्तितथा धार्यं मिति सूत्रार्थः

(१) का० परिमण्डलाभ्या मिण्ड्राभ्या मुखापरिगृह्णाति नक्तोषासेति। १५। ५। ३। वर्तुलाभ्या मुखाधारणसाधकाभ्या मिण्ड्राभ्या मुखांगृह्णाती ति सूत्रार्थ।

(२) का० हरति द्यावाक्षामेति। १६। ५।४। आहवनीयोपरिस्था मुखा मेव मिण्ड्राभ्या मादाय द्यावेति पादेनासन्दो मन्ति त हरतीति सूत्रार्थ।

ति अन्तरा दीप्यते तं हरामी ति शेषः। नि दधाति। (१) देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः। य मग्निं देवा द्रविणोदाः धन दातारो धारितवन्तः त महं धारयामीति शेषः॥ २॥ रि-क्म पाशं प्रतिमुञ्चतो (२) विश्वा रूपाणि *जगती सावित्री। यः विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रति-

प्रश्वांरूपाणिं॥ व्विश्वांरूपाणिप्रतिंमुञ्चतेकविःप्प्रासांवीद्भद्रंद्विप चतुंष्पदे॥ व्विनाकंमख्यत्त्सविताव्वरेण्योनुंप्प्रयाणंमुषसोव्विराज

मुञ्चते प्रतिबध्नाति द्रव्येषु पहृत्य शार्वरन्तमः प्रकाशयतीत्यर्थः। कविः क्रान्तदर्शनः। य य मासावीत् प्रसौति। भद्रं भन्दनीयम् द्विपदे चतुष्पदे। द्विपादस्य चतुष्पादस्य च। विना-

(१) का० आहवनीयस्य पुरस्ता दुद्गात्त्रासन्दीमदासर्वा चतुरस्राङ्ग्य शिक्यवत्या मादधातीति देवाऽग्नि मिति। १६। ५। ५। आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमीस्थापिताया मासन्द्या मुख्या निदधाति देवा इति पादेन उद्गासन्दीव दिति प्रादेमात्रपाया औदुम्बर्यारत्निमात्त्राद्या मुञ्जरज्ज्वा व्युताया मिति लभ्यते तथा चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीपौपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यासम्यिका चेति सूत्रार्थः।

(२) का० शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षड्दाम विश्वारूपाणीति। १५। ५। ६। उत् ऊर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्तै उद्दामा रज्जव षड्दामारज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्य दृश मासन्दीस्थं शिक्यपाशं यजमान कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः।

क मस्य त्सविता वरेण्यः। यद्यव्यख्यत् विख्यापयति प्रकाशयति। नाकं द्युलोकम् सविता सर्वस्य प्रसविता। वरेण्यः वरणीयः। अनु प्रयाण मुषसो विराजति। स सविता उषसः प्रयाणं प्रगमनम् अनुपश्चात् विराजति दीप्यते। उषाः सवितुः पुरोगाभिनीति सवितुः स्तुतिः। य त्विंभूतः सविता सशिक्यं प्रतिमुञ्चत्वि त्यर्थः॥ ३॥ (१) विकृत्या भिमन्त्रयते यिकृतिश्चत

ति॥ ३॥ सुपर्णोसि॥ गुरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरोगायत्रञ्चक्षुर्बृहद्रथन्तरेप चौ॥ स्तोमऽआत्माच्छन्दाᳩंस्यङ्गानियजूᳩंषिनाम॥ सामतेतनू र्व्वामदेव्यंयज्ञायज्ञियम्पुच्छन्धिष्ण्याः शफाः॥ सुपर्णोसिगरुत्मा

रवसाना। गारुत्मतौ विपक्षौ। सुपर्णोसि। सु पतन स्त्व मसि। गरुत्मान् गणवान् अशनवान्। त्रिवृत् स्तोमः ते तव शिरः गायत्रं चक्षुः। बृहद्रथन्तरे सामनी पक्षौ पञ्च विंशः स्तोमः। आत्माछन्दांस्येकविंशतिरङ्गानि। यजूंषिनाम। सामतेतनूःवामदेव्यम्। यज्ञायज्ञियंपुच्छम्।

(१) का० सशिक्य प्राच मस्तकान्ति सुपर्णासीत्ति पिण्डवत्। १६।५।७। शिक्यसहित मुख्याग्निमाद्या मुखं स्मारय त। पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहु अनेनोत्थाग्ने रभिमन्त्रणं मुख्या क्रोधिदिति सूत्रार्थं।

धिष्ण्या.अग्नय:शफा:खुरा:। *यतश्चत्वंसुपर्णोसिगरुत्मान् अतोब्रवीमि त्वाम् दिवं गच्छ स्व: स्वर्लोकं * पत ॥४॥ (१) विष्णु क्रमान् क्रमते। † विष्णो: क्रमोसि। ‡ विष्णो: यज्ञस्याग्ने यत:

न्दिवंङ्गच्छस्वः॑पत ॥ ४ ॥ व्विष्ण्णोःऽक्क्रमः॑ ॥ विष्ण्णोःऽक्क्रमोसिसपत्नहा गायत्रञ्छन्द ऽआरोहपृथिवीमनुविक्क्रमस्वव्विष्ण्णोःऽक्क्रमोस्यभिमातिहात्रैष्टुभञ्छन्दऽआरोहान्तरिक्षमनुविक्क्रमस्वव्विष्ण्णोःऽक्क्रमोस्यरा

क्रमोसि सपत्नहा च शत्रु घातक श्च अत: गायत्रं छन्द आरोह पृथिवी मनु विक्रमस्व। अभिमातिहा। अभिमाति रपि केन चि द्रूण विशेषेण शत्रु रेवो च्यते। महज्जन्यत्। अरातीयतोहन्ता। अराति रिवा चरति अरातीयति। अराति: शत्रु:। तस्य अरातीयत: शत्रूयतो-

(१) का० विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रं मगन्धुद्भूष च तस्मि स्तस्मिन्। १६।५।११। विष्णुक्रमसंज्ञान् पाद न्यासान् करोति तस्मि स्तस्मिन् क्रमते उत्थसारग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थं।

* प्राप्नु हि। † चत्वारियजूंष्युख्याग्निदेवतानि ऋग् बृहतीछन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्याबृहती।

‡ विष्णु शब्दे नाभिधयते सविष्णुर्यज्ञ ॥ सच यज्ञोऽयमेव यजोऽयमभिधाया मिति श्रुते।

हन्ता। अग्रस्तनेन व्याख्यातम् ॥५॥ (१)ऊर्ध्वगाङ्गः प्रदक्षिणं गृह्णा त्यग्निम् * अक्रान्ददग्नि:त्रिष्टुप्।
अस्या मध्य ग्नि पर्जन्यौ कथ्येते। अक्रान्दत् क्रान्दते विस्फूर्जति अग्निः। स्तनयन्निवद्यौः।
द्यौः शब्देना त पर्जन्य उक्तः यथा स्तनय न्पर्जन्यः शब्दं करोति एव मग्निः पर्जन्यवत्

तीयतोहुन्ताजागतञ्छन्दऽआरोहदिवमनुविक्रमस्वविष्णोः क्रमो
सिशत्रूयतोहुन्तानुष्टुभञ्छन्दऽआरोहु(१) दिशोनुविक्रमस्व ॥५॥ अ
क्रन्ददग्निः॥ अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौःक्षामारेरिहद्वीरुधःस

शब्दं करोति अथा न्यान्यपि पार्जन्यानि रूपाण्य ग्नेः प्रदर्श्यन्ते। क्षामारेरिह वीरुधः समञ्जन्
क्षामा शब्देन पृथिव्युच्यते। द्वितीयार्थे च प्रथमा। लिह आस्वादनेयथा पर्जन्य उदक
भाय सुपगच्छन्न त्ययं पृथिवीं लेढि आस्वादयति वीरुधः समञ्जन् व्याप्नुवन् एव मय मग्निः

(१) का० पिण्डवत्प्रागुदङ्मुखम्प्रत्यक्रान्ददग्निरिति। १६।५।१४। ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं प्रपश्यतीतिसूत्रार्थः
(१) का० दिशोवीक्षतेदिशोनुविक्रमस्वे ति। १६।५।११। सर्वादिशः पश्यतीत्यर्थः।

* अग्निदेवत्याविराट् पञ्चप्रोक्ता।

पृथिवी मत्यर्थं मास्वादयति स्वकीय ज्वाला समूहे नौषधीः समंजन् । व्यानुवन् । अन्य दप्युच्यते । सद्यो जज्ञानो विह्वी मिद्धो अख्यत् । यथा पर्जन्यः सद्य एवाभ्र रूपेण जायमानो व्यख्यत् वि रुपसर्गः ख्याति नार्थं वध्यते तेन विख्यापयति हि ईं इद्धो धारा शतसहस्रैः । हि ईं इमौ निपातौ पादपूरणौ । एव मय मग्निः सद्य एव जायजानः इद्धः सन्-

मञ्जन्॥ सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोऽअख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः॥ ६ ॥ अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभिमानिवर्त्तस्वायुषावर्च्चं

इदं सर्वं विख्यापयति । अन्यच्च । आरोदसी भानुना भात्यन्तः । यथा पर्जन्य आभाति भानुना विद्यु द्रूपेण । रोदसी द्यावापृथिव्यो रन्त र्व्यवस्थितः । एव मय मग्नि राभाति भानुना दीप्त्या द्यावा पृथिव्यो रन्त र्व्यवस्थितः । एव मग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते ऋषिणा ॥ ६ ॥

(१) अवहरति । * अग्ने अभ्यावर्ति न्निति इतः प्रभृति पञ्चाग्नेय्यः । अग्ने अभ्यावर्ति

(१) का० अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्त्तिं न्निति । १६ । ५ । १५ । ऋटकाचतुष्टयेनचतुर्वारमुख्याग्निमात्ससीपमानयतीतिसूत्रार्थं ।

* अग्निदेवतोर्ध्वं बृहतीड्डादयार्णं सिपादी ।

उद्दहती । हे अग्ने अभ्यावर्तनशील । अभिनिवर्तस्व मां प्रति । आयुषा वर्चसा । अन्नेन । प्रजया धनेन । सन्या । लाभेन । मेधया । रय्या । सुवर्णो रूपेण । पोषेण धन पुष्ट्या ॥ ७ ॥ (१) अग्ने अङ्गिरः । महाद्दहती । हे अग्ने अङ्गिरः । अङ्गानां रसभूत । शतं तव सन्तु आवृतः आवर्तनानि । शत शब्दोऽसंख्यान विषयः । सहस्रं

साम्प्रजयाधनेन ॥ सन्यामेधयारय्यापोषेण ॥७॥ अग्नेऽअङ्गिरः ॥ शतन्तेसन्त्वावृतःसहस्रन्तऽउपावृतः ॥ अधापोषस्यपोषेणपुनर्न्नो नष्टमाकृधिपुनर्न्नोरयिमाकृधि ॥ ८ ॥ पुनरूर्ज्जा ॥ न्निवर्त्तस्वपुनर

बहूनि च उपावर्तनानि सन्तु । अथ अध समानार्थौ अथैवं भूयो भूयः करणे नावर्तमानः । पोषस्य पोषेण अनवच्छिन्न धनागमेन सह पुनः नो स्माकं नष्टम् न आकृधि आगमय । रयिं धनं पुनरागमय । (२) करोति गतिकर्मा ॥ ८ ॥ पुन रूर्जा । गायत्री । पुनः पुन रभ्यासो ऽनवच्छे-

(१) का० आग्नेयीमहाद्दहतीएक पादोद्वादशर्णस्त्वारोष्टार्णा ।
(२) मुगृणप्रसहभारख्छन्दसीतिहेर्धिः व्यत्ययेनपोलुक् ।

दार्थः। पुन रपि ऊर्ज्जा दध्या द्युपसेचनेन निवर्त्तस्व पुनश्च हे अग्ने इषा अन्नेन सह आयुषा च सह। किञ्च पुनरेव नोऽस्मान् पाहि अंहसः पापा त्सकाशात् यथा पूर्वं रक्षिताः ॥ ९ ॥ सह रय्या। सह धनेन निवर्त्तस्व। किञ्च। हे अग्ने पिन्वस्व पिन्वतिः सेचनार्थः। तां च रयिं सिञ्च। वसो धारया अनवच्छिन्न धनदानेन निवर्त्तस्व। पुनः पुनराप्यायस्वे त्यभिप्रायः।

ग्ग्नऽइषायुषा ॥ पुनर्न्नःऽपाह्यꣳहसः ॥ ९ ॥ सहरय्या ॥ निवर्त्तस्वा ग्ग्नेपिन्वस्वधारया ॥ विश्वप्स्न्याविश्वतस्परि ॥१०॥ आत्त्वा ॥

कार्य भूतया रय्या। विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि। (१) प्सा भक्षणे सर्वजनोपभोग्यया। विश्वतस्परि। सर्वतो विग तै रयैः पूर्यमाणया रय्या ॥ १० ॥ (२) उपरित तना निधारय त्नभिमंत्रयते। * आत्वाहार्षम्। अहार्षं त्वां यतः द्यु लोकात्। हृञ् हरणे। † हृतवान्। त्वं

(१) विश्वं. प्सायतेपीयते भक्ष्यते इति विश्वप्सीतया।

(२) का० उपरिधारयमात्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते। १६।५।१६। नाभिरूपयु ख्याग्निन्धारयस्तमभिमन्त्रयते इतिसूत्रार्थः।

* आत्वाहृद्मु बहुधा। † आडववार्णाअभावपूर्वसवर्णलोकिउत्तसकवचनम्।

च। अन्तरभूः। अन्तः नाभ्या उपरि शरीर मध्ये अभूः। अतो ब्रवीमि। ध्रुवः स्थिरः तिष्ठ। अविचाचलिः। अविचलन शीलः। किञ्च विशः त्वां सर्वाः वाञ्छन्तु। अन्तं तवो पतिष्ठतु सर्वस् अन्नं विविडि तिथ्युतिः। मात्वत् त्वतो राष्ट्रं जनपदसमूहः अधिभ्रशत् अधिभ्र

द्दार्षीमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः॥ विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मात्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत्॥ ११॥ उदुत्तमम्॥ उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं विमध्यमं श्रथाय॥ अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम॥ १२॥ अग्रे बृहन्॥ अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्ज

शयतु॥११॥ (१) पाशा न्विमुञ्चति। उदुत्तमम्। वारुणी त्रिष्टुप्। उ द्रित्य य सुपसर्गः श्रथाये त्यनेन संबध्यते। हे वरुण उतमं पाशम् उच्छ्रथय। श्रथ शैथिल्ये। श्लथो क्वाथो र्नय अस्मात् अस्मत्तः अवाधममम् अधमं च पाशम् अवाचीनं श्लथय। वि मध्यमम्

(१) का० पाशउन्मु, योदुत्तममिति। १६।५।१०। एकपाशिकपाशौगलादूर्ध्वमार्गेणनिष्काशयती तिसूत्रार्थं।

स्थान स्थित मेत्रत्रिस्थलघय मध्यमम्। अथैवं छते सति वयं हे आदित्य अदितेः पुत्र व्रते त्वत्कर्मणि वर्तमानाः अनागमः अनपराधाः अदितये आदीनताये स्याम भवेम ॥ १२ ॥ प्रदक्षिणान् गृह्णाति । ०अग्रे । द्वहन् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मनोऽग्नेः स्तुतिः । यः अग्रे उषसां द्वहन् महान् प्रभावतः उर्द्ध्वं अस्मात् स्थितः । य च निर्जगन्वान् तमसः निर्गतो रात्रि

गुन्वान्तमंसोज्ज्योतिषागात् ॥ अग्निर्भानुनारुशंतास्वङ्ग ऽआजातोविश्वासद्मान्यप्राः ॥ १३ ॥ हुᳪ सᳪ शुचिषत् ॥ हुᳪ सᳪ शुचिषद्

लक्षणा तमसः अह्न संबन्धेन ज्योतिषा सह अगात् आगतः सोऽग्निः भानुना रुशता रोचिष्णुना । स्वङ्गः शोभनाङ्गः । आ जातो विश्वा सद्मा न्यप्राः । प्रापूरणे । आ अप्राः आपूरितवान् जातः संजात रश्मिः विश्वा सद्मानि । इमे वै लोका विश्वासद्मानी ति श्रु-

(१) का० पिण्डवत्प्रदक्षिणा प्रगृह्यायप्रेदृहन्निति ।१६।५।१८। पूर्वमन्त्रेणपाशादुन्मुच्योर्ध्वंबाहुरापेयोदिग्यं प्रत्यस्यामिन्धारयतीतिसूत्रार्थः ।

तिः सर्वाणि सदनानी प्रत्यक्ष हृत्तिता ॥ १३ ॥ अवहरति । हे ठं० सः शुचिप दिति । ज-गती यजु रुक्ता । हृहदिति यजुः । जगत्या गजगती हे माक्षोका निति श्रुतिः । तथा हृह दिति निद्धातीति राजसूये अतिच्छन्द स मित्युक्तम् । व्याख्यातो मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥ उपतिष्ठते सीदत्त्व मिति तिसृभि राग्नेयीभिः । एका त्रिष्टुप् द्वे अनुष्टभौ । सीदत्त्वम् ।

सुंरन्तरिक्षसद्धोताव्वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृत सद्व्योमसदब्जागोजाऽऋतजाऽअद्रिजाऽऋतंबृहत् ॥ १४ ॥ सीदत्वम् । सीदत्वम् । सीदत्वम्मातुरस्याऽउपस्थेविश्वान्यग्ने व्वयुनानिव्विद्वान् ।

अवसानं कुरु त्वम् अस्या उखाया मातुः उपस्थे उत्सङ्गे । विश्वानि सर्वाणि हे अग्ने वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रजानन् पदार्थं सात त्व वेदोसन् । किञ्च । उखाया मय-स्थानं कुर्वन् । मैनां तपसा मार्चिषा भिशोचौ । मा अभिशोचौः मा अभिताप येः एना सर्पां तपसा तापेन मात्वा त्विषा ज्वालया । किञ्च । अन्तः अस्यांमध्ये अस्यासु-

खाया मवस्थितं सुक्रज्योतिः शुक्ल कर्म साधनं ज्योतिः विभाहि विविधं दीप्यस्व ॥ १५ ॥
(१) अन्तरग्ने । व्यवहित पद सवन्ध मायो र्य मन्त्रः । हे अग्ने यस्या उखाया स्त्वमन्त मं-ध्यतः रुचा । दीप्त्या सहितः सदनेस्वे । स्वकीये स्थाने वर्तसे । तस्या एव उखायाः त्वं

मैनान्तपंसामास्विंषाभिशोंचीरुन्तरंस्याः॑शुक्रज्योंतिर्विभाहि ॥१५॥ अन्तरंग्ने॥ रुचा स्वमुखायाऽसदंनेस्वे॥तस्यास्त्वंहरंसातपञ्जातंवेदऽशिवोभंव ॥१६॥ शिवोभूत्वा ॥ मह्यंमग्नेऽअथोंसीदशिवस्त्वम् ॥

हरसा ज्योतिषा तपन् । तप तापे । हे अग्ने (२) जातवेदाः जातं जातं वेत्तीति जातवेदा स्तां त्वं शोधने हे जातवेदः जातप्रज्ञान । शिवो । भव शान्तो भव ॥ १६ ॥ शिवो भूत्वा । शान्तो भूत्वा मह्यं हे अग्ने । अथो अपि च । सीद उपविश उखायाम् । शिवस्त्वम्

(१) अग्नि देवत्ये द्वे अनुष्टुभौ।
(२) जातवेदोधान यस्येतिवा जातविज्ञान।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वा स्वं योनिं स्थानम् (१) इहासद इह आसदः आसीद ॥ १७ ॥ वात्स
प्रेणो पतिष्ठते ।(२) दिवस्परि ।* द्वादशा ग्नेय्यः त्रिष्टुभः । दिवः परिदिवः सकाशात् प्रथमं यज्ञे
जातः । अग्निः । प्राणो वै दिवः प्राणा द्वा एष प्रथम मजायते ति श्रुतिः । तं जात मग्नि प्राणि

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः॥१७॥[१७] दिवस्परि॥
प्रथमं जज्ञेऽअग्निरस्मद्द्वितीयम्परिजातवेदाः॥ तृतीयमप्सुनृमणा

ति प्राणो वा अग्नि र्जात मेवैन मेत त्सन्तं जनयतो त्येतदभि प्रायम् । अस्म द्वितीयं परिजात
वेदाः । अस्मत् अस्मत्तः पुरुष विधात् द्वितीयं जातवेदः जातः यदेन मदो द्वितीयं पुरुष विधो
जन यदि ति श्रुतिः । मनुष्याश्च योने र्हस्ताभ्यां वाग्नि मस्तक्ते त्यर्थं । पुरुष विधिः । तृतीय

(१) आसीदसागत्यवपविमछन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति पा० लोडर्थेलुङ् ।
(२) का० वात्सप्रेणपदिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके । १६ । ५ । २१ । दिवस्परीत्ये कादशर्चेनवात्सप्रे णोपस्थमग्निमुपतिष्ठते । एकेआचार्याअनुवाकेनद्वादशर्चेनवदन्तीतिसूत्रार्थं ।

* का० अग्निदेवताद्वादशत्रिष्टभोभनन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टा ।

मास्तु । तृतीनं तस् चप्सु व्यवस्थितं जनयति । य देन अदस्तृतीयमञ्जो षि जनय दिति श्रुतिः । स्वयो गर्भो न्तरासौ त्वोम्नि रस्तूज्यते स्येत भुत्वसिप्रायम् । नृमणा अजस्त्रम् । नृषु मनोयस्ये ति न स्वाः प्रजापतिः अजस्त्र मनुपचीयस् । प्रजापति वैं न्टमणा अग्नि रजस्त्र इति स्तुतिः ।

ऽअजंस्रुमिन्धानऽएनञ्जरतेस्वाधीः ॥१८॥ विद्माते॥ अंग्नेत्रेधात्रं

तृतीय सामगत व्यंवस्थितं जनयति नृमणा अजस्त्र मग्नि मिति वाक्यार्थः । य एवं वज्र जन्मा-ग्निः तम् इन्धानः आदीपयन् यजमानः एन मग्निं जरते जनयतीति धातो रर्थान्तरे वृत्तिः । स्वाधीः शोभना आहिताधी बुद्धि यंस्य स स्वाधीः (१) ॥ १८ ॥ (२) विद्माते । विद्मः जानीमः

(१) यद्धायमयं अग्नि प्रथमन्दिव परि द्युलोकस्योपरिजज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्न अस्मत्परि अस्मदीय मनुष्य लोकोपरि जातवेद इति यजर्षं प्रसिद्धवह्नि रूपेणद्वितीयजन्मप्राप्तवान् अप्सु, समुद्रे तृतीय जज्ञे वडवानल रूपेण तृतीयवारसुत्पन्न अजस्त्र मिष्पपिजस्त्ररु न्टमणा न्टपुमनोयस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्ता एनमी दृशमग्निमिन्धान पुरोडाशादिनादीपयन् स्वाधी स्वाय सचित्तीयजमान जरतेजोयंते जरापर्यन्त चरतीत्यर्थं ।

(२) यानिपूर्वम्मिन्नस्तेते धासरूपाण्युक्तानिआदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानित्रयाणिस्त्रिसख्याकानितेतवसम्बन्धीनिरूपाणि वयविद्मजानीम ।

विद्वा धन्वोऽतस्तिङः इति दीर्घत्वम्। ते तव हे अग्ने। त्रेधा त्रयाणि। त्रिधा प्रविभक्तानि त्रीणि रूपाणि अग्नि वायु सूर्याख्याणि। विद्मा ते धाम। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च जन्मा न्यत्रा भि प्रेतानि। धामानि जन्मानि आहवनीय गार्हपत्य दक्षिणाग्न्यादि प्रणीत धिष्ण्य प्रभृतीनि। विभृता विहृता पुरुत्रा बहुरूपाणि। विजानीमस्म तव नाम परम

याणिंव्विद्माते॒धाम॒व्विभृ॑तापुरु॒त्रा॥ व्विद्मा॒ते॒नाम॑प॒रम॒ङ्गुहा॒यद्वि॒द्मात॒मुत्सं॒यत॑ऽआज॒गन्थ॑॥ १९॥ स॒मु॒द्रे त्वा॥ नृ॒मणा॒ऽअ॒प्स्व॒न्तर्नृ॒च॒क्षाऽई॑धे दि॒वोऽअ॑ग्न॒ऽऊध॑न्॥ तृ॒तीये॑त्वा॒रज॑सितस्थि॒वा॒ꣳस॑म॒पामु॒प

सत्कृष्टम् गुहाया मिव च ह्यत्रेस्थितम्। य विद्म इति वा। अस्य त न्नाम विद्मात मुत्स म्। विजनीम श्च त मुत्स न्दन समूप प्रथम सवस्थानं य तस्त्वम् आजगन्थ आगतवा नसि हे अग्ने॥१९॥ समुद्रे त्वा। हेग्ने समुद्रे त्वा त्वां पूर्ववर्तमानं नृमणाः प्रजापतिः ईधे दीपयां चकार। सो पो ऽसृजते स्वपक्राम्य तस्मा दग्नि र्हवैत मग्नि रित्याचक्षते इध्मे तदभि प्रायम्।

अभ्युन्त नृचक्षा दूधे। आस्वन्तं वर्तमानं नृचक्षा प्रजाति रेव दूधे आदीपितवान्। तमग्न अपो दाघृत्र पुष्कर मणो वि वेदे त्यादि श्रुति रुद्घाटिता। दिवो अग्न। जधन्। द्यु लोकस्य जघसि महो दके प्रदेशे आदित्यात्मना नृचक्षा एव दूधे। तृतीये त्वा रजसि च त्वां द्युलोके आदित्यात्मना स्थितवन्तम् अपाम् उपस्थे उत्संगे नाव्याना मपां मध्ये

स्त्वेमहिषाऽअंवर्द्धन् ॥ २० ॥ अक्रन्ददग्निः ॥ अक्रन्ददग्निस्तनयं न्निवद्यौःक्षामारेरिंहद्वीरुधंःसमञ्जन् ॥ सद्योजंज्ञानोव्विहीमिद्धोऽअ क्ख्यदारोदंसीभानुनाभात्यन्तः ॥ २१ ॥ श्रीणामुंदारः ॥ श्रीणामुदा रोधरुणोरयीणाम्मंनीषाणाम्प्रार्पंणःसोमंगोपाः ॥ व्वसुंःसूनुःसह

व्यवस्थितम् महिषाः महान्तः प्राणाः अवर्द्धन् वर्द्धयां चक्रुः। प्राणो वै महिषा इत्यादि श्रुतिः ॥ २० ॥ अक्रन्ददग्नि रिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ श्रीणा मुदारः। श्रीणां लक्ष्मीणा मुदारोऽध्यर्यं दाता धरुणो रयीणाम्। च धनानाम्। मनीषाणाम् प्रार्पणः कश्चिद्धनवान पि

भवति न तु दाता। अयं तु मनसा एषितानां कामानां प्रापयिता। सोम गोपा। धिष्ण्या अग्नयः सोमं गोपयन्ति तदभि प्राय मेतत्। सोमिनो वा गोपायति। वसुः वासयिता। यद्वा० वसुः धनं एवाग्निः। यथा न्यानि धना न्युपकारं कुर्वन्ति शयनासन गवादीनि एव मय मप्युपकरोति भूतानां ताप पाक प्रकाशै. अतो वसुः। सूनुः सहसः। पुत्रो बलस्य। मथ्य मानो जायते तस्मा देव मुच्यते। राजा। अप्सु वसिता वरुणा त्मना राजा। तथा

गोऽअप्सुराजाविभात्यग्ग्रऽउषसामिधानः॥ २२॥ विश्वस्यकेतुः॥ विश्वस्यकेतुर्भुवनस्यगर्ब्भऽआरोदसीऽअपृणाज्जायमानः।

चोक्तम्। स्व मग्ने वरुणो जायते यतिदि विभात्यग्र उषसाम्। आदित्या त्मना। इन्धानः इन्धौ दीप्तौ। दीप्यमानः। यद्वा। उषः कालेग्नीनां प्रादुः करणं क्रियते तदभिप्राय मेतत्॥ २२॥ विश्वस्य केतुः। चतुर्थः पादोत्र प्रथमं व्याख्याते यच्छब्द योगात्। जनाय- दग्निमयन्वन्तपञ्च। यदि त्वविभक्तिकोनि दृश। य मग्निं पञ्चजनाः। चत्वारो वर्णा निषाद पञ्चमाः पञ्चजना उच्यते। अयजन्त इष्टवन्तः सविश्वस्य केतुः सर्वस्य प्राणिजातस्य

केतुः प्रज्ञानम् अग्न्यात्मना। भुवनस्य गर्भः। भूत जातस्य वाय्वात्मना गर्भः सहि प्राणभावेन भूताना मन्तः सञ्चरति। आरोदसी अपृणात् जायमानः। स एव आपूरयति द्यावापृथिव्यौ जायमान आदित्यात्मना। स एव मध्यस्थान मारुह्य इन्द्रात्मना वीडुञ्चित्। दृढमप्यद्रि मादारयितव्यं मेघं वा अभिनत् विदारयति। परायन् परापरतो गच्छन् ॥ २३ ॥

वीडुचिदद्रिमभिनत्परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ २३ ॥ उशिक्पावकः ॥ उशिक्पावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निरमृतो निधायि ॥ इयर्ति धूममरुषम्भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ २४ ॥

उशिक्पावकः। वश कान्तौ। अस्य हन्त सम्प्रसारणे तद्रूपम् उशिक्। कान्तः मेधावी वा। पावकः पावयिता। अरतिः। अलं मतिः। पर्याप्त मतिः। सुमेधाः कल्याण प्रज्ञः साधु यज्ञो वा। मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु। अग्निः। कथं भूतः। अमृतः अमरण धर्मा। निधायि निहितः देवैः स्वं नो अस्य लोकस्य ध्यक्ष एधीति। स इयर्ति उदियर्ति उद्ग-

मयति धूमम् अरुपम् अरोचनम् भरिम्नत् धारय न्निदं जगत्। इतो वा अय मूर्द्ध रेतः सिञ्चति सासुव दृष्टि र्भवती त्येत च्छ्रुत्यभि प्रायो यं मन्त्रः। शुक्रेण शोचिषा। शुक्रेन शोचिषा। द्यां द्युलोकम् इन चन् व्यानुवन्। नक्षत्र ग्रह चन्द्र तारक संबन्धिना धूम मियर्तीति संबध्यते। इतः मदानाद्धि देवा उपजीवन्ती त्येत च्छ्रुत्यभि प्रायो यं मन्त्रः।॥ २४॥

इशानोरुक्म॰॥ दृशानोरुक्मऽउर्व्या व्यद्यौदुर्म्मर्षमायुः श्रियेरुचानः॥ अग्निरमृतोऽअभवद्वयोभिर्यदेनन्द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ २५॥ यस्ते॥ अद्यकृणवद्भद्रशोचेपूपन्देवघृतवन्तमग्ने॥ प्रतन्नयप्रतरंव

इशानो रुक्म इति व्याख्यातम्॥ २५॥ यस्ते अद्य। य स्तव अद्य प्रति पदि। कृणवत् करोति हे भद्र शोचे। भन्दनीय दीप्ते। अपूपम् पुरोडाशम्। हे देव। घृतवन्तम्। हे अग्ने। स आज्य सोपस्तीर्णं हि हविषो वदायाथो परिष्टादा ज्यास्या वधारयती त्येत च्छ्रुत्यभि प्रायम्। प्रतन्नय। नयसीति प्राप्ते च्छान्दसो लोट्। प्रणयसि तं यजमानम्। प्रतरम्

अतितराम् वसो अच्छ। अच्छाभे राप्तु मिति शाकपूणि:। वसीयं स्थान मभि। वस्तुतर स्थानमभि। वस निवासे। टन् तुय छन्दसीति इयसुन् तुरिष्टेमेयस्विति टचोलोप: वसीय इति सिध्यति। स लोक मागच्छत्य शोकं। अस्मिं तस्मि न्वसति शाश्वती: समा: इति न्युत्युत्तं तं माप्नुयात् अयं वसीयान् लोक:। अभिनयसि च सुम्नन् देव भक्त देवा सेवितम् हे यविष्ठ।

स्योऽअच्छाभिसुम्नन्देवभंक्तांय्यविष्ठ ॥ २६ ॥ आतम् ॥ आतम्भंज सौभश्रवसेष्वंग्गनऽउक्थऽउंक्थऽआभंजशस्यमाने ॥ प्प्रियःसूर्य्येंप्प्रियोऽअग्गनाभंवात्त्युज्जातेनंभिनदद्ज्जनिंत्त्वैः ॥२७॥ त्वामंग्गने ॥ त्वा

युवतम। अथवा मिश्रयितृतम ॥ २६ ॥ आतंभज। यद: स्थाने तदो वृत्ति: लट: स्थाने लोट: अयं संबन्धात्। हे अग्ने आभजसि यं यजमानम् * सौश्रवसेषु साधु श्रवणीयेषु यज्ञक्रतुषु। उक्थ उक्थ आभज। तत स्तोत्रे व यज्ञ क्रतुषु। उक्थे उक्थे शस्यमाने आभजसि

* शोभन श्रव कीर्ति सुश्रव सुश्रवस सम्बन्धीनि कीर्ति हेतुभूतानिकर्माणि सौश्रव सानितेषु यज्ञकर्मसु।

आसेवसे। यजमान: प्रिय: सूर्यस्य * भवति प्रियश्चाग्ने र्भवति। किञ्च। उज्जाते न भिनदत्। उद्भिनति धर्मार्थ कामान् जातेनौ रस पुत्र संघातेन। उद्भिनत्ति च। जनित्वैः जनिष्यमाणैः पौत्र प्रपौत्र सर्वैः वेदार्थान्। प्रज्ञाप्यस्य स्वगयायिनो भवती त्यभिप्रायः॥ २७॥ त्वामग्ने। हे अग्ने त्वां यजमानाः। अनुद्युन् अन्वहम् अह न्यहनि। विश्वानि वसूनि

मंग्ग्नेयज॑मानाऽअनुद्यून्विश्श्वावसु॑दधिरेव्वार्य्याणि॥ त्वयासुहद्र विणमिच्छमा॑नाव्व्रजङ्गोमन्तमुशिजोव्विवव्रुः॥ २८॥ अस्ताव्व्यु

धनानि। दधिरे धारयन्ति भूमि गो हिरण्यादीनि। वार्याणि वरणीयानि। किञ्च। त्वया च सह द्रविणं यज्ञ फल मिच्छमानाः कामयमानाः। व्रजम्। व्रज त्यनेन सुकृतिन इति व्रजो देवयान मार्गः गो मन्तम्। गावो रश्मय आदित्य सम्बन्धिनः तैः संयुक्तम्। उशिजो मेधाविनः ज्ञानकर्म समुच्चय कारिणः। विवव्रुः विसिद्रुः। आदित्य मण्डलस्य मध्येन मार्गं

* मयाली ■■ पं मिटॉलिगेलाटी मायायवी यथियोकुकसीलादिनः

क्षतवन्त इत्यर्थः। तदुक्तम्। ते य एवं विदु रित्युपक्रम्य देवलोका दादित्य मण्डलमिति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निः। स्तुतो ग्नि वैश्वानरः नरां सुशेवः मनुष्याणां शोभनं सुखयिता। ऋषिभिः। ऋत्विग् यजमानैः। सोमस्य गोपायिता। अद्वेषे। पादौ लिङ्गोक्ता देवताकौ। यतो ग्निः।

अस्ताव्यग्निर्नराᳬ सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ॥ अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

[१२] समिधाग्निम् ॥ समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथि

ग्निः स्तुतः अतः अद्वेषे द्वेष रहिते द्यावा पृथिव्यौ हुवेम आह्वयामः त दाग्नेय कर्म प्रार्थ्यम्। हे देवा यूय मपि धत। दत्त। रयिं धनम् अस्मे अस्मभ्यम्। सुवीरं शोभनपुत्रम् ॥ २९ ॥ (१) वनीवाहनम्। आग्नेय्यः पञ्चकण्डिकाः। समिधाग्निम् व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहनम्।

(१) का० प्रागनः शालोय्यस्योत्तरतः समिदा धानठं० समिधाग्निम्। १६। ६। १५। उख्याग्नेरुत्तरदिशिप्रागो पंशकटं संस्थाप्य यजमान उख्ये ग्नौवनीवाहनेसमिधमाधत्त इति सूत्रार्थः।

उद्यच्छति। (१) उदुत्वा अनुष्टुप् हे अग्ने उद्धरन्तु त्वांविश्वे देवाः। चितिभिः यै रग्नि रुद्ध्रियते। स त्वं विश्वै र्देवै रुद्ध्रियमाणः नः अस्माकंशिव भव। शिवः शान्तः। सुप्रतीकः

म्॥ आस्मिंन्हव्याजुंहोतन ॥३०॥ उदुंत्वा॥ उदुंत्वाविश्वेंदेवा ऽअग्नेभरंन्तुचित्तिंभिः॥ सनोंभवशिवस्त्वꣳसुप्रतींकोविभावंसुः॥ २१॥ प्रेत्॥ प्रेदंग्नेज्ज्योतिंष्मान्याहिशिवेभिंरर्चिंभिष्ट्वम्॥ बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्माहिꣳसीस्तन्वाप्प्रजाः॥२२॥ अक्रंन्ददग्निः॥

शोभन मुखः विभावसुः विभूत धनश्च॥ २१॥ (२) प्र याति। प्रेदग्ने अनुष्टुप्। प्रयाहि हे अग्ने त्वं ज्योतिष्मान् भूत्वा। शिवेभि रर्चिभिः। शिवैः शान्तैः सुखकरैः अर्चिभिः गच्छ-

(१) का० मासन्दीकसुपस्थोदुत्वेतिदक्षिणतोऽनसिकरोति। १७। २६ १६। समिदाधानान्तरमुदुत्वेतिमन्त्रे णासन्दीसहित मुख्याग्निमूर्द्धं कृत्वादक्षिणस्थितोयजमान शकटे तस्थापयतीतिसूत्रार्थं।

(२) का० अनडुहो युक्तांप्रेदग्न इति प्राङ्यात्वाययावम्। १६। ६। १८। शकटे युक्तौ वृषौ उभयोर्प्रेदितिमन्त्रेण प्राचींगाथा यथार्थं प्रयोजनवन्त देशगच्छेदितिसूत्रार्थं।

स्व। त्वम् बृहद्भिः भानुभिः रश्मिभिः भासन् दीप्यमानः। माहिंसीः तन्वा शरीरेण प्रजाः॥ ३२॥ अक्रन्ददग्नि रिति व्याख्यातम्॥ ३३॥ (१) समिध मादधाति। प्र प्रा-यम्। त्रिष्टुप् प्र प्रायम्। प्रकर्षेण महता अय मग्निः। भरतस्य प्रजापतेः। शृण्वे।

अक्र॑न्ददग्निस्तनय॑न्निव द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन्। स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि ही॒मि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः॥ ३३॥ प्र प्रा-यम्॥ प्र प्रा॒यम॒ग्निर्भ॑र॒तस्य॑ शृण्वे॒ वि यत्सूर्यो॒ न रोच॑ते बृ॒हद्भाः॥

शृणोति वचनम्। कथ मेत दध्यवसीयते यथा प्रजापतेः शृणोति वचन मिति। विय त्सूर्यो नरोचते बृहद्भाः। य त्समिधा दान समनन्तर मेव विरोचते। सूर्यो न सूर्य इव बृहद्भाः महादीप्तिः। य श्च अभितस्थौ पूरुम् असुर राक्षसम् प्रतनासु संग्रामेषु एतया

(१) का० यासेऽवहरत्युद्धतायोचितउत्तरत समिधान मर्भ इति। १६। २। २१। यावेस्थितौक्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धताव चितिप्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोग्नौसमिदाधानम्।

समिधा आप्यायितः। यह्वा च। दीदाय दीप्यते। दैव्यः देवसम्बन्धी अतिथिः। अतिथिधर्मा जनानाम्। शिवः शान्तः नः अस्माकं भवति। तस्मा त्वजायते वचनं शृणोति ॥ ३४ ॥
(१)आपो देवीः। दश कण्डिका भग्ना व्यवहरणम्। आपो देवी। अब्देवत्या त्रिष्टुप्। हे आपः देव्यः प्रतिगृभ्णीत प्रतिगृह्णीत। भस्मै तत् स्वागतादिभिः। तत्र अथ शिष्ट व्य-

अभियःपूर्व्यःपृतनासुतस्थौदीदायदैव्योऽअतिथिःशिवोनः ॥ ३४ ॥
आपोदेवीः ॥ आपोदेवीःप्रतिगृभ्णीतभस्मैतत्स्योनेकृणुध्वᳬसुरभाऽउलोके ॥ तस्मैनमन्तांजनयःसुपत्नीर्मातेवपुत्रम्बिभृता

वहारः। ततः स्त्रा तादिभिः परिगृह्य। स्योने कृणुध्वं सुरभा उ लोकेस्योने सुखावहे कृणुध्वं स्थापयत। उकारः समुच्चयार्थः। सुरभौ शोभन गन्धे धूप पुष्पोपकारैः। लोके स्थाने शय्यायाम् तस्मै नमन्ताम्। तदः स्थाने एतदः प्रयोगः प्रकृतत्वात्। अस्मै भस्म

(१) का० पलाशपुटेनापोदेवीरित्येकया। १६। ६। २६। वनीवाहना नन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा घटादिपत्रपुटेनसायप्रातरग्नया मकाशादु कृत यदग्निस्ततदेकया ऋचाजले क्षिपेदितिसूत्रार्थः।

रूपाढ्या रनये नमन्तीं जनय: उपतिष्ठन्तु जाया:। सुपत्नी: शोभनपत्न्य:। रूप लावण्य यौवनालाङ्कार वैदग्ध्य सपन्ना:। यूयं च। मातेव पुत्रं बिभृत। धारयत। पान भोजन वासोभि: गोपयत। किञ्च। अप्सु स्वात्मनि एनत् भस्म ॥ ३५ ॥ (१) अप्स्वग्ने। अधस्तनेन मन्त्रेण भस्मा तिथित्वेना प्सु वस्थाप्य अथे दानीं गायत्र्या नुष्टुभ्या मग्नं: सर्वगतत्त्वं प्रका-

प्स्वेनत् ॥ ३५ ॥ अप्स्वग्ने ॥ अप्स्वग्नेसधिष्टवसौषधीरनुरु

ध्यसे ॥ गर्भेसञ्जायसेपुनः ॥ ३६ ॥ गर्भोऽअसि ॥ गर्भोअस्योष

धयन् भस्माप्रवहरण मेवा पन्हुते। अप्सु हे अग्ने सधि: समानस्थानम्। सधि स्तवा सौषधी रनु रुध्यसे सत्त्वं बीज मवस्थाय ओषधी: अनुरुध्यसे। ओषधि परिणाम मनु विपरिण-मसे। ततो गर्भं सन् विद्यमान: जायसे पुनरपि ॥३६॥ (१) किञ्च। गर्भ: असि भवसि ओषधीनां

(१) का० ततोद्वाभ्याम्। १६। ६। २७। ततोऽनन्तर पठिताभ्या द्वाभ्यामप्स्वग्नेगर्भोऽग्रसीत्ये ताभ्यामृग्भ्याम्पत्रपुटेन द्वितीय वारमुप्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति।

(१) का० अनामिकयाप्रास्तादादतिप्रसव्येति। १६। ६। २८। अप्सु चिप्तादुभस्मन सकाशादनामिकयाभस्मग्रहणातिप्रास-व्येतिचतुर्दृग्भि।

गर्भश्च वनस्पतीनाम् गर्भश्च विश्वस्य भूतस्य भूतग्रामस्य। हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥
अप आदत्ते प्रसद्य चतसृभि राग्नेयीभिः। द्वे अनुष्टुभौ द्वे गायत्र्यौ। प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना
भस्म रूपेण योनिं स्थानम् अप अः पृथिवीं च हे अग्ने संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः

धीनाङ्गर्भोव्वनस्पतीनाम् ॥ गर्भोव्विश्वस्यभूतस्याग्नेगर्भोऽअपामसि ॥ ३७ ॥ प्रसद्यभस्मनायोनिमुपश्चपृथिवीमग्ने ॥ सᳪसृज्यमातृभिष्ट्वञ्ज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ ३८ ॥ पुनरासद्य । पुनरासद्य सदनमुपश्चपृथिवीमग्ने ॥ शेषेमातुर्य्यथोपस्थेन्तरस्याᳪशिवतमः ॥ ३९ ॥ पुनरूर्ज्जा ॥ निवर्त्तस्वपुनरग्नऽइषायुषा ॥ पुन

त्वम् ज्योतिष्मान् भूत्वा पुन रस्या मुखाया मासदः आसीद ॥ ३८ ॥ पुन रासद्य। पुनरप्या-
स्थाय सदनं स्थानम् अप अः पृथिवीं च हे अग्ने। ततो नन्तरं शेषे। शीङ् स्वप्न इत्यस्य
तद्रूपम् स्वपिषि। मातुः यथा उपस्थे उत्सङ्गे। अन्त र्मध्ये अस्या मुखायाम् शिवतमः शान्त-

तमः ॥ ३८ ॥ पुन रूर्जा। द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥ (१) प्राश्नो पाया सुपतिष्ठते बोधाम इति द्वाभ्यां त्रिष्टुप् गायत्रीभ्याम्। गायत्री यजु रन्ता। विश्व कर्मणे स्वाहेति यजुः। बोधाम बुध्यस्व मम। अस्य वचसः। किं मभि मायो हम् ब्रवीमि। हे यविष्ठ मिश्रयितृ तम अथवा युव-

न्नंऽप्राद्दय्यऽह्हंसः ॥ ४० ॥ सुहस्य्या ॥ निवंर्त्तुस्वाग्ग्नेपिन्न्वंस्वधारं या ॥ व्विश्वश्पस्न्यांव्विश्वतस्प्परिं ॥ ४१ ॥ बोधामे ॥ ऽअस्यव्व चंसोयविष्ठमऽह्हिंष्ठस्यप्रभृतस्यस्वधावः ॥ पीयंतित्वोऽअनुंत्वो गृणातिव्वन्दारुंष्टेतुन्न्वंव्वन्देऽअग्ग्ने ॥ ४२ ॥ सबोधि ॥ सूरिर्म्मघ

तम। मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य प्रोतपथं मापितस्य। हे स्वधावः अन्नवन्। किञ्च पीयतित्वः। पीयति राक्रोश कर्मा। आक्रोशति त्वः। एकः पुरुषः त्वां हे अग्ने अनुत्वो

(१) का० प्राश्नोपायामुपतिष्टते बोधामइति ।१६।६।३०। तडागादागतानामिकया गृह्णीत भस्मतूष्णीमुखाया म्नाप्यबोधामइति ऋचेनीत्याग्निमुपतिष्ठते।

गृणाति। अनुगृणाति। स्तौति त्वः एकः पुरुषः। एष लोकस्य स्वभावः कश्चि दाक्रोशति कश्चित् स्तौतीति। एवं च सति वन्दारुः वन्दनशीलः सन् ते तव तन्वं शरीरं वन्दे ॥ ४२ ॥ सबोधि। य स्व सूरिः पण्डितः मघवा धनमांश्च सः बोधि बुध्यस्व। हे वसुपते धनस्दातः। बुध्यस्व। युयोधि पृथक् कुरु अस्मत्तः द्वेषांसि दौर्भाग्यानि सुप्रीतः सन्। स-

त्वावसुपतेवसुदावन् ॥ युयोद्ध्यस्मद्द्वेषांꣳसि विश्वकर्म्मणेस्वाहा ॥ ४३ ॥ पुनस्त्वा ॥ दित्यारुद्द्रावसवःसमिन्धताम्पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथयज्ञैः ॥ घृतेनत्वन्तन्वंवर्द्धयस्वसत्याःसन्तुयजमानस्य

मिधा उपहत्या ज्यं जुहोति। विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥ (१) आदधाति समिधम्। पुनस्त्वा। आग्नेयी त्रिष्टुप्। निर्वाणं त्वां पुनः समिन्धतां सन्दीपयन्तु। आदित्याः रुद्राः वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऋत्विग्। यजमानाः। वसुनीथ। नीयास्तुति रुच्यते।

(१) का० उत्थायादधातिसमिधंपुनस्त्वेति। १६। ७। २। घृतहोमानन्तरमुत्थायतामेवसमिधमुख्यं ज्वालायामादधाति।

वसु लाभ निमित्ता यस्य स्तुतिः स वसुनीथः। यज्ञैः यागैः घृतेन च त्वं तन्वं शरीरं वर्द्ध-यस्व। सत्या श्च सन्तु यजमानस्य कामाः। ये भद्रा व्यवहरण व्यवच्छिन्नाः ॥ ४४ ॥
(१) पलाश शाखया गार्हपत्यं व्यूहति। अपेत। त्रिष्टुप्। अर्द्धर्चं नोदर सर्पिण उच्यन्ते।

कामाः ॥ ४४ ॥ [१५] अपेत ॥ अपेतवीतविचसर्प्पतातोयेत्र स्थपुराणायेचनूतनाः ॥ अदाद्यमोवसानम्पृथिव्याऽअक्रन्निमम्पि

पादेनयमः पादेनपितरः। अप इत अपगच्छत। वि इत विगच्छत। विच सर्प्पतातः। वि सर्पत च अतः स्थानात्। येत्रस्थ ये यूय मत्रस्थ भवथ। पुराणा श्चिरन्तनाः। ये च नूतनाः। इदानीन्तनाः कस्मा द्वय मप सर्प्पाम इति चेन्मतिः। अदात् अदत्तवान् यमः अव-

(१) का० प्रथगार्हपत्यचयनमुच्यते का० पलाशशाखयागार्हपत्यं व्युदूहतापेतवीतेतिपुच्छः प्रतिदिशम्पुरस्तात्प्रथमम्। १७। १। २। अचमभाविन्याहुतराशलाद्यार्योगार्हपतशब्देनोच्यते तदर्थाचितिर्चितयितेः स्थानमपिगार्हपतएवपलाश शाखया गार्ह पत्यचितेः स्थानं व्युदूहति क्षिरवमेरणं तत्रपतित तृणादिकं स्थानाद्बहि चिपती त्यर्थः अपेतवीति ऋचः पुच्छः पादे प्रतिदिशमादौप्राच्यामपेतवीतियेऽत्रस्थेतिदक्षिणो अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः।

सानं स्थानम्। अवस्य न्तरिक्ष न्निति अवसानम्। पृथिव्याः अस्मै यजमानाय। अक्रन्दन् अकृतवन्त श्च पितरः इमं लोकं स्थानम् अस्मै यजमानाय। अतो पगच्छतेति ॥ ४५ ॥ (१) उखां निव पति उखं संस्तव पशु संस्तव श्च तेषा मत स्तथैव व्याख्यायते। संज्ञान मसि।

तरो॑लो॒कम॒स्मै ॥ ४५ ॥ स॒ञ्ज्ञान॑मसि ॥ का॒म॒धर॑ण॒म्मयि॑ते का॒म॒धर॑णम्भूयात् ॥ अ॒ग्नेर्भस्मा॑स्य॒ग्नेः पुरी॑षमसि॒ चित॑स्थ परि॒चित॑

तीणि यजूंषि। समिति एकीभाव माचष्टे। यत एकं ज्ञान मसि उख संस्तवात्। तस्मा दुसमानोख्याः समेव जानीते इति श्रुतिः। काम धरणं च कामा न्धारयति संपादयति कामधरणम्, पशवो वा उखाः पशवः कामधरण मिति श्रुतिः। अतो मयि ते तव कामधरणं भूयात्। मयि ते पशवो भूयासु रिति श्रुतिः। उख्ला भि प्राय मेक वचनम् (२) सिकता

(१) का० उदीचीएमखामुदस्योपासिवपत्तिसंज्ञानमिति। १७। १। ४। स याव्यदूहर्ग तत्त तांमाश्चामुदक्चिवागार्हपत्य-चिति स्थानि चास्मदोनिदधाति।

(२) का० सिकताश्चाग्नेर्भस्मोत्य, वपत्। १७। १। ६। ऋपत्रयिकतानिवपत्ति।

निवपति। अग्ने भंस्यासि। भम भसं न दीप्तयोः। भसितं भस्म भस्म साहश्यात् सिकता भस्मे त्युक्ताः। न वा अग्निः स्वं भस्माति दहतीति श्रुतिः। अग्ने इव पुरीषं पूरणम् असि भस्माभि प्राय मेक वचनम्। अग्ने रेत हिश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति श्रुतिः। (१) परिस्हत उपद-

ऽऊर्ध्वचितःश्रयद्ध्वम् ॥ ४६ ॥ अयꣳसः ॥ अयꣳसोऽअग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रःसुतन्दधेजठरेंव्वावशानः ॥ सहस्रियंव्वाजमत्यन्नस

धाति चितस्थ। चिञ्चयने अस्य क्विपि बहुवचनम्। या यूयं चिता भवथ। परि सर्वत इव चित-स्य। ता उच्यन्ते। ऊर्द्ध्वचितो भूत्वा एन मग्नि माश्रयद्ध्वम् ॥ ४६ ॥ (२) गार्हपत्य इष्टिकाभि

(१) का० परिश्रिद्भि परि श्रयति पूर्ववदेकविंश० मध्या चित स्थेति। १७।१।७।

(२) का० एकविं शतिपरिश्रिद्भिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणमुत्थास्ताः खननीय इति मध्येऽर्द्धहस्तीयतस्योदक्षिणोत्तर प्राचीरुपदधाति दक्षिणतऽउदङ्डयं० सोअग्निरितिप्रत्यृचम्। १७।१।८। ततोध्वर्युर्मण्डलाद्दक्षिणेउदङ्मुखउपविश्य मध्येचतस्रोर्धं हस्तो सत्रा इष्टका शाची प्रागुक्षणादक्षिणोत्तरपङ्क्त्योत्तरमारभ्योपदधाति अध्यात्मं चयनमित्युक्तं। अष्टचतुष्कोणैकैकाम्। हस्तदीर्घास्तदर्धायामाः पद्मालोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धहस्त्य उच्यन्ते इतिसूत्रार्थः।

श्चीयते। अयं सो अग्निः षडर्चं माग्नेय त्रैष्टुभम्। चतुर्थी पञ्चमीतु अनुष्टुभौ। इष्टको पधानं कुर्वन्नभिनये न दर्शयति। अयंसः गार्हपत्यो ग्निश्चीयते यस्मिं श्चिते सति अभिपुतं सोमम् इन्द्रः दधे धारयति। जठरे उदरे वावशानः कामयमानः। कथं भूतं सोमं दधे। सहस्रियम् सहस्रार्हम्। वाजम् अन्नभूतं सर्वस्य जगतः। अत्यं न सप्तिम्। नकारः संप्रत्यर्थे। अनन्तरं भक्षणा देव सुष्करम्। सप्तिं शरणं तृप्तिकरम्। न केवलं यस्मिं श्चिते इन्द्रः

मिꣳससुवान्त्स स्तूयसेजातवेदः ॥ ४७ ॥ अग्नेयत् ॥ अग्नेवर्त्तेंद्रि

सोमं जठरे धारयति। किन्तर्हि। त्वमपि स सवान्स्स्तूयसे जातवेदः। ससवान्सन् भवि पि संभजमानः सन् स्तूयसे ऋत्विग्यजमानैः हे जातवेदः। अयं ताव दस्य मन्त्रस्य प्रगुणोर्थं श्रुति स्तु आहुति परिणामाभि मायेण व्याचष्टे। अय वो लोको गार्हपत्य आपः सोमः सुतो स्मिं ल्लोके य इन्द्रो धत्ते। जठरे वावशान इति। मध्यं वै जठर मित्यादि अयं सलोको गार्हप त्याग्नि यस्मि ल्लोके अभिपुतः सोम परिणामभूता अपः इन्द्रस्य जठरे मध्ये दधे स्थापयति। सहस्रियं वाजमत्यन्नसप्ति मिति। आपो वै सहस्रियो वाजः

अपां विशेषणानि। ससवा न्स न्स्तूयसे जातवेदः। इति व्याचष्टे। चितः संचीयसे जातवेद इति गार्हपत्य रूपेण चितः सन् चीयसे। आहवनीय रूपेणेतिवा अर्थान्तर निवृति त्वम् ॥ ४७ ॥ अग्ने यते। हे अग्ने यत्ते तव दिवि द्युलोके आदि त्यरूपं वर्चः। यच्च पृथिव्या मग्नि लक्षणं वर्चः यच्च ओषधीषु अन्त र्व्यवस्थितम् यच्च अ-प्स्व न्तर्व्यवस्थितम् आयजत्र। आयष्टव्यं मर्यादया यष्टव्यम् एता न्यधस्तादुक्तानि वर्चांसि

विव्वर्च्चः पृथिव्यांयदोषधीष्वप्स्वायंजत्र ॥ येनान्तरिक्षमुर्व्वाततन्त्यत्वेषः सभानुरर्णवोनृचक्षाः ॥ ४८ ॥ अग्नेदिवः ॥ अग्नेदिवो

तव लघीयांसि। ये न तु वर्चसा अन्तरिक्षम् उरु विस्तीर्णम् आततन्थ आतनोषि। त्वेषः सभानुः। सह तद्वर्चः। अर्णवः। अर्णस्वान् उदकवान् अथवा अरणवान् गमनवान् वायुः स इति श्रुतिः। नृचक्षाः नृणां शुभाशुभ कर्म द्रष्टा। त्रिस्थानो वाग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥ अग्ने दिवः। हे अग्ने दिवः द्युलोकस्य संबन्धि अर्णं सुदकम् अच्छाजिगासि। अ-

च्छाभे रासुर मिति शाकपूणिः अभि जिगासि। आपो वा असा दिवोणव स्ता एष व्रूमे-
नाछेतीति श्रुतिः। अच्छा देवान् अभि जिगासि च देवान्। कतमा न्देवा नित्यत
आह। ऊ चिषे धिष्ण्या ये। प्राणावै देवा धिष्ण्या स्ते हि सर्वाधिप दृष्णान्ति उच्यन्त
इति लिङ्गवचनयो व्यत्ययः। उच्यन्ते ये धिष्ण्या अग्नयः। विञ्च। रोचने लोके स्थित-

ऽअर्सा मच्छाजिगास्यच्छादेवा २ँ॥ ऽऊंचिषेधिष्ण्याये॥ यारोचने
पुरस्तात्सूर्य्यस्ययाश्चावस्तादुपतिष्ठंन्तऽआपः॥ ४९॥ पुरीष्यासो
ऽअग्नयः॥ प्रावणेभिः सजोषसः॥ जुषन्तांयज्ञमद्रुहोनमीवा

स्य सूर्यस्य। परस्ता दाप उपतिष्ठन्ते या श्च अध स्ता दुप तिष्ठन्ते आपः ता श्च त्व मभि
जिगासि। त्व मेवैतैः रूपैः परिणमसी त्यभिप्रायः॥ ४९॥ पुरीष्यासः। बहुवचन मिष्ट
कापेक्षम्। ये पुरीष्याः पशव्याः पशुभ्यो हिताः अग्नय इष्टकाः। प्राव-
णेभिः। प्रुङ गतौ। प्रावणैः गमनैः। लोक व्याप्तिभिः। स जोषसः समानप्री

तय:समान सेविमो वा। समानं हि ते लोकं सेवन्ते। अहं इहत्यो हिता अतस्त:। ते न्नुपन्तां सेवन्तां यत्तम् अङ्हः अर्हिंमितार:। अनमीवा अ अनशना या वुभुचा निष्टत्ति करा इत्यर्थ:। इष: अन्नभक्ती: मही: महती: प्रभूता: ॥५०॥ (१) पश्चिमे उपदधाति। इडामग्ने। इडा मन्नं हे अग्ने पुरुदंसंवङ्कर्मसाधनभूतम्। यत्तु युत्वा उत्नाम् पशवो वा इडेति तद्वतो वदं

ऽइषोमही? ॥ ५० ॥ इडामग्ग्ने ॥ पुरुदꣳसꣳसनिङ्गो?शश्वत्तमꣳहवं मानायसाध ॥ स्यान्नं:सूनुस्तनयोव्विजावाग्ग्नेसातेसुमतिर्भूत्त्व

दधात इत्यनेनहे तुना। सनिं गो: गो: सम्बधिनों चर्मनिंदान पयोदधिष्टतादिकन्। शश्वत्तमंशाश्वतिकतमम् शाश्वतिककर्मं। अनपायिनीम् हवमानाय। यजमानाय। सहि देवानाह्वयति। साध प्रसाधय। एतदुक्तं भवति। अन्नं सोपसेचनं शाश्वति कतमं यजमानाय देहि।

(१) का० इडामग्नइति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरत्त इडामग्नइति ऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमेद्वे पादमात्र्यौ पद्येतिरश्ची-उदग्लक्षणे उपदध्यात्। उत्तरतोऽवस्थितो दक्षिणामुख इडामित्ति दक्षिण अयन्तदत्तुत्तरामि। तिष्ठतार्थ।

किञ्च। सान्नः सूनु स्तनयः भवेत्वा अस्माकं पुत्र औरसः। विजावा। प्रज्ञातिमान् यद्वा विनयशीलः। पितरं वा योजयति वीर्येण। य या सुमत्या त्वमेतत्करोषि सा ते भूत् अस्मे अस्मासु ॥ ५१ ॥ द्वितीय मुपदधाति। अयन्ते। व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥ (१) पुरस्ता

स्मे ॥ ५१ ॥ अयन्ते ॥ अयन्तेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोऽअरोचथाः ॥ तञ्जानन्नग्नऽआरोहाथानोवर्द्धयारयिम् ॥ ५२ ॥ चिदसि ॥ चिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदपरिचिदसितयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासी

दुपदधाति। चिदसि। चिञ् चयने। चितासि। सादयति। तया देवत या सादिता मती अङ्गिरस्वत् प्राणवत्। यथा हि प्राणः सर्व मङ्गम् व्याप्यस्थितः एवं त्व मपि। ध्रुवासीद निविशस्व। तया देवतयेति वाग्नेतेवता ङ्गिरस्व दिति प्राणो वा अङ्गिरा

(१) का० चिदसीतिपूर्वं दक्षिणत प्रतिमन्त्रम्। १७। १। १२। तदुत्तरतोगरसार्गे णदक्षिणागत्वाचिदसीतिप्रतिमन्त्रं पूर्वे-तिरश्चो उदग्लक्षणे दीर्घयोस्थितउदग् खउपदधाति चिदसीतुत्तराम्परिचिदसीतिदक्षिणाम्।

इति श्रुतिः। द्वितीया मुपधाति। परि चिदसि। परि स्रवंत श्चितासितया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥ (१) लोकं पृण सुपदधाति। लोकं पृण। यद्यादि लोकं स्थानं पृण पूरय। छिद्रं पृण पूरय। अग्ने त्वयवभूता भव। अथो अपि च सीद नि विशस्व ध्रुवा

द ॥ ५३ ॥ लोकम्पृंण ॥ छिद्रम्पृणाथोसीदध्रुवात्त्वम्॥ इन्द्राग्नी त्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५४ ॥ ताऽअस्य ॥ सूद

निश्चला त्वम्। इन्द्रा ग्नौ च। त्वां बृहस्पति श्च अस्मिन् योनौ स्थाने असीषदन् आसादयंतु। न हि मानुषो ध्वर्युः त्वां सादयितुं समर्थं इत्यभि प्रायः ॥ ५४ ॥ (२) सूददोह साधि-

(१) का० तिसृषु लोक म्पृणासमन्त्रोदशसुचइयो र्वाद्यश्चैकस्यां च ।१७।१।१७। आदौतिसृषुलोकम्पृणेष्टकासुतूष्णीमुपहितासुलोक म्पृणं त्वभिमन्त्रणम् ततोदशसुमन्त्र यद्वादोऽयोलोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततोदशसुततएकस्याम् एवमेकविंशतीष्टकागार्हपत्येस्युरितिसूत्रार्थं।

(२) का० निवेशमादनसूददोहसाउपधानादुत्तरेतयादेवतयाताऽअस्येति। १६। ७ १०। तयादेवतयेतिसादनम् ताअस्येति सूददोहसाधिवदनम् एवंनिवेशसर्वेत्रेतिसूत्रार्थं।

यदृति। ता अस्य। * अनुष्टुप्। यज्ञाहुति परिणाम भूता आप उच्यन्ते। व्यवहित पद प्रायो मन्त्रः। ता यज्ञपरिणाम भूता दिव इत्यन्तम्पद मिह संबध्यते। दिवः द्युलोकात् च्युताः। सूददो हसः। आपो वै सूदोन्न दोह इति श्रुतिः। अन्न सहिता आपः। अस्ये त्यस्य पदस्य विश इत्यनेन संबन्धः। यज्ञो वै विश इति श्रुतिः। अस्य शिवः अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्ति। पृश्नयः अन्नं वै पृश्नीतिः। एत

दोहसꣳसोमꣳश्रीणन्तिपृश्नयः॥ जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः॥ ५५॥ इन्द्रंविश्वाः॥ इन्द्रंविश्वाऽअवीवृधन्त्समुद्र

इक्तं भाति। अस्मिन् लोके पतित्वा आप ओषधि वनस्पत्य न्न भूताः सोमस्यो पकुर्वन्ति। कस्मि न्काले श्रीणन्ति। जन्मन्देवानाम्। संवत्सरो वै देवानां जन्मेति श्रुतिः। संवत्सर क्रतिनः संवत्सरे सोम यागः तदभि प्राय मेतत् त्रिष्वा रोचने सवनानि वै त्रीणि रोचनानी ति श्रुतिः। त्रि ष्वारोचने ष्विति वचन व्यत्ययः। त्रिषु सवनेषु। एवं

* इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टान्द्देवतानुष्टुप्।

श्रुतितो यं मन्त्रो व्याख्यातः ॥ ५५ ॥ (१) पुरीषंनि वपति । * इन्द्रं विश्वाः । ऐन्द्रा नुष्टुप् इन्द्रं विश्वाः सर्वाः गिरः स्तुतयः ऋग्यजुः साम लक्षणः । अवीवृधन् वर्द्धयन्ति । समुद्र व्यचसम् । समुद्र मिव विविधायनं नानागतिम् अक्षोभ्य वलं वा । रथीतमं रथीनाम् ।

व्यचसुङ्गिरः ॥ रथीतमꣳरथीनांवाजानाꣳसत्पतिम्पतिम् ॥ ५६ ॥

समितम् ॥ समितꣳसङ्कल्पेथाꣳसम्प्रियौरोचिष्णूसुमनस्यमानौ ॥

सर्वेषां रथिनां मध्ये रथ युद्ध लब्धातिशयम् वाजानां सत्पतिं पतिम् । वाजाना मन्नानां पतिं सताञ्च पतिम् । श्रुति स्मृति कर्मा नुष्ठातारः सन्त उक्ताः ॥ ५६ ॥ (२) चित्येनो

(१) का० चात्वालदेशात् पुरीष निवपतीन्द्रं विश्वाइति । १७ । १ । १८ । चात्वालस्थानात् कृदमानीयगार्हपत्यचितेरुपरि-क्षिपति ।

(२) का० समविलां छत्वोखानिवपति समितमिति समाविल यस्याः सासमविलाविभक्त्यलुकांछान्दस गार्हपत्यचिति मृत्पूरणेनपरिश्रित्समाहृत्यातन्मध्ये नोचैरुख्याग्निं स्थापयतिचतुर्मन्त्रैः

* इन्द्रदेवतामधुच्छन्दः सुतजे वृष्टानुष्टुप् ।

वुख्यं निवपति * समित मिति चतस्भि रुष्णिग् परिष्टा द्वृह त्युष्णिग् पंक्तिभि र्दग्नि देवत्याभिः। तृतीया वाग्नि देवत्या। समितम्। द्वितीय पाद प्रभृति। व्याख्यायते। यो युवां संप्रियौ संगति प्रियौ रोचिष्णु चरोचन शीलौ च। तौ सुमनस्य मानौ परस्परं शोभनं चिन्तयन्तौ। इष मन्न मूर्जंतदुप सेचनं सर्पिं रादि अभि संवसानौ अभ्यवहरन्तौ। वस्ते

इषमूर्ज्जमभिसंवसानौ ॥ ५७ ॥ संव्वाम्॥ संव्वाम्मनाᳪसिसंव्व्रतासमुचित्तान्न्याकरम् ॥ अग्नेपुरीष्ष्याधिपाभवत्त्वन्नऽइषमूर्ज्जं

र्यान्तरे वृत्तिः एत त्कुर्वाणौ समितम् इण गतौ। संगतिं कुरु तम् सङ्कल्पयेथां च। एक संकल्पौ। च भवत मित्ये त दाशास्महे ॥ ५७ ॥ † संवाम्। आसमस्करम्। आभिमुख्ये न स्थित्वा संस्कृतवान्। वां युवयो र्मनांसि। वुद्धय हंकार मनांसी ति वहुवचनम्। संव्रता। व्रत मिति कर्मनाम। संस्कृतवा अस्मि युवयोः कर्माणि। मम चित्ता-

* चतस्रोदग्निदेवताः समितम् उष्णिगिकाधिका अनियताक्षरपादत्वेप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात्।
† उपरिष्टाद्वृहती अष्टसप्तनवकयोदशाक्षरपादत्वादेकाधिका।

नि । चित शब्देन संस्कारा मनो गता उच्यन्ते। सङ्गतवा आभिमनो गता न्स स्का-
रान्। उकार: समुच्चयार्थीय:। एवं मन: कर्म संस्कारै रेकीभूतैरेकी भूतं त्वामेक देवता
भिमानिनं प्रार्थये। हे अग्ने पुरीष्य पशव्य अधिपाभव अधिपति र्भव। त्वन्न: अस्म-

स्यजमानायधेहि ॥ ५८ ॥ अग्नेत्त्वम् ॥ अग्नेत्त्वम्पुरीष्योरयिमा
न्पुष्टिमाँ२ ॥ असि ॥ शिवाऽकृत्वादिशऽसर्व्वाऽस्वंय्योनिमिहास
दऽ ॥ ५९ ॥ भवंतन्नऽ ॥ भवंतन्नऽसमनसौसचेतसावरेपसौ ॥ मा

भ्यम् इषं चोर्जं च यजमानाय च धेहि देहि। इय मन्त्र मूर्च्छां च तदुप सेचनं द-
ध्यादि ॥ ५८ ॥ * अग्ने त्वम्। हे अग्ने त्व पुरीष्य: रयिवा अ धनवा अ पुष्टिवा श्च
असि यत: अन: शिवा: कृत्वा दिश: सर्वा: स्वं योनि मिहासद:। इति व्याख्यातम ॥ ५९ ॥

---

* उष्याग्निदेवतोष्णिक् आर्ष्येकाधिका अनियताक्षरपादत्वात्।

य० व० सं० २७६ उ० भा०

* भवतन्न इति व्याख्यातम ॥ ६० ॥(१) उखां शिवा विसृञ्चति मातेव पुत्रम्। अनुष्टुप्। उखा स्तुतिः। ये य मुखा माता इव पुत्रं पृथिवी रूप मवस्थाय पुरीष्य पशव्यम् अग्निम्

युज्ञऽहिंऽसिष्टम्मायज्ञपतिञ्जातवेदसौशिवौभवतमद्यनः ॥ ६० ॥

मातेवपुत्त्रम् ॥ मातेवपुत्रम्पृथिवीपुरीष्यमग्निᳪस्वेयोनावभारु

षा ॥ ताम्विश्वैर्द्देवैर्ऋतुभिःसंविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्म्माविमु

स्थे स्वकीये उत्सङ्गे कृत्वा अभाः। प्रथम पुरुषस्य तद्रूपम् उखा शब्द सामानाधि करण्यात् अभारुखा अभार्षीत् धारितवती। ता मिदानीं कृत सत्यां सतीं विश्वे देवैः

११। का० सिकताभि समविलाकृत्वामातेवपुत्रमिति शिक्याद्विमुच्याभिवविधायासिस्वतिपयम्मध्ये तूष्णीम्। १७। १। १२। शून्यासुखासिकताभि सम्पूर्णमावेतेतिमन्त्रे षशिक्यात् पृथक्कृत्वाभिवदितिस्थपितागनेरुत्तरे ऽर्चिमात्रे गार्हं पत्यश्चितेरुपर्येवोखाभिधायतन्मध्ये तूष्णीन्दुग्ध सिच्चेदितिसूत्रार्थं।

---

* आर्षीपङ्क्ति अनियताक्षरपादत्वात् अग्निर्देवता।

क्रतुभि. संविदानः। अहो मइत्कर्मैतत मित्येवं संवादं कुर्वन् प्रजापति र्विश्वकर्मा च विमुञ्चतु थिक्वात् ॥ ६१ ॥ (१) नैर्ऋतीना मिष्टकाना मुपधानं तिसृभि रनुष्टुभि । असुन्वन्तम् सोमाभिष व मकुर्वाणम् यजमानं चान्यैः यज्ञ क्रतुभिः इच्छ परिगृह्णीष्व । कि-

ञ्चतु ॥ ६१ ॥ [७] असुंन्न्वन्तमयंजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्न्विं हितस्करस्य॥अन्न्यमस्मदिंच्छसातंऽइत्त्यानमोंदेविनिर्ऋतेतुब्भ्यंम-

स्तु। स्तेनस्य त्यामन्विहि। स्तेनस्य चौरस्य इत्यां गतिम् अनु कुर्वन् इहि। प्रपलाय्य याहि। तस्करस्य। तदेव यश्चौर कर्म क रोति नान्यत् सतस्करः सन् तस्कर इत्युच्यते। पुन रप्याह। अन्य मस्मदिच्छ अन्यं पुरुष मस्मत्तः इच्छ गृहीतुम्

(१) का० नैर्ऋती कृष्णास्तुषपक्काास्तिस्रोऽलक्षणा पादमात्रीर्हविर्यज्ञत्वोमवद् मेदक्षिणोत्तरा कृत्वादक्षिणामुखोऽनुपसृज्यासुन्वन्तमितिप्रत्यृचम्पराची १७ । १ । २२ । ततोऽध्वर्यु राजसूयेहविर्यज्ञत्वोमेयाः शोदेयस्तादृशैस्त्रयस्त्रिंशतोर्णद्रविणावासुन्वन्तमितिप्रत्यृच तिस्रोनैर्ऋतीसञ्ज्ञाइष्टकादक्षिणोत्तरा कृत्वाततस्ताअपसृज्यनुपदधाति। कीदृशी पाकेनकृष्णवर्णा तुषैरेवपक्का लक्षणहीना पद्या पराची मनाल मुखी। स्वयदक्षिणामुख पूर्वमुत्तरान्निधायततोदक्षिणेद्वे-इतिसूत्रार्थं।

सातं तव इत्था गतिः। एवं दण्डगर्भं मुक्त्वा अथ इदानीं साम्नाह। नमो देवि निर्ऋते तुभ्य मस्तु। हे देवि निर्ऋते तुभ्यम् नमः अस्तु ॥ ६२ ॥ नमः सुते नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्ऋते अस्तु। निर्ऋतिः कृच्छ्रापतिः भूमि र्वा। तिग्म सुत्सा इत्ते जोयस्याः सा तिग्मते जाः तस्याः सम्बोधनं हे तिग्मतेज.। अयस्मयं विचृत। अयो

स्तु ॥ ६२ ॥ नमःसुतेनिर्ऋतेतिग्मतेजोयस्मयंव्विचृताबन्धमेतम्॥ यमेनत्त्वंयम्म्यासंव्विदानोत्तमेनाकेऽअधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥ यस्यास्ते ॥ घोरऽआसञ्जुहोम्म्येषाम्बन्धानामवसर्ज्जनाय ॥ यान्त्वाजनो

मयं विच्छिन्धिवन्ध मेतम् येनाहं वद्धः अजस्र जीवभाव लक्षणेन। जनित्वा म्रियते मृत्वा जायत इति। किञ्च। यमेनाग्निना त्वं यम्या च पृथिव्या संविदानौ एकमती भूय। उत्तमेनाके उत्कृष्टे स्वर्गे अधिरोहय एनं यजमानम् ॥ ६३ ॥ यस्यास्ते। यस्याः तव हे घोरे निष मशीले। आसन् आस्ये मुखे जुहोमि हविः एषां बन्धानाम् अवसर्ज्जनाय विमोचना-

नाय। साच्च मेता मन्धान स्मतो विसृज। किञ्च। यां चत्वां जनो लोकः भूमि रिति कृत्वा प्रमन्दते स्तौति तां त्वा मह मपि स्तौमि। तथैव प्रतिष्ठा भूतानां जनयित्री मा ते व विभर्त्री त्यादिभि र्गुणैः। किञ्च। निर्ऋति त्वाम् हं परिवेद जानामि विश्वतः सर्वतः।

भूमिरितिंप्रमदंतेनिर्ऋतिन्त्वाहम्परिवेदविश्वतं ॥ ६४ ॥ यन्ते देवीनिर्ऋतिरावबन्धपाशंङ्ग्रीवास्वविचृत्त्यम् ॥ तन्तेव्विष्याम्यायुंषोनमध्यादथैतम्पितुमंद्धिप्रसूतः ॥ नमोभूत्यैयेदञ्चकार ॥ ६५ ॥

नितरां हि विदित आमन्त्रितो हिनस्ती त्यत एतान् बन्धान वसृज असक्तः ॥ ६४ ॥

(१) शिक्य रुक्म पाशेष्वा संदोः परेणा सयति। यन्ते देवी। त्रिष्टुप्। यजमान उच्यते यंते देवी निर्ऋतिः आबबन्ध आवद्धवती शिक्य पाशं रुक्म पाशं च। ग्रीवासु कण्ठे। अविचृत्यम्।

(१) का० शिक्य रुक्मपाशेष्वासदो परेणास्यतियतइति १७।२।४। शिक्य रुक्मपाश इष्टुं आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकात पश्चात्क्षिपति।

वृणो च्छेदने। अविच्छेद्यम् अनत्र खण्डनीयम् अनेनैव यजुषा तं पाशं ते तव विष्यामि। स्यति रूप सृष्टो विमोचने। विमुञ्चामि। आयुषो न मध्यात्। अग्नि र्वा आयु स्तस्ये त न्मध्यं य श्चितो गार्हपत्योभय त्यचित आहवनीयः नकारः संप्रत्यर्थे। अग्ने र्मध्यात् अथो न्मुक्तपाशः सन् अग्नि रूप मवस्थाय। यजमान एतं पितुमन्नम् अद्धि भक्षय। प्रसूतो

निवेशनः सङ्गमनः ॥ निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वारूपाभिचष्टे

भ्यनुज्ञातो नि र्ऋत्या। (१) उदपात्रं न्निषिच्य अन्तरात्मे ष्टक मुपतिष्ठन्ति। नमो भूत्यै। विराडे कपदा भूति र्देवत्या। नमो भूत्यै श्रिये या इद मग्निलक्षण कर्म चकार कृतवती ॥ ६५ ॥

(२) शाल्या द्वार्यो पस्थानम्। निवेशनः। त्रिष्टुप्। पृथिवी लोक संस्तुतो य मग्नि र्यो य मग्नि र्निवेशनः। निविशन्ते स्मि न्निति निवेशनः। संगच्छन्ते स्मि न्निति संगमनः। केषाम्।

(१) का० उदपात्रनिषिच्यान्तरात्मे कामुपतिष्ठन्तिनमोभूत्याइति १७।२।४। शिक्यादिनिरसनान्तरमात्मनोनैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णस्रमभन्त पूर्णोन्निनो य ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नमइतिमन्त्रे णोत्तिष्ठन्तिनैर्ऋतीसमीपादितिसूत्रार्थं।

(२) का० अनपेक्षमेत्यशलाद्वार्योपस्थानंनिवेशनइति १७।२।६। ब्रह्मयजमानाध्वर्यवोनैर्ऋत्युपधानदेशात् पश्चादपश्यन्त शालाङ्गच्छतिभध्वर्यु रेतशालाद्वारिभवगार्हपत्याचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते।

वसूनां धनानाम्। य आयं विश्वरूपा। सर्वाणि रूपाणि आहवनीय दक्षिणाग्न्य तिप्रणीता ग्नीध्र धिष्ण्य प्रभृतीनि। अभिचष्टे अभिपश्यते। शचीभिः स्वैः स्वै र्युक्तानि। कथं पश्यति। देव इव सविता। सत्य धर्मा अवितथ कर्मकारी। यश्च इन्द्रो न इन्द्र इवतस्थौ तस्थिवान्। समरे सङ्ग्रामे। पथीनां। परिपन्थिभिः सह। तं वयं स्तुम इति वाक्य शेषः॥६६॥

शचीभिः॥ देवऽइवसवितासत्यधर्मेन्द्रोनतस्थौसमरेपथीनाम्॥ ६६॥ सीरायुञ्जन्ति॥ कवयोयुगावितन्वतेपृथक्॥ धीरादेवेषुसु

(१) सीरं युज्यमान मभि मन्त्रयते गायत्री त्रिष्टुब्भ्याम्। सीरा युञ्जन्ति। सीराणि लाङ्गलानि युञ्जति। कवयो मेधाविनः। युगा वितन्वते। युगानि च वितन्वन्ति। पृथक् नाना। कथं भूताः कवयः युञ्जन्ति। धीराः धीमन्तः अग्नि क्षेत्रविदः। किमर्थं युञ्जन्ति। देवेषु सुम्नया। सुम्न मिति सुख नाम। द्वितीयार्थे तृतीया। देवेषु सुम्नं सुखम् कर्तु मिति शेषः।

(१) का० दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेणतिष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयत्ते सीरायुञ्जन्तीति १७।२।११। चितेर्दक्षिणश्रोणी पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्यु प्रतिप्रस्थातोत्तरासपूर्वषड्भिर्वादशभिश्चतुर्विंशत्यावाहर्षे युज्यमानमौदुम्बरहलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते।

यु० य० सं० २७९ उ० भा०

सोर कवि शब्दयो वैङ्करचनं पूजा।र्थं युगानि तु बहून्यपि यज्ञे भवन्ति ॥ ६७ ॥ युनक्तसीरा। सीराणि युनक्त वियुगा तनुध्वम् वितनुध्वम् युगानि आरग् योक्त्र प्रभृतिभिः। ततः कृते योनौ /वाहनादिभिः। वपत इह क्षेत्रे बीजं ब्रीह्यादि। गिराच वाचाच। या ओषधी रित्यादि कया। च शब्दा च्चमसेन च वपत। तथाच वपत यथा श्रुष्टिः अन्नजातिः ब्रीह्या-

म्नुया ॥ ६७ ॥ युनक्तसीरां ॥ युनक्तसीराव्वियुगातनुध्वङ्कृतेयोनौव्व पतेहबीजम् ॥ गिराचश्रुष्टिः सभराऽअसन्नोनेदीयऽइत्सृण्यः पक्व मेयात् ॥ ६८ ॥ शुनᳫं सु ॥ फालाव्विकृषन्तुभूमिᳫं शुनङ्कीनाशाऽअ

दिका सभराः सह भरसा फलव्रातेन वर्त्तत इति सभराः। सृन्तोय स्त्रीलिङ्गः शब्दः। आना- मित फलेत्यर्थः। असत् भवेत्। नोऽस्माकम् यथानेदीयः अन्तिकतमम्। इत् शब्दोनर्थकः। सृण्यः दात्रान् पक्वम् ओषधम् आ इयात् आगच्छेत्। एतदुक्तं भवति। अतिघनत्वा दोषधीनां निकटतम न्दात्र भूमे रच दात्रपूर्ं पक्व मोषध मागच्छेत् यथा तथा वपतेति ॥ ६८ ॥

(१) चतस्रः सीताः जपति चतसृभि ऋग्भिः। तत्र द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पंक्तिः चतुर्थ्य नुष्टुप्। शुनं सुफालाः। शुन मिति सुखनाम। सुखेन शोभन फालाः लाङ्गलाग्रस्थिताः। विकृषन्तु। विविधं कृषन्तु विलिखन्तु भूमिम् सुखेन च कीनाशाः हलिनः अभिगच्छन्तु वाहैः अनड्डिः सहिताः। अथैवं कृष्टे सति। शुना सीरा। शुनो वायुः। शु इत्यव्यक्तानुकरणम् शु एत्य

भियन्तुवाहैः॥ शुनासीराहविषातोशमानासुपिप्पलाऽओषधीःक र्त्तनास्मै॥ ६८॥ घृतेनसीता॥ घृतेनसीतामधुनासमंज्यतांवि

न्तरिक्षे। सीर आदित्यः सरणात्। वायुः दिव्यौ हविषा उदकेन। तोशति वधकर्मा। निघ्नन्तौ भूमिम् सुपिप्पलाः पिप्पल मिह फल मुच्यते। ओषधी कर्तन कुरुतम। द्वयो वैज्ञ वचनं छान्दसम् अस्मै अस्माकम्॥ ६८॥ घृतेन सीता। सीता समज्यताम् अनुमता इति परोक्षाभिधायी नि लौकिपदानि। सीते अभ्यावर्त्स्वेति प्रत्यक्षाभिधायिनी द्वेपदे एकस्मि

१। १। का० आत्मनिक्षपतानुपरिश्रित्फुनर्ठं० शुफालाइतिप्रत्यृचम् १७। २। १२। चितिस्थानेपरिश्रित्समीपेचतुर्ऋग्भिर्दक्षिणपश्चि-
मोत्तरपूर्वेषुचतस्र सीता. जपति।

न्मन्त्र वाक्ये। तत्र निरोधि समवायेतु भूयसां स्याद्धर्मि त्व मिति न्यायात्। प्रथमं वा नियम्येत कारणा व्यतिक्रमः स्या दिति च न्यायात्। तस्मा दुपक्रम प्रभृति व्याख्यायते। घृतेनो दकेन मधुना मधूदकेन समज्यताम् संसिच्यताम्। विश्वैः सर्वै देवैः अनुमता अभ्यनुज्ञाता। नरुद्भिश्च। मरुतो ह्वै वर्षास्ये शते। एव मधारोदकेन सिक्ता अभ्यनुज्ञाता च मरुदादिभि.।

प्रश्नैं हेवैरनुंमतामुरुद्भिः॥ ऊर्ज्जस्वतीपयसापिन्वमानास्मान्त्सीतेपयसाभ्यावंवृत्स्व॥ ७०॥ लाङ्गलम्पवीरवत्॥ लाङ्गलम्पवीरव

ऊर्जं वती अन्नवती। पयसा पयो दधि घृतादिभिः पिन्वमाना पूरयन्ती सर्वादिशः। अस्मान्सीते। सीता इति विभक्ति व्यत्ययः परोक्षत्वात् अस्मा नमति सीता अभ्यावहृत्स्व। स्वय। मभ्यावर्त्तता। मिति पुरुष व्यत्ययः॥ ७०॥ लाङ्गलं पवीरवत्। पवि र्धारोच्यते। सो स्यास्तीति पवीरं फालः रोमत्त्वर्थे। तदस्य लाङ्गलस्यास्ती ति पवीरव ल्लाङ्गलम् फाल संयुक्त मित्यर्थः। श्रुति स्तु लक्षणया व्याचष्टे। लाङ्गलं रयि मदिति। सुशेनम् शेव मिति सुख-नाम। शेभर सुखकरम्। सोमपि त्सरु। सोमं पिबतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन्

सोमपि यजमानेत्सरण शीलः त्सरु रुच्यते। भूमेः खनन शीलम्। यद्वा त्सरु हॅत्तम् सोमपि यजमाने पापं त्सरयति नाशयतीति सोमपि त्सरु। यद्वा। सोमः पीयते येन च मसेन ससोमपिः तस्य सोम्पेः त्सरु हत्तं लाङ्गलम्। नहि लाङ्गलस्य कर्मान्तरेण सोम चमसाः स्युः। यदित्थं भूतं लाङ्गलं तदुद्वपति उद्गमयति। गाम् अविं प्रफर्व्यं च पीवरीम्।

तत्सुशेवँ सोमपित्सरु ॥ तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहणम् ॥ ७१ ॥ कामं कामदुघे ॥ धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च ॥ इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥ वि

फर्वति गति कर्मा। प्रकर्षेण फर्व्यी गव्या प्रफर्वीं प्रथम युवतिः पीवरी उच्छून स्तनकपोला नासुद्वपति प्रस्थान द्रथवाहणम्। प्रस्थान संयुक्त मुत्कृष्ट जवो पेतं च रथवाहन मश्वम् उद्वपतो त्यनुषज्यते ॥ ७१ ॥ कामं कामदुघे। सीतो च्यते। हे कामदुघे कामानां प्रपूरणि कामं धुक्ष्व पूरय। केषा मित्यत आह। मित्राय वरुणाय च। इन्द्राय अश्विभ्याम्। पूष्णे

प्रजाभ्यः चोपधोभरः। चकारः समुच्चयार्थः सर्वत्रा नुपज्यते ॥ ७२ ॥ (१) अनडुहो विमुञ्चति। विमुचाध्वम्। गायत्री। एवं जगतः स्थिति निमित्त भूतां क्वषि मभि निर्वर्त्त्य क्वतक्वत्याः सन्तो विमुचाध्वं युगात्। हे अघ्न्याः अहन्तव्याः। देवयानाः देव कर्म कारिणः। यद्वा देव-

सुंन्यद्द्वम्॥ व्विमुंच्चद्ध्वमघ्न्यादेवयानाऽअगंन्मतमंसस्प्पारमस्य। ज्ज्योतिंरापाम ॥ ७३ ॥ सुजूरब्ब्दः। सुजूरब्ब्दोऽअयंवोभिःसजूरु

यान मार्गनिमित भूता अगन्म गतवन्तः अशनायोद्भवा तमसः पारमस्य। तदुक्तम्। योशना या पि पासे शोकं मोहं जरां मृत्यु मत्येतीति। तदेवस्पष्टयति। ज्योतिः आपाम। प्राप्त-वन्तः। परमात्म लक्षणं यज्ञ लक्षणं वा देव लक्षणं वा ॥ ७३ ॥ (२) कुश स्तम्बे जुहोति।

(१) का० अनडुहोविमुच्यविमुध्वमितिपशुवदुत्सृज्यदक्षिणाकालेऽध्वर्यवेददाति १७। २। २। वृषान्हलादियोज्यपशुवदित्यै-शानो दिगभ्यतिविसृजत्यध्वर्युं यजमानयसुत्व्यायांससीरांस्तानध्वर्यवेददातीतिसूत्रार्थं।

(२) का० पशष्टहोतिनोदृग्यसचभिजुहोतिसजूरब्दइति। तदानो संस्कृतेनजुह्वापशष्टहोतिनाज्येनक्वष्टामध्यस्थापितकुशस्त-म्बे सुचमूर्ध्वां कुर्वन्जुहोति।

सजूरब्दः। यजुरेतत्। सजूः समान ओपद्याः। अब्दः सम्वत्सरः। सहि अपो ददाति। अयवोभिः। यवाश्च अयवाश्च अर्द्धमासा मासाश्चो च्यन्ते। सजूः उषा अरुणीभिः। अरुण वर्णाभिर्गोभिर्किरणैः। सजोषसौ अश्विना अश्विनौ। दंसोभिः कर्मभिः। सजूः सूरः एतशेन

षाऽअरुणीभिः ॥ सुजोषसावश्विनादᳪसोभिःसुजूःसूरऽएतशेनसुजूर्वैश्वानुरऽइडयाघृतेनुस्वाहा ॥ ७४ ॥ [१३] याऽओषधीः ॥

अश्वेन। सजूर्वैश्वानर इडया। आग्नेयी पृथिवी इडा पृथिवी स्थानाया स्त्री तस्या अन्न ग्रहण युतरम्। गौर्वा गन्नं च इडा शब्दे नोच्यते। घृतेन हविषा स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ ७४ ॥ (१) क्षेत्रे सर्वौषधं वपति। * सप्त विंशति रनुष्टुभः। ओषधी स्तुतिः। मन्त्र

(१) का० याऽओषधीरितिलसर्वपल्युदपात्रवत् १७।६।८। पचभिस्तु चैवमसेनसर्वौषधवपत्ति। उदपात्रवदितिचतुर्थतु सीतासुयथाक्रष्टम्।

* अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टाओषधिदैवत्यायोश्वानेमिदासन्तोत्वना १०।१। सप्तविंशतिरनुष्टुभ सुयन्तुमेताया ८०। द्वादशमनुष्टुप्त्रा कुत्रापिकर्मस्वनियुक्ता पादाना न्यूनाधिक्येन्यूनाधिक्यं कार्यं।

दश तु वपने नियुक्ताः। या ओषधीः। या ओषधयः। पूर्वाः जाताः प्रथमजाताः। अन्याभ्य ओषधीभ्यः भविष्यत्काल सम्बन्धिनीभ्यः। देवेभ्यः ऋतुभ्यः। ऋतवो वैदेवा इति श्रुतिः। ऋतुभ्योर्थाय। ऋतव ओषधि सम्बद्धाः कर्त्तव्या इति। त्रियुगं पुरा। त्रीणि युगानि समाहृतानि त्रियुगं त्रिकाल मित्यर्थः। वसन्ते प्रावृषि शरदि। पुरा पूर्वेषु वसन्तादिषु।

याऽओषधीः पूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगम्पुरा॥ मनैनुबभ्रूणामहꣳशत न्धामानिसप्तचं॥ ७५॥ शतंव॑ः॥ शतंवोऽअम्बधामानिसहस्रंमुत

पूर्वस्मिन्हि सम्वत्सरे ओषधयः अग्नि चोले उत्पन्ते। किं न्निमित्तमि त्यत आह। मनैनु। मन्ये जानामि। तासां बभ्रूणां बभ्रू वर्णानाम् बभ्रूणाम्‌। अहं शतं धामानि। धाम शब्दः स्थान पर्य्यायः। सम्वत्सरो पलक्षित मे कैकं स्थानम् यदिदं शतायुः शतार्थः शतवीर्यः पुरुषः एतानि शतन्धामानि सप्तच य एवे मेशीर्षाः प्राणाः तान्‌ त दाह॥ ७५॥ शतम्वः हे ओषधयः शतम्वः युष्माकम् अम्ब मातरः धामानि जन्मानि। सहस्र सुतवो रुहः अपिच

सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति । अधा शतक्रत्वः । अथैवं सति हे शतक्रत्वः बहुकर्माणः । यूयं प्रजापति मिमं इमं वा यजमानं मे मम सम्बन्धिनम् अगदम् गदो व्याधिः अव्याधिं कृत कुरुत ॥ ७६ ॥ ओषधीः प्रति । हे ओषधयः प्रति मोदध्वं हृष्यत । पुष्पवतीः प्रसूवरीः । पुष्पवत्यः प्रसववत्य श्च सत्यः । ततो नन्तरम् अश्वा इव संग्राम्याः सजित्वरी सह जयन शीला

तवीरुहंः ॥ अधाशतक्रत्वोयूयमिमम्मेऽअगदङ्कृत ॥ ७६ ॥ ओषधीःप्प्रति ॥ मोदद्ध्वम्पुष्पवतीःप्प्रसूवरीः ॥ अश्वाऽइवसजित्वरीर्वीरुधःपारयिष्ण्वः ॥ ७७ ॥ ओषधीरिति ॥ मातरस्तद्वोदेवीरुप

भूत्वा वीरुधः विविधं व्याधिं रुधन्तीति वीरुधः । पारयिष्ण्वः । पारण शीला श्च भवत अस्माक मिति शेषः ॥७७॥ ओषधी रिति । हे ओषधयः या युयम् इति इत्थ मशन दानव्या ध्यपगमादि कुर्वन्त्यो मातरः जग न्निर्मात्र्यः ततो देवीः वः युष्मान् हे देव्यः उदब्रुवे उपसङ्गम्य ब्रुवे ब्रवीमि । प्रार्थयामि । सनेयं सम्भजेयम् अश्वं गां वासः आत्मान ञ्च । सनेयं तव यज्ञ पुरुष । प्रजापति

रूपिणाम् ॥ ७८ ॥ अश्वत्थेवः। चतुर्थः पादो त्र प्रथमं व्याख्यायते। यत्स नवथ पूरुषम्। यदा यूयं सनवथ संसेवध्वम् पूरुषं यजमानम्। अथ अश्वत्थे वः युष्माकं निषदनं मवस्थानम। पर्णेवः पलाश पर्णा मय्यां जुह्वाम् वः युष्माकं वसतिः स्थितिः होमार्थं मध्वर्युणा कृता। अश्वत्थ पर्णयो स्तद्धित लोप श्छान्दसः। अथापि तद्धितेन कृत्स्नव न्निगमा भवन्तीति। गो भाज

वभुवे ॥ सुनेयमश्वुङ्गामश्वासऽआत्मानन्तवंपूरुष ॥७८॥ अश्वत्थे वः ॥ अश्वत्थेवोनिषदनम्पर्णेवोव्वसतिष्कृता ॥ गोभाजऽइत्किला

इत्किला सथ। इत्कृत्वः पादपूरणः किले ति विद्या प्रकर्षे। ततो न्नोऽङ्गताः सत्यः। गो भाजः। गो शब्देना दित्यो भिधीयते। आदित्य भाजः यूयं किल भवथ। तदुक्तम्। अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठते। आदित्या ज्जायते वृष्टि र्वृष्टे रन्नन्ततः प्रजाः इति। यद्वा अश्वत्थे यतो निषदनम् तथाहि अश्वत्थे फलिते सर्वा ओषधयः फलवत्यो भवन्ति। पर्णे फलिते कोद्रवा दयः फलिनो भवन्ति गो भाजः पृथिवी भाजश्च उमाः सत्यः किल भवथ। तदु-

क्रम् । यद्वा पूरुषः संवेशनं भोजनादिभि रुपकारैः एवं दुरवभाव्यं गतयो यूय मित्यभि प्रायः ॥७९॥ यत्रौषधीः । यत्र यस्मि न्पुरुषे भैषज्यकर्तारि हे ओषधयो यूयं सग्मत । समा- गच्छत व्याधिं जेतुम् । कथमिव । राजानः समिताविव । यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रुं जेतु समागच्छन्ति । किन्तत्र स्यत आह । विप्रः ब्राह्मणः स उच्यते भिषक् वैद्यः । रक्षोहा च अमीव

सध्युत्संसनवंधुपूरुंषम् ॥ ७९ ॥ यत्रौषंधीः ॥ सुमग्मंतराजानःसमिं ताविव ॥ विप्रःसऽउंच्यतेभिषग्रंक्षोहामींवचातंनः ॥ ८० अश्वा वतींसोंमावतीम् ॥ अश्वावतींसोंमावतीमूर्ज्जयंन्तीमुदोंज

चातनश्च । अमीवा व्याधि । चातयति नाशने । व्याधि नाशनः ॥ ८० ॥ अश्वावतीम् । सर्वौषधी रिति बहुवचनोपदेशा दिहापि बहुवचनं भवति । या ओषधय स्थ अश्ववत्यः अश्व संपादिन्यः सोमवत्यः सोम याग संपादिन्यः ऊर्जयन्त्यः । ऊर्ज बल प्राणनयोः । बलं संपादिन्यः उदोजसः उद्गत मोजो यासां उदोजसः । ताः सर्वा ओषधीः अहम् आ

अवि त्सि जानामि । विदित्वा च अस्मै अरिष्टतातये । रिषति विनाशार्थः । नरिष्ट मरिष्ट मविनाशः तस्य तनन मरिष्टतातिः । अस्मै अरिष्ट विनाश तननाय भेषजं करोमी ति शेषः ॥ ८१ ॥ उच्छुमाः । उच्छ्वद् ईरत दृष्यनेन संवध्यते । उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशो भवन्ति शुष्माः वीर्याणि । ओषधीनां संवन्धीनि । कथ मिव । गावः गोष्ठा दिव

सम् ॥ आविंत्सिसर्व्वाऽओषधीरस्माऽअरिष्टतांतये ॥ ८१ ॥ उच्छुष्माऽ ॥ उच्छुष्माऽओषधीनाङ्गावोंगोष्ठादिवेरते॥ धनंॅसनिष्यन्तीनामात्मानन्तवंपूरुष ॥ ८२ ॥ इष्कृतिर्नाम ॥ वोमातायोयूयंॅस्थ

निः क्रान्तः । किं कुर्वतीनाम् । धनं सनिष्यन्तीनाम् संभजमानानां यजमानार्थम् आत्मानं च संभजमानानाम् तव यज्ञ पूरुष ॥ ८२ ॥ इष्कृति र्नाम । उप सर्गैकदेश लोपः छान्दसः । निष्क्रमणंविनाशनं व्याध्यादेः करोतीति निष्कृतिः । निष्कृति स्तावं द्युष्मदीयाया मातु र्नाम व्युत्पत्त्यभिप्रायम् । अथो अपि च यूयं स्थ भवथ निष्कृतीः व्याधि निष्क्रमणाः । किञ्च । सीराः

सह इरया अन्नेन वर्त्तन्त इति सीराः। पतत्रिणीः पतनशीलाः * स्थन भवथ। कुरुत नेत्यनर्थका उपजना भवन्तीति नकार उपजनः। कस्मिन्काले यूयमित्थं भूता भवथेत्यत आह। † यदा सयति निष्कृथ। अम रोगे। यदा आमया विनिस्थितं तस्य व्याधिं निष्कृथ निर्नाशय॥

निष्कृतीः॥ सीराःपतत्रिणीःस्थनयदामयतिनिष्कृथ॥८३॥ अतिविश्वाः परिष्ठास्तेनइवव्रजमक्रमुः॥ ओषधीःप्राचुच्यवुर्यत्किञ्चतन्वोरपः॥८४॥ यदिमाः॥ यदिमावाजयन्नहमोष

८४॥ अति विश्वाः। यदा अत्यक्रमुः आक्रामन्त तनूः विश्वा सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीनधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठा ओषधयः। कथमिव स्तेनइव व्रजम्। यथा स्तेनं तस्करः व्रजमत्यक्रामत् परिमुमोषिषया एव मत्यक्रमुः। अथानन्तरमेव ओषधयः ‡ प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति।

* तप्तनविप्यादिनाथस्यनादेश।

† यत् यस्मात् आमयति रुजति आमयाविनिमरेस्थितं रोगं निष्कृथ।

‡ च्युङ्गतौ लिडि[यि]ग्निट्टस्य, ध्व बर्णा[र्चा]डइविचङ्गत्ययेरूपम्।

यत्किञ्चि त्तन्वः शरीरस्य रपः। रपो रिप्र इति पापनामनी भवतः पाप जनितं व्याधि मित्यर्थः ॥ ८४ ॥ यदिमाः। यद्देव इमा वाजयन् पूजयन् अहम् ओषधीः हस्ते आदधे अस्थापयामि। अथानन्तर मेव। आत्मा यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति। कथमिव। पुराजीव गृभो यथा। जीव न्नेव हिंसार्थं यो गृह्यते पशु र्वान्यो वा मनुष्यादिः सजीव गृभ् तस्य जीव-गृभः प्रागेव यथा इति विषादाम्मृतोऽह मिति मन्यमः तस्य यथात्मा नश्येत् एवं व्याधे रात्मा

धीर्हस्तऽआदुधे ॥ आत्मायक्ष्मस्यनश्यतिपुराजीवगृभोयथा ॥ ८५॥
यस्यौषधीः ॥ प्रसर्पथाङ्गमङ्गम्परुष्परुः ॥ ततोयक्ष्मंव्विबाध

नश्यति। यदाह मोषधी र्हस्त आदध इति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥ यस्यौषधीः। यस्य रोगिणः हे ओषधयः प्रसर्पथ। अङ्गमङ्गम् परुष्परुः। सर्वाण्यङ्गानि सर्वाणि च पर्वाणी त्युक्तं भवति। परु शब्दः पर्व वचनः। तस्य रोगिण ततो यक्ष्मं विबाधध्वे। तत स्तस्मा दङ्गपर्व समुदायात् व्याध्यपगमं कुरुध्वे। कथ मिव। उग्रो मध्य मशी रिव। उग्रः क्षत्रियो वद्ध गोधाङ्गुलि त्राणः

सएव विशिष्यते मध्यमशी मध्यमं भागं शृणातीति मध्यमशीः स यथा शत्रून् बाधते एवं यूय मपि रोगिणो रोगं बाधध्वे इत्युपमार्थः। यद्वा। उग्रो रुद्रः स एव त्रिशूलं मध्यमेन शृणातीति मध्यमशीः स यथा युगान्ते सर्वं जगद्भस्मसात्करोति एवं यूय मपि व्याधिं कुरुध्वे ॥ ८६ ॥ साकं यक्ष्म। साकं सहेत्यर्थः। हे यक्ष्म सह प्रपतः प्रणश्य। चाषेण पक्षिणा किकिदी-

दृद्धऽउग्रोमंध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥ साकंयक्ष्म ॥ साकंयक्ष्मप्रपतचा षेणकिकिदीविना ॥ साकंवातस्यध्राज्यासाकन्नंश्यनिहाकया ॥ ८७ ॥ अन्यावः ॥ अन्यावोऽअन्यामंवत्वन्यान्यस्याऽउपावत ॥

विना शब्दानुकरण मेतत्। किकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत। सहि तव सार्थ उचितः। साकं वातस्य भ्राज्या। गत्या प्रपत। साकं नश्य प्रपलाहि। निहाकया। निहन्ति काय मिति निहाकानिकृतिः कृच्छ्रापत्तिः तया कृच्छ्रापत्त्या सहनश्य हे यक्ष्म। यद्वा शब्दा नुकरण मेतत्। हा कष्टं निर्गतो हं कया ओषध्या एवं रूपया शब्दा नुकरण भक्त्या। सह नश्य हे यक्ष्म अपुनरागमनाय ॥ ८७ ॥ शतम् ६०० ॥ अन्यावः। हे ओषधयः

अन्या ओषधिः वः युष्माकम् अन्या मोषधिम् अवतु पालयतु। अन्याच ओषधिः अन्यस्याः ओषध्याः प्रभावम् उपावते पुरुष वचन व्यत्ययः। उपावतु उपगम्य पालयतु। तायूयमेव सर्वाः संविदानाः संगच्छमानाः। इदंमे मम प्रावत प्रपालयतु। वचः वचनमार्षम् ॥ ८८ ॥

ताःसर्व्वाःसंव्विदानाऽइदम्मेप्प्रावतावचः ॥ ८८ ॥ याःफलिनीः ॥ याःफलिनीर्य्याऽअफलाऽअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः ॥ बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुञ्चन्त्वंहसः ॥ ८९ मुञ्चन्तुमा ॥ शपथ्यादथोव्वरुण्या

याः फलिनीः। या ओषधयः फलवत्यः याश्च अफलाः फलरहिताः। या अपुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणी पुष्पवत्यः। बृहस्पतिना अभ्यनुज्ञाताः ताः नः अस्मान् मुचन्तु अंहसः पापात् ॥ ८९ ॥ * इत उत्तर मनारभ्य वाद मन्त्राः। तेषां लिङ्गतो विनियोगः। मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् शपथ निमित्ता त्किल्बिषात्। अथो अपि च वरुण्यात्। वरुण निबन्धनात्। उत-

* एवमौषधिरूपाणि पञ्चवर्णानिमयमातानि।

अथो अपिच। यमस्य सम्बन्धिनः पड्वीशात् वन्धनात्। पड्वीशशब्दो वन्धन वचनः। सन्दान मश्वन्त पड्वीशमिति हृश्यते। किञ्च। सर्वस्मात् च देव निमित्ता त्किल्बिपात् मुञ्चन्तु। यत्किञ्चिद्विनास्ति पापंकर्त्तुः सम्बन्धि तत्किल्बिपमित्युच्यते ब्रह्महत्यादि॥ ९०॥ अवपतन्तीः। अवाचीन पतन्त्यः अवदन् उक्तवत्यः। दिवः परि दिवोद्युलोकात् औपधयः। किम वदन्ति

दुत॥ अथोयमस्यपड्वीशात्सर्व्वस्माद्देवकिल्बिषात्॥ ९०॥ अवपत न्तीरवदन्॥ अवपतन्तीरवदन्दिवऽओषधयस्प्परि॥ यञ्जीवमश्नव वामहैनसरिष्याति पूरुषः॥ ९१॥ याऽओषधीः याऽओषधीःसोम

इत आह। यञ्जीव मनुक्रान्त प्राणम् अश्न वाम हे व्याप्नुमः। नसरिष्याति विनश्यति पूरुषः। छान्दसं दीर्घत्वम॥ ९१॥ या ओषधीः। याओषधयः सोमराज्ञ्यः सोमराजा आसा मिति। सोमराज्ञ्यः। वह्वः अनन्ताः। शतविचक्षणाः वहुवीर्याः। वह्वोवा स्तोतारोविचक्षणा आसां वहुविचक्षणाः। तासामोषधीनां मध्येत्वंभवसि उत्तमायतः अतः अलङ्कामाय भव।

शन्नमुखञ्च हृदयाय भव ॥ ९२ ॥ या ओषधीः। यायूय हे ओषधयः सोमराज्ञ्यः विष्ठिताः विविधं स्थिताः पृथिवीम् अनु। ताः बृहस्पति प्रसूताः अस्यै ओषधैव सन्दत्तवीर्यम्। येनेयं यजुर्वीर्यां भरतीत्यभिप्रायः ॥९३॥ याश्च याश्च ओषधयः इदंवच उपशृण्वन्ति समीपस्थिताः। याश्च

याश्चौषधीर्विचक्षणाः ॥ तासांमसित्त्वमुत्तमारङ्कामायशं हृदे ॥ ९२ ॥ याऽओषधीः ॥ याऽओषधीःसोमराज्ञीर्विष्ठिताःपृथिवीमनु ॥ बृहस्पतिप्रसूताऽअस्यैसन्दत्तवीर्यम् ॥ ९३ ॥ याश्च ॥ याश्चेदमुपशृण्वन्तियाश्चदूरम्परागताः ॥ सर्वाःसङ्गत्यवीरुधोस्यैसन्दत्तवीर्यम् ॥९४॥ मावः ॥ मावोरिषत्खनितायस्मैचाहङ्खना

अतिदूरम्परागताः दूरदेशव्यवहिताः ताः सन्निधानो ह्यत्याहंब्रवीमि। सर्वाः सङ्गत्य सम्भूय। हे वीरुधः विरोहणाः अस्यै सन्दत्तवीर्यम् प्रभावम् ॥ ९४ ॥ मावोरिषत्। मारिषतुमाविन-

शत्रु। वोयुस्माकं खनिता। यस्मै च पुरुषाय अहं खनामि वःयुष्मान्। किञ्च। द्विपात् स्त्रोपुंसम् चतुष्पात् गवादि। संख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दान्तस्यलोपः। अस्माकं सर्वमस्तु अनातुरमनाकुलम्। युष्मत्प्रसादादिति शेषः॥ ९५॥ ओषधयःसम्। ओषधयः समवदन्त सम्वादं कृतवत्यः। सोमेनसहराज्ञा। सोमहि ओषधिनां राजा। किंसमवदन्त। यस्मै

मिवं॥ द्विपाच्चतुष्पादस्माकꣳ सर्वमस्त्वनातुरम्॥ ९५॥ ओषधयःसम्॥ ओषधयःसमवदन्तसोमेनसहराज्ञा॥ यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तꣳराजन्पारयामसि॥ ९६॥ नाशयित्रीबलासस्यार्शसउप

पुरुषाय भेषज्यं कृणोतिकरोति ब्राह्मणः तमातुरं हे सोमराजन् पारयामसि पारयामः उत्तारयामोव्याधेः। सोमेनसह सम्वादोव्याध्यपगमदृढीकरणार्थः॥ ९६॥ नाशयित्री। नाशयित्री बलासस्यबलमस्यति निक्षिपतीति बलासः क्षयः अर्शसः शूलव्याधेः। उपचिताम्। शरीरेये उपचीयन्ते। स्त्रपधुगदश्लीपदप्रभृतयः। तेषाञ्च त्व नाशनीभवसि। अथोशतस्य यक्ष्माणा

मपिवह्नां व्याधीनां नाशयित्रीत्वमसि। पाकारो: अरुः क्षतमुच्यते। सुखपाकक्षतादेर्नाशयि-
नीत्वमसि। यद्वा रुक्‌दीप्तौ। अन्नपाकस्य अरुः अदीप्तिर्मन्दाग्नि त्वं तस्य च रुग्नाशिनी
भवसि ॥ ९७ ॥ त्वाङ्गन्धर्वाः यतस्त्व मित्थं भूता असि अतः। त्वां गन्धर्वाः अखनन्।

चितांमसि ॥ अथोंशुतस्ययक्ष्मांणाम्माकारोरंसिनाशंनी ॥ ९७ ॥
त्वाङ्गंन्धर्वाः ॥ त्वाङ्गंन्धर्वाऽअंखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वाम्बृहस्पतिंः ॥
त्वामोंपधेसोमोराजांविद्वान्यक्ष्मांदमुच्यत ॥ ९८ ॥ सहंस्वमे ॥
सहंस्वमेऽअरांतीःसहंस्वपृतनायुतः ॥ सहंस्वसर्वंम्पाप्मानं सहंमा

अभिलषित कामप्राप्त्यर्थम्। त्वां च इन्द्रः त्वां च बृहस्पतिः त्वां च हे ओषधे सोम-
राजा विद्वान् जानानः उपयोगम् यक्ष्मान्महाव्याधेः अमुच्यत मुक्तः ॥ ९८ ॥ सहस्वमे।
यतस्त्वमित्थंभूताच अतोहंयावे। सहस्वअभिभव मेमम अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः।

सहस्वच अभिभवस्व पृतनायतः। पृतनाः संग्रामः संग्रामकामान् शत्रून् सहस्वच अभिभवस्वच सर्वंपाप्मानं सर्वमशुभम्। कस्मादभिभवनकर्मणि त्वमस्माभिर्नियुज्यसे इतिचेत्। यतः सहमानासि अभिभवनशीलासि त्वं हे ओषधे ॥ ९९ ॥ दीर्घायुस्ते। पुनरपि त्वां प्रार्थयामः। हे ओषधे खनिता अहं भूयासम् यस्मै च आतुराय त्वां खनामि सच दीर्घायुर्भूयात्। अथो-

नास्योषधे ॥ ९९ ॥ दीर्घायुस्ते ॥ दीर्घायुस्तऽओषधेखनितायस्मैचत्त्वाखनाम्यहम् ॥ अथोत्वन्दीर्घायुर्भूत्वाशतवल्शाविरोहतात् ॥ १०० ॥ त्वमुत्तमा ॥ स्योषधेतवव्वृक्षाऽउपस्तयः ॥ उपस्ति

अपिच त्वं दीर्घायुर्भूत्वा अनवखण्डितायुर्भूत्वा शतवल्शा। वल्शशब्दोंकुरवचनः बह्वङ्कुरा-विरोहतात् विरोह। वृक्षोन्मातङ्गाश्वपोत्यादिनातातङ्ङादेशः। अनवखण्डितमूलात्त्व मनेकैरङ्कुरैः संतिष्ठस्व त्याशीः ॥ १०० ॥ त्वमुत्तमा असि हे ओषधे। तवचवृक्षाः शालतमालादयः उपस्तयः। उपकाराय ओषधीनांनिष्ठन्तीत्युपस्तयः तवहिताः प्रसर्पन्ति। नच

ष्टनाणांभोग्याभवन्ति अयथातथेमेष्टचाउपस्तय: यथात्वत्प्रसादात् उपस्ति: अस्तु सपुरुष: अस्मा-
कम् य:अस्मान्। अभिदासति। दसूउपक्षये। अभि हन्ति ॥ १०१ ॥ (१) चतस्रो लोकेष्टका
अतस्ताभि र्ऋग्भिरुपदधाति। मामा। कायौत्रिष्टुप्। मामाहिंसीत् पूर्व: प्रतिषेधार्थीय:

रस्तुसोऽस्माकंव्वोऽअस्माँर ॥ ऽअभिदासति ॥ १०१ ॥ [२७] मा
माहिंसीज्जनिताय: पृथिव्यायोवादिवंसुत्यधर्म्माव्व्यानट् ॥ य

उत्तरोस्मदादेश:। माहिंसीन्माज्जनिताय: जनितामन्त्रइतिणिचोलोप: ज्जनयिताय: पृथिव्या:
प्रजापति:। योवादिवंमत्यधर्माव्यानट्। वाशब्द: समुच्चयार्थीय:। व्यानडितिव्याप्तिकर्मा। अनु-
त्यात्सृजते रुपैर्व्याख्यात: यश्चदिवं सत्यधर्मा सत्यधारण: व्यानट्असृजत्। यश्चआप श्चन्द्रा:

अनोरभ्याधीता, समाप्ता।

(१) का० लोगेष्टका स्फेरनाद्दल्यवहिवदेरनूत्कात्वेप्रदधातित्तिष्ठन्मामाहिंसीदितिप्रत्यृचप्रतिदिश पुरस्तात्प्रथमम्। ततो-ऽप्यु स्फेनवेदिवहि प्रदेशाल्लोगेष्टकायतुरोमृत्खण्डान् यथाप्रमाणानानीयात्मनोदक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्राप्रान्ते षुपूर्वादिष्ठन् मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादितिसूत्रार्थ।

प्रथमोजजान। मनुष्यावा आपश्चन्द्राइतिश्रुतिः। मनुष्याएवहि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः। यद्वा। यश्चापः चायनीयाः प्रथमः शरीरीजनितवान्। अपांचायनीयानां कारणभूतानां जननेन योमनुष्यान् जनितवान् इतिकारणेकार्योपचारः। कस्मै देवायहविषाविधेम। यद्दृत्यम्भूतः कःप्रजापति तस्मैकस्मै कायइतिप्राप्ते स्मैआदेशश्छान्दसः। सर्व-

प्रचापश्चन्द्राऽप्रथमोजजानुकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥१०२॥ अभ्यावर्त्तस्व ॥ पृथिवियज्ञेनपयसासह ॥ वपान्तेऽअग्निरिषितोऽअरो

नाम्नःस्मै इतिङ्पाणिनिः नचैतत्सर्वनाम देवतात्वात् प्रजापतयेहविषा हविरितिविभक्तिव्ययः। विदधाति दानकर्मा। तस्मै प्रजापतये हविर्देमइतिसंबन्धः॥ १०२ ॥ * दक्षिणत-उपदधाति। अभ्यावर्तस्व अभिमुखोभव। अग्निंमत्वाहृताभवहेर्पृथिवि। यज्ञेनयज्ञसाधनभूतेनहविषा। पयसासह। कस्मात्कारणादित्यतआह। वपान्ते। वपांपृष्ठे तेतव अग्निः

* चग्निदैवत्याचविक्।

दूपितः प्रजापतिप्रेपितः अरोहत् आरूढवान् ॥ १०३ ॥ * पश्चादुपदधाति । अग्ने यत्ते । आग्नेयीगायत्री । हे अग्ने यत्तेतव शुक्रं सारं शक्तिश । यच्चचन्द्रमाआह्लादनीयम् यच्चपूतं पवित्रम् यच्च यज्ञियंयज्ञार्हम् तद्देवेभ्योर्थाय । देवेभ्योवा सकाशात् भरामसि संभरामः ॥ १०४ ॥

हत् ॥ १०३ ॥ अग्नेयत् ॥ अग्नेयत्तेशुक्रंयच्चन्द्रंयत्पूतंयच्च यज्ञियम् ॥ तद्देवेभ्योभरामसि ॥ १०४ ॥ इषमूर्जम् ॥ इषमूर्जमहमितआदमृतस्ययोनिम्महिषस्यधाराम् ॥ आमागोषुविशत्वा

* उत्तरत उपदधाति । इषमूर्जम् । त्रिष्टुप् । आर्षी: मायोमन्त्रः । अस्मिन्मन्त्रेविशेषणविशेष्यभावात् यत्तद्भ्यांवाक्यपरिपूर्त्तिः क्रियते । यत् इषमन्नंयच्च ऊर्जंतदुपसेचनन्दधि पयोघृतादिकम् अहम् इतः उदीच्यादिशः । आदम्आददेगृहीतवान् । यच्चऋतस्य सत्यस्ययोनिं स्थानं

* चंद्रिदैवत्यागायत्रीपदा । स्वीयादिष्टकोपधाने नियुक्ता ।

* वायोर्द्वर्षी त्रिष्टुप् पादत्रयमोपरतोविष्टकोपधाने । विनियोग ।

तिस्रोनिद्या अहमाददे। यच्चमहिषस्य महतः इच्छावतश्चाग्नेः धारान आङतिमहमाददे। उदीच्यांदिशः। एतत्सर्वम् आमागोपुविशत्वातनूषु। आविशतुमां गोपुतनूषुच पुत्रपौत्रादिकासु। (१) सिकताः प्रक्षिपति। जहामि परित्यजामि उदीच्यांदिशिस्थापयामि। सेदिम् अवसादम् अनिरामनन्ताम् अमीवांव्याधिम् ॥ १०५ ॥ (२) अग्ने येन षड्चेन सिकतानिवपति।

तनूषुजहामिसेदिमनिरामममीवाम् ॥ १०५ ॥ अग्नेतव ॥ अग्नेतव श्रवोवयोमहिभ्राजन्तेऽअर्च्चयोविभावसो ॥ बृहद्भानोशवसा

अग्नेतव। प्रथमेविराट्पंक्ती। तिस्रः सतोबृहत्यः पञ्चोपरिष्टाज्ज्योतिः। हे अग्नेतवसंबन्धीधूमः। श्रवोवयः। अमुष्मिन्लोके श्रावयतीतिश्रवः वयोन्नम् तस्याङतिपरिणामद्वारेण निमित्तभूतत्वात् धूमोवयरित्युच्यते। धूमोवाअस्यश्रवोवयः सह्येन ममुष्मिन् लोके श्रावयतीति श्रुतिः। एवंप्रभावस्तवधूमः। अथमहि। महत्। भ्राजन्ते। अर्चयः अर्चीषीतिलिङ्गव्यत्ययः।

(१) का० उत्तरस्या सिकता प्रमार्ष्टि जहामिसेदिमिति। उत्तरलोगेष्ट कात सिकता पात्तयन्ति।

(२) का० अग्ने तवेतिसिकतान्युपच्छादयत्यात्मानम् षड्चेनोत्तरवेदीसिकता प्रक्षिप्यताभि पुच्छपक्षविनात्मानच्छादयेत्।

हेविभावसोविभूतधन। किञ्च। हेऽस्मद्भानोमहादीप्ते शवसाबलेन सहितंवाजमन्नम् उक्थ्यम् उक्थ्याहंयज्ञार्हम्। दधासि ददासि दाशुषेहवींषि दत्तवतेयजमानाय। हे कवेक्रान्तदर्शन ॥१०६॥ पावकवर्चाः। हेअग्ने यस्त्वं पावकवर्चाः पावकशक्तिः शुक्रवर्चाश्चशुक्रशक्तिश्च अनूनवर्चाश्च अपरिहीणशक्तिः सन् अन्यूनशक्तिर्वासन्। उदियर्षिउद्गच्छसि। भानुनादीप्त्या। यश्चत्वंपु-

व्वाजमुक्थ्यन्दधासिदाशुषे कवे ॥१०६॥ पावकवर्चाःशुक्रवर्चाः ॥ पावकवर्चाःशुक्रवर्चाऽअनूनवर्चाऽउदियर्षिभानुना ॥ पुत्रोमातराविचरन्नुपावसिपृणक्षिरोदसीऽउभे ॥ १०७ ॥ ऊर्जोनपात् ॥

त्रइव मातरा मातापितरौ। उत्तमेवयसिविचरन्उपचरन्। उपावसि। उपसङ्गम्यपालयसि। सदेशमनुष्यञ्जगत्। यश्चत्वंपृणक्षिपूरयसि रोदसीद्यावापृथिव्यौ। उभेअपि इमेवे द्यावापृथिवीरोदसी तेएषउभेपृणक्ति धूमेनान्नंहृद्येमामितिश्रुतिः तंत्वांस्तुम इतिवाक्यशेषः ॥ १०७ ॥ ऊर्जोनपात्। ऊर्कशब्देनाद्यउच्यन्ते। नपाच्छब्देनचपौत्रः। हेअपांपौत्र। अन्नरसोपधिवनस्-

तया जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्योग्निर्जायते । एवमपान्नपादग्निः । जातवेदः जातप्रज्ञानः । सुशस्तिभिः साधुशंसनैः स्तुतइतिशेषः । मन्दस्वदीप्यस्व । धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः हितः निहितः । स्थापितः । कस्मात्त्वांयजसेत्तस्त्रूसदृत्यवेद्याह । त्वेइषः सन्दधुर्भूरिवर्पसः । त्वयिइषः अन्नानिहविर्लक्षणानिसंदधुः जुहुवुः भूरिवर्पसः । वर्पइतिरूपनाम । बहुरूपा यज-

जञ्जोनपाज्जातवेदःसुशस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः ॥ त्वेइषःसन्दधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयोवामजाताः ॥ १०८ ॥ दूरञ्ज्यन्नग्ने ॥ प्रथयस्वजन्तुभिरस्मेरायोऽअमर्त्य ॥ सदर्शतस्यवपुषोवि

मानाः जगदात्मत्वेनोपगताः । चित्रोतयः । चायनीयानि अवनानितर्पणानि येषांतेचित्रोतयः । वामजाताः । वननीयजन्मानः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्नाः । अतस्त्वंमन्दस्वेतिसंबन्धः ॥ १०८ ॥ इरज्यन् । अत्रोपरितनोर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । स इत्यस्य च पदस्य स्थाने यदोष्टत्तिः । सर्वं नामसामान्यात् वाक्यवशाच्च विभक्ति व्यत्ययोत्र कर्त्तव्यः । सदर्शतस्य वपुषो विराजसि ।

यस्त्वं दर्शनोयेन वपुषाशरीरेण ज्वालालक्षणेन विराजसिदेदीप्यमे पृणक्षिपूरयसि। सान-श्चिन्त्विन्तनम् क्रतुंसङ्कल्पम् तन्त्वांब्रवीमि। दूरज्यन्दीप्यमानः हे अग्ने प्रथयस्व पृथुर्भव। स्वार्थेणिच्। जन्तुभिः मनुष्यैरध्वर्युप्रभृतिभिः चीयमान इति शेषः। अस्मे अस्मासुचरायो धनानि धारयन् स्थापयन् प्रथयस्वेत्यनुषज्यते। हे अमर्त्य अमरणधर्मन्॥ १०८॥ इष्क-

राजसिपुणाद्विंसानुसिङ्क्रतुंम्॥ १०९॥ इष्कर्त्तारमद्ध्वरस्य॥ इ ष्कर्त्तारमद्ध्वरस्यप्रचेतसङ्क्षयन्तुᳬराधसोमहः॥ रातिंवामस्यसु

कर्त्तारम् यन्तमिष्कर्त्तारम् (१) निरुप सर्गस्यादिलोपः। निश्चयेन कर्त्तारम् अध्वरस्ययज्ञस्य। प्रचे-तसम्प्रकृष्टप्रज्ञानम्। क्षयन्तम् क्षिनिवासगत्योः। क्षयन्तन्नि वसन्तम् राधसोमहः। राध इति धननाम। सप्तम्यर्थेपष्ठी। राधसिमहतिस्तुमः। सत्त्वं रातिन्दानं दधासि। कस्यसम्व-न्विनीम् वामस्यवननीयस्य दातुः सम्बन्धिनीम् कथं भूताम् सुभगाम् भगशब्दोधनवचनः किञ्च।

(१) का० निरुद्धोवङ्कलमितिप्रातिशाख्यसूत्रे षनिरुपसर्गस्यादिलोप।

महोमिषम् महतीञ्च इष्टं दृष्टिमन्नं वादधासि। सानसिम्पुराणञ्च रयिन्धनम् सर्व्यमाणविषयं निधानलक्षणं दधासि॥ ११०॥ (१) ऋतावानम् *। यत्त्वा ऋतवानं सत्यवन्तम्महिम्महान्तम्। विश्वदर्शतम् सर्वस्यदर्शनीयम् अग्निम् अन्यदेवतानिवृत्त्यर्थोग्निशब्दः। सुम्नायवस्सायदधिरे स्थापितवन्त.। पुरोगतः। आहवनीयात्मनाजनाः यजमानाः। तन्त्वाम् युत्कर्णम् श्रुत्या श्राह्वानं

भर्गाम्महीमिषन्दधासिसानसिꣳरयिम् ॥११०॥ ऋतावानम्महिषम्॥ विश्वदर्शतमग्निꣳसुम्नायन्दधिरे पुरोजनाः॥ श्रुत्कर्णꣳसप्रथस्तमन्त्वागिरादैव्यम्मानुषायुगा॥ १११॥ आप्यायस्व॥ समेतुतेवि

युत्वा चानुतिष्ठतियःमच्छुत्कर्णः। सप्रथस्तमम् सर्वतः पृथुतमम् आर्द्रं नभोनवच्छिन्नगति विस्तानम् गिरानाचास्तुत्या। दैव्यं देवम् स्वार्थेयत्प्रत्ययः। मानुषामनुष्याः। युगा। युगशब्दः कालवचनः।

(१) अन्यवरश्मि मति सुमति श्वेत्यादिना सूत्रेण दीर्घः। प्राति० अ० ३। सू० ८८।

* उपरिष्टा ज्योति। यत्साम्य पादात्तदशाक्षराणुर्वीष्टाक्षर सोपरिष्टाज्ज्योति।

त्कालेनिमित्तभूतैः पूर्णमासममावस्यादिभिराह्वयन्ति ॥ १११ ॥ (१) सिकताअभिमृशति । आप्यायस्व । तिस्रः सौम्याः गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यांविनियोगः । आप्यायस्वआत्मानमभिवर्द्धय । कथंकृत्वा । समेतुते । समा गच्छतु तवविश्वतः सर्वतः हेसोमवृष्ण्यं सर्वभूतवीजम् । ततस्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्ण्येनभव । वाजस्यान्नस्य सङ्गथेसङ्गमने । अन्नभावं

प्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यम् ॥ भवावाजस्यसङ्गथे ॥ ११२ ॥ सन्ते ॥ सन्ते पयाᳬसिसमुयन्तुवाजाः संवृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ॥ आप्यायमानोऽअमृतायसोमदिविश्रवाᳬस्युत्तमानिधिष्व ॥ ११३ ॥ आ

प्नुहि अन्नं वा प्राप्नुहि ॥ ११२ ॥ संतेपयांसि । संयन्तुतेतव पयांसिरसाः सारभूताः संयन्तु च वाजाः अन्नानि । संयन्तु च वृष्ण्यानि रेतांसि । अभिमातिषाहः पाप्मनाभिभवतु सोमस्य ततः तेः पयोन्नवृष्ण्यैः आप्यायमानः अमृताय भव । प्रजात्यै अमरणधर्मिण्यै भव । प्रजात्यान्तदमृतं

(१) का० आप्यायस्वेतिसिकतालम्भनमृग्भ्याम् १७ । २ । १६ । आत्मनिविस्तारिता सिकता स्पृशतिऋग्द्वयेन ।

दधाति तस्मात्सजातिरस्तेतिश्रुतिः। हेसोम ततो दिविद्युलोके यवांसिचन्द्ररूपाणि उत्तमानि अङ्गतिपरिणामजनितानि। धिष्वधारयस्व ॥ ११२ ॥ आप्यायस्व। हेसोमत्वमात्मानमाप्यायस्व। मदिन्तममदयितृतम। यद्वा मदोस्यास्तीति मदी अतिशयेन मदीमदिन्तमः। नाद्घस्येति नुट्। विश्वेभिः सर्वैः रंशुभिः। ततः समर्थः सन् भव नः अस्माकम् सप्रथस्तमः सखा। सर्वतः

प्यायस्व ॥ मदिन्तमसोमविश्वेभिरंशुभिः ॥ * भवानः सुप्रथस्तमः सखावृधे ॥ ११४ ॥ आते ॥ वत्सोमनोयमत्परमाच्चित्सधस्थात् ॥

प्रथयितृतमः सखा। वृधे। वर्द्धनाय ॥ ११४ ॥ (१) हौत्रम्। आतेवत्सः। आग्नेय्यस्त्रिष्टोगायत्र्यः। हेअग्ने आयमत् गृहीतवान् तेनवत्सः पयोजीवनसामान्याद्यजमानोवत्सउक्तः। सद्धिपयोव्रतोभवति। मनः अन्तः करणम् परमाच्चित्सधस्थात्। चिच्छब्दोप्यर्थे। परमादपिसहस्थानात् आहृत्येतिशेषः। सहस्थानद्देवैः समानंस्थानं द्युलोकोग्नेः केनवत्सोमन आयम-

(१) का० अथेतेऽस्यै पुरस्तातिष्ठन्तिस्त्रिषु ताभावेऽस्येतेऽनडुह्यग्निभ्यः। प्रक्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति। श्वेतवर्णे श्वेऽन्यवर्णेतदभावेरूपेणातिष्ठतिसतिअग्निभ्य प्रक्रियमाणेऽनुब्रूहीतिप्रे पितोहोताऽतेवत्सइतिऋचमनुवक्तीतिसूत्रार्थः।

* भवच। भवेत्यय ह्रस्वोदीर्घमापद्यते नकारे प्रत्यय इति सूत्रेण दीर्घः प्राप्तिः। अ० ३। सू० १०८।

दिव्यतश्चाह । त्वङ्कामया । त्वां स्तोतुङ्कामयमानयागिरावाचा ॥ ११५ ॥ तुभ्यन्ताः । तुभ्यं हवींषि दत्त्वा यजमानैः ततोनन्तरम् तास्तुतयः हे अङ्गिरस्तम । अन्न गिरतीत्यङ्गिरस्तमस्तस्य सम्बोधनं हे अङ्गिरस्तम । विश्वाः सर्वाः सुचितयः शोभनानि वसनाः । स्थानकरणानु प्रदानवत्यः-देवताः यथात्मसंतानचिन्तनगर्भो पृथकनानाभूताः हे अग्ने कामय कामपरिपूरणार्थम् त्वय्ये-

अग्ग्ने त्वाङ्कामयागिरा ॥ ११५ ॥ तुभ्यन्ताऽ ॥ तुभ्यन्ताऽअङ्गिरस्तमुव्विश्श्वाःसुक्षितयःऽपृथंक् ॥ अग्ग्नेकामाययेमिरे ॥ ॥११६॥ अग्ग्निःऽप्प्रियेषु ॥ अग्ग्निःऽप्प्रियेषुधामंसुकामोंभूतस्यभव्व्यस्य ॥ सुम्म्राडेकोव्विराजति ॥११७॥ [१६] ॥ इतिसंहितापाठेद्वादशोऽध्यायः १२ ॥

येमिरे । कर्मणिलकारः । नियम्यन्ते । स्तुतयः ॥ ११६ ॥ अग्निः प्रियेषु । योग्निः प्रियेष्व-भिरुचितेषु धामसुस्थानेष्ववस्थितानाम् कामः कामपूरकः सः भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्यभव्य-स्यभविष्यतश्च । सम्राट्सङ्गतराज्यभावः सन् एकएवासहायः विराजति । इष्टेअधिपतिः त्रिविधन्दोप्यते ॥ ११७ ॥ इतिउवट्कृतौ मन्त्रभाष्ये द्वादशोध्यायः १२ ॥

(१) मयिगृह्णामीति यजमानो जपति । मयिगृह्णामि । आग्नेयीककुप् । मयिआत्मनि गृह्णा-मिअग्रे प्रथमम् । अग्निन्दर्शनेन । ततोग्निश्चिनोमीतिशेषः । किमर्थम् । रायस्पोषाय । धन-

* मयिंगृह्णामि ॥ मयिंगृह्णाम्यग्ग्रेऽअग्निꣳरायस्पोषायसुप्रजास्त्वायंसुवीर्य्याय ॥ मामुंदेवताःसचन्ताम् ॥ १ ॥ अपाम्पृष्ठम् ॥ अपाम्पृष्ठमसियोनिरग्ग्नेः समुद्रमभितः पिन्न्वमानम् ॥ वर्द्धमानोमहाँ२ ॥ ऽआचपुष्करेदिवोमात्त्वयाव्वरिम्णाप्प्रथस्व ॥ २ ॥ ब्रह्मम्य

पोषाय । सुप्रजास्त्वायसुवीर्याय । वीर्यशक्तिः । किञ्च । मामुदेवताः सचन्ताम् । मामेवदेवताः सेवन्ताम अग्निमिव ॥ १ ॥ (२) पुष्करपर्णमुपदधाति । अपांपृष्ठमसि । व्याख्यातम् ॥ २ ॥ रुक्म-

सादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनचैत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्राउक्तास्तयोदशेपुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्राउच्यन्ते ।

(१) का० उत्तरवेदिमपरेणतिष्ठन्यजमानोमयिगृह्णामीतिजपति । उत्तरवेदेः पश्चातिष्ठन्यजमानोजुहोति ।

(२) का० पुष्करपर्णमुपदधातिस्तम्बे पूर्ववत् १७ । ४ । १ । ततोध्वर्युः कुशस्तम्बे परिकमलिनोपत्रमुपदधाति ।

---

* मयिगृह्णामिपञ्चदशभुवासिमधुव्वाताएकादशकौसम्यक्सर्वंतिनवेमंमापडर्पान्त्वैकाऽष्पुरः पंचसप्ताष्टापञ्चाशत् ।

मुपदधाति (१)। ब्रह्मयज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या। ब्रह्मलक्षणआदित्यः यज्ञानं यजमानः प्रथमंपुरस्तात् प्राच्यांदिशिजायते। ततोनन्तरम् विसीमतः सुरुचोवेनआवः। व्यावः। व्याष्टणोत् विष्टतानकरोत् स्वप्रकाशेन। सीमतः मध्यतो मर्यादातः। सुरुचः सुरोचनानिमान् लोकान्। वेनः कान्तोमेधाविवाआदित्यः। सएवच। बुध्न्याः। बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा-

ब्रह्म॑ज्ज्ञानम्प्र॑थमम्पुरस्ता॒द्विसी॑म॒तः सु॒रुचो॑ व्वे॒नऽआ॑वः ॥ सबु॒ध्न्या॒ऽउप॒माऽअ॑स्य व्वि॒ष्ठाः स॒तश्च॒ योनि॒मस॑तश्च॒ व्विवः॑ ॥ ३ ॥ हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः सम॑वर्त्त॒ताग्ग्रे॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः पति॒रेक॑ऽआसीत् ॥ .सदा

दिदिशोबुध्न्याः। उपमाः। उपमीयन्ते आसुस्थितानिभूतानी त्युपमादिशः। अस्यविष्ठाः। अस्यजगतः विविधंस्थानमितिविष्ठादिशः। सतश्चयोनिः। विद्यमानस्यचमूर्त्तस्यस्थानम् असतश्च अमूर्त्तस्यवाय्वादेः योनिम। विवः विष्टणोति आदित्यएवलोकान्दिशोभूतानि चाभिव्यनक्ति नान्यइति स्तूयते स्वकीयेनकर्मणा ॥ ३ ॥ (२) पुरुषमुपदधाति। द्वाभ्यांत्रिष्टुभ्याम् सप्रजापतिः

(१) का० तस्मिन्रुक्ममध पिण्डस्थ ध्यानमिति। तस्मिन्पुष्करपर्णपूर्वकप्रथत रुक्ममध पिण्डमुपदधाति।
(२) उत्तानंप्राञ्च हिरण्यपुरुषतस्मिन् हिरण्यगर्भइति। तस्मिन् रुक्मेप्राञ्चमुत्तानंहिरण्ए पुरुषाकारम्रग्द्वयेनोपदधाति।

सोऽग्नि: अधियज्ञंसऽजमान:। हिरण्यगर्भ:। योहिरण्यगर्भोख्य: पुरुष: समवर्तताग्रे सम-भादग्रे प्रथमम् शरीरी यश्चभूतसोत्पन्नस्य प्राणिजातस्याजात: जातमात्र: सन् पतिरीश्वर एकएवासीत् अभूत्। सदाधार। तद: स्थाने यदोर्दृत्त रयंसंभवात्। यश्चदाधारधारयति। पृथिवीमन्तरिक्षमप्युच्यते। पृथिवीभू: वेयंभूरित्यादे रन्तरिक्ष नामसु पठितत्वात्। द्यांद्यु-लोकंच। उतअपि इमांपृथिवीम्। तस्मैकस्मै कायइतिप्राप्ते सं आदेश् छान्दस:। प्रजा-

धारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मैदेवायंहविषाविधेम ॥ ४ ॥ द्रप्सश्च स्कन्द ॥ पृथिवीमनुद्यामिमञ्चयोनिमनुयश्चपूर्व्वः ॥ समानंयोनि

पतयेदेशाय। हविपाविधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्यय: ॥ ४ ॥ द्रप्सश्चस्कन्द। अमग-मृच्या दिव्योयथासर्वं विभर्तिपालयति चतथोच्यते। यश्चाहुतिपरिणाम रसनिधान भूते द्रप्स आदित्य: चस्कन्दपृथिवीम् उदकरूपेण पृथिवीस्कन्दतिमनुष्यादि धारणाय। यश्चद्युलोक मनु-स्कन्दति आहुतिपरिणामभूतेन रसेनदिवादिधारणाय। इमंचयोनिमनुयश्चपूर्व:। यश्च इमं-लोकं स्कन्दति आहुतिग्रहणाय। यश्चअनुस्कन्दति पूर्वंयोनिम् सुलोकंसुकतिनान् तर्पणाय।

तमेवं समानं योनिं स्थानम् अनुसंचरन्तं द्रप्समादित्यं जुहोमिस्थापयामि। अनुसप्तहोत्राः। सप्तस्वपिदिक्षु। असौवाआदित्यो द्रप्सोदिशः सप्तहोत्रा असुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयन्तीतिश्रुतिः। तिर्यंक् चतस्रोदिशः अधएकाउपर्येकमध्य एकाएताः सप्तदिशः ॥ ५ ॥ (१)सर्पानामभि रुपतिष्ठते।

मनुंसञ्चरन्तन्द्रप्सञ्जुहोम्म्यनुंसप्तहोत्त्राः ॥ ५ ॥ नमोस्तु ॥ सर्प्पेब्भ्योयेकेचंपृथिवीमनु ॥ येऽअन्तरिक्षेयेदिवितेब्भ्यः सर्प्पेब्भ्योनमः ॥६॥ याऽइषवः ॥ याऽइषवोयातुधानानांय्येवाव्वनस्पतीँरनु ॥ येवावटेषुशेरतेतेब्भ्यः सर्प्पेब्भ्योनमः ॥ ७ ॥ येवा। येवामीरोचनेदिवो

नमोस्तु। तिस्रोनुष्टुभः सर्प्पदेवत्याः। लोका वा सर्पाः। नमस्कारोस्तु सर्पेभ्यः येकेच पृथिवी मनु। व्यवस्थिताः येचान्तरिक्षे येचिदिवि व्यवस्थिताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमस्कारोस्तु ॥ ६ ॥ याइषवः। यानिकाण्डानि। यातुधानानाम् यातनां दुःखं येदधति तेयातुधानारक्षः प्रभृतयः। येच वनस्पतीन् अनु व्यवस्थिताः येच अवटेषु बिलेषुशेरते आसतेतेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

(१) का० उपतिष्ठते यजमानोनमोस्त्विति। यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्नृक्त्रयंपठेत्।

येवा। येचश्रमी। प्रत्यक्षान्दूरतोनिर्दिग्गतिसर्पान्। रोचनेदिवः। रोचनोह्वनामैपलोकोद-वैप एतत्तपति इतिश्रुतिः। येच सूर्यस्यरश्मिषुस्थिताः। येषांच अप्सुसदः कृतम् उदकेस्थानं कृतम् तेभ्यः सर्पेभ्यः नमः॥ ८॥ (१) जुहोति। कृणुष्वपाजः। पञ्चविंशतिभ आग्नेय्यो रक्षोघ्न्यः। हेअग्नेकृणुष्वपाजः। पाजइति बलनामसु पठितम्। कुरुष्वबलम् प्रसितिन्नपृथ्वीम् प्रसितिः

येवासूर्य्यस्यरश्मिषु॥येषामप्सुसदस्कृतन्तेभ्यःसर्पेभ्योनमः॥८॥

कृणुष्वपाजः॥कृणुष्वपाजःप्रसितिन्नपृथ्वींयाहिराजेवामवाँ२ ॥

प्रसयनात्तन्तुर्वा जालंवा। नकार उपमार्थीयः। उपरिष्टादुपचारः अर्थकोर्थः। कुरुष्वबलं वा-गुराभिव पृथिवी। यद्वा जलमिपथु। ततोयाहि राजेव। अमवान् अमात्यवान्भूत्वा। अभयवन-वान् वा अभयमनं शत्रूणां भयादमतिपत्तकरणम्। गृहवान्वा भूत्वा। शत्रून्प्रतियाहि। इभेन इभभयेन बलेन। यद्वा। इभेन हस्तिना। गत्वाच। तृष्वीमनुप्रसितिन्द्रूणानः। तृष्व्या-

(१) का॰ उपविश्यपञ्चगृहीतंजुहोतिपुरुषेकृणुष्वपाजइतिप्रत्याचप्रत्यृचप्रतिदिशपरिसर्पम्। आज्यं संस्कृत्यपञ्चगृहीतमा-दायात्मानमारुह्यपुरुषान्तिकेउपविश्यप्रतिदिशपरिसृप्यपरिसृत्य पुरुषोपरिपचग्निंजुहोतीतिसूत्रार्थः।

प्रसित्येति विभक्तिव्यत्ययः। द्रूणानइतिहिंसाकर्मा। यतस्त्वं तृष्व्या चिप्रयाप्रसित्यातन्तुना जालेनवा। द्रूणानोहिंसन् अस्तासि चेप्तासि विकटः हन्ता स्तोसि अतोब्रवीमि। विध्य। ताडय। छिन्धि। रक्षसः। तपिष्ठैः तप्ततमैः प्रहारैः। यद्वा। अतीवतप्ततमैः अतिशयेनक्लेशकरैः॥ ९॥ तवभ्रमासः। हेअग्ने यएते तवभ्रमासः भ्रमणा वा तोद्भूता-

ऽद्भुर्भेन॥ तृष्वीमनुप्रसितिन्द्रूणानोस्तासिविध्यंरक्षसस्तपिष्ठैः॥९॥ तवभ्रमासः॥ तवभ्रमासआशुयापतन्त्यनुस्पृशधृषताशोशुचानः॥ तपूंष्यग्नेजुह्वापतङ्गानसन्दितोविसृजविष्वगुल्काः॥ १०॥

ज्वालासमूहाः आशुयाः आशवः स्थानेयाः। पतंतिइतस्ततश्चगच्छन्ति। तैः अनुस्पृशअभिमृश। धृषताधृष्टेन ज्वालासमूहेनशोशुचानः देदीप्यमानः। कान्यनुस्पृशेदित्यत आह तपूंषि तापयितॄणि रक्षांसि। जुह्वास्रुचा हूयमानइतिशेषः। पतङ्गान् पतनगमनानि रक्षांसि। किञ्च असंदितः दोअवखण्डने। अनवखण्डितःसन् विसृजविक्षिप। विष्वक् विपुनानावचनः

अन्व तिर्गत्यर्थः । नानागमनाः तिर्यंगूर्मधश्चेत्यर्थः । उल्काः रक्षोविघाताय ॥ १० ॥ प्रतिस्पशः । अथ तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यच्छब्दयोगात् । योनो दूरे अघशंसः योस्माकं दूरे वसति अघशंसः पापस्योत्कीर्तिको दुर्जनः । योअन्तिके यश्च अन्तिके वसत्यघशंसः । तं प्रतिस्पशः विसृज । स्पशबन्धने स्पाशयतीति स्पशः प्रणिधीन् अध्यक्षान् विसृज प्रेरय । तूर्णितमः अतिशयेन त्व-

प्रतिस्पशः ॥ प्रतिस्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ॥ योनो दूरे अघशंसो यो अन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥ उदग्ने ॥ तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमित्रां२ ॥ ओष

रन् किञ्च भवापायुः पालयिता । विशः जनपदजातेः । अस्मदीयाया अदब्धः अनुपहिंसः । एवं च तवास्मदनुग्रहे प्रवृत्तस्य सतः हे अग्ने माकिः माकश्चित् ते तव व्यथिः व्यथयिता वा आदधर्षीत् प्रत्यनीकोभूत् ॥११॥ उदग्ने । उत्तिष्ठ हे अग्ने किञ्च प्रत्यातनुष्व प्रत्यातनुहि विस्तारय ज्वालासम्भारान् किञ्च । न्यमित्रान् ओषतात् न्योषतात् निर्दह अमित्रान् शत्रून्

हेतिग्महेते। हेतिरायुधम् तिग्मतेजतेस्तसाहकमेण:। उरमाहवदायुधं यस्सतथोक्त:। किञ्च।
यश्चन: अस्मभ्यम् अरातिमदानं चक्रे नददातिअश्रद्धालु:। हेसमिधान नीचानीचैस्तव्य
तंधक्षिदह। अतसंन। अतसोहन्त: नकारउपमार्थीय:। दृत्तमिवशुष्कम् ॥ १२। उद्बोभव।
उर्द्धस्तिष्ठ। स्थित्वाच। प्रतिविध्यप्रतिताडय। अध्यसत् अस्मत्त उपरिव्यवस्थितान् किञ्च

तान्तिग्महेते ॥ योनोऽअरातिꣳसमिधानचक्रेनीचातन्धक्ष्यतस
न्नशुष्कम् ॥ १२ ॥ ऊर्द्ध्वोभव ॥ ऊर्द्ध्वोभवप्रतिविध्याद्ध्यस्मदा
विष्कृणुष्वदैव्यान्यग्ने ॥ अवस्थिरातनुहियातुजूनाञ्जामिमजामि

आविष्कुणुष्वप्रकाशीकुरुष्व दैव्यानिकर्माणि हेअग्ने। किञ्च अवस्थिरा तनुहि अवतनुहि
अवतारय स्थिराणिधनूंषि। यातुजूनाम् यातुधानानांजवनप्रधानानाम् किञ्च यज्ञस्यजा-
मिमजामिम् जामिशब्द: पुनरुक्तवचन:। पुनरुक्तामपुनरुक्तां कृत्वा। प्रमृणीहि। मृणातिर्हं-

रणार्थः। प्रसारयन्नन्। प्रथमां स्रुचमुपदधाति। (१) आग्नेयेन यजुषा ऋचा वा अग्नेष्ट्वा। अग्नेः संबन्धिना तेजसा त्वां सादयामि हे स्रुक् ॥ १३ ॥ अग्निर्मूर्द्धा व्याख्यातम्। द्वितीयामुपदधाति ऐन्द्रेण यजुषा। आग्नेय्या च त्रिष्टुभा। (२) इन्द्रस्य त्वौम् ओजसा बलेन सादयामि ॥१४॥

सम्प्रणीहि धृतं न ॥ अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि ॥ १३ ॥ अग्निर्मूर्द्धा ॥ दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ॥ अपाᳪरेताᳪसि जिन्वति॥ इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ॥ १४ ॥ भुवो यज्ञस्य ॥ भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ॥ दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्व

भुवो यज्ञस्य। चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते अर्थसंबन्धात्। यदा जिह्वा ज्वलालक्षणां हे अग्ने चकृषे करोषि। हव्यवाहं हविषो वोढ्रीम् अथानन्तरमेव भुवः भवसि। यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्या-

(१) घृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति १७।४। १२। कार्ष्मर्यमयीं पादमात्रदीर्घाम्पञ्चाङ्गुलविपुलां घृतपूर्णां प्रागग्रां स्रुचमग्ने ष्टेति। यजुषाग्निर्मूर्द्धेति ऋचा चोपदधाति।

(२) का० एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति १७।४।१३। एवं विधमौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्रुचमुत्तरे ऽउपदधाति।

गात्मनोने तादेवयान मिष्टयाण मार्गानुसारिणः। रजसश्चोदकसाच यज्ञपरिणामभूतस्य नेता भवति जगदुत्पत्यर्थम्। कुत्र नेताभवसीत्यतआह। यत्रयस्मिन् स्थाने नियुद्भिः नियुद्गुणविशिष्टाभि रश्वाभिः शिवाभिः सहितंवायुंसचसेसेवसे। नियुतोवायोरित्यादिष्टोपयोजनानीति नियुद्भिर्वायुर्लक्ष्यते वायुनान्तरिक्षम् यत्रच दिविद्युलोके मूर्द्धानमादित्यं दधिषे। धारयसि।

परिभूत्वामग्नेचकृषेहव्यवाहंम् ॥ १५ ॥ [१५] ध्रुवासि ॥ धरुणास्तृताविश्वकर्म्मणा ॥ मात्वासमुद्रउद्वधीन्मासुपर्णोव्यथमाना

स्वर्पाम् स्वः द्युलोकं सनोतीति स्वर्पातां स्वर्पाम् तवभवसि। यज्ञस्य रजसश्चनेतेति। यस्यतवैतत्कर्म तंत्वां सादयाम इति शेषः ॥ १५ ॥ स्वयमातृणां पृथिवी संस्तुता मिष्टका मुपदधाति। (१)ध्रुवा सीतितिष्टुभि न्ष्टुभि रूर्ध्व बृहत्यनुष्टु प्प्रस्तारपङ्क्तिभिः विश्वस्मै प्राणायेत्यादिना यजुषाच। ध्रुवासि स्थिरासि। स्वतएवधरुणाच अन्येषाञ्चधारयित्री। आस्तृताविश्वकर्मणा। उपहि-

(१) का० स्वयमातृणं पुरुषेऽशर्कराच्छिद्रां ध्रुवासीति। पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेनस्वयमातृणामुपदधातिकीदृशी शर्करापाषाणमयीछिद्रा स्वाभाविकछिद्रयुता सच्छिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृण्णोच्यते।

तान्त्वासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना सर्वस्यकर्त्ता। एवञ्चेदतो ब्रवीमि। मात्वासमुद्र उद्ध-
धीत् उद्वध्यात्। एकोवैसमुद्रः पुरुःसुपर्ण इतिश्रुतिः। त्वञ्च अव्ययमाना अचलन्तीं पृथिवीं
दृंह दृढीकुरु। आत्मसात्कुर्वित्यभिप्रायः॥ १६॥ प्रजापतिष्ट्वा प्रजापतिः त्वांसादयतु। सन्हि-
त्वामासदयितुं समर्थः। अपांपृष्ठे अपामुपरि। समुद्रस्यसमुन्दनस्य उदकसंघातस्य एमन् एमनि।

पृथिवीन्दृꣳह ॥ १६ ॥ प्रजापतिष्ट्वा ॥ सादयत्त्वपाम्पृष्ठेसमुद्रस्येमन् ॥
व्यचस्वतीम्प्रथस्वतीम्प्रथस्वपृथिव्व्यसि ॥ १७ ॥ भूरसि ॥ भूरसिभू
मिरस्यदितिरसिव्विश्वधायाव्विश्वस्यभुवनस्यधर्त्री ॥ पृथिवींय्यं

इणः मनिन् सप्तम्येकवचनम् अवस्थाने। कथंभूतामासादयतु। व्यचस्वतीं व्यचनवतीम्
प्रथस्वतीं पृथुत्वयुक्ताम्। त्वंचासादिताप्रजापतिना। प्रथस्वपृथ्वीभव। यतस्त्वंपृथिव्यासि
अतोब्रवीमि॥ १७॥ भूरसिभूमिरसि। अदितिरसिविश्वधाया: विश्वस्यांनिहितमितिविश्व-
धाया:। विश्वस्यचभुवनस्य भूतग्रामस्यधर्त्री। धारयित्री। यतस्त्वमित्थमेव अतइदमुक्तं
भवति। पृथिवीं यच्छ आत्मानं निगृह्णीष्व। पृथिवीं दृंह। आत्मानं दृढीकुरु। पृथिवीं

माहिंसीः आत्मानं माहिंसीः ॥ १८ ॥ विश्वस्मै प्राणाय । सर्वस्मै प्राणाय । अपानाय । व्यानाय । उदानाय । प्रतिष्ठायै । चरित्राय । चरणाय । त्वांसादयामीतिशेषः । अग्निः त्वाम् अभिपातुपालयतु मह्याम हत्या स्वस्त्याअविनाशेन । छर्दिषाशन्ततमेन । गृहेणसुखतमेन

च्च पृथिवीन्दृंह पृथिवीम्माहिंसीः ॥ १८ ॥ व्विश्वस्मैप्प्राणाय ॥

व्विश्वस्मैप्प्राणायापानायव्व्यानायोदानायप्प्रतिष्ठायैचरित्राय ॥

अग्निष्ट्वा भिपातुमह्यास्वस्त्याच्छर्दिषा शन्तमेनतयादेवतयाङ्गिरस्व

द्ध्रुवासीद ॥ १९ ॥ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती ॥ परुषः परुषस्प्प

हेवंभूतेन । सादयति । तयादेवतया । व्याख्यातम् ॥ १९ ॥ अग्निनादृष्टांदूर्वेष्टकामुपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्याम् । (१) काण्डात्काण्डात् । भूमौसंबद्धं जटाभिः पर्वकाण्डमित्युच्यते । असंबद्धं

(१) का० १०।४।१८। मूलाग्रवतींदूर्वांतस्यांपुरस्ताद्भूमिप्राप्ताकाण्डात् काण्डादिति । तस्यां स्वयमातृण्णायांकाण्डादिति ऋग्द्वयेनपुरस्ताद्भूमिगताम् मूलाग्रयुतादूर्वामुपदधाति ।

पद: ।,काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषः परुषस्परि । पर्वणः पर्वणश्च परिप्ररोहन्ती यथाशतांकुराअ-
भमि एवंनः अस्मान् हेदूर्वे प्रतनु। विस्तारय। पुत्रपौत्रनप्तृभिः शतसहस्र संख्यैः ॥ २० ॥
याशतेन। यात्वंशतेन काण्डानां प्रतनोषि पृथिवीं सहस्रेण चांकुराणां विरोहसि। तस्या-

रिं ॥ एवानोंदूर्व्वेप्प्रतंनुसुहस्त्रेणशुतेनंच ॥ २० ॥ याशुतेनं ॥ प्प्रतु
नोषिंसुहस्त्रेणव्विरोहंसि ॥ तस्यांस्तेदेवीष्टकेव्विधेमंहुविषांव्वयम् ॥
२१ ॥ यास्तें ॥ ऽअग्ग्नेसूर्य्येरुचोदिवंमातुन्वन्तिंरुश्मिभिंः ॥ ताभिं

स्तरहेइष्टके विधेमस्थान हविषासहवयम् ॥ २१ ॥ (१) द्वियजुष मुपदधाति इन्द्राग्निभ्यांदृष्टाभ्यां
द्वाभ्यामनुष्टुभ्यामग्निलिङ्गोक्तदेवताभ्याम्। यास्तेअग्ने। यास्तेतव हेअग्ने सूर्येप्रस्थितारुचो-
दीप्तयः दिवन्द्युलोकम् आतन्वन्तिप्रकाशयन्ति रश्मिभिः। ताभिरुग्भिः सर्वाभिः नास्मान् अस्मि-

(१) का० यास्तइतिद्वियजु प द्वितीये १७।४।२०। दूर्वेष्टकापुरस्तात् द्वितीये पश्चालोकेयास्तइतिऋग्द्वयेन द्वियजु सञ्ज्ञ
पश्चेष्टकामुपदधातिइतिसूत्रार्थं।

न्वयि सचेरोचनाय क्षधिकुरु। जनायनस्कृधि। जनानांच भोक्तॄन् अस्मान् कृधि ॥ २२ ॥ यावोदेवा: या न: युष्माकं हे देवा: सूर्येरुच: दीप्तय: गोषुअश्वेषु यारुच:। हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते ताभिसर्वाभि: रुग्भि: रुचम् न: असम्यन्धत्त ॥ २३ ॥ (१) रेत: सिचावुपदधाति। विराट्

न्नोऽअधसर्व्वाभीरुचेजनांयनस्कृधि ॥ २२ ॥ यावं:॥ यावोदेवाऽसूर्य्ये रुचोगोष्ष्वश्श्वेषुयारुचं: ॥ इन्द्राग्ग्नीताभिऽसर्व्वाभीरुचंन्नोधत्तबृह स्पते॥ २३ ॥ व्विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ प्रजा पतिष्ट्वासादयतुपृष्ठे पृथिव्याज्ज्योतिष्मतीम् ॥ व्विश्वस्मैप्प्राणा

ज्योति रधारयत्। विराडयं लोक: सइममग्निम् ज्योतिर्धारयति। द्वितीयामुपदधाति। स्वराट् ज्योति: अधारयत्। असौवैलोक: स्वराट् सोमुमादित्यं ज्योतिर्द्धारयति। विश्व-

(१) का० विराट् स्वराडितिरेत: सिचोप्रतिमन्त्रम्। द्वियजुष पूर्वे अव्यवहिते रेत: सिचौइ पदे इके प्राग्लक्षणे अनुक्रमभितोविराट् स्वराडितिप्रतिमन्त्रमुपदधाति विराडित्यु त्तरांस्वराडितिदक्षिणामितिसूत्रार्थ:

ज्योतिष मुपदधाति । प्रजापतिः प्रजापतिस्त्वांसादयतु । पृष्ठे पृथिव्याः उपरिपृथिव्याः । ज्योतिष्मतीं ज्योतिषासंयुक्ताम् । किमर्थम् । विश्वस्मैसर्वस्मै प्राणाय अपानाय व्यानाय । किञ्च । विश्वञ्ज्योतिर्यच्छ नियच्छ । अग्निस्तवाधिपतिः । सादयति । तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा-

यैप्राणायव्व्यानायुव्विश्वञ्ज्योतिर्यच्छ ॥ अग्निष्टेऽधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ २४ ॥ मधुश्चमाधवश्चवासन्तिकावृतूऽअग्नेरन्तः श्लेषोऽसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयःपृथङ्ममज्यैष्ठ्यायसव्रताः ॥ येऽअग्नयःसमन

सोद । व्याख्यातम् ॥ २४ ॥ (१) ऋतव्ये उपदधाति मधुश्च । वसन्तऋतुरुच्यते । यस्त्वंमधुश्च माधवश्च चैत्रश्चवैशाखश्च वसन्तऋतु । स्वार्थेतद्धितः । ऋतूइतिद्विवचनमेकवचनस्य स्थानेऽर्थसंबन्धात् । यस्त्वामग्नेः संवत्सराख्यस्य अन्तः श्लेषोऽसि । अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः श्लेषकोऽसि

(१) का० ऋतव्ये मधुश्चमाधवश्चेति विश्वज्योतिष पुरोदेपश्चे प्राग्लक्षणे । ऋतव्ये इष्टके अनूकमभितउदङ्मुखउपदधाति ।

यु० य० मं० ३०२ भा०

तस्यतव कल्पेतांद्यावापृथिव्यौ। ज्येष्ठायज्येष्ठभ गायेत्यनुषङ्गः। कल्पन्तांच आपः ओषधयः ज्येष्ठाय। कल्पन्तांच अग्नयः पृथक्ममज्यैष्ठाय। अग्नयोहैतेपृथग्येदेवताइष्टकाइतिश्रुतिः। मम तवेतिप्राप्ते ममेतिव्यत्ययश्छान्दसः। अयमर्थः। कल्पन्ताम् इष्टकायाः स्वयमातृण्णादयः नानाभूतास्तवज्येष्ठ्याय समताः। समानकर्माणः। समानं ह्येकम् इष्टका नामग्निचयनं नाम।

सो॑न्त॒रा द्यावा॑पृथि॒वीऽइ॒मे ॥ व्वा॑सन्ति॒कावृ॒तूऽअ॒भि॒कल्प॑मा॒नाऽइन्द्र॑मिव दे॒वाऽअ॑भि॒संव्वि॑शन्तु॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वे सी॑दतम् ॥ २५ ॥

किञ्च। येअग्नयः अन्यैरपिचिताः समनसः समानमनस्काः। अन्तरामध्ये द्यावापृथिव्यौ इमेअत्तं ते तेपिवसन्त ऋतुमभिकल्पमानाः वासन्तिकाविति स्वार्थे तद्धितः ऋतूइतिद्विवचनमेकवचनस्यार्थे। अभिकल्पमानाः संविशन्त्विति सम्बन्धः। कथमिव। इन्द्रमिवदेवाः। यथाइन्द्रं देवानांराजानं परिचरणायदेवाअभिविशन्ति। एवंवसन्तऋतुमन्याइष्टकाः परिचर-

गायाभिविशन्तु । सादयति । तयादेवतयेतिव्याख्यातम् ॥ २५ ॥ (१) अषाढामुपदधाति । अषाढासि । सविता अपश्यद्देवा वा अपश्यन् अनुष्टुप् । अषाढासिनाम्ना । यदसहन्ततस्मादषाढेत्येतत् अत्यभिप्रायं नामकथनम् सहमानाच अभिभवनशीलासि च स्वभावतो यतः

अषाढासि ॥ अषाढासिसहमानासहस्वारातीःसहस्वपृतनायतः ॥ सहस्रवीर्यासिसामाजिन्व ॥ २६ ॥ [११] मधुवाताः ॥ मधुवाताऽऋतायतेमधुक्षरन्तिसिन्धवः ॥ माध्वीर्नःसन्त्वोषधीः ॥२७॥

अतस्त्वांब्रवीमि । सहस्वारातीः । अभिभव अदान शीलान् । अभिभवच नः पृतनायतः पृतनांग्राममिच्छतः । किञ्च । याचत्वं सहस्रवीर्यासि । सामाजिन्व जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि ॥ २६ ॥ (२) कूर्मं दधिमधुघृते रभ्यनक्ति । मधुवाताः । गायत्र्यस्तस्त्रचोवैश्वदेव्यः । मधुमन्तोवारसवन्तोवातावान्त्वितिशेषः । कस्मै । ऋतायते यज्ञमिच्छते । मधुक्षरन्ति सिंधवः

(१) का० अषाढामीत्यषाढाम् । अषाढासञ्ज्ञाकामिष्टकापत्नीकृतांपद्याप्राग्लक्षणात्तस्याभ्यापूर्वांसलग्नामनूकेउपदधाति ।

(२) का० कूर्मन्दधिमधुघृतैरनक्तिमधुवाताइति २७ । ४ । २७ । मिश्रितैर्दधिमधुघृतैस्त्रयृचेनकच्छपमनक्ति ।

मधुउद्‌कंक्षरन्तु सिन्धवा स्यन्दमाना: नद्य: । माध्वीर्न: । मधुमत्त्योस्माकं सन्तु भवन्तु ओष-धय: ॥ २७ ॥ मधुनक्तम् । मधुमत्‌नक्तंरात्रिरस्तु । उतअपिच उषस: मधुमत्य: सन्तु । मधु-मद्रुत्र त्पार्थिवंरजो लोक: अस्तु मातृभूत: । मधुमदित्ययं मतुप् सर्वेषांमधुशब्दानामनुषङ्गो-द्रष्टव्य: माकांक्षत्वात् । मधुद्यौरस्तुन: पिता । मधुमतीद्यौरस्तु अस्माकम् पितृभूत ॥ २८ ॥

मधुनक्तम् ॥ * मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवꣳ रजं: ॥ मधुद्यौर स्तुनऽपिता ॥२८॥ मधुंमान्नः ॥ मधुंमान्नोव्वनस्पतिर्म्मधुंमा२ँ ॥ ऽअस्तुसूर्यं: ॥ माद्ध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥२९॥ अपाङ्गम्मंन् ॥ अपा

मधुमान् । रसवान् न:अस्माकं वनस्पतिर्यज्ञसाधनभूतोस्तु । सोमोवावनस्पति: । मधुमान् अस्तुसूर्य: । यज्ञसाधनभूत: । माध्वी: मधुमत्योरसवत्य: गाव: यज्ञसाधनभूता: पशवो रक्षस-योवाभवतु नोस्माकम् । रसोमधुइतिश्रुति: । वाय्वादीनिरसवन्त्यस्माकं भोग्यानिसन्त्वितिसम-

* वैत्तु व्विस्ताऽअघ्न्यपात्रमित्यादिसूत्रे यमधुनक्तमुतोष सद्वत्यनद्दौककारीतकारयसयो गोवोधित प्राति० अ० ५। सू० २६।

स्तार्थः ॥ २९ ॥ (१) उपदधाति । अपाङ्मन् । तिभिः पंक्ति त्रिष्टु ग्गायत्रीभिः । द्वेकूर्मदेवत्ये । कूर्मश्च प्रजापतिरादित्योवा । उत्तराद्यानाः पृथिवीया । अपाङ्मन् अपाङ्मभीरे प्रदेशे सीदउपविश । एपदा अपाङ्मन् यत्रै पएतत्तपतीतिश्रुतिः । तत्रचोपतिष्ठन्तं सन्तं मात्वां सूर्यः अभिताप्सीत् । अभितापयेत् । माच अग्निर्वैश्वानरः । त्वं च अच्छिन्नपत्राः प्रजाः अनुवीचस्व । प्रजा इष्टका

ऽअ॒पाम्भ॑न्त्सी॑द॒ मा त्वा॒ सूर्यो॑ऽभि॒ता॑प्सी॒न्माग्निर्वै॑श्वान॒रः ॥ अच्छि॑न्नपत्राः प्र॒जाऽअ॑नु॒वीक्ष॒स्वानु॑ त्वा दि॒व्या वृष्टिः॑ सचताम् ॥ ३० ॥ त्रीन्त्स॑मु॒द्रान् ॥ त्रीन्त्स॑मु॒द्रान्त्सम॑सृपत्स्व॒र्गान॒पाम्पति॑र्वृष॒भऽइष्ट॑का

उच्यन्ते । अच्छिन्नपत्राइति व्याख्यातं श्रुत्या । अरिष्टा अनार्त्ता अस्माकमिति । अनव पतिड्तायोगक्षेमा इष्टका दर्शनेन कुर्वित्यर्थः । अनुत्त्वादि व्याष्टिः सचताम् । अनुसेवतां त्वां दिव्यादिविभवाष्टिः । दिव्याष्टिरिति प्रियवचनम् ॥ ३० ॥ (१) एजयति । त्रीन्समुद्रान् ।

(१) का० अरत्निमात्रे ऽषाढादक्षिणेनावकामूपरिष्टात्पुरुषमभिमुखमपागभ्यस्तितितिस्रभिं । अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे प द्मालोकद्वयमन्तरालेसुवाष्टतीयेपद्मालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासुशैवालेषुपुरुषसमु खन्तत्येणकूर्ममुपदधातिसूत्रार्थः ।

(२) का० घट्टयतिमध्यमयेति । तिसृणामध्यमयात्रीन्समुद्रानितिऋचाहस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीतिसूत्रार्थः ।

यस्त्रीन्समुद्रान् लोकान् समस्तृपत्। समस्तृप इति पुरुषव्यत्ययः। संस्तृप्तोसि। स्वर्गान्स्वर्गहेतून्। यश्चत्वम् अपांपतिः हृपभश्चवर्षिताभर्त्ता इष्टकानाम् तं त्वां ब्रवीमि। पुरीषं वसानः पशूनाच्छादयन्। सुकृतस्य शोभन कृतस्याग्नेर्लोकिस्थानेस्थित्वा तत्र गच्छ यत्रपूर्वे कूर्मास्त्रन्ये

नाम॥ पुरीषंवसानᳲसुकृतस्यलोके * तत्रगच्छयत्रपूर्वेपरेताᳲ ॥३१॥ महीद्यौः पृथिवीचनऽइमंयज्ञम्मिमिक्षताम्॥ पिपृतान्नोभरीमभिᳲ ॥ ३२ ॥ विष्णोᳲकर्म्माणि॥ पश्यतयतोव्व्रतानिपस्पशे ॥ इन्द्रस्ययुज्ज्यᳲसखा ॥ ३३ ॥ ध्रुवासि॥ धरुणेतोजज्ञेप्रथमसेभ्यो

प्यग्निपूर्वहिताः सन्तः परेताः परागताः ॥ ३१ ॥ महीद्यौ रिति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥ उलूखलमुशले उपदधाति। विष्णोः कर्माणि। व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ (१) उखासु पदधाति।

(१) का० उलूखलउखांकृत्वोपशय्यांपिष्ट्वान्यप्युरस्तादभ्रुवासीत्युखाम् १७। ५। ४। पूर्वमुलूखलोपयुखातूष्णींकृत्वाततउपशय्यां मृदपिष्टोखांपुरस्ताद्धमोमचिष्यतचोखामन्वद्वयेनोपदधादितिसूत्रार्थः।

* न घहचिन्निमतयेभ्यस्त्वकम् प्राति० अ० ५। सू० २७। घहचिन्निमतयएतेभ्यः परस्तशब्दोनहिरुच्यते।

भुवासीतिद्वाभ्याम्। त्रिष्टुब्छन्दतीभ्याम्। भुवासिस्थिरासि धरुणाधारणीच। इदानीमग्न्यपस्थ्यदारेण उपास्तूयते। यद्दृतउपातोजज्ञेजातः प्रथमंततोनन्तरम् एभ्योलोकेभ्योऽधि। एभ्योलोकेभ्यः सकाशात् जातवेदाः जातप्रज्ञानः। सइदानीं गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभाच सहितः देवेभ्योर्थाय हव्यं हविः वहतुमापयतु। प्रजानन् स्वमधिकारञ्जानानः ॥ ३४ ॥ इषेराये।

योनिंव्भ्योऽअधिंजातवेदाऽ॥ सगांयत्र्यात्रिष्टुभांनुष्टुभांचदेवेभ्योंहव्यंव्वहतुप्रजानन् ॥ ३४ ॥ इषेराये ॥ रंमस्वसहसेद्युम्नऽऊर्ज्जेऽअपंत्याय ॥ सुम्राडंसिस्वराडंसिसारस्वतौत्वोत्सौप्रावंताम् ॥३५॥

उच्यते। इषेअन्नाय रायेधनाय रमस्व रतिंभजेहि। सहसेबलाय। द्युम्नं। द्युम्नं द्योततेः यशोवाअन्नंवा। ऊर्जेउपसेचनाय पयोदधिघृतादये। अपत्याय पुत्रपौत्रादये। रमस्वेतिसर्वत्रसंबध्यते। किञ्च। सम्राडसि संगतराजप्रभावासि। स्वराडसि। स्वराजिप्रयुक्तासि। सारस्वतौच। सरस्वतीसंबन्धिनौच त्वामुत्सौउत्सावन्दनौकूपौ। मनश्चवाक्च। मनस्तावत्

सर्वशास्त्रपरिज्ञानं कूपइवोत्स्यन्दति। वागपितत्प्रतिपादनं कुर्वती। मनोवैसरस्वन्वाक्सरस्वत्ये- तौसारस्वतावुत्सावितिश्रुतिः। प्रावताम् अवतिः पालनार्थः ॥ ३५ ॥ द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गाय- त्रीभ्यां जुहोति। (१) अग्नेयुक्ष्व। हि शब्दः पादपूरणः। येतवस्वभूताः अश्वासः। अश्वाए-

* अग्नेयुक्ष्व ॥ अग्नेयुक्ष्वाहियेतवाश्वासोदेवसाधवः ॥ अरंव्वहन्तिमन्यवे ॥ ३६ ॥ युक्ष्वाहि ॥ देवहूतमा२ ॥ ऽअश्वा२ ॥ ऽअग्नेरथीरिव ॥ निहोतापूर्व्यःसदः ॥ ३७ ॥ [११] सम्यक्स्र

वश्वास: आज्नसेरसुक्। हेदेवदानादिगुणयुक्तां। साधवः जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः। अलं पर्याप्तिं वहन्ति। मन्यवे। दीप्तयेक्रोधायवा ॥ ३६ ॥ युक्ष्वाहिदेवहूतमान्। अतिशयेनदे- वानाह्वयन्तितान्। युक्ष्वअश्वान् हेअग्नेरथीइव। इवकारोमत्वर्थीयः। कस्मात्पुनस्त्वमेव-

(१) का० अग्ने युक्ष्वाहीतिमन्त्रचएसुवाहुतीजुहोत्युखायाम् अग्नयेनोखामध्ये द्वे आहुतीजुहोति।

* पिबासोममभिवासुतस्येत्यादिसूत्रेण अग्ने युक्ष्वाहीत्यत्रदीर्घं प्रा० अ० ३। सू० १२०।

मुच्यसे। यत। निहोतापूर्व्यं. सदः। निषदः। निषीदसि होतृषदने होतः सन् पूर्व्यं. मानुषाद्धोतुः प्रथमः अग्र.। तदुक्तम। अव्यादस्तु जातवेदा अन्तरः पूर्वोऽस्मिन्निषद्येति ॥ ३७ ॥ (१) सुपप्रक्षति सप्तसुप्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशलाकान् प्रत्यस्यति। सम्यक्स्रवन्ति। त्रिष्टुप्। हिरण्मय पुरुषाध्यामेनाय मन्त्रोव्याख्यायते। सम्यक्मङ्गताः स्रवन्तिचरन्ति। कथमिव। सरि-

वन्ति ॥ सरितोनधेनाऽअन्तर्हृदामनसापूयमानाः ॥ घृतस्यधाराऽअभिचाकशीमिहिरण्ययोवेतसोमध्येऽअग्नेः ॥ ३८ ॥ ऋचेत्त्वा ॥ रु

तोन यथासरितोनद्यः समुद्रमभिस्रवन्ति। काः स्रवन्ति। धेनाअन्नानि। अन्नं वै धेनाइति श्रुतेः। अन्तर्हृदामनसापूयमानाः यजमानसम्बन्धिना अन्तर्व्यवस्थितेन हृदामनसा। हृदयप्रतिष्ठितेन मनसापूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः। अन्तर्वैहृदयेनमनसासतान्नं पूतं यन्नुः। यजमानोमनो वाक्काय कर्मभि रेकाग्रचित्तः। नकेवलं धेना: स्रवन्ति। किन्तर्हि। घृत-

(१) का० सुखेकरोतिसम्यकस्रवन्तीति १७।५।७। सम्यगितिमन्त्रेणपञ्चपशूना मुखेएकैकहिरण्यशकलं क्षिपतीतिसूत्रार्थं। हिरण्मयपुरुषोद्देशेनायमन्त्र।

स्यधाराः स्रवत्यः अहम् अभिचाकशीमिपश्यामि। योऽयंहिरण्मयः। हिरण्मयः वेतसः पुरुषः मध्ये-अग्ने: निहितः। तत्वसूत्स्योऽएतधाराः। अभिचाकशीमीतिसंबन्धः॥ ३८॥ ऋचेत्वा। इहति।
(१) नासिकयोः प्रास्यति। ऋचेत्वऋग्वेदायत्वांमास्यामीति शेषः। रुचेदीप्त्यै त्वांप्रास्यामीतिशेषः।
(२) चक्षुषोः। भासे त्वाज्योतिषेत्वाम् तुल्यः शेषः। (३ श्रोत्रयोः। अभूत् इदं श्रोत्रं विश्व-

चेत्वांभासेत्वाज्ज्योतिषेत्वा॥ अभूदिदंविश्वस्यभुवनस्यवाजिनम् ग्नेर्वैश्वानरस्यंच॥ ३९॥ अग्निर्ज्ज्योतिषा॥ अग्निर्ज्ज्योति

स्यभुवनस्य भूतजातस्य वाजिनम् वागन्नं वाचोन्नातारम् श्रोत्रं वाह्यिशब्दान्नायन्ते। अग्नेर्वै-श्वानरस्यच। यथन्दात् वाजीनं वागन्नमभूत्। अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्यतस्यैषघोषोभ-वति। यमेतत्कर्णा वपिधायश्रृणोती त्येतदभिप्रायम्॥ ३९॥ अग्निर्ज्योतिषा। उभ्याक्।

(१) का० नासिकयोरृचेत्वेति। मन्त्राभ्यांपभूनासौ शकलप्रासनमित्यर्थः।
(२) का० चक्षोर्भासेत्वेति भासेत्वेतिमन्त्राभ्यांनेत्रयोस्तद्धिरण्यशकलप्रासन।
(३) का० श्रोत्रयोर। भूदिदमिति। कर्णयो प्रास्यत्तिअभूदिदमग्निर्ज्योतिषेतिमन्त्राभ्याम्।

द्वितीयचितावमासनमन्त्रः। अग्निरसि ज्योतिष्मान् ज्योतिष्मान् अस्तु। रुक्मइव वर्चसा वर्चस्वानस्तु। (१) योऽयं पुरुषशिरउन्नह्यति। सहस्रदाअसि। बहूनांदातासि एवं चेत् अतः सहस्रायत्वामुन्नह्यामि ॥४०॥ (२) पुरुषशिरउपदधाति। आदित्यं गर्भम् इत्युत्तरं पटलिष्टुभः। आदत्तेपशूनिति-

प्राग्ज्योतिष्मान्रुक्मोव्वर्चसाव्वर्चस्वान्॥ सुहुस्रुदाऽअसिसुहस्रा यत्वा ॥४०॥ आदित्यङ्गर्भम्पयसासमङ्धिसुहस्रस्यप्रतिमांव्विश्वरूपम्॥ परिवृङ्धिहरसामाभिमंᳫस्थाऽशतायुषङ्कृणुहिचीयमानः ॥

आदित्यः। आदित्यइत्यनादिष्टे सर्वपापशूनामित्यादित्यः। गृह्णातिपशूनितिगर्भः। चित्योऽग्निरुच्यते। आदित्यं गर्भंपयसादुग्धेनसमङ्धि। समञ्ज्यसि। पुरुषमिदधातीत्येतदभिप्रायम्। सहस्रस्यप्रतिमाम्। बहुनः प्रतिमाभूतम् विश्वरूपंसर्वरूपम्। सर्वाणिहिरूपाण्यादित्यस्य आदित्यावच्छायस्त्यते। परिवृङ्ग्धिहरसा। परित्यज एनं हरसा। वीर्यापहारकं-

(१) का० सहस्रदाइतिपुरुषशिरउन्नह्यमध्ये १७।५।११। पुरुषशिरआदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीतिसूत्रार्थः।
(२) का० आदित्य ग। भंमितिप्रतिमन्त्रं क्रमेण १७।५।१७। पुरुषादीनांशिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधातीतिसूत्रार्थः।

ज्योतिरग्नेहर इत्युच्यते। माभिमंस्थाः अभिपूर्वोमनिर्हिंसार्थः माहिंसीः। सर्वथा शतायुषं-
कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥ अश्वमुपदधाति। वातस्य जूतिम्। जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा।
वातस्यगतिभूतं प्रीतिजनकं वा। वरुणस्य नाभिम् वरुणस्य नाभिमिवान्तरम्। अश्वञ्जज्ञानं
सरिरस्य मध्ये। अश्वञ्जज्ञानं यजमानं सरिरस्योदकस्य मध्ये। शिशुम् पुत्रम् नदीनां

४१ ॥ वातस्यजूतिं॥ वरुणस्यनाभिमश्वञ्जज्ञानꣳसरिरस्यमध्ये॥
शिशुन्नदीनाꣳहरिमद्रिबुध्नमग्नेमाहिꣳसीःपरमेव्व्योमन् ॥४२॥
अजस्रमिन्दुम॥ अजस्रमिन्दुमरुषम्भुरण्युमग्निमीडेपूर्वचित्तिन्न

हरितवर्णम्। अद्रिबुध्नम्। अद्रिःपर्वतः तस्यबुध्नमादिः तत्रभवा आपः अद्रिबुध्न्याः। इहतु
अद्भ्योजातोश्वो मत्वर्थप्रत्यय लोपादद्रिबुध्न शब्देनोच्यते। प्रकरणात् हे अग्ने चित्य। माहिंसीः
मावधीः। परमेव्योमन् निषीदन्तम्। इमेवैलोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातम् ॥४२॥
गामुपदधाति। अजस्रम्। यस्य तव संस्कारार्थम् अजस्र मनुपक्षीणाम् इन्दुं सोमञ्चन्द्रमसम्

अप्नपम् अरोचनम भुरण्युम् भर्त्तार' वाहदोहादिभिः अग्निम् आग्नेयम् तद्धितलोपः। ईडे। याचामि उपधानाय। पूर्वचित्तिम् प्राक्चयनम्। प्राचंह्यग्निमुद्धरन्तीति। अग्न्यध्यासेनगो-स्तुतिः। नमोभिरन्नै रभ्युद्यतैः सत्वमेताभिः पर्व्वेष्टकाभिः पर्वभिः पश्चिष्टकाभिः ऋताष्टतौ। कल्पमानः गाम्माहिंसीः। अदितिमहीनां विराजम् तसैरस्तन्तसैर सह इत्यादि दशवीर्थाभि-

सौभिः॥ सपर्व्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गाम्मा हि॑ꣳसीरदितिं विराजम्॥ ४३॥ व्वरूत्रीन्त्वष्टुः॥ व्वरूत्रीन्त्वष्टुर्व्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानाꣳरजसः परस्मात्॥ महीꣳसाहस्रीमसुरस्य मायामग्ने माहिꣳसीः परमे व्व्योमन्॥ ४४॥ योऽअग्निः॥ योऽअग्निरग्नेरध्यजा-

यम्॥ ४३॥ अविमुपदधाति। वरूत्रीम्। वरान्हणोतीति वाकम्बलादिना आच्छादयति। त्वष्टुः वरुणस्यचनाभिम्। नहनम्। वारुणीच हित्वाष्टीचाविरितिश्रुतिः। अविज्ञज्ञानां यजमानानां रजसः परस्मात्। श्रोव वैपर' रजोदिशोवैश्रोव दिशः पर'रजइतिश्रुतिः मही'

महतीम् साहस्रीं सहस्रोपकारक्षमाम्। असुरस्य असुवतः प्राणवतः प्रज्ञानवतो वावरुण-समायाम् मह्याम् हे अग्ने माहिंसीः। परमेव्योमन्निति व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥ अजमुपदधाति। योअग्निः। यः अजः अग्निः अग्नेः अधिसकाशात् अजायत उत्पन्नः। शोकात्पृथिव्या अधिअजायत। उतवाद्दिवस्परि। अपिचदिवोधिअजायत। यद्वैप्रजापतिः शोकादजायत वै दि-

यतशोकात्पृथिव्याऽउतवांदिवस्परि ॥ येनंप्रजाविश्वकर्माजजा नतमग्नेहेडुऽपरितेवृणक्तु ॥४५॥ चित्रन्देवानाम् ॥ चित्रन्देवाना मुदंगादनीकञ्चक्षुर्म्मित्रस्यव्वरुणस्याग्नेः ॥ आप्प्राद्यावापृथिवीऽअ न्तरिक्षᳬ सूर्यऽआत्माजगतस्तस्थुषश्च ॥ ४६ ॥ [९] इमम्मा ॥

वद्य पृथिव्येव शोकादजायतेतिश्रुतिः। येनाजेनप्रजाः विश्वकर्मा प्रजापतिः जजानजनितवान्। वग्ना अजोवाचोवैप्रजाविश्वकर्माजजानेतिश्रुतिः। तमज हे अग्ने हेडःक्रोधः परिहृणक्तुपरिवर्ज यतु तेतनमंमन्यो ॥ ४५ ॥ (१) चित्रन्देवानाम् होमेव्याख्यातम् ॥ ४६ ॥ अथपञ्चपशूनांशुचोत्सर्गः

(१) का० चित्र देवानामित्यर्धर्चेन स्रुवाहुतीमध्यमे। अडर्धंहयेनपुरुषशिरस्याहुति ह्य जुहोतीत्यर्थः।

(१) इमंमाहिंसीः। पञ्चविंशत्योदावसाना उत्तराणियजूंषि। पुरुषमेोत्सृजति। इमंपुरुषंमाहिंसीः शुचा। द्विपादम्पशुम्। द्विपाद्वाएषपशुर्यत्पुरुषः। सह स्राक्षः सन् हिरण्यशकलैर्वाएषसहस्राक्षः मेधाययज्ञायअन्नायवा। चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः। मयुंपशुंमेधम् हेअग्ने जुषस्व।

हिंᳬसोर्द्विपादम्पशुᳬसंहस्राक्षोमेधायचीयमानः॥ मयुम्पशुम्मेधम ग्नेजुषस्वतेनंचिन्वानस्तन्वोनिषीद॥ मयुन्तेशुगृच्छतुयन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु॥ ४७॥ इमम्मा॥ हिंᳬसीरेकशफम्पशुङ्कनिक्रदं वाजिनम्वाजिनेषु॥ गौरमारण्यमनुतेदिशामितेनंचिन्वानस्तन्वो

किंपुरुषोवैमयुः। तेनकिंपुरुषेणचिन्वानः। तन्वोनिषीदआत्मानं संस्कुरुष्व। इतउत्तरंयजुः। मयुन्तेतवशुक्सन्तापः ऋच्छतु। किञ्च। यंपुरुषंवयंद्विष्मः तंचतवशुकृच्छतुहिनस्तु॥ ४७॥

(१) धा० वर्हिर्वेदुदङ्तिष्ठन् पतिष्ठत उत्सर्गैरिमम्माहिंᳬसीत्तिप्रतिमन्त्रम्। १७। ५। १८। अग्नेरुत्तरीयवेदेर्वहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्टन्निमम्मेतुतत्मर्गं सप्त पञ्चमन्त्रे पुरुषादि शिरांस्युपति ष्ठतेऽध्वयुः। एकपशुपक्षेतमेव पञ्चभिरितार्थः।

यथास्वम्। इमंसाहिंसीः एकशफं पशुम् एकशफोगाएपपश्येदश्वः। कनिक्रदम अत्यर्थं क्रन्दितारम वाजिन वेगवन्तम् वेगवत्सुमध्ये व्यवस्थितम्। गौरम् गौरस्वगम् अनुदिशामितेतव। तेनचिन्वानइति व्याख्यानम्॥ ४८॥ अथगोः। इमंसाहस्रम। इमञ्चांसाहस्रम् सहस्राहम् शत-धारमुत्सम् उत्सः कूपः। बहुस्रोतसमिवकूपम् उपकारकम् वाहदोहादिभिः व्यच्यमान सरि-

निषीद॥ गौरन्तेशुगृच्छतुयन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु॥ ४८॥ इमꣳ साहस्रम्॥ इमꣳ साहस्रꣳ शतधारमुत्संव्यच्यमानꣳ सरिरस्यमध्ये॥ घृतन्दुहानामदितिञ्जनायाग्नेमाहिꣳसीः परमेव्योमन्॥ गवयमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद॥ गवयन्तेशुगृच्छतु

रस्यमध्ये। विविधमच्यमानसुपजीव्यमानम् सरिरस्यमध्ये। इमेवैलोकासरिर मित्यादिश्रुतिः। घृतं दुहानाम अदितिमदीनाम् जनायमनुष्यायोर्थाय। पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्गाभ्यां मन्त्रौ गौः स्तूयते। अग्नेमाहिंसीरित्यादिव्याख्यातम्॥ ४९॥ अथावेः। इमम्णायुम्। इमम् ऊर्णा-

युम जर्णावन्तम् । वरुणस्यनाभिम् वरुणस्यनप्तृनम् अपत्यम् त्वचं पशूनां द्विपदाञ्चतुष्पदाञ्च । उभयरूपाणां पशूनां त्वग्रक्षणं करोति कम्बलादि नेत्याशयः । किञ्च । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रम् । एतच्चत्वष्टा प्रथमं रूपं चकारेतिश्रुतिः । जनिवञ्जनम् । व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

यन्द्विष्मस्तन्तेशुग्च्छतु ॥ ४९ ॥ इममूर्णायुं ॥ वरुणस्यनाभिन्त्वचंम्पशूनान्द्विपदाञ्चतुष्पदाम्॥ त्वष्टुःप्प्रजानाम्प्रथमञ्जनित्रमग्ग्नेमाहिंᳪसीःपरमेव्व्योमन्॥ उष्ट्रमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्न्वानस्तन्न्वोनिषीद ॥ उष्ट्रन्तेशुग्च्छतुयन्द्विष्मस्तन्तेशुग्च्छतु ॥ ५० ॥ अजोह्वि ॥ अजोह्यग्ग्नेरजनिष्टशोकात्सोऽअपश्यज्जनितारमग्ग्रे ॥

अथाजस्य । अजोह्वि । यः यज्ञ अग्नेः अजनिष्टजातः । शोकात्सन्तापात् । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायततदग्नेः शोकादजायत इतिश्रुतिः । हिशब्दः पादपूरणः । सः अपश्यत् जनिता

रञ्जनयितारं प्रजापतिम। अग्रे प्रथमम् यथासीदृष्टव्यः। तेनचदेवा इन्द्रादयः। देव गा-मग्रमायन् नायन्देवात्तलितिस्वार्थिकः। किन्तर्हि। तस्य भावस्त्वतलाविति भाव प्रत्ययः षष्ठ्यर्थे चेयं द्वितीया देवत्वस्याग्रमायन्निति शब्द प्रकरणात्। तेनैवाजेन रोहंस्वर्गम् अयन् उपा-गच्छन्तु। मेधांसः यज्ञेयादेशाः। लोकमभिज्ञाः शरभादयोव्याख्येयाः ॥ ५१ ॥ (१) चित्योपस्था-

तेनंदेवादेवतामग्रंमायँस्तेनरोहंमायन्नुपमेध्यांसः ॥ शरभमार-ण्यमनुतेदिशामितेनंचिन्न्वानस्तन्न्वोनिषीद ॥ शरभन्तेशुगृच्छतु यन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु ॥ ५१ ॥ त्वंयविष्ठ ॥ दाशुषोनॄँःपाहिशृ

नम्। त्वं यविष्ठ। गायत्र्याग्नेय्यनिरुक्ता। त्वंहे यविष्ठयुवतम। यद्वा युमिश्रणे। अतिशयेन मिश्रयितृतम। दाशुषः दत्तवतोहवींषियजमानस्य नॄन्मनुष्यान् पाहिपालय। शृणु-धिच गिरः स्तुतिलक्षणावाचः। किञ्चरक्षातोकम पत्यम्। उतत्मना। अपिच आत्मानं

(१) का० एताचत्व यविष्ठेतिचितोपस्थानम्। १७। ६। १। अग्निवेदेरागताग्निसमीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते।

रत्त्वेति । श्रुत्युक्तोव्यत्ययः ॥ ५१ ॥ (१) पञ्चदशच्छन्दस्याः पञ्चदशभि र्यजुर्भि रुपदधाति । अपां

गृधीगिरः ॥ * रत्त्वांतोकमुतत्मनां ॥ ५२ ॥ [६] अपान्त्वा ॥ अ

पान्त्वेमन्त्सादयाम्म्युपान्त्वोद्मन्त्सादयाम्म्युपान्त्वाभस्मन्त्सादयाम्य

पान्त्वाज्ज्योतिषिसादयाम्म्युपान्त्वायनेसादयाम्म्यर्णवेत्त्वासदनेसा

दयामिसमुद्रेत्त्वासदनेसादयामिसरिरेत्त्वासदनेसादयाम्म्युपान्

त्वेमन्सादयामि । श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि । † अपांत्वाएमन् । ‡ सप्तम्यालुक् । एमनि । द्रुणगतौ ।

(१) का० अपरेण स्वयमातृण्णामेतास्याः पञ्चपञ्चानूकान्ते व्यपान्त्वे मन्त्रिति प्रति मन्त्रम् । १७ । ६ । २ । तीर्थे नाग्निमारुह्य-स्वयमातृण्णामपरेण पूर्वानूकान्तमेतत् चतुर्ष्वप्यनूकान्ते व्यपान्त्वे मन्त्रितिप्रतिमन्त्रं पंचपंचापस्यासत्राइष्टका उपदधातीति । सूत्रार्थः ।

---

* पिबासोमं पिबासुतस्येत्यादि सूत्रेण गृणुधीगिरः इत्यत्र रत्त्वातोकमित्यत्र दीर्घः । प्राति० अ० ३ । सू० १३० ।

† त्वा एमन् त्वा चो ग्निवित्यत्र संहितायां समुद्रस्येमंस्त्वेमंस्त्वोद्मन्निति चेतिसूत्रेण एकादेशो निपात्यते । प्राति० अ० ४ । सू ५५ ।

‡ एमनीति प्राप्ते संहितायां नियम्दीबहुलमितिसूत्रेण क्वचिदिकारमात्रस्य लोपोभवति प्राति० अ० ३ । सू० १८ ।

अस्य मनिप्प्रत्ययान्तस्यै तद्रूपम्। वायुर्वा अपामेमन्। वायौतांसादयति। अपांत्वाश्रोझन्। उन्दीक्लेदने। ओपधयो वा अपामोझन् तुल्यव्याख्यानमन्यत्। भस्मन्। भषभत्सनदीप्त्योः। अन्नं वा अपांभस्मन्। ज्योतिपि। विद्युद्वा अपाञ्ज्योतिः। अयने। इयं पृथिवी अपामयनम्।

त्वाच्चयेंसादयाम्म्युपान्त्वासधिंषिसादयाम्म्युपान्त्वासादनेसादया म्म्युपान्त्वांसुधस्त्थेंसादयाम्म्युपान्त्वायोनौंसादयाम्म्युपान्त्वापुरीषे सादयाम्म्युपान्त्वापाथंसिसादयामिगायत्त्रेणंत्वाच्छन्दंतासादया मित्त्रैष्टुंभेनत्वाच्छन्दंसासादयामिजागंतेनत्त्वाच्छन्दंसासादया म्म्यानुंष्टुभेनत्त्वाच्छन्दंसासादयामिपाङ्क्तेंनत्त्वा च्छन्दंसासादया

अर्णवे। प्राणोवा अपामर्णवः। समुद्रे। मनोवैसमुद्रः। सरिरे। वाग्वैसरिरम्। क्षये। चक्षुर्वा अपांक्षयोनिवासः। सधिषि। श्रोत्रं वा अपांसधिः। सदने द्यौर्वा अपांसदनम्।

सधस्थे। अन्तरिक्षम् वा अपांसधस्थम्। योनौ। समुद्रो वा अपांयोनिः। पुरीषे। सिकता वा अपांपुरीषम्। पाथसि। अन्नं वा अपांपाथः। अन्नेतांसादयति। पञ्चच्छन्दस्याः पञ्चभिर्यजुर्भिरुपदधाति गायत्रेणत्वाच्छन्दसासादयामीत्यादि ॥ ५३ ॥ प्राणभृताः पञ्चाशदिष्टका उपदधाति। पञ्चाशद्भिर्यजुर्भिः। अयंपुरोभुवः। अग्निर्वं पुरः। तद्यत्तदाहपुर इत्यादिनिर्वचनम्।

मि ॥ ५३ ॥ अयम्पुरः ॥ अयम्पुरोभुवस्तस्यप्प्राणोभौवायनोव्वसन्तःप्प्राणायनोगायत्त्रीव्वासन्तीगायत्त्र्यैगायत्त्रङ्गायत्त्रादुपाᳪशुरुपाᳪशोस्त्रिवृत्त्रिवृतोरथन्तरव्वसिष्ठऽऋषिःप्प्रजापतिगृहीतयात्त्वया

तस्यप्राणः अपत्यम् भौवायनः वसन्तः ऋतुः। प्राणायनः प्राणस्यापत्यम् नडादित्वात्फक्। गायत्री वासन्ती गायत्रीच वसन्तस्यापत्यम्। गायत्रीगायत्रम्। गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रम् सामनिरमिमीत। गायत्राद् पांशुः। गायत्रात्साम्न उपांशुङ्ग्रहं निरमिमीत। उपांशोः त्रिवृत्। उपांशोर्ग्रहात् त्रिवृत् स्तोमं निरमिमीत। त्रिवृतोरथन्तरम्। त्रिवृतस्तोमात्रथन्तरं पृष्ठन्नि-

रमिमीत। वसिष्ठऋषिः। प्राणोवैवसिष्ठऋषिः। प्रजापतिगृहीतयात्त्वया। गृह्णाति स्वज-
तिग्वचनः। प्रजापति सृष्टयात्त्वया। प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः। अयं पुरोभुव इत्यादिभिर्दशभि-
र्भेदैः प्राणमेवैकमविशेषेणगृह्णामि। प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितम् ॥ ५४ ॥ अथदक्षिणतः।

प्प्राणङ्गृह्णामिप्प्रजाब्भ्यः ॥ ५४ ॥ अयन्दक्षिणा ॥ व्विश्वकर्म्मातस्यमनोव्वैश्वकर्म्मणङ्ग्रीष्म्मोमानसस्त्रिष्टुब्ग्रैष्म्मीत्त्रिष्टुभः स्वारᳬंस्वारादन्तर्य्यामोन्तर्य्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशाद्बृहद्बृहतो भरद्वाजऽऋषिः प्प्रजापतिगृहीतयात्त्वयामनोगृह्णामिप्प्रजाब्भ्यः ॥ ५५ ॥ अयम्पु

अयंदक्षिणाविश्वकर्मा। अयंवैवायुर्विश्वकर्मायोयम्पवते। एषहीदं सर्वं करोमि तद्यत्तमाह
दक्षिणेति तस्मादेषदक्षिणैवभूयिष्टं वात्यायोवर्त्तात्। तस्य मनोवैश्वकर्मण इत्यादि इत्यव्याख्या-
न व्रतस्त्वपिकाण्डिकासु ॥ ५५ ॥ अथ पश्चात्। अयंपश्चोदिशयव्यचा। असौवा आदित्यः-

विश्वव्यचा । यदाह्यवेपवउदेति अथेदं सर्वं व्यचाभवति तद्यत्तमाह । पश्चादितिक्रियानिर्देशः ॥ ५६ ॥

पश्चात् ॥ * अयम्पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्यचक्षुर्वैश्वव्यचसंव्वर्षाश्चाक्षुष्योजगतीव्वर्षाभ्योजगत्याऽऋक्समम्ऋक्समाच्छुक्रःशुक्रात्सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूपञ्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतयात्वयाचक्षुर्गृह्णामिप्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥ इदमुत्तरात् ॥ इदमुत्तरात्स्वस्तस्यश्रोत्रंसौवंशरच्छ्रौत्र्यनुष्टुप्शरदोनुष्टुभऽऐडमैडान्मन्थीमन्थिनऽएकविंशऽएकविंशाद्वैराजंव्विश्वामित्रऽऋषिः प्रजापतिगृहीतयात्वया

अथोत्तरतः । इदमुत्तरात्स्वः । दिशोवाउत्तरातद्यत् तमाहोत्तरादित्युत्तरात्तद्येतस्य त्स्वंस्माद्दिशः ।

* पश्चात्प्रतीचो दिशमञ्चतिगच्छतीतिपश्चात् प्रतीचोगमन शीलो विश्व उदित सन्प्रकाशयतीतिविश्वव्यचाश्चादितो-यप्रसिद्धस्तद्रूपासा। विश्वव्यचसइदवैश्वव्यचसम् ।

अथयत्स्वरित्याह। स्वर्गोऽसिलोकोदिशः ॥ ५७ ॥ अथमध्ये। इयमुपरिमितिः। चन्द्रमावा-उपरितद्यत्तमाहोपरीतिउपरिहिचन्द्रमा। अथयन्मतिरित्याह। वाग्वैमतिः। समान व्याख्या-

ख्योनं ऽऽस्त्वामिप्रजाभ्यः ॥ ५७ ॥ इयमुपरिमतिस्तस्यैवाङ्मात्या हेमन्तोव्वाच्च ऽ पुङ्क्तिहैमन्तीपुङ्क्त्यैनिधनवन्निधनवतऽआग्रयणऽआग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिᳬशौत्रिणवत्रयस्त्रिᳬशाभ्याᳬशाक्वररैवते विश्वकर्म्मऽऋषिःप्रजापतिगृहीतयात्वयाव्वाचंऽऽस्त्वामिप्रजाभ्यो लोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ ५८ ॥ [५]

इतिश्रीवाजसनेयसंहितायान्त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

नम्। लोकंतामिन्द्रमितितिस्रः प्रतीकगृहीताः। लोकंपृणच्छिद्रंपृण। ताअस्यसूददोहसः। इन्द्रंविश्वाअवीवृधन् ॥ ५८ ॥ इतिउवटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

द्वितीयाचितिं देवा अपश्यन् तस्यांचितौ पञ्चाश्विन्यो यजुरन्ताः। अश्विनाध्वर्यू इत्यादि यजुः। प्रथमाविराट्। द्वितीयाद्याश्चतस्त्रस्त्रिष्टुभः। (१) ध्रुवचितिः। यात्वंध्रुवचितिः स्थिरनिवासा।

* ध्रुवचिंतिदृध्रुं वयोंनिं ॥ ध्रुवचिंतिदृध्रुं वयोंनिदृध्रुं वासिंदृध्रुं वंद्योनिमासीदसाधुया ॥ उक्वस्यकेतुम्प्रथमज्जुषाणाश्विनाद्ध्वर्यू

ध्रुवयोनिश्च अनश्वरस्थानाच। ध्रुवाचासि स्थितएवतांत्त्वांब्रवीमि। ध्रुवंस्थिरंयोनिंस्थानम्

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा। अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति श्रुतेः। चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः। एतां द्वितीया चितिमपश्यन्यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तत्पामेष लोक इति श्रुतेः। देवैरश्विनौ प्रार्थितौ यथ्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽश्विनावध्वर्यू इत्यादिकयोक्तम्। तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टका द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः।

(१) का० आश्विनीध्रुवचितिरिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसञ्ज्ञा इष्टका रेतःसिच्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः।

---

* ध्रुवचितिं पट्सञ्च ऋतुभिर्मुखाग्नयाद्दि कार्षि द्वाग्नोद्यायुर्मेपट्कावाग्स्विष्टदेकाग्नं भोगोरुं कयाचतुष्कावष्टावेकत्रिंशं०मत्।

आसीद् अधितिष्ठ। सादयामासुम्। द्वितीयैकवचनस्यस्थाने या। उख्यस्याग्नेः केतुं प्रज्ञानं प्रथममाद्यम् जुषाणासेवमाना। उख्यस्याग्नेः प्रथमंप्रज्ञानम् इयमेवप्रथमाश्चिति स्तस्याश्चोपरिष्टान्निधीयते तस्मादेवमुच्यते। उत्तरंयजुः। किञ्च अश्विनौचाध्वर्यू सादयताम् इहइतः सिग्वेलायाम् त्वात्वाम्। केचिच्चतुर्थमेतंपादंवर्णयन्ति विष्टभ्नन्त्र॥ १॥ कुलायिनी। कुलायं

ध्र्युसादयतामिहत्वा ॥ १ ॥ कुलायिनीघृतवती ॥ कुलायिनीघृतवती पुरन्धिः स्योनेसीदसदनेपृथिव्याः ॥ अभित्वारुद्रावसवोगृणन्त्विमाब्रह्मपीपिहिसौभगायाश्विनाध्र्युसादयतामिहत्वा ॥ २ ॥

गृहं तदाकाराकुलायिनी। साहिरेतः सिग्वेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकाराभवति। एतश्चतोभविष्यतायोगेन। इहहिवभोर्ज्जारायाआकृतयः क्रोष्यन्ते। पुरंधिः। वज्ञहि इष्टकाजातमियंधारयतिचितिसंबद्धम्। यात्वमित्थंभूतातांत्वांब्रूमः। स्योनेसीदसदने पृथिव्याः। सुखरूपे उत्तविशरस्थाने पृथिव्याः किञ्च। अभित्वा। अभिगृणन्तु त्वांरुद्रादयः। किञ्च। इमां। इमा-

निमक्षाणि पीपिहि्याप्यायस्व। सौभगायमहते ऐश्वर्याय। अश्विनेतिव्याख्यातम् ॥ २ ॥
स्वैर्दक्षैः। स्वैर्वीर्यैः। दक्षपिता वीर्यस्यपालयिवीसती इहद्वितीयायांचितौसीद अवस्थान-
कुरु। दक्षशब्दइहवीर्यवचनः। प्रयोजनमाह। देवानांसुम्ने सुखाय। कथंननाम देवाः
सुखंप्राप्नुयुरिति। इहतेरणाय। महतेचरमणीयाय। यज्ञक्रतवे। किञ्च। शिवेवैभिसूनवे।

स्वैर्दक्षैः ॥ स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेहसीददेवानाꣳसुम्नेबृहतेरणाय ॥ शिवे
वैभिसूनवऽआसुशेवास्वावेशातन्वासंविशस्वाश्विनाऽध्वर्यूसादय
तामिहत्वा ॥ ३ ॥ पृथिव्याःपुरीषम् ॥ पृथिव्याःपुरीषमस्यप्सोना
मतान्त्वाविश्वेऽअभिगृणन्तुदेवाः ॥ स्तोमपृष्ठाघृतवतीहसीदप्र

पिताइवभत्रपुत्राय। आसुशेवा। मर्यादयासाधु सुखयित्री। किञ्च स्वावेशा। स्वावेशेतिवि-
भक्तिव्यत्ययः। स्वावेशया। तन्वाआत्मनासंविशस्व। अवस्थानं कुरु। अश्विनाध्वर्यू। उक्तार्थः ॥ ३ ॥
पृथिव्याः पुरीषम्। यात्वं पृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः पुरीषमिवासि। पृथिवीवैप्रथमाचितिः तस्या-

एतत्तृतीयमिव य द्वितीयेतिश्रुतिः। अप्सोनाम रसोनाम। अप्स इति रसपर्य्यायंदर्शयति। अपः र-नोतीत्यप्सः। अपांहिरसोगुणः। तस्यवा एतस्ययजुषोरसएवोपनिषदित्येतच्छ्रुतिर्दर्शयति। तां-त्वामुपधीयमानां विश्वेदेवाअभिगृणन्तु, अभिष्टुवन्तु। त्वमपिचस्तोमपृष्ठाघृतवतीचइहसीदद्वितीयस्यांचितौ। यांस्तोमस्यान्तरेऽस्यमानोभवति तैरेषास्तोमपृष्ठाघृतवतीचवसोर्धारादिभिर्होमैः।

प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व विश्वेदेवाअभिगृणन्तु सादयतामिहत्वा ॥ ४ ॥ अदित्यास्त्वा ॥ पृष्ठेसादयाम्यन्तरिक्षस्यधर्त्रीं विष्टम्भनीन्दिशामधिपत्नीम्भुवनानाम् ॥ ऊर्म्मिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्म्मातऽऋषि

ततः। प्रजावदस्मेद्रविणायजस्व। प्रजासंयुक्तानि अस्मभ्यंद्रविणानिदेहि। यजतिर्दानार्थः। शेषमुक्तम् ॥ ४ ॥ आदित्यास्त्वा। यात्वम् ऊर्मिः कल्लोल राशिः द्रप्सः रसः अपामसि। यस्यास्तेतव विश्वकर्मा प्रजापति ऋषिर्द्रष्टा। तान्त्वाम् अदित्याः पृथिव्याः पृष्ठेप्रथमायाञ्चिते सपरिसादयामि। कथंभूतामित्यतआह। अन्तरिक्षलोकस्य धारयित्रीम् विष्टम्भनीं संस्तंभनीम्

अन्तरिक्षस्य च। दिशामधिपत्नीम्। दिशामीशिनीम् भूतजातानांच। शेषंसमानोदर्कम् ॥ ५ ॥

रुपिश्वनांद्व्युयुंसांदयतामिहत्वां ॥ ५ ॥ शुक्रश्च ॥ शुक्रश्चशुचि
श्चुग्रैष्मांवृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्ता
मापऽओषधयःकल्पन्तामग्नयःपृथङ्ममज्ज्यैष्ठ्यायसव्रताः ॥ येऽ
अग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमे ॥ ग्रैष्मावृतूऽअभिकल्प
मानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीद
तम् ॥ ६ ॥ [६] सजूर्ऋतुभिः ॥ सजूर्विधाभिःसजूर्देवैःसजूर्देवैर्वै

ऋतव्यउपदधाति। (१) शुक्रश्चशुचिश्च व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ वैश्वदेवीरुपदधाति। विश्वेषान्देवाना-

(१) का० शुक्रश्च शुचिश्चेतावृतव्ये पूर्वयोरुपरि। प्रथमचितुरपश्चितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदश्च उपदधाति, शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रतीकमुपधाय। ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पठ्य इति सूत्रार्थः।

मोपंम्। (१)सजूर्ऋतुभिः। यथा समानजोषणः ऋतुभिः प्रजापतिर्भूत्वाइष्टकाउपहितवान्। यथाच समानजोषणः विधाभिः। आपोवैविधाः। अग्निर्हीदंसर्वंविहितम्। यथाच समान-

योनाधैरग्नयेत्वावैश्वानरायाश्विनाध्वर्य्यूसादयतामिहत्वासजू

र्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नयेत्वावै

श्वानरायाश्विनाध्वर्य्यूसादयतामिहत्वासजूर्ऋतुभिः सजूर्वि

धाभिः सजूरुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नयेत्वावैश्वानरायाश्विनाध्

ध्वर्य्यूसादयतामिहत्वासजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्दे

वैर्वयोनाधैरग्नयेत्वावैश्वानरायाश्विनाध्वर्य्यूसादयतामिहत्वा

जोषणोदेवैः। यथाच समानजोषणः देवैर्वयोनाधैः। प्राणावैदेवावयोनाधाः। प्राणैर्हीदं-

(१) का० वसवदेवो सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्चमन्त्रे यस्य वैश्वदेवोसञ्ज्ञा इष्टका पूर्वादिपूपदधातीतार्थः।

सर्वं२युनं नह्म अथोछन्दांसि वैदेवानयोनाधाः। छन्दोभिर्ही दंसर्वंमन्नानंनह्म। एवमन्हमपि एताभिर्देवताभिः समानप्रीतिर्भू त्वा उपदधामि। अग्नयेवैश्वानरायत्वाम्। संवत्सरोवा अग्नि-र्वैश्वानर.। अश्विनौच अध्वर्यू सादयतामिहत्वाम्। एवमुत्तरेष्वपिमन्त्रेषु वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा

सुजूर्ऋतुभिः सुजूर्व्विधाभिःसजूर्व्विश्वैर्देवैःसुजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यूसादयतामिहत्वा ॥ ७ ॥ प्राणम्मे ॥ पाह्यपानम्मेपाहिव्यानम्मेपाहिचक्षुर्म्मऽ उर्व्याविभाहिश्श्रोत्रम्मे श्लोकय ॥ अपः पिन्वौषधीर्जिन्वद्विपादव चतुष्पात्पाहिदिवोवृ

याज्या.॥७॥प्राणभृत उपदधाति। (१)प्राणमेपाहि। गोपाय। अपानंमेपाहि। व्यानंमेपाहि चक्षु-र्मेउर्व्याविभाहि। विभावय। श्रोत्रंमेमश्लोकय। श्लोकइतिवाग्नामसुपठितम्। श्लोकपाहि

(१) का० प्राणभृत प्राणं मदति। पञ्चयजुर्भिं प्राणभृत्पञ्चका पूर्वादिपूपदधाति १७। ८। २०। पच वायुदेवतानि यजूंषि। प्राणो वायुर्वायुमेवास्मिन् तद्दधातीति श्रुते।

यो॑नं कुरु । अपस्याउपदधाति । अपः पिन्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपाद्व । द्विपादमितिविभक्तिव्यत्ययः । अवगोपाय । चतुष्पात्पाहि । चतुष्पादं-गोपाय । दिवोवृष्टिमेरय । द्युलोकाद्वृष्टिम् आईरय । आगमय ॥ ८ ॥ वयस्या उपदधाति ।

ष्टिमेर॑य ॥ ८ ॥ [२] मू॒र्द्धा व्वयः॑ प्र॒जाप॑तिश्छन्दः॑ क्ष॒त्रं व्वयो॒ मय॑न्दुश्छन्दो॑ व्विष्ट॒म्भो व्वयोऽधि॑पतिश्छन्दो॑ व्विश्वक॑र्म्मा॒ व्वयः॑ पर॒मेष्ठी॒ छन्दो॑ व॒स्तो व्वयो॑ व्वि॒वलं॒ छन्दो॒ वृष्णि॒र्व्वयो॑ व्विशा॒लं छन्दः॒ पुरु॑षो॒ व्वय॑स्त॒न्द्रं छन्दो॑ व्या॒घ्रो व्वयोऽना॑धृष्टं॒ छन्दः॑ सि॒ꣳहो व्वय॑श्छ॒दिश्छ

अत्र्युक्तं निदानम् । प्रजापतेर्विश्रस्ता त्पथवउदक्रामन् छन्दांसिभूत्वा तान्गायत्रीभूत्वा वयसाभोत्प्रजापतिः । (१) मूर्द्धावयः प्रजापतिश्छन्दः चतुर्भिर्मन्त्रैः गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्प्यते ।

(१) का० वयस्याः पंच पंचानूकान्तेषु मूर्द्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात् । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पंच पंच पूर्वं तु चतस्रो वयस्यासञ्ज्ञका उपदधातीत्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः ।

मूर्द्धाप्रजापतिः प्राधान्यात्। वयः शरीरावस्था। प्रजापतिः स्वयमेवछन्दः। क्षत्रं वयः। प्रजापतिर्वै क्षत्रम्वयोभवत्। मयन्दच्छन्दः अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिः। मयंसुखं ददातीतिमयन्दः। विष्टम्भोवयः। प्रजापतिर्विष्टम्भः। सहीदंसर्वं विष्टभ्नोति। अधिपतिश्छन्दः। प्रजापतिर्वा अधिपतिः। विश्वकर्मावयः। प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा। परमेष्ठीछन्दः। आपोवै प्रजापतिपरमेष्ठी।

न्दः पष्ठवाड्वयो बृहतीच्छन्दऽउक्षावयः ककुप्छन्दऽऋषभोवयः सतोबृहतीच्छन्दोऽनड्वान्वयः ॥ ९ ॥ अनड्वान्वयः ॥ पङ्क्तिश्छन्दो धेनुर्वयो जगतीच्छन्दस्त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दो दित्यवाड्वयो विराट्छ

न्दः पष्ठवाड्वयो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पञ्चदशवक्ष्यमाणान्पशून्गृह्णाति। वयसा वयोवस्थयाजरया। असाज्जीर्णं परा वयसाप्त इतिश्रुतिः। वस्तोवयो विवलञ्छन्दः। वस्तः पशुः त्रिवलंछन्दोरूपमायित्वा दक्रामत् तंप्रजापतिर्गायत्रीरूपोवयसाप्नोत् एकपदावै विवलंछन्दः तद्विविधं वरमुत्कृष्टम्। पुरुषसंबन्धिहितच्छन्दः। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषुयोज्यम् दृष्णावे-

योविशाल छन्दः । हष्णिमेयं वयमाविवत्त विशालं द्विपदाछन्दआप्नोति । पुरुषोवयस्तन्द्र-छन्दः । तन्द्रंछन्दः पंक्तिः । व्याघ्रोवयोनाधृष्टंछन्दः विराड्वा । अनाधृष्टं छन्दः । सिंहोवयः छदिश् छन्दः । अतिछन्दावैछदिः छन्दः अथातोनिरुक्तानिवपश्चन्निरुक्तानि छन्दांस्यभिदधाति । पष्ठवाड्वय इत्यादिदश निगदव्याख्याता : ॥ ९ ॥ १० ॥ तृतीयांचिति मिन्द्राग्नीविश्वकर्मा नाप-

न्दुः पष्ठवाड्विर्व्वयोगायत्रीच्छन्दस्त्रिवत्सोव्वयऽ उष्णिक्छन्दस्तुर्य्यवा वाड्वयोनुष्टुप्छन्दोलोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ १० ॥ (२] इन्द्राग्नीऽअ व्व्यथमानाम् ॥ इन्द्राग्नीऽअव्व्यथमानामिष्टकान्दृꣳहतंयुवम् ॥

यत् । ततस्वयमातृण्णा प्रथमा । (१) इन्द्राग्नी अव्यथमानाम् । अनुष्टुप् । पूर्वार्द्धं चं ऐन्द्राग्न-उत्तरः स्वयमातृण्णायाः । तत्रोत्तरार्द्धं चं पूर्वंव्याख्यायते । तत्रविबाधत इतिपुरुषव्यत्ययः । येयंद्यौ नद्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधते अभिभवति । तामिन्द्राग्नीअव्यथमानाम् अचल-

(१) मा० तृतीयायाए स्वयमातृण्णामीन्द्राग्नी इति मध्ये । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृण्णामुपदधाति ।

न्तोमिष्टकां दृंह तांदृढोकुरु तम् युवंयुवाम् ॥ ११ ॥ विश्वकर्मात्वा प्रजापतिः सादयतुइत्यादि

पृष्ठेनद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षञ्चविबाधसे ॥ ११ ॥ विश्वकर्मात्वा ॥ सादयत्वन्तरिक्षस्यपृष्ठे व्यचस्वतीम्प्रथस्वतीमन्तरिक्षंयच्छान्तरिक्ष दृ॑ꣳहान्तरिक्षम्माहि॑ꣳसीः॥ विश्वस्मैप्प्राणायापानायव्यानायोदा नायप्प्रतिष्ठायैचरित्राय ॥ वायुष्ट्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याछर्दिषा शन्तमेनतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ १२ ॥ शतम् ७०० ॥ राज्ञ्यसि॥ राज्ञ्यसिप्प्राचीदिग्विराडसिदक्षिणादिक्सम्म्राडसिप्प्रतीचीदि क्स्वराडस्युदीचीदिगधिपत्न्यसिबृहतीदिक् ॥१३॥ विश्वकर्मात्वा ॥

पूर्ववद्या व्ययम् अन्तरिक्षस्य पृष्ठे वायुष्ट्वा इति विशेषः ॥ १२ ॥ शतम् ७०० पंचदिश्या उपदधाति ।

वायुरपश्यत् (१) राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रकम् ॥ १३ ॥ विश्वज्योतिष मुपदधाति । (२)विश्वकर्मात्त्वा ।

सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १४ ॥ नभश्च ॥ नभस्यश्च वार्षिकावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतान्द्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ॥ येऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे ॥ वार्षिकावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽ

(१) का० पनूकेषु पच दिक्षा वैश्वदेवीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्। वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेत सिग्वेलायामनूकेषु पंच दिक्ष सम्मुखा इष्टका उपदधाति पंचमीं दक्षिणायोत्तरेणेति सूत्रार्थः।

(२) का० विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्या-। प्रथमोपस्थिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति।

वायुदेवत्या ॥ १४ ॥ (१) ऋतव्या । नभस्वदेवत्या ॥ १५ ॥ १६ ॥ दशप्राणभृतः । आयुर्मेपाहि

अभिसंविंशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ १५ ॥ इषश्चोर्ज्जश्च ॥ इषश्चोर्ज्जश्चशारदावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयःपृथङ्ममज्ज्यैष्ठ्यायसव्व्रताः ॥ येऽअग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमे ॥ शारदावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंविंशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ १६ ॥ [६] आयुर्मे ॥ पाहिप्प्राणम्मेपाह्यपानम्मेपाहिव्व्यानम्मेपाहिचक्षुर्म्मेपाहिश्श्रोत्रम्मेपाहिव्वाचम्मेपिन्वमनोमे

(१) का॰ ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति । पूर्वं तव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्येउपदधाति । ऋतुदेवतामुत्कृतिच्छन्दस्के यजुः । नभः श्रावणः नभस्यः भाद्रपदः । शेषं व्याख्यातम् ।

गोपाय। वाचमेपिन्व। तयोलक्षणांवाचं मेमम पिन्वसिंच। कामैः पूरय। मनोमेजिन्व। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। ज्योतिर्मेयच्छ देहि। सुखवोध्य मन्यत् ॥ १७ ॥ षट्त्रिंशच्छन्दसा। उपदधाति। (१) माछन्दः। अयंलोकोमितइवमा छन्दः छादनात्। प्रमाछन्दः।

जिन्वात्मानंम्मेपाहिज्ज्योतिर्म्मेयच्छ ॥१७॥ माच्छन्दः ॥ प्प्रमाच्छन्दः प्प्रतिमाच्छन्दोऽअस्रीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्दऽउष्णिक्छन्दोबृहतीच्छन्दोनुष्टुप्छन्दोविराटछन्दोगायत्रीच्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दोजगतीच्छन्दः पृथिवीच्छन्दः ॥ १८ ॥ पृथिवीच्छन्दोन्तरिक्षञ्छन्दोद्यौ

अन्तरिक्षलोकोवैप्रमा। अन्तरिक्षलोकः अस्माल्लोकात्प्रमित इवदृश्यते। प्रतिमाच्छन्दः। द्यौः प्रतिमा साहिअन्तरिक्षलोकेप्रतिमिता। अस्रीवयः छन्दः अन्नमस्रीवयः। यदेभ्योलोकेभ्य

(१) का० छन्दस्याः द्वादशद्वादशाध्ययेषु मा च्छन्द इति। अध्ययेषु पञ्चपुच्छाप्सन्धिषु, तिषु, द्वादशद्वादश छन्दस्यासञ्ज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः।

आज्ञतिपरिणामभूतमन्नं सवतितदस्त्रयः। परतोनिरुक्तानि छन्दांसिपंक्तिप्रभृतीनि ॥ १८ ॥
(१) पृथिवीछन्दइति। यान्येतद्देवत्यानि छन्दांसितान्युपदधाति। छादयन्तीतिछन्दांसुच्यन्ते

ष्छन्दः समाश्छन्दोनक्षत्राणिच्छन्दोवाक्छन्दोमनश्छन्दः कृषिश्छन्दोहिरण्यञ्छन्दोगौश्छन्दोजाच्छन्दोश्वश्छन्दः ॥१९॥ अग्निर्देवता ॥ अग्निर्देवतावातोदेवतासूर्य्योदेवताचन्द्रमादेवतावसवोदेवतारुद्रादेवतादित्यादेवतामरुतोदेवताविश्वेदेवादेवताबृहस्पतिर्देवतेन्द्रोदेवतावरुणोदेवता ॥ २० ॥ मूर्द्धासि ॥ मूर्द्धासिराड्ध्रुवासि

॥ १९ ॥ (२) अग्निर्देवता वातोदेवता इत्येतावैछन्दांसि मिता अपिछादयन्ति ॥ २० ॥ चतुर्दश

(१) का० पृथिव्यादिदेवतानि। यानि छन्दांसि तद्रूपाणि। समा संवत्सरः। स्पष्टमन्यत्।

(२) का० इष्टके त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः। अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम्। अग्निर्देवता वातो देवतेत्येतावै देवताश्छन्दांसि तान्येव तदुपदधातीति श्रुतेः।

वालखिल्या उपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुप्परोष्णिग्भ्याम् (१) मूर्द्धासिराट्। मूर्द्धासिशिरोभूतासि राट्। राजृदीप्तौदीप्ताचासि। ध्रुवास्थिरासि। धरुणाचधारयित्रीच धर्त्र्यसिधारयित्रीअसि। धरणी। धरणीचविधरणीच। मर्यादाभूताच। एवन्त्रिलोकसंस्तवः तिसृणामिष्टकानाम्। आयुषेत्त्वा वर्च्च-

ध्रुरुणांधुर्त्र्यसिधरणी॥ आयुषेत्त्वावर्च्चसेत्त्वाकृष्यैत्वाक्षेमायत्वा॥२१॥ यन्त्रीराड्यन्त्र्यसियमनीध्रुवासिधरित्री॥ इषेत्त्वोर्जेत्त्वारय्यैत्वापोषाय त्वालोकन्ताऽइन्द्रम्॥ २२॥ [६] आशुस्त्रिवृत्॥ आशुस्त्रिवृद्धा

सेत्वा कृष्येत्वाक्षेमायत्वा उपदधामीतिशेषः। एतासांचतसृणांवालखिल्या नां मन्त्रस्तवः॥ २१॥ परतोपि तिसृणां द्युलोकप्रभृतिलोकसंस्तवः। यंत्रीराट्। यमनीदीप्ताचासि। यंत्रीअसि। यमनीध्रुवाअसि। धरित्री। पशुसंस्तवः पूर्ववत्। इषेत्त्वोर्जेत्त्वा रय्यैत्त्वापोषायत्त्वा (२) लोकन्ता-

(१) का० वालखिल्या मम पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो यावरा द्वादश्याऽपरास्तु मूर्द्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्। प्रागुत्तरप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा मम वालखिल्यासप्तस्त्रा इष्टका उपदधाति मूर्द्धासीत्यादिसप्तमन्त्रै।

(२) का० उत्तरयोर्गिरधि लोकम्पृणा पूर्ववत्। उत्तरयोर्गिरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति। तत. पुरोपनिवापोपस्थाने।

इन्द्रमिति व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ चतुर्थीञ्चितिस्यपयो पश्यन्। (१) आशुस्त्रिवृ दित्यष्टादशे ष्टकाः प्रतिमन्त्र मुपदधाति। स्तोमसंख्योपलक्षितैर्मन्त्रैः स्तोमानुपदधातीति श्रुतिः। प्रकटार्थामन्त्राः श्रुत्याच व्याख्याताः तथापि किञ्चित्किंचिदुच्यते। आशुः त्रिवृत् यएवत्रिवृत् स्तोमः सोनेन-मन्त्रेणोक्तः इत्येकं व्याख्यानम्। अथो वायुर्वा आशुः शीघ्रः त्रिवृत् त्रिलोकसंचारी। एवमु-

न्तः पञ्चदशो व्योमा सप्तदशो धरुणऽएकविꣳशः प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभीवर्त्तः सविꣳशो वर्च्चो द्वाविꣳशः सम्भरणस्त्रयोविꣳशो योनि श्चतुर्विꣳशो गर्भाः पञ्चविꣳशऽओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिꣳशः प्र

परितनान्यपि व्याख्येयानि। भान्तः पञ्चदशः। चन्द्रमाउच्यते। सहिभातिच पञ्चदशा-हान्या पूर्यतेच अपक्षीयतेच। व्योमासप्तदशः। संवत्सरउक्तः। सहिविविध मवतिप्राणिनः सप्तदशावयवश्च। धरुणएकविंशः। आदित्यः स्तोमो वोच्यते। प्रतिष्ठावैधरुणः प्रतिष्ठैक-

(१) इतितृतीयाचिति का० उत्तरा पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति। पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जह्वामात्रीमुन्द-श्र,ख उपदधातीति सूत्रार्थः।

विंशः स्तोमः। आदित्यावामतिशा। मासादिभिः एकविंशात्रयवञ्च। परतः संवत्सरस्व-
रूपाणि व्याख्यानि प्रतूर्तिः संवत्सरः। सहिसर्वाणिभूतानि प्रतिरतिप्रवर्द्धयति। तपः।
संवत्सरोहि सर्वाणिभूतानि तपतिशीतोष्णावर्षैः। अभीवर्त्तः। संवत्सरोहि सर्वाणिभूतान्य-
भिवर्तते। तेनहि अभिवृत्तेन ऋतुलिङ्गानिभूतेपुदृश्यन्ते। वर्च्चः। संवत्सरोहि सर्वेषाम्भू-
तानां वर्च्चस्वितम इतिश्रुतिमुवन्तीमतुलोपंदर्शयति वर्च्चस्वीमहभाग्यवान्। संभरणः संवत्स-
रोहिसर्वाणि भूतानिसंभरतिउत्पादयति। संहरतिवाविनाशयति। योनिः स्थानम्। गर्भः।

तिष्ठाचंयस्त्रि ६ शोब्रध्नस्यविष्टपंचतुस्त्रि ६ शोनाकः षट्त्रि ६ शोविं

संवत्सरः त्रयोदशमासस्त्रोच्यते। सचगर्भोभूत्वा ऋतून्प्रविशति। कथंपुन स्त्रयोदशमासः
ऋतून्प्रविशति। उच्यते। एकोनपञ्चाशाहोरात्रै श्चन्द्रोद्वादशराशीन् विभ्रमति स चान्द्र ऋतुर्भ-
वति। आदित्यस्त्वेकपञ्चाशदिवसैः राशिद्वयमतिक्रामति ससौरऋतुर्भवति। तैश्चसौरैर्ऋतुभिः
संवत्सरोभवति। ततश्चैकस्मि न्नृतौसौर चान्द्रोऋतुर्भवतः तिथिद्वयंच। एवंषड्ऋतुषु द्वाद-
शतिथयः प्रविशंति अपरेषुषट्स्वपरा द्वादशअपरेषुषट्तिथयः। सएषोद्वृत्तीयेषु संवत्स-

रेपुचान्द्रोमासः प्रविशति। मएवाधिमासः सएवत्रयोदशोमासः सौगान्द्रन्द्वाभ्यांतिथिभ्यां प्रविशति। ओजः। अत्रापिमतुब्लोपः। ओजस्वीसंवत्सरः ऋतुः। संवत्सरोहि सर्वाणि भूतानि करोतिइतिश्रुतिः। प्रतिष्ठाधिष्ठानम्। ब्रध्नस्यविष्टपम्। स्वाराज्यं वैब्रध्नस्य विष्टपम्

वर्तोष्टाचत्वारिꣳ शोधर्त्रञ्चतुष्टोमः॥ २३॥ [१] अग्नेर्भागः॥ अग्नेर्भागोसिदीक्षायाऽआधिपत्यम्ब्रह्मस्पृतन्त्रिवृत्स्तोमऽइन्द्रस्य भागोसिविष्णोराधिपत्यङ्क्षत्रꣳ स्पृतम्पञ्चदशस्तोमोनृचक्षसाम्भागोसिधातुराधिपत्यञ्जनित्रꣳ स्पृतꣳसप्तदशस्तोमोमित्रस्यभागोसिव

स्वाराज्यं स्वतन्त्रता। नाकः काम्यतइतिकंसुखम् तद्विपरीतमकं दुःखम नास्त्यकमसुखमस्मिन्निति नाकः। विवर्त्तः। विविधंवर्त्तन्ते तत्रगतानि भूतानीति विवर्त्तं पितृयाणः। धर्त्रं धारणम्। चतुष्टोमः चतुरुत्तरः स्तोमः चतुष्टोम उत्तरपदलोपीसमासः॥ २३॥ स्पृतं-

दशइष्टकाउपदधाति दशभिर्मन्त्रैः (१) अग्नेर्भागोसीत्यादिभिः। तत्रार्थवादः। प्रजापतिर्गर्भसे- केभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमेकेभ्यः कल्पयित्वा ब्रह्मप्रसृतीनि भूतानि पाप्मनोव्यसृजत् त्रिवृदा-

र्ङ्गाग्स्याधिपत्यन्दिवोत्वृष्हिर्व्वातस्पृतऽएकविᳪं शस्तोमोव्वसूनाम्भागः ॥२४॥ व्वसूनाम्भागोसिरुद्राणामाधिपत्यञ्चतुष्पात्स्पृतञ्चतुर्विᳪं शस्तोमऽआदित्यानाम्भागोसिमरुतामाधिपत्यङ्गर्भास्पृताः पञ्चविᳪं शस्तोमोदित्यैभागोसिपूष्णऽ आधिपत्यमोजस्पृतन्त्रिणवस्तो

दिभिः स्तोमैः। इष्टकोच्यते। यात्वाम् अग्नेः भागोसि। यस्यांचत्वयि दीक्षायामाधि- पत्य ज्ञातम् ययाच त्वयाब्रह्मब्राह्मण्यं स्पृतंपाप्मनोव्यन्त्ये। रपनीतम्। त्रिवृत्स्तोमः त्रिवृ- त्स्तोमेनेतिविभक्तिव्यत्ययः। तान्त्वामुपदधामीतिशेषः। यद्वा। यात्वमग्नेर्भागोसि यस्यास्त-

(१) का० दक्षिणा पूर्वयोरग्नेर्भाग इति। पूर्वानूकान्ते त्रिवृतयोर्जङ्घामात्रोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्यु दधु ख उत्तरा पूर्वमुप श्रिता॥ दश यजूंषि चतुर्भिस्त्वमोहिन्युपधान षड भि षट्पद्योपधान दशेष्टका. सत्सप्ताय।

वत्रिहृत्स्तोम' यस्यांचत्वयिदीचाया आधिपत्याम् ययाचत्वया ब्रह्मचत्त्रेणाभिचितम् तांत्वामुपद-धामीतिशेषः। एवमन्यदपिव्याख्येयम्। जनित्रम्। आश्वयेणजायत इतिजनित्रम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

मोदेवस्यंसवितुर्भागोसिबृहस्पतेराधिपत्यꣳसमीचीर्दिशंस्पृताश्चतुष्टोमस्तोमोयवानाम्भागः ॥२५॥ यवानाम्भागोस्ययवानामाधिपत्यम्प्रजास्पृताश्चतुश्चत्वारिꣳशस्तोमऽऋभूणाम्भागोसिविश्वेषान्देवानामाधिपत्यम्भूतꣳस्पृतन्त्रयस्त्रिꣳशस्तोमः सहश्च॥२६॥ सहस्यश्च ॥ सहस्यश्चहैमन्तिकावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावा

यवाः पूर्वपक्षाः अथवाअपरपक्षाः ॥ २६ ॥ (१) ऋतव्ये सहश्चसहस्यश्चेति ॥ २७। सृष्टीरुपदधाति

(१) का० ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति। अनूकमभितो द्वे पद्ये उपदधाति। ऋतुदेवत्य यजु। सहो मार्गशीर्ष सहस्य पौष एतौ हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ। शिष्टं पूर्ववत्तुल्यम्।

सप्तदशेष्टकोः सप्तदशभिर्मन्त्रैः । (१) एकयास्तुवते इत्यादिभिः तन्निदानभूताश्रुतिः । एतद्वैप्रजापति

पृथिवीकल्पन्तामापऽओषधयःकल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ॥ येऽअग्नयःसमनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे ॥ हैमन्तिकावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ २७ ॥ [४] एकयास्तुवत ॥ प्रजाऽअधीयन्तप्रजापतिरधिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवतब्रह्मासृज्यतब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चभिरस्तुवतभूतान्यसृज्यन्तभूतानाम्पति

रित्युपक्रम्य तेवैकेनस्तोष्यामहइति । मयाचैव युष्माभिश्चेति तथेतरेप्राणैश्चैव प्रजापतिना ।

(१) का० रेत सिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकर्ठ० सृष्टीरिकया स्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु दिक्षु रेत सिग्वेलायां सृष्टिसञ्ज्ञा सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूक दक्षिणेन नव अर्वाग्दष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः ।

यास्तुवतेति । एकया वाचा । अस्तुवत अस्तुतवान् । कः । सामर्थ्यात्प्रजापतिः । इदानीम्फल-

रधिंपतिरासीत्सुप्तभिंरस्तुवतसप्तऽऋषयोऽसृज्यन्तधाताधिंपतिरा

सीन्नवभिंरस्तुवत ॥२८॥ (१) नवभिंरस्तुवत ॥ पितरोंऽसृज्यन्तादिं

तिरधिंपत्न्यासीदेकादुशभिंरस्तुवतऽऋतवोंऽसृज्यन्तार्त्तवाऽअधिं

पतयऽ आसँस्त्रयोदुशभिंरस्तुवतमासाऽअसृज्यन्तसंव्वत्सुरोधिंपति

रासीत्पञ्चदुशभिंरस्तुवतक्षुत्रमंसृज्यतेन्द्रोधिंपतिरासीत्सप्तदुश

(१) नवभि सप्त भिर. प्राणौ द्वावध इति नवप्राणै प्रजापतिरस्तौत् तत पितर अग्निस्वात्तादय सृष्टा अदिति अत्र पिड़ता प्रजापतिपत्नि सृष्टानां पितृणामधिपत्नी स्वामित्वं नाधिकां पालयित्र्यासीत् नव वै प्राणा सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैरिति श्रुते ।

माह। प्रजाअधीयन्त। या: गर्भीभूता: प्रजा: प्रजापते रासन् ता: प्रजापत्यर्थम् अस्याप्यन्त

भिरस्तुवतग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्तबृहस्पतिरधिपतिरासीन्नवदशभिरस्तुवत ॥२६॥ (१) नवदशभिरस्तुवत ॥ शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रेऽअधिपत्नीऽआस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्तवरुणोऽधिपतिरासीत्त्रयोविंशत्यास्तुवतक्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्तपूषाधिपतिरासीत्पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्तवायुरधिपतिरासीत्सप्तविंशत्यास्तुवतद्यावापृथिवीव्व्यैतांव्वसवोरु

(१) नवदशभि: दश हस्ताङ्गुलय: ऊर्ध्वाधःस्थछिद्ररूपा नव प्राणास्तैरस्तौत्। तत: शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ। अर्य: स्वामिवैश्ययो:। अहोरात्रे तयो: स्वामित्वेनास्ताम्। दश हस्ता अङ्गुलयो नव प्राणा इति श्रुते:।

स्थिताः । प्रजापतिरधिपतिरासीत् असांस्तुतौ । एवंषोडशानामिष्टकानां मन्त्राः एकव्या-

द्ध्राऽआदित्याऽअनुव्यायँस्तऽएवाधिपतयऽआसन्नवविंऽशत्त्यास्तुव

त ॥ ३० ॥ नवविंऽशत्यास्तुवत ॥ वनुस्प्पतयोसृज्ज्यन्तसोमोधि

पतिरासीदेकत्रिंऽशतास्तुवतप्रजाऽअसृज्ज्यन्तयवाश्चायवाश्चा

धिपतयऽआसँस्त्रयस्त्रिंऽशतास्तुवतभूतान्यशाम्म्यन्प्रजापतिःपर

मेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ ३१ ॥ [४]

इतिसंहितायांचतुर्द्दशोऽध्यायः १४ ॥

स्थानाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इतिउवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्द्दशोध्यायः १४ ॥

अग्ने जातान् पंचमीं चितिं परमेष्ठ्यपश्यत्। (१) तत्रादौ पंचासपत्ना उपधीयन्ते। तत्रादौ वि-विष्टुभा वाग्नेय्यौ पुरस्तादुपदधाति। (१) हे अग्ने जातानुत्पन्नान् प्रणुदस्व रय नाशय अपुनरागम-

* अग्ने॑ जा॒तान् ॥ * अग्ने॑ जा॒तान्प्र णु॑दा नः स॒पत्ना॒न्प्रत्य॑जा॑ता॒न्नुद जातवेदः ॥ अधि॑ नो ब्रूहि सु॒मना॒ अहे॑ड॒न्तव॑ स्याम॒ शर्म॑न्त्रि॒वरू॑

नाय। नः अस्माकं सपत्नान् समानपतित्वान् समानपतित्वदर्शिनः शत्रून्। प्रत्यजातान् नुद। प्रति-च्छायप्रतिच्छायअजातान् अनुत्पन्नान् जनिष्यमाणान् नुदप्रेरय हे जातवेदः किञ्च। अधि-

(१) चतुर्दशेऽध्याये चितोयत्ततीयचतुर्थचितिमन्त्रा नुक्ताः पञ्चदशेपञ्चम चितिमन्त्राव्याख्या.

(१) का० पञ्चम्यामस्ते प्वाश्विनीवदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम् १७। ११। १। २। पञ्चम्यां चितावाश्विनीवत् असपत्नान्त्रा इष्टका अस्तं पूपदधाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षड्शो चतुश्चत्वारिंश० अ अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रे प्रत्येकमिति सूत्रार्थः।

---

* अग्नेजातान्पञ्चरश्मिनामत्यायचतस्रो राज्ञास्ययपुर पचकाविग्निमूर्द्धकोनविंशं० शदो नङ्स्त्ययोष्टौतपश्चनवसप्तपचपष्टि।

* धारयामयोजाव सत्स्व नुद सोपु जयतोरथ रच यज यच्छ मत्सथ पिपृत गायतातु येन नकारे इत्यनेनसत्वेण प्रणुदानस्य णनकारपरेदीर्घाभवति पा० अ० ३। मू०१०८।

नोअ्बूहिसुमनाअहेडन्। एवंनिर्द्धारितेषु मपपुगृहीतेषुच तदन्तेषुअधिब्रूहि अधिवदउपदिश यज्ञसंबन्धिनीमितिकर्त्तव्यताम् नः अस्माकम् सुमनाः स्नेहानुबन्धमनाः अहेडन्। अक्रु-ध्यन्। तत्रचस्यामभवेम। शर्मन् शरणेआश्रयेत्रि वरूथे। त्रिवरूथे। वरूथंगृहम् त्रिगृ-हेत्रिपुरे। उद्गौ। द्विपदचतुष्पदधनधान्योद्भूतश्रक्तौ। यद्वा। त्रिवरूथेयज्ञगृहेस्याम। त्रीणि-

थऽउद्भौ॥ १॥ सहंसाजातान्॥ सहंसाजातान्नप्रणुंदानःसुपत्न्नान्प्रत्यजाताञ्जातवेदोनुदस्व॥ अधिंनोब्रूहिसुमनस्यमानोव्वयᳬस्यामप्रणुंदानःसुपत्न्नान्॥ २॥ षोडशीस्तोमः॥ षोडशीस्तोमऽ

हियज्ञगृहाणिसदोहविर्द्धानाग्नीध्राणि। उद्भौ। उद्गतरि। अन्येषां यज्ञक्रतूनाम्॥ १॥ सहसाजातान् बलेनोद्भूतशत्रून्। प्रणुदय अस्मांसपत्नान्। यद्वा। सहसाबलेस्वशक्त्या-उत्पन्नान् प्रेरय अस्मत्कुलान्। प्रत्यजाताञ्जातवेदोनुदस्व। प्रतिनुदस्वअजाताननुत्पन्नान् हेजातवेदः। किञ्च। अधिनोब्रूहि सुमनस्यमानः। अधिब्रूहि अधिवद नः अस्माकं सु-

मनस्समानः शोभनचित्तः। यथाचवयमेवभवाम तथाकुरु। भूयोभूयश्चप्रणुद नः अस्माकंसप-
त्नान् ॥ २ ॥ दक्षिणतः। षोडशीस्तोमः। यस्यास्त्वषोडशीआदित्यः पञ्चदशकपालस्यत्वञ्-
भर्त्तास्तोमभृतः ओजोबलंचद्रविणंधनं तान्त्वामुपदधामि। उत्तरतः। चतुश्चत्वारिंशः। यस्या-

ओजो द्रविणञ्चतुश्चत्वारिꣳशस्तोमोव्वर्चो द्रविणम् ॥ अग्नेः पुरीषम
स्यप्सोनामतान्त्वाव्विश्वेऽअभिगृणन्तुदेवाः ॥ स्तोमपृष्ठाघृतवती
हसीदप्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥ ३ ॥ एवश्छन्दोव्वरिवश्छन्दः शु

स्त्वंचतुश्चत्वारिंशः त्रिष्टुप्त्र्यक्षरसम्मितः स्तोमः वर्च्चश्चद्रविणं तांत्वामुपदधामि। पञ्चमी।
अग्नेः पुरीषम् त्रिष्टुम्। यात्वमग्नेः पञ्चदशकपालरूपस्यपूरयित्री। व्याख्यातमन्यत् ॥ ३ ॥ (१)
चत्वारिंशद्विराज श्चत्वारिंशद्भि यंजुर्भि रुपदधाति। एवश्छन्दः। अयंवैलोक एवश्छन्दः।

(१) का० विराजो दश दश प्रतिदिश पुरस्तात् यममेवश्छन्द इति प्रतिदिश दशदश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति
तास्त्वारि शत्पदा एवेति सूत्रार्थः।

वरिवश्छन्दः अन्तरिक्षंवैवरिवश्छन्दः। शंभूश्छन्दः द्यौर्वैशंभूश्छन्दः। परिभूश्छन्दः दिशोवै-परिभूश्छन्दः। आच्छच्छन्दः। अन्नंवाआच्छच्छन्दः। मनश्छन्दः प्रजापतिर्वैमनश्छन्दः। व्यच-श्छन्दः असौवाआदित्योव्यचश्छन्दः। सिन्धुश्छन्दः प्राणोवैसिन्धुश्छन्दः। समुद्रश्छन्दः मनो-

म्भूश्छन्दः परिभूश्छन्दऽआच्छच्छन्दोमनश्छन्दोव्यचश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरञ्छन्दः ककुप्छन्दस्त्रिककुप्छन्दः काव्यञ्छन्दोऽअङ्कुपञ्छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दोविष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरोभ्रजश्छन्दऽआच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः ॥ ४ ॥ आच्छच्छ

वैसमुद्रश्छन्दः। सरिरञ्छन्दः वाग्वैसरिरञ्छन्दः। ककुप्छन्दः प्राणोवैककुप्छन्दः। त्रिककु-प्छन्दः उदानोवैत्रिककुप्छन्दः। काव्यञ्छन्दः त्रयीवैकाव्यञ्छन्दः। अङ्कुपञ्छन्दः। आपोवा-अङ्कुपञ्छन्दः। अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः असौवैलोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः। पदपङ्क्तिश्छन्दः अयंवैलोकः पद-पङ्क्तिश्छन्दः। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः दिशोवैविष्टारपङ्क्तिश्छन्दः। क्षुरोभ्रजश्छन्दः असौवाआदित्यः क्षुरो-

भजरछन्दः ॥४॥ * आच्छच्छंदः प्रच्छच्छंदः अन्नं वा आच्छच्छंदोन्नं प्रच्छच्छन्दः। संयच्छन्दः रात्रिर्वै संयच्छन्दः। वियच्छन्दः असौ वै लोको वियच्छन्दः। निकायश्छन्दः वायुर्वै निकायश्छन्दः। विवधश्छन्दः अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः। गिरश्छन्दः अन्नं वै गिरश्छन्दः भ्रज छन्दः अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः।

न्दः प्रच्छच्छन्दः॥ संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरञ्छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः सꣳस्तुप्छन्दो नुष्टुप्छन्द एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विष्पर्द्धाश्छन्दो विशालञ्छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणञ्छन्दस्तन्द्रञ्छन्दो ऽ

सꣳस्तुप्छन्दोनुष्टुप्छन्द इति वाग्वै सꣳस्तुप्छन्दो वागनुष्टुप्छन्दः। एवश्छन्दः वरिव श्छन्द इति तस्योक्तो बन्धुः। यथाश्रुतिव्याख्यानम्। यात्वम् एव: अवनात्पृथिवीलोकः छन्दः छादनात्

* आच्छत् आच्छादयति शरीरमाच्छदनम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदनम्। अत्र वा आच्छच्छन्दोऽत्र प्रच्छच्छन्द इति च ते.।

तान्त्रासुपदधामि इतिव्याख्या घर्म्मं प्रदर्शनम् ॥ ५ ॥ एकोनत्रिंशत्स्तोमभागानुपदधाति ।
(१) रश्मिनासत्यायसत्यं जिन्वेति । अत्रश्रुतिकृताव्याख्या । असुनादोजिन्व । अदोसत्सुपस्त्वा अ-

अङ्गाङ्गञ्छन्दः ॥५॥ [५] रश्मिमनासुत्त्यायं ॥ सत्त्यञ्जिन्न्वुप्प्रेतिं
नाधर्म्मणाधर्म्मञ्जिन्न्वान्न्वित्यादिवादिवञ्जिन्न्वसुन्धिनान्तरिंक्षेणा
न्तरिंक्षञ्जिन्न्वप्प्रतिधिनापृथिव्व्यापृथिवीञ्जिन्न्वव्विष्टम्भेनव्वृष्ट्यावृ
ष्टिञ्जिन्न्वप्प्रवयाहनाहञ्जिन्न्वानुयारात्र्यारात्रींञ्जिन्न्वोशिजावसु

धिपतिनोर्जोर्जञ्जिन्वेति । त्रिंशद्विहितामन्त्राः । तत्रप्रथमस्यमन्त्रगणस्य द्विकण्डिकावधिपरि-
पठितस्य व्याख्यानम् । असुनारश्मिना अदः सत्यं जिन्व । जिन्वतिः तर्पणार्थः । रश्मि-

(१) का० सर्वतोऽपाढावेलायाः स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् १७।११।१० । सपाढावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागामन्त्रा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः. तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन पर्यायचतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः ॥

नाश्वन्ने नसख्यायउपक्षितासतो सत्यं तपंय। मे तिनाश्वन्ने न। धर्मणाधर्मायेति विभक्तिव्यत्ययः। नद्विवादिवेश्वर्थायोपक्षितासतोदिवं जिन्व ॥ ६ ॥ ७ ॥ द्वितीयस्यमन्त्रवर्गस्यव्याख्यानम्। अदो-

ऽभ्योवसूञ्जिन्व प्रकेतेनादित्येभ्यऽआदित्याञ्जिन्वतन्तुनारायऽ॥६॥ तन्तुनारायस्पोषेणरायस्पोषञ्जिन्वस ऽसर्पेणाऽश्रुतायऽश्रुतञ्जि न्वैडेनौषधीभिरोषधीर्ज्जिन्वोत्तमेनतनूभिस्तनूर्जिन्ववयोधसा धीतेनाधीतञ्जिन्वाभिजितातेजसातेजोजिन्व ॥७॥ प्रतिपदसि॥ प्प्रतिपदेत्वानुपदस्यनुपदेत्वासम्पदसिसम्पदेत्वातेजोसितेजसेत्वात्रिवृ दसि ॥ ८ ॥ त्रिवृदसि ॥ त्रिवृतेत्वाप्प्रवृदसिप्प्रवृतेत्वाव्विवृदसिव्वि

धर्मायोपक्षितामतोधर्मंजिन्व। एवंद्वितीयान्तंपदं चतुर्थ्यन्तंकर्त्तव्यं सर्वत्रमन्त्रेषु। अन्विश्याग्ने- सम्मुखेत्वा। अदः असिविवृदसि। अमुष्मैत्वाविवृतेत्वा वाक्यधर्मः। यतः विवृदसि

विगुणासि। अन्नं हि विगुणम् अन्नं चत्वम् अतः विष्टतेर्थाय त्वासुपदधामि ॥ ८ ॥ प्रष्टणो- तिभ्रतानीतिप्रष्टत् अन्नमृयतस्त्वंप्रष्टदसिअतः प्रष्टतेर्थाय त्वासुपदधामीति। हतीयोव्याख्या- यते। अधिपतिनाईश्वरेण। ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जं मन्नरसं जिन्वतर्पय। अभिधेयगतां क्रियां

तेत्वासुवृदंसिसुहृतेत्वाक्रुमोस्याक्रुमायत्वासङ्क्रुमोसिसङ्क्रुमायत्वोत्क्रुमो स्युत्क्रुमायुत्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वाधिपतिनोर्जोर्जंञ्जिन्न्व ॥९॥

[8] राज्ञ्यसि ॥ राज्ञ्यसिप्राचीदिग्वसंवस्तेदेवाऽअधिपतयो ग्निर्हेतीनाम्प्रतिधुर्तात्रिवृत्त्वास्तोमःपृथिव्याꣳश्रयत्वाज्यमुक्थ

पर्य्यालोच्याभिधानव्युत्पतिः कर्त्तव्या ॥ ९ ॥ नाकसद उपदधाति। (१) राज्ञ्यसि। या त्वं राज्ञी राजदीप्तौ। ईश्वरी अग्निप्राचीचदिक्। अस्याश्च वसवः तेतव देवा अधिपतयः अधिष्ठातारः।

(१) का० नाकसदोऽनूकेषु पूर्वमजं भ्रतव्यावेलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यासीति प्रतिमन्त्रम् १। पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिक्ष्वनूकेषु भ्रतव्यवेलायामनूकोपरि राज्ञील्यादिपञ्चकाण्डकाभिराश्विनीवन्नाकसत्सञ्ज्ञ इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः।

यस्मात्त्वमग्निर्हतीनामस्त्राणां वधहेतुभूतानांशरथिनिधारयिता तांत्वांब्रवीमि। त्रिष्टत्स्तोमः पृथिव्यांश्रयतु स्थापयतु। राज्यंचउक्थम्। अव्यथायैअचलनाय स्तभ्नातुस्थिरीकरोतु। रथन्तरंचसामप्रतिष्ठित्यैप्रतिष्ठानायस्तभ्नातु। अन्तरिक्षेलोके। ऋषयस्त्वांप्रथमजाः। प्राणावा-ऋषयः प्रथमजाः। देवेषुमध्ये। दिवः द्युलोकस्यमात्रयावरिम्णाच उरुत्वेनचप्रथन्तु पृथ्वीं

मव्व्यथायैस्तभ्नातुरथन्तरꣳसामप्प्रतिष्ठित्या ऽअन्तरिक्षुऽऋषयस्त्वाप्प्रथमजादेवेषुदिवोमात्रयाव्वरिम्णाप्प्रथन्तुव्विधर्त्ताचायमधिपतिश्चतेत्वासर्व्वेसंव्विदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु॥१०॥

व्विराडसि॥ व्विराडसिदक्षिणादिग्गुद्रास्तेदेवाऽअधिपतयऽइन्द्रोहे

कुर्वन्तु। प्रथयन्त्वितिप्राप्तेणिचोलोपः। विधर्ताचायमधिपतिश्च। निधर्त्तावाक्। अधिपति मनः। एतेचप्रथयताम्। तत्रएतेवस्वादयोयथोक्ताः सर्वेसंविदानाः। ऐकमत्येनावस्थिताः। नाकस्यपृष्ठे स्वर्गेलोके यजमानंचत्वांच सादयन्तु॥ १०॥ उत्तरासुकण्डिकासु

तीनाम्प्रतिधुर्त्ता पञ्चदुशस्त्वा स्तोमः पृथिव्या॑ᳬ श्रयतु * प्रउगमुक्थम
व्यथायै स्तभ्नातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या॑ऽअन्तरिक्षुऽऋषयस्त्वा प्रथमजा
देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधुर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा स
र्व्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥११॥ सम्म्रा
डसि ॥ प्रतीची दिगादित्यास्ते देवाऽअधिपतयो वरुणो हेतीनाम्प्रति
धुर्त्ता सप्तदुशस्त्वा स्तोमः पृथिव्या॑ᳬ श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथा
स्तभ्नातु वैरूपᳬ साम प्रतिष्ठित्या॑ऽअन्तरिक्षुऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवे
षु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधुर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्व्वे
देवाः हेतीनां प्रतिधर्त्तारः स्तोमाः । उक्थानि सामानि चान्यानि भविष्यन्ति ।

* प्रउगं गा इति १ प्रउगं शस्त्रम् ।

संव्विदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥१२॥ स्वरा
डसि ॥ स्वराडस्युदीचीदिङ्मरुतस्तेदेवाऽअधिपतयः सोमोहेतीना
म्प्रतिधर्त्तैकविᳬं शस्त्वास्तोमः पृथिव्याᳬंश्रयतुनिष्केवल्यमुक्थमव्व्य
थायैस्तभ्नातुव्वैराजᳬंसामप्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्प्रथम
जादेवेषुदिवोमात्रयाव्वरिम्णाप्प्रथन्तुव्विधर्त्ताचायमधिपतिश्चते
त्वासर्व्वेसंव्विदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥१३॥

समानमन्यत् ॥ ११ ॥ (१) १२ ॥ (१) १३ ॥

(१) मथ पश्चात्। सम्यग्राजते सम्राट्। (१) भा त्वा रथं यथोतये इति मरुत्वतीयं शस्त्रम्°।
(२) मथोत्तरतः। स्वेनैव राजते स्वराट्। भभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिक (२) निष्केवल्यं शस्त्रम्।

(१)——ऋ० वे० ८।१।८।१।
(२)——ऋ० वे० ७,२,१५:२२।

(१) १४ ॥ पञ्चचूडाउपदधाति। (२) अयंपुरः। योयमग्निः पुरः परस्तादुपधायोचर्य्यं त

अधिपत्न्यसि ॥ बृहतीदिग्विश्वेतेदेवाऽअधिपतयोबृहस्पतिर्हे

तीनाम्प्रतिधर्त्तात्रिणवत्रयस्त्रिंशौत्त्वास्तोमौपृथिव्याᳪश्रयतांव्वै

श्वदेवाग्निमारुतेऽउक्थेऽअव्व्यथायैस्तभ्नीताᳪशाक्वररैवतेसामनी

प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाप्रथमजादेवेषुदिवोमात्त्रयाव्वरि

म्णाप्रथन्तुव्विधर्त्ताचायमधिपतिश्चतेत्त्वासर्व्वेसंव्विदानानाकस्यपृ

ष्ठेस्वर्ग्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥ १४ ॥ [५] अयम्पुरः ॥ अयम्पुरो

(१) अथ मध्ये। हे इष्टके अधिक पालयित्री बृहती मौढोर्ध्वा दिगसि। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वा पृथिव्यां श्रय-ताम्। वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्तभ्नीताम्। शाक्वररैवते समानी चान्तरिक्षे स्थिते त्वां स्तभ्नीताम्। द्विवचने विशेष। तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादि वैश्वदेवं शस्त्रम्। वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुत शस्त्रम् उत्तमन्यजत्।

(२) का० पुरोपमोव्योपर्यय पुर इति पञ्चचूड़ा प्रतिमन्त्रं प्रतिदिश यथालिङ्गम् १। नाकसत्सु तूष्णीं चात्वालमृद प्रक्षिप्य नाक-

पुरइति दृत्युच्यते हरिकेशश्च हरितज्वाल: सुवर्णवर्णार्चिरिति यावत् । सूर्यरश्मिश्च । सूर्यमेवाग्ने: रश्मय: तस्य रथगृत्सश्च रथेऽवस्थितो गृत्स: मधावी । गृणते: स्तुतिकर्मण: रथयुद्धकुशल इत्यर्थ: । रथौजाश्च । रथेऽओजोऽस्यति रथौजा: । चकारौ समुच्चयार्थीयौ । सेनानीग्रामण्यौ । सेनां नयतीति सेनानी: ग्रामं नयतीति ग्रामणी: । वासन्तिकौ ताहृतू इति श्रुति: । पुञ्जिकस्थला-

हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्विष्मो

चक्रतुस्थला चाप्सरसौ । पुञ्जीकृतरूप लावण्यसौभाग्यगुणस्थला । क्रतूनां संकल्पानां स्थलमिव । स्त्रीद्रव्यस्वरूपादिस्थानं संकल्प: तन्मूलकस्तु काम: । दिशश्च उपदिशश्चेति महित्थि: । सेना च समितिश्चेति श्रुति: । दङ्क्ष्णव: । दशनशील: पशवो हेति वज्र: आयुधम् । पौरुषजनित: बध:

सदासुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पंचचूडासंज्ञका: पंचेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थ: ।

विनाशः। प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम्। तेभ्योनमः अस्तु। तेभ्योहेतिप्रहेतिभ्यः नमस्कारोस्तु। तेचनोस्मानवन्तुगोपायन्तु। तेनोमृडयन्तु। तेअस्मान्सुखयन्तु। तेवयंहेतिप्रहेतिभिर्गुप्यमानाः यंपुरुषंद्विष्मः। असद्यानिष्टंचिन्तयामः यश्चपुरुषः नः अस्मान् द्वेष्टिअसा न प्रत्यप्रीतिं क-

यश्चनोद्वेष्टितमेषांजम्भेदध्मः ॥ १५ ॥ अयन्दक्षिणा ॥ विश्वकर्म्मातस्यरथस्वनश्चरथेचित्रश्चसेनानीग्रामण्यौ ॥ मेनकाचसहजन्याचाप्सरसौयातुधानाहेतीरक्षांसिप्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तु

रोति। तंपुरुषम् एषांहेतिप्रहेतीनाम् वयं जंभे दंष्ट्राकरालेमुखे। दध्मः प्रक्षिपामः ॥ १५ ॥

उत्तरेषु। (१) अयंदक्षिणा। दक्षिणतोविश्वकर्मासर्वस्यकर्तावायुः तस्यवायोरथस्वनः रथेवस्थितो-

(१) अथ दक्षिणत। दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति सप्तम्यन्ताद्दक्षिणशब्दादाच् प्रत्यय दक्षिणा दक्षिणत अयं विश्वकर्मा विश्व सर्वं कर्म यस्य विश्व करोतीति वा विश्वकर्मा वायु। अय वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीतिश्रुते.।

महाध्वनः। स्वनः शब्दः। रथेचित्रः रथेवस्थितोविचित्रयोधी। मेनकाचसहजन्याच। मेनामानयन्तोरनां। समानानांजनानांसहजन्या। अप्सरसोहिसामान्याः। यातुधानाः रक्षांसि॥१६॥

तेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः॥ १६ ॥ अयम्पश्चात्॥ अयम्पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्यरथप्प्रोतश्चासमरथश्चसेनानीग्ग्रामण्यौ॥ प्रम्लोचन्तीचानुम्लोचन्तीचाप्सरसौव्याघ्राहेतिःसर्प्पाःप्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनो

(१) अयंपश्चात्। विश्वव्यचाः आदित्योविश्वव्यचाः। सह्युदयेन सर्वंव्यञ्जनवत्करोति। तस्यरथ-

(१) पश्च पश्चात्। अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति सूत्रेण निपातः। पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वं सुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः अस्तुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात्। असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा। यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तदुत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्य न्तीति श्रुतिः।

प्रोतश्च। रथेरस्थितः प्रोतइव। असमरथः। अन्यैः रथिभिरतुल्यरथः। (१) प्रम्लोचन्तीचानु-म्लोचन्तीच। तुल्यव्याख्यानम्। व्याघ्राः सर्पाः॥ १७॥ (२) अयमुत्तरात्। अयंयज्ञः उत्तरतः।

मृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ १७ ॥ अ यमुत्तरात् ॥ अयमुत्तरात्संयद्वसुस्तस्यतार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चच सेनानीग्रामण्यौ ॥ विश्वाचीचघृताचीचाप्सरसावापोहेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चच

संयद्वसुः। संयन्तिवसुनोधनस्य लिप्सवोयं प्रति ससंयद्वसुर्यज्ञः। दीयतेहि तत्रप्रत्येभ्यः। तार्क्ष्यः तौक्ष्णेन्तरिक्षेक्षिपति पक्षाविति तार्क्ष्यः। अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितायुधः। विश्वाचीचसर्वं प्रतिञ्च-

(१) प्रम्लोचति नर प्रतात्मान दर्शयतीति प्रम्लोचन्ती॥ अनु वार वारम्म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीतापसरसौ।

(२) यथोत्तरत। उत्तराध्मिन्त्रियुत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना आच्प्रत्यय अयमुत्तरत सयद्वसु यज्ञ सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय य प्रति जना स सयद्वसु यज्ञ गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात्।

चलशीला। साधारणाहिंसा। घृतचौघृताञ्चना। घृतंहिअप्सरसामन्नम्। तथाचोर्वशीवाक्यम् घृतस्यस्तोकं सकृदह्नः प्राश्नामीति। आपः वातः॥ १८॥ मध्ये। (१) अयमुपरि। अयंपर्जन्यउपरि। अर्वाग्वसुः। अर्वागवनं वसुधनमुदकलक्षणं प्रजाभ्योददातीत्यर्वाग्वसुः

नोद्द ष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः॥ १८॥ अयमुपरि॥ अयमुपर्य्यर्व्वाग्वसुस्तस्यसेनजिच्चसुषेणश्चसेनानीग्रामण्यौ॥ उर्व्वशीचपूर्व्वचित्तिश्चाप्सरसावबस्फूर्ज्जन्हेतिर्व्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्योनमो ऽ अस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भे

पर्जन्यः। तस्यसेनजिच्च। सेनांजयतीतिसेनजित्। सुषेणश्चशोभनसेनश्च। उर्वशीचउरः पृथुः वशः। कामोयस्या इति। उर्वशी। पूर्वचित्तिश्च। पूर्वंप्रथमं पुंसांचेतस्ताम भ्युपैतिसौभाग्यातिश-

(१) अथ मध्ये। उपरि ऊर्द्ध देशेऽयमर्वाग्वसु पर्जन्य उपर्यु परिष्टादिति निपात ऊर्द्ध प्रदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं य वसु धनं जलरूप यस्मात्सोऽर्वाग्वसु अधो जल प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थ

यात्। अवस्फूर्जन्पर्जन्यः। हेतिः। स्फूर्जतिर्वज्रनिर्घोषार्थः। विद्युत्हेतिः॥१९॥ छन्दस्या उपधाति। (१)अग्निर्मूर्द्धा। आग्नेयं प्राकृतपश्चातपस्य चेत्यतः। प्रथमः त्र्यचोगायत्रः। प्रथमाव्याख्याता ॥२०॥ अयमग्निः। रूपेरभिनयेन दर्शयति। अयमग्निः सहस्रिणः। सहस्राणि बहूनियस्यवि-

दर्वसः ॥ १९ ॥ [५] अग्निर्मूर्द्धा ॥ दिवःकुकुत्पतिःपृथिव्याऽअ यम् ॥ अपाꣳरेताꣳसिजिन्वति ॥ २० ॥ अयमग्निः ॥ सहस्रिणो वाजस्यशतिनस्पतिः ॥ मूर्द्धाकवीरयीणाम् ॥ २१ ॥ त्वामग्ने॥ त्वामग्नेपुष्करादध्यथर्वानिरमन्थत ॥ मूर्ध्नोविश्वस्यवाघतः ॥

द्यन्तेतस्य। वाजस्यान्नस्य शतिनश्चपतिरधिपतिः। मूर्द्धाचरयीणाम् प्रधान भूतश्चधना- नाम् अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानं दृष्टा दृष्टसाधनं हि। कविः क्रान्तदर्शनश्च अतः

(१) का॰ छन्दस्यास्तिस्रोऽनुक्रान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् २। वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासां मध्यमा पश्चानूके तामभितो द्वे अर्धपद्ये अत पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः।

स्तुमः ॥ २१ ॥ त्वामग्ने पुष्करात् । व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ (१) भुवोयज्ञस्य । त्रैष्टुभ स्त्र्यृचः । प्रथमा व्याख्याता ॥ २३ ॥ अबोध्यग्निः । योयमग्निः । अबोधिप्रतिबुध्यते कर्माणिस्वमधिकारम् । समिधासमिन्धनेन । जनानामग्नि होत्रीणां सत्त्रातिथिज्ञान श्रद्धासंपन्नानाम् ।

२२ ॥ भुवोयज्ञस्य ॥ भुवोयज्ञस्यरजसश्चनेतायत्रानियुद्भिःस चसेशिवाभिः ॥ दिविमूर्द्धानन्दधिषेस्वर्षाञ्जिह्वामग्नेचकृषेहव्यवाहम् ॥ २३ ॥ अबोध्यग्निः ॥ समिधाजनानाम्प्रतिधेनुमिवायतीमुषासम् ॥ यह्वाऽइवप्रवयामुज्जिहानाःप्रभानवःसिस्रतेनाकमच्छ ॥

कथमिव प्रतिबुध्यते । धेनुमिवायतीम् यथा धेनुमागच्छन्तीं वत्सः प्रतिबुध्यते । यथा च उषासमागच्छन्तीं मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते । तस्याहुतिभिर्दीप्तस्य । यह्वा इव प्रवयामुज्जिहानाः

(१) पुरस्ताचित्रिष्टु भो रेत सिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति १ पूर्वदिशि रेत सिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति यचेन तिस्रः त्रिष्टुप्छन्दस्काभिस्त्रिभिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभ एवमग्रेऽपि।

यह्व इति महतोनाम धेयम्। यथा महान्तो जातपत्ता पक्षिण: वयां वृक्षशाखामुज्जिहाना. परित्यजन्त: ऊर्द्ध्वं गच्छेयु। एवम्। प्रभानव: सिस्रते। प्रसिस्रते प्रसर्पन्तिभानव: अर्चींषिमहान्ति। नाकमच्छ। अच्छाभेराप्तुमितिशाकपूणि:। स्वर्गलोकमभि ॥ २४ ॥
अवोचाम। उद्गातारोब्रुवन्ति। अवोचामउक्तवन्तोवयम् कवयेक्रान्तदर्शनाय। मेधराय यज्ञि-

च्छं ॥ २४ ॥ अवोचामकवये ॥ अवोचामकवयेमेध्यायवचोवन्दारु वृषभायवृष्णे ॥ गविष्ठिरोनमसास्तोममग्नौदिवीवरुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥२५॥ अयमिह ॥ प्रथमोधायिधातृभिर्होतायजिष्ठोअध्वरे

याय। वच: स्तुतिलक्षणं वाक्यम् वन्दारुवन्दनशीलम। वृषभाय वर्षित्रे। आहुति परिणामाभिप्राय मेतत्। वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणाम रहिताय। इदानीम् गविष्ठर: होता गवियाचिस्थिरोप्रच्याव्य:। तस्माद्धि अग्निरधिष्ठात्रीदेवता। नमसान्नेन संयुक्तं स्तोमंस्तुति:। अग्नौ आहवनीयाख्ये। अश्रेत् आसंजयिष्यति अग्नि संबद्धं करिष्यते। कथमिव। दिवी-

वस्थाम् । यथा द्युलोके रोचनमादित्यम् । उरुव्यञ्चम् बहुभिः स्तुतिभक्तिभिर्युताम् स्वरसौ-
ष्ठवादि युक्ताम् स्तोम आदित्येनोपमीयते ॥ २५ ॥ अयमिह । (१) जागतस्त्र्यचः । प्रथमाव्या-
ख्याता ॥ २६ ॥ जनस्य गोपाः । योयजनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायिता अजनिष्टजातः

ष्पवीड्ग्र÷॥ यमप्नवानोभृगवोव्विरुरुचुर्व्वनेषुचित्वंव्विभ्वम्व्विशेविं
शे ॥ २६ ॥ जनंस्यगोपाऽ ॥ जनंस्यगोपाऽअंजनिष्टजागृविरग्निः
सुदर्त्वः सुवितायनव्व्यंसे ॥ घृतप्रतीकोबृहुता* दिविस्पृशांद्युमद्वि

जागृविः जागरणशीलः अग्निष्टजातः अग्निः । सुदक्षः शोभनोत्साहः । सुवितायनव्यसे ।
सुप्रभूताय कर्मणेनवतराय । सः घृत प्रतीकः घृतमुखः । बृहता महता भानुना । दिविस्पृशा ।
दिवस्पृशतीति दिविस्पृक् तेदिविस्पृशा । द्युमद्विभाति । द्युतिमद्विविधं दीप्यते । भरतेभ्यः

(१) का० जगतीय पश्चादयमिहेति १ । तिसृभि पयाद्रे त सिग्वे लाया तिसृो जगतीमत्र ध्रेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थ ।

* दिविस्पृशेतावमा॥ पथाका मनुसन्तनोतुपदस्यातिसुतस्येतरादिसूत्रेणनिपिध्यते प्रा० अ० ३ । सू० ८८ ।

ऋत्विग्भ्योर्थाय। शुचिः। वह्नन्यपि हवींषि भक्षन्नुच्छिष्टो नभवति। शोधकोवा। यद्वा। योसौयजमानस्य गोपायिता अजनिष्टभरतेभ्यः ऋषिभ्यः सकाशात्। ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा। जागृविः अग्निः सुदक्षः सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय। सोयं घृतमुखो महता भानुनादिविस्पृशा। द्युतिमद्विभाति। शुचिः शोचते ज्वलति कर्मणः। यद्वा। मनुष्यभ्यो

भातिभरतेभ्युःशुचिः ॥ २७ ॥ त्वामग्ने ॥ त्वामग्नेऽअङ्गिरसोगुहाहितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणंवनेवने ॥ * सजायसेमथ्यमानः

विजायमानो मनुष्य सम्बन्धैर्दोषैर्नलिप्यते ॥ २७ ॥ त्वामग्ने। यंत्वाम् हेअग्ने अंगिरसः ऋषयः। गुहाहितं निगूढे प्रदेशेवस्थितम् अप्सु अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोपः प्राविशदिति त्येव मादिभिर्दानमस्य मन्त्रस्य। अन्वविन्दन् लब्धवन्तः। पुनरपि नष्टंसन्तम् शिश्रियाणं वनेवने षयस्थितम् ओषधि वनस्पतिषु। अन्वविन्दन्नङ्गिरस इति वर्तते सत्वमिदानीमपिजायसे

---

* स जायमेरावयरसद्दि तायांचअनेच व्यञ्जनेपरे सपदमव्यमीविसर्जनीयोलुप्यत इतिलोप। प्रा० अ० ३। सू० १६।

अरणिकाष्ठेभ्यो मथ्यमानः। सहोमहत्। सहसा बलेन महता इति विभक्तिव्यत्ययः। अ-
तश्चकारणात् त्वम् आहुः ऋषयः सहसः पुत्रम् बलस्य पुत्रम्। अङ्गिरः। अङ्गिरइत्यग्नेः
संबोधनम् हे अङ्गिरः ॥२८॥ (१)सखायः सम्। आनुष्टुभः त्र्यृचः। यजमान ऋत्विजः संबोधयति।
हेसखायः संगत्यहमृतवःयुष्मान् ब्रवीमि। सम्यञ्चम् संगतम् एकीभूतम् इषम् हविर्लक्ष-

सहोमुहत्वामाहुꣳसहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥२८॥ सखायꣳसम् ॥ सखा
यꣳसंवꣳसम्यञ्चमिषꣳस्तोमंचाग्नये ॥ वर्षिष्ठायक्षितीनामूर्ज्जोन
प्त्रेसहस्वते ॥२९॥ सꣳसमित् ॥ सꣳसमिद्युवसेवृष्न्नग्नेविश्वा

णमन्नम् स्तोमंच त्रिवृत्पञ्चदशादि। अग्नयेभरत। कथंभूतायाग्नये। वर्षिष्ठायक्षिती-
नाम् वृद्धतमायमनुष्याणाम्। ऊर्ज्जोनप्त्रे। अपां पौत्राय। अद्भ्य ओषधि वनस्पतयोजाय-
न्तेताभ्य अग्निः। सहस्वतेबलवते ॥ २९ ॥ सꣳसमित्। समुपोदः पादपूरण इत्युपसर्गो-

(१) का० परपराभ्याभ्योऽनुष्टुभः सखाय समितिः। जगतीभ्योऽपराभिर्मोऽनुष्टुप्सञ्ज्ञेष्टकाः माभ्युप उपदधाति सखाय इत्यृनु येणेति सूत्रार्थः।

भ्याघ:। इदितिपादपूरणः। युवस इति विकरण व्यत्ययः। यस्त्वं। संयोपिसंगमयसि हे दृषन् वर्षितः अग्ने। विश्वानि वसूनि। अर्य्य ईश्वरः सन् अलोच्यालोच्य। यजमानानाम् इडायास्पदे कर्दमार्थं समिध्यसे। यद्वा। इडायाः पृथिव्याः पदे उत्तरवेदौसंदीप्यसे। स नः अस्मभ्यम् वसूनि धनानि आभर आहरदेहि॥ ३०॥ त्वांचित्रश्रवस्तम। " हेअग्ने चित्रश्रव-

न्यर्य्यऽआ॥ *इडस्पदेसमिध्यसेसनोव्वसून्याभर॥३०॥ त्वाञ्चित्रश्रवस्तम॥ हवन्तेव्विक्षुजन्तवः॥ शोचिष्केशम्पुरुप्रियाग्नेहृ

स्तम। चित्रं नानारूपं श्रवोन्नमतिशयेनयस्यसचित्रश्रवस्तमः तस्यसंबोधनम् हेचित्रश्रवस्तम। त्वांहवन्तेत्वामाह्वयन्ति। विक्षुमनुष्येषु मध्येव्यवस्थितम् जन्तवोमनुष्याः। कथंभूतम् शोचिष्केशम् शोचन्तिदीप्यन्तेज्वालाः केशसंस्थानीयाः अस्येतिशोचिष्केशः। हेपुरुप्रिय। वहवोयजमानाः प्रियाअस्य। वहूनांयजमानानांवाप्रियः। वहुव्रीहिः प्रियमस्येति समासवि-

---

* इडस्पद इत्यत्र इड इत्येतत्दविसर्गस्य अविविरडडाया वसतिर्वरिवद्दति सूत्रेण सकारादेशोविधीयते प्रा० अ० ३। सू०२२

शेषाः। तस्यसंबोधनं हेपुरुप्रिय। किमर्थमाह्वयन्ति। हव्यायवोढवे। हवींषिवोढुम् परि-ग्रामः ॥ २१ ॥ (१) एनावः। प्रगाथोयम्। तत्रहृहतीपूर्वा सतोबृहत्युत्तरा। तत्रप्रगथन मर्म-णातिस्रो बृहत्यः संपादिताः द्वयोस्तुव्याख्यानम् नहिशाखेव्यूढानां मन्त्राणामथान्तरं विद्यात् इति तथाच आत्वाजिघर्मीतिस्तुतिव्यतिषिक्ताभ्यां होमसुत्का प्रगुणाभ्या मेवव्याख्यानं करोति

हव्यायवोढवे ॥ २१ ॥ एनावः॥ एनावोऽअग्निन्नमसोर्ज्जोनपातमा हुवे ॥ प्रियञ्चेतिष्ठमरतिᳪस्वध्वरंविश्वस्यदूतममृतम् ॥ २२ ॥

अतः प्रगुणो व्याख्यायते। एनाअनेन नमसाअन्नेन। वइतिपादपूरणार्थः संभ्रात्। अग्निम ऊर्जोनपातम् अपाम्पौत्रम् आहुवे आह्वयामि। सर्वजनप्रियम् चेतिष्ठम् आज्ञतिशयेन-चेतनायुक्तम्। अरतिम् अलंमतिंपर्याप्तमतिम्। स्वध्वरम् शोभनोयज्ञा अस्यविद्यन्तइतिस्व-ध्वरः। विश्वस्यसर्वस्य यजमानजनस्यदूतम्। अमृतम् अमरणधर्माणम् ॥ २२ ॥ सयोजते।

(१) का० अपाढावेलाया पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति १। अपाढावेलाया पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुप-दधातीत्यर्थं।

सएवाग्निः येजतेयुनक्ति। अरुषा अक्रोधनाअश्वौरथे। विश्वभोजसासर्वस्यभोक्तारौ। द्वितीयाद्विवचनस्यस्थाने द्वयोः प्रातिपदिकयोराकारः। सएवचदुद्रवत् द्रवतिगच्छति। स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन्॥ ३३॥ वागच्छतीत्यतआह। यत्र सुब्रह्माऽयज्ञः। सुब्रह्मग्रहणं

व्विश्वस्यदूतम्॥ व्विश्वस्यदूतममृतंव्विश्वस्यदूतममृतम्॥ सयोजतेऽअरुषाव्विश्वभोजसासदुद्द्रवत्स्वाऽहुतः॥ ३३॥ सदुद्रवत्॥ सद्रुद्द्रवत्स्वाऽहुतःसद्रु द्द्रवत्स्वाऽहुतः॥ सुब्रह्मायज्ञःसुशमीव्वसूनान्देवꣳराधोजनानाम्॥ ३४॥ अग्नेर्व्वाजस्य॥ अग्नेर्व्वाजस्य

सर्वर्त्विगुपलक्षणार्थम्। शोभनर्त्विग्यज्ञः। सुशमीच। शमीतिकर्मनाम। शोभनानिकर्माणियस्मिन्यज्ञेससुशमी। वसूनान्देवम्। वसूनां रुद्राणामादित्यानां देवानांयस्मिन्यज्ञे कृतानिसवनानि। एवमध्याहारेणविभक्तिव्यत्ययेनचवाक्यसामञ्जस्यम्। राधोजनानाम् राधोधनञ्च

यत्नजनानासुपक्रुप्तम् तत्वसयोजतइति संवन्धः ॥ २४ ॥ (१) अग्नेवाजस्य । औष्णिहः त्र्यृचः । हे अग्ने यस्त्वं वाजस्यान्नस्य गोमतः । गोभिः संयुक्तस्य ईशानः ईश्वरः । हे सहसो यह्हो-वलस्यपुत्र । सह इतिवलनाम । यह्वरितिपुत्रस्यनाम । मथ्यमानो जायतेतस्मादेवमाह सहस-स्पुत्रमित्यादि । सत्त्वम् अस्मेधेहि । अस्मभ्यन्देहि । हे जातवेदः । महिमहत् श्रवोन्नलक्ष-

गोमंतऽईशानंऽसहसोयह्वो ॥ अस्मेधेंहिजातवेदोमहिश्श्रवं÷ ॥३५॥
सऽइंधानः ॥ सऽइंधानोव्वसुंक्कविरग्निरीडेन्न्योंगिरा ॥ रेवदस्म

णम् धनम् गोभिः संयुक्तम ॥ ३५ ॥ सइधानः । सउक्तगुणः इधानोदीप्यमानः । वसुः । उप-कारभूतः वासयिताबा । कविः । मेधावी । अग्निः । ईडेन्यः स्तुत्यः । गिरावाचा लयोल-क्षणया । तत्रार्थवादः प्रस्तावतत: ततोभिन्नं वाक्यं मे यम् । रेवत् धनवत् । अस्मभ्यम् अस्म-दर्थम् । हे पुर्वनीक । वह्नमुख । अनीकं मुखम् पुरुवह्ननाम । यतोह्यवकुतश्चाग्रावसादधाति ।

(१) का॰ अपरा गायत्रोभ्य उष्णिहोऽग्न् वाजस्येति । गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्संज्ञा इष्टका मगू इति यजुर्ये-योपदधातीति सूत्रार्थं

ततएवमदस्तीतिश्रुतिः। दीदिहिदीप्यस्व। एकंवाक्यंसत्वाव्याख्यायते। यत्तदोर्ध्याहारः येन। वसुः धनंतापपा कर्मकार्यैरुपकारकः। कविः क्रान्तदर्शनः। अग्निः। ईडेन्यः स्तुत्यः ऋषिभिः। गिरावाचा। तंत्वांब्रवीमि। रेवत् धनवत् अस्मदर्थंपुर्वणीकदीप्यस्व ॥ २६ ॥ क्षपोराजन्।

रुभ्यंम्पुर्वणीकदीदिहि ॥ २६ ॥ क्षपोराजन् ॥ क्षपोराजन्नुतत्मना ग्नेवस्तोरुतोषसः ॥ सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ २७ ॥ भद्रो नः ॥ भद्रोनोअग्निराहुतोभद्रारातिःसुभगभद्रोअध्वरः ॥ भद्रा

यस्त्वंक्षपः क्षपयिता। हेराजन्। रक्षसाम्। उतत्मना। अप्यात्मनैवस्वभावतएव। हेअग्ने वस्तोः सहसंबन्धिनांरक्षसाम् उतउषसः अपि उषसः संबन्धिनाम् सः। हेतिग्मजंभ। वज्रदंष्ट्र। तिग्मामितिवज्रनाम। जंभेतिदंष्ट्रानाम। रक्षसोदह। प्रतीत्य ॥ २७ ॥ (१) भद्रोनः।

(१) का० भद्रो न इति ककुभस्ताप्य २। इहतीभ्य पुरस्तात्तिसृ ककुबिष्टका भद्रो न इत्यृक्, येणोपदधातीति सूत्रार्थः।

द्वे ऋचौ। पूर्वाककुप्सतोबृहत्युत्तरा। * तिस्रः ककुभः संपादिताः। सुभगइतिचित्यमग्निं संबो-
धयप्रार्थयति। भद्रः भन्दनीयः नोस्माकम् अग्निः आहुतः अभिहुतः। भवत्वितिशेषः। भद्रा-
रातिः। रादाने। रातिः दानम् भवतु। हेसुभग महदैश्वर्ययुक्त। ऐश्वर्यस्य समग्रस्यधर्मस्य

ऽउतप्प्रशंस्तयः ॥ ३८॥ भद्राऽउत ॥ प्प्रशंस्तयोभद्रम्मनः॑कृणुष्ष्ववृ
त्रतूर्य्ये ॥ *येनासमत्सुसासहः॑ ॥ ३९ ॥ येनासमत्सु ॥ सासहोवं

यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीङ्गना। भद्रश्चाध्वरोयज्ञोभवतु। किञ्च। भद्रा-
उत अपिप्रशस्तयः। प्रशंसनानिभवन्तु अस्माकम्॥ ३८॥ भद्रं मनः। भद्रं स्तुत्यं मनः। कुरु-
ष्ववृत्रतूर्य्ये। शत्रुवधाय तूर्य्यं तिवधकर्मा। येनमनसासमत्सुसंग्रामेषु। साहस। षहमर्षणे।
छन्दस्यभिभवे। अभिभवसि॥ ३९॥ किञ्च। अवस्थिरातनुहि। अवतारयस्थिराणिकठि-

* येनासमत्स्वि तावपिवासोममितयादिसूत्रेण येनी तास्यसमत्सुपरेदिर्घ प्रा० अ० ३। सू० १२०।

* प्रगाथ ककुप्सतोबृहत्योश्चा तिस्रः ककुभ, पादावृत्त्या कृता धारणस्य गार्गामरम्। भद्रो नोऽग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्य पादो द्वादशक पावदती यावच्चाविति तल्लक्षणम्।

नानिधनू॑पि। भूरिग्रर्द्ध॑ताम्। बहुप्रकारं॑बलमात्मनिकुर्वंताम्। शर्द्धइतिबलनाम। अभिव-लायमानानाम्। ततोवयंयत्नु भिरप्रतिबध्यमानाः। वनेमसम्भजेमहि तानेवशत्नून् तेतवअभि-ष्टिभिः अभीष्टयागे.॥ ४० ॥ (१) अग्निं॑तंमन्ये। पांक्तः त्र्यृचः तमहमग्निं॑मन्ये जाने। योवसुः धनम्। तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते। यद्वा। वसुर्वासयिता। अस्तंयंयन्तिधेनवः।

स्त्युरातंनुहिभूरिश॒र्द्ध॑ताम् ॥ * व॒नेमा॑तेऽअ॒भिष्टि॑भिः॥ ४० ॥ अ॒ग्निन्तम्म॑न्ये॒योव॑सु॒रस्तं॒यंयन्ति॑धे॒नवः॑ ॥ अस्त॒मर्व॑न्तऽआ॒शवो

यञ्चाग्निमुद्दृतंज्ञात्वा प्राप्तोस्माकं दोहकालइति अस्तंगृहं यन्तिधेनवः। अस्तंगृहमर्वन्त. अश्वाः। आशव. शीघ्राः यन्ति। स्वामीह्निपशूनामग्निः। यत्तज्ज्ञातः पशूनविन्दतेत्युप-क्रम्य तस्मात्सर्वान्तून्पशवोग्निमभि सर्पन्तीतिश्रुतिः। अस्तं चनित्यासः शाश्वतिकाः वाजिनः

(१) का॰ पनूकान्ते दक्षिण पङ्क्तीरग्निन्तमिति २। दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्र पङ्क्तिसज्ञा इष्टका अग्निन्तमिति तिसृभि रुपदधातीति सूत्रार्थः।

* वनेमाते इतावापितिपरे पिवामोर्ममि वादिसूत्रेणैव वनेमेतस्यदीर्घः। प्रा॰ अ॰ ६ सू॰ १३०।

सुहयाः। सेन्चशाभिप्रायमेतत्। यउशासमान एतत्सर्वंयजमानस्सो त्पादयतितमग्निंमन्ये। अधस्तनाश्चत्वारः पादाः परोचकृताः अवन्तुमत्ताचत्तत:। अध्याहारेण परिपूर्त्तिः। यदिस-त्यमग्निः इषमन्नं स्तोटभ्यआभरदेहि ॥४१॥ सोग्निः। सएवाग्निः योवसुरितिगीयतेस्तो-टभिः। संयमायन्तिधेनवः। समायन्तिच धेनवः। समर्वन्तोरघुद्रुवः। समायन्तिचअर्व-

स्तन्नित्त्यासोव्वाजिनऽइषंᳮस्तोटभ्युऽआभर॥४१॥ सोऽअग्निः॥

सोऽअग्निर्य्योव्वसुर्गृणेसंय्यमायन्तिधेनवः॥ समर्व्वन्तोरघुद्द्रुवः

सᳮसुंजातासःसूरयऽइषंᳮस्तोटभ्युऽआभर ॥४२॥ * उभेसुश्चन्द्र ॥

न्तोश्वाः। लघुद्रवणाः। समागच्छन्तिच। सुजातासः। कल्याणजन्मानः।, सूरयः पण्डिताः। एतदुक्तम्भवति। किन्तेनाग्निनायएतत्सर्वमात्महारा यजमानस्यनोपनयति। सन्चेदत्त्वम् इषं स्तोटभ्यआभर ॥४२॥ उभेसुश्चन्द्र। हेअग्नेसुचन्द्र। शोभनचन्द्रइव धनानामुत्पादक। शोभनेह्वि-

* उभेगुश्चन्द्रेत्यत्रचन्द्रे ण षकारेण। चन्द्रे प्रत्ययेस शब्द षकारेणव्यवधीयते इतिश प्रा० अ० ३।५४।

चन्द्रमसिघनान्युत्पद्यन्त इतिज्योतिः शास्त्रविदः प्रतिजानन्ति । यद्वा । कल्याणह्लादन । उभेदर्वी । उभौहस्तौदर्व्यौ कारौकृत्वा श्रीणीपेथ्यसि । आश्लेपसि आसनियास्ये मुखे । सर्पिषः पानाय । उतोनउत्पुपूर्या अपिचस्त्वंनृपे यद्दिनाम उतृप्तिःपसर्पिषोभारङ्गमत्यर्थमजलिपूरयेरस्माकंसाधु स्तांस्यात् । उक्थेषुयज्ञेषु हेशवसस्पते वलस्यपते यद्येवम् इषं स्तोतृभ्यआभर ॥ ४२ ॥

सुर्पिषोदर्वीश्रीणीषऽआसनिं ॥ उतोनुऽउतत्पुंपूर्याऽउक्थेषुंशवस स्पतुऽइषंस्तोतृभ्युऽआभंर ॥ ४२ ॥ अग्नेतमुद्याश्वन्नस्तोमैःक्र

(१) अग्नेतमद्य । पदपांक्तः च्यृचः । हे अग्ने तम्पावकम् यज्ञम् अद्यास्मान्समर्द्धयेमहि । कथमिव । अश्वंनस्तोमैः । यथा अश्वमाश्वमेधिकम् स्तुतिभिः समर्द्धयेयुः एवं समर्धयेमहि । क्रतुन्नभद्रम् । क्रतुं संकल्पमिवच । भद्रं हृदिस्पृशम् । हृदि आत्मनास्पृश्यते । वह्वकालाभिध्यातम् यथा समर्द्धयेयुः एवं समर्द्धयेमहि । तेतवसम्बन्धिभिः ओहैः । वहेरेतद्रूपम् प्रापणैः ।

(१) का० उत्तरेपदपङ्क्तौ रगृतमितिः । [उत्तरानुकाम्ये तिस्र पदपङ्क्तीष्टका अग्ने तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ।

तं नामधन्वनुक्रमं रूपसंयुक्ताभिः स्तुतिभि र्दक्षिणाभिश्च यज्ञं समर्द्धयेमहीति समस्तार्थः ॥ ४४ ॥ अधाह्यग्ने। अधासमनन्तरमेव। हिः पादपूरणः। हे अग्नेक्रतोः भद्रस्य संकल्पस्यभन्दनीयस्य। दक्षस्य। तस्यैवसमृद्धस्य। सम्बद्धोसङ्कल्पोदक्ष उच्यते। साधोरतिशययुक्तस्य। रथीः

तुन्नभुद्रहुंदिस्पृशम् ॥ *ऋद्यामातऽओहैः ॥४४॥ अधाहि ॥ अधा

ह्यग्नेक्रतोर्भुद्रस्युदक्षस्यसाधोः ॥ रथीर्ऋतस्यंबृहुतोबुभूथं ॥ ४५ ॥

एभिर्न्नः॥ एभिर्न्नोऽअुर्कैर्भवानोऽअुर्वाङ्क्स्वुर्णज्योतिः॥ अग्ने

रथीःइवबभूवथ। भव। ऋतस्ययज्ञस्यच। बृहतोमहतः बभूवथभव। अथवा यज्ञ एवोच्यते। अथ अग्नेःक्रतोः यज्ञस्यभन्दनीयस्य। दक्षस्य उत्साहयुक्तस्य दक्षिणाभिः समृद्धस्य। साधोरथीरिव ऋतस्य यज्ञस्य बृहतोभव ॥ ४५ ॥ एभिर्नः। एभिः अर्कैः मन्त्रैः नः अस्माकं सम्बन्धिभिः स्तूयमानइतिशेषः भवनःअस्मान् अर्वाङ् अभिमुखोञ्चनः। कथमिव स्वर्णज्योतिः।

* ऋध्यामातइताचा पिपिबेताादिसूत्रेण दीर्घः। पा अ॰ ३ सू १२०।

यथा स्वराख्यं ज्योतिरुदया दारभ्यावाँगञ्चनम् सर्वप्राणिनोनुगृह्णाति । एवम्भवावाँगञ्चनो नुग्रह-परतया । हे अग्ने विश्वेभिः अनिकैः सर्वैसुखैः । अनीकम् सुखम् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन् ॥ ४६ ॥ (१) अग्निं होतारम् । * अतिच्छन्दाः । अष्टिरत्यष्टिर्वा । तमहमग्निं होतारमन्ये-

व्विश्वेभिःसुमनाऽअनीकैः ॥ ४६ ॥ अग्निं होतारम् ॥ अग्निं होतारम्मन्येदास्वन्तंव्वसुंसूनुं सहसोजातवेदसंव्विप्रन्नजातवेदसम् ॥यऽऊर्ध्वयास्वध्वरोदेवोदेवाच्याकृपा॥ घृतस्यव्विभ्राष्टिम

जानामि । दास्वन्तं दानवन्तम् वसुं वासयितारम् सूनुं सहसः । बलस्यपुत्रम् । जातवेदमज्ञातमज्ञानम् । विप्रन्नजातवेदसम् । विप्रमिवजातमज्ञानम् । यः देवोदानादिगुणयुक्तः ऊर्द्ध्वयाज्वालयास्वध्वरः साधुयज्ञः । देवाच्याकृपा । देवान् प्रत्याचयादेवान्प्रतिगतया । कृपा-

(१) का॰ पुरीषवत्या पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यो पुरीषसहिते भद्रा रातिर्ह्वतूर्यऽवस्थिराग्निं॰ होतारमिति १ ।

* प्रतिच्छन्दा पयसानत्रिकोपेता । छन्दांसि गायत्र्यादीनि समतिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतु षष्टयक्षरत्वादष्टिः ।

कल्पितया। घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा। घृतस्यविभ्राष्टिं सपातम् अनुकामयतेदीप्त्या आजुह्वानस्य। आह्वयमानस्य। सर्पिषोघृतस्य। तमहमग्निं होतारंमन्य इति सम्बन्धः॥ ४७॥

नुवष्टिशोचिषाजुह्वानस्यसर्पिषः॥४७॥ अग्नेत्वम्॥ अग्नेत्वन्नो ऽअन्तमऽउतत्राताशिवोभवावरूथ्यः॥ वसुरग्निर्वसुश्रवाऽअच्छानक्षिद्युमत्तमᳬरयिन्दाः॥ तन्त्वाशोचिष्ठदीदिवᳬसुम्नायनूनमीमहेसखिभ्यः॥ ४८॥ [२९] येनऽऋषयः॥ येनऽऋषयस्तपसास

(१)अग्नेत्वम्। द्विपदः ऋचोव्याख्याताः॥ ४८॥ (१) येन ऋषयः। अष्टाभि ऋग्भिः पुनश्चिति-

(१) का० अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदा १। अग्ने त्वम् वसुरग्नि तन्त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः।

(१) का० पुनश्चिति चोपरि तदर्थ्येन ऋषय इति प्रत्यृचम् ३। मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेत्यष्टचेन प्रत्यृचमित्यर्थः।

श्रीयते। तत्रपट्त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ। येनतपसा ऋषयो वसिष्ठप्रभृतयः सत्रम् आयन् आगतवन्तः। इन्धानाः अग्निम् आदीपयन्तः अग्निम् उ स्वम् स्वराभरन्तः। स्वर्लोकमाभरन्तः स्वीकुर्वाणाः। तेनैवाहन्तपसा सत्रमागत्याग्निं सन्दीप्य स्वर्लोकञ्चस्वीकृत्य। तस्मिन्नहं

त्सत्रमायन्निन्धानाऽअग्निꣳस्वराभरन्तः॥ तस्मिन्नहन्निदधेनाकेऽ
अग्निंयमाहुर्मनवस्तीर्णबर्हिषम्॥ ४९॥ तम्पत्नीभिः॥ तम्प
त्नीभिरनुगच्छेमदेवाःपुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः॥ नाकङ्गृभ्णा
नाःसुकृतस्यलोकेतृतीयेपृष्ठेऽअधिरोचनेदिवः॥ ५०॥ आवाचः॥

निदधेस्थापयामि। नाकेअग्निम्। नविद्यते अकंयत्रगतानां सनाकः स्वर्गोलोकः। यमाहुः मनवः मननप्रधानाः। तीर्णबर्हिषम् सर्वैर्यज्ञसाधनैः सम्पादितमित्यर्थः॥ ४९॥ तंपत्नीभिः। तदः व्यवणाद्यदोध्याहारः। द्वितीया दृढं चोवाख्यायते। नाकङ्गृह्णानाःस्वीकुर्वन्तः ऋषयः।

सुक्वतस्यलोके साधुकृतस्यस्थाने। तृतीयेपृष्ठे अधिरोचनेवस्थितादिव एकदेशीभूते यत्रादित्यस्तप-
तीति तं पत्नीभिः सह अनुगच्छेन। हे देवाः पुत्रैः भ्रातृभिः अपिचहिरण्यैः ॥ ५० ॥
आवाचोमध्यमरुहत्। अरुहत् वाचोमध्यम्। एतत् वाचोमध्यम् यत्रैषएतच्चीयते। भुरण्युः
भर्त्ता। अयमग्निः सत्पतिः। शोभनानांपतिः। चेकितानः चेतयमानः। किञ्च। पृष्ठे-

आवाचोमध्यमरुहद्भुरण्युरयमग्निःसत्पतिश्चेकितानः ॥ पृष्ठेपृ
थिव्यानिहितोदविद्युतदधस्पदङ्कृणुतांयेपृतन्यवः ॥ ५१ ॥ अय
मग्निः ॥ अयमग्निर्व्वीरतमोव्वयोधाःसहस्रियोद्योततामप्रयुच्छ

पृथिव्याः निहितः स्थापितः। दविद्युतत् देदीप्यमानः। अधःपदम् पादयोरधः कृणुतां करोतु।
येपृतन्यवः। येपाप्मानस्तान्सर्वान् ॥ ५१ ॥ अयमग्निः। वीरतमः अतिशयेन वीरः। वयोधाः
वयोन्नंहविर्लक्षणमस्मि न्धीयते। सहस्रियः सहस्रार्हः। द्योततान्दीप्यताम्। अप्रयुच्छन्

अप्रमत्तः । विभ्राजमानः सरिरस्यमध्ये । इमेवैलोकाः सरिरम् । दीप्यमानएषुलोकेषु । उप प्रयाहि । यातइतिपुरुषव्यत्ययः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । दिव्यानिधामानीति बहुवचनेनसन्ततिः । स्थानानीतिपर्यायः ॥ ५२ ॥ संप्रच्यवध्वम् । ऋषीनाहमन्त्रदृक् संप्रच्यवद्ध्वमेनमग्निम् उपसंप्रयातच त्वम् हेअग्नेपथः देवयानान्पथोणांकुरु इतिवचनव्यत्ययः । किञ्च पुनरपिकृण्वानाः

न् ॥ विभ्राजमानः सरिरस्यमद्ध्यऽउपप्रयाहिदिव्यानिधाम ॥५२॥ सम्प्रच्यवद्ध्वमुप ॥ सम्प्रयाताग्नेपथोदेवयानान्कृणुद्ध्वम् ॥ पुनः कृण्वानापितरायुवानान्वाताꣳसीत्त्वयितन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥ उद्बुध्यस्व ॥ उद्बुध्यस्वाग्नेप्रतिजागृहित्वमिष्टापूर्त्तेसꣳसृजेथामयञ्च ॥

कुर्वाणा ऋषयः । पितरोयुवाना । वाक्चमनश्चपितरोयुवानेतिश्रुतिः । वाङ्मनसे युवानातरुणे अयातयामे अन्योन्यंसंगतेवा । संगतेहिवाक्चमनश्च यज्ञं साधयतः । अन्वाताꣳसित्वयितन्तुमेतम् । अन्वातनोतु त्वयितन्तुं यज्ञम् एतम् हेअग्ने ॥ ५३ ॥ उद्बुध्यस्व । प्रतिबुद्धा-

भव। हे अग्ने प्रतिजागृहि च त्वम। ततः इष्टापूर्ते च संसृजेथाम् त्वत्प्रसादाद्यजमानेन सह। अयं च। यजमान. इष्टापूर्ताभ्यां संसृष्टोभवतु। ततः संसृष्टेष्टापूर्तोव्यपगत कल्मषः सन्। अस्मिन्सधस्थे सहस्थाने देवैः पुनरपिविशिनष्टि। अध्युत्तरस्मिन्। सर्वोत्कृष्ट आदित्यलोके। विश्वेदेवा यजमानश्चसीदत। विश्वैर्देवैर्यजमानस्य समानलोकताप्रार्थ्यते ॥ ५४ ॥ येनवहसि। येनहेतुना

अस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवायजमानश्चसीदत ॥५४॥ येनुव्वहसि ॥ सुहस्रंयेनाग्ग्नेसर्व्ववेदसम् ॥ तेनेमंय्युज्ञन्नोनय स्वर्द्देवेषुगन्तवे ॥५५॥ अयन्ते ॥ अयन्तेयोनि *र्ऋत्वियोयतोजातो

सामर्थ्येन वावहसिप्रापयसि सहस्रम्। येन हे अग्ने सर्ववेदसं सर्वधनम्। तेनइमंयज्ञम् नः अस्मत्संबन्धिनम् नयप्रापय। स्वर्देवेषु गन्तवे। स्वर्लोकं देवेषुदेवान्प्रति। गन्तवेगमनाय। यज्ञेहिस्वर्लोकं गते अस्माकमपिगमनं भवति। तदुक्तम। सोस्ययज्ञोदेवलोक मेवाभिप्रेति

* ऋकारोत्तरवर्ति रेफस्यरदत्युच्चारणप्रमाणमाह अपरान्तस्थस्था युक्तान्यहल सयुक्तस्योः मात्रकारेरे कारसहितोच्चारणम् प्रतिज्ञापरि० सू० द्वि० कण्डिका।

तदन्चोदक्षिणायांददाति सेतिदक्षिणामन्वारभ्य यजमानइति ॥ ५५ ॥ अयन्तइति व्याख्या-

ऽअरोचथाः ॥ तस्मानन्नंग्गनऽआरोहाथांनोव्वर्द्धयारयिम् ॥ ५६ ॥

[८] तपश्च ॥ तपश्चतपस्यश्चशैशिरावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोसि

कल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापऽओषधयःकल्पन्तामग्नयःपृ

थङ्ममज्ज्यैष्ठ्यायसव्व्रताः ॥ येऽअग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवी

ऽइमे ॥ शैशिरावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंव्विशन्तु

तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ ५७ ॥ परमेष्ठीत्त्वा ॥ सादय

तम् ॥५६॥ (१) ऋतव्ये । तपश्चतपस्यश्चेतिव्याख्यातम् ॥५७॥ विश्वज्योतिषम् । (२) परमेष्ठीत्त्वा

(१) का० ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति १। ऋतव्ये द्वे पदो इष्टके उपदधाति ।

(२) का० विश्वज्योतिष परमेष्ठी त्वेति । यजमानकृता पया विश्वज्योतिष तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधाती ति सूत्रार्थ ।

इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ (१) लोकंपृण ॥ ५९ ॥ ताअस्य ॥ ६० ॥ इन्द्रंविश्वा: ॥ ६१ ॥

तु *दिवस्पृष्ठेज्ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मैप्राणायापानायव्याना युविश्वञ्ज्योतिर्यच्छ ॥ सूर्यस्तेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥ लोकम्पृण ॥ छिद्रम्पृणाथोसीदद्ध्रुवात्वम् ॥ इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५९ ॥ ताऽअस्य ॥ सूददोहसःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः ॥ जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः ॥ ६० ॥ इन्द्रंविश्वाः ॥ इन्द्रंविश्वाऽअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः ॥ रथीतमर्ठरथीनांवाजानार्ठसत्पतिम्पतिम् ॥ ६१ ॥

(१) का० दक्षिणाए साम्मत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्। आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधि-पद्यालोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः।

* दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मती मिताव दिवोऽककुत्पृथिव्याः। दिवस्शैतस्य सम्बन्धीविसर्जनीय. सकारमापद्यते इतिसः प्रा० प्र० ३। सू० २४।

व्याख्याता: ॥ ६ ॥ विश्वकर्णीमुपदधाति। (१) प्रोथदश्वः। आग्नेयी त्रिष्टुप्। मध्यमानोग्निरत्रो-च्यते। प्रोथतिः शब्दार्थः। शब्दायतेऽग्निः। अश्वोनयवसेविष्यन्। अश्वइवयवसेघासेविष-यभूते अविष्यन् ग्रसिष्यन्। यदायस्मिन्काले। महतः संवरणात्। संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरि-तिसं वरणमरणिकाष्टमुच्यते। अरणिकाष्टात्। व्यस्थात् व्युत्तिष्ठते प्रकाशीभवति। आत्

प्रोथदश्वो न यवसे विष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात्। आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥६२॥

अथानन्तरमेव। अस्याग्नेः। वातः अनुवाति। शोचिः संदीपनः। अध अथ समाना-र्थौ छन्दसि। स्मनिपातोनर्थकः। ते। अथैतस्य त्वर्थः। नह्यलयुष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्वा-न्मन्त्रस्य। श्रुतिरप्यसमर्थं दर्शयति। अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति। व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं

(१) का० प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीसमाख्ये शर्करे संस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्वप्रयुत्तरां विकर्णीम्। पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करारूपयौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णी स्वयमातृण्णासमञ्जे द्वे इष्टके उपधेये। तयोर्मध्ये उत्तरदिश्य-नुकरिता मध्ये प्रोथदश्व इति विकर्णी इष्टकामुपदधातीत्ति सूत्रार्थः।

कृप्यं भवति ॥ ६२ ॥ स्वयंमातृणामुपदधाति। (१) अयोष्ट्वा। आयाद्यांभामीत्याद्यारंभः यच्छ-न्दःप्रयोगात्। अयाद्यांभासि। द्युलोकसंस्तवोस्याः स्वयमातृण्यायाः। आभासिप्रकाशयमि-यात्त्वन्द्यांद्युलोकम्। आपृथिवीम् आभासिचपृथिवीम् आभासिच उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम्।

आयोष्ट्वां ॥ आयोष्ट्वासदनेसादयाम्म्यवतश्छायायांᳪसमुद्रस्यहृदये॥*रश्मीवतीम्भास्वतीमायाद्याम्भास्यापृथिवीमोर्व्वन्तरिक्षम्॥६३॥

तांत्वांरश्मीवतीं रश्मिसंयुक्ताम्। आयोः अयनस्यआदित्यस्य त्वांसदने अवस्थाने सादयामि। अवतः अवनस्य पालयितुः दीप्यतोवा। छायायाम् आश्रये। समुद्रस्यसमुन्दनस्यादित्यस्य। हृदयेप्रधानप्रदेशे। आदित्योहिसर्वंसमुन्दतीतिसमुद्रउच्यते ॥ ६३ ॥ परमेष्ठीत्वासादयत्विति

(१) का० आयोष्ट्वेति स्वयमातृण्णाम्। आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णीं दक्षिणां स्वयमातृणामुपदधातीत्यर्थः।

* रश्मीवतीमित्यत्र अक्षरद्वयमस्ति सुमतीत्यादि नासूत्रेण वकारे प्रत्ययेरश्मि इति इकारस्य दीर्घोभवति प्रा०। प० ३। सू० ८८।

व्याख्यातम् ॥६४॥ अग्निम्प्रोक्षति । (१) हिरण्यशकलसहस्रेण शतेद्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रति-मन्त्रम् । सहस्रस्यप्रमासहस्रस्याप्रमाणमभवसि । सहस्रस्यप्रतिमाप्रतिमानम्भवसि । सहस्रस्योन्मा उन्मा-

पुरु मेष्ठीत्वा ॥ सादयतु*दिवस्पृष्ठेव्यचस्वतीम्प्रथस्वतीन्दिवंयच्छदिवं न्दृᳪंहदिवम्माहिᳪंसीः ॥ विश्वस्मैप्राणायापानायव्व्यानायोदा नायप्प्रतिष्ठायैचरित्राय ॥ सूर्य्यस्त्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याछर्दिषा शन्तमेनतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदतम् ॥ ६४ ॥ सहस्रस्यप्र मा ॥ सिसहस्रस्यप्रतिमासिसहस्रस्योन्मासिसाहस्रोसिसहस्रा यत्त्वा ॥ ६५ ॥ [९] इतिसंहितायांपञ्चदशोध्यायः १५ ॥

नं तुन्मामानं भवसि । साहस्रोसिसहस्रार्होसि । यतः अतः । सहस्रायत्त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

इतिउवटकृतौमन्त्रभाष्येपञ्चदशोध्यायः १५ ॥

(१) का॰ तिष्ठन्नग्निम्प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्टकाचितं सपक्षपुच्छ मग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं सोदकास्तान् प्रकिरतीत्यर्थः ।

* दिवस्पृष्ठेव्यचस्वती मित्यत्रापिदिवोऽकुत्पृथिव्यो रितिसूत्रेणैवस प्रा॰ अ॰ ३। सू॰ २४।

(१) शतरुद्रियहोमः। अथातःशतरुद्रियं जुहोति इत्युपक्रम्य सएषोऽग्निश्चितो वुभुक्षमाणो

* नमस्ते॥ नमस्तेरुद्रमन्यवऽउतोतऽइषवेनमः॥ बाहुभ्यामुतते

रुद्ररूपेणावतिष्ठते। तस्यतर्पणंदेवैः कृतम्। द्वितीयन्दर्शनम्। यद्वैशतरुद्रियंजुहोतीत्युपक्र

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते।

(१) का० शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्यासक्त्या परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् सन्तत जार्तिलमिश्रान् गवेधुका-सक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ् मस्तद्रताध्यायेन अनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पश्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक्च प्रत्य वरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोम प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणे पुनर्मोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम्। अस्यार्थः। हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणा-नन्तर शतरुद्रियसंज्ञो होम। तत्राहवनीये प्राणवपवादमाह। उत्तरपक्षपश्चिमकोणे या परिश्रितो जङ्घामात्राद्य· पूर्वं निखातास्तासु होम। तत्र विधि। जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासक्तूनर्कपर्णेन जुहोति। किं कुर्वन्। अर्ककाष्ठेन सन्तत धारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम्। सक्तुस्थाने अजादुग्ध-मिति केचित्। उदङ्मुखो नमस्तऽइत्यध्यायेन। तत्रानुवाकत्रयान्ते ऽर्भकेभ्यश्च वो नम इत्यत्र जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः। पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकार। नमोऽस्तुरुद्रेभ्य इति प्रत्यवरो-

---

● नमस्ते षोडशहिरण्यबाहवऽउर्णोपिषेतच्चथोज्ये छायपञ्चका सुतायचतस्रऽभवाये कापार्यायपञ्चद्रापेभ्यं धसोविठं० शतिर्नवपट्पदिः।

म्य प्रजापतेर्विस्रस्तादित्य भिधाय मंत्रार्थानुगुण्येन श्रुतिर्भणति। सएवशतशीर्षोरुद्रः समभवदिति नम

स्तेरुद्रमन्यवे रौद्रोध्यायः परमेष्ठिन आर्षन्देवानांवा प्रजापतेर्वा आद्योनुवाक षोडशभिऋग्भिः।

तत्र एकोरुद्रो देवता एकागायत्री तिस्रोनुष्टुभ स्तिस्र.पंक्तयः सप्तानुष्टुभो द्वेजगत्यौ॥ नमोस्तुते।

हेरुद्र तवसंबन्धिने मन्यवेक्रोधाय। उतअपिच। तेतव संबन्धिने इषवेकाण्डायनमोस्तु बाहु

नमः॥ १॥ याते॥ रुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी॥ तयानस्त

न्वाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीहि॥ २॥ यामिषुम्॥ यामिषुं

भ्याम् उत। अपि तेतवसंबन्धिभ्यां नमोस्तु॥ १॥ याते यातव हेरुद्रशिवाशान्ता तनूः शरीरम्।

आघोराअविषमा। अपापकाशिनी। नपापकाशिनी अपापकाशिनी। पापमसुखंयाप्रकाशयति

सापापप्रकाशिनी नपापप्रकाशिनी। तया नः अस्मान् तन्वाशन्तमया। सुखतमयासुखयि

टतमया। अतिशयेन सुखशिव्या। गिरिशन्त। गिरौपर्वतेकैलाशाख्ये अवस्थितः शंसुखन्तनो

षमन्ता तेभ्य प्राक् मुखमात्रपरिषिति स्वाहाकार। नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोम होम येदिवीति मुखमात्रे।

येन्तरिक्षमिति नाभिमात्रे। येपृथिव्यामिति जानुमात्रे। इति सूत्रार्थं।

तीति गिरिशन्तः । यद्वा गिरिवाच्यवस्थितः सुखन्तनोतीति । यद्वा गिरौमेघेवस्थितो वृष्टि द्वारेण सुखन्तनोतीति । तस्यसंबोधनं हेगिरिशन्त । अभिचाकशीहि । अभिपश्य । सुख यितु मितिशेषः । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ २ ॥ यामिषुम् । याम् इषुं काण्डम् हे गिरिशन्त । गिरौपर्वते वस्थितः कैलाशाख्ये सुखन्तनोतीति गिरिशन्तः तस्यसम्बोधनम् हे गिरि-

ङ्गिरिशन्तुहस्तेंबिभर्ष्यस्तवे॥शिवाङ्गिरित्र ताङ्कुरुमाहिं॑सीःपुरुषञ्ज गत् ॥ २ ॥ शिवेनुव्वचसा॥ त्त्वागिरि * शाच्छांव्वदामसि ॥ यथानुः स

शन्त । हस्तेबिभर्षि धारयसि । अस्तवे असितुंक्षेप्तु मित्यर्थः । शिवाङ्गिरित्र । गिरौकैलाशे वस्थितः त्रायते भक्ता नितिगिरित्रः तस्यसम्बोधनं हे गिरित्र । तांकुरु । किञ्च । माहिंसीः मावधीः पुरुषम् जगत् जङ्गमञ्जगदादि ॥ २ ॥ शिवेनवचसा । शिवेन वचनेनत्वा त्वां । गिरिश । गिरौपर्वते कैलाशाख्ये शेतेइति गिरिशः तस्य सम्बोधनम् हे गिरिश । अच्छावदा-

* अच्छावदामसी त्यत्रसंहितायां एवाऽच्छ्र पदस्यऽ इतिसूत्रेणदीर्घं तेनअच्छाव्वदाम सीत्यत्रदीर्घः सिध्यति प्रा० अ० ३ सू० । १२५ ।

मस्ति। अच्छाभिराग्रुमितिशाकपूणिः। इदं तोममि। तथा अभिवदाम। यथायेन प्रकारेण नः अस्माकं सर्वम् इत्। इच्छब्दएवार्थे। सर्वमेव जगत् जङ्गमादि। अयत्क्ष्मम् यक्ष्माव्याधिः। व्याधिरहितम् सुमनाश्चशोभनमनस्काञ्च असत् भूयात् ॥ ४ ॥ अध्यवोचत्। अधीत्युपरिभाव मैश्वर्य्यंवा। अधिवदतु ब्रवीतुकञ्चित् स्वकीयं पुरुषम भगवान् रुद्रः। अधिवक्ता।

व्वमिज्जगंदयुक्ष्मᳵसुमनाऽअसत् ॥ ४ ॥ अड्ड्यवोचत्॥ अड्ड्यवोचदधिवुक्ताप्प्रंथुमोदैव्व्योंभिषक् ॥* अहीं॑श्च्चुसर्व्वाञ्जुम्भयन्त्सर्व्वांश्च्चयातु

ऐश्वर्य्येणैव योवदितं जानाति। प्रथमो देव्योभिषक्। मुख्योदेवसम्बन्धीभिषक् वैद्यः। किमधिवदत्वित्यत आह। अहींश्च सर्वान् जम्भयन्। जभजृभी गात्रविनामे। सर्वान् सर्वप्रकारान् नाशयन्। सर्वाश्च यातुधान्यः। यातनाः दुःखंकष्टं तत्प्राणिषु धारयन्तीति यातुधान्यः

* अहीन् चैतावसंहितायांचच्छयोः शम् चकारछकार प्रत्यययोर्नकार मकारमापद्यते अनुनासिकं चोपधा अहीं॑श्चेतिसिद्धम् प्रा० प० २। सू० १३५।

राक्षसीः जम्भयन् अधराचीः अधोञ्चनाः कृत्वा। परासुव पराक्षिप। यद्वा। रुद्रएवोच्यते। अध्यवोचदधिवक्ता अधिवदतु ईश्वरोवक्ता। प्रथमोदैव सम्बन्धीभिषक् वैद्यः। अहीँश्च सर्वान्। जम्भयन् सर्वाश्चयातुधान्यः अधराचीः कृत्वा परासुवक्षिपतु॥ ५॥ असौयः। आदित्यरूपेणा-वरुद्रः स्तूयते। अभिनयेन दर्शयन्नाह। असौयस्ताम्रः ताम्रवर्णः। उदयकाले अस्तमनका-

धान्न्योधराचीःपरासुव॥५॥ असौयः॥ असौयस्ताम्रोऽअरुणऽउतबभ्रुःसुमङ्गलः॥ येचैनꣳरुद्राऽअभितोदिक्षुश्रिताःसहस्रशोवैषा

लेच। अरुणः। अरुणवर्णः रक्तवर्णः। उतबभ्रुः। अपिच बभ्रुवर्णः कपिलवर्णः। सुम-ङ्गलः। शोभनानि मङ्गलान्यस्येति सुमङ्गलः। अवोषाꣳहेडईमह इत्यनुषङ्गः। येचएनं भगव-न्तमादित्यं रुद्राः रश्मयः। अभितः इतश्चेतश्च। दिक्षु सर्वासुच श्रिताःस्थिताः सहस्रशः असंख्याताः। अवएषांहेडईमहे। अवईमहे अवनयामः। एषां सम्बन्धी हेडःक्रोधः। हेडइति क्रोधनामसुपठितम्। यद्वारुद्रएवोच्यते। असौयस्ताम्रवर्णः अरुणवर्णः अपिच बभ्रु-

वर्णः सुमङ्गलः । अनेकानिहिरूपाणि रुद्रः करोति कार्यवशात् । समञ्जसमन्यत् ॥ ६ ॥
असौयः आदित्यः । अवसर्पति अवाञ्चिन सर्पति गच्छति अस्तमयकाले । नीलग्रीवः नील-
ग्रीवइवास्तङ्गच्छन् लक्ष्यते । विलोहितः धारणाधनुमात्रेण प्राप्तविलोहिमण्डलाभिप्रायम् ।
उतैनङ्गोपा अदृश्यन् । अथेनं गोपालाः अभिपश्यन्ति गवांप्रवेशनं कालं मन्यमानाः । अदृ-

ॐहेडऽईमहे ॥ ६ ॥ असौयः ॥ असौयोंवसर्प्पतिनीलंग्ग्रीवोव्विलो

हितः ॥ उतैनंङ्गोपाऽअंदृश्श्रन्नदृंश्श्रन्नुदहार्य्यः सदृष्टोम्मृडयाति

नः ॥ ७ ॥ नमोस्तु ॥ नमोस्तुनीलंग्ग्रीवायसहस्राक्षायमीढुषे ॥

श्यन्नुदहार्य्यः । दृषिरूडागमश्छान्दसः । पश्यन्ति च उदकहार्यः कुम्भदास्यः । आगोपालाङ्गना-
दिप्रसिद्धइत्यर्थः । सदृष्टोदृष्टमात्रोम्मृडयाति । मृडसुखने । सुखयति । नः अस्मान् । अत्यन्तं
मृदुहृदयतम इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्रएवोच्यते । रुद्रपिराह । असौयः अवाचीनं सर्पति
अभिमुखगच्छति । नीलग्रीवो नीलकण्ठः विलोहितः विगत कलुषभावः । उतैनं गोपा अदृ-

यन्नुदहार्थं इतिगोपालांगनादि प्रसिद्धिं दर्शयति। समञ्जसमन्यत् ॥ ७ ॥ नमोस्तु। नमस्कारोस्तु नीलग्रीवायनीलकण्ठाय सहस्राक्षायवज्रचाय। मीढुषे मिहसेचने। सेक्तृतराय। अविपरिणामीतिस्तूयते। अथोअपिच येअस्यसत्वानः सत्वभूतारुद्राः अहन्तेभ्यः अक-

* अथोयेऽअस्यसत्वानोहन्तेब्भ्योंकरुन्नमः ॥८॥ प्रमुंञ्च ॥ प्रमुंञ्चुधन्वंनुस्त्वमुभयोरात्क्न्योंज्ज्याम् ॥ याश्चंतेहस्तऽइषंवःपराताभंगवोव्वप ॥ ९ ॥ व्विज्ज्यन्धनुः ॥ कपुर्हिनोव्विशंल्ल्योबाणांवाऽँऽ॥ उत ॥ अ

रम् अकरवम् करोमि। नमस्कारम् ॥ ८ ॥ प्रमुञ्च। धन्वनः धनुषः त्वमुभयोः आत्न्योर्धनुरन्तयोः ज्यांगुणम्। याश्च तेतव हस्तेइषवः। पराताभगवोवप। परावप। पराक्षिप। ताः हेभगवन् महदैश्वर्ययुक्त ॥ ९ ॥ विज्यंधनुः। विगतगुणंधनुः। कपर्दोस्यास्तीतिकपर्दी।

* यथोपूर्वकस्ययकारस्य नजकारोच्चारणम् तदुक्तं याज्ञवल्क्यशिक्षायां अथमासनशब्दभ्यो विभाषाम्रेडितेयथो अथ मास नशब्दपूर्वकस्यविकल्पेन जकारोच्चारणम्भवति।

कपर्दीस्यजटाबन्धः। विशल्यः शल्यरहितः। बाणवान् इषुधिः। उतअपिच। अनेशन् णश-अदर्शने। नष्टा। अस्ययाइषवः आभुः रिक्ताः। अस्यनिषगधिः खड्गनिक्षेपः। निषजतइति निषङ्गः खड्गउच्यते तद्यस्मिन्नियते सनिषङ्गधिः। न्यस्तसर्वशस्त्रइत्यभिप्रायः॥ १०॥ याते: यातव हेतिरायुधम् हेमीढुष्टम मिहसेचने। सेक्तृतम युवतम परिणामनिषेध द्वारेणस्तुतिः।

नेशन्नस्य॒या॒ऽइष॑व॒ऽआ॒भुर॑स्यनिषङ्ग॒धिः॥ १०॥ याते॑॥ हे॒तिर्मी॑ढुष्टम॒हस्ते॑ब॒भूव॑ते॒धनुः॑॥ तया॒स्मान्वि॒श्वत॒स्त्वम॑य॒क्ष्मया॒परि॑भुज॥ ११॥ परि॑ते॒धन्व॑नोहे॒तिर॒स्मान्वृ॑णक्तु वि॒श्वतः॑॥ अथो॒यऽइ॑षु

अस्मात्सर्वम्भवति। हस्तेबभूव। भूता। तेइतिनिरर्थकः। धनुरितिहेतिविशेषणम्। तयाहेत्या अस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वम् अयक्ष्मयायक्ष्माव्याधिः व्याधिरहितया परिभुजपरिपालय॥ ११॥ परिते। परिवृणक्तु परिवर्जयतु। तेतवधन्वनः धनुषः सम्बन्धिनाहेतिः। आयुधंकाण्डलक्षणम् अस्मान् विश्वतः सर्वतः। अथोअपिच। यइषुधिर्बाणवान् तवआरेदूरे अस्मत् अस्मत्तः निधेहि

स्थापयतम् इषुधिम् ॥ १२ ॥ अवतत्या। अवतायधनुः त्वम् हे सहस्राक्ष। शतेषुधे । शत-शब्दो वज्रपर्यायः। निशीर्य्य शल्यानां मुखा। शातयित्वाफलानांमुखानि। शिवः शान्तः नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्चभव ॥ १३ ॥ नमस्ते। नमोस्तुतेतव आयुधाय अनातताय अव-

धिस्त्वारेऽअस्मन्निधेहितम् ॥ १२॥ अवतत्यधनुः ॥ अवतत्यधनुष्ट्वᳬ सहस्राक्षशतेषुधे ॥ निशीर्य्यशल्ल्यानाम्मुखाशिवोनःसुमनाभव ॥ १३ ॥ नमस्ते ॥ नमस्तऽआयुधायानाततायधृष्णवे ॥ उभाब्भ्यामुततेनमोबाहुब्भ्यान्तवधन्न्वने ॥ १४ ॥ मानः ॥ मानोमहान्तमुत मानोऽअर्भकम्मानऽउक्षन्तमुतमानऽउक्षितम् ॥ मानोव्वधीःपितर

तारिताय। धृष्णावेधर्षणशीलाय प्रगल्भाय। उभाभ्याम् उतअपिच। तेतव नमोस्तु। बाहुभ्यां तवधन्वने। धनुषे नमइत्यनुवर्त्तते ॥ १४ ॥ मा नः मावधीः नः अस्माकम्महान्तं वृद्धः वयः

प्रभृतिभिः। उतमानोअर्भकम्। अपिचमावधीः नः अस्माक मर्भकमल्पम्। मानउक्षन्तम्। मावधीः नः अस्माक सेचन्तम्। उक्षसेचने। सिंचन्तं तरुणमिति यावत्। उतमानउक्षितम्। अपिचमावधीः नः अस्माकमुक्षितंसिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः। मानोवधीः पितरम्। मावधीः नः अस्माकंपितरम्। आदरार्थं पुनर्वचनं महान्तमितिसिद्धत्वात्। मोतमातरम्। मावधीः अपि-

म्मोतमातरम्मानःप्प्रियास्तन्न्वोरुद्द्ररीरिषः ॥ १५ ॥ मानस्तोके ॥ तनयेमानऽआयुषि मानोगोषु मानोऽअश्श्वेषुरीरिषः ॥ मानोव्वीरा न्नुद्द्रभामिनोव्वधीर्हुविष्म्मन्तःसदमित्त्वाहवामहे ॥ १६ ॥ [१६] अ

चमातरम्। मानः प्रियास्तन्वः रुद्ररीरिषः। रिषतिर्हिंसार्थः। मारीरिषः माहिंसीः नः अस्माकं प्रियास्तन्वः प्रियाणिशरीराणिपुत्रपौत्रलक्षणानि। हेरुद्र ॥ १५ ॥ मानः। मारीरिषः। रिषतिर्हिंसाकर्मा। माहिंसीः नः अस्माकम् तोकेपुत्रविषये। माहिंसीः तनयेपौत्रविषये। माहिंसीः नः अस्माकम् आयुषिविषयभूते। मानोगोषु। माहिंसीः नः अस्माकं गोषुविषय-

भूतासु। मानोअश्वेषु। माहिंसीः नः अस्माकमश्वेषुविषयभूतेषु। यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन-व्याख्यानम्। मारीरिषः अस्माकंतोकंतनयमायुर्गा अश्वानिति। मानोवीरान् रुद्रभामिनो-वधीः। मावधीः नः अस्माकं वीरान् हे रुद्रभामिनः। भाम। क्रोधः। क्रोधसंयुक्तान् कः प्रत्युपकारइतिचेत्। हविष्मन्तः। हविषासंयुक्ताः सदंसदाकालम् इच्छव्दएवार्थे। त्वामेवा-

तम् ८०० नमोहिरण्यवाहवे॥ सेनान्ये दिशाञ्चपतयेनमोनमोवृ

ह्वयाहे। आह्वयामोयागार्थम्। अनन्यशरण वयमित्यभिप्रायः॥ १६ ॥ (१) नमोहिरण्यवाहवे। इतउत्तरं यजूंषि द्रापेअन्धसस्पते इतियावत् द्वयोर्द्वयोरुद्रयोस्स्तुतिः। तिस्रोशीतयो रुद्राणाम् कण्डिकायां कण्डिकायामष्टौवष्टौरुद्राः। तेषांचोभयतो नमस्काराः अन्येअन्य-

(१) नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तर द्रापे इति (४७) ऋक्पर्यंतं सर्वाणि यजूंषि। तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्चवो नम इत्यन्तानां (४६) चत्वारि शदधिकद्विशतसङ्ख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवता नमो व किरिके भ्य इत्यादियतुर्णाम् (४६) अग्नि वायुसूर्या देवता रुद्राणा प्रधानभूता। छन्दांसि तु। चतुरक्षर दैवी वृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्ति पडक्षर यजुर्गायत्री स साच यजुरुष्णिक् अष्टाक्षर यजुरनुष्टुप् यजुर्बृहती दशाक्षर यजु पङ्क्ति एकादशाक्षर यजु स्त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरं यजुर्जगता चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगिकमेव किरिकेभ्य इति। एतान्येवाव छन्दांसि।

तरतो नमस्काराश्चन्येरुद्रास्तेघोरतरा अशान्ततरा यतउभयतो नमस्कारादृति । नमोस्तु हिरण्यालंकारभूषितबाहवे सेनान्येच । सनांनयतीतिसेनानीः । दिशांचपतयेनमः । नमो-वृक्षेभ्योहरिकेशेभ्यः वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्योनमस्कारइति । हरितानिपर्णानि केशाइवयेषां लक्ष्यन्ते ।

वृक्षेभ्योहरिकेशेभ्यःपशूनाम्पतयेनमोनमःशष्पिञ्जराय * त्विषीमतेपथीनाम्पतयेनमोनमोहरिकेशायोपवीतिनेपुष्टानाम्पतयेनमोनमोवभ्लुशाय ॥१७॥ नमोबभ्लुशाय॥ व्याधिनेन्नानाम्पतयेनमोन

पशूनाम्पतयेनमः । नमः शष्पिञ्जराय । नवप्ररूढानि तृणानिशष्पम् तद्वर्णाय । त्विषीमते । त्विषिर्दीप्तिः । पथीनांपतयेनमः पथामितिप्राप्ते छान्दसम् । नमोहरिकेशाय लोहितकेशाय । उपवीतिने । यज्ञोपवीतिने पुष्टानांसमृद्धानांपतयेनमः ॥ १७ ॥ नमोबभ्लुशाय बभ्रुवर्णाय ।

---

* त्विषीमत इत्यत्र शृणुत त्विषि प्रजि भवत पिब स्मातिष्ठरचमकारे शृणुतत्विषिप्रजिभवतपिबस्मातिष्ठरचएते ह्रस्वाम-कारेमत्ययेदीर्घमापद्यन्ते इत्यनेनदीर्घं प्रा० अ० ३ । सू० ११७ ।

बभ्रु: कपिल:। व्याधिने व्यध्यतीतिव्याधी। अन्नानांपतयेनम:। नमोभवस्यहेत्यै। भव: संसार: हेतिरायुधम्। संसारस्यच्छेत्री। जगतांपतयेनम: जगतांजङ्गमानाम्। नमोरुद्राय-आततायिने। आततेनधनुषाएतीत्याततयी। उद्यतायुधाय। क्षेत्राणांपतयेनम:। नम: सूताय सूतोश्वसारथि:। अहन्त्यैअहन्त्रे नहिसूत: किञ्चिदपिहन्ति। वनानांपतयेनम: ॥ १८ ॥

मोभुवस्यंहेत्यैजगंताम्पतंयेनमोनमोरुद्रायाततायिनेक्षेत्राणाम्पतंये नमोनमःसूतायाहंन्त्यैव्वनानाम्पतंयेनमोनमोरोहिंताय॥१८॥ नमो रोहिंताय॥ स्थपतंयेव्वृक्षाणाम्पतंयेनमोनमोभुवन्तयेव्वारिवस्कृता यौषंधीनाम्पतंयेनमोनमोमन्त्रिणेंव्वाणिजायकक्षाणाम्पतंयेनमोनम

नमोरोहिताय। वर्णतोनिर्द्देश:। स्थपतये। स्थपतिर्गृहादीनांचेता। चयनंकरोतिविश्व-कर्मरूपेण वृक्षाणांपतयेनम:। नमोभुवन्तये भुवंपृथिवींतनोति विस्तारयतीतिभुवन्ति:। वारिवस्कृताय। वरिवोधनम् तत्कृतं येनसवारिवस्कृत:। दीर्घत्वंछान्दसम्। ओषधीनांपतये

नमः । नमोसंलिणे । प्रसिद्धएवमंत्री वाणिजः । वणिगेववाणिजः कक्षाणाम्पतयेनमः । नदी-
कक्षः पर्वतकक्षोवा । नमउच्चैर्घोषाय महाशब्दाय । आक्रन्दयते आक्रन्दः प्रसिद्धः । पत्तीनां
पतयेनमः । हस्त्यश्वरथ पदातिसंख्यापत्तिः ॥ १८ ॥ नमःकृत्स्नायतया । कृत्स्नायततोयेति
प्राप्तेतकारलोपश्छान्दसः । कृत्स्नञ्चासावायतञ्च कृत्स्नायत । पूरितधनुः तस्यभावः कृत्स्न.य-

ऽउच्चैर्घोषायाक्रन्दयंतेपत्तीनाम्पतयेनमोनमः कृत्स्नायतया ॥१८॥
नमः कृत्स्नायतया ॥ धावंते सत्त्वनाम्पतयेनमोनमः सहमानायनिव्या
धिनं ऽ आव्याधिनीनाम्पतयेनमोनमोनिषङ्गिणेककुभायस्तेनाना
म्पतयेनमोनमोनिचेरवेपरिचरायारण्यानाम्पतयेनमोनमोव्वञ्चं

तता तयाहेतुभूतयाधावते । आकर्णापूरितधनुषेत्यर्थ । सत्त्वनांसत्त्वानांपतयेनमः । नमःस-
हमानाय अभिभवनशीलायनिव्याधिने । नितरांविध्यतीतिनिव्याधी । आव्याधिनीनांपतयेनमः
आविध्यन्तिया: सेनास्ताआव्याधिन्यः । नमोनिषंगिणे निषङ्ग.खड्गम् । ककुभाय ककुभइति

मध्वन्नामसुपठितम् । स्तेनानांपतयेनमः स्तेनश्चौरः । नमोनिचेरवे नितरांचेरतीतिनिचेरुः । परिचराय मर्वतोगंत्रे । अरण्यानांपतयेनमः ॥ २० ॥ नमोवञ्चतेवञ्चतिर्गत्यर्थः । गंत्रे परिवं-चतेसर्वतोगन्त्रे स्तायूनांपतयेनमः । स्तायुश्चौरएव । नमोनिषंगिने षङ्गिने । इषुधि मते इषुधिरस्यास्तीतिइषुधिमान् । तस्कराणांपतयेनमः । तस्करश्चौरएव । नमः सृकायिभ्यः । सृकइति

ते॥२०॥ नमो॒ वञ्च॑ते॥ * परि॒वञ्च॑ते स्ता॒यू॒नाम्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिण॑ऽइषुधि॒मते॒ तस्क॑राणाम्पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सृका॒यिभ्यो॒ जिघा॑ᳪं सद्भ्यो मुष्ण॒ताम्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ऽसि॒मद्भ्यो॒ नक्त॒ञ्चर॑द्भ्यो वि॒कृ॒न्ता॒नाम्पत॑ये॒ नमः॑ ॥२१॥ [५] नम॑ऽउष्णी॒षिणे॑ गिरिच॒राय॑ कुलु॒ञ्चानां॒म्पत॑ये॒ नमो॒

वज्रनामसुपठितम् सृकेणगृहीतेन एतुंशीलमेषामितिसृकायिणः । जिघांसद्भ्यः हन्तुमिच्छद्भ्यः मुष्णतांपतयेनमः । मुषस्तेये नमोसिमद्भ्यः । असिःखड्ग तत्सयुक्तेभ्यः नक्तंचरद्भ्यः रात्रौगच्छ-द्भ्यः विकृन्तानांपतयेनमः । विकर्तनशीलाविकृन्ताः ॥ २१ ॥ नमः उष्णीषिणे उष्णीषोस्यास्ती-

* उपसर्गपूर्वकस्य वकारस्य गुरुत्वमभवति इति वक्ष्यमाणः ।

त्युष्णीषी । उष्णीषः शिरोवेष्टनम् । गिरिचराय । गिरौपर्वतेचरतीति गिरिचरः । कुलु-
ञ्चानांपतयेनमः कुत्सितंलुञ्चति कुलानिवालुञ्चतीतिकुलुञ्चः । नमइषुमद्भ्यः धन्वायिभ्य-
श्चवोनमः । व्याख्यावज्रवचन धर्मः प्रदृश्यते । नमोस्तुयेयूयमिषु मन्तस्तेभ्यइषुमद्भ्यः । धनु-
पागृहीतेन एतुंशीलमेषा मितिधन्वायिनः । वासंज्ञायामिति धनुपश्रधन्वन् धन्वायिभ्यः ।

नमऽइषुमद्भ्योधन्न्वायिभ्यश्चवोनमोनमऽआतन्न्वानेभ्यःप्प्रतिद
धानेभ्यश्चवोनमोनमऽआयच्छद्भ्योस्यद्भ्यश्चवोनमोनमोव्विसृज
द्भ्यः ॥ २२ ॥ नमोव्विसृजद्भ्योव्विद्ध्यद्भ्यश्चवोनमोनमःस्वपद्भ्योजाग्र
द्भ्यश्चवोनमोनमःशयानेभ्यऽआसीनेभ्यश्चवोनमोनमस्तिष्ठद्भ्य

चकारः समुच्चयार्थीयः । वः युष्मभ्यं नमः । नमः आतन्वानेभ्यः । उत्क्षिप्तज्या । कानि धनूंपि-
कुर्वाणेभ्यः । प्रतिदधानेभ्यश्चवोनमः । प्रतिदधानाः संधानकुर्वाणाः । नमः आयच्छद्भ्यः ।
आकर्षन्तोधनूंपि । अस्यद्भ्यश्चवोनमः । असुक्षेपणे काण्डानिक्षिपद्भ्यः ॥ २२ ॥ नमोवि-

सृजद्भ्यः। काण्ड।निक्षिपद्भ्यः योद्धारंप्रति। विध्यद्भ्यश्चवोनमः। विध्यन्तिताडयन्ति येशरैस्तेभ्योऽविध्यद्भ्यः। नमः स्वपद्भ्योजागृद्भ्यश्चवोनमः। नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च-वोनमः। नमः तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्चवोनमोनमः। शतृशानजन्तानेतानि पदानिऋजून्येव॥२३॥

धावंद्भ्यश्चवोनमोनमः॑सुभाभ्यः॑ ॥ २३ ॥ नमः॑सुभाभ्यः॑ ॥ सुभाप॑तिभ्यश्चवोनमोनमोऽश्वेभ्योऽश्वप॑तिभ्यश्चवोनमोनम॑ऽआव्याधिनीभ्योविविद्ध्य॑न्तीभ्यश्चवोनमोनमऽउग॑णाभ्यस्तृꣳहुतीभ्य॑श्चवोनमोनमोगुणेभ्यः॑ ॥ २४ ॥ नमोगुणेभ्यो॑ ॥ गुणप॑तिभ्यश्चवो

इत उत्तरं जातिभ्योनुहोति। जाताजाति विशेषाः तद्रूपोच्यन्ते रुद्रैत प्रतिपादनाय। रुद्रलोके किलेत्थंभूता रुद्राः सन्ति। तदुक्तम्। अथैवरूं हैतानिरुद्राणां जातानि। नमः सभाभ्यः सभादिभ्यः रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येतितात्पर्यार्थः। सभापतिभ्यश्चवोनमः। नमः अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्यश्चवोनमः। नमः आव्याधिनीभ्यः आविध्यन्तीत्या व्याधिन्यः सेनाः

विविध्यन्तीभ्यश्चवोनमः । विविधंविध्यन्तीति विधत्त्वे सेनाएवाभिधेया । नम उगणाभ्यः । उदुपसर्गस्यान्त्यलोपः । उद्गूर्णं गणा समूहायासुसेनासुताएवमुच्यन्ते । तृर्ठं हतीभ्यश्चवोनमः । तृंहतिर्हिंसाकर्मा । हिंसन्तीभ्यः ॥ २४ ॥ नमोगणेभ्यः । गणाः समूहः । गणपतिभ्य-

नमोव्व्रातेभ्योव्व्रातपतिभ्यश्चवोनमोनमोगृत्सेभ्योगृत्सपतिभ्यश्चवोनमोनमोव्विरूपेभ्योव्विश्वरूपेभ्यश्चवोनमोनमःसेनाभ्यः ॥ २५ ॥ नमःसेनाभ्यः ॥ सेनानिभ्यश्चवोनमोनमोरथिभ्योऽअरथेभ्यश्चवोनमोनमः क्षत्तृभ्यः सङ्ग्रहीतृभ्यश्चवोनमोनमो

श्चवोनमः । नमो व्रातेभ्यः । व्रातमहन्तिव्राताःगणविशेषाः । व्रातपतिभ्यश्चवोनमः नमोगृत्सेभ्यः । गृत्सोमेधावी । गृत्सपतिभ्यश्चवोनमः । नमोविरूपेभ्यः निकृष्टरूपेभ्यः नानारूपेभ्योवा । विश्वरूपेभ्यश्चवोनमः । विश्वरूपाः सर्वरूपाः ॥ २५ ॥ नमः सेनाभ्यः । सेनाचमूः सेनानिभ्य-श्चवोनमः । सेनांनयतीतिसेनानीः नमोरथिभ्यः । रथायेषांसन्तितेरथिनः । अरथेभ्यश्चवोनमः

ऽरथारथवर्जितायोद्धार: । नम:क्षतृभ्य: रथानामधिष्ठातार: (१) क्षत्तार: । संग्रहीतृभ्यश्चवोनम: संग्रहीतार: सारथय: । नमोमहद्भ्य: महान्तोजाति विद्यादिभिरुत्कृष्टा: । अर्भकेभ्यश्चवो-नम: अर्भकाअल्पका: प्रमाणादिभि: ॥ २६ ॥ नम:तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्चवोनम: । रथकारो

महद्भ्योऽअर्भकेभ्यश्चवोनम: ॥ २६ ॥ नमस्तक्षभ्य: ॥ नमस्तक्षभ्योरथकारेभ्यश्चवोनमोनम: कुलालेभ्य: कर्मारेभ्यश्चवोनमोनमोनिषादेभ्य: पुञ्जिष्ठेभ्यश्चवोनमोनम: श्वनिभ्योमृग

रथंकरोतीति तक्षणोविशेषएव । नम:कुलालेभ्य: कर्मारेभ्यश्चवोनम: कुलाला:कुम्भकारा: कर्माराेलोहकारा: । नमोनिषादेभ्य: पुंजिष्टेभ्यश्चवोनम: । निषादामांसिका: पुंजिष्टा जात्यन्तरसंज्ञा पुल्कसादय: नम:श्वनिभ्य: । शुनोनयन्तीतिश्वन्य: तेभ्य:श्वनिभ्य: । नयतेर्ड्-

(१) क्षिनिवासगत्यो: तुदादि: क्षियन्तिनिवसन्तिरथेष्विति क्षत्तार: यद्वाक्षिप् प्रेरणे क्षिपन्तिप्रेरयन्तिसारथीनिति क्षत्तार: रथाधिष्ठातार ।

स्वत्वंछान्दसम् श्वागणिकाउच्यन्ते । म्हगयुभ्यश्चवोनमः इदंयुरिदंकामयमानइतियास्कः । म्ह-
गान् कामयन्तीतिम्हगयवः पापर्द्धिकाः तेभ्योम्हगयुभ्यः ॥ २७ ॥ (१) नमःश्वभ्यः श्वपतिभ्यश्चवोनमः
इत्युभयतोनमस्काराः समाप्ताः । नमइषुमद्भ्योधन्वायिभ्यश्च वोनमइत्यारभ्ययेवःशब्दाश्रति-

युभ्यंश्चवोनमोनमःश्वभ्यः ॥ २७ ॥ नमःश्वभ्यःश्वपतिभ्यश्च
वोनमोनमोभवायचरुद्रायचनमः शर्वायचपशुपतयेचनमोनीलग्री

क्रान्ताः तेपूजावचनावा नयुष्मदादेशाः । इतउत्तरंरुद्रनामानि (२) नमोभवायच (३) रुद्रायचनमः
(४) शर्वायच (५) पशुपतयेच । (६) नमोनीलग्रीवायच (७) शितिकण्ठायच नीलग्रीवः कृष्णग्रीवः।

(१) श्वान कुक्कुरास्तद्रूपेभ्यो नम शुनां पतय श्वपतय श्वपालकास्तेभ्योवो युष्मभ्य नमः । श्वपतय किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचर।
(२) भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नम । (३) रुत् दुःख द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नम । (४) शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नम । (५) पशून् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नम । (६) विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठै कदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नम. ।
(७) शिति श्वेत कण्ठोनीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नम । शिती धवलमेचकौ।

शितिकण्ठः श्वेतकण्ठः ॥२८॥ नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशायच। कपर्दी जटामुकुटधारी व्युप्तामुण्डि ताःकेशायस्यव्युप्तकेशः नमःसहस्राक्षायच शतधन्वनेच बह्वक्षाय बहुधनुष्कायच। नमोगिरिशयायच शिपिविष्टेतिष्टायच गिरौशेतइतिगिरिशयः। शिपिविष्टः शिपइवनिर्वेष्टितः खल्वतिरित्यभिधेयः प्रजननवत् वेष्टनरहितः। यद्वाउदितमात्र आदित्यउच्यते शिपिशब्देनचबालरश्मयउच्यन्ते।

वाचशितिकण्ठायचुनमः॑कपर्दिने॥ २८॥ नमः॑कपर्दिने॥ चव्युप्तकेशायचुनमः॑ सहस्राक्षायंचशतधन्वनेचुनमोगिरिशयायंचशिपिविष्टायंचुनमोमीढुष्टमायुचेषुमतेचुनमोह्रस्वायं॥ २९॥ नमोह्रस्वायं॥ चव्वामनायंचुनमोबृहतेचुव्वर्षीयसेचुनमोवृद्धायंचसुवृधेच

नमोमीढुष्टमायचेषुमतेच। मीढुष्टमः सेक्तृतमः युवापरिणामरहित इत्यर्थः। इषुमानिषुसंयुक्तः॥ २९॥ नमोह्रस्वायच वामनाच। रूपतोनमस्काराः। ह्रस्वालघुप्रमाणः वामनःसंकुचितावयवः। नमोबृहतेचवर्षीयसेच। बृहतेमहतेवर्षीयसेवृद्धतरायच। नमोवृद्धायच सवृद्धेच

दृढ:प्रवृद्ध: महद्य: तेनसमानत्रया: नमोग्रायच प्रथमायच अग्रेभवोग्र: प्रथमोमुख्य:
॥ ३० ॥ नमआशवेचाजिराय च शीघ्रनामनी । आशुरश्वना व्यापार: । अजिर: । अजग-
तिक्षेपणयो: । अजतीत्यजिर: । नम:शीघ्रायच शीभ्यायच । शीघ्रशीभ्यशब्दौ क्षिप्रनामनी
एवंतत्रभवइतिछान्दसो यत्प्रत्यय: अधिष्ठातृदेवतावचन: । उपरितनेष्वेवमेवयोज्यम् । नमऊर्म्याय-

नमोग्ग्रायचप्प्रथमायंचुनमंऽआशवें ॥ ३० ॥ नमंऽआशवें ॥ चाजिरा
यंचुनमुः शीग्घ्र्यायचुशीब्भ्यांयचुनमुऽऊर्म्म्यायचावस्वुन्न्यायचुनमो
नादेयायंचुद्वीप्प्यायच ॥ ३१ ॥ [५] नमोंऽज्ज्युष्ठायं ॥ चकनिष्ठा
यंचुनमं ÷ पूर्व्वुजायंचापरजायंचनमोंमद्ध्यमायंचापगल्भायंचुनमो

चावस्वन्यायच । ऊर्मिर्जलकल्लोल: । अवाचीनमुदकस्यगच्छत: । स्वनोध्वनि:अवस्वन: नमोनादे-
यायच द्वीप्यायच । नद्यांभव: द्वीपेभव: द्वीपोनद्या मध्येउदकरहित:प्रदेश: ॥ ३१ ॥ नमोज्येष्ठायच
कनिष्ठायच वयोवस्थाभिप्राया: पदनमस्कारा: । नम:पूर्वजायचा परजायच । पूर्वोजात:

पूर्वजः अपरोजातः अपरजः । नमोमध्यमायचा पगल्भायच मध्येभवो मध्यमः अपग-
तगर्भः अपगल्भः । एकगर्भान्तरितः । नमोजघन्यायच वुध्न्यायच । जघनः पश्चाद्भागः
वुध्नमादिः तत्रभवः । इतिद्वादशयत्नत्ययान्तारुद्राः ॥ ३२ ॥ नमःसोभ्यायचप्रतिसर्य्यायच । सो-
भइतिगन्धर्वनगरं सुभमितिवा । अभिचारकर्मसरः प्रतिसरःप्रत्यभिचारः । नमोयाम्यायच

जघन्यायचवुध्न्यायचनमः सोभ्याय ॥ ३२ ॥ नमः सोभ्याय ॥
चप्रतिसर्य्यायचनमोयाम्यायचक्षेम्यायचनमः श्लोक्यायचावसा
न्यायचनमऽउर्वर्य्यायच खल्यायच नमोवन्याय ॥ ३३ ॥ नमो
वन्या ॥ च कक्ष्यायच नमः श्रवायचप्रतिश्रवायच नमऽआशु

क्षेम्यःयच । नमःश्लोक्यायचा वसान्यायच श्लोकःशब्दः । अवसानं समाप्तिः नमउर्वर्य्याय
खल्यायच । उर्वरःसीतयोरन्तरं सर्वसस्याढ्यैरः । सीतयोर्लाङ्गलमार्गयोरन्तरम् । खलोधा-
न्यखलः ॥ ३३ ॥ नमोवन्यायच कक्ष्यायच । वनं वृक्षसमूहःउदकंवा कक्षोनदीकक्षःपर्वतकं-

घोषा । नमःश्रवायचप्रतिश्रवायच । श्रवःशब्दःप्रतिश्रवःप्रतिशब्दः । नमःश्राशुषेणाय-
चाशुरथायच । श्राशुसेनःशीघ्रसेनःश्राशुरथःशीघ्ररथः । नम.शूरायचावभेदिनेच । शूरःश-
वते: । श्रवाचीनंभेत्तुं शीलमस्येत्यवभेदी ॥ ३४ ॥ नमोविल्मिनेचकवचिनेच । बिल्ममस्यास्ती-
तिविल्मी । विल्मभासनम् उत्तराङ्गमुच्यते । कवचंमहत्सूतं कार्पासगर्भम् । नमोवर्मिणेच

पेणायचाशुरथायचनमःशूरायचावभेदिनेच नमोविल्मिने ॥ ३४ ॥
नमोविल्मिनेचकवचिनेच नमोवर्मिणेचवरूथिनेच नमः श्रुतायच
श्रुतसेनायच नमोदुन्दुभ्यायचाहनन्यायच नमोधृष्णवे ॥ ३५ ॥
नमोधृष्णवेचप्रमृशायच नमोनिषङ्गिणेचेषुधिमतेच नमस्तीक्ष्णेषं

वरूथिनेच वर्मलोहं वरूथंहस्तिनउपरिगृहाकारः । कोष्टकः नम.श्रुतायच श्रुतसेनायच ।
श्रुतायसर्वलोकविदिताय । श्रुतसेनाप्रसिद्धाच सूर्यस्य । नमोदुन्दुभ्यायच हनन्यायच । दुन्द
भौभवः दुन्दुभ्यः श्राहननेभवश्राहनन्यः ॥ ३५ ॥ नमोधृष्णवेचप्रमृशायच । धृष्णुः प्रगल्भः-

प्रसृता: सर्वंपरिमृग्यतिपरिडतइत्यर्थ:। नमोनिपङ्गिणेचेषुधिमतेच। निषंगंखड्गं तदस्यास्तीति-
निषङ्गी इषुधिमान् इषव: धीयन्ते असिन्नितिइषुधि:। नम: तीच्णेपवेचा युधिनेच।
तीच्णाइपवोस्य विद्यन्तइति तीच्णेषु: आयुधमस्यास्तीत्यायुधी। नम: स्वायुधायच सुधन्व-
नेच। शोभनायुध: स्वायुध: शोभनधनु: सुधन्वा॥ २६॥ नम: स्रुत्याचपथ्यायच। नद्या-

वेचायुधिनेच नम॑: स्वायुधाय॑चसुधन्व॑नेच ॥ ३६ ॥ [५] नमुः स्रु
त्या॑य ॥ च पत्थ्या॑यच नमुःकाट्या॑यच नीप्प्या॑यच नमुः कुल्ल्या॑यच
सर॑स्यायच नमो॑नादेयाय॑चवैशन्ताय॑च नमुःकूप्प्या॑य ॥ ३७ ॥ नमुः
कूप्प्या॑य ॥ चावट्ट्यायच नमोव्वीड्ढ्या॑यचातप्प्यायच नमोमेग्घ्यायच

एकदिशोदक याह्निनीप्युति स्रुतभव: स्रुत्य:। पथिभव: पथ्य: नम: काट्यायच नीप्यायच।
काटेभव: काट्य:। काट: कूप:। नीचैर्यन्तियत्राप: सनीप: तत्रभवोनीप्य:। नम: कुल्यायच।
सरस्यायच। कुल्यायांभव: कुल्य: सरसिभव सरस्य। नमोनादेयायच वैशन्तायच। नद्यां-

भवोनादेय:। स्त्रोभ्योठक्। वेशन्त: तडाग: तत्रभवोवेशन्त: ॥ ३७ ॥ नम: कूप्यायचावट्यायच। कूपेभव: कूप्य: अवटेभव: अवट्य:। अवटोगर्त:। नमोवीध्र्यायचातप्यायच। इन्धीदीप्तौ विग-तदीप्तिवीध घनागम: तत्रभवोवीध्र्य:। आतपेभवआतप्य:। नमोमेघ्यायचविद्युत्यायच। निग-दव्याख्यानम् नमोवर्ष्यायचावर्ष्यायच। वर्षेभव: वर्ष्य: अवर्षेभव अवर्ष्य: ॥ ३८ ॥ नमोवात्या-

व्विद्युत्यायचनमोव्वर्ष्यायचावर्ष्यायचनमोव्वात्याय ॥ ३८ ॥ नमो व्वात्याय ॥ चरेष्म्यायचनमोव्वास्तव्व्यायचावास्तुपायचनमःसोमाय चरुद्रायचनमस्ताम्म्रायचारुणायचनमःशङ्गवे ॥ ३९ ॥ नमःशङ्गवे ॥ चपशुपतयेचनमऽउग्ग्रायचभीमायचनमोग्ग्रेवधायचदूरेवधायचन

चरेष्म्यायच। वातेभवोवात्य:। रिषतिर्हिंसार्थ:। अन्येभ्योपिचदृश्यन्तइतिमनिन्। रेष्म। तत्रभवोरेष्म्य: नमोवास्तव्यायच वास्तुपायच वास्तुगृहं तत्रभवोवास्तव्य: वास्तुपतिर्वास्तुप:। नम: सोमायचरुद्रायच। नामतोनमस्कारा:। नमस्ताम्रायच। वर्णतो नमस्कारा: ॥ ३९ ॥

नमः शङ्गवेच पशुपतयेच। शंसुखंगवांकरोतीति शंगुः। पशूनाम् पतिः। नमः उग्रायचभीमाय च। उग्रउत्कूर्णः भीमाभीषणः। नमोग्रेवधायच दूरेवधायच अग्रेस्थितोहन्तिअग्रेवधः। दूरेस्थितोहन्तिदूरेवधः। नमोहन्त्रेच हनीयसेच। हन्तीतिहन्ता हनीयान्हन्तृतमः। नमो हृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः। हरितवर्णानियेषांपत्त्राणां पलाशितएवसुच्यन्ते। नमस्ताराय। तार-

मोहुन्त्रेचुहनीयसेच नमोवृक्षेभ्योहरिकेशेभ्योनमस्ताराय ॥ ४० ॥
[४] नमःशम्भवाय ॥ चमयोभवायचनमःशङ्करायच * मयस्कराय

यन्तिउत्तारयति संसारात् तारः ॥ ४० ॥ नमः शंभवायच मयोभवायच। शमउपशमे। अस्यशंसुखनाम। शमाद्भवतीतिशंभवः। शमासुखेनयाभावयतीतिशंभवः। यद्वा। शंचआनन्दरूपश्च। कालदेशानवच्छिन्नं भवनं तच्छक्तिश्च। आनन्दविज्ञानद्वयार्थः। इयमेवव्याख्या मयोभवशब्दस्य। नमः शङ्करायच। मयस्करायच। शङ्करोतीतिशंकरः। मयः करोतीतिमय-

* मयस्कराय चेत्यवसकारस्य नविलं अपान्तस्याप्ययम्पर्श इतीष्य, परस्मार्दिरुच्यते इत्यनेनमकारस्येचविलं प्रा० अ० ४। सू० १०२।

स्कार:। नमः शिवायच शिवः शान्तोनिर्विकारः। शिवतरस्ततोऽप्यधिको निरतिशयसर्वज्ञ-
बीजः ॥ ४१ ॥ नमः पार्यायचा वार्यायच। पारेभवःपार्य्यः। अवारेभवः अवार्यः। नमः प्रतर-
णाय चोत्तरणायच। प्रतरन्तियेनतत्प्रतरणम् उदकमुच्यते। उत्तरन्तियेनतदुत्तरणम् नौरु-
च्यते। नमस् तीर्थ्यायच कूल्यायच। तीर्थेभवस्तीर्थ्यः कूलेभवः कूल्यः। नमः शष्प्यायच

चुनमः॑शिवायं॑चशिवतं॑रायच ॥४१॥ [१] नमः॒पार्य्यी॑य ॥ चावार्य्यी॑
यचुनम॑ःप्रुतरं॑णायचो॒त्तरं॑णायच॒ नमस्तीर्थ्यी॑यच॒ कूल्ल्यां॑यच॒ नमः॒
शष्प्यां॑यचफेन्यां॑यचुनम॑ःसिकत्त्याय ॥४२॥ नमः॑सिकत्याय ॥ चप्र
वाह्यायचुनमः॑किंशिलायं॑चक्षयणायं॑चुनम॑ः कपर्दिने॑चपुलस्तये॑च

फेन्यायच। मरूढानिटणानिशष्पमुच्यन्ते तलभवः शष्प्यः फेनेभवः फेन्यः ॥ ४२ ॥ नमः
शिकत्यायच प्रवाह्यायच। सिकतासुभवः सिकत्यः प्रवाहेभवः प्रवाह्यः किंशिलायचक्षय-
णायच। किमेतदुदकंहिमीभूतमुतशिलेति यत्रवितर्कः सकिंशिलः। यद्वाकिं शिलाचतक-

कीरः। चयन्त्यग्निनाप इतिक्षयणः। नमः कपर्दिने च पुलस्तये च। कपर्दीजटामुकुटधारी। पुरस्तिष्ठतीतिपुलस्तिः। शुभाशुभदृष्टिर्वा। नमदूरव्याय च प्रपथ्याय च। दूरणे भवद्दूरव्यः। निरुदकप्रदेशद्दूरणम्। प्रपथेभवः प्रपथ्यः॥ ४३॥ नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च। व्रजेभवो व्रज्यः। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः तत्रभवो गोष्ठ्यः। नमस्तल्प्याय च गेह्याय च। तल्पः शयनम् गेहं-

नमं॒ऽइरि॒ण्या॑य च प्रप॒थ्या॑य च॒ नमो॒ व्र॒ज्या॑य ॥४३॥ नमो॒ व्र॒ज्या॑य ॥ च॒ गोष्ठ्या॑य च॒ नम॒स्तल्प्या॑य च॒ गेह्या॑य च॒ नमो॑ हृद॒य्या॑य च निवे॒ष्प्या॑य च॒ नम॒ः काट्या॑य च गह्वरे॒ष्ठाय॑ च॒ नम॒ः शुष्क्या॑य ॥ ४४ ॥ नम॒ः शुष्क्या॑य ॥ च हरि॒त्या॑य च॒ नम॑ः पाᳬस॒व्या॑य च रज॒स्या॑य च॒ नमो॒ लोप्या॑य चोल॒प्या

सभंगृहम् तत्रभवइतितद्धितः। नमो हृदय्याय च निवेष्प्याय च। हृदयेभवोहृदय्यः निवेष्पेभ-वोनिवेष्प्यः। निवेष्पआवर्तः। भ्रमः। नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च। काटेभवः काट्यः। काटः कूपः। गह्वरेतिष्ठतिगह्वरेष्ठः गह्वरं महद्गुदकम्॥ ४४॥ नमः शुष्क्याय च हरित्या-

यच । शुष्के भवः शुष्क्यः । हरिते भवो हरित्यः । हरितमार्द्रम् । नमः पांसव्याय च रज-
स्याय च । पांसुषु भवः पांसव्यः रजसि भवो रजस्यः । नमो लोप्याय चोलप्याय च । लोपे भवो लोप्यः
लुप्यत इति लोपः । उलपे भव उलप्यः । उर्द्धं लप्यते उच्चार्यते न तु लोपः इत्युलपः सुप्रैति उलप्यः ।

यच नमः ऊर्व्याय च सूर्व्याय च नमः पर्णाय ॥४५॥ नमः पर्णाय ॥ च
पर्णशदाय च नमः उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नमः आखिदते च प्रखि
दते च नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमो नमो वः किरिकेभ्यो * दे

नम ऊर्व्याय च । ऊर्वे भव ऊर्व्यः । ऊर्वो वडवाग्निः । स एव शोभनः सूर्वः तत्र भवः सूर्व्यः ॥ ४५ ॥
नमः पर्णाय च पर्णशदाय च । पर्णं प्रसिद्धम् पर्णशदः पतितपर्णावस्थानवान् । नम उद्गुरमाणाय-
चाभिघ्नते च । उद्गुरमाण उद्यमनशीलः । अभिघ्नते अभिहननम् कुर्वते । नम आखिदते च खिद दैन्ये

---

* पवापिकर्षिद्विशेषोऽमोघनन्दिर्याम्रिचायाम् अनुस्वारो हिमात्र स्याद्दवर्णे व्यञ्जनोदये उदाहरण देवानां ०ह्रदयेभ्य ।
भवतजन्य प्रसारे प्रमाणम् दीर्घे रङ्गे चतजन्या प्रसार परिकीर्तित

दैन्यभावङ्कुरुते । अभक्तानामपकर्षेण दैन्यभावंकुर्वते निषिद्धसेविनाम् नमइषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च-वोनमः । इषून्येवकुर्वन्तिते इषुकृतःतेभ्योनमः । येयूयं धनुष्कृतः तेभ्यो युष्मभ्योनमः । युष्मदा-देश योगात्प्रत्यक्षाएतेरुद्राः । समाप्तास्तिस्रोशीतयः इदानीं रुद्राणां हृदयभूतानामग्निवायुसू-र्याणां संबन्धो नियजुंपि उच्यते । नमोवः किरिकेभ्यः नमोवःयुष्मभ्यं येयूयंकिरिकाः कुर्वतीदं जगत् इष्टाद्यु । प्रकारेण किरिकाः अग्निवायु सूर्याः देवानांउं० हृदयेभ्यः रुद्राणांहृदय

वानाᳪ हृदयेभ्योनमोंविचिन्वत्केभ्योनमोंविक्षिणत्केभ्योनमऽआ निर्हतेभ्यः ॥४६॥ [५] द्रापेऽअन्धसᳪ ॥ द्रापेऽअन्धसस्पतेदरिद्रनी लंलोहित ॥ आसाम्प्रजानामेषाम्पशूनाम्माभेर्म्मारोङ्मोचनःकिञ्च

भूताः । नमो विचिन्वत्केभ्यः विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मकारिणाम् पापकारिणाञ्च तेवि चिन्वत्काः । नमोविक्षिणत्केभ्यः । विविधंक्षिणन्तिहिंसन्ति येतेविक्षिणत्काः । नमआनिर्हतेभ्यः हन्तिर्गत्यर्थः । एतेह्यग्नि वायुसूर्याः सर्गादावाभिमुख्येन तेभ्यो लोकेभ्योनिर्गता ॥ ४६ ॥ द्रापे-अन्धसस्पते । सप्तर्क्षाण्येकाएकरुद्रस्तुतिः । उपरिष्टाद्बृहती । हेद्रापे । द्रकुत्सायागतौ । द्राप-

यतीतिद्रापिः। अयथोक्तकारिणं कुत्सितांगतिंनयति। हेअन्धसस्पते। सोमस्यपते। हेद-
रिद्र हेनिःपरिग्रह। हेनीललोहित। नानानिवास्यैतानि रूपाणिचेतिस्तुतिः। एवसंबो-
ध्यरुद्रम्। अथेदानीमभयं याचते। आसांप्रजानाम् अस्मदीयानाम् एषांपशूना माल्वभैषीः।
मारोक् अविभ्यश्चमास्त्वंरुजः मात्वंभांचो मोचन· किञ्चनाममत्। माचन·अस्माकंकिचन-
अपत्यादिकम्। आममत्। अमरोगे। माचाख्याकमपत्यादिकंरोगसंयुक्तं कथाइत्यर्थः॥ ४७॥

नाममत्॥ ४७॥ इमारुद्रायं॥ तवसेकपर्दिनेंक्षयद्वीरायप्रभंरामहे
मतीः॥ यथाशमसद्द्विपदेचतुष्पदेविश्वंपुष्टङ्ग्रामेअस्मिन्ननातुरम्॥

इमारुद्राय। जगती। इमा मतीः याभिः स्तूयतेतारुद्राय। तवसे। महतेबलवतेवा।
उभयत्रापि तवः शब्दः पठ्यते। कपर्दिने। जटामुकुटधारिणे। क्षयद्वीरा। क्षयन्तिवसन्त्य-
स्मिन्वीरा इतिक्षयद्वीर स्तस्मैक्षयद्वीराय। प्रभरामहे प्रेरयामः तथाऽयंप्रेरयामः। यथायेनप्रका-
रेण। शमसत् द्विपदेचतुष्पदे। शंसुखम् असत् भवतिद्विपदांचचतुष्पदांच। यथाविश्वं-

सर्वंपुष्टं सम्हद्ग्रामे अस्मिन् अनातुरम् आपद्रहितं स्वस्थंभवति ॥ ४८ ॥ याते रुद्र। अनुष्टुप्। हे रुद्रयातवशिवाशान्तातनूः शरीरम्। शिवा। अतिशयार्थंपुनर्वचनम्। विश्वाहाभेषजी। सर्वदाभिषत्त्वेनवर्तते। शिवारुतस्यव्याधेः भेषजी। रुतशब्दोव्याधिवचनः। यद्वा। शिवारुतस्यशिवाफेत्कारस्यशब्दस्यभेषजी। अपशकुनहन्त्रीत्यर्थः। तयातन्वानःअस्मान्

तुरम् ॥ ४८ ॥ याते ॥ यातेरुद्रशिवातनूःशिवाविश्वाहाभेषजी ॥ शिवारुतस्यभेषजीतयानोमृडजीवसे ॥ ४९ ॥ परिनः ॥ परिनोरुद्रस्यहेतिर्वृणक्तुपरित्वेषस्यदुर्मतिरघायोः ॥ अवस्थिरामघवद्भ्यस्तनु

मृडसुखय। जीवसेजीवनाय ॥ ४९ ॥ परिनः। अनुष्टुप्। परिवृणक्तुपरिवर्जयतु। नः अस्मान्। रुद्रस्यहेतिः आयुधम्। परित्वेषस्यदुर्मतिरघायोः। परिवृणक्तुत्वेषस्यक्रोधिनोज्व-लितस्य दुर्मतिः दुष्टामतिः। अघायोः। अघंपापंयः कामयते परस्मैकर्तुमसअघायुः तस्य-अघायोः। उत्तरोर्द्धर्चः मघवत्प्रतो द्वितीयंवाक्यम्। अवस्थिरामघवद्भ्यस्तनुष्व। अवतनुष्व

अवतारयशिथिलीकुरु । स्थिरास्थिराणिधनूंषि । केभ्योर्थायअवतनुष्व । मघवद्भ्यः । मघं धनं हविर्लक्षणं येषामस्तितेमघवन्तः तेभ्योमघवद्भ्यो यजमानेभ्योर्थाय । नतुअशागशीलेभ्यः प्रतिपिद्धसेविभ्यः । किञ्च । हेमीढ्वः सिञ्चसेचने । सेक्तः । मध्यस्थानोवाष्टष्टिकर्मणास्तूयते । युगानाङ्क्त्वा । अपरिणामित्वेनस्तूयते । तोकायतनयायमृड । तोकायपुत्राय तनयायपौ-

ष्वमीढ्वस्तोकायतनयायमृड॥५०॥ मीढुंष्टमशिवतम॥ मीढुंष्टमशि वतमशिवोनःसुमनाभव॥परमेवृक्षऽआयुधन्निधायकृत्तिंव्वसानऽआ चरपिनाकम्बिभ्रदागहि ॥५१॥ व्विकिरिद्रव्विलोहित ॥ व्विकिरिद्रव्वि

त्राय । मृडसुखय ॥ ५० ॥ मीढुष्टम । यवमध्यात्रिष्टुप् । हेमीढुष्टमसेक्तृतम । हेशिवतम शिवोनःअस्माकंसुमनाः शोभनमनस्कश्चभव । किञ्च । परमेवृक्षेदूरदेशावस्थायिनि आयु- धंनिधाय स्थापयित्वा । कृत्तिं चर्मवसानः । आचर । आचरणमनुष्ठानम् । पिनाकंविभ्रत् । पिनाकं कोदण्डः तंधारयन् आगहिआगच्छ ॥ ५१ ॥ विकिरिद्र । द्वे अनुष्टुभौ । हेविकि-

रिद्र। विकिरन्तिपूद्रावयतीतिविकिरिद्रा। विलोहितविगतकल्मषभाव। नमस्तेअस्तु हेभ-
गवन्। एवमभिष्टुत्यअथयाचते। यास्तवसहस्रंहेतय:। हेतिरायुधम् सहस्रशब्दोनन्तवचनः।
अन्यस्मिन्निवपन्तुताः। अस्मत्तोन्यं पुरुषःनिपन्तुताः ॥ ५२ ॥ सहस्राणिवहूनि सहस्रशः।

लोहितनमस्तेऽअस्तुभगवः॥ यास्तेसुहस्रंᳬहेतयोन्यमुस्मन्निवंप
न्तुताः॥ ५२ ॥ सुहस्राणिसहस्रशः॥ सुहस्राणिसहस्रशोवाह्वोस्त
वंहेतयः॥ तासामीशानोभगवःपराचीनामुखाकृधि ॥ ५३ ॥ असं
ङ्ख्यातासुहस्राणि॥ असंङ्ख्यातासुहस्राणियेरुद्राऽअधिभूम्याम्॥

संख्यैकवचनाद्वीप्सायामितिशस्। असंख्यातानि सहस्राणि। अनन्तत्वप्रतिपादनार्थम।
वाह्वोस्तवहेतय:। आयुधानि तासांहेतीनाम् ईशानःसन् हेभगवः मतुवसोरुः संवुद्धौच्छन्दसीति
विसर्जनीयः। भगवन्पराचीनानि पराञ्चितानि। पराङ्मुखानि मुखाकृधिकुरु ॥ ५३ ॥ अ-
संख्याता। वकुरुद्रदेवत्या दयानुष्टुभः। पृथिवीस्थानां नमस्कारः। असंख्यातानिसहस्राणि

येरुद्रा अधिभूम्याम् भूम्यामुपरिस्थिताः । तेषांसहस्रयोजने अध्वनि अवस्थितानामनेनहविषा अवधन्वानितन्मसि । अवतन्मसि अवतनुमः अवतारयामः । धन्वानिधनूंषि ॥ ५४ ॥ अस्मिन्म-हति मध्यस्थानाः । अस्मिन्महतिअर्णवे अर्णःउदकनामसुपठितम् । वोमत्वर्थीयः । अर्णवति

तेषांᳫसहस्रयोजुनेवुधन्न्वांनितन्न्मसि ॥ ५४ ॥ अुस्मिन्न्मंहुति ॥ अुस्मिन्न्मंहुत्युर्णुवुन्तरिंक्षेभुवाऽअधिं ॥ तेषांᳫसहस्रयोजुनेवुधन्न्वांनितन्न्मसि ॥ ५५ ॥ नीलंग्ग्रीवाःशितिकण्ठाः ॥ नीलंग्ग्रीवाः शितिकण्ठादिवंᳫरुद्राऽउपंश्श्रिताः ॥ तेषांᳫसहस्रयोजुनेवुधन्न्वांनितन्न्मसि ॥ ५६ ॥ नीलंग्ग्रीवाःशितिकण्ठाः ॥ शुर्व्वाऽअुधःक्षमा

अन्तरिक्षेभवारुद्राः । अधिउपरिस्थिताःयेतेषामितिकृत व्याख्यानम् ॥ ५५ ॥ नीलग्रीवा । रुद्राणाउच्यन्ते । नीलग्रीवाः । कृष्णवचनोनीलशब्दः । शितिकण्ठाः शितिशब्दः श्वेतवचनः । दिवंद्युलोकम् रुद्राउपश्रिताः अधिष्ठिताः अध्याश्रिताःयेतेषामित्युक्तम् ॥५६॥ नीलग्रीवाः । पृथिव्या

अधोयेरुद्रास्तउच्यन्ते । नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः सर्वोरुद्राः अधःक्षमाचरः अधःपृथिव्यां सञ्चरन्ति येतेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५७ ॥ येव्वृक्षेषु । आसते शष्पिञ्जराः शष्पिञ्जरवर्णाः । नवप्ररूढानि तृणानियत्प शब्देनोच्यन्ते । नीलग्रीवाःविलोहिताः विगतकलुषभावाः । विविधंशालोहिता

चुराः ॥ तेषांᳫंसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ५७ ॥ येव्वृक्षेषुं ॥ शुष्पिञ्जंरानीलंग्रीवाव्विलोंहिताः ॥ तेषांᳫंसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ५८ ॥ येभूतानांम् ॥ येभूतानामधिंपतयोव्विशिखासंःकपुर्दिनंः ॥ तेषांᳫंसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥५९॥

लोहितशब्देन वाघातशोलच्यन्ते । त्वग्लोहितमज्जादि विमुक्तेत्यर्थः । तेषामित्युक्तम् ॥ ५८ ॥ येभूतानां । प्राणिनामधिपतयःईश्वराः विशिखासः । विशिखाएवविविशिखासः । सर्वमुण्डाइत्यर्थः । कपर्दिनःजटिलाः तेषामित्युक्तम् ॥ ५९ ॥ येपथाम् येरुद्राः पथांमार्गाणाम् अधिपतयइतिशेषः ।

येचपथिरक्षयः । पन्थानं येरक्षन्ति । ऐलवृदाः इलानामन्नानां समूहऐलम् तत् येबिभ्रति तेऐलभृतः संतोपि परोक्षवृत्तिनाशब्देन ऐलवृदाइत्युच्यन्ते। आयुर्युधः आयुर्जीवनं प्राणीकृत्य येयुध्यन्तिते आयुर्युधः चौरादयोवा रुद्रावा । तेषामित्युक्तम् ॥ ६० ॥ येतीर्थानि । येरुद्राः

येपथाम्पथि ॥ येपथाम्पथिरक्षंयऽऐलबृदाऽआयुर्युधः॥ तेषांꣳसहस्र योजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ६० ॥ येतीर्थानि ॥ प्रचरन्तिसृकाहस्तानिषङ्गिणः ॥ तेषांꣳसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥६१॥ येन्नेषु ॥ विविध्यन्तिपात्रेषुपिबतोजनान् ॥ तेषांꣳसहस्रयोजनेव

तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि। प्रचरन्ति सृकाहस्ताः सृकाइत्यायुधनाम। आयुधहस्ताः निषङ्गिनःखड्गिनः। तेषामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥ येन्नेषु। येअन्नेषु अवस्थिताः विविध्यन्तिअतिशयेनविध्यन्ति ताडयन्ति । येषामयमधिकारः अन्नस्यभक्षयितारो व्याधिमिग्रहीतव्याइति। पात्रेषु । व्यवस्थिताः पिबतोजनान्

येऽनिविध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥ यएतावन्तश्च । येरुद्राएतावन्तश्च भूयांसश्च बहुतरा स्तेभ्यः । दिशः रुद्राः वितस्थिरे निष्ठयास्थिताः तेषामित्युक्तम् ॥ ६३ ॥ इतउत्तरन्त्रीणियजूंषि त्रिस्थानाश्चरुद्राः स्तूयन्ते। नमोस्तु। नमः अस्तुरुद्रेभ्यः येदिविद्युलोकेस्थिताः येषांरुद्राणां

धन्न्वानितन्न्मसि ॥ ६२ ॥ यऽएतावन्तः ॥ यऽएतावन्तश्श्चभूयाᳬंसश्चदिशोरुद्राव्वितस्त्थिरे ॥ तेषाᳬंसहस्रयोजनेवधन्न्वानितन्न्मसि ॥ ६३ ॥ नमोस्तु ॥ रुद्रेब्भ्योयेदिवियेषांव्वर्षमिषवः ॥ तेब्भ्योदशप्प्राचीर्दशदक्षिणादशप्प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्ध्वाः ॥ तेब्भ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्म्मोयश्चनोद्वेष्टितमे

वर्षंवृष्टिः इषवइषवः आयुधस्थानीयम् तेभ्योरुद्रेभ्यः दशप्राची अंगुलीःकरोमिनमस्कारार्थम् इतिसर्वत्रसंबध्यते दशदक्षिणा दशप्रतीचीः दशउदीचीः दशऊर्ध्वाः । तेभ्यः नमःअस्तुते

नः अस्मान् अवन्तुरक्षन्तु तेनः अस्मान् मृडयन्तुसुखयन्तु । तेचसंतर्पिताः सन्तः यंपुरुषंद्विष्मः

षाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६४ ॥ *नमोस्तु ॥ रुद्रेभ्योयेन्तरिक्षेयेषांवातऽ

इषवः ॥ तेभ्योदशप्राचीर्दशदक्षिणादशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशो

र्ध्वाः ॥ तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडन्तुतेयन्द्विष्मोयश्च

नोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६५ ॥ *नमोस्तु ॥ रुद्रेभ्योयेपृथि

यश्चनः अस्मान् द्वेष्टि । तन्तेषांरुद्राणां जम्भेमुखेदध्मः । यद्वा । तेरुद्रा वयं चयंद्विष्मः

---

* येऽन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यो ऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु शिष्टं व्याख्यातम् ।

* ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते तेषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् एते प्रतावरोहमन्त्राः अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति व्यवहाराय सञ्ज्ञाकरणम् ।

यश्चन: द्वेष्टि। तमेषांरुद्राणां जम्भेदध्म: । समंजसमेव ॥ ६४ ॥ द्वे कण्डिकेउक्तार्थे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

व्व्यांव्येषामन्नमिषवं ॥ तेब्भ्योदशप्प्राचीर्द्दशंदक्षिणादशंप्प्रतीची

र्द्दशोदीचीर्द्दशोद्ध्वा: ॥ तेब्भ्योनमो ऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडय

न्तुतेयन्द्विष्म्मोयश्चनोद्द्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्म: ॥ ६६ ॥ [२०]

इतिवाजसनेयसंहितायां *दीर्घपाठेषोडशोध्याय: १६ ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षोडशोध्याय: १६ ॥

---

* पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवति। असार्थ: अकारस्य ईषद्दीर्घता भवति ईषद्दीर्घोऽप्युच्चारणं कर्त्तव्यम् अग्म्मन्नूर्ज्जम् इतात्र मा भूत आह संयुक्तेति। अत्रापि संयुक्तशब्देन योग व्यञ्जनयुक्तस्येतार्थ:। व्यायव्स्येतात्र मध्यमवकारान्तर्गताकारस्य मा भूदत आह पदाद्यस्येति। विव्भ्राडितात्र मा भूदत आद्याकारस्येति। यथा व्वसो: पवित्त्रम्। अत्र वकारपकारयोरीषद्दीर्घोच्चारणं यथाभवति तथा पठनीयम्। एवं परमेष्ठितयादिषु ज्ञेयम्। अत एवाध्यायसमाप्तौ संहिताया दीर्घपाठे इति सम्प्रदायविदो लिखन्ति।

(१) अग्निंपरिषिञ्चति । (२) अश्मन्नूर्ज्जम् । यजुर्मारुतम् । तान्नइषमूर्जंधत्तेति तदःश्रवणाद्य-दोत्राध्याहारः कर्तव्यः याअश्मन्अश्मनवतिमेघे ऊर्जमुदकलक्षणम् शिश्रियाणाम् आश्रिताम्

* अश्मन्नूर्जम् ॥ अश्मन्नूर्ज्जम्पर्व्वतेशिश्रियाणामद्भ्यऽओषधीभ्योव्वनस्पतिभ्योऽअधिसम्भृतम्पयः ॥ तान्नऽइषमूर्ज्जन्धत्त

याचपर्वते पर्वतवति मेघे । शिश्रियाणामाश्रिता उदकलक्षणोवायाच अद्भ्यःअधिसकाशात् ओषधीभ्यःअधिसकाशात् वनस्पतिभ्यःअधिसकाशात् । संभृतंपयः । संभृता पयोलक्षणागो-

(१) षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चितापरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

(२) का० चितां परिषिञ्चता ग्नीद्चिणे निकषेऽदि कृत्वाश्मन्नूर्जमितादृ रधि पश्चस्यापरसन्धि काचस्तस्य समीप निकषं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीप आत्मभागेऽश्मान निधायोदकुम्भमादायाद्रं रारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नौ त्रिःसिञ्चतीतार्थः ।

* अश्मन्नूर्जंदशनमस्ते पञ्चाग्निस्त्रिर्मिननवपञ्चुप पिताष्टावाष्टु त्रिशाम सप्तदशोदेनत्रमध्यमाग्निनापञ्चदशवौशुक्रज्योति मसोमर्ठ० स्तनवयोदशनवंकोनयतं ।

द्वारेण । गौर्हि अपःपिबति ओषधिवनस्पत्यादीन् खादति अथपयोजायते । तान्नइ पम्नउं धत । तामेतामुभयरूपाम् मेघसम्भवामुदकलक्षणां गोप्रभवांच पयोलक्षणां नःअस्मभ्यम् इषम् ऊर्ज्जम् धत्तदत्त हेमरुतः । मरुतोह्वैवर्षस्येशते । संरराणाः संरममाणाः । अश्मनिकुम्भंस्थापयति

मरुतःसंरराणाऽअश्मँस्तेक्षुन्मयितऽऊर्ग्यन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु ॥ १ ॥ इमामे॥ऽअग्नऽइष्टकाधेनवःसन्त्वेकाचदशचदशचशत

(१) अश्मंस्तेक्षुत् । अश्मन् तेतव क्षुत् अशनायाअस्तु । आदत्तेकुम्भम् मयितऊर्क् । तवसंबन्धिनी-ऊर्क्मयि अस्त्वितिशेषः । कुम्भं प्रक्षिपति । (२) यंद्विष्मस्तंतेशुगृच्छतु यंपुरुषं द्विष्मः तन्तवसंबन्धिनी शुकशोकः ऋच्छतुगच्छतु ॥ १ ॥ (३) इमामे । द्वाभ्यांकण्डिकाभ्यां सन्निमभिमृश्यइष्टकाः धेनूःकुरुते ।

(१) का० अश्म स्ते क्षु दितिअद्रो कुम्भ कृत्वा मयि त ऊर्गितमादायैव हिरपरम् सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्म स्ते क्षु दिति नि-धाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्विवारम् परिपिर्ष्टितार्थ ।

(२) का० कुम्भेद्रि कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ तिष्ठन्दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति। तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वमुखस्तिष्ठन्दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरसातीतार्थ ।

(३) का० अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाग्नेन उपरि पाषणान्त जपतीमा म इति। कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिण-

तन्मप्रथमंयजुः । द्वितीयाष्टहतीवा पंक्तिर्वा । अग्निस्त्वासांधेनुकरणस्येष्ट इत्यग्निरुच्यते इमाः मेमम हेअग्नेइष्टकाधेनवः । धेनुरिवोपजीवनीयाः । सन्तुअस्मिंल्लोकइतिशेषः किंसंख्यकाः । एका-चदशच। शतञ्च सहस्रञ्च सहस्रंचायुतञ्च अयुतञ्चनियुतञ्चनियुतञ्चप्रयुतञ्च। अर्बुदञ्चन्यर्बुदंच। समुद्रश्च । मध्यञ्च। अन्तञ्च। परार्द्धश्च । एवमेकाप्रभृति दशसंख्यागुणितं परार्द्धपरार्द्धपर्यन्तं

ञ्चशुत ञ्चंसुहस्रञ्चसहस्रंञ्चायुतंञ्चायुतंञ्चनियुतंञ्चनियुतंञ्चप्रयुतञ्चा र्बुदञ्चन्यर्बुदञ्चसमुद्रश्चमध्यञ्चान्तश्चपरार्द्धश्चचैतामेऽअग्नऽ इष्टकाधेनवःसन्त्वमुत्रामुष्मिँल्लोके ॥ २ ॥ ऋतवंस्त्थ ॥ ऽऋतावृधं

पूर्वोक्तसंख्याविशेष सम्बन्धितं वर्द्धमानसंख्येयनिष्ठं संख्याजातमभिधाय । अग्निमाह । एता-मेमम हेअग्ने इष्टकाःधेनवःमन्तु । असुत्रअमुष्मिन् लोके अमुत्रेतिजन्मान्तरनिर्देशः । अमु-ष्मिन्लोक इतोऽष्टलोकनिर्देशः ॥ २ ॥ ऋतवस्स्थ । यायूयम् ऋतवःस्थ ऋतावृधः । ऋतवोभवथ

वेदिश्रोणि समीपे दयानाभिमुखस्ति ष्ठन्नासन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्पृष्टेमा म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीतार्थः ।

सत्यश्चर्द्ध यिच्यश्च । ऋतुष्ठाश्च । ऋतुपुतिष्ठन्तीतिऋतुष्ठाः स्थभवथ । ऋतावृधः अतिशया-र्थपुनर्वचनम् । ताघृतश्चुतः मधुश्चुतःसत्यः । घृतंयाश्चोतन्तिताघृतश्चुतः मधुश्चुतश्चसत्यः । विराजोनाम नाम्नाचविराजइतिख्याताः सत्यःदृश्लोकंघृता उपधीयन्ते तदभिप्रायमेतन्नामकरणम् । कामदुघाः । कामानांदोग्ध्र्यो भवथ । अक्षीयमाणाः परिपूर्य्यमाणाः ॥ २ ॥ अग्निक्षेत्रं

ऽऋतुष्ठास्थंऽऋतावृधंः ॥ घृतश्चुतोंमधुश्चुतोंव्विराजोनामंकामुदुघाऽअक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥ समुद्रस्यंत्वा ॥ समुद्रस्यत्वावकयाग्नेपरिंव्ययामसि ॥ पावकोऽअस्मभ्यंᳬशिवोभंव ॥ ४ ॥ हिमस्यंत्वा ॥ ज

सप्तभिर्ऋग्भि विकर्षतिआग्नेयीभिः । तत्राद्येगायत्र्यौ (१) समुद्रस्यत्वा । हेअग्ने यंत्त्वांसमुद्रस्य-मुन्दनस्य उदकस्य । अवकयापरिव्ययामसि अवकयाअवकाशेन परिव्ययामः । सत्वंपरिवीतःसन् पावकःपावयिता अस्मभ्यंशिवःशान्तःभव ॥ ४ ॥ हिमस्यत्वा । त्वांहिमस्य जरायुणा । यो-

(१) का० मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बद्धावकर्षति मन्त्रस्त्वष्टरसमुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् । मण्डूकशैवालवेतसतरुशाखा वंशे बद्धात हस्तेनादायाग्निचेत प्रत्यृच कर्षति तेनेतार्थ ।

तस्मयौतेन हेअग्ने । परिव्ययामसि परिवेष्टयामः । सर्वंपरिवीतःसन् पावकःअस्मभ्यंशिवोभव ॥ ५ ॥ उपज्मन् । जगतीवा त्रिष्टुब्वा । उपज्मन् उपावतरज्मन् जसतेन माष्टथिवी पृथिव्याम् उपवेतसे । उपावतरच्चवेतसेवेतसशाखायाम् मण्डूकाच वेतसशाखा स्तव वद्वाभवन्तिवंशे तदयंमंत्रोभिवदति नदीष्वा । आउपसर्गोऽधयर्थे । अवतरच्चनदीषु । अधिशब्देनावलक्षणया

रायुणाग्नेपरिव्ययामसि ॥ पावकोऽअस्मभ्यंᳪशिवोभव ॥ ५ ॥ उपज्मन् ॥ उपज्मन्नुपवेतसेवतरनदीष्वा ॥ अग्नेपित्तमपामसि मण्डूकिताभिरागहिसेमन्नोयज्ञम्पावकवर्णᳪशिवङ्कृधि ॥६॥ अपा

अवका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । कस्मात्त्वमेव सखाभिः प्रार्थ्यसेइत्यतआह । हेअग्ने पित्तन् अपाम्असि । योयस्यावयवभूतो भवति नसतद्विनश्ति तद्धर्माचभवति । एवमग्निंसंबोध्य अथेदानींमण्डूकीमाह । हेमण्डूकि ताभिरद्भिः सहितागायाहि । यासामग्निःपित्तम् । याभिर्वासहत्वमुत्पन्ना । याचत्वमग्निः शान्त्यर्थमितश्चेतश्चनीयसे । सात्वं नःअस्माकम् यज्ञं

चयनलक्षणम् पावकवर्णम् अग्निवर्णम् शिवंशान्तम् । कृधिकुरु ॥ ६ ॥ अपामिदम् । वृहती । अपामिदम् । न्ययनम् नितरामयनम् । यद्वेतन्मण्डूका वेतसशाखाक्षणम् समुद्रस्यउदकनिधेः निवेशनम् निविशन्तेअस्मिन्नितिनिवेशनम् । यतएवम् अतोब्रवीमि अन्यान्मुरुपान् तेतवअस्मत्

मिदम् ॥ अपामिदन्न्ययनᳫंसमुद्रस्यनिवेशनम् ॥ अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तुहेतयःपावकोऽअस्मभ्यᳫंशिवोभव ॥ ७ ॥ अग्नेपावक ॥ रोचिषामन्द्रयादेवजिह्वया ॥ आदेवान्वक्षियक्षिच ॥ ८ ॥ सनःपाव

तपन्तु दहन्तु । हे तव: अस्त्राणि अर्चींषि । त्वंचपावकः पावयिताम नः अस्मभ्यं शिवोभव ॥ ७ ॥ (१) अग्नेपावक । द्वेगायत्र्यौ । हेअग्नेपावक पावयितः । रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मनास्थिताद्भुतिशेषः । मन्द्रयाच । मदनीययाच हे

(१) का० पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्नेपावक रोचिषेति पक्षपुच्छानिप्रान्तादारभ्यात्ममात्मसमुखं सन्निपर्यन्तं कर्षति मतृपमग्ने इति दक्षिण पक्ष स न इति पुच्छ पावकयेतुत्तर पक्षसितार्थं ।

देवजिह्वया होतृत्वेनावस्थितइति शेषः । आदेवान्वक्षि जक्षिचदेवान् उक्षिच आह्वदेवान् यजचेति । होत्रग्नेरकारोहोतश्च आहवनीयरूपेणहवि र्वहणश्च अतएवंस्तूयते ॥ ८ ॥ सनः पावक । यस्त्वमुक्ताधिकारः सनःअस्माकं हेपावकपावयितः । दीदिवः दीप्तिमन् हेअग्नेदेवान् इहआवह । उपयज्ञम यज्ञस्यसमीपम् ततोनन्तरं हविस्नः संबन्धि । देवान्आ-

कदीदिवोऽग्नेदेवाꣳ ॥ इहावह ॥ *उपयज्ञꣳहविश्च नः ॥९॥ पा

वकयायः ॥ पावकयायश्चितयन्त्याकृपाक्षामन्रुरुचउषसोनभा

पयेतिशेषः ॥ ९ ॥ पावकया । जगती । पावकया पावयित्र्या योग्निः चितयन्त्या परि-दृढकारिण्या कृपासमर्थया । कृपूसामर्थ्ये अस्माद्विपित्टतीया । क्षामन् पृथिव्याम् । क्षामेतिपृथिवीनाम । रुरुचेदीप्यते । उषसोनभानुना । उषसइवज्योतिषा । यश्च । तूर्वन्नयामन् । त्वरमाणइवआधानकर्मणि । यामशब्दः कर्मवचनः । एतशस्यआज्यस्य । नअन-

● यद्यपि उपसर्गरिपरस्य यकारस्यन जकारोच्चारणम् । दृश्यास्तौ तथापि उपयज्ञ मित्यत्र चवर्गतृतीयोच्चारणं कर्त्तव्यमत एवमंगलतयर्ण रत्न प्रदीपिकायां प्रतिपादितम् । अनु योजान्विन्द्र. ते तु उप यज्ञं तथा विना ।

र्थकः। रणेरमणीयेपदे। आधीयते। अध्वर्युणाआहितस्त्वयः दृघेन। दृणिरितिदीप्तिनाम नहत्यनर्थकः। तत्पायाः त्वयम् पिपासुः पूर्णाङ्कतिम् पूर्णाङ्कत्याहितं ततसमयन्ति। मोत्त्वाच अजरः संपाद्यते। तमवकादिभिः शमयामइतिशेषः ॥ १० ॥ (१) नमस्ते। चित्यारोहिणी।

नुनां ॥ तूर्व्वन्नयामुन्नेतंश्रस्युनूरणऽआयोघृणेनतंत्त्पाणोऽअजरं ॥ १० ॥ [१०] नमस्ते ॥ नमस्तेहरसेशोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्च्चिषे ॥ अन्न्याँस्तेऽअस्मत्तंपन्तुहेतयं पावकोऽअस्मभ्यंᳺ शिवोभंव ॥ ११॥ नृषदेव्वेट् ॥ नृषदेव्वेडप्सुषदेव्वेड्बर्हिषदेव्वेड्वनसदेव्वेट्स्वर्व्विदेव्वे

इत्याग्नेयी। नमः तवहरसेच। शाचिषेच। नमः तेअस्तु अर्चिषेच। हरतेहरः। शोचते। शोचिः। अन्याँस्तइतिव्याख्यातम् ॥ ११ ॥ स्वयमातृण्णायां जुहोतिपञ्चभि र्यजु-

(१) का० उभयमादाय चितारोहणं नमस्त इति हिरण्मयकलसहित स्रुक्स्थमाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्रो एतद्‌द्वय मादाध्वर्य्युयतोग्निमारोहति वब्रयजमानो तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः।

मिराग्नेये: । (१) नृपदेवेट् । नृषुमनुष्येषु सीदतीतिनृषत् तस्मैनृषदे। वेडितिपरोक्षं वषट्कार: । अप्सु उदकेसीदतिअप्सुषत् तस्मै अप्सुषदे । बर्हिषदे । ओषधयोवैबर्हि: । वनसदे । वनंवृक्षसमूह: । स्वर्विदे । स्व: शब्दोऽव्ययम् द्युलोकादित्यवचन: । विद्यतेरलुग्गवर्णां सीदति

ट् ॥१२॥ येदेवा ॥ येदेवादेवानांयज्ञियायज्ञियानाᳬसंवत्सरीणमुपभागमासते॥ अहुतादोहविषोयज्ञेऽअस्मिन्त्स्वयम्पिबन्तुमधुं

नार्यसंनिकर्षात् । स्वरादित्यविद्यतेयोग्नि: तस्मैस्वर्विदे ॥ १२ ॥ दधिमधुघृतेनाग्निं प्रोक्षति । द्वाभ्यांदैवीभ्यां जगतीभ्याम् । (२) येदेवा: प्राणा: । देवानामुत्कृष्टा: । यज्ञियायज्ञियानाम् यज्ञार्हा: यज्ञियानाम् अतिशयार्थम्पुनर्वचनम् । संवत्सरीणम् संवत्सरेण प्राप्यतइति संवत्सरीणोभाग: ।

(१) का॰ स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्धिरण्यादर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् आरुह्य स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति दक्षिणश्रोण्युत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नितरास्ति यदव नेतरार्थं ।

(२) का॰ समासिक्तान् कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्क वाङ्गेन च ये देवा इति पावरा सिक्तान्दधिमधुघृतान् कुशैः परिश्रित्य चित सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये वहिश्च प्रोक्षति ऋचम् द्वयेनेतरार्थं ।

संवत्सरं हित्वा ग्निश्चीयते। उपभागमामते। उपासतेभागम्। अहुतादः अन्येदेवाअग्निप्रा-
प्रामाहुतिमदन्ति प्राणास्तुसाक्षादन्नमदन्ति। हविषः स्वमंशम् यज्ञेअस्मिन्स्वयंपिबन्तु। मधुनो
घृतस्यदधश्चेतिशेषः॥ १३॥ येदेवादेवेषु अधिउपरि अधिष्ठातृत्वेन। देवत्वं देवभावम उपायन्
उपगताः। येब्रह्मणः पुरएतारोऽस्य येचब्रह्मणः अयमग्निर्ब्रह्म तस्यैतेपुरएतारइतिश्रुतिः।

नोघृतस्यं ॥१३॥ येदेवाः ॥ येदेवादेवेष्वधिदेवत्वमायन्येब्रह्मणः पुरऽएतारोऽअस्य ॥ येभ्योनऽऋतेपवतेधामकिञ्चननतेदिवोनपृथिव्याऽअधिस्नुषु ॥१४॥ प्राणदाऽअपानदाः ॥ प्राणदाऽअपानदाव्यान

प्राणाश्चप्राणिनः पुरएतारएव। येभ्यश्चप्राणेभ्य नक्षतिवियोगे। पवते। वर्त्तते। धामस्थानं-
जन्मवा। किञ्चन। नकिञ्चिदपीत्यभिप्रायः प्रदूत्यभूताः प्राणादेवाः क्वपुनस्तआसते। नते-
दिवः। द्युलोकस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु। नचपृथिव्याः आश्रयणीयेषु प्रदेशेषूपलभ्यन्ते अधि-
स्नुषु स्नुप्रस्रवणे। प्रस्रावीणिस्रोतांसि चक्षुरादीनिप्राणायतनानि तेषूपलभ्यन्ते। सहितेषां

विशिष्टःप्रदेशः ॥ १४ ॥ अवरोहति । (१) प्राणदाः * आग्नेयाष्टहतीपंक्तिर्वा । यस्त्वंप्राणदाः अपानदाःव्यानदा । वर्चोदाःअन्नस्यदातासि वरिवोदाः । वरिवोधनन्तस्यदातासि । तंत्वांब्रवीमि अन्यांस्तेअस्मदितिव्याख्यातम् ॥ १५ ॥ (२) पञ्चगृहीतंजुहोति । अग्निस्तिग्मेन । आग्नेयीगायत्री

दाव्वंर्च्चोदावरिवोदाः ॥ अन्न्यांस्तेऽअस्मत्तपन्तुहेतयःपावकोऽअस्म्मब्भ्यंशिवोभव ॥ १५ ॥ [५] अग्निस्तिग्मेन ॥ शोचिषायासद्विश्श्वन्न्यत्रिणम् ॥ अग्निन्नोव्वनतेरयिम् ॥ १६ ॥ यऽइमा ॥

अग्निःतिग्मेन तिग्मन्तेजतेक्ष्णाहकर्मणः । उसाहवता शोचिषादीप्त्या यासत् । यसउपक्षये । उपक्षयति । विश्वंसर्वन्न्यत्रिणम् नितरामत्रिणमत्तारंखादकम् उपद्रवकारिणम । अग्निश्चनःअस्मभ्यंवनते वनतिर्दानार्थः । ददाति रयिन्धनम् ॥ १६ ॥ षोडशगृहीतञ्जुहोति ।

(१) का० प्राणदा इतत्रवरोहति प्रोक्षणानन्तरमग्ने रवतरतीतरथ*

(२) का० पञ्चगृहीत जुहोतग्निस्तिग्मेनेत्यृचा शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ।

* अग्निर्देवता बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिस्तु ।

(१) यइमाविश्वा । पञ्चदशभिर्वैश्वकर्मणीभिस्त्रिष्टुभिः । कल्पान्तरीणं यजमानं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासकं तदुपासकत्वेनैवापक्षपितकल्मषं कल्पादावभिव्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययुक्तं सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनापगतः प्रजाःसृजमानामृषिः पश्यन्नाचष्टे यइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदिति । यइमानिविश्वानिभुवनानि भूतजातानि, । आत्म-

विश्वाभुवनानिजुह्वदृषिर्होतान्यसीदत्पितानः ॥ सऽआशिषाद्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ२ ॥ आविवेश ॥ १७ ॥ किंस्वित्॥ किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणङ्कतमत्स्वित्कथासीत् ॥ यतोभू

निजुह्वत् आत्मत्वेनपश्यन् । ऋषिःसाक्षात्कृतधर्मा । होताआह्वातादेवानांकल्पादौ न्यसीदत् निषण्णः । पितापातानःअस्मत्प्रभृतीनाम् । सएवऋषिर्मनुष्यादिभावमुपगतःसन् । यज्ञसन्निध्याआशिषा द्रविणंयज्ञफलम् इच्छमानः । प्रथमच्छत् प्रथमच्छादकः प्रथमोमूर्तशरीरग्राही अवरान् द्विपद्चतुष्पद्स्थावरादीन् । आविवेश आविष्टोविपरिणामतः ॥ १७ ॥ एवंविश्वकर्मा-

(१) का० षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषे । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति । अनुवाकशेषश्च इमा विश्वेत्यारभ्य चिदृध्यो ययासदित्यन्ताऽष्टर्चं इत्यर्थः ।

दैतमुक्ता अथेदानींयथाजगत्सृजति तत्प्रश्नप्रतिप्रश्नाभ्यामाह । किंस्वित् । स्वित्वितर्कं किंपुनरासीत् अधिष्ठानम् । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठान मधिकरणंविश्वकर्मणो द्यावा पृथि-व्यौसृजतः अधिष्ठानरहिताद्इदानींजनाः कर्तारोनकिञ्चिदपिकुर्वाणादृश्यन्ते । आरम्भणंकतम-त्स्वित् आरभ्यतेऽस्मात् । इत्यारम्भणंप्रकृतिद्रव्यम् मृद्द्रव्यमिवघटादीनांकथमासीत् । कथासीत् कथंभूताच तत्क्रियाऽऽसीत् । चक्रसूत्रसलिलादिभिर्हिघटादयोनिष्पद्यन्ते । यतोभूमिंजनयन्वि-

मिंद्यामौर्णोन्महिनाविश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत ॥ विश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पा

श्वकर्मा यतोयदेत्यर्थः । यथाभूमिंद्याञ्चजनयन् विश्वकर्माविद्यामौर्णोत् औणोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आच्छादितवान् । द्यांपृथिवींचेत्यध्याहारः । महिनामहाभाग्येनऐश्वर्येण । विश्व-चक्षाःसर्वतोदर्शनः अतीतानागतवर्तमानकालानांयुगपत्ज्ञाता ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरंददाति । विश्वतश्चक्षुः सर्वतःचक्षुः उतविश्वतोमुखः । अपिच सर्वतोमुखः विश्वतोबाहुः । उतविश्वतस्पात् अपिचसर्वतःपादः । संधमतिबाहुभ्याम् धमतिर्गत्यर्थः । संगमयतिबाहुभ्यांसंगच्छतेवा । संपतत्रैः

संगच्छतेपतत्रै:पक्षि: । ऐश्वर्ययोगाद्दवोपिपादा.संभवन्ति । द्यावाभूमीजनयन्देव.एक: । अद्वि-तीय: ॥ १९ ॥ किंस्वित् । अयमपिमन्त्र:प्रश्नरूपेण किंपुन स्तद्वनं कश्चसदृक्ष:आसञ्चभून् । यत:द्यावा पृथिवी नि:ततक्षु: तक्षति:करोतिकर्मा । बहुवचनम्पूजार्थम् यस्मात्वृक्षात् द्यांच-पृथिवींच निष्कृर्यचकार । यदिहिवनं वृक्षोवाभवेत् तदा एवमप्याशंकेत् । तद्यथोहि इ-

त् ॥ सम्बाहुभ्यान्धमतिसम्पतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवऽएकः ॥१९॥
किंस्विद्वनङ्कऽउसवृक्षऽआसयतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षुः ॥ मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयं

द्याञ्चमसादीन् निष्कर्षयन्ति अयन्त्वात्मारंभण ऊर्णनाभिवदित्यभिप्राय: । विस्मितश्चद्वितीयंप्रश्नङ्करोति । हेमनीषिणोमेधाविन: मनसापर्यालोच्यपृच्छत । इत्उ'तत् एतदपीतिपद-त्रयस्यार्थ: । यदत्रयदर्थ: । यदिअध्यतिष्ठत् यत्भुवनानिभूतजातानि सहद्यावापृथिवीभ्यांधारयन्

उपरिष्टादास्ते ॥ २० ॥ यातेयानितेतवधामानि । स्थानानि परमाणिउत्कृष्टानि । यावमा यानिचावमानि कनीयांसि । यामध्यमा । यानिचमध्यमानि । हे विश्वकर्मन् । उतेमा । अपिचइमानियानि प्रत्यक्षउपलभ्यन्ते । तेभ्योद्रव्यमुपादाय शिक्षासखिभ्योदेहि । समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः । हविरपिअभ्युद्यति हे स्वधावःअन्नवन् कउपकारइतिचेत्। नोत्पहे वक्तुमहं त्वां

न॥२०॥याते॥ यातेधामानिपरमाणियावमायामध्यमाव्विश्वकर्म्मन्नुतेमा ॥ शिक्षासखिभ्योहविषिस्वधावःस्वयंयजस्वतन्न्वंवृधानः ॥२१॥ व्विश्वकर्म्मन्हविषा ॥ व्वावृधानःस्वयंयजस्वपृथिवीमुत

यजइति । कोहिनाममनुष्यस्त्वांयष्टुं समर्थोतएवंब्रवीमि । स्वयंयजस्वतन्वंशरीरं वावृधानः वर्द्धयमानः ॥२१॥ विश्वकर्मन् हेविश्वकर्मन् मदीयेनहविषा वावृधानः वर्द्धयमानः उपसंजातहर्षः सन् मदीयेयज्ञे । स्वयमेवयजस्वमदनुग्रहाय पृथिवीम् । पृथिव्याश्रयाणिभूतानि । उतद्याम् । अपिचद्युलोकाश्रयाणिभूतानि किञ्च । त्वत्प्रसादादिनाऽस्माकं मुह्यन्तु । मोहमुपगच्छन्तु । अन्ये-

अभित अवस्थिताः सन्तः सपत्नाः परिपन्थिनः । किन्त्वत्प्रसादादेव इहअस्माकं मघवा-
घनवानिन्द्रः सूरिः पण्डितः अस्तु । आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ २२ ॥ वाचस्पतिम् व्याख्या

ध्याम् ॥ मुह्यन्त्वन्न्येऽअभितःसपत्नाऽइहास्माकम्मघवासूरिरस्तु ॥
२२ ॥ व्वाचस्प्पतिम् ॥ व्वाचस्प्पतिंव्विश्श्वकर्म्माणमूतयेमनोजुवंव्वा
जेऽअद्याहुवेम ॥ सनोव्विश्श्वानिहवनानिजोषद्विश्श्वशम्भूरवसेसा
धुकर्म्मा ॥ २३ ॥ व्विश्श्वकर्म्मन्हविषा ॥ व्वर्द्धनेनत्त्रातारमिन्द्रमकृ
णोरवद्ध्यम् ॥ तस्म्मैव्विशःसमनमन्तपूर्व्वीरयमुग्ग्रोव्विहव्व्योयथास
त् ॥ २४ ॥ [९] चक्षुषःपिता ॥ मनसाहिधीरोघृतमेनेऽअजनन्न

तम् ॥ २३ ॥ विश्वकर्मन्हविषे त्यपिव्याख्यातम् ॥ २४ ॥ (१) चक्षुषः पिता । अलद्वितीयोद्वृचः प्रथमं

(१) का० चक्षुष पितेतिपरमनुवाकेन । यदर्चेन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः ।

व्याख्यायते । यच्छ ह्‌योगात् । यदोइंत् । इच्छ ह्‌एवार्थे । यदैत्रअन्त।अन्त।नितिद्वितीया । द्यावापृथिव्योः । अदृहन्त । दृंहतेरेतद्रूपम् । दृढोकृतवन्तः । के । येपूर्वेऋषयः वसिष्ठप्रभृतयः । आत् । अथेत्यर्थः । अथानन्तरम् द्याव।पृथिव्यौ अप्रथेताम् । पृथिव्यौअभूताम् ततोनन्तरम् । चक्षुषः पिता । चक्षुर्नामऋषिः । तस्यपिताप्राणः प्रजयाँस्सूयते । मनसा-

म्नंमाने ॥ युदेदन्ताऽअदंहन्तपूर्वऽआदिद्यावांपृथिवोऽअंप्रथेताम् ॥ २५ ॥ विश्वकंर्म्माविमनाऽ ॥ विश्वकर्म्माविमंनाऽआद्विहायाधाताविधातापरमोतसन्दृक् ॥ तेषामिष्टानिसमिषामंदन्ति * यत्रास

प्तऋषीन् । मनसाचधीमान् घृतमेनेअजनत् । घृतमुदकम् एने द्यावापृथिव्यौप्रति । अजनत् जगदनुग्रहाय । नम्नमाने नममाने च । विष्कम्भयन्नितिशेषः ॥ २५ ॥ विश्वकर्माविमनाः । विश्वभूतमनाः आत्‌विहाय । अपिचमहान्‌व्यापकः । धाताधारयिता । विधाताविदधातिऋ-

* यत्रासप्तेत्यत्र नरस्समऽऋषोवसुऽथाइति युक्षिष्युयत एतेषु प्रत्ययेषुयत्ने तार्यऋस्योदोर्घ मापद्यते इतिदोर्घ प्रा० अ० ३ मू० । १२२ ।

मांणि परमोतसंदृक् । परमञ्चमंद्रष्टा भूतानाम् तेषामिष्टानिहविषामदन्ति । येषांभूतानां विश्वकर्माद्रष्टा तेषांभूतानां मध्येयानिष्टानि अभिमतानिदमदानदयादिभिर्युक्तानि । तानिद्वपाश्वन्नेनआङ्गतिरसभूतेनसंमोदन्ते । सर्वद्वन्द्वविमुक्तानि भूतानिसंमोदन्ते । यत्रयस्मिन्प्रदेशेसप्तऋषीन् विश्वकर्मणःप्राणभूतान् वसिष्ठप्रभृतीन् । परःपरेणविश्वकर्मणा एकमाहुः एकं

प्तऽऋषीन्पुरऽएकमाहुः ॥ २६ ॥ योनः॥ पितार्जनितायोविधाता धामानिवेदभुवनानिविश्वा॥ योदेवानान्नामधाऽएकऽएवतᳬसम्प्रश्नम्भुवनायन्त्यन्या ॥ २७॥ तऽआयजन्तद्रविणᳬसमस्माऽऋषयः

भवति सच्चिसाध्यानांलोकः तेपिविश्वकर्मत्वंप्रार्थयन्ति ॥२६॥ योनः । योस्माकम् पितापाता जनिताजनयिता । यश्चविधाताविधारणसेतुः । यश्चधामानिस्थानानि वेदजातानि भुवनानिभूतजातानि विश्वाविश्वानि यश्चदेवानां नामधा नामानिदधातिकरोति । नामचपितैवकरोति यश्च एकएवअद्वितीयः । तंविश्वकर्माणं संप्रश्नयितुम् भुवनाभूतजानि । आयन्तिआगच्छन्ति

अन्याअन्यानिच सएवस्वाधिकारेषु नियुंक्तेत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥ तआयजन्त । अत्रद्वितीयोर्द्धचः प्रथमंव्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । असूर्तेअसुसमीरिते । असु:प्राणः सप्तदशकलिङ्गयुक्तावात्मानः मूर्तेसुष्टुसमीरिते रजस्यन्तरिक्षलोके । निषते निर्गतसत्ताके निरालंबने । निषक्तात्तप्रवृत्तंसूर्ते-त्य,दिना निपातनम् । यत्रस्थिता.सन्तः येभूतानिसमकृण्वन् कृतवन्तः इमानि । तेआयजन्त यजतिर्दानार्थः । आभिमुख्येनादत्तवन्तो द्रविणंधन मुदकलक्षणं जीवनाय । समस्मै । सं-

पूर्वैजरितारोनभूना ॥ असूर्ते सूर्ते रजसिनिषत्तेयेभूतानिसमकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥ परोदिवा ॥ परएनापृथिव्यापरोदेवेभिरसुरैर्य्

गयअस्मैभूतग्रामाय । ऋषय.पूर्वेवसिष्ठप्रभृतयः जरितारः । स्तोतारः । नभूना नात्यन्तंव-ऊयुक्ताकामवर्षित्वेनेत्यर्थः । येवसिष्ठादयो भूतानिसृजन्ति तएवोदकदानेन जीवन्तीति स-मस्तार्थः ॥ २८ ॥ परोदिवा । प्रश्नप्रतिप्रश्न रूपासंवाः । परब्रह्मविषयो अप्रश्नः विभक्ति व्यत्ययश्छन्दसोमंत्रः । परःसूक्ष्मः दिवादिवः परश्चएनाअस्याःपृथिव्याः । परश्चदेवेभ्य: परश्चअसुरेभ्यः यदस्ति । यच्चसदाकालमस्ति तत्परंब्रह्मेतिशेषः । किंस्वित् स्विच्छब्दोवितर्के । कंपुनर्गर्भम्

दर्भे धारितवत्य आपः। यत्र गर्भे देवाः संगताः प्रजापतिना अपश्यन्त दृष्टवन्तो जगदिदम् पूर्वे-प्रथमजाः। तदुक्तम् आपो ह्वा इदमग्ने सलिलमेवासेत्यादिना ॥ २८ ॥ तमित्। प्रतिप्रश्नः तमिद्गर्भं म् इच्छब्दो निपात आद्य र्थवचनः। तमाद्यं भूतं प्रथमं गर्भं दध्रे आपः। यत्र देवाः।

दस्ति ॥ कृ॒स्वि॒द्गर्भं॑ प्रथ॒मं द॑ध्र॒ऽआपो॒ * यत्र॑ दे॒वाः स॒मप॑श्यन्त पू॒र्वे ॥२८॥ तमित् ॥ तमि॒द्गर्भं॑ प्रथ॒मं द॑ध्र॒ऽआपो॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒मग॑च्छन्त वि॒श्वे ॥ अ॒जस्य॒ नाभा॒वध्येक॒मर्पि॑तं॒ यस्मि॒न्विश्वा॑नि॒ भुव॑नानि त॒

समगच्छन्त संगताः विश्वेमवे। नन्वस्याण्डस्याद्भिसहितस्य क आधार इत्याशंक्याह। अजस्य नजायत इत्यजः। नाभौ मध्ये अधिउपरि। एकमविभक्त मनन्यभूतम्। अर्पितं समर्पितम्। यस्मिन्नजे ब्रह्मणि। विश्वानि भुवनानि। सर्वाणि भूतजातानि। तस्थुः स्थितवन्ति। ब्रह्मा-

* न यह चि छि स त योष्य स्वकम् एतेभ्य परस्तयन्द्रो नदिरुच्यते प्रातिशाख्ये अ० ६। सू० २७। इति निषेधात् तकारस्य द्वित्वम्।

गडाधितानि। नतुतस्याप्यन्यआधारइति स्वप्रतिष्ठंहिपरब्रह्म॥३०॥ इदानींविश्वकर्मा मनुष्या-
णामुपदेशंददाति। नतंविदाथ। नविदाथनजानीथ तंपरं पुरुषम्। यइमानिभूतजातानि
जजानजनयति। उपसंहरतिच अतः कारणात् युष्माकंच तस्यचपुरुषस्य। अन्यत् महत्
अन्तरंबभूव पुरुषोजनको यूयंजन्याः पुरुषोन्नामको यूयंनाम्याः। यदित्वात्मत्वेनोपा-

सत्युः॥३०॥ नतम्॥ नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमन्तरम्ब
भूव॥*नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपंउक्थशासश्चरन्ति॥३१॥

पास्यध्वं नसंसृतिः स्यादित्यभिप्रायः। एवंप्रत्यक्षानुक्त्वा अथेदानीं परोक्षानभिनयेन दर्शयन्नाह।
येचैते। नीहारेणअविद्ययाप्रावृता अवगुण्ठिताः। येजल्पया प्रावृताः। पक्षहेतुदृष्टान्तैरा-
त्मज्ञानंजल्पिः। कुतःकिंकाभिप्रायमेतत्। येचअसुतृपः। असून्प्राणान्तर्पयन्ति असुतृपः

* निवारणहारयोरनवग्रहे नि इत्ययमुपसर्गो वारहारयो प्रत्यययोर्दीर्घं मापद्यते अवग्रहवर्जिते।

* उक्थशासश्चरंतो त्यत्रउक्थाजशसे। उक्थशब्दात्परस्य शसेर्धातोऽङ्गस्यो दीर्घं मापद्यते इत्यर्थकेनसूत्रं णदीर्घादेशो
विधियते। प्रा॰ अ॰। २ सू॰ १२४।

अलंकरिष्याव: । तैरपिसहमहदेवान्तरंबभूव । येतु उक्थशास: उक्थानांशंसितार: । उक्थानिच यत्नेशस्यन्ते अतोयज्वानोगृह्यन्ते। येयज्ञशीलास्तेपुरुषं प्रतिविचरन्ति। येतुपुरुषविद: तेपुरुषएवभवन्ति। नीहारप्राप्तास्तु नरकयायिन: ॥ ३१ ॥ विश्वकर्माहि। विश्वकर्मा आदित्यान्तर: पुरुष:। अजनिष्टजात:। देव: दानादिगुणयुक्त:। आत् इत् निपातौ

विश्वकर्माहि ॥ विश्वकर्माह्यजनिष्टदेवऽआदिद्गन्धर्वोऽअभवद्द्वितीय: ॥ तृतीय:पिताजनितौषधीनामपाङ्गर्भंव्यदधात्पुरु

अथानन्तरम्। गन्धर्व: गौर्वाचोधारयिता पृथिव्यावाधारयिता गन्धर्वोऽग्नि:। गानाद्वागन्धर्वोऽग्नि:। अथोआहु:। गन्धर्वोअग्निरेवासौ पृष्ठेसर्वकत्सोम न्यमानोऽ गायदित्यादिश्रुति: अभवत् द्वितीय:। सहायाय। तृतीय: पिता। पालयिताजनयिताच ओषधीनाम्। पर्जन्य: अभवत्। सचोत्पन्न: सन् अपामाकृतिपरिणामभूतानाम् गर्भंविश्वदधात् धारयति पुरुत्रावह्वना-

ताता । यद्वा अपांगर्भंविदधाति पृथिव्यांवह्नु प्रकारम् (१) ॥ ३२ ॥ (२) आशुः शिशानः । अनुवाकः । अप्रतिरथऋषिः । ऐन्द्रोमतिरथोपश्यत् । समोणितइत्यन्तः । आदितोद्वादशैन्द्र्यस्त्रिष्टुभो ब्रह्मादक्षिणतोजपति । आशुः शीघ्रः शिशानः । शोतन् करणे । निश्यानोवज्रम् । वृषभो नभीमः । वृषभइवभीमः । भीमोबिभ्यत्यस्मादिति । घनाघनः । हनहनेत्येत्रा ॥ ३२ ॥ [८] आशुःशिशानः ॥ आशुःशिशानोवृषभोनभीमो घनाघनःक्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥ सङ्क्रन्दनोनिमिषऽएकवीरःशतꣳ

यवत्ता । यद्वा घनशरीरः । क्षोभश्चर्षणीनाम् । संचालकः चर्षणीनामनुष्याणाम् । संक्रन्दनः । समाह्वाता संग्रामकारिणाम् । आह्वयच । अनिमिषः । अप्रमादी । यद्वा अनिमिषोदेवा । एकवीरः एकएवासहायो विक्रान्तः । यईदृग्गुणविशिष्टः सः सतंवह्वः सेनाः

(१) वैश्वकर्मण होम समाप्त ।

(२) आह्वनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश त्रृषवग्नो सर्वत्रैके । अग्नो चयने इध्ममादोप्याहवनीये चितया प्रति नीयमाने यद्याप्रतिरथसूक्तस्य द्वादश ऋचो जपन्दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थं ।

अन्वयत् नयति। साकंसचैव। इन्द्रः ॥ ३२ ॥ संक्रन्दनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एक-
चित्तेन। अप्रमादयतावा। जिष्णुनानयनशीलेन। युत्कारेण। युधसंप्रहारे। असयक्षि-
पियत्। संप्रहारकारिणा। दुश्च्यवनेन अप्रच्याव्येन अप्रच्युतस्वभावेनवा। धृष्णुना। प्रस-
ह्नशीलेन। तदिन्द्रेणजयत। ईदृग्गुणविशिष्टेनेन्द्रेण तज्जयत। दुर्जयमितिशेषः तत्व-

सेनांऽअजयत्साकमिन्द्रः ॥ ३२ ॥ सुङ्क्रन्दनेनानिमिषेण ॥ जिष्णुना
युत्कारेणदुश्च्यवनेनधृष्णुना ॥ तदिन्द्रेणजयततत्सहद्ध्वंयुधो
नरऽइषुहस्तेनवृष्णा ॥ ३४ ॥ सऽइषुहस्तैः ॥ सऽइषुहस्तैःसनि
षङ्गिभिर्वशीसंस्रष्टासयुधऽइन्द्रोगणेन ॥ संसृष्टजित्सोमपावा

सहध्वम् तत्वाभिभवत हे युधः युधसंप्रहारइत्यस्यतत्क्विपि बहुवचनम्। हे योद्धारः। पादादाव-
भिमन्त्रितस्य चेत्यादि रुदात्तः। हे नरः मनुष्याः इषुहस्तेनेन्द्रेण। इष्वासेक्त्रा वर्षणशीले-
नवा ॥ ३४ ॥ सइषुहस्तैः। सइन्द्रः इषुहस्तैः। योद्धृभिः संसृजति सइषुहस्तानेवयोद्धृन्। सनिष-

ङ्गिभिः । सएवेन्द्रोनिषङ्गिभिः खङ्गिभिः संसृजतिनिषङ्गिनएवयोद्धुन् स्वान् । किञ्च । वशी । कान्तः सर्वजनप्रियोवा स्वतंत्रो,वानिगृहीतादि षड्वर्गोवा ईश्वरोवा । सएवेन्द्रोयुधः योद्धून्स्वान् शत्रुगणेन संसृष्टा । किञ्च संसृष्टजित् संसृष्टाञ्जयतिशत्रून् । सोमपाश्चबाहुशर्द्धीच बाहुबलः संग्रामेबल निरपेक्षः । शर्द्ध इतिबलनाम उग्रधन्वा उद्यतधनुः । प्रतिहिताभिरस्ता । शत्रुशरीरेषु

हुग्रद्धुंग्रधंन्वाप्रतिंहिताभिरस्तां ॥ ३५ ॥ बृहंस्पतेपरिं ॥ दीया रथेंनरक्षोहामित्राँ ॥ऽअपबाधंमानः॥ प्रभुञ्जन्त्सेनाःप्रमृणोयुधा जयंन्नुस्माकंमेध्यविता रथांनाम् ॥३६॥ बुलविज्ञायस्थविंरः ॥ बु

प्रतिनिहिताभिरिषुभिः इन्द्रः अस्ताक्षेप्तेलनुमीयते लघुसंप्रधानोलक्षपातीवा इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ हे बृहस्पते । हे बृहस्पते । परिदीया दीयतिर्गतिकर्मा । परियाहि रथेन । रक्षोहारक्षसांहन्ता । अमित्रान् शत्रून् । अपबाधमानः । किञ्च प्रभञ्जन्प्रमर्दयन् सेनाः । प्रमृणोयुधाजयन् मृणाति- र्हिंसार्थः । तस्यक्विपिद्वितीया बहुवचनम् प्रमृणःहिंसकान् युधायुद्धेनजयन् अस्माकम् एधि

भत्र अजितागोत्रा। रथानाम् वृहस्पतिरपीन्द्रस्य पुरोहितइतीन्द्रसंबन्धेनैव स्तूयते ॥ ३६ ॥

बलविज्ञायः। यस्त्वं बलमाविष्कुर्वन्विज्ञायसे अयमिन्द्रइति। स्थविरश्च सर्वानुशासकः सर्वेभ्यो-न्योवाचिरन्तनोवा। प्रवीरश्चअभिवीरः वीरंवीरमभि अभिवीरः। अभिसत्त्वाच सत्वंसत्त्व-

लविज्ञायस्थविरःप्रवीरःसहस्वान्वाजीसहमानऽउग्रः॥ *अभिवीरोऽअभिसत्त्वासहोजाजैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठगोवित् ॥ ३७ ॥ गोत्रभिदङ्गोविदम् ॥ गोत्रभिदङ्गोविदंवज्रबाहुञ्जयन्तमज्मप्रमृण

मभि अभिसत्त्वा। सहोजाश्च सहइतिबलनाम। बलात् जातः। नह्यन्यस्माज्जात इत्थं-बलः स्यात्। सत्रं जैत्रं नेतारं हेइन्द्र। रथम् आतिष्ठ। गोवित् सन्। स्तुतिवित्सन्। गोश-ब्दोवाग्वचनः ॥ ३७ ॥ गोत्रभिदम्। असुरगोत्रभिनत्तीतिगोत्रभित्। अथवागोत्रइतिमेघनाम-

---

* अभिवीरइतात्र अश्वरश्मिमतोतरादि नासत्रे अयभीतारयदीर्घ प्राप्त अभि विप्रेयं ध्वीरविश्रव ध्वतसहश्वाज यस्मेषु एतेषुपरेषु अभीतीरतत्पदं नदीर्घ माप्यते प्रा० अ० ३। सू० १००

मुपठितम्। सहिगाः अपः नायते। तस्गोत्रस्यमेघस्यभेत्तारं हृष्टरथंम्। गोविदम् उपलब्धा-रम्। यद्वा। वाग्विदंस्तु तेविदम् पण्डितंवा। वज्र बाहुंवज्रपाणिम् जयन्तम् जयतेर्गत्यर्थस्य। अज्म अज्मतिसंग्रामनाम। संग्रामंगच्छन्तम्। प्रमृणन्तम् ओजसा। मृणातिर्हिंसाकर्मा। प्रमर्द-यन्तंबलेन। इममिंद्रम् हेसजाताः समानजन्मानोदेवाः। अनुवीरयध्वम् वीरकर्मकुर्वाण मनु-

न्तुमोजसा॥ इमꣳसंजाताऽअनुवीरयद्ध्वमिन्द्रꣳसखायोऽअनुसꣳर भद्ध्वम्॥ ३८॥ अभिगोत्राणि॥ अभिगोत्राणिसहसागाहमा नोदयोव्वीरःशतमन्न्युरिन्द्रः॥ दुश्च्यवनःपृतनाषाडयुद्ध्योस्माक ꣳसेनाअवतुप्प्रयुत्सु॥ ३९॥ इन्द्रऽआसाम्॥ इन्द्रऽआसान्नेताबृह

गम्यवीरकर्मणिवप्रोत्साहयत हेसखायःसमानस्थानाः देवाः अनुसंरभध्वम् अनुसंगम्य रभसंकु-रुत।३८॥ अभिगोत्राणि। अभिगाहमानोगोत्राणि असुरकुलानि। मेघवृन्दानिवा। सहसाबलेन। (१) अदयोनिर्घृणः। वीरः विक्रान्तः। शतमन्युः बहुक्रोधः इन्द्रः। दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः।

(१) दयारहित इति घ पुस्तके पाठः।

पृतनाषाट्। पृतनांसंग्रामं सहतेऽभिभवति। अयुध्यः अविद्यमानप्रतियोधा। यद्वेत्थंभूतइन्द्रः सोऽस्माकंसेनाम् अवतुपालयतु। युत्सुयुद्धेषु ॥ ३९ ॥ इन्द्रआसाम्। देवत्सुसेनानां व्यूहर-चनात् इन्द्रआसांनेताभवतु। बृहस्पतिश्च। मन्त्रोप्रधानानिहिकार्याणिकरोति। दक्षिणा-यज्ञः। दक्षिणतोयज्ञः एतु। पुरएतुसोमः। पुरस्तादागच्छतुसोमः। यद्वा। दक्षिणा-

स्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुरऽएतु सोमः ॥ देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥ इन्द्रस्य वृष्णः ॥ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञऽआदित्यानां मरुताᳬ शर्द्धऽउग्रम् ॥ महामनसां भुवन

पुरस्तात् एतु यज्ञश्चसोमश्च। केषामित्यतआह। देवसेनानाम् अभिभञ्जतीनाम्। भञ्जो-आमर्दने जयन्तीनाम्। मरुतः गणभूताः यन्तुअग्रम् निरुध्य ॥ ४० ॥ इन्द्रस्यवृष्णः। इन्द्रस्य-वर्षितुः। वरुणस्यराज्ञः। आदित्यानांमरुतांचशर्द्धः बलंहस्त्यश्वरथपदातिलक्षणम्। उग्रम् उद्गूर्णायुधम्। उदस्थादित्यनुषङ्गः। यदाचैतदुदस्थात् अथानन्तरमेव। महामनसाम् अक्लिष्ट-

मनसाम। भुवनच्यवानाम् भुवनच्यावनसमर्थानाम् घोषः शब्दः देवानांजयताम्उदस्थात् उत्थितः। जतंजितमिति ॥ ४१। उद्धर्षय। उद्गतहर्षान् कुरु हे मघवन् आयुधानि। उत्सत्वनाम्। उद्धर्षयचस-त्वनाम्। सत्वानांमनुष्याणाम् मामकानामदीयानां। मनांसि उद्धर्षय हे वृत्रहन् वाजिनामश्वानाम् वाजिनानि वेजनवन्त्यानि। वज्जलवं च्यवसगुणः। उद्रथानांच जयतांयन्तुघोषाः। उद्यन्तुच्च

च्च्युवानाङ्घोषोदेवानाञ्जयंतामुदंस्थात् ॥ ४१ ॥ उद्धंर्षय ॥ मघवुन्ना युधान्न्युत्सत्वंनाम्मामुकानाम्मनांᳪसि ॥ उद्वृंत्रहन्न्वाजिनांव्वाजिं नान्न्युद्रथानाञ्जयंतांय्यन्तुघोषाः ॥ ४२ ॥ अुस्म्माकुमिन्द्रः ॥ समृं तेषुद्ध्वजेष्ष्वुस्म्माकंय्याऽइषंवुस्ताजंयन्तु॥ अुस्म्माकंव्वीराऽउत्तंरेभव

त्वत्प्रसादात् रथानांचजयतां मेघोषाः शब्दाः ॥ ४२ ॥ अस्माकमिन्द्रः। अस्माकंतावत् समृतेषु स गतेषुध्वजेषु शत्रुवलध्वजसोजीभूतेषु। इन्द्रोरक्षिताभवतु इंद्रप्रसादादेव अस्माकंयाइषवः ताःजयन्तु। अस्माकंचवीरा उत्तरे विजयिने भवन्तु। अस्मान् उविनिग्रहार्थोदेवकारः। अस्मा-

नेव हेदेवाः अवतरच्चत । हवेषुआह्वानेषु ॥ ४३ ॥ अमीषाञ्चित्तम अप्वादेवता साचपुन-र्व्याधिर्वा भयंवा । यस्मादेतया विद्वोव्याप्तः अपचीयते नयाभच्यमाणः तस्मादप्वा अपशब्दा-ख्याकारलोस्त । सूक्तटाप् ऐन्द्र्योभिरूपा द्वादशभवंतोतिश्रुतिः । इयमपीन्द्र सेनासंवन्धिनी ।

न्त्वस्म्मा२ँ ॥ ऽउदेवाऽ *अवताह्वेषु ॥ ४३ ॥ अमीषाञ्चित्तम् ॥ अमीषाञ्चित्तम्प्रतिलोभयन्तीगृहाणाङ्गान्यप्वेपरेहि ॥ अभिप्रेहिनिर्दहहृत्सुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसासचन्ताम् ॥ ४४ ॥ अवंस्

अमीषाम् संवन्धिनांमनुष्याणाम् चित्तम् चित्तानीतिवचनव्यत्ययः प्रतिलोभयन्ती । लुभविमो-हने । विमोहयमाना । गृहाणामङ्गानि हेअप्वे ततःपरेहि । परागच्छ पुनरन्यान्शत्रून्गृहीतुम् अतोभूयो भूयोकरणेनैतानेवशत्रून भिप्रेहि । निर्दहचैषां हृदयानिशोकैः । हृत्स्वितिसप्तमीव-ह्वचनं द्वितीयावहुवचनस्थाने । हृदयानिनिर्दहशोकैः । यथाअंधेन ध्यानलक्षणेन अमित्राः

* पिवासोममपि वासुतस्य त्यादिसूक्ते प हवेषुपरेऽवतेतर कारस्यदीर्घादिये अवताह वेष्वितिसिद्धम्

तमसामचन्त.म् तमसासंसेव्यंताम् तमसासंश्लिष्यंताम् । द्वादशैन्द्र्यःसमाम्नाः ॥ ४४ ॥ पृष्-
ग्विनियोगमंत्रा: । अवसृष्टा इषुदेवत्यानष्टुप् । परावसृष्टानिक्षिप्ता परापतपरागच्छ ।
हे शरव्ये शरमयीइषुःशरव्या । हे ब्रह्मसंशितेब्रह्मणाभिमंत्रिते अभिमंत्र्यअतितरां तीक्ष्णी-
कृते गच्छपरापत गच्छेत्यातिशयार्थं एकार्थयोराख्यातयोर्द्विवचनम् अमित्रान्प्रपद्यस्व । माच

ष्ठामपरां ॥ पतशरव्येब्रह्मसंशिते ॥ गच्छामित्रान्प्रपद्यस्वमामी
षांकञ्चनोच्छिषः ॥ ४५ ॥ प्रेत ॥ प्रेता *जयतानरइन्द्रोवःशर्म्मय
च्छतु ॥ उग्रावःसन्तुबाहवोऽनाधृष्यायथासथ ॥ ४६॥ असौया ॥

अमीषाममित्राणां कञ्चन उच्छिषःउच्छेषय । उद्धृतमूलान्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥ प्रेत ।
योद्धृःस्तौति । अनुष्टुप् हेनरःमनुष्याः प्रेतगच्छत ॥ जयतच इन्द्रश्चवःशर्म । शरणं
परित्राणम यच्छतुददातु । उग्राःउग्राणायुधाः वःयुष्माकम् सन्तुबाहवः । अनाधृष्याः अप्र-

* धारयामयेोजात्वसचस्वे तादिसूत्रेण जयतानर इत्यत्रनकारे जयतेतस्यदीर्घ प्रा० अ० ३ । सू० १०८ ॥

घृष्याः यथायूयम असथभवथ । तथाउग्राःसन्तु वा इवदृत्यनुषङ्गः ॥ ४६ ॥ असौया । मारुतीत्रि-ष्टुप् । अमौयासेनाहेमरुतः परेषांशत्रूणाम् अभिऐति अभ्यागच्छति नःअस्मान्प्रति ओजसाचले-नस्पर्द्धमाना । तांसेनांगूहतव्यामुत । तमसाअपव्रतेन व्रतमितिकर्मनाम । अपगतकर्मणा । येनत-मसाव्याप्तानां नश्यंकर्माणितदपव्रतंतमःतेनापव्रतेनतमसावागूहतयेथामौअन्योअन्यंनजानन् । यथा-

सेनामरुतःपरेषामभ्यैतिनऽओजसास्पर्द्धमाना ॥ ताङ्गूहततमसा पव्रतेनयथामीऽअन्योऽअन्यन्नजानन् । ४७ ॥ यत्रबाणाः ॥ सम्प तन्तिकुमाराव्विशिखाऽइव ॥ तन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिरदितिःशर्म्मय

अमौसैनिकाःअन्योन्यंपरस्परंनजानीयुः ॥ ४७ ॥ यत्रबाणाः । लिङ्गोक्तदेवतापंक्तिः । यत्रबाणा इषवःसंपतन्ति अनिमर्यादम् । कथमिव कुमाराविशिखाइव । यथाकुमाराअदृष्टपरिकारिणः विगतशिखाःसर्वमुण्डाः तन्तमर्थंसंनिपतेयु रेवंसंपतन्ति तत्रेत्यर्थः । नः अस्माकम् इन्द्रः शर्मशरणम् यच्छतुददातु । बृहस्पतिःशर्मयच्छतु । अदितिः शर्मयच्छतु विश्वाहासदाकालंच

शर्मयच्छतु । इन्द्रःबृहस्पतिःअदितिः ॥ ४८ ॥ (१) मर्माणिते । लिङ्गोक्तदेवतात्रिष्टुप् । कवचंप्रयच्छ ते मर्माणितेतववर्मणाकवचेनच्छादयामि । सोमस्त्वाराजात्वाम् अमृतेनअनुवस्ताम् आच्छादयतु । किञ्च उरोर्वरीयोवरुणस्ते कृणोतु । पृथोरपिपृथीयः वरुणःतवकवचं करोतु ।

च्छतु * विश्वाहाशर्म्मयच्छतु ॥ ४८ ॥ मर्म्माणिते ॥ मर्म्माणितेव्व र्म्मणाच्छादयामिसोमस्त्वाराजामृतेनानुवस्ताम् ॥ उरोर्व्वरीयोव्वरुणस्तेकृणोतुजयन्तन्त्वानुदेवामदन्तु ॥ ४९ ॥ [१७] उदेनम् ॥

किञ्च जयन्तंत्वाम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तुदेवाः ॥ ४९ ॥ (२) उदेनम् । समिधमादधाति ।

(१) का० मर्माणि तद्दति कवच प्रयच्छति । महाव्रते यागेऽध्वर्यु क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ।

(२) का० आर्द्रौदुम्बरीष्टं तोपितास्विव उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम् अशुष्का उदुम्बरतरुत्था रात्रौ घृते स्थिता प्रादेशमात्रीस्तिस्र समिधः ऋक्त्रयेण गालाकारं जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ।

---

* विश्वाहेतरत्र नरहामित्रे पुच । १०२ । नरहामित्रे पुचप्रत्ययेषु विश्वशब्दो दीर्घमाप्यते इतिसूत्रेण द्वापरेविश्वशब्दस्य दीर्घ प्रा० च०२ ।

तिसृभिरनुष्टुब्भिः तत्रप्रथमाग्नेयी द्वितीयेन्द्रीतृतीया लिङ्गोक्तदेवता । उदेनमुत्तरान्नय । एनं-
यजमानम् उन्नततराम् हेअग्ने । घृतेनआहुतिसंबन्धेन आहुतअभिहुत । जुहोतेरेतद्रूपं
नतुह्वयतेः रायस्पोषेणच धनस्यपुष्ट्यासंसृज । प्रजयाच बहुपुत्रपौत्रसंकुलंकुधिकुरु ॥ ५० ॥ इन्द्रेमम्
हेइन्द्र एनंयजमानम् प्रतरान्नय । सजातानांचसमानजन्मनांच । असत् भवतुवशीकान्तः

उदेनमुत्तरान्नयाग्ग्ने घृतेनाहुत ॥ रायस्पोषेणसᳲसृजप्रजयाचब
हुङ्कधि ॥ ५० ॥ शतम् १०० इन्द्रेमम् ॥ इन्द्रेमम्प्रतरान्नयसजाता
नामसद्वशी ॥ समेनंवर्च्चसासृजदेवानाम्भागदाऽअसत् ॥ ५१ ॥ यस्य
कुर्म्मोगृहेहविस्तमग्ग्नेवर्द्धयात्त्वम् ॥ तस्मैदेवाऽअधिब्रुवन्नयञ्चब्र

ईश्वरोवा । किञ्च समेनंवर्चसासृज संसृजचएनंयजमानं । वर्चसा स्वेनस्वेनकर्मणावर्णोना-
मुत्कर्षोवर्चः । देवानांचभागदाः असत्भवतु । यज्ञसमाप्तिंत्यत्प्रमादात्प्राप्नोत्त्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥
यस्यकुर्मः । यस्ययजमानस्य कुर्मःगृहेहविः तंहिअग्नेवर्द्धय त्वंप्रजयापशुभिश्च । तस्मैदेवाअ-

धिभुत्रन् । उपरिभावेन यत्प्रशस्तंकल्याणन्तत्नुवन्तु । अयंमह्मणस्पतिरग्निः ॥ ५२ ॥ अग्नि-मुद्यच्छति । (१) उदुत्वेतिव्याख्यातम ॥ ५२ ॥ चित्यं गच्छन्ति । पञ्चभिऋग्भिर्यज्ञांगसाधनवा-दिनीभिः । (२) पञ्चदिशः । देविष्टुभौ । पञ्चदिश.दैवी:देवानांसंवन्धिन्यः यज्ञमूत्रवन्तुपालयन्तु ।

ह्मंणस्पस्तिः ॥५२॥ उदुंत्वा ॥ उदुंत्वाव्विश्वेदेवाऽअग्नेभरंन्तुचित्तिंभिः ॥ सनोंभवशिवस्त्वᳬसुप्प्रतींकोव्विभावंसुः ॥५३॥ पञ्चदिशंः॥पञ्चदिशोदैवीर्यज्ञमंवन्तुदेवीरपामतिन्दुर्मतिम्बाधंमानाः॥

स्नयंवदेव्यः । क्रिंकुर्वाणायज्ञमवन्तु । अपामतिन्दुर्मतिंबाधमानाः । अमतिमुत्रमननम् अज्ञा-नम्अमतिः । दुर्मतिंच किञ्चरायस्पोषेधनस्यपुष्टौ । यज्ञपतिंयजमानम् आभजन्तीभागिनंकु-

(१) का० विरतायामुच्यमोदु त्वेति होता प्रथमायामृचि ति पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं ग्यालाद्यार्यादूर्ध्वमुत्पाटयतीतर्थः ।

(२) का० चितां प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिश इति ततो ब्रह्मादिऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रयजमाना पञ्च दिश इत्याद्यऋक्पञ्चकेन चितां प्रति गच्छन्ति । सवर्णा मन्त्रपाठ इति कर्क अध्वर्योरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः

वंत्य: । रायस्पोषेच अधिउपरि । यज्ञ: अस्थात्तिष्ठतु । दिग्भिरेवस्थापित: अभिहुत: ॥ ५४ ॥ समिद्धे अग्नौ । असंनद्धानिवाक्यानि यद्योगातद्योगाच्च संनद्धानिभवन्ति । य: समिद्धेसम्यग्दीप्ते अग्नौप्रणीयमाने अधिमामहान: इजमानोवैमामहान इतिश्रुति: । मह पूजायाम् । उपरिभावेनदेवाना मत्यर्थंपूजक: । आत्मानम्बाहतकृत्यं मन्यमानोग्नि मनुगच्छति । यस्यच उक्थ-

रायस्पोषेयुज्ञपंतिमाभजन्तीरायस्पोषेऽअधियुज्ञोऽअस्थात् ॥ ५४॥ समिद्धेऽअग्नौ ॥ समिद्धेऽअग्नावधिमामहानऽउक्थपंत्रऽईड्यो गृभीतः॥तुप्तङ्घर्मम्पंरिगृह्यायजन्तोर्जायद्यज्ञमयंजन्तदेवाः॥५५॥

पत्रोग्नि: प्रणीयमान: अग्निष्टोमे उक्थानिभवन्ति तदंगभूतएवायमग्नि: । ईड्य: यज्ञिय: । गृभीत: गृहीतोधारितोध्वर्युणा यस्यचमामहानस्य तप्तंघर्मं परिगृह्यपरीशासाभ्याम् अयजन्तर्त्विज: यस्यचऊर्जेन अन्नेनहविर्लक्षणेन । यज्ञमयजन्त संगतंवाकृतन्त: देवाऋत्विज: । सोयंकृतकृत्यइतिशेष: ॥ ५५ ॥ देव्यायधर्त्रे इष्टतीवापंक्तिर्वा । यस्मैअग्नये देव्याय देवानां

संबन्धिने । धर्त्रं धारयितृ जगतः । जे ष्टं ये॒ोपयिष्टतमाय । पयोदानार्थंनीयत इतिवाक्यशेषः यश्चदेवश्यो: देवाश्रस्यशेयः । श्रीमनाः भक्तेभ्यः श्रियंदातुकामः । श्रीर्वायस्यमनसिवसति: । शतपया: । वह्ननिपयांस्यन्नानि यस्यासौबहुपयाः । परिगृह्यगृहीत्वा । देवाः ऋत्विग्य- जमानाः यज्ञंकर्तुंमागच्छंति । तंदेवाऋत्विग्यजमानाः देवेभ्यः यज्ञंकर्तुंकामाः । देवेभ्योऽश्र- द्धयंन्तः श्रश्वंकामयमानाः श्रस्युपरिवार्यस्थिताः ॥ ५९ ॥ वीतठं० हविः । इष्टतौ । वीतम्

दैव्या॑य धर्त्रे ॥ जोष्ट्रे॑ दे॒वश्रीः॒ श्रीम॑नाः श॒तप॑याः ॥ प॒रि॒गृह्य॑ दे॒वा य॒ज्ञमा॑यन्दे॒वा दे॒वेभ्यो॑ऽअध्व॒र्यन्तो॑ऽअस्थुः ॥५६॥ वी॒तꣳ ह॒विः ॥ श॒मि॒तꣳ श॒मि॒ता य॒जध्यै॑ तु॒रीयो॑ य॒ज्ञो यत्र॑ ह॒व्यमेति॑ ॥ ततो॑ वा॒का ऽआ

कामितमिष्टमभिप्रेतम् । शमितम् सुसंस्कृतंमन्त्रैः । शमिता । शमित्वेतिव्यत्ययोवाक्यशेषात् । यजध्यै यागाय । तुरीयश्चालयज्ञोभाति । यत्रइत्थभूतंहव्यंहविरेति । अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूं- षिजपति होतापश्चादृचोन्वाह ब्रह्मादक्षिणतोपरिथं जःत्येषएवतुरीयश्चतुर्थोयज्ञः । ततः

तस्मात्पञ्चाद्दुत्थिताः याकाः वचनानिऋग्यजुः सामलक्षणानि। आशिषश्च नोस्मान् जुष-न्तांसेवन्ताम् यज्ञफलमस्मानालिङ्गयन्त्वित्यर्थः॥ ५७॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः। त्रिष्टुप्। असौ-वाआदित्यएषोग्निरितिश्रुतिः। यः सूर्यरश्मिः सूर्यसदृशरश्मिः हरिकेशः हरितवर्णकेशः। सः पुरस्तात् सवितृरूपेण ज्योतिः उदयान् उद्गच्छति। अजस्रमनुपक्षीणम्। तस्यचाग्नेः

शिषोनोजुषन्ताम् ॥ ५७ ॥ सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविताज्ज्योतिरुदयाँ२॥ अजस्रम्॥ तस्यपूषाप्रसवेयातिविद्वान्त्सम्पश्यन्विश्वाभुवनानिगोपाः ॥५८॥ विमानऽएषदिवोमध्यऽआस्तऽआपप्रिवान्रोदसीऽअन्तरिक्षम् ॥ सविश्वाचीरभिचष्टेघृताचीरन्तरापूर्वमपरञ्चकेतुम्

पूषाप्रसवे याति विद्वान् । स्वमधिकारंजानानः । पशवोवैपूषेतिश्रुतिः । लक्षणया-सचाग्निर्याति। प्रणीयमानः। सम्पश्यत् विश्वाविश्वानिभुवनानि। भूतजातानि । गोपाः गोपायितासमस्तजगतः। ॥५८॥ आग्नेय्ये अश्मानंपृश्निमुपदधाति विमानएषइतिद्वाभ्यां

विष्टुभ्यामादित्य देवत्याभ्याम्। यएषआदित्यो विमानोनिर्मांताभूतग्रामस्य। दिवोमध्येआस्ते। द्युलोकस्यमध्येआस्ते। अपमिवान्। मापूरणे। आपूरयन् रोदसीद्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च। स्वकीयेनप्रकाशेनापहृत्य शार्वरन्तमः। सविश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरभिचष्टे घृताचीः। विश्वं हविरञ्चितमस्या मिति विश्वाचीर्वेदिः। घृतमस्यामञ्चनमिति घृताचीस्रुक्। वेदीश्चस्रुचश्चा-भिपश्यति। यज्ञङ्कर्तु नेतु गृहीतुं पश्यतीत्यर्थः। अन्तरापूर्वमपरं चकेतुम्। अन्तराअन्तरेण।

तुम् ॥ ५८॥ उक्षासंमुद्रः ॥ उक्षासंमुद्रोऽअंरुणः सुंपुर्णः पूर्व्वस्ययोनिं म्पितुराविंवेश ॥ मध्ये॑दिवोनिहिंतः पृश्निरश्मा विचंक्रमेरजंसस्पान्ता

पूर्वमिमंलोकम् अपरञ्चामुंलोकम्। किञ्च। केतुम् चितंजनानाम् तच्चसर्वमभिचष्टे भिप-श्यति। अथोयच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयते ॥ ५८॥ उक्षासमुद्रः। यउदयकाले उक्षामेचनः समुद्रः समुन्दनोभवति तस्मिन्कालेअवश्याया अतितरांपतन्ति तदभिप्रायमेतत्। अरुणः। वर्णतोनिर्देशः। सुपर्णः सुपतनः।। यश्चपूर्वस्य द्युलोकस्य। योनिम् स्थानम् पितुः पितृभूतस्य। ततोहिजायमान उपलभ्यतआदित्य इतिपिताद्युलोकः आविवेशआविशति।

उदितमात्र:। यश्चमध्येद्युलोकस्य निहित: अवस्थित:। रश्मि: समस्तरश्मिसंकुलो विचित्र:। अप्रसाशयनो व्यापक: सयात् मविचक्रमेवं क्रममाण:। रजत: रंजनस्य लोकत्रयस्य। पाति। गोपायति। अन्तोअन्तान् योह्यन्तान्पातिसमर्थ्यं पात्येव॥ ६० निधायैनमतिक्रामन्तिचतसृभि:। इन्द्रंविश्वा इतिव्याख्यातम्॥ ६१॥ देवहूर्यज्ञ:। तिस्रोनुष्टुभ:। आद्येद्वेउष्णिग्गौता। योदे-

त्यन्तौ ॥ ६० ॥ इन्द्रं व्विश्वां॰ ॥ इन्द्रं विश्वाऽअवीवृधन्त्समुद्रव्व्यंच सङ्गिरं॰ ॥ रथीतमंरथीनांव्वाजानाᳯसत्पतिम्पतिम् ॥ ६१ ॥ देवहूर्यज्ञ॰ ॥ देवहूर्यज्ञऽआचंव्वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञऽआचंव्वक्षत् ॥ यक्षदग्निर्देवोदेवाँ२ ॥ आचंव्वक्षत् ॥ ६२ ॥ वाजंस्यमा ॥ प्प्रसुवऽउद्ग्राभेणो

वह्नि: देवान् आह्वयतियज्ञ:। सआचवक्षत्। आवहतुचदेवान् यजतुचेतिचकार: समुच्चयार्थीय:। यश्चसुम्नहू:। सुम्नमितिसुखनाम। सुखमाह्वयति यज्ञ: सआवहतुचदेवान् यजतु। किञ्च यक्षत् यजतुसअग्नि: देव: देवान् आचवक्षत् आवहतुच॥ ६२॥ वाज-

सभा। वाजस्यान्नस्य। मामाम् प्रसवः प्रसूतिरुत्पत्तिः अभ्यनुज्ञाता। उद्ग्राभेण उद्ग्रहणेन। ऊर्ध्वं निगृह्य धीयत इति उद्ग्राभः ग्रहणं दानं तेनेत्यर्थः। उदग्रभीत् उद्गृह्णीयात्। हग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति हकारस्य भकारः। अध अथ अनन्तरमेव सपत्नान् इन्द्रः मेमम निग्राभेण निचैर्ग्रहणेन नीचैर्हि हस्तं कृत्वाभि त्वादिर्गृह्यते याचिष्णुतया। अनन्ततयाच। अधरान् अधोगमनान् अकः

दॅग्रभीत्॥ अधासपत्नानिन्द्रोमेनिग्राभेणाधराँरँ॥ऽअकः॥ ६३॥
उद्ग्राभञ्च॥ निग्राभञ्चब्रह्मदेवाऽअवीवृधन्॥ अधासपत्नानिन्द्राग्नीमेविषूचीनान्व्यस्यताम्॥ ६४॥ [१५] क्रमध्वमग्निना॥ क्रमं

करोतु॥ ६३॥ उद्ग्राभंच। उद्ग्राभंच असद्विपर्यंनिग्राभंच यत्तु विपयम्। ब्रह्मचत्वयोत्तर्वर्ण यज्ञविपयम् देवाः अवीवृधन् वर्द्धयन्तु। अथसपत्नान् इन्द्राग्नी मेमम। विषूचीनान् विष्वगञ्चनान् नानागतोऽकृत्वा। व्यस्यतां विक्षिपन्ताम् अपुनरागमनाय॥ ६४॥ चित्यमारोहन्ति पञ्चभिः। (१) क्रमध्वम ग्निना। अनुष्टुप्। हेऽऋत्विग्यजमानाः। क्रमध्वम् आक्रमध्वम्।

(१) का० क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति। ते ऋत्विज क्रमध्वमिति पञ्चभिस्तोर्यंन चित्याग्निमारोहन्तीत्यर्थः।

अग्निनाचित्येन लोकलोकान्यादिवपुपा। नाकन्दिवम्। उख्यम्। उखायांधृतम् अग्निम् उख्याम्। हस्तेपुबिभ्रतः धारयमाणाः। ततोदिवः पृष्ठमारुह्यस्वर्गलोकंगत्वा मिश्राः समानलोकस्थानायुषः देवेभिः देवैः सहआध्वम् आसनंकुरुतदेवोभूताः। आसेरेतद्रूपम् ध्वसमि-

द्ध्वमग्निनानाकमुख्यंᳬहस्तेषुबिभ्रतः॥ दिवस्पृष्ठᳬस्वर्गत्वा मिश्रादेवेभिराद्ध्वम्॥ ६५॥ प्राचीमनु॥ प्रदिशम्प्रेहिविद्वानग्ने रग्नेपुरोऽअग्निर्भवेह॥ विश्वाऽआशादीद्यानोविभाह्यूर्ज्जन्नोधेहि द्विपदेचतुष्पदे॥ ६६॥ पृथिव्याऽअहम्॥ पृथिव्याऽअहमुदन्तरि

सकारलोपेन॥ ६५॥ प्राचीमनु। त्रिष्टुप्। प्राचींदिशम् अनुप्रेहिप्रगच्छ। विद्वान् स्वमधिकारंजानानः। अग्नेः इष्टकास्थलरूपस्य। हेअग्ने: उख्यरूपप्रणीयमान। पुरोअग्निः। पुरोगामीअग्निर्भव इहयज्ञे। ततोविश्वाः सर्वाः आशाः दिशः दीद्यानः। आभासयन् विभाहि।

विधिर्धंदीपय। ऊर्ज्जंस्त्वनः धेहि। द्विपदे चतुष्पदे। द्विपाद्भ्यः। चतुष्पाद्भ्यश्च ॥ ६६ ॥ पृथि-
व्याअहम। पिपीलकमध्यादृहती। यजमानश्चाह। पृथिव्याः सकाशात् अहम् उदन्तरिक्षमा-
रुहम् ऊर्द्ध्वक्रमेण अन्तरिक्षमारूढः। अन्तरिक्षाच्चादिवमारुहम्। द्युलोकमारूढः। दिवः
नाकस्यपृष्ठमारूढः। नाकस्यपृष्ठाच्च स्वरादित्याख्यं ज्योतिः अगाम् आगतः प्राप्तोऽहंक्षिमीभूतः।

पृथिव्याऽअहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् ॥ दिवोनाकस्यपृष्ठात्स्वर्ज्ज्योतिर
गामहम् ॥ ६७ ॥ स्वर्यन्तः ॥ स्वर्यन्तोनापेक्षन्तऽआद्याᳪरोहन्ति
रोदसी ॥ यज्ञंयेविश्वतोधारᳪसुविद्वाᳪसोवितेनिरे ॥ ६८ ॥ अ

गार्हपत्यादाग्नीध्रीयमागच्छ त्वयादाग्नीध्रीया दाहवनीयमित्यादिश्रुतिः अग्नीनांलोकसंस्तवंद-
र्शयति ॥ ६७ ॥ स्वर्यन्तः। अनुष्टुप्। अवहितोऽर्द्धर्चः प्रथमव्याख्यायते यच्छब्दयोगात्।
यज्ञं येयजमानाः। विश्वतोधारं सर्वतोधारम्। आहुतिदक्षिणान्नानियज्ञस्यधाराः। ताभि-
र्द्यौर्वर्षति। यद्वा विश्वस्यजगतोधारयितारम्। वैश्वानरमारुतवसोर्धारा वाजस्यप्रसवीयानि

धारावायत्तस्य। सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः। वितेनिरे वितन्वन्ति। स्वर्यन्तः स्वर्लोकंगच्छन्तः नोपचन्ते पुनपश्चाद्दितकृत्यत्वात्। आरोहन्तिद्यांरोदसीदिव एतद्विशेषणम् नहु-द्यावापृथिव्यो रभिधानम् दिवइति स्वःशब्दोपादान सामर्थ्यात् कथभूतां द्यामारोहंति। रोद-सीरोभौ जरास्तुशोकादीनाम्॥ ६८॥ अग्नेप्रेहिप्रयाहि। प्रथमः देवयताम् देवान्यष्टु-

ग्नेप्र॥ अग्नेप्रेहिंप्रथमोदेवयताञ्चक्षुर्देवानांमुतमर्त्यानाम्॥ इयं

क्षमाणाभृगुभिꣳसजोषाꣳ स्वर्यन्तुयजमानाꣳस्वस्ति॥ ६९॥ नक्तोषा

सा॥ नक्तोषासासमनसाविरूपेधापयेतेशिशुमेकꣳ समीची॥

मिच्छताम। यस्त्वं चक्षुः देवनामपिचमर्त्यानां मनुष्याणाम्। ततस्त्वयिप्रथमंप्राप्ते सति। इयक्षमाणाः भृगुभि.। यागंकुर्वाणाः। भृगुग्रहणमार्षेया न चानत्र.ज्ञाणोपलक्षणार्थम्। सजोषाः समानजोषणाश्च देवैः सन्त.। स्वर्लोकम् यन्तुयजमानाः स्वस्तिअविनाशेन॥ ६९॥ पयसा-

भिजुहोति । (१) नक्तोषासा । व्याख्यातम् ॥ ७० ॥ अग्नेसहस्राक्ष । आग्नेयीविराट् । हेअग्नेसहस्राक्ष । हिरण्यशकलैर्वा एषसहस्राक्षः । शतमूर्द्धन् । यदद: शतशीर्षारुद्रो सृजत । यस्यचतव । शतंप्राणाः सहस्रं व्यानाः । यश्चत्वं साहस्रस्य रायोधनस्य हविर्लक्षणस्य

द्यावानामारुक्मोऽअन्तर्व्विभातिदेवाऽअग्निर्न्धारयन्द्रविणोदाः॥७०॥ अग्नेसहस्राक्ष ॥ शतमूर्द्धञ्छतन्तेप्राणाःसहस्रंव्यानाः ॥ त्वᳪसाहस्रस्यरायऽईशिषेतस्मैतेव्विधेमव्वाजायस्वाहा ॥ ७१ ॥ सुपर्णो

ईशिषे । तस्मैतेतुभ्यम् विधेम । विशातिर्दान कर्मा । दद्मः । वाजाय वाजमितिविभक्तिव्यत्ययः । वाजमन्नं हविर्लक्षणम् । स्वाहासुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥ स्वयमातृण्णाया मग्निंनिद

(१) का० स्वयमातृण्णामध्यग्निं न्धारयंञ्छुक्लवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृण्णामवसिञ्चन्नक्तोषासेति । अध्वर्युं स्वयमातृण्णेष्टकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थाता तमग्निं धारय न् कृष्णवर्णाया श्वेतवत्साया गोर्दुग्धं न मृन्मयदोहनपात्रेणजुहूस्थानीयेन स्वयमातृण्णा सिञ्चन्निघ्मस्थेऽग्नौ जुहोति नक्तोषासेत्यृग्द्वयेनेत्यार्थ ।

धाति। सुपर्णोसीति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पंक्तित्रिष्टुभ्याम्। यस्त्वं सुपर्णंवदसि। गरुत्मान् गरणवान् अशनायाशरीरः। सपृष्टे पृथिव्याः सीद अस्थानं कुरु। भासाचदीप्त्या न्तरिक्षम् आपृ-

सिगुरुत्त्मान्पृष्ठेपृथिव्याःसीद॥ भासान्तरिक्षमापृणज्ज्योतिषा दिवमुत्तभानतेजसादिशउद्दृ*ꣳह॥७२॥आजुह्वानःसुप्रतीकः॥ पुरस्तादग्नेस्वंयोनिमासीदसाधुया॥ अस्मिन्त्सधस्थेअध्युत्तर

णआपूरय। ज्योतिषाच दिवम् उत्तभान उत्स्तभान उत्तम्भय। तेजसादिशः उद्दृꣳह। तेजसाचदिशः दृढीकुरु। आदीपनार्थोवादृंहतिः॥७२॥ आजुह्वानः। अभिहूयमानः। सुप्रतीकः सुमुखः सन्। पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशि। हेअग्ने। स्वंयोनिं स्थानम् आसीद अधितिष्ठ

---

* अनुस्वाररूपस्य ꣳकारस्यार्द्धमात्रिकता भवति व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकमिति शास्त्रात्, तथापि प्रातिशाख्यस्य "अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽध्यर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रेति"। "दीर्घादर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धेति" द्वाभ्यां सूत्राभ्यां मात्रैकमात्रा प्रतिपादिता, अत एव याज्ञवल्क्यमहर्षिणा शिक्षायां गुरौ ꣳकारे लघौ ꣳकारे दीर्घꣳकारे च क्रमेणाङ्गुष्ठाङ्गुलिप्रक्षेप उक्तः। अनुस्वारेऽङ्गुष्ठं पश्चाङ्गुष्ठाकुञ्चनं लघौ। दीर्घे रङ्गे च तर्जन्या प्रसारं परिकीर्तितं इति।

साधुया साधुक्रियाविशेषणत्वेन श्रुत्तराव्याख्यातम् । यूयमपिच हेविश्वेदेवाः यजमानश्चसीदत । अवस्थानंकुरुत । अस्मिन् सधस्थेसहस्थाने । अधियज्ञेस्वर्गाख्ये । स्वर्गोवैलोकः सधस्थइतिश्रुतिः । अध्युत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे । अवतृतीयः पादः पश्चाद्व्याख्यायते अर्थसंबन्धात् ॥ ७३ ॥ तिस्रः समिधआदधातितिसृभिः ऋग्भिः । अवकारवः साविच्या त्रिष्टुभापुरस्ता ज्योतिषा धेनुं-

स्मिन्निवश्वेदेवायजमानश्चसीदत ॥ ७३ ॥ ताᳬसवितुः ॥ ताᳬसंवितुर्वरेण्यस्यचित्रामाहंवृणेसुमतिंविश्वजन्याम् ॥ यामस्यकण्वोअदुहत्प्रपीनाᳬसहस्रधारांपयसामहीङ्गाम् ॥ ७४ ॥ त्रिधेमं

कामदोहनीं मयोययाचे । तांसवितुः । तांसवितुः संबन्धिनीम् । वरेण्यस्यवरणीयस्य । चित्रांचायनीयाम् आहणे आहणोमि स्वीकरोमि । सुमतिम् कल्याणमतिम विश्वजन्याम सर्वजनेभ्योहिताम् यांसुमतिंप्राप्य । अस्यसवितुः संबन्धिनीम् कण्वः अदुहत् । दुग्धवान् प्रपीनांपूरितांपयसा । सहस्रधारांबहुधारां बहवोवाकुटुंबस्य धारयित्रीम् । महीमहतीं गाम्॥ ७४॥

त्रिधेमते। त्रिस्थानोग्निर्देवता त्रिष्टुप्। विधेम:। विदधातिर्दानकर्मा। दद्म:। तेतुभ्यम्। परमेजन्मन् हेअग्ने परमेजन्मनिजातायआदित्यात्मनास्थिताय। द्यौर्वाअस्यपरमञ्जन्म। विधेम- स्तोमै: स्तुतिभि:। अवरेसधस्थे स्थितायविद्युदात्मना। अन्तरिक्षंवा अवरंसधस्थम्। यस्मा- त्योने: उत्आरिथा उद्गतौ। अस्यैतद्रूपम्। यस्माच्चस्थानादुद्गतोसि। यजे तत्स्थानमहम्

ते ॥ परमेजन्मंन्नग्नेव्विधेमुस्तोमैरवरेसुधस्थें ॥ यस्म्माद्योनैरुदारि थायजेतम्प्रत्त्वेहुवीᳬंषिंजुहुरेसमिंद्धे ॥ ७५ ॥ प्रेद्धोऽअग्ने ॥ प्रेद्धोऽअ ग्नेदीदिहिपुरोनोजंस्रयासूर्म्यायविष्ठ ॥ त्वाᳬंशश्वंन्तुऽउपंय

एषवाअस्यस्वोयोनि:। एषइतिचित्तोग्निरुच्यते। किञ्च प्रत्त्वेहवीᳬंषिजुहुरेसमिद्धे। जुहोमि त्वयिहवींषि समिद्धेसम्यग्दीप्ते ॥ ७५ ॥ प्रेद्धोअग्ने। आग्नेयीविराट्। प्रकर्षेणइद्ध: दीप्त: सन् हेअग्नेभूयोपि दीदिहिदीप्यस्व। पुर: अग्रत नोस्माकंव्यवस्थित:। एतयाअजस्रया अनुपक्षीणया। सूर्म्यासमित्काष्ठिकया। सूर्मीशब्द: काष्ठवचन:। सूर्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्यादि-

तिचस्तुतिः । हेयविष्ठ युवतम । यतश्चत्वामेव शश्वन्तःशाश्वतिकाः उपदन्ति उपगच्छन्ति वाजाःअन्नानि अतोदीदिहीतिसंबन्धः ॥ ७६ ॥ तिस्रआकूतीर्जुहोति । अग्नेतमद्येतिव्याख्यातम् ॥ ७० ॥ चित्तिञ्जुहोमि । वैश्वकर्मणीजगत्यतिजगतीवा । चित्तिम चित्तमेपाम्यत्त्विग्यज-

न्तुश्वाजा॑ऽ ॥ ७६ ॥ अग्ने तम् ॥ अग्ने तमद्याश्वन्नस्तोमैःक्रतु न्नभद्रऽहृदिस्पृशम् ॥ ऋद्ध्यामात ऽओहैः ॥ ७७ ॥ चित्तिञ्जुहोमि ॥ चित्तिञ्जुहोमिमनसाघृतेनयथादेवा ऽइहागमन्वीतिहोत्राऽऋतावृधः ॥ पत्येविश्वस्यभूमनोजुहोमिविश्वकर्म्मणेविश्वाहादाभ्यऽ

मानानाम् जुहोमिअग्निसंवर्त्तं करोमि । अग्नितत्वपरिज्ञानचिन्तनसन्तानं करोमीत्यर्थः । मनसाच घृतेनचसह । तथाञ्जुहोमि । यथादेवाइहागमन् इहआगच्छेयुः । कथंभूताः वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । होत्राइतियज्ञनामसु पठितम् । ऋतावृधः सत्यवृधः किञ्च । पत्येविश्वस्यभूमनो जुहोमिविश्वकर्मणे । अधिपतिभूताय विश्वस्यभूतग्रामस्य । जुहोमिविश्वकर्मणे विश्वाहासर्वदा

अद्ाभ्यम् अनुपच्चीणम् हविः ॥ ७८ ॥ सप्तराग्नेयी। (१) सप्ततेत्र हेअग्ने समिधःसमिन्धनाः प्राणाःयतःसन्ति । यतश्चसप्तजिह्वाः तत्रसन्ति । सप्तपुरुषान्संहृत्यैकीकृतोयमग्नि स्तदभिमाय-मेतत् । यतश्चसप्तऋषयः तत्रयष्टारःसन्ति । यतश्चसप्तधामानि प्रियाणि । सप्तछन्दांसिप्रिया

हविः ॥ ७८ ॥ सप्त ते॥ ऽअग्नेसमिधंःसप्तजिह्वाःसप्तऽऋषयंःसप्त धामंप्रियाणिं ॥ सप्तहोत्राःसप्तधात्वांयजन्तिसप्तयोनीरापृंणस्व घृतेनस्वाहा॥ ७९ ॥ [१५] शुक्रज्योतिश्च॥ चित्रज्योतिश्चस

णितत्रसन्ति । यतश्चसप्तहोत्राः आग्नोध्रपर्यन्ताः । सप्तधात्वात्वांयजन्ति । अतोब्रवीमि सप्तयोनीः सप्तचितीः आपृणस्वआपूरयस्वघृतेनस्वाहा सुहुतंचैतद्धविर्भवतु ॥ ७९ ॥ मारुतान् जुहोति शुक्र-ज्योतिरितिषड्भिर्नव भिः मौरुतीभिः । तत्रचैकैकस्या ऋचिसप्तमरुतः । प्रथमाउष्णिक् चतुर्थीच । द्वितीयातृतीयेगायत्र्यौ । पञ्चमीजगती षष्ठीगायत्र्युष्णिग्वा । (२) शुक्रज्योतिः पुरोडाशंच स्व-

(१) का० पूर्णाहुतिश्च सप्त तहति । स्रुचा पूर्णाहुतिश्च जुहोति घृतपूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः ।

(२) का० वैश्वानरेण प्रचर्यसर्वं हुतेन हस्तेन मारुतान् जुहोतीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथु कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येऽनूच्यम् वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान् पुरोडाशान् सर्वंहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान् जुहोति किं कृत्वा प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोश विस्तीर्णं कृत्वा अरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोपरि भोमयेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः ।

संघंभ त्रयतु । चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च । शुक्रश्चऋतपाश्चअत्यंहाश्च । अथैकपदनिरुक्तम् । शुक्रंज्योतिर्यस्य शुक्रस्यैवचाज्योतिर्यस्य सत्यक्रज्योतिः । चित्रं ज्योतिः सत्यंज्योतिः । ज्योतिष्मान् ज्योतिपातवान् । शुक्रःशुक्तः ऋतपाःसत्यंयज्ञं वापाति । अत्यंहाः अतीत्यअंहःपापंवर्ततइत्यत्यंहाः ॥८०॥ ईदृङ्च । अनेनान्येनच समानदर्शनः ईदृङ् । ईदृङ्च ।

त्यज्ज्योतिश्चज्योतिष्मांश्च ॥ शुक्रश्चऋतपाश्चात्यंहाः ॥८०॥ ईदृङ्च ॥ ईदृङ्चान्यादृङ्चसदृङ्चप्रतिसदृङ्च ॥ मितश्चसम्मितश्चसभराः ॥८१॥ ऋतश्चसत्यश्चध्रुवश्चधरुणश्च ॥ धर्ता

पुरोडाशस्य स्वमंशंप्रतिगृह्णातु । अन्यादृङ्च । अन्येनान्येनच समानदर्शनः अन्यादृङ् । सदृङ्च प्रतिसदृङ्च । तेनतेनसमानदर्शनः सदृङ् । तंतंप्रतिसदृशः प्रतिसदृङ् । मितश्च-उत्तमाधममध्यमे स्तुत्यः मितः । संमितश्चएकीभावेन मितः संमितः । सभराश्चसहविभर्तिस-भराः ॥ ८१ ॥ (१) ऋतश्च । ऋतश्चस्वमंशं पुरोडाशस्य प्राश्नातु । (२) सत्यश्च (३) ध्रुवश्च

(१) ऋत सत्यरूप । (२) सति वस्तुनि भव सत्य । (३) ध्रुव स्थिर ।

(१) धरुणश्च। (२) धर्ता च (३) विधर्ता च विधारयः विविधं धारयतीति विधारयः। ऋजुः ॥८२॥
(४) ऋतजिच्च। (५) सत्यजिच्च। (६) सेनजिच्च। (७) सुषेणश्च शोभनसेनश्च। (८) अन्तिमित्र
आमन्तमित्रः। (९) दूरे अमित्रश्च गणः (१०) ऋजुः ॥ ८३ ॥ ईदृक्षासः। व्यवर्धि-

चंव्विधर्त्ताचंव्विधारयः ॥८२॥ ऋतजिच्चं ॥ सत्यजिच्चंसेनजिच्चंसुषे

णंश्च ॥ अन्तिमित्त्रश्चदूरेऽअमित्त्रश्चगणः ॥८३॥ ईदृक्षासऽए

तादृक्षासः ॥ ईदृक्षासऽएतादृक्षासऽऊषुणःसदृक्षासःप्रतिसदृक्षा

तपदमायोर्थमंत्र: साद्दृश्येनावमशत: स्तूयन्ते। येयूयम् ईदृक्षासः। इदंदर्शनाः सर्वएव। येच
एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः सर्वएव। ऊषुणः लौकिपदानि। छन्दः परिपूर्त्तिंकुर्वन्ति। येच यू-

(१) धरुण धारक (२) धारयतीति धर्ता। (३) विशेषेण धारयतीति विधर्ता। (४) उण्णाम ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित्।
(५) सत्यं याताथ्यं जयतीति सत्यजित्। (६) सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित् छन्द पार्षं। (७) शोभना
सेना यस्य सुषेण। (८) अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्र। (९) दूरे अमित्रा शत्रवो यस्य स दूरेअमित्र
महतान्व पादमिति सन्धाभाव हलदन्तात्सप्तम्या इति विभक्त्यलोप। (१०) गणयति सर्वमिति गण।

यंसहचास: समानदर्शना: सर्वएव। येचयूयंप्रतिसहचास: प्रतिसमानदर्शना: सर्वएव। येच-
यूयमितास: मित: प्रमाणत: सर्वएव। येचयूयसम्मितास: सङ्ख्यमिता: सर्वएव। येचयूयंस-
भरस: समानमलङ्कारादिविभृत:। तान्ब्रवीमि। एतन्नोअद्यमरुतो यज्ञेअस्मिन्। एतन-
आगच्छन्तिन: अस्माकम् अद्यअस्मिन्द्यवि।। हेमरुत: यज्ञेअस्मिन्। एवंव्यवस्थितानिपदानि

सऽएतन॥ मितासश्चसम्मितासोनोऽअद्यसभरसोमरुतोयज्ञेऽअ
स्मिन्॥८४॥ स्वतवांश्च॥ प्रघासीचसान्तपनश्चगृहमेधीच॥
क्रीडीचशाकीचोज्जेषी॥८५॥ इन्द्रन्दैवीः॥ इन्द्रन्दैवीर्विशोमरुतो

मश्चात्सर्वैं रेवमंवक्तव्यानि॥ ८४॥ स्वतवांश्च। स्वकीयंतवोबलंयस्य मस्वतवान् स्वतवाश्च
स्वमंशं पुरोडाशस्य भक्षयतु। प्रघासीच। घस्लृअदने। प्रकर्षेण अदनशील:। सान्तपनश्च
गृहमेधीचक्रीडीच। पञ्चचातुर्मास्यदेवता:। शाकीचशक्त: उज्जेषीच उज्जयनशील:॥ ८५॥
इन्द्रं दैवीरितिमारुतं यजुर्जपति। इन्द्रंराजानंदैवी: विश: मरुतो मरुल्लक्षणा:। अनुव-

त्मीनः अनुपश्चात् वर्त्मवर्तनं यासांताअनुवर्त्मीनः अनुगामिन्यइत्यर्थः। अभवन्। स्वरूपा-ख्यानमेतत्। यथाइन्द्रं दैवीः विशः अनुवर्त्मीनः अभवन् उपमानम्। एवम् इमंयजमा-नम् दैवीश्चविशः मरुतः मानुषीश्चविशः मनुष्याः अनुवर्त्मीनः अनुगामिन्यः भवन्त्वितिमा-र्थना ॥ ८६ ॥ इमᳪस्तनम्। त्रयोदशाग्नेयीस्त्रिष्टुभो यजमानं वाचयति। घृतस्तुतिश्चदृश्यते-

नुंवर्त्मानोभवन्यथेन्द्रन्दैवीर्व्विशोमरुतोनुंवर्त्मानोभवंन् ॥ एवमि संयजंमानन्दैवीश्चव्विशोमानुषीश्चानुंवर्त्मानोभवन्तु ॥ ८६ ॥ [७] इमᳪस्तनंम् ॥ इमᳪ स्तनमूर्जस्वन्तन्धयापाम्प्रपीनम

वसो धीरानन्तरम्भविष्यति तदभिप्रायादिन्योवा। वसोर्द्धारासुचाह्वयते सारूप्यकल्पनयास्तनउक्तः। इमंसुग्लक्षणंस्तनम् ऊर्जस्वन्तंबलवन्तम् धय। धेट्पाने। पिव अपांप्रपीनम् अपशब्देनात्र-घृतमुक्तंमादृश्यात्। यद्वाअथापितद्धितेनकृत्स्नवन्निगमाभवन्तीति कृत्स्नवन्निगमः। घृतमपूरितम् हेअग्नेसरिरस्यमध्येवर्तमान। इमेवैलोकाःसरिरमितिश्रुतिः। एषुलोकेषु मध्येवर्तमानः। किञ्च

उत्संजु पस्वचत्स्यन्दनं सुलक्षणं कूपञ्जस्व सेवस्व । मधुमन्तंमधुस्वादेनरसेन युक्ताम् । हेअर्वन् । स्वगतौ अस्यैतद्रूपम् हेअरणसर्वतोगत । किञ्च । समुद्रियम् समुद्रसम्बन्धिनम् सदनं गृहम् । आविशस्वसेवस्व । वयोर्हवैसमुद्राअग्निर्यजुषां महाव्रतंसाम्नां महदुक्थमृचा मित्येतदभिप्रायम् । अन्तरिक्षंवासमुद्रः ॥ ८७ ॥ घृतम्मिमिक्षे । योयमग्निस्तम्मिमिक्षे ।

ग्नेसरिरस्यमज्ञ्रे ॥ उत्संजुषस्वमधुमन्तमर्वन्त्समुद्रियꣳ सदनमा विशस्व ॥ ८७ ॥ घृतम्मिमिक्षे ॥ घृतमस्ययोनिर्घृतेश्रितोघृत म्वस्यधाम ॥ अनुष्वधमावहमादयस्वस्वाहाकृतंवृषभवक्षिहव्य

घृतमुदकमाकृति परिणामभूतम । मिमिक्षे सिञ्चामि । अथवा । यस्मात्त्वाग्ने मुखेहुतं मिमि-क्षेसिञ्चामि । घृतञ्चास्य योनिरुत्पत्तिस्थानम् । अग्निर्यस्यैयोनेरसृज्यततस्त्रघृतमु तवसासीदित्ये-तदभिप्रायम् । यश्चायं घृतेश्रितः अवस्थितः । यस्यचास्यघृतमेवधाम तेजः । दीप्तिर्नी-मया । तमग्निम् अनुष्वधमावह । हेअध्वर्यो अनुस्वधम् अन्वन्नम् पूर्वमन्नमुपकल्प्यपश्चादा-

ह्वय। आह्वयचमादयस्व तर्प्पय। तर्पयित्वा चैवंब्रूहि। स्वाहाकृतम्। स्वाहाकारेणाभिहुतम्। हेरुपभवर्पितः। वह्निहव्यम् हविः देवानां वहनं च हविषामावाहनं च देवतानामित्यग्नेः कर्मणी ॥ ८८ ॥ समुद्रादूर्मिः अन्नाभ्यासेन घृतमन्नसूयते प्राणाभ्यासेनवाग्निः। तस्मात्समुद्रात् घृतमयात् अक्षीणत्वात् घृतरससमुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायंवा माध्यनुमक्षीणेव। ऊर्मिः महाराशिः घृतकल्लोलः। मधुमान् रसवान् उदारत् उदगच्छत्। उद्गत्यच-

म् ॥८८॥ समुद्राद्दूर्म्मिः॥ समुद्राद्दूर्म्मिर्मधुमाँ॥ उदारदुपांशुनास मंमृतत्वमानट् ॥ घृतस्यनामगुह्यंयदस्तिजिह्वादेवानाममृतस्य

उपांशुना सममृतत्वमानट् उपसंव्याप्नोत्। अंशुना। प्राणेनजगत्प्राणभूतेनाग्निनाएकीभूय अमृतत्वममरणधर्मित्वम् प्राणप्राप्नं चैकीभूया मृतत्वं प्राप्नुतइत्यर्थः। तस्यघृतस्यनामगुह्यमविज्ञातमविद्वद्भिः श्रुतिमन्त्रपदेपठितं यदस्तितत् अहंवेद्मि। जिह्वादेवानाम् अत्यभिलाषाजिह्वास्थाननिमितं देवानाम्। अग्नेर्जिह्वासीति यदावाएतदग्नौ जुह्वत्य थाग्ने र्जिह्वा-दूर्ध्वोत्तिष्ठन्तीति यच्चसर्वप्रकाशन्तदप्यहंवेद्मि। अमृतस्यनाभिः अमरणधर्मित्वस्य नहनम्बन्धनम्

योऽहिघृतमश्नातिसदीर्घायुर्भवति । यद्वा अह्नैनसत्वंस्तूयते अह्नैनघृतं मन्त्रस्य समुद्रात् आग्निकात्यजुः समुद्रात् यः ऊर्मिः शब्दसंघातः । नामख्यातोपसर्गनिपातलक्षणः उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकारोपेतः । मधुमान् रसवान् वाक्यगुणैर्युक्तः । उदारत्उदगान्मुखतः । सएव उपांशुनासवनेन क्रियमाणः । तदेतत् यजुरुपाठं॰ रसनिवक्ता मितिवचनात् । संप्राप्नोदमृतत्वम् अतोग्निविद्भिः

नाभिः ॥८८॥ व्वयन्नाम॥ व्वयन्नामुप्रब्ब्रवामाघृतस्यास्मिन्व्यज्ञे

* धारयामानमोभिः ॥ उपंब्ब्रह्मार्गृणवच्छ्स्यमानञ्चतुःशृङ्गोवमी

प्रकाशनीय. । घृतस्यनामगुह्यं यदस्तितदपिजिह्वास्थाननिमित्तं देवानांकिमुतसाक्षाद्धोमः । अथास्यघृतकीर्त्तावेवाग्निर्वैश्वानरो जज्वालेत्येतदभिप्रायं वचनम् । अमृतत्वस्यचनाभिः नहन यजमानानाम् अतोग्निचिद्भि र्हूयतेस्तूयतेच ॥ ८८ ॥ वयनाम । यतोनामोच्चारण मपिमियन्देवाना मतो वयंनामप्रब्रवाम घृतस्यअस्मिन्यज्ञे । धारयामचयज्ञंनमोभिः हविर्भिः । विब्ब

* धारयोम योजाव सचस्व नुद सोपुजयतोरुष्य रचयज पच्छमत्सथ गायता तुयेन नकारं एतेक्रस्वा नकारंप्रत्ययेदीर्घाम पद्यते इति सूत्रेण धारयामानमोभिरि तावदीर्घ प्रा॰ अ॰ ३ । सू॰ १०८ ।

उपस्थणाच्चैतत् स्तोत्रं ब्रह्माऽऽर्त्विक् शस्यमानम् । यथाचतुःश्रृङ्गःयज्ञः । ऋत्विजोऽस्यश्रृङ्गाणि । अवमेतृउद्गिरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायम् गौरः गौरवर्णः एततृष्टतम् ॥ ९० ॥ चत्वारिश्रृङ्गाः । चतुःश्रृङ्गोवमौदित्युक्ता अधुनाचतुःश्रृंगंयज्ञरूपशब्दं वृषभंप्रतिपादयितुमाह । यस्यास्यचत्वारिश्रृङ्गाणि । ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्याख्यानि यस्यचास्यत्रयः पादाः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । द्वस्याचास्यद्वेशीर्षे हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये । यस्यचास्यसप्तहस्ता सप्तहोतारोहस्ताद्रव्याभ्रियन्ते । यद्वा सप्त-

हौरऽएतत् ॥ ९० ॥ चत्वारिश्रृङ्गा ॥ चत्वारिश्रृङ्गात्त्रयोऽअस्यपादा द्वेशीर्षेसप्तहस्तासोऽअस्य ॥ त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोम

च्छन्दांसिहस्ताद्रव । यश्चत्रिधात्रिः प्रकारं संवद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनैः । वृषभोवर्षिता । रोरवीति शब्दं । अत्यर्थंशब्दंकरोति । सोयंमहोदेवः महोदेवोमहान्देवः हिरण्यगर्भस्तंवपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणांशरीरभूतः । मर्त्यान्मनुष्यान् आविशति । शब्दग्रामोवाभिधेयः । चत्वारिश्रृंगाणिनामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयोस्यपादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः । द्वेशीर्षेनामाख्याते । सप्तहस्ताः सप्तविभक्तयः । त्रिधाबद्धः एकव-

चनद्विवचनबङ्गवचनैः। वृषभङ्गवामपोदन्यानिशास्त्रा स्वधः पदीकृत्यरोरवीति । यउक्तगुणः सोयमहान्देवोमर्त्यान् आविवेशतिप्रतिपादयति ॥ ९१ ॥ त्रिधाहितम्। अन्नपरिणामभूतं यथा-घृतं तथाविधानिहितं स्थापितमेषुलोकेषु। पणिभिः सुरैः। गुह्यमान गुप्यमानम्। गवि-देशः घृतम् अन्वविन्दन् आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः। यत् तस्यघृतस्य इन्द्रः एकं भागंजजान

त्यारं ॥ आविवेश ॥ ९१ ॥ त्रिधाहितम् ॥ त्रिधाहितम्पणिभिर्गुह्य मानङ्गविदेवासोघृतमन्वविन्दन् ॥ इन्द्रऽएकुंसूर्य्यऽएकञ्जजानवे नादेकंस्वधयानिष्टतक्षुः ॥ ९२ ॥ एताऽअर्षन्ति ॥ एताअर्षन्तिहृ

जनयति। तेवाएते आहुतीहुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जन-कत्वं दर्शयति। सूर्यएक भागंजनयति। तेततउत्क्रामतः तेदिवमाविशन्त इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य-जनकत्वं दर्शयति। वेनात् अग्नेर्यज्ञसाधनभूतात् एकंभागंस्वधयान्नेनाहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तः द्विजातयः। यस्ततः पुनोजायतेसलोकः प्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

एताअर्षन्ति। ऊर्मयः याएतावाच! अर्पन्तिउद्गच्छन्ति। हृद्यात् समुद्रात् अन्तोदकाल्लुतादेव। तायायात्म्यचिन्तन सन्तानगर्भान्निगमनिरुक्त निघंटुव्याकरण शिक्षाच्छन्दोभिः परिपूरिताः शब्दव्रजाः। बहुगतयोवक्तव्याः। याश्चैताअर्षन्त्या रिपुणाः कुतार्किक इन्द्रशत्रु संघातेन। नावचक्षे नापवदितुं शक्याः। ताः घृतस्यैवधारा देवानांहृप्तिकराः। अभिचाकशीमि। अह-मभिगच्छामि। हिरण्यमयश्च वेतसोग्निः मध्येआसांवाग्व्यक्तीनांविद्यमानं चाकशीमि। अह-

द्यात्समुद्राच्छतव्रंजारिपुणानावचक्षे॥ घृतस्यधाराऽअभिचाकशीमि हिरण्ययोवेतसोमध्यऽआसाम्॥ ९३॥ सम्यक्स्रवन्ति॥ सरितो

मभिशासयामि। हिरण्मयोवेतसोग्नि राहवनीयाख्यः। मध्येआसांवाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाक-शीमि। अग्निर्हिवाचामधिष्ठात्रीदेवता। यद्वा घृतस्यधारा एवोच्यन्ते। याएताअर्षन्तिगच्छन्ति हृद्यात्समुद्रात्। हृदयेनहि संकल्प्यपश्चात् यजंतेताएवमुच्यन्ते। शतव्रजावहुगतयः। याश्चै-तारिपुणा शत्रुणायज्ञपरिपन्थिना नावचक्षे नावदृष्टुंशक्यन्ते ताः घृतस्यधारा अहमभिचा-कशीमिपश्यामि। यश्चायंहिरण्मय योवेतसोग्निराहवनीयाख्यो मध्येआसांव्यवतिष्ठति तम-

प्यर्हपश्यामि । याथात्म्यतोहन्द्रव्यं देवताञ्च पश्यामीत्युक्तंभवति ॥ ६३ ॥ सम्यक् । याएताःसाधुस्र वन्ति सरितोनधेनाः नद्यइवानवच्छिन्नोदक सन्तानप्रवद्धाः । धेनावाचः धेनादृतिवाग्नामसुपठितम् । अन्तर्हृदामनसा पूयमानाः अन्तर्व्यवस्थितेन हृदयेन परिपश्यानो येनमनसाचपूयमानाः विविच्यमाना शब्ददोषेभ्यः । ताअग्निमेवस्रवन्तीतिशेषः । येचैतेअर्षन्ति गच्छन्ति ऊर्मयः संघाता

नधेनाऽअन्तर्हृदामनसापूयमानाः ॥ एतेऽअर्षन्त्यूर्मयोघृतस्यमृगाऽइवक्षिपणोरीषमाणाः ॥ ९४ ॥ सिन्धोरिवप्राध्वने ॥ सिन्धोरिवप्राध्वनेशूघनासोवातप्रमियःपतयन्तियह्वाः ॥ घृतस्यधाराऽअरु

घृतस्य स्रुक्परिभ्रष्टा मृगाइवक्षिपणोः व्याधात् ईषमाणाः मपलायमानाः । तेप्यग्निमप्राप्नुवन्तीतिशेषः । एतदुक्तम्भवति । श्रुतिश्चद्रव्यवाग्न्यर्थमेव ॥ ९४ ॥ सिन्धोरिव । याएताः सिन्धोरिवनद्याः प्राध्वने प्रगतोध्वा प्राध्वःमहोदकप्रपातः तस्मिन्महोदकप्रपाते शूघनासः शूघ्रइति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गत्यर्थस्य घनः क्षिप्रगमनाः वातप्रमियः तरङ्गवीयः पतयन्ति । स्वार्थेणच

प्रपतन्ति । यह्वाः महत्यः । सुक्सुखात्परिभ्रष्टाः घृतस्यधाराः ताश्चपतन्तीरभ्यात्यग्निः । काष्ठेवेत्यतआह । अरुषोनवाजी । नकारउपमार्थीयः । यथा अरोचने जात्यादिभि रुत्कृष्टो वाजीवेजनवान् अश्वः । पुनरप्यश्वंविशिनष्टि । काष्ठाभिन्दन् । अजरंतान् विदारयन् ।

घोनवाजीकाष्ठाभिन्दन्नूर्म्मिभिःपिन्वमानः ॥ ९५ ॥ अभिप्रवन्त ॥
अभीप्रवन्तसमनेवयोषाःकल्ल्याण्यः * स्मयमानासोऽअग्निम् ॥

ऊर्मिभिः पिन्वमानः । आज्यन्तविभेदनप्रयोगाचम्वेदोदकोर्मिभिः पिन्वमानः । प्रस्विन्नभूमिम् । यथैतद्गुणविशिष्टोश्वोप्नाति एवमग्निरप्यश्नातीतिवाक्यार्थः । ननु हीनोपमानमग्नेरश्वः ज्यायांस्तत्र गुणोभिप्रेतः इतिपरिहृतं यास्केन ॥ ९५ ॥ अभिप्रवन्त । अभिनमन्तयो–

* अयोगवाहो विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति । पाणिनीय शिक्षायामुक्तत्वादेकमात्रिकसाम्ये एकमात्रिको विसर्ग प्राप्तः परन्तु स्थानत्रेन विभाग कृत पाणिनिनानतूच्चारणत्वेन उच्चारण तु विसर्गमात्र नान्तरीयकार्द्धमात्राकालापेक्षया किञ्चिदधिकमवसानं कृत्वाऽग्रिमवर्णोच्चारणं कार्यमित्यादोष अत्रापि कश्च न विशेष उक्तो महर्षिणा भगवता योगियाज्ञवल्क्येन । ऊर्ध्वं च पाश्र यथोप्मा अधःच पाश्र यो भवेत् एकैकामुरकजिह्वोर करिते तूभयं क्षिपेत् द्विमात्रिके भवेदेका मात्रिके

यन्ति प्रह्वीभवन्ति। कापुनस्ताः। घृतस्यधाराः। कमभिप्रह्वीभवन्ति। अग्निम्। कट-मिव। समानमनस्काइवयोषाः। एकभर्तारंप्रति संगतमनसः। कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः। स्मयमानाः। स्मितईषद्धसने। ईषद्धसमानाः। समिधः समिन्धनाः। इत्थंभूताधाराअग्नि-मभिप्रह्वीभूय। ततस्तमेवाग्निं नसन्त। नसतिरापोतिकर्मावा नमतिकर्मावा। व्याप्नुवन्ति।

घृतस्यधाराऽसुमिधोनसन्तुताजुषाणोहर्यतिजातवेदाः॥ ९६ ॥ कुन्याऽइवव्वहुतुम्॥ कुन्न्याऽइवव्वहुतुमेतवाऽउँऽअञ्ज्यञ्जानाऽअभि

ताश्चधाराः जुषाणः हर्यतिजातवेदाः। हर्यतिः प्रेप्साकर्मा। प्रेप्सतिप्रतिकामयते। नास्य-ग्रहणं शक्तिपरिहाणमस्तीत्यभिप्रायः। जातप्रज्ञानोग्निः॥ ९६॥ कन्याइव। याएताः कन्या-इव नवपरिणीताइव। वहतुम् वोढारं भर्तारम्। एतवै। एतुगमनाय। अञ्जिप्रजननम्। अञ्जनाव्यक्तं कुर्वाणाः। अभिचाकशीमि अभिपश्यामि। ताः घृतस्यधाराः यवसोमाभिषूयते

तूभय चिवेत् स्वरित यकारोल्किचिद्यकारसह सयुतम् तत्रोभयोपि विजानीयाभिचेप उभयोरपि कर्त्तव्यस्तूभयो. चेप वायव्यै-रिति दर्शनम्। जातेर च स्वरिते चैव यकारो यत्र दृश्यते। कर्त्तव्यस्तूभयो चेपा सदस्यैरितिनिदर्सनम्।

यत्रचसौत्रामण्याख्यो यज्ञस्तायते अभितपवन्ते । तत्रनवेत्यर्थः । अभितश्चन्ते अभिगच्छन्ति यज्ञसहचरिताघृतस्यधारा इत्यभिप्रायः ॥ ९७ ॥ अभ्यर्षत । हेदेवाअभ्यर्षत अभ्यागच्छत । एतांसुष्टुतिम् शोभनांस्तुतिम् । एतं चगव्यमाजिम् गोविकारैर्घृतैर्जनितंगव्यम् आजिमाजनमभ्यागच्छत । अभ्यागत्यच अस्मासु भद्राभद्राणि द्रविणानिधनानि । धत्तस्थापयत दत्तवा

चाकशीमि ॥ यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा ऽअभितः पवन्ते ॥ ९७ ॥ अभ्यर्षत ॥ सुष्टुतिङ्गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ॥ इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ९८ ॥ धामन्ते ॥ धामन्ते विश्वम्भुवनमधिश्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि ॥ अपा

मित्यर्थः । इमयज्ञंनयत तत्र देवादेवत्वं नः अस्माकम् अस्माभियोदेवलोकोजितइत्यर्थः । याश्चैताघृतस्यधारामधुमत्पवन्ते मधुसंयुक्ताःपवन्ते ताभ्यामज्जितंलोकम् नयतेत्यनुवर्तते ॥ ९८ ॥ धामन्ते । तत्र आहुतिपरिणामभूत मिदंजगत् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् मन्यमानआह । धाम

धामानिविभूत्यांतेतव विश्वंभुवन भूतजातमधिश्रितम् अध्याश्रितम् यच्चान्तः समुद्रे समुद्रस्य-मध्ये किञ्चित् यच्चआयुपि किञ्चदपि धामानितव अधिश्रित मित्यनुवर्तते । यतएवम् । अतस्त्वां-ब्रवीमि । अपामनीके सुखेवर्तमानो यजमानैराहूतः । समिथेसंग्रामेच पणिभिः सहवर्तमा-

मनीकेसमिथेयऽआभृतस्तमश्यामुमधुमन्तन्तऽऊर्म्मिम् ॥९९॥ [१३]

इतिसंहितायांदीर्घपाठेसप्तदशोध्यायः १७ ॥

नोय जमिराहूतः । तदुक्तम पणिभिर्गुह्यमानमिति । तम् अश्याम: भजयाम: । व्याप्नुयामवा मधुमन्तम् रसवन्तम् तेतवसम्बन्धिनम् हेइत ऋविः परिणामिनोरसस्य वयंभोक्तारोभवेम । देवत्वं माप्नुयामेति वक्रोन्त्याप्राथ्यते ॥ ९९ ॥

इतिउव्वटकृतौमन्त्रभाष्येसप्तदशोध्यायः १७ ॥

(१) इतउत्तरं वसोर्धारिकाणि यजूंषि सप्तविंशतिकण्डिकाः । (२) वाजश्चमे वाजःअन्नञ्चमे । प्रसवःअन्नदानविषयाभ्यनुज्ञादीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिश्चमे प्रसितिश्चमे प्रयतनं प्रयतिःआज्ञा

* व्वाजंश्चच ॥ मेप्रसुवश्चचंमेप्रयंतिश्चचमेप्रसिंतिश्चचमेधीतिश्चचं

प्रसयनं प्रसितिः । तन्तुर्वीजालंवा तेनचावबन्धनं स्वे४उपलक्ष्यते । धीतिश्चमेक्रतुश्चमे । ध्यैचि-न्तायाम् । तस्यधीतिःसंप्रसारणंछान्दसम् । क्रतुःसंकल्पः संस्कारोवा स्वरश्चमेश्लोकश्चमे ।

(१) सप्तदशेऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ता इदानीमष्टादशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

(२) का० वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतं० सन्ततं यजमानोऽरण्येनूचां ऽग्निप्राप्तं वाजश्च मइतष्टानुवाकेन षस्यार्थं । ततो यजमान आज्यं सस्कताय्यपरिमाणया महतौदुम्बर्या स्रुचा महता स्रुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्ये नूचं पुरोडाशे तदुपरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसोर्धारासञ्ज्ञामाहुतिं जुहोति । इतोऽग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्या-दिहोममन्त्रारम्भ कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवेट्स्वाहान्तैरेकोनत्रिं शत्कण्डिकात्मकैः ।

* वाज सत्यमूर्च्चंचतुष्काश्वश्वा त्रिस्रिकावर्ठ०शु पचैकाचतस्रोवाजायद्दे वाजस्यन्वष्टा इतापट्वयो दग्याग्नियुनज्मीससयदाक् ताद्यार्वं इतगायदशकौतयोदशसमसप्ति ।

साधुशब्दःस्वरः श्लोकःगद्यपद्यबन्धः । श्रवश्चमेश्रुतिश्चमे श्रवोवेदोमंत्राः । श्रुतिर्ब्राह्मणम् । ज्योतिश्चमेस्वश्चमे । ज्योतिरादित्यादिः स्वर्द्युलोकादि । द्वौद्वौकामौसंयुनक्ति अव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौसंयुज्यादेवमितिश्रुतिः । द्वौद्वौकामावभिरूपौ संयुनक्ति । चकारेणसमुच्चिनोति अव्यवच्छेदाय अनुपक्षयाय । यथा कश्चिद्द्विजोतिर्व्योकसौसंयुज्यात् । ओकइतिनिवासनाम ।

मेक्रतुश्चमेस्वरश्चमेश्लोकश्चमेश्रवश्चमेश्रुतिश्चमेज्योतिश्चमेस्वश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १ ॥ प्राणश्चमे ॥ मेपानश्चमे

विगत ओकोगृहं ययोःकुमारीकुमारयोःतौव्योकसौ नानागृहनिवासिनौ संयुज्यात् तयोर्विवाहंकुर्यात् । एवं चकारेण समुच्चिनोति । यज्ञेनकल्पन्ताम् वाजप्रभृतीनिचकार समुच्चितानि मम यज्ञेनकल्पन्तां समर्थाभवन्तु । यज्ञोग्निंतर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तुवा । अनेनचत्वामोणाम्यनेनच अनेनचत्वाअभिषिञ्चाम्यनेनचेत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेणव्याख्यातम् । अथोद्दन्द्वमे देहीदंचम इत्यस्याःश्रुते रभिप्रायेण व्याख्यास्यामः । वाजप्रभृतीनि चशब्दसमुच्चितानि मम यज्ञ-

नानेनक्तानि भवन्तु यज्ञोसम्यमेतेषां दाताभवत्वित्यर्थः । एवमस्माभि र्दिङ्मात्रप्रदर्शनं

व्यानश्चमेसुश्चमेचित्तञ्चमऽआधीतञ्चमेव्वाक्च मेमनश्चमेचक्षुश्च मेश्श्रोत्रञ्चमेदक्षश्चमेबलञ्चमेयुज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २ ॥ ओजश्च मेसहश्चमऽआत्माचमेतनूश्चमेशर्म्मचमेव्वर्म्मचमेङ्गानिचमेस्थीनि चमेपरूᳪषिचमेशरीराणिचमऽआयुश्चमेजराचमेयुज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ३ ॥ ज्यैष्ठ्यञ्च ॥ मऽआधिपत्यञ्चमेमन्युश्चमेभामश्चमेमश्च मेम्भश्चमेजेमाचमेमहिमाचमेव्वरिमाचमेप्रथिमाचमेव्वर्षिमाचमेद्रा

कृतंमंत्रव्याख्यायाः ॥ ११ (१) २ । २ ॥

(१) प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपान· अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमात्रवायुः । चित्त मानसः सङ्कल्पः । आधीत बाह्यविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ।

घिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥ सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥५॥ ऋतं च मे ऽमृतं च मे ऽयक्ष्मं च मे ऽनामयच्च मे जीवा

सुगमव्याख्यानम् । (१) ४ । (२) ५ ।

(१) ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम् । मन्यु मानस कोप । भामोऽधिक्षेपादि लिङ्गको बाह्य कोप । न मीयत इत्यम अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्भ शीतमधुर जलम् । जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्व सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भाव प्रथिमा स्वकुलैश्वर्यादिविस्तार । वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् । [illegible] प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धि । विद्यादिगुणैरुत्कर्ष । एते मे कल्पन्ताम् ।

(२) सत्य यथार्थभाषित्वम् । श्रद्धापरलोकविश्वास । जगत् जङ्गम गवादि । धन कनकादि विश्व स्थावरम् । मह दीप्ति । क्रीडा अक्षद्यूतादि । मोद क्रीडादर्शनजो हर्ष । जात पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाण भविष्यदपत्यम् । सूक्तम् ऋक्समूह । सुकृतम् ऋक्पाठजन्य शुभादृष्टम् । एते कल्पन्ताम् ।

तुश्चमे दीर्घायुत्वञ्चमेनमित्रञ्चमेभयञ्चमेसुखञ्चमेशयनञ्च मेसूषाश्चमेसुदिनञ्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ६ ॥ यन्ताचं ॥ मेध मेसूषाश्चमेसुदिनञ्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ६ ॥ यन्ताचमेधर्ताचमे क्षेमश्चमे धृतिश्चमे विश्वञ्चमे महश्चमेसंविच्चमेज्ञात्रञ्चमे सूश्चमेप्रसूश्चमेसीरञ्चमे लयश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ७॥ श्चमे मयश्चमेप्रियञ्चमेनुकामश्चमेकामश्चमे

सुगमव्याख्यानम् । (१) ६ । (२) ७ ।

(१) ऋतं यज्ञादिकर्म। अमृतं यत्फलभूतं स्वर्गादि। यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः। आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम्। दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्सलोपः आयुरदन्तो वा। अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम्। भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम्। सुखमानन्दः शयनं संस्कृता शय्या। सुषाः शोभन उषाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः। सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम्। एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु।

(२) यन्ताश्वादेर्नियन्ता। धर्ता पोषकः पित्रादि। क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः। धृतिः धैर्य्यमापत्स्वपि स्थिरचि-

मेसौमनसश्च मे भगंश्चमे द्रविणञ्चमेभद्रञ्च मे श्रेयंश्चमे व्वसीं यश्चमे यशंश्चमे यज्ञेनंकल्पन्ताम्॥८॥[७] ऊर्क्चं॥ मेसूनृतांचमे पयंश्चमेरसंश्चमेघृतञ्चमेमधुंचमेसग्ग्धिंश्चमेसपीतिश्चमेकृषिश्चं मेव्वृष्टिंश्चमेजैत्रंञ्चमऽऔद्भिंद्यञ्चमेयज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥ ९ ॥ रुयिश्चं ॥ मेरायंश्चमेपुष्टञ्चं मेपुष्टिंश्चमेव्विभुचंमेप्रभुञ्चंमेपूर्णञ्चं मेपूर्णंतं

सुगमव्याख्यानम् । (१) ८ । ९ ॥

त्सवम । विघ्नं सर्वानुकूल्यम् । मह पूजा । संविद्दयालादिज्ञानम । प्रातुर्भावो ज्ञात्म विज्ञानसामर्थ्यम । सू पुत्रादि मेरणसामर्थ्यम् । प्रसू पुत्रोत्पत्यादिसामर्थ्यम । सीर हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्ति । लय कृषिप्रतिबन्धनिवृत्ति ।

(१) शमैहिक सुखम् । मय आमुष्मिक सुखम । प्रिय प्रीत्युत्पादका वस्तु । आनुकाम्यत इत्यनुकाम अनुकूलयत्नसाध्य पदार्थ । काम विषयभोगजनित सुखम । सुमनसो भाव सौमनस मन स्वास्थ्यकरो बन्धुवर्ग । भग सौभाग्यम द्रविण धनम भद्रमैहिक कल्याणम । श्रेय पारलौकिकम् । वसतीति वस्तृ अतिशयेन वस्तृ वसीय तुरिष्ठेमेय स्विति तृचो लोप निवासयोग्यो वसुमान गृहादि । यश कीर्त्ति । ऐते कल्पन्ताम ।

रश्चमेकृयंवञ्चमेद्दितंच मेन्नंचमेक्षुच्चमेयज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥१०॥ वि
तंच ॥ मेवेद्यंच मेभूतंच मेभविष्यच्चमेसुगंच मेसुपत्थ्यंच म ऽऋद्धंच मऽऋद्धि
श्चमेक्लृप्तंच मेक्लृप्तिश्चमेमतिश्चमेसुमतिश्चमेयज्ञेनंकल्पन्ताम्॥११॥
व्रीहयश्च ॥ मेयवाश्चमेमाषाश्चमेतिलाश्चमेमुद्गाश्चमेखल्वाश्चमेप्रियङ्ग
वश्चमेणवश्चमेश्यामाकाश्चमेनीवाराश्चमेगोधूमाश्चमेमसूराश्चमेयज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥ [४] अश्मा च ॥ मेमृत्तिकाचमेगिरयश्चमेपर्व्व
ताश्चमेसिकताश्चमेव्वनस्पतयश्चमेहिरण्यंचमेयश्चमेश्यामंचमेलोहं
चंमेसीसंचमेत्रपुंचमेयज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥ १३ ॥ अग्निश्च ॥ मऽआ

पं॑श्चमे वी॒रुध॑श्चम॒ऽओष॑धयश्चमे कृष्टप॒च्याश्च॑मे कृष्टप॒च्याश्च॑मे ग्रा॒म्याश्च॑मे प॒शव॑ऽआर॒ण्याश्च॑मे वि॒त्तञ्च॑मे वित्ति॑श्च मे भू॒तञ्च॑मे भूति॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥ वसु॑ च ॥ मे व॒सति॑श्च मे कर्म॑ च मे श॒क्तिश्च॒ मेऽर्थ॑श्च म॒ऽएम॑श्च मऽइ॒त्या च॑ मे॒ गति॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥ [३] अ॒ग्निश्च॑ ॥ मऽइन्द्र॑श्च मे॒ सोम॑श्च म॒ऽइन्द्र॑श्च

सुगमव्याख्यानम् । (१) १४ । (२) १५ ॥

(१) अग्नि पृथिवीस्थो वह्नि । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुध गुल्मा । ओषधय फलपाकान्ता कृष्टपच्या कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्या राजसूयसूयत्यादिना क्यवन्तो निपात भूमिकर्षणबीजवापादिकर्म निष्पाद्या ओषधय । तद्विपरीता अकृष्टपच्या स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुकादय । ग्राम्या ग्रामे भवा पशव गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादय । आरण्या अरण्ये भवा पशव हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादय । वित्त पूर्वलब्धम् । वित्ति भाविलाभ । भूत जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ।

(२) वसु धन गवादिकम् । वसतिर्वासस्थान गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषित पदार्थ एम ईयत इतीम एतीमं प्रताय प्राप्तव्योऽर्थ । इत्या भावे क्यप अयनमिष्टप्राप्त्युपाय गतिरिष्टप्राप्ति । एते कल्पन्ताम् ।

मेसविताचंमुऽइन्द्रंश्चमेसरंस्वतीचमु ऽ इन्द्रंश्चमेपूषाचंमुऽइन्द्रंश्च मेबृहस्पतिंश्चमुऽइन्द्रंश्चमंयुज्ञेनकल्पन्ताम् ॥१६॥ मित्रश्चं ॥ मुऽइन्द्रंश्चमेवरुंणश्चमुऽइन्द्रंश्चमेधाताचंमुऽइन्द्रंश्च मेत्वष्टांचमुऽ इन्द्रंश्चमेमरुतंश्चमु ऽ इन्द्रंश्चमेविश्वेचमेदेवाऽइन्द्रंश्चमेयुज्ञे नं कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥ पृथिवीचं ॥ मुऽइन्द्रंश्चमे न्तरिंक्षञ्चमुऽइन्द्र श्चमेद्यौश्चंमुऽइन्द्रंश्चमेसमांश्चमुऽइन्द्रंश्चमेनक्षंत्राणिचमुऽइन्द्रं

अथाहैन्द्राणि जुहोति। अर्द्ध इन्द्रः अर्द्धे अन्येदेवाः। अग्निश्चमइन्द्रश्चम इति ॥ (१) १६। (२) १७।

(१) अथार्धेन्द्राणि जुहोति अर्धं स्येन्द्रदेवतात्वादर्धस्य नानादेवतात्वात्। अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतय प्रसिद्धा ते समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते। यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थो कार्या एवमर्थोऽपि कण्डिकाद्वये एतेकल्पन्ताम्.।
(२) मित्रवरुणधातृत्वष्टृ मरुद्भिर्वेदेवा प्रसिद्धा प्रतीकमिन्द्र। एते कल्पन्ताम्।

श्च मे दिशश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥ [२] अꣳशु

श्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च मऽउपाꣳशुश्च मेऽन्तर्याम

श्च मऽऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च मऽआश्विनश्च मे प्रतिप्रस्था

नश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥ आग्रयण

श्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च मऽऐन्द्राग्न

अथ ग्रहान् जुहोति । अꣳशुश्च मइति । (१) १८ । (२) १९ ॥

(१) पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्लोकाम्, समावर्षाभिष्ठात्री देवता । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिश प्रागाद्या । एते कल्पन्ताम् ।

(२) अथ ग्रहान् जुहोति चतुष्कालाये ग्रहहोममन्त्रा । अꣳश्वादय सोमग्रहविशेषा सोमप्रकरणे प्रसिद्धा' अदाभ्यस्यैव ग्रह श्रमाणत्वदशायां पृथक्कृतस्य ग्रहणं रश्मिशब्दे निर्देश रश्मीनां तद्ग्रहणं साधनत्वात अक्षो रूपे सूर्य्यस्य रश्मिषु इति मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षित तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुते । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षित द्विदेवत्या: सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धा ।

ग्नश्चमेमहावैश्वदेवश्चमेमरुत्वतीयाश्चमेनिष्केवल्यश्चमेसा
वित्रश्चमेसारस्वतश्चमेपात्नीवतश्चमेहारियोजनश्चमेयज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २० ॥ स्रुचश्च ॥ मेचमसाश्चमेवायव्यानिचमेद्रोणकल
शश्चमेग्रावाणश्चमेऽधिषवणेचमेपूतभृच्चमऽआधवनीयश्चमेवेदिश्चमेब
र्हिश्चमेऽवभृथश्चमेस्वगाकारश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २१ ॥ अग्निश्च ॥

सुगमव्याख्यानम् । (१) २० । (२) १२ ॥

(१) याग्नो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः. महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः। ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणादस्यायां वैश्वानरसूक्तप ठात्तद्गणापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते। मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीय कुण्डमरुत्वतीयश्चेति। अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात्।

(२) स्रुचो जुह्वादयः चमसानि ग्रहपात्राणि। वायव्यानि पात्रविशेषाः। अधिषवणे काष्ठफलके। पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ। स्वगाकारः शंय्वाकः तेन यथास्व देवतानां हविरङ्गीकारात्। प्रसिद्धमन्यत्। एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्ताम्।

मेघुर्म्मश्चमेऽर्क्क श्चमे सूर्य्यश्चमे प्राणश्चमेऽश्वमेधश्चमे पृथिवीचमेऽदितिश्च

मेदितिश्चमे द्यौश्चमेऽङ्गुलयः शक्करयो दिशश्चमे युज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥२२॥

व्व्रतञ्च ॥ मऽऋतवश्चमे तपश्चमे संव्वत्सरश्चमेऽहोरात्रेऽऊर्व्वष्ठीवे बृह

द्रथन्तरेचमेयुज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥ २३ ॥ [५] एकाच ॥ मेतिस्रश्चमे

(१) २२। (२)।२३॥ अथेताना् यज्ञक्रतून् जुहोति । (३) एकाचमे

(१) कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः। अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोताग्निय म इति श्रुतेः अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा घर्मः प्रवर्ग्यः। इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः। सौर्य चरुमिति विहितः सूर्यः। प्राणो गवामयनम्। अश्वमेधः प्रसिद्ध । इयि व्यदितिदितिदिवो देवताविशेषाः। अङ्गुलयः विराटपुरुषावयवाः। शक्करयः शक्तयः। दिशः प्राचाद्याः यज्ञेन कल्पन्ताम्।

(२) व्रतं नियमः। ऋतवो वसन्तादयः। तपः कृच्छ्रं चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्रभवादि । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे दिननिशे। ऊरू चाष्ठीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्ठीवे अवयवविशेषौ अचतुरेति निपातः। बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी। एतानि कल्पन्ताम्।

(३) अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः। अथायुजस्तोमान् जुहोतीति श्रुतेः। एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादा

तिस्रश्चम इति ॥ २४ ॥ अथयुग्मतोजुहोति। (१) चतस्रश्चमेऽष्टौचमइति। पूर्वंपूर्वमुत्तरेण सं-

मेतिस्रश्चमेपञ्चचमेपञ्चचमेसप्तचमेसप्तचमेनवचमेनवचमऽएका

दशचमऽएकादशचमेत्रयोदशचमेत्रयोदशचमेपञ्चदशचमेपञ्चदशच

मेसप्तदशचमेसप्तदशचमेनवदशचमेनवदशचमऽएकविंशतिश्चम

ऽएकविंशतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमेपञ्चविं

शतिश्चमेपञ्चविंशतिश्चमेसप्तविंशतिश्चमेसप्तविंशतिश्च

मेनवविंशतिश्चमेनवविंशतिश्चमऽएकत्रिंशच्चमऽएकत्रिंशच्च

मेत्रयस्त्रिंशच्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥२४॥ चतस्रश्च॥ मेऽष्टौचमेऽष्टौच

यचतुर्थं विहाय परित्यक्तसमसंख्याकेनात्तविषमसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमान् जुहुयादित्यर्थः। आदरातिशयद्योतनार्थां सर्वत्र पुनरुक्तिः। अयुग्मस्तोमहोमे सर्वकामावाप्तिः। तथाच श्रुतिः एतद्वै देवाः सर्वान् कामानाप्नायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायन्तथैवैतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्नायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि।

वभाति । यथाहृच्चरोह न्नुत्तरामुत्तरांशाखां समालंभरोहेत्ताहृक् । विरुक्ताया: प्रयोजन मां-

मेद्वादंशश्चमेद्वादंशश्चमेषोडंशश्चमेषोडंशमेव्विꣳशतिश्चंमेव्विꣳशतिश्चंमे
चतुंर्व्विꣳशतिश्चमेचतुंर्व्विꣳशतिश्चमेष्टाविꣳशतिश्चमेष्टाव्विꣳशति
मेद्वातिꣳशश्चमेद्वातिꣳशश्चमेषट्त्रिꣳशश्चमेषट्त्रिꣳशश्चमेचत्वारिꣳ
शश्चंमेचत्वारिꣳशश्चंमेचतुंश्चत्वारिꣳशश्चमेचतुंश्चत्वारिꣳशश्चमे
ष्टाचंत्वारिꣳशश्चमेयज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥२५॥ च्यविंश्च ॥ मेत्र्यवीचंमे
दित्यवाट्चंमेदित्यौहीचंमेपञ्चाविश्चमेपञ्चावीचंमेत्रिवत्सश्चंमेत्रि

(१) एकाद्यकया युग्मस्तोमान् जुहोति । अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च म इति प्रथम चतस्र इत्येता सख्यामा-
दाय चतुरुत्तरत्वेन स्थितान् युग्मान् स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान् जुहुयादित्यर्थः । तत्फल स्वर्गप्राप्त एतद्वै छन्दा-
ꣳस्ययुज्यान्यातयामा वा अयुज स्तोमायुग्मभिर्वयꣳ स्तोमैः स्वर्गं लोकमायेति तथैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमै स्वर्गं लोक-
मेतीति श्रुते । पूर्वं पूर्वमुत्तरेण सम्बध्नाति वृक्षारोहणवत् । तथाच श्रुति पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण सयुनक्ति यथा वृक्ष
रोहन्नुत्तरामुत्तराꣳ शाखाꣳ समालभ्या ꣳरोहेत्तादृगदिति । अत्रोक्ता सख्या सख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ।

वृत्स।चं मेतुर्य्यवाट् चंमेतुर्य्यौहीचंमेयुज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥ २६ ॥ पृष्ठुवा
ट् चं ॥ मेपष्ठौहीचंमऽउुक्षाचंमेव्वशाचंम ऽऋषभश्चमेव्वेहच्चमेनुड्वाँ
श्चमेधेनुश्चमेयुज्ञेनंकल्पन्ताम् ॥ २७ ॥ [४] व्वाजांयुस्वाहां ॥
प्प्रसुवायुस्वाहांपिजायुस्वाहाक्रतवेस्वाहाव्वसंवेस्वाहांहुर्प्पतंयेस्वाहा
ह्नेमुग्धायुस्वाहांमुग्धायंव्वैन ६ शिनायुस्वाहांव्विन् ६ शिनं ऽ आ
न्त्यायुनायुस्वाहान्त्यायभौवुनायुस्वाहाभुवंनस्युपतंयेस्वाहाधिंपतये
स्वाहांप्प्रजापतयेस्वाहा ॥ इयन्तेराणिमुत्रायंयुन्तासियमंनऽऊर्ज्जे
त्वावृष्ट्यैत्वाप्प्रजानान्त्वाधिंपत्याय ॥ २८ ॥ आयुर्य्युज्ञेनंकल्पता

इत्युति: ॥ २५ ॥ अथव्रमांसिज्होति । (२) अविशचमइति ॥ २६ । (१) २७ ॥ अथनामग्रहं जु-

होति । वाजायस्वाहा इति ॥ २८ ॥ अथकल्पान् जुहोति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति । आयुरादीनि ममयज्ञक्लृप्तानि भवन्तु । यज्ञश्च ममयज्ञेनैवक्लृप्तो भवतु नाहंयज्ञक्लृप्तौ

प्प्राणोयज्ञेनंकल्पतांचक्षुर्यज्ञेनंकल्पताᳬश्श्रोत्रंयज्ञेनंकल्पतांव्वाग्यज्ञेनंकल्पताम्मनोयज्ञेनंकल्पतामात्मायज्ञेनंकल्पताम्ब्रह्मायज्ञेनंकल्पताञ्ज्योतिर्यज्ञेनंकल्पताᳬ स्वर्यज्ञेनंकल्पताम्पृष्ठंयज्ञेनंकल्पतांयज्ञोयज्ञेनंकल्पताम्॥ स्तोमंश्चयजुश्चऋक्च सामंचबृहच्चरथन्तरञ्च ॥ स्वर्देवाऽअगन्मामृताऽअभूमप्प्रजापतेऽप्प्रजाऽअभूमव्वेट्स्वाहा ॥ २९ ॥ [२] व्वाजंस्यनु ॥ प्प्रंसवेमा·

ममर्थः । स्तोमश्चयजुश्च ऋक्चसामचबृहच्चरथन्तरञ्च यज्ञेन क्लृप्तानिभवन्त्वित्यनुषङ्गः । स्वर्देवाअगन्महेदेवाः स्वर्गंलोकंवयमगन्म । अमृताश्चभूताः प्रजापतेश्च प्रजाअभूमेति फलवचनम् ।

वेटस्वाहेति (१)होममन्त्र ॥२९॥ वाजप्रसवीयं जुहोति सप्तभिर्ऋग्भिः। वाजस्यनु व्याख्यातम्। ३०॥ विश्वेअद्य। वैश्वदेवी त्रिष्टुप् व्यवहितपदप्रायः। विश्वेअद्यमरुतः अद्यअग्निरिन्द्रावि आगमन्त्वि त्यनुषङ्गः। विश्वजुती। विश्वइति सर्वनाम सामान्यदेवता गणप्रतिपत्तिजनक मतस्तन्निराकांक्षी करणायविशिष्टो देवतागणा इहाध्याक्रियते। विश्वेच देवगणावसवो रुद्राआदित्या अद्य-

तरम्महीमदितिन्नामवचसाकरामहे ॥ यस्यामिदंव्विश्वम्भुवनमाविवेशतस्यान्नोदेवःसविताधर्मसाविषत् ॥ ३० ॥ व्विश्वेअद्य ॥ मरुतोव्विश्वऽऊतीव्विश्वेभवन्त्वग्नयःसमिद्धाः ॥ व्विश्वेनोदेवा

जतीजत्या अवनेनतर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु। तदागमनेनच विश्वेभवन्तु अग्नयः गार्हपत्यप्रभृतयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ताः। विश्वेदेवाश्च नोऽस्माकन अवसान्नेन हविर्लक्षणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु आगच्छन्तु तेषांच तुष्टाविश्व सर्ववसुद्रविणम्भूमि हिरण्यादि धनं वाजप्रधानञ्च अस्मे अस्माकमस्तु॥ यद्वान्यथा सम्बन्धः। विश्वेमरुतः अद्य आगच्छन्तु। विश्वेच

(१) व तीर्थाराहोममन्त्रा समाप्ता

देवगणा: ऊत्यानिमित्तभूतया आगमन्तु। विश्वेचदेवा अवसानिमित्तभूतेन आगमन्तु तदा गमनेनच विश्वेभवन्तु अग्नय: समिद्धा:। होमार्थंहि अग्नय: प्रज्वाल्यन्ते। ततोयागोत्तर-कालम्। विश्वमस्तुद्रविणं वाजोअस्मे॥ ३१॥ वाजोन:। अनुष्टुप् वाजदेवती। वाजोन्नोमाक सप्तप्रदिश: चतस्रोदिश: प्रकृष्टाश्च त्रयोलोका: सप्तप्रदिश: उक्ता:। चतस्रो वा

ऽअवआगमन्तुव्विश्वंमस्तुद्रविणंव्वाजोऽअस्मे॥ ३१॥ व्वाजोनः॥ सप्तप्रदिशश्चतस्रोवापरावतं÷॥ व्वाजोनोव्विश्वैर्देवैर्धनसाताविहावंतु॥ ३२॥ व्वाजोनः॥ व्वाजोनोऽअद्यप्रसुवातिदानंव्वाजोदे

परावत:। वोघव्द: समुच्चयार्थीय:। चतस्रश्च परावत:। परावच्छब्दो दूरवचन:। मह: जन: तप: सत्यमित्येतेलोका उच्यन्ते। तेहितान् लोकानतीत्यवर्तन्ते। आपूरयत्विति शेष:। किञ्च। वाज न: अस्मान् विश्वैर्देवै: सह धनसातौधनसम्भजनकाले प्राप्तेइहयज्ञे इहवालोके अव पालयतु॥ ३२॥ वाजोन:। हे अनुष्टुभौवाजदेवत्ये। वाज. न: अस्माकम् अद्यप्रसुवाति

अभ्यनुजानातुदानम् वाजश्चदेवान् ऋतुभिः कालैः सह कल्पयतु यथास्थानम् । वाजोहिमा-
सर्वंवीरञ्जजान । हिशब्दः समुच्चयार्थीयः । वाजश्चमांसर्ववीरं जनयतु । ततोविश्वाः आशाः
वाजपतिः सन् जयेयमित्याशीः ॥ ३३ ॥ वाज. पुरस्तात् । वाजः अन्नं पुरस्तात् अस्त्विति-

वार ॥ ऽऋतुभिं÷कल्पयाति ॥ व्वाजोहिमासर्व्वंवीरञ्जजानव्विश्श्वा
ऽआशाव्वाजंपतिर्ज्जयेयम् ॥ ३३ ॥ व्वाजं÷पुरस्तात् ॥ व्वाजं÷पुरस्तादु
तमंद्ध्यतोनोव्वाजोदेवान्हविषांव्वर्द्धयाति ॥ व्वाजोहिमासर्व्वंवीरञ्
कारसर्व्वाऽआशाव्वाजंपतिर्ब्भवेयम् ॥ ३४ ॥ सम्मा ॥ सृजामिपयंसा

वाक्यशेषः । उतमध्यतोनःअस्माक मस्तुवाजः । वाजश्च देवान्हविषावर्द्धयतु अस्माकम् वाज-
श्चमांसर्ववीरञ्च करोतु । ततः सर्वा आशादिशः वाजपतिः सन् भवेयम् दिग्पतांप्रार्थ्यते ॥ ३४ ॥
सम्मा । विराजौ आग्नेय्यौवासोहं वाजमिति तच्छब्दयोगात् यदोध्याहारः । संमासृजामि ।
मामाम् आत्मानं पयसारसेनपृथिव्याः सम्बन्धिना संसृजामि । संसृजामिचसामास् । आत्मा

नम । अद्भिःओषधीभिश्च । संसृष्टपयःप्रभृतिशरीरः । वाजं सनेयम् संभजेयम् । हेअग्ने त्वत्प्रसादात् । यद्वा अग्निरेवोच्यते । अस्य शादेशस्यमाशब्दस्यत्वाशब्द कृत्वायुक्ततरमेतत्व्याख्यानम् । योऽहं हेअग्नेसंसृजामित्वापयसापृथिव्याः संसृजामिचत्वामद्भिरोषधीभिश्च । होमाभिप्राय ससर्गं । सोऽहंवाजंसनेयमिति ॥ ३५ ॥ पयःपृथिव्याम् । विराट् अग्निरुच्यते ।

पृथिव्याऽ सम्मासृजाम्यद्भिरोषधीभिः ॥ सोऽहंवाजऽ सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥ पयंःपृथिव्याम् ॥ पयंःपृथिव्याम्पयऽओषधीषुपयोदिव्यन्तरिक्षेपयोधाः ॥ पयंस्वतीःप्रदिशंःसन्तुमह्यम् ॥ ३६ ॥ देव

हविर्वापयः पृथिव्यांधाःनिधेहि । पयश्चओषधीषुधा पयोदिविधाः । अन्तरिक्षेपयोधाः आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । किंच पयस्वतीः पयःसंयुक्ताः प्रदिशःदिशोविदिशश्च सन्तुभवन्तु मह्यम ॥ ३६ ॥ (१) अभिषिञ्चतियजमानम् । देवस्यत्वेतिव्याख्यातम् सरस्वत्यैवाचोयन्तु

(१) का० सु० भाष्य परिश्रितस्थक कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरतः शेषेऽस्य कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् चीरोदके वा वाजपेयिकानोति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकाममितरन्वारब्धो देवस्य त्वेति ।

यंत्रेण यमनेन अग्नेश्चसाम्राज्येन अभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥ (१) राष्ट्रभृतोजुहोति । द्वादशयजूंषि मनोभुवनस्पत इत्येतस्याःप्राक् ऋतापाडित्यादीनि । अग्निरुच्यते ऋतापाट् । ऋतंसत्यंस-हतीतिऋतापाड् । ऋतंसत्यंधामस्थानं यस्यसतथोक्तः । अग्निर्गन्धर्वः तस्यचाग्नेर्गन्धर्वस्य ओष-

स्त्वा ॥ सवितुःप्रसवे विश्वनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् ॥ सरं स्वत्यैवाचोयुन्तुर्यन्त्रेणाग्नेःसाम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥ [८] ऋताषाडृतधामा ॥ ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषं धयोप्सरसोमुदोनाम ॥ सनंऽइदम्ब्रह्मंक्षुत्रम्पातुतस्मैस्वाहा वाट्ताभ्यःस्वाहा ॥ ३८ ॥ सुठं०हितोविश्वसामा ॥ सूर्योगन्ध

योप्सरसः तासांचमुदःनाम । ओषधीभिर्हीदंसर्वंमोदत इतिमुदः । सोग्निर्गन्धर्वः नःअस्माकम् इदंब्रह्म इदंचक्षत्रंपातु । तस्मैस्वाहावाट् । ताभ्यश्चओषधीभ्यःस्वाहा ॥ ३८ ॥ सठं०हितो-

(१) का० द्वादशगृहीत विग्राहं जुहोतृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वं पूर्वो मन्त्रः ।

विश्वसामा। यःसूर्यःसंहितः एषह्यहोरात्रे संदधातीतिसंहितःसूर्यः। विश्वसामाएषह्येवसर्वं-साम तस्यमरीचयोऽप्सरसः। मरीचयस्तस्यैव। आयुवोनाम आयुवद्वह्निमरीचयः प्लव-न्तइत्यायुवः मिश्रयन्तइत्यर्थः। तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ३९ ॥ सुषुम्णःसूर्यरश्मिः। यःसुषुम्णःसु-

र्व्वस्तस्यमरीचयोऽप्सरसऽआयुवोनाम ॥ सनऽइदम्ब्रह्मक्षत्त्रम्पातु तस्मैस्वाहाव्वाट्ताब्भ्युःस्वाहा ॥ ३९ ॥ सुषुम्णःसूर्यरश्मिः ॥ सुषुम्णःसूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्व्वस्तस्यनक्षत्त्राण्यप्सरसोभेकुरयोनाम ॥ सनऽइदम्ब्रह्मक्षत्त्रम्पातुतस्मैस्वाहाव्वाट्ताब्भ्युःस्वाहा ॥ ४० ॥ इषिरोव्विश्वव्यचाः ॥ इषिरोव्विश्वव्यचाव्वातोग

यज्ञियः। सूर्यस्येवहिचन्द्रमसोरश्मयः। चन्द्रमागन्धर्वः तस्यनक्षत्राणि अप्सरसः। भेकुरयोनाम भाःहिनक्षत्राणि कुर्वन्तीतिभेकुरयो नक्षत्राणि। तुल्यमन्यत् ॥ ४० ॥ इषिरोविश्वव्यचाः। यदृषिरः

चिप्र: । द्रुपुगतौतस्यंद्रूपिर: विश्वव्यचा: सर्वतोगमन: । वातोगन्धर्व: तस्यापोअप्सरस ऊर्जो-
नाम । आपोवाऊर्ज: अद्भ्योह्यग्निर्जायते । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ४१ ॥ भुज्यु.सुपर्ण: ।
यज्ञोवैभुज्यु. यज्ञोहिसर्वाणिभूतानि भुनक्तिपालयति । सुपर्ण:शोभनपतन: यज्ञोगन्धर्वस्तस्यद-

न्धुर्व्वस्तस्यापोऽअप्सुरसुऽऊर्ज्जोनाम ॥ सनंऽइदम्ब्रह्मंक्षुत्त्रम्पां तुतस्मैस्वाहाव्वाट्टताब्भ्युःस्वाहां ॥ ४१ ॥ भुज्युःसुंपुर्णः ॥ भुज्युः सुंपुर्णोयुज्ञोगंन्धुर्व्वस्तस्पुदक्षिणाऽअप्सुरसंस्तावानाम ॥ सनंऽइद म्ब्रह्मंक्षुत्त्रम्पातुतस्मैस्वाहाव्वाट्टताब्भ्युःस्वाहां ॥ ४२ ॥ प्रजाप तिर्व्विश्वकंर्म्मा ॥ मनोंगन्धुर्व्वस्तस्यंऽऋक्सामान्यंप्सुरसुऽएष्टंयो

क्षिणाप्सरसस्तावानाम दक्षिणावैतावा दक्षिणाभिर्हियज्ञ:स्तूयते । यथागोवै कश्चनदक्षिणांददाति
स्तूयतएवस: । तुल्यमन्यत् ॥ ४२ ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मा । प्रजापतिर्विश्वकर्मा सहीदंसर्वमकरोत्
मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामानि अप्सरस:एष्टयोनाम । ऋक्सामानिवा एष्टय: । ऋक्सामैह्याशासते-

इति नः अस्तु इत्यर्थः अरित्विति । तुल्यमन्यत् ॥४३॥ (१) रथशिरसि जुहोति । सनो भुवनस्य प्राजापत्या- प्रस्तारपंक्तिः । हे भुवनस्य पते प्रजापते यस्य ते तव उपरि अमुष्मिल्लोके गृहाः यस्य वा इह अस्मिन् लोके ।

नाम ॥ सनऽइदब्रह्मक्षत्रम्पातुतस्मैस्वाहावाट्टताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥ सनः ॥ सनोभुवनस्यपतेप्रजापतेयस्यतऽउपरिगृहायस्यवेह ॥ अस्मैब्रह्मणेस्मैक्षत्रायमहिशर्म्मयच्छस्वाहा ॥४४॥ समुद्रोसि ॥ समुद्रोसिनभस्वानार्द्रदानुःशम्भूर्म्मयोभूरभिमावाहि

सत्वं नः अस्माकम् व्यवहितोयं मन्वयः । अस्मै ब्रह्मणे अस्मै क्षत्राय महि महत् शर्म शरणम् यच्छ देहि स्वाहा ॥४४॥ (२) वातहोमान् जुहोति । समुद्रोसोति त्रीणि यजूंषि त्रिलोकस्थानं वायुं लोकद्वारेण स्तुवन्ति ।

(१) का॰ पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्याहवनीये भ्रियमाणे पञ्च कृत्वः स नो भुवनस्येति राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधाविभज्य पञ्च कृत्वो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः ।

(२) का॰ वातहोमान् जुहोत्यञ्जलिना कृत्वा बहिर्वेदेरधो दक्षिणतो धुर्युत्तरस्या दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसोति

यस्त्वं हिमायोषसद्रोसि समुन्दनोसि । नभस्वांश्च नभसूतिनचनाण्युच्यन्ते त निहि नितरांभान्तितैः संयुक्तोनभस्वान् । आर्द्रं दानुश्च एषआर्द्रं ददातिहष्टावश्यायादि । तत्वांप्रार्थये शंभूःमयोभूश्चशंभाव-यतोशंभूः मय.सुखंभावयतिमयोभूः । अभिमांवाहि अभिमावाहिस्वाहा । मारुतोसि यस्त्वंमारु-तोसि मरुतांपुरोवातमभृतीनांवातानां प्रकृतिभूतोसि । मरुतांगणःगातिः प्रभृतीनांगणोसि तंत्वां

स्वाहा ॥ मारुतोसिमरुतांङ्गणःशुम्भूर्म्मयोभू रुभिमांव्वाहिस्वाहा ॥ वस्युरसिदुवस्वाञ्छम्भूर्म्मयोभू रुभिमांव्वाहिस्वाहा ॥४५॥ यास्ते ॥

ब्रवीमिशंभूश्च मयोभूश्च भूत्वाअभिमांवाहिस्वाहा । अवस्युरसि । यस्त्वमवस्यूरसि । अवनन्त-र्पणंरक्षणंवा तत्सौन्यतीत्यवस्यूः । पिवुतन्तमंताने इत्यस्य । च्छोः शूडनुनासिकेचेतिकिपि कृते-संप्रसारणेचअवस्यूः । दुवस्वांश्च दुवश्चरविलंचणमन्नसचाते हविर्लक्षणो नान्नेनयुक्तश्च आर्द्र-

प्रतिमन्त्रम् । रथहोमानन्तर त रथमग्ने वत्तरत वेदौ प्रत्युखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये तीन वायुहोमान् जुहोति प्रतिमन्त्र मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा सक्थिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः ।

दानुरच। तंत्वायामि। शंभूमयोभूरित्यादि ॥ ४५ ॥ रुक्मतीर्जुहोति। यास्ते। इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥ (१) ४७ ॥ रुचन्नः। अनुष्टुवाग्नेयी। रुचिर्दीप्तिम् नः अस्माकं देवाब्राह्मणाः तेषु-

ऽअग्ग्नेसूर्य्ये रुचोदिवंमातुन्न्वन्तिरश्मिभिः ॥ ताभिर्न्नोऽअद्यसर्व्वाभीरुचेजनायनस्कृधि ॥ ४६ ॥ यावः ॥ योदेवाःसूर्य्ये रुचोगोष्वश्वेषुयारुचः ॥ इन्द्राग्ग्नीताभिःसर्व्वाभीरुचन्नोधत्तबृहस्पते॥४७॥ रुचन्नः ॥ रुचन्नोधेहिब्राह्मणेषुरुच ठं॰राजसुनस्कृधि ॥ रुचंवि

धेहि। रुचं चराजसु नः संबन्धेषु अधिकुरु। रुचं विश्येषु वैश्येषु शूद्रेषु च नः संबन्धिषु अधिकुरु। मयि च धेहि रुचा दीप्त्या असहदीप्तिम्। अनुत्सन्नधर्माणो यथा वयं दीप्त्याभवेम तथा कुर्विति आशयः। यद्वा। ब्रह्मप्रभृतिषु यारुक् तामस्माकं धेहि सर्वथा किंबहुना तेन मय्येव धेहि-

(१) का॰ नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम्। प्रसरार्थः। पूर्वसंस्कृताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्ते अग्ने या वो देवाः रुचं नः तत् त्वा यामि एतावतस्य स्वर्वेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव।

सचासन्नतंरुचम् ॥ ४८ ॥ वारुण्याऽष्टुभाजुहोति । तत्वा । तदाशास्तद्वि तदःयवणादिह यदःप्रयोगः । यत्प्रयोजनं त्वांयामि याचामि ब्रह्मणावयोलक्षणेन वन्दमानःस्तुवन् । तदोयं यजमानआशीस्ते हविर्भिरभ्युद्यतैः । अतःअहेडमनः अक्रुध्यन्हेवरुण इहकर्मणिवर्तमान । अस्माकंप्रयोजनं यज्ञसमाप्तिलक्षणम् बोधिबुध्यस्व । बुद्ध्वाच हेउरुशंसहिवकसंस्तव्यमान ।

ध्येंषुशूद्रेषुमयिंधेहिरुचारुचंम् ॥ ४८ ॥ तत्वां ॥ यामिब्रह्मणा व्वन्दंमानस्तदाशांस्तेयजंमानोहुविर्भ्यिः ॥ अहेंडमानोव्वरुणेहवो ध्युरुंशर्ठंसमानऽआयुःप्रमोंषीः ॥ ४९ ॥ स्वर्ण ॥ स्वर्णघर्म्मःस्वाहा स्वर्णार्कःस्वाहास्वर्णंशुक्रःस्वाहास्वर्णंज्योतिःस्वाहास्वर्णंसूर्य्यःस्वा

आयुःमाप्रमोषीः मात्रस्माकमायुखरडय ॥ ४९ ॥ मथाकोप्रमेधयोः सन्ततीजुहोति । पञ्च-भिर्यजुभिः । स्वर्णयेजुः मूर्धोहदैनवचनः स्वःशब्दः । स्वरिवायाघर्मं आदित्यस्तग्नौ जुहो-मिस्थापयामि स्वहा कारणस्वरिवयोर्कस्तमादित्ये स्थापयामि । स्वर्णस्वरिवयः शुक्रस्तमादित्य

एवञ्जुहोमि । स्वरिवज्योतिरग्निस्तमग्नावेवजुहोमि । स्वर्ग । स्वरिवयःसूर्यस्तमुतमंकरोमि ॥५०॥
(१)अग्निंयुनज्मि तिसृभिराग्नेयीभिः द्वाभ्यांत्रिष्टुभ्यां तृतीययापंक्त्या । यमग्निंयुनज्मि शवसाव-
लेन घृतेनच । दिव्यंदिविभवम् सुपर्णसुपतनम् वयसाऽवृहन्तम् वयसाधूमेन वृहन्तमहान्तम् ।
धूमेनहिमहानग्निर्भवति अग्नेर्वैधूमोजायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरितिश्रुतिः । तेनाग्निना युक्ता-

हो ॥ ५० ॥ [१३] अग्निंयुनज्मि ॥ अग्निंयुनज्मिशवसाघृ
तेनंदिव्य ँसुपर्णंव्वयंसावृहन्तम् ॥ तेनंव्वयङ्गमेमब्ब्रध्नस्यंव्विष्टपं ँ
स्वोरुहाणाऽअधिनाकंमुत्तमम् ॥ ५१ ॥ शतम् १००० ॥ इमौते ॥ प

नवयज्ञमेमगच्छेम । ब्रध्नस्यादित्यस्यविष्टपं विगतसन्तापम् सर्वद्वन्द्वोपलक्षणस्तापः । ततोप्य-
धिस्वर्गलोकंरुहाणाः । आरोहन्तः नाकमुत्तमंच गमेमेत्यनुवर्तते । यत्रगता नअकमसुखंप्रा-
प्नुवन्ति सनाकोलोकः ॥ ५१ ॥ इमौते । याविमौतेतवपक्षौ अजरौजरारहितौ । पतत्रि-

(१) का० अग्नियोजन प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृचम् अस्यार्थ । प्रातर
नुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमिष्टयुपधानक्रमेण स्वक्रमेण प्रत्येकं परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति ।

णानुत्पतनशीलौ । ताभ्यां चरन्तांसि अपहंसि हे अग्ने । ताभ्यांपचाभ्यांपतेम उत्पतेम । सुकृतांसोकेसुकृतिनामेवस्थानम् यत्रान्येपि ऋषय:जग्मु: गता:प्रथमजा: पुराणा: ॥ ५२ ॥ इन्दुर्दक्ष:यस्त्वमिन्दु: । इदिपरमैश्वर्यें । परमेश्वर: इन्दनोवा । दक्ष:उत्साहवान् श्येन:शंसनीयगति:

पावुजरौपतत्रिणौयाभ्या७ंरक्षां७ंस्यपुहंस्यंग्ने ॥ ताभ्यांम्पतेम सुकृतामुलोकंयत्रऽऋषंयोजुग्मुःप्रंथमुजाःपुंराणाः ॥ ५२ ॥ इन्दुर्दक्षः ॥ श्येनऽऋतावाहिरंण्यपक्षःशकुनोभुरण्युः ॥ मुहान्त्सुधस्थेंध्रुवऽआनिषत्तोनमंस्तेऽअस्तुमामांहि७ंसीः ॥ ५३ ॥ दिवोमूर्द्धा ॥

ऋतावायज्ञवान् । उदकवान्वाहिरण्यपक्ष: शकुन: । आकुत्या भुरण्यु:भर्ता महान्प्रभावत: । सधस्थेब्रह्मणासह अविभक्तस्थाने । ध्रुवआनिषत्त: स्थिरआनिषण्ण: । तस्मैनम: तेतुभ्यमस्तु- मांमाहिंसी: ॥ ५३ ॥ (१) अथ्वनामादियुक्तान् विमुञ्चतिद्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पुरोष्णिग्जगती-

(१) का० प्राग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचन परिधिसन्ध्योर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात् प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्द्वयेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थ: ।

ध्यान। ऽ दिवोमूर्द्धासि। द्युलोकोत्तमाङ्गमसि। पृथिव्याः नाभिर्नहनम् ऊर्क्रसः सारः अपामोषधीनांच। विश्वायुर्सर्वप्राणिना मायुर्जीवनम् समथायसर्वतः पृथुः तिर्यगूर्द्ध्व मधयानरच्छिन्नविभवः। तस्मैतेनमः। पथेः अग्निप्रमुखोहि देवयानः पन्थाः ॥ ५४ ॥ विश्वस्यमूर्द्धन् यस्त्वंविश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य मूर्द्धन्मूर्द्धि अधिउपरितिष्ठसि। अतः

सिंपृथिव्यानाभिरूर्गपामोषधीनाम् ॥ विश्वायुःशर्म्मसप्रथानमस्पथे ॥ ५४ ॥ विश्वस्यमूर्द्धन्नधितिष्ठसिश्रितःसमुद्रेतेहृदयमप्स्वायुरपोदत्तोदधिम्भिन्त ॥ दिवस्पर्ज्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततोनोवृष्ट्याव ॥ ५५ ॥ इषेत्वर्ज्जे ॥ इषेयज्ञोभृगुभिराशीर्द्दाश्व

आश्रितः बुद्धीन्द्रियाणिसुषुम्नांशानाडीम्। यस्यचसमुद्रे समुन्दने अन्तरिक्षेतेतव हृदयम् अप्सुचआयुर्जीवनम्। तंत्वांयाचे। अपोदत्तअपोदेहीतिवचनव्यत्ययः। एकोग्निरिहदेवताक यमितिचेत्। उदधिंभिन्त। उदकंधत्तइत्युदधि। उदकस्यउदादेशः। मेघउच्यते अतापिभिधी

तिमास्रेभिन्दते विंद्रणार्थस्य बहुवचनञ्छान्दसम् । एवंदिवोस्पर्जन्यात् अन्तरिक्षात्पृथिव्याः अन्यत्रापियतोयतो वृष्टिरुपजायते ततस्तत उपादायनोस्मान् वृष्ट्या अवपाजयहेअग्ने ॥ ५५ ॥ (१) द्रष्टोयज्ञः। द्वेसमिष्टयजुषी यज्ञाग्निदेवत्ये उष्णिग्गायत्र्यौ । अध्वर्युर्यजमानविषयामाशिषंकरोति यस्यास्यसुवर्णदानस्ययजमानस्य द्रष्टःसम्पादितयज्ञः । भृगुभिःभृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः आशीर्दाआशिषांच-

सुभिः ॥ तस्यंनऽइष्टस्यंप्रीतस्यद्रविणेहागमेः ॥ ५६ ॥ इष्टोऽअ

दाता । वसुप्रभृतिभिर्देवताविशेषैःकृतः । तस्यास्ययजमानस्य नःद्रष्टस्य अस्माकमभिप्रेतस्य । प्रीतस्यचअस्मान्प्रति । प्रीतःस्निग्धउच्यते याज्ययाजकयोः स्नेहख्यापनपरंवाक्यमिदमुक्त्वा अथेदानीं द्रविणमाह । त्वमपिहेद्रविण द्रहयजमाने आगमेःआगमनंकुर्याः । स्थानमिदंधनानामित्यभिप्रायः । यद्वा । द्रष्टोयज्ञोभृगुभिः आर्षेयैर्ब्राह्मणैः । आशीर्दावसुभिश्च विभक्तिव्यत्ययप्रायः परोक्षश्च । सोस्माकमिष्टः प्रीतश्चद्रविणमिहआगमयत्विति ॥ ५६ ॥ द्रष्टोअग्निः । द्रष्टःकृतयागःअग्निः आहु-

(१) का० षध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रतृचमपरे । समिन्द्र ण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषां होमान्ते इष्टो अग्निरिति द्वाभ्या मपरे आग्निके द्वे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः ।

तःअभिहुतः । पिपर्तुपूरयतु नःअस्मान् । इष्टंहविः कृतयागस्यहविः अस्मान्पूरयतु । स्वगेदं-
देवेभ्योनमः।स्वयंगामिच ।इदंसमिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्योनमः हविर्भवतु॥५७॥(१)यदाकूतात्। अष्टौवै-
श्वकर्मणानिजुहोति । विश्वकर्माग्निर्देवता तृतीयादैवीवा । आद्याजगती तिस्रस्त्रिष्टुभ ग्नत

ग्निः॥ इुष्टोऽअग्निराहुतःपिपर्त्तुनऽइुष्टꣳहुविः॥ स्वुगेदन्देवेभ्यो
नमः॥ ५७ ॥ [७] यदाकूतात् ॥ यदाकूतात्समसुस्रोद्धृदोवामनं
सोवासम्भृतञ्चक्षुषोवा ॥ तदनुप्रेतंसुकृतामुलोकंयत्रुऽऋषयोजु

स्रोनुष्टुभः । यदाकूतात् । यत्कर्मआकूतात् आकूतोनाम प्राङ्मनसः प्रवृत्तेरात्मनोधर्मो मनः
प्रवृत्तिहेतुः । समसुस्रोत् समस्रवत् । हृदोवा बुद्धेर्मनसोवा मनसश्च । समसुस्रोदित्यनुवर्तते
संभृतंचक्षुषोवा संभारैःसंभृतंसत् यच्चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यःसमसुस्रो त्पजायते। तदनुप्रेत ।

(१) का॰ हृदयशूलान्ते स्रुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ । साग्निचित्ये मैत्रावरुण्यनूबन्ध्यावश्यमेका भवति तेन
तस्या हृदयशूलसम्बन्धिसमिधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्रुवाहुतिर्जुहोतीति सूत्रार्थः।

तत्प्रजापतिनाकृतं कर्मभनुगच्छत । सुकृता सुलोकम् सुकृतामेवलोकंस्थानम् यत्रऋषयोजग्मु: यत्रान्येपि ऋषयोगताः प्रथमजाःपुराणाः ॥ ५८ ॥ एतं॰ सधस्थ एतंयजमानंसधस्थं समानस्थानं । देवानांस्वर्गपरितेददामि परिददामितव । दानंचरक्षणार्थम् । यंचआवहात्आनयेत् शेवधिंसुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतम् । शेवइति सुखनाम । जातवेदाअग्निः तस्त्वपरिददामि ।

ग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥ एतꣳसंधस्थपरिंतेददामियमावहा॑च्छेवधिञ्जातवेदाः ॥ अन्वागन्तायज्ञपतिर्वोऽअत्रतꣳस्मंजानीतपरमेव्योमन् ॥ ५९ ॥ एतञ्जानाथ ॥ परमेव्योमन्देवाःसधस्थाविदरूपमस्य ॥ यदागच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्तेकृणवाथाविर

एवंच स्वर्गाख्यं स्थानमुक्त्वा अथेदानींस्थानिनोदेवानाह । अन्वागन्ता कर्मसमाप्तअनुपदमेवआगन्ता । यज्ञपतिः वः युष्माकमत्रस्थितानाम् तंसंजानीत । परमेव्योम्नि स्थानेअवस्थितंसन्तम् ॥ ५९ ॥ एतंजानाथ । देवदेवत्वा एतंयजमानं जानीथ । परमेव्योमन् परमेस्थानेवस्थितं

सत्वम् । हेदेवाः सधस्थाःसमानस्थानाः । किञ्च । विदरूपमस्य जानीतरूपमस्य यजमानस्य । प्रत्यभिज्ञानाय ततोविदितरूपः । यदागच्छेत् आगच्छत्पथिभिः देवयानैः । पूजार्थंबहुवंचन मुपभोगस्थानभेदाद्वा । अथइष्टापूर्ते कृणवाथकुरुथ आविःप्रकाशफलेऽस्मै ॥ ५० ॥ उद्बुध्यस्वाग्ने

स्म्मै ॥ ६० ॥ उद्बुध्यस्वाग्नेप्रतिंजागृहित्वमिंष्टापूर्तेसᳬसृजेथामुयञ्चं ॥ अस्मिन्त्सुधस्थेऽअध्युत्तंरस्मिन्न्विश्वेंदेवायजंमानश्चसीदत ॥ ६१ ॥ येनुव्वहंसि ॥ सुहस्रंयेनांग्नेसर्व्ववेदसम् ॥ तेनेमंय्युज्ञन्नोंनयस्वर्दे वेषुगन्तंवे ॥ ६२ ॥ प्रस्तरेणंपरिधिना ॥ स्रुचावेद्यांचबुर्हिषां ॥ ऋचेमंय्युज्ञन्नोंनयस्वर्दे वेषुगन्तंवे ॥ ६३ ॥ यद्दत्तम् ॥ य

येनव्वहसीतिव्याख्यातौ ॥ ६१ । ६२ ॥ प्रस्तरेणपरिधिना । स्रुचाच वेद्याचबर्हिषाच ऋचाच ऋगादिभिर्मन्त्रैश्च । इमंयज्ञं नःअस्माकं संबन्धिनंनय । हेअग्नेस्वर्गंलोकम्देवेषुगन्तवे । देवान्प्रतिगमनाययज्ञेहि गतेयजमानोगतएव । सहितस्य शरीरमित्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥ यद्दत्तम् ।

भार्याजामातृपुत्रप्रभृतिभ्यः । यच्चपरादानम् दीनान्धकृपणेभ्योदयया । यच्चपूर्तम् स्मृतिविहितंब्राह्मणभोजनादि । याश्चदक्षिणाः यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वम् अग्निः वैश्वकर्मणः विश्वकर्मैववैश्वकर्मणः स्वार्थेतद्धितः । स्वर्गलोके देवेषुमध्ये नःअस्मदर्थमस्माकंवा । दधत्दधात फलोपभोगार्थम् ॥ ६४ ॥ यत्रधाराः । यत्रयस्मिन्देशे धाराःअनपेता अनुपक्षीणाः उपभुज्यमानाअपि

इ॒ष्टंयत्प॑रा॒दानं॒यत्पू॒र्त्तंयाश्च॒दक्षि॑णाः ॥ तद॒ग्निर्वै॑श्वक॒र्म॒णः स्व॑र्दे॒वेषु॑नोदधत् ॥ ६४ ॥ यत्र॒धाराः ॥ यत्र॒धारा॒ऽअन॑पेता॒मधो॑र्घृ॒तस्य॑च॒याः ॥ तद॒ग्निर्वै॑श्वक॒र्म॒णः स्व॑र्दे॒वेषु॑नोदधत् ॥ ६५ ॥ अ॒ग्निर॑स्मि ॥ अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना॒जा॒तवे॑दा॒घृ॒तम्मे॒चक्षु॑र॒मृतं॑म॒ऽ

यंनयन्ति मधोः मधुनःघृतस्यच । याश्चान्याःसोमादीनाम् । ततत्रअग्निः वैश्वकर्मणः स्वःस्वर्गलोकेदेवेषु मध्ये नअस्मान्दधातु ॥ ६५ ॥ अविनियुक्तत्वा दग्निप्रकरणा यजमानदर्शनमेतत् । अग्निरस्मि त्रिष्टुवाग्नेयी अग्निरहमस्मि जन्मनाउत्पत्त्यैव जातवेदाः । अथहवैरेतः सिक्तंप्राणोन्ववरोहति ।

तद्विन्दते तद्यज्जातंजातं विन्दतेतस्माज्जातवेदाः इत्येतदभिप्रायम् यतश्चाहमग्निरस्मि अतो- घृतं मेममचक्षुः । घृतहोमिनमहंपश्यामी त्येतदभिप्रायम् । अमृतंचममआसन् आस्यमुखे । योहिममममुखे हविर्जुहोति तमहममृतं करोमीति । किञ्च अर्कः अर्चनीयः यज्ञः अस्मि नाम्नात्रि- धातुः ऋग्यजुस्सामभिः । रजसोविमानः उदकस्यनिर्माता किञ्च अजस्रः अनुपक्षीणः । घर्मः दीप्तः

आसन् ॥ अर्कस्त्रिधातूरजंसोव्विमानोजंस्रोघर्म्मोहविरंस्म्सिना मं ॥ ६६ ॥ ऋचोनामं ॥ ऋचोनामांस्मियजूंषिनामांस्मिसामा निनामांस्मि ॥ येऽअग्ग्नयःपाञ्चंजन्न्याऽअस्याम्पृथिव्व्यामधि ॥ ते

उदकरक्षणोवाआदित्यः । अहमस्मिनाम्ना किञ्चहविरप्यह मस्मिनाम्ना । नामशब्दस्यकृतविभक्ति- व्यत्ययस्य अस्मिशब्दस्यच सर्वत्रसंबन्धः एवमन्यत्रैतंमन्त्रार्थः ॥६६॥ ऋचोनामास्मि । अनेनात्मनिवे- दनयात्मकत्वंसम्पादयति । ऋग्वेदनामास्मि यजुर्वेदनामास्मि सामवेदनामास्मि । चित्यमग्निमुप- तिष्ठते येअग्नयः । आग्नेय्यनुष्टुप् । येअग्नयःपाञ्चजन्याः पञ्चचितिका इतिश्रुतिः । अस्यांपृथिव्याम्

अधिउपरिस्थाः। तेषामग्नीनामुद्गततमोसि यतःअतः प्रार्थ्यसेस्माभिस्त्वम्। प्रनोजीवातवेसुव। प्रसुव अस्माकंजीवतेचिरञ्जीवनाय ॥६७॥ चित्यमग्निमुपतिष्ठते। (१) वार्त्रहत्याय इन्द्रएतमृचमपश्यदिति-श्रुतिः। प्रथमेगायत्रीत्रिष्टुभौ। इन्द्रोत्रचादेवतावार्त्रहत्याय श्चोयेनशवसावलेनहन्यते तत्वार्त्रहत्यं

पांमसित्त्वसुत्तमःप्प्रनोंजीवातंवेसुव ॥ ६७ ॥ [१०] व्वार्त्रहत्याय शवंसेपृतनाषाह्यांयच ॥ इन्द्रत्वावंर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥ सुहदांनुम्पुरुहूत ॥ क्षियन्तंमहस्तमिन्द्रसम्पिंणक्कुणांरम् ॥ अभिवृत्रंव्वर्द्धमानु

शवस्तस्मै वार्त्रहत्यायशवसे। पृतनाषाह्यायच पृतनाःसंग्रामाः येनशवसा अभिभूयन्तेतत्पृतना सहं-वलं तस्मैपृतनासहाय। सहतिरभिभवार्थः। इन्द्रत्वाम् आवर्तयामसि आवर्तयामः ॥६८॥ सहदा-नुम्। सहेतिवलनाम। वलस्यदातारम् युधाम्वानेन सहत्वंसंपूर्णवलः अयंचतुष्कवलइत्येवं यःशत्रु-

(१) का० चितिम् पुरोपवतोसुपतिष्ठते वार्त्रहतायेति सप्तभिरष्टभिरेके दशभिर्वा। सप्तपूरणामेता चितिमुपतिष्ठनन्तर सप्तभिरष्टभिरेकैषा सती दशभिर्भवंति सूत्रार्थः।

मुपस्ताभयते ससहृदानुः तंसहृदानुम् । यद्वासहृएकीभूययोदुर्मन्त्वान्ददाति ससहृदानुः तंसहृदानुं गतुम् । हेपुरुहूतवहुभिराहुत । चियन्तंनिवसन्तम् इहैवश्रहस्तंकृत्वा युद्धेननि र्जित्यसंपिणक् संपिण्डीकुरु । तंकुणारुम् क्वणन्तम् दुर्वचोभिधायिनम् । एवंताव देनंकुरु । अथपुनर्यौयमपरोवृत्रस्तम् अभिभूय इत्त्वं वर्द्धमानम् । पियारुम् पियतिर्हिंसाकर्मा । देवानांहिंसितारम् ॥ अपादंकृत्वा

म्पियारुमपादमिन्द्रतवसाजघन्थ ॥ ६९ ॥ व्विनः ॥ व्विनऽइन्द्रमृधो जहिनीचायंच्छपृतन्न्यतः ॥ योऽअस्मा२ँ ॥ ऽअभिनामत्यधरङ्गमयातमः ॥ ७० ॥ मृगोन ॥ भीमःकुंचरोगिरिष्ठाःपरावतऽआजगन्थापरस्याः ॥ सृकंसंशायंपविमिन्द्रतिग्गंव्विशत्रून्ताढि व्विमृधो

गमनासमर्थं कृत्वा तवसावालेनजघन्थ । जहि ॥ ६९ ॥ विनइन्द्र । मृगोनभीमइतिवेमृद्धो हे नुअष्टुप्त्रिष्टुभौ पूर्वाव्याख्याता ॥ ७० ॥ मृगोनमृगइव । मृगोव्याघ्रोवासिंहोवा । भीमोभीषणः कुचर.कुत्सितचारी हिंस्रःप्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठा.पर्वताश्रयः सयथाकांश्चिद्दैत्यप्राणिविशेषा

न्हन्ति तैरनभिभूयमानः एवंत्वंपरावतः दूरप्रदेशादाह्वयमानान् आजगन्थआगच्छ । आगत्यच शृणु । यत्प्रार्थ्यसेस्माभिः । सृकांशरणंवज्रं शंशाय । शीतनूकरणो तीक्ष्णीकृत्य । पविम्शत्रुकायेपुगन्तारम् इदुन्द्र । तिग्मम् तेजनम् उत्साहवन्तम् । ततोविघ्नन्नाढि वितादि । ताडयतेर्हिंसाकर्मणएतद्रूपम् । विमृधोनुदस्व प्रेरयस्व मृधःसंग्रामादपुनरागमनाय ॥ ७१ ॥ वैश्वानरोनः । वैश्वानरदेवत्ये

नुदस्व ॥ ७१ ॥ वैश्वानरोनः ॥ वैश्वानरोनऽऊतयऽआप्रयातुप रावतः ॥ अग्निर्नःसुष्टुतीरुप ॥७२॥ पृष्टोदिवि ॥ पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यांपृष्टोविश्वाऽओषधीराविवेश ॥ वैश्वानरःसहसापृष्टो

गायत्रीत्रिष्टुभौ । वैश्वानरोग्निः नःअस्माकम् । ऊतयेअवनायतर्पणाय आप्रयातुआगच्छतु परावतः । किञ्च । सुष्टुतीरुप । अस्माकंचशोभनाः स्तुतीः उपश्रोतुम् आप्रयातु ॥ ७२ ॥ पृष्टोदिवि । योग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोयमिति । दिविआदित्यात्मना व्यवस्थितेसुमुक्षुभिः । तत्तद्द्रव्यंसूयते । यमेतमादित्ये पुरुषंवेदयन्ते । सइन्द्रः सप्रजापतिः सब्रह्मेति । यश्चवैश्वा-

नरोग्नि र्विद्युदात्मना प्राष्टपिस्थितः। पृथिव्याम् अन्तरिक्षेलोके पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठि-
तम्। उदकार्थिभिः कोयंनामद्विपदचतुष्पद जीवनहेतुः। यश्चाग्निर्वैश्वानरोस्मिन् लोकेव्यव-
स्थितः पृष्टोग्निस्तोतृभिर्होतृपर्यन्तैः कोयंतापपाकप्रकाशैरुपकृत्य विश्वाओषधीभिराविवेश
आविष्टः। यश्चवैश्वानरोग्निः सहसाबलेनमथ्यमनोध्वर्युणा कोयं निर्मनन्थइतिपृष्टोदिदृक्षुभिः।

ऽअग्निः सनो॒दिवा॒सरि॒षस्पा॑तु॒नक्तम्॥ ७३ ॥ अ॒श्या॑म॒तम्॥ अ॒श्या॑म॒तङ्का॑मंमग्ने॒तवो॒तीऽअ॒श्या॑मंर॒यिꣳर॑यिवꣳसु॒वीर॑म्॥ अ॒श्या॑म॒वाज॑म॒भिवा॒जय॑न्तो॒श्या॑मंद्यु॒म्नम॑जरा॒जर॑न्ते॥७४॥ व्वयन्ते॥ ऽअ

सन सोस्मान्दिवाअहनिपातुरक्षतु। सचनक्तंरात्रौपातु रिषः विनाशात्। रिषतिर्हिंसाकर्मा।
दिवानक्तमितिमन्तत्यर्थवचनम॥ ७३॥ अश्यामतम् द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौकामवत्यौ। अश्याम
प्राप्नुयाम तंनामयत्कामाएतत्सुमः। हेअग्ने तवऊती उत्या अवनेनतर्पणेनच। अश्यामरयिं धनम्
हेरयिवः धनवत् सुवीरं कल्याणपुत्रम्। अश्याम वाजमन्नम् अभिवाजयन्तः। वाजतिरर्चति-

कर्मा। अभिपूजयन्तोग्निम् अन्यानपिपूजयितव्यान्। अस्यामद्युम्नं यशः हेअजरजरारहि-
ताग्ने। अजरं द्युम्नविशेषणमेतत् अनुचितिधर्मम् तेतवप्रसादात् ॥ ७४ ॥ वयन्ते। हिशब्दो
यस्मादर्थे। हिसाहयंतेतुभ्यम् अद्याररिम। रादाने। ददिमकामंपुरस्कृत्य हविः कामप्रा-
प्त्यंशाहविः कामशब्देनोच्यते। उत्तानहस्ताः त्यक्तकृपणभावाः। अबद्धमुष्टिकाः असंहताङ्ग-

द्यररिमाहिकामंमुत्तानहंस्तानमंसोपसद्य ॥ यजिष्ठेनमनंसायक्षि
देवानस्रेधतामन्मंनाविप्रोऽअग्ग्ने ॥ ७५ ॥ धामच्छदग्निः ॥ धा
मच्छदग्निरिन्द्रोब्रह्मादेवोबृहस्पतिः ॥ सचेतसोविश्वेदेवाय

लयइतियावत् नमसानमस्कारेण प्रणिपातेन। उपनिपद्य उपसंगम्य निषदनं कृत्वा।
अतः यजिष्टेनयष्टतमेन मनसायक्षिदज देवान्। अस्रेधता अनन्यगतेनदेवताया याथात्म्य-
चिन्तनसंतानैकरसेन। मन्मना: मननेन विप्रः सन् मेधावीसन। हे अग्ने ॥ ७५ ॥ धाम-
च्छत्। वैश्वदेव्यनुष्टुप्। धामच्छत्। धामशब्दः स्थानवचनः स्थानानिन्यूनानिपूरयति अतिरि-

क्षानि समीकरोति यःसधामकृत् एवंधामच्छब्दः देवशब्दस्य सर्वत्रसंबध्यते । योग्निर्देवोधामकृत् यथेन्द्रः । यथब्रह्मा यथबृहस्पतिः । एतेमवे सचेतसः समानचेतसः चेतश्शब्दो प्रकारवचनः यज्ञंप्रावन्तु अन्यूनातिरिक्तंकुर्वन्तु । नःअस्माकम् शुभेस्थिष्टेच ॥ ७६ ॥ त्वंयविष्ट ।

ऊर्जम्प्रावन्तुनःशुभे ॥ ७६ ॥ त्वंयविष्ठ ॥ दाशुषोनॄःपाहिशृणुधी गिरः ॥ रक्षातोकमुतत्मना ॥ ७७ ॥ [१०]

इतिसंहितापाठेअष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

इतिव्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ नह्येषुप्रत्यक्षमस्ति अनृषेरतपसोवेत्युपक्रम्य भूयोविद्यःप्रशस्योभवतीति चाविधायाह तस्माद्यदेवकिञ्चानूचानोभ्यूहत्यार्षं तद्भवतीति अतोयमार्षेयोग्रन्थ इति विद्वद्भिरादरणीयः ॥ ७८ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये ऽष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥

(१) अथसौत्रामणीं त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते अग्न्यङ्गत्वात् सौत्रामण्या अनन्तरमुपक्रमः । तत्र-प्रजापति यंज्ञमसृजतेत्युपक्रम्य सएतंयज्ञक्रतुमपश्य त्सौत्रामणी मितिसौत्रामण्याः प्रजापति-

॥ शिवंः ॐ ॥ * स्वाद्वीन्त्वां ॥ स्वादुनांतीव्रान्तीव्रेणामृतांमृतेन मधुमतीम्मधुमतासृजामिसꣳसोमेन ॥ सोमोस्यश्विभ्यांम्पच्यस्व

र्ऋषिः । अथापरम् इन्द्रभैषज्यार्थमश्विनौ सरस्वतीच सौत्रामणीदृष्टः । सुरामंधीयते । स्वाद्वीन्त्वा । सुरादेवत्यानुष्टुप् । (२) स्वाद्वीन्त्वा । स्वादुशब्दोमिष्टवचनः । स्वादुरसां त्वाम् ।

(१) अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः ऋद्धिकामस्याग्निचितो सुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो सुखेन सोमवामिनो राज्यच्युत-नृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः ।

(२) का० ओदनौ चूर्णमासरे सꣳसृज्य स्वाद्वीं त्वाꣳशुनेति विरावं निदधाति । एवमाचामयोर्द्धर्णसमर्गं मासरत्वनिष्पा-दनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामचरू चतुर्भिर्यूर्णैःसंसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण मगुनेति विंशध्यायसप्तविंशयाऋचा चैकासिन् पात्रे चूर्णसृष्टावोदनौ मासराभ्या संसृज्य विरावं शलानैर्ऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् ।

---

* स्वाद्वी त्वैकादशदेवापत्र वि शति.सुरावत ठं० सप्तदशोदोरतांवयोदशाप्याजानुदंश सोमोराजाष्टौसी सेनतत् ठं० षोड-शसप्त चनवतिः ।

स्वादुनास्वादेनतीव्राम्। तीव्रशब्दः पटुवचनः। मद्गीम्शीघ्रमदजनकाम्। तीव्रेणपटुरसेनश्च-
श्रुताम्। श्रमृतेनमधुमतीम् मधुरस्वादोपेताम् मधुना। चतुर्णांवाक्यानां शेष उच्यते। सृजा-
मिसर्ठ॰सोमेन। तेमाग्वातोः छन्दसिपरेपोति उपसर्गसंगात् संसृजामिस्वाद्वीं त्वांसुरांस्वादु-

सरस्वत्यैपच्यस्वेन्द्रायसुत्राम्णेपच्यस्व ॥ १ ॥ परीत॰ ॥ परीतोषिं
चतासुत॰सोमोयऽउत्तम॰हुविः ॥ दधन्वायोनर्य्योऽअप्स्वन्तरासु

नासोमेनेति एवमुत्तरत्रापियोज्यम्। यजूंष्युत्तराणि। सोमोसि। यस्त्वं मन्त्रेणोक्त सोमसं-
सर्गात् तंत्वांब्रवीमि। अश्विभ्यामर्थायपच्यस्व। पाकोविपरिणामः। सरस्वत्यैपच्यस्वइन्द्राय-
सुत्राम्णेपच्यस्व ॥ १ ॥ एकस्याः पयसाकृतेनाश्विनेन परिपिंचति। परीतः। सोमोदृष्टती।

(१) का॰ एकस्या पयस्याया कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो पिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रतस्तोक्म-
चूर्णानि चेन्द्रे णोत्तमे तिसृणा लाजचूर्णानि च। सायङ्गोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा
तत्पयमाध्वर्यु सुरामिश्र चति परीत इति मन्त्रेण। रचित शष्पचूर्णाना तृतीयांश सुराभाण्डे क्षिपेत् द्वितीयेऽह्नि निशान्ते
सरस्वत्या अपाकरोमीति गावो स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरा सिंचति तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च।
ततीयेऽह्नि गावो इन्द्राय सुत्राम्णेऽपाकरोमीतिस्रो गा. स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वेकीकृततत्पयसा सुरा सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र
लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति सूत्रार्थः।

द्वितीयपादप्रभृतिव्याख्यायते यच्छन्दयोगात्। यः सोमः उत्तमंहविः सर्वेषांहविषाम्। यस्य-दधन्वान् धारयितवान् यजमानम्। यश्चनर्य्योन्तर्ष्योहितः। यस्य अध्वर्युः अप्सु अन्तर्व्य-वस्थितंसन्तम् आसुषाव अभिषुतवान् सोमम् अद्रिभिः ग्रावभिः तम्परिषिञ्चत अभिषुत-

पावसोमुमद्रिभिः ॥ २ ॥ व्वायोःपूतः ॥ पवित्त्रेणप्प्रत्यङ्क्सोमोऽ अतिद्रुतः ॥ इन्द्रस्युयुज्ज्युःसखा ॥ व्वायोःपूतःपवित्त्रेणप्प्राङ्क्सोमो

सोमम् इतः गोरधमउपादायपरिस्रुतम ॥ २ ॥ (१) तिसृभिर्गोयवोभिः परिस्रुतम्पुनाति। वायोः पूतः। योयंवायोःपवित्रेणउदरान्तरवर्तिनापूतःसन् प्रत्यङ्अधोमुखः सोमः अतिद्रुतः सःइ-न्द्रस्ययुज्यः। इन्द्रेणसहयोगमर्हति सखासहायः सुक्रीडनकःअगह्यः। सोमवामिनः पुनाति

(१) का० सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति वायोः पूत इति सोमातिपूतमर प्राङिति तद्वामिनः। वयो पूत इति कण्डिकाया द्वे ऋचौ पुनातित इति तृतीया तासा व्युत्क्रमेण विनियोगमाह पूता सुरामादाय गोऽश्वके-शनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण मत वाश्वमिति केचित सुखैतरच्छिद्रसोम-वामिनो यजमानस्य सौत्रामण्या वायो पूत पवित्रेण प्रत्यङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरा पुनाति सुखेन सोमवामिनस्तु. वायो पूत पवित्रेण प्राङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः।

वायोःपवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतःप्राङ्प्रागच्छन्‌ः सुरुतःसोमः अतिद्रुतः यःसइन्द्रस्ययुज्यः योगार्हःसखा ॥ ३ ॥ सर्वद्धिकामस्यपुनाति । पुनातिते यजमानस्याचष्टेध्वर्युः । पुनाति तव-परिस्रुतं सुरांसोमञ्च सूर्यस्यदुहिता । यद्वालुप्तोपमानमेतत् पुनातितेपरिस्रुतंसोममेवेति ।

ऽअतिंद्रुत६ ॥ इन्द्रस्ययुज्ज्य६सखा ॥ ३ ॥ पुनातिते ॥ परिस्रुत६ सोम६सूर्यस्यदुहिता ॥ व्वारेणशश्वतातना ॥ ४ ॥ ब्रह्मक्षत्त्र म् ॥ ब्रह्मक्षत्त्रम्पवतेतेजऽइन्द्रिय६सुरयासोमःसुतऽआसुतोमदा

यद्वा पुनातितत्परिस्रुत सोमरूपापन्ना सूर्यस्यदुहिता । श्रद्धावैसूर्यस्यदुहिता वारेण गोश्ववा-लवालेन । शश्वता शाश्वतिकेन । तना । तनेतिधननाम धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेन ॥ ४ ॥ अज-विलोमपवित्रेण । पयःपुनाति ब्रह्मक्षत्रम् । व्यवहितपदमायः प्रथमोर्द्धर्चः । यस्मात्कारणात्

(१) का॰ उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति । अजमेषलोमकृतपवित्रेण वैतसपात्रे उत्तरवेदिस्थे पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति मन्त्रेणेत्यर्थः ।

सोमःसुत.सोभिपुतः ब्रह्म नवपवते । तेजइन्द्रियंच पवतिर्जननाम्नः । ब्रह्मजनयतिक्षत्त्वतेजश्च इन्द्रियंच । यस्मात्त्वं सुरयासुतः सुरयातीव्रःक्षतः मदाटभवसिमदजनकोभवसि अतःकारणा- त्युक्रेण याचिष्मतादीप्तिमता रूपेणमन्नजनितेन । हेदेवदेवताः पिष्टग्धिप्रीणीहि । रसेनचा-

य ॥ शुक्रेणंदेवदेवताःपिपृग्धिरसेनान्नंयजमानायधेहि ॥ ५ ॥ कुविदङ्ग ॥ यवंमन्तोयवंञ्चिद्यथादान्त्यनुपूर्व्वंवियूय ॥ इहेहैषांकृणुहिभोजनानियेवर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति ॥ उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णे ॥ एषतेयोनिस्तेजसेत्वावीर्य्यायत्वाबलायत्वा ॥ ६ ॥ नानाहि ॥ वांदेवहितंसदंस्कृ

न्नंयजमानाय धेहिदेहि ॥ ५ ॥ पयोग्राहान्गृह्णाति । कुविदङ्गेति व्याख्यातम् । उपयाम- गृहीतासि अश्विभ्यांत्वासरस्वत्यैत्वा इन्द्रायत्वासुत्राम्णे । शोभनंत्राणमस्याश्विभ्यां सरस्वत्यैच- क्षतमितिसुत्रामासादयति । एषतेयोनिः तेजसेत्वां सादयामि वीर्यायत्वाबलायत्वा ॥ ६ ॥

सुराग्रहान् गृह्णाति । नानांहि हिशब्दोयस्मादर्थे । यस्मा ज्ञानापृथक्पृथक् वांयुवयोः सुरा-
सोमयोः । देवहितं देवनांपथ्यं देवैर्वाहितं धारितंस्थापितम् सदस्थाज्ञंक्रतम् । द्वेहिवेदीभवतः
सुरापयसोनानाभूते चतोब्रवीमि । मासंसृचाथाम् माससर्गंकुरुतम् । परमेव्योमन् स्थाने-
आहवनीयाख्ये । दक्षिणेह्यग्नौसुराहूयते । किञ्च यतश्च सुरात्वमसि शुष्मिणीबलवती अशान्ता ।

तस्मासꣳसृजाथाम्परमेव्योमन् ॥ सुरात्वमसिꣳशुष्मिणीसोमऽएष
मामाहिꣳसीःस्वांयोनिंमाविशन्ती ॥७॥ उपयामगृहीतोसि ॥ उ
पयामगृहीतोस्याश्विनन्तेजः सारस्वतंवीर्यमैन्द्रम्बलम् ॥ एषते
योनिर्मोदायत्वानन्दायत्वामहसेत्वा ॥ ८ ॥ तेजोसि ॥ तेजोसिते

तस्मात्सुरांपीत्वारौद्रमनाइति सोमश्चएषप्रख्यातगुणःशान्तः । अतोब्रवीमि । सर्वथामामाहिंसीः
सोमस्वयोनिस्थानमाविशतीसती । माशब्दोनुदात्तोनर्थकः ॥ ७ ॥ उपयामगृहीतोसि । आश्विन-
न्तेजः साक्षात्वमितिशेषः । एवं सर्वंच । सारस्वतंवीर्यम् ऐन्द्रंबलम् । सादयति ।)एषतेयोनिः

मोदायत्वा त्वां सादयामि। आनन्दयत्वा। महसेत्वा महस्वाय महपूजायाम् ॥ ८ ॥ (१) पयोग्रहान् श्रीणाति। तेजोसि। तेजोसियतः अतस्त्वां ब्रवीमि। तेजोमयिधेहि। योहिमदात्मकः सतन्नियोगमर्हति। वीर्यमसि वीर्यमयिधेहि वलमसि वलंमयिधेहि। तुल्यव्याख्यानानि।

जोमयिंधेहिवीर्य्यमसिवीर्य्यम्मयिंधेहिबलंमसिबलम्मयिंधेह्योजो स्योजोमयिंधेहिमन्न्युरंसिमन्न्युम्मयिंधेहिसहोसिसहोमयिंधेहि॥९॥ याव्व्याघ्रंव्विषूचिकोभौव्वृकञ्चरक्षति ॥ श्येनम्पतत्त्रिणᳬसिᳬहᳬ

सुराग्रहान् श्रीणाति। ओजोसि ओजोमयिधेहि मन्युरसि मन्युम्मयिधेहि सहोसि सहोमयिधेहि। तेजः प्राकोलनमात्मनः मन्युः कोपः सहोवलम् ॥ ९ ॥ (१) श्येनपक्षाभ्याम् पावयतीयजमानम्।

(१) का० गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति। आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भतृणे प्रागग्रे पात्रोपरि धृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः।

(१) का० दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्रे- श्येनपक्षाभ्यां या व्याघ्रमिति। अध्वर्युप्रस्तातारौ सहैवान्तः पातेऽवस्थितं प्राङ्मुखं

यात्याघ्रम्। अनुष्टुप्। विषूचिकास्तुतिः। विषुनिपातो नानावचनः अञ्चतिर्गत्यर्थः। अन्तर्व्यामत्ति नानात्मना विषूचिकेत्युच्यते व्याधिविशेषः। याविषूचिकाव्याघ्रं वृकं चोभावपिरक्षति। नक्षितयो रपरिणामजनिता व्यापत्तिः। किमेतावेवयो रक्षतिनेत्याह। श्येनपतत्रिणाम्। पतनशीलम्। सक्षिवधजीवनः प्राणिनोग्रहीतुमवश्यपतति। सिंहस्य। साइमं यजमानं पातु अंहसः

सेमम्पात्वᳬहंसः ॥१०॥ यदापिपेष ॥ मातरम्पुत्त्रः प्रमुदितोधयन्॥ एतत्तदग्नेऽअनृणोभवाम्यहंतौपितरौमया ॥ सम्पृचस्थ सम्मा

पापात् पापसमूहव्यापतेः। व्याघ्रोनामधिष्ठात्र्योदेवता.सन्ति ताःमार्ग्यन्ते॥ १०॥ अग्निम्रेक्षयति। यदापिपेष। आग्नेयीवृहती। पिपेषेति लिटउत्तमपुरुषैकवचनम्। यदहम् आःपिपेषआपिष्टवान् पद्याम। मातरंपुत्रः प्रमुदितःप्रहृष्टःसन्। धारयन्पिबन्स्तनम्। तदेतत् तवसमक्षम् हेअग्ने अनृणःऋणत्रयरहितः। हानकृत्य.भवामि यतएवमतोब्रवीमि उत्क्षिप्यभुजम। अहतौअहिंसितौ

यजमान मो नपिच्छाभ्यां पावयतः दोषावदितीयकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्योभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधय हिरिति सूत्रार्थः।

पितरौ पितामावेत्येकशेषः । मया योहिंप्रत्युपकर्तुमसमर्थः । तेनैव मातापितरौहिंसितौ-भवत इत्यभिप्रायः । पयोग्रहान्संस्थशति । संपृचस्थ पृचीसम्यर्कैः । संपृचन्तीति संपृचः स्थस्व-याक्रियया व्यपदिश्यन्ते येदासन्ते संपृस्यतानहंब्रवीमि । संमाभद्रेणापृंक्त संसृजत मांभद्रे-णभन्दनीयेनकल्याणेन । सुराग्रहान् संस्थशति । विपृचस्थ-येयूयं विपृचः वियोगकारिणःस्थ-तानहंब्रवीमि । पाप्मनाविपृंक्त विगतसंसर्गं पाप्मनामांकुरुत ॥ ११ ॥ देवायज्ञम । विंशति-

भद्रेणांपृङ्क्त्विपृचस्स्थविमांपाप्मनांपृङ्क्त ॥ ११ ॥ [११] देवायज्ञम् ॥

देवायज्ञमतन्वतभेषजम्भिषजाश्विना ॥ व्वाचासरस्वतीभिषगिं

स्नष्टुभः सौत्रामण्यांसोमसंपद्दर्शनार्थः । निदानवतां मंत्राणांपूर्वंनिदानं वक्तव्यमर्थस्यसुखबोधाय इन्द्रस्यकिलानुपहितसोमपाना द्विसस्तस्यनमुचिरसुरोपिब । समस्तंवीर्यं तत्रदेवेन्द्रस्य भेषजं कृतम् । तत्राश्विनौभिषजौसरस्वतीच औषधंसौत्रामणी । यद्देवायज्ञमतन्वत विस्तारितवन्तः । भिष-जम भेषजस्यकर्तारं सौत्रामण्याख्यम् अयतदाभेषजाभिषजौवैद्यौ अश्विना अश्विनौ । इहचतुर्थः पादः संबध्यतेद्विवचनत्वात् । इन्द्रायइन्द्रियाणिवीर्याणिदधतः । वाचाच त्रयीलक्षणया सरस्वती-

तद्दाभिपक्ष्यात् ॥ १२ ॥ दीक्षायैरूपम् । शष्पाणि नवप्ररूढानिव्रीहय. । प्रायणीयस्य तोक्मानि नवप्ररूढाय वा:तोक्मानि । क्रयस्य रूपंसोमस्य सोमक्रयस्येति समासप्राप्ते पदयोर्व्यत्ययो रूपश-ब्देनव्यवधानञ्च छान्दसम् । सोमक्रयरूपंलाजा: सोमांशवश्चलाजाएवमधुरस्वादा: ॥ १२ ॥

न्द्रायेन्द्रियाणिदधंतऽ ॥ १२ ॥ दीक्षायैरूपम् ॥ दीक्षायैरूपꣳशष्पाणिप्रायणीयस्यतोक्मानि ॥ क्रयस्यरूपꣳसोमस्यलाजाऽसोमाꣳशवोमधु ॥ १३ ॥ आतिथ्यरूपम्मासरम् ॥ आतिथ्यरूपम्मासरम्महावीरस्यनग्नहुः ॥ रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्रीऽसुरासुता ॥ १४ ॥

आतिथ्यरूपंमासरम । व्रीहिश्यामाकौदनाचामचूर्णसंसर्गोमासरम् । महावीरस्यनग्नहु किण्वो-नग्नहु: सौरिकाणामसिद्ध: । रूपमुपसदामेतत्क्रियते यस्मिंस्तिस्रोरात्री: सुरा अभिपुतातिष्ठति ॥ १४ ॥ सामस्यरूपम् । सोमस्य क्रीतस्यैनद्रूपं यत्परिस्रुत् परिपिच्यते पयसा । केन-

पयसा यत्अश्विभ्यांदुग्धं भेषजंचइन्द्राय यच्चअश्विभ्यान्दुग्धंमिन्द्रायैवभेषजम् यच्चसरस्वत्यादुग्धं पयः इन्द्रायभेषजम् ॥ १५ ॥ आसन्दीरूपम् । यजमाना भिषेका संदीरूपम् । राजासन्द्यै सोमामन्द्याः वेद्येकुम्भीसुराधानीं । सौमिक्यां वेदेः रूपम् वेद्याः अन्तरः मध्यम् उत्तरवेद्यारूपम् कारोत्तरः

सोमस्यरूपम् ॥ सोमस्यरूपङ्क्रीतस्यपरिस्रुत्परिषिच्यते ॥ अश्विभ्यान्दुग्धम्भेषजमिन्द्रायैन्द्रꣳसरस्वत्या ॥ १५ ॥ आसन्दीरूपम् ॥ आसन्दीरूपꣳराजासन्द्यैवेद्यैकुम्भीसुराधानीं ॥ अन्तरऽउत्तरवेद्यारूपङ्कारोतरोभिषक् ॥१६॥ वेद्यावेदिः ॥ वेद्यावेदिःसमाप्यतेबर्हिषाबर्हिरिन्द्रियम्॥ यूपेनयूपऽआप्यतेप्रणीतोऽअग्निरग्निना ॥१७॥

सुरापवनम् भिषगिन्द्रस्ययजमानस्यच ॥ १६ ॥ वेद्यावेदिः । अनयावेद्यावेदिः सौमिकीसमाप्यतेवर्हिषाच वर्हिःसमाप्यतेइन्द्रियं वीर्यम् यूपेन इध्मेनच यूपआप्यतेप्रणीतश्चाग्निः अग्निना-

प्यते ॥ १७ ॥ हविर्द्धानंयदश्विना । यदश्विनदैवतं तेनहविर्द्धानमाप्यते यत्सरस्वतीदैवतं तेना-ग्नीध्रमाप्यते । यदिन्द्रायहविःतेन इन्द्रसदःकृतमाप्यते पत्नीशालंच गार्हपत्यस्यश्चाप्यते ॥ १८ ॥ प्रैषेभिः प्रैषान् । प्रैषैः प्रैषानाप्नोतिश्चाप्रीभिः आप्रीः यज्ञस्यसोमयज्ञस्याप्रियाः प्रयाजयाज्याः ।

हुविर्द्धानुंस्यत् ॥ हुविर्द्धानुंस्यदुश्विनाग्नीध्रुंयत्सरस्वती ॥ इन्द्रा यैन्द्रꣳसदस्कृतम्पत्नीशालुङ्गार्हपत्यः ॥ १८ ॥ प्रैषेभिःप्रैषान् ॥ प्रैषेभिःप्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य ॥ प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥ पशुभिःपशून् ॥ पशुभिपशूनाप्नोतिपुरोडाशैर्हवीꣳष्या ॥ छन्दोभिःसामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारा

प्रयाजेभिरनुयाजान् प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोतिश्चनुयाजैरनुयाजानाप्नोति । वषट्कारेभिराहुतीः । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । प्रयाजेभिरित्यादि चतुर्णांवाक्यानामर्द्धलोपः ॥ १९ ॥ पशुभि.पशून् पशुभि.पशूनाप्नोति । पुरोडाशैः हवींषिश्चाप्नोति । छन्दोभिः छन्दांसि सामिधेनीभिः सामि-

धेनीः याज्याभिर्याज्यान्। वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति ॥ २० ॥ धानाः करंभ । उदक-मन्थः करम्भः। सक्तवः परीवापः हविष्मद्भक्तिदधिपयः । दधि । सोमसत्ररूपम् हविष-स्यात्ररूपम् आमिक्षापयस्या। वाजिनम्मधु। मधुशब्दोवाजिनसत्रविशेषणम् आनन्तर्यात् सोम-

न् ॥ २० ॥ धानाऽकरुम्भऽसत्तवऽपरीवापऽपयोदधि ॥ सोमस्यरूप७हविषऽआमिक्षाव्वाजिनम्मधु ॥२१॥ धानानाᳬरूपम् ॥ धानानाᳬरूपङ्कुवलम्परीवापस्यगोधूमाऽ ॥ सक्तूनाᳬरूपम्बदरमुपवाकाऽकरम्भस्य ॥ २२ ॥ पयसोरूपम् ॥ पयसोरूपंय्यद्यवादध्नोरूपङ्कर्कन्धू

संस्रवश्च ॥ २१ ॥ धानानांरूपम् । अधस्तनमन्त्रोक्तानां। सामहविषां सोमसत्रचर्संपत्तिं सौत्रा-मणीद्रव्येष्वाह। धानानांरूपंकुवलं कोमलबदरम्। परीवापसत्रगोधूमाः। सक्तूनांरूपंबदरम् उपवाकाः करम्भस्य रूपम् उपवाकाः यवकाः ॥ २२ ॥ पयसोरूपम् । पयसो रूपंयत्यवाः। दध्नः रूपं कर्कन्धूनि । कर्कन्धुर्बदरविशेषः। सोमसत्ररूपंवाजिनम् सौमस्यचरूपमामिक्षाप-

यस्या ॥ २३ ॥ आयावय । इदानींशस्त्रसम्पत्तिः क्रियते। आश्राश्वय इतिशब्दप्रदर्शनार्थं. । स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः । अस्तुश्रौश्वट् । अनुरूप. । यजइति । धाय्यारूपम् निष्केव-ल्येस्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् धाय्यासश्यन्ते । प्रगाथायेयजामहाः । येश्यजामहे इतिप्रगाथाः ॥२४॥

नि ॥ सोमस्यरूपंवाजिनꣳसौम्यस्यरूपमामिक्षा ॥ २३ ॥ आश्रा वय ॥ आश्रावयेतिस्तोत्रियाꣳप्रत्याश्रावोऽअनुरूपः ॥ यजेतिधा य्यारूपम्प्रगाथायेयजामहाः ॥२४॥ अर्द्धऽऋचैरुक्थानाम् ॥ अर्द्धऽऋच चैरुक्थानाꣳरूपम्पदैराप्नोतिनिविदः ॥ प्रणवैः शस्त्राणाꣳ रूप म्पयसासोमऽआप्यते ॥ २५ ॥ अश्विभ्याम्प्रातःसवनम् ॥ अश्विभ्या

अर्द्धऋचै. उक्थानां रूपमाप्नोतिपदै. आप्नोतिनिविदः । न्यूह्याउच्यन्ते । प्रणवैः ओंकारैः शस्त्राणांरूपंपयसा सोमआप्यते ॥ २५ ॥ अश्विभ्यांप्रातः सवनमाप्तम् इन्द्रेणऐन्द्रं माध्यन्दि-

नंसवनमाप्तम्। वैश्वदेवं तृतीयंसवनं सरस्वत्याप्तम् ॥ २६ ॥ वायव्यैः। सर्वेषांसोमपात्राणां वायव्यानीतिसंज्ञा। वायव्यैः पात्रैः वायव्यानिपात्राण्याप्नोति। सतेनद्रोणकलशम्। वैतसपात्रं सतइत्युच्यते। कुंभीभ्यां सुराधानीभ्यां शतछिद्राभ्याम् अम्भृणौ। अम्भृणौपूतभृदाधवनीयावु-

व्यांम्प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रम्माध्यंन्दिनम् ॥ वैश्वदेवंसरस्वत्यातृतीयमाप्तंसवनम् ॥ २६ ॥ वायव्यैर्वायव्यानि ॥ वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोतिसतेनद्रोणकलशम् ॥ कुम्भीभ्यामम्भृणौसुतेस्थालीभिस्थालीराप्नोति ॥ २७ ॥ यजुर्भिराप्यन्ते ॥ यजुर्भिराप्यन्तेग्रहाग्रहैस्तोमांश्चविष्टुतीः ॥ छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणिसाम्ना

च्यते। सुतेऽभिषुतेसोमेयौभवतः तौआप्नोति। स्थालीभिः स्थालीराप्नोति। उभयत्रबहि-स्थाल्योभवन्ति ॥ २७ ॥ यजुर्भिराप्यन्ते। यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहाग्रहैराप्यन्ते।

स्तोमाश्च विष्टुतीश्च छन्दोभिः उक्थशस्त्राणि सामानि अवभृथश्चाप्यते। साम्नामामश्राप्यते अवभृ-
थेनावभृथः ॥ २८ ॥ इडाभिर्भक्षान्। इडाभिः इडामाप्नोति। भक्षैर्भक्षानाप्नोति। सूक्त-
वाकेनसूक्तवाकम् आशीभिराशिषः शंयुनाशंयुमाप्नोति। पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति।

वभृथऽआप्यते ॥ २८ ॥ इडाभिर्भक्षानाप्नोतिसूक्तवाकेनाशि
षः ॥ शंयुनापत्नीसंयाजान्त्समिष्टयजुषासꣳस्थाम् ॥ २९ ॥ व्रतेन
दीक्षामाप्नोतिदीक्षयाप्नोतिदक्षिणाम् ॥ दक्षिणाश्रद्धामाप्नोति
श्रद्धयासत्यमाप्यते ॥ ३० ॥ एतावद्रूपम् ॥ एतावद्रूपंयज्ञ

समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति। संस्थयासंस्थामाप्नोति ॥ २९ ॥ व्रतेन। हुतोच्छिष्टभक्षस्य
रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति। अनेनव्रतेनदीक्षामाप्नोति दीक्षया। दक्षिणामाप्नोति। दक्षिणा।
दक्षिणयेतिविभक्तिव्यत्ययः। श्रद्धामाप्नोति। श्रदितिसत्यनामसुपठितम्। तदस्यांधीयतेआ-
स्तिक्येन एवमेतदितिसाश्रद्धापुण्यकृतां मनोविशेषः। श्रद्धयासत्यमाप्यते। सत्यम् सौत्रामण्या

ज्ञानमनन्तंब्रह्म। वयोत्तचर्णवो ॥ ३० ॥ एतावत्। यत्परिमाणंरूपं सोमयज्ञस्य। यद्दे-
वेश्व ब्रह्मणाचप्रजापतिनाक्षत मृ्ष्टम्। दर्शनकरणयोः कोविशेष इतिचेत्। स्वप्नप्रतिवुद्धन्या-
येन दर्शनम् करणत्वुद्धिपूर्वं म्। तदेतत्स माप्नोतियज्ञेसौत्रामणी। पूर्वसवर्णदीर्घश्चादेशश्छान्दसः।

सुयद्देवैर्ब्रह्मणाकृतम् ॥ तदेतत्सर्वमाप्नोतियज्ञेसौत्रामणीसु
ते ॥ ३१ ॥ [२०] सुरावन्तम्बर्हिषदम् ॥ सुरावन्तम्बर्हिषदꣳसुवीरँ
यज्ञꣳहिन्वन्तिमहिषानमोभिः ॥ दधानाःसोमन्दिविदेवतासुम
देमेन्द्रंयजमानाःस्वर्काः ॥ ३२ ॥ यस्ते ॥ यस्तेरसःसम्भृतऽओषधी

ष्वे। सुते। सुरासोमोभिषुते ॥ ३१ ॥ (१) पयोग्रहाञ्जुहोति। सुरावन्तम्। त्रिष्टवश्विसर-
स्वतीदेवत्या। यत् सुरावन्तं वर्हिषदम् सुरावान्वाएष वर्हिषयज्ञो यःसौत्रामणी। सुवीरं कल्याण-
वीरम्। यज्ञं हिन्वन्तिवर्द्धयन्ति प्रापयन्तिवा। महिषाऋत्विजः। नमोभिः नमस्कारैः अन्नैर्वा।

(१) का० सुरावन्तमिति जुहोति। अध्वर्युस्तोनपि पयोग्रहान् जुहोतीतार्थः।

दधान धारयन्तः। सोमन्दिविदेवतासु। तलमद्देमवयम इन्द्रं यजमानाः स्वर्काः शोभनार्चनाः कल्याणमनावा ॥ ३२ ॥ (१) सुराग्रहाञ्जुहोति। यस्तेरसः उक्तादेवताछन्दसाधस्तनया। हेसुरेयस्तवरसः सम्भृतःएकीकृतः श्रोपधीषुवर्तमानः। सोमस्यचयःशुष्मः यद्दलम्। सुरयासह

पुसोमस्यशुष्मुः सुरयासुतस्य ॥ तेनजिन्वयजमानम्मदेनसरस्वती मश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥ यमश्विना ॥नमुचेरासुरादधिसरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय ॥ इमन्तᳬशुक्रम्मधुमन्तमिन्दुᳬ सोमᳬ राजान

अभिपुतस्य। तेनोभयेन रसेनवलेनच जिन्वनप्रीणीहि यजमानम्। मदेनसुरोत्थेन सरस्वतीच। अश्विनौच इन्द्रंचअग्निञ्च ॥ ३३ ॥ पयोग्रहानभक्षयन्तिद्वाभ्यांत्रिष्टुभ्यांऋत्विग्यजमानाः। (२) यमश्विना। नमुचिरसुरइन्द्रस्यइन्द्रियंवीर्यमपिवत् तस्यशिरसिच्छिन्ने लोहितमिश्रः। सोमोत्तिष्ठत्

(१) का० पालाशैः सौराव मृण्मयमाहुतिमानश इति श्रुतेयेसा इति। १९। २। ८। प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलं सुराग्रहान्दक्षिणेऽग्नौयजतिमृण्मयपात्रमाहुति नव्याप्नोतीतार्थः।

(२) का० अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेताश्विन भक्षयन्ति हिङ्किं रावर्त्त ठं होतब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं

तदुत्पूयपिवन्तः तदभिवादिनीएपाऽऽस्त्क् । यत्अश्विनाअश्विनौ । नमुचेरासुरात् असुरपुत्रात् अधिसकाशादाहृत्य । सरस्वतीचअसुनोत् अभ्यापुणोत् । इन्द्रियायवीर्याय इन्द्रभैषज्यायवा । इमंतंशुक्रम् शुक्रम् असंसृष्टलोहितम् मधुमन्तम्रसवन्तम् । इन्दुम् । इदिपरमैश्वर्यें परमेश्वरम् ।

सिहभंक्षयामि ॥ ३४ ॥ यदत्रं ॥ यदत्रंरिप्तᳪंरसिनंःसुतस्ययदिन्द्रोऽअपिंबच्छचींभिः ॥ अहन्तदंस्यमनंसाशिवेनुसोमᳪंराजांनमि

सोमंराजानम् इहभक्षयामि ॥ ३४ ॥ (१) यदत्र । यत्अत्रअस्यांसुरायाम् रिप्तंलिप्तंलग्नम् रसिनः रसवतः सुतस्यअभिषुतस्यसोमस्य । यच्चइन्द्रः अपिबत्पीतवान् इन्द्रदेवत्योहिसोमः । शचीभिःकर्मभिः । अहंतत् यत्त्रदितिसुविज्ञाते नपुंसकलिङ्गता । अस्यमनसाशिवेन सोमंराजान-

यजमानः । तत्र आहृताश्विनं पयोग्रहं क्रमेण हिर्विभंक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तीति सूत्रार्थः ।

(१) का० यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीवीतिनो दक्षिणतः । अध्वर्य्वादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रह यदत्रेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिता प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राणमन्त्रेण मूल्येन भक्षणमितार्थः ।

मितिपञ्चाविपरिणामः। सोमस्यराज्ञः दूहभक्षयामि ॥ ३५ ॥ (१) अंगारेषुवर्हिष्परिधिषु सुरां-
जुहोति। पितृभ्यः पैत्राणियजूंष्यस्यां कण्डिकायाम्। पितृभ्यःस्वधायिभ्यः स्वधांप्रतिगमनशी-
लाःस्वधायिनः। सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये। स्वधानमः अन्नमस्तु। वहुवचनंपितृव्यसव्यपेक्षम्

हभंक्षयामि ॥ ३५ ॥ पितृभ्यंःस्वधायिभ्यंः ॥ स्वधानमंःपितामहे
भ्यंःस्वधायिभ्यंःस्वधानमःप्रपिंतामहेभ्यःस्वधायिभ्यंःस्वधानमंः ॥
अक्षंन्पितरोमीमदन्तपितरोतीतृपन्तपितरःपितंरःशुन्धंध्वम्॥३६॥

पूजार्थंवा। पितामहेभ्यः। उक्तोर्थम्। प्रक्षालननोपसिञ्चति अक्षन् अत्तवन्तः भक्षितवन्तःपितरः।
अमीमदन्तमादिताः पितरःतीतृपन्त तर्पिताःपितरः। जपति। पितरःपितरः शुंधध्वम् पाणि-

(१) का० मङ्गारेषु वा वर्हिष्परिधौ दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् मन्येन मूर्न्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवतोयस्याङ्गारेषु परिधेर्वहिर्दक्षिणदिकस्थेषु सोमग्रेपान् सुराग्रहान्पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रह जुहोतीति सूत्रार्थः।

प्रक्षालनंकुरुध्वम् ॥ ३६ ॥ (१) नवर्चंवाचयति पावमानम् । पुनन्तुमा । द्वेपिल्यावनुष्टुभौ पुनंन्तुमां पितरः सोम्यासःसोमसम्पादिनः । पुनन्तुमांपितामहाः पुनन्तुप्रपितामहाः । पावनंचपापापनोदःशुद्धिः फलग्रहणयोग्यता । केनपुनन्तु । पवित्रेण । कथंभूतेन शतायुषा । येनपूत.शता-

पुनन्तुंमापितरः सोम्यासः पुनन्तुंमापितामहाःपुनन्तुप्रपितामहाः पवित्रेणशतायुषा ॥ पुनन्तुंमापितामहाः पुनन्तुप्रपितामहाः ॥ पवित्रेणशतायुषाव्विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥ अग्नऽआ

तायुर्भवति तत्पपवित्रं तत्साधनत्वाच्छतायुरेव । पुनन्तुमांपितामहाः पुनन्तुप्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । आदरार्थोभ्यासः विशेषार्थोवा । तथा मांपितृपितामहाः प्रपितामहाः पुनन्तु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं व्यश्नवै व्यश्नुयं प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥ अग्न आयूंषि ।

(१) का० कुम्भीमासज्य कुम्भच्छतविछर्णां वालपवितृहिरण्यान्तर्धायनवर्चं वाचयतिपुन न्तुमेति ११ । ३ २० । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भयोपरि दक्षिणाग्र वंशंनिधाय तत्पृष्ठे सिक्यां शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय

आग्नेयीगायत्री हेअग्ने यतस्त्वम् आयूंषिपवसे आयुःप्रापकाणिकर्माणि चेष्टयसेस्वभाव-तएवअतस्त्वांप्रार्थये । आसुवअभ्यनुजानीहि । ऊर्जंदधिउपसेचनम् इषमन्नंव्रीह्यादि नःअ-स्माकम् एतज्जीवनहेत्वित्यभिप्रायः । किञ्च । आरेदूरेएवावस्थितंसन्तंबाधस्व तैस्तैरुपायैः दुच्छुनामदुष्टंश्वानम् शुनाचात्रदुर्जनप्रभृतयोलक्ष्यन्ते । तैःरहितोहि पुरुषःपरमायुःप्राप्नोति ॥ ३८॥

यूᳬंषि ॥ पवसुऽआसुवोर्ज्जमिषंञ्चनः ॥ आरेबांधस्वदुच्छुनांम् ॥ ३८॥ पुनन्तुंमा ॥ देवजनाःपुनन्तुमनंसाधियंः ॥ पुनन्तुव्विश्श्वांभूतानि जातंवेदःपुनीहिमा ॥ ३९ ॥ पवित्त्रेणपुनीहि ॥ माशुक्क्रेणंदेव दीद्यत् ॥ अग्नेक्क्रत्वाक्क्रतूँ१ऽरनु ॥ ४० ॥ यत्तेंपवित्त्रमर्चिष्यग्ने

पुनन्तुमा । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् पुनन्तुमादेवजनाः देवानुगामिनः । पुनन्तुमनसासंयुक्ताः । धियःबुद्धयःकर्माणिवा । पुनन्तुविश्वानिभूतानि त्वमपि हेजातवेदःपुनीहिमाम् ॥ ३९ ॥ पवि-त्रेण । आग्नेयीगायत्री पवित्रेणपुनीहिमाम् । शुक्रेणशोचिष्मता शुक्रेनअश्वलेन । हेदेवदीद्यत्

दीप्यमानः । हेअग्ने क्त्वाकर्मणिचक्रिययाचक्रतून् तान् तान्चक्रतूनअनु ॥ ४० ॥ यत्ते । आग्नेयीब्राह्मस्तृतीयःपादःगायत्री । यत्तेतवपवित्रम् अर्चिषिहेअग्ने विततंप्रसारितम् । अन्तरा-मध्येन ब्रह्मसत्यंज्ञानमनन्तम् वयोलक्षणपरंवा । तेनपवित्रेण अभ्यनुज्ञातेन पुनातुमामाम् ॥४१॥ पवमानः । सामदेवत्यागायत्रीत्वतीयःपादोवायव्यः । सःपवमानःसोमः । अद्यअस्मिन्द्यवि नःअ-

व्वितंतमन्तुरा ॥ ब्रह्मतेनंपुनातुमा ॥ ४१ ॥ पवँमानुꣳसः ॥ पवं मानुःसोऽअुद्यनःपुवित्रैणविचंर्षणिः ॥ यःपोतासपुनातुमा ॥४२॥ उभाभ्यांन्देव ॥ सवितःपुवित्रैणसुवेनंच ॥ माम्पुंनीहिव्विश्वतंः ॥ ४३ ॥ व्वैश्वदेवीपुंनती ॥ देव्यागाद्यस्यांमिमाबह्व्यस्तन्वो

स्मान्पवित्रेण विचर्षणिः । द्रष्टाकृताकृत सर्वेक्षकःपुनातु । यश्चस्वभावतःपोतासपुनातुमां वायुः ॥ ४२ ॥ उभाभ्याम् । सावित्रीगायत्री । हेदेवसवितः उभाभ्याम् पवित्रेणच । सवेनाभ्यनुज्ञ-याच । मांपुनीहिविश्वतः सर्वतः ॥ ४३ ॥ वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् अग्निज्ञाताभिधेया प्रवल्हिकेव-

तत्काञ्चिद्देवतामङ्गीकृत्य व्याचक्ष्महे । शतातृणाकुम्भीदक्षिणस्या अग्नेरुपरिष्टात्क्षरति । साचा-
भिधेया सौत्रामणीवा वाग्वा उखावेत्यादि । विश्वेभ्योदेवेभ्यः आगताहितावा वैश्वदेवीसुरा-
कुम्भी । पुनतीपावनंकुर्वाणा अगात्आगता । यस्याम इमाः वह्नाःधारा तन्वः पुरः वीतपृष्ठाः
कामितशरीराः । काम्यन्ते हिसुराधाराः । तयामदन्तः तयाह्लमोदमानाः । सधमादेषु सध-

व्वीतपृष्ठाः ॥ तयामदन्तःसधमादेषुव्वयꣳस्यामपतयोरयीणाम् ॥
४४ ॥ येसमानाःसमनसःपितरोयमराज्ज्ये ॥ तेषाल्लोकःस्वधान
मोऽस्त्वोदेवेषुकल्पताम् ॥ ४५ ॥ येसमानाः ॥ येसमानाःसमन

मादयोऽच्छन्दसीतिसहस्य सधादेशः । सहमदनेषु वयंस्यामपतयः रयीणांधनानाम् ॥ ४४ ॥
दक्षिणाग्नौजुहोति । येसमानाः अनुष्टुप्पैत्री । येसमानाः जात्यादिभिः । समनसः समा-
नमनस्काः पितरः य मराज्ये लोकेत्यस्यहि स्वेलोकेराज्यम् । तेषांपितॄणांलोकः आयतनम्
स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नमस्तु । यद्वा तेषांपितॄणांलोकआयतनं स्वधाकारोपलक्षित मन्नमस्तु ।

नंमस्कारोपलक्षिताच स्तुतिर्भवतु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां समर्थीभवतु ॥ ४५ ॥ उत्तरेणा-याज्याहुतिंजुहोति । येसमाना: अनुष्टुप् यजमाना: । येसमाना: समनस:जीवा: जीवनवन्त: । जीवेषु जीवनवत्सु मध्येमामका: मदीया: । तेषांसंवश्विनीश्री: मयिकल्पतांक्लृप्ताभवतु । तानूपरित्यज्यमामाश्रयत्वित्यर्थ: । पापात्मानोहि गोत्रिणोभवन्ति । कुत्रकियन्तञ्चकालमित्यत-

सोजीवाजीवेषुमामुका: ॥ तेषाᳬं श्रीर्म्मयिंकल्प्यतामुस्मिमल्लोकेशुत ᳬंसमा: ॥४६॥ द्वेसृती ॥ ऽअंशृणवम्पितृणामुहन्देवानामुतर्त्यानाम् ॥ ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदन्तरापितरम्मातरञ्च ॥ ४७॥ इदᳬं

श्राह । अस्मिन्लोकेशतंसमा: । समाशब्द: संवत्सरवचन: ॥ ४६ ॥ पय:शेषमन्वारभ्येजुहोति । द्वेसृती त्रिष्टुप् । पन्थानोब्रवीति । येएते शुक्लकृष्णेसृतीयावेतौदेवयानपितृयाणौ पन्थानौ । श्रहमशृणवं पितृणांश्रुतिवाक्येभ्य: । सएषदेवयानोवापितृयाणोवापन्थाइति । देवानांदेवयानगा-मिनाम् उतअपिच मर्त्यानांमरणधर्मिणां पितृयानगामिनाम् । ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेति ।

तदःस्थानीयदोहत्तिः । याभ्यांपथिभ्याम् इदंसर्वम एजत्क्रियावत् समेतिसंगच्छति यत्अन्तरा-पितरं मातरञ्च । द्यौःपितापृथिवीमाता सुहुतंताभ्यांस्तोभ्यामस्तु ॥ ४७ ॥ (१) शेषंयजमानो भक्षयति । इदंहविः व्यवसानाअष्टि यंजमानाशीः । इदंपयोलक्षणांहविः प्रजननम्उत्पादकम् । मेममअस्तु दशवीरम् । प्राणावेदशवीराः सर्वगणम् । अङ्गावैसर्वेगणाः स्वस्तयेअविनाशाय।

हविः ॥ इदᳪहविःप्रजननंमेऽअस्तुदशवीरᳪ सर्वगणᳪस्वस्तये ॥ आत्मसनिंप्रजासनिंपशुसनिंलोकसन्यभयसनिं॥ अग्निःप्रजांबहुलाम्मेकरोत्त्वन्नम्पयोरेतोऽअस्मासुधत्त ॥४८॥ [१७] उदीरताम्॥

पुनरपि हविर्विशेष्यते । आत्मसनि आत्मानंयद्धविः सनोतिसंभजतितदात्मसनि । एवंप्रजासनि पशुसनि लोकसनि अभयसनि । अभयमपुनरावृत्तिः । अग्निःप्रजांबहुलाम् अतिवृद्धांममक-रोतु । यूयंच हेऋत्विजः । अन्नंचपयश्चरेतश्च । अस्मासुधत्त ॥ ४८ ॥ (२) उदीरताम् । त्रयोद

(१) का० शेषं यजमानो भक्षयतीदᳪ हविरिति उद्धाम्येत शेष पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः ।

(२) का० सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानाञ्च । उदीरतामित्यादिवयोदशर्चोऽनुवाक तत्रउदीरताम् अङ्गिरस ये न इति

गपैत्यस्त्रिष्टुभःजगत्येकादशी । यजमानवाचनम् । उदीरताम् ईरगतौउदउपसर्गात्परः । ऊर्द्धंक्रमताम् । ऊर्द्धंगच्छन्तु । अवरे येस्मिन्लोकेवस्थिताः पितरः । उत्परासः । परएवपरासःयेचपरस्मिन्लोकेवस्थितास्तेपि उदीरताम् तस्मादपिस्थानाद्विशिष्टतरं स्थानंगच्छन्तु । उन्म-

उदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाःपितरःसोम्यासः ॥ असुंयऽईयुरवृकाऽऋतज्ञास्तेनोवन्तुपितरोहवेषु ॥४९॥ अङ्गिरसोनः ॥

ध्यमाः । मध्ये भवामध्यमाः । येपिमध्यमास्तेपिततोविशिष्टतरं स्थानमुद्गच्छन्तु । पितरःसोम्यासः सोमसम्पादिनः । असुंयेईयुः येपिअसुं प्राणम् ईयुः समन्वियुः वातात्मानः अष्टकाअनन्मिताः मध्यसत्वमास्थिताः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञावा यज्ञज्ञावा स्वाध्यायनिष्ठावा । तेपिततोविशिष्टतरं स्थानमुच्छन्तु । एवंच स्वकीयेनकर्मणा अस्मदीयेनचयेउन्नतिं प्राप्ता । तेनःअस्मान् अवन्तु-

ऋतयस्याग्निष्वात्तानित्यन्तायास विनियोगः कल्पकृतोक्त त्वं सोमेति तृच सोमवताम् बर्हिषद इति तृचं बर्हिषदाम् मायन्तु न इति तृचमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु मेति नवर्चं वाचनान्तर इदं सोमेत्यादि तन्त्र कल्पयातीतस्त नवचं प्रत्यच-मध्वर्युं यजमानेन वाचयतीत्यर्थः । ।

पाजयन्तु पितरः हवेषुआह्वानेषु ॥ ४९ ॥ अङ्गिरसोनः । अङ्गिराऋषिस्तस्यापत्यानिबहूनि अङ्गिरसः नः अस्माक पितरः नवग्वाः नवगतयः पुनः पुनरपुनरुक्तया गच्छन्ति । नवनीयास्तोतव्या वा गतिर्येषांते त थोक्ताः। येचअथर्वाणः बहून्यपत्यानि । अथर्वापुनः थर्वतिश्चरतिकर्मातत्प्रतिषेधः । येचभृगवः भृगोर्बहून्यपत्यानि। सोम्यासः सोमसंपादिनः । तेषां-

पितरोनवग्वाऽअथर्वाणोभृगवःसोम्यासः ॥ तेषांव्वयꣳसुमतौय्यज्ञियानामपिभद्रेसौमनसेस्याम ॥ ५० ॥ येनः ॥ येनःपूर्वेपितरः सोम्यासोनूहिरेसोमपीथंव्वसिष्ठाः ॥ तेभिर्यमःसꣳरराणोहवीꣳ

पितृणांवयंसुमतौस्याम। यज्ञियानां यज्ञसंपादिनाम् । अपिचभद्रे भन्दनीये सौमनसेकल्याणमनसे स्यामभवेम ॥ ५० ॥ येनः पूर्वे । येनःअस्माकंपूर्वेपितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषांपितृणाम् अनुजह्निरे। वहमापणे। देवाननुप्रापितवन्तः सोमपीथंसोमपानम्। वसिष्ठाः वसिष्ठस्य बहून्यपत्यानि । वसिष्ठः पुनर्वस्तृतमः छतासदोवसति । तेभिः तैर्व-

सिद्रैः यमः संरराणः संप्रीयमाणः। हवींषि। कथंभूतोयमः उशन्। वशकान्तौ। असंकृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् कामयमानः। कथंभूतैर्वसिष्ठैः उशद्भिः। कथमत्तु। प्रतिकामम् यथाकामं भक्षयतु ॥ ५१ ॥ त्वंसोम। हेसोम प्रचिकितः चिकित्वान् चेतनावान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः त्वम्मनीषा। मनसईषामनीषामनस इच्छाविशिष्टतराभवतिय-

षुशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ५१ ॥ त्वꣳसोम ॥ त्वꣳसोमप्रचिकितोमनीषात्वꣳरजिष्ठमनुनेषिपन्थाम् ॥ तवप्रणीतीपितरोनऽइन्दोदेवेषुरत्नमभजन्तधीराः ॥ ५२ ॥ त्वयाहि ॥ त्वयाहिनःपितरःसो

त्वनाम्। यद्वा। हेसोम त्वंप्रचिकितः। कितज्ञाने प्रकर्षेणज्ञातासि। दावत् ज्ञातव्यम् मनीषामनीषयात्वया प्रज्ञया। त्वंचरजिष्ठम् ऋजुतरं देवयानाख्यम् अनुनेषिअनुनयसि। पन्थांपन्थानम्। किंच। तवप्रणीतीप्रणयनेन तवाभ्यनुज्ञानेन। पितरः नः अस्माकम् हेइन्दोदेवेषु मध्येरत्नं रमणीयं यज्ञफलम् अभजन्तधीराः धीमन्तः ॥ ५२ ॥ त्वया-

हिन: । यस्मात्त्वया आश्रयभूतेन न: अस्माकं पितर: हेसोमपूर्वेपूर्वजा: कर्माणिचक्रु: ।
कृतवन्त: हेपवमान । धीरा: धीमन्त: । अवअत: प्रार्थयेच त्वाम् वन्वान् संभजमान: तानि-
तानिकर्माण्यस्मदीयानि । अवात: वाताद्युपद्रवरहित: एकचित्त: । परिधीन् सर्वतोनिहि-
तान् यज्ञोपद्रवकारिण: अपोर्णु । ऊर्णुञ् आच्छादने । अपगमय । वीरेभि: वरैश्चाश्वैस्स-

सुपूर्वेकर्म्माणिचक्रुःपवमानधीराः ॥ वन्वन्नवातःपरिधीँ२ऽरपोर्णु
वीरेभिरश्वैर्म्मघवाभवानः ॥ ५३ ॥ त्वꣳसोम ॥ पितृभिःसंवि
दानोनुद्यावापृथिवीऽआततन्थ ॥ तस्मैतऽइन्दोहविषाविधेमवय
ꣳस्यामपतयोरयीणाम् ॥ ५४ ॥ बर्हिषदःपितरः ॥ बर्हिषदःपित

हित: । मघवाधनवान् भवान:अस्माकम् । योयस्मददाति सतस्यधनवानितिमति: ॥ ५३ ॥
त्वंसोम । यस्त्वंहेसोमपितृभि: संविदान: संवादं कुर्वाण: । अनुद्यावापृथिवीआततन्थ । तनु-
विस्तारे अन्वातनोपि द्यावापृथिव्यौ दृढीकरोपिद्यावापृथिव्यौ । तस्मैतवहे इन्दोहविषावि-

धेम। हविरिदमदइतिवाक्यार्थः। वयंच हविः प्रदानानन्तरम्भवेमपतयो धनानांसोमवताम् पितॄणांपञ्चमम् ॥ ५४ ॥ बर्हिषदः। तिसऋचो बर्हिषदाहविर्यज्ञयाजिनो। बर्हिषदःबर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदः पितरः। ऊतीऊत्या अर्वाक्अर्वाञ्चआगच्छत। कोहेतुरागमनइति चेत्। इमाइमानि वः युष्माकं हव्याहवींषि। चक्रम। तानिजुषध्वम् सेवध्वम्। येष्मयुष्माभि रधस्तनानि हवींष्यासेवितानि। तेयूयं पुनरप्याहूयमानाः आगताः अवसा अन्ने-

रऽउत्यर्वाग्गिमावोहव्याचकृमाजुषध्वम् ॥ तऽआगतावसाशन्तमेनाथानुःशंय्योररपोदधात ॥५५॥ आहम् ॥ आहम्पितृन्त्सुविदत्रां२ ॥

नहविर्लक्षणेन। शन्तमेन। शमितिसुखनाम। सुखयितृतमेनहेतुभूतेन। अथपरितुष्टाः यज्ञसमाप्त्युत्तरकालम् नोस्माकम शंयोः पदद्वयमेतत्। शमनञ्च रोगाणांदधात। यावनञ्च भयानांदधात। अन्यदपियत्किञ्चित् अपरः अपापंतदस्माकंदधात ॥ ५५ ॥ आहम्। आत्रवितिष आभिमुख्येनवेद्मिविदितत्वात्। अहं पितृन् सुविदत्रान्। सुविदत्रः। कल्याणदानः। कल्याणदानान्। नपातंचविक्रमणंचविष्णोः। व्याप्नुयज्ञस्य। नविद्यतेयत्रोपगतानांपातः सन-

पातः देवयानःपन्थाः । त्रिविधंक्रमणंयत्नगतानांसविक्रमणाः । पितृयाणःपन्थाः । तत्रहि अरघट्टघटीवत् उत्तराधरम् प्राणिनोगच्छन्ति । देवयानपितृयाणौपंथानौ यज्ञसंबन्धिनावहंवेद्मि । तद्गतांश्चपितॄन् । यत एवमतोब्रवीमि । वर्हिषदो येपितरः स्वधयाअन्नेन सहसवनीयलक्षणेन । सुतस्यअभिषुतस्य सोमस्यभजन्ते सेवन्ते । पित्वःपानं सोमपानम् तेइह अस्मिन्कर्मणि

ऽअवित्सिनपांतद्युत्रिवक्रमंणाद्युविष्णोंः ॥ वर्हिषदोयेस्वधयांसुतस्य भजंन्तपित्वस्तऽइहागमिष्ठाः ॥५६॥ उपंहूताःपितरंः ॥ सोम्यासो वर्हिष्ष्ये षुनिधिषुप्प्रियेषुं ॥ तऽआगंमन्तुतऽइहश्रुंवन्त्वधिंब्रुवन्त

आगमिष्ठाः आगच्छन्त्वित्याख्यातसन्ततिः ॥ ५६ ॥ उपहूताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । वर्हिष्येषुनिधिषुप्रियेषु । हविर्विशेषणान्येतानि । वर्हिषिभवेषु वर्हिष्येषु वर्हिषिसादितेषु हविष्षु स्थितेषु । निधिभूतेषु पितॄणांप्रियेषु अभिरुचितेषु तेपितर एतत्ज्ञात्वा आगमन्तुआगच्छन्तु आगत्य च । ते इह श्रुवन्तु शृण्वन्तु अस्मदीयानिवचांसि । श्रुत्वाच अधिब्रुवन्तु यद्वक्तव्यं पितृभिः पुत्रा-

णाम् तेच अवन्तु रक्षन्तु सर्वतः अस्मान् ॥५७॥ आयन्तुनः । चतस्रोग्निष्वात्तेभ्यः । आयन्तु आग-च्छन्तु नः अस्माकंपितरः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । अग्निष्वाताः पुनः यान् अग्निरेवस्व-दयति । नष्किते यौतस्मात्तंकर्मकारिणः । पथिभिर्देवयानैः । देवसहगमनैः । देवसहयायि-नस्तेपितरो येषामेतत्कर्मक्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः । उक्तञ्च । पुत्रेणालोकंजयति पौत्रेणान-

तु वन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥ आयंन्तु ॥ नःपितरंः सोम्म्यासोंग्निष्वात्ताः पुथिभिर्देवयानैः ॥ अस्मिन्यज्ञेस्वधयामदंन्तोधिंब्रुवन्तु ते वन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥ अग्निंष्वात्ताःपितरऽएहगंच्छतसदंःसदःसदतसुप्रणीतयः ॥ अत्ताहवीं ᳪषिप्रयंतानिबर्हिंष्यथांरयिᳪसर्व्ववीरन्द

न्तामश्नुते । अथपुत्रस्यपौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति । आगत्यच । अस्मिन्यज्ञे स्वधयाऽन्नेन मदन्तः तृप्यन्तः । परिपुष्टाअधिब्रुवन्तु । तेवन्त्वस्मानितिव्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ अग्नि-ष्वात्ताः पितरः आइहगच्छत । आगच्छतइह । एत्यच । सदः सदः गृहंगृहं प्रतिसदत

उपनिषत । हेसुप्रणीतयः साधुप्रणयन. । ततः सुखोपविष्ठाः अत्तभक्षयत । हवींषिप्रय-
तानि व्यपगतरागद्वेषमोहैरभिसंस्कृतानिशुचीनि । बर्हिषिअन्नानि । अथटप्ताः सन्तः रयिंःन
सर्ववीरंदधात । न । नकारउपजन. ॥ ५८ ॥ येअग्निष्वात्ताः । येपितरः अग्निष्वात्ता
अग्निनाआस्वादिताः । येच अनग्निष्वाताः श्मशानकर्मामाप्ता. । मध्येदिवः द्युलोकस्यस्वध-

धातन ॥ ५९ ॥ येऽअग्निष्वात्तायेऽअनग्निष्वात्तामध्येदिवःस्वध
यांमादयन्ते ॥ तेभ्यःस्वराडसुनीतिमेतांयथावशन्तन्वङ्कल्पया
ति ॥ ६० ॥ अग्निष्वात्तान्ऋतुमतः॥ अग्निष्वात्तान्ऋतुमतोहवाम

धास्वकर्मफलोपभोगेन मादयन्तेसुखंसंसेवन्ते । तेभ्य. । तेषामितिविभक्तिव्यत्ययः । स्वराट्
स्वयमेवराजनइतिस्वराट् । अकृतकैश्वर्योयः सस्वराडुच्यते । असुनीतिम् एताम् आत्मनोद्वितीयं
सहायंकृत्वा । अमून्प्राणान्नयतीत्यसुनीतिः । एताम् एतमितिलिङ्गव्यत्ययः । यथाकामंयथा-
रुचितन्वंशरीरं कल्पयातिकल्पयतु ॥ ६० ॥ अग्निष्वातान् । अग्निष्वातान् पितॄन् ऋतुमतः

मदतुसंयुतान् श्यामहेश्राह्वयामः। नाराशंसेचमसे। सोमपीथंसोमपानम् येश्रागः प्राप्नुयुः। नाराशंसेचमसे पितॄणांभक्षः श्रूयते। अथयदिनाराशंसेषु सन्नइत्युपक्रम्य। पितृभ्योनाराशंसेभ्यइति। तेचाहूयमानाः विप्रासः मेधाविनः सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु। एवंकृतेवयंस्याम पतयोरयीणाम्॥ ६१॥ आच्याजानु। दशर्चोनुवाकः। तत्र नवपित्र्यादशम्यैन्द्री-

हेनाराश॒ꣳसेसोमपीथंयऽआशुः॥ तेनोविप्रासःसुहवाभवन्तुव्वयꣳस्यामपतयोरयीणाम्॥ ६१॥ [१३] आच्याजानु॥ दक्षिणतोनिषद्येमंयज्ञमभिगृणीतविश्वे॥ माहिꣳसिष्टपितरःकेनचिन्नो

गायत्री। द्वितीयात्तृतीयेनवमीचानुष्टुभः। त्रिष्टुभइतराः। पितरउच्यन्ते। आच्याजानु सव्यंजानुपातयित्वा। दक्षिणतोनिषद्य दक्षिणतोवस्थानंकृत्वा। रूपतोयं निर्देशः। एवं स्वभावोह्यते। अथेन पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यंजान्वाच्योपासीदितिश्रुतिः। इममस्मदीयं यज्ञम् अभिगृणीत अभिष्टुवतदक्षिणामन्त्रकालकर्तृ हविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञइति।

विश्वेमवैसोमवन्तः वर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्च। माचहिंसिष्ट। माचहिंसांकुरुत। हेपितरः। केनचिदपि नः अस्मान् यत्यद्यापि वः युष्माकम् आगः अपराधः आगः शब्दः सान्तोनपुंसकलिंगोपराधवचनः। पुरुषता। विभक्तिलोपः। पुरुषत्वेनचलचित्ततया। करामकुर्मः॥ ६२॥ आसीनासः। येयूयमासीनाः अरुणीनाम् अरुणवर्णानाम् अरुणवर्णाहिता ऊर्णाभवति याभिः

यद्वऽआगंःपुरुषताकराम॥ ६२॥ आसीनासोऽअरुणीनाम्॥ आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थेरयिन्धंत्तदाशुषेमर्त्याय॥ पुत्रेभ्यंःपितरुस्तस्यवस्वःप्रयंच्छतुतऽइहोर्ज्जन्दधात॥ ६३॥ यमंग्ने॥ कव्यवाहन

कुतपाः क्रियन्ते। कुतपमियाश्चपितरः। कुतपञ्चासनेदद्यादितिस्मृतिः। यद्वा अरुणवर्णानाम् रश्मीनाम् उपस्थेउत्संगेआसीना आदित्यलोकजितः पितरउच्यन्ते। रयिन्धनम् धत्त दत्त। दाशुषेहवींषि दत्तवतेयजमानाय मर्त्त्यायमनुष्याय। पुत्रेभ्यश्चहेपितरः। यजमानार्थंपुत्रवचनम्। सर्वेहिपितॄणां पुत्रायजमानाः। तस्यजमानस्य वस्वः प्रयच्छतदत्त। यदभि-

प्रेतंवसुनोधनस्यच इहग्यसदीयेयत्ते ऊर्जं दधातस्थापयत ॥ ६३ ॥ यमग्ने काव्यवाहन। स्विष्टकृ-
दग्निरुच्यते। चतसृभिऋ्गिभ। हे अग्ने काव्यवाहन। काव्यं वोढव्यमेत्ययमधिकारोयस्य-
सएवंसंवोधयते। यंरयिंहविर्लक्षणं धनम् त्वंचित् त्वमपिमन्यसे अवगच्छसि। साधुश-
ध्यते तेनयेयः माप्तुमिति। तंहविर्लक्षणंरयिधनम् नः अस्माकं स्वभूतम् गीर्भिः वाग्भिः पुरो-

त्वंचिन्मन्न्यसेरयिम् ॥ तन्नोगीर्भिःश्श्रवाय्यंन्देवत्लापनयायुजम्॥
६४ ॥ योऽअग्निः ॥ कव्यवाहनःपितॄन्न्यक्षदृतावृधः ॥ प्रेदुहव्व्या
निंव्वोचतिदेवेब्भ्यश्चपितृब्भ्युऽआ ॥ ६५ ॥ त्वमग्ग्ने ॥ त्वमग्ग्नऽईडि

तवाश्यायाज्यानपट्कारलक्षणाभिः। श्रवाय्यम् हविर्विशेषणमेतत् श्रवणीयम् देवत्रादेवेभ्यः पन-
यदेहि। पनतिर्दानकर्मा। युजंयथायोगम् ॥ ६४ ॥ योअग्निः काव्यवाहनः कव्यं पितॄणां-
हविरुच्यते.। यक्षहविः पितॄन् यक्षत् इष्टवान् ऋतावृधः सत्यवृधोवा यज्ञवृधोवा। द्विती-
यावहुवचनमेतत् सइदानीम प्रेदुहव्यानिवोचति। प्रवोचतिप्रब्रवीतु हव्यानिहवींषि। देवे-
भ्यश्चपितृभ्यश्च। समुच्चयार्थीयआकारः। देवेभ्यश्चपितृभ्यश्च। इमानिदेवेभ्य इमानिपितृ-

भादूति ॥ ६५ ॥ त्वमग्ने । यस्त्वं हे अग्ने ईडितः अधेषितः सन् कव्यवाहनअवाट् वह-
मापयो । अस्यैतद्रूपम् । ऊढवानसि । हव्यानिहवींषि । सुरभीनिसुगन्धीनि । कृत्वीकृत्वा ।
कृत्वाहवींषि । प्रादाः प्रदत्तवानसिपितृभ्यःस्वधयापितृमंत्रेण । तेचपितरः । अचन्
अत्तवन्तोभक्षितवन्तः । अद्भिभक्षय त्वं हे देव । प्रयताप्रयतानिशुचीनि । हवींषि ॥ ६६ ॥

ड्डितःकव्यवाहनावाड्ढव्यानिसुरभीणिकृत्वी ॥ प्रादाःपितृभ्यः
स्वधयातेऽअक्षन्नद्धित्वन्देवप्रयंताहवींषि ॥ ६६ ॥ येचे ॥ येचेह
पितरोयेचनेहयाँश्चविद्मयाँ२॥ ऽउचनप्रविद्म ॥ त्वंवेत्थयतिते
जातवेदःस्वधाभिर्यज्ञंसुकृतञ्जुषस्व ॥ ६७ ॥ इदम्पितृभ्योनमोऽ

येचेह । येपितरइहास्मिन्समीपे इहवालोके आसते । येचनेह । यान्चपितृन् विद्मः अव-
गच्छामः यान् उइतिनिपातः पादपूरणः । चनप्रविद्मः नप्रजानीमः । त्वंवेत्थ यतितेजात-
वेदः । तेषब्दः आदौक्रियतेद्वितीयान्तोवाक्यस्यवणीयस्त्वात् । तान्तु वेत्थवेत्सिजानासि । यति ।

अविभक्तिकोनिर्देशः। यतीन्शुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणान्निर्दग्धकल्मषान्। हेजातवेदः। अतएवसुच्यसे। स्वधाभिः पितृसंबद्धैर्हविभिः यज्ञपितृयज्ञम् सुकृतंसाधुकृतम् जुषस्वसेवस्व॥६७॥ इदंपितृभ्यः। इदमितिप्रत्यक्षतोनिर्देशः। पितृभ्योनमः अन्नंहविर्लक्षणम् अस्तु। अ द्यअद्यतनम् येपितरः पूर्वासःपूर्वमीयुःस्वर्गम् येच उपरासःउपरतव्यापाराः कृतकृत्याः परंब्रह्मईयुर्याताः।

अस्त्वद्ययेपूर्वासोयऽउपरासऽईयुः॥ येपार्थिवेरजस्यानिषत्ताये वानून॒ᳪसुवृजनासुविक्षु॥६८॥ अधायथा॥ नःपितरःपरासःप्रत्नासोऽअग्नऽऋतमाशुषाणाः॥ शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासःक्षामाभिन्द

येच पार्थिवेरजसि। पृथिव्यांभवंपार्थिवं रजःज्योतिरग्निःतत्र आनिषत्ताः आभिमुख्येननिषण्णाः। अग्निलोकंप्राप्ता इत्यर्थः। येवायेच नूनंनिश्चयेन सुवृजनासु। साधुवृत्तासुविक्षु यजमानेषुनिषण्णाः। तेभ्यइदंपितृभ्योनमो अस्त्वद्येतिसंबन्धः॥६८॥ अधायथा। अथैवंसतियथायेन प्रकारेण नःअस्माकंपितरः परासःपराएवपरासःउत्कृष्टाः प्रत्नासः। प्रत्नशब्दःपुराणवचनः।

पुराणाः हेअग्नेत्वंयज्ञम्आशुपाणाः अश्नुवाना:व्याप्नुवन्तः । शुचिअविभक्तिकोनिर्देशः । शुचिन्दीप्तंभास्वरम् । इच्छब्दएवार्थे । अयन्आगताःप्राप्ता. । दीधितिम् आदित्यरश्मिम् ततआदित्यमण्डलम् एषहिदेवयानःपन्थाः । उक्थशासःउक्थानियेशंसन्तियज्ञेषु तेउक्थशासः पितॄणांविशेषणमेतत् एवंवयमपि हेअग्नेत्वत्प्रसादात् द्यामाभिन्दन्तः । द्यामाअविभक्तिकोनिर्देशः । द्यामांपृथिवींभिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटादिखननैः । यद्वा पृथिव्याअयाणियज्ञेव्रीहिपशुयूपादीनि-

न्तोऽअरुणीरपंव्व्रन् ॥ ६९ ॥ उशन्तंस्त्वा ॥ उशन्तंस्त्वानिधीमह्युश न्तुंऽसमिंधीमहि ॥ उशन्नुंशतऽआवंहपितॄन्न्हविषेऽअत्तंवे ॥७०॥

भिन्दन्तः । यज्ञंसर्वोपकारणमनुतिष्ठन्तइत्यर्थः । अरुणीः आरोचनाः । रश्मिन्अपव्रन् अपव्रणुमः अप्रवृत्यच रश्मीन् देवपन्यानमनुतिष्ठामइत्यर्थः ॥ ६९ ॥ उशन्तस्त्वा । वशकान्तौ अस्यकृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । हेअग्ने यतोवयमुशन्तः कामयमानाः त्वांनिधीमहिस्थापयामहे । यतश्च उशन्तः कामयमाना एवसमिधीमहिसंदीपयामः । यतस्त्वमपि उशन्कामयमानएव । उशतः कामयमानानेवआवह पितॄन् । किमर्थमितिचेत् । हविषेअत्तवे हविषःअदनाय ॥ ७० ॥ अथेन्द्रोमन्त्रः

सोमोराजेत्स्यनिदानभूतः पठ्यते । अपांफेनेन । तृतीयपादप्रभृतिव्याख्यानं यच्छन्दयोगात् । विश्वाःसर्वाः यत् । यदा अजयःस्पृधः । संग्रामान् । अथतदाअपांफेनेन फेनपुञ्जेननमुचेः असुरस्यशिरः हेइन्द्र त्वमुदवर्तयः । उद्वर्तितवानसि । उत्पूर्वोवृत्तिःछेदनेवर्तते ॥ ७१ ॥ इदानीमेतच्च मन्त्रंवक्ष्यमाणंचानुवाकंश्रुतिसंबध्नाति । तस्यशीर्षेछिन्नेलोहितमिश्रः (१) सोमोतिष्ठत्तस्मा तदबीभत्सते एतदन्धसोविपानमपश्यत्सोमोराजामृतंसुतइति तेनेनंस्वदीयत्वात्मन्नदधतेति । सोमोराजा । अष्टौग्रहोपस्थानमश्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यन् । आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः पंक्ति-

अपास्फेनेन॥ अपाम्फेनेनुनमुचेःशिरंऽइन्द्रोदवर्तयः ॥ विश्वायदजयुस्पृधः ॥ ७१ ॥ [१०] सोमोराजा ॥ सोमोराजामृतꣳसुतऽऋजीपेणाजहान्मृत्युम् ॥ ऋतेनंसत्यमिन्द्रियम्विपानꣳशुक्रमन्धसऽइ

(१) का० सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्। अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान् सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठतेयद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखीत्यर्थः।

यतुर्थीअन्ते अतिजगत्यौ श्रेयेअतिशक्वर्यौ। यथाएककारणानि वसूनिविविच्यमानानिदृश्यन्ते। यथापृथग्भूतानि संसृज्यानि पुनर्विवेच्यमानानिदृश्यन्ते। एवमयमपि लोहितमिश्र.सोमः सोम-एवेत्यनुवाकार्थः। सोमोराजा। सोम.राजासुतःअभिषुतः अमृतंसंपद्यते रसीभावात् स्थूलहि-सूक्ष्मताममृतीभावः। ऋजीषरूपेण चाजहात् त्यजति मृत्युममूर्तत्वाहजीषभावस्यसर्व्वमेतत् अनेनच

न्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥७२॥ अद्भ्यः क्षीरम् ॥ अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्क्रुङाङ्गिरसोधिया ॥ ऋतेनंसत्यमिन्द्रियं विपानंशुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७३ ॥ सोमंमद्भ्यः ॥ सोमंमद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसाहंसः शुचिषत् ॥ ऋतेनंसत्यमिन्द्रिय

ऋतेनसत्येनसत्यमेतत्सञ्जातम् इन्द्रियंवीर्यं विपानंविविक्तं लोहितात्सोमपानं पानयोग्यंवाविपानम् शुक्रंरजोहितम् अन्धसःअन्नात्संभूतमभूयात्। अथ इन्द्रस्यइदमिन्द्रयं पयःअमृतंमधुभवतु ॥ ७२ ॥ अद्भ्यःक्षीरम्। क्षीरोदकयोःसंसृष्टयोः अद्भ्यःसकाशात् क्षीरंवियुत्यअपिबत्पीतवान्। क्रुङ हंसः

हंसजातिमाम्याय आङ्गिरसःप्राणः । सद्माङ्गानांरसः । धियाप्रज्ञया इत्थंभूताहितस्यप्रज्ञा तस्यां-वात्यामेवस्तितस्यभवति । सत्यमेतत् । अनेनऋतेन सत्यमिन्द्रियंविपानं शुक्रम्अन्धसः संभूतंभूयात् अयइन्द्रस्यइन्द्रियं विपानममृतं मधुभूयात् ॥ ७३ ॥ सोममग्नः । सोमोदकयोःसंसृष्टयोः सोमंवि-युत्यापिवत् अग्नःसकाशात् । छन्दसाछन्दोनिवद्धेनवेदेन । हंसआदित्यः शुचिषत् । एतत्सत्यम्

म्विपानꣳशुक्रमन्धसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७४ ॥११०० कण्डि ॥०॥ अन्नात्परिस्रुतः ॥ अन्नात्परिस्रुतोरसम्ब्रह्मणाव्यपि वत्क्षत्रम्पयःसोमम्प्रजापतिः ॥ ऋतेनसत्यमिन्द्रियम्विपानꣳशुक्रम न्धसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७५ ॥ रेतोमूत्रम् ॥ रेतो

ऋतेनेत्यादिसमानम् ॥७४॥ अन्नात्परिस्रुतः । अन्नाद्यविलंचणात् संपरिस्रुतस्य रसंब्रह्मणाचयीलचणेन व्यपिवत् । चत्रञ्चव्यपिवत् चत्रस्यपानंवशीकरणम् पयःसोमम् प्रजापतिःप्रथमशरीरी । सत्य-मेतत् ऋतेनसत्यमितिसमानम् ॥ ७५ ॥ रेतोमूत्रम् । व्यवहितपदप्रायः । रेतःविजहातित्यजति ।

योनिंस्त्रीप्रजननम् प्रविशत्इन्द्रियंशिश्नम् । योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रंविजहाति । तुल्यद्वारयोरपिमूत्ररेतसो मूत्रस्थानंहित्वान्यत्रावतिष्ठते रेतः । सत्यमेतत् ततः । गर्भोजरायुणाआवृतःवेष्टितः । जरायुंचउल्वंचविजहातित्यजति । जन्मनाप्रसवेन सत्यमेतत् । नानास्थानानामेकद्वाराणां प्रथमसुदाहरणम् एकस्थानानामनेकद्वाराणांद्वितीयम् । ऋतेनेतिव्याख्यातम् ॥ ७६ ॥ दृष्ट्वारूपे ।

मूत्रंशिश्नंजंहातियोनिंम्प्रविशदिन्द्रियम् ॥ गर्भोजरायुणावृतऽउल्वंञ्जहातिजन्मना ॥ ऋतेनसत्यमिन्द्रियम्विपानंᳬशुक्रमन्धसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७६ ॥ दृष्ट्वारूपे ॥ व्याकरोत्सत्यानृतेप्रजापतिः ॥ अश्रद्धामनृतेदधाच्छ्रद्धाᳬसत्येप्रजापतिः ॥ ऋते

दृष्ट्वाउपलभ्यरूपेसत्यानृतयोः । इदंसत्यमेवंरूपमिदमनृतमेवंरूपमितिव्याकरोत् । व्याकरणंपृथक्कार्यावस्थानम् । कथंव्याकरोत् । अश्रद्धाम् अनृतेअदधात् अनृतनिमित्तत्वात् अश्रद्धायाः । श्रद्धामास्तिक्यम् सत्ये । कःअदधात् । प्रजापतिः । सत्यमेतत्ऋतेनेतिव्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ वेदेनरूपे ।

वेदेनपरिज्ञानेनव्यावाविद्यया। रूपेसुतासुतयोः व्यपिवत्। सुतःसोमउच्यते पयश्चासुतः। परिस्रु
त्प्रजापतिः। सत्यमेतत् अनेनऋतेनेतिव्याख्यातम्॥ ७८॥ दृष्ट्वापरिस्रुतः। रसंशुक्रेणाश्चमलेन-

नंसुत्यमिन्द्रियंव्विपानंꣳशुक्रमन्धंसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्म
धुं॥ ७७॥ व्वेदेनरूपे॥ व्व्यपिबत्सुतासुतौप्रजापतिः॥ ऋतेनंस
त्यमिन्द्रियंव्विपानंꣳशुक्रमन्धंसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधुं॥
७८॥ दृष्ट्वापंरिस्रुतंः॥ दृष्ट्वापंरिस्रुतोरसंꣳशुक्रेणंशुक्रव्व्यपिबत्प
युःसोमंम्प्रजापंतिः॥ ऋतेनंसत्यमिन्द्रियव्विपानंꣳशुक्रमन्धंसऽइ
न्द्रंस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधुं॥ ७९॥ [८] सोसेंनतन्त्रंम्॥ सी

शुक्रममलम्। वियुत्यअपिवत् पयश्चसोमंचद्वेप्रजापतिः। सत्यमेतत्। ऋतेनेतिव्याख्यातम्॥ ७९॥

(१) खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशतं जुहोति । सीसेनेति प्रत्यृचम् । षोडशजगत्यः । यथेन्द्रस्यभैषज्यं क्रियते तथात्राभिरुच्यते । यज्ञः पटेनरूप्यते प्रथमायामृचि । सीसेन ऊर्णासूत्रेणाच तन्त्र मिवपूर्वापरैः सूत्रैर्दक्षिणोत्तरैश्च वयन्तियज्ञम् कवयन्ति । मनीषिणः मेधाविनः । कवयः क्रान्तद-

सीसेनतन्त्रम्मनसामनीषिणऽऊर्णासूत्रेणकवयोव्वयन्ति ॥ अश्विनायज्ञᳬसवितासरस्वतीन्द्रस्यरूपम्वरुणोभिषज्यन् ॥ ८० ॥ तदस्य ॥ रूपममृतᳬशचीभिस्तिस्रोदधुर्देवताःसᳬरराणाः ॥ लोमानिशष्पै

र्शनाः । मनसापर्य्यालोच्या । गुणतउक्ता यथेदानीं नामतआह । अश्विनौ सविता सरस्वतीवरुणश्च किमर्थं पुरस्कृत्ययज्ञं वयति इन्द्रस्य रूपंभिषज्यन् ॥ ८० ॥ तदस्य । तत् अस्येन्द्रसारूपम् अमृतममरणधर्मि । शचीभिः कर्मभिः । तिस्रोदेवताः सन्दधुः । संरराणाः ।

(१) का० खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशत जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम् । पञ्चपलो ग्रह इतिपरिशिष्टोक्तैः ऋषभखुराणा महत्त्वात्पर्वभिः खुरै पशूनां वसां गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्त्र द्वात्रिंशत्संख्या सुराग्रहान् जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयर्होम इत्यर्थः ।

अश्विनौसरस्वतीच। कथं सन्दधुः। लोमानितावत् शष्पैः सन्दधुः। वहुधानतोक्मभिस्त्व-
गस्य नकारः समुच्चये आअध्यायसमाप्तेः। त्वचमितिविभक्तिव्यत्ययः वहुधानतोक्मभिस्त्वच
मस्येन्द्रस्य सन्दधुः। मांसम् अभवच्चलाजाः॥ ८१॥ तदश्विना तत् पेशः रूपम् इन्द्रस्य॥
अश्विनौभिषजौ। रुद्रवर्त्तनी। रुद्रस्येववर्त्तनिर्मार्गोययोस्तौ रुद्रवर्तनीरुग्णवर्त्तनीवा। रोरूयमाणौ

व्वँहुधानतोक्क्मभिस्त्वगस्यमाᳪंसमभवन्नलाजाः॥ ८१॥ तदश्वि
ना॥ भिषजारुद्रवर्तनीसरस्वतीव्वयतिपेशोऽअन्तरम्॥ अस्थिम
ज्जानम्मासरैःकारोत्तरेणदधतोगवान्त्वचि॥ ८२॥ सरस्वतीमनसा॥
पेशलव्वसुनासत्याभ्यांव्वयतिदर्शतंव्वपुः॥ रसम्परिस्रुतानरोहि

वर्त्तेतेइति वा। सरस्वतीच। वयतिवयन्ती। वहुवचनमेकवचनस्य। संवध्नन्ति अन्तरमभ्यन्त-
रम्। किं वयन्ति। अस्थिचमज्जानंचतावत् मासरैश्च कारोतरेणाच यथाक्रमंवयन्ति। किं
कुर्वाणाः। दधतः स्थापयन्तः। गवांत्वचिचर्मणि सुराम्॥ ८२॥ सरस्वती मनसा। सरस्वतीमनसा

पर्य्यालोच्य । पेशलम् पेशइति हिरण्यनामरूपनामच । हिरण्यवद्दारूपवद्वा । वसुनासत्याभ्यांच सहितावयतिपटमिवसृजति । दर्शतंवपुः दर्शनीयंवपुःशरीरम् इन्द्रस्य । रसम्परिस्रुतानरोहितम् । सरंचपरिस्रुतासरस्वतीनासत्याभ्यामश्विभ्यां सहितावयति । वपुषोरञ्जनार्थम् । अतोरोहितम रोहितइन्द्रोवेदेपुपठ्यते । अथतदानग्नहुः किञ्च धीरःधीमान् । तसरंनवेम तूसरंचवेमचसम्पद्यते ।

तन्नुग्नहुर्धीरस्तसरन्नवेमं ॥ ८३ ॥ पयसाशुक्रम् ॥ पयसाशुक्रममृतञ्जनित्वᳪ सुरयामूत्रांज्जनयन्तुरेतः ॥ अपामतिन्दुर्म्मतिम्बाधमानाऽऊवध्यम्वातᳪसव्वन्तदारात् ॥ ८४ ॥ इन्द्रः सुत्रामाहृदयेन

नग्नहो.कर्तृत्वमात्रम्विवक्षितम् विवक्षातःकारकाणिभवन्ति । तसरंवेमचकुविन्दानांप्रसिद्धम् तसरव्यनसाधनं ॥ ८३ ॥ पयसाशुक्रम् । पयसादुग्धेन कारणभूतेन शुक्रञ्चअमृतंच । जनित्वम् आजन्मजनयन्तः अश्विनौसरस्वतीचप्रकृतत्वात् । इन्द्रस्तुभैषज्यः सुरयाच । मूत्रात्मूत्रमितिसाधु। सूत्रञ्चरेतश्चजनयन्त । किञ्च । अपातिन्दुर्मतिम् वाधमानाः । अपवाधमानाः अमतिममननंवधभाव-

न्दुमतिस्व । जवडाम् । आमाशयगतमन्नंवातम् तत्सहचरितं सम्यक्पक्वाशयगतमशुचिः । तदारात् तदेतत् सुरयाजनयन्त । आरात् सुरासन्निकर्षात् । संनिकर्षोहिगन्धादिभिः ॥ ८४ ॥ इन्द्रःसुत्रामा । पुरोडाशदेवता इन्द्रंभिषज्यन्ति । इन्द्रःसुत्रामाहृदयेन । हृदयमितिविभक्तिव्यत्ययः इन्द्रस्यज- ज्ञानजनयति । सत्यम् इन्द्रस्यपुरोडाशेनसविताजनयति । यकृत्क्लोमानञ्चजनयति वरुणः

सत्यम्पुरोडाशेनसविताजजान ॥ यकृत्क्लोमानंवरुणोभिषज्यन्त्म तंस्नेव्वायव्व्यैर्न्नमिनातिपित्तम् ॥ ८५ ॥ आन्त्राणिस्थालीः ॥ आन्त्राणिस्थालीर्म्मधुपिन्न्वमानागुदाःपात्राणिसुदुघानधेनुः ॥ श्ये

इन्द्रस्यभिषज्यमतस्नेच पित्तञ्चवायव्यैः ऊर्द्ध्वपात्रैः ऊर्द्ध्वपात्राणांसौमिकानां वायव्यानीतिउक्तम् । नमिनातिनिर्मिमीतेसृजति ॥ ८५ ॥ आंत्राणिस्थालीः । स्थाल्यआंत्राणिअभवन् । किंकुर्वाणाः मधुपिन्वमानाः । पिन्वतिःसेचनार्थः । गुदाःपात्राणिअभवन् । सुदुघाचधेनुः दक्षिणाचआ- दित्यस्येष्टेः गुदाएवअभवन् । श्येनस्यच पत्रंशीहाअभवत् । शचीभिः कर्मभिः । आस-

न्दीनाभिः इन्द्रस्य उदरत्वमाताच। आसन्दीस्रोभिषिच्यते अतस्ततोजायते ॥ ८६ ॥ कुम्भो-वनिष्ठुः । सुरास्थानकुम्भोवनिष्ठुर्जनिताचजनकश्च । शचीभिः स्वकीयैरेवकर्मभिः ।

नस्युपत्तुन्वस्रोहाशचीभिरासन्दीनाभिरुदरन्नमाता ॥ ८६ ॥ कुम्भो व्वनिष्ठुः ॥ कुम्भोव्वनिष्ठुर्ज्जनिताशचीभिर्य्यस्मिन्नग्ग्रेयोन्याङ्ग र्भोऽअन्तः ॥ प्लाशिर्व्यक्तःशतधारऽउत्सोदुहेनकुम्भीस्वधाम्पित भ्र्यः ॥ ८७ ॥ मुखꣳसत् ॥ मुखꣳसदस्यशिरऽइत्सतेनजिह्वापवि त्रमश्विनासन्त्सरस्वती ॥ चप्पन्नपायुर्भिषगस्यवालोव्वस्तिर्न्न

यस्मिन्कुम्भे अग्रेप्रथमंयोन्यार्गर्भः। अन्तर्मध्येसुरालक्षणः उषितः। किञ्च। (१) प्लाशिर्व्यक्तः। स्पष्टः शतधार उत्सः कूपः बहुस्रोतत्वात्कूपउक्तः। दुहेनकुम्भीस्वधांपितृभ्यः ॥ ८७ ॥ मुखं-सत्। यसेन्द्रस्य मुखंसत्। एकदेशलोपः सन्तमितिप्राप्ते। तथाच श्रुतिः। मुखंसन्त-

(१) प्लाशिःशिश्नोभवत्।

मसग्रजिह्वापवित्रं चर्य्यंनपायुर्वस्तिर्वालद्गति। शिरङ्गत्सतेनजिह्वापवित्रम् अश्विनौ आसन् आसेग्र-सरस्वतीच। चर्य्यंचपायुः भिषगस्रवालः वस्तिश्चशेपोहरसातरखी। वालसग्रविधापरिणामः वेदग्रश्चशेपश्च। यदिनामशेपः हरसावीर्य्येणतरस्वीवेगवान् ॥ ८८ ॥ अश्विभ्यांचचुः। अश्विभ्यामिन्द्रस्यचचुस्संस्क्रियते। तदेवामृतम्। ग्रहाभ्या मश्विदेवत्याभ्याम् छागेन तेजः

शेपोहरसातरस्वी ॥ ८८ ॥ अश्विभ्याञ्चचुः ॥ अश्विभ्याञ्चचुरमृ तङ्ग्रहाभ्याञ्छागेनतेजोहविषाशृतेन ॥ पच्माणिगोधूमैःकुवलैरुता निपेशोनशुक्रमसितंवसाते ॥ ८९ ॥ अविर्न्न ॥ मेषोनसिव्वीर्य्याय

चचुषः क्रियते। कथंभूतेनछागेन हविषाशृतेन। हविर्भूतेनपक्केन। अपरम् पच्माणि-चचुषः लोमानिगोधूमैः संस्क्रियते। कुवलैर्वदरविशेषैः उतानिनिविष्टानि पच्मसुरोमाणिसं-स्क्रियते। पेशोनशुक्रमसितंवसाते। पेशोमरूपंचचचुषः शुक्रं शुक्लम् चसितंकृष्णञ्चवसाते। आच्छा-दयेते प्रकृतत्वादश्विनौ ॥ ८९ ॥ अविर्न्न। अविश्चमेषः सारस्वतः। नसिनासिकायाम् वीर्याय-

अवस्थितः। प्राणस्तच पन्थामार्गः अमृत. ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यांक्रियते। सरस्वतीच उप-
वाकैः व्यानन्नसानजनयति। नस्यानिनासिकाप्रभवानिच वहिः वदरैः जनयति॥ ९० ॥
इन्द्रस्य रूपम्। इन्द्रस्यरूपं संस्करोति ऋषभः वलायावतिष्ठते। कर्णाभ्यांश्रोत्रम्
अतीतानागतवर्त्तमानशब्दग्राहि। अमृतम् ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्यांस्थापितम्। यवाश्चवर्हिश्च। भ्रुविकेस-

प्राणस्यपन्थाऽअमृतोग्रहाभ्याम्॥ सरस्वत्युपवाकैर्व्यानन्नस्यानि
वर्हिर्वदरैर्जजान॥ ९० ॥ इन्द्रस्यरूपम्॥ इन्द्रस्यरूपमृषभोवला
युकर्णाभ्याᳪश्रोत्रममृतङ्ग्रहाभ्याम्॥ यवानवर्हिर्भ्रुविकेसराणि
कर्कन्धुयज्ञेमधुसारघम्मुखात्॥ ९१॥ आत्मन्नुपस्थे॥ आत्मन्

राणि। भ्रुवोः लोमानिअभवन्। कर्कन्धुचयज्ञे मधुसारघम् मुखात्। कर्कन्धुवदरम् यज्ञे-
स्वयमेवयज्ञे इन्द्रस्यमुखात्। मधु। लालाश्लेष्मादिमधुशब्देनोच्यते सादृश्यात्। सारघम्।
सरघाः भ्रमराः। यथासारघम् मधु इतश्चेतश्चाहृतंभवति। एवं लालादिसर्वस्मादङ्गाङ्ग-

यति ॥ ९१ ॥ आत्मन्नुपस्थे। आत्मनिउपस्थेच यानिलोमानि तानिक्कसरलोमानि । लोमेतिजातावेकवचनम् । मुखेश्मश्रूणिचयानितानिव्याघ्रसरलोमानि। केशानशीर्षंन् । येच- केशाः शिरसियशसेनिहिताः याचश्रियैशिखानिहिता याचत्विषिः दीप्तिः यानिचेन्द्रियाणि

न्नुपस्थेनव्वृकंस्यलोममुखेश्मश्रूणिनव्याघ्रलोम ॥ केशानशीर्षं न्यशंसेश्रियैशिखांसिंऽहस्यलोमत्त्विषिरिन्द्रियाणि ॥९॥२ अङ्गां न्न्यात्मन्न्भिषजातदश्विनात्मानमङ्गैःसमंधात्सरस्वती ॥ इन्द्रं स्यरूपंशतमानमायुश्चन्द्रेणज्ज्योतिरमृतन्दधानाः ॥ ९३ ॥ सर स्वतीयोन्न्याम् ॥ सरस्वतीयोन्न्याङ्गर्भमन्तरश्विभ्याम्पत्नीसुकृत

तदेतत्सिंहस्यलोम ॥ ९२ ॥ अङ्गान्यात्मन्। अङ्गानियस्मिन्नात्मनि भिषजौवैद्यौ अश्विनौ- समधाताम् तदात्मानम्। अङ्गैः समधात्सरस्वती । एवमिन्द्रसारूपं शतमानं बहुप्रतिमा- नम्। अश्विनौसरस्वतीच। चक्षुः चन्द्रेणहिरण्मयेनज्योतिः अमृतञ्चदधानाः ॥ ९३ ॥ सर-

स्नतीयोन्याम् । व्यवहितपदप्रायः । सरस्वतीयंयोन्याम् इन्द्रलक्षणाम गर्भम् अन्तर्मध्येऽश्विभ्यापत्नीभूत्वा सुकृतंशोभनीकृतं विभर्तिधारयति । तमेवेन्द्रं जनयन् श्रियैविभूतैप्रवरुणश्च सम्राजा अपारसेनसाम्नाचविभर्ति ॥ ९४ ॥ तेजः पशूनाम । तेज. पशूनामुपादाय हविरद्रन्द्रिया-

स्विभर्त्ति ॥ अपाᳫंरसेनवरुणोनसाम्नेन्द्रᳫंश्रियैजनयन्नप्सुराजा ॥ ९४ ॥ तेजःपशूनाम् ॥ तेजःपशूनाᳫंहविरिन्द्रियावत्परिस्रुतापयंसासारघम्मधु ॥ अश्विभ्यान्दुग्धम्भिषजासरस्वत्यासुताभ्यामम्मृतᳫंसोमइन्दुः ॥ ९५ ॥ [१६]

इतिश्रीसंहितापाठेएकोनविंशतितमोऽध्यायः १९ ॥

वत् वीर्यवत् उपादाय । परिस्रुताह्वविर्भूतया । पसयाहविर्भूतेन सारघमितमधु । अश्विभ्यांदुग्धम् । सारघाः भ्रमराः तेयथाश्वश्रोपधीभ्यश्च रसमादायदुहन्ति । एवमेतेभ्योद्रव्येभ्यः अश्विभ्यां-

दुग्धंसौत्रामणीलक्षणम् । कथं भूताभ्याम् भिषजाभिषग्भ्याम् सरस्वत्याच । किञ्च सुतासुताभ्यां परिस्रुत्पयोभ्यांसकाशात् अमृत: सोम: इन्दु: दुग्धे । एवं यै: सौत्रामणीष्टिप्रातेभ्य: ऋषिभ्योनमोऽश्विभ्यांच सरस्वत्यैच । एवमियमृषिस्तुति: ॥ ९५ ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशतितमोऽध्याय: १९ ॥

* क्षत्रस्ययोनिः ॥ क्षत्रस्ययोनिरसिक्षत्रस्यनाभिरसि ॥ मा

(१) क्षत्रस्ययोनिरसि । गायत्री । आसन्दीवेद्यामुपदधाति अर्द्धर्चेन । क्षत्रस्यत्वं योनिरुत्पत्तिस्थानमसि । आसन्द्यामभिषिक्तोऽहिगुणधर्मानर्हतिराजेत्येतदभिप्रायंयोनित्वम् । क्षत्रस्यना-

(१) का० सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति । जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्जरज्जुव्युताम् आसन्द्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थ: ।

* क्षत्रस्ययोनिस्त्रयोदशयजूंषिदशाध्यादधात्यष्टौयोभूतानांचतस्र: ससितइंद्रएकादशाया त्वष्टौसमिद्धो अग्निर्द्वादशाश्विनाहविस्त्रयोदशात्रिंशदेकादशनवनवति: ।

भियनहनन्त्वमसि । कृष्णाजिनमस्रामास्तृणाति । मात्त्वाहिंसीत् । कृष्णाजिनमुच्यते । मात्वामिय मासन्दीर्हिंसीत् । माचत्वं मांहिंसीः । यज्ञाधारासोवकृष्णाजिनस्य । यज्ञोवै-कृष्णाजिनं यज्ञस्यचैवात्मनस्यहिंसाया इतिश्रुतिः ॥१॥ (१) आसंद्यामुपविशति । निषसादेतिव्या-

त्त्वांहिᳬंसीन्मामांहिᳬंसीः ॥ १ ॥ निषसाद ॥ धृतव्रतोव्वरुणःपु स्त्यास्वा ॥ साम्म्राज्यायसुक्रतुः ॥ मृत्योःपाहिव्विद्योत्पाहि ॥२॥ देवस्यंत्त्वा॥ सवितुःप्प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्यांम्पूष्णोहस्ताब्भ्याम् ॥ अ

ख्यातम् । पादयोरुक्ममुपन्यस्यति । (२) मृत्योः पाहि गोपाय । मृत्युशब्देनात्राशनिरुच्यते । विद्यो-त्पाहि विद्युतः पाहि ॥ २ ॥ (३) अभिषिञ्चति । देवस्यत्त्वेतिव्याख्यातम् । अश्विनोर्भैषज्येन ।

(१) का० तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति । यजमान. कृष्णाजिने उपविशेत् । व्याख्याता ।

(२) का० पादयो रुक्मा उपास्यति राजतए सव्ये मृत्योरिति सौवर्णं शिरस्यै के विद्योदिति । आसन्द्युपष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजत सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्ण दक्षे विद्योदिति सौवर्णं रुक्म शिर-सीत्येके जगुरिति सूत्रार्थः ।

(३) का० सर्वमसुरभ्युन्मृदितं मेपैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्रावयन् प्रतिदिशंठं० सर्वत्र सावित्रमश्विनो. सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ।

भिषजः कर्मभैषज्यम्। भिषग्वैद्यः। तेनभैषज्येनाभिषिंचामीतिसम्बन्धः। किमर्थमित्यत-
आह। तेजसेब्रह्मवर्चसायच। सरस्वत्यैभैषज्येन वीर्यायअन्नाद्याय अभिषिञ्चामि। सरस्व-
त्यैइति षष्ठ्यर्थेचतुर्थी। इन्द्रस्यइन्द्रियेणवीर्येण। वलायश्रियै यशसेचसर्वाथायाभिषि-
ञ्चामि॥ ३॥ यजमानमालभते। कोसि। गायत्री। कः प्रजापतिरसि। कतमः प्रजा-

पि॒श्वनो॒र्भैष॑ज्ज्येनु॒तेज॑से॒ब्रह्मवर्च्चसाया॒भिषि॑ञ्चामि॒सर॑स्वत्यै॒भैष॑ज्ज्ये
न्वी॒र्य्या॑या॒न्नाद्या॑या॒भिषि॑ञ्चा॒मीन्द्र॑स्ये॒न्द्रि॒येण॒वला॑य॒श्श्रि॒यै॒यश॑से॒भि
षि॑ञ्चामि॥ ३॥ को॑सि॥ क॒त॒मो॑सि॒कस्मै॑त्वा॒काय॑त्वा॥ सुश्लो॑क॒
मङ्ग॑लु॒सत्त्य॑राजन्॥ ४॥ शिरो॑मे॥ श्रि॒रो॑मे॒श्श्री॒र्य्यशो॒मुख॒न्त्विषिः

पतितमः असि। अतिशयार्थेतमउपादानम्। वहवोहिप्रजापतयः। कस्मैप्रजापतिंपदप्राप्त-
येत्वामभिषिक्तवा नहंयतः कायत्वा। प्रजापतिभवायत्वामहमभिषिक्तवानस्मियतः। सुश्लोके-
त्यलम्भाषयति। हेकल्याणमङ्गल हेसत्यराजन् सत्यः अनश्वरः राजाअस्य॥ ४॥ अङ्गानि-

चालते यथालिङ्गम् शिरोमेपञ्चभिः । तृतीयागायत्री अन्त्यामहापंक्तिस्त्र्यवसाना अनुष्टुभोन्याः । इन्द्रोभिपक्वआत्मानंराष्ट्रेभूतम्पश्यन्नाह । शिरोमेश्रीर्वर्तते यशोमुखंवर्तते । त्विषिर्दीप्तिः केशा-श्चश्मश्रूणिचवर्तन्ते । राजामाणः सेअमृतंवर्तते । संततंराज्यं यवसम्राट् चक्षुर्वर्तते । विराट्श्रोत्रंवर्तते । विराट्प्रथमःशरीरी ॥ ५ ॥ जिह्वामे । जिह्वामेभद्रंवर्तते । वाक्मह:

केशाश्चश्मश्रूणि ॥ राजामेप्राणोऽअमृतꣳसम्राट्चक्षुर्विराट्श्रोत्रम् ॥ ५ ॥ जिह्वामे ॥ भद्रंवाङ्महोमनोमन्युःस्वराड्भामः ॥ मोदाःप्रमोदाऽअङ्गुलीरङ्गानिमित्रम्मेसहः ॥ ६ ॥ बाहूमे ॥ बाहू

वर्ततेपूजाकारिणीवर्तते । मन.मन्युवर्तते मनःक्रोधफलदायिवर्तते । भाम.क्रोधः स्वराज्यत्वमोवर्तते । उक्तञ्च । यत्किरहितोपिकुप्यति मानंचोद्वहति सेवकजनोपि । अर्थरहितोपि कामोजानाति विधिविडम्बयितुम मोदाःप्रमोदाअंगुलयः अङ्गानिचसमवर्तते । मित्रंसेमहः मित्रवत्सेमहःशत्रूणामभिभवितृवर्तते ॥ ६ ॥ बाहूमे । बाहूमेबलमिन्द्रियञ्च वर्तते हस्तौमेकर्मचवीर्यवर्तते ।

आत्माअन्तरात्मा चवर्तते उरश्चमम ॥ ७ ॥ पृष्टीमें । पृष्ठदेशोमेराष्ट्रंवर्तते । उदरं चअं-सौग्रीवाचयोणीच । ऊरू चअरत्नीचजानुनीचविशोमेवर्तते । अन्यान्यप्यङ्गानिथानिसर्वतः ॥ ८ ॥ नाभिर्मे । नाभिमेंचित्तं विज्ञानञ्चवर्तते । चित्तविज्ञानयोः कोविशेपइतिचेत् । विज्ञानंविज्ञप्तिः

मेवलंमिन्द्रियꣳहस्तौमेकर्म्मंव्वीर्य्यम् ॥ आत्क्मात्क्षुत्रमुरोमम ॥७॥ पृष्ठीर्म्मे ॥ राष्ट्रमुदरमꣳसौग्ग्रीवाश्श्रुश्श्रोणी ॥ ऊरूऽअरत्नीजानुनी व्विशोमेङ्गानिसर्व्वतः ॥ ८ ॥ नाभिर्म्मे ॥ चित्तँव्विज्ञानम्पायुर्म्मेपचि तिर्भसत् ॥ आनन्दनन्दावाण्डौमेभगꣳसौभाग्ग्यम्पसः ॥ जङ्घाब्भ्या म्पद्भ्यान्धर्म्मोस्मिव्विशिराजाप्प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ प्प्रतिक्षत्रे ॥ प्प्रति

तत्त्वःसंस्कारश्चित्तम । पायुर्मेअपचितिर्भसञ्चवर्तते । पायुर्गुदप्रदेशः अपचितिःपूजा । भसत्शब्दे-नस्त्रीप्रजननंगौडाचाङ्गः ।'नच यजमानस्यैतद्भवति । अतःपत्नीविपयमेतत् । आनन्दनन्दौआण्डौ-मेवर्तते । भगःसौभाग्यंपसोमेवर्तते । भगःमहदैश्वर्यम् । पसःपसतेः स्पृशतिकर्मणःशिश्नमु-

चयते । जंघाभ्यामृपद्भ्याञ्चधर्मोस्मि । धर्मंप्रतिहिराजाभवतिविशिप्रतिष्ठितोस्मि ॥ ६ ॥ (१) कृष्णा-
जिने वरोहति प्रतिक्षत्रमितियजुषा । प्रतितिष्ठामि क्षत्रे प्रतितिष्ठामिराष्ट्रे प्रतितिष्ठामिच

तिष्ठामिराष्ट्रेप्प्रत्यश्वेषुप्प्रतिंतिष्ठामिगोषुं ॥ प्रत्यङ्गेषुप्प्रतिंतिष्ठा
म्म्यात्मन्प्प्रतिंप्प्राणेषुप्प्रतिंतिष्ठामिपुष्टेप्प्रतिद्यावांपृथिव्व्योः प्प्रतिं
तिष्ठामियज्ञे ॥ १० ॥ त्रयादेवाः ॥ त्र्यादेवाऽएकादशत्त्रयस्त्रिꣳ
शाःसुराधसः ॥ बृहस्प्पतिंपुरोहितादेवस्यसवितुःसवे ॥ देवादेवैरं

अश्वेषुप्रतितिष्ठामिगोषुप्रतितिष्ठामिच अङ्गेषुप्रतितिष्ठामिचात्मनिप्रतितिष्ठामिच । प्राणेषु
प्रतितिष्ठामिचपुष्टेप्रतितिष्ठामिचद्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामिचयज्ञे ॥ १० ॥ (२) त्रयोदेवाइतित्र-

(१) का० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्र इति आसन्दीतो यजमान कृष्णाजिनेऽवतरति १४।४।२३। विश्वदेवदेवत्य यजु ।
(२) का० त्रया देवा इति शस्तान्ते जुहोति १८।४।२५। शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति कण्डिकाद्ययात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंश दाग्रह जुहोति ।

मान्तेजुहोति । पंक्त्याव्यवसानयादेश्या । परेणयजुषा स्वाहाकारान्तेनच । व्यवहितपदप्रायः येएकदेशदेशाः त्रयःत्रिप्रकाराः येचएकीकृताः त्रयस्त्रिंशाःत्रयस्त्रिंशत्संपद्यन्ते । सुराधसः शोभनधनाःराधइतिधननाम । राध्नुवन्त्यनेन । येचबृहस्पतिपुरोहिताः । तेदेवस्यसवितुः सवेप्रसवेवर्तमानाः । देशादेवैर्वक्ष्यमाणैःसह अवन्तुपालयन्तु माम् ॥ ११ ॥ कथमवन्तु । प्रथमादेवाः द्वितीयैःसहिताःअवन्तुमा ॥ ११ ॥

प्रथमाद्वितीयैः ॥ प्रथमाद्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येनसत्यं यज्ञेनयज्ञोयजुर्भिर्यजूᳬषिसामभिः सामान्यृग्भिरृचः पुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्यायाज्याभिर्याज्यावषट्कारैर्वषट्कारा ऽआहुतिभिराहुतयोमेकामान्त्समर्द्धयन्तुभूः स्वा

यन्तु । द्वितीयाःतृतीयैः । तृतीयाःसत्येन । सत्यंयज्ञेन यज्ञोयजुर्भिः यजूंषिसामभिः । सामानिऋग्भिःऋचःपुरोनुवाक्याभिःपुरोनुवाक्यायाज्याभिःयाज्यावषट्कारैःवषट्काराआहुतिभिः । एवंमेकाद्यसंख्यैः त्रिप्रकारैर्देवैरुत्तरोत्तरपालिता आहुतयः मेकामान्समर्द्धयन्तु । संवर्द्धयन्तु ।

भूयःसुज्ञतमस्तु ॥ १२ ॥ (१) यजमानोग्रहानुभक्षयति । लोमानिप्रयतिः । अनुष्टुप् ममया-
निलोमानि तानिप्रयतिर्वर्तंते । प्रयतिःप्रयत्नः । त्वक्मेआनतिर्वर्तते आनयनमानतिः ।
त्वगेवसर्वाणिभूतानि ममआनतानीत्यभिप्रायः । आगतिश्चद्रव्यादि मांसंमेउपनतिर्वर्तते ।

ह्वा ॥१२॥ लोमानिप्रयतिः॥लोमानिप्रयतिर्ममत्वङ्मऽआनतिराग
तिः ॥ माᳩसम्मऽउपनतिर्वस्वस्थिमज्जामऽआनतिः ॥ १३ ॥ [१३]
यद्देवाः ॥ यद्देवादेवहेडनन्देवासश्चकृमाव्वयम् ॥ अग्निर्मातस्मा

उपनमन्तेहि ममभूतानि । वसुधनानिअस्थिममवर्तते । मज्जामे आनतिः ॥ १३ ॥
इतउत्तरमवभृथः संमासरकुम्भंसावयति । यद्देवाः तिस्रोनुष्टुभोग्निदेवत्याः । देवा.देवासः हेआ-
मंत्रिते विस्रानानपिदेवान् बोधयति । यत्किञ्चित् हेदेवाःहेदेवासः । देवहेडनं चकृम ।

(१) का० प्रताच्चभवं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति । यजमानो ग्रहशेष प्रतग्रस्तसुपहवपूर्वकं भक्षयति १८ । ४ । २५ । लोम-
त्वगादिदेवतानुष्टुप ।

कृतवन्तोवयम् । अग्निर्मास् तस्मात् एनसःपापात् विश्वात्सर्वस्मात्मुञ्चतु । अंहसश्चपापात् ॥ १४ ॥ यदिदिवा । यदिदिवा अथनियरात्रौएनांसि पापानिचकृम कृतवन्तोवयम् । वायुःमां तस्मात्-एनसः विश्वात्मुञ्चतु । अंहसः ॥ १५ ॥ यदिजाग्रत् । यदिजाग्रदवस्थायाम् यदिस्वप्नावस्था-

देनसोविश्वान्मुञ्चत्वᳪहंसः ॥ १४ ॥ यदिदिवा ॥ यदिदिवायदि नक्तमेनाᳪसिचकृमावयम् ॥ वायुर्मातस्मादेनसोविश्वान्मु ञ्चत्वᳪहंसः ॥ १५ ॥ यदिजाग्रत् ॥ यदिजाग्रद्यदिस्वप्नऽएनाᳪ सिचकृमावयम्॥ सूर्य्योमातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वᳪहंसः॥ १६ ॥ यद्ग्रामेयदरण्येयत्सभायांयदिन्द्रिये ॥ यच्छूद्रेयदर्य्येयदे

याम् एनांसीतिसमानव्याख्यानम् सूर्यइतिविशेषः । श्रुतिस्तुलक्षणयाव्याचष्टे । मनुष्यावैजागरितं पितरःसुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्चमुञ्चत्विति ॥ १६ ॥ यद्ग्रामे । यदरण्येय-त्सभायांयत्इन्द्रियेइन्द्रियविषये । देवविषयइतिश्रुतिः । यत्शूद्रे यत्अर्य्ये । अर्यस्वामिवैश्ययोः

यच्चएतद्व्यतिरिक्तमेनः चकृमवयम् । यच्च एकस्यआवयोः पत्नीयजमानयोः अधिधर्मणि एनः तस्यएनसः अवयजनमसि । अत्रपूर्वोयजतिर्नाशनेवर्त्तते । नाशनमसि ॥ १७ ॥ यदापः । व्याख्यातः

नंयच्चकृमावयंयदेकस्याधिधर्म्मणितस्यावयजंनमसि ॥ १७ ॥ यदा पंः ॥ यदापोऽअघ्न्याऽइतिवरुणेतिशपामहेततोवरुणनोमुञ्च ॥ अवंभृथनिचुम्पुणनिचेरुरसिनिचुम्पुणः ॥ अवदेवैर्देवकृतमेनोयक्ष्य वमर्त्त्यैर्मर्त्त्यकृतम्पुरुराव्णोदेवरिषस्पाहि ॥ १८ ॥ समुद्रेते ॥ समु द्रेतेहृदयमप्स्वन्तःसन्त्वाविशन्त्वोषधीरुतापः ॥ सुमित्रियानऽआ पऽओषधयः सन्तुदुर्म्मित्रियास्तस्मैसन्तुयोस्मान्द्वेष्टियञ्चवयं

अवभृथनिचुम्पुणव्याख्यातः इयांस्तुविशेषः । अयक्षीतियजतेरिहरूपम् पूर्ववच्चक्रतुयागे अया- जिषमिति ॥ १८ ॥ समुद्रेते । द्विपदाविराट् । सुमित्रियानइत्यपोञ्जलिनाआदाय दुर्मित्रिया-

दृतिद्रव्यं प्रतिसिञ्चति ॥ १९ ॥ द्रुपदादिव । अनुष्टुप् अब्देवत्यावा सोपप्लवनीया । द्रुमनयःपदः द्रुपदः पादुकाउच्यन्ते । तथाचयास्कः । कनीनके विद्रवेन वेद्रुपदइति । सुमुचानः यथाद्रु-समया त्वादात् मुच्यमानः पुरुषःतज्जैर्दोषैः असंवध्यमानःपृथग्भवेत् । दयाच स्विन्नःप्रस्विन्नः पुरुषःस्नातःमज्ञा त्पृथग्भवेत् । प्रस्विन्नस्वच्छिकृत्स्नो मलउपैति । यथाच पूतंपवित्रेण कम्ब-

न्विष्मम्ऽ ॥ १९ ॥ द्रुपदादिवमुमुचानःस्विन्नःस्नातोमलादिव ॥ पूतम्पवित्रेणेवाज्यमापःशुन्धन्तुमैनसः ॥ २० ॥ उद्वयम् ॥ उद्वयन्तमसस्परिस्वःपश्यन्तऽउत्तरम् ॥ देवन्देवत्रासूर्य्यमगन्मज्योति

लमयेन आज्यंपूतंपृथग्भवेत् कीटिकातः । एवमापः शुन्धन्तुपृथक्कुर्वन्तु समेनसः पापात्सका-शात् ॥२०॥ उत्तरति । उद्वयम् अनुष्टुप्सौरी । उदः अगन्मआख्यातेनसंबन्धः । उदगन्म उद्गताः स्मवयन् तमसस्परि । तमसोधि तमोवङ्गलादस्माल्लोकात् । स्वः स्वर्गंलोकम्पश्यन्तः । उत्तरम् उ-द्गततरमस्माल्लोकात् । ततोपि देवं सूर्यं देवत्रा देवेषु उदगन्मज्योतिः । उत्तमं सर्वेभ्योज्यो

तिर्थ्यः ॥२१॥ (१) आहवनीयमुपतिष्ठते। अपो अद्य पङ्क्तिराग्नेयी। योऽहम् अपःअद्यास्मिन्नहनि अनुचारिषम्। अनुचरितवानस्मि अनेनावभृथकर्मणा। यश्चाहम् अनेनरसेनसमसृक्ष्महि। संसृ-

क्तमम् ॥ २१ ॥ अपोऽअद्य ॥ अपोऽअद्यान्न्वंचारिषᳬं रसेनसमंसृक्ष्महि ॥ पयंस्वानग्नऽआगंमन्तम्मासᳬंसृज्वर्च्चसाप्प्रजयांचुधनेनच ॥ २२ ॥ एधोसि ॥ एधोस्येधिषीमहिंसमिदसितेजोसितेजोमयिधेहि ॥ सुमाववर्त्तिपृथिवीसमुषाःसमुसूर्य्यः ॥ समुव्विश्श्वंमिदञ्जग

ह्वानस्मि। यश्चाहम् पयस्वानुदकवानस्मि। हेअग्ने आगमम् आगतवानस्मि। तंमामागतवन्तंसन्तम् संसृज त्वं साप्रजयाचधनेनच ॥२२॥ (२) समिधमादत्ते। एधोसि एधःसमिन्धनमस्याग्नेः।

(१) का० आहवनीयमुपतिष्ठतेपो अद्येति। यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते।

(२) का० एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति यजमान एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति।

एवंचेत् अतस्त्वां समिन्धनमुपादाय एधिषीमहि । आदधाति समिदसि । यतश्च समिन्धनमस्याग्नेः तेजश्चासिअग्ने: । दाक्षसंयोगेना ग्निर्व्वं लतीत्येतदभिप्रायम् । अतस्त्वांब्रवीमि । तेजोमयिधेहि जुहोति । समावर्वर्ति । गायत्री यस्मात्समावर्ततेनक्षरत्वादियंपृथिवी । यस्माच्च समावर्त्ततेऽपाः । यस्माच्च समावर्त्ततेएवंसूर्यः । यस्माच्चसमावर्त्तते एवंविश्वम् इदंजगत् जङ्गमादि । अतोवैश्वा-

त् ॥ व्वैश्वानरज्ज्योतिर्भूयासंव्विभून्कामान्व्यश्नवैभूःस्वाहा ॥ २३ ॥ [१०] अभ्याधामि ॥ समिधमग्नेव्व्रतपतेत्वयि ॥ व्व्रत

नरसज्ज्योतिः भूयासम् । वैश्वानरः परंब्रह्मेत्याहुरौपनिषदिकाः । विभून् कामान्व्यश्नवैव्य-स्तुयाम । भूःभुवनमात्राभिसंबन्धेन सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥ (१) सौत्रामण्यारंभे यजमानआहवनीये तिस्रःसमिधोऽभ्यादधाति । तिसृभिरनुष्टुब्भि राग्नेयीभिः । प्रथमाव्रतग्रहणीया । यासेताम् अभ्यादधामि समिधम् हेअग्ने व्रतपतेत्वयि । अनया व्रतञ्चश्रद्धाञ्च उपगच्छामि । ततःइ-

(१) का० पश्चादग्नमेति प्रत्यङ्चामाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति । सौत्रामण्यादावादितेरिष्टिं समाप्य त्रिपगवयं मा-रुयनीयदक्षिणाग्नी विहृताग्न्यन्वाधान ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यङ्चमादधाति ।

न्वेत्राम् अहन्दीक्षितःसन् ॥ २४ ॥ यत्रब्रह्म । यत्रब्रह्मतत्त्वमतिमत् चक्षत्र । सम्यञ्चौ समीचौ इतिप्राप्तेलिङ्गव्यत्ययः । चरतःसहअवियोगेन तंलोकं पुण्यमप्रज्ञेषं मज्ञानंवा प्राप्नामवतीत्यतः तंल्लोकगमनंप्रार्थ्यते । यत्रदेवाःसहाग्निनाचरन्ति ॥ २५ ॥ यत्रेन्द्रः । यत्रइन्द्रश्च वायुश्च सम्यं-

ञ्चंम्यृश्चाच्चोपैमीन्वेत्वांदीक्षितोऽअहम् ॥ २४ ॥ यत्रब्रह्मं ॥ चक्षत्र ञ्चंसम्स्यञ्चौचरंतः सह ॥ तँल्लोकम्पुण्यम्प्रज्ञेषंयत्रदेवाः सहा ग्निना ॥ २५ ॥ यत्रेन्द्रः ॥ यत्रेन्द्रश्चवायुश्चसम्यञ्चौचरंतःस ह ॥ तँल्लोकम्पुण्यम्प्रज्ञेषंयत्रसेदिर्नविद्यते ॥ २६ ॥ अंशुना ते ॥ ऽअंशुःपृच्यताम्परुषापरुः ॥ गन्धस्तेसोममवतुमदायरसोऽअ

चोसंगतौचरतःसहअवियुक्तौ । तंलोकम्पुण्यं प्राप्नुयाम् । यत्रसेदिर्नविद्यते । अन्नलाभनिमित्तं सदनं । कातर्यात्सेदिः ॥ २६ ॥ अंशुनाते॰। द्वितीयासुरासन्धानेनुष्टुप । सोमस्यांशुनातेतवहे-

सुरे अंशुः पृच्यतांसंपृच्यतांसंमृज्यताम् परुषाचपरुः। पर्वणाचपर्वसंपृच्यताम्। एवं चकृत्वा गन्धस्तवसोममवतु संपृणक्तुसमालिङ्गताम्। मदायचरसः अच्युतः अनश्वरः आलिङ्गताम्॥ २७॥ पुतामादत्ते। सिञ्चन्तिपरि। अनुष्टुप्सौमीऐन्द्रीवा। सिचन्तियाम् आचामभावमुपगताम्। आचामोभक्तमण्डः। परिपिञ्चन्ति पयः प्रभृतिभिः। उत्सिञ्चन्तिचग्रहैः। पुनन्तिचयाङ्गोवाल

ञ्ज्युतं॥२७॥ सिञ्चन्ति * परि॥ षिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्तिपुनन्तिंच॥ सुरायैबभ्र्वैमदेकिन्त्वोवदतिकिन्त्वः॥ २८॥ धानावन्तङ्करम्भिणम्॥ धानावन्तङ्करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम्॥ इन्द्रंप्रातर्जुषस्वनः॥२९॥

पवित्रहिरण्यादिभिः। तस्यैसुरायैबभ्रैभुवर्णायै। षष्ठ्यर्थेचतुर्थी। मदेवस्थितः इन्द्रः। किन्त्वोवदतिकिन्त्वः। किन्त्वइतिवदति किन्त्वंकस्त्वंब्रूहीतिवदति॥ २८॥ धानावन्तंकरंभिणम्। ऐन्द्रीगायत्री। प्रातः सवनेपुरोडाशानांपुरोनुवाक्या। धानावन्तं धानाभिः संयुक्तं करंभिणंकरम्भेणसंयुक्तम्। अपूपवन्तम् अपूपेनसंयुक्तम्। उक्थिनंवचनदन्तं स्तुतिमन्तंभागम्

* परेर्धसिञ्चते परिरूपसर्गाश्रयर सिञ्चते सकारस्यकारमापद्यते। इत्यनेनसूत्रेणपरिषिञ्चतो तात्रसकारस्यषकारादेशोविधीयते प्रा० अ० ३ सू६४।

हेइन्द्र । प्रातः सवनेज्ञुपस्वसेवखनःअस्माकम् ॥ २९ ॥ (१) बृहदिन्द्राय । ऐन्द्राबृहत्यागायत्तीति-सामद्वयंयोनिः बृहत्सामइन्द्रायगायत । उपशब्दयतहेमरुतः । ऋत्विजोवामरुतः । वृत्रहन्तमम् वृत्रंप्रति अतिशयेनहन्तिगच्छतीतिवृत्रहन्तमः । एवमेवव्याख्येयम् येनैव पदकारःपदंचक्रे । वृत्रहन्तममितिमकारान्तावयवग्रहणम् । अयमर्थः पाप्मानंप्रतिअतिशयेनहन्तारं सामगायतीति ।

बृहदिन्द्राय ॥ गायतमरुतोवृत्रहन्तमम् ॥ येनज्योतिरजनयन्नृता वृधोदेवन्देवायजागृवि ॥३०॥ अध्वर्यो अद्रिभिः ॥ सुतꣳसोमं

येनसाम्नाज्योतिः अजनयन् । ऋतावृधः । सत्यवृधोवायज्ञवृधोवा । इन्द्रस्य । यद्वा । ऋतावृधोदेवाः । कथंभूतं ज्योतिरजनयन् । देवंदातृ । देवायइन्द्रायदातुः । जागृविजागरणशीलम् स्वाधिकारावहितचित्तम् ॥ ३० ॥ ब्रह्मानुमन्त्रणम् अध्वर्योअद्रिभिः । ऐन्द्रीगायत्री । हेअध्वर्यो अद्रिभिः ग्रावभिः सुतमभिषुतंसोमम् पवित्रेआनयआसिञ्च । ततः पुनाहिपुनीहि

(१) का० ऐन्द्रीं बृहतीं गायति । अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति इन्द्रदेवता बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा ।

इन्द्रायइन्द्रस्य । पातवेपानार्थम् ॥ ३१ ॥ (१) त्रयस्त्रिंशंवसायहंयज्ञाति । योभूतानाम् । पंक्तिः । सोमप्रवादः । योभूतानांचतुः प्रकाराणाम् अधिपतिः । यस्मिंश्चलोकाअधिउपरिश्रिताः । स्थिताः ।

म्मुवित्त्व ऽआनंय ॥ पुनाहीन्द्रायपातवे ॥३१॥ [८] योभूतानाम् ॥ योभूतानामधिपतिर्य्यस्मिँल्लोकाऽअधिश्श्रिताः ॥ यऽईशेमहतोम हाँस्तेनंगृह्णामित्वामहम्मयिंगृह्णामित्वामहम् ॥ ३२ ॥ उपयामगृ हीतोस्यश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णं ऽ एषतेयोनिर श्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णे ॥ ३३ ॥ प्राणपामे ॥

यश्च ईशेमहतः विकारजातस्य । स्वयंचमहान् । तेनगृह्णामित्वाम् अहम् ॥ ३२ ॥ उपयामगृहीतोसीतिव्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ ऋत्विजः प्राणभक्षंभक्षयन्ति । प्राणपाइति द्वाभ्या-

(१) का० वयस्त्रिएसं वसायहं गृह्णाति यो भूतानामिति। प्रागभिषेकात् सोमेन तन्त्रमिति योऽग्निर्भोक्षि ग्रहसामन्यः

मनुष्टुपरिष्टाद्बृहतीभ्याम् । पाणादिपरिचयाय । यस्त्वंप्राणपाः ममअसि अपानपाश्चक्षुष्पाश्च श्रोत्रपाश्चमे । वाचश्चमेविश्वभेषजः । सर्वभेषजकारी । मनसश्चासिविलायकः । लीङश्लेषणे सर्वकरणेषु संश्लेपकः ॥ ३४ ॥ किञ्च । अभिशस्तक्षतस्यते । नकारउपजनः करोतिर्दर्शनार्थः ।

ऽअपानपाश्चक्षुष्पाश्श्रोत्रपाश्चमे ॥ व्वाचोमेव्विश्वभेषजोमनसो सिव्विलायकः ॥ ३४ ॥ अभिशस्तक्षतस्यते ॥ अभिश्वनंक्षतस्यतेसर स्वतिक्षतस्येन्द्रेणसुत्राम्णांक्षुतस्य ॥ उपहूतऽउपहूतस्यभक्षया मि ॥ ३५ ॥ [४] समिद्धऽइन्द्रः ॥ समिद्धऽइन्द्रऽउषसामनीकेपुरो

भद्दष्टस्यते । सरस्वतिदृष्टस्यते इन्द्रेणसुत्राम्णा दृष्टस्यते । उपहूतस्याभ्यनुज्ञात एताभि देव- ताभिः उपहूतस्यचसोमस्य ऋत्विग्भिःभक्षयामि ॥३५॥ समिद्धइन्द्रः । इतउत्तरं होत्रमैत्रावरुणांच ।

तेषां सम्वैर्यजमानाभिषेक कृतः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशवसायद्दमार्षभखुरेण गृह्णाति भाजवादिनो यद्दवेवता कौष्टिकदृष्टं पङ्क्तिः ।

सौत्रामण्याः श्राश्वमेधात् । तत्रैन्द्रस्यपशोरेकादशयाजाः तत्रैताआयोज्या ऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः । यास्त्वाप्रीदेवताइध्मः तनूनपात् नराशंसः । इडः । बर्हिः । द्वारः । उषासानक्ता दैव्याहोतारा तिस्रोदेवीः त्वष्टावनस्पतिः स्वाहाकृतयइति । तायथायोगं विशेषणत्वेनव्याख्यायन्ते । द्विस्थानइन्द्रोवस्तूयते । यःसमिद्धः संदीप्तः आदित्यानांत्वमिन्द्रः उषसामनीकेमुखेउषसांहियनमुखं तत्रभगवानादित्योवतिष्ठते । पुरोरुचा अग्रतोगामिन्यादीप्त्या । वाक्यधानइतिसंबन्धः । पूर्व-

रुचापूर्वकृद्वाविधानः ॥ त्रिभिर्द्देवैसविः शताव्वज्जबाहुर्ज्जघानंव्वृत्त्रं व्विदुरोव्ववार ॥ ३६ ॥ नराशर्ठसुःप्रति ॥ नराशर्ठसुःप्रतिशूरोमि

कृच्च । पूर्वांदिशंकरोति । तदुदयोपलक्षिताहि पूर्वादिक्संभवति । सएवमध्यस्थानःसन् त्रिभिर्देवैःसहितः वज्रबाहुः वज्रपाणिः जघानवृत्रं मेघम् विदुरोववार । हत्वाचवृत्रं विविधान्विवृतान्-अकारीत् । विदुरः द्वाराणिस्रोतांसि तस्यैवमेघस्य । द्वारशब्दस्यदुरइतिछान्दसंसंप्रसारणम् ॥३६॥ नराशंसः । एकस्यामेव ऋचिनराशंसः तनूनपान्नाप्रीणामनुवाके । व्यवहितपदप्रायोयंमन्त्रः । यःशूरः इंद्रःसन् नराशंसः । यश्चयज्ञोभवति नराअस्मिन्नासीनाशंसन्तीति । प्रति । प्रति-

मिमानोमिमीतेमिमानःप्रतिगणयन् यज्ञम्यधामस्थानम्गोप्रभृतिपशुसंबन्धिनीभिः वपाभिःवपावान्
हिरण्येरैंपापूर्वैः यथाधानभूतैःचन्द्री । चन्द्रमितिहिरण्यनाम यश्चशूरइन्द्रः तनूपात्व्रतंभवति ।
मधुनामधुस्वादेन घृतेनसमञ्जन् हवींषि । गौरत्रतनूरुच्यते । ततोस्याभोगास्तस्याः पयोजायते पयः-
सआज्यञ्जायतइति । तंशूरमिन्द्रंयजमानोयजति प्रचेताःप्रकृष्टज्ञानः ॥२७॥ ईडितोदेवैः । ईडित

मानस्तनूनपात्प्रतियज्ञस्यधाम ॥ गोभिर्व्वपावान्मधुनासमञ्जन्हि रण्यैश्चन्द्रीयजतिप्रचेताः ॥ २७ ॥ ईडितोदेवैः ॥ ईडितोदेवैर्हरिवाँऽअभिष्टिराजुह्वानोहविषाशर्द्धमानः ॥ पुरन्दरोगोत्रभिद्वज्रबाहुरायातुयज्ञमुपनोजुषाणः ॥ २८ ॥ जुषाणोबर्हिः ॥ जुषा

पूजितोदेवैः हरिवान् । हरीइन्द्रस्याश्वौतदभिप्रायोमन्त्रः । वर्णाभिप्रायोवा । अभिष्टिः । अभिग-
मनवान् अभ्येषणवान्वा । आजुह्वानःआह्वयमानः हविषा निमित्तभूतेन । शर्द्धमानःअभिबलायमानः
शर्द्धइतिबलनाम । पुरन्दरइतिपुरांदारयिता । गोत्रभित् मेघान्भिनत्तिवृष्ट्यर्थम् । वज्रबाहुःयःस

आयातु यज्ञमुपनोजुषाणः । यज्ञंनःसंवभ्विनमुपसेवमानः ॥ ३८ ॥ जुषाणोवर्हिः । जुषाणःसेवमानः वर्हिः । हरिवान्हरीअश्वौताभ्यांसंयुक्तः नःअस्माकम् इंद्रःप्राचीनंप्रागग्रनम् सीदत्सीदतु-आस्ताम् प्रदिशाःउपदेशेन । पृथिव्याःदेवयजनत्वेन उरुप्रथाः । उरुविस्तीर्णंप्रथनमस्येत्युरुप्रथाः । इंद्रविशेषणमेतत् । वर्हिर्विशेषणान्युत्तराणि । प्रथमानं स्योनंसुखरूपम् आदित्यैःअक्तांवसुभिश्च ।

णोवुर्हिर्हरिवान्नऽइन्द्रः प्राचीनꣳसीदत्प्रदिशापृथिव्याः ॥ उरुप्र थाःऽप्रथमानꣳस्योनमादित्यैरक्तंव्वसुभिःसजोषाः ॥ ३९ ॥ इन्द्रु न्दुरः ॥ कुवष्यधावमानाव्वृषाणंयन्तुजनयःसुपत्नीः ॥ द्वारोदे

वर्हिपांजनमन्त्रे आदित्यावसवश्चसन्ति तदभिप्रायमेतत् । संवर्हिरक्ताहविषाघृतेनसमादित्यैर्वसु-भिरित्ययंमन्त्रः । सजोषाः सहप्रीयमाणः । इंद्रविशेषणमेतत् ॥ ३९ ॥ इंद्रन्दुरः । संप्रसार-णंछान्दसम । यज्ञगृहद्वारः कवष्यः । कुषनिष्कर्षे कुषिताःससुषिराः । धावमाना.आदरवत्यः वृषाणम्वर्षितारम्यन्तु । जनयःसुपत्नीः लुप्तोपमानमेतत् । जायाइवशोभनपत्न्यः । अथेन्द्रसंगतिं

प्राप्य यज्ञगृहद्वार । देवी । अभित इतश्चेतश्च । विश्रयन्तांविश्रियन्ताम् सुवीराऋत्विग्भिः वीरमिद्रप्रतिप्रथमाना. पृथ्व्योभवन्त्य: । महोत्सवैः ॥ ४० ॥ उषासानक्ता । उषाआदित्यप्रभा-नक्तारात्रि. । उपाश्चरात्रिश्च बृहतीमहत्यो । बृहतंमहान्तम् पयस्वतीउदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ । सुदुघेसाधुदोहनेशूरमिन्द्रम् । तन्तुन्ततम् लुप्तोपमानमेतत् । तन्तुमेवततंपदार्थंसूत्रं प्रसारितमिव

वीरुभितोव्विश्श्रयन्ताᳬसुवीराव्वीरम्प्रथमानामहोभिः ॥४०॥ * उषा सानक्ता ॥ बृहतीबृहन्तम्पयस्वतीसुदुघेशूरमिन्द्रम् ॥ तन्तुन्तत म्पेशसासंव्वयन्तीदेवानान्देवंय्यजतःसुरुक्मे ॥४१॥ दैव्याभिमाना॥

पेशसा विचित्ररूपेणसूत्रेण । संवयन्तीसंग्रथयन्त्यौ । देवानांदेवमिन्द्रम्यजतःसंगतंकुरुतः पुन-र्घट्टयतइत्यर्थः । सुरुक्मे सुरोचने ॥ ४१ ॥ दैव्याभिमाना । व्यवहितपदप्रायोमंत्र: । दैव्यौहोतारौ

---

* उपमहोभिर्नत्तमोकारो कार नकारस्य ११९। उपहतायत्स्वोदीर्घं भाषयते महोभिरित्यादि पुपरेपु प्रा० अ० २। सु० इत्यनेन उपासानक्तातावदीर्घं ।

अयंचाग्निः असौचवायुर्मध्यम. । दैव्यौहोतारौ मिमानौनिर्मिमाणौयज्ञे । मनुषद्गतितद्धितलोपः वीप्सायायमनुष्यस्ययजमानस्य । पुरुचावहुप्रकारम् । प्रथमौमानुषाद्धोतुः । सुवाचासाधुवाचौ । मूर्द्धनिप्रधानाङ्गेयज्ञस्य । इन्द्रंमधुना अन्नसहितं दधानास्थापयन्तौ । प्राचीनम् आहवनीया-ख्यंज्योतिः । हविषाहधातः वर्द्धयतः ॥ ४२ ॥ तिस्रोदेवीः। यास्तिस्रोदेव्योहविषाआज्येन वर्द्धमानाः

मनुंपऽपुरुत्राहोतारावि॒न्द्रम्प्रथ॒मासुवाचां ॥ मूर्द्धन्यज्ञस्यमधुनाद धानाप्राचीनञ्ज्योतिर्हविषांवृधातऽ ॥ ४२ ॥ तिस्रोदेवीः ॥ तिस्रो देवीर्हविषावर्द्धमानाऽइन्द्रञ्जुषाणाजनयोनपत्नीऽ ॥ अच्छिन्नन्त न्तुम्पयसासरस्वतीडादेवीभारतीविश्वतूर्त्तिऽ ॥४३॥ त्वष्टादधत् ॥

इन्द्रंजुषाणाः सेवमानाः । जनयोनपत्नीः जायाइवपत्न्यः आसते । ताअच्छिन्नन्तन्तुम् अवि-सस्तयज्ञम् पयसाहविषाकुर्वन्तु । कतमास्तास्तिस्रोदेव्य इत्यतआह । सरस्वतीचइडाच देवी-दानादिगुणयुक्ता भारतीआदित्यप्रभा । विश्वतूर्त्तिः सर्वतः तूर्णयायिनी । आख्यातमन्तना-

स्यतोध्याहृतम् ॥ ४३ ॥ त्वष्टादधत् त्वष्टातचतेः करोत्यर्थस्य । यस्त्वष्टादधत् धारयत्शुष्मं वलम् इन्द्रायइन्द्रार्थम् । वृषोसेक्ता । कथंभूतस्त्वष्टाअपाकः । पाकइतिप्रशस्यनाम । नविद्यतेय-स्मात्वष्टुरन्यःपाकःप्रशस्यसःअपाकः । नञोस्त्यर्थानांबहुव्रीहि र्वाक्योत्तरपदलोपश्चेतिसमासः । अचिष्टुः अचितस्यानशरीरः अञ्चनशीलोवा । यशसेच इन्द्राय । पुरूणिबहूनिभेषजानिश्र-

त्वष्टादधच्छुष्ममिन्द्रायवृष्णेपाकोचिष्टुर्यशसेपुरूणि ॥ वृषायज न्वृषणम्भूरिरेतामूर्द्धन्यज्ञस्यसमनक्तुदेवान् ॥ ४४ ॥ वनस्पति रवसृष्टः ॥ वनस्पतिरवसृष्टोनपाशैस्त्मन्यासमञ्जञ्छमितानदे

करोदितिशेषः । वृषासेक्ता यष्टायजन् वृषणं सेक्तारमिन्द्रम भूरिरेताः सर्वजनकः त्वष्टा । समूर्द्धनियज्ञस्यआहवनीयेसम् अनक्तु भचयतु हविः सहितेनाजेरनदेवान् अनक्तिर्भोजनार्थः । आहवनीयात्मनावस्थितान् भोजयतुदेवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ वनस्पतिरवसृष्टः वनस्पतिर्यूपः अव-सृष्टोनअभ्यनुज्ञातइव पाशैर्बद्धमध्वर्युणापशुम् आत्मन्याआत्मना समञ्जन् सङ्गमयतुसम्बध्नातु ।

कथमिव । शमितानदेवः । यथाशमितादेवः अपापः पशुवद्गमात्मनासंगमयेत् एवम् । किञ्च । इंद्रस्यजठरमुदरम् हव्यैःपृणानःपूरयन् । स्वदातियज्ञं समनक्तुयागम् मधुनाचरसेनघृतेनच ॥ ४५ ॥ स्तोकानामिन्दुम् । वपास्तोकानां संवन्धिनमिन्द्रम् प्रतिसोमम्प्रतिपशोः

वः ॥ इन्द्रंस्यंहुव्यैर्जुठरंम्पृणानःस्वदांतियुज्ञम्मधुंनाघृतेनं ॥४५॥ स्तोकानामिन्दुंम्॥स्तोकानामिन्दुम्प्रतिशूरऽइन्द्रो*वृषायमाणोवृषभस्तुंराषाट् ॥ घृतप्रुषामनंसामोदंमानाःस्वाहांदेवाऽअमृतांमादय

सोमसंस्तवस्तदभिप्रायमेतत् । गमनायशूरःविक्रान्तः । इन्द्रोवृषायमाणः वृषइवआचरन् । वृषभःसर्वलोकवासकृत् । तुराषाट् तूर्णंसहतेअभिभवतीतितुराषाट् । सइंद्रःस्वाहा कृतिभिर्मंदिताम् तृप्यन्तुइत्यनुषङ्गः । घृतप्रुषाच घृतावयवेनच । मनसामोदमानाः हृष्यन्तः । स्वाहा-

* यथोदारिय मीच पनय सादयजुंहष ... तभमत यकारे। अथैतादिकस्वायकारे परेदीर्घमापद्यते ... माणे तावदीर्घोभवति प्रा० अ० ३। सू। ११३।

अविभक्तिकोनिर्देशः । स्वाहाकृतिदेवाः अमृताः अमरणधर्माणः मादयन्तामृतप्यन्तु ॥ ४६ ॥
आयातु । षट्त्रिष्टुभः । ऐन्द्रस्यपयोवपापुरोडाशपशूनांयाज्यानुवाक्याः । आयातुआगच्छतु इन्द्रः
अवसे अवनायतर्पणाय रक्षणायवा । उपनःसमीपेस्माकम् आगच्छतु । ततश्च इह्मास्माभिः
स्तुतः सधमात् सहमदनः सहभोजनः अस्तु । शूरोविक्रान्तः । वावृधानः वर्द्धमानः स्वबलोः ।

न्ताम् ॥ ४६ ॥ [११] आयातु ॥ आयात्विन्द्रोवसऽउपनऽइहस्तु
तःसंधमादस्तुशूरः ॥ वावृधानस्तविषीर्यस्यपूर्वीर्द्यौर्नक्षत्रमभि
भूतिपुष्यात् ॥४७॥ आनः ॥ आनऽइन्द्रोदूरादानऽआसादभिष्टि

तविषीर्यस्यपूर्वीर्द्यौर्न । तविषीतिबलनाम । तवतेर्द्विकर्मणः । यस्येन्द्रस्यबलानिपूर्वाणि हत्र-
वधादीनिबलानिद्यौरिवोच्चैः कथ्यन्ते । यथास्मदीयंबलम् । अभिभूति अभिभवितृअभिभवनशीलम
पिपुष्यात् । पुष्यातिसआयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ आनइन्द्रः । आउपसर्गोयासदित्ययंसंबध्यते ।
आयासत् आयातु नः अस्माकम् इन्द्रः दूरात् द्युलोकादेः । आनआसात् । आयासच्चअस्मा-

कम् आषादित्यन्तिकनाम । आगच्छतुदास्माकंसमीपात् । यद्यपिदूरेयद्यप्यन्तिकइत्यर्थः । अभिष्टिकृत् अभिलषितपदार्थकारी। अवसे अवनायअन्नायवा । उग्रः अतिविषमः । एत्यच । ओजिष्ठेभिः । अजस्वितमैः बलैरुपेतः । नृपतिः वज्रबाहुः सङ्गेसंग्रामे । समत्सुएतदपिसंग्रामनाम । एकस्मिन्सङ्ग्रामे बहुषुच युगपदुपस्थितेषु । तुर्वणिः तूर्णवनिः तूर्णसम्भक्ता ।

कदुवंसेयासदुग्रः॥ ओजिंष्ठेभिर्न्नृपतिर्व्वज्रंबाहुःसुङ्गेसमत्सुंतुर्व्वणिःपृतन्न्यून्॥ ४८ ॥ आनंः ॥ आनऽइन्द्रोहरिंभिर्व्यात्वच्छार्व्वाचीनोवंसेराधंसेच ॥ तिष्ठांतिव्वज्रीमुघवांविरुप्शीमंय्युज्ञमनुंनोव्वाजंसातौ ॥ ४९ ॥ त्रातारमिन्द्रंम् ॥ त्रातारमिन्द्रंमवितारमिन्द्रᳬंहव

पृतन्यून्संग्रामयतः शत्रून् ॥ ४८ ॥ आनइन्द्रः । आयातु नः अस्मान् अभिइन्द्रः । हरिभिःहरितवर्णैः अश्वैः । अच्छाभिरथैंसचास्मानभेत्य । अर्वाचीनः । अर्वागञ्चनः अवसेअन्नायराधसेधनायच दानार्थम् । एत्यच । तिष्ठातितिष्ठतु । वज्रीमघवान् धनवान् । विरप्शी

विरमणशीलः । इमंयज्ञम् अनुप्रति । नः अस्माकम् वाजसातौ अन्नसंभजनेनिमित्तभूते ॥ ४९ ॥
त्रातारमिन्द्रम् । त्रातारम् रक्षितारम् इन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं चयतः इन्द्रं कथयन्ति । हवेहवेसुहवम् । आह्वानेआह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं यतः कथयन्ति । शूरं-विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्तिजनाः । अतः ह्वयामि शक्रं शक्रम् इन्द्रंतमहम् । पुरुहूत-

वेहवेसुहवꣳ शूरमिन्द्रम् ॥ ह्वयामिशक्रम्पुरुहूतमिन्द्रꣳस्वस्ति नोमघवाधात्विन्द्रः ॥ ५० ॥ इन्द्रः सुत्रामा ॥ इन्द्रःसुत्रामास्ववाꣳ ॥ ऽअवोभिःसुमृडीकोभवतुविश्ववेदाः ॥ बाधतान्द्वेषोऽअभयङ्कृणोतुसुवीर्यस्यपतयःस्याम ॥ ५१ ॥ तस्यंव्वयम् ॥ तस्यंव्वय

बहुभिराहूतम् । सचाहूतः सन् । स्वस्तिनः अविनाशमस्माकम् मघवाधनवान् धात्दधा-तु इन्द्रः ॥ ५० ॥ इन्द्रः सुत्रामा । इन्द्रः साधुत्राणः स्ववान् धनवान् । अवोभिः अन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । किञ्च बाधताम् अपगमयतु द्वेषः दौर्भा-

ग्मम् अभयंकृणोतुकरोतु। त्वत्प्रसादाच्च सुवीर्य्यस्यधनस्यपतयः स्याम ॥ ५१ ॥ तस्यवयम्। तमेरन्द्रस्यसुत्राम्णः वयंसुमतौकल्याणमतौस्याम। यज्ञियस्ययज्ञसंपादिनः। अपि किञ्च। भद्रेभन्दनीये सौमनसेकल्याणमनसिस्यामवयम्। ततोनुग्राह्यबुद्धौवर्त्तमानानामस्माकम्। ससुत्रामाशोभनत्राणः। स्ववान्धनवान् इन्द्रः अस्मेअस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि द्वेषः दौर्भा

६ सुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम ॥ ससुत्रामास्ववार्ँ ॥ ऽइन्द्रोऽअस्मेऽआराच्चिद्द्वेषःसनुतर्युयोतु ॥ ५२ ॥ आमन्द्रैः ॥ आ मन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहिमयूररोमभिः ॥ मात्वाकेचिन्नियमन्विन्नपा

ग्यम् तन्नवर्तमानम् सनुतरिति। निर्णीतान्तर्हितनाम अन्तर्हितंकृत्वायुयोतु। यद्वा दूरेवर्तमानं प्रकटंकृत्वा युयोतुपृथक्करोतु ॥ ५२ ॥ आमन्द्रैः। वृहत्येन्द्री। आयाहि मंद्रैःमन्दनीयैः हेइन्द्र हरिभिःहरिद्वर्णैःअश्वैः मयूररोमभिः। वभ्रवोह्यश्वाः। किञ्च मात्वाकेचिन्नियमन्विन्नपाशिनः। माच त्वामागच्छन्तंकेचिन्निवध्नन्तु। कथमिव। विरितिशकुनिनाम

शकुनिमिवपाशप्रतिबन्धकाश्चाखेटकिनः । अथकेचित्परिपन्थिनोभवेयुः । अतिधन्वेवतान् इहि । अतित्यतान् एहिश्रागच्छ । कथमिव धन्वइव । यथाधन्वनिरुदकदेशं परित्यज्य अन्यतममागच्छेयुः एवमागच्छेति ॥ ५३ ॥ एवेत् । ऐन्द्रीत्रिष्टुप् यमेवमनेनप्रकारेण । इत्-

शिनोतिधन्वेंवताँ२ ॥ इहि ॥ ५३ ॥ एवेत् ॥ एवेदिन्द्रँवृषणंव्वज्रंवाहुँव्वसिंष्ठासोऽअभ्यर्चन्त्यर्कैः ॥ सनंस्तुतोव्वीरवंद्धातुगोमंद्यूयम्पातस्वुस्तिभिःसदानः ॥ ५४ ॥ [८] समिद्धोऽअग्निः ॥ समिं

पादपूरणः । इन्द्रंवृषणं वर्षितारंवज्रबाहुं वसिष्ठासः वसिष्ठस्यापत्यानिबहूनि । यद्वा वस्तृतमाऋषयः । अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति अर्कैःमन्त्रैः । सनःसोऽस्मभ्यम् स्तुतःवीरवत् साधुपुत्रसंयुक्तम् धातुददातुधनम् । गोमद्गोसंयुक्तम् । एवंत्रिभिःपादैरिन्द्रमभिष्टुत्य । अथेदानींयेयाजयन्तितानाह यूयं पातपालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदाकालंनोस्मान् ॥ ५४ ॥ (१) इतउत्तरं त्रिपशुः

(१) का० आमियच समिद्धो अग्निरश्विनेति । समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चंकाराश्विपश्वोः प्रजाजयाज्याः इति सूत्रार्थः ।

पापघ्नात् ताभ्यादग्न्योनुष्टुभोग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्या: । समिद्ध:सन्दीप्तोग्नि: हवि:तपणासमर्थ: । श्वेष्मिनौ । किञ्च तप्तोघर्म:प्रवर्ग्य: विराट्चसोमोभिषुत: । किञ्च दुहेप्रपूरयतिच धेनु:सरस्वती । सोमं शुक्रंशुक्रम् इह इंद्रियंवीर्यम् ॥ ५५ ॥ अश्विनावध्वर्यूतयोर्होताकथयति यज्ञ-

होऽअग्निर्नरश्विनातप्तोघर्मोविराट्सुत: ॥ दुहेधेनु:सरस्वतीसोमंᳲशुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥ तनूपाभिषजा ॥ सुतेश्विनोभासरस्वती ॥ मद्ध्वारजाᳲसीन्द्रियमिन्द्रायपथिभिर्व्वहान् ॥ ५६ ॥ इन्द्रायेन्दुम् ॥ इन्द्रायेन्दुᳲसरस्वतीनराशᳲसेननग्नहुम् ॥ अधाता

सम्यगिम् तनूपाभिषजा । तनूनांपातारौभिषजौच सुतेसोमेअश्विनावुभौसरस्वतीच मध्वारसेन रजांसिपूरयन्त्विंद्रोपभोगाय । लोकारजांस्युच्यन्ते इतीहलोकवचनोरजश्शब्द: । इंद्रियंवीर्यम् इंद्रायावनार्थम् पथिभिमार्गैश्चान्वहन्तु ॥ ५६ ॥ इंद्रायेन्दुम । इंद्रार्थमिन्दुं सोमंसरस्वत्यभिषुणोदितिवाक्यपरिपूर्ति: । नराशंसेनयज्ञेनसहिता नग्नहुम । किञ्चआदधातांसुरायाम्अश्विनौ-

मधुः । रसरूपम्भेषजरूपञ्च । भिषजौवैद्यौसुतेसोमेन्द्रायेत्यनुषङ्गोविभक्तिव्यत्ययेन ॥५७॥ आजुह्वाना । आह्वयन्तीसरस्वती इंद्रायेंद्रियाणि चक्षुःप्रभृतीनि वीर्यञ्चवीरकर्म । इडाभिभिर्यज्ञियाभिर्हेतुभूताभिः । अश्विनौचसहायभूतावुपादायसन्दधुः । इषञ्चान्नञ्चसन्दधुः ऊर्जञ्चतदुपसेचनञ्च दध्यादिसन्दधुः

मश्विनामधुभेषजम्भिषजासुते ॥ ५७ ॥ आजुह्वानासरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणिवीर्य्यम् ॥ इडाभिरश्विनाविषꣳ समूर्ज्जꣳ सꣳरयिन्दधुः ॥५८॥ अश्विनानमुचेः ॥ सुतꣳसोमꣳशुक्रम्परिस्रुता ॥ सरस्वतीतमाभरद्बर्हिषेन्द्रायपातवे ॥५९॥ कवष्योन ॥ व्यचस्वतीरश्वि

संदधुश्चरयिन्धनम् ॥ ५८ ॥ अश्विनानमुचेः । यमश्विनौनमुचेराहृत्य सुतमभिषुतं सोमं शुक्रम्अमलिनम परिस्रुतासहितंस्थापितवन्तौ । सरस्वतीतमेवाहरत् वर्हिषास्तरणार्थेनसहिता । इंद्रायपातवे इंद्रपानार्थम ॥ ५९ ॥ कवष्योन । यत्रागृहद्वारउच्यते । कवष्योन कुषनिष्कर्षे । समुच्चयार्थीयोनकारः । अस्यामृचि ससुपिराश्चव्यञ्जनवत्यश्च । अश्विभ्याञ्च अश्विभ्याञ्चाध्वर्युभ्यांसहिताः दुरःद्वार-

दिशः । ताभिर्दिशोलक्ष्यन्त्व इतिअतएवमुक्तम् । इंद्रोन इंद्रश्चयासुताखु व्यवस्थितः । रोदसीद्यावा-पृथिव्यौ उभेअपिदुहेदोग्धि । कामांश्चसरस्वतीदुहे । इन्द्रायायातायज्ञगृहद्वार इन्द्रकुर्वन्नितिशेषः ॥ ६० ॥ उषासानक्तम् । उषाआदित्यप्रभा । नक्तंरात्रिः । हेअश्विनौ उषाश्चरात्रिश्च दिवाअहनिच

ऽभ्यान्नदुरोदिशः ॥ इन्द्रोनरो दंसीऽउभेदुहेकामान्त्सरस्वती ॥६०॥ उषासानक्तमश्विनादिवेन्द्रꣳसायमिन्द्रियैः ॥ सञ्जानानेसुपेशसा समञ्जातेसरस्वत्या ॥६१॥ पातन्नः ॥ पातन्नोऽअश्विनादिवापाहि नक्तꣳसरस्वती ॥ दैव्याहोताराभिषजापातमिन्द्रꣳ सचासुते ॥६२॥

इन्द्रम् इन्द्रियैर्वीर्यैः समंजाते संश्लक्ष्यतः सायंचइन्द्रियैः समंजाते । सात्वाभिप्रायम् । संजानानेएकमतीभूतेउषाश्चरात्रिश्च । सुपेशसासुरूपे शुक्लेनउषाः कृष्णेनरात्रिः । किमिन्द्रमुषा-श्चरात्रिश्च केवलेएवसमञ्जाते नेत्याह । सरस्वत्याच सहसमञ्जाते ॥ ६१ ॥ पातन्नः । पालयतं नोस्मान् हेअश्विनौ देवाअहनि । पाहिपालयचनक्तं हेसरस्वति । युवांच हेदैव्यौ

होतारौभिपजौपालयतम् इन्द्रम् सचासहेत्यर्थः । सुतेसोमे ॥ ६२ ॥ तिस्रस्त्रेधा । तिस्रो-देव्यः सरस्वतीचमध्यस्थाना । भारतीआदित्यप्रभाद्युस्थाना । इडापृथिवीस्थाना । एतास्त्रिषु-स्थानेषुस्थिताः । अश्विनौच । तीव्रपटुतमं परिस्रुतामच्छितंसोमम् इन्द्रायसुषुवुः अभिषुत-वन्तः मदन्तर्पणम् ॥ ६३ ॥ अश्विनाभेषजंमधु । एतदाख्यातन्तस्माद्धुरितिपरिणामः । केअ-

तिस्रस्त्रेधा ॥ सरस्वत्यश्विनाभारतीडा ॥ तीव्रम्परिस्रुतासोममि न्द्रायसुषुवुर्मदम् ॥६३॥ अश्विनाभेषजम् ॥ अश्विनाभेषजम्मधुभे षजन्नःसरस्वती ॥ इन्द्रेत्वष्टायशःश्रियंरूपंरूपमधुःसुते ॥६४॥ ऋतुथेन्द्रः ॥ ऋतुथेन्द्रोवनस्पतिःशशमानःपरिस्रुता ॥ कीलाल

दधुः । अश्विनौसरस्वतीत्वष्टाच प्रयाजदेवताः । किमदधुः । अश्विनौतावत्भेषजं मधुरूपम् । भेपजं नः अस्मत्संबन्धिनीसरस्वती । त्वष्टाच यशः श्रियंरूपञ्च । कस्मिन्नदधुः । इन्द्रे । कस्मि-न्नवसरे । सुतेभिषुतेसोमे ॥ ६४ ॥ ऋतुथेन्द्रः । ऋतावृतौ कालेकाले इन्द्रायेतिविभ-

त्रिव्यत्ययः । वनस्पतिःशशमानः शशमानः संशयमानः स्रुवन् परिस्रुतासाधनभूतया । कीलालमन्नरसम् दुहेद्दूयत्यनुषंगः । अश्विभ्यांचसहिता । दुहे दोग्धि धेनुर्भूत्वासरस्वती ॥ ६५ ॥ गोभिर्न्न । गोप्रभृतिश्चपशुभिः सोमंसहितं मासरेणपरिस्रुताच । कथंभूतंसुतंमधु । अभि-

मुश्विभ्यां॒म्मधु॑दुहे धे॒नुः सर॑स्वती ॥ ६५ ॥ गोभि॒र्न्न ॥ सोम॑मश्विना॒मास॑रेण परि॒स्रुता॑ ॥ सम॑धातु॒ सर॑स्वत्या॒ स्वाहेन्द्रे॑ सु॒तम्मधु॑ ॥६६॥

[१२] अश्विना॑ह॒विः ॥ अश्विना॑ ह॒विरि॑न्द्रि॒यन्नमु॑चेर्धि॒या सर॑स्व

पुतंमधुस्वादंच । हेअश्विनौ युवांसमधातम् । कस्मिन्समधातम् । इन्द्रे । किंकेवलावेवा-श्विनौ समधातंनेत्याह । सरस्वत्यासह । स्वाहास्वाहाकृतिभिःप्रयाजेनसार्द्धम् ॥ ६६ ॥ (१) अश्वि-नाहविः । तिस्रोवपानां याज्यानुवाक्याश्चनुष्टुभः । एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । आजभि-

(१) का० अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्या प्रथममनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्या. तत्प्रकारमाह आश्विनवपा-

रेड्डत्याख्यातपदेनसर्वाणिपदानिसम्बध्यन्ते । अश्विनौसरस्वतीच आजभ्रिरे । हविरिन्द्रियंवीर्यं शुक्रममलिनम् वसुधनं मघंमहनीयम् । कुतआजभ्रिरे । नमुचे.आसुरात् । कयाहेतुभूत-याआजभ्रिरे । धियाबुद्ध्या । कस्मैआजभ्रिरे इन्द्राय ॥ ६७ ॥ यमश्विना । यमिन्द्रमश्विनौ-

तौ ॥ आशुक्रमासुराद्वसुमघमिन्द्रायजभ्रिरे ॥ ६७ ॥ यमश्विना ॥ यमश्विनासरस्वतीहविषेन्द्रमवर्द्धयन् ॥ सबिभेदवलम्मघन्नमुचावासुरेसचा ॥ ६८ ॥ तमिन्द्रम् ॥ तमिन्द्रम्पशवःसचाश्विनोभासर

सरस्वतीच हविषावर्द्धयन् । सबिभेद । भिदिर्विदारणे विसारितवान् । वलम्मघम् । इत्योतिर्वलः मघम्महनीयम । नमुचौआसुरे सचा । सचासहशब्दवचनः तद्योगाचविभक्तिव्यत्ययः । नमुचिना असुरेणसह वलम्बिभेदेति ॥ ६८ ॥ तमिन्द्रम् । तमुक्तगुणमिन्द्रम् पशवः कर्माङ्गभूताः

यागे अश्विनेति अनुवाक्या यमश्विनेति याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेतिअनुवाक्या तमिन्द्रमिति याज्या ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्रमिति अनुवाक्या अश्विनेति याज्येति सूत्रार्थं ।

गोमेपाशाः सचासहभूताः। अश्विनौउभौ सरस्वतीचदधानाः धारयन्तः। अभ्यनूपत। नूपतिर्दृत्यर्थः। अभिवर्धयन्ति। केन। हविषा। कस्मिन्। यज्ञे। इन्द्रियैर्वीर्यैः ॥ ६९ ॥
(१) यइन्द्रे तिस्रोनुष्टुभः पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्या इन्द्रसवितृवरुणदेवताः सर्वाः येइन्द्रेइन्द्रियं

स्वती ॥ दधानाऽअभ्यनूषतहुविषांयुज्ञऽइन्द्रियैः ॥६९॥ यऽइन्द्रे ॥ यऽइन्द्रेऽइन्द्रियन्दुधुःसंविताव्वरुणोभगः ॥ ससुत्रामांहुविष्पंति र्य्यजंमानायसश्चत ॥ ७० ॥ सुविताव्वरुणः ॥ सुविताव्वरुणोदधु

दधुः स्थापितवन्तः। सविताववरुणोभगः। भगशब्देनात्रेन्द्रोलक्ष्यते। तेयजमानेपि वीर्यंदधन्तीति-वाक्यपरिपूर्तिः। सस्त्रामा यश्चसुत्रामा इन्द्रः हविष्पतिः हविषः स्वामी। यजमानमितिविभक्ति-व्यत्ययः। सश्चत। सचतामिति पुरुषवचनव्यत्ययः। एवमेतेविषमामन्त्रालक्षणयाव्याख्येयाः ॥ ७० ॥

(१) का० य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् १९।६।१८। य इन्द्र इतितिसृणाणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्रे सविता इतीन्द्रस्यानुवाक्या याज्ये सविता वरुण दधत् इति सावित्रस्य तेवरुणः दधत् य इन्द्रे इति वारुणस्येति सूत्रार्थः।

सवितावरुणः । द्वितीयोर्द्धर्चः प्रथमंव्याख्येयः । आदत्तजग्राह नमुचेः सकाशात् वसुधनंबलं चेन्द्रियंच । सुत्रामाइन्द्रः । तत्सवितृवरुणप्रभृतयः पशुपुरोडाशदेवताः दधतुर्दधातु यजमानायदाशुषेहवींषिदत्तवते ॥ ७१ ॥ वरुणःक्षत्रम् । वरुणःसविताचसुत्रामाच दधानाइन्द्रेयजमानेवा यज्ञं सौत्रामणीम् ।

यजमानायदाशुषे ॥ आदत्तनमुचेर्व्वसुसुत्रामाबलमिन्द्रियम् ॥७१॥ वरुणःक्षत्रम् ॥ वरुणःक्षत्रमिन्द्रियम्भगेनसवितुाश्रियम् ॥ सुत्रामायशसाबलन्दधानायज्ञमाशत ॥ ७२ ॥ अश्विनागोभिरिन्द्रिय

आसतव्याप्तवन्तः । किंकिंदधानाः । वरुणः क्षत्रमिन्द्रियञ्च । सविताभगेनधनेन सहितांश्रियम् । सुत्रामायशसाबलम् ॥ ७२ (१) अश्विनागोभिः । तिस्रोनुष्टुभः । हविषांयाज्यानुवाक्या अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । अश्विनौसरस्वतीच गोभिः गोप्रभृतिभिः पशुभिः इन्द्रियम् । इन्द्रि-

(१) का० अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात् पूर्ववत् अश्विना ता नासत्या इत्याश्विनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाजे नासत्या ता भिषजा इति सारस्वते ता भिषजा अश्विना इत्यैन्द्रे सूत्रार्थः ।

येणेतिविभक्तिव्यत्ययोवाक्यसम्बन्धात्। अश्वेभिः अश्वदक्षिणाभिः। वीर्यम्बलम् वीर्येणबलेन। हविषापुरोडाशेन। इन्द्रंयजमानञ्च अवर्द्धयन् ॥ ७२ ॥ तानासत्या। तौनासत्यौनअसत्यौ-सत्यावेव। सुपेशसासुरूपौ। हरण्यवर्त्तनौहिरण्यदानोपलक्षितपन्थानौ। नरान्गुणयुक्तौ। नराकारौवा। सरस्वतीचहविष्मतीहविषासंयुक्ता। एतेत्रयः पादाः परोक्षकृताः। चतुर्थ-

मश्वैभिर्वीर्य्यम्बलम्॥ हविषेन्द्रꣳ सरस्वतीयजमानमवर्द्धयन् ॥७२॥ तानासत्या ॥ सुपेशसाहिरण्यवर्त्तनीनरा ॥ सरस्वतीहविष्मती न्द्रकर्म्मसुनोवत ॥ ७४ ॥ ताभिषजा ॥ सुकर्म्मणासासुदुघासरस्व

स्तुपादः प्रत्यक्षकृतः अतोवाक्यभेदः। तौनासत्यावुक्तगुणौसरस्वतीचकर्मसुवर्त्तमान्नोस्मानवत-त्रत्रनित्वतिपुरुषव्यत्ययः। ततोद्वितीयंवाक्यम्। इन्द्रकर्मसुनोवत। हेइन्द्र त्वमपिकर्मसुवर्त्त-मान नः अस्मान् अवत। अवतेतिवचनव्यत्ययः ॥ ७४ ॥ तौभिषजौ। सुकर्मणाकल्याण-कर्माणौ। सासुदुघासुदोहना सरस्वतीच। सचइन्द्रःशतक्रतुः बहुकर्माइन्द्रायदधुः ददुः

इन्द्रियंवीर्यम् । ननुसहत्वछाथतक्रतुरिन्द्रायदधुरिन्द्रियमिति इन्द्र इन्द्रायददातीत्येतन्नोपपद्यते । कल्पान्तरीयाइद एतत्कल्पप्रभवायददातीत्यदोषः । विभवो वादेवा अचिन्त्यशक्तयः । एकधा द्विधा बहुधा भवेयु. । एवमेवान्यत्रविरोधाः परिहर्तव्याः ॥ ७५ ॥ (१) ग्रहाणांयाज्यानुवाक्यौ ।

तौ ॥ सर्व्वंत्वहाभूतक्रतुरिन्द्रायदधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥ युवꣳसुराम म् ॥ युवꣳसुराममश्विनानमुचावासुरेसचा ॥ विपिपानाःसरस्व तीन्द्रङ्कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥ पुत्रमिवपितरौ ॥ पुत्रमिवपितराव

युवंसुरामम् । पुत्रमिवपितरौ । अनुष्टुप् त्रिष्टुभावश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । युवंयूयमितिविभक्तिव्यत्ययः । सरस्वतीहितृतीया । युवंयूयम् हे अश्विसरस्वत्यः । सुरामंसुरामयम् । नमुचौआसुरेवर्तमानम् सचासह विपिपानाः विविधंपिबन्तः कर्मसुवर्तमानाः इन्द्रम् अवतपालयत ॥ ७६ ॥

(१) का० ग्रहाणां युव ꣳ०सुरामम् पुत्रमिवेति १८।६।१०। वयाणा पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः ।

पुत्रमिवपितरौ । व्याख्यातम् ॥७७॥ (१) पशुम्निष्टकृतौ । यस्मिन्नश्वास: । अग्नाव्यग्नइति । जगतीत्रिष्टुभावाग्नेय्यौ । यस्मिन्नग्नौ अश्वास: ऋषभास: * उक्षण: वशा: मेषा: अवसृष्टास: अवदायाव-

भिश्वनोभिन्द्रावथुःकाव्यैर्दंऽसनाभिः ॥ यत्सुरामंव्यपिबःशचीभिः सरस्वतीत्वामघवन्नभिष्णक् ॥७७॥ यस्मिन्नश्वासः ॥ यस्मिन्नश्वास ऽऋषभास ऽउक्षणोवशामेषा ऽअवसृष्टास ऽआहुताः ॥ कीलालपेसोमपृष्ठायवेधसेहृदामतिञ्जनयचारुमग्नये ॥७८॥ अ

दायचतुरावर्त्तं निक्षिप्ता: । आदायादायाहुता: । तस्मैअग्नये । कीलालपे । कीलालमन्नरसंपिबतीतिकीलालपा: । सोमपृष्ठाय । सोमाहुतयो यस्यपृष्ठे हूयन्ते । वेधसेमेधाविने । हृदामतिञ्जनय ।

(१) का० पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽग्नाव्यग्न इति । १८ । ६ । २१ । पशो: सम्बन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मि न्नश्वास इति पुरोनुवाक्या अग्नाव्यग्न इति याज्या द्वे अग्निदेवते जगतीत्रिष्टुभौ ।

* वापपूर्वस्यनिगमेऽपधादीर्घाभाव: ।

हृदयमतिपूर्वकस्तनय । चारुम् अग्नये ।७८॥ अहाव्यग्ने। यस्यतेतव आस्येमुखे हे अग्ने अहाविड्ऽत मयाहविः । कथमिव । स्रुचीवघृतम् । यथास्रुचिनित्यावस्थितंघृतम् । चम्वीवसोमः । चम्वा-मिव । यथाच अभिषवणचर्मणिनित्यावस्थितःसोमः । एवम् । तन्त्वांब्रवीमि । वाजसनिम् ।

हाव्यग्ग्ने ॥ हुविरास्ये तेस्रुचीवघृतञ्चम्वीवसोमः ॥ व्वाजसनिंर्ठ रयिमुस्मेसुवीरम्प्रशुस्तन्धेहियुशसम्बृहन्तम् ॥ ७९ ॥ [१३] शत म् १२०० अश्विभ्वनातेजसा ॥ चक्षुःप्प्राणेनुसरस्वतीव्वीर्य्यम् ॥ व्वा

वाजमन्नं सम्भवतेवाजसनिं रयिंधनम् । अस्मेअस्मासु । सुवीरंशोभनवीरम् प्रशस्तंधेहिस्थापय । यशसञ्च । यशोवैसोमोराजा । बृहन्तंमहान्तम् ॥ ७९ ॥ शतम् १२० । (१) अश्विनातेजसा । एका-दशर्चंशस्त्रम् । आद्यानुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याच । द्वितीयाद्यास्त्रयस्तृचो । गायत्र्याश्वि-

(१) का० प्रतिगरिष्यतुपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याहूयाश्विना तेजसेत्यनुवाकठं० शठं०सति । त्रयस्त्रिंशत्र शवसाग्रहसादना-नन्तरमध्वर्यो. होतु 'पुरस्तात् प्रतिगरार्थमुपवेशनसुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यताध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो शोसावो मित्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाक शस्त्रं शसति प्रथमान्त्यो ऋचौ त्रिः शसनीये मध्यस्थानां त्रयाणा तृचानामादिस्वहाव कार्य्य इति सूत्रार्थः ।

सरस्वतीन्द्रदेवत्यायथासंख्यम् अश्विनाअश्विनौ तेजसासह । चक्षुःप्राणेनप्राणेन सहवीर्यम् । सरस्वतीवाचासहबलेनचसह । एवमेतादेवताः प्रतिनियतचक्षुरादिद्वारेण इंद्रायदधुःददुः इंद्रियम् ॥ ८० ॥ गोमदूषु । हेनासत्यौ गोमद्धनंसंगृह्य । उसुपादपूरणौ अश्ववद्धनंसंगृह्य यातम् हेअश्विनौ वर्तिः वर्तिन्याप्रसिद्धेनमार्गेण । हेरुद्रा रुद्रौ शत्रूणांरोदयितारौ । नृपाय्यंप्रति सदेवानरः यस्मिन्य-

चेन्द्रोबलेनेन्द्रांयदधुरिन्द्रियम् ॥८०॥ गोमदूषुणासुत्त्या ॥ * गोमदूषुणासुत्त्याश्वावद्यातमश्विना ॥ वर्तीरुद्रानृपाय्यम् ॥८१॥ नयत् ॥ नयत्परोनान्तरऽआदधर्षदृषण्वसू॥ दुःशंसोमर्त्त्योरिपुः ॥८२॥

ज्ञेपिबन्ति सन्नृपाय्यः ॥ ८१ ॥ नयत्परः । यमेनंनपरः अन्तरेणअसम्बद्धः नचअन्तरः सम्बद्धःआदधर्षत् आधृष्णुयात् अभिभूयगच्छेत् । हेवृषण्वसू । वर्षणंवृष्टि वंसुधनं ययोस्तौययोक्तौ । यद्वा वृष्टिद्वारेणावासयितारौ । दुःशंसः दुष्टमसद्वृत्तं शंसतियःसतथोक्तः । मर्त्योमनुष्यः रिपुःशत्रुः ॥ ८२ ॥

---

* गोमदू षुणे तावउ स नेतावस्थायांअप्टक्त.सौ ॥ १११ ॥ षप्टक्तपद षो नेहउकारोगह्यते षप्टक्तउकारो दीर्घमापद्यतेसुप्रत्यये प्रा० अ०३ । सू० १११ ।

तानः । यौयुवामुत्तगुणौतौ नःअस्माकम् आवोढम् आवहतम् हेअश्विनौ । रयिन्धनम् पिश-ङ्गसंदृशम् अनेकरूपसंदर्शनम् । हे धिष्ण्या धिष्ण्याग्निरूपौदातारौवा वरिवोविदम् । धनं-विन्दतिवरिवोविदः वरिवोधननाम । यद्यद्वेस दन्यस्यधनलाभस्य हेतुभूतंभवति ॥ ८३ ॥ पावकानः । पावयित्रीसरस्वती वाजेभिःअन्नैः वाजिनीवतीअन्नवती । सा नःअस्माकम् यज्ञं-

तानं॑ ॥ तानुऽआवो॑ढमश्विनारयिम्पिशङ्ग॑सन्दृशम् ॥ धिष्ण्या॑व

रिवोविदम् ॥ ८३ ॥ पावकानः॑ ॥ पावकानःसर॑स्वतीवाजे॑भिर्वाजि

नी॑वति ॥ यज्ञंव॑ष्टुधियाव॑सुः ॥८४॥ चोदयित्रीसूनृताना॑म् ॥ चो

दयित्रीसूनृता॑नाञ्चेत॑न्तीसुमतीनाम् ॥ यज्ञन्द॑धेसर॑स्वती ॥ ८५ ॥

वष्टुकामयताम् योहि यदिच्छति सतदागच्छतिधियावसुः धियावसुधनंयस्याःसाधियावसुः ॥ ८४ ॥ चोदयित्रीसूनृतानाम् । चोदयित्रीप्रेरयित्री । सूनृतानाम्शोभनानामृतांवचसाम् त्रयीलक्षण-स्यवाग्विभवस्यचोदयित्रीत्यर्थः । चेतन्तीचेतयमाना सुमतीनाम् शोभनमतीनाम् । यज्ञंदधेधा-रयतिसरस्वती ॥ ८५ ॥ महोअर्णः । यामहत्अर्णः महान्तमुदकमित्यर्थः । सरस्वतीप्रचेतयति

प्रज्ञापयति । केनहेतुना । केतुनाकर्मणा प्रज्ञयावा । मध्यस्थानानदीवा । धियोबुद्धीः विश्वाः- सर्वाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः । विराजति राजतिर्दीप्त्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थस्सद्रष्टव्यः । विविधन्दीपयतिप्रकाशयति । तांवयंस्तुम इतिशेषः ॥ ८६ ॥ इन्द्रायाहि । हेइन्द्र आयाहिआगच्छ । हेचित्रभानोचित्रदीप्ते । किंकारणम् सुताअभिषुताः इमेसोमाः त्वायवः त्वांकामयमानाः सुप-

महोऽअर्णः ॥ महोऽअर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना ॥ धियोविश्वाविराजति ॥ ८६ ॥ इन्द्रायाहि ॥ चित्रभानोसुताऽइमेत्वायवः ॥ अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ८७ ॥ इन्द्रायाहि ॥ धियेषितोविप्रजूतः सुतावतः ॥ उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ८८ ॥ इन्द्राया

आत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीतिदीर्घः त्वायवतिसिद्धम् । नचाभिषुताएवकेवलम् । किंतर्हि । अण्वीभिःतनापूतासः । अण्व्यइत्यङ्गुलिनाम । अङ्गुलीभिः तनाच धनदानेनचपूताःपवित्रीकृताः । यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधायअङ्गुलीभि र्दशापवित्रेणचपूताइत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इन्द्रायाहि । हेइन्द्र आगच्छ धियास्वकीयया बुद्ध्या इषितःप्रेषितः अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः । विप्रजूतः जूतिर्गन्ति:प्रीतिर्वा । मेधाव्यनुगतः सुतावतः अभिषुतवतो यजमानस्ययज्ञम् । किमित्यागन्तव्यमिति-

चेत् । उपसमीपे ब्रह्माणिहवींपिवर्तन्ते । उपपुरोडाशान्त्विजोवर्तन्तइत्यर्थः । वाघतइति ऋत्विङ्नामसुपठितम् ॥ ८८ ॥ इन्द्रायाहि । हेइन्द्र आगच्छतूतुजान तूतुजानइतिक्षिप्रनाम क्षिप्रंत्वरमाणः । कुत्रागच्छइति । उपब्रह्माणिहवींषि हेहरिवः । हरीअश्वौतद्वत् इन्द्र । मतुवसोरुः संबुद्धावितिरुत्वम् । एत्यच सुतेअभिषुते सोमेदधिष्व उदारेणधारयस्व । नः अस्माकं स्वभूहि ॥ इन्द्रायाहितूतुंजानऽउपब्रह्माणिहरिवः ॥ सुतेदधिष्वनुश्चनः ॥८९॥ अश्विनापिवताम् ॥ अश्विनापिवताम्मधुसरस्वत्यासजोषसा ॥ इन्द्रःसुत्रामावृत्रहाजुषन्ताꣳसोम्यम्मधु ॥ ९० ॥ [१]

इतिवाजसनेयसंहितापाठेविंशोऽध्यायः २०

तम्च नः अन्नलक्षणम् ॥ ८९ ॥ अश्विनापिवताम् । अश्विनौ पिवेताम् मधु मधुरस्वादोपलक्षितं । सोमम्पिवतौ । सरस्वत्यत्याचसजोषसा समानसोमपानौ । इन्द्रश्चसुत्रामा वृत्रहापिवतुमधु । ततोभूयोभूयोऽश्विसरस्वतीन्द्राः जुषन्तांपिवन्ताम सोम्यम्मधुसोममयम्मधु ॥ २० ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्येविंशतितमोध्यायः ॥ २० ॥

आनन्दपुरवास्तव्य जेय्यटाख्यस्यसूनुना उव्वटेनकृतम्भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

शिरसा खेडि वास्तव्य प्रभुदत्तेन धीमता
श्रीघनश्याम पुत्रेण कृत शोधन टिप्पणे ॥१॥
चिडीग्राम निवासेन काशीनाथेन मुद्रिते
ग्रन्थेस्मिन्संहिताभाष्ये पूर्वार्धंमगमच्छुभम् ॥२॥

॥ उव्वटभाष्यसँव्वलितोत्तरार्द्धमारभ्यते ॥

(१) इमम्मे। इमम्मेनानुवाकेनैष्टिकंहौत्रम्। प्रथमेवारुण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ वारुणास्हविषो याज्यानुवाक्ये। हे वरुण त्वंमेमम इमंहवमाह्वानं शृधिशृणुच अपरम् अद्यमृडयसुखय

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॐ भूर्भुवस्वः तत्सवितुर्व्वरेण्यम्भर्गोदेवस्य धीमहि धियोयोनः प्रचोदयात् ॥ * इमम्मेंवरुणश्रुधीहवमद्याच मृडय ॥ त्वामवस्युराचके ॥ १ ॥ तत्त्वा ॥ यामिब्रह्मणाव्वन्दमा नस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः ॥ अहेडमानोवरुणेहबोद्ध्युरुशꣳस

कालविलम्बनंमाकुरु। यतः अहम् अवस्युः आत्मनोवनंपालनमिच्छन् त्वाम् आचके। आचक- इतिकान्तिकर्मा। कामये ॥ १ ॥ तत्त्वायामि ॥ २ ॥ त्वन्नः। अग्निवारुण्यौत्रिष्टुभौ अग्नि-

(१) का० इममे तत्त्वेत्येककपालस्य। अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपाल पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः।

---

* इमम्मेसमिद्धो अग्निरेकादशकोढो वर्ततेनस्तुनापड् तायघरसमिधाग्निं षादशाग्निनो छागम्यसतदेयन हिंयतुर्द गयडे- कमपि।

वरुणयोः स्विष्टकृतोर्याज्यानुवाक्ये। (१) हेअग्ने त्वंनोस्मात्प्रतिवरुणस्य देवस्यहेडःक्रोधम् अवयासिसीष्ठाः यमुउपनय। अस्यावपूर्वस्यण्यन्तस्य लिङिरूपम् अवगमय। यजिष्ठः यष्टृतमः। वन्हितमः वोढृतमोहविषाम्। शोशुचानः देदीप्यमानः। किञ्च अस्मत् अस्मत्तः विश्वाविमानुऽआयुऽप्प्रमोमुग्धीऽ ॥ २॥ त्वन्नः ॥ त्वन्नोऽअग्नेव्वरुणस्यविद्वान्देवस्यहेडोऽअवयासिसीष्ठाऽ ॥ यजिष्ठोवह्निन्तमऽशोशुचानोव्विश्वाद्वेषाᳪसिप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥ सत्वम् ॥ सत्वन्नोऽअग्नेवमोभवोतीनेदिष्ठोऽअस्याऽउषसोव्युष्टौ ॥ अवयक्ष्वनोव्वरुणᳪरराणो

ध्वानिसर्वाणिद्वेषांसिदौर्भाग्यानिप्रमुमुग्धिमुञ्च ॥ ३ ॥ सत्वन्नः। हेअग्ने सत्वम् जातीजल्या ध्वनेन नः अस्माकम् अवमः अवितृतमःपालयितृतमः भव। अस्याउषसः व्युष्टौ व्युष्टिकालेअस्मिन्नेवाहनीतिभावः। नेदिष्ठः अन्तिकतमश्चभव। रराणः रममाणः रादाने। हविर्ददद्वा।

(१) का० अग्नीवरुणयोस्त्व न स त्व न इति। अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये।

नोस्माकं वरुणम् अवयक्ष्व अवगमय यज। अवपूर्वो यजतिर्नाशनार्थः इहतु धात्वन्तरयोगात्स्वा-र्थमेववक्ति। ततः सुमृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय। नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः एधि ॥ ४ ॥

(१) महीमूषु। आदित्यचरोर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ महीमदितीम्। ऊसूनिपातोपसर्गौ छन्दः परि-पूर्तिफलौ। मातरंनिर्मात्रीं साधुव्रतानाम्। ऋतस्ययज्ञस्यपत्नीं जायांपालयित्रींवा। अवसे-

वीहिमृडीकꣳसुहवोनऽएधि ॥ ४ ॥ महीमूषु ॥ मातरꣳसुव्रतानाम् ऋतस्यपत्नीमवसेहुवेम ॥ तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीꣳसुशर्माणम् अदितिꣳसुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥ सुत्रामाणम्पृथिवीम् ॥ सुत्रामाणम्पृथिवी

अवनायतर्पणायवा हुवेमआह्वयाम। तुविक्षत्राम्। बहुक्षत्रांवा बहुक्षतत्राणांवा। अज-रन्तींजरारहिताम् उरूचींबहुव्यञ्चनां सुशर्माणंकल्याणाश्रयां साधुसखत्राम् अदितिमदीनाम्। सुप्रणीतिंसुप्रणेत्रीम् ॥ ५ ॥ सुत्रामाणम्। साधुपालयित्रीम् पृथिवीम् पृथिवीमिव लुप्तोपमान-

(१) का० आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीमूषु मातरमिति। आदित्य चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमोजान इत्यादावन्तो चादितास्ययरुरुतस्तसुत्रामाणमिति पुरोऽनुवाक्या महीमूष्विति याज्या।

मेतत्। द्यामनेहसम् द्यामिवव्राहयित्रीं जीवनहेतुभूताम् सुशर्माणंसाधुशरणां शोभनाश्रयांवा। अदितिमदीनाम्। सुप्रणीतिंसुप्रणेत्रीम। दैवींयज्ञमयांनावं। स्वरित्रांसाधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवचनः। अनागसमनपराधाम् अस्रवन्तीम्अपूर्यमाणामुदकेन। अनवच्छिन्नसा-

न्द्यामंनेहसंꣳसुशर्म्माणमदितिꣳसुप्रणीतिम्॥ दैवीन्नावꣳ स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये ॥ ६ ॥ सुनावमारुहेयम्॥ सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम्॥ शतारित्राꣳस्वस्तये ॥ ७ ॥ आनः॥ आनोमित्रावरुणाघृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्॥ मद्ध्वारजाꣳ

धुकर्मदायिनीमित्यर्थः। आरुहेम। स्वस्तयेअविनाशाय ॥ ६ । सुनावम्। गायत्री। तद्वे सर्वएवयज्ञोनौः स्वर्ग्येतिश्रुतेरूपकल्पना। कल्याणींनावम् आरुहेयम् अस्रवन्तीम् अच्छिद्राम् निर्दोषामित्यर्थः अनागसमपापाम् अभीष्टितार्थसाधनतत्परामित्यर्थः। शतारित्रांबहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामाभिप्रायम् स्वस्तयेअविनाशाय। संसारसागरोत्तरणायवा ॥ ७ ॥ (१) आनः। मैत्रावरुण्याः

(१) का० श्रा न' प्र वाहवेति परस्यायाः। १८। ५। १६ अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्र बाहवेति याज्या। मित्रावरुणदेवतया गायत्री विश्वामित्रदृष्टा।

पयस्यायाज्यानुवाक्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ। आउक्षतम् आसिञ्चतम् नः अस्माकम् हेमित्रावरुणौ। घृतैः अक्षारोदकैः गव्यूतिम् गविपृथिव्यासवनहेतुभूतक्षेत्रंगोप्रचारंवा। किञ्च मध्वारजांसि। मधुस्वादोदकेनरजांसि। लोकारजांस्युच्यन्ते। तान्आउक्षतम्। हेसुक्रतू। सुकर्माणौ ॥ ८ ॥ प्रवाहवा। प्रसिञ्चतम् अन्तर्भावितण्यर्थः। प्रसारयतम्। वाहवा वाहू। किमर्थमितिचेत्।

सिसुक्रतू ॥ ८ ॥ प्रबाहवा ॥ सिसृतञ्जीवसेनऽआनोगव्यूतिमुक्षत घृतेन ॥ आमाजनेश्श्रवयतंय्युवानाश्श्रुतम्मेमित्रावरुणाहवेमा ॥ ९ ॥ शन्नः ॥ शन्नोभवन्तुव्वाजिनोहवेषुदेवतातामितद्रवःस्वर्काः ॥ जम्भ

जीवसेनः। जीवनायास्माकम। वाहुप्रसारणंजीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणायेत्यर्थः। ततआउक्षतम् आभिमुख्येनसिञ्चतम् नः अस्माकम् गव्यूतिम्। गविपृथिव्यासूतिमवनम् जीवनहेतुभूतानिक्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि। तदर्थंहि वृष्टिः प्रार्थ्यमाना इष्टार्थाभवति। गोजातिविषयभूतांवा ऊतिम् अवनमार्गम् भक्षणमार्गा भिप्रायतो गोप्रचारमितियावत्। घृतेनाक्षारोदकेन। आमाजने-

श्रवयतं युवाना। एवमश्चारोदकेन सिक्तधान्यनिष्पत्तिहेतुना यज्ञंकुर्वाणम् मामाम् जनेजन-
पदे श्राश्रवयतं प्रकथयतम् इत्यमदादित्यमदाचीदिति। हेयुवानौउच्छिन्नजरसौ। श्रुतमश्रा-
शृणुतं मम हेमिचावरुणौ। इवेमा इवान्‌आह्वानानिइमानि। श्रुत्वाचातिष्ठतमित्यभि-

युन्तोहिँव्वृकुꣳरन्ताꣳसिसनेम्युस्मद्युयवन्नमीवाः ॥१०॥ व्वाजेवाजे
वत॥ व्वाजिनोनोधनेषुव्विप्राऽअमृताऽऋतज्ज्ञाः॥ अस्यमद्ध्वःपि
वतमादयद्ध्वन्तृप्ताघातपथिभिर्द्देवयानैः॥११॥ समिद्धोऽअग्निः॥
सुमिधासुसमिद्धोव्वरेण्यः॥ गायत्रीच्छन्दऽइन्द्रियन्त्र्यविर्गौर्व्वयोद

प्रायः॥ ९ ॥ मन्त्रः॥ १० ॥ वाजेवाजेवत ॥ ११ ॥ वाजिनस्ययाज्यानुवाकेव्याख्याते ॥१०॥ ११॥
समिद्धोअग्निः। एकादशआप्रियः। अनराशंसा ऐन्द्रायावयोधसेनुष्टुभः। समिद्धः सन्दीप्तः

(१) का० वायोधस आप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति। १८।७।१८ वायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रिय. प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः।

अग्निः समिधाप्रयाजदेवतया। सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन। वरेण्यः वरणीय. संभजनीयः। गायत्रीछन्दः त्र्यविश्चगौः वयः अवयः अनुचरत्वेनयस्य सतथोक्तः। इन्द्रियंवीर्यंच। वयः सत्त्वमन्नंवा आयुर्वाइन्द्रेदधुः निदध्युः ॥ १२ ॥ तनूनपात्। तनूनामपान्नपान्नपाअग्निः। गौर्वातनुः तस्मा- न्नपाद्घृतम्। शुचिव्रतः उज्ज्वलकर्मा। तनूपाः सरस्वतीच। उष्णिहाविभक्तिव्यत्ययः उष्णिक्-

धुः ॥ १२ ॥ तनूनपाच्छुचिव्व्रतः ॥ तनूनपाश्च सरस्वती ॥ उष्णिहाच्छन्दऽइन्द्रियन्दित्यवाड्गौर्व्वयोदधुः ॥ १३ ॥ इडाभिरग्निः ॥ इडाभिरग्निरीड्यः सोमोदेवोऽअमर्त्त्यः ॥ अनुष्टुप्छन्दऽइन्द्रियम्पञ्चाविर्गौर्व्वयोदधुः ॥ १४ ॥ सुबर्हिरग्निः ॥

छन्दः दित्यवाट गौःएतेचत्वारः इन्द्रियंवयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥ इडाभिरग्निः। इडाभिः प्रयाजदेवतया सहअग्निः ईडाःस्तोतव्यः। सोमश्चदेवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनुष्टुप्छन्दः पञ्चाविश्च गौ.इन्द्रियं वयश्चइन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥ सुबर्हिरग्निः। शोभनबर्हिः प्रयाजदेवतयाग्निः।

पूषण्वानूषणासंयुक्तः। स्तीर्णंबर्हिस्तीर्णंबर्हिर्यस्यासतथोक्तः। अमर्त्यः अमरणधर्मा। बृहती-च्छन्द त्रिवत्सश्च गौःएतेइन्द्रियंवयश्चइन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥ दुरोदेवीः। दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः छान्दसंसंप्रसारणम्। देवीः देव्यः दिशश्च। महीः महत्यः। ब्रह्माचदेवः बृहस्पतिश्च। पंक्ति-श्छन्दः। इहेत्यभिनयनिर्देशः। इहयज्ञावयवे इहइन्द्रशरीरावयवे। तुर्यवाट्गौश्चइन्द्रियंवय-

पूषण्वान्त्स्तीर्णंबर्हिरमर्त्त्यः॥बृहतीच्छन्दऽइन्द्रियन्त्रिवत्सोगौर्व्वयो दधुः ॥१५॥ दुरोदेवीः ॥ दुरोदेवीर्द्दिशोमहीर्ब्रह्मादेवोबृहस्पतिः॥ पङ्क्तिश्छन्दऽइहेन्द्रियन्तुर्य्यवाड्गौर्व्वयोदधुः ॥ १६ ॥ उषेयह्वीसुपेशसा विश्वेदेवाऽअमर्त्त्याः ॥ त्रिष्टुप्छन्दऽइहेन्द्रियम्पष्ठवाड्गौर्व्वयो

श्चदधुः ॥ १६ ॥ उषेयह्वी। उषेइति द्विवचनसामर्थ्यात्सह चरितत्वाच्च द्वितीयारात्रिर्गृह्यते। उषाश्चरात्रिश्च। किंविधौ यह्वीमहत्यौ। सुपेशसासाधुरूपे। विश्वचदेवाः अमर्त्याः अमरण-धर्माणः। त्रिष्टुप्छन्दः। इहइन्द्रयज्ञयोः। पष्ठवाट्च गौःपष्ठंभारंवहतीतिपष्ठवाट्। इन्द्रि-

यंवयस्चदधुः ॥ १७ ॥ दैव्याहोतारा अयंचाग्निः असौचमध्यमः। भिषजौ इन्द्रेणसयुजौसंयुक्तौ समानकार्यौ। युजापरस्परेणयुक्तौ। जगतीच्छन्दः अनड्वाश्चगौःएते इंद्रेइंद्रियंवयश्चदधुः ॥ १८ ॥ तिस्रइडा। तिस्रोदेव्यः इडासरस्वती। भारती। मरुतश्चविशः इंद्रस्यप्रजाः। विराट्छन्दः

दधुः ॥ १७ ॥ दैव्याहोतारा ॥ भिषजेन्द्रेणसयुजायुजा ॥ जगती च्छन्दऽइन्द्रियमनड्वान्गौर्व्वयोदधुः ॥ १८ ॥ तिस्रऽइडा ॥ तिस्रऽइडासरस्वतीभारतीमरुतोव्विशः ॥ व्विराट्च्छन्दऽइहेन्द्रियन्धेनुर्गौर्न्नव्वयोदधुः ॥ १९ ॥ त्वष्टातुरीपः ॥ त्वष्टातुरीपोऽअद्भुतऽइन्द्राग्नीपुष्टिवर्द्धना ॥ द्विपदाच्छन्दऽइन्द्रियमुक्षागौर्न्नव्वयोदधुः॥२०॥

धेनुर्दोग्ध्रीगौश्च। नकारश्चार्थे। एतेइंद्रियंवयश्चइंद्रे दधुः ॥ १९ ॥ त्वष्टातुरीपः तूर्णमापन्नः अद्भुतः अद्भुतइव महानित्यर्थः। इंद्राग्नीचपुष्टिवर्द्धनौ। द्विपदाचछन्दः। उक्षागौर्न। नकारश्चार्थे। उक्षासिक्ताचगौः। एतेइंद्रे इंद्रियंवयश्चदधुः ॥ २० ॥ शमितानः शमयिताइतिप्राप्ते

शमितामन्त्रद्रतिच्छान्दसः प्रयोगः शमितानःअस्माकंवनस्पतिः सविताचप्रसुवन् भगंधनम् ।
ककुपचछन्दः इहेत्यभिनयः इहइन्द्रे वशावन्ध्यागौः वेहच्चविहंतिव्यजतिगर्भयागौः सातथोक्ता ।
इन्द्रियंवयश्चदधुः ॥ २१ ॥ स्वाहायज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञंभेषजंकरत्करोतु । कःकरोतु ।

शमितानः ॥ शमितानोव्वनस्पतिःसविताप्रसुवन्भगम् ॥ ककुप्छन्दऽइहेन्द्रियंव्वशाव्वेहद्वयोदधुः ॥२१॥ स्वाहायज्ञम् ॥ व्वरुणः सुक्षत्रोभेषजङ्करत् ॥ अतिच्छन्दाऽइन्द्रियम्बृहद्दृषभोगौर्व्वयोदधुः ॥ २२ ॥ [११] व्वसन्तेनऽऋतुना ॥ देवाव्वसवस्त्रिवृतास्तुताः ॥ रथन्तरेणतेजसाहविरिन्द्रेव्वयोदधुः ॥ २३ ॥ ग्रीष्मेणऽऋतुना ॥

वरुणः सुक्षत्रः । अतिच्छन्दाश्चच्छन्दः बृहदृषभश्चगौः इन्द्रेइन्द्रियंवयश्चदधुः ॥ २२ ॥
वसन्तेनऋतुना । वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्याअनुष्टुभः । वयोधससप्तपशोः । इन्द्रश्च-
वयोधादेवता । वसन्तेनऋतुना सहायेनदेवाः वसवः त्रिवृतास्तोमेनस्तुताः सन्तः रथन्तरेणच

पृष्ठेनच सहायेनइन्द्रेतेजसासह हविर्वपाख्यं वयश्चदधुः। यद्वावसन्तेनऋतुनास्तुताः त्रिवृतास्तोमेनच स्तुताः रथन्तरेणच पृष्ठेनस्तुताः सन्तोवसवोदेवाः स्वकीयेन तेजसाइन्द्रे हविर्वयश्चदधुः। एवमुत्तरेष्वपियोज्यम् ॥ २३ ॥ ग्रीष्मेणऋतुना। सहदेवाः रुद्राः पञ्चदशे पञ्चदशेनेतिविभक्तिव्यत्ययः पञ्चदशेनस्तोमेनस्तुताः सन्तः बृहतापृष्ठेनचसह। यशसासहबलं हविः इन्द्रे व-

देवारुद्राःपञ्चदशेस्तुताः॥ बृहतायशसावलꣳहविरिन्द्रेव्वयोदधुः॥ २४॥ व्वर्षाभिर्ऋतुनादित्यास्तोमेसप्तदशेस्तुताः॥ व्वैरूपेणव्विशौजसाहविरिन्द्रेव्वयोदधुः॥२५॥ शारदेनऋतुना॥ देवाऽएकविꣳशऽऋभवस्तुताः॥ व्वैराजेनश्श्रियाश्श्रियꣳहविरिन्द्रेव्वयोदधुः॥२६॥

यश्चदधुः ॥ २४ ॥ वर्षाभिऋतुना। सहआदित्याः। स्तोमेसप्तदशेस्तोमेनसप्तदशेनेतिविभक्तिव्यत्ययो। स्तुताः सन्तः वैरूपेणपृष्ठेनसह विशाच। ओजसाच हविरिन्द्रे वयश्चदधुः ॥ २५ ॥ शारदेनऋतुना। सहऋभवोदेवाः एकविंꣳशे। एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः। एकविंशेन-

स्तोमेनस्तुताः सन्तः विराजेनच पृष्ठेनसह श्रियाचश्रियंच हविरिन्द्रेवयश्चदधुः ॥ २६ ॥ हेमन्तेनऋतुना। सहदेवाः मरुतः त्रिणवे। त्रिणवेनेतिविभक्तिव्यत्ययः। त्रिणवेनस्तोमेन-स्तुताः सन्तः। बलेनशक्करीः सह। शक्करीरितियोनिनिर्देशः शाक्करस्य। शाक्करेणेतिविभक्तिव्यत्ययः। शाक्करेणच पृष्ठेनसह। बलेनचसह। सहः हविः इन्द्रे वयश्चदधुः ॥ २७ ॥

हेमन्तेनऽऋतुना ॥ देवास्त्रिणवेमरुतस्तुताः ॥ बलेनशक्करीःसहो हविरिन्द्रेव्वयोदधुः ॥२७॥ शैशिरेणऽऋतुना ॥ देवास्त्रयस्त्रिᳬशेमृतास्तुताः ॥ सत्येनरेवतीःक्षत्रᳬहविरिन्द्रेव्वयोदधुः ॥ २८ ॥ [६] होतायक्षत् ॥ होतायक्षत्समिधाग्निमिडस्पदेश्विनेन्द्रᳬसरस्व

शैशिरेणऋतुना। सहदेवाः अमृताः। त्रयस्त्रिंᳬशे। त्रयस्त्रिंशेनेतिविभक्तिव्यत्ययः। त्रयस्त्रिंशेनस्तोमेनस्तुताः सन्तः। सत्येनरेवतीः रेवतीरितिरैवतस्ययोनिनिर्देशः। रैवतेनच पृष्ठेनसह सत्येनच। क्षत्रंहविश्च इन्द्रे वयश्चदधुः। २८ ॥ (१) होतायक्षत्। द्वादशाप्रियस्तनूनपान्नराशंस-

(१) का॰ होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषाश्चिपश्चो होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद इत्याद्यो द्वादश कण्डिकास्थिपशो प्रयाजप्रैषाः स्यु।

युक्ताः। प्रेषिकमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यम्। दैव्योहोतायक्षत्यजतु। समिधाप्रयाज देवतयाग्नि-मवस्थितम्। इडस्पदे। इडागौरुच्यते तस्या. पदआहवनीयस्थाप्यते तदभिप्रायमेतत्। गोः पदे। अवस्थितमाहवनीयमग्निम्। एताश्चदेवताविशेषाः यजतु। अश्विनाविन्द्रं सरस्वतीम्। अजोधूम्रोन नकारः समुच्चयार्थाः प्रायः। अजोधूम्रोमेषश्च। गोधूमैः कुवलैश्च सहितः-

तोमुजोधूम्म्रोनगोधूमैःकुवलैर्भेषुजम्मधुशष्पैर्न्नतेजऽइन्द्रियम्पयः सोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्ज्यस्यहोतर्य्यज ॥२८॥ होतायक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम् ॥ होतायक्षत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्म्मेषोनभेष

भेषजमन्नसंपद्यते। मधुशष्पैःन। मधुचसंपद्यतेसशष्पैरङ्कुरित व्रीहिभिः सहितः। तेजः इन्द्रि-यञ्चइन्द्रस यजमानस्यवासंपद्यते। अश्विसरस्वतीन्द्राश्चदैव्येनहोत्रा इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च सोममितिविभक्तिव्यत्ययः। परिस्रुतासहघृतंमधुच। व्यन्तुपिबन्तु। त्वमपिहेमनुष्य-होतः आज्यस्य यजआज्यंदेहि ॥ २८ ॥ होतायक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम्। तनूनपातमितिविभ-

क्तिव्यत्ययः। सरस्वतीच। अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टा द्व्यवहितंयत्पठ्यते तदिहकृतविभक्तिव्यत्ययं-
योज्यतेर्थंसवन्धात्। अश्विनौ इन्द्रश्च। अविर्मेषोनभेषजम्। नकारः समुच्चयार्थोयोभिन्नक्रमः
अविश्चमेषश्चभेषजम् इन्द्रायवजमानायवाकरोति। पथामधुमताभरन्। पथायज्ञमार्गेण मधु-
मतारसवता आत्मानम्भरन् हरन् हवींषिचदेवान्प्रति ह्यहोर्भश्छन्दसिहसेत्रति हकारस्यभकारः।

जम्पथामधुंमताभरन्नश्विनेन्द्रायवीर्य्युम्बदरैरुपवाकाभिर्भेषजन्तोक्मभिःपयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्ज्यस्यहोतर्य्यज ॥३०॥

होतायक्षन्नराशंसन्न॥ नग्नहुम्पतिंसुरयाभेषजम्मेषःसरस्वती

वीर्य्यंबदरैरुपवाकाभि र्भेषजन्तोक्मभिः। उपवाकाभिः इन्द्रयवैः तोक्मभिरंकुरियवैः। वीर्यम्भेष-
जंकरोतिमेषएव। इन्द्रायजमानायवा। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येनहोत्रा इज्यमानाः पयः
प्रभृतीनिपिवन्तु। त्वमपिहेमनुष्यहोतः आज्यस्ययज॥ ३०॥ होतायक्षन्नराशंसन्न। दैव्योहो
तायजतु। नराशंसंननग्नहुम्पतिम्। व्यवहितपदकल्पना। नराशंसञ्च। पतिमधिपतिंजगतः।

यत्रोहि नराशंसः सचाहुतिपरिणामद्वारेण जगद्दिभर्त्ति । नग्नहुम् सुरयासहितंनग्नहुं किण्वं च होतायत्त्क्तित्यनुवर्त्तते । भेषजंमेषः । वपाइन्द्रसेत्युपरिष्टा त्प्रैषस्यश्रूयते । सद्दहानुषज्यते । भेषजस्मेषः इन्द्रस्यकरोत्वितिवाक्यशेषः । सरस्वतीभिषक् इन्द्रस्यभवतु । रथोनचन्द्यश्विनोः । रथश्चभिषगिन्द्रस्यभवतु । कथं भूतोरथः । चन्द्री । चन्द्रमितिहिरण्यनाम । तद्-

भिषग्रथोनचन्द्यश्विनोर्व्वपाऽइन्द्रस्यवीर्य्यम्बदं रैरुपवाकाभिर्भे पुजन्तोकक्कभिऽपयुः सोमं॑परिस्रुताघृतम्मधुव्व्यन्त्वाज्ज्यस्यहोतर्य्यजं ॥ २१ ॥ होतायक्षदिडेडित॰ ॥ होतायक्षदिडेडितऽआजुह्वा

सृगासीतिचन्द्री । सुवर्णखचितः । अश्विनोः सम्बन्धी । नन्वश्विनोः संबन्धिनोरथस्य कथम्भिषिक्त्वम् शृणु । आयुधम्वाहनन्द्वापि स्तुतीयस्यहदृश्यते । तमेवतुस्तुतंविन्द्यात्तस्यात्मावहुधाहिसः । वपाइन्द्रस्य वीर्यंकुर्वन्त्वितिशेषः । वपाइतिवहुवचनोपदेशः । त्रिपशुविषयः । वदरैः उपवाकाभिः तोक्मभिः भेषजमिन्द्रस्यभवत्वितिशेषः । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्ये नहोतेजायमानाः

पयः प्रभृतीनिपिबतु त्वमपि हेमनुष्य होतराजस्ययज ॥ २१ ॥ होतायचदिडेडितः । होता-
यजतु । इडाप्रयाजदेवतया ईडितः स्तुतः सन् । किंकुर्वन् । आजुह्वानः सरस्वतीम् ।
सरस्वतीमाह्वयन् । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टा त्प्रैषसापठोते तदेतत्पदद्वयमिहक्कत विभक्तिव्य-
त्ययं संबध्यते । उक्तञ्च । यस्ययेनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापितसात । अर्थतोह्यसमानाना मानन्त-

नु॰ सरस्वतीमिन्द्रम्बलेनवर्द्धयन्नृषभेणगवेन्द्रियमश्विनेन्द्रायभेषु
जंयवैः कर्कन्धुभिर्म्मधुलाजैर्न्नमासरम्पयः सोमः परिस्रुताघृतम्मधु
व्यन्त्वाज्ज्यस्यहोतर्य्यज ॥२२॥ होतायक्षद्बर्हिरूर्णम्म्रदाः ॥ होता

र्य्यकारणमिति (१) अश्विनौइन्द्रश्च । किञ्च । इन्द्रम्बलेनवर्द्धयन् । ऋषभेण गवाच इन्द्रियं-
मिन्द्रस्यवर्द्धयन् । मधुना सरघउपादायेतिशेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजैश्चभेषजमिन्द्रस्यवर्द्ध-
यन् । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येनहोत्रेजामाना: पयः प्रभृतीनिवन्तु त्वमपिहेमनुष्यहोतरा-
ज्यस्ययज ॥ २२ ॥ होतायक्षद्बर्हिरूर्णम्रदाः होतायजतुप्रकृतादेवताः । बर्हिश्चप्रयाजदेवता ।

ऊर्णम्रदाः ऊर्णम्रदइतिप्राप्ते ऊर्णम्रदाइतिछान्दसोलिङ्गविपर्ययः। ऊर्णावम्रदुर्भिषग्भवतुइन्द्राय। भिषग्वैद्यउक्तः। नासत्याभिषजाश्विना। नासत्यानाशिका प्रभवावश्विनौ भिषजौभवतामिन्द्रस्य। अश्वावडवा शिशुमती धेनुश्च भिषगिन्द्रस्यभवतु। इत्थंभूताहि सादक्षिणापद्यते।

यक्षद्बर्हिरूर्णम्म्रदाभिषङ्नासत्याभिषजाश्विनाश्वाशिशुमतीभिषग्धेनुः सरस्वतीभिषग्दुहइन्द्रायभेषजम्पयः सोमः परिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३२ ॥ होतायक्षद्दुरोदिशःकवष्योनव्यचस्वतीरश्विभ्यान्नदुरोदिशइन्द्रोनरोदसीदुघेदुहेधेनुः सर

कस्मात्पुनरेवमाशास्यत इत्यतआह। यतःसरस्वतीभिषक् स्वयमेवदुहे दोग्धिइन्द्रायभेषजम्। अतोयूयमपि भिषजौभवथेति। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देवैर्नहोत्रे जग्रमानाः पयःप्रभृतीनित्यन्तु त्वमपि हेमनुष्यहोतराज्यस्य यज ॥ ३२ ॥ होतायक्षद्दुरोदिशः। होतायजतु। दुरःद्वार इतिप्राप्ते छान्दसंसंप्रसारणम्। द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेनपर्यायः। कथंभूता यज्ञगृहद्वारः। दिशः

कवष्यीन व्यचस्वतीः । लुप्तोपमानमेतत् । दिशद्गवया:कवष्यः समुषिराः । व्यचस्वती:व्यच्च-नवत्यः गमनवत्यश्चयाः । अश्विभ्यान्नदुरोदिशः । अश्विभ्याञ्च वाअधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो-दिश इवबभूवुः । इंद्रोनरोदसीदुघे । इंद्रश्चयाअधिष्ठाय रोदसीद्यावापृथिव्यौदुहे । हकारस्य-घकारः । दुग्धवान् । याश्चाधिष्ठायदुहे धेनुर्भूत्वा सरस्वतीअश्विनौच । कस्मैदुहेकिञ्च दुह-

स्वत्यश्विभ्यनेन्द्रायभेषुजꣳशुक्रन्नज्ज्योतिरिन्द्रियम्पयꣳसोमः परिस्रुता घृतम्मधुव्व्यन्त्वाज्ज्यस्यहोतर्य्यज ॥३४॥ होतायक्षत्सुपेशसोषे नक्तन्दिवाश्विनासमञ्जातेसरस्वत्यात्त्विषिमिन्द्रेनभेषुजꣳश्येनोनर

इत्यतआह । इंद्रायभेषजं शुक्रंशुक्लंज्योतिश्च इंद्रियञ्चदुहे । अश्विसरस्वतींद्राश्च पयःप्रभृती-नित्यन्तु त्वमपि हेमनुष्य होतराज्यस्ययज ॥ ३४ ॥ होतायक्षत्सुपेशसोषे । होतायजतु सुपे-शसासुरूपे । उपेइतिद्विवचनोपदेशा द्राविंश्च उषाश्चगृह्येते । नक्तन्दिवारात्रौच अहनिच । यौचाश्विनौ समञ्जातः संश्लेषयतः सरस्वत्यासहितौ । त्विषिन्दीप्तिम् इंद्रे । इंद्रभेषजञ्च

संश्लेषयतः तौचहोतायजतु । यश्चश्चेनः रजसा । रजःशब्दोजयोतिर्वचनः । ज्योतिषा हृदा-हृदयेन । थियान नकाराःसर्वेसमुच्चयार्थीयाः । इहानुवाकेप्रायसः । श्रियाचसह मासंरसुपादाय इंद्रेसमनक्ति । तच्च होतायजतु ॥ अश्विसरस्वतींद्राश्च दैव्येनहोत्रा ईज्यमानाः पयःप्रभृ-तीनिश्नन्तु त्वमपि हेमनुष्यहोतराज्यस्ययज ॥ ३५ ॥ होतायक्षद्दैव्याहोतारा । होतारौ

जंसा हृदाश्श्रियानमासंरम्पयः सोमंःपरिसुतांघृतम्मधुव्व्यन्त्वाज्ज्यं स्यहोतर्य्यज ॥३५॥ होतायक्षद्दैव्व्याहोतारा॥ भिषजाश्विनेन्द्रन्न जागृविदिवानक्तन्नभेषजैःशूषं सरस्वतीभिषक्सीसेनदुहइन्द्रियम्पयः सोमंःपरिस्रुतांघृतम्मधुव्व्यन्त्वाज्ज्यंस्यहोतर्य्यज ॥ ३६ ॥

अयस्त्वाग्निरसौचमध्यमः । भिषजौचाश्विनौ इंद्रन्न इंद्रश्चहोतुयजतु । जागृविदिवानक्तम् नभे-षजैः शूषंं०सरस्वती भिषक्सीसेनदुहइंद्रियम् । याचैषासरस्वती भिषक्जागृवि । स्वकार्य-सिद्धावप्रमत्ता जागरणशीलाविभक्तिलोपः । दिवानक्तञ्च भेषजैरौषधैः शूषम्बलम् सीसेनच

दुहेदोग्धि । इंद्रियस्वइंद्रार्थम् । तान्त्वदैव्याहोतायजतु । अश्विसरस्वतीद्राश्च दैव्येनहोत्रेजरमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हेमनुष्य होतराज्यस्य यज ॥ ३६ ॥ होतायक्षत्तिस्रोदेवीः । होतायजतु तिस्रोदेवीः वक्ष्यमाणाः । नभेषजम् त्रयस्त्रिधातवोपसः । नकारस्समुच्चयार्थीयोभिन्नक्रमः । भेषजत्रयाइन्द्रेकुर्वन्तितास्त्वहोतायजतु । त्रयः । पशवःत्रिधातवः । आश्विनोधूम्रः ।

होतायक्षत्तिस्रोदेवीर्न्नभेषजन्त्रयस्त्रिधातवोपसोरूपमिन्द्रेहिरण्ययमश्विनेडानभारतीव्वाचासरस्वतीमहऽइन्द्रायदुहऽइन्द्रियम्पयः सोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्ज्यस्यहो

सारस्वतोमेषः ऐन्द्रऋषभः । इतित्रयः पशवः । प्रधानांगोपायङ्किस्त्रिधातुपशुः । अपसः अपस्विनइतिप्राप्ते छान्दसोमतुपलोपः । कर्मवन्तः । अनयोवात्रयस्त्रिधातवः । रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडानभारती । येच । इन्द्रेरूपंहिरण्मयं । कुर्वन्तिताश्च होतायजतु । केतेइत्यतआह । अश्विनौइडाचभारतीच । वाचासरस्वतीमह इन्द्रायदुहइन्द्रियम् । याच वाचात्रयीलक्षणया

सरस्वतीमजः महत्वम्पूजामिन्द्राय दुहेदोग्धि इन्द्रियञ्च । तान्होतायजतु । अश्विसरस्वती- न्द्राश्च दैव्येनहोत्रेज्यमानाः पय.प्रभृतीनिव्यन्तु त्वमपि हेमनुष्य होतराज्यस्ययज ॥ ३७ ॥ होता- यक्षत्सुरेतसम् । होतायजतु । सुरेतसं शोभनरेतः उदकलक्षणंयस्य शोभनंश्वेतसाररेतः यदुदकम् । यद्वा सुसुरेतोयस्मात्तम् पुंसोरेतःकारणभूतम् । ऋषभम्वर्षितारम् । नर्यापसम् नरेभ्योहितन्नर्यम्

तुर्व्यजं ॥३७॥ होतायक्षत्सुरेतसमृषभन्नर्यापसन्त्वष्टारमिन्द्रमश्विनाभिषजन्नसरस्वतीमोजोनजूतिरिन्द्रियंव्वृकोनरभसोभिषग्ग्यशः सुरयाभेषजꣳश्रियानमासुतम्पय॒ः

तदपसाम्अप.कर्मसनर्यापसः तन्नर्यापसन्त्वष्टारम् दैव्योहोतायजतु । किञ्च । इन्द्रमश्विना भिष- जन्नसरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौभिषजञ्च सरस्वतीं दैव्योहोतायजतु । केनयजतु । ओजो- नजूतिरिन्द्रियवृकोनरभसोभिषक् । नकारःसमुच्चयार्थीयः । ओजश्चजूतिर्जवः इन्द्रियञ्च योवृकः सरभस.सोदमोदक्षः भिषक् तेनयजतु । सुरायांवृकलोमानि क्षिप्यन्ति इत्यतएवमुच्यते । यसः

सुरयाभेषजं श्रियानमासरम्। तथा मासरमुपादाय सुरयाचयजतु । यशोभेषजं श्रियासह इन्द्रेयजमानेवा । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येनहोत्रा ईज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यस्तु त्वमपि हेमनुष्यहोतः आज्यस्ययज ॥ ३८ ॥ होतायक्षद्वनस्पतिम् । होतायजतु । वनस्पतिंशमितारं

सोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्ज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ३८ ॥ होताय क्षद्वनस्पतिंᳪशमितारम् ॥ होतायक्षद्वनस्पतिंᳪशमितारᳪशतक्रतुम्भीमन्नमन्युᳪराजानंव्याघ्रन्नमसाश्विनाभामᳪसरस्वतीभिष गिन्द्रायदुहऽइन्द्रियम्पयᳪसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्ज्यस्यहो

शतक्रतुम् बहुकर्माणम् । भीमंनमन्युं राजानंव्याघ्रम् । भीमंभयानकम् मन्युंक्रोधात्मानम् । राजानमरण्यानाम पशूनांव्याघ्रश्च होतायजतु । नमसाश्विना नमसाहविषा । अश्विनौचहो-तायजतु । भामंसरस्वतीभिषगिंद्रायदुहइंद्रियम् । याच भामंक्रोधम् । सरस्वतीभिषक् इंद्राय दुहेदोग्धि इंद्रियस्वताश्च दैव्योहोतायजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येनहोत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि

वान्तु त्वमपि हेमनुयहोतराज्यस्ययज ॥ ३९ ॥ होतायक्षदग्निंस्वाहा । दैव्यो होतायजतु । अग्निंप्रयाज देवतां वा आहवनीयम्वा । स्वाहाज्यस्यस्तोकानाम् सुष्ठुआह शोभनमाह यजमानः आज्यस्यस्तोकानाम् स्तोकाविप्रुषः । स्वाहामेदसाम्पृथक् । शोभनमाह यजमानः मेदसांव-

तुर्य्यजं ॥ ३९ ॥ होतायक्षदग्निᳬस्वाहा ॥ होतायक्षदग्निᳬस्वाहाज्यस्यस्तोकानाᳬस्वाहामेदसाम्पृथक्स्वाहाच्छागमश्विभ्याᳬस्वाहामेषᳬसरस्वत्यैस्वाहाऽऋषभमिन्द्रायसिᳬहायसहसऽइन्द्रियᳬस्वाहाग्निन्नभेषजᳬस्वाहासोममिन्द्रियᳬस्वाहेन्द्रᳬसुत्रामाणᳬस

पासस्वग्रानाम् पृथक्पृथक् । वपाःश्रप्यमाणा आज्येनाभिघार्य्यन्तेतदभिप्रायमेतत् । स्वाहाच्छागमश्विभ्याम् । छागमेषर्षभशब्दाः पशुवचनाः । शोभनमाह यजमानः छागपशुमश्विभ्याम् । शोभनमाह मेषंसरस्वत्यैच । स्वाहाऋषभमिंद्राय । शोभनमाह यजमानः ऋषभम इंद्राय । कथंभूतायइंद्राय । सिंहायअभिभवित्रे । पुनःकथंभूताय । सहसेवलात्मकायच । किंभूतमृ-

पभम् इन्द्रियम् इंद्रियात्मकमितिसामानाधिकरण्यात्सम्बन्धः। स्वाहाग्निमग्निर्भेषजम् आजरभागौ सुत्राह्वयजमानः अग्निश्चभेषजम् । स्वाहासोममिंद्रियम् । शोभनमाह यजमानः सोममिंद्रियात्मकम् । स्वाहेन्द्रंसुत्रामाणम् सवितारम्वरुणम् भिषजाम्पतिम्। पशुपुरोडाशदेवताः । सुत्राह्वयजमानः । इंद्रं सुत्रामाणम् सवितारञ्च । वरुणम्वैद्यानाम्पतिञ्च । स्वाहावनस्पतिम्

वितारंव्वरुणम्भिषजाम्पतिꣳ स्वाहाव्वनस्पतिम्प्प्रियम्पाथोनभेषजꣳ स्वाहादेवाऽआज्ज्यपाजुषाणोऽअग्निर्भेषजम्पयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्व्यन्त्वाज्ज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ४० ॥ [१२] होतायक्षदश्विनौ

प्रियम्पाथोनभेषजम् । सुत्राह यजमानःवनस्पतिम् प्रियम्पाथश्चान्नम् भेषजञ्च । पशुदेवतानांवनस्पतिम् । स्वाहादेवाआज्यपाः । प्रयाजानुयाजा वैदेवाआज्यपाःशोभनमाह यजमानः देवाआज्यपाः इज्यमानावेदेवा उत्तमेप्रयाजेस्मर्यन्त इत्यतोविभक्तिवचनव्ययोवचनव्यत्ययः। श्रुतिस्तु । देवा इवा जसुर्हन्तविजितमेवानुसर्वंयज्ञꣳ० सꣳ० स्थापयेत्युपक्रम्य तउत्तमे प्रयाजेस्वाहाकारेणैव

सर्वंयज्ञठं०सठं०स्थापयन्नित्याह । अत.स्वाहाकाराः समाप्तिवचनाः समाप्तिवचनत्वाच्च स्वाहा-कारागान्देवतापदस्य चतुर्थ्याभवितव्यम् । स्वाहादेवेभ्य आज्यपेभ्यइत्ययम्प्रकारः । जुषाणोऽग्नि-र्भेषजम् । जुषाणःसेवमानः अग्नि.भेषजमोषधम् इन्द्रस्ययजमानस्य वाकरोतु । अग्निसर-स्वतींद्राश्च दैवैरनहोत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि वान्तु त्वमपि हेमनुष्य होतराज्यस्यायज ॥४०॥

च्छागस्य ॥ वृपायामेदंसोजुषताᳬहुविर्होतुर्य्यंज॥ होतायक्षत्सरस्व तीम्मेषस्यंवृपायामेदंसोजुषताᳬहुविर्होतुर्य्यंज ॥ होतायक्षदिन्द्र मृषुभस्यंवृपायामेदंसोजुषताᳬहुविर्होतुर्य्यंज ॥ ४१ ॥ होतायक्षद्

(१) होतायक्षदश्विनौछागस्य वयोवपानां प्रैषायथालिङ्गम् । दैव्योहोतायजतु । अश्विनौछागस्य वपायामेदसः । स्नेहप्रकृतिर्मेदः । तौचेज्यमानौ जुषेतांहविः त्वंच हेमनुष्य होतर्यज । होताय-

(१) का० होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभमिति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ।

च्चत्सरस्वतींमिंपस्य। जुषतामित्येकवचनविशेषः। होतायक्षदिन्द्रमृषभस्य। सममन्यत् ॥ ४१ ॥
(१) होतायक्षदश्विनौ सरस्वतीम्। ग्रहाणांप्रैषः। दैव्योहोतायजतु अश्विनौचसरस्वतीञ्च इन्द्रञ्च-सुत्रामाणम् एवं होतारमुक्त्वा अथेदानीमध्वर्यूनाह। हेअध्वर्यवः इमेसोमाः सुरामाणः सुर-

भिश्विनौसरस्वतीमिन्द्रꣳसुत्रामाणमिमेसोमाःसुरामाणश्छागैर्न्नमेषै

ऋर्षभैःसुताःशष्पैर्न्नतोक्मभिर्ल्लाजैर्म्महस्वन्तोमदामासरेणपरिष्कृ

ताःशुक्राः पयस्वन्तोमृताः प्रस्थितावोमधुश्चुतस्तानश्विनासर

मणीयाः सुरावन्तोवासुरामयावा। छागैर्नमेषैः ऋषभैः सुताः। नकाराः सर्वैसमुच्चयार्थीयाः। छागैश्च मेषैश्च ऋषभैश्च सुताअभिषुताः समर्थीकृताः। शष्पैश्च तोक्मभिश्च लाजैश्च महस्वन्तः महाभाग्ययुक्ताः महातर्पणीयाः। मासरेणपरिष्कृताः। संपर्युपेभ्यः करोतौभूषणेसुट्। मास-

(१) का० प्रैषाणां चतुर्थं। होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थी ग्रहाणां प्रैष। होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीं सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रञ्च यक्षत् यजतु। होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह हे अध्वर्यवः।

रेणायनद्धता:। शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसासंयुक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः प्रस्थिताः होमाभिमुखीभूताः वः युष्मत्संबन्धेन। इत्यध्वर्युविषयम्। मधुश्चुतः मधुस्रवाः मधुक्षरणाः तानेतान्सोमान् अश्विनौचसरस्वतीच इन्द्रश्चसुत्रामा। साधुत्राणः ब्रह्महाजुषताम् जुषित्वाच। सौम्यंसोममयम्मधु पिवन्तुच मदन्तुच व्यन्तुच। त्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥४२॥ (१) होतायक्षदश्वि-

सतीन्द्रं॑सुत्रामा॑वृत्र॒हाजुषन्ता॑ᳬसोम्यम्मधुपिबन्तुमदन्तुव्यन्तु होतर्यज ॥ ४२ ॥ होतायक्षदश्विनौच्छागस्य ॥ हविषऽआत्ताम् द्यमंद्यतोमेदऽउद्भृतम्पुराद्वेषोभ्यः पुरापौरुषेय्यागृभोघस्तान्नूनङ्घासे

नौच्छागस्य। प्रैषः। होतायजतु। अश्विनौच्छागस्य छागाङ्गस्यतावश्विनौछागसम्बन्धिनः हविषः आत्ताम्। अदभक्षणे। अभक्षयताम् भक्षितवन्तौ। अद्यास्मिन्दिवि। मध्यतोमेदउद्धृतम्. उदरम-ध्यतोवपालक्षणमेदः उद्धृतम् द्वयद्वोभ्यः छन्दसिह्रस्वोऽतिभकारः। पुराद्वेषोभ्यः पूर्वमसुररक्षोभ्यः

(१) का॰ हविषामन्तरे यथालिङ्गम् चतुर्थी प्रैषादयः पठ्यमाना होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागाना प्रैषा इत्यर्थः

यत्रहे ध्रुभगोवा । पुराचपौरुषेय्याश्च्भः पुरुषार्थम् गृह्यतेइति पौरुषेयीगृप् तस्याः पौरुषेय्यागृभः इडायाइत्यर्थः । नह्विवपायागे इडाविद्यते । यावेवम् वपाहविष आत्तान्ताविदानीम् घस्ताक्षत्तय-ताम् अन्नानांस्वमंगभूतमितिशेषः विशेषणैर्विशेषासराध्याहारः । नूनन्निश्चयेन । किम्भूतानामन्ना-नाम् घासेयासे अन्नाणाम् अवदात्तानाम् घासैयैरजित्तं स्वेच्छयाघासेवायान्यजराणिसु: । यवसप्र-

ऽअन्नाणांदयवंसप्रथमानाᳬं सुमत्क्षराणाᳬं शतरुद्रियाणामग्नि ष्वात्तानाम्पीवोपवसनानाम्पाश्रवंतःश्रोणितःश्चितामत ऽउत्साद

यमानां यवसानामन्नानां यानिप्रथमानिमन्त्रैः संस्कृतत्वात् । एतद्वैपरममन्नाद्यं यन्मांसमितिश्रुतिः । सुमत्क्षराणाम सुमत्स्वयमित्यर्थः । स्वयमेवयानिक्षरन्तिश्रदितानि । शतरुद्रियाणाम् वहुस्तु-तीनाम् रुद्रइतिहि स्तोतृनामसुपठितम् रुद्रसञ्स्तोतुरिमारुद्रियास्तुतयः । वहुशोवारुद्राणाम् अग्निष्वात्तानाम् अग्निनासाधुपाकार्थमासादितानाम् अग्निनासुस्तानामित्यर्थः । पीवोपवसना नाम् पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवभिः स्थूलैरुपोषितंयैरवदानैः स्थूलानामुपवसनम् समीप-

स्थितिर्येपामितिवा । किञ्च । पार्श्वतःशोणितः शितामतउत्सादतः । अङ्गादङ्गादवत्तानाम् पार्श्वतोवत्तानाम पार्श्वंपरशुमयमङ्गभवति । श्रोणितोवत्तानाम् शितामतोवत्तानाम् । शितामशब्देन यकृच्छागिताम् । योनिर्वाशिताम् मेदोवाशितामृइतिव्याख्याभेदाः । उत्सादत्प्रदेशात् छेदनप्रदे-

तोऽङ्गादङ्गादवं त्तानाङ्करंतऽएवाश्विनाजुषेतांᳬहविर्होतर्य्यजं॥४३॥
होतायक्षत्सरंस्वतीम्मेषस्यंहविषऽआवंयदद्यमंद्ध्य तोमेदऽउद्भृंतम्पु
राद्वेषोंभ्यःपुरापौरुंषेय्यागृभोघसंन्नूनङ्घासेऽअंज्ज्राणांय्यवंसप्प्रथमा
नाᳬसुमत्क्षंराणाᳬशतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानाम्पीवोंपवसना

शात् । अवत्तानाम् । एवमङ्गादङ्गादवत्तानाम् । करतएवाश्विनौहविरितिशेषः । जुषेताञ्च पुनर्वचनमादरार्थम् त्वमपि हेमनुष्यहोतर्य्यज ॥ ४३ ॥ होतायक्षत्सरस्वतीम्मेषस्य । होतायजतु सरस्वतीम् । यागविषमावयत् । आङ्पूर्वस्यवतेः खादनार्थस्य लिटिभूतायांमिधायिन्येतद्रूपम् । घसत्लो:

डवेंलेट् । जुषतामेकवचनम् अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥ होतायक्षदिन्द्रमृषभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

नाम्पाथश्वंतऽश्रोंणितऽभिंतामुत ऽउंत्साद्दुतोङ्गांदङ्गादवंत्तानाङ्करंदे वद्धसरंस्वतीजुषतांᳩहुविर्होतुर्यंजं ॥ ४४ ॥ होतांयक्षुदिन्द्रंमृषुभ स्यंहुविषुऽआवंयदद्यमंद्ध्यतोमेदऽउद्भृंतम्पुराद्वेषोंभ्यःपुरापौरुंषेय्या गृभोघसंन्नूनङ्घासेऽअंज्राणांय्यवंसप्प्रथमानाᳩसुमत्क्षंराणांᳩशत रुद्रियांणामग्निष्वात्तानाम्पीवोंपवसनानाम्पाश्वंतऽश्रोंणितऽभिं तामुतऽउंत्साद्दुतोङ्गांदङ्गादवंत्तानाङ्करंदेवमिन्द्रोंजुषतांᳩहुविर्होतु र्यंजं ॥ ४५ ॥ होतांयक्षुद्वनुस्पतिंमुभि ॥ हिपिष्टतंमयारभिंष्ट्या

होतायक्षद्वनस्पतिम् । (१) वनस्पतिप्रैषः । होतायजतु वनस्पतिंयूपम् । अभिहिपिष्टतमयारभिष्ट-

(१) का० उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतौ । अन्ते पठ्यमानौ होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रै षौ । १८ । १६ । २५ ।

यारशनयाधित । कथाद्वनस्पतिम् यजतु । हिशब्दोयस्मात्अर्थेयस्मात्अभ्यधित स्याग्नोरिञ्चेतिद-
धातेर्लुङ्इतिअभिधारितवान् । केनाभिधारितवान् । पिष्टशब्दोरूपवाची । पिष्टतमया । रभि-
ष्ठयाच । आलब्धतमया । अतिशयेननियमकारिण्या । रशनयाजालभूतया । प्रार्थयामि

रशनयाधित ॥ यत्राश्विनोश्छागस्यहविषःप्प्रियाधामानियत्रसर
स्वत्यामेषस्यहविषःप्प्रियाधामानियत्रेन्द्रस्यऽऋषभस्यहविषःप्प्रि
याधामानियत्राग्नेः प्प्रियाधामानियत्रसोमस्यप्प्रियाधामानियत्रे
न्द्रस्यसुत्राम्मणःप्प्रियाधामानियत्रसवितुः प्प्रियाधामानियत्र व्वरुणा
स्यप्प्रियाधामानियत्र व्वनस्प्पतेःप्प्रियापाथा ७ सियत्रदेवानामा

वनस्पतिम् । यत्रदेशेअश्विनोश्छागस्यच हविषस्प्रियाप्रियाणिधामानि स्थानानि । यत्रसरस्वत्याः
यत्रेन्द्रस्य । एताःपशुदेवताः । अथाज्यभागौ । यत्राग्नेः यत्रसोमस्य । अथपशुपुरोडाशदेवताः

यत्रेन्द्रस्यसुत्राम्णः यत्रसवितुः यत्रवरुणस्य यत्रवनस्पतेः। प्रियापाथांसि। पाथःशब्दोन्नवचनः। वनस्पति.पयोरिवाङ्गम्। अथप्रयाजानुयाजः। यत्रदेवानामाज्यपानाम्, अथस्विष्टकृत्। यत्राग्नेर्होतुः प्रियाणिस्थानानि। तत्रतेपुस्थानेपु एतान्पशून्। प्रस्तुत्येवप्रस्तुत्यच उपस्तुत्येव। अतिशयार्थंपुनर्वचनम्। उपावस्रजतुउपावस्रजतु। रभीयसइवकृत्वी रभराभन्ये रभसाश्चपशून्कृत्वा

ज्युपानाम्प्प्रियाधामानियत्त्राग्ग्नेर्होतुःप्प्रियाधामानितत्त्रैतान्प्रस्तु त्त्यैपस्तुत्त्यैवोपावस्रत्तुद्रभीयस ऽइवकृत्त्वीकरद्देवन्देवोव्वनस्प्पतिर्ज्जु षतांᳪहविर्होतर्य्यज॥४६॥ होतायक्षदग्ग्निᳪस्विष्टकृतम्॥ होता यक्षदग्ग्निᳪस्विष्टकृतमयाडग्ग्निरश्विनोश्छागस्यहविषःप्प्रिया

कारत्करोतु। एवंदेवोवनस्पतिर्जुपताम् हविःत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज॥४६॥ होतायक्षदग्निं स्विष्टकृतम्। स्विष्टकृत्वेपः। दैव्योहोतायजतु। अग्निंस्विष्टकृतम्। कस्माद्धेतोरित्यतआह। अयाट् अयासीत्इष्टवान्एवमग्रेपि। योग्निः अश्विनोःछागस्यच हविपश्च प्रियाणिधामानि।

अयाट्सरस्वत्याःअयाट् इन्द्रस्य। प्रधानदेवताः। अयाट्अग्नेः अयाट्सोमस्य। आज्यभागौ अयाट् इन्द्रस्यसुत्राम्णः अयाट् सवितुः अयाट्वरुणस्य। पशुपुरोडाशदेवताः। अयाट्वनस्पतेः प्रियाणिपाथांसिनामानि। वनस्पतिः प्रधानाङ्गदेवता। अयाट्देवानाम् आज्यपानाम्

धामान्न्ययाड्सरस्वत्यामेषस्यहविषः प्प्रियाधामान्न्ययाडिन्द्रस्य ऽ ऋषभस्यहविषः प्प्रियाधामान्न्ययाडग्नेः प्प्रियाधामान्न्ययाट्टसोमस्यप्प्रियाधामान्न्ययाडिन्द्रस्यसुत्राम्णः प्प्रियाधामान्न्ययाट्टसवितुः प्प्रियाधामान्न्ययाड्वरुणस्यप्प्रियाधामान्न्ययाड्वनस्प्पतेः प्प्रियापाथा ᳇ स्ययाड्देवानामाज्ज्यपानाम्प्प्रियाधामानियक्षदग्ग्नेहोतुः प्प्रियाधामानियक्षत्स्वम्महिमानमायजतामेज्ज्या ऽइषः कृणोतुसोऽ

प्रयाजानुयाजाश्चाज्यपाः। यक्षदग्नेर्होतुः यक्षत्दृष्टवान् अग्नेर्होतुःस्विष्टकृतः स्वयमेवप्रियाणिधामानि। यक्षत्अयाक्षीत्। स्वम्महिमानम् स्वकीयांविभूतिम्। किञ्च। आयजतामेजरा-

दूपः। यजतामितिवचनव्यत्ययः। आदूजरा अभियष्टव्यायागार्हा दूपःप्रजाः। दूपान्नेनतासांस्थि त्ति त्पत्तिश्चेति दूपःप्रजाउक्ताः यागशीलायागार्हाः प्रजाभवन्तीत्यर्थः। कर्णोतुकरोतुसः अध्वराअध्वरान्यज्ञान् जातवेदाःजुपताञ्चहविः। हेमनुष्यहोतः त्वमपियज ॥ ४७ ॥ (१) देवम्बर्हिः । एकादशानुयाजप्रैषाः अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः व्यवहितपदप्रायाः यत् देवम्बर्हिः सुदेवम् शोभनादेवा

अंदूरजातवेदाजुषताᳫहविर्होतर्यज ॥ ४७ ॥ [७] देवम्बर्हिः सरस्वतीसुदेवमिन्द्रेऽअश्विना ॥ तेजोनचक्षुरक्ष्योर्बर्हिषादधुरिन्द्रियँव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ४८ ॥ देवीर्द्वारः ॥ देवीर्द्वारो

अस्येतिसुदेवम्। तेनवर्हिषासरस्वती अश्विनौचइन्द्रे। तेजोन नकारःसमुच्चये। तेजश्चचक्षुश्च इन्द्रियञ्च अक्ष्योःचक्षोःदधुः। वसुवननायधनलाभाय। वसुधेयस्य धननिधानायच। व्यन्तु पिवन्तु अश्विसरस्वतीन्द्राः त्वमपियज। अथसमस्तार्थः। यद्देवंवर्हिः सुदेवंतेनवर्हिषासरस्वती

(१) का॰ अनुयाजप्रैषा देव वर्हिरिति याज्याय। देवं वर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रैषा याज्याय भवन्तीत्यर्थः। १९।७।८।

अश्विनौचतेजश्चयचक्षोः इन्द्रियन्दधुः । एवमग्रेपि ॥ ४८ ॥ देवीर्द्वारः । यादेव्यःयज्ञगृह-द्वारः ताभिःअश्विनौभिषजौच । सरस्वतीच प्राणञ्चनसिनासिकायाम् वीर्यञ्चइन्द्रियस्य । द्वारः द्वार्भिरितिविभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रेदधुः । वसुवनेइतिव्याख्यातम् ॥ ४९ ॥ देवीउषासौ । नक्तो-

ऽअश्विनाभिषजेन्द्रेसरस्वती ॥ प्राणन्वीर्य्यन्नसिद्वारोदधुरिन्द्रियँव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ४९ ॥ देवीऽउषासौ ॥ देवीऽउषासावश्विनासुत्रामेन्द्रेसरस्वती ॥ बलन्नवाचमास्यऽउषाभ्यान्दधुरिन्द्रियँव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥५०॥ देवीजोष्ट्री ॥ देवीजोष्ट्री

पासावितिप्राप्ते छान्दसः प्रातिपदिकलोपः । यौदेव्यौनक्तोषासौ ताभ्याम् अश्विनौसुत्रामाशोभन-त्राणौ सरस्वतीच । बलञ्चवाचञ्च आस्येमुखे । इन्द्रियञ्चइन्द्रे । उषाभ्यांनक्तोषाभ्यान्दधुः व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥ देवीजोष्ट्री । येदेव्यौजोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौइतिवा । अहोरात्रे-

इतिवा। ग्रसग्रस्तसमाचेतिकात्यक्यः। ताभ्याञ्जोष्ठीभ्याम् सरस्वतीचाश्विनौच इन्द्रम्अवर्द्धयन्। कथमवर्द्धयन्। श्रोत्रस्वकर्णयोः यशश्च इन्द्रियस्य इन्द्रे दधुः। वसुवनइति समञ्जसम्॥ ५१॥ देवीऊर्जाहुती। नोद्वास्तुल्यदेवताविकल्पः। येदेव्यौ ऊर्जाहुती रसवती आहुतिराह्वानम्। दुघे-

सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्द्धयन्॥ श्रोत्रन्नकर्णयोर्यशोजोष्ठीभ्यान्दधुरिन्द्रियँव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज॥ ५१॥ देवी ऽऊर्ज्जाहुती॥ देवीऽऊर्ज्जाहुतीदुघेसुदुघेन्द्रेसरस्वत्यश्विनाभिषजावतः॥ शुक्रन्नज्योतिस्तनयोराहुतीधत्त ऽइन्द्रियँव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुय

दुघे सुदुघेसुदोहने। उपरितनेऽर्द्धर्चे आहुतीशब्दः श्रूयते सइहकृतविभक्तिव्यत्ययः समर्थीक्रियते। ताभ्यामाहुतीभ्याम् सरस्वतीच अश्विनौच भिषजौअवतःअवन्तीतिवचनव्यत्ययः। इन्द्रमितिशेषः। कथंकृत्वा। शुक्रस्वज्योतिश्च पयोलक्षणम् स्तनयोःइन्द्रियस्य इन्द्रे धत्तइतिविभक्तिव्यत्ययः दधुः।

वसुवनेइति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥ देवादेवानाम्। यौदेवौहोतारौ देवानाम्भिषजौ ताभ्यां-होतभ्यांवषट्कारैश्च। अश्विनौचसरस्वतीच इंद्रम्इंद्रेइतिविभक्तिव्यत्ययः। इंद्रियञ्च त्विषि-न्दीप्तिञ्च हृदयेमतिञ्चदधुः। वसुवनेइति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥ देवीस्तिस्रः। यादेव्य स्तिस्रः

जं॥ ५२॥ देवादेवानाम् ॥ देवादेवानाम्भिषजाहोताराविन्द्रमश्विनां ॥ वषट्कारैःसरस्वतीत्त्विषिन्नहृदयेमतिꣳहोतृभ्यान्दधुरिन्द्रियंव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयजं ॥ ५३ ॥ देवीस्तिस्रः ॥ देवीस्तिस्रस्तिस्रोदेवीरश्विनेडासरस्वती ॥ शूषन्नमध्येनाभ्यामिन्द्रायदधुरिन्द्रियंव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयजं ॥ ५४ ॥ देवऽइन्द्रः ॥ देव

सरस्वतीडाभारत्यः तिस्रोदेवीः अत्रविभक्तिव्यत्ययोध्याहारश्च वाक्यवशात्। तिसृभिर्देवीभिः-सरस्वतीडाभारतीभिः। अश्विनौचइडाचसरस्वतीच। शूषंबलञ्च मध्येनाभ्याम् इन्द्रियञ्च। इन्द्रा-यइन्द्रे इतिविभक्तिव्यत्ययः। दधुः। 'वसुवनेइति' समानम् ॥ ५४ ॥ देवइन्द्रः। योदेवःइन्द्रः।

र्द्दिपरमैश्वर्यं। परमैश्वर्ययुक्तः। नराशंसः नराअस्मिन्नासीनाःशंसन्तीतिनराशंसः त्रिवरूथ. त्रिगृहः मदोक्षयिणांनाग्नीध्रैः। त्रिलोक्याधारभिरक्षः। यस्यच सरस्वत्याअश्विभ्याम्वईयतेउह्यतेनीयतेरथः। सयज्ञः। रेतोन रेतश्चअमृतस्वरूपस्य जनित्वञ्जन्मच। इन्द्रायइन्द्रे इन्द्रस्येतिविभक्तिव्यत्ययः। कथंभूतोयज्ञः। त्वष्टात्वचतिः करोत्यर्थः। जगतःकर्ता। दधत्दधातु इन्द्रि-

ऽइन्द्रोनराशꣳसंस्त्रिवरूथꣳसरस्वत्याश्विभ्यामीयतेरथः॥ रेतोनरूपममृतंञ्जनित्रमिन्द्रायत्त्वष्टादधदिन्द्रियाणिव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज॥५५॥ देवोदेवैः॥ देवोदेवैर्व्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णोऽअश्विभ्याꣳसरस्वत्यासुपिप्पलऽइन्द्रायपच्यतेमधु॥ ओजोनजूति

याणिच। वसुवनइति व्याख्यातम्॥५५॥ देवोदेवैः। योदेवोवनस्पतिर्यूपः। देवैर्हिरण्यपर्णः यस्यदेवाहिरण्मयानिपर्णानि। रूपकोवालङ्कारः। यश्च अश्विभ्यांसरस्वत्याच सुपिप्पलः। अश्विनौसरस्वतीच यस्यवनस्पतेः फलानीत्यर्थः। इन्द्रायइन्द्रार्थंस्य यः पच्यतेफलतिमधुमधुराणिफलानि। सवनस्पतिः ऋषभःऋषभशब्दः पूजावचनः। पूज्यः। जूतिः। जूतिर्जवतेः। वेगवान्। ओज-

यभामस्व भामशब्दःक्रोधवचनः इन्द्रियाणिच नःअस्माकम् अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् दधत्-दधातु। वसुवनेइतिव्याख्यातम् ॥ ५६ ॥ देवम्बर्हिः। यस्माद्देवम्बर्हिः वारितीनामुदकवतीनांवा वारिप्रभवानांवा वरतराणाम्वाओषधीनांसम्बन्धि। अध्वरेस्तीर्णम् अश्विभ्यामध्वर्युभ्याम् अर्णम्रदा. ऊर्णम्रदु। सरस्वत्याच। स्तीर्णमित्यनुवर्तते। तस्मात् स्योनंसुखरूपम् हेइन्द्र

न्तेप्रभोनभामंव्वनस्पतिर्न्नोदधदिन्द्रियाणिव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ५६ ॥ देवम्बर्हिः ॥ देवम्बर्हिर्व्वारितीनामद्ध्वरेस्तीर्णम् अश्विभ्यामूर्णम्रदाःसरस्वत्यास्योनमिन्द्रतेसदः ॥ ईशायैमन्युंराजानम्बर्हिषादधुरिन्द्रियंव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ५७ ॥ देवो

तवसदःस्थानम्। किञ्च तस्मिन्सदसि। ईशायैईशिताय ऐश्वर्यायमन्युंक्रोधम् त्वांराजानम् इन्द्रियस्य अश्विनौचसरस्वतीचबर्हिषादधुः। यद्वा ईशानायतवमन्युंराजानमिन्द्रियञ्च। अश्विनौसरस्वतीच हविषादधुः। वसुवन इति व्याख्यानम् ॥ ५७ ॥ देवोअग्निः। योदेवोअग्निः

स्विष्टकृत् शोभनमिष्टंकर्तव्यमित्यय मधिकारोयस्य सतथोक्तः। देवान् यक्षत् इष्टवान्। यथा-यथम्। यथा स्वंयथायथम् योयथायष्टव्यः सतथेत्यर्थः। एवंसामान्यत उक्ताअथेदानीं विशे-षतआह। होतारो यथन्याग्निरसौचमध्यमोवायुः। होटमित्रावरुणौवा। इन्द्रस्य अश्विनौ च वाचाह्वत्वा वाचश्चसरस्वतीञ्च अग्निञ्च सोमञ्च यक्षदितिसम्बन्धः। स्विष्टकृच्चस्विष्टः शोभनमिष्टः

ऽअग्निꣳस्विष्टकृद्देवान्यंक्षद्यथायथꣳहोतांराविन्द्रंमश्विनांव्वाचा व्वाचꣳसरंस्वतीमग्निꣳसोमꣳस्विष्टकृत्स्विंष्टऽइन्द्रंꣳसुत्रामांसविता व्वरुणोभिषगिष्टोदेवोव्वनस्पतिꣳ स्विष्टादेवा ऽआंज्यपाꣳस्विंष्टो ऽअग्निरग्निनाहोताहोत्रेस्विंष्टकृद्यशोनधदिन्द्रियमूर्जमपंचिति

इन्द्र. सुत्रामाच इष्टःसविता इष्ट.वरुणोभिषक् इष्टश्चदेवोवनस्पतिः। स्विष्टादेवा आज्यपाः प्रया-जानुयाजाः इष्टश्चाग्निरग्निना। अथेदानीं होता स्विष्टकृत् होत्रेमानुषाय। यशोनदधत्। ददात्वर्थेदधातिः। ददातु। इन्द्रियञ्च ऊर्जञ्च अपचितिम्पूजाञ्च स्वधामन्नञ्च। वसुवनेइति

व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ अग्निमद्य। सूक्तवाकप्रैषः। (१) अग्निम् अद्यअस्मिन्दिवि होतारम् अवृणीत वृतवानयं यजमानः। किंकुर्वन् पचन् पक्तीः पक्तव्यानि वसूनिइतिसामान्यवचनम्। अथविशेषः पचन् पुरोडाशान् पशुपुरोडाशान्। वध्नन् पशुंयूपेइतिशेषः। अश्वि-

ॐस्वधांव्वसुवनेंव्वसुधेयंस्यव्यन्तुयजं ॥ ५८ ॥ अग्निमुद्यहोतांरमवृणीतायंय्यजंमानुः पचुन्पक्तीःपचंन्पुरोडाशांन्बुध्नन्नश्विभ्यांच्छागुं सरंस्वत्यैमुषमिन्द्रांयऋषुभं सुन्वन्नुश्विभ्याꣳसरंस्वत्याऽइन्द्रांयसुत्रामणोंसुरासुोमान्त्सूपुस्थाऽअुद्य ॥ ५९ ॥ सुपुस्था

भ्यांछागम् अश्विनोरर्थेछागम् सरस्वत्यैमेषम्। इन्द्रायचऋषभम्। अन्यच्चसुन्वन् अश्विभ्यांसरस्वत्यैचइन्द्रायचसुत्राम्णेसुरासोमान्। तानिचवस्तूनिकृतोन्ययजमानः। अग्निहोतारमवृणीतेति-

(१) का० अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः। अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः काण्डिकात्मकः सूक्तवाके प्रैषो भवति।

सम्बन्धः ॥ ५९ ॥ सूपस्थाअद्य । साधुयज्ञमुपतिष्ठति इतिसूपस्थाः अद्यअस्मिन्द्यविदेवःवनस्पतिः अभवत् । अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यैचमेषेण इन्द्रायचऋषभेण । कथमेवमवगम्यत इत्यतआह । अचन्तान्भक्षितवन्तः अश्विप्रभृतयः तान्छागादीन् । कुतआरभ्येत्याह । मेदस्तः वपाया-

ऽअद्यदेवोवनस्पतिरभवदश्विभ्याञ्छागेनसरस्वत्यैमेषेणेन्द्रायऽऋषभेणाक्षँस्तान्मेदस्तः प्रतिपचताग्रभीषतावीवृधन्तपुरोडाशैरपुरश्विनासरस्वतीन्द्रः सुत्रामासुरासोमाँस्त्वामद्य ॥ ६० ॥ त्वामद्य

* ऽऋषऽआर्षेयऽऋषीणान्नपादवृणीतायंयजमानोबहुभ्यऽआसङ्ग

आरभ्य । प्रतिपचताग्रभीषत । प्रत्यग्रभीषत प्रतिगृहीतवन्तः । पचतापक्वानि अग्निपक्वानि अवदानानि । अवीवृधन्तच पुरोडाशैः । किञ्च । अपुःपीतवन्तः अश्विनौचसरस्वतीच इन्द्रश्चसुत्रामा । सुरासोमान् सुराचसोमाश्च । यद्वा सुरामयान्सोमान् ॥ ६० ॥ त्वामद्य । देव्यो-

---

* ऋषऽआर्षेयऋ षीणान्नपाद् वृणीतेति ससुदायस्वमचयन्तु अनेकमपीतिकात्यायनसूत्रेणभवति अस्यार्थः स्वरितादच

होताग्निरुच्यते। त्वाम् अद्य हेऋषे मन्त्राणांद्रष्टः हेआर्षेय यजमानआर्षेयैर्व्रियते इत्येवंसं-वोध्यते। हेऋषीणाम्ऋत्विजान्नपातृपुन अवृणीतवृतवान् अयंयजमानः। वहुभ्योदेवेभ्यः आस-न्नेतेभ्यः त्वामेव अवृणीतेत्यभिप्रायः। किमर्थम् एषःमेमह्यम् देवेषुवसुधनम् वारिवरणीयम्

तेवभ्य ऽएषमेंदेवेषुव्वसुव्वार्य्यायंक्ष्यत ऽ इतिताया॒देवादेंवदानान्यदु स्तान्यस्मा ऽआचु *शास्स्वाचंगुरस्वेषितश्चंहोतरसिंभद्रवाच्च्याय

आयक्ष्यतेआदास्यति अयन्दातुंसमर्थइति। एवञ्च। तायादेवादेवदानान्यदुः। ता तानि। या यानि। हेदेवयानिदेवादानानि अदुःदत्तवन्तः। इमानि अस्मैयजमानाय दातव्यानीति। तानि-अस्मैयजमानाय। आचशास्वाच गुरस्व। आकारौभिन्नक्रमौ। आशास्वच इच्छ। आगुरस्वच

रात्परंयस्त्वनव्यवहितंपदमनुदात्तमचरमेकमनेकंवातत्सर्वमुदात्तमयमवति उदात्तमयः प्रचयापरपर्यायः कुतः इयंगङ्गास्वरिता-त्परमनुदात्तमुदात्तमयम् इत्यत्रस्वरिता दितिपञ्चम्यन्तस्यान्वयणात्।

* शास्स्वराश्स्वेत्यत्रद्विसकारो भवतिनान्यत्रकुतः द्विसकाठं०शास्स्वराश्स्वेति अस्यार्थः द्वौसकारौ यस्मिन्पदद्वयइति द्विसकारम्पदद्वयम् इतिकात्यानेनोक्तत्वात् प्रा० अ० ४। सू० १८५।

गुरीउद्यनने। उदाच्छच। दानाय। प्रेपितश्चासि हैहोतः। भद्रवाच्याय। भन्दनीयवचनाय भद्रञ्ज्वचनम् त्वं ब्रूयादिति। अथेदानीं प्रेपितोमानुपो होतासूक्तवाकाय। कथंकृत्वासूक्ताब्रूहि। सूक्तानिसाधुवचनानि वदइति ॥ ६१ ॥ समाप्ता सौत्रामणी।

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकविंशतितमोऽध्यायः २१ ॥

प्रेपिंतोमानुंपःसूक्तवाकायंसूक्ताब्रूंहि ॥ ६१ ॥ इतिवाजसनेय संहितायांएकविंशोऽध्यायः २१ ॥

* तेजोंसिशुक्रमुमृतंमायुष्पाऽआयुंर्म्मेपाहि ॥ देवस्यंत्वासवितुः

(१) अथाश्वमेधश्चतुर्भिरध्यायैः तंप्रजापतिरपश्यत्। तेजोसि। सौवर्णम् निष्कम् प्रतिमुञ्च

(१) सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेध तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भ। का० निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति तेजोऽसीति। २०।१।८। अत्र सुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तंयजमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाठीतरन्त वाचयति च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवेदद्यादिति सूत्रार्थः।

* तेजोसिपञ्चाग्नयएकादिहारायहेतत्सविद्दुई गविभूर्मसिकाकायव आवह्य "स्वयो दगयेपादेकेको अवठिं० भतिय तुस्लिठं० सत्।

न्वा चयति। यस्मात्तेजस्त्वमसि शुक्रस्त्वाग्नेः। अग्निर्हवा अपोभिदध्यावित्युपक्रम्यतासुरेतःप्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवदितिश्रुतिः। अमृतञ्च अग्निप्रभवत्वात्दानेनामृतत्व प्रदानाच्च। हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्तेइतिश्रुतिः। आयुषश्चपातागोपायिता। अतः त्वां प्रार्थये। आयुः मेममपाहि। यज्ञसमाप्त्यर्थमायुः प्रार्थ्यते। रशनामादत्ते। (१) देवस्यत्वेतिव्याख्यातम् ॥ १ ॥ इमामग्र्भ्रस्रुवे ऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्यांम्पूष्णोहस्ताब्भ्यामाददे ॥१॥ इमामगृब्भ्णान् ॥ इमामगृब्भ्णन्रशनामृतस्यपूर्व्वऽआयुषिव्विदथेषुकव्व्या ॥ सा गृभ्णन्। त्रिष्टुब्रशनादेवत्या। यामिमामग्रहणन् गृहीतवन्तःरशनान्दर्भमयीम्। ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वेप्रथमे आयुषि यज्ञारम्भेइत्यर्थः। केरशनामगृह्णन्नित्यतआह। विदथेषुकव्या यज्ञेषुकवयः। विश्वस्रष्टारोवा आद्येसर्गेप्रजापति प्रभृतयः। एतेहिसृष्टिंयज्ञादसृजन्त। सारशनानःअस्माकम्

(१) का० देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मचर्यं भवत्यामीतगह। २०। १। २७। देवस्यत्वेतगादि सरमारपन्तीतान्तेन मन्त्रेण चयो दशारत्विं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थां रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्नश्वमितगादि तेन-राध्यासमितान्तं मन्त्रं ब्रह्माणं प्रतगाचेति सूत्रार्थः।

यस्मिन्सुतेयज्ञे आबभूव अभूताउत्पन्ना । ऋतस्यसामन् । संमननेयज्ञप्रारम्भे । सरंयज्ञप्रसरम् आरपन्तीशब्दायमाना ॥२। (१) वध्नात्यश्वम् । अभिधासि । यस्त्वम् अभिधत्ताअसिअभिधातव्योसि। भुवनम्आसि । भुवनमाश्रयः । यन्तानियमनकर्ताचासि । धर्ताधरयिताचासि । सत्वमेवं प्रभावःसन् ।

नोऽअस्मिन्त्सुतऽआबभूवऽऋतस्यसामन्त्सरमारपन्ती ॥ २ ॥ अभिधाऽअसि ॥ अभिधाऽअसिभुवनमसियन्तासिधर्त्ता ॥ सत्वमग्निंवैश्वानरꣳसप्रथसङ्गच्छस्वाहाकृतः ॥३॥ स्वगात्वा ॥ देवेभ्यःप्रजापतयेब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामिदेवेभ्यःप्रजापतयेतेनराध्यासम् ॥ त

यग्निंवैश्वानरम् । कथंभूतम् सप्रथसम् सर्वतःपृथुम् । तिर्यगूर्ध्वमधश्चैवमहतैश्वर्येण पृथुम् । गच्छ । स्वाहाकृतः साधुकृतश्चसन् ॥ ३ ॥ स्वगात्वा । हेअश्वस्वगाकरोमित्वां देवेभ्यः प्रजापतयेच । स्वगाशब्दोऽजन्तः स्वयज्ञगामिनमित्यर्थः । ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मन्नश्वम्बन्त्स्यामि । बध्नातेरे-

(१) का० त बधानेति ब्रह्माणुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्वम् । त बधान देवेभ्य प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि स्वगात्वा देवेभ्य-प्रजापतय इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्व बध्नाति।

तद्रूपमश्वस्यवन्धनं करिष्यामि। देवेभ्यः प्रजापतयेच। तेनवद्धेनाहं राध्यासम्राधिंप्राप्नुयाम्। राधिःकर्मपरिसमाप्तिः। ब्रह्माप्रसौति। तस्वधान। यमिच्छसितमश्वम्बधान तस्यवन्धनङ्कुरु। किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतयेच। तेनवन्धेनराध्नुहि। यज्ञसमाप्तिंप्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥ (१) प्रोक्ष-

म्बधानदेवेभ्यःप्रजापतयेतेनराध्नुहि ॥४॥ प्रजापतयेत्वा ॥ प्रजापतयेत्वाजुष्टम्प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यान्त्वाजुष्टम्प्रोक्षामिवायवेत्वाजुष्टम्प्रोक्षामिविश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजुष्टम्प्रोक्षामिसर्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजुष्टम्प्रोक्षामि ॥ योऽअर्वन्तञ्जिघांसतितमभ्यमीतिवरुणः ॥ प

त्यश्वम्। प्रजापतयेत्वा जुष्टम्प्रोक्षामीति। ऋजवःप्रोक्षणमन्त्राः। यजमानवाचयति। योअर्वन्तम्। गायत्री। अर्द्धेनाश्वस्तुतिः। यःपुरुषोर्वन्तम् अश्ववचनोर्वशब्दः। अश्वञ्जिघांसति हन्तु-

(१) का० स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षतश्वं प्रतिमन्त्रम्। ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पश्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्व प्रोक्षति।

मिच्छति । तम्भ्यमीति । मीहिंसायाम् हिनस्तिवरुण: । श्वानञ्चतुरचम् हत्वाऽवस्पदमश्वस्यो पद्मावयति । "यस्यशुनश्चक्षुषो:समीपे पुण्डेक्ष:सचतुरक्ष उच्यते" परोमर्तः । पर.पराभूत: अध-

रोमर्त्तः॑पुरः॒श्वा ॥ ५ ॥ [५] अग्नये॒स्वाहा॑ ॥ अग्नये॒स्वाहा॒सोमा॑य॒
स्वाहा॒पाम्मोदा॑य॒स्वाहा॒सवि॒त्रे॒स्वाहा॑व्वा॒यवे॒स्वाहा॒व्विष्ण॑वे॒स्वाहेन्द्रा॑
य॒स्वाहा॒बृह॒स्पत॑ये॒स्वाहा॑मि॒त्राय॒स्वाहा॒व्वरु॑णा॒य॒स्वाहा॑ ॥ ६ ॥ [१]
हि॒ङ्का॒राय॒स्वाहा॑ ॥ हि॒ङ्का॒राय॒स्वाहा॒हिङ्कृ॑ताय॒स्वाहा॒क्रन्द॑ते॒स्वाहा॑व
क्र॒न्दाय॒स्वाहा॒प्प्रोथ॑ते॒स्वाहा॒प्प्र॒प्प्रोथाय॒स्वाहा॑ग॒न्धाय॒स्वाहा॒ग्घ्रा॒ताय॒

स्पदनीत: मर्तोमनुष्य: योश्वंल्लञ्जिघांसतीति । पर.पराभूतश्वा ॥ ५ ॥ दशाश्वस्तोमीयानि-
जुहोति । अग्नयेस्वाहेति नटजवोमन्त्वा: ॥ ६ ॥ अश्वस्यरूपाणि जुहोति । (१) हिङ्कारायस्वाहेति ।

(१) हिङ्करण हिङ्कारस्तस्मै । हिङ्कृताय कर्तयहिङ्कृतं तस्मै । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अव नीचै क्रन्दतीत्यवक्रन्द । प्रोथतीति

एकोनपञ्चाशत् । अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाख्यानाभिधीयन्ते ॥ ७ ॥ यतेस्वाहा एतीतियन् तस्मै

स्वाहानिविंष्टायस्वाहोपंविष्टायस्वाहासन्दिंतायस्वाहावल्गंतेस्वाहासीनायस्वाहाशयांनायस्वाहास्वपंतेस्वाहाजाग्रंतेस्वाहाकूजंतेस्वाहाप्प्रबुंद्धायस्वाहाव्विजृम्भंमाणायस्वाहाव्विचृंत्तायस्वाहासꣳहांनायस्वाहोपंस्थितायस्वाहायंनायस्वाहाप्प्रायंणायस्वाहा॥७॥ यतेस्वाहा॥ * धावंतेस्वाहोद्द्रावायस्वाहोद्द्रुंतायस्वाहाशूका

मोथन् मोथृ पर्यापणे । प्रकृष्टःप्रोथो घोणायस्य घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । निविशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं खण्डनं यस्य स संदितः । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽसावासीनः । शेतेऽसौ शयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः । वृतोदोसौ विशेषेण चर्त्तति विवृत्तः । सहानाय सङ्गतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ।

---

* धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उद्द्रावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः । शू इति

यते स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥ अथ सावित्रीयामिष्टीनाम् । तत्सवितुरित्यादिका पट्याज्यानुवाक्याः

रायस्वाहाभूक्तंतायस्वाहानिषंणायस्वाहोत्थितायस्वाहांजवायस्वा
हावलायस्वाहाव्विवर्तमानायस्वाहाव्विवृत्तायस्वाहाव्विधून्वानाय
स्वाहाव्विधूतायस्वाहाशुश्रूषमाणायस्वाहाशृण्वतेस्वाहेक्षमाणाय
स्वाहेक्षितायस्वाहाव्वीक्षितायस्वाहानिमेषायस्वाहायदत्तितस्मै
स्वाहायत्पिबतितस्मैस्वाहायन्मूत्रङ्करोतितस्मैस्वाहाङ्कुर्व्वतेस्वा
हाकृतायस्वाहा ॥ ८ ॥ [२] तत्सवितुः ॥ तत्सवितुर्व्वरेण्यायस्म

करोतीति शूकार । मूक्तमस्यास्ति भूक्त । निषीदति निषीदन्। उत्तिष्ठते उत्थित । जयते जवो वेगवान्। बलम स्यास्ति बल । विवर्तते स विवर्तमान । विवर्ततेऽसविवृत्त । विधूनुते कम्पते स विधून्वान । विधूयतेऽसौ विधूत । श्रोतुमिच्छति शुश्रूषमाण श्रुश्रुषमृष्टा सन इति शानन्। शृणोति शृण्वन् ईक्षते स ईक्षमाण । ईक्षते स्मेति ईक्षित । विशेषणे चितो वीक्षत । निमिषति निमेष । यत् किञ्चित् भक्ति तस्मै। यत जलादिक पिबति तस्मैपानकर्त्रे । यन्मूत्र करोति तस्मै मूत्रयते। करोति कुर्वन्। कृतमस्यास्ति कृत । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र ।

किंकुर्वन् समिधानः संदीपयन्। कथंभूतमग्निम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् किमर्थंपुरस्कृत्येति-चेत्। हव्याहवींषिदेवेषु नः अस्मत्संबन्धीनि दधत् दधातु। सह्यस्याधिकारइति ॥ १५ ॥ सह-व्यवाट्। यदोवाध्याहारः तच्छब्दश्रवणात्। यः हव्यवाट् हविषोवोढा अमर्त्यः अमरण-धर्मा उशिक् मेधावी। दूतः देवानाम्। चनोहितः। चनइत्यन्ननाम। हविर्भूतस्यान्नस्य-

न ॥ बोधयसमिधानोऽअमर्त्त्यम् ॥ हुव्यादेवेषुनोदधत् ॥ १५ ॥ स हव्युवाट् ॥ सहव्युवाडमर्त्यऽउशिग्दूतश्चनोहितः ॥ अग्निर्द्धिया समृण्वति ॥१६॥ अग्निन्दूतम्पुरोदधेहव्युवाहुमुपब्रुवे ॥ देवाँ२ ॥ ऽआसादयादिह ॥ १७ ॥ अजीजनोहिपवमानसूर्यंविधारेशक्मना

भक्षणार्थं निहितः। सः अग्निः धियाप्रज्ञया समृण्वति संगच्छते देवैःसह हविषः तर्पणाय ॥ १६ ॥ अग्निन्दूतम्। यम्अग्निमदूतं देवानांदूतम् अहंपुरोदधे अग्रतः स्थापयामि हव्य-वाहम् हविषोवोढारम् तम् उपगम्यनुयेब्रवीमि। किंब्रवीमितदाह। देवानासादयादिह। हेअग्नेदेवान् आसादत् आसादय इह अस्मिन्यज्ञे गृहेयागाय ॥ १७ ॥ अजीजनोहि।

पावमानीसौमीविहृतिः अनुष्टुप् । यस्मात् अजीजनः जनितवानसि जनयसिवा हेपवमान सोमसूर्यम् । यस्माच्च शक्मनाचर्मणा पयः अपः विधारे उपरिष्टात्विधारयसि । केनहेतुना गोजीरया जीवेरेतद्रूपम् गोजीविकयाहेतुभूतया । कथंनुनामगावोजीवेयुरिति । गोभिर्हि-यज्ञस्तायते प्राणिनश्चजीवन्तीति ॥ किंकुर्वन् । रंहमाणः पुरंध्या ॥ रंहमाणः गच्छन्

पयः॑ ॥ गोजीरयार॒ꣳहमाणः पुरन्ध्या ॥ १८ ॥ [९] विभूर्म्मात्वा ॥

प्रभूःपित्ताश्वोसिहयोस्यत्योसिमयोस्यर्वासिसप्तिरसिवाज्यसि

दशापवित्रा द्रोणकलशं प्रतिपुरन्ध्यावहुधारयित्राधारयातस्मात्त्वांस्तुमइतिशेषः ॥ १८ ॥

(१) अध्वर्युयजमानौदक्षिणेश्वकर्णेजपतः। विभूर्मात्रा। अश्वउच्यते। यस्त्वंविभूरसिविभवसि मात्राप्रभवसिचपिता । इयंवैमातासौतेपितेतिश्रुतिः । अथाश्वंनामक्रियाभिस्तौति । अश्वो-महाशनस्त्वमसि । हयोसि हिगतौअस्यहयः । अत्योसि अतसातत्यगमने । मयोसिमय-

(१) का॰ अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति। तृतीयायां साविच्यामिष्टौ समाप्तायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः।

इति सुखनाम। सुखरूपोसि अर्वासि। ऋगतावस्थावां। सक्षिरसिसरणोसि। वाज्यसिवेजनवानसि। इपासेक्ताअसि। नृमणाअसि। नृणांमनुष्याणां यत्वमनः सन्नृमणाः। ययुर्नामासि-ययुः एवंनामात्वमसि। ययुर्यानशील:। शिशुर्नामासि शिशुः एवं नामात्वमसि। शंशनीयोभवसि। अपारमार्थिकोवानामशब्दः। यस्त्वमेवं प्रभावः तन्त्वांब्रवीमि। आदित्यानांपत्वा-

न्वृपासिनृमणाऽअसि॥ ययुर्न्नामासिशिशुर्न्नामास्यादित्यानाम्पत्त्वान्न्विंहि देवाऽआशापालाऽएतन्देवेभ्योश्वम्मेधायप्रोक्षितꣳरक्षतेह रन्तिरिहरमतासिहधृतिरिहस्वधृतिःस्वाहा॥ १९॥ [२] कायु

न्विहि। पत्वापतनमार्गेण। यनयथा आदित्यापतन्तिगच्छन्ति तमनुगच्छेत्यर्थः। रक्षिणोस्मादिगति। देवाआशापालाः। एतन्देवेभ्यः प्रोक्षितम् अश्वम् मेधाययज्ञायरक्षत। यतस्तोधृतीर्जुहोति। अश्वउच्यते इहरन्तिः रमणम् इहरमताम् इहधृतिः इहस्वधृतिः साधुधृतिः। इहयज्ञे हेअश्वतवक्रीडादयइत्यर्थः॥ १९॥ औद्ग्रभणानिजुहोति।

(१) कायस्वाहा। कस्मैस्वाहा। कतमस्मैस्वाहा। स्वाहाधिमाधीताय। पूर्वस्वाहाकारान्तास्तिस्त्र आहुतयः प्राजापत्याः। आधिमाध्यानम् चतुर्थीचात्रकर्तव्या। आधयेस्वाहेति। आधीतायस्वाहा। मनः मनसेइतिविभक्तिव्यत्ययः। प्राजापत्यायस्वाहा। चित्तंविज्ञाताय। चित्तास्वाहा॥

कायुस्वाहाकस्मैस्वाहांकतुमस्मैस्वाहास्वाहाधिमाधीताय्स्वाहामनः प्रजापतयेस्वाहांचित्तंविज्ञातायादित्यैस्वाहादित्यैमुह्यैस्वाहादित्यैसुमृडीकायैस्वाहासरस्वत्यैस्वाहासरस्वत्यैपावकायैस्वाहासरस्वत्यैबृहत्यैस्वाहांपूष्णेस्वाहांपूष्णेप्रपथ्यायस्वाहांपू

येतिविभक्तिव्यत्ययः। अदित्यैमह्यै। मह्पूजायाम्। पूजितायै। अदित्यैसुमृडीकायै मृडसुखने। सुखयित्र्यै॥ सरस्वत्यैस्वाहा। सरस्वत्यैपावकायैपावयित्र्यै। सरस्वत्यैबृहत्यैमहत्यै। पूष्णेस्वाहा। पूष्णेप्रपथ्याय। प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्रभवः प्रपथ्यः।

(१) का० काय स्वाहेति षाश्वमेधिकानि त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि षाश्वमेधिकानि।

पूष्णेनरन्धिपाय । नरान्दधाति धारयतीतिनरन्धिषः त्वष्ट्रेस्वाहा । त्वष्ट्रेतुरीपाय । तूर्णं-पातिरक्षतीतितुरीपः । त्वष्ट्रे पुरुरूपायबहुरूपाय । विष्णवेस्वाहा । विष्णवेनिभूयपाय ।

पूष्णेनरन्धिंषायस्वाहात्वष्ट्रे स्वाहात्वष्ट्रेतुरीपायस्वाहात्वष्ट्रेपुरुरूपाय स्वाहाविष्णवेस्वाहाविष्णवेनिभूयपायस्वाहाविष्णवेशिपिविष्टाय स्वाहा ॥२०॥ विश्वोदेवस्य ॥ नेतुर्मर्तोवृणीतसख्यम् ॥ विश्वोरायइषुध्यतिद्युम्नंवृणीतपुष्यसेस्वाहा ॥ २१ ॥ [१] आब्रह्मन्

नीचैर्भूत्वायः पातिसनिभूयपः । विष्णवेशिपिविष्टाय । शिपिपशुंयज्ञस्य वेष्टयतिसाधुंकरोतीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥ (१) विश्वोदेवस्येति व्याख्यातम् । २१ ॥ (२) जयति । आब्रह्मन् ।

(१) का० पडाग्निकानि चतुस्थाने दशम विश्वो देवस्येति। सप्तम्यां दीक्षणीयायामय विशेष प्रतयानि चत्वार्यौदग्रभणान्याध्वरिकाणि ह्रयन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने पडाग्निकानि आकूतिं प्रयुजमग्नये स्वाहेति हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौदग्रभणं जुहोतीति सूत्रार्थ.।

(२) का० कृष्णाजिनाया समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्यु सर्गकाल एके । कृष्णाजिनदीक्षात प्रारम्भोखाया चयो-

आजायतां इेब्रह्मन् ब्राह्मण. ब्रह्मवर्चसी । यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणआजायतामित्यर्थः । राष्ट्रे । आजायतान्त्र राष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्यः इषुभिः विध्यतिइषव्यः इषुषुवामाधुः इषव्यः । अतिव्याधीमहारथः । अतिविध्यतिद्विषन्तमित्यतिव्याधी । महारथश्चदोग्ध्री-

न् ॥ आब्रह्मंन्ब्राह्मणोब्रंह्मवर्चसीजांयतामाराष्ट्रे रांजन्यऽशूरं ऽइषव्योतिव्याधीमंहारथोजांयतान्दोग्ध्रींधेनुर्व्वोढांनड्वानाशुः स प्तिःपुरंन्धिर्य्योषांजिष्णूरंथेष्ठाःसभेयोयुवास्ययजंमानस्यव्वीरोजांय

धेनुः । राष्ट्रेआजायतामितिसर्वत्रसम्बन्धः । वोढाअनड्वान् आशुः शीघ्रः सप्तिरश्वः । पुरन्धिर्योषा । पुरंशरीरं रूपादिगुणसमन्वितं धारयतीति पुरन्धिः ॥ जिष्णूरथेष्ठाः । जयनशीलः रथेतिष्ठतीतिरथेष्ठायुयुत्सुः । सभेयोयुवा । सभामर्हतिविद्यागुणाचरित्रैः सभेय. युवा

दग्गमिदाधानान्त कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति यथाग्नयोःसर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थ. ।

आयस्ययजमानस्य आजायताम्अस्य यजमानस्य धीरः पुत्रः । किंच निकामेनिकामेनः पर्जन्योवर्षतु । प्रार्थनायामवश्यंभवतीति निकामः अभ्यासोवीप्सार्थः । अस्माकं राष्ट्रइत्यर्थः । फलवत्यः अतिशयेनफलयुक्ताः नोस्माकंराष्ट्रे ओषधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमोनः कल्पताम् ।

तान्निकामेनिंकामेनः पुर्ज्जन्योंव्वर्षतुफलंवत्योनऽओषंधयःपच्यन्ताँ त्योगक्षेमोनंःकल्पताम् ॥ २२ ॥ [१] प्राणायस्वाहा ॥ प्ानायस्वाहांव्यानायस्वाहाचक्षुषेस्वाहाश्श्रोत्रांयस्वाहांव्वाचेस्वाहामनंसेस्वाहा ॥२३॥ [१] प्राच्यैंदिशे ॥ स्वाहार्व्वाच्यैंदिशेस्वाहादक्षिणायैदिशे

योगोद्रव्यादीनांसंयोगः क्षेमस्तेषामेवपरिपालनम् । योगश्चक्षेमश्चास्माकं क्लृप्तोभवतु । योगश्चक्षेमश्चेतिद्वन्द्वः तत्रनपुंसकलिङ्गतावाप्याप्तात् द्विवचनस्याद्भूति । तत्रच्छान्दसोविसर्जनीयोद्रष्टव्यः ॥२२॥

(१) आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणायस्वाहेति प्रति मन्त्रसर्वंरात्रमावर्तम् ।. २३ ॥

(१) घज्यसक्तुधानालाजानामेकेक जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं० सर्वरात्रमावर्तम् ।

स्वाहार्वाच्यैदिशेस्वाहाप्रतीच्यैदिशेस्वाहार्वाच्यैदिशेस्वाहोदीच्यै
दिशेस्वाहार्वाच्यैदिशेस्वाहोर्ध्वायैदिशेस्वाहार्वाच्यैदिशेस्वाहा
वाच्यैदिशेस्वाहार्वाच्यैदिशेस्वाहा ॥ २४ ॥ [१] अद्भ्यःस्वाहावा
र्भ्यःस्वाहोदकायस्वाहातिष्ठन्तीभ्यःस्वाहास्रवन्तीभ्यःस्वाहास्य
न्दमानाभ्यःस्वाहाकूप्याभ्यःस्वाहासूद्याभ्यःस्वाहाधार्याभ्यः
स्वाहार्णवायस्वाहासमुद्रायस्वाहासरिरायस्वाहा ॥ २५ ॥ [१]
वातायस्वाहा ॥ धूमायस्वाहाभ्रायस्वाहामेघायस्वाहाविद्योतमा
नायस्वाहास्तनयतेस्वाहावस्फूर्जतेस्वाहावर्षतेस्वाहावर्षतेस्वा

प्राच्यै । दिग्देवता: ॥ २४ ॥ अद्भ्य: । जलदेवता: ॥ २५ ॥

होग्ग्रंव्वपँतेस्वाहांशीग्घ्रंव्वपँतेस्वाहोंद्दुग्ग्रृन्तेस्वाहोद्दुग्ग्रृ'हीतायस्वा
हांप्पुण्णतेस्वाहांशीकायतेस्वाहाप्पुष्वांब्भ्युःस्वाहांक्राद्दुलीब्भ्युःस्वा
हांनीहारायस्वाहां ॥ २६ ॥ [१] अग्नयेस्वाहां ॥ अग्नयेस्वाहा
सोमांयस्वाहेन्द्रांयस्वाहांपृथिव्यैस्वाहान्तरिंक्षायस्वाहांदिवेस्वाहां
दिग्भ्य ऽ स्वाहाशांभ्य ऽ स्वाहोर्व्व्यैं दिशेस्वाहार्व्वाच्च्यैंदिशेस्वा
हां ॥ २७ ॥ [१] नक्षंत्रेभ्य ऽ स्वाहां ॥ नक्षत्रियेंभ्य ऽ स्वाहाहोरात्रे
भ्य ऽ स्वाहार्द्धमासेभ्य ऽ स्वाहामासेंभ्य ऽ स्वाहाऽऋतुभ्य ऽ स्वाहार्त्तु
वेभ्य ऽ स्वाहांसंव्वत्सरायस्वाहाद्यावांपृथिवीभ्याᳬ स्वाहांचन्द्राय

वाताय । मेधापयोगिदेवताः ॥ २६ ॥ अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

स्वाहा सूर्य्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः
स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मू
लेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः
स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥ [१] शतम् १३००
पृथिव्यै स्वाहा ॥ पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्य्याय
स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा
वनस्पतिभ्यः स्वाहा परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरी
सृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥ [१] असवे स्वाहा ॥ असवे स्वाहा वसवे

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

स्वाहा॑ त्रि॒भुवे॒ स्वाहा॑ऽधि॒पत॑ये॒ स्वाहा॑ग॒णश्रि॒यै॒ स्वाहा॑ग॒णप॑तये॒ स्वाहा॑ऽभि
भु॒वे स्वाहा॑ऽधि॑पतये॒ स्वाहा॑ शू॒षाय॒ स्वाहा॑ स॒ꣳस॒र्प्पाय॒ स्वाहा॑ च॒न्द्राय॒ स्वाहा
ज्ज्योति॑षे॒ स्वाहा॑ मलि॒म्लु॒चाय॒ स्वाहा॒ दिवा॑ पत॑यते॒ स्वाहा॑ ॥ ३० ॥ [१]
मध॑वे॒ स्वाहा॑ ॥ मध॑वे॒ स्वाहा॒ माध॑वाय॒ स्वाहा॑ शु॒क्राय॒ स्वाहा॒ शुच॑ये॒ स्वाहा॒ न
भ॑से॒ स्वाहा॑ नभ॒स्या॒य॒ स्वाहे॒षाय॒ स्वाहो॒र्ज्जाय॒ स्वाहा॒ सह॑से॒ स्वाहा॑ स
ह॒स्या॒य॒ स्वाहा॒ तप॑से॒ स्वाहा॑ तप॒स्या॒य॒ स्वाहा॑ꣳहसस्प॒तये॒ स्वाहा॑ ॥३१॥
[१] वाजा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ प्प्रस॒वाय॒ स्वाहा॑ऽपि॒जाय॒ स्वाहा॒ क्रत॑वे॒ स्वाहा॒ स्वः॒
स्वाहा॑ मू॒र्द्ध्ने स्वाहा॑ व्यश्नु॒विने॒ स्वाहान्त्या॑य॒ स्वाहान्त्या॑य भौव॒नाय॒ स्वा

असवे। असवादयश्च ॥ ३० ॥ मधवे। मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

हाभुवनस्यपतयेस्वाहाधिपतयेस्वाहा ॥ ३२ ॥ [१] आयुर्यज्ञेन ॥
कल्पताᳬस्वाहाप्राणोयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहापानोयज्ञेनकल्प
ताᳬस्वाहाव्यानोयज्ञेनकल्पताᳬ स्वाहोदानोयज्ञेनकल्पताᳬ
स्वाहासमानोयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहाचक्षुर्यज्ञेन कल्पताᳬ स्वा
हाश्रोत्रंयज्ञेन कल्पताᳬस्वाहावाग्यज्ञेन कल्पताᳬ स्वा
हामनोयज्ञेन कल्पताᳬस्वाहात्मायज्ञेन कल्पताᳬस्वाहाब्र
ह्मायज्ञेन कल्पता ᳬ स्वाहाज्योतिर्यज्ञेन कल्पताᳬस्वाहा
स्वर्यज्ञेन कल्पताᳬस्वाहापृष्ठंयज्ञेन कल्पताᳬस्वाहायज्ञो

वाजाय। वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आयुः। यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम्। एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥ व्युष्टाद्वतिव्युष्टाम् स्वर्गायेत्युदिति। प्राणायस्वाहेत्यारभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितै रनुवाकै देवताउक्ताः आज्यादिहविर्भिः। एतेसर्वेएवयागाः महतोयज्ञस्यलोककालाग्न्यादिवपुषो वयविनोवयवभूताः। यथा

युज्ञेनंकल्पताᳩस्वाहा ॥ ३३ ॥ एकस्मैस्वाहाद्वाभ्याᳩस्वाहा शतायुस्वाहैकशतायस्वाहाव्युष्ट्यैस्वाहास्वर्गायस्वाहा ॥३४॥ [१]

इतिश्रीवाजसनेयसंहितायांदीर्घपाठेद्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥

देवदत्तस्यावयविनो वयवभूताः। शिरः पाण्यादयः। सोयमश्वमेधः प्रजापतेरवयविनोवयवभूतः प्रजापतेश्चात्मनः। सोयमात्मा। शाखाप्रशाखागतः सूयतेहूयतेच ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिभिर्यजमानैः। एकस्मैस्वाहा द्वाभ्याᳩ स्वाहेति प्रकारदर्शनम त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति एकशतात्। ३४॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥

(१) हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः (२) पुरोरुक् । व्याख्यातम् ॥ १ ॥ उपयामगृहीतोसि । प्रजा॰

* हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्ग्रेभूतस्यजातःपतिरेकऽआसीत् ॥ सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ १ ॥ उपयामगृहीतोसि ॥ प्रजापतयेत्त्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिःसूर्य्यस्तेमहि

पतयेत्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि । सादयति । (३) एषतेतव योनिः स्थानं सूर्यस्तवमहिमा

(१) द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेध्याये शिष्टं कर्मोच्यते।

(२) का॰ प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वं॰ हिरण्यगर्भ इति। प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्यसंस्थमहर्भवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आगन्तुत्वादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तुस्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति।

(३) का॰ एष ते योनिरिति ग्रहसादनम्। एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः दीपस्येव प्रभा।

* हिरण्यगर्भो यःप्राणतोदिको युञ्जन्त्यष्टौ वायुर्द्वा पञ्च प्राणाय तिस्र उक्थ्या द्वादशगायत्रीकस्त्वाप्टकौ कः स्विदष्टौ कास्विदस्य सुभूः स्वयम्भूस्तिस्र एकादश पञ्चपष्टिः।

महाभाग्यंशक्तिः दीपस्येवप्रभा । जुहोति । यस्तेह्नन् । यस्तव अहनिसंवत्सरेच महिमासंवभूव संभूतउत्पन्नः । अहनिनिमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानिसम्पद्यन्ते । निमितसप्तम्यश्चैताः । चर्मणिद्वीपिनंहन्ति दन्तयोर्हन्तिकुञ्जरमिति यथा । यः तेवायौ अन्तरिक्षेच महिमासंवभूव । यस्तेदिवि चसूर्ये महिमा संवभूव । तस्मैतेतव महिम्नेप्रजापतयेच स्वाहादेवेभ्यश्च ॥ २ ॥

मा ॥ यस्तेहंन्त्संव्वन्त्सरेमहिमासम्बभूवयस्तेव्वायावन्तरिंक्षेमहिमा संम्बभूवयस्तेदिविसूर्य्येमहिमासम्बभूवतस्मैतेमहिम्नेप्रजापतये स्वाहादेवेभ्यः ॥ २ ॥ [२] यःप्प्राणतोनिंमिषतोमहित्वैकऽइद्राजाजगतोवभूव ॥ यऽईशेऽअस्यद्विपदश्चतुष्पदः कस्मैदेवायह

द्वितीयंगृह्णाति तस्यपुरोरुक्यः प्राणतः कायीप्राजापत्याय: कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूतग्रामस्यनिमिषतः निमेषणंकुर्वतः क्रियावतइत्यर्थान्तरम् महित्वास्वकीयेन महाभाग्येन । एकइत् । इच्छब्दएवार्थे । एकएव समस्तस्यजगतो राजा वभूवसंहतः । यश्च

ईशेईष्टे यश्यद्विपदः प्राणिजातस्य यश्चचतुष्पदः ईष्टेप्राणिजातस्य । तस्मैकस्मै देवायप्रजापतये हविषाविधेम । विदधातिर्दानकर्मा हविरितिविभक्तिव्यत्ययोद्वितीयान्तः । हविर्दद्मः ॥ ३ ॥ उपयामगृहीतोसि प्रजापतयेत्वा जुष्टंगृह्णामि । सादयति । एषते योनिः चन्द्रमास्ते महि-

विषांविधेम ॥ ३ ॥ उपयामगृहीतोसि ॥ प्प्रजापतयेत्त्वाजुष्टङ्गृ

ह्णाम्येषतेयोनिश्चन्द्रमास्तेमहिमा ॥ यस्तेरात्रौसम्वत्सरेमहिमास

म्बभूवयस्तेपृथिव्यामग्नौमहिमासंम्बभूवयस्तेनक्षत्रेषुचन्द्रमसिम

हिमासंम्बभूवतस्मैतेमहिम्नेप्प्रजापतयेदेवेभ्यःस्वाहा ॥ ४ ॥ [२]

युञ्जन्तिब्रध्नमरुषञ्चरन्तम्परितस्थुषः ॥ रोचन्तेरोचनादिवि ॥ ५ ॥

मा । जुहोति यस्तेरात्रौसंवत्सरेपृथिव्यामग्नौचनक्षत्रेषुचन्द्रमसिच महिमासंबभूवतस्मैतेमहि-म्नेप्रजापतयेदेवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥ (१) अश्वंयुनक्ति । युञ्जन्तिब्रध्नम् । अश्वोवाआदित्य एतसूयते

(१) का० युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति प्रथम रथे युनक्ति ।

उत्तरार्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । यद्भासा । रोचन्तेदेदीप्यन्तेरोचनाः रोचनानिदीप्तानिच-न्द्रग्रहतारकादीनि । दिविद्युलोके । तंयुञ्जन्तिरथेवध्नन्ति । कथंभूतम् ब्रध्नम् परिद्दढम् आदित्यम् अरुपमरोपणम् । चरन्तं गच्छन्तं वैदिककर्मसिध्यर्थम् । केयुञ्जन्ति परित-स्थुषः सर्वतस्थिता ऋग्यजमानाः ॥ ५ ॥ (१) द्वतराश्वं युनक्ति । युञ्जन्त्यस्य । गायत्री । युञ्ज-

युञ्जन्त्यस्य ॥ युञ्जन्त्यस्यकाम्म्याहरीविपक्षसारथे ॥ शोणाधृष्णून्

ग्तिरथे यस्याश्वमेधि कस्याश्वस्य काम्याकाम्यौ कामसंपादिनौ नह्येकोरथं वोढुंशक्तः । हरीहरि-तवर्णावश्वौ हरिणौवावेगवन्तौ । विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौविपक्षसौ । विविध पक्षावस्थितौ । पक्षाविरितिशकुनिनाम । वेतेर्गति कर्मणः । वेः शकुनेरिवपक्षौययोस्तौ शोणा । शोणौशोणशब्दोरक्तवर्णं वचनः । रक्तोवर्णोधूम्र भासः शोणइत्युच्यते । धृष्णुप्रसहनौ

(१) का० इतरांश युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् त्रीनश्वानश्वे युनक्ति ।

(२) का० अपो यात्वावगाढेषु च घयति यदाप्त इति । चतुभिरश्वैयुक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु जपमानं वाचयति ।

न्वाहसा । न्वणामनुष्याणां वोढारौ । ६ ॥ (२) अपोयात्वावगाढेषुवाचयति । यद्वातः । बृहती अश्वदेवत्या । यत् यस्मात् वातः वातः वेगोश्वः अपः प्रति अगनीगन् अत्यर्थंगतः । प्रियाञ्च इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् अतो ब्रवीमि । एतम् अश्वम् हेस्तोतः अध्वर्यो । अनेनपथा येनगतः । पुनः अश्वम् आवर्त्तयासि आवर्तय आनय नोस्माकम् ॥ ७ ॥ (१) आगतमश्वम्महि-

वाहसा ॥ ६ ॥ यद्वातं ॥ यद्वातोऽअपोऽअगनीगन्प्रियामिन्द्रस्यत न्वम् ॥ एतॐस्तोतरनेनपथापुनरश्वमावर्त्तयासिनः ॥ ७ ॥ वसं वस्वा ॥ वसवस्त्वाञ्जन्तुगायत्रेणछन्दसारुद्रास्त्वाञ्जन्तुत्रैष्टुभेनछन्दसादि

पीवावातापरिवृता आज्येनाभ्यञ्जयन्ति वसवस्त्वेतिप्रतिमन्त्रम् । वसवस्त्वाञ्जन्तु । निगद-व्याख्यातम् । सौवर्णा न्मणीनेक शतमश्व केसरपुच्छेषुप्रवयन्तिपत्न्यः । भूर्भुवः स्वः । व्याख्या-तम् । अश्वायरात्रिहुतशेषं प्रयच्छति । लाजीन् शाचीन् । योयंलाजानां समूहोलाजीनित्युक्तः

(१) का॰ भायाय विमुक्तमश्व महिषी वावाता परिवृताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिम-न्त्रम्। भायाय जलप्रदेशादेवयजनमागत्यरथाद्विमुक्तमश्व महिष्याद्यास्तिस्र. पत्नी यथाक्रममश्वस्यपूर्वादिकानभ्य-

यीयं सक्तुनां समूहः शाचीनित्युक्ताः । सक्तवोहि अतितरां शच्याकर्मणा निस्पद्यन्तइति शाची-नित्युक्ताः । यश्चायं यव्येयवमयः समूहउक्तोधानाः यश्चायंगोर्विकारसमूह उक्तोगव्यइति । एतदन्नम् अत्तभक्षयतहेदेवाः । एतदन्नमद्धिभक्षय हेप्रजापते । येभ्योश्वः । प्रोक्षितः तद्देव-

त्त्यास्त्वाञ्जन्तुजागतेनुच्छन्दंसा ॥ भूर्भुवःस्वर्लाजी३ञ्छाची३न्न्य

व्येगव्व्यंऽएतदन्नंमत्तदेवाऽएतदन्नंमद्धिप्रजापते ॥८॥ कःस्विंत् ॥

कःस्विंदेकाकीचंरतिकऽउंस्विज्जायतेपुनंः ॥ किंस्विंद्धिमस्यंभेषुज

तत्वादेतद्देवत्योश्वइति ॥ ८ ॥ ब्रह्मापृच्छति होतारं यूयमभितः । कःस्वित् । चतस्रोनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपाः । कः पुनरेकाकी असहायः चरतिगच्छति । कउ स्वित् । कोनुविनष्टः

स्त्विति इतेन महिपो पूर्वकाय वसव इति वावाता देहमर्ध्य रुद्रा इति परिवृक्ता पयाङ्गागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ।

(१) का० ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति। यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरयो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति।

सनृजायते पुनः उकारः पादपूरणः । किम्पुनः हिमस्यशीतस्यभेषजम् । किञ्च आवपनं महत् उप्यते निचिप्यते स्मिन्नित्यावपनम । ९ ॥ होताप्रत्याह । (१) सूर्य्यं एकाकीचरति चन्द्रमाजायते-पुनः । अग्निश्वहिमस्यशीतस्य भेषजम् भूमिः अयंलोकः आवपनम्महत् ॥ १० ॥ (२) होताब्रह्माणं

ह्निम्बावपंनम्महत् ॥९॥ सूर्य्यंऽएकाकी ॥ चंरतिचन्द्रमांजायतेपुनः॥ अग्निर्हिंमस्यंभेषजम्भूमिंरावपंनम्महत् ॥१०॥ कास्विंत् ॥ कास्विंदासीत्पूर्व्वचित्तिःकिꣳस्विंदासीद्बृहद्वयंः ॥ कास्विंदासीत्पिलिप्पिला कास्विंदासीत्पिशङ्गिला ॥११॥ द्यौरांसीत् ॥ द्यौरांसीत्पूर्व्वचिंत्तिरश्व

पृच्छति । कास्वित् । कापुनः आसीत् पूर्वचित्तिः । किम्पुनरासीत् बृहत् महत् वयः पक्षी । कापुनरासीत् पिलिप्पिलाकापुनरासीत् पिशङ्गिला ॥ ११ ॥ ब्रह्माप्रश्नान्व्याकरोति ।

(१) का० सूर्यइत्याचष्टे । होता ब्रह्माणं प्रतिवक्ति ।

(२) का० होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति । होता ब्रह्माणं पृच्छति ।

(१) द्यौरासीत्। द्युग्रहणेनात्रवृष्टिर्लक्ष्यते। साहिपूर्वंसर्वैः प्राणिभिरिष्यते। अश्व आसीद्बृहद्वयः। अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते। वयसाद्वृहन्तेनाश्वमेधेन स्वर्गंलोकमारोहन्ति अविरासीत् अविः पृथिव्यभिधीयते साऽऽसीत् पिलिप्पिला वृष्ट्याहिक्लिद्यमाना पृथिवीपिलिप्पिलाभवति।

ऽआसीद्बृहद्वयः॥ अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला॥ १२॥[८] वायुष्ट्वा॥पचतैरवत्त्वसितग्रीवश्छागैर्न्यग्रोधश्चमसैः शल्

द्यौरितिश्रुत्यापृथिव्युक्ताच। रात्रिरासीत्पिशंगिला। पिशमितिरूपनाम रात्रिर्हिसर्वाणिरूपाणिगिलतिग्रहश्चानिकरोति। १२॥ (२) प्रोचत्यश्वम्। वायुष्ट्वावायुः त्वापचतैः पाकैः अवतु। वायवग्नि संयोगाद्विद्रव्याणिपच्यन्ते। असितग्रीवः छागैः असितग्रीवोऽग्निः धूम-

(१) का० द्यौरिति प्रत्याह: ब्रह्मा होतार प्रति वक्ति। पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् द्यौशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते मर्यप्राणिनामिष्टत्वात्।

(२) का० अश्वगोचणमङ्गास्त्वा वायुष्ट्वेति। अङ्गास्त्वोपधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण वायुष्ट्वेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः।

संयोगात् । छागैः अवतु कृष्णग्रीवादिभिः पर्यङ्गैः। अश्वाङ्गेष्वालभ्यमाना अश्वायोपकुर्वन्ति अदृष्टेनोपकारेण । न्यग्रोधश्चमसैः अवतुसोमसंबन्धेन । शल्मलिः स्वकीययावृद्ध्या अवतु-पालयतु । एपसः एपसः राध्यः रथेसाधुराध्यः । हपासिता । पञ्चिश्चतुर्भिः । आइ । आगन् आगतः चतुर्ग्रहणञ्चिम् । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठति अथ युक्तः सर्वैः सममायुतइतिश्रुतिः । वह्माक-

रम्मुल्लिर्वृह्मा ॥ एषस्यराथ्योवृषापड्भिश्चतुर्भिरेदंगन्ब्रह्माक्ष्णाश्चनोवतुनमोग्नये ॥ १३ ॥ सᳬंशितोरश्मिनारथᳬंसᳬंशितोरश्मिनाहयः ॥ सᳬंशितोऽअप्स्वप्सुजाब्रह्मासोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

च्चाश्च । महापरिवृढः अक्ष्णाः नविद्यतेकृष्णमस्य वक्रत्वाश्चन्द्रमाः । सचनोस्माकम् अश्वम् अवतु । नमः अग्नये अग्निंनमस्करोत्यविप्राय ॥ १३ ॥ सᳬं० शितोरश्मिना । तिस्रो-नुष्टुब्विराट्त्रिष्टुभः । प्रोक्षणे एवअश्वदेवत्याः । सम्पूर्वः श्यतिः शोभने वर्तते । संदर्शितः यथा दर्शनीयतमः रश्मिनारथोभवति । यथाच संसितः रश्मिनाहयोश्वः । एवमयंसंशितः ।

अप्सु अग्निः । अप्सु जाः अप्सु जातो अश्वः । अप्सु जानाः अश्वइतिश्रुतिः । किम्भूतः ब्रह्मा- विभर्ता । परिवृढोवा । सोमपुरोगव. । सोमसंस्कारानुरक्षत्य स्वर्गलोकं गच्छतीति सोम पुरोगवः । सोमार्थाहि पशवः । सयत्पशुमालभते रसमेवास्मिन्दधातीति श्रुतिः ॥ १४ ॥ त्विश्व । स्वयं वाजिन् । स्वयमेवहे वाजिन् तन्वं शरीरं कल्पयस्व । स्वराज्यं तवास्तीत्यर्थः ।

स्वयँव्वाजिन् ॥ स्वयँव्वाजिँस्तन्न्वङ्कल्पयस्वस्वयंय्यंजस्वस्वयञ्जुषस्व ॥ महिमातेन्न्येननसन्नशे ॥ १५ ॥ नवै ॥ नवाऽउंऽएतन्न्म्रियसेनरिष्ष्यसिदेवाँ२ ॥ ऽइदेषिपथिभिःसुगेभिः ॥ यत्त्रासंतेसुकृतो

अतएवस्वयमेवयजस्व । नतेन्योयष्टास्तीतिभावः । स्वयञ्जुषस्व । स्वयमेवाभिरुचितंस्था- नंकुरुष्व । किमर्थमिदमुच्यतेआभिरितिचेत् । महिमातेतवसंवधीअन्येनमहिम्नानसंनशे । नशि- रदर्शनार्थः । वेदेतुव्याप्त्यर्थोपिभवति । नसंव्याप्यते ॥ १५ ॥ नवै । वैजपाद्पुरणी । नए- तत् म्रियसेयत् संज्ञप्यसे । नचरिष्यसिविनश्यसि ॥ विशस्यमानः । किमिति । यत्देवान्

द्व्यतिएपिगच्छसि । पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैर्देवयानैरित्यर्थः । किंच । यत्रयासतेसुकृतः साधुकारिणः । यत्रचतेययुः गताः तत्रत्वान्देवः सवितादधातु ॥ १६ ॥ (१) उपगृह्णात्यपः । अग्निः

यत्रुतेययुस्तत्त्र्वाद्देवःसंविताद्धातु ॥ १६ ॥ अुग्निःपुशुः ॥ अ ग्निःपुशुरासीत्तेनायजन्तुसऽएतँल्लोकमंजयद्यस्मिंन्नुग्निःसतेंलो कोभंविष्यतितञ्जेंष्युसिपिबैताऽअपः ॥ व्वायुःपुशुरांसीत्तेनांयजन्तु सऽएतँल्लोकमंजयद्यस्मिंन्व्वायुः सतेंलोकोभंविष्यतितञ्जेंष्युसि पिबैताऽअपः ॥ सूर्यःपुशुरांसीत्तेनांयजन्तुसऽएतँल्लोकमंजयद्य

पशुः । इष्टियज्ञे देवानामासीत् । तेनाग्निनातेअयजन्त । सचाग्निस्तत्रसाधनभावमुपगतः सन् एतं पृथिवीलोकम अजयत् । यस्मिन्लोकेअग्निः । अतः सतेलोकोभविष्यति तञ्जेष्यसि ।

(१) का० उपगृह्णात्यपा पेरग्नि पशुरिति । अपा पेरिति प्राकृतेन मन्त्रेणाग्नि. पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरश्वास्ये उपगृ- ह्णातीति सूत्रार्थ ।

निवएताः प्रोक्षणीःअपः । वायुः । सूर्यः पशुः व्याख्यातमन्यत् ॥ १७ ॥ (१) परिपशव्येहुत्वा प्राणायस्वाहेति । तिस्रोपराः वाचयतिपत्नीर्नयन् । अम्बे । अनुष्टुप् ॥ अश्वस्तुतिः । पत्न्यः परस्परमामंत्रयन्ते । हेअम्बे हेअम्बिके हेअम्बाले । नमांनयति अश्वं प्रतिप्रापयति काश्चन-

स्मिन्त्सूर्य्यः सतेंलोभंविष्यतितञ्जेंष्यसिपिवैताऽअपः ॥ १७ ॥ प्राणायस्वाहा ॥ प्रानायस्वाहाव्यानायस्वाहा ॥ अम्बेऽअम्बिकेम्बालिकेनमानयतिकश्चन ॥ ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनी

कश्चिदपि । मद्गमनेनच । ससस्ति । ससस्व । ये । अन्यांपरिगृह्यशेते । कुत्सितोश्वः । अश्वकः । अकुत्सितोपीर्ष्ययाकुत्स्यते । सुभद्रिकाम् । कुत्सितासुभद्रासुद्रिका । इयमपीर्ष्ययाकुत्स्यते । कांपीलवासिनीम् कांपील नगरेहि सुभगा सुरूपाविदग्धा विनीताश्चस्त्रि योभ-

(१) का० परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपरा। परिपशव्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति द्वे आहुती हुत्वा प्राणायेत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति एकादशमञ्जपनादी यतमोऽन्ते इति सूत्रार्थः।

वन्ति ॥ १८ ॥ (१) पत्नः त्रिःपरियन्त्यश्वम् । गणानांत्वा । स्त्रीगणानाम् । मध्येत्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव । प्रियाणा मनुष्याणां मध्येत्वा मेव प्रियपतिं प्रियं-भर्तारंहवामहे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनाममध्ये त्वा मेव निधिपतिं हवामहे । कथं कृत्वा । हेवसो । अश्व ममत्वं पतिर्भूयाः इति । महिषी अश्वमुप संविशति । आहमजानि ।

म् ॥ १८ ॥ गणानान्त्वा ॥ गणपतिꣳहवामहेप्प्रियाणान्त्वाप्प्रियपतिꣳहवामहेनिधीनान्त्वानिधिपतिꣳहवामहेव्वसोमम ॥ आहमजानि गर्ब्भधमात्त्वमजासिगर्ब्भधम् ॥ १९ ॥ ताऽउभौचतुरः पदः सम्प्रसार

याकृष्य अहम् अजानि अजगतिक्षेपणयोः । क्षिपामि । गर्भधम् । गर्भस्यधारयितृ रेतः । आत्वमजासि गर्भधम् । आकृष्यच त्वंहेअश्व अजासिक्षिपसिगर्भधं रेतः ॥ १९ ॥ ताउ-भौ । यौ आवांकृतसङ्केतौ तौउभौ त्वं चाहञ्च । चतुरः पदः पादान् । दीतवसम्बन्धिनो

(१) का० अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति । अधीवासेनाश्वमहिष्यौ छादयति अध उपरिष्टाच्चाच्छादनचर्मं वासो ऽधीवास ।

द्दौचममसम्बन्धिनौ । संप्रसारयाव । एवं हि सम्बन्धे संवेश प्रकार इत्यभिप्रायः । अधीवासेन प्रच्छादयति । स्वर्गेलोके । एषवैस्वर्गोलोको यत्र पशुं एसञ्ज्ञपयन्ति । प्रोर्णुवाथाम् । ऊर्णोतिराच्छादने । प्रोर्णुवनङ्कुरुतमित्यध्वर्युराह । अश्वशिश्नमुपस्थेकुरुते । वृषावाजीवृषासिक्तावाजीअश्वःरेतोधारेतसः धारयितारेतोदधातुआसिञ्चतु ॥ २० ॥ (१) उत्सक्थ्या । गायत्याऽश्वं

यावस्वर्गेलोकेप्रोर्णुवाथांवृषावाजीरेतोधारेतोदधातु ॥ २० ॥ [३]

उत्सक्थ्याऽअवंगुदन्धेहिसमञ्जिञ्चारयावृषन् ॥ यस्त्रीणाञ्जीवभोजनं

यजमानोभिमन्त्रयते । उन्नतेसक्थनीयस्याः साउत्सक्थी तस्याउत्सक्थ्याः महिष्याः । अवगुदन्धेहि । अवाचीनङ्गुदम् रेतोधेहि सिञ्च । कथमितिचेत् । समञ्जिञ्चारयावृषन् । सञ्चारय अञ्जिम अनक्तिव्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजननमुक्ताम् । हेवृषन् सेक्तः । कथंभूतोञ्जिः । यःस्त्रीणाञ्जीवभोजनः । यस्मिन्सति स्त्रियोजीवन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिंश्चसति । भोजनादीन् भोगा-

(१) का० उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ।

न्लभन्ते । सजीवभोजनः ॥ २१ ॥ इतउत्तरम् दशानुष्टुभोभिमेथिन्यः पुंस्त्वजननमुक्तम् । द्वितीयो-
परिष्टाद्बृहती अत्रचयोयत्रभण्यते सतत्तद्देवतात्वमुपगच्छति । अध्वर्युः कुमारीमभि मेथयति । यका-
सकौ । अकचप्रत्ययोत्र कुत्सायान । अङ्गुल्याप्रदर्शयन्नाह । यकाअसकौ । शकुंतिका । अल्पेकन्
प्रत्ययः । अल्पीयसी पक्षिणीव । आहलक् इति । प्रकारवचनम् । हलिहलि इति ब्रुवन्ती । वञ्चति

नं ॥२१॥ यकासकौ ॥ शकुन्तिकाहलगितिवञ्चति ॥ आहन्तिगभे
पसोनिगल्गलीतिधारका ॥ २२ ॥ यकोसकौ ॥ शकुन्तकऽआहल

त्वरितं गच्छति । चपलेरित्यर्थः । तस्यामपि । आहन्ति । हन्तिर्गत्यर्थः । आगच्छति । अन्तर्भावित
ण्यर्थोवा । आगमयति प्रवेशयति । अत्यर्थं वाहति । गभेपसः । गभइतिआद्यन्तवर्णविपर्यय. ।
पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः । भगेशिश्नमाहन्तीत्यर्थः । अथ तदानिगल्गलीति अत्यर्थं शुक्रंमञ्चति
धारकायोनिः । यद्वा शब्दानुकरणम् निगल्गलीति गिरतेवा । निगिरतिशिश्नंयोनिः ॥ २२ ॥
अध्वर्युं प्रत्याहकुमारी । यकोसकौ । यकः असकौ यः असौ शकुंतकइव आहलगितिवञ्चति ।

तस्यरलीलंभापिणः किमन्यत् ब्रवीमि। विवक्तद्व तेमुखम् । असाधुवक्तुमिच्छतः इव तेमुखपश्यामि। अतो हेअश्व्वयौ मान. अस्मान् त्वमभि भाषथाः । २३ । ब्रह्मामहिषीमभि मेथति। माताचते । हेमहिषि यदामाताच तवपिताचतव । अग्रंवृत्तस्य । वार्क्ष्यस्येति तद्धितलोपः । वार्क्ष्यस्यपर्यंकस्य उपरितनभ्भागम् रोहतः । मैथुनार्थमेकं पर्यंकमारोहतइति अश्लीलाभिप्रायं

गितिश्वञ्चति ॥ व्विवक्तत ऽ इवतेमुखमद्ध्वर्य्योमानस्त्वमभिभाषथाऽ ॥ २३ ॥ माताचं ॥ तेपिताचतेग्ग्रंव्वृक्षस्यरोहतः ॥ प्रतिलामीतितेपितागभेमुष्टिमतंसयत् ॥ २४ ॥ माताचं ॥ तेपिताचतेग्ग्रंव्वृक्षस्यक्रीडतः ॥ व्विवक्तत ऽ इवतेमुखम्ब्रह्मन्मात्त्वंव्वदोवु

वचनम्। तदाप्रतिलामीति तिलस्नेहनि। स्नेहास्यहमनेनकर्मणा। इतिएवमिति प्रकारवचनम् वदन्। तवपितागभे भगेमुष्टिं मुष्ट्याकारंशिश्नम् अतंसयत् अचिपत्। एवन्तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥ महिषीप्रत्याह। माताचते। हेब्रह्मन्। यदामाताच तेपिताचते अग्रे वृक्षस्य पर्यंकस्यक्रीडतः।

तदात्मसुत्पन्नः । तुल्योत्पत्तिरावयोः । यश्चोभयोर्दौर्पोन तमेकश्चोदयितुमर्हति । एवंसति । यदसा-
धुवदितु मिच्चतद्रव तेमुखंपश्यामितत् हैवस्त्रन मात्वंवदोवह्न ॥ २५ ॥ उद्गातावा वातामभिमे-
थयति ऊर्द्ध्वामेनाम् । कश्चित्पुरुषमाह । ऊर्द्ध्वामेनावा वाताम् उच्छ्रितांकुरु । कथमिव । गिरौ-
भार मध्येनिगृह्य हरेत् एवमेनां मध्येनिगृह्य । ऊर्द्ध्वामुच्छ्रापय । अथ यथेत्येतस्यस्थाने तथाच

ह ॥ २५ ॥ ऊर्द्ध्वामेनाम् ॥ ऊर्द्ध्वामेनामुच्छ्रापयगिरौभारऽहरं
न्निव ॥ अथास्यैमध्यमेधताऽशीतेवातेपुनन्निव ॥ २६ ॥ ऊर्द्ध्वं
मेनम् ॥ ऊर्द्ध्वमेनमुच्छ्रयतागिरौभारऽहरन्निव ॥ अथास्यमध्यमे

उच्छ्रापय यथा अस्यावाताय:मध्यं योनिप्रदेशः एधताम् । एधत्वी वृद्धिंयायात् । अधेनांस्त्रीया ।
शीतेवाते पुनन्निव । * पावाखलाव । पावाहि धान्यवाते शुद्धंकुर्वन । ग्रहणमोचौभटितिकरो-
ति ॥ २६ ॥ वावाता प्रत्याहोद्गातारम् । भवतोप्येतद्देवम् । ऊर्द्ध्वमेनम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात्
ऊच्छ्रापय । अत्रस्त्रीपुरुषायते । गिरौभारंहरन्निव । अथैव क्रिमायास्यास्य मध्यंप्रजननम् एजतु-

* यस्यस्पष्टार्थ । यथा शीतले वायौ वाति पुनस्त्वान्यपवन कुर्वाण कृषीवलो धान्यपात्र यथा ऊर्ध्व करोति तथेतार्थं ।

चलतु । अथैनन्निरष्टहीण्व शीतेवतेपुनन्निव । यवान् ।' २७ ॥ होतापरिछत्तामभिमेथयति । यदस्याः । यत्यदा अस्याः परिवृक्तायाः । अंहुभेद्याः । अल्पयोनेः । अंहुः हन्तव्यः भेद्यप्रदशः प्रजननमस्याइति अंहुभेदी तस्याः अंहुभेद्याः । कृधुइतिह्रस्वनाम । ह्रस्वं शिश्नम । स्थूलञ्च उपातसत् उपसङ्गच्छेत् । अथतदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वाच्च ह्रस्वत्वाच्च दुः प्रजननस्य ।

जतुशीतेव्वातेपुनन्निव ॥ २७ ॥ यदस्याः ॥ यदस्याऽअंहुभेद्याःकृधुस्थूलमुपातसत् ॥ मुष्काविदस्याऽएजतोगोशफेशकुलाविव ॥२८॥ यद्देवासः ॥ यद्देवासोललामगुम्प्रविशन्तीमिनमाविषुः ॥ सक्थनादेदि

मुष्कौवृषणौ इत्एवम अस्याः प्रजननस्योपरिएजतः । एजृकम्पने । कम्पनङ्कुरुतः । कथमिव गोशफेगोष्पदे उदकपूर्णे । शकुलाविव मत्स्याविव ॥ २८ ॥ परिवृक्ताप्रत्याह । यद्देवासः । होतृप्रमुखान् सर्वानेव ऋत्विजः परिवदति । यदा एतेदेवासः शिश्नदेवाः शिश्नक्रीडिनः । ललामगुम् ललामेतिसुखमभिधीयते सुखङ्कतुङ्गच्छतीति ललामगु.शिश्नम् । यद्वा ललामेतिपौंड्-

मभिधीयते । शिश्नहि योनिम्प्रविशत् पौंश्ड्र भवति । प्रविष्टोमिनम् प्रवेश्यविष्टम्भ्यच । आविपु आलिङ्गनचुम्बनादिभि र्निगृह्णीयु नारीम्। अथतदा । सक्थ्नादेदिश्यतेनारी । सक्थि कृतेन कुटिलगमनेन अतिदिश्यतेलक्ष्यतेनारी । नहि तस्त्रा.किञ्चिदव्याप्तम् पुरुषेणभवति अन्यचसकथ्वृइत्यभिप्रायः । कथमिवासत्यसत्राचिभुवोयथा । द्विःप्रकारंसत्यम अचिप्रभवमनचि-प्रभवञ्चेति । अचियाद्य मचिप्रभवम् तवहि सर्वंव्याप्तंभवति । अनचिप्रभवं श्रावयाद्धम तत्तु-

श्यतेनारीसत्यस्याचिभुवोयथा ॥ २६ ॥ यद्धरिणा ॥ यद्धरिणोयवम त्तिनपुष्टम्पशुमन्यते ॥ शूद्रायदर्यजारानपोषायधनायति ॥३०॥

साक्षाचम् वक्तुराप्ततामपेक्षते । अतोविशिनष्टि अचिभुवइति । सत्यस्यअचिभुवः यथाअवि-तथत्वतथेति ॥ २९ ॥ यत्तापालागलीमभि मेथयति । यद्धरिणा । यदाहरिणोमृगः यवंसस्त्रम् अतिभक्षयति । अथतदाक्षेत्री । नपुष्टम्पशु । पशुमितिप्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टम्पशुम् मन्यते-अवगच्छति । ममक्षेत्रम् भक्षितमितियथा । एवम् शूद्रायत् यस्त्राशूद्रस्त्राभर्तुः । अर्यजाराअर्यः वैश्य.जारोयस्त्राः सार्यजारा भवेत्तदा सशूद्र क्षेत्री । नपोषायसमेतदितिमन्यते । नच-

तस्मान्नयति। धनमिवचतांनमन्यतेपरस्योपभोग्यत्वात् ॥ ३० ॥ पालागलीप्रत्याह। यद्धरिणोयवमत्तिनपुष्टं बहुमन्यतेचेन्नीति। यदुक्तं भ।तोप्येतदेवमितिसोक्षुष्टमाह। कियांस्तुविशेषः। शूद्र यत्‌अर्यायै अर्यायाः वैश्यायाः जारः जारयिता। तदाचेन्नीवैश्यः आत्मनः पोषंनानुमन्यते। नहिंसातस्य पोषयानिकृष्टस्य शूद्रः उत्कृष्टावैश्यादिति। समाप्तमश्लीलभाषणम् ॥ ३१ ॥

यद्धरिणोयवमत्तिनपुष्टम्बहुमन्न्यते ॥ शूद्रोयदर्य्यायैजारोनपोषमनुमन्न्यते ॥३१॥ दधिक्राव्णोऽअकारिषञ्जिष्णोरश्वस्यवाजिनः ॥

(१)ऋत्विजोयजमानश्च सुरभिमतीमृचमन्तत आहुः वाचमेवंपुनन्ति। दधिक्राव्णः। अनुष्टुवश्वदेवता। यत् दधिक्राव्णः अश्वस्यसंस्कारार्थं मश्लीलभाषणम् अकारिषम अकार्षम अकार्ष्मकृतवन्त. वचनव्यत्ययः। एकवचनस्यस्थानेवहुवचनंबोध्यम्। उपरिष्टाद्बहूनिपदानि वहुवचनान्तानि दृश्यन्ते। किम्भूतस्यदधिक्राव्णः। जिष्णुःजेतुः अश्वस्यअश्नेस्यव्यापिनः वाजिनः। ओविजी भय-

१ का० महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्याहुः। महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुप्तामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृचत्वारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः।

चलनयो. वेजनवतः तत्रसुरभीणिसुगन्धीनि । अश्लीलभागोलङ्घि दुर्गन्धीनिमुखानिभवन्तिपापहे-
तुत्वात् । नः अस्माकंमुखानि । निकारलोपश्छान्दसः करत्करोतु यत्तदत्यधाहारः । किञ्च ।
प्रणः आयूंषितारिषत् । प्रतारिषत् प्रवर्द्धयतुच नः अस्माकम् । बहुवचनवालयौवन वृद्धवयोपे
त्तम् ॥ ३२ ॥ पत्न्योसि पथङ्कल्पयन्ति । गायत्रीत्रिष्टुप् पङ्भिरृग्भिः । तत्राद्या उष्णिक् चत-

सुरभिनोमुखाकरत्प्रणुऽआयूᳬंषितारिषत् ॥ ३२ ॥ [१२] गाय
त्त्रीत्रिष्टुप् ॥ गायत्त्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्यासह ॥ बृहत्त्यु
ष्णिहाकुकुप्सूचीभिःशम्यन्तुत्त्वा ॥ ३३ ॥ द्विपदायाः ॥ द्विपदा
याश्चतुष्पदास्त्रिपदायाश्चषट्पदाः ॥ विच्छन्दायाश्चसच्छन्दाः

स्तोनुष्टुभः परात्रिष्टुप् । गायत्रीचत्रिष्टुपचजगतीच अनुष्टुप्च । अनुष्टुप्च पङ्क्त्यासहबृहतीच ।
उष्णिहासहककुप्च । सूचीभिः शम्यन्तुत्वामृद्देभश्च मनमगानामभेदेनवर्त्मनिदर्शनं सूचीभिः
क्रियतेतेनपथाअसिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥ द्विपदायाः । याःद्विपादाः यासचतुष्पदाः यासत्रिपदाः

याश्चषटपदा. । याश्चविच्छन्दा. विगतच्छन्दा याश्चता: । विषमाचरा: विषमपदा:छन्दोलचणे-नानभिसंवद्धा: । याश्चसच्छन्दा: अन्यूनातिरिक्ताचराश्छन्द । साजातय: ता: सर्वा. सूचीभि: शम्य-न्तुत्वाम् । ३४ । महानाम्न्योरेवत्य: । महानाम्न्यऋच: शाक्वर्यइतियाभण्यन्ते । रेवत्यएताश्चपरि-वत्य. । रेवत्यासुसामभवति । विश्वा सर्वा: आशादिश: । प्रभूवरी: प्रभूततमा: । मैघी:

सूचीभिं÷शम्म्यन्तुत्त्वा ॥३४॥ मुहानाम्म्न्यो रेवत्त्यं÷ ॥ मुहानाम्म्न्यो रेवत्त्योव्विश्श्वाऽआशांऽप्रभूवरीं ॥ मैघोंव्विद्युतोव्वाचं÷सूचीभिं÷श म्म्यन्तुत्त्वा ॥ ३५ ॥ नार्य्यस्तुपत्क्नीलोमव्विचिंन्वन्तुमनीषया ॥ देवानाम्पत्क्नीदिशं÷सूचीभिं÷शम्म्यन्तुत्त्वा ॥ ३६ ॥ रजताहरिंणीः ॥

मैघेभवा: विद्युत: तदुत्पन्नायाश्चवाच: ता: सर्वा: सूचीभि: शम्यन्तु । शमनेनहवि: कुर्वन्तु-त्वाम् । ३५ । नार्यस्ते । नृणामपत्यानिवहूनिस्त्रीलचणानिनार्य: । तेतव । पत्न्य:यजमानस्य-पत्न्य. । लोमलोमानिविचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु । मनीषया मनसइच्छयामनस: पर्यालोचनेन । देवानाञ्चया: पत्न्य: दिश: ता: सर्वा: सूचीभि. शम्यन्तु शमनेनहविष्कुर्वन्तुत्वाम् । ३६ ॥ रज-

ताहरिणी. । रजतसुवर्णसीसमय्य: सूच्य । युज. सम्प्रयोजनाः । युज्यन्तेकर्मभि: सीमालक्षणे: । या: ता: अश्वस्यवाजिन. वेजनवत. त्वचिरोमसु । सीमा. सिमाशब्द. सीमपर्यायोमर्यादावचनः सीमानङ्कुर्वाणा: शमयन्तुहवि: कुर्वन्तु शमयन्ती: हविष्कुर्वाणा: अश्वम् ॥ ३७ ॥ कुविदङ्गे तिव्याख्या-

सीमायुजोयुज्यन्तुकर्मभिः ॥ अश्वस्यवाजिनस्त्वचिसिमाःशम्य न्तुशम्यन्तीः ॥ ३७ ॥ कुविदङ्ग ॥ यवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्त्यनु पूर्वंवियूय ॥ इहेहैषाङ्कणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमःउक्तिंयज न्ति ॥ ३८ ॥ [८] कस्त्वा ॥ कस्त्वाच्छ्यतिकस्त्वाविशास्तिकस्तेगात्रा

तम् ॥ ३८ ॥ (१) अश्वस्विशास्ति अनुवाकेनषडृचेन । तत्राद्यागायत्री पराअनुष्टुभ । कस्त्वा । क. प्रजापति. त्वाम् आच्छ्यति । छोछेदने । आछिनति । त्वच: । कश्चप्रजापति:त्वां विशा-

१ का० अश्व विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाच्छ्यतीति । षडृचेनानुवाकेनाश्व विशास्ति अश्वोदर पाटयति मेदस उद्धरणाय वपाया अभावात् उदरमध्यस्थ स्थान श्वेताभ घन श्वेत मांस मेद इति सूत्रार्थ ।

स्तित्वचावियोजयति । कश्चप्रजातिः तेतवगात्राणि शरीराणि शमयति शमनेनेह विभाँव मापा-दयति । कउते प्रजापति रेवते शमिताकवि.मेधावीक्रान्तदर्शन. । यद्वाप्रश्नरूपोयं मन्त्रः । कोयं मनुष्यः त्वाम् आच्छ्यतिकश्चत्वां विशास्ति कश्चतेगात्राणि शमयति । कश्चउतेशमिताकविः । न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । उः पादपूरणः ॥ ३९ ॥ यस्मिन्पक्षे कस्त्वाप्रजापति स्त्वेतिव्याख्यातं

णि शम्यति ॥ कउंतेशमिताकविः ॥३९॥ ऋतवंस्तऽऋतुथापर्वंश मिताराेविशासतु ॥ संवत्सरस्यतेजसाशमीभिः शम्यन्तुत्वा ॥४०॥ अर्द्धमासाः पर्रू ७ंषितेमासाऽआच्छ्यन्तुशम्यन्तः ॥ अहोरात्रा

तस्मिन्पक्षेप्रतार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्चतवशमितारः ऋतुथा ऋतावृतौकालेकाले । पर्व । पर्वाणि पर्वाणि । संवत्सरस्यचतेजसा । शमीभिः कर्मभिः शमयन्तुशमनेन विभांवमापादयन्तु त्वांहे अश्व ॥ यदातुकः त्वांविशास्तितुं समार्थोमनुष्यएवं व्याख्यातम् तदा ऋतवोदेवाः तेशमितारः इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥ अर्द्धमासाः । अर्द्धमासा. मासाश्च तेवपरूंषिपर्वाणि आच्छ्यन्तु आच्छि-

न्दन्तु गमयन्तः गमनेन ह विभावमापादयन्तः । किञ्च । अहोरात्राणिमरुतश्च विलिष्टन्तु.छिद्र-
एंसूदयन्तु पूदचरणे पठाते । इह सन्धाने वर्तते वाक्ययोगात् सन्दधन्तु तेतव ॥ ४१ ॥
दैव्या अध्वर्यवः । येचदैव्यादिव्या अध्वर्यवः अग्निप्रभृतयः तेचत्वात्वाम् । आछ्यन्तु, विचशासतु
चकारो भिन्नक्रमः । विशासतुच । किञ्च गात्राणि पर्वशः तेतवसिमाः मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु

गांमरुतोव्विलिंष्टुऽसूदयन्तुते ॥ ४१ ॥ दैव्याऽअद्ध्वर्य्यव ॥ स्त्वा
छ्यन्तुव्विचंशासतु ॥ गात्त्राणिपर्व्वशस्तेसिमाःकृण्वन्तुशम्यन्तीः
॥ ४२ ॥ द्यौस्ते ॥ पृथिव्यन्तरिक्षंव्वायुश्छिद्रंम्पृणातुते ॥ सूर्य्यस्तेन
क्षत्रैःसहलोकङ्कृणोतुसाधुया ॥४३॥ शन्ते ॥ शन्तुपरेभ्योगात्रेभ्यः

शमयन्तीः । मर्यादा दर्शनेन शमनं कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥ द्यौस्ते द्यौश्च ते तव पृथिवीचअन्तरिक्षञ्च
वायुश्चछिद्रं पृणातु पूरयतुते । किञ्च । सूर्यश्चतेतवनक्षत्रैः सहलोकं स्थानं कृणोतु साधुयासा-
धुम् । द्वितीयार्थेयाछान्दसः ॥ ४३ ॥ शान्ते । सुखं ते तव अस्तु हेअश्वपरेभ्यः गात्रेभ्यः ।

गंतुखम् अवरेभ्दः । अस्तु । शम अस्थभ्यः अस्थिभ्यः मज्जभ्यश्च अस्तु । शस्वास्तुतन्वैशरीराय । पथ्यायैंछन्दसिचतुर्थीवक्तव्येति षष्ठ्यर्थेचतुर्थीतन्वा: तव ॥४४॥ (१) इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चम् (उत्तरप्रत्युत्तरेः परस्परं सम्वादः ब्रह्मोद्यम्) तत्राद्याच सोनुष्टुभुः काखिदासीत्पूचि-

शमुस्त्वर्व॑रेभ्यः॥ शमुस्त्थभ्योमुज्जभ्युःशम्म्वस्तुतुन्वैतव॑॥ ४४ ॥
[६] कः॑स्विदेकुाकीच॑रतिकऽउं॑स्विज्जायतेपुनः॑॥ किꣳस्विद्धिमस्यभेषु जद्धिम्म्खावपनम्महत् ॥४५॥ सूर्य॑ऽएकुाकी ॥ च॑रतिचुन्द्रमाजायते पुनः॑॥ अुग्निर्हिमस्यभेषजम्भूमिरावपम्महत् ॥४६॥ किꣳस्वित्॥

तिरित्याद्याश्च चतस्रोनुष्टुभः त्रिष्टुभोन्याः । होताध्वर्युम्पृच्छति: कः स्विदेकाकी । ४५ ॥ तम्प्रत्याह । सूर्यएकाकीचरति अग्नेर्व्याख्यातौ ॥ ४६ । अध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । किꣳस्वित्सूर्य-

(१) का० प्राग्यापाशोमाहोत,ध्वर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत्।

समं ज्योतिः । किञ्च समुद्रसमंसरः । किंस्वित्पृथिव्यै पृथिव्याः वर्षीयः महत्तरम् कस्यचमात्रापरिमाणम् नविद्यतेनास्ति ॥ ४७ ॥ तंप्रत्याह । ब्रह्मसूर्यसमम् । ब्रह्मत्रयी-लक्षणम्परवा । सूर्यसमंज्योतिः । द्यौःसमुद्रसमंसरः । इन्द्रःपृथिव्यै वर्षीयान्महत्तरः ।

किꣳस्वित्सूर्य्यसमञ्ज्योतिꣳकिꣳ समुद्रसमꣳसरः ॥ किꣳस्वित्पृथिव्यैवर्षीयꣳकस्यमात्रानविद्यते ॥ ४७ ॥ ब्रह्मसूर्य्यसमम् ॥ ब्रह्मसूर्य्यसमञ्ज्योतिर्द्यौꣳसमुद्रसमꣳसरः ॥ इन्द्रःपृथिव्यैवर्षीयान्गोस्तुमात्रानविद्यते ॥ ४८ ॥ पृच्छामित्वा ॥ चितयेदेवसख्यदित्वम

गोस्तुमात्रानविद्यते गशब्दियज्ञोधार्यते सजगतःकारणम् भवतीत्यस्यदभिप्रायम । पृथिवीवा-गौः ॥ ४८ ॥ (१) ब्रह्मोद्गातारम् पृच्छति पृच्छामित्वा । पृच्छामित्वाभवन्तम् चितये । चितीसंज्ञाने

(१) का० ब्रह्मोद्गातार पृच्छति पृच्छामोति । चकाराच्चतुर्थ्याम् सदसि ब्रह्मोद्गातारौ सवदेते ।

परिज्ञानाय। हे देवसख उद्गातः। यदित्वम् अनष्टःसन्मनसा प्रश्नविवेचनाय सूक्ष्मान-र्थान् जगन्थ अवगच्छसि। येषुविष्णुः यज्ञःत्रिषुपदेषुगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु आदृष्टः यज्ञेरेतद्रूपम्। तेषुविश्वंभुवनम भूतजातम्। आविवेश उतनेति। प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥ प्रत्याह। अपितेषु तेषु अहमस्मि अपित्वञ्चेत्यपिशब्दः। तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु।

तन्मनसाजगन्थं ॥ येषुविष्णुस्त्रिषुपदेष्वेष्टस्तेषुविश्वम्भुवनमा विवेशा३ ॥ ४९ ॥ अपितेषुं ॥ त्रिषुपदेष्वस्मियेषुविश्वम्भूवन माविवेशं ॥ सद्यःपर्येमिपृथिवीमुतद्यामेकेनाङ्गेनदिवो ऽ अस्यपृष्ठ म् ॥ ५० ॥ केष्वन्तः ॥ पुरुषऽआविवेशकान्यन्तःपुरुषेऽअर्पिता

त्रिषुपदेषु। अहमस्मित्वञ्च केषु। येषुविश्वमभूतजातम् आविवेश। आविष्टम्। तत्पुनरेतदुक्त-मप्रता यदित्वमव्यमनसा जगन्थेति। अत्रब्रूमः। सद्यःएककालएव। पर्येमिपरिगच्छामि पृथि-वीम्उतअपिच द्याम् एकेनअङ्गेन मनसाअस्यदिवः पृष्ठञ्च किमुतभूतजाति तत्राविष्टानीति ॥ ५० ॥

उक्त तावद्ब्रह्म यत्पृच्छति । कोऽन्तः । केषु अन्तर्मध्ये पुरुषे आविवेश आविष्टः प्रविष्टः । कानिचान्तर्मध्ये पुरुषे अर्पितानि । एतत् हे ब्रह्मन् उपवल्हामसि । वल्ह प्राधान्ये । इह तु आह्वानपूर्वसंस्पर्धे वर्तते । उपसङ्ख्याह्वयाम त्वामागत्य पृच्छामि भवन्तम् । किंस्विन्नः किंपुनरस्माकम्प्रतिवोचासि

नि ॥ एतद्ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा किंस्विन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥ पञ्चस्वन्तः ॥ पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि ॥ एतत्त्वात्र प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥ [८] कास्विदासीत् ॥ कास्विदासीत्पूर्वचित्तिः किंस्विदासीद्बृहद्वयः ॥ का

मध्ये पुरुष आविवेश । किंच तानि प्राणाधीनानि करणानि अन्तः पुरुषे अर्पितानि । एतत् त्वाभसन्तम् प्रतिमन्वानः प्रतिजानानः अस्मि व्यवस्थितः । नच मायया प्रज्ञया भवसि उत्तरः उद्गाततरः मत् प्रतिब्रवीपि अत्र प्रश्ने ॥ ५१ ॥ प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्च विंशति प्राणाः ख्यायन्ते । पञ्चसु प्राणेषु

परिज्ञानाय। इदेवसत्र उद्गातः। यदित्वम् अचष्टःसन्मनसा प्रश्नविवेचनाय सूक्ष्मान्-र्थान् जगन्थगच्छसि। येषुत्रिषुः यत्रःत्रिषुपदेषुगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु आहुतः यजेरेतद्रूपम्। तेषुविश्वंभुवनम् भूतजातम्। आविवेश उतनेति। प्रश्नेप्लुतः॥ ४९॥ मयाह। अपितेषु तेषु अहमस्मि अपित्वञ्चेत्यपिशब्दः। तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु।

तत्त्रुमनसाजगन्थं॥ येषुविष्णुस्त्रिषुपदेष्वेष्टस्तेषुविश्वम्भुवनमा विवेशा३॥ ४९॥ अपितेषु॥ त्रिषुपदेष्वस्मियेषुविश्वम्भुवनमाविवेश॥ सद्यःपर्येमिपृथिवीमुतद्यामेकेनाङ्गेनदिवोऽअस्यपृष्ठम्॥ ५०॥ केष्वन्तः॥ पुरुषऽआविवेशकान्यन्तःपुरुषेऽअर्पिता

निपुरदेषु। अहमस्मित्वञ्च केषु। येषुत्रिश्वम्भूतजातम् आविवेश। आविष्टम्। तत्पुनरेतदुक्तवता यदित्वमचमनसा जगन्थेति। अवतूमः। सद्यःएककालमेव। पर्येमिपरिगच्छामि पृथिवीमुतअपिद्याम् एकेनअङ्गेन मनसाअसादिवः पृष्ठञ्च किमुतभूतजाति तत्राविष्टानीति॥ ५०॥

माश्विपिशंरूपम् गिलतिभक्षयति। सहितस्याःप्रभावः। श्वावित् सेधाउच्यते सुरूपिशंगिला। कृष्णाउरणाभ्यो पलव्यपिशंगपंगिलति भक्षयतिसाकुरूपिशंगिला। साश्विशतमूलानाम् खोभ्द-गार कन्नोसापयति। शतंचभक्षयति। सहितस्याःप्रभावः। शशश्चआस्कन्दम् अस्कन्धास्क-न्द्यग्रपंतिगच्छति। सहितस्यास्वभावः। अहिश्च स्वकीयपन्थानम् विसर्पतिविकुर्वन्गच्छति॥ ५६॥

आस्कन्दमर्षत्यहिःऽपन्थांव्विसर्प्पति॥ ५६॥ कत्यस्य॥ व्विष्ठाऽक्षरांण्यस्य कतिहोमासःकतिधासमिद्धः॥ यज्ञस्यंत्वाव्विदथापृच्छमत्रकतिहोताराऋतुशोयजन्ति॥ ५७॥ षडस्य॥ व्विष्ठाऽशतम्

(१ ब्रह्मोद्गातारंपृच्छति। कत्यस्य। अस्ययज्ञस्यकतिकतिविष्ठाः। निश्चयेनतिष्ठति यज्ञोयासुता-विष्ठा अन्नानि। कतिच अक्षराणिकतिचहोमाः कतिधाचसमिद्ध समिधः। यज्ञस्यत्वाअ-वन्तम् विद्थाआवेदनेन ऐतुनापृच्छंपृच्छामि। अत्रचयज्ञेकतिहोतारः ऋतुश.ऋतुयाज्यान्-यजन्ति॥ ५७॥ प्रत्याह। षडस्य। रससंख्ययोपसञ्जिहीर्षुराह। अस्ययज्ञस्यषड्विष्ठाः अन्ना-

(१) मा॰ उत्तरौ च कत्यस्येति। उत्तरौ पर्यायुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्दशभि सवदेते।

शु० य० सं० ५२० उ० भा०

मन्त्रःमामपेच्य ॥ ५२ ॥ (१) होनाध्वर्युं पृच्छति । कास्विदासीत् ॥ ५३ ॥ मत्याह । द्यौरासीत् । व्याख्यातौ ॥ ५४ ॥ अध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । काईमरे ईमितिचकारार्थं अरेइत्यामन्त्रितवि-

स्विदासीत्पिलिप्पिलाकास्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥ द्यौरासीत् ॥ द्यौरासीत्पूर्व्वचित्तिरश्वऽआसीद्बृहद्वयः ॥ अविरासीत्पिलिप्पिलारात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥ काऽईम् ॥ काऽईमरेपिशङ्गिलाकाऽईङ्कुरुपिशङ्गिला ॥ कऽईमास्कन्दमर्षतिकऽईम्पन्थांव्विसर्प्पति ॥५५॥ अजारे ॥ पिशङ्गिलाश्वावित्कुरुपिशङ्गिला ॥ शशऽ

पयः उभावपिनिपातौ । काचअरेहोतः पिशङ्गिला काचकुरुपिशङ्गिला । कश्चआस्कन्दम् अर्षति कश्च पन्थांविसर्प्पति ॥ ५५ ॥ मत्याह । अजारेअजानित्यारात्रिः अरेअध्वर्यो पिशङ्गिला ।

(१) का० पुन पूर्वापरेणोत्तरवेदि कास्विदिति। तत सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदे पश्चादुपविश्य पूर्वौ पूर्वौ होत्रध्वर्यू चतुरः गृभि मवदेते इति सूत्रार्थं ।

माश्विपिशंरूपम् गिलतिभक्षयति। महितस्याःप्रभावः। श्वावित् सेधाउच्यते सुरूपिशंगिला। कन्याउपलभ्यो यलब्धपिशंरूपंगिलति भक्षयन्तिसाकुरूपिशंगिला। साकिशतमूलानाम् खोभद-याय कन्नोस्थापयति। शतंचभक्षयति। महितस्याःप्रभावः। शशश्चआस्कन्दम् अस्कन्दास्क-न्द्यग्रपतिगच्छति। महितमस्यप्रभावः। अहिश्च स्वकीयंपन्थानम् विसर्पतिविकुर्वन्गच्छति॥ ५६॥

आस्कन्दमर्षुच्यहिःपन्थांविसर्प्पति॥ ५६॥ कत्यस्य॥ विष्ठाःक त्यक्षराणिकतिहोमासःकतिधासमिद्धः॥ यज्ञस्यत्वाविदथापृच्छम त्रकतिहोतारऋतुशोयजन्ति॥ ५७॥ षडस्य॥ विष्ठाःशतम

(१) ब्रह्मोद्गातारंपृच्छति। कत्यस्य। अस्ययज्ञस्यकतिकतिविष्ठाः। विशेषेणातिष्ठति यज्ञोयासुता-विष्ठा अन्नानि। कतिच अक्षराणिकतिचहोमाः कतिधाचसमिद्धः समिधः। यज्ञस्यत्वाभ-वन्तम् विदथाआवेदनेन हेतुनापृच्छंपृच्छामि। अत्रचयज्ञेकतिहोतारः ऋतुशःऋतुयाज्यान्-यजन्ति॥ ५७॥ प्रत्याह। षडस्य। रससंख्ययोपसञ्जिहीर्षुराह। अस्ययज्ञस्यषट्विष्ठाः अन्ना-

(१) का० उत्तरौ च कत्यस्येति। उत्तरौ पर्यादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्द्धभिः सवदेते।

निसर्वान्नानांपङ्क्त्यात्मकत्वात्। शतमक्षराणि। छन्दांसासुद्वारेणाप पङ्क्तिशीर्षु राह। चतुर्दशछन्दांसि गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि। चतुरुत्तराणिअतिधृतिपर्यन्तानि। अतिधृतिस्तु षट्सप्तत्याभवतिएतैःप्रायशोयज्ञस्तायते। तत्रगायत्री अतिधृतिश्चशतम्। एवमुष्णिक्कृतिश्चशतम्एवमन्येष्वपिच्छंदस्सु द्रष्टव्यं तदभिप्रायम्। अशीतिर्होमाः। एकविंशतिरश्वमेधे-

च॒त्वा॒र्य॒शी॒तिर्होमा॑ऽ॒ सु॒मिधो॑ ह॒ तिस्र॑ः ॥ य॒ज्ञस्य॑ ते वि॒दथा॒ प्र ब्र॑वी॒मि स॒प्त हो॒तार॑ ऋतु॒शो य॑जन्ति ॥ ५८ ॥ कोऽअ॒स्य ॥ वे॑द॒ भुव॑नस्य॒ नाभि॒ङ्को द्यावा॑पृथि॒वीऽअ॒न्तरि॑क्षम् ॥ कः सूर्य॑स्य वेद बृह॒तो ज॒नित्र॑

यूपाः। तत्राग्निष्टे अश्वस्तूपरोगोमृगान् नियुनक्ति। इतरेषु षोडशषोडश। तत्र विंशतियूपैः चतस्रोऽशीतयोभवन्तितदभिप्रायमेतत्। कतिधासमिद्धइतियदुक्तम् अत्रब्रूमः। समिधोह-तिस्रः। याभिःसमिद्भिःसंदीप्तोयज्ञःतास्तिस्रः। अश्वस्तूपरोगोमृगाःप्राजापत्यापशवः यज्ञस्य तेतव विदथावेदनेन। ब्रवीमि सप्तहोतारः वषट्कर्तारः ऋतुशःऋतुयागेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाताब्रह्माणंपृच्छति। कोअस्य। कःअस्यवेदजानाति। कश्चद्यावापृथिवी अन्तरिक्षंचवेद। कश्चसूर्यस्य वेदजानाति। बृहतः महतः जनित्रञ्जन्म। कश्चवेद चन्द्रमसम् चन्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः। यतोजाःयतोजन्म ॥ ५९ ॥ सत्याह। वेदाहम्। वेदजानामि अहम् अस्य-

ज्ञोवेदचन्द्रमसंय्यतोजाः ॥ ५९ ॥ व्वेदाहम् ॥ व्वेदाहमस्यभुवनस्य नाभिंव्वेदद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् ॥ व्वेदसूर्य्यस्यबृहतोजनित्रम थोव्वेदचन्द्रमसंय्यतोजाः ॥ ६० ॥ पृच्छामित्वा ॥ पृच्छामित्वापरम

भुवनस्य नाभिम् नहनम् बन्धनम् परंब्रह्म। वेदच द्यावापृथिवी अन्तरिक्षंच ब्रह्मणोविकारभूतम। वेदच सूर्यस्यबृहतः जनित्रम् परमात्म लक्षणम्। अथोअपिच वेदजानामि चन्द्रमसंयतोजाः चन्द्रमसः यतोजन्म परमात्मनः यस्मादा ॥ ६० ॥ (१) अध्वर्युंयजमानः पृच्छति पृच्छामित्वा। पृच्छामि त्वां भवन्तम् परम् अन्तम्पृथिव्याः। पृच्छामिचतत्र भुवनस्यनाभिः

(१ का० यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति। यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति।

नक्षत्रम्। पृच्छामिच भान्तम् वृष्णः सेक्तुः अश्वस्यरेतः। पृच्छामिच वाचः परमम् व्योम व्यवनं स्थानम् ॥ ६१ ॥ (१) प्रत्याह। इयंवेदिः। इयंवेदिः परः अन्तः पृथिव्याः। वेदिर्हिसर्वम् पृथिवीरूपाभवति। अयञ्च यज्ञः भुवनस्यनाभिः नक्षत्रम् यज्ञा देवप्रजाः प्रजायन्त इतिस्तुतिः।

न्तंम्पृथिव्याः पृच्छामियत्रभुवनस्यनाभिः ॥ पृच्छामित्वावृष्णोऽअश्वस्यरेतः पृच्छामिव्वाचः परमंव्व्योम ॥ ६१ ॥ इयँव्वेदिः ॥ इयँव्वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्याऽअयँय्यज्ञोभुवनस्यनाभिः ॥ अयꣳसोमोव्वृष्णोऽअश्वस्यरेतोब्ब्रह्मायँव्वाचः परमंव्व्योम ॥ ६२ ॥ [१०]

अयंचसोमः चन्द्रमाः लतासोमोवा वृष्णः सेक्तुः अश्वस्यरेतः। अयंचब्रह्माऋत्विक्वाचः परमं व्योमव्यवनं स्थानम्। विवेद योगात्। समाख्यम ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥ महिम्नः पुरोनुवाक्या।

(१) का० इयं वेदिरित्यध्वर्युः। अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह। इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः देवः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः।

सुभूः स्वयम्भूः । अनुष्टुप् प्राजापत्या । साधुभूतः स्वयम्भूः स्वेच्छयागृहीत शरीरः । प्रथमः अनादि निधनः पुरुष । किमकरोदित्याह । अन्तर्महत्यर्णवे दधेह । अन्तर्महतोर्णवस्य । हेति निपात. पुराकल्पद्योतनार्थः । किन्दधे । गर्भम् ऋत्वियम् प्राप्तकालम् । कथं भूतम्गर्भम् । यतोजातः प्रजा-

सुभूःस्वयम्भूः ॥ प्रथमोन्तर्महत्यर्णवे ॥ दधेहगर्भमृत्वियंयतो जातःप्रजापतिः ॥ ६३ ॥ होतायक्षत् ॥ होतायक्षत्प्रजापतिꣳसोमस्यमहिम्नः ॥ जुषतांपिबंतुसोमꣳहोतर्यज ॥ ६४ ॥ प्रजापतेन ॥ त्वदेतान्यन्योविश्वारूपाणिपरिताबभूव ॥ यत्कामास्तेजुहुमस्त

पतिः । यस्माद्गर्भात् जातः प्रजापतिः अनन्योपमः ॥ ६३ ॥ प्रैषः । होतायक्षत् । दैव्योहोता यजतु । प्रजापतिम् सोमस्य महिम्नः संबन्धिनम् । यक्ष्यमाणः सन् जुषतां प्रीत्यापरिगृह्णातु

दिवुच । सोमम् त्वमपिच ह्येमनुष्यह्नोत: । दज ॥ ६४ ॥ प्रज पतेन । व्याख्यातोमन्त्र: ॥ ६५ ॥

इतिउव्वटकृतौमन्त्रभाष्येत्रयोविंशोध्याय: २३ ॥

(१) सूतउत्तरं श्रुतिरूपा:मन्त्राआश्वमेधिकानाम् पशूनाम् देवतासंबन्धाभिधायिनोध्यायेनोच्य-

न्तोऽअस्तुव्वयꣳस्यामपतयोरयीणाम् ॥ ६५ ॥ [३]

इतिश्रीवाजसनेयीसंहितायांदीर्घपाठेत्रयोविंशोऽध्याय: २३ ॥

* अश्वस्तूपर: ॥ अश्वस्तूपरोगोमृगस्तेप्राजापत्या:कृष्णग्रीव

ऽआग्नेयोरराटेपुरस्तात्सारस्वतीमेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरा

न्ते । अश्वस्तूपरोगोमृगस्तेप्राजापत्याइति । शतपथोप्येतमध्यायंश्रुतित्वात्थ । अश्वस्तूपरोगोमृगइति तन्मध्ये यूपमालभतइत्यादिनायन्थेन दिङ्मात्रमप्रदर्शयन् । सूत्रकृताचायमध्याय: सूचीकृत: येनैव

* अश्वस्तू परोधूम्रान्न सन्ताय समुद्राय शिशुमा र भाउ प्राजापत्यौ दशकायत्वारिंश०गत् ।

माहश्चग्निष्टे अश्वस्तूपरोगोमृगान्नियुनक्ति । यथोक्तमश्वादौ देवताइति । तत्रवैषावैवामनइत्येव मन्ता:पर्यंग्या: । अश्व:तूपरोनि:शृङ्ग: गोमृगोगवय: एतेप्रजापतिदेवत्या: । कृष्णग्रीवश्छागश्चाग्नेय: पुरस्ताल्ललाटे अश्वस्य वन्धनीयइति शेष: । एवंसारस्वतीमेषीअधस्ताद्धन्वो: आश्विनौ अधो-रामौ अध: शुक्लौच्छागौपूर्वपादयो: । सोमपूष देवत्योनाभ्याम् वन्ध० । सूर्यदेवत्य: श्वेतयमदेवता:

सौवाहुव्वोः सौमापौष्णाः श्यामौनाभ्याᳬं सौर्य्ययामौश्श्वेतश्च्चकृष्ष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौलोमशसक्थौसक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः पुच्छऽइन्द्रायस्वपस्यायव्वेहद्वैष्णवोव्वामनः ॥१॥ रोहितोधूम्म्ररोहितः ॥ कर्कन्धु

कृष्ण: श्वपार्श्वयो: लोम युतेसक्थनीय योस्तौत्वष्टदेवत्यौ सक्थ्यो: । वायव्य: श्वेत:पुच्छे स्वपस्याय शोभन कर्मणे इन्द्रायवेहत् विष्णुदेवत्योशामनश्च पशु: अश्वस्य पुच्छएव । एतेपर्यंग्या: । एव-मग्रेपिदेवता पशुवन्धोज्ञेय: । ललाटादिषु पशुवन्धनायाश्वशरीरम् रज्जुभिर्वेष्टनीयम् । एतेमध्यम-यूपे ॥ १ ॥ रोहितोधूम्र रोहितइत्यादय: श्वेतावायव्या: श्वेता.सौर्याइत्येवमन्त: । इतरेषुयूपेषु

रोहितादिषु येगुणवचनाः शब्दास्तेगुणिनम् पशुंलक्षयन्ति ॥ २ ।' महीधरोक्तमर्थंविलिखामि । शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदैवत्याः द्वितीये । श्येतः श्वेतवर्णः श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदैवता

रोहितस्तेसौम्याबुभ्ररुणावभ्रुः शुकवभ्रुस्तेवारुणाः शितिरन्ध्रोन्य तः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्तेसावित्राः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्तेबार्हस्पत्याः पृषतीक्षुद्रपृषतीस्थूल पृषतीतामैत्रावरुण्यः ॥ २॥ शुद्धवालः सर्वशुद्धवालोमणिवालस्त आश्विनाः श्येतः श्येताक्षोरुणस्तेरुद्रायपशुपतयेकर्णायामा अव

द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णश्चन्द्रे च सूच्ये चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रसदृशश्वेतकर्णा- स्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् यामाः यमदैवताः द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो

रौद्राः। एते द्वितीये पञ्चदश॥ अथ तृतीये यूपे। नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्य देवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥२॥ पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि बिन्दवो यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये। फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहि-

लिप्मा रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ २ ॥ पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निः ॥ पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः * प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्तऽऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिर

तोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वतीदेवतास्तृतीये। प्लीहाकर्णः प्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहकर्णः अन्येषामपि दृश्यतइति संहितायां दीर्घः शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः

* प्लीहकर्णः इत्यवस्थायां पिबासोमम्पिबासुतस्येत्यादिसूत्रेणकर्णपरतः प्लीहेतास्य रस्य दीर्घविधिपातो ते।

त्वष्टृदेवतास्तृतीये। कृष्णग्रीवः शितिकचः श्वेतकचः अञ्जिसक्थः 'अञ्जिपुण्ड्र' सक्थ्योरूर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः तृतीये। पञ्चदश पूर्णाः॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ते त्रय उषस्याः उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥ विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे। रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः

ल्पाञ्जिर्म्महाञ्जिस्तऽउषस्याः ॥४॥ शिल्पा वैश्वदेव्यः ॥ शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाता ऽ अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्य्यो देवानाम्पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥ कृष्णग्रीवाऽआग्नेयाः ॥

सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे। अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे। सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे। एवं पञ्चदश॥ अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः बालवाग्यो देवतानाम् पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥५॥ कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे। शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो

वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रम् येषां ते छिद्रम् निर्व्यथनम् रकाकः ते त्रयः आदित्यानाम् तद्देवताः पञ्चमे । अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥ उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः वह्न्यपि वयसि गते ह्रस्वरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः

शितिभ्रवोव्वसूनाᳬरोहितारुद्राणाᳬश्वेताऽअवरोकिणऽआदित्या नान्नभोरूपाः पार्ज्जन्न्याः ॥६॥ उन्नतऽऋषभः ॥ उन्नतऽऋषभोव्वा मनस्तऽऐन्द्रावैष्णवाऽउन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्तऽऐन्द्राबार्हस्पत्याः शुकरूपाव्वाजिनाः कल्माषाऽआग्निमारुताः श्यामाः पौ

शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठ. श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुकरूपाः शुकपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव आग्निमारुता. षष्ठे । एवं पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः

दा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे दा० ॥ १२ ॥ पष्ठवाह चतु.संवत्सरास्त्रयो विराजे दा० । उक्षाण· सेचनसमर्था युवानस्त्रय. बृहत्यै दा० । अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः उक्ष्णो-ऽप्यधिकवयस्का त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनड्वाह. शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥ अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः

त्साऽअनुष्टुभेतुर्यवाहऽउष्णिहे ॥ १२ ॥ पृष्ठवाहो विराजे ॥ पृष्ठवाहो विराजऽउक्षाणो बृहत्याऽऋषभाः ककुभेनड्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥ कृष्णग्रीवाऽआग्नेया बभ्रवः सौम्याऽउपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः सारस्वत्यः श्यामाः पौष्णाः पृश्नयो मारुता बं

सौर्या इत्यन्तः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो० बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्या. । अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गु-णविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्यः तिस्रः सरस्वतीदे-

वता चतु॰। श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु॰। पृश्नयः तनुकाया विचित्र-वर्णा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु॰। बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु॰। अथ पञ्चदशे। वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च॰ ॥ १४ ॥ अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते। सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि

हुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥ उक्ताः सञ्चराः ॥ उ

क्ताः सञ्चरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः पृश्नयो मारुताः का

पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिना माद्यानां पञ्चानां देवाना-माद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति। तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः। आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे। सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च॰। सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च॰। सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पंच॰। अथ षोडशे। पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे। एते संचराः उक्ताः। एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः

सप्तमे ॥ ७ ॥ एताः कर्वुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे । वामना अनड्वाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे । अथाष्टमे यूपे । अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्वुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्र्याः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥ कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपि-

ष्ठाः ॥ ७ ॥ एताऽऐन्द्राग्नाः ॥ एताऽऐन्द्राग्ना द्विरूपाऽअग्नीषोमीया वामनाऽअनड्वाहऽ आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरुण्योऽन्यतऽएन्यो मैत्र्यः ॥८॥ कृष्णग्रीवाऽआग्नेयाः ॥ कृष्णग्रीवाऽआग्नेया बभ्रवः सौम्याः श्वेता वायव्याऽअविज्ञाताऽअदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानाम्पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥ कृष्णा भौमाः ॥ कृष्णा भौमा धूम्रा

सवर्णास्त्रय, सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे । अथ नवमे । सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥ कृष्णा. भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः

अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे। बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे। अथ दशमे शबलाः कर्बुरा-स्त्रयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे। सिध्मा सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥ धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे। श्वेतान् त्रीन् ग्रीष्माय दशमे। कृष्णवर्णान् त्रीन् वर्षाभ्यः दशमे। अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे एका-

आन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

[१०] धूम्रान्वसन्ताय ॥ धूम्रान्वसन्तायालभते श्वेतान्ग्रीष्माय कृष्णान्वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हेमन्ताय पिशङ्गाञ्छिशिराय ॥ ११ ॥ त्र्यवयो गायत्र्यै ॥ पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो जगत्यै त्रिव

दशे। पृषतः नानावर्णबिन्दुयुक्तान् त्रीन् हेमन्ताय एकादशे। पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥ सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे। सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे। अथ द्वादशे यूपे। दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्यै द्वा०। त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे

हा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सराम्त्रय उष्णिहे हा० ॥ १२ ॥ पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे हा० । उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रय. बृहत्यै हा० । अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्का त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनड्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥ अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः

त्साऽअनुष्टुभेतुर्य्यवाहऽउष्णिहे ॥ १२ ॥ पुष्ठ्वाहोविराजे ॥ पुष्ठ्वाहोविराजऽउक्षाणोबृहत्याऽऋषभाः ककुभेनड्वाहः पङ्क्त्यैधेनवोतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥ कृष्णग्रीवाऽआग्नेयाबभ्रवः सौम्याऽउपध्वस्ताःसावित्रावत्सतर्य्यःसारस्वत्यःश्यामाःपौष्णाःपृश्नयोमारुताब

सौर्यो इत्यन्तः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो० बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः । अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्यः तिस्रः सरस्वतीदे-

वता चतु॰। श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्या चतु॰। पृश्नयः तनुकाया विचित्र-
वर्णा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु॰। बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु॰। अथ पञ्चदशे। वशाः
बन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च॰॥ १४॥ अथ वरुणप्रघासपर्वपशव
उच्यन्ते। सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते
पञ्च सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि

हुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृथिवीयाः॥ १४॥ उक्ताः सञ्चराः॥ उ

क्ताः सञ्चरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः पृश्नयो मारुताः का

पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिना माद्यानां पञ्चानां देवाना-
माद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति। तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश
पशव उक्ता इत्यर्थः। आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे। सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च॰।
सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च॰। सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पंच॰। अथ षोडशे। पौष्णाः
श्यामाः त्रयः षोडशे। एते संचराः उक्ताः। एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः

पौ० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः पौ० । पृश्नयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः पौ० । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः पौ० ॥ १५ ॥ अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवदङ्गविशिष्टायाग्नये । आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तया सह वर्तन्तइति सवात्याः वातस-

यास्तूपराः ॥ १५ ॥ अग्नयेनीकवते ॥ प्रथमजानालभतेमरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्योगृहमेधिभ्योवष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योनुसृष्टान् ॥१६॥ उक्ताः सञ्चराः ॥

मण्डलीमध्यस्थान् त्रीनजान् सान्तपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । वष्किहान् चिरप्रसूतान् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनुक्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥ अथाष्टादशे यूपे महाहविः पशवः कृष्णग्रीवादयः पंचदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः

एकोन० । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवता एकोन० । बहु-रूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥ अथ पितृदेवताः पशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितॄणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति

उक्ताः सञ्चराऽएताऽऐन्द्राग्नाः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्म्मणाः ॥ १७ ॥ धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणा सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः ॥ १८ ॥ उक्ताः सञ्चराः ॥ उ

तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पितॄणामेकोन० । अथ विंशे । यूपे । कृष्णा. बभ्रुनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितॄणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः बिन्दुयुक्ताः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥ अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः पंचदशोक्ताः । तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः

विंशे। उपध्वस्ताः साविवाः विंशे॥ अथैकविंशे यूपे। वत्सतर्यः सारस्वत्यः एकविंशे। श्यामाःपौष्णाः एक॰। एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक॰। श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक॰। श्वेताः त्रयः सौर्या सूर्यदेवताः एक॰॥ एवं समाप्ताः यूपाः। इत्य श्वाद्याः सौर्यान्ताः

कृताऽसंवत्सराऽएताऽशुनासीरीयाः श्वेताव्वायव्याः श्वेताः सौर्याः॥ १८॥ व्वसन्तायकपिञ्जलान्॥ व्वसन्तायकपिञ्जलानालभतेग्ग्रीष्माय कलविङ्कान्न्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदेव्वर्तिकाहेमन्तायककराञ्छिशिरायव्विककरान्॥ २०॥ [१०] समुद्रायशिशुमारान्॥ समुद्रा

सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः॥ १९॥ वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादयः विश्वेषां देवानां पृषन्तइत्येव मन्तायूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशारण्यापशव आलभ्यन्ते॥ २०॥ त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते। त्रीन्मण्डूकान् भेकान् पर्जन्याय। त्रयाणां

मत्स्यानां मध्ये द्वौ मद्गुः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्गुः । त्रीन् कुलीपयान् सोमाय । जलजान् मित्राय । त्रीन् नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥ त्रीन् हंसान् तिस्रो बलाकाः वकपत्नीः वायवे । अथ चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः

यं मिथुनानालभते पर्जन्यायमण्डूकानद्भ्योमत्स्यान्मित्रायकुलीपयान्वरुणायनाक्रान् ॥ २१ ॥ सोमायहꣳसान् ॥ सोमायहꣳसानालभतेवायवेबलाका ऽइन्द्राग्निभ्याङ्क्रुञ्चान्मित्रायमद्गून्वरुणायचक्रवाकान् ॥ २२ ॥ अग्नयेकुटरून् ॥ अग्नयेकुटरूनालभतेवनस्पतिभ्य ऽउलूकानग्नीषोमाभ्याञ्चाषानश्विभ्यांम्मयूरा

इन्द्राग्निभ्याम् । त्रीन् मद्गून् जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥ त्रीन् कुटरून् कुक्कुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानाम् मध्ये एकमुलूकम् वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्च-

मेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ। त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्याम् त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतानिमत्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥ वयाणाम् लवानाम् लावकानाम् मध्ये द्वौ सोमाय। अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय। कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे। तिस्रो गोषादीः गवां मादयित्रीः पक्षिणः देवानां पत्नीभ्यः। तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः स्वसृकुलस्त्रियः।

न्मित्रावरुणाभ्याङ्कपोतान् ॥ २३ ॥ सोमायलवान् ॥ सोमायलवानालंभतेत्वष्ट्रेकौलीकान्गोषादीर्देवानाम्पत्नीभ्यःकुलीकादेवजामिभ्योऽग्नयेगृहपतयेपारुष्णान् ॥२४॥ अन्हेपारावतान् ॥ अन्हेपारावतानालंभतेरात्रैसीचापूरहोरात्रयोःसन्धिभ्योजतूर्मासेभ्यो

वोःपारुष्णसञ्ज्ञान्गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥ अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलरवानन्हे तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः रात्रै तिस्रो जतूः पावाख्याः अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः। त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः वयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय। अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ

मुपर्णांसं वरुणाय ॥ २५ ॥ भूम्यै भाखून्मूषकान् त्रीन् पाङ्क्तान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान् तद्वेदानेव दिवे त्रीन्नकुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे । अथ नवमे एकम् । त्रीन्बभ्रुकानवान्तरदि-

दाच्यौहान्त्संवत्सरायंमहुत॒ःसुपर्णान् ॥ २५ ॥ भूम्याऽआखून् ॥ भूम्याऽआखूनालंभतेन्तरिक्षायपाङ्क्तान्दिवेकशान्दिग्भ्योनकुलान्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥ वसुभ्यऽऋश्यान् ॥ वसुभ्यऽऋश्यानालंभतेरुद्रेभ्योरुरून्नादित्येभ्योन्न्यङ्कून्विश्वेभ्योदेवेभ्यः पृषतान्त्साध्येभ्यःकुलुङ्गान् ॥ २७ ॥ ईशानायपरस्वत॒ ॥ ईशा

गाभ्यः ॥ २६ ॥ त्रीनृश्यान् वसुभ्यः ऋष्याद्यो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुरून् । त्रीन्न्यङ्कूनादित्येभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे त्रीन् पृषतान्विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥ परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन्गौरान्मृगान्मित्राय त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे । अष्टे-

कादशोऽवकाशे त्रीन् गवयान्गोसदृशानारण्यपशून् बृहस्पतये त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥ प्रजा-
पतये पुरुषान्हस्तिनः त्रीन् । त्रीनृष्लुषीन्वनतुषहान्वाचे तमपेत्र द्वौ पृष्लुषौ एकादशे । अथ द्वादशे-

नायुपरंस्वतऽआलंभतेमित्रायंगौरान्वरुणायमहिषान्बृहस्पतयेग
वयाँस्त्वष्ट्रऽउष्ट्रान् ॥२८॥ प्रजापतयेपुरुषान् ॥ प्रजापतयेपुरुषान्ह
स्तिनऽआलंभतेव्वाचेप्लुषींश्चक्षुषेमशकाञ्छ्रोत्रायभृङ्गाः ॥ २९ ॥
शतम् १४०० प्रजापतयेच ॥ व्वायवेचगोमृगोव्वरुणायारण्योमेषोय
मायकृष्णोमनुष्यराजायमर्कटः शार्दूलायरोहिदृषभायगवयीक्षिप्र

ऽवकाशे एकं प्लुषिम् । चीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥
प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेषो वरुणाय । एकः कृष्णो मेषो
यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदृश्य. शार्दूलाय । एका गवयी ऋषभाय तदास्य

देवाय ॥ अथ त्रयो दशेऽवकाशे एका वर्तिका चित्रपृष्ठनाय देवाय ॥ एकः कृमिः कीटः नीलङ्गोः नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥३०॥ मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदेवतः । उलोमृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते वयोधाले ।

पृथेनायवर्तिकानीलङ्गोःक्रिमिः समुद्रायशिशुमारोहिमवतेहस्ती ॥ ३० ॥ [१०] मयुःप्प्राजापत्यः ॥ मयुःप्प्राजापत्यऽउलोहलिक्ष्णोवृपदंशस्तेधात्रेदिशाङ्कङ्गोधुङ्क्षाग्नेयोकलविङ्कोलोहिताहिःपुष्करसादस्तेत्वाष्ट्राव्वाचेक्रुञ्चः ॥ ३१ ॥ सोमायकुलुङ्गः ॥ सोमा

एकः काङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्नीदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसदो पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे॥ ३१ ॥ कुलुङ्गः कुरङ्गो

हरिण एकः सोमाय। आरण्यो वनजोऽजः छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूष-देवत्याः। क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य। एको गौरमृगः इन्द्रस्य। पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एवं ते त्रयोऽनुमत्ये। चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥ बलाका बकस्त्री सूर्दे-

यकुलङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

सौरी बलाका ॥ शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् * श्वाविद् भौमी शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुकः

वत्या। शार्गः पक्षिविशेषः। अथ पञ्चदशोऽनुवाकः सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सरस्वत्यै। श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या

* श्वविद्भौमी इत्यत्रत्याय चध्वरस्मिन्न भति सुमतीत्यादिसूत्रेण वकारे प्रताये कुत्स स्वरादीर्घविपातात उद्दीहृणी वाग्वपिरो चम्।

शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रक्षः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे। पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३॥ सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पार्जन्यश्च आतिः आडी वाहसः दर्विदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे। बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम्

कः पुरुषवाक् ॥ ३३ ॥ सुपर्णः पार्जन्यः ॥ सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥ पुरुषमृगश्चन्द्रमसः ॥ पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका * दार्वाघा

दृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः। अथ षोडशोऽवकाशो अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः। प्लवः जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये। कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥ पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः। गोधा कालका

* दार्वाघाटस्त इत्यत्र घातस्तदत्यवस्थाया त आघादनाडम्बरात्। घाघाशब्दात्परस्तकारः परश्मूर्द्धन्य मित्यनेन मूर्द्धन्य मापद्यते आडम्बरशब्दा त्परोनभवति इतार्थकेन तकारस्य टकारो भवति।

पक्षिविशेषः दार्वाघाटः स्वारसः ते वनस्पतीनाम् कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे। अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य। शल्यकः श्वावित् ह्रिये देव्यै ॥ ३५ ॥ एणी मृगी अह्नः आलभ्या। मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पा-

टस्ते॒ वन॒स्पती॑नाङ्कृक॒वाकुः॑ सावि॒त्रो ह॒ꣳसो वात॑स्य ना॒क्रो मक॑रः कु॒लीप॑य॒स्तेऽकू॑पारस्य ह्रि॒यै श॒ल्यकः॑ ॥ ३५ ॥ ए॒ण्यह्नो॑ म॒ण्डूको॑ मूषि॒का ति॑त्ति॒रिस्ते स॒र्पाणा॑ल्लोपा॒श आ॑श्वि॒नः कृष्णो॒ रात्र्या॑ ऋक्षो॑ ज॒तूः सु॑षि॒लीका॒ त इ॑तरज॒नाना॒ञ्जह॑का वैष्ण॒वी ॥ ३६ ॥ अ॒न्य॒

णाम्। लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः। कृष्णो मृगः रात्र्यै। ऋक्षः भल्लूकः जतूः सुषिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम्। जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥ अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः। अथा-

द्वादशोऽवकाश्ये। ऋश्यो मृगविशेषः मयूरः वर्हीं सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः। उद्र. जलचरः कर्कटसंज्ञः अपां पशुः। कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम। रोहित् ऋश्यः कुण्डृणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते तयोऽप्सरसाम्। असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

वापोर्द्धमासानाम् ॥ अन्यवापोर्द्धमासानामृश्योमयूरः सुपर्णास्तेगन्धर्वाणामपामुद्रोमासाङ्कश्यपोरोहित्कुण्डृणाचीगोलत्तिकातेप्सरसांमृत्यवेसितः ॥ ३७ ॥ वर्षाहृर्ऋतूनाम् ॥ वर्षाहृर्ऋतूनामाखुःकशोमान्थालस्तेपितृणाम्बलायाजगरोव्वसूनाङ्कपिञ्जलःकपोतऽउलूकःशशस्तेनिर्ऋत्यैव्वरुणायारण्योमेषः ॥ ३८ ॥ श्वित्रऽआदित्यानां

वर्षाहूः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम्। आखुः मूषकः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितॄणाम्। अथैकोनविंशी। अजगरो महासर्पः बलाय। कपिञ्जलो वसूनाम। कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै। आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥ श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम्। उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान्

तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां घृणिशब्दोदीर्घः वार्ध्रीनसो कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै। सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय। रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्वयिः पक्षिविशेषः। अथ विंशोऽनुवाकः। कुटरुः कुक्कुटः दात्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम्। पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥ खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः। एकः कृष्णः श्वासारमेयः द्वितीयः कर्णो

म्॥ प्रि॒व॒त्त्रऽआ॑दि॒त्याना॑मु॒ष्ट्रो घृणी॑वान्वार्ध्रीन॒सस्ते म॒त्या॑ऽअर॑ण्याय

य सृ॒म॒रो रुरू रौ॒द्रः क्वयिः॑ कुट॒रुर्दा॑त्यौ॒हस्ते वा॒जिना॒ङ्कामा॑य पि॒कः ॥३९॥

ख॒ड्गो वै॑श्वदे॒वः ॥ श्वा कृ॒ष्णः क॒र्णो ग॑र्द॒भस्त॒रक्षु॒स्ते रक्ष॑सा॒मिन्द्रा॑य सू

लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः। सूकरः इन्द्राय। सिंहो मारुतः मरुद्देवतः। कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै। एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मीति योज्यः। एवं षष्ठ्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव उक्ताः। अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविं-

गत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ट्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति। श्लोकश्च। षट्

कुरꣳसिꣳ होमाꣳ तꣳ क्लां कलासꣳ पिष्पं काशकुनिस्तेशं रुव्यायेविप्रश्व वेषा न्देवानाम्पृषुतꣳ ॥ ४० ॥ [४]

इतिश्रीवाजसनेयसंहितायांदीर्घपाठेचतुर्विंꣳशोऽध्यायः २४ ॥

शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि। अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति। तेष्वा-रण्याः सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोध्यायः २४ ॥

(१) शादंदद्भिः। इयमपि श्रुतिर्देवताश्वाङ्गयो श्चोदनांविदधाति। शादोदेवताविशेषः दन्ताश्वाङ्गम्। शादंदद्भिः प्रीणाति। देवताभोक्त्री द्वितीययानिर्दिश्यते। अश्वाङ्गम्भोग्यं तृतीययाकर्णविभक्त्या

* ॐ ॥ शादन्दद्भिः ॥ शादन्दद्भिरवकान्दन्तमूलैर्मृदम्बर्स्वैस्ते गान्दध्ठंष्ट्राभ्याध्ठंसरस्वत्याऽअग्रजिह्वञ्जिह्वायाऽउत्सादमवक्रन्देनतालुवाजध्ठंहनुभ्यामपऽआस्येनवृषणमाण्डाभ्यामादित्याँ श्मश्रुभिःपन्थानम्भ्रूभ्यान्द्यावापृथिवीवर्तोभ्यांविद्युतङ्कनीनका

निर्दिश्यते। एवंहिविभक्त्योः सामर्थ्यंभवति। युक्तश्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायैहोमः। याज्ञ्यश्रुतिः। आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतिर्जुहोतीति। दद्भिःशादाय-

(१) का० स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे गुल्पऽहुत्वादेवताश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतम् शादप्रभृतित्वागन्तेभ्यो विसुप्ताश्च परेभ्य इति। स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं शूले श्रपितं मांसं प्राजापत्योऽश्व इति वचनत्

* शादंदद्भिर्नवैकंकाहिरण्यगर्भंयतस्त्वानोदशमानोमित्रोयदश्वस्याष्टकौयत्ते पड्डिमानुकंद्वे पंचदशसप्तचत्वारिः ठं० शत्।

स्वाहा । दन्तमूलैरवकायस्वाहा इत्येवमप्रयोगा. । क्वचिच्चदेवता केवलाभवति । यथाशुक्लायस्वाहा कृष्णायस्वाहेति । क्वचिच्चान्यथाविभक्त्यानिर्देशो द्रव्यदेवतयोः । यथा अग्नेःपक्षति वायोर्निपक्षतिरिति । एवंद्रव्यदेवतमप्रसिद्धम् यत्रपार्श्वादिभ्यो वगन्तव्यमिति पृथिवींत्वचेति यावत् ॥ १ ॥ अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि । अध-

वभ्याथंशुक्लायस्वाहाकृष्णायस्वाहापार्श्यौं गिपक्षांयवास्यौंऽडुत्त

वौं वार्श्यांगिपक्षांगिपार्श्यां ऽडुत्तवं ॥ १ ॥ [१] व्वातंप्रा

गोनं ॥ व्वातंप्राणेनापानेननासिके ऽउपयाममधरेणोष्ठेनसद्

स्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्सं च देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति अनोर्दीर्घः अन् प्रकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या वाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्धा मस्तकेन निवेष्यन् देवं प्रीणामि । निश्चितं वध्यते निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्नुं देवं प्रीणामि ।

प्रजापतये हुत्वा पमुषे स्वाहेति प्रतिदेवत शादादित्वगन्तेभ्योदेवताभ्याङ्गभागो देवताभोऽश्वाङ्गभाव घृतं जुहुयात् अनादेशे एतव्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्भिरित्यादिपृथिवीं त्वचेत्यन्त. संहिताभागो ब्राह्मण नमन्त्राः ।

(१) शाददद्भिः। इयमपि श्रुतिर्देवताश्वाङ्गयो श्चोदनांविदधाति। शादोदेवताविशेषः दन्ताश्वाङ्गम्। शाददद्भिः प्रीणाति। देवताभोक्त्री द्वितीययानिर्दिश्यते। अश्वाङ्गभोग्यं तृतीययाकर्णविभक्त्या

* ॐ॥ शादन्दद्भिः॥ शादन्दद्भिरवकान्दन्तमूलैर्मृदम्बर्स्वैस्ते गान्दंष्ट्राभ्याᳬसरस्वत्याऽअग्रजिह्वञ्जिह्वाया ऽउत्सादमवक्रन्देनतालुव्वाजᳬ हनुभ्यामपऽआस्ये न्वृषणमाण्डाभ्यामादित्याँ श्मश्श्रुभिः पन्थानम्भ्रूभ्यान्द्यावापृथिवीव्वर्त्तोभ्यांव्विद्युतङ्कनीनका

निर्दिश्यते। एवंहिविभक्त्योः सामर्थ्यंभवति। युक्तश्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायैहोमः। आहचश्रुतिः। आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतिर्जुहोतीति। दद्भिःशादाय-

(१) का० स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे गुम्भ्यःप्रभृत्यादेवताश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतᳬ शादप्रभृतिलाग्नतेभ्यो विमुखाय परेभ्य इति। स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तर स्विष्टकृद्यागात् पूर्वं शूले अपित मास प्राजापत्योऽश्व इति वचनत्

* शाददद्भिर्नवैकैकाहिरण्यगर्भंयतस्त्रप्रानोदग्रमानोमित्रोयदश्वस्याष्टकौयत्ते पडिमानुकंद्वे पञ्चदशसप्तचत्वारि ठं० शत्।

स्वाहा । दन्तमूलैरवकायस्वाहा इत्येवमप्रयोगा. । क्वचिच्चदेवता केवलाभवति । यथाशुक्लायस्वाहा कृष्णायस्वाहेति । क्वचिच्चान्यथाविभक्त्यानिर्देशो द्रव्यदेवतयोः । यथा अग्नेःपचति वायोर्निपचतिमिति । एवंद्रव्यदेवतमप्रसिद्धम् यज्ञपार्श्वादिभ्यो वगन्तव्यमिति पृथिवीत्वचेति यावत् ॥ १ ॥ अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि । अध-

वभ्याᳪशुक्लायस्वाहाकृष्णायस्वाहापार्श्यौ णिपक्ष्माण्यवार्ष्याऽइक्ष वो वार्ष्याणिपक्ष्माणिपार्ष्याऽइक्षवः ॥ १ ॥ [१] व्वातम्प्राणेन ॥ व्वातम्प्राणेनापानेननासिकेऽउपयाममधरेणौष्ठेनसद्

सत्तेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति अनोर्दीर्घः अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या वाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेष्यन् देवं प्रीणामि । निश्चितं वध्यते निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्नुं देवं प्रीणामि ।

प्रजापतये त्वा प्रमुषे स्वाहेति प्रतिदेवत शादादित्वगन्तेभ्योदेवताभ्वाङ्गेभ्यो देवताभोऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शाद दद्भिरित्यादिपृथिवी त्वचेत्यन्त संहिताभागो ब्राह्मण नमन्त्रा. ।

(१) शादंदद्भिः। इयमपि श्रुतिर्देवताश्वाङ्गयो श्चोदनांविदधाति। शादोदेवताविशेषः दन्ताश्वाङ्गम्। शादंदद्भिः प्रीणाति । देवताभोक्त्री द्वितीययानिर्दिश्यते । अश्वाङ्गभोग्यं तृतीययाकर्णविभक्त्या

* ॐ ॥ शादंन्दद्भिः ॥ शादंन्दद्भिरवकान्दन्तमूलैर्मृदम्बर्स्वैस्ते गान्दर्ष्ठंष्ट्राभ्याᳬसरस्वत्याऽअग्रजिह्वञ्जिह्वायां ऽउत्सादमवक्रन्देनतालुवाजᳬ हनुभ्यामपऽआस्ये नवृषणमाण्डाभ्यामादित्याँ श्मश्रुभिः पन्थानम्भ्रूभ्यान्द्यावापृथिवीवर्तोभ्यांविद्युतङ्कनीनकाभ्याᳬ

निर्दिश्यते। एवंद्विविभक्त्योः सामर्थ्यंभवति। युताञ्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायैहोमः। आह्वयश्रुतिः। आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवता[illegible] आहुतिर्जुहोतीति। दद्भिःशादाय-

(१) का० स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शून्यᳬहुत्वादेवताश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतᳬ शादप्रभृतित्वागन्तेभ्यो विसुपाय परेभ्य इति। स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तर स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं शूले अपित मासं प्राजापत्योऽश्व इति वचनत्

* शादर्द्भिर्नवैकैकाहिरण्यगर्भंसतस्थानोदशमानोमिवोयदश्वस्याष्टकौयत्तेषडिमानुकद्वेपंचदशमतचत्वारि ठं० मत्।

शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । स्तूप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणाति ॥ २ ॥ केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य सस्वपा, तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् यद्वा विशरणगत्यादौ षद् वेगवत् कूर्दनं

तिॅश्रोण्भ्यानिर्ॠतिम्बिर्ज्जेंर्जल्येनश्रोण्भ्यास्ँ् श्रीशैःप्राणान्त्रेष्माणं

ॅस्तुपेन ॥ २ ॥ [१] मशकान्केशैः ॥ मशकान्केशैरिन्द्रँ स्व

पसाव्वहेनबृहस्पतिँशकुनिसादेनकूर्म्मान्छफैराक्रमणॅ स्थूराभ्या

मृक्षलाभिःकपिञ्जलाञ्जवञ्जङ्घाभ्यामध्वानम्बाहुभ्याञ्जाम्बीलेनारण्य

तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्लीबे खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानुध्वं-

मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः मस्तकमि-ष्यति गच्छति मस्तिष्कम् इष गतौ मस्तकमज्जेति चीरस्वामी तेन मस्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि। विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत। कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अवाश्रवाङ्गात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशष्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवम् प्रीणामि। श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि। कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि। शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्ययःशुष्को निर्मांसो

तरेणप्रकाशेनान्तरमनूकाशेनबाह्यन्निवेष्यम्मूर्द्धास्तनयित्नुन्निर्बा धेनाशनिम्मस्तिष्केणविद्युतङ्कनीनकाभ्याङ्कर्णाभ्याᳯ श्रोत्रᳯश्रो त्राभ्याङ्कर्णौतेदनीमधरकण्ठेनापःशुष्ककण्ठेनचित्तम्मन्याभिरदि

देशः तेनापो देवता. प्रीणामि। पश्चादग्रीवा शिरा मन्येति अमरः ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायांसमजनीतिक्यप् ग्रीवापश्चान्नाडीभिश्चित्तं प्रीणामि। शीर्ष्णा शिरसादितिं देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः शसादौ। नितरां जर्जरीभूतेनशिरोभागेन निर्ऋतिं देवं प्रीणामि। सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सङ्क्रोशानिगच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि

गर्द्धं कुर्वन्ति तेरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देव प्रीणाति ॥ २॥ केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य सस्वपाः तेन। शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् षद्लृ विशरणगत्यादौ घञ् वेगवत् कूर्दनं

तिं ग्रीवाभिर्निर्ऋतिं निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णा संक्रोशैः प्राणान्रेष्माणं स्तुपेन ॥ २ ॥ [१] मशकान्केशैः॥ मशकान्केशैरिन्द्रं स्वपसा वहेन बृहस्पतिं शकुनिसादेन कूर्माञ्छफैराक्रमणं स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलाञ्जवं जङ्घाभ्यामध्वानं बाहुभ्यां जाम्बीलेनारण्य

तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि। शफं क्लीबे खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम् स्थूराभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्व-

भागौ वाहू ताभ्यां अश्वानं देव प्रीणामि। जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारौ जानुमध्यभागौ जाम्बीरस्तेनारण्यं देव प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देव प्रीणामि। अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि। अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि। रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥ अत्र षष्ट्या

मुग्नेर्मतिरुग्गभ्यांम्पूषणंन्दोर्ब्भ्यामुश्श्विनावᳪसांब्भ्याᳪरुद्रᳪरोरा-ब्भ्याम् ॥ ३ ॥ [१] अग्नेः पंक्षतिर्व्वायोर्न्निपक्षतिरिन्द्रस्यतृतीया सोमस्यचतुर्त्थ्यदित्यैपञ्चमीन्द्राण्यैषष्ठीमुरुतांᳪसप्तमीबृहस्पतेरष्टु

देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः। अग्नेर्देवस्य पक्षतिरस्तु। पक्षः साध्यविरोधयोः बले कालेपतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि पक्षति शब्दे नोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरश्वस्य वङ्क्रय

इति श्रुतेः। तेषां क्रमेण देवता सम्बन्धं वक्ति। तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्थ्नां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निन् देवं प्रीणामि। वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायोर्देवस्यास्तु। एवमग्रेऽपि व्याख्येयम्। तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु। चतुर्थी पक्षतिः समस्य। अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे पञ्चमी

स्सूर्य्यस्यणोनवमीधातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशीव्वरुणस्यद्वादशीयमस्यत्र
योदशी ॥ ४ ॥ [१] इन्द्राग्न्योःपक्षतिःसरस्वत्यैनिपक्षतिर्म्मित्र
स्यतृतीयापाञ्चतुर्थीनिर्ऋत्यैपञ्चम्यग्नीषोमयोःषष्ठीसर्पाणा स

पक्षतिः अदित्याः। षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः। सप्तमी पक्षतिः मरुताम्। अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः। नवमी पक्षतिरर्यम्णो देवस्य। दशमी धातुर्देवस्य। एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य। त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥ अथ वामपार्श्वास्थ्नां देवानाह। प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वास्थि इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु। सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया

पञ्चतिः सरस्वत्याः । तृतीया पञ्चतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टु. । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पञ्चतिः यमसम्बधिनी चतुर्थी प्रथमार्थी ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्यो॰

ष्टमीव्विष्णोरष्टुमीपूष्णो नवमीत्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशीव्वरुणस्यद्वादशीयम्यै त्रयोदशीद्यावापृथिव्योर्दक्षिणम्पार्श्वंव्विश्वेषान्देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥ [१] मुरुताᳪस्कन्धाः ॥ मुरुताᳪस्कन्धाव्विश्वेषान्देवानांम्प्रथमाकीकसारुद्राणान्द्वितीयादित्यानान्तृतीयाव्वा

रस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥ अथाङ्गान्तराणां देवता आह विभक्तिव्यत्ययः स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । कीकसं कुल्यमस्थि चेत्यमरः कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि

कीकसानि पुच्छोपरिस्थास्थिपङ्क्तिर्विश्वेषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान् देवान् प्रीणामि। द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान् प्रीणामि। तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि। वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि। भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भासद्भ्यामग्नीषोमौ प्रीणामि। क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात् तृतीया कटिः श्रोणिः कुकुन्दमतोत्यमरः श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुञ्चौ देवौ

यो ऽ पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणꣳ स्थूराभ्याम्बलङ्कु

प्रीणामि। इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पती देवौ प्रीणामि। मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छतः ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अल्गौ वङ्क्षणौ ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि। स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि। कुष निष्कर्षे कुष्येते तौ कुष्टौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्तौ

ककुन्दरशब्दवाची ताभ्यां वलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥ वनति सम्भजति वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः स्त्रीत्वं छान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तया गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् । सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तै र्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि । विह्रुत आन्त्रैः अन्त्रं पुरीतदित्यमरः अमगतौ भजने शब्दे अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्त्रम् अन्त्रे भवा आन्त्राः अन्त्रसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विह्रु-

छांभ्याम् ॥ ६ ॥ [१] पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीन्त्स्थूलगुदया सर्पान्गुदाभिर्विह्रुत आन्त्रैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनं शेपेन प्र

तो देवान् प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः वसति मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिश्नं मेढ्रं मेहनशेपसी इति अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेपः सान्तोऽदन्तश्च । प्रजा रेतसा शुक्रं तेजो रेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि चेति अमरः रीङ् स्रवणे रियते

स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजादेवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पततिस्रंसते पित्तंधातुविशेषस्तेन चापान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान् देवान् प्रीणामि। कूश्मान् शकपिण्डैः । शको देशे नृपे विशि। विशि विष्ठायां शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥ पुनर्दैवे षष्ठी अंगे प्रथमा । क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि पाजसे

जाथंरेतंसाचापान्पित्तेनप्रदरान्पायुनाकूश्मान्छकपिण्डैः ॥ ७॥

[१] इन्द्रस्यक्रोडः ॥ इन्द्रस्यक्रोडोदित्यैपाजस्यन्दिशाञ्जत्रवोदि

बलाय ज्ञितं पाजस्यं बलकारमङ्गं तददित्याः देवतायाः। अंसकक्षयोः सन्धिर्जत्रु। जायत इति । पुंस्त्वमार्यम् तानि दिशां देवतानाम् । भसभर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिंगाग्रं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्दैवे द्वितीया अंगे तृतीया। हृदये उपशेते हृदयौपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान् प्रीणामि पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवम्प्रीणामि। उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि शरीरावयवादत्र । ग्रीवाधस्ताद्भागास्थित-

हृदयोभयपार्श्वस्थे अरिघनी मतस्ने ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक आदाने वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्का नान्तः पुंस्त्वयं स्त्रीत्वेके इति क्षीरस्वामी वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाम्रफलाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्नन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे सञ्चारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन् देवान् प्रीणामि हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्पुससंज्ञः प्लिह गतौ प्लेहते प्लीहा

रयैभुसञ्जीमूतान्न्हृदयौपशेनान्तरिंक्षम्पुरीततानभंऽउदर्य्यैणचक्र वाकौमतस्नाभ्यान्दिवंव्वृक्काभ्याङ्गिरीन्प्लाशिभिरुपलान्प्लीह्नाव ल्मीकान्क्लोमभिर्ग्लौभिर्गुल्मान्हिराभिः स्रवन्तीर्ह्रदान्कुक्षि

नान्तः तेनउपलान्देवान् प्रीणामि क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा वामे प्लीहापुप्पुसमित्येतिवैद्य इति स्कन्दस्वामी क्लोमागलनाडीति कर्कः तैर्वल्मीकान् देवान प्रीणामि ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान् देवान् प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्नग्राहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी

ताभ्यां क्रदान् देवान् प्रीणामि। उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि। भस्मनाग्नीत्येन वैश्वानरं देवं प्रीणामि॥ ८॥ नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि। रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे इति विश्वः रसेन वीर्येण धातु-विशेषेण याघृतं देवं प्रीणामि। यूषः क्वथितो रसः पद्दन्नित्यादिना यूषन्नादेशः यूष्णा पक्वान्नरसे-नापो देवताः प्रीणामि। विप्रुड्भिर्जलबिन्दुभिर्मरीचीर्देवाः प्रीणामि। ऊष्मास्तु निदाघोष्मणो-

ब्भ्यां॰ समुद्रमुदरेण वैश्वानरम्भस्मना ॥ ८॥ [१] विधृतिन्ना

ब्भ्या ॥ घृतꣳ रसेनापो यूष्णा मरीचीर्विप्रुड्भिर्नीहारमूष्मणा शीनं

ष्माः गप्यसष्प यपीति विश्वः ऊष्मणा शरीरगतेनौष्ण्येन नीहारं देवं प्रीणामि। वस्ते मांसमिति वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्या इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि। दूषीकाभिर्नेत्रमलैरङ्गादुनीर्देवताः प्रीणामि। असृज्यते सृज्यते इति वा असृक् रुधिरं पद्दन्न इत्यस-न्नादेशः अस्ना रक्षांसि प्रीणामि। अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि। रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोरिति विश्वः रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि।

त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि । स्वाहेति मन्त्रै राज्यं जुहोतीत्यर्थः । अत्र अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयाग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि आहुतिर्जुहुयात् अश्वमेधिकत्वात् । अवभृथे अप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति विक्लिधशुक्लस्य मूर्द्धनि जुहोति । (१) जुम्बकाय स्वाहा इति। वारु-

वसंयुाप्रुष्णुाऽअस्युंभिर्ह्रादुनीं पीकांभिरुस्नारुद्यांॐसिचित्राय

ङ्ग्रेनॆत्वचा गारुपेरांपृथिवीन्त्वचाजुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥ [१] हिर्

ण्युगुर्भः सम् ॥ हिरण्युगुर्भःसमवर्त्तुताग्रेभूतस्यंजातःपतिरेकंऽ

आसीत्॥सदांधारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मैदेवाय हुविषाविधेम॥१०॥

णीद्विपदा शुण्डिभ्यौदन्यदृष्टा । वरुणोवै जुम्बकइतिश्रुतिः एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशनी तदुक्तं हारीतेन जुम्बका नामगायत्री वेदे वाजसनेयके अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति ॥ ९ ॥ चतस्रः करेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वा-

(१) का॰ अवभृथेष्टान्तेऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य खलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्द्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति । अवभृथया गान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्द्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृद्गृहीत जुहुयात् कीदृशस्य पुंस जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलते खल्वाटस्य विक्लिधस्य दन्तुरस्य शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥

दीनां याज्यानुवाक्याः । द्वे व्याख्याते ॥ १० । ११ ॥ वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः प्रथमा द्वितीयार्थे सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् इमान्हिमवत्प्रभृत्यद्रीन्यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्बुधाः महित्वेति विभक्तेराकारः । रसा नदी रसतेः

यऽप्प्राणुतोनिमिषुतोमहित्वैकऽइद्राजाजगतोबभूव ॥ यऽईशेऽअस्यद्विपदश्चतुष्प्पदःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ११ ॥ यस्येमे ॥ हिमवन्तोमहित्वायस्यसमुद्रꣳरसयासहाहुः ॥ यस्येमाःप्प्रदिशोयस्यबाहूकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ १२ ॥ यऽआत्मदाः ॥ यऽआत्मदा

शब्दकर्मण इति निरु॰ यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्वमाहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्वं जगद्यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः

उपासकानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते तदुक्तम् यस्य ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु व इति । किञ्च यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः मृत्युः

दाबलदायस्यविश्वऽउपासतेप्रशिषंयस्यदेवाः॥ * यस्यछायामृतंयस्यमृत्युःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ १३ ॥ [४] आनः॥ आनोभद्राःक्रतवोयन्तुविश्वतोदब्धासोऽअपरीतासऽउद्भिदः ॥ देवानोय

संसारहेतुः तदुक्तम् ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीति श्वेताश्वतरोपनिषः ॥ १३ ॥ आनोभद्राः । वैश्वदेवानांपशूनां याज्यानुवाक्यादश । पञ्चाद्याः सप्तमीचजगत्यः त्रिष्टुभोन्याः । आयन्तुआगच्छन्तु नःअस्माकम भद्राःभन्दनीयाः स्तुत्याः ।

* अतुतुक नभवति यस्यातिडायसञ्ज्ञेतिन । एतेभ्य परस्य छसा तुकनभवति इति निषेधात् प्रा० अ० ४० सू० याज्ञवल्क्य तदुत्तरच्छाया यसोति मन्दात्परत. महाशब्दात्तथैवच । केपरेत्वति छायाश्चनतुकत्याजसनेयिके ॥

क्रतवःयज्ञाः संकल्पाःवा । विश्वतःसर्वतः अदब्धासः अनुपहिंसिताः । अपरीतासः अपरीतासः अपरिज्ञाताः केनचित् । उद्भिदः उद्भेतारोन्येषां यज्ञक्रतूनाम् कल्पानांवा । किञ्च देवाः नःअस्माकम् सदंसदा इच्छद्एवार्थे सदाकालएव । वृधे वर्द्धनाय असन् स्युःभूयासुः । कथंभूताः । अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः रक्षितारश्च दिवेदिवे अहन्यहनि तथाभूयादिति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥ देवानाम्भद्रा ।

थासदमिद्वृधेऽअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवे ॥१४॥ देवानांम्भद्रा ॥ सुमतिर्ऋजूयतान्देवाना ᳫं रातिरभिनोनिवर्त्तताम् ॥ देवाना ᳫं स ख्यमुपसेदिमाव्वयन्देवानऽआयुःप्प्रतिरन्तुजीवसे ॥ १५ ॥ तान्पू

देवानां भद्राभन्दनीया सुमति. कल्याणीमतिः । अभिनोनिवर्त्ततामित्यनुषङ्गः । अस्मान्प्रत्यभिमुखीभवतु कथंभूतानां देवानाम् । ऋजूयताम ऋजुगामिनाम् । यद्वा ऋजुकामिनाम् । ऋजुंप्रगुणम् यजमानंकर्तुम् येकामयन्ते तेतथोक्ताः । किञ्च । देवानां रातिःदानम् अभि नःअस्मान्प्रतिनिवर्त्तताम् । ततोलब्धदानाःसन्तः । देवानांसख्यंसखिभावम् । यजमानाःसन्तः

उपसेदिम प्राप्नुयाम वयम्। ततोदेवाः न.अस्माकं भक्तानामायुः प्रतिरन्तुप्रवर्द्धयन्तु। किम-र्थम् जीवसेचिरञ्जीवनाय ॥ १५ ॥ तान्पूर्व्वया। तान्देवान् पूर्वयाअक्लिमया स्वयंभुवा। निवि-दानि विच्छव्दोवाग्वचनः। ह्वमहे आह्वयामोवयम्। तान्कानित्यतआह। भगंमित्रम् अदितिम् दक्षम् अस्त्रिधम् अच्युतसङ्घाम् दक्षस्यैतद्विशेषणम्। अर्य्यमणम् वरुणम्सोमम् अश्विनौच।

व्वँया निविदा ह्वमहे व्वयम्भगम्मित्त्रमदितिन्दक्षमस्त्रिधम् ॥ अर्य्यमणँ व्वरुणँ सोममश्विना सरस्वतीनः सुभगामयस्करत् ॥१६॥ तन्नः॥ तन्नोव्वातोमयोभुव्वातुभेषजन्तन्माताप्पृथिवीतत्पिताद्यौः ॥ तद्ग्रा

यै.सहितासरस्वतीसुभगा न.अस्माकम् मयःसुखङ्करत् करोत्विति॥ १६ ॥ तन्नः। तत्भेषजं मयोभु-सुखस्य भावयितृ नःअस्माकम् वातःवातु। अनुगृह्णातु। तच्चभेषजं मातापृथिवी अनुगृह्णातु। तत्पिताद्यौः अनुगृह्णातु। तच्चग्रावाणः सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः मयोभुवः सुखस्यभा-वयितारः अनुगृह्णन्तु। तच्च हेअश्विनौ धिष्ण्याधारयितारौयुवं युवामपिशृणुतम् श्रुत्वाच

अनुगृह्णीतम् ॥ १७ ॥ तमीशानम् । तम् ईशानंरुद्रम् । कथंभूतम् जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्यपतिमिवपतिम् धियञ्जिन्वम् । धियाबुद्ध्या संकल्पमात्रेणजिन्वतिप्रीणाति इतिधियञ्जिन्वम् यद्वा धियाकर्मणा जिन्वतिप्रीणातीति धियञ्जिम् अवसेअवनायतर्प्पणाय । हूमहे आह्वयामः वयम् । किञ्च पूषा नःअस्माकम् वेदसान्धनानाम् असत्भूयात् वृधेवर्द्धनाय । रक्षिताच

वांगाऽसोमसुतोंमयोभुवस्तदंश्विनाशृणुतन्धिषण्यायुवम् ॥ १७ ॥ तमीशानम् ॥ तमीशानञ्जगतस्तस्थुषस्पतिंन्धियञ्जिन्वमवसेहूमहेव्वयम् ॥ पूषानोयथाव्वेदसामसद्वृधेरक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये ॥ १८ ॥ स्वस्तिनः ॥ स्वस्तिनऽइन्द्रोव्वृद्धश्रवाःस्वस्तिनःपूषा

वायुःपाता च । अदब्धः अनुपहिंसितश्चान्येन केनचित् । स्वस्तयेअविनाशाय । तथाहूमहेवय-मित्यनुषंगः ॥१८॥ स्वस्तिनः । स्वस्ति स्वस्त्ययनम् नःअस्माकम् इन्द्रःदधातु स्थापयतु । कथंभूतः । वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः महाशब्दोमहाकीर्तिर्वा । स्वस्तिनोस्माकं पूषादधातु । कथंभूतः । विश्व

वेदाःसर्वज्ञोवा। स्वस्तिनः तार्क्ष्योदधातु। कथंभूतः अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितासुः। स्वस्ति नःअस्माकं बृहस्पतिश्चदधातु ॥१९॥ पृषदश्वामरुतः। पृषन्तःशवला अश्वायेषां तेपृषदश्वाः। पृश्निमातरः। पृश्निर्द्यौमातायेषान्त एवमुच्यन्ते। शुभंयावानः शुभङ्कतुंञ्जना न्प्रतियेयान्ति तेशुभंयावानः। आतोमनिपक्वनिप् वनिपश्चेतिवनिप्। विदथेषु यज्ञेषु जग्मयःगमनशीलाः।

विश्ववेदाः ॥ स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥ पृषदश्वामरुतः ॥ पृषदश्वामरुतःपृश्निमातरःशुभंयावानोविदथेषुजग्मयः ॥ अग्निजिह्वामनवःसूरचक्षसो विश्वेनोदेवाऽअवसागमन्निह ॥ २०॥ भद्रङ्कर्णेभिःशृणुयामदेवाभ्

आद्दगमहनेतिकिः। यद्वत्वंभूतामरुतस्ते अवसाअन्नेन हविर्लक्षणेन आहूताः सन्तः आगमन्-आगच्छन्तु इहेत्यनुषङ्गः। येच अग्निजिह्वा अग्निजिह्वा अग्निमुखाहुतादाइत्यर्थः। मनवः चतुर्दशतेच अवसागमन्निह। येच सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विश्वदेवाः तेच नःअस्माकम् अवसागमन्निहयज्ञे ॥२०॥ भद्रकर्णेभिः। भद्रमनुकूलं कर्णेभिः कर्णाभ्यांशृणुयाम हेदेवाः।

भद्रम्पश्येम चक्षुभिः अक्षिभ्या हेयजत्राः यजनीयाः । किञ्च । स्थिरैरङ्गैः अशिथिलैः अङ्गैः ।
तुष्टुवांसः देवान्स्तुतवन्तः । तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिकाभिस्तनूभिः सहिताः व्यसेमहिव्यश्नुवा-
महि । देवैर्हितं देवैर्यत् स्थापितं मनुष्याणामायुः तत्व्यश्नुवामहि ॥ २१ ॥ शतमित् । शत-
मपिशरद.अन्ति अन्तिकेसमीपेभवथ हेदेवाः । आकल्पकालमित्यभिप्रायः । ऋषिभिरुदितमेतत्

द्रम्पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशे
महिदेवहितंयदायुः ॥ २१ ॥ शतमित् ॥ शतमिन्नुशरदोऽअन्ति
देवायत्रानश्चक्राजरसन्तनूनाम् ॥ पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमा

यत्रयस्मिन्शरदांशते न.अस्माकं यूयञ्चक्रतवन्तः जरसंजरान्तनूनाम जरानिमित्ताम् शक्ति-
मित्यभिप्राय.। किञ्च । पुत्रासोयत्रपितरोभवन्ति पुत्राअग्नयः यत्रशरदांशते । यजमानस्यपि-
तरो जनितारोभवन्ति । तदुक्तम् तद्वैप्रजापतिः प्रजाः सृजद्इत्युपक्रम्य । तस्माज्जनयित्वा-
बिभ्रतीति । यत्रपितरोभवन्ति एतदप्युक्तमेव । सयत्रस्रयते यत्रैनमग्नावभ्यादधाति तदेषोऽग्नेर-

धिजायते सएषपुत्रवः सन्पिताभवति। अथवापुत्रा एवपितॄणामौर्ध्वदेहिकं कुर्वाणाः पितरोयत्रमं पद्यन्ते तदपिशरदांशतमन्तिक एवेति। यतएवमतोब्रूमः मानोमध्यारीरिषता युर्गन्तोः। मारीरि-षत् माहिंसीष्ट नोस्माकं मध्यामध्ये अकालएवआयुः। गन्तोः गन्तृगमनशीलम्। उक्तास्च सन्नित्य सन्नि-त्यतमुग्रदण्डं मृत्युमनुष्यस्यविचक्षणस्य। वर्षासुसिक्ताश्चर्मवन्धाः सर्वेप्रपताः शिलीभवन्तीति ॥२२॥

नोमुध्यारीरिषतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरुन्तरिक्षमदितिर्माता सपिता सपुत्रः ॥ विश्वेदेवाऽअदितिःपञ्चजनाऽअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥ [१०] मानः ॥ मानोमित्रोव

सर्वात्मक त्वेनादितिं मंत्रदृक्स्तौति अदितिद्यौ अन्तरिक्षम् अदितिश्चमाता साचपिता साचपुत्रः सद्रतिछान्दसोलिङ्गव्यत्ययः विश्वेचदेवाः पंचजनाः मनुष्याश्चअदितिः किंबहुनोक्तेन अदितिरेव-जातंभूतम् अदितिरेवजनित्वजनिष्यमाणम् अथवानैवादितिरनेनोच्यते किम्पुनः एतान्येवद्यौः प्रभृतीनिमदानानिमहाभाध्ययुक्तानीति २३ मानः। अश्वस्तोमीयंजुहोति। द्वाविंशत्यृग्भिस्त्रिष्टु-

ग्भिः। तृतीयाषष्ठ्यौजगत्यौ। दीर्घतमाऋषिः। अश्वस्यस्तूयमानत्वात्तया तेनोच्यते सादेवतेतिन्यायेन अश्वोदेवता। तृतीयःपादःप्रथमंव्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। यत्वाजिनअश्वस्य। देवजातस्यदेवैर्जनितस्य। सूरादश्वंवसवोनिरतष्टइत्युक्तेतदभिप्रायम्। सप्तेःसरणस्य। प्रवक्ष्यामः उच्चारयामः। विदथे यज्ञेवीर्याणि चरित्राणि तत्मापरिख्यन मागर्हन्तु नः अस्माकंदेवाःस्तुत्याः नत्वश्वप्रभृतयस्तिर्यञ्च-

यन्नोऽअर्यमायुरिन्द्रऽऋभुक्षामरुतःपरिख्यन्॥ यद्वाजिनोदेवजातस्यसप्तेःप्रवक्ष्यामोविदथेवीर्याणि॥ २४॥ यन्निर्णिजा॥ यन्निर्णिजारेक्णसाप्रावृतस्यरातिङ्गृभीतांमुखतोनयन्ति॥ सुप्राङ्

इतिस्याञ्श्वी। अतोवृवोमिमापरिख्यन्निति। यद्यपिगर्होचिताः तथापिअश्वादिरूपेणदेवानामेवस्तुतत्वादित्याशयः। केते देवाः मित्रःवरुणः अर्यमाअयुर्वायुः वकारलोपेन। इन्द्रश्च ऋभुक्षामरुतश्च॥ २४॥ यन्निर्णिजा। यदानिर्णिजा निर्णजनेनोदकस्नानेन संस्कृतस्य आलम्भनकाले-यत्स्नापनमश्वस्यतदेतदुक्तम्। तथारेक्णसा रेक्णइतिधननामधनेनमणिकाद्येन प्रावृतस्यके-

सरपुच्छेषुपचितस्य अश्वस्य। सुवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु पत्न्यआनयन्ति तदभिप्रायमेतत्। रातिन्दानम् आजयसक्तुधानालाजालक्षणम् गृहीतांमुखतो नयन्ति। अश्वायरानिहुतशेषं प्रयच्छन्तीत्येतदभिप्रायम्। तत् तदा अश्वस्य सुप्राङ्सुष्ठुप्रगच्छन: अज:मेम्यत् मेम्यदिति-शब्दानुकरणम्। मेमेत्रूतिशब्दंकुर्वाणः। विश्वरूप: नानावर्ण. कृष्णग्रीवआग्नेयोरराटेपुरस्तादि-त्येतदभिप्रायमेतत्। किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रस्यपूष्णश्चप्रियंपाथः अन्नंपशुलक्षणम् अप्येति अभ्या-

जोमेम्यद्विश्वरूपऽइन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येतिपाथः॥ २५॥ एष च्छागः॥ पुरोऽअश्वेनवाजिनापूष्णोभागोनीयतेविश्वदेव्यः॥

गच्छति। यद्दिपठ्यते सौमापौष्णाः श्यामोनाभ्याम् तदेवान्यस्यांश्रुतौपठ्यते इन्द्रापौष्णाः श्या-मोनाभ्यामिति। तदयंमन्त्रोभिवदति। इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येतिपाथइति॥ २५॥ एष-च्छागः। एषआग्नेयश्छागः पुरः अग्रतोस्थितः नीयते अश्वेनवाजिनाव्यापकेनसहितः। पू-ष्णश्च पोषकस्याग्नेश्चभागोभजनीयः नीयतेअश्वैःसह। सोपिपर्यंग्यएव। विश्वदेव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभ्योदेवेभ्यः हितः अग्नेःसर्वदेवात्मकत्वात्सर्वदेवप्रियत्वम्। कस्मात् अभि प्रियम् अभि-

प्रेतं यत् । यत्पुरोडाशम् । पुरोडाशं कृतम् भवति । अश्वेनसहितम् । अश्वस्तस्मिन्कालेसंज्ञप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम् । त्वष्टाच एनमजम् । तदासौश्रवसाय शोभनान्नकरणाय जिन्वतिप्रीणाति । सहितस्याधिकारइति । २६ ॥ यद्धविष्यम् । यदाहविष्यम् ऋतुशः ऋ-तावृतौ स्वचारिणंदेवयानम् देवानाम् प्रापणीयम् देवयानमार्गगामिनम्वा आदित्यवदनिवारि-

अभिप्रियंयत्पुरोडाशमर्वतात्वष्टेदेनंसौश्रवसायजिन्वति।२६।

यद्धविष्यम् ॥ यद्धविष्यमृतुशोदेवयानन्त्रिर्मानुषाः पर्यश्वन्नयन्ति ॥ अत्रापूष्णःप्रथमोभागएतियज्ञन्देवेभ्यः प्रतिवेदय

तगतिंवा । त्रिःसंस्कृतम् । स्नापनंव्यंजनसुवर्णमणिकप्रवारैः मानुषःऋत्विग्यजमानाः परि-णयन्तिअश्वम् । अत्रतत्रेत्यर्थः । तस्मिन्कालेपूष्णः पोषकस्याग्नेः प्रथमोभागोजाख्यःएतियज्ञम् देवेभ्यःप्रतिवेदयन् अजः स्वकीयेनशब्देन । चरकश्रुतौपूष्णो ललाटइतिपठ्यते तदभिप्राय

मेतत् ॥ २७ ॥ होताध्वर्युः। होतातत्रशंसिता सुविप्रइति संबन्ध.। यस्मिन्यज्ञे होताविशंसिता। शस्त्राणामपिसाधु मेधावी साधुब्राह्मणोवा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे आवया: आभिमुख्येन वयतिकर्मणीत्यावया: अग्निमिन्ध: अग्निदीपक. ग्रावग्राभ:। ग्रावग्राह: सोमाभिषवायग्रावग्रहणशील. उतअपिशंसिता। तेनयज्ञेन साध्वलङ्कृतेन स्विष्टेन साधुइष्टेनच। वक्षणा:

न्नुज ॥ २७ ॥ होताध्वर्युः ॥ होताध्वर्युरावयाऽअग्निमिन्धो ग्रावग्राभऽउतशंस्तासुविप्रः ॥ तेनयज्ञेनस्वरङ्कृतेनस्विष्टेनव्वक्षणाऽआपृणध्वम् ॥ २८ ॥ यूपव्रस्काऽउत ॥ येयूपवाहाश्चषालं

नदी. देवानातुष्टिकरा:। पयोदधिपयसा पुरोडाशमासै:। आपृणध्वम् आपूरयध्वम् यज्ञपशून्दातव्यमित्यभिप्राय: ॥ २८ ॥ यूपव्रस्काउतयूपं येव्रश्चन्ति तएवमुच्यते। उतअपिच येयूपवाहा. यूपयेवहन्ति। चषालंयेअश्वयूपायतक्षति येजना. अश्ववन्धनयूपायचषालं यूपाग्रभागन्तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्तेछान्दसमेकवचनम् साधुसम्पादयन्ते। येचअर्वतेअश्वायपचनम्प-

च्यतेनेमेतिपचनकाष्टादिसम्भरन्ति । उतोअपिच तेपाञ्जनानां संबन्धिनी अभिगूर्तिः गुरीउ-द्यमने । आगूरणमभिगूर्त्तिः स्वकालेसर्वं करणीयमितिबुद्धिः इन्वतुव्याप्नोतु ॥ २९ ॥ उपप्र । उपप्रागात् उपैतुसुमत् स्वयमित्यर्थइतियास्कः । मेममअधायिनिहितम यत् मत् मननम् कितदितिचेत् । देवानाम्आशाः शंसनानि साधुसाध्वयं पशुरागच्छेदित्येवमादीने । उप-

त्येऽअंप्रश्नयूपायुतद्वंति ॥ येचार्व्वंतेपचनंᳪसुम्भरंन्त्युतोतेषामुभिगूंर्त्ति न्नैऽइन्न्वतु ॥ २९ ॥ उपप्र ॥ उपप्प्रागात्सुमन्न्मेंधायिमन्न्मंदेवा नामाशाऽउपंवीतपृंष्ठः ॥ अन्न्वेंनुंव्विप्प्राऽऋषंयोमदन्तिदेवानांम्पु ष्टेचंक्रमासुवन्धुंम् ॥ ३० ॥ यद्वाजिनं ॥ यद्वाजिनोदामंसन्दानुम

पागतः वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः । कामितपृष्ठोवा । अश्वपृष्ठंहिसर्वंएवारोढुंका-मयन्ति । यतएवमतोब्रवीमि । अन्वेनविप्राऋषयोमदन्ति । अनुमदन्तिअनुमोदन्ति एनमश्वं विप्राऋषयश्च । स्वयञ्च देवाना पुष्टेपोषणाय । चक्रमकृतवन्तः । सुवन्धुंशोभनवन्धनम् शोभनार्थं-वादना ॥ ३० ॥ यद्वाजिनः । वेजनवतः । दामग्रीवाबन्धनरज्जुः सन्दानंसम्यगवच्छेदकं पादब-

न्धनम् अर्वतः अश्वस्य। पड्वीशमनया शिरसिबद्धानियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य। यद्वाघ: पादपूरणे। अस्याश्वस्य प्रभृतमाहृतं निक्षिप्तम् आस्येमुखे तृणम् सर्वाणितानि तेतव हेयजमान। अपिदेवेषु अपिप्रजापतये अस्तु। सन्त्वितिप्राप्तेवचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥ यदश्वस्य। यत् अश्वस्य क्रविषः अश्वाङ्गभूतस्यक्रव्यस्यमांसस्य क्रव्यंविक्रान्ताज्जायतइतिनैरुक्ताः। अङ्गम्।

वितोया शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ॥ यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥ [८] यदश्वस्य ॥ क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ॥ यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥ यदूवध्यम् ॥ यदूवध्यमुदरस्यापवाति य

मक्षिकाआश अशितवती। यद्वा। स्वरौस्वधितौरिप्तमस्ति। यच्च स्वरौपश्वञ्जनकाले स्वधितौशासिच्छेदनकाले लिप्तंलग्नमस्ति। यच्च हस्तयोःशमितुः रिप्तम् यच्चनखेषुरिप्तम्। सर्वातातेअपिदेवेष्वस्त्वितिव्याख्यातम् ॥ ३२ ॥ यदूवध्यम् यत् ऊवध्यम् अजीर्णमपरिणतं आमाशयस्थम्

वध्यमुच्यते। उदरस्य अयुतंपृथग्भूतम् अपवातिगन्धायते। यश्च आमस्यपक्वस्यक्रविषः मांसस्यगन्धः अस्तिविद्यते। सुकृतातच्छमितारःकृण्वन्तु। तत्सर्वंशमितारः विशसनकर्तारः सुकृतानिसुसंस्कृतानिदोषरहितानि कुर्वन्तु। उतअपिच मेधंमेध्यं यज्ञार्हम्। शृतपाकं देवयोग्यपाकंपचतु अतिपक्वमीषत्पक्वञ्चमाकुर्वन्त्वित्यर्थः॥ ३२॥ यत्ते। शूलेसशेषश्रपणम् तदभिवदत्ययं

ऽआमस्यक्क्रविषोगन्धोऽअस्ति॥ सुकृतातच्छमितारःकृण्वन्तूतमेधंशृतपाकम्पचन्तु॥ ३२॥ यत्ते॥ यत्तेगात्रादग्निनापच्यमानादभिशूलन्निहतस्यावधावति॥ मातद्भूम्यामाश्रिषन्मातृणेषुदेवे

मन्त्रः। यत्तेतवगात्रादवयवात् अग्निनापच्यमानात् ऊष्मरूपं रसोवा अवधावति गच्छतितयानिहतस्य निशेषेणहतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलंशूलमभिलक्ष्यमांसादुत्कृष्टं धावतिगच्छति। माश्रिषत्माश्रिषत् तदङ्गभूम्याम् मातृणेषु। किंतु देवेभ्यः तत् उशद्भ्यः वशकान्ती

कामयमानेभ्यः रातन्दानम् अस्तु ॥३४॥ येवाजिनम्। येजनाः वाजिनमश्वंपरिपश्यन्तिपक्वंसन्तम्। येच एनमश्वम् आहुः। किमाहुः सुरभिरयमश्वः अतोनिर्हर किंचिदस्मभ्यं देहीति। इतिशब्दःप्रकारवचनः येच अर्वतोश्व स्यसंबधिनीं मांसभिक्षामुपासते कृतशिष्टमांसयाच्ञांकांक्षते।उतोतेषाम् अपिच तेषांसंबन्धि नीया अभिगूर्त्तिः मा नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु। यद्वाऽयमपरोयं मन्त्रो-

भ्यस्तदुभद्ध्योरातमस्तु ॥ ३४ ॥ येव्वाजिनम् ॥ येव्वाजिनम्परिपश्यन्तिपक्वंयऽईमाहुःसुरभिर्न्निर्हरेति ॥ येचार्व्वतोमाꣳसभिक्षामुपासतऽउतोतेषामभिगूर्तिर्न्नऽइन्न्वतु ॥ ३५ ॥ यन्नीक्षणम् ॥ यन्नीक्षणम्

व्याख्येयः। येदेवाः वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वम् कदाश्नोष्यतीति विलंबं दृष्ट्वा। येचसुरभि रयमश्वोतनिर्हरनिःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः। येचार्वतो मांसभिक्षामुपासतेन्निपते उतोतेषामभिगूर्त्तिर्न्नइन्वतु। वयन्तुदेवानामन्यभूताइत्यभिप्रायः ॥३५॥ यन्नीक्षणम्। यत्नीक्षणम् नितरामीक्षते ज्ञायते तव संबन्धिनोयां इतिवेनदध्यादिना तत् नीक्षणम्। मांस्पचन्याः मांसस्यपचियुद्धपजोरित्य

कारलोप: । उखाया: यानिचपात्राणि यूष्ण: वसाया: यूषशब्दस्ययूषन्नादेश: षष्ठ्येकवचने उपधालोपश्च । आसेचनानिआसिच्यतेयेष्वित्यासेचनानि । ऊष्मण्याऊष्मशब्दस्यधारणार्थेयत्-प्रत्यय: । यानिचऊष्मण्यानि । पिधाना । पिधानानिच चरूणांस्थालीनाम् । येच अंका: अंकोपलक्षका: । शरीरवचनोङ्कशब्द: । याश्चसूना: अश्वविशसनाधिकरणभूता: वेतसमय्य:

मांस्पचन्न्याऽउखायायापात्राणियूष्णऽआसेचनानि ॥ ऊष्मण्यापिधानाचरूणामङ्काःसूनाःपरिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥ मात्वा ॥ मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखाभ्राजन्त्यभिविक्तजघ्नि: ॥ इष्टं

तानिसर्वाणि । परिभूषन्ति । भूषअलङ्कारे । अलंकुर्वन्ति । परिरचन्तुतिवा । अश्वम् ॥ ३६ ॥ मात्वाग्नि: । मात्वा हेअश्व अग्नि:ध्वनयीत् । ध्वनि:शब्दकर्मा शब्दंकारयेत् कथंभूत: धूमगंधि: अल्पधूमावरण: मांसंहिपचन्नग्निर्दहन्नप्यल्पधूमावरणोभवति । तत्रदह्यमानंसमसिमाशब्दङ्करोत्यतएवमुच्यते । माच उखाभ्राजन्ती संदीपिता अत्यन्ताग्निसंयोगेन । अभिविक्त श्रोविजी-

भयचलनयोः अभिविनक्तु । अभिनष्टाविदीर्यतवा । उद्भावाद्वा मांसरसंतदिहोच्यते । जघ्रिः गन्ध-
ग्रहणशीलाउखा । नन्वचेतनोखा कथंगन्धञ्जिघ्रति । उच्यते । अधिष्ठात्र्योत्र देवताः सन्तीति पुर-
स्तात्प्रतिपादितम् तस्मात्पुनः स्मार्यते दृष्टयोगेनसङ्गतीकृतम् वीतंकामितम् अभिगूर्तम् अभ्यु-
द्यतम् वषट्कृतं चादानकाले । यद्वा दृष्टंप्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्त्तं येय-
जामह इत्यागूर्ण्यातमनषट्कृतं वषट्कारेणसंस्कृतम् । तन्तादृशम् देवाएवदेवासः प्रतिगृ-

वीतमभिगूर्तं व्वषट्कृतन्तन्देवासऽप्प्रतिगृब्भ्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥
निक्क्रमणन्निषदनम् ॥ निक्क्रमणन्निषदनंव्विवर्तनंयच्चपड्वीशमर्व्वतः॥

भ्णन्तिप्रतिगृह्णन्ति अश्वम् ॥ ३७॥ निक्रमणंनिषदनम् । निक्रमणंगमनम् वसतिस्थानात् ।
निषदनं तत्रैवस्थितिः । विवर्तनंभ्रमणम् । यान्येतानि चेष्टितानि । यच्चपड्वीशम् । पादे-
प्रविशतीति पड्वीशम्पादबन्धनमुच्यते । अर्वतःअश्वस्य यच्च पपौ पीतवानुदकम् । यच्चघासिं
यवसंजघास । घस्लृअदने भक्षितवान् । सर्वाणितानि निक्रमणादीनि तेतव हेअश्व अपि-

देवेषु अपिप्रजापतये अस्तुसन्तु तान्यपि निरर्थकानिमाभूवन्नित्याशयः ॥ ३८ ॥ यदश्वाय । यत् अश्वाय संन्नह्यमानाय वासःउपस्तृणन्ति । सर्वतश्चाच्छादयन्ति । यच्च अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं वासउपस्तृणन्ति । यानिच हिरण्यानिउपस्तृणन्ति अस्मैअश्वाय । यच्च संदा-

यच्चंप॒पीयच्चंघा॒सिज॒घास॒सर्व्वा॑ता॒तेऽअपि॑दे॒वेष्व॑स्तु ॥ ३८ ॥ यद॒श्वा॑य॒॥यद॒श्वा॑य॒ व्वास॑ऽउपस्तृ॒णन्त्य॑धीवा॒संय्याहिर॑ण्यान्यस्मै ॥ स॒न्दान॒मर्व्व॑न्तम्पड्वी॑शम्प्रि॒याद॒वेष्वाया॑मयन्ति ॥ ३९ ॥ [८] यत्ते॑ ॥ सा॒दे मह॑सा॒शूक॑तस्य * पाष्ण्र्या॑वा॒कश॑यावा तु॒तोद॑ ॥ स्रु॒चेव॒ताहुविषो॑

नंसन्दीयतेनेनेतिसंदानं शिरोबंधनम् अर्वन्तम् अर्वतेइतिविभक्तिव्यत्ययः अश्वायेतिसमानाधिकरणत्वात् । यच्च पड्वीशम्पादबंधः एतानिप्रियाणिदेवेषु आयमयन्तिगमयन्ति ॥ ३९ ॥ यत्ते सादे । हेअश्व यत् तेतव सादे । सीदन्त्यश्ववारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठम् तस्मिन्सादे

* पाष्ण्र्यां त्वत परतुंफण कारोभ्यामिति सूत्रेण षकारस्य द्वित्वंनभवति कुत. अप्मान्तस्याभ्ययस्तर्ग. ॥ एतेभ्य. परमर्गो द्विवाञ्चत् । तेनरेफूपकारोदोणकारावित सिद्धम् प्रा० अ० ४ । सू० १०२ ।

अवस्थितोश्ववरः। महसामहत्वेनान्वितःसन् कथंभूतस्य शुक्रतस्य शब्दानुकरणमेतत् शुत्कारंकुर्वतः अनन्तरम् पाष्णोविक्षणयावातुतोद। तुदव्यथने। तुदतिव्यथयति स्रुचाइव तातानि यथास्रुचाहविपः हविरितिविभक्तिव्यत्ययः अध्वरेषु यज्ञेषु जुह्वति एवंसर्वाणि तेतव ब्रह्मणाब्रह्मलक्षणेनसूदयामिक्षारयामि आहुतित्वेनकल्पयामीत्यर्थः॥ ४०॥ चतुस्त्रिंशत्। चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रयः। वाजिनः वेजनवतोश्वस्यदेवबन्धोः देवानांप्रियस्य। देवाबन्धवोस्येतिवा भावीदेवव-

ऽअङ्क्रेपुसर्व्वातातेब्रह्मणासूदयामि॥ ४०॥ चतुस्त्रिꣳशद्वाजिनः॥ चतुस्त्रिꣳशद्वाजिनोदेवबन्धोर्व्वङ्क्रीरश्वस्यस्वधितिःसमेति॥ अच्छिद्रागात्रावयुनाकृणोतपरुष्परुरनुघुष्याविशस्त॥ ४१॥ एकु

न्धुः। देवोस्यसौभविष्यति एवंभूतस्याश्वस्य वंक्रीःवंक्रयः उभयपार्श्वस्थास्थीनिस्वधितिः छेदनसाधनोसिः समेतिएकमसत्वासङ्गच्छति यतः अतोब्रवीमि। अच्छिद्रागात्रा अच्छिद्राणि अनवखण्डितानि गात्राणि वयुनाप्रज्ञानेन कृणोताकुरुत हेशमितारः। किञ्च परुःपरुः पर्वपर्व हृदयाद्यंगम् अनुघुष्यइदमिदमितिसंगन्धाविशस्त विसनङ्कुरुत उत्तराद्धंस्यैवमन्तरूपसंबन्धः॥ ४१॥

एकस्त्वष्टुः । एकः । अश्वस्यविशस्ताविशसितासंवत्सरः । तदुक्तम् संवत्सरस्यतेजसेति त्वष्टुः आदित्यादुत्पन्नस्याश्वस्य तदुक्तम् सूरादश्वंवसवोनिरतष्टदिति । द्वायन्तारा । द्वौनियन्तारौ अहोरात्रौद्यावापृथिव्यौवाभवतः । तथऋतुः द्वितीयोमासानांनियन्तेतिशेषः । एवमश्वस्यविशसितॄन् उक्त्वा अथेदानींस्वकीयंकर्माध्वर्युराह । यातेयानि तव हेअश्व गात्राणामङ्गानाम् ऋतुथा

स्त्वष्टुः ॥ एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ताद्वायन्तारांभवतस्तथऽऋतुः ॥
यातेगात्त्राणामृतुथाकृणोमिताताापिण्डानाम्प्रजुहोम्म्यग्नौ ॥ ४२ ॥
मात्त्वातपत्प्रियऽआत्त्मापियन्तम्मास्वधितिस्तन्वऽआतिष्ठिपत्ते ॥

ऋतावृतौ कालेकालेवंधनानि कृणोमि करोमि । तातातानितानि पिण्डानांमांसपिण्डानां मध्येप्रजुहोमि प्रज्ञानानुरोधेनजुहोमि । अग्नौ ॥ ४२ ॥ मात्वातपत् । मात्वान्तपत् । त्वाशब्देनात्रविज्ञानात्मोच्यते सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रियआत्माप्राणउक्तः । सहिश्रुतौ प्रिमित्येतदुपासीतेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम् देवलोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् । माचस्वधितिः शस्त्रन्तन्वःशरीरस्य

अतिष्ठिपत् अस्थापयत् एकादशमन्त्रदानभूतम् तेतव। माच तेतव गृध्नुः मांसग्रहणेगर्द्धालु लुब्धः। अविशस्ताविशसने अकुशलः। अतिहायअतिक्रम्य। छिद्राछिद्राणिगात्राणि असिना-मिथूकः मिथ्याअकार्षीत् ॥ ४३ ॥ नवे। नवाउएतदिति व्याख्यातम्। अन्यच्च हरीन्द्राश्वौ तेतव। युंजायोजनार्हौ वोडारौ प्रतिधुरौअभूताम् पृषतीच मरुतांसंबन्धिनावश्वौ प्रतिधुराव-

माते गृध्नुरविशस्ता * ऽतिहायच्छिद्रा गात्राण्यसिना मिथूकः ॥४३॥ न वै ॥ न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवा २ ॥ इदेषि पथिभिः सुगेभिः ॥ हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ ४४ ॥

भूताम्। तदुक्तम् अध्वरयाने युंजन्त्यश्वकास्याहरीइति। एभिर्दिव्यैस्त्वंसमानं लोकंसंज्ञात-इत्यभिप्रायः। एनमुपश्रुत्य स्वयमेव उपास्थात् उपस्थितः वाजीधुरिरासभस्य अश्विसंबन्धिनः। रासभानश्विन.रित्यादिष्टं प्रयोजनम ॥ ४४ ॥ इदानींयाचञा। सुगव्यन्नः। शोभनगव्यं नोऽस्माकं

* अतिहायेत्यत्रापितुम् न भवति यस्यातिहाये ल्यायुक्तत्वात्।

वाजीकृणोतुकरोतु। स्वश्व्यंशोभनाश्वञ्चकरोतु। पुंसःपुत्रान्करोतु। इहितरः पुत्राश्चपुत्रशब्दे-नोच्यन्ते इत्यतोविशेषणंपुंसइति। उतअपिच विश्वापुषम् सर्वस्यपोषकंरयिंधनङ्करोतु। किञ्च अनागाः अनपराधम् त्वञ्च। नोस्माकम् अदितिर्देवमाताच करोतु। नैघंटुकोवाअदितिशब्दः। अनागास्त्वंनः अदितिःअदीनोश्वःकरोतु। किञ्च। चचंनोस्माकं वनताम्। करोत्यर्थेवनतिः।

सुगव्यंन्नः॥ सुगव्यंन्नोवाजीस्वश्व्यम्पुꣳसः पुत्राꣳ॥ उतविश्वापुषꣳरयिम्॥ अनागास्त्वन्नोऽअदितिः कृणोतुक्षत्रन्नोऽअश्वोवनताꣳहविष्मान्॥ ४५॥ [६] इमानु॥ कम्भुवनासीषधामेन्द्रश्चविश्वेचदेवाः॥ आदित्यैरिन्द्रःसगणोमरुद्भिरस्मभ्यम्भेषजा

करोतु। हविष्मान्। अश्वः। सर्वेअश्वावयवाः हवींषि॥ ४५॥ इमानु। षड्द्विपदाः विराजः तिस्रोवैश्वदेव्यः। तिस्रआग्नेय्यः। द्विपदाउत्तमा जुहोतीतिश्रुतिः। नुकमितिनिपाता वनर्थकौ इमानिभुवनानि भूतजातानि। सीषधाम साधयाम वयम्। ततोनन्तरम् इन्द्रःऐश्वर्य-

वान् विश्वेच देवाः आदित्यैः सहितः इन्द्रःसगणः मरुद्भिश्च सहितः अस्मभ्यमस्माकं भेष-

कंरत् ॥ युज्ञञ्चंनस्तुन्वञ्च्चप्रजाञ्चांदित्त्यैरिन्द्रंः सुहसीषधाति ॥४६॥ अग्ग्नेत्त्व ॥ न्नोऽअन्त्तंमऽउतत्त्राताशिवोभंवाव्वरूथ्थ्यंः ॥ व्वसुंरग्निर्व्वसुंश्श्रवाऽअच्छांनक्षिद्युमत्तंमंᳫ्रयिन्दाः ॥ तन्त्वांशोचिष्ट्टदीदिवः सुम्नायंनूनमींमहेसखिंब्भ्यः ॥ ४७ ॥ [२]

इतिसंहितायामपञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ [१५]

जानिभेषजानि करत्करोत् । किञ्च यज्ञञ्च नोस्माकं तन्वञ्च शरीरञ्च आदित्यैः सह इन्द्रः सीषधातिसाधयतु वश्यंकरोतु ॥ ४६ ॥ अग्नेत्वन्नइति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशतितमोध्यायः ॥ २५ ॥

इषेत्वेतिप्रारभ्य दर्शपौर्णमासाग्निहोत्र पशु चातुर्मास्या ऽग्निष्टोम वाजपेय राजसूया ग्निसौत्रामण्य श्वमेध संबद्धामन्त्रा व्याख्याताः । नामाख्यातोपसर्ग निपातजनिता वाक्यार्थाश्च । अथेदानीं खिलान्यनुक्रमिष्यामः । अग्निष्टोमा ग्निसौत्रामण्य श्वमेध पुरुषमेध सर्वमेध पितृमेध प्रवर्ग्योपनिपत् संनद्धामन्त्राव्याख्येयाः तद्वोच्यन्ते । अत्रच येऽत्र संबद्धाम-

* अग्निश्च ॥ पृथिवीचुसन्नंतेतेमेसन्नंमतामुदोवायुश्चान्तरिक्षञ्चसन्नंतेतेमेसन्नंमतामदऽआदित्यश्चुद्यौश्चुसन्नंतेतेमेसन्न

न्त्रा स्तेषां तदेवार्षम्। असंबद्धानान्तु आदित्यएव। आदित्यानीमानि यजूꣳषीतिवाऽआहुरितिश्रुतेः। याज्ञवल्क्योवा यज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इतिश्रुतेः। अविनियुक्तानां मन्त्राणां लैङ्गिको विनियोगः तद्यथा अग्निश्च पृथिवीचेति सप्तसन्नतिमन्त्राः। लिङ्गंनाम प्रकाशन सामर्थ्यमुच्यते। योहि यमर्थंवदितुं समर्थः सतत्र श्रुत्याविनियुज्यते। अग्निश्च पृथिवीचसन्नते। सन्न-

(१) इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपोर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थान पशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याता । इदानीं खिलान्युच्यन्ते

* अग्निश्चपदयोर्ध्यात एकादशद्वीर्पाङ्कुठं०धाति ॥

मनंसन्नतिः प्रह्वीभावः। आनुकूल्येनप्रवृत्तिः । अग्निश्च पृथिवीच संभोगार्थमंनते यस्मादतो-
ब्रवीमि तेअग्निपृथ्वी मेमम सन्नमताम । अत्र णिचोलोपश्छान्दसः । सन्नमयितां वशवर्त्ति-
नङ्कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादेर्विशेषनामोपलक्षणम् द्वितीयान्तं चोपलक्षयतिकसंभावात् ।
एवमुत्तरेष्वपियोजनम् । वायुश्चान्तरिक्षञ्च आदित्यश्च द्यौश्च आपश्चवरुणश्च । सप्तस ठं० सदः ।
परमात्मोच्यते । यस्यतव सप्तसंसदः सप्तसंसदानि प्रकृतानीत्येवम् अग्निपृथिवीवायवन्तरि-

मतामदऽआपश्चवरुणश्चसन्नंतेमेसन्नंमतामदः ॥ सप्तसꣳस
दोऽअष्टमीभूतसाधनी ॥ सकामाꣳ२ ॥ ऽअध्वनस्कुरुसञ्ज्ञानमस्तु

चादित्यद्युलोकाम्बुवरुणा न्तानि । यस्यच तव अष्टमीवभूव भूतानांसाधनीपृथवी । नहि पृथि-
वीमन्तरेण भूतानामु त्पत्तिरस्ति । तत्त्वं प्रार्थ्यसे । सकामान् अध्वनः कुरु सकामान्मा-
र्गान् अस्माकंकुरु । यदाहि तैर्लभ्यते तदा सकामामार्गाः स्युः । संज्ञानञ्च सङ्गतञ्ज्ञानम्
अस्तु मेमम अमुना । विशेषनामाभिप्रायमेतत् । विज्ञानात्मावोच्यते । यस्य तव सप्तसं-
सदः । मनश्च बुद्धिश्च पञ्चबुद्धीन्द्रियाणिच । अष्टमीच वाक्भूतसाधनी भूतप्रज्ञप्तिकारी ।

तन्त्वांविवीमि । सकामान् अध्वन.कुरु अस्माकम् सज्जानंच। अस्तु। मेमम अमुना॥ १॥ यथेमाम् । यथा इमांवाचं कल्याणीम् अनुदेजिनीम् दीयतांभुज्यतामित्येव मादिकाम्। आवदानि। जनेभ्योर्थाय। केतेजना इत्यतआह। ब्रह्मराजन्याभ्याम् ब्राह्मणाय राजन्यायच शूद्रायच अर्यायच अर्योवैश्यः। स्वायचात्मीयायच। अरणः अपगतोदकःपरइत्यर्थः। आवदानीति

मेमुना ॥ १ ॥ यथेमाम्॥यथेमांवाचंकल्याणीमावदानिजनेभ्यः ॥

ब्रह्मराजन्याभ्यांशूद्रायचार्यायचस्वायचारणायच ॥ प्रियोदे

वानान्दक्षिणायैदातुरिहभूयासमयम्मेकामः समृध्यतामुपमादोन

सर्वत्रसंबध्यते ॥ प्रियोदेवानाम्। अवसानरहितानुष्टुप्। यथेमांवाचमिति यथाशब्दयोगात्तथा-शब्दोत्राध्याहर्त्तव्य.। तथातेनप्रकारेणप्रियोदेवानां भूयासम्। दक्षिणायै दक्षिणायादातुश्च इहास्मिन्नेवकाले प्रियोभूयासम् अयमितिकामनामग्रहणम्। तद्यथाअयंग्रामलाभकामः अस्मे मेसमृध्यताम्। किंचउपमाअदः नमतु। अदइतियःकामइष्यतेसउच्यते। तद्यथाउपनमतु

सांप्रतिदेवदत्तः॥ २॥ वृहस्पतेअति वृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभावृहस्पतिदेवतया ग्रहोगृह्यते गृत्समदस्यार्षम् वृहस्पतेवां। हे वृहस्पते। अतिशयेन यत्द्रविणंधनम्। अर्यं ईश्वरः अर्यश्च्वःस्वामिन्यन्तोदात्त वैश्येआद्युदात्तः। अर्हात्पूजयेत्। यच्चद्युमद्विभाति। द्युमत्द्युतिमत् विभातिभासते। क्रतुमज्जनेषु। यच्च क्रतुमत्यज्ञवत् जनेषु विभातीत्यनुवर्त्तते यत्दीदयत्

मतु॥ २॥ वृहस्पतेऽअति॥ वृहस्पतेऽअतियदर्योऽअर्हाद्युमद्विभातिक्रतुमज्जनेषु॥ यद्दीदयच्छवसऽऋतप्रजाततदस्मासुद्रविणन्धेहिचित्रम्॥ उपयामगृहीतोसिवृहस्पतयेत्त्वैषतेयोनिर्वृहस्प

शवसा यच्चदीप्यते शवसावलेन। रचितारोपि यस्यसन्तीत्यभिप्रायः। हेऋतप्रजात ऋतात्सत्यादग्निनाशिनः प्रजायतइतिऋतप्रजातः तत्सवुद्धौहेऋतप्रजात तत्द्रविणम् अस्मासु धेहिस्थापयंचित्रं नानारूपम्। उपयामगृहीतोसिवृहस्पतयेत्वा। एषतेयोनिर्वृहस्पतयेत्वा। स्थापन-

मंवः ॥ ३ ॥ इन्द्रगोमन्। द्वाभ्यांगायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमते ग्रहोगृह्यतेगोसवे। आदित्यस्यार्षं याज्ञवल्क्यस्यवा। हे इन्द्रगोमन्। गोभिःसंयुक्त। स्तुतिभिर्वा। इहयज्ञे आयाहिआगच्छ एत्य चपिवसोमम हे शतक्रतो बहुकर्मन् कथंभूतं सोमम विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् दोअवखण्डने। अस्यशतरिपिद्यन्तः तैः विद्यद्भिः विशेषेणावखण्डयद्भिः ग्रावभिः सुतमभिषुतं सोमम् ॥ उप-

तयेत्वा ॥ ३ ॥ इन्द्रगोमन् ॥ इन्द्रगोमन्निहायाहि * पिबासोमं᳚ शत क्रतो ॥ विद्यद्भिर्ग्रावभिःसुतम् ॥ उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वागो मतऽएषतेयोनिरिन्द्रायत्वागोमते ॥ ४ ॥ इन्द्रायाहि ॥ इन्द्रायाहि

यामगृहीतोसीन्द्रायत्वागोमतेगृह्णामि। एषतेयोनिरिन्द्रायत्वा गोमतेसादयामि ॥ ४ ॥ इन्द्रा-याहि। हेइन्द्रआगच्छ हेवृत्रहन्। वृत्रसाहंतः एत्यचसोमम्पिब हेशतक्रतो बहुकर्मन्। कथंभूतंसोमम्। गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः। गव्याशंयुतैर्वा अंशुवचनोवा गोशब्दः ॥ ग्रावभिः

* पिबासोमम्पि वामुतम्यस्यामयोभुवोनू रणेयमोऽवेतिदण्डकमूर्वेषपिबासोममित्तायदोर्घनिपात्यते प्रा॰ अ॰ २। सू॰ १२८।

सुतमभिपुतम् उपयामेतिव्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ऋतावानम् । तिस्रोवैश्वानरीया पुरोरुच: गायत्रीत्रिष्टुप्गायत्र्यः । अधस्तनएवऋषि: । ऋतावानं सत्यंव्रतं यज्ञवन्तमुदकवन्तंवा वैश्वानरम् ऋतस्यवा । उदकस्ययज्ञस्यसत्यस्यवा ज्योतिषश्चपतिम् । अथवा ऋतस्यसर्वगतस्य-

वृत्रहन्निपबासोमंशतक्रतो ॥ गोमंद्भिर्ग्रावंभिःसुतम् ॥ उपयामगृहीतोसीन्द्रांयत्त्वागोमंतऽएषतेयोनिरिन्द्रांयत्त्वागोमंते ॥ ५ ॥ ऋतावांनंव्वैश्वानरम्॥ * ऋतावांनंव्वैश्वानरमृतस्यज्ज्योतिषस्पतिम् ॥ अजंस्रङ्घर्म्ममीमहे ॥ उपयामगृहीतोसिव्वैश्वानरायंत्त्वैषतेयोनिर्व्वैश्वानरायंत्त्वा ॥ ६ ॥ व्वैश्वानरस्यंसुमतौ ॥ स्यामराजाहि

ज्योतिष: पति मधिपतिम् । अजस्रमअनुपक्षीणंधर्मम् अजरगांदीप्तंवाईमहेयाचामहे । यज्ञसमाप्तिमितिशेष: सामर्थ्यात् । उपयामेतिव्याख्यातम् ॥ ६ ॥ वैश्वानरस्यसुमतौ ।

* ऋतावान मित्यत्रभरद्वर मिम मतिसुमत्तोत्तादि सूत्रेण वकारेपरे ऋतेतयकार स्यदोर्घोवि धीयते प्रा० अ० सू० ९८ ॥

द्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्यायते। यः वैश्वानरः राजादीप्तः हिकमिति निपातसमाहारेणार्थः। यश्चवैश्वानरः भुवनानांभूतजातानामभिश्रीः अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात्। यश्च इतो जातः इतोऽरणितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदंसर्वमिदं विचष्टे अभिविपश्यति। यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण। यश्चवैश्वानरः यततेस्पर्द्धते।सूर्येणसहस्वकीयदीप्त्या तस्यवैश्वा-

कुम्भुवंनानामभिश्श्रीः। इतोजातोव्विश्श्वमिदंव्विचंष्टेव्वैश्श्वानु रोयंततेसूर्य्यंण॥ उपयामगृंहीतोसिव्वैश्श्वानुरायंत्वैषतेयोनिर्व्वै श्श्वानुरायंत्वा॥ ७॥ व्वैश्श्वानुरोनं ॥ व्वैश्श्वानुरोनंऽऊतयऽआ

नरस्यसुमतौ कल्याणमतौ वयंस्यामेतिप्रार्थना। उपयामेतिसमंजसम्॥ ७॥ वैश्वान- रोनः वैश्वानरोऽग्निः नोस्मानूतये अवनायपालनाय आप्रयातु आगच्छतु परावतःदूरात्। योऽपिदूरादागच्छेत्। आगच्छेदप्यसौसमीपादित्यभिप्रायः। केनआप्रयातु। उक्थेनस्तोमेन। वाह- सावाहनभूतेन। अन्यत्रापिस्तोमोवाहनइत्युच्यते। वाहिष्ठोवाहनास्तोमइति। उपयामेतिसमान

म ॥ ८॥ आग्निऋर्षिः । आग्नेयीगायत्रीपुरोरुक । ऋषिरुक्तः । यःअग्निः ऋषिः दृष्टामन्त्राणाम् पवमानः । द्रुतश्चेतयगच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्योहितः । चत्वारोवर्णानिषादपञ्चमाः पञ्चजनाः । ते षांयियज्ञेधिकारोस्ति । पुरोहितः । पुरएनन्दधाति यज्ञं कुर्वाणाः । तमृईमहेयाचामहे । महागयम्

प्प्रयातुपरावतः ॥ अग्निरुक्थेनवाहसा ॥ उपयामगृहीतोसिवै श्वानुरायत्त्वैषतेयोनिर्वैश्वानुरायत्त्वा ॥ ८ ॥ अग्निर्ऋषिः ॥ अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ॥ तमीमहेमहाग यम् ॥ उपयामगृहीतोस्युग्नयेत्त्वावर्चसऽएषतेयोनिरग्नयेत्त्वाव र्चसे ॥ ९ ॥ महा २ ॥ ऽइन्द्रः ॥ महा २ ॥ ऽइन्द्रोवज्रहस्तः षोड

महान्तंगृहम् । महत्त्वंच गृहस्यद्रव्यनिवन्धनम् उपयामगृहीतोस्यग्नयेत्त्वावर्चस इतिव्याख्यातम् ॥ ९ ॥ महांइन्द्रः । माहेन्द्रीपुरोरुक् गायत्री । उक्तमार्षम् । महान्इन्द्रः वज्रहस्तः । षोड़शी ।

पञ्चप्राणाः पञ्चबुद्धीन्द्रियाणिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनःषोडशम् एतल्लिङ्गंयस्य सषोडशीन्द्रः। पञ्चदशोवावज्रःषोडशीवज्रस्य । शर्मंशरणंयच्छतु ददातु । हन्तुच पाप्मानं ब्रह्महत्यादिकम् । यश्चास्मान् द्वेष्टि तञ्चहन्तु । यञ्चवयंद्विष्मः तञ्चहन्तु । उपयामेतिसमानम् ॥ १० ॥
तस्त्वः ऐन्द्रीबृहती । जपस्वाध्यायादिषुविनियोगः । आदित्यस्यार्षम् याज्ञवल्क्यस्यवा आम्न-

शोशर्म्मंयच्छतु ॥ हन्तुंपाप्मानंय्योस्मान्द्वेष्टि ॥ उपयामगंहीतोसिमहेन्द्रायंत्त्वैषतेयोनिर्म्महेन्द्रायंत्त्वा ॥ १० ॥ तंव्वंः ॥ तँव्वोदुस्ममृतीषहंव्वसोर्म्मंदानमन्धंसः ॥ अभिवत्सन्नस्वसंरेषुधेनवऽइन्द्रंङ्गी

ध्यायपरिसमाप्तिः । हेऋत्विग्यजमानाः तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः । नवामहे । सुस्तुमो अभिष्टुमः किमर्थम् । वःयुष्मभ्यं दास्यतीति । कथंभूतमिन्द्रम् दस्मम् । दर्शनीयम् प्रियवादिनंकार्यसाधनञ्च । ऋतीषहम् ऋतीगतिः गतिमात्रेण शत्रुंसहतइत्यृतीषाट् तमृतीषहम् । वसोर्मन्दानमन्धसः । वसोर्वासयितुः सोमस्यस्वकीयेनैकदेशेन मन्दानंमाद्यन्तम् अ-

म्वसः अधरायनीयस्यान्तस्य स्वकीयेनैवांशेनसाद्यन्तम् कथमिवनवामहे। वत्संनस्वसरेषुधेनवः। नकारउपमार्थीयः। वत्समिव। स्वसरेषु स्वयमेवसरन्ति येषुतानिस्वसराण्यहानितेषुस्वसरेषु अहस्सु। धेनवः। यथानवप्रसूताधेनवः दिनेषुअतिहार्द्रात् वत्संशब्दैराश्वासयेयुः एवंवयमप्यतिसौहार्द्रेणेन्द्रङ्गीर्भिर्नवामह इतिसमस्तार्थः॥ ११॥ यद्वाहिष्ठम्। आग्नेय्यनुष्टुप् हेउद्गातः यत् वाहिष्ठं वोढृतमं हृहन्साम तत् अग्नयेअर्थाय अर्चगाय। ततोद्रष्टाग्निंब्रूहि।

ि‍र्भिर्न्नँवामहे॥११॥ यद्वाहिंष्ठम्॥ यद्वाहिंष्ठन्तदग्नयेंबृहदर्च्चंविभावसो॥ महिंषीवत्त्वद्रयिस्त्वद्वाजाऽउदीरते॥१२॥ एहिं॥ एह्यूषु

हेविभावसो विभूतधनअग्ने। महिषीवत्त्वद्रयिः मेहिषीप्रथमवित्ता। यथाप्रथमपत्नीधर्मार्थकामात्मिकाउदीरते उत्तिष्टतिसुखात्मिकाभवति एवंत्वद्रयिः सुखात्मिकाभुदीरते उतिष्ठति॥ अथवा। महिषीयया सर्वान्भोगान् उदीरते उत्क्षिपति परोपकाराय। एवंत्वत्तोरयिः उदीरते त्वत्तश्च वाजाअन्नानि उदीरते उद्गच्छन्ति परोपकाराय॥ १२॥ एहि। आग्नेयीगायत्री। अधस्त-

नमंत्रस्तुतोग्नि रिहसंबोधाते। एहिमागच्छ हेअग्ने। ऊकारोनर्थकः। कोहेतुरितिचेत्। सुव्रताणि साधुव्रताणि ते तव हे भगवन्नग्ने। इत्येतराः इत्थंत्वदीये नीमवंधकर्मरूपे ग्रंथिताः इतराः स्तुतिलक्षणाः गिरोवाचः। यद्वा इत्यमुद्गात्टस्तोत्रजनिताः इतराश्चन्यागिरोयागीयन्ते। हे तुं न्यस्यति। एभिश्च इन्दुभिः अध्वर्युणाभिषुतैः सोमैःत्वं वर्द्धसेवर्द्धस्व।

पुन्नवाग्नितेग्नऽइत्थेतराऽगिरः॥ एभिर्वर्द्धासऽइन्दुभिः॥ १३॥ ऋतवस्ते॥ ऋतवस्तेयज्ञंवितन्वन्तुमासारक्षन्तुतेहविः॥ संवत्सरस्तेयज्ञन्दधातुनः प्रजाञ्चपरिपातुनः॥ १४॥ उपह्वरेगिरी

॥ १३ ॥ ऋतवस्ते। यजमानेनाग्निरुच्यते अनयाहत्वा। ऋतवः तेतव यज्ञं वितन्वन्तु। मासाश्चते हविः रक्षन्तु। संवत्सरश्च तवयज्ञं दधातुधारयतु नः इतिनिपातोनर्थकः। प्रजांच परिपातुनः इतियजमानआत्मानमाह। नोस्माकं प्रजांचपरिपातुसंवत्सरएव॥ १४॥ उपह्वरेगिरीणाम्। चतस्रोगायत्र्यः सौम्यः। उपह्वरेगह्वरेगिरीणांपर्वतानाम् प्रसिद्धमेतत्। एका

ह्हीनसत्वागिक्रियन्तामित्यनया । धियाबुद्ध्याविप्रःमेधावी सोमःअजायत । जगत्धारयितु-मिच्छन् ॥ १५ ॥ उच्चाते । व्यवहितपदप्रायोमन्त्रः हे सोम तेतव अन्धसःअध्यानीयात् र-मीभूतात् । जातमुत्पन्नम् यज्ञपरिणामभूतम् उच्चाउच्चैः । दिविसत् । द्युलोकेविद्यमानम् पश्चात्भूमिः आददे गृहीतवती । किंतत् द्युलोकप्राप्तंभूमिराददे । उग्रमुद्गूर्णं महाचौरादि

णाम् ॥ उपह्वरेगिरीणाᳬसङ्गमेचनदीनाम् ॥ धियाव्विप्रोऽअजायत ॥ १५ ॥ [१५] उच्चातेंजातमन्धसोदिविसद्भू म्म्याददे ॥ उग्रᳬशर्म्ममहिश्रवः ॥ १६ ॥ सनः ॥ सनऽइन्द्रायय

भिरनाधृष्यम् शर्मशरणंगृहम् महिश्रवः महच्छ्रवणीयंधनम् । पञ्चाहुतिपरिणामोद्घाटनमात्र मेतत्कृतम् यथा श्रुतिः प्रथमंदिविगच्छति ततोन्तरिक्षे जलरूपेण ततोभूमावन्नरूपेण ततोनरेरेतोरूपेण ततोयोनौ पुरुषरूपेणेति पञ्चधाहुतिपरिणामः ॥ १६ ॥ सनः । यस्त्वंवरि-वोवित् । वरिवोधनम् । तद्विंदतिवेत्तिवायोसौवरिवोवित् यस्त्वंधनस्यलब्धावेदितावा । सः

नः सोम्मार्कं यज्ञम् इन्द्राय यज्यवेयष्टव्याय वरुणायच मरुद्भ्यश्चार्थाय । परिस्रवरच अथवा । सत्वंनःयज्ञम् इन्द्राय यज्यवेवरुणाय मरुद्भ्यश्चवरिवोविदिति एते पांविशेषणं हातविभक्तिव्यत्ययं गृह्यतेसामानाधिकरण्यात् वरिवोविद्भः धनविद्भः परिस्रव । क्रियाविशेषणंवा । एतेभ्योदेवेभ्यः परिस्रव तथाचपरिस्रव यथावरिवोनिम्नरति ॥ १७ ॥ एनाविश्वानि । एनाएनानिनिश्वानिश्वर्योगाद्युम्नानिधनानि । अयं ईश्वरः सोमः आश्वादाय असमभ्यंददात्वितिशेषः । तानिच सोमदत्तानि ।

उज्ज्यवेवरुणायमरुद्भ्यः ॥ वरिवोवित्परिस्रव ॥ १७ ॥ एनाविश्वानि ॥ एनाविश्वान्यर्य आद्युम्नानिमानुषाणाम् ॥ सिषासन्तोवनामहे ॥१८॥ अनुवीरैः ॥ अनुवीरैरनुपुष्यास्मगोभिर

सिषासन्तः । षणुदाने । अस्यसन्यनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दानाभिमुखीभूताः सन्तोवयन्धनानिवनामहे सम्भुज्महे ॥ १८ ॥ किमर्थंधनमतो दातुमिच्छन्तो धनवन्तइत्याह । अनुवीरैः । भार्गोदेवतात्रिष्टुप् । अनुपुष्यास्मवीरैः वयम् अनुपुष्यास्मच गोभिः वयम् । अन्वश्वैः अनुपुष्यास्मच वयमश्वैः । अनुसर्वेणपुष्टैः । अनुपुष्यास्मच वयंसर्वेणपुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । अनुद्विपदा अनुपु-

ध्यास्मच वयंद्विपदाद्विपादेन अनुपुष्यास्मचचतुष्पादेन । किञ्च । देवा:नोस्माकं यज्ञम् ऋतुथाऋतौ ऋतौकालेकाले नयन्तु ॥ १९ ॥ अग्ने पत्नी: इतउत्तर पञ्चनेष्टुर्याज्या: । आद्यागायत्री । देवानांपत्न्य: त्वष्टाचदेवता । हेअग्ने देवानांपत्नी: इहास्मिन्यज्ञे उपावहआगमय कथंभूता: उशती:कामयमाना: अस्मान् । त्वष्टारञ्चउपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

न्नवस्रवैरनुसर्व्वैणापुष्टटैः ॥ अनुद्विपदानुचतुंष्पदाव्वयन्देवानोयु ज्ञमृंतुथानंयन्तु ॥१९॥ अग्नेपत्नीः ॥ अग्नेपत्नीरिहावंहदेवा नांमुशतीरुपं ॥ त्वष्टारंꣳ सोमंपीतये ॥ २० ॥ अभियज्ञम् ॥ अभि यज्ञङ्गृणीहिनोग्नावोनेष्टःपिवऋतुनां ॥ त्वꣳहिरंत्नधाऽअ

अभियज्ञम् । द्वेगायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ये । नेष्टास्वकीयामधिष्ठात्रीं देवताम्ब्रवीति । अभिगृणीहिस्तुहि यज्ञंनोस्मत्संवन्धिनम् । हेग्नाव: । ग्ना:पत्न्य: ताविद्यन्तेसास्यग्नावान् तत्संवोधनं हेग्नाव: । मतुवसो:रु:संबुद्धौछन्दसीतिरुत्वम् । हेनेष्ट: पिवच ऋतुनाकालेनसह । कस्मात्व-

मेवमुच्यसे इतिचेत् । तत्राह । त्वंहिरत्नधाअसि । यस्मात्त्वमेवरमणीयानान्धनानां दातासि ॥२१॥
द्रविणोदाः । ऋत्विजउच्यन्ते । अयमग्निः । द्रविणोदाः । धनस्यबलस्य वादाता । पिपीष-
तिपातुमिच्छति पिबतेःसनीकारः । सोममितिशेषः । एवञ्चेदतोब्रवीमि । हेऋत्विजः । जुहोत-
प्रचतिष्ठत जुहुतच प्रतिष्ठतच कर्मसु । किञ्च । नेष्ट्रात् नेष्ट्रियात् धिष्ण्यात् ऋतुभिःकालैःसह

सिं २१ द्रविणोदाःपिपीषति । जुहोतप्रचतिष्ठत ॥ नेष्ट्राहतुभिरि
ष्यत ॥ २२ ॥ तवायम् ॥ तवायꣳसोमस्त्वमेह्यर्वाङ्शश्वत्तमꣳ
सुमनाअस्यपाहि ॥ अस्मिन्यज्ञेबर्हिष्यानिषद्याऽदधिष्वेमञ्जु

सोममिष्यत पुनःपुनःपिबत ॥ २२ ॥ तवायम् । ऐन्द्रीत्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया । हेइन्द्र यतः
तवायंमाध्यन्दिनीयः सोमः अतःअस्माभिः प्रार्थ्यमानः त्वम् आइहि आगच्छ । कथंभूतः ।
अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अवरेणाञ्चितः । एत्यच शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम् सोमं सोमभागंगृहाण
संगृह्यचसुमनाभूत्वा अस्यसोमस्यपाहिपिब । पीत्वाच । अस्मिन्यज्ञेबर्हिषि निषद्य अवस्थानं-

क्षत्वादधिप्रधारयस्व इमंजठरे इन्दुंसोमम् हेइन्द्र ॥ २२ ॥ अमेवनः । देवपत्न्यः त्वष्टाचा-वदृश्यन्ते । जगती तार्तीयसवनीया याज्या । अस्माशब्दोग्रहवचनः । यथागृहाणिम्वानिएवं न.अस्माकं यज्ञगृहाणि । सुहवाः साध्वाह्वानाः आहिगन्तन आगच्छत । हिःपादपूरणः । आगत्यच निबर्हिंपिसदतन निषीदत उपविशत बर्हिषि । निषद्यच रणिष्टन रतिंकुरुत ।

ठरऽइन्दुंमिन्द्र ॥ २२ ॥ अमेवंनः ॥ अमेवंनःसुहवाऽआहिगन्तंनुनिब र्हिंपिंसदतनारणिंष्टन ॥ * अयांमन्दस्वजुजुपाणोऽअन्धंसस्त्वष्टर्दे वेभिर्जनिंभिःसुमद्गंणः ॥२४॥ स्वादिंष्ठयामदिंष्ठया ॥ स्वादिंष्ठयाम

आदित्यामुपष्टासुदेवपत्नीषु । अयमन्दस्व तृप्यस्व जुजुषाणः सेवमानः । अन्धसः सोमस्यत्व-मंगम् हेत्वष्टः देवेभिर्देवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिः देवपत्नीभिः सुमद्गणः सन्शोभनमदादेवास्तेषां स्त्रीणाञ्चगणः यस्यससुमद्गणः ॥ २४ ॥ स्वादिष्ठया । सौम्यौपावमान्यौगायत्र्यौ । जपादिषुविनि योग.उक्तश्च । रसीभूतो यदासोमः पवित्रात्क्षरतिग्रहम् ऋग्भिःस्वादिष्ठयाद्याभिः 'पवमान.सउ-

* एवाच्छवचस्माय ॥ एव अच्छ चक्रम अथ एतक्रसाव्यञ्जनमात्रे परेदीर्घमाद्यतेइतानेनअयेत्यकारस्यदीर्घोभवतिमा पा० ३ । मू० १२५ ॥

च्यते। स्वादिष्ठयास्वादुतमया मदिष्ठयामदयितृतमया पिबस्वदशापवित्रात् द्रोणकलशंप्रतिगच्छ हेसोमधारया। यस्त्वम् इन्द्रायपातवे इन्द्रःपिबतु इत्यनेनाभिप्रायेण सुत.अभिषुतोस्माभिः ॥२५॥ रक्षोहाविश्वचर्षणिः। अयमेवसोम. रक्षोहा रक्षसामपहन्ता विश्वचर्षणिः सर्वस्याजगतोद्रष्टा। यथाहंप्रति। अभिआसदत आभिमुख्येनसन्तः सीदतिवा। किमभ्यासदत् योनिस्थानम्।

स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोमधारया ॥ इन्द्रायपातवेसुतः ॥ १५ ॥ रक्षोहाविश्वचर्षणिरभियोनिमयोहते ॥ द्रोणेसधस्थमासदत् ॥ २६ ॥ [११] ॥ २ ॥

इतिसंहितायांषड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कथम्भूताम्। अयोहते। अयसाकृष्यालोहेन हतमुत्कीर्णम सोमभाजनीकृतम्। हतमितिविभक्तिव्यत्ययः योनिसामानाधिकरण्यात्। किंनामानयोनिम द्रोणे। अत्रापिविभक्तिव्यत्ययः द्रोणंद्रोणकलशलक्षणम। सधस्थंसहस्थानलक्षणम सोमानाम् ॥ २६ ॥

इतिउव्वटकृतौमन्त्रभाष्येषड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(१) समास्त्वा । आग्निकोधग्राय: । सामिधेन्योनव त्रिष्टुभ: आग्नेय्योग्निनादृष्टा: । प्राक्पी-वोन्नाया ऋषिरग्नि: कर्माङ्गभूतमग्निंस्तौति समाशब्दोमासवचन: संवत्सर इतिशब्दोपादान-सामर्थ्यात् । समा: मासाश्च त्वां हेअग्ने ऋतवश्चवर्द्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋषयश्च सत्य-

*समांस्त्वा ॥ समांस्त्वाग्नऽऋतवोंव्वर्द्धयन्तुसंव्वत्सराऽऋषयोयानिसत्या ॥ सन्दिव्येनंदीदिहिरोचनेनव्विश्वाऽआभांहिप्प्रदिशश्चतस्त्रः ॥१॥ सञ्चेद्ध्यस्वाग्नेप्प्रचंबोधयैनमुच्चंतिष्ठमहतेसौभगाय ॥ माचंरिषद्

ऋषयामन्त्रद्रष्टारोवा प्राणावा । यानिचसत्या सत्यानिआर्पा: मन्त्रा:त्वांवर्द्धयन्त्वित्यनुवर्तते । त्वम-प्येतैर्वर्द्धमान: । सन्दिव्येनदीदिहि रोचनेन । सन्दीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविभवेन रोचनेनदीप्त्या । किञ्च विश्वा:सर्वा आभाहिदीपयदिश:प्रदिशश्च चतस्र:आभाहि ॥ १ ॥ सञ्च । समिद्धयस्वच हेअग्ने । प्रबोधयच अवगतार्थञ्च यनंयजमानङ्कुरु । यथाग्निस्सेतव्यइति । उते-

१) अयमध्याय: पञ्चचितिकस्याग्ने: मस्वन्धो प्रजापतिदृष्ट: । नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टा. इष्टकापशौ समिध्यमानमभिषतोरत्तराने आमां विनियोग: ।

* समास्त्वादगोदर्ध्वांत्रसपीपोभ्याद्यादगकावभिर्ले कादयचत्वार. पञ्चचत्वारिंश०शत् ।

छच महतेसौभगायऐश्वर्याय । किञ्चमाचरिषत् माचविनश्यतु उपसत्ता उपसदनस्यकर्ता यजमान सद्यग्निमुपसीदति । तेतव । हेग्ग्ने । किञ्च । ब्रह्माणस्ते ब्राह्मणाय ऋत्विग्यजमाना. तवसवन्विन. । यशस सन्तु । मत्वर्थीयलोप. यशस्विन सन्तु । माञ्चन्येयशन्विन.सन्तुश्रयजमानाचलङ्करिष्णव ॥ २ ॥ त्वामग्ने । हेग्ग्ने त्वाम् इमेब्राह्मणा. ऋत्विज हणतेटणदन्ति

पसुत्तातेंऽअग्ग्नेब्रह्माणांस्तेयुशसंःसन्तमाऽन्ये ॥ २ ॥ त्वामंग्ग्ने ॥ त्वा संग्ग्नेव्वृणातेब्राह्मणाऽइमेशिवोऽअंग्ग्नेसँव्वरंणो भवान्ऽ ॥ सपुत्नहा

यागाय । यतएवमत प्रार्थयाम । शिव शान्त हेग्ग्ने सवरणेब्राह्मणै सह एतस्मिन्वरणे । भव न अस्माकम् । इन्द्रेवोवयन्नमत्या इत्यभिप्राय । सपत्नहानोऽभिमातिजिच । सपत्नान्हन्ताचभवास्माकम् अभिमातिशब्दोपिशत्रुवचन । अतएवंव्याख्यायते । सपत्नानाहन्ताभव हतावशिष्टानाञ्जेताचभवेति । किञ्च । स्वेगयेस्वकीयेगृहे वागृहिणमप्रयुच्छन् । युच्छीप्रमादे । अप्र

* भवच ॥ भवताय छन्दोदोषमापद्यतेन कारेपरेऽर्ति सूत्रे णभवताकारस्य नकारेपरेदोषाभवति तेनभवानहति सिद्धम् प्रा० प्र० ३। सू० १०८ ॥

मायन् उद्गतमनाद्दत्यर्थः ॥ ३ ॥ इहैव । इहएवकर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हेअग्ने अधिधारयर-यिमउपरिनिक्षिप्तधनम् । किञ्च । मात्वां निक्रन्नीचैःकुर्वन्तु अवज्ञयापश्यन्तु । पूर्वचितः पूर्वं येअग्निञ्चितवन्तः । निकारिणः । ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन येन्योन्यजन्मानि । नीचैःकुर्वन्ति । किञ्च । क्षत्रम् । हेअग्ने सुयमंसाधुयन्तृअस्तु तुभ्यन्तव । किञ्च उपसत्ता यजमान.सह्युपसदनं

नोऽअभिमातिजिच्चुस्वेगयेजागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥ इहैव ॥ इहैवा ग्नेऽअधिधारयारयिम्मात्वानिक्रन्पूर्वचितोनिकारिणः ॥ क्षत्रम ग्नेसुयममस्तुतुभ्यमुपसत्तावर्द्धतान्तेऽअनिष्टृतः ॥ ४ ॥ क्षत्रेणाग्ने ॥ क्षत्रेणाग्नेस्वायुः सꣳरभस्वमित्रेणाग्नेमित्रधेयेयतस्व ॥ सजातानां

करोत्यग्नेः । वर्द्धतान्तेतव । अनिष्टृतः । स्तृहिंसायाम् अनुपहिंसितःसन् ॥ ४ ॥ क्षत्रेणाग्ने । क्षत्रेणसम्पाद्यात्मानम् हेअग्ने । स्वायुःसाध्वायुः सन्संभरस्वयज्ञंवोढुम् । मित्रेणचसम्पाद्या-त्मानंमित्रधेयेयतस्व । यथामित्राणिधार्यन्ते तथायत्नङ्कुरु । किञ्च । सजातानांसमानजन्मनां

मधग्रमस्याएधि मध्यमस्यानोभव । यथासजाताश्चपि यज्वानोभवन्ति तथास्यादित्यभिप्राय: । किञ्च । राज्ञां हेअग्ने विहव्य:विविधमाह्वातव्य: दीदिहिदीप्यस्व इहयज्ञगृहे । यथाराजानोपि यज्वानोभवेयु: तथास्त्वित्यभिप्राय: ॥ ५ ॥ अतिनिहः । अतिक्रम्यनिहन्तॄन् निपूर्वस्यहन्ते: डःप्रत्यय: । प्रथमैकवचनस्यस्थाने द्वितीयाबहुवचनंवाक्यसंबन्धात् । अतिस्रिध: । स्रेधति:कुत्सित-

मध्यमस्थाऽएधिराज्ञामग्नेविहव्योदीदिहीह ॥५॥ अतिनिहः॥ अतिनिहोऽअतिस्रिधोत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने ॥ विश्वाह्यग्ने दुरितासहस्वाथास्मभ्यंसहवीराᳬरयिन्दाः ॥६॥ अनाधृष्योजात

कर्मा । अतिक्रम्यच कुत्सिताचरणान् । अत्यचित्तिम् अचित्तिरन्यमनस्कता । अतिक्रम्यचान्यमनस्कताम् अत्यरातिम् । अरातिरनुपजीव्योजन: तञ्चातिक्रम्य हेअग्ने । विश्वाह्यग्ने दुरितानिसहस्व । विश्वानिदुरितानि सहस्वअभिभव हिरनर्थक: अथानन्तरम् अस्मभ्यंसहवीरां सपुत्रांरयिन्धनं दा:दद्या: ॥ ६ ॥ अनाधृष्य: । यस्त्वमनाधृष्य: । अशक्य: खलीकर्तुम् । जातवेदा:

जातप्रज्ञानश्च अनिष्टृतः अनुपहिंसितश्च। स्तृणाति रेतद्रूपम्। विराट्च राजृदीप्तौ। विराजनशीलः विराट्चेत्यन्तश्च। तन्त्वांब्रवीमि हेअग्ने दीदिहिदीप्यस्व इहकर्मणिवर्तमानः विश्वाः सर्वा आशादिशः। किञ्च प्रमुचन्मानुषीर्भियः। विक्षिपन्मानुषानि भयानि जन्मजरामृत्युशोकदैन्यादीनि। शिवेभिः शिवैःशान्तैः अर्चिभिः अद्यास्मिन्दावि। परिपाहि नःसर्वतोगोपायास्मान्। किमर्थम् वृधे वर्द्धनाय ॥ ७ ॥ बृहस्पतेसवितः। हेबृहस्पते हेसवितः। बोधयकामिष्ववगतार्थंकुरु। एनयजमानम् किञ्च। संशितञ्चित्। चिच्छब्दोप्यर्थे संशितव्रतमपियजमानम् सन्तरामतितराम् संशिशाधिशिक्षय। वर्द्धयच एन यजमानम्महते सौभगायऐश्वर्याय।

वेदाः ॥ अनाधृष्योजातवेदाऽअनिष्टृतोव्विराडग्नेक्षत्रभृद्दीदिहीह ॥ व्विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियःशिवेभिरद्यपरिपाहिनो वृधे ॥ ७ ॥ बृहस्पतेसवितः ॥ बृहस्पतेसवितर्बोधयैनꣳ सꣳशितञ्चित्सन्तराꣳसꣳशिशाधि ॥ व्वर्द्धयैनम्महतेसौभगायव्विश्वऽएन

विश्वेचदेवा एनंयजमानम् अनुमदन्तु । उत्साहयन्तु । बृहस्पतिशब्देनसवितृ शब्देनचावाग्निरेवो-
च्यते । अथवा वाक्यद्वयम् एकेनबृहस्पतिरुक्तः अपरेणसविता ॥ ८ ॥ अमुत्रभूयात् । अमु-
त्रामुष्मिंल्लोकेयत् शरीरम्भूयात् । अघ अथ यत्यमस्यसदनेच शरीरम्भूयात् । तस्माच्च हेबृ-
हस्पते । अभिशस्ते. अभिशंसनाच्च अमुञ्चः । किञ्च प्रत्यौहतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्रनयताम्
अश्विनौमृत्युम् अस्माद्यजमानात् कथंभूतावश्विनौ । देवानांभिषजौ हेअग्ने शचीभिः ।

मनुंमदन्तुदेवाऽ ॥ ८ ॥ अमुत्र भूयादधं ॥ अमुत्र भूयादधयद्यमस्यबृ
हंस्पतेऽअभिशस्तेरमुंञ्चऽ ॥ प्रत्यौहतामश्विनामृत्युमंस्माद्देवानाम
ग्नेभिषजाशचीभिऽ ॥ ९ ॥ उद्वयम् ॥ उद्वयन्तमंसस्परिस्वः पश्य

अत्रापिबृहस्पतिशब्देनामन्त्रितोग्निशब्दस्य द्रष्टव्यः सामिधेनी प्रकरणस्याग्नेयत्वात् । ननु
बृहस्पतिशब्दो नैघण्टुको नचाग्निशब्देइति ताआग्नेय्य प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्
तेनाग्नेय्योयत्प्रजापतिं समैधत तेनप्राजापत्याइतिश्रुते. प्रजापते सर्वदेवात्मकत्त्वात् । तस्मादेनं
प्रजापतिं सन्तमग्निरित्याचक्षते इतिश्रुतेरदोषः ॥ ९ ॥ उद्वयमितिव्याख्यातम् ।

॥ १० ॥ उद्र्ध्वाअस्य । द्वादशआप्रियः प्रयाजदेवताः । उष्णिहः अष्टम्याद्येद्वेगायत्र्यौ । ताविषमा विषमाक्षरपादाद्व्यादिश्रुतेः । ताआग्नेय्यः प्राजापत्याः । यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यः यत्प्रजापति-माप्रीणात्तेनप्राजापत्या इतिचश्रुतिः । अग्निरृषिः । प्रजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तूयते ॥ अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण संस्तूयमानस्य ऊर्द्ध्वाःप्रगुणाः देवमार्गेण यायिन्यः समिधोभवन्ति । ऊर्द्ध्वाशुक्रा ऊर्द्ध्वा-

"त॒ऽउत्त॑रम् ॥ दे॒वन्दे॑व॒त्रासूर्य॒मग॑न्म॒ज्ज्योति॑रुत्त॒मम् ॥ १० ॥ [१०]

ऊ॒र्द्ध्वाऽअ॑स्यस॒मिधो॑भवन्त्यू॒र्द्ध्वाशु॒क्राशो॒चीᳪं॑ष्य॒ग्नेः ॥ द्यु॒मत्त॑मा

सु॒प्रती॑कस्यसू॒नोः ॥ ११ ॥ तनू॒नपा॒दसु॑रः ॥ तनू॒नपा॒दसु॑रोवि॒श्ववे॑

नि च शुक्राशुक्रानि शुक्रानिशोचींष्यर्चींषिभवन्ति । द्युमत्तमा दीप्तमत्तमाच वीर्यवत्तमानिचे-ष्यर्थः । सुप्रतिकस्य सुमुखस्ययजमानस्य । सूनोः । सद्यनञ्जनयति । यद्वन्यंभूतोग्निस्तंव यंसुम इतिवाक्यशेषः ॥ ११ ॥ तनूनपात् । अज्यस्यअग्नेर्वा । यःतनूनाञ्ज्वांनपात् आजरा-भिप्रायमेतदुच्यते । अथवा योग्निःतनूनामपांनपात् पौत्रः । असुरःअसुमान् प्राणवान्

रोमत्वर्योपः । यद्वा असुरःवसुरः धनवान् अग्निमचेआदिलोपः । विश्ववेदाः । सर्वधनः सर्वज्ञोवा । देवोदानादिगुणयुक्तः । देवेष्वपिदेवः दीप्तिमान् । यद्वेदशःसःपथःयज्ञमार्गान्-अनक्तु । मध्वामधुस्वादुना घृतेन । द्रव्यन्नामप्रभूतं यज्ञेघृतमस्तु येनमार्गा अभ्यक्ताः स्युरित्य-भिप्रायः । ॥ १२ । मध्वायज्ञम् । हेअग्नेयस्त्वंमध्वामधुस्वादुना घृतेनयज्ञं नचसेव्याप्नोषि ।

वेदादेवोदेवेषुदेवः ॥ पथोअनक्तुमध्वाघृतेन ॥ १२ ॥ मध्वाय ज्ञम्॥ मध्वायज्ञन्नंक्षसेप्रीणानोनराशंसोअग्ने॥ सुकृद्देवःसवि ताविश्ववारः ॥ १३ ॥ * अच्छायम् ॥ अच्छायमेति । शवसाघृतेनेडा

नचसिव्याप्तिकर्मा । कथंभूतः । प्रीणानःदेवान् । नराशंसश्च । नरैर्त्विग्भिय शंस्यतेस्तूयतेयः सतथोक्तः । सुकृच्चसाधुकृच्च । देवः सविता । विश्ववारः सर्वस्यवरणीय अभवसि । तंत्वांस्तु-मइतिशेषः ॥ १२ ॥ अच्छायम् । अच्छाभेराप्तुमितिशाकपूणिः अच्छएति अभ्येति । अग्निमृत्वय-मध्वर्युः । शवसास्वकीयेन प्रज्ञानवलेनयुक्तः । घृतेनच गृहीतेनइडानःस्तुवन् । वर्हिर्वोढा ।

नमसाचानेन हविर्लक्षणेनाभ्युद्यतेन स्रुचःबाहुभ्यांगृहीत्वा । अध्वरेषु प्रयत्सुयज्ञेषुवर्तमानेषु ॥ १४ ॥ सयक्षत् । सएवाध्वर्युः यक्षत् । यजतु । अस्याग्नेः सम्बन्धिमहिमानं महाभाग्यम् । सद्रम् सएव-चमन्द्रामन्दीनीयान्यन्नानि यजतु । कथंभूतस्याग्नेः सुप्रयसः । प्रयइत्यन्ननाम शोभनानिप्रयां-स्यन्नानि हविर्लक्षणानि यस्यससुप्रयाः तस्यसुप्रयसः । अथकस्मादन्यदेवताः परित्यज्याग्नेर्महि-

नो॑म॒हुन्नि॒र्न्नम॑सा ॥ अ॒ग्निꣳस्रु॒चो॑ऽअ॑ध्व॒रेषु॑प्र॒यत्सु॑ ॥ १४ ॥ सय॑

क्ष॑द॒स्यम॑हि॒मान॑म॒ग्नेः स॑ऽई॑म्म॒न्द्रासु॑प्र॒यसः॑ ॥ व्वसु॒श्चेति॑ष्ठोव्वसु॒धात॑

मश्च ॥ १५ ॥ द्वारो॑दे॒वीः ॥ द्वारो॑दे॒वीर॒न्न्व॑स्य॒व्विश्वे॑व्व्र॒तादद॑न्ते॒ऽ

मानं यक्षदित्युच्यत इतिचेत् अतआह वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च । यतोसौ वसुवासयिता चेति-ष्ठोतिशयेनचेतयिता । कृताकृतगुणविशेषः वसुनांधानानां दातृतमश्च अतःअग्निस्तूयते ॥ १५ ॥ द्वारोदेवीः । अस्याग्नेः प्रथमम् द्वारः देव्यः व्रतावसानिकर्माणि ददन्तेधारयंति । ताभ्यः अनु-पश्चात् । विश्वेविश्वेदेवाः देवशब्दलोपः । व्यवहितपदप्रायोर्ऽचः । कथंभूताद्वारः । उरुव्य-

चसः वङ्कुव्यचनाः । धाम्नास्थानेन नक्षत्रिकसंबन्धिनापत्यमानाः । पतऐश्वर्ये ऐश्वर्यंकुर्वाणाः । याद्-
त्वंभूता यज्ञगृहद्वारस्तावयंस्तुम इतिशेषः ॥ १६ ॥ तेअस्य । तेउपासानक्ता उषाश्च नक्ताचरात्रिः ।
चस्याग्नेः योनायोनौ आहवनीयाख्ये स्थितस्य योपशोभार्यें । दिव्येदिविभवे नकारोनर्थकः । तेइमं-
यज्ञम् भवतांसुगुमंकुरुताम् । यज्ञरंसोमञ्च नोस्माकम् सम्पादयतामितिशेषः ॥ १७ ॥ दैव्याहो-

अग्नेऽ॥ उरुव्यचंसोधाम्नापत्यमानाऽ॥ १६॥ तेऽअस्य॥ तेऽअस्ययो

पंशोदिव्येनयोनाऽउषासानक्ता॥इमंयज्ञमंवतामद्ध्वरन्नंः॥१७॥

दैव्याहोतारा ॥ ऽऊर्द्ध्वमंद्ध्वरन्नोऽग्नेर्जिह्वामुभिगृंणीतम् ॥

कृणुतन्नःस्विष्टिम्॥ १८ ॥ तिस्रोदेवीऽ॥ तिस्रोदेवीर्बुर्हिरेदंसं

तारा । यथ्वाग्नि रसोचमधमः हेदैव्यौहोतारौ । ऊर्ध्वमध्वरंनः कुरुतम्देवयानयायिनं कुरुत-
मित्यभिप्रायः । अग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् अग्निमुखं साधुवर्णयतमित्यर्थः। कृणुत कुरुतञ्च नःअस्माकं
स्विष्टिम्। माधुयजनम् ॥१८॥ तिस्रोदेवीः । तिस्रः देव्यः । बर्हिः आइदंसदन्तु। आसदन्तु आसीदन्तु

इदंबर्हिः। कतमास्ताः। इडापृथिवीस्थाना सरस्वतीचमध्यस्थाना। मही स्तुवन्तीति। प्रत्येकन्तिसृभिरपियोज्यम् यद्वा एकमेववाक्यम्। तिस्रोदेव्यो वर्हिरिदमासदन्तु इडासरस्वती भारत्योमहत्यो गृणानाइन्ति॥ १९॥ तन्नः। तत्रायस्पोषम् नःअस्मभ्यमस्मदर्थम्। तुरीपम् तूर्णमश्नुते। तूर्णंम्याप्नोति। अद्भुतंमहत् अभूतपूर्वम्। पुरुक्षु पुरुषुवहुषु यत्क्षियति निवसति तत्पुरुक्षुत्वष्टादेवः

दन्त्विडासरस्वतीभारती॥ मुहीगृणाना॥ १९॥ तन्नः॥ तन्नस्तुरीपुमद्भुतम्पुरुक्षुत्वष्टासुवीर्यम्॥रायस्पोषुंविष्यंतुनाभिमुस्मे॥ २०॥ वनस्पतेवसृजाररांणस्त्मनादेवेषु॥ अग्निर्हव्यꣳशमितासूदया

सुवीर्यंसाधुवीर्यम्। रायस्पोषविशेषणान्येतानि चत्वारिपदानि। विष्यतु। सप्रतिरूपस्त्वष्टाविमोचने विमुंचतु। नाभिमस्मे राष्ट्रमध्यम् मत्यस्मासु॥ २०॥ वनस्पतेव। हेवनस्पते अवसृज। सुङ्मुखतोरवाचीनं निक्षिप हविंषिरराणः। यद्वा रातिदाने ददानः। त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः देवेषु विषयभूतेषु। कस्मात्त्वमेवमुच्यसेस्माभिरित्यतआह। यतःअग्निःशमिता शामित्रमिति

तद्धितलोपः। हव्यं हविर्जातम् सूदयाति। पूदचरणे संस्करोति। अतोहैवनस्पतेअवसृजेति-मंत्रस्थः ॥ २१ ॥ अग्नेस्वाहा। हेजातवेदः स्वाहाकृणुहि स्वाहाकृतिंयज इन्द्राय। हव्यं-हविः प्रयच्छेतिशेषः। विश्वेदेवाश्च इदंहविः जुषन्तांसेवन्ताम् ॥ २२ ॥ अथैनंवायवे नियुत्वते शुक्लतूपरमालभत इत्यस्यपशोः पीवोअन्नारयिवृधः इत्याद्याः पट्याज्यानुवाक्यास्त्रिष्टुभो

ति ॥ २१ ॥ अग्निस्वाहा ॥ कृणुहिजातवेदऽइन्द्रायहव्यम् ॥ विश्वेदेवाहविरिदञ्जुषन्ताम् ॥ २२ ॥ [१२] पीवोऽअन्नारयिवृधः ॥ सुमेधाःश्वेतःसिषक्तिनियुतामभिश्रीः ॥ तेवायवेसमनसोवित

वायव्याः। तत्रचप्राजापत्यः पशुपुरोडाश इतिपठ्यते। तस्यचापोहयत् इ प्राजापत्ये। यान् नियुतःपश्वान्। पीवोअन्नान् पीवःपुष्टमन्नं येषामितिपीवोअन्नान् रयिन्धनं येवर्द्धयन्ति तेर-यिवृधः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानोवायुः। श्वेतःवायोर्वर्णवचनम् शुक्लोहिवायुरितिश्रुतिः। सिष-क्तिसेवते। नियुतामभिश्री. नियुतामभ्याश्रयणीयः अथयान्वायुः सिषक्ति तेनियुतोश्वा वाय-

वेयांय। समनसग्मनस्कात्मानः वितस्थुः तानविश्वानि इत्पादपूरणो नरःमनुष्याऋत्विग्यजमानाः स्वपत्यानि शोभनानामपत्यानां यानिकर्माणितानि चक्रुःकुर्वन्ति। एतदुक्तंभवति। वायव्यसंयोगे सतिसर्वमिदं यज्ञादिप्रवर्ततेइति ॥ २३ ॥ रायेनु। रायेधनाय उदकलक्षणाय तुत्तिप्रम् यंवायु जज्ञतुःजनयितुः रोदसीद्यावापृथिव्यौ इमे। जनयोर्द्यावापृथिव्योः संयोगेपि सतिवायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते इतिजनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ। यंवायुञ्च रायेधनायोदक-

स्तस्थुर्व्विप्रश्नेन्नरः स्वपत्यानिचक्रुः ॥ २३ ॥ रायेनु ॥ यञ्जज्ञतूरोदसीमेरायेदेवीधिषणाधातिदेवम् ॥ अधव्वायुन्नियुतः सश्चतस्वाऽउतश्वेतंव्वसुधितिन्निरेके ॥ २४ ॥ आपोह ॥ आपोहयद्बृहतीर्व्वि

लक्षणाय। देवीधिषणा धियंबुद्धिंकर्मवा सनोतिसम्भजते इतिधिषणावाक् मध्यस्थाना धातिधारयति। देवंदानादिगुणयुक्तम्। अधअथेत्यर्थः समनन्तरमेव। तस्वायुंनियुतः अश्वाःसश्चतसन्तःसेवन्तः स्वाःस्वकीयाः। उतअपिच श्वेतंवायुं वसुधितिंवसुनोधनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम्। निरेके। जनैराकीर्णप्रदेशेवस्थितम् वायुम् नियुतः सश्चतस्वाइत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

आपोह । आपोहवा इदमग्रेसलिलमेवासीदित्येतद्ब्राह्मणं निदानभूत मनयोःकण्डिकयोः । आपः । पुराकल्पद्योतको हइतिनिपातः । यत् । यदाबृहती बृहत्य.महत्यः । विश्वंसर्वम् आत्मत्वेन । आयन्प्रापुः । गर्भंहिरण्यगर्भंलक्षणन्दधानाः । जनयन्तीःजनयिष्यन्त्यः अग्निमअग्निरूपंहिरण्यगर्भम् हिरण्यगर्भवचनोवा अग्निशब्दः । तत.गर्भात्संवत्सरोषितात् देवानांमध्येसमवर्तत समभवत्

आपोहयद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भन्दधानाजनयन्तीरग्निम्॥ ततोदेवानाꣳसमवर्त्ततासुरेकःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ २५ ॥ यश्चित् ॥ यश्चिदापोमहिनापर्य्यपश्यद्दक्षन्दधानाजनयन्तीर्यज्ञम् ॥ योदेवेष्वधिदेवए

असुःप्राणात्मकः । एकःदेवानां सहिलिङ्गशरीरःयद्रूपभूतोहिरण्यगर्भः । तस्मैकस्मै प्रजापतये-हविषाविधेम हविर्दद्मइतिविभक्तिव्यत्ययः ॥ २५ ॥ यश्चित् । योपिदेवः अन्तर्यामी । आपः अपइतिविभक्तिव्यत्ययः । महिनामहाभाग्येन । पर्यपश्यत् परितोदृष्टवान् । दक्षम्प्रजापतिं दधाना.जनयन्तीः यज्ञंसृष्टियज्ञम् । यश्चदेवेष्वपि अधिदेव. एकआसीत् तस्मैकस्मै प्रजापतयेहवि-

पाविधेम हविर्द्दद्वतिविभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥ प्रयाहि प्रयासि याभिर्नियुद्भिः । नियुच्छब्द उभयलिङ्गः स्त्रियांपुंसिच । दाश्वांसंयजमानम् अच्छअच्छामेराप्तुमिति शाकपूणिः । हवींषि दत्तवन्तंयजमानमभि । हेवायो इष्टयेयागाय एषणायवा । दुरोणे यज्ञगृहेवर्तमानंयजमानम् । ताभिर्नियुद्भिरागत्य । नोरयिंसुभोजसं युवस्व । निपूर्वोयौतिर्दानार्थः । नियुवस्व देहि नोस्मभ्यं-

कु॒स्मा॑सी॒त्कस्मै॑दे॒वाय॑ह॒विषा॑विधेम ॥ २६ ॥ *प्रयाभिः ॥ प्रयाभि॒र्यासि॑दा॒श्वाꣳसमच्छा॑नि॒युद्भि॑र्वायवि॒ष्टये॑दुरो॒णे ॥ निनो॑र॒यिꣳ सु॒भोज॑संयुवस्व॒निवी॒रङ्गव्य॒मश्व्यं॑चराधः॑ ॥ २७॥ आनः ॥ आनो॑नि

रयिन्धनम् किम्भूतम् सुभोजसम् साधुभुज्यतइतिसुभोजातम् सुभोजसम् । किञ्च । वीरंपुत्रम् गव्यञ्च राधः अश्व्यंचराधोधनम् नियुवस्वइति ॥ २७ ॥ आनः । आउपयाहि नःअस्माकम् अध्वरंयज्ञम् । नियुद्भिःअश्वैः शतिनीभिः । शतानिविद्यन्तेयासु ताःशतिन्यः ताभिःशतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तम्भवति । बहूनामपि वाहनानांवयन्तर्पयितुंक्षमाः एत्यच । हेवायो

---

* यद्यपिपदादौविद्यमानस्यअसंयुक्तस्ययकारस्यजकारोच्चारणं विहितमस्ति तथापिउपसर्गात्परस्यनभवतितदुक्तं याज्ञवल्क्यशिक्षायांउपसर्गंपरोयस्तुपदादिरपिदृश्यते । इंपत्स्पृष्टोयथानित्युत्पदच्छेदात्परभवेत् ।

अस्मिन्सवने तृतीयसवने मादयस्व । तृप्यस्व इदानीमृत्विजः पादेनाह । यूयंपात पालयत स्वस्तिभिः अविनाशैः सदानःअस्मान् ॥२८॥ नियुत्वान्वायो । षट्वायव्यायाज्यानुवाक्याः । तत्रवायोशुक्रोऽद्यत्वनुष्टुप् । एकयाचेतित्रिष्टुप् । गायत्र्योन्याश्चतस्रः । तृतीयःपादः प्रथमंव्याख्यायते । यतोगन्तागमनशीलः तृनन्तोयम् गन्ताउदात्तः तद्धर्मावातत्साधुकारीवा एतेहितृनोर्थाः । असि ।

सुन्न्वि ÷ शुतिनीभिरध्वुरꣳसंहुस्त्रिणीभिरुपंयाहियुज्जम् ॥ व्वायो ऽअुस्मिन्त्सवंनेमादयस्वयूयम्पातस्वुस्तिभिः सदानः ॥ २८ ॥ नियु त्वान्न्वायो ॥ नियुत्वान्न्वायुवागंह्ययꣳशुक्रोऽअयामिते ॥ गन्तासि सुन्न्वुतोगुहम् ॥ २९ ॥ व्वायोशुक्रः ॥ व्वायोशुक्रोऽअयामितेमध्वो

सुन्वतःअभिषवंकुर्वतः यजमानस्यगृहान्प्रति । अतोब्रवीमि । नियुत्वान् नियुत्गुणकोभूत्वा हेवायो आगहिआगच्छ । अयस्वशुक्रो ग्रहःअयामि आगच्छत्वितिलकारपुरुषव्यत्ययः तेत्वांप्रति । त्वमेवहि शुक्रादीनांग्रहाणां स्थानमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥ वायोशुक्रः हेवायो शुक्रोग्रहःअयामिस्वयमेवागच्छतु

तेत्वांप्रतिकथंभूत:। मद्वोअग्रम रसस्यसारभूत:दिविएपणेपुयज्ञेष्वित्यर्थ:। त्वंचआयाहिसोमपी-
तयेसोमपानाय। यत.स्पार्हःस्पृहणीय:हेदेव। नियुत्वतानियुच्छ्व्दवतामन्तेणास्तूयसे ॥ ३० ॥
वायुरग्रेगा:। वायु:अग्रेगमनशील: यज्ञप्री: यज्ञेनप्रीयतइतियज्ञप्री:। साकङ्गच्छगच्छति मनसा-
यज्ञम्। योध्वादरेण विज्ञितआगच्छति समनसासहागतोभवति। कथंभूत:। शिव:शान्त:

ऽअग्ग्रन्दिविंष्टिटषु॥ आयांहिसोमंपीतयेस्पाहोंदेवनियुत्वंता।३०।
व्वायुरंग्ग्रेगाऽ॥ वायुरग्ग्रेगायंज्ञप्प्रीऽ साकङ्गन्मनंसायज्ञम्॥ शिु
वोनियुद्भिं÷ शिवाभिं÷ ॥ ३१ ॥ व्वायोये ॥ तेसहस्त्रिणोरथांसस्तेभि
रागंहि ॥ नियुत्वान्त्सोमंपीतये ॥ ३२ ॥ एकंयाच ॥ दशभिंश्च

नियुद्भि.अश्वै: शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥ वायोये हेवायो येतेतव। सहस्त्रिण: सहस्रसंख्याभिर्युक्ता:
रथास: रथाएवरथास: तेभि: तै: आगहिआगच्छ नियुत्वान्भूत्वा सोमपीतयेसोमपानाय ॥ ३२ ॥
एकयाच। एकस्यावायव्याया सूचिपात्राणि विमुच्यन्ते। हेवायो स्वभूते। स्वकीयाविभूति-

यस्य जगत्सर्वंसस्वभूतिः । यानिपात्राणि वक्ष्सीदृष्टये देवयज्यायै । एकयाच नियुतादशभिश्च नियुद्भिः द्वाभ्याश्चनियुद्भ्याम् विंशतीच । विंशतिशब्दस्यपूर्वसवर्णदीर्घआदेशाः । विंशत्याच नियुद्भिः । तिसृभिश्च विंशताच नियुद्भिरेव । तातानि पात्राणि इहविमुञ्च ॥ ३३ ॥ तव-वायो । हेवायो ऋतस्पते । सत्योदक यज्ञवचनऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः ।

स्वभूतेद्वाभ्यामिष्टयेव्विंशतीचं ॥ तिसृभिश्चवहसेत्रिंशता चनियुद्भिर्व्वायविहताव्विमुञ्च ॥ ३३ ॥ तवव्वायो ॥ तवव्वायवृत स्पतेत्वष्टुर्ज्जामातरद्भुत ॥ अवाᳪस्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥ [१२] अभित्वा ॥ शूरनोनुमोदुग्धाऽइवधेनवः ॥ ईशानमस्यजगतः स्वर्दृश

सहस्रादित्यादप आदायगर्भयति ततोविप्रुषोजायन्ते अतोवायुर्जामातात्वष्टुः अद्भुत । अभूतपूर्व । तवसंबंधीनि अवांसिअन्नानि आवृणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥ अभित्वा रथन्तरं दक्षिणे पत्र इतिश्रुतिः । नान्योध्वर्य्युर्गायेदितियतोऽत एषांसाम्नांयोनयः पठ्यन्ते । तवेन्द्र प्रगा-

घोरयन्तरस्ययोनिः । तत्रप्रथमाब्रहती द्वितीयासतोब्रहती । आभित्वाशूरनोनुमः । आभिमुख्येन त्वांहेशूर नोनुमः नमामः । कथमिव अदुग्धाइवधेनवः । यथावत्सान्प्रति अदुग्धाधेनवःनमन्ति एवंत्वांप्रतिहविर्भिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चाभिमुख्येननमाम. । यद्वा णुस्तुतौ । अयमत्रधातुःशब्दसारूप्यात् अभिनोनुमः अभिष्टुमः त्वांकृतकृत्याःसन्तः स्तुतस्तोत्राः कृतशास्त्राउद्यत हविष्काः । कथमिव । अदुग्धाइवधेनवः । यथाअदुग्ध अकृतकृत्याधेनवः वत्समभिष्टुवु. एवम् । कथंभूतं त्वामभिनोनुमः

मीशानमिन्द्रतुस्थुषः ॥ ३५ ॥ नत्वावान् ॥ नत्वावाँ२ ॥ऽअन्योदि व्योनपार्थिवोनजातोनजनिष्यते ॥ अश्वायन्तोमघवन्निन्द्रवा

ईशानमस्यजगतः । जङ्गमस्य स्वर्दृशम् स्वःपश्यतीति स्वर्दृक् तंस्वर्दृशम् । यद्वास्वरादित्यः तद्वत् योदृश्यतेसस्वर्दृक्तंस्वर्दृशम् । ईशानंच हेइन्द्रतस्थुषः स्थितवतः स्थावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नत्वावान् । येनत्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः दिव्यःदिविभवः नचपार्थिवःअस्तीतिशेषः । नचजातः नचजनिष्यतेउत्पत्स्यति अतःअश्वायन्तः अश्वान्कामयमानः हेमघवन् धनवन्इन्द्र । वाजिनः ।

घाजोन्नम् तद्वेपामन्तिते वाजिनः हविषासंयुक्ताःसन्तः गव्यन्त.गाःकामयमाना. त्वांह-
वामहे आह्वयामः ॥ ३६ ॥ त्वामित् । बृहतीयोनि. देवतादितुल्यम् इच्छब्दएवार्थे हिनिर-
र्थकः । त्वामेवहवामहे आह्वयामः । सातौवाजस्य सातिर्लाभः लाभेअन्नस्यविषयभूते । अपि-
चकारउ. कर्तारः स्तोमानांवयम् त्वामेवचवृत्रेषु शत्रुषुहन्तव्येषु हेइन्द्र सत्पतिंसतांपालयितारम्

जिनोगुव्यन्तंस्त्वाहवामहे ॥ ३६ ॥ त्वामित् ॥ त्वामिद्धिहवामहे
सातौवाजंस्यकारवंः ॥ त्वांवृत्रेष्विंन्द्रसत्पंतिन्नरस्त्वाङ्काष्ठास्वर्वं
तः ॥ ३७ ॥ सत्वम्॥ सत्वन्नंश्चित्रवज्रहस्तधृष्णुयामहस्तंवानो

स्तुतिभिर्विहितानुष्ठातारोनिषिद्धकर्मपरित्यागिन.सन्तः सत्पतिम् । नर.मनुष्याः आह्वयन्ति ।
त्वामेवकाष्ठासु जेतव्यासु अर्वत.अश्ववतः रथिनोवा आह्वयन्ति । नहित्वहृतेपुरुषाणांकिञ्चि-
त्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥ सत्वम् । सःत्वंनः अस्मभ्यम् हेचित्र चायनीय हेवज्रहस्त:
धृष्णुयाप्रसहनेन मह.महत्वेनच स्तवानः स्तूयमानइतिविकरणव्यत्ययः । हेअद्रिवः अद्रिवन् ।

अद्रिसारमयंवज्रन्तद्यस्यास्तीतिमंबोध्यते अद्रिवइति। गाम्अश्वञ्च रथ्यंरथेसाधुम् हेइन्द्र संकिर। संकिरतिर्दानातिशये अनेकदेशप्रकीर्णंन्देहि कथमिव। सत्रावाजन्नजिग्युषे नकारउपमार्थीयः। यथाजिग्युषेविजितवते। अश्वायहस्तिनेवा। सत्रान्नागसहितम् वाजंयवसम् सस्नेहमपरि-मितंसंकिरेयुर्ददुः एवमस्मभ्यन्देहि ॥ ३८ ॥ कयानः। वामदेव्यस्ययोनिः तिस्रऐन्द्र्यागायत्र्यः अन्त्यपादनिवृत्। कयानश्चित्रआभुवदूती कयापुनः ऊतीऊत्या केनपुनरवनेनतर्पणेन। नःअस्मा-

ऽ३अद्रिवः॥ गामश्वंरथ्यमिन्द्रसङ्किरसत्रावाजन्नजिग्युषे॥ ३८॥ कयानः॥ कयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधः सखा॥ कयाशचिं ष्ठयावृता॥ ३९॥ कस्त्वा॥ सत्योमदानाम्मंहिष्ठोमत्सदन्धसः॥

कम् चित्रः चायनीयःइन्द्रः आभुवत्भूयात् आकारोवर्णसहमंवधारते। सदावृधः सदाकालं-वर्धयिता। सखाच कयाचनाम शचिष्ठया शचीतिकर्मनाम मतुब्लोपः। अतिशयेनकर्मवत्या अहताकर्मणा सदावृध.सखा भूयादितिवर्तते॥ ३९॥ कस्त्वा। कःनामत्वाम् मत्सत्मादयति। सत्यःअवितथः मदानांमदेषुमंहिष्ठः अतिशयेनमदजनकः। अन्धसःसोमस्यस्वभूतोंश. येनमत्तःस-

नृत्वम्। दृढाचित् दृढान्यप्यसुरद्दन्दानि। आरुजे आरुजसिचूर्णयसि वसुचददासीतिशेषः। यद्वा दृढान्यापिसुवर्णप्रभृतीनि चिरकालस्थायीनिवसूनिआरुजसिचूर्णयसिदानाय ॥ ४०॥ अभी-पुण'। आभिमुख्येनच सुष्ठुच। नःअस्माकंसखीनाम् अविताधालयिता। जरितॄणांस्तोतॄणाञ्च अस्माकम्पालयिता किञ्च। शतंभवासिशतधाभवसि हेइन्द्र ऊतयेअवनाय रक्षणाय। प्रकृत-

दृढाचिंदारुजेव्वसु ॥ ४० ॥ अभीषुणः ॥ *अभीषुणऽ सखीनामविता जरितॄणाम् ॥ शतम्भवास्यूतये ॥ ४१ ॥ यज्ञायंज्ञावऽ ॥ यज्ञायंज्ञा वोऽअग्नयेगिरागिराचुदक्षसे ॥ प्रप्रंवयममृतंञ्जातवेदसम्प्रियम्मि

त्वादस्माकमेवसखीना जरितॄणाञ्च ॥ ४१ ॥ यज्ञायज्ञावः। आग्नेयस्त्र्यचः। तत्राद्ये बृहत्यौ-तृतीयासतोबृहती। यज्ञायज्ञस्यसामोयोनिः यज्ञेयज्ञे इतिसप्तम्येकवचनस्य आआदेशः वीप्सा-याम्। व इतियजमानविषयम युष्मदर्थम् अग्नयेअग्निमितिविभक्तिव्यत्यय. वाक्यसंवन्धात्। गिरा-गिराच। तयातयाच गिरावाचास्तुतिलक्षणया दक्षसे। दक्षसमितिसन्नति. । दक्षवन्तमुत्सा-

* पिबासोमम्पिबामुत्तस्यस्नामयीभुवोनूर्णे शभीष्वेल्यादिसूत्रेण अभीतीकारस्यपुकारेपरेदीर्घाभवतितेनअभीषुण इतिसिद्धम्।

ष्वन्तम् अग्निविशेषणञ्चैतत् । प्रप्रःप्रसमुपोदःपादपूरणमित्यभ्यास: शिंसिपत्वाख्यातेनसंवन्धः प्रशं-सिषंवयम् अहमितिवचनव्यत्ययः । अमृतममरणधर्माणम् जातवेदसंजातप्रज्ञानम् । प्रियंमित्रन्न मित्रमेव । अथवाक्यर्थवशासदानुपूर्वी । अहंयज्ञेयज्ञे वःयुष्मदर्थे अग्निन्दक्षवन्तं तयातयाचस्तु-त्याप्रशंसिषम् अमृतञ्ज्ञातवेदसं प्रियंमित्रमिव ॥ ४२ ॥ पाहिनः । गोपायवः अस्मान् । हेअग्ने

न्नशं॑सिषम् ॥ ४२ ॥ पाहिनं ÷ ॥ पाहिनोऽअग्नऽएकयापाह्युत द्वितीयया॥ पाहिगीर्भिस्तिसृभिरूर्जाम्पतेपाहिचतसृभिर्वसो॥४३॥ ऊर्जोनपातम् ॥ ऊर्जोनपात॑ᳪ सहिनायमस्मयुर्दाशेमहव्यदा

एकायागिरा ऋग्लक्षणया । पाह्युतगोपायच द्वितीयया द्वाभ्यांगीर्भ्यामृग्यजुर्लक्षणाभ्याम् । पाहि-चगीर्भिः तिसृभिः स्तुतिभिः । हेऊर्जामन्नानांपते पाहिचचतसृभिःगीर्भिः । ऋगाद्यास्तिस्रः गद्यपद्यकाव्यलक्षणाचतुर्थीगीः । हेवसोवासयितः ॥ ४३ ॥ ऊर्जोनपातम् । सत्वं हेअध्वर्यो ऊर्जो-नपातम् ऊर्जशब्देनापउच्यन्ते । ताभ्यओषधिवनस्पतयोजायन्ते तेभ्यएषजायतेइत्यपांपौत्रोग्निः ।

तम् । हिन । हिनु । तर्पय । अयमस्मयुः । अयंहिअग्निःअस्मान्कामयते । अतोवयञ्च । दाशेम-
संकल्पंकुर्याम । हव्यदातये । हविषोदानाय । भुवद्वाजेष्ववितो । यतोयम्वाजेष्वन्नेषुविषयभूतेषु
अविता‌गोप्ता । भुवत्भवति । भुवद्वृधे वर्द्धनायचभवति । उतअपिच । तातातनूनांशरीराणाम्
बहुवचनोपदेशात्भार्यादिशरीरग्रहणम् यतएवम् अतःजर्जोनपातं हिनइतिसंवन्धः । एवमाहू-

तये ॥ भुवद्वाजेष्ववितभुवद्वृधऽउतत्त्रातातनूनाम् ॥ ४४ ॥ संव्वत्स
रोसि ॥ परिवत्सरोसीदावत्सरोसीद्वत्सरोसिव्वत्सरोसि ॥ उषसस्तेक
ल्पन्तामहोरात्रास्तेकल्पन्तामर्द्धमासास्तेकल्पन्ताम्मासास्तेक

रषिप्रकर्षेण विषममन्त्राव्याख्येयाः ॥ ४४ ॥ संवत्सरोसि । सञ्चितोग्निरनेनवपुषा अभिस्तूयते ।
पञ्चसंवत्सरमयंयुगाध्यक्षं प्रजापतिमितियदुक्तंज्योतिः शास्त्रेतदिहोच्यते । हेअग्ने यस्त्वंसंवत्सरोसि ।
सर्वस्यसरितासि नचत्वामन्यःसारयति । यश्चत्वम्परिवत्सरोसि यश्चइदावत्सरोसि इदाइदानीमि-
तिसमानार्थौ । यश्चइद्वत्सरोसि इदितिनिपातः । यश्चवत्सरोसिनिर्विशेषेण तस्यतेभवत. उषस.कल्प

नां क्लृप्ताभवन्त्ववयवत्वेन । एवम् अहोरात्राः अर्द्धमासा मासाऋतवश्च संवत्सरश्चकल्पताम् । त्वञ्च प्रेत्यैप्रगमनाएत्यै आगमनाय संचाङ्चप्रसारयच । समंचप्रचसारयच । स्वेच्छयासंकोचविकाशधर्मा-भवेत्यभिप्रायः । सुवर्णाचिदसीत्याकृतिवचनम् तयादेवतया वाचासहितः । अङ्गिरस्वत् प्राणवत्

क्लृपन्तामृतवस्तेकल्पन्ताᳪंसंव्वत्सरस्तेकल्पताम्॥प्रेत्त्याऽएत्त्यैसञ्चाञ्चप्रचंसारय॥सुपर्णचिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवःसीद॥४५॥[११]

इतिसंहितायांसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ध्रुवः शाश्वतिकः सीद अवस्थानंकुरु ॥ अभित्वाशूरनोनुमइत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इतिउव्वटकृतौ मंत्रभाष्ये सप्तविंशोध्यायः ॥ २७ ॥

(१) होतायचत्समिधेन्द्रम् । सौत्रामण्यामैन्द्रस्यपशोः प्रयाजप्रैषाः । एकादशऐन्द्रानेवोप्रथमस्ये-त्यैन्द्राः । आप्रीदेनतास्तु इन्द्रस्यैवविभूतयइति ॥ होतायक्षत् दैव्यौहोतायजतु । समिधाऽ-ग्न्यकाष्ठेन हविर्भूतेन । समिधावासहितम् इन्द्रम् यइन्द्रः त्रिषुस्थानेषु समिध्यते । प्रथम-न्तावत् इडस्पदेपृथिव्या यजनायप्रदेशेसमिध्यते अग्न्यात्मना द्वितीयविद्युदात्मना समिध्यते ।

* होतायक्षत् ॥ होतायक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदेनाभापृथिव्याऽअधि ॥ दिवोवर्ष्मन्त्समिध्यतऽओजिष्ठश्चर्षणीसहांवेत्वाज्यं

नाभौपृथिव्याअधि पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । नाभिभूतेऽन्तरिक्षप्रदेशे अधेउपरि ततःतृतीय-मादित्यात्मना दिव.द्युलोकस्य वर्ष्मन्वर्षिष्ठेप्रदेशेसमिध्यते एवंत्रिस्थानइन्द्रः स्तूयते । यश्च ओ जिष्ठः पतिशयेनबली । केषांमध्ये । चर्षणीसहाम् चर्षणयोमनुष्याः तान्येसहन्ते अभिभ-वन्ति तेचर्षणीसहः देवाः तेषांचर्षणीसहां देवानांमध्ये । सचेज्यमानोवेतुपिवतु स्वमंशमा-

(१) इन्द्रमिड सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः अयमध्याय सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायो धसयाराद्यस्तपशो प्रयाजानुयाजप्रैषरूप नतश्च प्रजापत्यश्विसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषय । ०

* होतायक्षदेकादशदेवर्षाहर्षांदशपुनरप्येवचत्वार पट्चत्वारि ८० मन्त्र ।

ज्यस । त्वमपि हेमनुष्यहोत. यज ॥ १ ॥ होतायक्षत्तनूनपातम् आप्रीदेवताभिप्राय मिन्द्रा-भिप्रायंवा । सहिमरीचिः पौत्रः । दैव्योहोतायजतु तनूनपातमिन्द्रम् ऊतिभिरवनैः सहितम् जेतारमयज्वनाम् अपराजितम इन्द्रंदेवंदानादिगुणयुक्तम स्वर्विदम् । स्वर्गंवेत्तिजानाति स्वर्गंवाविद्यतेइतिस्वर्वित् तंस्वर्विदम् । केनयजतु । पथिभिर्मधुमत्तमैः । पथिशब्देनाचक्ष-

सुहोतर्यज ॥ १ होतायक्षत्तनूनपातमूतिभिः ॥ होतायक्षत्तनून पातमूतिभिर्जेतारमपराजितम् ॥ इन्द्रन्देवꣳस्वर्विदम्पथिभिर्म धुमत्तमैर्नराशꣳसेनतेजसाव्वेत्वाज्ज्यस्यहोतर्यज ॥२॥ होतायक्षदि

वींष्युच्यन्ते तैर्हिस्वर्गं लोकंप्रतिपतन्तियजमानाः । हविर्भिःमधुमत्तमै रतिशयेनरससंयुक्तैः । कथंभूतमिन्द्रम् । नराशंसेन यज्ञेनसहितम् तत्रतनूनपात् नराशंसावेकस्मिन्प्रयाजेपठिता वतउभयवानयंप्रयाजः । तेजसाच सहितमिन्द्रंयजतु । सचेज्यमानोवेत्तुपिबतु आज्यस्यस्व-मगंत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ २ ॥ होतायक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्योहोतायजतु इडभिः

प्रयाजदेवतयासहितमिन्द्रम् ईडितंस्तुतम् आजुह्वानमाह्वयमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्य-ममरणधर्माणम् । सजोषामानः देवः द्युस्थानइन्द्रः । देवैः द्युस्थानैः सवीर्यः समानवीर्यः । वज्रहस्तः । पुरन्दरःपुराणांदारयिता । वेतुपिबतु आज्यस्यस्वमंशमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ ३ ॥ होतायक्षद्बर्हिषीन्द्रम् । दैव्योहोतायजतु बर्हिषीन्द्रम् बर्हिषिप्रयाजदेवतायांस्थितमिन्द्रम् । यज्ञ-

डाभिरिन्द्रम्॥ होतायक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम्॥ देवोदेवैःसवीर्योवज्रहस्तःपुरन्दरोवेत्वाज्यस्यहोतर्यज॥३॥ होतायक्षद्बर्हिषीन्द्रम् ॥ होतायक्षद्बर्हिषीन्द्रन्निषद्वरंवृषभन्नर्यापसम् ॥ वसुभीरुद्रैरादित्यैः सयुग्भिर्बर्हिरासदद्वेत्वाज्यस्यहोत

साधनमेवात्रप्रयाजदेवतावर्हिः । कथंभूतमिन्द्रम् निषद्वरमनिकुर्वतां वरमुत्कृष्टम् । वृषभंवर्षितारञ्च नर्यापसम् नर्यापसम । नृभ्योमनुष्येभ्योहितंनर्यंनर्यम् अपःकर्मयस्यसनर्यापाः तंनर्यापस-मिन्द्रम् । सजोषमानः वसुभिःरुद्रैःआदित्यैः । सयुग्भिःसमानयोजनैः बर्हिः आसदत् । आसी-

दत्विति लकारव्यत्ययः। वेत्तुपिवतु आज्यस्यस्वमग्रम् त्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज ॥ ४ ॥ होतायक्ष-
दोजोन । देव्योहोतायजतु । ओजः नइतिसमुच्चयार्थीयोनिपातः । ओजश्चवीर्यञ्चसहश्चद्वारश्च
इन्द्रियशरीरमनोवलान्यपिसमुच्चितानि । कस्माद्धेतोरेतानियजतु । यतएतानि इन्द्रमवर्द्धयन्
वर्द्धयन्ति । इदानींनवस्तुत्यद्वारःस्तौति । एवमनेनकर्मणा कृतकृत्या.द्वारः । सुप्रायणाःसुप्रग-

र्य्यज ॥ ४ ॥ होतायक्षदोजोनवीर्य्य ᳸ सहोद्वारऽइन्द्रमवर्द्धयन् ॥ सुप्रा
युणाऽअस्मिन्यज्ञेविश्रयन्तामृतावृधोद्वारऽइन्द्रायमीढुषेव्यन्त्वा
ज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ५ ॥ होतायक्षदुषेऽइन्द्रस्य ॥ धेनूसुदुघेमातरा

मनाः अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् विश्रिताभवन्तु । ऋतावृधःसत्यवृधोवा । यज्ञवृधोवा इन्द्रायइन्द्रार्थम्
फयम् भूताय । मीढुषेसेक्त्रे व्यन्तुपिवन्तु आज्यस्वमंशं त्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज ॥ ५ ॥ होतायक्षदुषे ।
देव्योहोतायजतु । उषे नक्तोषासावितिप्राप्ते पूर्वपदलोपश्छान्दसः । इन्द्रस्यधेनू सुदुघेशोभनदो-
हने मातरामातरौ । महीमहत्यौ । तेविज्यमाने सवातरौवात्सशब्दोवत्सवचनः समानोवातव-

त्स:ययोस्तेसवातरौ। नकारउपमार्थीय:। एकाभिशुक्लेइवगावीतेजसावत्समिवइन्द्रम्अवर्द्धताम्।
वीताम्पिवताम्आज्यस्यस्वमंशंत्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज ॥ ६ ॥ होतायक्षद्दैव्याहोतारा। दैव्योहो-
तायजतु दैव्यौहोतारौ। भिषजाभिषजौ देवानांवैद्यौ। सखायासखायौ समानख्यानौ। यौच-
हविषा इन्द्रम्भिषज्यत:। यौचकवीक्रान्तदर्शनौ यौचदेवौद्युस्थानौ यौचप्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानौ-

सुष्टौ ॥ सवातरौनतेजसावत्समिन्द्रमवर्द्धतांवीतामाज्यस्यहोत
र्यज ॥ ६ ॥ होतायक्षद्दैव्याहोतारा ॥ भिषजासखायाहविषेन्द्र
म्भिषज्यतः ॥ कवीदेवौप्रचेतसाविन्द्रायधत्तऽइन्द्रियंवीतामा
ज्यस्यहोतर्यज ॥ ७ ॥ होतायक्षत्तिस्रोदेवीः ॥ होतायक्षत्तिस्रो

यौच इन्द्राय इन्द्रइतिविभक्तिव्यत्यय:। धत्त:स्थापयत: इन्द्रियंवीर्यम्। तौचेज्यमानौ वीताम्पि-
वताम् आज्यस्य त्वमशन्त्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ ७ ॥ होतायक्षत्तिस्रोदेवी:। नभेषजं त्रयस्त्रिधात-
वोपस.नकारोभिन्नक्रम:समुच्चयार्थीय:। भेषजञ्च येचत्रयोलोका: त्रिधातव:। अग्निवायुसूर्यास्ते-

पांधातवः अपसः। अपइतिकर्मनाममत्वर्थीयलोपः। अपस्विनः कर्मवन्तः। शीतोष्णवर्षादी-
निहितेषा इकर्माणि। तांश्चहोतायजतु। कतमास्तिस्रोदेव्यः इडासरस्वतीभारतीच। मही:म-
हती: इन्द्रपत्नी:इन्द्रस्यपालयित्री: हविष्मती:हविषासंयुक्ताः। ताश्चेज्यमानाः व्यन्तुपिवन्तु आज्य-
स्यत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ ८ ॥ होतायक्षत्त्वष्टारमिन्द्रम्। दैव्योहोतायजतु। त्वष्टारम्र-

देवीर्न्निभेषजन्त्रयस्त्रिधातवोपसऽइडासरस्वतीभारतीमहीः ॥ इन्द्रं
पत्नीर्हविष्मतीर्व्यन्त्वाज्ज्यस्यहोतर्यज ॥ ८ ॥ होतायक्षत्त्वष्टा
रमिन्द्रम् ॥ होतायक्षत्त्वष्टारमिन्द्रन्देवम्भिषजंसुयजङ्घृतश्रि
यं म ॥ पुरुरूपंसुरेतसम्मघोनमिन्द्रायत्त्वष्टादधदिन्द्रियाणिवेत्वा

याजदेवताम्। इन्द्रमइदिपरमैश्वर्ये त्वष्टाचेन्द्रः सामानाधिकरण्यात्। देवन्दानादिगुणयुक्तम
भिषजमिंद्रस्य। सुयजम्। साधुयष्टव्यम् अक्लेशयागम्वा। घृतश्रियम् आज्यहविष्काहिप्रयाजाः।
पुरुरूपं बहुरूपम् सुरेतसंशोभनरेतस्कम् मघोनंमघवन्तंधनवन्तम्। सचेज्यमानस्त्वष्टाइंद्राय

इंद्रइतिविभक्तिव्यत्ययः दधत्स्थापयत् इंद्रियाणिवीर्याणि । वेतुचपिवतुच आज्यस्यस्वमंशं त्वम-पिहेमनुष्यहोतर्यज ॥ ९ ॥ होतायक्षद्वनस्पतिम् । दैव्योहोतावनस्पतिंयजतु । शमितारंहविषांसं-स्कर्तारम् शतक्रतुम्बहुकर्माणम् । धियोजोष्टारम् बुद्धेःकर्मणोवासवितारम् । इंद्रियंवीर्यात्म-कम् सचेजयमानः । मध्वासमञ्जन् मधुस्वादुनाघृतेसमञ्जन् यज्ञंसंसृष्टीकुर्वन् । पथिभिःसुगेभिः

ज्ज्यस्यहोतर्यज ॥ ९ ॥ होतायक्षद्वनस्पतिᳪंशमितारम् ॥ होता यक्षद्वनस्पतिᳪंशमितारᳪंशतक्रतुन्धियोजोष्टारमिन्द्रियम् ॥ मद्ध्वासमञ्जन्पथिभिःसुगेभिःस्वदातियज्ञम्मधुनाघृतेनवेत्वाज्ज्यस्यहोतर्यज ॥ १० ॥ होतायक्षदिन्द्रᳪंस्वाहा ॥ होतायक्षदिन्द्रᳪं

मार्गैःशोभनगमनैः । स्वदातियज्ञम् । स्वदातिःप्रापणार्थः । प्रापयतुयज्ञंदेवानन्‌ मधुनामधुस्वा-दुनाघृतेन सहितम् । वेतुचपिवतुचाज्यस्य स्वमंशंत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ १० ॥ होतायक्ष-दिंद्रम् । दैव्योहोयजतु इंद्रम् । स्वाहाज्यस्य स्वाहाकारेणाज्यदेवतानाञ्च संस्थाङ्करोतु । स्वाहा-

मेदसः। स्वाहाकारेणमेदोदेवतानाञ्च संस्थाङ्करोतु। स्वाहास्तोकानाम् स्तोकाविंदवः। स्वाहाकारेण चस्तोकदेवतानांसंस्थांकरोतु। स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् स्वाहाकारेणचस्वाहाकृतिदेवतानांसंस्थांकरोतु। स्वाहादेवाआज्यपाजुषाणाइंद्रआज्यस्य। प्रयाजानुयाजावैदेवाआज्यपाः। स्वाहाकारेणैदेवाआज्यपा. जुषाणाः सेवमानाः प्रीयमाणावाइंद्र। आज्यस्यवेतु स्वसंशपिवतु त्वमपिहेम-

स्वाहाज्ज्यस्यस्वाहामेदसः स्वाहास्तोकानाᳯस्वाहास्वाहाकृतीनाᳯस्वाहाहव्यसूक्तीनाम्॥ स्वाहादेवाऽआज्यपाजुषाणाऽइन्द्रऽआज्ज्यस्यव्यन्तुहोतर्यज॥११॥ [११] देवम्बर्हिरिन्द्रᳯसुदेवन्देवैर्व्वीरवत्स्तीर्णव्वेद्यामवर्द्धयत्॥ व्वस्तोर्व्वृतम्प्राक्तोर्भृतᳯरायाबर्हिष्मतो

त्यव्यन्तुयज ॥११॥ देवंवर्हिः। एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राःमैत्रावरुणोब्रवीतियज्ञसाधनभूतं वर्हिरिहदेवता। यद्देवंवर्हिः। इंद्रमवर्द्धयदितिसंवन्धः कथंभूतमिंद्रम्। सुदेवम् शोभनादेवामरुदादयोयस्य समुदेवः तंसुदेवम्। देवैर्वीरवत् वर्हियोविशेषणमेतत्। देवैःहविपादात्रुभिः ऋत्विग्भिः वीर-

वत्धीरयुतम् । यच्चस्तीर्णवेद्याम् यच्चवर्हिः.वस्तोर्वृतम् अहनिलूनम् यच्चअक्तोरात्रौप्रभृतम प्रधारितम् । वस्तोरहर्वचन: अक्तोरात्रिवचन: इत्यव्ययद्वयम् । इन्द्रमवर्द्धयदितिसर्वत्रसंवध्यते यच्चरायाधनेन हविर्लक्षणेन अन्यान्यजमानान् वर्हिषात: वर्हिषामंयुक्तान् अत्यगात् अतिक्रम्यगतंसंस्कारोत्कर्षात् तद्वर्हि: वसुवनेवसुवननायच वसुधेयस्यवसुधानाय धननिखननायच वेतुपिवतु । त्वञ्चहेहोत:यज ॥ १२॥ देवीर्द्वार: यत्रगृहद्वारउच्यते यादेव्योयज्ञगृहद्वार: इन्द्रम्यामनृयामनिकर्मप्रा-

र्य्यंगाहसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयज ॥१२॥ देवीर्द्वारः ॥ देवीर्द्वारऽइन्द्रंऽस ङ्घातेवीड्वीर्य्यामन्नवर्द्धयन्॥आवत्सेनतरुणेनकुमारेणचमीवतापा

र्वाणम् रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥१३॥

मीसत्याम अवर्द्धयन् । याश्चसंघाते देहली कपाटपुटार्गलादि संघातेसतिवीड्वी दृढा: । नहिसंघातमन्तरेण तासां दृढत्वमुपपद्यते । ताइदानीम् यात्राभिमुख्येनस्थित्वा वत्सेनतरुणेन कर्मक्षमेण कुमारेण चमीवता मीङ् हिंसायाम । गत्रूणांहिंसात्मता अपयर्वाणम् रेणुककाटम समासपदमेतत् नुदन्ताम । दूतिपदानि अपनुदन्तामपनयन्त । वत्सै: पुत्रैश्चअर्य्यतेगम्यते पत्यतेयास्मिन्निर्त्यवां तमर्वाणम् रेणुककाट । काट:कूप: । कशब्द:कुत्सार्थ: । रेणु:पूर्ण.कुत्सित.कूप:रेणुककाट: ।

तंरेगुक्षवाटम् उपलक्षणमेतत् यज्ञभंगकराणिकूपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः । वसुवननाय वसुनिधानायच व्यन्तुपिबन्तु त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १३ ॥ देवीउपासानक्ता । येदेव्यौ उपासन-क्तारानिश इन्द्रंयज्ञेप्रयतिगच्छति वर्तमाने अह्वेताम् आहूतवत्यौवर्द्धनाय । येचदेव्यौ दैवी-र्विशः । यसवोरुद्रायादित्या विश्वेदेवामरुतइत्यादिकाः प्रतिअयासिष्टाम् गतवत्यौखेनसम्भोगेन ।

व्वींगाँ३ दुरुगुञ्क्षवाटन्नृदन्ताम्व्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्व्यन्तुयज ॥ १३ ॥ देवी ऽउषासानक्ता ॥ देवीऽउषासानक्तेन्द्रंय्यज्ञेप्प्रयत्यह्वेताम् ॥ दैवी र्व्विशःप्प्रायासिष्टाᳩं सुप्प्रीतेसुधितेव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वीतांय्यज ॥ १४ ॥

यद्वा । देव्यौवाएताविशोयत्पशवइतिश्रुतिः दैवीर्विशः यज्ञाङ्गभूतान्पशून्प्रति अयासिष्टां गतव-त्यौ अनुयाजेपुष्टितयोभांग इत्यभिप्रायः । येचसुप्रीतेसाधुप्रीते । येचसुधितेसाधुहिते । तेव-सुवननायवसुनिधानायच वीतांपिबतां त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १४ ॥ देवीजोष्ट्री । देव्यौजोपयित्र्यौ । इदानीन्देवता विकल्पः । द्यावापृथिव्याविति वाहोरावेइतिवा । सस्यञ्चसमाचेतिकात्यक्यः येदे-

व्योजोपयित्र्यौ । वसुधितीवसुधान्यं यातेवसुनोधारयित्र्यौवा । येचदेवमिन्द्रम् अवर्द्धताम् अवर्द्ध-
यताम् । अयाअन्याघाद्वेषांसि ययोश्च मध्ये अयावि । युपृथग्भावे पृथक्करोतिलकारव्यत्ययः ।
अन्याएका अवाघघानिपापानि द्वेषांसिचदौर्भाग्यानि आअन्यावक्षत् वसुवार्याणियजमा-
नाय । अन्याएकाआवक्षत् आवहतिवसूनिवरीयांसि यजमानार्थम् । कथंभूते शिक्षितेविदि-

देवीजोष्ट्री ॥ देवीजोष्ट्रीव्वसुधितीदेवमिन्द्रमवर्द्धताम् ॥ अयाव्व्यन्याघाद्वेषा७ स्यान्न्याव्वक्षद्वसुव्वार्य्याणियजमानायशिक्षितेव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वीतांयज ॥ १५ ॥ देवीऽऊर्ज्जाहुती ॥ देवीऽऊर्ज्जाहुतीदुघेसुदुघेपयसेन्द्रमवर्द्धताम् ॥ इषमूर्ज्जमन्याव्वक्षत्सग्धि७ सपीति

तवेद्येतल्लक्षे । तेचवसुवननायवसुधानायच वीतां पिबतान्त्वमपि हेहोतर्यज ॥ १५ ॥ देवी-
ऊर्जाहुती । अधस्तनप्रैषोक्ताएव देवताविकल्पः । येदेव्यौ ऊर्जाहुतीऊर्जाह्वान्यौ दुघेदोग्ध्र्यौ अन्यो-
न्यम् । अनयोरनुसंभोगमिमाः सर्वाःप्रजाः । अनुसम्भुञ्जतइतिश्रुतिः । सुदुघेसाधुदोहने येचप-
यसा इन्द्रमवर्द्धतामवर्द्धयताम् । ययोश्च । इषमन्नमूर्जंरसंतदुपसेचनन्दध्यादि अन्याएकाआ-

वच्चत् आवहतियजमानाय। सग्धिंसपीतिमन्या अन्याश्वपराच सग्धिंसमानांजग्धिंपुत्रपौत्रादिभिः। सपीतिंसमानाम्पीतिं पानञ्चआवचत्। आवहतियजमानाय नवेनपूर्वंदयमानेपुराणेननवमधाताम्। येचदेव्यौनवेन ऊर्जोन्धान्येनपूर्वंपुरातनमूर्जंन्धान्यम्। दयमाने दयति.रूपदयाकर्मा। रक्षितवत्यौसत्यौ अधाताम् पुराणेनच ऊर्जाधान्येन नवमूर्जंन्धानम् अधाताम्।

मुन्न्यानवेनुपूर्व्वन्दयमानेपुराणेनुनवमधातामूर्ज्जमूर्ज्जाहुती ऽऊर्ज्जयमानेव्वसुव्वार्य्याणियजमानायशिक्षितेव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वीतांयज ॥ १६ ॥ देवादैव्यां ॥ देवादैव्याहोतारादेवमिन्द्रंमवर्द्ध

धारितवत्यौ। येचऊर्जाहुती ऊर्जयमानेस्वीकुर्वाणे। वसूनिवरणीयानियजमानाय। शिक्षितेविदितवेद्येच वसुवननाय वसुधानायच वीताम्पिबताम् त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १६ ॥ देवादैव्या। यौदेवौ दैव्यौहोतारौ। एकःपार्थिवोग्निः एकश्चमध्यमः। देवमिन्द्रमवर्द्धताम यौचहताघशंसावभार्ष्टांवसुवार्याणियजमानायशिक्षितौ। अन्नम्पापंयेशंसन्ति तेअघशंसा हताअघशंसायाभ्यान्तौ-

हताघशंसी। आभार्षीम् आहार्षीम् हृतवन्तौवसूनिवरणीयानि यजमानाय । शिशितीअवग-तावौ तौचवसुवननाय वसुधानायच वीतांपिवता त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १७ ॥ (१) देवीस्तिस्रः। आदरार्थीभ्यासः पतिन्देवानाम्पालयितारम् इन्द्रमवर्द्धयन् । तासांमध्येभारती भरतआदित्यः

ताम्॥ हुताघंशसावाभांर्षंवसुव्वार्य्याणियजमानायशिशितौ व्वंसुवनेंव्वसुधेयस्यव्वीतांय्यज ॥ १७ ॥ देवीस्तिस्रः। देवीस्तिस्र स्तिस्रोदेवीः पतिमिन्द्रमवर्द्धयन् ॥ अस्पृक्षद्भारतीदिवंरुद्रैर्य्यज्ञंसरस्वतीडाव्वसुमतीगृहान्व्वसुवनेंव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ १८ ॥

तस्यद्रयभारती दिवम् अचतस्पृशति। रुद्रैर्यज्ञं सरस्वती सरस्वतीचरुद्रैः सहितायज्ञम् अस्पृक्षत्। इडाचवसुमतीवसुभिः तद्वतीगृहान् अस्पृक्षत्। गृहशब्देनात्रायंलोकोभिधीयते लक्षणयापृथिवीस्थानत्वादिडायाः। ता.वसुवननाय वसुधानायच व्यन्तुपिवन्तु त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १८ ॥

(१ प्रतिजगतीच्छन्दस्को यजुष्क

देवइन्द्रः। यज्ञोदेवता देवःदानादिगुणयुक्तः यज्ञःइन्द्रः। इदिपरमैश्वर्ये परमेश्वरः। नराशंस. नराअस्मिन्नासीनाः शंसन्तीतिनराशंसः। त्रिवरूथाः। वरूथशब्दोगृहवचनः त्रीणिवरूथानि गृहाणिसदोहविर्धानाग्नीध्राणियस्य सत्रिवरूथः। त्रिवन्धुरः वन्धुरशब्दःसारथिस्थानवचनः। त्रीणिवन्धुराणिसारथिस्थानानि ऋग्यजुःसामलक्षणानियस्य सत्रिवन्धुरः। देवमिंद्रम-

देवऽइन्द्रं ॥ देवऽइन्द्रोनराशꣳसस्त्रिवरूथस्त्रिवन्धुरोदेवमिन्द्रमवर्द्धयत् ॥ शतेनंशितिपृष्ठानामाहितꣳ सहस्रेणप्रवर्त्ततेमित्रावरुणेदंस्यहोत्रमर्हतोबृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्य्यवंव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयज ॥ १९ ॥ देवोदेवैः ॥ देवोदेवैर्व्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो

वर्द्धयत्। यश्च शतेनशितिपृष्ठानामाहितः। शतगुणोहिअग्निराधेयः तदभिप्रायमेतत्। सहस्रेणगवांप्रवर्तते। सहस्रेणगवांयष्टव्यमित्युक्तेः। यस्यचास्य मित्रावरुणाद्भुत् मित्रावरुणावेवहोत्रमर्हतः। बृहस्पतिश्च स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति। अश्विनौच आध्वर्यवमर्हतः। सवसुवननाय वसुधानायच वेतुपिवतु, त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १९ ॥ देवोदेवैः। यूपउच्यते योदेवोवनस्पतिः

देवेरेवहिरण्मयपर्णः देवाःसौवर्णानिपर्णानियस्यसतथोक्तः । मधुशाखः मधुरसवतीशाखायस्य समधुशाख.देवैरेव । सुपिप्पलः साधुफलोदेवैरेव । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् यश्चदिवम् अग्रेणअस्पृचत् स्पृशति । आअन्तरिक्षम्स्पृचदित्यनुषङ्गः । मध्येनेतिशेषः साकांक्षत्वात् । पृथिवीमदृंहीत् पृथिवीम्उपरेणेतिशेषः अदृंहीत्दृढामकरोत् सवनस्पतिः वसुवननायवसुधानायच वेतुपिबतु ।

मधुशाखःसुपिप्पलोदेवमिन्द्रमवर्द्धयत् ॥ दिवमग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षम्पृथिवीमदृंहीद्वनस्पतिर्वसुवनेवसुधेयस्यवेतुयज ॥ २० ॥ देवम्बर्हिः॥ देवम्बर्हिर्वारितीनान्देवमिन्द्रमवर्द्धयत् ॥ स्वासस्थमिन्द्रेणासन्नमन्यम्पिहितोतयज

त्वमपिहितोतयंज ॥ २० ॥ देवंवर्हिः । यद्देवंवर्हिः वारितीनाम् । वाःउदकम्ऋगतीवारुदकमितिःस्थानंयस्यतावारितय ओषधयः तासांमध्येदेवंवरिष्टम् । यद्वावायंइतिदर्भरूपेणावस्थानयेषांतेवारितयःदर्भाः । अत्रश्रुतिः । तदेताभ्यामुल्बना तीत्युपक्रम्य । तस्मादुहैकाआपोवीभत्सांचक्रिरेइति अभिधीयते । तद्वमेदर्भाइत्याह । वारितीनान्दर्भाणांसंघातभूतम् देवमिन्द्रम-

वर्द्धयत्। यच्चस्वासस्थम् साधुआर्स्वेयंदेवमनुष्यैः। यत्तच इन्द्रेणआसन्नम् आस्थितम् यच्च वर्द्धयत्। अन्यान्यान्यानिहवींषिअभ्यभूत् अभिभवतीतिकालव्यत्ययः। तत्वसुवननाय वसुधानायच वेतु-पिवतु त्वमपिहेहोतः यज ॥ २१ ॥ देवोअग्निः। स्विष्टकृत् शोभनमिष्टंकर्तव्यमिति यस्या-

न्न्यान्हवीᳬंष्यभ्यभूद्वसुवनेव्वसुधेयंस्यव्वेतुयज ॥ २१ ॥ देवोऽअग्निः ॥ देवोऽअग्निःस्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्द्धयत् ॥ स्विष्टङ्कुर्वन्स्विष्टकृत्स्विष्टमद्यकरोतुनोव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयज ॥ २२॥ अग्निमद्यहोतारमवृणीतायंयजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशम्बध्नन्निन्द्रायच्छागम् ॥ सूपस्थाऽअद्यदेवोव्वनस्पतिरभवदि

यमधिकारः देवंच इन्द्रमवर्द्धयत्। यश्चस्विष्टं कुर्वन् स्विष्टकृतनामभूतःसः। स्विष्टंसाध्विष्टम् अद्य अस्मिन्कर्मणिकरोतु नोस्माकम् अपिच वसुवननाय सुधानायच वेतुपिबतु त्वमपिहेहोतर्यज ॥ २२॥

चग्निमद्य। व्याख्यातः प्रैषः ऐन्द्रएकः पशुरितिविशेषः ॥ २२ ॥ होतायक्षत्। इन्द्रायवयो-
धसे। पशुसंस्कारश्चैन्द्रः। तत्रैतेप्रैषाः यतः प्रयाजदेवताऽ विरोधेनयथैन्द्राः संपद्यन्तेतथा-
व्याख्यायन्ते। दैव्योहोतायजतु। समिधानमग्निम्। महच्चयशः अग्निसम्बन्धि। सुसमिद्धं

न्द्रायुच्छागेन ॥ अद्युत्तम्मेदुस्तः प्रतिपचुताग्रंभीदवीवृधत्पुरोडा
शेन ॥ त्वामुद्यऽऋषे ॥ २३ ॥ [१२] होतायक्षत् ॥ होतायक्षत्स
मिधानम्महद्यशः सुसमिद्धंवरेण्यमग्निमिन्द्रंवयोधसम् ॥ गायत्री
ञ्छन्दऽइन्द्रियन्त्र्यविङ्गांव्वयोदधद्वेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ २४ ॥

चाग्निमेव। वरेण्यंवरणीयंचाग्निम्। इन्द्रंचवयोधसम् वयः यथातथ्यमस्मिन्निति वयोधा स्तंव-
योधसम् वयमः आयुषोवाधारयितारम्। किंकुर्वन् दैव्योहोतायजतु। गायत्रीञ्छन्दः इन्द्रि-
यम्वीर्यंच त्र्यविंचगांवयश्चआयुः दधत् धारयन् इन्द्रे इत्यध्याहारः प्रकरणात्। प्रयाजदेवताय
इन्द्रसहिता वेतुपिबतु आज्यस्यस्वमंशंत्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज ॥ २४ ॥ होतायक्षत्तनूनपातम्।

दैव्योहोतायजतु तनूनपातम् उद्भिदम् उद्भेत्तारं यज्ञफलानाम्। यंचगर्भम्अदितिः दधेधारितवती। शुचिपवित्रम्। इन्द्रंचयजतु वयोधसम् वयश्रायुर्धीयतेयस्मिन् तंवावयसोधारयितारंवा। किञ्चैन्द्रेदैव्योहोतायजतु। उष्णिहंचछन्दः इन्द्रियवीर्यंचदित्यवाहंचगांवयश्रायुश्च इन्द्रे-

होतायक्षत्तनूनपातमुद्भिदम्॥ होतायक्षत्तनूनपातमुद्भिदंय्यङ्गर्भमदितिर्द्दधेशुचिमिन्द्रंव्वयोधसम्॥ उष्णिहञ्छन्दऽइन्द्रियन्दित्यवाहङ्गांव्वयोदधद्वेत्वाज्ज्यस्यहोतर्य्यज॥२५॥ होतायक्षदीडेन्न्यमीडितम्॥ होतायक्षदीडेन्न्यमीडितंव्वृत्रहन्तममिडाभिरीड्यꣳ॰

दधत् धारयन्। प्रयाजदेवताच इन्द्रसहितावेतुपिवतु आज्यस्यस्वमशं त्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज॥२५॥ होतायक्षदीडेन्यम। दैव्योहोतायजतु। ईडेन्यंस्तुत्यम् ईडतेरेन्यप्रत्ययः। ईडितम् ऋषिभिः स्तुतम। वृत्रहन्तमम् अतिशयेनवृत्रस्यहन्तारम्। इडाभिः प्रयाजदेवताभिः ईड्यंस्तुत्यम्। इन्द्रविशेषणान्येतानि। सहः सोमंचयजतु। सहः सोमश्चद्वौ नैघंटुकौइन्द्रसम्बन्धा-

त्पट्यते। इन्द्रं वयोधसं वयसआयुषोधारयितारम्। किंकुर्वन्यजतु। अनुष्टुभंचछन्दः इन्द्रि-
यम्वीर्यंच पश्वाविंचगांवयआयुश्च इन्द्रे दधत्धारयन्। प्रयाजदेवताच इन्द्रसहितावेतुपिवतु
आज्यमयस्वमंग त्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज ॥ २९ ॥ होतायक्षत्। दैव्योहोतायजतु। सुवर्हिषंशो-

सहꣳसोमुमिन्द्रंव्वयोधसम् ॥ अनुष्टुभञ्छन्दऽइन्द्रियम्पञ्चाविङ्गाँव्व
योदधुद्वेत्वाज्ज्यस्युहोतर्यज ॥ २९ ॥ होतायक्षत्सुवर्हिषम्पूषण्व
न्तम् ॥ होतायक्षत्सुवर्हिषम्पूषण्वन्तममर्त्त्यꣳ सीदन्तम्बर्हिषिप्प्रि
येमृतेन्द्रंव्वयोधसम् ॥ बृहतीञ्छन्दऽइन्द्रियन्त्रिवत्सङ्गाँव्वयोदधद्वे

त्वनवर्हिष्मम्। पूषण्वन्तंपूषासंयुक्तम् अमर्त्यममरणधर्माणम्। सीदन्तंवर्हिषिप्रियेअवस्थानंकुर्वन्तं
वर्हिष्यभिरुचिते अमृतेइन्द्रं वयोधसम्। किंकुर्वन्यजतु। बृहतींचछन्दः इन्द्रियंवीर्यंच त्रिव-
त्सं चगांवय आयुश्च इन्द्रे दधत्धारयन्। प्रयाजदेवताचेज्यमाना इन्द्रेणसह वेतुपिवतु आज्य-
सस्वमंगत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज। ननुप्रयाजदेवताया आत्रधिकारणभावः केवलमुपलभ्यते-

नाह देवतात्वमिति यच्चोदयेत् तम्प्रत्याह। इत्थंभूतमेव वर्हिषोदेवतात्वमित्यदोषः। तथाद्वा-
रामपिदेवतात्वम् ॥ २७ ॥ होतायक्षद्व्यचस्वतीः। दैव्योहोतायजतु व्यचस्वतीर्व्यञ्जनवतीर्गमन-
वतीः। सुप्रायणाः साधुप्रगमनाः ऋतावृधः सत्यवृधोवा यज्ञवृधोवा। द्वारः यज्ञगृहद्वारः

त्वाज्ज्यंस्युहोतुर्य्यंजं ॥ २७ ॥ होतायक्षद्व्यचंस्वतीः सुप्प्रायुणाः ॥
होतायक्षद्व्य चंस्वतीः सुप्प्रायुणाऽऋतावृधोद्वारोदेवीर्हिरण्ययी
र्ब्रह्माणमिन्द्रंव्वयोधसम् ॥ पुङ्क्तिञ्छन्दऽइहेन्द्रियन्तुर्य्यवाहङ्गांव्व
योदधुद्व्यन्त्वाज्ज्यंस्युहोतुर्य्यंजं ॥ २८ ॥ होतायक्षत्सुपेशंसासुशि

द्वितीयबहुवचनान्तान्येतानिपदानि। देवीर्यज्ञफलदात्रीः हिरण्मयी अविनाशिनीः। तथा। ब्रह्मा-
णंपरिवृढम् इन्द्रंवयोधसम् आयुषोधारयितारम्चयजतु। पङ्क्तिंचछन्दः। इहेत्यभिनयदर्शनम्।
इहास्मिन्निन्द्रे इन्द्रियंवीर्यंच तुर्य्यवाहंगांच आयुश्चदधत् धारयन् सेन्द्राद्वारस्येज्यमानाव्यन्तु
पिबन्तु आज्यस्यस्वसंगत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ २८ ॥ होतायक्षत्सुपेशसा। दैव्योहोताय-

जतु सुपेशसासुपेशसौपेशइतिरूपनाम। सुरूपे। सुशिल्पे। यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम् अन्यो-
न्यं प्रतिरूपे। बृहतीमहत्यौ उभेनक्तोषासानं। समुच्चयार्थीयोनकारः उभेअपिनक्तोषसौ।
नक्ताचरात्रिः उषाश्चरात्रेरपरकालः। दर्शतेदर्शनीये। विश्वंसर्वात्मकमिन्द्रं वयोधसम् आयु-

र्धपे॥ बृहतीऽउभेनक्तोषासानदर्शतेविश्वमिन्द्रंव्वयोधसम्॥
त्रिष्टुभंच्छन्दऽइहेन्द्रियम्पष्ठवाहङ्गाँव्वयोदधद्धोतायाज्ज्यस्यहो
तुर्जज॥२८॥होतायक्षत्प्रचेतसादेवानामुत्तमंयशोहोतारादैव्या
कवीसयुजेन्द्रंव्वयोधसम्॥ जगतीञ्छन्दऽइन्द्रियमनड्वाहङ्गांव्वयो

योधारयितारश्च यजतु। किंकुर्वंतुयजतु। त्रिष्टुभंचछन्दः इहइंद्रेइंद्रियंच वीर्यंपष्ठवाहं गांच-
वय आयुश्चदधत् धारयन्। नक्तोषासौसंदेचेज्यमाने वीतांपिबतामाज्यस्य स्वमंशंत्वमपि
हेमनुष्यहोतर्यज॥२८॥ होतायक्षत्प्रचेतसा। देवोहोतायजतु प्रचेतसाप्रकृष्टज्ञानौ। यौच-
देवानामुत्तमं यशः पश्चौ। पुत्रीहतय होतारौदैव्यौ अयंचाग्निरसौचमध्यमः। कवीक्रान्त-

दर्शनौ। सयुजासह योगिनौ इंद्रश्चवयोधसम् आयुपोधारयितारम्। किङ्कुर्वन्दैव्योहो-
तायजतु। जगतीछन्दः इंद्रियं वीर्यंच। अनड्वाहंच गांवयः आयुश्चइंद्रे दधत् धारयन्। तौच-
दैव्यौ होतारौसेंद्रा वीजग्मानौ वीतांपिवता माज्यस्यस्वयंश त्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज॥ २०॥
होतायक्षत्पेशस्वतीः। दैव्योहोतायजतु पेशस्वतीःरूपसमृद्धाः तिस्रोदेवीःहिरण्ययीः हिरण्या-

दधद्धोतामाज्यस्यहोतर्यज॥ ३०॥ होतायक्षत्पेशस्वतीस्तिस्रः॥
होतायक्षत्पेशस्वतीस्तिस्रोदेवीर्हिरण्ययीर्भारतीर्बृहतीर्महीःपति
मिन्द्रंवयोधसम्॥विराजञ्छन्दऽइहेन्द्रियन्धेनुङ्गान्नवयोदधद्व्यन्त्वा

लङ्कृतशरीराः। भारती भरतआदित्यः तस्यभारती.बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणार्थम्। बृहतीः
प्रभावतःमहत्यःआदित्येन्द्राग्निसंबन्धात्। पतिम्पालयितारम् इन्द्रञ्चवयोधसम् आयुपोधारयितारम्।
यजतु। किंकुर्वन्यजतु विराजञ्छन्दः इहास्मिन्निन्द्रे इंद्रियंवीर्यंच। धेनुङ्गांन नकारःसमुच्चयार्थीयः।
धेनुश्चगांवयआयुश्च दधत्धारयन्। तिस्रोदेव्यश्च सेन्द्राईज्यमानाः व्यन्तुपिबन्तु आज्यस्य स्वमंशंत्व-

मपि इमनुष्यहोतर्यंज ॥ २१ ॥ होतायचत्सुरेतसम्। दैव्यो होतायजतु सुरेतसंत्वष्टारम्। शोभनंहि रेतस्त्वष्टुर्जगदुत्पत्तिवीजत्वात्। पुष्टिं वर्द्धयितारम्। रूपाणिविभ्रतंपृथक्पुष्टिम्। जातिपुरूपाणि पुष्टिञ्चपृथक्धारयन्तम्। इंद्रस्यवयोधसम् आयुषोधारयितारंयजतु। किंकुर्वन्यजतु द्विपदश्छन्दः इंद्रियंवीर्यम् उक्षाणङ्गांन नकारःसमुच्चयार्थोयोभिन्नक्रमः। उक्षाणस्त्रगाम् वय-

वज्येस्युहोतुर्य्यंजं ॥ २१ ॥ होतायक्षत्सुरेतसन्त्वष्टारम् ॥ होतायक्ष त्सुरेतसन्त्वष्टारम्पुष्टिंवर्द्धनंरूपाणिबिभ्रतम्पृथक्पुष्टिमिन्द्रंव्व योधसम् ॥ द्विपदुञ्छन्दऽइन्द्रियमुक्षाणङ्गान्नवयोदधद्वेत्वाज्ज्यस्य हो तुर्य्यंजं ॥ २२॥ होतायक्षद्वनस्पतिंᳪशमितारम् ॥ होतायक्षद्वनस्प

आयुश्च इंद्रेदधत्धरयन्। त्वष्टाचसेन्द्रःईज्यमानः वेतुपिवतु आज्यस्यस्वसंथंत्वमपि हेमनुष्य-होतर्यंज ॥ २२ ॥ होतायचद्वनस्पतिम्। दैव्योहोतायजतु वनस्पतिंशमितारं हविषःसंस्कर्तारम् शतक्रतुंवहुकर्माणम्। हिरण्यपर्णम् सुवर्णमयपत्रम्। उक्थिनम्। वचपरिभाषणे मस्यउवयम्

वचनवन्तंयज्ञवन्तंवा। रशनांविभ्रतम स्वरूपानुवादः। यूपेहिपशुबन्धनार्थंरज्जुर्बध्यते। वग्मिं-कान्तम्भगम्भजनीयम। इंद्रञ्चवयोधसमायुषोधारयितारंयजतु। किंकुर्वन् दैव्योहोतायजतु। ककुभञ्छन्दः इहेंद्रेइन्द्रियंवीर्यंञ्च वशांवन्ध्यांविहतङ्गर्भघातिनीञ्चगांवयश्रायुश्च दधत्धारयन्। वन-स्पतिश्च सेंद्रईज्यमानः वेतुपिवतुआज्यस्य त्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज ॥ ३२ ॥ होतायक्ष-

त्तिंश्मसितारंशतक्रतुंहिरण्ययपर्णमुक्थिनंरशनाम्बिभ्रतंवशि म्भगमिन्द्रंवयोधसम्॥ ककुभञ्छन्दऽइहेन्द्रियं वशांवेहतङ्गांवयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३२ ॥ होतायक्षत्स्वाहाकृतीरग्निम्॥ होतायक्षत्स्वाहाकृतीरग्निङ्गृहपतिम्पृथग्वरुणम्भेषजङ्कविङ्क्षत्र

त्स्वाहाकृतीः। दैव्योहोतायजतुस्वाहाकृती.प्रयाजदेवताः। अग्निञ्चगृहपति पृथक्यजतु। वरुणञ्चभेषजम्। तथा कविंक्रान्तदर्शनं जनप्रहाराद्रक्षितारम् इंद्रञ्चवयोधसमायुषोधारयि-तारम् यजतु। किंकुर्वन्यजतु अतिछन्दसञ्छन्द. इंद्रियञ्चवीर्यं बृहत्महत् ऋषभञ्चगांवय-

चायुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । सेंद्रश्च प्रयाजदेवता ईज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ ३४ ॥ अथ वयोधसोनुयाजप्रैषाः । देवंबर्हिः यत् देवं द्योतनं बर्हिः । वयोधसमायुषोधारयितारं देवंदानादिगुणयुक्तम् इन्द्रम् अवर्द्धयत् किं कुर्वन् । गायत्र्याछन्दसा इंद्रियवी-

मिन्द्रंव्वयोधसम् ॥ अतिच्छन्दसुऽच्छन्दऽइन्द्रियम्बृहद्दृषभङ्गाँव्वयोद द्ध्यन्त्वाज्ज्यस्युहोतुर्य्यंज ॥ ३४ ॥ [११] देवम्बर्हिः ॥ देवम्बर्हिव्वं योधसन्देवमिन्द्रमवर्द्धयत् ॥ गायुत्र्याच्छन्दसेन्द्रियञ्चक्षुरिन्द्रेव्वयोद धद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयज ॥ ३५ ॥ देवीर्द्वारः ॥ देवीर्द्वारोव्वयोध

यंज्ञ नुश्च इंद्रे वयआयुश्चदधत् धारयत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वः शं त्वमपि हे होतर्यज ॥ ३५ ॥ देवीर्द्वारः । या देव्य द्वारः वयोधसमायुषोधारयितारम् शुचिं पवि-त्रम् इंद्रम् अवर्द्धयन् किं कुर्वं यः । उष्णिहाछन्दसा इंद्रियं वीर्यं प्राणश्च इंद्रे वयआयुश्चदधत् ।

दधत्यद्गतिलिङ्गवचनव्यत्ययः धारयन्त्यइत्यर्थान्तरम्। ताःवसुवननायवसुधानायच व्यन्तुपिवन्तु त्वमपिहेहोतर्यज ॥ ३६ ॥ देवीउपासानक्ता। येदेव्यौउषासानक्ता उषाश्चरात्रेरपरकालः नक्तेतिरात्रिनाम। देवमिद्रं वयोधसमायुषोधारयितारम्। देवीदेव्यौदेवम् एकोदेवीशब्दोदीप्तिवचनो-

स॒ᳪ शुचि॒मिन्द्र॑मवर्द्धयन् ॥ उ॒ष्णिहा॒च्छन्द॑सेन्द्रि॒यम्प्रा॒णमिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ३६ ॥ दे॒वीऽउ॒षासा॒नक्ता॑ ॥ दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वीदे॒वम॑वर्द्धताम् ॥ अ॒नु॒ष्टुभा॒च्छन्द॑सेन्द्रि॒यम्बल॒मिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥ ३७ ॥ दे॒वीजोष्ट्री॑ ॥

परोदानादिगुणयुक्तावचनः देवशब्दोप्येवमेव। अवर्द्धताम् किंकुर्वन्त्यौ। अनुष्टुभाछन्दसा इंद्रियंवलंच इंद्रेवयश्चायुश्च दधत् धारयन्त्यौ। तेवसुवननाय वसुधानायच वीतांपिबतामाज्यस्य स्वमंशन्त्वमपिहेहोतर्यज ॥ ३७ ॥ देवीजोष्ट्री। येदेव्यौजोष्ट्र्यौ जोषयित्र्यौ। वसुधिती वसुधात्र्यौ देवंदीतंवयोधसमायुषोधारयितारमिंद्रम् देव्यौदेवम् अवर्द्धताम्। तेबृहत्याछन्दसा इंद्रियंवीर्यं

योवंचइन्द्रेश्वयआयुश्च दधत्धारयन्त्यौ सत्यौवसुवननाय वसुधानायच वीतांपिवतामाज्यस्य श्वमंधं-
त्वमपि ष्टेहोतर्यज ॥ ३८ ॥ देवीऊर्जाहुती । येदेवौदात्र्यौ ऊर्जाहुतीऊर्जाह्वान्यो दुघेदोग्ध्यौ
सुदुघेसुदोग्ध्र्येपयसा इन्द्रंवयोधसं देवौदेव्यौद्युस्थानेदेवंद्युस्थानम् अवर्द्धताम् । तेपंक्त्याछ-

देवीऊर्जाहुती व्वसुधितीदेवमिन्द्रंव्वयोधसन्देवीदेवमवर्द्धताम् ॥ बृहत्त्या
च्छन्दसेन्द्रियथंश्रोत्रमिन्द्रेव्वयोदधद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वीताय्यज ॥
॥ ३८ ॥ देवीऽऊर्ज्जाहुती ॥ देवीऽऊर्ज्जाहुतीदघेसुदुघेपयसेन्द्रंव्वयो
धसन्देवीदेवमवर्द्धताम् ॥ पङ्क्त्याच्छन्दसेन्द्रियꣳशुक्रमिन्द्रेव्वयोदधद्वसु
वनेव्वसुधेयस्यव्वीताय्यज ॥ ३९ ॥ देवादैव्या ॥ देवादैव्याहोतारा

न्द्रसा इन्द्रियंवीर्यपाक्रं च इन्द्रे वयआयुश्च दधत्धारयन्त्यौ वसुवननायवसुधानायच वीतांपिवता
माज्यस्य स्वसंधंत्वमपिहेहोतर्यज ॥ ३९ ॥ देवादैव्या । यौदेवौ दातारौदेवगोहोतारौ । अयंचा-
ग्निरसौचमध्यमः । देवंदातारमिन्द्रंवयोधससायुषोधारयितारम देवौद्युस्थानौ देवंद्युस्थानम्

अवर्द्धताम्। तौत्रिष्टुभाच्छन्दसा इन्द्रियंवीर्यम्त्विपिदीप्तिमिन्द्रइन्द्रे वयश्चायुः दधत् धारयन्तौ वसुवननायवसुधानायच वीतांपिवता माज्यस्यत्वमंशं होतर्यज ॥ ४० ॥ देवीस्तिस्र.। याः तिस्रो-देव्यः सरस्वतीडाभारत्यः। आदरार्थमभ्यासः। वयोधसमायुर्धारयितारम् पतिंपालयितारम् इन्द्रमवर्द्धयन्। ताजगत्याछन्दसा इंद्रियवीर्यम्। शूषम् शूषशब्दोबलवचनः। बलम् इन्द्रे-

देवमिन्द्रंव्वयोधसन्देवौदेवमवर्द्धताम् ॥ त्रिष्टुभाच्छन्दसेन्द्रियन्त्विपिमिन्द्रेव्वयोदधद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वीतांय्यज ॥४०॥ देवीस्तिस्रः ॥ देवीरतीस्तिस्रोदेवीर्व्वयोधसम्पतिमिन्द्रमवर्द्धयन्॥जगत्याच्छन्दसेन्द्रियशूषमिन्द्रेव्वयोदधद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज॥४१॥देवोनरा

वयश्चायुश्च दधत् दधत्यः वसुवननाय वसुधानायच वान्तुपिवन्तु आज्यस्यत्वमंशं होतर्यज ॥ ४१ ॥ देवोनराशंस.। योदेवोदुग्ध्वानो नराशंसोयज्ञः देवंद्रास्थानम् इंद्रम वयोधसमायुर्धारयिता-रम्। देवोदेवम् दानादिगुणयुक्तद्रव्यभवत्व। अवर्द्धयत्। मद्दानीगिराजाछन्दसा इंद्रियंवीर्यं

रूपञ्च इंद्रे वयश्रायुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानायच वेतुपिबतु श्राज्यस्यसंबं हेहोतर्य्यज ॥ ४१ ॥ दवोवनस्पतिः । योदेवोवनस्पतिर्यूपः देवद्रास्थानम् इंद्रं वयोधसमायुपोधा-रयितारम् देवोदेवम् दोप्तइत्यु भवत्व । अवर्द्धयत् । सद्रानोन् द्विपदाछन्दसा इंद्रियंवीर्यं भगसैश्वर्यंच

भगसं ॥ देवोनराशंसोदेवमिन्द्रंव्वयोधसन्देवोदेवमवर्द्धयत् ॥ विरा जाच्छन्दसेन्द्रियरूपमिन्द्रेव्वयोदधद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयज ॥४२॥ देवोव्वनस्पतिः ॥ देवोव्वनस्पतिर्देवमिन्द्रंव्वयोधसन्देवोदेवमवर्द्ध यत् ॥ द्विपदाच्छन्दसेन्द्रियम्भगमिन्द्रेव्वयोदधद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वे तुयज ॥ ४३ ॥ देवम्बर्हिः ॥ देवम्बर्हिर्व्वारितीनान्देवमिन्द्रंव्वयोध

इंद्रे वयश्चायुश्च दधत् धारयन् वसुवननायच वसुधानाय वेतुपिबतु त्वमपिहेहोतर्यज ॥ ४३ ॥ देवंबर्हिः । यद्देवं श्रष्ठम् बर्हिः । वारितीनाम् वामाः श्रद्भ्यः इतीनामुदकानाम् । श्रोष-धीनामित्यर्थ. । देवंद्युस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुपोधारयितारम् देवन्देवम् दानादिगुणयु-

त्तइत्युभयच । अवर्द्धयत् । तत्ककुभाछन्दसा इन्द्रियंवीर्यंयशश्च इन्द्रेवयआयुश्च दधत्धारयन् वसुवननाय वसुधानायच वेतुपिबतु आज्यस्यस्वमंशं त्वमपिहेहोतर्यज ॥ ४४ ॥ देवोअग्निः । योदेवोद्युस्थानः अग्निःस्विष्टकृत्साधुइष्टं कर्तव्यमितियस्यावसमधिकारः । देवंद्युस्थानम

सन्देवन्देवमंवर्द्धयत् ॥ ककुभाच्छन्दसेन्द्रियंयशऽइन्द्रेव्वयोदधद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयज ॥ ४४ ॥ देवोऽअग्निः ॥ स्विष्टकृद्देवमिन्द्रंव्वयोधसन्देवोदेवमंवर्द्धयत् ॥ अतिच्छन्दसाच्छन्दसेन्द्रियङ्क्षत्रमिन्द्रेव्वयोदधद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयज ॥ ४५ अग्निमद्यहोतारमवृणीतायंय्यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशंवध्नन्निन्द्रायव्वयो

इन्द्रंवयोधसमायुषोधारयितारम् । देवोदेवम् दीप्तइत्युभयत्र । अवर्द्धयत् अतिछन्दसाछन्दसामइदानीम् इन्द्रियंवीर्यम् चत्रंचतोवाणम् इन्द्रेवयआयुश्च दधत् धारयन् वसुवननायवसुधानायच वेतुपिबतु आज्यसाम्यमंशं त्वमपिहेहोतर्यज ॥ ४५ ॥ अग्निमद्येति व्याख्यातम्

इन्द्रायवयोधसे इतिविशेषः ॥ ४६ ॥

इतिउव्वट कृतौमन्त्रभाष्येऽष्टाविंशतितमोध्यायः ॥ २८ ॥

घसेच्छागंम् ॥ सूपस्थाऽअद्यदेवोव्वनस्पतिरभवदिन्द्रायव्वयोधसेच्छागेन ॥ अघुत्तम्मेदुस्तः प्प्रतिंपचुताग्ग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेन ॥ त्वामुद्यऽऋषे ॥ ४६ ॥ [१२] ॥ ४ ॥

इतिसंहितायांअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

* समिद्धोऽअञ्जन् ॥ समिद्धोऽअञ्जन्कृदरम्मतीनाङ्घृतमग्नेमधुम

(१) एकादशत्रिष्टुभः । आप्रीनराशंसाः बृहदुक्थोवामदेव्यः । अश्वोवासमुद्रिरपश्यत् । अश्वस्तुति. आश्वमेधिकं प्रागाग्नेयः कण्वाग्रीवइत्येतस्मात् हेभगवन्नग्ने समिद्धःसंदीप्तः । अञ्जन्व्यक्तीकुर्वन्

(१) आश्वमेधिकोऽध्याय ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्टुभः आप्रीसञ्ज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टा समित्तनूनपादिडादिदेवताका

* समिद्धोऽञ्जनमेकादशयद्क्रदन्नयोदशसमिद्धोअग्नद्वादशकेतु कृण्व चतुर्विंशतिचत्वार पद्धिः

आज्येहिसर्वाभ्यो देवताभ्यो मनास्येतानि मम एवं स्यात् ममेदं स्यादिति । घृतं मधुमत् मधुस्वादु । पिन्वमानः आत्मानं प्रतिसिञ्चन् स्वेच्छयापिबन्नित्यर्थः । वाजी वेजनवान् चलनवान् वहन्वाजिन इति । हे जातवेदः । देवानां वक्षि वह प्रापय । प्रियम् आसधस्थं सहस्थानम् ॥ १ ॥ घृतेनाञ्जन् । प्रथमोर्द्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । यतस्तयोरेकवाक्यता नोपपद्यते

तिपिन्वमानः ॥ व्वाजीव्वहन्व्वाजिनञ्जातवेदोदेवानांव्वक्षिप्प्रियमा सुधस्त्थम् ॥ १ ॥ घृतेनाञ्जन् ॥ घृतेनाञ्जन्त्सम्पथोदेवयानान्प्प्रजा नन्न्वाज्ज्यप्प्येतुदेवान् ॥ अनुत्वासप्प्तेप्प्रदिशः सचन्ताᳬस्वधाम स्म्मैयजमानायधेहि ॥ २ ॥ ईड्यश्च ॥ ईड्यश्चासिव्वन्द्यश्चवाजि

अतः पुरुषव्यत्ययः । घृतेन अंजन् समञ्जन् । पथः देवयानान् । हवींषि देवयानाः पन्थान उच्यन्ते । तैर्हि ते जीवन्ति । प्रजानन् अहं देवानां हविरिति जानन् वाजी अपि तु अभ्यागच्छतु देवान् । किञ्च । अनुसचन्ताम् अनुसेवन्ताम् त्वां हे सप्ते सरण । प्रदिशः दिगाश्रयाणि भूतानि । किञ्च स्वधामन्नम् अस्मै यजमानाय धेहि प्रयच्छ अवधृतयज्ञस्त्वनूनपात् कल्प्यपर्यायः ॥ २ ॥

ईड्यश्चासि । यस्त्वम् ईड्यश्चासि स्तुत्यश्चासि ।। वंद्यश्च । देवाजिन् श्राघ स्व शीघ्रश्च मेद्धश्च यज्ञसंपादीचश्चसि देसम । तंत्वाम् अग्निः देवैःवसुभिः सजोषाः समानजोषणः प्रीतम् श्रमीभिः प्रीतम् । निःवोढारम् वहतुमापद्दतु जातवेदाः ॥ २ ॥ स्तोर्णवर्हिः । स्तोर्णमपि-वर्हिः सुष्टरीम् साधुस्तृणाम आनुषाणा विभक्तोद्देशः । सेवमानम् । ततस्तोर्यमाणम् उरुवहु

न्नाशुभ्रश्चासिमेद्ध्यश्चसप्ते ॥ अग्निष्ट्वादेवैर्व्वसुभिः सजोषाः प्रीतं व्वह्निंव्वहतुजातवेदाः ॥ २ ॥ स्तोर्णम्बर्हिःसुष्टरीमाजुषाणोरुपृथु प्प्रथमानम्पृथिव्व्याम् ॥ देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाःस्योनङ्कृण्वा नासुवितेदधातु ॥ ४ ॥ एताऽउवः ॥ सुभगाव्विश्वरूपाव्विपक्षो

पृथु विस्तीर्णम् प्रथमानम् । पृथिव्यांवेद्याम् । देवेभिः देवै.युक्तम् । अदितिः सजोषासमानजोषणामह । प्रीयमानास्योनंसुखं कृण्वानाकुर्वाणा । सुवितेसुगतेस्वर्गेप्रजाटांवा । दधातुस्थापयतु ॥४॥ एताउवःएताश्चयज्ञगृहद्वारः देवरातिऋजमानाः वः युष्माकं सुभगाःविश्वरूपाः अनेकरूप चित्रिताः ।

त्रिपक्षोभिः श्रयमाणाउद्घातैः । पक्षोभिः उद्घातैः ऊर्द्धमायातैः । सततमायातैः सततगमनैः विश्रय माणाविस्तीर्यमाणाः । पचमशब्दःसान्त. कपाटवचन. । ऋष्वाः महत्यः सतोःसत्यः कवपः कुपिता मतुषिराः । शुंभमान.: आत्मानंशोभयन्त्यः । द्वारोदेवीः दीप्तिमत्यः । सुप्रायणाः सुप्रगमनाः भवन्तु । ५॥ अन्तरामित्रावरुणा । ये अन्तरामध्येन मित्रावरुणाचरन्तौ । अयस्त्रैलोकोमित्रोऽसौवरुण

भिः श्रयमाणाऽउद्घातैः ॥ ऋष्वाः सतीः कवषः शुम्भमानाद्वारो देवीः सुप्रायणाभवन्तु ॥ ५ ॥ अन्तरामित्रावरुणा ॥ अन्तरामित्रा वरुणाचरन्तीमुखंयज्ञानामभिसंविदाने ॥ उषासांवाꣳसुहिरण्ये

इतिश्रुतिः द्यावापृथिव्योर्मध्येन सञ्चरन्त्यौ । मुखंयज्ञानामभिसम्विदाने यज्ञानांमुखमग्निहोत्रं तस्यकालम् अभिसम्विदाने प्रकथयन्त्यौ । उत्तिउतामयमग्निहोत्रहोमकालःप्राप्तइतीवलक्ष्यते । तेउषासा द्विवचनोपदेशा त्साहचरितत्वाच्च द्वितीयारात्रिः । नक्तोषासौ वांयुवयोः हेदम्पति-यजमानौ सुहिरण्ये सावुहिरण्यालङ्कारभूषिते । सुशिल्पेसाध्वन्योन्यंप्रतिरूपे ऋतस्ययज्ञस्ययोनो

दूहसादयामिस्थापयामि ॥ ६ ॥ 'प्रथमावाम् । यौप्रथमौहोतारौ अयञ्चाग्निरसौचमध्यम: । वायुर्वयो: इदम्प्रतीयजमानौ । सरथिना एकरथारूढौ सुवर्णाशोभनवर्णौ । देवौदानादिगु-णयुक्तौ पश्यन्तौभुवनानि भूतजातानि । विश्वानिसर्वाणि मध्यस्थतया । अपिप्रयम् प्रीणा-तेरेतद्रूपम् । प्रीणितवानहमस्मितौचोदनासुप्रमाणकांक्षम् । वांयु वयो: इदम्प्रतीयजमानौ

सुंभ्रिल्पेऽऋतस्ययोनांविहसांदयामि ॥ ६ ॥ प्रथमावांम् ॥ प्रथमा वांᳬसरथिनासुवर्णांदेवौपश्यंन्तौभुवंनानिविश्वंवा ॥ अपिंप्रयुञ्चो दंनावामिमानाहोताराज्ज्योतिंः प्प्रदिशादिशन्तां ॥ ७ ॥ आदि त्यैर्न्नंः ॥ आदित्यैर्न्नोंभारंतीवष्टुवज्ञᳬसरंस्वतीसहरुद्रैर्न्नंऽआ

मिमानानिर्मिमानौ होतारौ ज्योति:प्रदिशादिशन्ता । आहवनीयाख्यं ज्योति. पृष्टव्यमिति प्रदिशाप्रदेशेनअभिनयेन दिशन्तादर्शयन्तौ । आशतेद्धतिवाच्यम् ॥ ७ ॥ आदित्यैर्न. । अनन्वय: पादा.परोक्षकृता: चतुर्थ.पाद.प्रत्यक्षकृत: । नचैवंसामजस्यम् अतश्चतुर्थस्य पादस्यसन्नति: ।

आदित्ये.सहिताने अस्माकंभारती वष्टुकामयतांयज्ञम्। सरस्वतीचरुद्रैः सहितां नःअस्मान् आवीत्अवतु। इडाचउपहूता ह्वतपाह्वाना वसुभि सजोषासमानप्रीतिः नःआवीदित्यनुवर्तते। एवमनेनप्रकारेण यज्ञंनोस्माकं तिस्रोदेव्यः अमृतेषुदेवेषु धत्तदधत्विति पुरुषव्यत्ययः परोक्षीकृत्यस्तुताः ताइदानींप्रत्यक्षताः स्तौति। यज्ञंनोदेवीरमृतेषुधत्ते ति॥ ८॥ त्वाष्टवी-

वीत्॥ इडोपहूताव्वसुभिः सजोषायज्ञन्नोदेवीरमृतेषुधत्त॥ ८॥ त्वष्टावीरम्॥ त्वष्टावीरन्देवकामञ्जजानत्वष्टुरर्वाजायतऽआशुरश्वः॥ त्वष्टेदंव्विश्वम्भुवनञ्जजानबहोःकर्त्तारमिहयक्षिहोतः॥ ९॥ अश्वोघृतेनत्मन्यासमक्तऽउपदेवाँ२॥ ऽऋतुशः पाथऽएतु॥

रम्। यःत्वष्टावीरंपुत्रम् देवकामम् कर्माण्यापाकरणसमर्थं जजानजनयति। यस्माच्चत्वष्टुः सर्वाभरणः आशुःशीघ्रः अश्वःजायते। यश्चत्वष्टा इदंविश्वसर्वं भुवनंभूतजातं जजानजनयति। तंत्वष्टारं बहोःभूतग्रामस्यकर्तारम् इहयज्ञेयक्षियज हेहोतः॥ ९॥ अश्वोघृतेन। यःअश्वः पत्नीभिःघृतेनत्मन्या आत्मनास्वयमेवसमक्तः समुच्चितःसन्। उपएतु उपगच्छतु देवान्प्रति ऋतुशः

ऋतावृतौ कालेकाले पाथ.अन्नं भूत्वा । कथंदेवलोकमजानन्नदेवान्प्रतियायादित्यतआह । वन-
स्पति:देवलोकंप्रजानन् अश्वस्यदर्शयन्निितिशेषः । अग्निनाच तन्मित्रेण हव्याहवींषि स्वदि-
तानिमृष्टीकृतानि वक्षत्वहतुदेवान्प्रति ॥ १० ॥ प्रजापतेस्तपसा । यस्त्वंप्रजास्तपसा वावृधा-
न.वर्द्धमान. सद्योजातः अरण्योःशकासादुत्पन्नःदधिषेधारयसि यज्ञं हेअग्ने । तंत्वांब्रवीमि

वनस्पतिर्देवलोकम्प्रजानन्नग्निना हुव्यास्वंदितानिंव्वक्षत् ॥१०॥
प्रजापतेस्तपंसा ॥ ववृधानऽस॒द्योजातोदंधिषेयुज्ञमंग्ने ॥ स्वाहां
कृतेनहुविषांपुरोगायाहिसाध्याहुविरंदन्तुदेवाः ॥ ११ ॥ [११] य
दक्रन्दः ॥ प्रथमञ्जायमानऽउद्यन्त्समुद्रादुतवापुरीषात् ॥ श्येन

स्वाहाकृतेनहविषा । स्वाहाकारोपलक्षितेनहविषा पुरोगा:पुरोगासीसन् । याहिसाध्या साधु-
शब्दविभक्त्यर्थेडाादेशेटिलोपः । साधुहविःअदन्तुदेवाः ॥ ११ ॥ यदक्रन्दः । त्रयोदशत्रिष्टुभोश्वाभि-
ष्टवोप्योतुः । यत्यदा अक्रन्दः क्रेषाशब्दमकार्षीः । प्रथमञ्जायमानः यच्चउद्यन्उद्गच्छन् समुद्रा-
त्अन्तरिक्षलोकात् पार्थिवाद्वासमुद्रात् । उतवाअपिच पुरीषात्अन्यस्माज्जलसंघात्पशोर्वा ।

उदनृ्अक्रान्दः तदाश्येनस्यपक्षौशीघ्रतयाअजैषीः हरिणस्यवाहूशीघ्रतयाअजैषीःइतिशेषः। उपस्तुत्य-मउपसङ्गम्य स्तुत्यंस्तवनीयमृषिभिः महिमहत् जातमुत्पन्नम् तेतव हेअर्वन्अरणाअश्व ॥ १२ ॥ यमेनदत्तम्। अचचतुर्थपादःपृथग्व्याख्यायतेयोग्यत्वात्। सूरादश्वंवसवोनिरतष्ट हेवसव.यूयं-सूरात् आदित्यमण्डलात् अश्वंनिरतष्ट। तष्टति.करोतिकर्मा निष्कृष्यकृतवन्तः। तंयमेन्दत्तम्

स्यपृक्षाहरिणस्यबाहूऽउपस्तुत्यम्महिजातन्तेऽअर्व्वन् ॥ १२ ॥ यमेनंदत्तम् ॥ यमेनदत्तन्त्रितऽएनमायुनगिन्द्रऽएणम्प्रथमोऽअद्ध्यतिष्ठत्॥गन्धर्वोऽअस्यरशनामगृभ्णात्सूरादश्वंव्वसवोनिरतष्ट ॥१३॥ असियमःअसियमोऽअस्यादित्योऽअर्वन्नसित्रितोगुह्येनव्रतेन।

त्रित.त्रिस्थानोवायुः एनम्आयुनक्युक्तवान्। इन्द्रश्चएनंप्रथमःअध्यतिष्ठत्। गन्धर्वश्चविश्वावसुः अस्यरशनाम् अगृभ्णात् अगृह्णात्। यद्वत्थंभूतोश्वःतवयंस्तुमइतिवाक्यशेषः ॥ १३ ॥ असियमः। भवसिचआदित्यः हेअर्वन्अरणअश्व। भवसिचत्रित स्त्रिस्थानइन्द्रः गुह्येनगुप्तव्रतेनकर्मणा। भवसिचसोमेनसमयासधातः विपृक्तःसंपृक्तः एकीभूत। एताभिर्देवताभिस्तवसायुज्यञ्जातमि-

त्यभिप्रायः। किञ्च आहुःबुधाः तेतव। त्रीणिदिविद्युलोके आदित्यात्मनावस्थितस्य। बन्ध-नानिऋग्यजुः सामलक्षणानि। मण्डलान्तरपुरुषार्चींषि ॥ १४ ॥ त्रीणिते। त्रीणित-आहुर्दिविबन्धनानि इतिव्याख्यातम्। त्रीणिअप्सुबन्धनानि कृषिर्वृष्टिर्बीजमिति। त्रीण्यन्तः समुद्रे समुद्रशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते। अन्तरिक्षस्य मध्येतवत्रीणिबन्धनानि। मेघोविद्युत्

असि॒ सोमे॑नस॒मया॒विपृ॑क्त॒ऽआ॒हुस्ते॒ त्रीणि॑दि॒विबन्ध॑नानि ॥ १४ ॥ त्रीणि॑त॒ऽआहु॒र्दि॒विबन्ध॑नानि॒त्रीण्य॒प्सुत्रीण्य॒न्तः स॑मु॒द्रे ॥ उ॒तेव॑मे॒ व॒रु॑णश्छन्त्स्य॒र्व॒न्यत्रा॑त॒ऽआहुः॑ प॒र॒मं ज॒नित्र॑म् ॥ १५ ॥ इ॒मा ते॑ वाजिन्नव॒मार्ज॑नानी॒मा श॒फाना॑ᳪ स॒नि॒तुर्नि॒धाना॑ ॥ अत्रा॑ ते भ॒द्रा र॑श॒नाऽअ॑प

श्यनिरिति उतइवअपिच। मेममवरुणःछन्तिस छन्दतिरर्चतिकर्मा शंसतिकथयति हेअर्वन्अर-णाभरव। यत्रतेतवआहुःपरमञ्जनित्रं जन्मवायुरूपेण ॥ १५ ॥ इमाते। इमानितेतव हेवा-जिन्अश्व। अवमार्जनानियैस्त्वावमार्जन कृतन्तान्यवमार्जनानि नूतनवेतसकटप्रभृतीनि अह-मपश्यम्पश्यामि। इमानिचशफानांखुराणांसनितुःसम्भक्तुः पादवाससः निधानानिधानानि

यत्र पादवास. प्रभृतीनिधीयन्तेतानि अहमपश्यम । अपिच अत्रतेतवभद्रा भन्दनीयास्तुत्याः रशनाअहमपश्यम् । ऋतस्ययज्ञस्ययारशना अभिरक्षन्तिगोपाः गोपायितव्यान्पशून् ॥ १६ ॥ एतैरश्वस्तनै रश्वचरित्रै रश्वमभिष्टुत्य अथेदानींभविष्यत्कर्मभिरभिष्टौति । आत्मानन्ते । पशुसं शनोत्तरकालम् आत्मानन्तेतवदिव्यसहंमनसा आरात्दूरात् अजानाम्जानासि । जानातेरे-

प्रयमृतस्ययाऽअभिरक्षन्तिगोपाः ॥ १६ ॥ आत्मानन्ते ॥ आत्मानन्ते मनसारादजानामवोदिवापतयन्तम्पतङ्गम् ॥ शिरोऽअपश्यम्पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानम्पतत्त्रि ॥ १७ ॥ अत्राते ॥ रूपमुत्तममपश्यञ्जिगीषमाणमिषऽआपदेगोः ॥ यदाते मर्त्तोऽअनुभोगमा

तदनुदात्तत्वाद्रूपं लुङएकवचने । अत्र.अधस्तात् प्रदेशात् । दिवादिवंप्रतिपतयन्तम् उत्पतयन्तम् पतङ्गम् आदित्यरूपिणम । शिरश्चाहंतवअपश्यम् पथिभिःमार्गैः सुगेभिः सुगमनैः अरेणुभि.उपद्रवरहितै. जेहमानम्प्रयत्नत् पतत्रिउत्पतनशीलम् ॥ १७ ॥ अत्राते । अत्रदालोकेतेतवरूपमुत्तमम् अहमपश्यम्पश्यामि कथंभूतम । जिगीषमाणं जेतुमिच्छति इष.अन्नानिआस्थि-

तंपदे गोः गन्तुमंगडलस्य । एवंच्यु लोकावस्थितस्यतवाहं रूपमपश्यम् । अथपुनः पृथिवीस्थितस्य यदातेतवमोंतामनुष्य भोगम् वाहनादिकम् अनुत्रानट अनुव्याप्नोत् आतृडत् इतिपादपूरणार्थौ तदाग्रसिष्ठः ग्रसुअदने । ग्रसिष्ठतमः अतिशयेनभक्षयितासन् ओषधीः अजागः गृह्णासिगिरसिवा । अन्योऽपिवाजितश्चलितुमपिनशक्नोति त्ववीर्यंवत्तरोसीतिभावः ॥१८॥ अनुत्वा । अनुइतिपरभावमा-

नुडादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥ अनुंत्वा ॥ अनुंत्वारथोऽ

अनुमर्यौऽअर्वन्ननुगावोनुभगः कनीनाम् ॥ अनुव्रातासुस्तवंस

ख्यमीयुरनुदेवाममिरेवीर्यन्ते ॥ १९ ॥ हिरंण्यशृङ्गोयः ॥ हिर

यष्टे । हेअर्वन् यस्यसुकृतिनोगृहेत्वंश्चेष्टसेतस्यगृहेत्वामनुरथः त्वामनुमर्यौमनुष्यः त्वामनुभगः सौभाग्यमनीनाम्कन्यकानाम् । तत्रैतेपदार्थाभवन्तीत्यर्थः किंच । व्रातासः पुरुषसंघा अपितवस-ख्यमभिमानमन्वीयुः । किमन्यद्बहुवदाम । अनुदेवासमिरेवीर्यन्ते अनुममिरेअनुमितवन्तः देवावी-र्यंवीरकर्म तेतव । अचिन्त्यशक्तिस्त्वमसीत्यभिप्राय. ॥ १९ ॥ हिरण्यशृङ्गः । हिरण्यशृङ्गस्थानीयम-

स्येति हिरण्यशृङ्गः । अयोअस्यपादाः यस्यचासन्अयः अयइतिसर्वेषांरजतादीनामुपलक्षणम पादा-द्यवयवानाम् । रजतादिविशिष्टाअवयवाः । मनोजवा.मनोवेगयुक्ताः । यस्माच्चअवरःकनिष्ठःइन्द्रः आसीत्अभवत् । वायुरूपेणाश्वस्यावस्थानात् । देवाइत्देवाअपि यस्यास्याश्वस्याहविरद्यंहविलक्ष-णमदनीयम्आगच्छन् । यस्अर्वन्तम्प्रथम अध्यतिष्ठत् सचइन्द्रः यस्यहविरद्यमागतम तंवयंस्तुमइ-

रायशृङ्गोयोऽअस्यपादामनोजवाऽअवरऽइन्द्रऽआसीत्॥ देवाऽइदस्यह विरद्यमायन्न्योऽअर्व्वन्तम्प्रथमोऽअद्ध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥ ईर्म्मान्तासः सिलिकमद्ध्यमासः ॥ ईर्म्मान्तासः सिलिकमद्ध्यमासः सꣳशूरणासो दिव्यासोऽअत्याः ॥ हꣳसाऽइवश्रेणिशोयतन्ते यदाक्षिषुर्द्दि

त्येय ॥ २० ॥ ईर्मान्तासः आदित्यसारथ्येयेश्वायुक्ता स्तद्वारेणायमश्वस्तूयते । ईर्मईरितः अन्तोये-षान्ते ईर्मान्ताईर्मान्ताएव ईर्मान्तासः तेषांहिसप्तानामश्वानांसमीरितान्ता विक्षिप्ता. प्रान्ता वि-क्षिप्ताविरलाइत्यर्थः । दृष्टान्ताश्च तेहिपृथूरस्काः पृथुजघनाश्चेत्यर्थः. । सिलिकमध्यमासः संलग्नम-ध्यमाकृशोदराइत्यर्थः । सप्तानामपिसश्लिष्टा उदरप्रदेशानिकृदराखेश्वाइत्यर्थः. । तथापिहिस्तुतिरूप-

पद्यतेएव संशुरणासः। संहिताःसूरणेनभगवतादिव्येन दिव्यासःदिविजाः। अत्याःसततगमनाः तेहिसप्ताद्यु माग्राग्नंसहस्रयुगपर्यंन्तमहर्वहन्ति। यद्वत्थंभूताअश्वाः तेहंसाइवश्रेणिशोयतन्ते। यथा-हंसाःश्रेणीभूता एकयारीत्याप्रथमगमनादानं कुर्वंतिएवमश्वाअपीत्युपमार्थः। कदाइत्याह यदाय-स्मिन्काले अचिपुःअशुङ्क्षामावित्यसैरतद्रूपम व्याप्नुवन्ति दिव्यंदिविभवम् अज्ममअजनम आजिम्

व्यमज्मुमश्वाः ॥ २१ ॥ तवशरीरम् ॥ तवशरीरंपतयिष्णवर्वन्तवंचित्तंवातऽइवध्रजीमान् ॥ तवशृङ्गाणिविष्ठितापुरुत्रारण्येषुजर्भुराणाचरन्ति ॥२२॥ उपप्र ॥ उपप्रागाच्छसनंवाज्यर्वादेवद्रीचामनसादीध्यानः ॥ अजः पुरोनीयतेनाभिरस्यानुपश्चात्कवयो

यन्ति ॥ २१ ॥ तवशरीरम। हेअर्वन्तवशरीरंपतयिष्णुउत्पतनशीलम। तवचित्तञ्चवातइवध्रजीमान्गतिमान् वेगवत्सून्मानर्थान्प्रति गच्छेदित्यर्थः। तवशृङ्गाणि शृङ्गाणीतिज्वलान्नामसुपठितम्। तथार्चींषि विष्ठिताविविधंस्थितानि पुरुत्रावहुधाविद्युच्चन्द्रार्काग्न्यादिषु। अरण्येषु वनेषु जर्भुराणाजर्भुराणानि देदीप्यमानानिदावाग्निरूपेणाचरन्ति ॥ २२ ॥ उपप्रागात्। उपप्रअगात्शसनं विश-

सनन्। वाजीविजनशान् अर्वाश्वरणोश्व: देवद्रीचादेवानप्रत्यञ्चितेन मनसादीधाान: धयायन् हिर-ण्यगर्भपदम्। किञ्च अज:पुरोनीयते। तदुक्तम् कृष्णग्रीवआग्नेयोरराटेपुरस्तादिति। नाभिरस्य पश्वस्य। तदुक्तमृसौमापौष्णा: श्यामोनाभ्यामिति। किञ्च अनुलग्ना:पश्चात् कवय:क्रान्तदर्शना: यन्तिगच्छन्तिरेभा: स्तोतार: ॥ २३ ॥ उपप्रागात्। एवमश्वमभिष्टुत्य अथेदानींयजमानं कृतकृत्यतयासंबोधयन्नाह। उपप्रागात्प्राप्तवान् परममुत्कृष्टम् यत्यस्मात्सधस्थंसह स्थानन्दे-

वन्तिरेभाः ॥ २३ ॥ उपप्र ॥ उपप्प्रागात्परुमँत्यत्सुधस्त्थमर्व्वाँ२ ॥ ऽअच्छापितरम्मातरंञ्च ॥ अद्यादेवाञ्जुष्टंतमोहिगम्म्याऽअथाशा स्तेदाशुषेव्वार्य्याणि ॥ २४ ॥ [१३] समिद्धोऽअद्य ॥ मनुषोदुरोणे

वमनुष्याणाम्। अर्वान्अर्वाअश्व: नकारउपजन:। अच्छापितरंमातरञ्च अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणि:। अभ्यगाच्चयस्मात् पितरंमातरञ्च द्यावापृथिव्यौअश्व:। तस्माद्ब्रवीमि हेयजमान-अद्यापगतकृतकृत्य:सन् देवान्गम्या.गच्छे: जुष्टतम:सन् हिनिश्चये। अथैवंगतायभवते दाशुषे-दत्तवतेऽश्वोऽपि यजमानाय। आगास्तेअश्वएववार्याणि वरणीयानि ॥ २४ ॥ समिद्धोऽद्य। द्वाद-

गाभ्रास्त्रिष्टुभः भार्गवोजमदग्निरपश्यत् । यस्त्वंसमिद्धः अद्यास्मिन्यजनीयेऽहनि । मनुषः मनुष्यस्ययजमानस्य । दुरोणेयज्ञगृहे देवोदानादियुक्तः । देवान्दानादियुक्तान् यजसि हेजातवेदः जातप्रज्ञान । तंत्वांप्रार्थयामि आचवह देवान्यजच । हेमित्रमहः मित्राणांपूजयितः । यस्त्वं-चिकित्वान् चेतनावान्परिदृष्टकारी । अपिचैतदेवचिन्त्यत्वमकामकमस्मिन्कर्मणिवर्तेथाः । किंकारणयतोब्रवीमि । त्वदूतःदेवानां कविःक्रान्तदर्शनश्चासिप्रचेताः प्रहृष्टचेताश्च ॥२५॥ तनूनपात्पथः ।

देवोदेवान्यंजसिजातवेदः ॥ आचवहमित्रमहश्चिकित्वान्त्वन्दूतः कविरसिप्रचेताः ॥ २५॥ तनूनपात्पथः ॥ तनूनपात्पथऋतस्ययानान्मध्वासमञ्जन्त्स्वदयासुजिह्व ॥ मन्मानिधीभिरुतयु

तनूनपाच्छब्देनाज्यमभिधेयमग्निर्वा । हेतनूनपात् गवामपांवापौत्र । पथःऋतस्ययानान् ऋतस्ययज्ञस्य गमनान्पथ.हवींषि । हविर्भिर्हियज्ञोयातिप्रवर्ततेतोयज्ञमार्गाहवींष्युच्यते । मद्धामधुरसेनसमञ्जन्भजयन्स्वदयदेवेभ्यःरोचय । हेसुजिह्वकल्याणजिह्व । कल्याण्यग्नेर्जिह्वायानादेवयानिहवींषि प्रभ्यवहरतेनकिञ्चनोच्छेषयति । किञ्चमन्मानिमननानिधीभिःबुद्धिभिःसहि-

तानि उतअपिच यज्ञम् अस्मन्समर्द्धयन्। देववाचकृणुहि देवान्प्रतिगमय। करोतिर्गमनार्थः अध्वरं नःअस्माकम् ॥ २६ ॥ नराशंसस्य। नसम्यक्षिन्नासीनाःशंसन्तीति नराशंसोयज्ञः। प्रजापतिर्वाग्निर्वा। नरैःप्रशस्योभवतीतिनराशंसः तस्यमहिमानंमहाभाग्यम् एषांदेवगणानांमध्ये उपस्तोपाम उपस्तुमः कथंभूतस्यनराशंसस्य। यजतस्ययष्टव्यस्य यज्ञैराहुतिभिः। तस्यचमहि-

उ॒प्रम॒स्यन्दे॒वता॑चं॑क्षा॒णुह॒व्यव॒द्ध्वरंन्नंः ॥ २६ ॥ नरा॒श॑ꣳसंस्यमहि॒मा॒नंस् ॥ नरा॒श॑ꣳसंस्यमहि॒मानंमेषा॒मुपं॑स्तोषामय॒जत॑स्यय॒ज्ञैः ॥ येसु॒क्रत॑वः॒ शुच॑योधिय॒न्धाः॑ स्वदं॑न्तिदे॒वाऽउ॒भया॑निह॒व्या ॥ २७ ॥ आ॒जु॒ह्वा॒नऽईड्यः॑॥ आ॒जुह्वा॒नऽईड्यो॒वन्द्य॒श्चाया॑ह्यग्ने॒वसु॑भिः॒

मानमासाद्य येदेवाःसुक्रतवः सुकर्माणः। शुचयःनिषिक्तपाप्मानः अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताः धियन्धाःप्रज्ञायाः कर्मणोवाधारयितारः स्वदन्तिभक्षयन्ति उभयानिहव्यानिहवींषि। सोमञ्चइतराणिचहवींषि तान्याणिप्रयाज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि आवापिकानिप्रधानान्युभयानीति ॥ २७ ॥ आजुह्वान.। यस्त्वम् आजुह्वानः आह्वयमानः सन् ईडाःस्तुत्यः वन्द्यःनम्यश्चभवसि तंत्वांया-

द्यागच्छ इत्यग्नेवसुभिः सजोषा. सहप्रीतिः । यश्चत्वांदेवानां होतासि इत्यत्र सत्वन्सएतान्देवानाह्वय यक्षियज । इषितः प्रेषितः अधीष्टोवा । यजीयान् यष्टृतर.सन् ॥ २८ ॥ प्राचीनंवर्हिः प्राचीम्प्रागग्रं वृज्यतेप्रस्तीर्यते । किंस्वमनीषयानेत्याह । प्रदिशा । प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यमभिधीयते । प्रागग्रंबर्हिस्तृणातीति । पृथिव्यावस्तोरस्याः । अस्याः पृथिव्याः । वेदेः

सुजोषाः ॥ त्वन्देवानामसियह्वहोतासऽएतान्यक्षीषितोयजीयान् ॥ २८ ॥ प्राचीनंवर्हिः प्रदिशापृथिव्यावस्तोरस्याव्वृज्यतेऽअग्रेऽअह्नाम्॥ व्युप्रथतेव्वितरंव्वरीयोदेवेभ्योऽअदितयेस्योनम् ॥ २९ ॥ व्यचस्वतीरुर्व्विया व्विश्रयन्तांपतिभ्योनजनयः

वस्तोः वसनायाच्छादनाय । अग्रे अह्नाम् पूर्वाह्नेदिवसानाम् । सहियागकालः प्रशस्तः । तत् वृज्यमानंवर्हिः विउप्रथतिविप्रथतिविविधमाच्छादयति । उकारःपादपूरणः । वितरमतितराम् वरीयः वरतरमुरुतरंवा । किंकारणमपेक्ष्य व्युप्रथतेइत्यतआह । देवेभ्यश्च अदितयेचस्योनं सुखमकर्तुमितिशेषः ॥ २९ ॥ व्यचस्वतीः । यज्ञगृहद्वारोऽभिधेयाः । अत्रचप्रथमोर्द्धर्चः परोक्षक-

सो द्वितीयः प्रत्यचकृतः नचतयोरेकवाक्यतासंपद्यतेऽतः प्रथमस्यसन्नतिः । व्यचस्वतीः व्यञ्च नवत्यः गमनवत्यः । उर्वियाउरुत्वेनविश्रयन्ताम् विवृत्ताभवत । कथमिव । पतिभ्योनजनयः शुंभमानाः यथामैथुन्यधर्मेपति श्योर्थाय जनयः जायाआत्मानंशोभयन्त्यः । उरूविश्रयेयुः विवृतीकुर्वंति यथाहिविवृताजायाउपसर्पन्तिपतिन्न तथाद्वृति इतीदमुक्तंपतिभ्योनजनय.एवंविवृतास्सभूत्वा हेदेव्यः द्वारः वृहत्यः महत्यः । विश्वमिन्वाः विश्वमाभिरेताभिःविश्वानिन्वाः । यूयंदेवेभ्यः ऋत्वि

शुम्भमानाः ॥ देवीर्द्वारोबृहतीर्विश्वमिन्वादेवेभ्योभवतसुप्रायुणाः ॥ ३० ॥ आसुष्वयंन्ती ॥ यजतेऽउपाकेऽउषासानक्तासदतान्नियोनौ ॥ दिव्येयोषणेबृहतीसुरुक्मेऽअधिश्रियंᳬशुक्रपिशन्द

ग्यजमानेभ्यः भवतसुप्रायणाः सुप्रगमनाः ॥ ३० ॥ आसुष्वयन्ती । स्मयतेर्वानिरुपसर्गात्स्वपतेर्वासूपसर्गात् । सेस्मीयमानेपरस्परं हसन्त्यौसाधुस्वपन्त्यौवा । यजतेयज्ञेसये उपाकेउपाक्रान्ते परस्परमेकदेशसवलीभूते । उषासानक्ता उषाश्चनक्तारात्रिश्च । सदतान्नियोनौ । आसीदताम्निरनर्थकउपसर्गः । यद्वा निरितिसदतामित्याख्यातेनयुज्यते । निषीदताम् । योनौयज्ञगृहे कथंभूते ।

मपिहेअध्वर्योपावसृज उत्पिष्टांयासुकमत्रदानम् अवसृजनिक्षिप । त्मन्याआत्मना । आदरा-
र्थंवचनम्मत्स्वाङ्यादेरात्मनद्व्याकारलोपः ॥ समञ्जन्संमृचयन् देवानाम्पाथ. अन्नम् ऋतु-
थाऋतावृतौचहवींषिअवसृज ॥ ३५ ॥ सद्योजात. । योग्नि. सद्योजातः जायमानः सन्
व्यमिमीतनिरमिमीतयज्ञम् । यश्चदेवानाम् अभवत् पुरोगा. अग्रतोगामी । तस्यास्यहोतुः प्रदि
शिप्राच्यादिशि ऋतुथाऋतावृतौआचहवनीयात्मनाव्यवस्थितस्य । वाचिआस्येमुखेवागग्रहणेनलक्ष-

व्यक्स्मधुनाघृतेनं ॥ ३५ ॥ सद्योजातः ॥ सद्योजातोव्व्यमिमीतय
ज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ॥ अस्यहोतुः प्प्रदिश्यृतस्यंव्वाचि
स्वाहाकृतः हुविरंदन्तुदेवाः ॥ ३६ ॥ [१२] केतुङ्कृण्वन् ॥

णया मुखमभिधीयते तदुक्तं वार्तिककारेण । "अभिधेयाविनीभाव प्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमा-
णगुणैर्योगा द्वृत्तिरिष्टातुगौणतेति" । स्वाहाकृतम् स्वाहाकृत्युपलक्षितं हविः अदन्तुदेवाः ॥ ३६ ॥
इतउत्तर मश्वरक्षिणाधोद्वारः युद्धोपकरणानिच स्तूयन्तेप्रागाग्नेय इतिश्रुतेः ॥ केतुंकृण्वन् ।
अ.ग्नेर्श्रींगायत्रीअनिरुक्ता केतुंमज्ञानं ज्ञानंकुर्वन् । अकेतवेनविद्यते केतुमज्ञानंदस्य तस्मैअ-

केतवे पेशःसुवर्णरूपंवा मर्याःमर्यायेतिविभक्तिव्यत्ययः । मर्यायमनुष्याय अपेशसेनविद्यते पेशःयस्यतस्मै अविद्यमानसुवर्णाय अविद्यमानरूपायवा पेशःकुर्वन् । समुषद्भिरजायथाः हेअग्नेउषद्भिः । उषदाहेअग्निहोत्रादीनिकर्माणि कुर्वद्भिः । जायमानःसन् जन्मनाजातेर्वा । वसतेर्वाक्तसंप्रसारणेएतद्रूपम् उषद्भिःअग्निंप्रतिनिवसद्भिः जायमानःसन् समजादथाःउत्पद्यसे ॥ ३७ ॥ जीमूतमेव । वर्मसूयते जीमूतोमेघः तमेवभवतिप्रतीकम् अनीकम्

केतुङ्कृण्वन्नकेतवेपेशोमर्याऽअपेशसे ॥ समुषद्भिरजायथाः ॥ ३७ ॥

जीमूतस्येवभवति ॥ जीमूतस्येवभवतिप्रतीकंयद्वर्मीयातिसमदामुपस्थे ॥ अनाविद्धयातन्वाजयत्वꣳसत्वावर्म्मणोमहिमापि

सुखमितिपर्यायः । यथामेघमासुसंविद्युत्स्फुरित स्तनयित्नुधारानिकरैरसह्यंभ त्यन्तः सरणैःएवं क्षत्रियःपदातिसुवर्णनिशिताभ्र गम्भीररथनिनादशरधारा भिरसह्योभवति एवंकश्चित्कालेकस्य-चेत्यतआह । यद्वर्मीयदावर्मीसन्नविद्यतेइतिवर्मी । यातिगच्छति समदाम । संमादयन्ति सहवामादयन्ते अस्मिन्नितिसमदःसमदशब्दःसंग्रामवचनः । समदांसंग्रामाणाम् उपस्थे उत्सङ्गेयतएवमतोब्रवीमि ।

दिव्येदिविभवे योपयौप्रीतिमत्यौ स्वौरूपिण्यौवा । बृहतीबृहत्यौ महत्यौ । सुरुक्मेसुरोचने । अधिश्रियंशुक्रपिशंदधाने । शुक्रपिशशुक्लरूपंश्रियन् अधिदधानेस्थापयन्त्यौ ॥ ३१ ॥ दैव्याहोतारा । यौदैव्यौहोतारौ अयंचाग्निरसौचमध्यम. प्रथमाआद्यौसुवाचा । सुवाचौनहि लौपाठंविनाशयतः । मिमाना । निर्मिमाणौ यज्ञम्मनुषोमनुष्यस्य यजध्यैयजनाय प्रचोदयन्तौच विदथेधाने ॥ ३१ ॥ दैव्याहोतारा ॥ प्रथमासुवाचामिमानायज्ञम्मनुषोयजध्यै ॥ प्रचोदयन्ताविदथेषुकारूप्राचीनञ्ज्योतिः प्रदिशादिशन्ता ॥ ३२ ॥ आनः ॥ आनोयज्ञम्भारतीतूयमेत्विडामनुष्वदिहचेतयन्ती ॥ तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंस्योनंसरस्वतीस्वपसः सद

पुयज्ञेषु अन्यानृत्विजः स्वयंचकारूकर्तारौ । प्राचीनंपूर्वस्यान्दिशिभवंआहवनीयाख्यंज्योतिः यष्टव्यमितिप्रदिशाअभिनयेनशु तिवाक्येनवा । दिशन्ता । कथयन्तौ । आशास्तावच्चादीयंप्रसाधयेतामितिशेषः ॥ ३२ ॥ यागोयज्ञम् । आङ्उपसर्गः सदन्त्वित्याख्यातेनसम्बध्यते । आएतुआगच्छतुनः अस्माकंयज्ञम् भारतीभरतआदित्यस्तस्यभारती । तूयंक्षिप्रम् इडाचआगच्छतु । मनुष्वत्

मनुष्यवत् इहचेतयन्तीपरिद्दष्टकारिणी । सपस्वतीच । यद्वत्थंभूतास्तिस्रोदेव्यः ता.वर्हि आङ्- उपसर्गः सदन्त्वित्याख्याते नसंबध्यते आसदन्तुआसीदन्तु इदंस्योनंसुखरूपम् स्वपसः अपइतिकर्म- नाम । साधुकर्माणः ॥ ३३ ॥ यइमे । यस्त्वष्टाइमेद्यावापृथिव्योजनित्री जनयित्रीसर्वभूता नाम् । रूपैः अपिंशत्सुचिचितेअकरोत् । भुवनानिविश्वा । भूतजातानिचसर्वाणिरूपैरपिं-

न्तु ॥ ३३ ॥ यऽइमे ॥ द्यावापृथिवीजनित्रीरूपैरपिंᳪशद्भुवनानि विश्वा ॥ तमद्यहोतरिषितोयजीयान्देवन्त्वष्टारमिहयक्षिवि द्वान् ॥ ३४ ॥ उपावसृजत्मन्या ॥ समञ्जन्देवानाम्पाथऽऋतु थाहवीᳪषि ॥ वनस्पतिः शमितादेवोऽअग्निः स्वदन्तुह

गत् । आहतान्यकरोत् तम् अद्यास्मिन्नहनि । हेहोतः इषितः प्रेषितइतिवाअधीष्टइतिवा । यजीयान्यष्टतरः । देवंदानादिगुणयुतम् त्वष्टारम् इहयज्ञेयक्षियज । विद्वान्स्वमधिकारंजा- नानः ॥ ३४ ॥ उपावसृज । द्वितीयोर्द्धर्चः प्रथमंव्याख्यायते सामर्थ्यात् । यजमानआह । वन- स्पतिः यूप.शमितादेव. अग्नि.शामित्रः स्वदन्तु.मृष्टीकुर्वन्तु । हव्यंहविः मधुनामधुरसेनघृतेन त्व-

अनाविद्धयातन्त्वाजयत्वम् हेवर्मिन् अनाविद्धयाच्छतया अविद्धयातन्त्वात्वं जयेम । किञ्च सत्त्वावर्भ-
णोमहिमा पिपर्त्तु पालयतु ॥ ३८ ॥ धन्वनागाः । अनु.स्तुयते त्रिष्टुभा धन्वनाधनुषागाःजयेम ।
धनुषावयाजिंमार्गं जयेम । धनुषाचतीव्राःपटवः चद्गूर्णायुधासःमदः संग्रामाञ्जयेम । धनुश्शत्रोः
अपकामंकृणोति अपनयतिकामम । कर्तृत्वविवचावधनुषः । धनुषाचसर्वाः प्रदिशःजयेम ॥ ३८॥

पर्त्तं ॥ ३८ ॥ धन्वंनागाऽ ॥ धन्वंनागाधन्वंनाजिञ्जयेमधन्वंनातीव्राऽ सुमदोंजयेम ॥ धनुः शत्रोरपकामङ्कृणोतिधन्वंनासर्वाः प्रदिशोंजयेम ॥ ३९ ॥ वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्तिकर्णम्प्रियः सखायम्परिषस्वजाना ॥ योषेवशिङ्क्तेवितताधिध

वक्ष्यन्तीवेत् । ज्याअभिधेया । त्रिष्टुप् । याज्यावक्ष्यन्तीइव वचनोत्सुकेव । योषित् इच्छ-
न्दः पादपूरणार्थः । आगनीगन्ति आगच्छन्ति अत्यर्थमागच्छतिवा कर्णधानुष्कर्णमूलम् यावप्रियमि-
वसखायमिषुम् परिषस्वजानाआलिङ्गयन्ती । योषेवशिङ्क्ते । शिञ्जिअव्यक्तशब्दे । यथासुग्धायो-
षित्कासुकरञ्जनार्थमव्यक्तं कूजितङ्करोति एवमियमव्यक्तंशब्दं करोति । प्रसारिताच अधिउप-

विधनुषिनिवद्धा । सेयज्ज्यासमनेसंग्रामे पारयन्तो विजयंकुर्वंतो संग्रामान् तारयन्ती स्तूयते ज्या-
भिरितिशेषः ॥ ४० ॥ तेआचरन्ती । धनुषः कोटीस्तूयेते । त्रिष्टुप् । येइमे आर्त्नी आत्नौ
धनुषः कोटी । समनाइत्यसमनेइतिवचनव्यत्ययः । समानभर्तृगतमनस्के योषेइव यथासमान-
भर्तृगतमनस्कोयोषेपतिमागच्छन्त्यौ तेआचरन्ती आगच्छन्त्यौधानुष्कम् । मातेवपुत्रंबिभृतामुपस्थे ।
यथामाता उपस्थेउत्सङ्गे पुत्रं धारयति एवंबिभृतांधारयतांशरम् । अपशत्रून् विध्यताम व्यथ-

न्तुज्ज्याऽइयᳪसमनेपारयन्ती ॥ ४० ॥ तेऽआचरन्ती ॥ तेऽआ
चरन्तीसमनेवयोषामातेवपुत्रम्बिभृतामुपस्थे ॥ अपशत्रून्विध्य
ताᳪसंविदानेऽआर्त्नीऽइमेविष्फुरन्तीऽअमित्रान् ॥ ४१ ॥
बह्वीनाम्पिता ॥ बहुरस्यपुत्रश्चिश्चाकृणोतिसमनावगत्य ॥ इषु

ताडने । अपविध्यताचशत्रून् संविदाने । सुमनसौभवन्त्यौ । विष्फुरन्तीअमित्रान् । अमि-
त्रान्शत्रून्विष्फुरन्त्यौ ॥ ४१ ॥ बह्वीना मपिताम् इषुधिरभिधेयः । त्रिष्टुप् । यः बह्वीनामि-
षूणां पितापालयिता । तेनसहिताः पाल्यन्तेसहिताः मन्निदधाति । यस्यचास्यबहुः इषुकला-
पः पुत्रः पुत्रस्थानीयः । सहितेनइषुकलापेनव्याप्यते । बहुनातदर्थं हितंकुर्वन्ति । चिश्चाकृणोति ।

शब्दानुकरणमेतत् इषोर्निष्काम्यमाणः चिश्चेत्येवं शब्दं करोति । समनादगत्य । समनाः संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा । सङ्गुधिः संकाः संकामं धत्ते अस्मिन्योधा इति संकाः संकीर्यन्ते अस्मिन्नरय-इति संकाः यद्वा संकटाः । पृतनाश्च सर्वाः पृतनाः स्पर्द्धनीयतमाः संग्रामभूमीः सर्वाः । पृष्ठे निनद्धः धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः प्रसूतः धानुष्केणाभ्यनुज्ञातः सन् जयति अवद्युधे कटत्वम् । विश्वानः का-रकाणिभवन्तीतिवैयाकरणाः ॥ ४२ ॥ रथेतिष्ठन् । जगत्या अङ्गेन सारथिः स्तूयतेऽद्धेन रश्मयः ।

धिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥

रथे तिष्ठन् ॥ रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सु

षारथिः ॥ अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति र

श्मयः ॥ ४३ ॥ तीव्रान्घोषान् ॥ तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृ

सुषारथिः रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः । प्रापयत्यश्वान् पुरः पुरतो वस्थितान् । यत्रयत्र काम-यते । तं तं यस्तु सइति शेषः । अभीशूनां प्रग्रहाणां मानं सहभ स्यं पनायत पूजयत हे जनाः । हे मनः अग्रवमं व निश्चितम् पश्चात्सन् तः अनु यच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति रश्मयः यन्तारः ॥ ४३ ॥ तीव्रा-न्घोषान् । अश्वास्तूयन्ते त्रिष्टुभा । तीव्रान् जवजयेत्युग्रान् घोषान् शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति ।

वृपपाणयः । हयाश्वाः पाणीयेरांस गृहीतप्रभृतीनां योक्तृणांतितयोक्ताः । युक्ताः श्वसन्तः अश्वाः रथेभिः रथैः । सहवाजयन्तः पूजतन्तः रथिनः ॥ तीव्रानेवघोपान् क्रेपितादीन्कृण्वन्ते । अवक्रामन्तः प्रपदैः खुरैः अमित्रान् शत्रून् क्षिपान् तिक्षिपन्तिक्षिपन्ति । अनपव्ययन्तः । व्ययच्ये । अपपूर्वादस्माच्छत्प्रत्ययः । अपव्ययन्तः नव्यन्तः नअपव्ययान्तोनपव्ययन्तः ननश्यन्तः । अपरित्यजन्तोनास्मामिनम् ॥ ४४ ॥ रथवाहणम् । रथस्तुतिः त्रिष्टुप् । यस्यास्मनसः रथवाहणंरथ-

प॒णा॒य॒ोऽश्वा॒ रथे॑भिः स॒हवा॑जयन्तः ॥ अ॒व॒क्राम॑न्तः प्रप॒दै॑र॒मित्रा॑न्क्षि॒णन्ति॒ शत्रूँ॒ ॥ १ रन॑पव्ययन्तः ॥ ४४ ॥ र॒थ॒वाह॑णं ह॒विः ॥ र॒थ॒वाह॑णं ह॒विर॑स्य॒ नाम॒ यत्रायु॑धं॒ निहि॑तमस्य॒ वर्म॑ ॥ तत्रा॒रथ॒मुप॑ श॒ग्मं स॑देम वि॒श्वाहा॑ व॒यं सु॑मन॒स्यमा॑नाः ॥ ४५ ॥

वोढइतिनाम । हविरितिनाम्नोऽह्लोपः । हविर्हीनमितिर्चाहतीयंनाम । विमुच्यसयंतत्करंरथवाहणं करोतिअनस्तत्कर्मतिकाख्या यतः । तस्मादनसएवपौरोडाशेषु यजुःष्पिस्मृतिः । यत्रयस्मिन् आयुधंनिहितस्थापितम् : अस्ययोद्धुः वर्मचसंनहनम् । तत्रानसिरथम् शग्मंसुखम् उपसदेम उपसाद्यायाम विश्वाहासर्वदावयम् सुमनस्समानाः अनुकूलचित्ताः ॥ ४५ ॥ स्वादुसंसदः ।

रथगोपान् श्रीतिविष्टुप् । स्वादुसुखकरं संसदः संसदनं येषान्ते स्वादुसंसदः रथगोप्तारः पितरः पातारः ॥ वयोधाः अन्नस्यायुषोवाधारयितारः । कृच्छ्रेश्रितः क्लेशाश्रयिणः शक्तीवन्तः बलवन्तआयुधवन्तोवा । गभीराः गंभीरप्रज्ञानावागंभीरबलावा । चित्रसेनाः विचित्रसेनाः इषुबलाः इषुपुत्रिय पत्नोबलंयेषान्तेतथोक्ताः । अमृध्राः अमृदवः उग्रशासनाःसतोवीराः । सतः विद्य

स्वादुषंसदः पितरः ॥ स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ॥ चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणासः पितरः ॥ सोम्यासः शिवे नो द्यावा

मानस्य यत्नस्य विविधस्य धारयितारो वा । ऋजुगमनोरक्षका वा । उरुमनसो वा व्रातसाहाः । व्राताः गणास्तेषामभिभवितारः । यद्वा इत्थंभूताः पुत्रास्तेषां रथगोप्तारो भवन्त्विति शेषः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणासः । जगती जितोऽक्षरेदेवता । एतादृशद्व्यादिः प्रत्यक्षभूतो मंत्रः ब्राह्मणास इत्यादिः परोक्षकृत । अतएवंव्याख्यायते । केनएतादृशः सत्यदृष्टोवा यत्नदृष्टोवा । देवादूत्यध्याहारः सामर्थ्यात्

रक्ष। रक्षतइतिवचनव्यत्ययः । माकिः । माचकश्चननःअस्माकम्। अघशंसः अघानिपापानियः शंसतिप्रकाशयतिसाधयतिवा ईयतईष्टेइतिवचनव्यत्ययः। भवत्प्रसादाच्च। ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः. पितरःसोम्यासःसोमसम्पादिनः। पान्तिवत्ववान्वयः शिवेकल्याणकारिण्यौ द्यावापृथिवीच अनेहसा- अनुपहिंसिन्यौ अनपराधिन्यौवापाताम्। पूषाचनःअस्मान् पातु दुरितात्अशुभात् ॥ ४७ ॥

पृथिवीऽअनेहसा ॥ पूषानःपातुदुरिताद्दृतावृधोरक्षामाकिर्नोऽअघशंसऽईशत ॥४७॥ सपर्णवस्ते ॥ मृगोऽअस्यादन्तोगोभिःसन्नद्धा पततिप्रसूता॥ *यत्रानरःसंचविचद्रवन्तितत्रास्मभ्यमिषवःशर्म्म

सुपर्णवस्ते। द्वाभ्यांविष्टुबनुष्टुभ्यामिषुंस्तौति। यासुपर्णवस्तेसुपर्णः पक्षीतद्विकारःसौपर्णमिति- भवति। तत्कृत्स्नवन्निगमः राजानमभिप्रेत्य। मृगोअस्यादन्तः यमग्राश्यासत्रा दूपोःमृगोदन्तः फलम् मृगयतेर्मृगः। सहिविध्यन्मृगयते याच गोभिःसन्नद्धा। गोविकारैःश्लेष्मस्नायुभिःसंनद्धा। पततिबलु- बलंमति। प्रसूताप्रेरिताधनुष्मता साइषुःयत्रनरःसञ्चविचद्रवन्ति। सङ्गच्छन्तिच। विगच्छन्तिचतत्र

समभयन्दूपव: इपुरितिसन्नतिः । शर्मशरणम् यंमन् यच्छतितिसन्नतिः ॥ ४८ ॥ ऋजीतेपरि ।
हेऋजीते ऋजुगामिनि । परिवृङ्ग्धिनःपरिवर्जयास्मान् । अश्माभवतुनस्तनूः अश्ममयीचभ-
वतुनःअस्माकंतनूःशरीरम् । सोमश्चअधिब्रवीतु आशिषेनवदतु नोस्माञ्जीवनाय । अदितिश्चशर्म-
शरणम् यच्छतुददातु ॥ ४९ ॥ आजङ्घन्ति । कशास्तुतिः । अनुष्टुप् येषामश्वानाम् अजङ्घन्ति-

यऽसन् ॥ ४८ ॥ ऋजीतेपरि ॥ वृङ्धिनोश्मांभवतुनस्तनूः ॥ सो
मोऽअधिब्रवीतुनोदितिःशर्मयच्छतु ॥ ४९ ॥ आजंङ्घन्ति ॥ आजंङ्घ
न्तिसान्वेषाञ्जघनाँ२ ॥ ऽउपंजिघ्नते ॥ अश्वाजनिप्रचेतसोश्वा
न्त्समत्सुचोदय ॥ ५० ॥ अहिंरिवभोगैःपर्य्येतिबाहुञ्ज्यायाहेतिम्परि

अश्वारोहाःसानुसानूनिमांसोपचितान्यङ्गानि । येषामेषाञ्च जघनान् जघनानि उपजिघ्नति उप-
निघ्नन्ति । अश्वाजनि अश्वाञ्जनयतीत्यश्वाजनी तस्याःसंबोधनं हेअश्वाजनि । प्रचेतसः
परिदृष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्वा । अश्वान् समत्सुसंग्रामेषु चोदयप्रेरय ॥ ५० ॥
अहिरिव । हस्तघ्नः स्तूयते त्रिष्टुप् । हस्तेएवस्थितोहन्तियः सहस्तघ्नः खेटकः प्रकोष्ठादि-

चापंवा । यः हस्तघ्नः अहिरिवसर्पद्रवभोगैः । शरीरावयवैः । पर्येतिपरिवेष्टयतिबाहुम् । ज्यायाहेतिंपरिबाधमानः । ज्यामायुधात्परित्रायमाणः । महस्तघ्नः विश्वाविश्वानिसर्वाणि वयुनानि विद्वान्प्रजानन् परिहृष्टकारीवा । पुमान्शूरोक्लीबोवा । पुमांसमक्लीबं परिपातुविश्वतः सर्वतः ॥ ५१ ॥ वनस्पतेवीड्वङ्गः । रथदुन्दुभिदेवत्याहचौत्रिष्टुभौ । ऐन्द्रावान्त्योर्द्धर्चः । हेव-

वा॒धमा॑नः ॥ ह॒स्त॒घ्नो वि॒श्वा व॒युना॑नि वि॒द्वान्पुमा॒न्पुमा॑ᳬसं॒ परि॑ पातु वि॒श्वतः॑ ॥५१॥ वन॑स्पते वी॒ड्व॑ङ्गः ॥ वन॑स्पते वी॒ड्व॑ङ्गो हि भू॒या अ॒स्मत्स॑खा प्र॒तर॑णः सु॒वीरः॑ ॥ गोभिः॒ सन्न॑द्धो असि वी॒डय॑स्वा॒स्था॒ता ते॑ जयतु॒ जेत्वा॑नि ॥ ५२॥ दि॒वः पृ॑थि॒व्याः ॥ दि॒वः पृ॑थि॒व्याः

नस्पतेरथानस्यस्यरथ । ज्ञत्मवन्निगमः । वीड्वंगोहिभूयाः । वीडुशब्दोदृढवचनः । दृढाङ्गोभव । अस्मत्सखासन् । प्रतरणः प्रतरन्त्यनेनसंग्रामानतिप्रतरणः सुवीरः साधुवीरः । यतस्त्वम् गोभिः । श्लेषचर्मभिः सन्नद्धोसि अतस्त्वांब्रवीमि । वीडयस्वमंस्तंभयस्वात्मानम् आस्थाताते । संस्थाताच तेतवजयतु जेत्वानिजेतव्यानि ॥ ५२ ॥ दिवः पृथिव्याः दिवः द्युलोकात् यत्

ओजः परिसर्वतः उद्भृतम् । उद्धृतम । यच्चपृथिव्याः पृथिवीलोकात्परिउद्भृतम् । यच्चवनस्पतिभ्यः । वनस्पतिशकाशात् परिसर्वतः आभृतम आहृतम् सहः बलम यच्चअपांसवन्वि ओजमानम् ओजः परिमाणम । तदेतच्चतुष्टयं रथभागमुपनीतम । परिगोभिरावृतम् । परिसमन्तात् गोभिः गोविकारैः स्नायुश्लेष्मचर्मभिः आवृतमुपनिबद्धम् इन्द्रस्यवज्रम । इन्द्रोहयवज्र-

पृथिव्याऽउद्भृतंवनस्पतिभ्यःपर्य्याभृतꣳसहः ॥ अपामोज्मानम्परिगोभिरावृतमिन्द्रस्यवज्रꣳहविषारथंयज ॥५३॥ इन्द्रस्यवज्रः ॥ इन्द्रस्यवज्रोमरुतामनीकम्मित्रस्यगर्भोवरुणस्यनाभिः ॥ सेमान्नो

वाय गनू पलशारेत्युपक्रम्य रथकतीयचेत्यभिधाय । रथेनवशरेणच राजन्यवन्धवद्गतिश्रुतिः । तदभिप्रायमेतत् हविषातनोहश रथयज हेमध्वर्यो ॥ ५३ ॥ इन्द्रस्यवज्रः । यस्त्वम इन्द्रस्य-वज्रः असिमरुतांच अनीकमुखमसि ॥ मित्रस्यचगर्भोसि । वरुणस्यचनाभिरसि । स त्वमद्मम् नः अस्माकम् हव्यदातिहविप्रदानम् जुषाणः सेवमानः । हेदेवरथ प्रतिहव्यागृभाय प्रतिगृभाय

प्रतिग्टह्णाण हव्यान्हवींषि ॥ ५४ ॥ उपश्वासय । उपशब्दयपृथिवीम् उतद्याम् अपिचउपशब्द-यद्याम् । पुरुत्रातेवहुधाच ततेव एकस्यसतः घोषंमनुतांमन्यन्ताम् । विष्ठितम्विविधंस्थितंस्था-वरम् जगत्जङ्गमञ्च । यस्त्वमेवास्माभिः प्रार्थितः सत्वम् हेदुन्दुभे । सजूः समानप्रीतिः सन् इन्द्रेणसह देवैश्च । दूराद्दूरतरम् अपसेधअपगमयशत्रून् ॥ ५५ ॥ आक्रन्दय । हेदुन्दुभेआ-

हव्यदातिश्टणाणोदेवंरथुप्रतिंहव्याग्टभाय ॥५४॥ उपंश्वासय ॥ पृथिवीमुतद्याम्पुंरुत्रातेंमनुतांव्विष्ठिंतुञ्जगंत् ॥ सदुंन्दुभेसुजूरिन्द्रेणदेवैर्दूराद्दवीयोऽअपंसेधुशत्रूंन् ॥ ५५ ॥ आक्रंन्दय ॥ आक्रं

क्रन्दयदीनान् शब्दान्कारय अहोपलायद्धं पितामेहतोभ्रातामेहतइति । वलंशत्रुसेनाम् ओजो-नआधाः ओजस्तेजः नः अस्माकम् आधाः आधेहि । किञ्चनिष्टनिहि । निश्चितंशब्दंजयाय कुरु । दुरिताबाधमानः दुरितानिअपगमयन् । किञ्च । अपप्रोथ प्रोथतिर्नाशनार्थः । अप-हत्यापहत्य प्रोथनाशय । दुच्छुनाः दुष्टशुनः श्वयाः सेनःसुखवचनोवाशुनाशब्दः दुःसुखाः

विसर्जनीयस्यदत्वम् । द्रुतः सेनायाः । यतश्चत्वम् इन्द्रस्यमुष्टिरसिचतोब्रवीमि । वीडयस्वदृ-
ढीकुरुष्वात्मान ॥ ५६ ॥ आमूः । ऐन्द्री आज्ञज । अजगतिक्षेपणयोः । आक्षिप । अमूः शत्रु सेनाः ।
प्रत्यावर्तयद्रमा । प्रत्यावर्तयजितंजितमिति । इमाः अस्मदीयसेनाः किञ्च ॥ केतुमत्प्रज्ञात-

न्दुयवलुमोजोंनुऽआधानिष्ठुनिहिदुरिताबाधमानः ॥ अपंप्रोथदु
न्दुभेदुच्छुनाऽडुतऽइन्द्रस्यमुष्टिरसिव्वीडयंस्व ॥ ५६ ॥ आमूः ॥
आमूरजप्रत्यावर्त्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्व्वावदीति ॥ समश्वपर्णा
श्चरन्तिनोनरोस्माकमिन्द्ररथिनोजयन्तु ॥ ५७ ॥ आग्नेयः कृष्ण
ग्रीवः ॥ सारस्वतोमेषीबभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृ

वान् दुन्दुभिः वावदीति । लोडर्थेलट् अत्यर्थंवदतु । जयप्रकाशकम् ॥ किञ्चसमश्वपर्णाश्च-
रन्तिनोनरः । अत्रापिलोडर्थेलट । संचरन्तुअश्वपर्णाः अश्वपतनाः नोनरः अस्मदीयामनुष्याः
संग्रामेन । इन्द्रअस्माकंरथिनः जयन्तुत्वत्प्रसादादितिशेषः ॥ ५७ ॥ आग्नेयः कृष्णग्रीव-

इतिश्रुतिः। आश्वध्यायपरिसमाप्तेः। द्वयोरेकादशिन्योः पशुदेवतासम्बन्धविधानौ परतोद्वादश-

पृष्ठोबार्हस्पत्यः शिल्पोवैश्वदेवऽऐन्द्रोऽरुणोमारुतः कल्माषऽ ऐन्द्राग्नः सᳬंहितोधोरामः सावित्रोवारुणः कृष्णऽएकशितिपात्पेत्वः ॥ ५८ ॥ अग्नयेनीकवते ॥ अग्नयेनीकवतेरोहिताञ्जिरनड्वानधोरामौ सावित्रौपौष्णौरजतनाभीवैश्वदेवौपिशङ्गौतूपरौमारुतः कल्माषऽआग्नेयः कृष्णोजः सारस्वतीमेषीवारुणः पेत्वः ॥ ५९ ॥ अग्नयेगायत्राय ॥ त्रिवृतेराथन्तरायाष्टाकपालऽइन्द्रायत्रैष्टुभायपञ्चदशायबार्हतायैकादशकपालोविश्वे

द्रविणोवेष्टेर्देवता: ॥ ५८ ॥ स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥ अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः कीदृशायाग्नये गायत्राय त्रिवृता स्तुताय राथन्तराय साम्ना स्तुताय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुतायपञ्च-

वनोयेनुष्ठोति । देवसवित: । तत्सवितुर्वरेण्यम् । विश्वानिदेवसवितरिति । तत्वद्व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ।
विश्वानिदेवसवितरिति द्वेगायत्र्यौ विश्वानिसर्वाणि हेदेवसवित: दुरितानिअसत्यानि । परा-
सुवपरांचिगमय । यच्चभद्रंभन्दनीयं तत् न:अस्माकम् आसुवआगमय ॥ ३ ॥ विभक्तारम् ।

व्योगंन्धुर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातुव्वाचस्पतिर्व्वाचन्नः स्वदतु ॥ १ ॥
तत्सवितुः ॥ तत्सवितुर्व्वरेण्यम्भर्ग्गोदेवस्यधीमहि ॥ धियो
योनः प्प्रचोदयात् ॥ २ ॥ व्विश्वानिदेव ॥ सवितर्दुरितानिप
रासुव ॥ यद्भद्रन्तन्नऽआसुव ॥ ३ ॥ व्विभक्तारंहवामहे ॥ व्विभ
क्तारंहवामहेव्वसोश्चित्रस्यराधसः ॥ सवितारन्नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

कर्मानुरूपेण विभक्तारम् । हवामहे आह्वयाम: । वसो:वासयितु:चित्रस्य चायनीयस्य राधस:धनस्य
भाग्यस्य । सवितारम् नृचक्षसम् नृणांद्रष्टारम् । येनरोयथा दृष्टव्यास्तांस्तथापश्यति ।। ४ ।

पञ्चोध्यटभाष्या भावादमराग्मरणभाष्यान्तरादय विलिखामि अतः परं पुरुषमेधका पशवः आध्यायसमाप्तेः ततः प्रतियूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्याकान् पुरुषान् प्रकामोद्याय समित्यन्तानग्निष्टे यूपेनियुनक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरूपमित्यादीन्नियुनक्ति । ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्ठे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वत्र यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं बोध्यम । क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २. मरुद्भ्यो वैश्यम् ३. तपसे शूद्रम् ४. तमसे तस्करं स्तेनम ५.

ब्रह्मणे ब्राह्मणम् ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यम्मरुद्भ्यो वैश्यन्तपसे शूद्रन्तमसे तस्करन्नारकायं वीरहणम्पाप्मने क्लीबमाक्रयायाऽअयोगूम्कामाय पुँश्चलूमतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ ५ ॥ नृत्ताय सूतम् ॥ नृत्ताय सूतङ्गीताय शैलूषन्धर्माय सभाचरन्नरिष्ठायै भीमु

नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ६. पाप्मने क्लीबं नपुंसकम् ७. आक्रयायै अयो गूमयसो गन्तारम् ८. कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारिणीम् ९. अतिक्रुष्टाय मागध मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा १० ॥ ५ ॥

नृत्ताय सूत ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११. गीताय शैलूष नटम् १२. धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३. नरिष्ठायै भीमलं भयङ्करम् १४. नर्माय रेभं शब्दकर्तारं वाचाटम् १५. हसाय कारिं कर्णाबिगिष्टम् १६ आनन्दाय

दशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरो-
डाशः कीदृशेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरू-
पेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः कीदृशाभ्यामानुष्टुभा-
भ्याम् अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् वैराजाभ्यां वैराज-

भ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो
मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविꣳशाभ्यां वैराजाभ्याम्
पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्कराय चरुः सवित्र औष्णि-
हाय त्रयस्त्रिꣳशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै वि

सामस्तुताभ्याम् बृहस्पतये चरुः कीदृशाय पाङ्क्ताय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तो-
मस्तुताय शाक्कराय शाक्कर सामस्तुताय सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशाय सवित्रे औष्णि-
हाय उष्णिक् छन्दसास्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय एवं छन्दः

स्तोमसाममहितान् षट् देवा नभिप्राय चतुरः केवलानाह प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिर्दे-
वत्यश्चरुः कार्यः विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव वैश्वानराय वैश्वानर गुणविशिष्टायाग्नये
द्वादशकपालः पुरोडाशः अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः ॥ ६० ॥

इति उव्वटकृतौ मंत्रभाष्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

ग्गांपत्न्यै चुरुरुग्नयेंवैश्वानुरायुद्वा दंशकपालोनुंमत्याऽअुष्टा
कंपालः ॥ ६० ॥ [२४] ॥ ४ ॥

इतिसंहितापाठेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

* देवंसवितः ॥ देवंसवितुःप्रसुंवयुज्ञम्प्रसुंवयुज्ञपंतिम्भगांय ॥ दि

(१) इतउत्तरम् पुरुषमेधः द्वावध्यायौनारायणः पुरुषोपश्यत् । देवसवितः । तिस्रःसावित्रीराह-

(१) चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भ । ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञकोयज्ञोभवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थान-
मतिष्ठा । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसद पञ्च सुत्याइति चत्वारिंशोदिन सिध्यति । एव यूपैकादशिनो भवति
एकादशाग्नीषोमीया पशवो भवन्ति तेषां चर्मतियूप मध्यमे वा यूपे यथेच्छा नियोजनम् । आज्येन सकृदग्रहोतेन देव सवितरिति

° देवसवित. षट्सप्तमेकोनात्र ठं० षोडशद्वोषांवि ठं० मति. ॥

स्त्रीपरा_म्रिया सखायम् १७ प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८ मेधायै रथकार माहिष्येण करिण्या जातम् १८ धैर्याय तक्षाण सूत्रधारम् २० ॥ ६ ॥ तपसे कौलाल कुलालापत्यम् २१ मायायै कर्मार लोहकारम् २२ रूपाय मणिकार रत्नकर्तारम २३ शुभे शुभाय वप बीजवपारम २४ शरव्यायै इषुकार बाणकर्तारम २५ हेत्यै धनु कार चाप

लन्नुर्म्मायंरुभं हसायकारिंमानन्दायंस्त्रीषुखम्प्रमदें कुमारीपुत्रम्मे

धायैरथकारन्धैर्यायतक्षाणम् ॥ ६ ॥ [६] तपसेकौलालम् ॥ तप

सेकौलालम्मायायैकर्म्मारं रूपायंमणिकारं शुभेवपं शरव्या

याऽइषुकारं हेत्यैधनुष्कारङ्कर्म्मणेज्याकारन्दिष्टायंरज्जुसर्ज्जं

म्मृत्यवेंमृगयुमन्तंकायश्वनिनंम् ॥ ७ ॥ नदीभ्यंः पौञ्जि

ष्ठम् ॥ नदीभ्यंः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्योनैषादम्पुरुषव्याघ्रा

कारिणम २६ कर्मणे ज्याकार प्रत्यञ्चनकर्तारम २७ दिष्टाय रज्जुसर्ज रज्जो स्रष्टार निर्मातारम २८ मृत्यवे मृगयुं मृगघातकम२९ अन्तकाय श्वनिन शुनो नेतारम ३० ॥ ७ ॥ नदीभ्य पौञ्जिष्ठ पुञ्जिष्ठान् त्यज पुलकसस्तदपत्यम् ३१ ऋक्षीकाभ्यो नैषाद निषादपुत्रम ३२ पुरुषव्याघ्राय दुर्मद उन्मत्तम ३३ गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्य सावित्रीपतितम् ३४ प्रयुग्भ्य उन्मत्तम ३५ सर्प-

देवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते जानातीति प्रतिपत् अतथाविध विकलमित्यर्थं ३६ अयेभ्यः कितवं द्यूतकारम् ३७ ईर्य्यतायै अकितवमद्यूतकृतम् ३८ पिशाचेभ्यः बिदलकारीं वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम् ३९, यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारिणीम् ४० ॥ ८ ॥ सन्धये जारमुपपतिम् ४१ गेहाय उपपतिं व्यभिचारिणम् ४२, आर्त्यै परिवित्तम् ऊढे कनिष्ठेऽनू-

यंदुर्म्मदंङ्गन्धर्व्वाप्सरोभ्योव्व्रात्यंम्प्रयुग्भ्यऽउन्न्मत्तꣳ सर्प्पदेवजने

भ्योप्रतिपदमयेभ्यः कितवमीर्य्यतायाऽअकितवम्पिशाचेभ्योबि

दलकारीँय्यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥ सन्धयेजारम् ॥

सन्धयेजारङ्गेहायोपपतिमार्त्यैपरिवित्तन्निर्ऋत्यैपरिविविदानमरा

ध्याऽएदिधिषुःपतिन्निष्कृत्यैपेशस्कारीꣳसंज्ञानायस्मरकारीम्प्र

ढम् ४३ निर्ऋत्यै परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४, अराध्यै एदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामनूढायामूढा एदिधिषु तत्पतिम् ४५, निष्कृत्यै पेशस्कारीं रूपकर्त्रीम् ४६ संज्ञानाय स्मरकारीं कामदीपनकारीम् ४७ प्रकामोद्याय तत्सञ्ज्ञाय देवाय उपसीदतीत्युपसत् समीपस्थितम् ४८ एतानभिष्टे, नियुनक्ति ॥ अथ द्वितीये यूपे। वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनु

मरतीतामुक्तम् तम् १ बलाय उपदाम् उपदशातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् ॥ ९ ॥ उत्सादेभ्य ःकुब्जं वक्राङ्गम् ३ प्रमुदे वामन ह्रस्वाङ्गम् ४ द्वार्भ्यं स्राम सर्वदा जलक्लिन्ननेत्रम् ५ स्वप्नाय अन्ध नेत्रहीनम् ६ अधर्माय बधिरं कर्णेन्द्रिय-हीनम् ७ पवित्राय भिषजं वैद्यम् ८ प्रज्ञानाय नक्षत्राणि दर्शयति तम् गणकम् ९ आशिक्षायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थं १० उपशिक्षायै अभिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम ११ ॥ अथ तृतीये यूपे । मर्यादायै प्रश्नविवाक छता॰प्र-

कामोद्यायोपसदंव्वर्णायानुरुधम्बलायोपदाम् ॥ ९ ॥ उत्सादेभ्यः कुब्जम्॥ उत्सादेभ्यः कुब्जम्प्रमुदेव्वामनन्द्वार्भ्यः स्रामस्वप्नायान्धमधर्म्मायबधिरम्पवित्त्रायभिषजम्प्रज्ञानायनक्षत्रदर्शमाशिक्षायैप्रश्निनमुपशिक्षायाऽअभिप्रश्निनम्मर्यादायैप्रश्नविवाकम् ॥१०॥ अर्म्मेभ्यो हस्तिपम् ॥ अर्म्मेभ्योहस्तिपञ्जवायाश्वपम्पुष्ट्यैगोपालंव्वीर्य्या

ज्ञान्यो विविनक्ति ब्रूते स प्रश्नविवाकस्तम् ॥ १ १० ॥ अर्मेभ्यो हस्तिप गजपालकम् २ जवाय अश्वप तुरगपालकम् ३ पुष्ट्यै गोपालं धेनुपालकम् ४ वीर्याय अविपालम् ५ तेजसे अजपालम् ६ इरायै कीनाशं कर्षुक कीनाश कर्षुके यमे ७ कीलालाय सुराकार मद्यकृतम् ८ भद्राय गृहपं गेहपालकम् ९ श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्तारम् १० आध्यक्ष्याय

अनुचत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११ ॥ ११ ॥ अथ चतुर्थे यूपे। भार्यै दार्वाहार काष्ठानामाहर्तारम १ प्रभायै अग्न्येधम अग्निमेध मतोति अग्नेर्वर्धकम २ ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम ३ वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४ देवलोकाय पेशितारम पिश अवयवे पिशतीति पेशिता तम प्रतिमाद्यवयवकर्तारम ५ मनुष्यलोकाय प्रकरितारम कॄ विक्षेपे विक्षे-

याविपाल न्तेजसेजपालमिरायैकोनाशंङ्कीलालायसुराकारम्भद्रायंग्र हुपथं श्रेयसेवित्तधमाध्यक्ष्यायानुचत्तारम् ॥ ११॥ भायैदार्व्वाहा रम् ॥ भायैदार्व्वाहारम्प्रभायाऽअग्न्येधम्ब्रध्नस्यव्विष्टपायाभिषेक्ता रंव्वर्षिष्ठायनाकायपरिवेष्टारन्देवलोकाय पेशितारम्मनुष्यलो कायप्प्रकरितारꣳ सर्व्वेभ्योलोकेभ्यऽउपसेक्तारमवऽऋत्यैव्वधायो पमन्थितारम्मेधायव्वासꣳ पल्पूलीम्प्रकामायरजयित्रीम् ॥ १२ ॥

पारम ६ सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम ७ अवऋत्यै वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८ मेधाय वासःप-ल्पूलीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम पल्पूल प्रक्षालनच्छेदनयोः ९ प्रकामाय रजयित्री वस्त्राणां रङ्गकारिणी नारीम् १० ॥ १२॥

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्येव हृदयं यस्य तम् ११ ॥ अथ पञ्चमे यूपे। वैरहत्याय पिशुनम्परहत्तसूचकम १ विविक्त्यै क्षत्तारं प्रतीहारम २ औपद्रष्ट्राय अनुक्षत्तारं प्रतिहार वकम ३ बलाय अनुचरं सेवकम ४ भूम्ने परिष्कन्दम् परित स्कन्दति रन मित्रानतम ५ प्रियवादिन मधुरभाषिणम ६ अरिष्ट्यै अश्वसादम अश्वारोहम ७ स्वर्गाय लोकाय भागदुघं भागदुघ नाम विभागप्रदम् ८ वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९ ॥ १२ ॥ मन्यवे अयस्तापमयस्तप लोहतापकम् १० क्रोधाय

ऋतयेस्तेनहृदयम् ॥ ऋतयेस्तेनहृदयंवैरहत्यायपिशुनंविविक्त्यै क्षत्तारमौपद्रष्ट्रायानुक्षत्तारंबलायानुचरंभूम्नेपरिष्कन्दंप्रिया यप्रियवादिनमरिष्ट्याऽअश्वसादꣳस्वर्गायलोकायभागदुघंव र्षिष्ठायनाकायपरिवेष्टारम् ॥ १२ ॥ मन्यवेयस्तापम् ॥ मन्य वेयस्तापंक्रोधायनिसरंयोगाययोक्तारꣳशोकायाभिसर्त्तारंक्षे

निसर नितरां सर्तारम् ॥ ११ ॥ अथ षष्ठे यूपे। योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १ शोकाय अभिसर्तारं सम्पत्ख्यागच्छ न्तम् २ क्षेमाय विमोक्तारम विमोचनकरम ३ उत्कूलनिकूलेभ्य त्रिष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठीतम त्रिषु विद्यादिषु स्थित शीघ्रमसमितायः ४ वपुषे मानस्कृत पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् नक छान्दस ५ शीलाय

यञ्जनोकारीम् यञ्जनविधाकर्त्रीम् ६. निर्ऋतै कोशकारी खडगाद्यावरणं कोशस्तत्कारिणीं स्त्रियम् ७. यमाय असूम् न सूते सा यम् ताम वन्ध्याम् ८. ॥ १४ ॥ यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् ९. अथर्वभ्योऽवतोकां निरप त्राम् १०. संवत्सराय पर्य्यायिणीम् पर्य्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमघ्नाम् ॥ ११ ॥ अथ सप्तमे यूपे। परिवत्सराय अविजाताम् अप्रसूतां १. इदावत्सराय

सायंविमोक्तारं सुत्कूलनिकूलेभ्यस्तिष्ठिनं व्वपुंषमानस्कृत ६ प्रो लायांजनीकारीन्निर्ऋत्यैकोशकारीं य्यमायासूम् ॥ १४ ॥ य्यमायं यमसूम् ॥ य्यमायंसमसूमथर्वभ्योवतोकां संव्वत्सरायपर्य्यायिणीं म्परिवत्सरायाविंजातामिदावत्सरायातीत्वरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरीं व्वत्सरायव्विजर्ज्जराᳪ संव्वत्सरायपलिक्नीमृभुभ्योजिनसन्धᳪ साध्य दर्भ्यश्चर्म्मम्नम् ॥ १५ ॥ सरोभ्योधैवरम् ॥ सरोभ्योधैवरमुपस्था

अतिष्कन्दनवति अतीत्वरीमत्वन्तं कुलटाम पुंश्चली कुलटेत्वरी २. इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कद्वरी स्कन्दे- वंशत्वात् डीबेफौ ३. वत्सराय विजर्जरा शिथिलशरीराम् ४. भवत्सराय पलिक्नीं श्वेतकेशाम ५. ऋभुभ्य अजिनसन्धं धर्मसन्धातारम् ६. साध्येभ्यः चर्मम्न; चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥ सरोभ्यो धैवर कैवर्तापत्यम् ८. उपस्थावराभ्य

दाशम दाश दाने दातारम दाशो धीवरो वा ८ वैशन्ताभ्यो वैन्दं विन्दो निषादापत्यम १० नड्वलाभ्य शौष्कलं मत्स्याजीवनम शुष्कना मत्स्यास्तजीवति तम ११ ॥ अथाष्टमे यूपे । पाराय मार्गारम् मृगादेरपत्य मार्गारस्तम् १. अवराय कैवर्तम् २ तीर्थेभ्य आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्त बन्धनकर्तारम् ३. विषमेभ्यो मैनालम अल् वारणे मीनानलति वारयति जालैर्सो मीनालस्तदपत्यम ४ स्वनेभ्य पर्णकं भिल्लम् ५. गुहाभ्य किरातम् ६ सानुभ्य जम्भक

वराणभ्योदाशंवैशन्ताभ्योवैन्दन्नड्वलाभ्यःशौष्कलम्पारायमार्गारमवरायकैवर्त्तन्तीर्थेभ्यऽआन्दंविषमेभ्योमैनालंस्वनेभ्यः पर्णकुङ्गुहाभ्यः किरातं सानुभ्योजम्भकम्पर्वतेभ्यः किम्पूरुषम् ॥ १६ बीभत्सायैपौल्कसम् ॥ बीभत्सायैपौल्कसंव्वर्णायहिरण्यकारन्तुलायैवाणिजम्पश्चादोषायग्लाविनंव्विश्वेभ्योभूते

भि नाशने जम्भयतीति तम् ७ पर्वतेभ्य किम्पूरुषं कुत्सितनरम ८ ॥ १६ ॥ बीभत्सायै पौल्कसम पुल्कसापत्यम ८ वर्णाय हिरण्यकार स्वर्णनिष्पादकम १० । तुलायै वाणिज वणिगपत्यम ११ ॥ अथ नवमे यूपे । पश्चादोषाय ग्लाविन ग्लो हर्षक्षये षष्ठम १. विश्वेभ्यो भूतेभ्य सिध्मल सिध्माख्यरोगवन्तम् २. भूत्यै जागरण जागरूकम् ३. अभूत्यै

शु० य० सं० ६१२ उ० भा०

मयनं शयानम् ४ पार्याय जनवादिनं जनान्वदति तम् ५ व्यृद्ध्यै अपगल्भम् ६. संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७. ॥ १७ ॥ अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८ कृताया आदिनवदर्शम् आदिनवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ९. त्रेताय कल्पिनं कल्पकम् । १० । द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिककल्पनाकर्तारम् ११ अथ दशमे यूपे । आस्कन्दाय सभा-

वश्यं॑ सिध्मलम्भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनमार्त्यै जनवादिनं व्यृद्ध्या ऽअपगल्भꣳ संशराय प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥ अक्षराजाय कितवम् ॥ अक्षराजाय कितवं कृताया आदिनवदर्शं त्रेतायै कल्पिनं द्वापराया धिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुम्मृत्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघात ङ्क्षुधे यो गां विकृन्तन्तम्भिक्षमाण ऽउपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचा र्यम्पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥ प्रतिश्रुत्काया ऽअर्त्तनम् ॥ प्रतिश्रु

स्थाणुं सभायां स्थिरम् १ मृत्यवे गोव्यच्छं गाः प्रति गमनशीलम्. २ अन्तकाय गोघातम् गवां हन्तारम् ३ क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति पुमान् गा विकृन्तन्तं छिन्दन्तं भिक्षमाणो याचितारं क्षुधे देव्यै आलभेत ४ दुष्कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५. पाप्मने सैलगं सैलगो दुष्टस्तदपत्यम्. ६ ॥ १८ ॥ प्रतिश्रुत्काया अर्त्तनं दु खि-

आ० ३०

शिवम् ६१२

नम् ७ घोपाय भर्षं कन्पकम् ८. अन्ताय बहुवादिनम् ९ अनन्ताय मूक वाग्विकलम १०. शब्दाय आडम्ब-रमाहन्ति तम् कोलाहलकर्तारम् ११.॥ अथैकादशे यूपे। महसे वीणावाद वीणावादनकर्त्तारम १. क्रोशायतूणवध्म-म् तूणव वाद्यविशेष धमति तथाभूतम् २ अवरस्पराय शङ्खध्मं /शङ्खवादकम ३. वनाय वनप वनपालकम ४. अन्यतो ऽरण्याय दावप वनवह्निप ५॥ १९॥ नर्माय पुंश्चलू दुष्टां नारीम् हसाय कारिं करणशील यादसे शाबल्याम् शबलः

त्कांयाऽअर्त्तनङ्घोषांयभषमन्तांयबहुवादिनंमनन्तायमूकं ६ शब्दांया

डम्बराघातम्महंसेव्वीणावादङ्क्रोशांयतूणवध्ममवर स्पुरायंशङ्ख

ध्मंव्वनांयव्वनपमुन्न्यतोंरण्यायदावपम् ॥ १९ ॥ नर्मायंपुँ

श्चुलूम् ॥ नर्मायंपुँश्चलूं ७ हसांयकारिँ व्यादंसेशाबल्याङ्ग्

यसुंरवर्णः तदपत्यभूतां स्त्रियं ग्रामण्यं ग्रामनेतार गणक ज्योतिर्विदं अभिक्रोशक निन्दक तान्महसे जुष्टं नियु-नज्मीति एकादशे यूप आलभते ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् समाप्तिपर्यन्ता-न्द्वितीयोच्छ्रिते यूपे नियुनक्ति ताय वीणावाद पाणिघ्नमित्यादीन् रात्रैक्षण पिङ्गाक्षमित्यन्तांस्तुदंश ततोऽथैतानष्टौ विरूपानितान्ष्टौ च मागधादींश्चतुर एवं षड्विंशति द्वितीये यूपे पूर्वोक्ता एकादश एवसर्वा सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणा-

यादं पाणिघ्रं हस्ततालवादकं तूणवध्मं तान् वीन् नृत्ताय आलभते ३ अनन्दाय तलवं वागतिगन्धनयोः गन्धन शिमा तन्न हस्तादितल्न वाति वाद्यमुखं हन्ति स तलवस्तं वाद्यवादकं ४ ॥ २० ॥ अग्नये पीवानं स्थूलं ५ पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठनामनेन सर्पति गच्छति पीठसर्पीति पङ्गुः ६ वायवे चाण्डालं चण्डालकर्माणं ७ अन्तरिक्षाय वंश-

मृगयुङ्गांकमभिक्क्रोशंकुन्तान्न्समहंसे वीणावादम्पाणिघ्नन्तूणवध्मन्तान्नृत्तायानन्दायतलवम् ॥ २० ॥ अग्नये पीवानम् ॥ अग्नये पीवानम्पृथिव्यैपीठसर्पिणंव्वायवेचाण्डालमन्तरिक्षायव्वंशनर्तिनन्दिवेखलतिंसूर्य्यायहर्य्यक्षन्नक्षत्रेभ्यः किर्म्मिरञ्चन्द्रमसेकिलासमह्नेशुक्लम्पिङ्गाक्षंरात्र्यैकृष्णम्पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥ अथैतान् ॥ अथैतानष्टौव्विरूपानालंभतेतिंदीर्घञ्चातिह्रस्वञ्चातिस्थू

नर्तिनं वंशेन नर्तनशीलं ८ दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः ९ सूर्याय हर्यक्षं हरितनेत्रं १० नक्षत्रेभ्य किर्मिरं कर्बुरवर्णं ११ चन्द्रमसे किलासं सिध्मरोगवन्तं १२ अह्ने शुक्लवर्णं पिङ्गाक्षं १३ रात्र्यै कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षं १४ ॥ २१ ॥ एतान् विरूपान् आलभते अतिदीर्घं अतिह्रस्वं अतिस्थूलं अतिकृशं अतिशुक्लं अतिकृष्णं अतिकुल्वं रोमरहितं अतिलो

मर्श सर्वाङ्गव्यापिरोमाण । ते षडौ अशूद्रा अ०ब्राह्मणा शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति तेऽष्टावपि प्राजापत्याः मागध पुंश्चलोकितवः क्लीवः एतेऽपिप्राजापत्याः

इति महीधरादि भाष्येत्रिंशोध्यायः ।

लम्बातिंकशञ्चातिंशुक्लञ्चातिंकष्णञ्चातिंकुल्वञ्चातिंलोमशञ्च ॥ अशूद्राऽअब्राह्मणास्तेप्राजापत्याः ॥ मागधः पुंश्चलोकितवः क्लीबोशूद्राऽअब्राह्मणास्तेप्राजापत्याः ॥ २२ ॥ [१६]

इतिसंहितापाठेत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

* सहस्रशीर्षापुरुषः ॥ सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ सभूमिं

ॐ (१) परमात्मविज्ञानानन्दादि गुणाधरात्मनि प्रभूत.पशुमेधोयज्ञः प्रजापति.लोककाला-न्यादिवपुः पशूत्पत्तिस्थितिसंहृतीनां हेतुः स्वर्गापवर्गैश्वर्यमोक्षदो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारि-

(१) कात्य ० नपुलान् ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति ।

---

* सहस्रशीर्षापोडशाङ्गा.सम्भृत.षटह्रीङावितं०प्राति

गम् शरीरंयत्तोवायस्यात्माभवतीतिश्रुतिः। सहस्रशीर्षापुरुषइत्यनुवाकेन षोडशर्चेनानुष्टुभेन त्रिष्टुबन्त्येन ब्रह्मणेब्राह्मणमित्याद्यवयवभूत पुरुषद्वारेणावयवी स्तूयते। इदानींस्तुत्यर्थं निर्वच-नद्वारेण दृढयितुमाह। अथयस्मात्पुरुषमेधो नानेमेवैलोकाःपूरयमेव पुरुषोयोयंपवते सोस्यांपु-रिशेते तस्मात्पुरुषः। तस्ययदेषु लोकेष्वन्नं तदस्यान्नंमेध स्तदस्यैतदन्नं मेधस्तस्मात्पुरुषमेधः। पुरुषसूक्तस्यनारायणऋषिः पुरुषोदेवतानुष्टुप्छन्दः अन्त्यात्रिष्टुप्मोक्षे विनियोगः अस्यभाष्यं शौनकोनामऋषि रकारोत्। प्रथमंविच्छेदः क्रियाकारकसंबन्धःसमासः प्रमेयार्थव्याख्येति सर्वमेतज्जनकाय मोक्षार्थंकथयामासेति सहस्रशीर्षापुरुषः। सहस्राक्षःसहस्रपात् सःभूमिम्

सुर्वतस्पृत्वात्त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥ पुरुषऽएव ॥ पुरुषएवे

सर्वतःस्पृत्वा अतिअतिष्ठत् दशाङ्गुलम्। सःपुरुषः नारायणाख्यःसर्वतः भुवनकोशस्यभूमिंस्पृत्वा व्याप्यदशाङ्गुलम अत्यतिष्ठत्। दशचतानि अङ्गुलानिदशाङ्गुलानीन्द्रियाणि। केचिदन्यथारोच-यन्ति दशाङ्गुलप्रमाणं हृदयास्थानम्। अपरेतु नासिकाग्रन्दशाङ्गुलमिति किंभूतोसौ सहस्र-शीर्षा। अनेकपर्यायःसहस्रशब्दः अनेकानिशिरांसि यस्यससहस्रशीर्षा पुरुषः। सहस्राक्षः। सहस्राण्यक्षीणिनेत्राणि तस्यासौसहस्राक्षः. सहस्रपात् पादानामङ्गानांसहस्राणियस्य ससहस्र-पात्। एतद्गुणःपुरुषः तद्व्याप्यअतिक्रम्यस्थितइति ॥ १ ॥ पुरुषएव। पुरुषःएव इदम्सर्वम्

यत्भूतम् यत्चभाव्यम् । उतअमृतत्त्वस्य ईशानः यत्अन्नेनअतिरोहति । सएवपुरुषः पूर्वपर्यायविशेषितएव शब्दोनान्यः । इदंवर्तमानकंसर्वम् यच्चभूतमतीतम् यच्चभाव्यस्भविष्यत् तस्यकालत्रयस्यईशानः । नकेवलकालत्रयस्य ईशानः । उतअमृतत्त्वस्यापिमोक्षस्यापि । उतशब्दोपिशब्दार्थे कस्मात्कारणात् । यत् अन्ने नअमृतेन अतिरोहति अतिरोधंकरोति । सर्वस्येश्वरइति ॥२॥ एतावानस्य । एतावान्अस्यमहिमा अतःज्यायांश्च पुरुषः । पाद.अस्यविश्वाभूतानित्रिपात्अस्य

इदꣳसर्वंꣳ यद्भूतंयच्चभाव्यम् ॥ उतामृतत्त्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥ एतावानस्य ॥ महिमातोज्यायाँश्चपूरुषः ॥ पादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवि ॥ ३ ॥ त्रिपादूर्ध्वः ॥

अमृतन्दिवि । अस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तविशेषणविशेषितस्य एतावान्महिमा । एतदेवमहत्वमस्य अतः कारणात् ज्यायांश्चपुरुषः महानित्यर्थः । कस्मान्महत्त्वमायातम् यस्मात्पादःएकोंशः अस्य पुरुषस्य । विश्वाभूतानिविश्वानि चतुर्दशभुवनसमूहेयानिचतुर्दशभूतानि तान्येकोंशः । त्रिपात्पुनः त्रयोंशाः अस्यपुरुषस्य अमृतम् ऋग्यजुःसामलक्षणम् आदित्यलक्षणंवादिविद्योततेइति ॥ ३ ॥ त्रिपादूर्ध्वः ।

त्रिपात्ऊर्द्ध्वः उत्ऐत्पुरुषःपादः अस्यइहअभवत्पुनः । ततःविष्वङ्विअक्रामत्साशनानशने-अभि । यस्मादयंपुरुषः त्रिपात्त्र्यंशभूतः ऊर्द्ध्वः उपरिष्टात्उदैत्देदीप्यमानस्तिष्ठति । अस्यच पुरुषस्यपादः एकोंशःइहत्रैलोक्येबीजभूतश्चतुर्षुभूतेषु अभूत्भूतम् ।। ततःतस्मात्कारणात् विष्वङ्भुवनकोशंव्यक्रामत् उत्पन्नमित्यर्थः तस्मादेवपुरुषात् । साशनानशनेअभि साशनंस्वर्गम् अनशनं मोक्षम सर्वंजगत्स्वर्गंप्रतिमोक्षम्प्रतिच तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ततोविराट् ।

त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोस्येहाभवत्पुनः ॥ ततोविष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशनेऽअभि ॥ ४ ॥ ततोविराट् ॥ ततोविराडजायतविराजोऽअधिपूरुषः ॥ सजातोऽअत्यरिच्यतपश्चाद्भूमिमथो

ततःविराट्अजायत विराजःअधिपूरुषः । स.जातः अतिअरिच्यत पश्चात्भूमिम् अथोपुरः । तस्मादेवपुरुषात् विश्वोत्पत्तिः । ततएवविराट् अजायत विराजःअधिपूरुषः प्रधानन्तेजः । सचेतज्ञः ब्रह्मास्टिकृत् जातःसन्अतिरिच्यते सोभितः । पश्चात्अस्मात् क्षेत्रज्ञात्ब्रह्मणः भूमिः पृथिव्यादीजाता उत्पन्नादृति अथोनन्तरम् पुरःशरीराणि पुराणिचतुर्विधानिभूतानि अजायन्त ।

पुत्रादीनितेनैवोत्पादितानि एवमेकोश तेनैवसर्वविश्वमुत्पादितमिति ॥ ५ ॥ तस्माद्यज्ञात् । तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतःसंभृतम् पृषदाज्यम् पशून्ताश्चक्रे वायव्यान्आरण्या.चये । यथाअग्निष्टोमाख्यात् तस्मायज्ञा सर्वहुतः। सम्भृतपृषदाज्यम् तेनवायव्यानपशून् आरण्याग्राम्याश्च येतान्कृतवन्तः। एवमात्मयज्ञात्। सर्वहुतात्पूरितात् उत्पन्नेनयोगिन सर्वान्पशून् सर्वाणिभूतजातानि करतल-

पुरः ॥ ५ ॥ तस्माद्य ज्ञात् ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःसम्भृतम्पृषदाज्यम् ॥ पशूँस्ताँश्चक्रेवायव्यानारण्याग्ग्राम्याश्चये ॥६॥ तस्माद्य ज्ञात् ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऽऋचःऽ सामानिजज्ञिरे ॥ छन्दाᳬंसिजज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥ तस्मात्

वत्पश्यन्ति। पश्यन्तिकिलज्ञान तेजसाभूतजातानि ॥ ६ ॥ तस्माद्यज्ञात्। तस्मात् यज्ञात्सर्व-हुत. ऋच सामानिजज्ञिरे। छन्दांसियज्ञिरे तस्माद्यजुःतस्मात् अजायत । तस्माद्देवयज्ञात्स-र्वहुत. प्रज्वालितात् यथाऋच.सामानि यजूंपिच देवाउत्पादयन्ति छन्दांसिच। एवमात्मयज्ञे प्रसादेनदीपिते स्वयमेवज्ञानादधिष्ठितानिभवन्ति । एवयेनपरमात्मनिज्ञायते सर्वोजगधाः सर्ववा-ङ्मयंज्ञानम्भवतीति ॥ ७ ॥ तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्ना तथा ये के चाश्वातिरिक्ता

गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः छान्दसं दीर्घम् ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे। किञ्च तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः। न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥ तंयज्ञम्। तमृयज्ञम् बर्हिषि। प्रौक्षन्पुरुषम् जातमग्रतः। तेन। देवाः अयजन्त साध्याः

प॒श॒वः॑ ॥ तस्मा॒दश्वा॑ऽअजायन्त॒ये के चो॑भ॒याद॑तः ॥ गावो॑ ह ज॒ज्ञि॒रे॒ तस्मा॒त्तस्मा॑ज्जा॒ताऽअ॑जा॒वय॑: ॥ ८ ॥ तंय॒ज्ञम् ॥ तं य॒ज्ञम्ब॒र्हिषि॒ प्रौक्ष॒न्पुरु॑षञ्जा॒तम॑ग्र॒तः ॥ तेन॑ दे॒वाऽअ॑यजन्त सा॒ध्याऽऋष॑य

ऋषयश्च। ये ॥ यथेन्द्रेण तत्रयज्ञे अग्निष्टोमाख्ये बर्हिषा प्रोक्षितः पुरुषोजातः। तद्वदात्मयज्ञे बर्हिषा प्राणायामेन दीपितेन तस्मिन्पुरुषोजातः ज्ञानमुत्पद्यतेदिव्यम्। अग्रतः प्रथमतः। तेन देवाइन्द्रादयः साध्याश्चऋषयश्च यथाऽयजन्त। तथादेवा योगिनः कपिलादयश्च साध्याश्चापरे-

ऋषयः । ऋषयश्चान्येतेनैव प्रणवाधिष्ठेतेन पुरुषेणात्मयज्ञं कृतवन्तइति ॥ ९ ॥ यत्पुरु
षम् । यत्पुरुषम् व्यदधु. कतिधा व्यकल्पयन । मुखम्किम् अस्यआसीत् किंवाहू किम्ऊरू
पादौउच्येते ॥ यत्पुरुषम् देवाइन्द्रादय. तस्मिन् यज्ञेव्यदधुः कृतवन्तोयथा । तद्वत्योगिनः
आत्मयज्ञे पुरुषज्ञानम् यत्ज्ञानान्त तत्कृतवन्तः । कतिप्रकारविकल्पितवन्तः । तस्यैववि-

प्रच्छुये ॥ ९ ॥ यत्पुरुषम् ॥ यत्पुरुषंव्यदधुऽ कतिधाव्यकल्प
यन् ॥ मुखङ्किमस्यासीत्किम्बाहूकिमूरूपादाऽउच्येते ॥ १० ॥
ब्राह्मणोस्य ॥ ब्राह्मणोस्यमुखमासीद्बाहूराजन्यः कृतऽ ॥

धन्यकिंमुखम् कौवाहूकौऊरूपादौउच्येतेउच्यतामित्यर्थः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः स्थिताइत्य-
र्थः ॥ १० ॥ ब्राह्मणोस्य । ब्राह्मणः अस्य मुखम्असीत् बाहू राजन्यः कृतः ऊरूतत् अस्यय-
त्वैश्यः पद्भ्याम्शूद्र अजायत । अस्ययज्ञोत्पन्नस्यपुरुषस्य येकेचिद्ब्राह्मणाः तेमुखम्आसीत् ।
येक्षत्रियाः तेबाहूकृताः । येवैश्याः तेअस्यऊरूकृताः । येशूद्राः तेपद्भ्याम्अजायत इतिक-

ख्यन्ते । तदस्योत्पन्नत्वादिति । एवमेतेवयवाः शिरः प्रभृतयः पुरुषस्यविद्यन्तेनान्येइति ॥ ११ ॥ चन्द्रमामनसः। चन्द्रमाःमनसःजातः चक्षोः सूर्यःअजायत । श्रोत्रात्वायु.चप्राणःचमुखात् अग्निःअजायत। तस्यैवंविधस्य यज्ञोत्पन्नस्यपुरुषस्य । चन्द्रमाःमनसः चेतस.जातःअजायते तिकल्पना । मनएवचन्द्रमाः । चक्षोः नेत्राभ्यांसूर्यः । नेत्रेएवसूर्यः । यःप्राणोजीवः सए-

ऊरूतदस्ययद्वैश्यः पद्भ्याᳪशूद्रोऽअजायत ॥ ११ ॥ चन्द्रमामनसः ॥ चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोः सूर्योऽअजायत ॥ श्रोत्राद्वायुश्चप्राणश्चमुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥ नाभ्याऽआसीत् ॥ नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षᳪशीर्ष्णोद्यौः समवर्त्तत ॥ पद्भ्याम्भूमि

वनायुःश्रोत्रात् अजायतेतिकल्प्यतेश्रोत्रमेववायुः। योयमग्नि.समुखात् अजायतेतिकल्प्यते मुख- मेवाग्निः अंशोत्पन्नत्वादिति ॥ १२ ॥ नाभयाआसीत्। नाभ्याःआसीत् अन्तरिक्षम शिर्ष्णः द्यौ.समवर्त्तत। पद्भ्यामभूमिःदिशःश्रोत्रात् तथालोकान् अकल्पयन्। तस्यैवविधस्यपुरुषस्य

यानाभि.तदेवान्तरिचन्नभः । याद्यौःतत्शीर्षर्धिरः । समवर्ततेतिकल्पितम् । पाद्भ्यांभूमिरेव । श्रोत्रे श्रवणोदिश: । श्रोत्रवयवा.यस्माद्दिश: ब्रह्मणोजाता. तथैवसर्वान् लोकान् पुरुषस्यावयवभूतान् अकल्पयदिति ॥ १३ ॥ यत्पुरुषेण । यत्पुरुषेण हविषा.देवा: यज्ञमृअतन्वत । वसन्त: अस्यआसीत् आज्यम् ग्रीष्म.इध्म: शरत्हवि: । कथमन्ननाधिरोहति । यत्यस्मात्कारणात्

दिशुःऽ श्रो त्रात्तथांलोकाँ ॥ ऽअंकल्पयन् ॥ १३ ॥ यत्पुरुषेण ॥ हविषांदेवायज्ञमतंन्वत ॥ व्वसन्तोस्यासीदाज्ज्यंङ्ग्रीष्मऽइध्मः शरद्धविः ॥१४॥ सप्तास्यासन् ॥ सप्तास्सासन्न्परिधयस्त्रिऽसप्तसमि

पुरुषेणहविषा हविर्भूतेन देवाइन्द्रादय: यथायज्ञम् अतन्वत विस्तारितवन्त: । तथायोगिनोपिपुरुषेणैवामृतभूतेन दीपितेनात्मना आत्मयज्ञंसमधिकृतवन्त: । अत्रयज्ञेवसन्त: आज्यमासीत् ग्रीष्म:इध्म: शरद्धविरिति । इतरयागेवसन्तशब्देन सात्विकोगुणउच्यते ग्रीष्मशब्देनराजस । शरच्छब्देनतामस. । लया:हिगुणा सत्रात्मयज्ञेयोगिनोजुह्वतीति ॥ १४ ॥ सप्तास्यासन् । सप्तअस्यआसन् परिधय: त्रि:सप्तसमिध.कृता: । देवा:यत्यज्ञम् । तन्वाना:अवध्नन्

पुरुषम्पशुम। देवाइन्द्रादय: यथायज्ञंपुरुषमेधाख्यं विस्तारयन्त: पुरुषंपशुम् अवध्नन् हतवन्त:। अस्यपुरुषमेधयज्ञस्य सप्तमुद्रा.परिधय.आसन्। भारतेऽत्रिवर्षेयाग: प्रवर्तते। त्रि:सप्तछन्दांसि गायत्र्यादीनि समिध:कृता:। आ मयागेपरिधिशब्देन पृथिव्याप स्तेजो वायु राकाशं मनो-बुद्धिरित्येते परिधय:कल्प्यन्ते त्रि:सप्तसमिध:। पञ्चमहाभूतानिपृथिव्यादीनि पञ्चतन्मात्रा-णिरूपादीनि। पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि। पञ्चकर्मेन्द्रियाणिपाण्यादीनिमनश्च एता: त्रि:स-प्तसमिध:कल्पयन्ति। तथादेवादीप्यमानाज्ञानेनयोगिन: समाध्याख्यंयज्ञ न्तन्वानाविस्तायन्त:।

धं॑: कृता:॥ देवा यद्य॒ज्ञन्त॑न्वा॒ना अव॑ध्न॒न्पुरु॑षम्प॒शुम्॥१५॥ य॒ज्ञे॒न॑य॒ज्ञम्॥ य॒ज्ञेन॑य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒धर्म्मा॑णिप्रथ॒मान्य्॑ा

पुरुषंज्ञानं पुरुष मेधपशुरूपेणावस्थितम् अव ध्नन् अगच्छन्॥ १५॥ यज्ञेनयज्ञम्। यज्ञेन-यज्ञम्अयजन्त। देवा:। तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्। तेहनाकम्। महिमान:सचन्तयत्र: पूर्वेसाध्या.सन्तिदेवा.। यथाइन्द्रादयोदेवा: यज्ञेनज्योतिष्टोमाख्येन यज्ञपुरुषंवासुदेवम् विधि-नाअयजन्त। यत:तानियजनरूपाणिधर्माणि प्रथमान्यासन्। तेहमहाभाग्ययुक्ता:नाकंस-चन्त स्वर्गंसेवन्ते। यत्रपूर्वेसाध्या. प्रथमेसुरा:सन्तिविद्यन्तेदेवा: तेजसादेदीप्यमाना:। एवंयो-

गिनोपदिष्टीपनाद्देवायज्ञेन समाधिनानारायणाख्यं ज्ञानरूपम् अयजन्तयतः तानिसमाधिरूपाणि धर्माणि प्रथमान्यासन । तेतुनाकं सनकादीनांस्थानंगच्छन्ति । येतुयोगिनोमहिमानः जन्मान्तरैर्निर्धूतगुणाःशुद्धाः तेनारायणाख्यं पुरुषमाविशन्ति मुक्तिं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अद्भ्यःसंभृतः । अद्भ्यःसंभृतः पृथिव्यैरसात् चविश्वकर्मणः समवर्ततअग्रे । तस्यत्वष्टा विद-

सन् ॥ तेहुनाकंम्महिमानंः सचन्तुयत्रपूर्वेसाद्ध्याः सन्तिदेवाः ॥ १६ ॥ [१६] अद्भ्यः सम्भृतः ॥ पृथिव्यैरसाच्चविश्वकर्म्मणः समवर्त्तताग्रे ॥ तस्यत्वष्टाविदधद्रूपमेतितन्मर्त्यस्यदेवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥ वेदाहम ॥ वेदाहमेतम्पुरुषम्महान्तमादि

धत्रूपम एतितन्मर्त्यस्य देवत्वम आजानमग्रे । त्वष्टाप्रजापतिब्रह्मा यद्रूपमेकांशभूतं विद-धत्कृतवान् तदेवमर्त्यस्य मर्त्येभूर्लोकेदेवत्वंप्रभुत्वम् आजानमाप्तमित्यर्थः । किंभूतोसा अद्भ्यःस-काशात् संभृतःपिण्डीभूतः पृथिव्याःरसात्च । विश्वकर्मणः अग्रेप्रथमतः समवर्तत । संयोगरूपेणकृतः । तस्यैवनान्यस्य तदेवकारणामर्त्येप्राप्तवान् सतुपालनायदानवादि विनाशनायेति ॥१७॥ वेदाहम् वेदअहम एतम्पुरुषम् महान्तम्आदित्यवर्णम् तमसःपरस्तात् । तमएवविदित्वा

अतिमृत्युम् एति नअन्यः पन्थाविद्यतेअयनाय। ऋषेःप्रतिवचनम्। अहमेनंपरुषंवेद महान्तन्देशकालाद्यवच्छेदरहितम् आदित्यवर्णम् स्वप्रकाशम् तमसःपरस्तात् अविद्यायाःभेददर्शनम्। तमेवविदित्वा अतिमृत्युम् एतिअतिक्रम्य मृत्युंतंपुरुषमनुप्रविशति। नअन्यः पन्थामार्गः तस्यायनायगमनायविद्यते किंभूतंतं विशिष्यते ॥ १८ ॥ प्रजापतिश्चरति। प्रजापतिःचरति गर्भेअन्तः

च्यवंर्णन्तमंसः पुरस्तात् ॥ तमेवविंदित्वातिमृत्युमेतिनान्न्यःपन्थाविद्यतेयनाय ॥ १८ ॥ प्रजापंतिश्चरति ॥ प्रजापंतिश्चरति गर्भेअन्तरजायमानोबहुधाविजायते ॥ तस्ययोनिम्परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्हतस्थुर्भुवनानिविश्वा । १९ ॥ योदेवेभ्यः ॥

अजायमानःबहुधाविजायते। तस्ययोनिम परिपश्यन्ति धीराः तस्मिन्हतस्थः भुवनानिविश्वा। सएवपुरुष एकांशभूतः प्रजापतिः अस्यगर्भस्यान्तः अजायमानः चरतिचतुर्विधेषु भूतेषु। सएवजायमानः बहुधानेकप्रकारंविजायते। येधीराः योगिनः तेतस्यैयोनिं परिपश्यन्ति। सयत्यागेनपरिहरन्ति विश्वेवैलोक्येभुवनानितस्मिन्नातस्थुः ॥ १९ ॥ योदेवेभ्यः। यःदेवेभ्यः

घातपति यःदेवानाम्पुरः- हितः । पूर्वःयः देवेभ्यःजातः नमःरुचाय ब्राह्मये । अग्रेयोदेवेभ्यः योगिनस्तन्नमन्तिध्यायन्ति योदेवेभ्यः सर्वेभ्यःआतपति अतिशयेनतेजसा तपतिआदित्यरूपेणे-त्यर्थः । यश्चदेवानां पुरोग्रे इन्द्रत्वेनस्थितः यश्चपूर्वः अथ ब्रह्मरूपेण देवेभ्योजातः तस्मैरुचायते-जसेब्राह्मये ब्रह्मपुरुषोपस्थायनमः ॥ २० ॥ रुचंब्राह्मम् । रुचमब्राह्मम् जनयन्तः देवाअग्रे तत्अब्रु-

योदेवेभ्यआतपतियोदेवानांपुरोहितः ॥ पूर्वोयोदेवेभ्योजातो नमोरुचायब्राह्मये ॥ २० ॥ रुचम्ब्राह्मम् ॥ रुचम्ब्राह्मञ्जन यन्तोदेवाअग्रेतदब्रुवन् ॥ यस्त्वैवम्ब्राह्मणोविद्यात्तस्यदेवा असन्वशे ॥ २१ ॥ श्रीश्च ॥ श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रे

वन् । यःत्वाएवम् ब्राह्मणःविद्यात् तस्यदेवाःअसनवशे । रुचन्देदीप्यमानं ब्राह्मंब्रह्मणउत्पन्नं जन-यन्तःसृष्ट्यर्थम् देवायोगिनः तेजसादीप्यमानाः यत्तअब्रुवन् यद्बूयुःअग्रे प्रथमतः । किमूचुः अपरोपि-योब्राह्मणः सब्रह्मविद्याज्जानीया । तस्यदेवाअसन्वशे सोपिसनकादीनां स्थानङ्गच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ श्रीश्चते । श्रीःचतेलक्ष्मीः चपत्न्यौ अहोरात्रे पार्श्वेनक्षत्राणिरूपम् अश्विनौव्यात्तम् । इष्णन्इषाण

घमनुम्मेइपाण सर्वलोकम्मेइपाण । असत्पुरुषस्यैतेवयवा: । श्रीश्चलक्ष्मीश्च पत्न्यौभार्ये अहश्चरा-त्रिश्च तेपार्श्वेनक्षत्राणिरूपम् अश्विनौव्यात्तंमुखम् । इष्णन् इषाण स्वर्गसत्रलोकसत्रईशान: । एत-द्गुणविशिष्ट: नाममोक्षस्यईशान: सर्वलोकस्यच सएवदेवानामीशानइति ॥ २२ ॥

इतिशौनक प्रणीतं पुरुषसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

पार्श्वेनक्षत्राणिरूपमश्विनौव्यात्तम् ॥ इष्णन्निषाणामुम्मऽइ पाणसर्व्वलोकम्मऽइषाण ॥ २२ ॥ [६] ॥ २ ॥

इतिसंहितायांएकत्रिंशोऽध्याय: ॥ ३१ ॥

* तदेव। तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदुचन्द्रमाः ॥ तदेवशु

(१) इदानींसर्वैमन्त्रा: प्राक्प्रवायुमित्यस्मादनुवाकात्सर्वमेधसंबद्धा: । ब्रह्मणआर्षम् । तदेवाग्नि: इत्यनुष्टुभौ । विज्ञानात्मापरेणात्मना विशिष्टाग्न्यादिषु ओतप्रोतत्त्वेनोपास्योभिधीयते । तदेव-

(१) पुरुषमन्त्रा उक्ता । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रायामस्क्त तस्मात्प्राक स्वयम्भूब्रह्मदृष्टा आत्मदेवता सर्वमेधाहनि पात्रीयामसर्वाभिके सर्वहोमे विनियुक्ता आत्रीयाम सर्वसर्वमेधभवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वं स्वाम्यै सर्वस्यावरुध्य इति, श्रुते।

* तदेव सर्वेनस्त्रमपदोयोऽयम् ।

कारणमग्निः तदादित्यः तद्वायुः तत्उचन्द्रमाः। उकारएवार्थे तदेवशुक्रान्त्वयीलचणम। तद्ब्र-
ह्मपरम् तात्रापः स प्रजापतिः ॥ १ ॥ सर्वेनिमेषाः। सर्वेनिमेषत्रुटिकाछादयः कालविशेषाः
जज्ञिरेजाताः। विद्युतः विद्युत्पर्जन्यस्तनयित्नवः। पुरुषादधिशकासात् नचएनं पुरुषंसर्वस्यापि
जनकं सन्तम्। ऊर्ध्वंनचतिर्यञ्चं नचमध्येपरिजग्रभत्। नपरिगृह्णातिकश्चिदपि। नह्यसौग्रह्यजाती-

कृन्त्न्ब्रह्मुताऽआपुःसप्प्रजापतिः ॥१॥ सर्व्वेनिमेषाः॥ सर्व्वेनिमेषा
जज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधि॥नैनमूर्ध्वन्नतिर्य्यञ्चन्नमध्ये परिजग्र
भत्॥ २ ॥ नतस्य॥ प्रतिमाऽअस्तियस्यनाममहद्यशः॥ हिर

नात्रिपयः। आगमोहि तत्रप्रवर्तते तदुक्तम्। एषनेतिनेत्यात्मना अगृह्योनहि गृह्यतइत्यादि ॥२॥
नतस्य। गायत्रीद्विपदा नतस्यपुरुषस्य प्रतिमाप्रतिमानभूतं किञ्चिद्विद्यते। यतोयस्यनाममह-
द्यश इत्येपजेदान्तविद.पठन्ति। हिरण्यगर्भं इत्येषचतुर्ऋचोनुवाको ऽदूरविप्रकर्षेण हिरण्य-
गर्भं प्रतिमाभूतमाह। मामाहिंसीदित्येपाचऋक् यस्मान्नजातइत्येपाचद्विकण्डिकोनुवाकः।

पोडशिदैवत्यो ऽदूरविप्रकर्षेणाभिवदति । आसांचकण्डिकानां ब्रह्मयज्ञेध्ययनं कर्तव्यं प्रतीकग्रहणत्वात् ॥ २ ॥ एषोह । त्रिष्टुभः सर्वा.सदसस्पतिमद्भुत मित्यस्यागायत्र्याःप्राक् । इदानींस्वरूपत कथयति। एषएवदेवः प्रदिशः दिशश्चसर्वाः अनुव्याप्यवर्त्तते तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति। पूर्वोहजातअनादिनिधन. सभूत । सउगर्भअन्तः । सएवचमातुदरेऽन्तर्गर्भे व्यवतिष्ठते ।

गयगर्भऽइत्त्येषमामाहिꣳसीदित्येषायस्मान्नजातऽइत्त्येषः ॥ ३ ॥ एषोह ॥ देवः प्रदिशोनुसर्वाः पूर्वोहजातः सऽउगर्भेऽअन्तः ॥ सऽएवजातः सजनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठतिसर्वतोमुखः ॥ ४ ॥ यस्माज्जातम् ॥ यस्माज्जातन्नपुराकिञ्चनैवयऽ

ष्ठते । सएवचजातः सएवचजनिष्यमाणः तदुक्तम् । सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जानातिशान्तमुपासीतेति। प्रतिपदार्थमञ्जन. । हेजनाः तिष्ठतिसर्वतोमुखः । सर्वतोक्षिशिरोग्रीव पाणिपादः तिष्ठति अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः। जनाइत्याद्युदात स्वरमपिस्वरामन्त्रिताद्यस्यादावेववर्तते ॥ ४ ॥ यस्मान्नजात. । यस्मात्पुरुषात् जातंनपुराकिञ्चनएव। यश्चआवभूव सम्भावयतिभुवनानिभूतजा-

तानिविश्वानिश्वानिसर्वाणि। प्रजापतिरिति व्याख्यातम्। अयंषोडशकलिङ्गयुक्तः ॥ ५ ॥
येनपुरुषेण द्यौः उग्रा उद्गूर्णावृष्टिदायिनी कृता। पृथिवीच दृढास्थिरा प्राणिधारणाय वृष्टि-
ग्रहणाथच अन्ननिष्पादनायच कृता। येनचस्व. आदित्यमण्डलं स्तभितं स्तभितम्। येनच
नाक. स्वर्गोलोकः। स्तभितः। यश्चान्तरिक्षे रजस.उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य विमानोनिर्माता।

ओंभूर्भुवनानिविश्वा ॥ प्रजापतिःप्रजयासंरराणस्त्रीणिज्योतींषिसचतेसषोडशी ॥ ५ ॥ येनद्यौः ॥ येनद्यौरुग्रापृथिवीचंदृढायेनस्वस्तभितंयेननाकः ॥ योऽअन्तरिक्षेरजसोविमानः कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ६ ॥ यङ्क्रन्दसी ॥ यङ्क्रन्दसीऽअवसात

तंपरित्यज्य कस्मैअन्यस्मै देवायहविषाविधेम रुन्दिंहमद्रुतिसमस्तम् ॥ ६ ॥ यंक्रन्दसी यंपुरुषं
क्रन्दमोद्यावापृथिव्यौ अवसा अन्नेनहविर्लक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन। तस्तभानेसंस्त-
भयन्त्यौ सर्वप्राणिजातम् अभिऐक्षेतामनसा। साध्वेतत्कृतमनेनेति। रेजमानेकम्पमाने।

यत्रचअधि उपरिस्थितः यदाधारद्वय भिप्रायः । सूरः सूर्यः उदितः सन् विभाति । तंन्देवम परित्यज्य कस्मैदेवाय हविषाविधेम इतिसमंजसम् । आपोहयद्बृहतीर्यश्चिदाप इतिद्वेप्रती- कग्रहोते अत्रापिस्वाध्यायेध्ययनं प्राप्तंप्रतीकसयोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७ ॥ वेनस्तत्पश्यत् । वेनः पण्डितः विदितवेदान्तरहस्य. सद्भावनया तद्रूपंब्रह्म पश्यत्पश्यति । निहितंस्थापितम् ।

स्तभानेऽअभ्यैक्षेतांमनसारेजमाने ॥ यत्राधिसूरऽउदितोविभा तिकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ आपोहयद्बृहतीर्यश्चिदापः ॥७॥

[७] वेनस्तत् ॥ वेनस्तत्पश्यन्निहितङ्गुहासद्यत्रविश्वम्भ वत्येकनीडम् ॥ तस्मिन्निदꣳसञ्चविचैतिसर्वꣳ सऽओतः प्रोत

गुहागह्वायामिव । सन्नित्यम् । यत्रविश्वं सर्वमिदं विकारजातं भवति एकनीडम् एकान- लयमविभक्तम् । कारणमेवोपसंहृतं सर्वविशेषम् । तस्मिन्निदं सञ्चविचैति सर्वम् । तस्मि- न्नेवपरमात्मनि इदंविकारजातं सर्वंसमेतिच उपसंहृतिकाले । समेत्यच । व्येतिसृष्टिकाले सर्वमेव । सचपरमेश्वरः ओतश्चशरीरभावेन प्रोतश्चजीवभावेन इतरथावा विभूः विभवति

चकार्यकारणभावेन । प्रजासु ॥ ८ ॥ प्रतत् प्रवोचेत् प्रब्रूयात्तत् अमृतंशाश्वतम् । नुचि- प्रम् विद्वान्पण्डितः गन्धर्वः । गन्धर्वलोकेहि ब्रह्मविद्यासुतरांज्ञायते । धामस्थानम् । विश्व- तरिहृतंनानाभूते सर्गस्थितिप्रलये. । गुहासत् गुहायामिवनिगूढम् अविद्वत्वेदान्तरहस्यम- ज्ञानानाम् । किञ्च । त्रीणिपदानिनिहितानि गुहा । गुहायामिवअस्यअक्षतस्य सर्गस्थिति-

श्चब्बिभ्रूऽ प्रजासु ॥ ८ ॥ प्रतत् ॥ प्रतद्वोचेदमृतन्नुव्विद्वान्गन्धर्व्वो धामव्विभृतङ्गुहासत् ॥ त्रीणिपदानिनिहितागुहास्ययस्तानिव्वे दसपितुःपितासत् ॥ ९ ॥ सनः ॥ सनोबन्धुर्ज्जनितासव्विधाता

प्रलया: त्रयोत्रावेदा: त्रयोवाकाला: । भूयस्त्वोपलक्षणार्थंवा । भूयांसोहि तत्रगुणाश्रूयन्ते विज्ञानघनानन्दसत्यसंकल्पादयः । परब्रह्मान्तर्याम्यव्याकृतानित्रयःपादाः । यस्तानिवेदजा- नातिसपितुरपिपिताभवति । परब्रह्मभवतीत्यर्थः । तद्विषब्रह्मरूपंश्रेष्ठम् ॥ ९ ॥ सनोबन्धः । सनोस्माकंबन्धु. सचास्माकञ्जनिता । जनदितेतिप्राप्ते जनिताम्नंत्र इतिणिचोलोप. । सचनो-

विधाता धारयिता । यःधामानिब्रह्मणःस्थानानि वेद । भुवनानिभूतजातानिविश्वासर्वाणिवेद । नान्यात्मनोभिन्नानिवेद । किञ्च । यत्रदेवाअग्न्यादयः अमृतम्परब्रह्मलक्षणम् । आनशानाः व्याप्नुवन्त. तृतीयेधामनि स्थानेअधिउपरिस्थिताः ऐरयन्त स्वेच्छयाप्रवर्तन्तो तद्वयोवेद सनोबन्धुरित्यादनुवर्तते ॥ १० ॥ इदानींसर्वेषु भूतेष्वहमस्मिसर्वाणिचभूतानि मयिसन्तीत्यद्दर्श-

धामा॑नि॒ वेद॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ यत्र॑ दे॒वा अ॒मृत॑मानशा॒नास्तृ॒तीये॒ धाम॑न्न॒ध्यैर॑यन्त ॥ १० ॥ प॒रीत्य॑ भू॒तानि॑ ॥ प॒रीत्य॑ लो॒कान्प॒रीत्य॒ सर्वाः॑ प्र॒दिशो॒ दिश॑श्च ॥ उ॒प॒स्थाय॑ प्रथम॒जामृ॒तस्या॒त्मना॑-

नात्मगुणितस्य सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते द्वाभ्यांकण्डिकाभ्याम् नचात्रसर्वमेधेग्रहः कर्तव्यो-दर्शनस्यप्राधान्यात् । एवंहि पश्यतो यजमानस्याग्निहोत्रादयो यज्ञाः सर्वे सर्वमेधाएव । आलम्ब-नमात्रं हितवयज्ञाः । परीत्यभूतानि । अनेन दर्शनेन परिज्ञायसर्वाणिभूतानिएवमेतदित्यवधार्य । एवंपरिज्ञायचसर्वान्लोकान् परिज्ञायचसर्वाः दिशः परिज्ञायच सर्वाःप्रदिशः । उपस्थायचप्रथम-

जांतात त्रयोलक्षणाम् । अपिहि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमभ्युज्यतेतिश्रुतिः प्रथमजाः कं । ऋतं-
सायज्ञस्य । आत्मना आत्मानम् परिक्रम्य गा विशिष्टब्रह्म आभसंविशति अपुनरावृत्तये ॥ ११ ॥
परिद्यावा । परीत्ययसुपसर्गद्वित्वेलानेन संबध्यते । परीत्यंद्यावापृथिव्यौ अनेनदर्शनेन । परीत्य-
चलोकान् परीत्यचदिशः परीत्यच स्वःआदित्यम । ऋतमा यज्ञस्य तन्तुं विततं विचृत्यविछिद्य

नात्मानमभिसंविवेश ॥ ११ ॥ परिद्यावापृथिवी ॥ सद्यऽइत्वाप
रिलोकान्परिदिशः परिस्वः ॥ ऋतस्यतन्तुंविततंविचृत्यतद
पश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥ सदसस्पतिम् ॥ सदसस्पतिम

परिममाय । सदाएवतत् तथाभूतमात्मनम अपश्यत्पश्यति । तदभवत् तथाभूतंब्रह्मभवति ।
तदासीत् तदेवास्ति । तदुक्तम् । तदेयमनत स्तदुतद्धवासः । यथाह्येकस्याग्नेप्रदीपसहस्रा-
णितत्यगतोनिर्गच्छन्ति । एवंपरमात्मन इमेजीवाभ्युच्चरन्ति । आभ्यांऊर्ध्वमप्यागृहस्था-
नामेयसुक्तिदर्शिताभवति तेपांहिभूयांसउपायाःयज्ञादयः ॥ १२ ॥ इतउत्तरनतिसृभिः कश्चिद-

काभि मेधायाच्यते योश्वचर्व्वी । सदसस्पतिम् सदसस्पतिर्देवता सदोयज्ञगृहं तस्यपतिं तम् । अद्भुतमश्चान्त मचिन्त्यशक्तिम् । प्रियमिन्द्रस्य । काम्यङ्कामसंपत्करम् कमनीयंवा धनमेधार्थिभिः । सनिम्धनंमेधाम् अयासिषम् याचे.द्विकर्माचायधातुः ॥ १३ ॥ यामेधाम् तिस्रोनुष्टुभः आग्नेयी । यामेधां देवगणाःपितरश्च उपासतेपूजयन्ति । तयामाम् अद्यमेधया हेअग्ने मेधा-

ङ्गुतम्प्रियमिन्द्रस्यकाम्म्यम् ॥ सनिम्मेधामयासिषᳩ स्वाहा ॥ १३ ॥ याम्मेधाम् ॥ याम्मेधान्देवगणाऽ पितरश्च्चोपासते ॥ तयामामद्य मेधयाग्ग्नेमेधाविनङ्कुरुस्वाहा ॥ १४ ॥ मेधाम्मे ॥ मेधाम्मेव्वरुणोद दातुमेधामग्ग्निःप्प्रजापतिः ॥ मेधामिन्द्रश्चव्वायुश्च्चमेधान्धातादंदा तुमेस्वाहा ॥ १५ ॥ इदम्मे ॥ इदम्मेब्ब्रह्मचक्षुत्रञ्चोभेश्रियमश्नु

विनं कुरु स्वाहासुहुतमस्तु ॥ १४ ॥ मेधांमे । लिङ्गोक्तादेवता । मेधाम् मेमह्यं वरुणोददातु । मेधांचाग्निः प्रजापतिश्च । मे मह्य इन्द्रश्चवायुश्च । मेधांचधाताददातु मेमह्यम् स्वाहासुहुतमस्तु ॥ १५ ॥ इदमे । यौम्नक् । इदंब्रह्मचक्षत्रञ्च उभेब्राह्मणक्षत्रियम् अश्नुताम् मदीयां-

श्रियमुपजीवताम् । मयिच देवा: दधतु श्रियमुत्तमाम् यथाहं सर्वजनभोग्यो भवामि । तस्यैतेस्वाहा । यात्वमेव सर्वजनैरभिलष्यसे तस्यैश्रियै तेतुभ्यं स्वाहासुहुतमस्तु । अप्राप्यच मेधायियंच नयन्त्वाशिषरन्तीयपसंबन्धः ॥ १६ ॥

इतिउव्वटकृतौमंत्रभाष्ये द्वात्रिंशत्तमोध्याय. ॥ ३२ ॥

ताम् ॥ मयिदेवादधतुश्रियमुत्तमान्तस्यैतेस्वाहा ॥ १६॥[८] ॥ २ ॥

इतिसंहितायांद्वात्रिंशोऽध्याय: ॥ ३२ ॥

* अस्याजरासः ॥ अस्याजरासोदमामरित्राऽअर्चद्धूमासोऽ

(१) इतउत्तर सप्तदशका पुरोरुग्गाना अस्मिन्नध्यायेपठ्यन्ते । तत्रसार्वमेधिकानां चतुर्णामह्नांचत्वार आद्या पुरोरुच इत्येवमेतेविदुः । यथास्याग्निष्टुदग्नि ष्टोम. प्रथममहर्भवति तस्याग्नेया गृह्यभवन्ति आग्नेय्य पुरोरुचइति । एवमिन्द्रस्तदुत्थो द्वितीयमहर्भवन्ति ऐन्द्र्यःपरोरुचः । सूर्य-

(१ सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्सत्रे प्रथमेऽहनि अस्याजरास इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ता सप्तदश ऋचोऽग्निदेवता पुरोरुचोभवन्ति । पुरोरुकशब्देन ऋग्रूपा ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते न यजूरूपा ऋगपि पुरोरुगिति श्रुते ।

* अस्याजरास सप्तदशायविन्द्रादशविभ्राटचतुर्दशप्रवाहजएकादशपंवायु प्रवोद्ययापञ्चदशआवानस्त्रयोदशसप्तसप्तनवति ।

मदुत्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्यसौर्यागृहाभवन्ति सौर्य्यःपुरोरुचः । वैश्वदेवञ्चतुर्थमहर्भवति तस्य वैश्वदेवागृहाभवन्तिविश्वदेव्यःपुरोरुचइति । यएतस्त्रयोनुवाका अनारभ्याधीताः । एताश्चपुरोरुचो यच्छन्दस्काः प्रकृतिदृष्टा स्तच्छन्दस्का इहापिप्रायोदृश्यन्तेअन्त्यमनुवाकंवर्जयित्वा । अस्याजरासः । ऐन्द्रवायवस्य द्वेपुरोरुचौ । अस्ययजमानस्य अजरासःजरारहिताः । दमांगृहाणाम् अरिताःअरणाः । नात्रामिवकेनिपाताः । यद्वाद्दमांदमनीयानां रक्षसाम्अरणास्तारकाः

अग्नयः पावकाः ॥ श्वितीचयः श्वात्रासोभुरण्यवोवनर्षदोवायवोनसोमाः ॥ १ ॥ हरयोधूमकेतवः ॥ हरयोधूमकेतवोवातजूताः

अर्चद्भूमासः अर्चंपूजनीयोधूमोयेषांतेअर्चद्भूमासः । पूज्यधूमाः पावकाःपावयितारश्च अग्नयोभवन्तु । अस्यच श्वितीचयः श्वेतत्वप्रचयकारिणः । श्वात्रासःश्वात्रशब्दःक्षिप्रवचनः क्षिप्रकर्माणः । भुरण्यवःभर्तारः वनसदःरेफउपजनः । वनमुदकन्तत्सन्नाउदकाभिपुताइत्यर्थः । वायवोन वायवइवोद्दीपयितारः गृहेरक्षमाणाः सोमाःसन्तु । यद्वा सर्वाण्यग्निविशेषणानि । श्वितीचयः श्वेतत्वसंचनाः । वायवइवश्वात्रासः क्षिप्रगमनाः । वनर्षदोवनसदः । * वनसदोवेटोरेफेणेतिप्रातिशाख्यसूत्रेणरेफागमः । सोमाइवयजमानेष्टदाः । समानमितरत् ॥ १ ॥ हरयोधूमकेतवः ।

* वनसदोऽवटोरेफेण ॥ वनशब्द सदशब्दे प्रत्ययेरेफेणव्यवधीयतेसचेद्वनशब्दोवट्शब्दास्परोनभवति प्रा०अ०२ । सू० ४८ ॥

येअग्नय. हरयोहरितवर्णाः । धूमकेतव धूमप्रज्ञाना । वातजूतावातगमनाः । उपद्यविद्यु-
लोकेप्रति । यतन्तेयत्नमाचरन्ति । पृथक् । पृथगितिप्राप्ते वर्णव्याप्तिः । पृथक्नाना । ताम्
स्तुमइतिशेष. ॥ २ ॥ यजानः । मैत्रावरुणीगायत्री । यजनःअस्माकम् मित्रावरुणामित्रावरुणौ ।
यजचदेवान् यजच ऋतयज्ञम् बृहत्माहात्म्यम् । हेअग्ने यक्षियजच स्वन्दमंस्वकीयंगृहम् ॥३॥

तुाऽउपद्यवि ॥ यतंन्तेपृथंगग्नयंः ॥ २ ॥ यजांनऽ ॥ यजांनोमित्रा
वरुंणायजादेवाँ२ ॥ ऋतम्बृहत् ॥ अग्नेयक्षिस्वन्दमंम् ॥ ३ ॥
युक्ष्वाहि ॥ देवहूतमाँ२ ॥ ऽअश्वाँ२ ॥ ऽअग्नेरथीरिव ॥
निहोतापूर्व्यऽ सदऽ ॥ ४ ॥ द्वेविरूपे ॥ चरतऽ स्वर्थेऽअन्या

थयाश्विनस्य । युक्ष्वाहीतिव्याख्यातम् ॥ ४ ॥ द्वे विरूपे । त्रिष्टुप् शुक्रस्य । द्वे रात्र्यहनीविरूपे
नानारूपे । कृष्णारात्रिशुक्लमहः चरत आदित्येन सहाहश्चरति इतरत्वअग्निनातुरात्रिः । स्वर्थे-
शोभनार्थे । अन्यान्या वत्समुपधापयेते । अन्याएकारात्रिः एकमग्निरूपं वत्सम् अन्याएकमहः

एकमादित्यरूपं वत्समुपधापयेते। रात्रिरग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अहःसूर्यदेवत्यमग्निहोत्रं वत्समित्याशयः। किञ्च हरिर्हरितवर्णोऽग्निः अन्यस्यां रात्रौ स्वधावान् अन्नवानुपभोग्यः तापपाकप्रकाशैर्भवति। शुक्रः शुक्लवर्णश्चादित्यः अन्यस्यामहनि ददृशे दृश्यते सुवर्चाः सुतेजाः। यद्वा द्यावापृथिव्यौ विरूपेनानारूपे परस्परापेक्षयाचरतः स्वर्थेकल्याणप्रयोजने अन्या पृथिवी अग्नि-

न्यांवत्समुपधापयेते ॥ हरिरन्यस्यांभवतिस्वधावाञ्छुक्रोऽअन्यस्यांददृशेसुवर्चाः ॥ ५ ॥ शतम् ॥ १७०० ॥ अयमिह ॥ प्रथमोधायिधातृभिर्होतायजिष्ठोऽअध्वरेष्वीड्यः ॥ यमप्नवानोभृगवोविरुरुचुर्वनेषुचित्रंविभ्वंविशेविशे ॥ ६ ॥ त्रीणिशता ॥ त्रीसहस्रा

वत्सम् अन्या द्यौरादित्यं वत्सम् उपधापयेते पोषयतः। किञ्च हरिरग्निः अन्यस्यां पृथिव्यां स्वधावान् भवति। शुक्र आदित्यश्च अन्यस्यां दिवि ददृशे सुवर्चा दृश्यते सुतेजः ॥ ५ ॥ मन्थिनः अयमिहेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ वैश्वदेवं गृह्णाति। त्रीणिशतानीति त्रीणिशतानि त्रीणिसहस्राणि। त्रिंशत्

नवच। देवा:असपर्यन्। सपर्यति:परिचरणकर्मा परिचरितवन्त: कथमितिचेत् । औक्षन्अ-सिञ्चन् अग्निम्घृतै:। अस्तृणन्बर्हिः अस्मैअग्नये। आत् इत् अथ एव अनन्तरमेव। होता-रंइत्वा न्यसादयन्त। नितरांविनियुक्तवन्त: ॥ ७ ॥ अथध्रुवस्य । मूर्द्धानन्दिव इतिव्याख्या-

यग्निन्त्विꣳ प्रत्नंदेवालवंचासपर्य्यन् ॥ औक्षंन्घृतैरस्तृ॑णन्बर्हिर॑स्मा॒ऽआदिद्धोतारन्न्यसादयन्त ॥ ७ ॥ मूर्द्धानन्दिवः ॥ मूर्द्धानन्दिवोऽअरतिम्पृथिव्या॑व्वैश्वानरमृतऽआजातमग्निम् ॥ कविꣳसम्राजमतिथिञ्जनानामासन्नापात्रञ्जनयन्तदेवाः ॥ ८ ॥ अग्निर्व्वृ

तम् ॥ ८ ॥ ऐन्द्राग्नस्य । अग्निर्वृत्राणि गायत्री । अग्नि:वृत्राणि यजमानस्य वृजिनानि । जंघनत् अत्यर्थंहन्ति। किंभूत.द्रविणस्यु. धनंहविर्लक्षणमिच्छन्। केनहेतुनाजंघनत् विपन्यया। विपनिरर्चतिकर्मा यजमानपूजया निमित्तभूतया। पुन.किंभूतोग्नि: समिद्ध:दीप्त: शुक्र:शुक्ल:

आहुत:यभिहुत: सन् ॥ ९ ॥ वैश्वदेवस्य । विश्वेभि:सोम्यम् गायत्री । विश्वेभि:देवै:सह । सोमसंवन्धिमधु हेयग्ने इन्द्रेणचसहवायुनाचसह पिव । मित्रस्य धामभिर्नामभि: स्तुत:सन् । तदुक्तम् त्वमग्ने वरुणोजायसे यस्त्वमित्रोभवसि इत्यद्भुताद्रूति ॥ १० ॥ आयत् । द्वाभ्यांम-हलतीयाभ्याम् हे त्रिष्टुभौ । व्यवहितपदप्राय: आहुतिपरिणाम वादिन्यौ । आउपसर्ग:

त्वाणां ॥ जञ्जनद्विणस्युर्व्विपन्न्यया ॥ समिद्धःऽशुक्रऽआहुतः ॥ ९ ॥ व्विश्वेभिः सोम्यम् ॥ व्विश्वेभिः सोम्यस्मद्ध्वग्नऽइन्द्रेणव्वायुना ॥ पिवामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥ आयत् ॥ आयदिषेनृपतिन्तेजऽआनट्शुचिरेतोनिषिक्तन्द्यौरभीके ॥ अग्निः शर्द्धमनवद्यं

यानट्इत्यनेनाख्यातेन संवध्यते। यत्यदा इषेअन्नाय निषिक्तंनितरांसिक्तंदेवतोद्देशेनक्षिप्तम् शुचिमंत्रै:संस्कृतम तेज:जगदुत्पत्तिबीजम् । नृपतिमअग्निम् आआनट् अश्नोतेरेतद्रूपम् व्याप्नोति । ततोपरितोमध्यस्थानंव्याप्नोति विद्युल्लक्षणंतेज: । द्यौरभीके । द्यौरपितस्या-हुतिपरिणामभूतस्यरसस्य अभीकेनिकटएववर्त्तते । ततअग्नि:शर्द्धम् शर्द्धंवलंतस्यहेतुभूतम्

अनवद्यं प्रशस्यम् युवानमपरिपक्वरसम् स्वाध्यंसुष्ठुध्यानीयम् । सर्वोपिश्रेष्टिमभिलषति । जनयत्जनयति षट्भिर्मासैः । सूदयच्च । सूदक्षरणे । निष्पन्नमुदकंचतुर्भिर्मासैः क्षरतिच दृष्टिद्वारेण ॥ ११ ॥ अग्नेशर्द्ध । हेभगवन्नग्ने शर्द्धउत्सहस्वबलमाविष्कुरु । महतेसौभगाय । महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः । एवंकुर्वतस्तवद्युम्नानि उत्तमानिसन्तु । द्युम्नं द्योततेयशोन्नंवा ।

द्युवानंस्वाद्ध्यंजनयत्सूदयंच ॥ ११ ॥ अग्नेशर्द्ध ॥ महतेसौभगायतवद्युम्नान्युत्तमानिसन्तु ॥ संजास्पत्यंसुयममाकृणुष्वशत्रूयतामभि * तिष्ठामहांसि ॥ १२ ॥ त्वांहि ॥ मन्द्रतममर्कशोकै

हविर्लक्षणानिधनानि सन्तुयशांसिवा । किञ्च एतत्त्वंप्रार्थ्यसे । संजास्पत्यम् । जायापतिमितिप्राप्ते आकारयकारयोर्लोपः सुकृत्स । सुयमंसुनियमअन्योन्यवशगम् समाकृणुष्वकुरुष्व । शत्रूयतांशत्रुत्वमिच्छताम् । अभितिष्ठपद्भ्यामभिभव । महांसिमहत्वानि ॥ १२ ॥ त्वांहि । माहेन्द्रस । त्रिष्टुप् । त्वांहित्वामेव मन्द्रतमंमन्दनीयतमं स्तुत्यंवा । अर्कशोकैः मंत्रैर्दीप्तैः ।

यथोक्तस्थानकर्णानुप्रदानवह्निः । देवताद्यात्मवित्तन सन्तानगर्भगुरुसुश्रूषाधिगताविप्लावित ब्रह्म चर्यै । एवंहि मनादीप्ता.म्युः । वहमहे हतवन्तोवयम् । त्वचहत.सन् मह्निमहत्स्तोनम् नोम्माकम् श्रोपिश्टणोपि । श्रुत्वाचप्रभावयसि कर्मह्निअग्ने । किञ्च इत्थंनामत्वं महतीदे वता । येनइन्द्रन्न । उपमार्थीयोनकारः । इन्द्रमिव त्वाअवसावलक्षत्या पृषन्तिपूरयन्ति । वायुमि- वचपूरयन्ति राधसाहविर्लक्षणेन धनेनन्तमाः मनुष्यतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः ॥ १३ ॥ त्वे अग्ने आदि

व्वँवृमहेमहिंनुऽ श्रोष्ण्यंग्ने ॥ इन्द्रन्नत्वाशवंसादेवताव्वायुम्पृंणन्ति राधंसान्नृतंमाऽ ॥ १३ ॥ त्वेऽअंग्ने ॥ स्वाहुतप्प्रियासंः सन्तुसूरयंः ॥ युन्तारोयेमुघवांनोजनांनामूर्व्वान्दयंन्तुगोनांम् ॥ १४ ॥ श्रुधिश्श्रुंत्कर्ण ॥

त्वग्रहस्य । धृत्यौ । त्वेतव ह्नेअग्ने । स्वाहुत । साधुनाप्रकारेणाभिहुत । प्रियासः । प्रियाः सन्तु सूरय पण्डिताः । येचयन्तारः निगूहितसर्वविषयाः । येचमघवानः धनवन्तः । जना- नामध्ये । नकेवलं धनवन्तएव किन्तर्हि । ऊर्वान्अन्नप्रकारान् दयन्त । दयतिर्दानार्थं. । ददति । गोनाम्गवामितिप्राप्ते गो.पादान्तइतिनुट । गवांसंबन्धिभिरूपसेचनै.सहितान् ॥ १४ ॥

श्रुधिश्रुत्कर्ण। हेपग्ने श्रुधिश्रुणु । पृक्ततद्दत्यादिनाधिभावः । सत्वरंयज्ञमाग्नेयम्। हेश्रुत्कर्ण। शृण्वतःकर्णावर्धिनां वचांसि यस्यसतथोक्तः । त्वयिन्नुतवति । वह्निभि.वौढृभिर्देवैः । सयावभिः । याप्रापणेवनिप् । समानप्राप्तिभिः । सहिताः । श्रासीदन्तु बर्हिषि । मित्रःअर्यमाच । अन्येचप्रातर्यावाणः। प्रातरेव हविःप्राप्तिर्येषांतेतथोक्ताः ॥ १५ ॥ विश्वेषामदितिः।

श्रुधिश्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरग्नेसयावभिः ॥ आसीदन्तुबर्हिषि मित्रोऽअर्यमाप्रातर्यावाणोऽअध्वरम् ॥ १५ ॥ विश्वेषामदितिः ॥ विश्वेषामदितिर्यज्ञियानांविश्वेषामतिथिर्मानुषा

आदित्यग्रहे दधिश्रयणमंत्रः । अयमपि पुरोरुचां मध्येगण्यते । तथाहि । कदाचनस्तरीरसि । कदाचनप्रयुच्छसि । यज्ञोदेवानामिति तिसृणामादित्येभ्यस्त्वेत्यनुषङ्गः । त्रिष्टुप् । योग्निःविश्वेषाम् अदितिःअदीनः । यज्ञियनाम् । यज्ञसंपादकानाम् । विश्वेषांचअतिथिः मानुषाणाम् अग्निर्मानुषाणाम् । सोग्निःदेवानामवः अन्नंहविर्लक्षणम् आवृणानःसमर्पयन् । सुत्र-

डीकोभवतुजातवेदा:जातप्रज्ञान: ॥ १६ ॥ मह्योअग्नेः । सावित्रस्य । त्रिष्टुप् । मह:महत: अग्ने:समिधानस्यसंदीप्यमानस्य । शर्मणिशरणेआश्रयेवर्तमाना: अनागा:अनपराधा:स्याम । येन-चमित्रेवरुणे अनपराधाएवस्याम । स्वस्तयेअविनाशाय । येनच श्रेष्ठे स्यामसवितुः । सवीमनि । प्रसवे । तत्देवानां संवन्धि अव.हविर्लक्षणमन्नम् । अद्य । आवृणीमहे । अभिसंस्कुर्मः ॥ १७ ॥

यास्॥ अग्निर्हे वानामवऽआवृणानऽसुमृडीकोभवतुजातवेदाः॥१६॥
मुहोऽअग्नेः ॥ समिधानस्यशर्म्मण्यनागामित्रेवरुणेस्वुस्तये ॥
श्रेष्ठेस्यामसवितुः सवीमनितद्देवानामवोऽअद्याव्वृणीमहे ॥१७॥
[१७] आपश्चित्। आपश्चित्पिप्युस्तर्य्योनगावोनक्षन्नृतञ्जरितारस्त

इदानीमिन्द्रस्तुतिः । उथसंस्थे द्वितीयेहनि पुरोरुचऐन्द्र्योद्वादश ॥ आपश्चित् । त्रिष्टुप् । आपोपि । पिप्यु:प्याय:पी आदेश: । प्यायियेयुः निग्राह्यसोमे । स्तर्योनगावः । सुन्वन्ति-अभिषुण्वन्ति याभिर्याभिः सोमन्तास्तर्य्यः । सोमाभिषवेहि लयोत्वचाग्रावाचोव्याप्रियन्ते । तदे-

तद्गम् । तर्वानगाव: तयंद्रवगाव: नचन्त्तंजरितारस्तइन्द्र । नचम् नचतिर्व्याप्तिकर्माएवमनेन-
प्रकारेण नचन्त्याप्नुवन्ति त्वंतंयज्ञम् । जरितार.स्तोतार: तेतव हेइन्द्र । एतज्ज्ञात्वा । याहिवा-
युर्नंनियुतोनोग्रच्छ । गच्छअभियाहि । आयाहि न:अस्मान् वायुर्नंनियुत: वायुर्यथानियुत: अश्वा-
न्याति । त्वंहि । हियस्मात् । पुनस्त्वमेनमुच्यसे । यस्त्वंधीभि: स्वकीयाभिबुद्धिभि: दयसे-
ददासि । विविधंवाजान्अन्नानि ॥ १८ ॥ गावउप । तिस्रोगायत्र्य: । दक्षिणालक्षणागावउच्यन्ते ।

ऽइन्द्र ॥ याहिव्वायुर्न्ननियुतोंनोऽअच्छात्वँहिधीभिर्दयसेव्विवा
जान् ॥ १८ ॥ गावऽउप। गावऽउपावतावतम्महीयज्ञस्यरप्सुदा ॥
उभाकर्णाहिरण्यया ॥ १९ ॥ यदद्य ॥ सूरऽउदितेनागामित्रोऽ

हेगाव: उपावतउपगच्छत दक्षिणामार्गेणअवतप्रति । अवतमितिकूपनाम । सचात्रचत्वाल तदन्तरे-
णाहि गतासचार:। कोहेतुरागमन इतिचेत् । महीयज्ञस्यरप्सुदा । महीमहत्य:यज्ञस्यरप्सुदा दानंवर्तते ।
यतस्तभवतीनाम् उभौकर्णौहिरण्मयौकृतौ । दानार्थमेव अतउपावतेतिसबन्ध: ॥ १९ ॥ यदद्य ।
यत्कर्मअद्यअस्मिन्यवि सूरेउदिते उद्गतेअनागा: अनपराधोमित्र: सुवातिप्रसौति तत्कर्मप्रयादिति-

शेषः। एवमर्यम्णः सवितुर्भगस्यच वाक्यानिश्चविशेषात् ॥ २० ॥ आसुते। तृतीयःपादः प्रथ- मंव्याख्यायते। यंसोमम् रसानदीरसतेः शब्दकर्मणः। दधीतधारयति नद्युपकण्ठेहि सोमो- जायते। वृषभंवर्षितारम् आसुतेसिञ्चत आसिञ्चत ग्रहपात्रेषुचमसेषु सोमंहेऋत्विजः। सुतेऽअ- भिषुतेसति सोमे। कथंभूतम् श्रियम् श्रियोहेतुभूतम्। रोदस्योरभिश्रियम् द्यावापृथिव्योरधि-

अर्य्यमा ॥ सुवातिंसविताभगः ॥ २० ॥ आसुतेसिञ्चतश्श्रियꣳरोद स्योरभिश्श्रियम् ॥ रसादधीतवृषभम् ॥ तम्प्रत्नथायंवेनः ॥ २१ ॥ आतिष्ठन्तम्परि ॥ आतिष्ठन्तम्परिविश्वेऽअभूषञ्छ्रियोवसान

गतश्रियम् ब्रह्माण्डव्यापिनीहिसोमश्रीः तम्प्रत्नथायंवेनः इतिद्वे प्रतीकेउक्ते ॥२१॥ आतिष्ठन्तम्। त्रिष्टुप्। इन्द्रस्यावह्निष्टिकर्मोच्यते शेषान्तेमध्यमस्थाने आतिष्ठन्तम् इन्द्रम्पर्यभूषन् परिरचि- तवन्तः विश्वेसर्वेदेवा मध्यमकादेवगणाः। श्रियोवसानश्चरतिस्वरोचिः सतुमध्यमस्थानः सर्वेषां- देवगणानांश्रियः आच्छादयन् स्वेच्छयाचरति। स्वरोचिःअपराधीनदीप्तिः तृतीयःपादश्चतुर्था-

न्तेव्याख्यायते तच्छब्दयोगात् । अविश्वरूपो अमृतानितस्थौ । यत् आतस्थौविश्वरूपः इन्द्रः अमृतानि उदकानि उदकेषु पातयितव्येषु । महत् तत्‌ब्रध्नःवर्षितुः असुरसाप्रज्ञानवतः नाम । नमनम्रह्वीभावः ॥ २२ ॥ प्रव: । त्रिष्टुप् । हैन्द्रत्विजः । प्रार्च । प्रार्चत । वःयूयम् स्तुतीः । महे इन्द्रविशेषणमेतत् । महते । अन्धसःअन्नस्य दात इतिवाक्यशेषः । मन्दमानायस्तूयमानाय मोदमाना-

प्चरतिस्वरोचिः ॥ मुहत्तद्वृष्णोऽअसुरस्यनामाविश्वरूपोऽअमृतानितस्थौ ॥२२॥ प्रवः॥ प्रवोमहेमन्दमानायान्धसोर्चाविश्वानरायविश्वाभुवे ॥ इन्द्रस्ययस्यसुमखꣳसहोमहिश्रवोनृम्णञ्चरोदसीसपर्यतः ॥ २३ ॥ बृहन्नित् ॥ बृहन्निदिध्मऽएषांभूरि

यवा । विश्वानरायसर्वभूताय । विश्वाभुवेसर्वव्यापिने चिन्त्य । इन्द्रस्ययस्य सुमखंसाधुयज्ञम् । सहःवलं च महिमहच्छ्रवः श्रवणीयञ्च यशः । नृम्णञ्चधनञ्च नृन्नमयतीतिनृम्णम् । रोदसीद्यावापृथिव्यौ सपर्यतः परिचर्यतः । तस्यचेन्द्रस्य प्रार्चतस्तुतीरित्यनुषङ्गः ॥ २३ ॥ बृहन्नित् । द्वेगायत्र्यौ अन्त्यःपादः प्रथमंव्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । येषामिन्द्रो युवा सर्वकर्मसुदक्षः सखा । तेषा-

शु० य० सं० ६३१ उ० भा०

मेषां यजमानानाम् इहन्नित् मह्मामेवद्रुध्म:भवति। महत्वञ्च साधनानां साधग्रोत्कर्षंकुर्वंताम्भवति। भूरिशस्तश्चभवति। पृथुश्चस्वरु: भवति। यज्ञानांवा भूयोभूय: करणमेवाभिप्रेतस्यात् ॥ २४ ॥ इन्द्रेहि। हेइन्द्र आइहिआगच्छ। एत्यच मत्सिमत्स्वंकुरु अन्धस: अधग्रानीयस्य सोमलक्षण-स्यान्नस्य स्वेनांशेन। ततोपिविश्वेभि: सर्वै:सोमपर्वभि: सोमयागकालैर्निमित्तभूतै:। आ-

शुस्तऽपृथु॒ स्वरुः॑ ॥ येषामिन्द्रो॒युवा॒सखा॑ ॥ २४ ॥ इन्द्रेहि॑ ॥ इन्द्रे हि॒मत्स्यन्ध॑सो॒विश्वे॑भिः सोम॒पर्व॑भिः ॥ म॒हाँ२ ॥ ऽअ॒भि॒ष्टिर॒ो जसा ॥ २५ ॥ इन्द्रो॑वृ॒त्रम् ॥ इन्द्रो॑वृ॒त्रम॑वृ॒णो॒च्छर्ध॑नीतिः॒ प्रमा॒यिना॑म

इहि यद्वा सर्वसवनगतै: सोमांशुभि:निमित्तभूतै:। कस्मात्पुनस्त्वमेवमस्माभि: प्रार्थ्यसेइत्यत आह। यतोमहानसि अभिष्टिश्च। अभ्येषणशीलश्च शत्रूणामभियष्टव्योवा। ओजसास्वकीयेन बलेन ॥ २५ ॥ इन्द्रोवृत्रम्। त्रिष्टुभीयइन्द्र: हन्त युद्धायआवृणोत् शर्द्धनीति:। शर्द्धइतिबल-नाम। शर्द्धं चतुरङ्गबलेनीतिर्यस्यसतथोक्त:। प्रमायिनामभिनात्। यश्च मायिनांमायाविनां

अ० २३

शिवम् ६३१

प्रथमिनात् । मीड्हिंसायाम् । छिनत्ति । यश्चवर्पणीतिः । वर्पंइतिरूपनाम । रूपसन्नद्धः स्वेच्छारूपविजृम्भकः । यश्च षण्ड्न् हन्ति । व्यसनिरससधिसवभ्विनंमायिनम् । उग्रधक् । वश्र- मानामस्यकृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । दहतेरुत्तरं कृतभष्भावस्य । अथकोर्थः शत्रुत्वंकामयमा- नान् दहतिवनेष्वपिवर्तमान् । आविर्धनाश्वकृणोद्रास्याणाम् । सइन्द्रः आविःप्रकटम् । धेनाः

मिनाह्वर्पणीतिः ॥ अहन्व्यंसमुग्रधग्वनेष्वाविर्धेनाऽअकृणोद्रा म्याणाम् ॥ २६ ॥ कुतस्त्वम् ॥ कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनः सन्नेकोया सिसत्पतेकिन्तऽइत्था ॥ सम्पृच्छसेसमराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नोह

स्तुतीः इत्यंग न् भन्ति इत्थमपरिमितं धनंददातीति । अवश्यं चरमयितव्यानांयायजूकाना- म् ॥ २६ ॥ कुतस्त्वम् । इन्द्रमरुत्संवादे मरुतामेतद्वाक्यम् । हेइन्द्र त्वम्कुतः कस्माद्धेतोः माहिनः महनीयः सर्वस्यपूज्यःसन् शत्रून् एकःअसहायः यासि । हेसत्पते । श्रुतिस्मृत्यनु- ष्ठानरतानां पालयितः । किन्तइत्थाकिश्च तेतवइत्थंभूतम्प्रयोजनमस्ति येनैकाकीयासि ।

संपृच्छसेसमराय: संगच्छमान: शुभाने: शोभनै:र्वचोभि: संपृच्छसेकतम:पन्थाइति हेहरिव: हरि-वन्तत्करणं न:अस्माकं वोचे:ब्रूया: । यत्ते अस्मे । यतृत्याहत्तिकारणं तेतव अस्से अस्मासुवर्त्ततइति॥ मर्ष्टौ २ इन्द्रोयओजसा । कदाचनस्तरीरसि । कदाचनप्रयुच्छसि । इतितिस्र: प्रज्ञाता:प्रतीको-क्ता: ॥ २७ ॥ आतत् । त्रिष्टुप् । आङुपसर्ग: पनन्तेत्याख्यातेनसंबध्यते । आपनन्त ।

रिवोयत्तेऽअस्मे ॥ मह्यार ॥ ऽइन्द्रोयऽओजंसाकुदाचुनस्तुरीरंसि कुदाचुनप्प्रयुंच्छसि ॥ २७ ॥ आतत्तंऽइन्द्रायवंः पनन्तुाभियऽऊर्व्वं ङ्गोमंन्तुन्तितृंत्सान् ॥ सुकृत्सुं त्वेपुंरुपुत्ताम्मुहीऽंसुहस्त्रंधाराम्बृहु

पनति.पूजाकर्मापूजयन्ति वृत्रवधादिकम् तेतव संबन्धिकर्महेइन्द्र आयव: मनुष्या:यजमाना: । कथंभूताआयव: अभितितृत्सान् । तृत्सदतिहिंसाकर्मा । येअभितर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति । किमि-त्यतआह । ऊर्वम् अन्नं सोमलक्षणम् । गोमन्तम् उदकवन्तम् । निगाभ्याभि: सोमोभिषू-यते । येपिउदकवन्तं सोममभिषुण्वन्ति तेपिपूजयन्तीत्यर्थ: । किंच । सकृत्स्वम् । एकवारमे-

यमभूयतीयागोष्ठिरण्यधान्यादिभिः सासञ्जत्सूक्तांसक्तत्स्वम् । येयजमानाः । पुरुपुत्रांवहुपुत्राम्। सर्वएवपदार्थाः पृथिवीतउत्पद्यन्ते । महींभूमिम् । सहस्रधाराम । अनन्तभोगप्रदायिनीम् । बहुधाप्राणिजातं धारयन्तींवा। बृहतीमहतीम् । दुदुहन् दोग्धुमिच्छन्ति । भूमिदानं मन्त्रमेधयाजिनश्चोद्यते तदभिप्रायमेतत् । येच सोमाभिषवं कुर्वन्ति येचपृथिवींददति तेत्वांपूजयन्ति नान्येदुर्मेधसइति ॥ २८ ॥ इमान्ते । हेइन्द्र इमांतेतवधियंस्तुतिंप्रभरेप्रहरामि

हुतीन्द्रदुहन् ॥ २८ ॥ इमान्ते ॥ इमान्तेधियम्प्रभरेमहोमहीमस्य स्तोत्रेधिषणायत्तऽआनजे ॥ तमुत्सवेचप्रसवेचसासहिमिन्द्रन्देवा

गमयामि । कथंभूतस्तते । महःमहतः । कथंभूतांधियम् । महीं महतीम् । अस्ययज्ञस्य स्तोत्रेधिषणावान् । यत्तेयस्मात्ते तव स्वभूतान् गुणान् आनजे । अभिव्यनक्ति ऐन्द्रमेवयज्ञंप्रकाशयति । किञ्च । तमेवेन्द्रम् । उत्सवेचअभ्युदये प्रसवेचअभ्यनुज्ञायां विषयभूतायाम् । सासहिंगत्रूणामभिभवितारम् । देवासःदेवाअपि शवसामदन्ननु । शवसाबलेन अन्वमदन् अभिष्टु-

वन्ति । पूर्वार्द्धंच:प्रत्यक्षकृत: उत्तरस्तुपरोक्षकृत: यतोवाक्यभेदेनव्याख्यानम् ॥ २९ ॥ विभ्राड्बृहत् । जगतीसूर्यस्तुति: द्वितीयेर्द्धनियमाभावापुरोरुच: । द्वितीयोर्द्धंच: प्रथमंव्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । य:वातजूत: वातप्रेरित: वातोयस्यवोढेत्यभिप्राय: । अभिरक्षतित्मनात्मनैवजगत् । मन्त्रेष्वादेरात्मन इत्याकारलोप: । यस्यप्रजा:पुपोषपोषयतिशीतोष्णवर्षै: । यस्यपुरुधाविराजति । बहु-

सुऽअर्वसामद्धनत् ॥ २९ ॥ [१२] विभ्राड्बृहत् ॥ विभ्राड्बृह त्पिबतुसोम्यम्मद्ध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम् ॥ वातजूतोयोऽअ भिरक्षतित्मनाप्प्रजाः पुपोषपुरुधाव्विराजति ॥ ३० ॥ उदुत्यम् ॥ उदुत्यञ्जातवेदसन्देवंव्वहन्तिकेतवः ॥ दृशेव्विश्श्वायसूर्य्यम् ॥ ३१ ॥

धावदोप्यति गतिविद्युन्नक्षत्रादिरूपै: । रुविभ्रट् विविधंभ्राजतेइतिविभ्राट्सूर्य: । बृहत्म-हन् पिबतुसोम्यंसोममयंमधु । किंकुर्वन् । आयु:जीवनम दधत्स्थापयन् यज्ञपतौयजमाने । अविह्रुतम्अनवखण्डितम् । ह्रृकौटिल्ये । ह्रःह्रश्छन्दसीतिह्रुयादेश: । ३० ॥ उदुत्यमितिव्याख्यातम् ॥ ३१ ॥ येनापावक । हेगायत्र्यौसर्वेषांधाम्निधीयते । तेनरूपेण । आत्मानंसंपा-

यच्चिमं यजमानो मोचं प्राप्नोति । तदिह प्रार्थ्यते । येन हे पावक पावयितः । येन चक्षसा दर्शनेन । भुरण्यन्तं जनान् अनु । शकुनिः क्षिप्रपाती भुरण्युरित्यभिधीयते । सर्वमेधयाजिनो जनान् अनुभुरण्यन्तम् पक्षिरूपेणात्मानं संगाद्य क्षिप्रं गच्छन्तमित्यर्थः । त्वं हे वरुण सूर्य पश्यसि । तदोध्याहारेणवाक्यपरिपूर्त्तिः । येन जनान् अनु भुरण्यतः पश्येति ॥ ३२ ॥ दैव्यावध्वर्यू । हे दैव्यावध्व-

र्यू ॥ येनापावक ॥ येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तञ्जना२ँ ॥ ऽअनु ॥ त्वं व्वरुणपश्यसि ॥ ३२ ॥ दैव्यावध्वर्यू ॥ दैव्यावध्वर्यूऽआगतꣳ रथेनसूर्यत्वचा ॥ मध्वायज्ञꣳसमञ्जाथे ॥ तम्प्रत्नथायंव्वेनश्चित्रन्देवानाम् ॥ ३३ ॥ आनः ॥ आनऽइडाभिर्व्विदथेसुशस्तिव्विश्वा

यू आगमिष्यतं इह आगतम् आगच्छन्तम् आगमनं कुरुतम् । रथेन सूर्यत्वचा । सूर्यस्येव त्वक् यस्य स सूर्यत्वक् तेन सूर्यत्वचा । मध्वा मधुरया दना हविषा सोमपुरोडाशेन दध्यादिना । यज्ञं समञ्जाथे समाप्नुतितिसाधुरूपं समंजयन्तम् प्रभूतानि हवींषि कुरुत मित्यर्थः तं प्रत्नथायं वेनश्चित्रं देवानामिति तिसः प्रतीकोक्ताः ॥ ३३ ॥ आनः । त्रिष्टुप् । द्वितीयोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । अपि

यथायेनप्रकारेण । हेदेवाः युवान.सर्वकर्मनमा अविपरिणामिनोवा: मत्सयमाद्ययत्प्यघन: अस्माकंगृहे । विश्वंजगदुद्दरामइतिकृत्वा । अभिपित्वे अभिपतनकालेप्राप्ते । मनीपामनीपयेतिविभक्तिव्यत्यय: मनसइच्छया । अपितथा तेनप्रकारेण मायतयथेष्टम् । न.अस्माकं विदधेयज्ञेइडाभि: कारणभूतै:। सुशस्ति अविभक्तिकोनिर्देश.। सुशस्तिभिश्च शोभनै:शंसमैश्च कारणभूतै:। विश्वानर: आ-

नरः सविताद्वेवऽएतु ॥ अपियथायुवानोमत्संथानोव्विश्वव्वज्जगदभिपित्वेमनीपा ॥ ३४ ॥ यदद्य ॥ कच्चंव्वृत्रहन्नुदगाऽअभिसूर्य ॥ सर्व्वन्तदिन्द्रतेव्वशे ॥ ३५ ॥ तरणिर्व्विश्वदर्शतः ॥ तरणिर्व्विश्वदर्श

एतुसविताच देव:आएतु ॥३४॥ यदद्य । हेगायत्र्यौ यत्अद्यकच्चकुत्रचित् यत् । हेवृत्रहन् वृत्रस्यपाप्मन:शावरस्यतमसोहन्त:। त्वमुदगाअभि। अभ्युदगा: अभ्युदेपि हेसूर्य। तत्सर्वमेनत् हेइन्द्र ऐश्वर्ययुक्ततेतव शेवर्तते । त्वमेवैक ईश्वरोनद्वितीयइत्यभिप्राय: ॥ ३५ ॥ तरणिर्विश्वदर्शत: यस्त्वंतरणिरसितूर्णंवर्तसे विश्वदर्शत: सर्वदर्शनीयश्चासि । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषश्चकर्तासि हेसूर्य । तंत्वां-

प्रतितयात्वम्: त्वमेवनिखं सर्वम् आभासिदीपयसि। रोचनंदीप्तम् अग्निविद्युदग्रहतारकरूपन्त्व-
दीयमेवैकंज्योतिः सर्वंचाभातीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्सूर्यस्य। देवित्वभौ तदेवसूर्यस्य देवत्वम्। तच्च-
महित्वम्माहाभाग्यम् तत्किमित्यतआह । मद्व्याकर्तोर्विततं सञ्जभार मध्यामध्येइत्यर्थः । कर्तोः
कर्मणइत्यर्थः। मध्येयत्कर्मणाक्रियमाणानां देवासुरमनुष्यसंबन्धिनां विततंरश्मिजालं अहर्लक्षणम्
सञ्जभार। अयमेवसंहरते नान्यएतत्तनितुं शक्नोतिनचोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः। किञ्च यदाइत्

तोज्योतिष्कृदसिसूर्य ॥ विश्वमाभासिरोचनम् ॥ ३६ ॥ तत्सू
र्यस्य ॥ देवत्वन्तन्महित्वम्मध्याकर्तोर्विततं सञ्जभार ॥ यदेदयु
क्तहरितः सधस्थादाद्रात्रीवासस्तनुतेसिमस्मै ॥ ३७ ॥ तन्मि

अयुक्त यदाप्रयुङ्क्तेआत्मनि आत्मसंस्थान्करोति हरितःहरितवर्णान् रश्मीन्। तेह्यस्तमनकाले
लोहितायन्ति सधस्थात्सहस्थानादाहृत्य पृथिव्यादिलोकत्रयं तेषांसहस्थानम्। तत्रहि तेनि-
पतन्ति। आद्रात्रीवासस्तनुते। आत्अथानन्तरम् रात्रीतमोमयंवासः तनुतेविस्तारयति। सिमस्मै-
सर्वस्मैजगति एकत्रादित्य सहितंज्योतिरेकत्रतमः आदित्यप्रभावा तम्मतीत्ययमभिप्रायः ॥ ३७॥

तन्मित्रस्य। सूर्यं तद्रूपं ज्योतिः कृणुते कुरुते द्योलोकस्य उपस्थे उत्सङ्गे। मित्रस्य वरुणस्य अभिचक्षे अदर्शनाय। मित्रो हि सुकृतिनो गृह्णाति वरुणः दुःकृतिनो गृह्णाति एवमनेन प्रकारेण जगदनु-गृह्णातीत्यभिप्रायः। किञ्च अनन्तम् अपर्यन्तं कालतः देशतश्च। अन्यत् एकम् रुशत् शुक्लं जरामरणादिभिर्वियुक्तम्। विज्ञानघनमानन्दः अस्य सूर्यस्य पाजः। पाज इति बलनामेह तु रूपमुच्यते

त्वस्यं ॥ तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ॥ अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सम्भरन्ति ॥ ३८ ॥

बण्महान् ॥ बण्महाँ२ ॥ ऽअसि सूर्य बडादित्य महाँ२ ॥ ऽअसि ॥

रूपम् अस्तीति शेषः। तच्चाद्वैतलक्षणम् कृष्णं द्वैतलक्षणं अन्यत् अपरं रूपम् हरितः हरणादिन्द्रिय-वृत्तयः संभरन्ति निदानभूता भवन्ति ॥ ३८ ॥ बण्महान्। प्रगाथः द्वाभ्याम् पूर्वा बृहती उत्तरा सतो बृहती। बट् सत्यम् महान् परब्रह्म असि हे सूर्य हे आदित्य तेजसा आदानादादित्यः। महानसि किञ्च महः महतः ते तव सतः महिमा महाभाग्यं सर्वेषु देवेष्ववस्थितम्। पनस्यते पूज्यते सर्वैः प्राणिभिः।

अद्धासत्यं हेदेवदानादिगणयुक्त महान् असि। अभ्यासेभूयांसमर्थंमन्यन्ते यथाअहोदर्शनीयाअहो दर्शनीयाइति ॥ ३९ ॥ बट्सूर्य। बट्सत्यम् हेसूर्यंअवसाय्यवणीयेन अनेनमहानसि। सत्रासत्यम् हे देवमहानसि। किञ्च मन्हान्वकोयेन महत्वेन त्वमेवदेवानां मध्येअसुर्यः। असवःप्राणा. संतियेषांते असुरा: रोमत्वर्थीयःतेभ्योहितः असुर्यः उपगवादित्वाद्यत् प्राणिभ्योहितइत्यर्थः।

महस्तेसुतोमहिमापनस्यतेद्धादेवमहाँ ॥ असि ॥ ३९ ॥ बट्सूर्यश्रवसामहाँ ॥ ऽअसिसत्रादेवमहाँ ॥ ऽअसि ॥ मह्नादेवानामसुर्य्यः पुरोहितोविभुज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४० ॥ आयन्तऽइवसूर्यम् ॥ आयन्तऽइवसूर्य्यंविश्वेदिन्द्रस्यभक्षत ॥ वसूनि

पुरोहितश्च पुरएनंधाति सर्वेषुकार्येष्वितिपुरोहितः। किञ्च विभुव्यापि। ज्योति.विज्ञानघनानन्दम् अदाभ्यम्अनुपहिंसितम् ॥ ४० ॥ आयंतइव। बृहती। यथाआयन्त आश्रिताः सूर्यरश्मय.विश्वानि धनानिद्इदिति निपातःपादपूरणार्थः। इन्द्रस्यसंबन्धीनि इन्द्रानुज्ञातानि। भक्षत-

आख्यातमेतत् अनुदात्तत्वात् विभक्तंते विभजंते एवं वयमपिसमाश्रिताः सूर्यविश्वानीन्द्रस्राध-नानिविभजाम:। किञ्च वसूनिधनानि जाते पौत्रादौ जनमानेजनिष्यमाणेच भविष्यत्कालवि-षये। ओजसावलेन ज्ञानकर्मसमुच्चकारितया। प्रतिपुरुषम् भागन्नभागमिवदीधिम। निधीम-हिस्थापयाम दधाते रेतद्रूपं नवेष्यायते रथंपौष्कल्यात्॥ ४१॥ अद्यादेवा:। द्वे त्रिष्टुभौ अद्या-

जातेजनमानऽओजसाप्रतिभागन्नदीधि ॥ ४१ ॥ अद्यादेवाः ॥ *

अद्यादेवाऽउदितासूर्यस्यनिरꣳहसः पिपृतानिरवद्यात् ॥ तन्नो

मित्रोव्वरुणोमामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउतद्यौः ॥४२॥

स्मिन्नहनि हे देवाः रश्मयःउदयकाले सूर्यस्य। निरंहसःपिपृत निष्पिपृत निर्मुंचत अंहसःपा-पात्पकाधात्। अहंतिघ्नांहघ्नाञ्जघ्नीतनिगूढोपधाद्विपरीतात्। निरवद्यात् निष्पिपृतच निर्मुञ्च-चअवद्यात् अवदनीयात्। येनदुर्यशोभवति तदवद्यम्। तदेतदुच्यमानम् नःअस्माकम् मित्रा-वरुणःमामहन्तांपूजयंतुअदितिःसिन्धुःनदी। पृथिवीउतअपिचद्यौः ॥ ४२ ॥ आकृष्णेन।

* अद्यादेवा इत्यत्रअद्यतर्ठ॰ हकारचकारभत्तउभौ महेदेवेषु। अध्यायः अधेत्यय ह्रस्वस्ताकारादिषु परेपुदीर्घमापद्यते इति दीर्घ. प्राति॰ अ॰ ३। सू॰ ११५॥

आवर्तमानः पुनःपुनर्भ्रमणंकुर्वन् । कृष्णेनरजसा रात्रिलक्षणेनसह । निवेशयन् स्वेषुस्वेषुप्रदेशेषुस्थापयन् अमृतंदेवादिकम् मर्त्यंचमनुष्यादिकंच । हिरण्ययेनहिरण्मयेन सवितारथेन । आदेवोयाति आयाति देवः दानादिगुणयुक्तः । भुवनानिभूतजातानिपश्यन् कानिकानिसाधुकुर्वन्ति कानिकानिवा असाध्विति । स्वरूपानुवादः ॥ ४२ ॥ प्रवाहृजे । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवस्तुतिः चतुर्थेऽहनि सर्वमेधेवैश्वदेव्यः पुरोरुचः । प्रवाहृजे प्रहृनराते प्रच्छिदाते । सुप्रयाः

आकृष्णेन॥ आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिवेशयन्नमृतम्मर्त्यंच॥ हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन्॥ ४२ ॥ [१] प्रवाहृजे ॥ सुप्रयावर्हिरेषामाविश्पतीववीरिटऽइवयाते ॥ विशा

सुप्रयाणं सुगमनम् वर्हिः एषाम् येषामितिसर्वनामव्यत्ययः । येषांयजमानानाम् । आइयाते आगच्छतम् अश्विनौ । कथमिव । विश्पतीइव । सर्वमापतीइव वीरिटशब्दोगणवचनः । यथाविशांमनुष्याणांपतीराजानौ विशांमनुष्याणां गणे अवस्थितौ कस्मिन्काले । अक्तोः रात्र्याः अवसाने । उपसःआगमनकाले । पूर्वहूतौपूर्वस्मिन्आह्वानकाले । किञ्च वायुः नियु-

त्वान् अश्ववान् । पूषाच स्वस्तयेऽस्मत्स्वयनाय अविनाशायआह्वयाते ॥ ४४ ॥ इन्द्रवायू-बृहस्पतिम् । तिस्रोगायत्र्यः । इन्द्रवायूबृहस्पतिम् । मित्रामित्रमितिप्राप्ते आकारः । मित्रम् अग्निम् पूषणम्भगम् । आदित्यान्मारुतंच गणम् आह्वयामीतिशेषः ॥ ४५ ॥ वरुणः प्रा-

मुवत्तोऽउपस्रः पूर्वहूंतौव्वायुःपुषास्वस्तयेंनियुत्वांन् ॥ ४४ ॥ इन्द्रवा यूबृहस्पतिंम् ॥ इन्द्रवायूबृहस्पतिंम्मित्राग्निम्पूषणम्भगंम् ॥ आ दित्यान्मारुतङ्गणम् ॥ ४५ ॥ व्वरुणः प्राविता ॥ भुवन्मित्रो व्विश्वाभिरूतिभिः ॥ करतान्नः सुराधसः ॥ ४६ ॥ अधिनः ॥ अधिनऽइन्द्रैषाँव्विष्णोसजात्यानाम् ॥ इतामरुतोऽअश्विना ॥

विता । वरुणःप्राविता प्रकर्षेणअविताररक्षकः भुवन्भवतु । मित्रश्च । विश्वाभिःसर्वाभिः ऊतिभिः अवनैःपालनैः । किञ्च करताम्कुरुतांच नःअस्मान् सुराधसःशोभनधनान् ॥ ४६ ॥ अधिनः । अधि इत् अधआगच्छतिनोस्माकम् एषांचसजात्यानामृत्विजाम् । हेइन्द्र हेवि-

पाोहेमरुतः हेअश्विनौ । अयमतीत्सोताः । तम्मलया । अयवेनः । येदेवासः । आनडु-
डाभिः । विश्वेभि.सोम्यंमधु ओ मासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥ अग्नइन्द्र । त्रिष्टुप् । हेअग्ने-
हेन्द्र हेमित्रहेदेवाः । शर्द्धःवर्तं संगृह्य । प्रयन्तप्रगच्छत । सोमिनोगृहं सोमंपातुम् । हे मा-

तम्प्रत्नथायंव्वेनोयेदेवासऽआनऽइडाभिर्व्विश्वेभिः सोम्म्यम्मद्धु

वोमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥ अग्नऽइन्द्र ॥ व्वरुणमित्त्रदेवाः

शर्द्धःप्प्रयन्तमारुतोतव्विष्णो ॥ उभानासत्त्यारुद्द्रोऽअधग्नाः

पूषाभगः सरस्वतीजुषन्त ॥ ४८ ॥ इन्द्राग्नीमित्त्रावरुणा ॥

इन्द्राग्नीमित्त्रावरुणादितिः स्वः पृथिवीन्द्यामरुतः पर्व्वताँ ॥

रुतगण उतअपिहेविष्णो । प्रत्यक्षकृतोयमर्द्धर्चः । द्वितीयस्तु परोक्षकृतः वाक्यभेदात् । उभा-
नासत्या उभौनासत्यौरुद्रःअधग्ना.देवपत्न्य. पूषाभगः सरस्वतीच जुषन्तसेवन्त यज्ञं सोमपाना-
य ॥ ४८ ॥ इन्द्राग्नीमित्रावरुणा । जगती । इन्द्राग्नीचमित्रावरुणौच अदितिःस्वःआदि-

त्वंच पृथिवीच द्यावच मरुतश्चपर्वतांश्च अपश्च। हुवे आह्वयामि। विष्णुञ्च पूषणंच ब्रह्मण-स्पतिञ्च नुचिप्रम् शंसंशसितव्यं सवितारञ्च हुवे। ऊतयेअवनाय ॥ ४९ ॥ अस्मेरुद्राः। विष्टु-भःपश्च अस्मेअस्माकंरुद्राः मेहनाःसेचनाः यद्वा मंहनीयाः पूजनीयाः पर्वतासःपर्वताश्च वृत्र-हत्येव वृत्रवधेभरहूतौ संग्रामाह्वानेच सजोषाः समानजोषणाः समानप्रीतयः एकाभिप्रायाः

अपः॥ हुवेविष्णुम्पूषणम्ब्रह्मणस्पतिम्भगन्नुशᳬंसᳬसवितारमू-तये॥ ४९ ॥ अस्मेरुद्राः॥ अस्मेरुद्रामेहनापर्वतासोवृत्रहत्येभरहूतौसजोषाः॥ यःशᳬंसतेस्तुवतेधायिपज्रऽइन्द्रज्येष्ठाऽअस्माँ२॥ अवन्तुदेवाः॥ ५० ॥ अर्वाञ्चोऽअद्य॥ अर्वाञ्चोऽअद्याभवतायजत्रा

भवन्त्वितिशेषः। यःशंसतेशस्त्राणि स्तुवतेस्तोत्राणि धायिदधाति हवींषि। पज्रःप्रा-र्जितधनःसन्तस्मैचरुद्राः सजोषाभवन्तु। किञ्च इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रोज्येष्ठोयेषांतेतथोक्ताः अस्मान् अवन्तुपालयन्तु देवाः ॥ ५० ॥ अर्वाञ्चोअद्य। अर्वाग्जनाः अद्यभवत हेयजत्राः हेयजनीयाः यिञ्च भावोहार्दिभयमानोव्ययेयम्। आव्ययेयम् व्ययतिर्गत्यर्थः आगमेयम् अभिमुखमापादयेयम्

व.युष्माकं हार्दिहृदयम् भयमानः विभ्यत्। बिभेतेर्विकरणव्यत्ययेनशानचिशप्। यतएवमतो-
ब्रवीमि वाङ्मपालयत नःअस्मान् हेदेवाः निजुरः नितरांयोभक्षित जरयतिसनिजूः बुभुचि-
तादित्यः वकस्वकादिति विभक्तिव्यत्ययः। वाद्वन्चकतात् कूपात्। अवपदः अवाचीनानिय-

ऽआवोहार्दिभयमानोव्ययेयम् ॥ त्रादृध्वंन्नोदेवानिजुरोवृकस्यत्रा
दृध्वंङ्कर्त्तादवपदोयजत्राः ॥ ५१ ॥ विश्वेदेवाऽऋषि ॥ मरुतोविश्वेऽऊ
तीविश्वेभवन्त्वग्नयःसमिद्धाः ॥ विश्वेनोदेवाऽअवसागमन्तुवि
श्वमस्तुद्रविणंवाजोऽअस्मे ॥ ५२ ॥ विश्वेदेवाः ॥ शृणुतेमंहवं
म्मुयेऽअन्तरिक्षेयऽउपद्यविष्ठ ॥ येऽअग्निजिह्वाऽउतवायजत्राऽआ

वपादानि सतयोक्त. तस्मात्सोपाने यंत्रोत्तरितुं नशकतेइत्यर्थः। हेयजत्रा यष्टव्याः ॥ ५१ ॥
विश्वेअयदृतिव्याख्यातम् ॥ ५२ ॥ विश्वेदेवाः। हेविश्वेदेवा.शृणुतइमंहवम्आह्वानंममम। येअ-
न्तरिक्षेस्थभवथ। येचउपद्यविद्युलोकेसभवथ। येचअग्निजिह्वाअग्निमुखाः। उतवाअपिचयजत्रा-

यष्व्याः शुत्वाचत्राह्वानन्त्रासद्यास्मिंत्वाचस्मिन्वर्हिषिमादयन्नमृत्प्यन्नम् ॥ ५२ ॥ देवेभ्योहि । यस्माद्देवेभ्यः प्रथमंयज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यःअमृतत्वं सुवसिअभ्यनुजानासि भागस्रोत्तमंसुवसि आत् इत् अथानन्तरमेवदामानन् दातारमुत्पत्तिस्थितिलयानाम् स्वकीयंरश्मिजालम् हेसवितः व्यूर्णुषे विवृणोषि विस्तारयसि । रश्मीनामुद्गमेहि त्रिप्रोऽर्पितमनसाग्निहोत्रादीनिकर्मा-

सद्यास्मिन्न्वुर्हिपिंमादयद्ध्वम् ॥ ५३ ॥ देवेभ्योहि ॥ प्रथमंयु ज्ञियेभ्यो॒मृत॒त्वꣳसुवसि॒भाग॑मुत्त॒मम् ॥ आदिद्दामानꣳसवितुर्व्यू॑र्णुषेनूचीनाजीविता॒मानु॑षेभ्यः ॥ ५४ ॥ [११] प्रवायुम् ॥ प्रवायुम

णिप्रवर्तते । किञ्च अनूचीनाअन्वञ्चितानि तदनुगतानि जीविताजीवितानि जीवन-हेतूनिकर्माणि मानुषेभ्यः ददासितस्मात् त्वामेवस्तुम इतिवाक्यशेषः ॥ ५४ ॥ समाप्तंसर्वमे-धकर्म । इदानींवयोनुवाकाः पुरोरुचामनारभ्याधीताः व्याख्येयाः । आदित्यस्यवा याज्ञव-ल्कस्यवा आर्षमापिशमेधात् । प्रवायुम् त्रिष्टुप् । चतुर्थःपूर्वंव्याख्यायते वाक्यवशात् । हेप्रय-

ज्योप्रकर्षेण यजनशील अध्वर्यो यस्त्वं कवि.क्रान्तदर्शन वायुमच्छ आभिमुख्येन प्रदूयच-
सिप्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि। यजतेरेतद्रूपम् बृहतीमनीषा बृहत्यामनीषया। किंभूतं वायुम्।
इष्टद्रयिम् महाधनम। विश्ववारं सर्वस्ववरणीयम् रथप्रां रथपूरणम् शत्रुधनैरसौरथंपूरयति।
द्युतद्यामा द्योतनंयमनं यस्य सतथोक्तः। द्युतद्यामानमिति विभक्तिव्यत्ययः वायुविशेषणत्वात्।

च्छाबृहतीमनीषाबृहद्रयिंविश्ववारꣳरथप्राम्॥ द्युतद्यामानियुतः

पत्यमानःकविः कविरियक्षसिप्रयज्यो॥ ५५॥ इन्द्रवायूऽइमे॥

सुताऽउपप्रयोभिरागतम्॥ इन्दवोवामुशन्तिहि॥ ५६॥ मित्रꣳ

हुवे॥ पूतदक्षंवरुणञ्चरिशादसम्॥ धियंघृताचीꣳसाधन्ता॥ ५७॥

नियुत.पत्यमानः अत्रापिपत्यमानमिति पदयोर्विकारोवाक्यवशात् नियुद्भिरश्वैरुत्पतन्तम् कविंक्रा-
न्तदर्शनम्॥ ५५॥ इन्द्रवायूइमे व्याख्यातम्॥ ५६॥ मित्रꣳहुवे। द्वे गायत्र्यौ मित्रमाह्वयामि
पूतदक्षम् पूतस्यशुद्धस्य प्राणिनउद्धरणेदक्षं सोमम्। वरुणञ्च रिशादसम् हिंसकादिविनाशने
शक्तिङ्कुर्वाणम् हुवे। कीदृशौ। धियंकर्मघृताचीम् येनकर्मणाघृतमच्यते ह्रयतेतत्कर्मसाधन्ता-

साधयन्तौ। नहिदेवतामन्तरेणकर्मसिद्धिः ॥ ५७ ॥ दस्रायुवाकवः। द्वयोरश्विनो रेकस्यदस्रइति-नाम अपरस्यनासत्यइति। तत्रायंविभक्त्यर्थे आकारोविरूपैकशेषेवर्तते। सुपांसुलुगितिच पर्णिनिर्दिशयति। हेदस्रौ दर्शनीयौ हेनासत्यौ नअसत्यौ सत्यावेवनभ्रान्नपादितिप्रकृतिभावः। युवाकवः युवांकामयमानः अहमहमेकया मांपिवतं मांपिवतमिति सुताअभिषुताः वृक्तब-र्हिषः स्तीर्णबर्हिषः। यतःअतोब्रवीमि आयातम्आगच्छतम् हेरुद्रवर्तनी। रुद्रस्येववर्तनि-

दस्रायुवाकवः॥ सुतानासत्त्यावृक्तबर्हिषः॥ आयातꣳरुद्रवर्तनी॥ तम्प्रत्नथायंवेनः ॥ ५८ ॥ विदद्यदि ॥ विदद्यदीसरमारुग्णमद्रे र्म्महिपाथःपूर्व्यꣳसध्र्यक्कः॥ अग्रंनयत्सुपद्यक्षराणामच्छारवंप्रथमा

र्ययोस्तौ तयोक्तौ रुद्रपन्थानौ। तम्प्रत्नथायंवेन इतिप्रतीकोक्तौ ॥ ५८ ॥ आग्रयणंगृह्णाति। विदद्यदि त्रिष्टुप। इहवाक्प्रकटीभवेतिसोच्यते विदत्जानीयात् यदि। सरमावाक् त्वयोक्त-यथा। साहिअभिपवे समानंरमते। रुग्णंचूर्णीकृतम् अद्रेःसोमाभिषवस्यकर्तुः। अद्रिभिस्सो-मोभिपूयते। महिमहत् पाथःसोमलक्षमन्नम् पूर्व्यम् उपांश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादिपुगृहीतम्।

सध्र्यक्समानाञ्चनम् सहस्यसध्रि. अञ्चतेरुत्तरम्। क.कुर्यात्। किञ्च अयन्नयत् यत्राग्रन्नयत्ति-सामाय:। सुपदीशोभनानिपदानि यस्यावाच.सातथोक्ता। नहिपदानिमत्याख्यायवाक्यंस्यात्। अक्षराणामकारादीनां रवशब्दंजानती प्रथमाअच्छआभिमुख्येनअगात्। गच्छति एवमधियज्ञंमन्त्रो-व्याख्यायते। वक्षृचान्तुसंवादसूक्तम्। तत्रसरमादेवसुना इन्द्रेणप्रेषितान्वेषणार्थम् गोधनेपणिभिर-सुरैर्हृते तदभिप्रायेणव्याख्यायते। तत्रासुराणापर्य्यालोचनवाक्यम्। विदद्यदिविदत्अलभत् यदा-सरमादेवसुनी। रुग्णंभग्न गवांसवन्धिभि:खुरै:। अद्रे:पर्वतस्यद्वारम्। अथानन्तरं महिमहत्

जानतीगात्॥ ५८॥ नहिस्पशम्॥ नहिस्पशमविदन्नन्यमस्मा द्वैश्वानरात्पुरएतारमग्ने:॥ एमेनमवृधन्नमृताऽअमर्त्यंवैश्वानर

गोजत्रणाय अन्नम्। पूर्व्यमपूर्वेषुकालेषु अपहृतम्। सध्र्यक् देवान्प्रतिसहाञ्चनम् क.करोते: रूपडकारिष्यति। अग्रम् गवामग्रमवस्थायनयत् नेष्यति। सुपदी शोभनपादयुक्ता पदेनयान्वे-षयतिनष्टंसैवमुच्यते। अक्षराणामक्षदीयवा वाक्यसंवन्धिनाम् अच्छअभिरवमुच्चारणम् प्रथ-माजानती अगात्आगमिष्यति॥ ५८॥ नहिस्पशम्। त्रिष्टुप्। नहिशब्द.प्रतिषेधवचन: स्पश-स्पश.प्रणिधिरुच्यते। अविदन्अन्यमस्मात्वैश्वानरादग्ने:। पुरएतारम् सर्वेषुकार्येषु अग्रग-न्तारञ्चनहिअविदन्। आईमहीनिपातो अथशब्दस्यार्थेवर्तते अथएनं वैश्वानरम्अवृधन् वर्द्धि-

तवन्तः यस्तता अमरणधर्माणोदेवाः अमर्त्यम्अमरण धर्माणंवैश्वानरम् । चैत्रजित्याय यजमानस्यदेवयजनचेत्रजयनिमित्तम् ॥ ६० ॥ उग्राविघनिना । इन्द्राग्नी उग्राउग्रौउद्गूर्णौ । विघनिना हन्तेर्घत्वम् विहन्तारौमृधः संग्रामस्यसंग्रामकारिणांवा । इन्द्राग्नीहवामहे आह्वयामः । तौचआहूतौ नःअस्मान् मृडातःमृडयतःसुखयतः ईदृशेकर्मणि ॥ ६१ ॥ उपास्मै । उपगायत हेनरः ऋत्विजः

ङ्क्षैत्रंजित्त्यायदेवाः ॥ ६० ॥ उग्राव्विघुनिनां ॥ उग्राव्विघुनिनाम्मृधंऽइन्द्राग्नीहवामहे ॥ तानोमृडातऽईदृशे ॥ ६१ ॥ उपास्मै ॥ गायतानरःपवमानायेन्दवे ॥ अभिदेवाँ२ ॥ ऽइयंक्षते ॥ ६२ ॥ येत्वां ॥ हिहत्त्येमघवन्नवर्द्धुन्न्येशाम्बरेहरिवोयेगविष्टौ ॥ येत्त्वान्नूनमनुमदं

अस्मैपवमानाय । दशापवित्राद्द्रोणकलशम्प्रतिगच्छते । इन्दवेसोमाय अभिदेवयक्षते यष्टुमिच्छते सनियकारलोपः । देवान् ॥ ६२ ॥ येत्वा । हेनिष्टुभौ येमरुतः त्वाम् अहिहत्ये अहिरसुरः । अहिवधेकर्तव्ये हेमघवन् अवर्द्धन्वर्द्धितवन्तः । येचशाम्बरे वधेकर्तव्ये हेहरिवन् । येचगविष्टौ गवामपामेषणायोपस्थितं सन्तं त्वामवर्द्धन् । येचत्वा त्वाम् नूनंनिश्चयेन अनुमदन्ति उत्कर्षयन्ति

तर्प्पयन्तिना । विप्रामेधाविनः पिव हेइन्द्र सोमम् सगणःसमानगणः तैःमरुद्भिः ॥ ६३ ॥
जनिष्ठाउग्रः । जात.उग्रः उद्गूर्णः । सहसेवलाय तुरायत्वरणाय । वचनविशेषणम् । मन्द्रःमन्दनीयः ओजिष्ठःअतिशयेन ओजसायुक्तः । वहुलाभिमानः अचिन्त्याभिमानः वहुप्रकाराभिमानोवा । अभिमानःज्ञानम् यत्तस्मात् । अवर्द्धन्अवर्द्धयन् इन्द्रंमरुतश्चित् मरुतोपि अत्रपरमपदेस्थितम् ।

न्तिविप्राःपिबेन्द्रसोमं॑ सगंणोमरुद्भिः ॥ ६३ ॥ जनिष्ठाऽउग्रः ॥ सहंसेतुरायंमन्द्रऽओजिंष्ठोबहुलाभिंमानः ॥ अवंर्द्धन्निन्द्रंम्मरुतश्चिदत्रंमातायद्वीरन्दधनद्धनिंष्ठा ॥ ६४ ॥ आतू ॥ आतूनंऽइन्द्रवृत्रहन्नुस्माकंमुर्द्धमागंहि ॥ मुहान्महीभिंरूतिभिः ॥६५॥ त्वमिंन्द्र ॥

माता अदितिः यत्यस्मात् वीरन्त्व । दधनत् दधातेरेतद्रूपम् नकारउपजनः धारितवती । धनिष्ठा अतिशयेनधन्या धनवतीतस्माच्च मरुतःअवर्द्धन्नितिसवन्धः ॥ ६४ ॥ आतूनः । आ तू नः इति त्रयोनिपाताः छन्दःपरिपूर्त्तिकराः । हेइन्द्र हेवृत्रहन् वृत्रस्यहन्तः । अस्माकमर्द्धम् अस्मदीयंपक्षम् आगहिआगच्छ । एत्यच अस्मान्पालयेतिशेषः । महान्सन् महीभिर्महतीभिः ऊतिभिरवनैःपालनैः ॥ ६५ ॥ त्वमिन्द्र । वृहती । त्वमेव हेइन्द्र । प्रतूर्त्तिषुप्रतरणेषु शत्रु

निमित्तभूतेषु । अभिविश्वाअसि । अभ्यसि अभिभवसिविश्वाःसर्वाः स्पृधःसंग्रामान् किञ्च यशस्तिहा अभेरादिशेषः । अभिशस्तिहा । जनयिताच सुखानाम् । विश्वतूः सर्वतूरणश्चासि अतोब्रवीमि । त्वमेनतूर्य्य जहिमारय । तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् ॥ ६६ ॥ अनुते । सतोबृहती । चतुर्थःपादःप्रथमंव्याख्यायतेयच्छब्दयोगात् । हेइन्द्रयत् यस्मात्कारणात्

त्वमिन्द्रप्प्रतूर्त्तिष्वभिविश्वाऽअसिस्पृधः ॥ अशस्तिहाजनिताविश्वतूरसित्वन्तूर्यतरुष्यतः ॥६६॥ अनुते॥ अनुतेशुष्मन्तुरयन्तमीयतुः क्षोणीशिशुन्नमातरा॥ विश्वास्तेस्पृधःश्नथयन्तमन्यवेवृत्रंयदिन्द्रतूर्वसि ॥६७॥ यज्ञोदेवानाम्॥ यज्ञोदेवानाम्प्रत्येतिसुम्नमा

वृत्रमसुरंतूर्वसि । तूर्वतिर्हिंसाकर्माहिंसि । अतःकारणात् । अनुते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः । अन्वीयतुः अनुजग्मतुः अनुगतवत्यौत्वामेव । तेतवशुष्मं बलम् किंकुर्वाणम्तुरयन्तम् तूर्णंगच्छन्तम् । क्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ । शिशुंनशिशुमिवपुत्रमिव । मातरामातापितरौ विरूपैकशेषः । किंचविश्वाः सर्वाःस्पृधः संग्रामाः तेतवमन्यवे मन्योःभयात् श्नथयन्तिविगो यन्ति । याहित्वं हन्ति यस्यचद्यावापृथिव्यौ बलमीयतुः ॥ ६७ ॥ यज्ञोदेवानामि-

तिष्यास्यातम् ॥६८॥ अदब्धेभिः सवितः । जगती । हेसवितः अदब्धेभिःअनुपहिंसितैः पायुभिःपालनैः त्वम् शिवेभिःशान्तैः अद्यपरिपाहि परिपालय नोस्माकम् गयंगृहम् हिरण्यजिह्वः सत्यवाक् भूत्वा । सुवितायसुप्रसूताय कर्मणे नव्यसेनवतराय । भवेतिवाक्यशेषः । रत्तचसर्वथा । माकिः माकश्चन नोस्माकम् अघशंसः अघंपापं यःशंसति सअघशंसः । ईशतईष्टा ईशिताभवदित्यासोभवंताम्रभुयन्तं ॥ आवोर्व्वांचोंसुमतिर्व्ववृत्त्याद्ᳫंहोश्चिच्चु

द्यावंरिवोवित्तुरासंत् ॥ ६८ ॥ अदंब्धेभिः सवितः ॥ पायुभिष्ट्वᳫंशिवे

भिंरद्यपरिंपाहिनोगयंम् ॥ हिंरण्यजिह्वःसुवितायनव्यंसेरक्षामाकिं

र्नोऽअघशᳫंसऽईशत ॥ ६९ ॥ [१५] प्रवीरया ॥ शुचंयोददिरेवाम

तु ॥ ६९ ॥ प्रवीरया । अन्यःपुरोरुगगणः । त्रिष्टुप् । प्रवीरयावत्तुवचनस्यस्यानेयादेशः । प्रशस्ववीराः सोमाःशुचयः स्वभावादेवशुद्धाः । ददृरेददिरादद्युः । विदोर्णाःकणीभूताः । वांयुवयोः मंत्रिग्निनः । हेयजमानौ जायापती । कथंददृरेद्वितिचेत् । वाम्अध्वर्युभिः मधुमन्तः

उदकवन्तःसुतासः अभिषुताःग्रावभिः। एवमनेनार्द्धर्चेन यजमानौसंबोध्यं अथेदानींसंबोधयति वायुम्। वहवायोनियुतः। वहप्रापयहेवायो नियुद्गणकानश्वान्। याहिच अच्छसोममभि। सोमंवाप्राप्तुम्। पिवचसुतस्याभिषुतस्य अन्धसःसोमस्य। मदायत्वप्तये मदजननार्थंवा॥ ७०॥ गावउपेति व्याख्यातम्॥ ७१॥ काव्ययोराजानेषु। गायत्री। काव्ययोः कवीनांहितयोः।

दध्न्वन्तुभिर्मधुमन्तः सुतासः। वहंवायोनियुतोयाह्यच्छ॥*पिवासुतस्यान्धंसोमदाय॥७०॥ गावउपं॥ गावउपावतावतम्महीयज्ञस्य रप्सुदा॥ उभाकर्णाहिरण्ययां॥७१॥ काव्ययोराजानेषु॥ काव्ययोराजानेषुक्रत्वादक्षस्यदुरोणे॥ रिशादसासधस्थआ॥७२॥ दैव्यां

धानानेषु आजन्मभूमिषु उत्पत्तिस्थानेषु। क्रत्वा कर्मणाअग्निष्टोमादिकयाक्रियया। दक्षस्यउत्साहवतोयजमानस्य दुरोणेयज्ञगृहे। रिशादसा। रेसितव्यस्योपलक्षयितारौ। सधस्थआ। सहस्थाने आगच्छतं हेमित्रावरुणावितिशेषः॥ ७२॥ दैव्यावध्वर्यू व्याख्यातम् तंप्रत्नथा

* पिवासोममभियासुतस्यस्यामयोभुवो इत्यादि सूत्रेण पिवासुतस्येत्यत्र दीर्घोनिपात्यत्ते प्रा० अ० ३। सू०॥ १३०॥

घयंनेन इतिहप्रतीकोक्तिः ॥ ७२ ॥ तिरश्चीनोविततः । त्रिष्टुप् । आग्रयणीनया गृह्यते तदभिप्रायेण प्रधार्य्यते आधवनीयादुन्नेतानि ग्राब्णाखासिंचति ताःपवित्रे यजमानः ततोगृह्यगृह्यणाम् । तिरश्चीनोविततोरश्मिरेषाम् एषांसोमानाम् अन्तरादशापवित्रलक्षणात् । रश्मिः तिरश्चीनः विततःप्रसारितः । उद्गाद्भिः तस्मिन्दशापवित्रे सोमःप्रक्षिप्तःदशापवित्रात् अधः

वद्ध्वरथं ॥ दैव्यावद्ध्वर्यू ऽआगतꣳ रथेनसूर्यत्वचा ॥ मद्ध्वा युज्ञꣳसमञ्जाथे ॥ तम्प्रत्नथायंव्वेनः ॥ ७३ ॥ तिरश्चीनोव्वितंतः ॥ तिरश्चीनोव्विततोरश्मिरेषामधः स्विदासी ३ दुपरि स्विदासी ३ त् ॥ रेतोधाऽआसन्महिमानऽआसन्त्स्वधाऽअवस्तात्

स्वित् अधश्चआसीत् उपरिस्वित् उपरिचआसीत् आसीदित्युभयचविचारेप्लुतिः । किञ्च रेतोधाआसन् । रेतःसोमः सहिजगदुत्पत्तिवीजम् । तस्यधारयितारआसन् गृहचमसाधवनीयद्रोणकलशादयः । महिमानश्चआसन् । सोमैकादशाः सोमस्यमहिमानः । किञ्च । स्वधाअवस्तात् स्वधाअन्नम्अवस्तात् । शुक्रोद्रोणकलश इत्येतदुक्तंभवति । प्रयतिःपरस्तात् प्रयतन-

म्रयतिः परस्तादुपरिष्टात् । आधवनीयादुन्नेतानिगृभ्यास्वासिञ्चति ताःपवित्रे यजमानोवन-यति इत्येतदुन्नभनति ॥७४॥ आरोदसी । जगती वैश्वानरउच्यते । आअपृणत् आपूरयतिरोदसी-द्यावापृथिव्यौ । आस्वः आपूरयतिच स्वःआदित्यम् महत्महान्तम् । कदाआपृणत् यत्यदा जातं-जातमनम् एनवैश्वानरम अपसः अपस्विनः कर्मवन्त.अधारयन् कर्मणिस्थापितवन्तः । सोऽध्वराय

टप्रयंतिः पुरस्तात् ॥ ७४ ॥ आरोदसी ॥ ऽअपृणादास्वर्म्महज्जातंय्य देनमुपसोऽअधारयन् ॥ सोऽअंद्ध्वरायपरिणीयतेकुविरत्योनव्वा जंसातयेचनोहितः ॥ ७५ ॥ उक्थेभिर्व्वृत्रहन्तमा ॥ उक्थेभिर्व्वृत्र

सएनायमग्निः अध्वराय यज्ञार्थंपरिणीयते कविःक्रान्तदर्शनः । कथमिव अत्योनअश्वइव । वाज-सातये अन्नसभजनाय । चनोहितः चनसिअन्नेस्थापित. । अश्वोहिघृतादिभिरभिधारितेनान्ने-नपोष्यते अतस्तेनोपमीयते ॥ ७५ ॥ उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा । द्वे गायत्र्यौ । यौइन्द्राग्नी । उक्थेभिः उक्थैः स्तुतोमन्तौ । वृत्रहन्तमा वृत्रस्यातिशयेनहन्तारौस्तः । याचितयौचगिरावाचास्तुतौ आम-

न्दानामोदमानैस्त: यैच आङ्गूषै:स्तोमै: स्तुतौश्चाविवासत: परिचरत:स्तोतॄन् । तैरुक्थै: गिराश्चा-
ङ्गूषैश्चस्तुम: सर्वकामास्यर्थम् ॥७६॥ उपन: । उपशृण्वन्तु नोस्माकम् गिर:वाच: सूनव.पुत्रा: अमृत-
स्यप्रजापते: येविश्वेदेवा: शृत्वाच । सुमृडीका: अतिशयेनसुखयितार: भवन्तु न:अस्माकम् ॥ ७७ ॥
ब्रह्माणिमे तिस्रस्त्रिष्टुभ: । इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रस्यैतद्वाक्यम् । ब्रह्माणिस्तुतय: हवींषिवा । मेमतय:

हन्तंमायामंन्दानाचिदागिरा ॥ आङ्गूषैराविवासत: ॥७६॥ उपंन: ॥
सूनवो गिर:शृण्वन्त्वमृतस्यये ॥ सुमृडीकाभंवन्तुन: ॥ ७७ ॥
ब्रह्माणिमे ॥ मतय: शंसुतास: शुष्मंइयर्तिप्रभृतोमेअद्रि: ॥

ममम॒ती: इयर्ति उद्गमयन्ति । शंसुखम् सुतास:अभिषुता: सोमा.ममउद्गमयन्ति । शुष्मइयर्तिप्रभृ-
तोमेअद्रि: । शुष्म:बलम् इयर्ति । ऋगतौ विचोलोपश्छान्दस: आरयति उद्गमयति । प्रभृत: हृग्रहो-
र्भश्छन्दसिइत्येतिहकारस्यभकार: प्रहृत: सोमाभिषवनिमित्तम् । मेमम अद्रि:ग्रावा । यत्रचआशा-
सते यजमाना: मदीयमागमनमिच्छन्ति । यत्रचप्रतिहर्यन्ति । हर्यति:प्रेप्साकर्मा । प्रतिकामयन्ति

उक्थाउक्थानि । इमानि इन्द्रःशृणोत्विति । इमाउमौहरी अश्वौवहतःप्रापयतः तातानि-स्थानानिनःअस्मान् अच्छआभिमुख्येन ॥ ७८ ॥ अनुत्तमाते । एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतःप्रत्याहुः । अनुत्तम् णुदप्रेरणे अस्यनिष्ठाप्रत्ययेनुत्तप्रतूर्तेत्यादिनासिद्धिः । अनुत्तम् अप्रच्युतस्य भावंमहा-भाग्यम् । आआस्ते । तेतव । हेमघवन्धनवन् । नकिनु । नवाकश्चित् प्रच्यावकोम-

आआसतेप्रतिहर्यन्त्युक्थेमाहरीवहतस्तानोऽअच्छ ॥ ७८ ॥ अनुत्तमाते ॥ मघवन्नकिर्नुनत्वावाँ२ ॥ ऽअस्तिदेवताविदानः ॥ नजायमानोनशतेनजातोयानिकरिष्याकृणुहिप्रवृद्ध ॥ ७९ ॥ तदित् ॥

स्यभागस्यकिञ्च । नत्वावान् मतुप्साद्दश्यार्थे । नत्वत्सदृशः अस्तिदेवतादेवःविदानः सर्वज्ञ-स्यर्थः । किञ्च नजायमानःनशते । नशिर्व्याप्त्यर्थश्छन्दसि । व्याप्नोति । नचजातः । तानिका-रिष्यति । तानिकानि । यानित्वंकृणुष्विकरोषीतिलकारव्यत्ययः हेप्रवृद्ध ॥ ७९ ॥ तदित् । तत् इत् आस । इच्छब्दएवार्थे आसीदितिलकारव्यत्ययः । तदेवासीत् भुवनेषुभूतजातेषु ज्येष्ठञ्च

वतमम्। यतोजज्ञेजातः उग्रः उद्गूर्णः वज्रहस्तइन्द्रः। त्वेषनृम्णः तेजोधनोवा महाधनोवा। कार्यंदृष्ट्वाकारणानुमानं कुरुतेनहि यतः कुतश्चिदिन्द्रोजायतइति। किंच। यश्च सद्यो-जज्ञानः। जायमानः बाल्यमनपेक्ष्य। निरिणाति निहन्तिशत्रून्। पुनरपि विशिनष्टि। अनुयविश्वेमदन्ति। अनुमदन्ति अनुतृप्यन्ति यंविश्वेसर्वेदेवाः। ऊमाः। अवितारः अवनी-

तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंयतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णः। सद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रूननुयंविश्वेमदन्त्यूमाः ॥८०॥ इमाउत्वा ॥ * पुरूवसोगिरोवर्धन्तुयाममं॥ पावकवर्णाःशुचयोविपश्चितोभि

यावा। नास्तियतः कुतश्चिज्जायत इतिविशेषः ॥८०॥ इमाउत्वाहेइन्द्र। तृतीयःपादः पूर्वव्याख्यायतेसामर्थ्यात्। यत्त्वाम्पावकवर्णाग्निवर्णा ऋषयःशुचयः यमनियमपराः। विपश्चितः त्रिकालदर्शिनः। अभ्यनूषतअभिष्टुवन्तः। स्तोमैःस्तोत्रैः। तंत्वाइमाउःपादपूरणः। याःममगि-

---

* अग्नउरविक्रमतिसुमतिमनुतचारयघृणिश्चदिमीन्द्रियधारयेत्यादि सूत्र णपुरुवसोइत्तावस्थायावकारेपरेपुरुइत्युकारस्य दीर्घो भवति प्रा० प० २। सू० ॥ ८८ ॥

र:ईपुरूवसो प्रभृतधनता वर्द्धन्तुवर्द्धयन्तु ॥ ८१ ॥ यस्यायम्। यस्येन्द्रस्यअयंविप्रः सर्वं.आर्यः दासः। वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानादासइव। सेवधिपाअरि:सेवधिनिधि:। निधिमिवये। धनंरचति नवर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानं करोति स:यस्यभत्रुभूत:। किञ्च। तिरश्चित् प्राप्तेपि पर्येईश्वरे रुशमे। रुशतिर्हिंसाकर्मा। हिंस्रे। पवीरवि। पवीरमायुधंतद्दति। आयुधवति-

स्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥ यस्यायम् ॥ यस्यायंव्विश्वुऽआर्य्योदासःशेव धिपाऽअरिः। तिरश्चिचंदर्य्येरुशमेपवीरवितुभ्येत्सोऽअंज्यतेरयिः॥८२॥ अयꣳसुहस्रम्॥ अयꣳसुहस्रमृषिभिःꣳ सहस्कृतःꣳ समुद्रऽइवपप्रथे ॥

युद्धकर्मणि। यइन्द्रः अरि:शत्रुः। हेयजमान तुभ्यद्रत्तुभ्यमेव। सइन्द्रः अज्यते। धातूनाम-नेकार्थत्वादंजिर्दानार्थः विकरणव्यत्ययश्च अनक्तिर्ददातिरयि:धनम् अत्रापिरयिमितिविभक्तिव्य-त्ययः ॥ ८२ ॥ अयꣳसहस्रम्। सतोहृहती। योयमिन्द्रः सहस्रं सहस्रक्रत्वः। ऋषिभिः। सहस्कृत:। सहइतिवलनाम। वलंकृत्वास्तुत:सन् समुद्रइवपप्रथेप्रथते। तस्यास्यसत्य: स:महि-

मायव: यललक्षण: गृणेगीयतेऽस्माभियंज्ञेषु । विप्रराज्ये । यज्ञेहिब्राह्मणा: स्वतंगाराजान-
इवभजन्ति ॥ ८३ ॥ अदब्धेभि:सवितरितिव्याख्यातम् ॥ ८४ ॥ (१) आन: आयाहिन:अस्माकंय-
ज्ञम् । दिविस्पृशं द्युलोकव्यापिनम् । ऋत्विग्यजमानैर्विद्वभिरारब्ध:दक्षिणादिभि:सम्पन्न:यज्ञ:

सुत्यः सोऽअस्यमहिमाग्गृणेशवोयज्ञेषुविप्रराज्ये ॥ ८३ ॥ अद
ब्धेभिः सवितः ॥ पायुभिष्ट्वꣳशिवेभिरद्यपरिपाहिनोगयम् ॥ हिरण्य
जिह्वः सुवितायनव्यसेरक्षामाकिर्नोऽअघशꣳसऽईशत ॥ ८४ ॥
[१५] आनः ॥ आनोयज्ञन्दिविस्पृशंवायोयाहिसुमन्मभिः ॥ अ
दिवंस्पृशत्येव । हेवायो सुमन्मभि: सुमनै: संकल्पै: । आगतस्यकिंफलमितिचेत् । अन्त:पवि-
त्रेदशापवित्रस्य उपरियोगान: होटचमसेनिपिच्यमान: सोमोवर्त्तते तत्ततवगृहोगृह्यते । ऋयंच

(१) पठ: पुरोरुगण: समास: इतोऽध्यायसमाप्तान्तं वयोदश ऋच: प्रतीकोक्तायतरुखे ति , ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्रा: पूर्ववत् ॥

यःशुक्रः सोमःतम ग्रयामिप्रापवामितेतव ॥ ८५ ॥ इन्द्रवायूसुसंदृशा । इन्द्रवायू । सुसदृशा । मुतरांसम्यग्दर्शनीयौ । सुहवा । स्वाह्वानौच । इहहवामहे आह्वयामः । तथाचाह्वयामः । यथा-येनप्रकारेण नःअस्माकम्सर्वंइत्सर्वएवजनः । अनमीवःअमीवाव्याधिस्तद्रहितः । सङ्गमेइन्द्रवायु-संगतौ । सुमनाशोभनमनस्कः । असत्भूयात् ॥ ८६ ॥ ऋधगित्था । तृतीयःपादः प्रथमंव्या-

न्तः पवित्त्रंऽउपरिश्श्रीणानोयꣳशुक्रोऽअयामिते ॥ ८५ ॥ इन्द्रवायू सुसन्दृशा ॥ सुहवेहहवामहे ॥ यथानः सर्व्वऽइज्जनोनमीवः सङ्गमेसुमनाऽअसत् ॥ ८६ ॥ ऋधगित्था ॥ समर्त्यः शशमेदेवतातये ॥ योनूनम्मित्त्रावरुणावभिष्टयऽआचक्रेहव्यदातये ॥ ८७ ॥ आयां

त्यायतेयच्छन्दयोगात् । यःमर्त्यःनूनंनिश्चयेन मित्रावरुणौअभिष्टयेस्वाभिष्टप्राप्तये । आचक्रेसे-वतेहव्यदातये हविषो दानाय । समर्त्यः ऋधकसमृद्धियुक्तः इत्था । इत्थमित्यभिनयेन दर्श-यति । शशमे । शाम्यतियमनियमवान्भवति । देवतातये । देवानांकर्मदेवतातिः तस्मै । यज्ञाये-त्यर्थः ॥ ८७ ॥ आयातम् । आगच्छतम् उपभूपतम् अलंकुरुतंचयज्ञम् । मध्वः मधुरूपस्य

समंगपिनतंच । हे अश्विनौ । किंच । दुग्धंपयः महावीरसेचनार्थम् । हेहपयौसेक्तारौ । हेजेन्यावसू जेन्यजितं स्वीकृतंवसुधनं याभ्यांतौजेन्यावसू । किंच मानोमर्द्धिष्टम् माचमर्द्धिष्टम् संप्रहारकुरुतम् नःअस्मान्प्रति । आगतम् अवश्यञ्चआच्छतम् ॥ ८८ ॥ प्रैतु । अस्मदीयं यज्ञंप्रतिआगच्छतु ।

तम् ॥ आयातमुपंभूषतम्मद्ध्वः पिबतमश्विना ॥ दुग्धम्पयोवृ षणाजेन्यावसूमानोमर्द्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥ प्रैतु ॥ प्रैतुब्रह्मण स्पतिः प्रदेव्येतुसूनृता ॥ अच्छावीरन्नर्यम्पङ्क्तिराधसन्देवायज्ञ न्नंयन्तुनः ॥ ८९ ॥ चन्द्रमाऽअप्सु ॥ चन्द्रमाऽअप्स्वन्तरासुपर्णो

ब्रह्मणस्पतिः बृहस्पतिः । प्रैतुपदेवीवाक् । सूनृता शोभनासत्यरूतोवयीलक्षणा । कंप्रत्यागच्छ-न्त्यियतआह । अच्छ अभि । वीरंपुत्रं । महावीरंवा । नर्यम् नृभ्योहितम् अनुग्राहकम् । पंक्ति-राधसम् यज्ञापङ्क्तिसाधकम् पंक्तिपावनमित्यर्थः । किञ्चदेवाः यज्ञं नयन्तु नःअस्माकम् ॥ ८९ ॥ चन्द्रमाअप्सु । आकृतिपरिणामोवोच्यते । योसौचन्द्रमाः सतयासोमरूपापन्नः । अभिष्टुतः

अप्स्वन्तः मध्येरमरूपेण आस्थितः। अग्नौहुतःसन् सुपर्णःसुपतनः धावतेदिवि। तस्मात्प र्जन्यरूपमास्थाय। उदकदानद्वारेण। रयिंधनम् पिशंगंपीतवर्णम् बहुलमसंख्यातम् पुरुस्पृहम् बहवोयन्नरस्पृहयन्ति। हरि:सोमएति। कनिक्रदत् पर्जन्यरूपेणात्यर्थं स्तनितंकुर्वन् ॥ ९० ॥ देवंदेवंवः। देवंदेवमितिवीप्सार्थोभ्यासः। यावन्तोदेवास्तावतोदेवान् वः युष्माकमवसेपालनाय।

धावतेदिवि॥रयिम्पिशङ्गम्बहुलम्पुरुस्पृहँहरिरेतिकनिक्रदत्।९०। देवन्देवँव्वः॥ देवन्देवँव्वोवसेदेवन्देवमभिष्टये॥ देवन्देवँहुवेमव्वाजंसातयेगृणन्तोदेव्याधिया॥ ९१ ॥ दिविपृष्ठः॥ दिविपृष्ठोऽअरोचताग्निर्व्वैश्वानरोबृहन्॥ क्ष्मयाव्वृधानऽओजसाचनोहितोज्ज्यो

हुवेमेत्यनेनसंबन्धः आह्वयामः। देवंदेवमभिष्टये अभिष्टकामावाप्तये आह्वयामः। देवन्देवंहुवेम। वाजसातये अन्नंमम्भजनाय। कथंहुवेमेतिचेत्। गृणान्तःस्तुतिभिः देव्याधिया। देवतायाथात्म्यचिन्तनपरयाबुद्ध्या॥ ९१ ॥ दिविपृष्ठः। योग्निर्वैश्वानरः दिविपृष्ठः द्युलोकेस्थितः आदित्यात्मना अरोचतेदीप्यते। बृहन्महान्। सोयम् क्ष्मायापृथिव्या कारणभूतया। वृधानः

वर्द्धमानः श्वो वसावलेनच । वनोहितः वनसिअन्ने हविर्लक्षणे हितःस्थापितः । ज्योतिषा-
वाधतेतमः ॥ ८२ ॥ इन्द्राग्नीअपात् । प्रवल्हिकेयमृक् । यथामन्त्रान्तु व्याख्यायते । मानुषीवा-
गनयोच्यते । उक्तंच । अथयन्मानुष्यावाचाह इतीदंकुरुतेतीदंकुरुतेति । तदुक्तयाचोयतइति ।
हेइन्द्राग्नी अपात् पादरहितागद्या इयंवाक् । पूर्वाआअगात् आगता । पद्वतीभ्यः पादव-

तिंपावाधतुतमः ॥ ८२ ॥ इन्द्राग्नीऽअपात् ॥ इन्द्राग्नीऽअपादिय
म्पूर्व्वागात्पुद्वतीभ्यः ॥ हित्वीशिरोजिह्व्वयाव्वावंदुच्चरंन्त्रिःँशत्प
दान्न्यंक्रमीत् ॥ ८३ ॥ देवासोहिष्ष्मा ॥ मनंवेसमंन्न्यवोव्विश्वेसा

तीभ्यःसकाशात् । हित्वीहित्वापरित्यज्यशिरः प्रथमंपदम् अन्यत्करोति । नहिलौकिक्यावाचः
कश्चित्पदनियमोस्ति । जिह्वया । जिदुयः वावदत्वदन्ती । चरत्चरति । कियन्तितत्रपदानि ।
त्रिंशत्पदानि । त्रिंशत्संख्याकानिपदानि अक्रमीत्अतिक्रामति । नहिपरतः वाणविषयः ॥ ८३ ॥
देवासोहिष्मा । हिस्मनिपातौ । येदेवासः मनवेसमन्यवः मनुनासमानदीप्तयः समानक्रोधावा ।

विसश्लेवैंसासकंह उपास्याः । सरातयः ममानदानाश्च । तेविश्वेदेवाः नःअस्माकम् अद्य । तेचअपरम् आगामिकाले । तुचेतुनः । तुगित्यपत्यनाम । अपत्यायच अस्मदीयाय । भवन्तु । वरिवोविद. । वरिवोधनं येअस्मदर्थंविन्दन्ति तेवरिवोविदः ॥ ९४ ॥ अपाधमत् । प्रथमोर्द्ध-र्चःपरोक्षकृतः द्वितीयःप्रत्यक्षकृतः अतोवाक्यभेदः पदसन्ततिर्वैकस्मिन्नर्द्धर्चे ।अपाधमत् धमतिर्गति-कर्मा । यदा अपगमयति । अभिशस्तीः अभिशापान् अशस्तिहा अभे रादिशेषः । अभिशस्तिहा

क॒ऽसरा॑तयः ॥ तेनो॑ऽअ॒द्यतेऽअ॑प॒रन्तु॒चेतु॑नो॒भव॑न्तु॒व्वरि॑वो॒विदः॑ ॥ ९४ ॥
अपा॑धमत् ॥ अपा॑धमद॒भिश॑स्ती॒रश॒स्ति॒हाथेन्द्रो॑द्यु॒म्न्याभ॑वत् ॥
दे॒वास्त॑ऽइन्द्र स॒ख्याय॑येमिरे॒बृह॑द्भा॒नो॒मरु॑द्गण ॥ ९५ ॥ प्रवः ॥ प्रव

स्तएव । अधानन्तरम् इन्द्र.द्युम्नी अन्नवान्यशस्वीवा आअभवत्भवति । एवंस्तुतइन्द्रः प्रत्यक्षी-भूतः। इतउत्तरोर्द्धर्चःप्रत्यक्षकृतः । देवाः तेतव हेइन्द्रसख्यायसखिभावाय येमिरे आत्मानंसंयतंकृत वन्तः हेबृहद्भानो महादीप्ते । हेमरुद्गण एकवाक्येतु बहूनांपदानां सन्ततिःकार्या ॥ ९५ ॥ प्रवः । प्रथमाद्बहुवचनस्य वआदेशः । प्राचंतप्रोच्चारयत वःयूयम् स्तुतीः इन्द्राय बृहतेमहते

छेमरत: । व्रह्मवयोलक्षणा: किमितिचेत् । इन्द्रहनति हन्तीतिमात्मेशप.थ्रवयाम् । इन्द्रहा इत्रवधमवधा: शतक्रतु: वज्रकर्मा । वज्रेण शतपर्वणा शतग्रन्थिना ॥ ९६ ॥ अस्येत् । अस्यइत् इदितिनिपात:पादपूरण: । मदे सुतस्यविष्णावि विष्णुर्वज्र. । यज्ञे अभिषुतस्य मदेसंजाते

ऽइन्द्रांयव्वहुतेमरुंतोव्ब्रह्मांर्च्चत ॥ वृत्रᳬहंनतिव्वृत्रहाशुतक्क्रंतुर्व्वज्रेणशुतपर्व्वणा ॥ ९६ ॥ अस्येत् ॥ अस्येदिन्द्रोंव्वावृधेव्वृष्ण्यᳬशवो मदेंसुतस्यव्विष्णवि ॥ * अद्यातमंस्यमहिमानंमायवोनुंष्टुवन्तिपूर्व्वथा ॥ इमाऽउंत्वायस्यायमुयᳬसुहस्रंमूर्द्धऽजपुणांः ॥ ९७ ॥ [१३]

इतिसंहितापाठेत्त्रयस्त्रिंशोऽध्याय: ॥ ३३ ॥

यइन्द्रोवाहवेदस्य । हव्यांरसेत्वम् आविष्करोति । शवोवलञ्च आविष्करोति । तस्यास्य इन्द्रस्य अद्यअद्यापि संमहिमानतं आयव मनुष्या: अनुष्टुवन्ति । पूर्वथापूर्ववत् यथापूर्वमृषिभि:स्तुत: । इमाउत्वा यस्यायम् । अयᳬसहस्रम् । जद्दर्ध्वजपुण: इतिचतस्र: प्रतीकोक्ताव्याख्याता: ॥ ९७ ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्याय: ॥ ३३ ॥

(१) यज्जाग्रतः। षड्ऋचस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः। अस्मिन्नध्याये लैङ्गिको विनियोगः। लिङ्ग-चसामर्थ्यमुच्यते। अभिधानशक्तिः। यन्मनः जाग्रतः पुरुषस्य दूरम् उदैति उद्गच्छति चक्षुःप्र-भृतीन्यपेक्ष्य। यच्चदैवम् देवो विज्ञानात्मा सोऽनेन गृह्यत इति दैवम्। उक्तञ्च। मनसैवानुद्रष्टव्य-मेतदप्रमेयं ध्रुवमिति। तदु सुप्तस्य तदस्थाने यदोक्तिः। उकारः समुच्चयार्थीयः। यच्चमनः

* यज्जाग्ग्रतः ॥ यज्जाग्ग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदु सुप्तस्य तथैवैति ॥ दूरङ्गमञ्ज्योतिषाञ्ज्योतिरेकन्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥१॥

सुप्तस्य तथैवतेनैव प्रकारेणैति। यच्चदूरंगमम् दूरं गच्छतीति दूरंगमम्। अतीतानागतवर्त-मानव्यवहितविप्रकृष्टगृहीतृ। ज्योतिषांश्रोत्रादीनां विज्ञाननेतॄणां मध्य एकमेव ज्योतिः। तत् मेमनः शिवसंकल्पम्। संकल्पः कामस्तुलपदार्थस्य स्त्र्यादेः सुरूपताज्ञानवतः कामप्रभृति। शान्त संकल्पम् अस्तुभवतु ॥१॥ येनकर्माणि। येनमनसा सताकर्माणि। अपसः अपइतिकर्मनाम

(१) अनारभ्याधीतोऽध्याय आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्रा पाठे विनियुक्ता ॥ षड्ऋचस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्या शिवसङ्कल्पदृष्टाः।

* यज्जाग्रतपंचमस्य सोमोधेनुमाबाध्यो नपूज्यतवदग्रकानतदृष्टीषडष्टापचाशत्॥

तद्धितलोपः । अपश्विनःकर्मवतः । मनीषिणःमेधाविनः । यज्ञे कृण्वन्तिकुर्वन्ति । विदथेषु-वेदनेषु यज्ञविधिविज्ञानेषु धीराःधीमन्त. । यच्चअपूर्वम् । नविद्यतेपूर्वमिन्द्रियंयस्मात्तदपूर्वम् यद्वा अपूर्वमनपरम् यच्च यक्षम्पूज्यम् । यच्च अन्तर्मध्ये प्रजानामास्ते । तन्मेमनइतिव्याख्यातम् ॥२॥

येनकर्म्माणि ॥ येनकर्म्माण्यपसोमनीषिणो यज्ञेकृण्वन्तिविदथेषुधीराः ॥ यदपूर्व्वंयक्षमन्तःप्रजानान्तन्मेमनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥ यत्प्रज्ञानम् ॥ यत्प्रज्ञानमुतचेतोधृतिश्चयज्ज्योतिरन्तरमृतम्प्रजासु ॥ यस्मान्नऽऋतेकिञ्चनकर्म्मक्रियतेतन्मेमनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥ येनेदम् ॥ येनेदम्भूतम्भुवनम्भविष्यत्परि

यत्प्रज्ञानम् । यन्मनःप्रज्ञानम् विशेषप्रतिपत्तिप्रज्ञाम् । उत अपिच चेतः । सामान्यप्रतिपत्ति-चेतः धृतिश्चप्रसिद्धा । यन्मनः अन्तर्ज्योतिरमृतञ्चप्रजासु । यस्मान्नऋते येनचविना नकिञ्च-नकर्मक्रियते । तन्मेमनइतिव्याख्यातम् ॥ ३ ॥ येनेदम् । येनमनसा इदंभूतंभूतकालम् ।

भुवनंवर्त्तमानकालम् । भविष्यत्कालञ्च । परिगृहीतम् । अमृतेनसर्वम् । येनचमनसा यज्ञ-
स्तायते तन्यते सप्तहोता । सप्तहोतारोऽग्निष्टोमेभवन्ति । तन्मेमनइतिव्याख्यातम् ॥ ४ ॥
यस्मिन्नृचः यस्मिन्मनसिऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन्सामानिप्रतिष्ठितानि । यस्मिन्यजूंषिप्रति-

गृहीतमुमृतेनुसर्व्वम्॥ येनंयुज्ञस्तायतेसुप्तहोतातन्मेमनः शिव
संङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥ य स्मिन्नृचः ॥ यस्मिन्नृचुः सामुयजूᳬषि
यस्मिन्प्रतिष्ठितारथनाभाविवाराः ॥ यस्मिँश्चित्तᳬ सर्व्वमोतं
प्रजानान्तन्मेमनः शिवसंङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥ सुषारथिरश्वा
निव ॥ सषारथिरश्वानिवयन्मनुष्यान्नेनीयतेभीशुभिर्व्वाजिन

ष्ठितानि । कथमिव । रथनाभौइव आराः । यस्मिन् चित्तंसंज्ञानम् सर्वम् तत्प्रतस्या-
र्यस । श्रो तन्निच्छितम् तन्तुमंततमिवकृतम् प्रजानाम् । तन्मेमनइतिव्याख्यातम् ॥ ५ ॥
सुषारथिः । यन्मनः मनुष्यान् । नेनीयते अत्यर्थंनयति । कथमिव सुषारथिः कश्या-

यासारथिः भगवान् इव । यन्मनुष्यान् । यच्चमनः सुपारथिरिव । अभीशुभिः प्रग्रहैः वाजि-
नइववेजनवतोश्वानिव । यमयतीतिशेषः । हृत्प्रतिष्ठं एकवनयनमन्यत्रनियमनमर्थः यच्चहृत्प्रति-
ष्ठम् । तवोपलब्धेः । यच्च अजिरञ्जराराहितम् यच्चजविष्ठम् अतिशयेनगन्तृ । तन्मेमनः
शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥ पितुम्नु । अन्नस्तुतिः । उष्णिगनुष्टुब्भामौ । द्वितीयोर्ध्वर्चः प्रथमंत्र्या-
स्यायते यच्छन्दोयोगात् यस्यपितोः अन्यस्यान्नितः विस्थानः इन्द्रः ओजमावलेन । इवम् ।

ऽइव ॥ हृत्प्रतिष्ठं यदजिरञ्जविष्ठ न्तन्मेमनः शिवसंकल्पम
स्तु ॥ ६ ॥ पितुन्नु ॥ स्तोषम्महोधर्माणन्तविषीम् ॥ यस्यत्रितो
व्योजसावृत्रंविपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥ अन्विदनु ॥ अन्विदनुमतेत्व

विपर्वविपर्वाणम् विगतसन्धिबन्धनंकत्वा । व्यमर्दयत् विविधंमर्दितवान् । तम् पितुम् अ-
न्नम् नुरनर्थकः । स्तोषम्स्तौमि । महःमहतः धर्माणन्धारयितारम् । तविषीम् तविषराः
इतिविभक्तिव्यत्ययः । तविषीतिबलनाम । तवतेर्द्विकर्मणाः बलस्य ॥ ७ ॥ अन्वित् ।
यतस्रोनुष्टुभः । अनुमन्यासे अनुमन्यस्व । इदितिनिपातः पादपूरणः । हेअनुमते । त्वम् ।

शंचसुखंच नःअस्माकम् कृधिकुरु हेअनुमते । क्रात्वेक्रतवे संकल्पाय । दक्षायतत्सम्बृद्धये संकल्पसिद्धयेच । नःअस्मान् हिनुगमय । प्रणआयूंषितारिषः । प्रतारिषः प्रवर्द्धयच नः अस्माकमायूंषि ॥ ८ ॥ अनुनः । अनुमन्यताम् । नःअस्माकम् अद्यअनुमतिः यज्ञम् देवेषुयज्ञियेषु । अग्निश्चअनुमन्यताम । हव्यवाहनः हविषोवोढा । भवतंभवतामितिपुरुषव्यत्ययः ।

मन्न्यासेैशञ्चनस्कृधि ॥ क्रत्वेदक्षायनोहिनुप्रणऽआयूꣳषितारिषः ॥ ८ ॥ शतम् ॥ १८०० ॥ अनुनः ॥ अनुनोद्यानुमतिर्य्यज्ञन्देवेषुमन्न्यताम् ॥ अग्निश्चहव्यवाहनोभवतन्दाशुषेमयः ॥ ९ ॥ सिनीवालिपृथुष्टुके ॥ सिनीवालिपृथुष्टुकेयादेवानामसिस्वसा ॥

दाशुषेहवींषि दत्तवतेयजमानाय । मयःसुखरूपौ ॥ ९ ॥ सिनीवालि । सिनीवालीदेवपत्नी । हेसिनीवालि । हेपृथुष्टुकेपृथुसंयमितकेशभारे । माहास्तुतिर्वा पृथुष्टुका । यात्वंदेवानाम् असिभवसि स्वसाभगिनी । तांत्वांब्रवीमि । जुषस्व प्रीत्यापरिगृह्णीष्व हव्यंहविः । आहुतमभि-

हुतमग्नी। प्रजांच हेदेविदिदिड्ढि। दिशयतिसृज देहि न.अस्मभ्यम् ॥ १० ॥ पञ्चनद्यः सरस्व-
तीम्। नदीदेवतायाः पञ्चनद्यः दृषद्वती शतद्रूश्चन्द्रभागाविपाशैरावती त्यादिकाः। सर-
स्वतीम् अपियन्तिअपिगच्छन्ति। सस्रोतसः। समानानिस्रोतांसि यासां तास्तथोक्ताः। सर-
स्वतीतु। तुशब्दोवधारणार्थः। सरस्वत्येवपञ्चधा। सोसाचस्वदेशेभवत् भवतिसरित् नदी।

जुपस्वंहुव्व्यमाहुंतम्प्रजान्देंविदिदिड्ढिनः ॥ १० ॥ [१०] पञ्चंनु
द्यः ॥ पञ्चंनुद्यः सरंस्वतीमपिंयन्तिसस्रोंतसः ॥ सरंस्वतीतुपंञ्च
धासोदेशेभंवत्सुरित् ॥ ११ ॥ त्वमंग्ने ॥ प्प्रथमोऽअङ्गिंराऽऋषिर्दे॒वो
देवानांमभवः शिवः सखा ॥ तवंव्व्रतेकुवयोविद्मनापुसोजांयन्तम्

तस्यांविमारत्नतानि सत्राणिभ्रान्ति ॥ ११ ॥ त्वमग्ने। चतस्त्राग्नेय्यः। द्वेजगत्यौ अन्येत्रि-
ष्टुबनुष्टुभौ। हेअग्ने त्वम्प्रथमआद्यः अङ्गिराःऋषिः अभवः। त्वंचप्रथमः देव.देवानामभवः।
शिवःकल्याणः सखासमनख्यानः। किञ्च तवव्रतेकर्मणिवर्त्तमानाः कवयःक्रान्तदर्शनाः। विद्म-
नापसः अपद्रुतिकर्मनाम। विदितकर्माणः। अजायन्तसंहताःमरुतः। भ्राजन्त्यः ऋष्टयःखड्गा-

येषांते भाजद्दष्टयः। योहिगत्नृजयति भ्राजन्तेतस्यायुधानि ॥ १२ ॥ त्वन्नः। विष मोयंमंत्रः साध्याहः। त्वंनःयस्माकन् हेअग्ने आश्रयइतिशेषः। अथैवंसति। तव हेदेव। पायुभिः पालनैः धैर्य्यावलम्बिभिः पालिताःसन्तः आस्महे। किञ्च मघोनोरक्ष धनानिरक्ष। तन्वः शरीराणिचरक्ष। हेवन्द्य वंदितव्य। कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे। यतःस्वभावतएवत्रातातोकस्यपु-

त्रोभ्राजंदृष्टयः ॥ १२ ॥ त्वन्नः ॥ त्वन्नोऽअग्नेतवंदेवपायुभि र्म्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्द्य ॥ त्रातातोकस्यतनयेगवामस्यनिमेषु रक्षमाणस्तवव्रते ॥१३॥ उत्तानायामव ॥ भराचिकित्वान्सद्यः प्रवीतावृषणञ्जजान ॥ अरुषस्तूपोरुशदस्यपाजऽइडायास्पुत्रोव्वयुनेज

वस। तनयेतनयस्यपौत्रस्यच। गवांचश्रसि। कथम्। अनिमेषम् रक्षमाणः। प्रमादमकुर्वन्र-क्षमाः। एवंचेत् रुद्रहृदयतमोसि। तवव्रतेतवकर्मणि वयंस्याम। अन्यादेवताः परित्यज्यत्वामे-वपरिचरामइत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ उत्तानायामव। द्वितीयोर्द्धर्चःप्रथमंव्याख्यायते योग्यत्वात्। योयम् अरुषस्तूपः। अज्वालासंघातमूर्तिः। यस्यचास्य रुशत्पाजःदीप्तंबलम्। यश्च इडायाःपृथिव्याःपुत्रः।

यद्य वयुनेप्रज्ञाने कर्त्तव्येअजनिष्टजातः तमग्निम् । उत्तानायाम् अरण्याम्भवभर । अर्वाचीनं-
हर । चिकित्वान्जानानः अरण्यावीर्यमितिशेषः । किन्तद्वीर्यमितिचेत् । सद्यः प्रवीताहृषणं-
जजान । सद्यएवप्रवीताकामितासती वृषणंवर्षितारंसेक्तारं युवानंसर्वकर्मक्षमंजनयतीति ॥ १४ ॥
इडयास्त्वा । इडयाःपृथिव्याः त्वाम् । पदेदेवयजनाख्ये । वयम्नाभानाभौ पृथिव्याअधि । उत्तर-

निष्ठ ॥१४॥ इडायास्त्वा ॥ पदेव्वयन्नाभापृथिव्व्याऽअधि ॥ जातवेदो
निधीमह्यग्नेहव्व्यायुव्वोढवे ॥ १५ ॥ प्रमंन्महे ॥ शवसानायशू
षमाङ्गूषङ्गिर्व्वणसेऽअङ्गिरस्वत् ॥ सुवृक्तिभिस्तुवतऽऋग्मियायार्च्ची

वेद्यं । नाभिकाभवति तद्विपयमेतत् । हेजातवेदः जातप्रज्ञान निधीमहिस्थापयामः । हेअग्ने
हव्यायवोढवे हविपोवहनाय ॥ १५ ॥ प्रमन्महे । चतस्रऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः । प्रमन्महेप्रजानीमः ।
शवसानाय । बलमाविष्कुर्वते । शूषंबलम् । आङ्गूषम्आघोषंस्तोमम् । गिर्वणसेदेवाय । कथ-
मिव । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसातुल्यप्रज्ञानायच । सुवृक्तिभिःस्तुवते । सुवक्ताभिःशो भनाभिः

स्तुतिभिः। स्तुवन्तीतिविभक्तिव्यत्यय.सामर्थ्यात्। ऋग्मियायऋङ्मयाय स्तुतिमयाय। अर्चनीया-
यच। वयम्अर्चाम: अर्कम्उच्चारयाम.मंत्रम्। नरेन्द्ररूपाय। विश्रुताय। शौर्यबलदानादिल-
ब्धख्यातये ॥ १९ ॥ प्रवः। सामर्थ्याद्द्वितीयोर्द्धर्चःप्रथमंव्याख्यायते। येनसाम्ना नःअस्माकम्।
पूर्वेपितरःपदज्ञाः आत्मसत्तत्ववेदिनः। अर्चन्तःस्तुवन्तः अङ्गिरसःऋषयः गाःअविन्दन्। आदि-

माक्किन्नरेव्विश्श्रुताय ॥ १६ ॥ प्रवं ॥ प्रवोमहेमहिनमोभरद्ध्वमाङ्
ष्युंद्ध्यवसानायसाम ॥ येनानःपूर्व्वेपितरःपदज्ञाऽअर्चन्तोऽअङ्गि
रसोगाऽअविन्दन् ॥ १७ ॥ इच्छन्तित्वा ॥ सोम्यासःसखायःसुन्व

त्यरश्मीन्लब्धवन्तः। सहिसाम्नांलोकः। तत्साम। प्रभरध्वम्। आहरध्वम्। वःप्रथमाबहुव-
चनस्यस्थानेवआदेशः। यूयम् हेपुत्रपौत्रप्रपौत्राः। महेमहतेइन्द्राय। महिमहत्त्वम्। नमः
अन्नम् आङ्गूष्यम् स्तोमस्यचहितम् साम। प्रभरध्वम्। सवसानाय। बलमभिलषमानाय ॥ १७ ॥
इच्छन्तित्वा। इच्छन्तित्वाम्। सोम्यास.सोमसंपादिनः। सखायःसमानख्यानाः। कथंसमान-

ष्याना: । भुती । द्व्यावैदेवा: । भद्देवंदेवा: । भथयेब्राह्मणा:शुश्रुवांसोनूचाना: तेमनुष्यदेवा-
इति । केनप्रकारेणइच्छन्ति । सुन्वन्तिसोमम् अभिषुण्वन्तिसोमम् । दधतिप्रयांसि । प्रयइत्य-
न्ननाम । धारयन्तिच हविर्लक्षणान्यन्नानि । किञ्च । तितिक्षन्तेअभिशस्तिंजनानाम् । मनोवा-
कायसंयता क्षान्तिपरा: । अभिशस्तिन्दुर्वचनंजनानांसहन्ते । अथैवंत्वामिच्छताम् हेइन्द्र । त्वत्
त्वत:सकाशात् भासमन्ताद्भावेन । क:चन । चनोनिपातोप्यर्थे । हिरनर्थक: । कोपि । प्रकेत:

न्तिसोमन्दधतिप्रयांसि ॥ तितिक्षन्तेऽअभिशस्तिञ्जनानामिन्द्र त्वदाकश्चनहिप्रकेतः ॥ १८ ॥ नते ॥ दूरेपरमाचिद्रजांस्यातुप्र याहिहरिवोहरिभ्याम् ॥ स्थिरायवृष्णःसवनाकृतेमायुक्ताग्रा

प्रज्ञानविशेष: । भत्वर्थंभवति । यजमानानामितिशेष: ॥ १८ ॥ नते । नहितेतव दूरेपिपर-
मापरमाणिविप्रकृष्टदेशानि । रजांसिस्थानानि । एवंचेत् । भाप्रयाहिभायाहि तुतूर्णम् । हेह-
रिव: हरिभ्यामश्वाभ्याम् । किमर्थम्स्थिरायदृढसौहृदाय। वृष्णोसेक्त्रे । सवनाकृतेमा । सवना-
निकृतानिइमानि । किञ्च । युक्ता:भभिषवकर्मणि । ग्रावाण: । समिधानेसमिध्यमानेच अग्नौ-

आह्वनीयाख्ये आहुतयःहोष्यन्ते। अतश्चआयाहि ॥ १९ ॥ अषाढंयुत्सु। अषाढम्असोढम्। युत्सुयुद्धेषु। पृतनासुसैन्येषु। पप्रिम्। पृपालनपूरणयोरित्यस्यैतद्रूपं नतुप्रापूरणइत्यस्य। पप्रिं-पालनशीलम्। स्वर्षाम्स्वर्दिवंसनोतिसतथातम्। अप्साम्अपःसनोतिसंभजते सतथातम्वृजन-स्यगोपाम्। बलस्यगोप्तारम्। भरेषुजाम्। जयतेरेतद्रूपंनतुजानतेः। संग्रामेषुजेतारम्। सुक्षि-

वांणः समिधानेऽअग्नौ ॥ १९ ॥ अषाढंयुत्सु ॥ पृतनासुपप्रिंꣳस्व र्षामप्सांवृजनस्यगोपाम् ॥ भरेषुजाꣳसुक्षितिꣳसुश्रवसञ्जयन्त न्त्वामनुमदेमसोम ॥ २० ॥ [१०] सोमोधेनुम् ॥ सोमोधेनुꣳसोमोऽअ

तिम्। सुनिवासम्। श्रवसम्कल्याणकर्मकर्तृत्वेनप्रसिद्धम्। जयन्तंत्वाम्अनुमदेम। मदेर्मोदनार्थ-स्यपदणाम्। परसैन्यानिजयन्तं त्वांदृष्ट्वा उत्साद्यन्ते ततहृष्टाप्रहृष्टाःस्याम हेसोम ॥ २० ॥ सोमोधे-नुम्। सोमःधेनुन्ददाति। सोमएवअर्वन्तमश्वम् आशुम्शीघ्रगतिंददाति। सोमएवचवीरंपु-त्रम् कर्मण्यम्कर्मणिसाधुं ददाति। तमेवविशिनष्टि। सादन्यंसदनेसाधुम्। विदथ्यंविदथेयज्ञे-

साधुम । सभेयम् सभामर्हतिसभेयस्तम् । पितृश्रवणम् पितुरनुशासनेचस्थितम् विनीतमित्यर्थः । य.यजमान.ददाशत् भक्षैसोमायहविः तस्मैसोमोधेन्वादीन्ददातीत्यभिसंबन्धः ॥ २१ ॥ त्वमिमाः । हेसोम त्वम् इमा.ओषधीः विश्वा.सर्वाः अजनयः जनितवानसि त्वम् अपःअजनयः । त्वङ्गाःअजनयः । त्वम्आततन्थ आततवानसि उरुविस्तीर्णमन्तरिक्षम् । त्वंज्योतिषावितमोववर्थ

त्वन्तमाशुꣳसोमोव्वीरङ्कर्म्मण्यन्ददाति ॥ सादन्यं व्विदत्थ्यꣳसभेयम्पितृश्श्रवणंय्योददाशदस्मै ॥ २१ ॥ त्वमिमाः ॥ त्वमिमाऽओषधीःसोमविश्श्वास्त्वमपोऽअजनयस्त्वङ्गाः ॥ त्वमाततन्थोर्व्वन्तरिक्षन्त्वञ्ज्योतिषाव्वितमोव्ववर्त्थ ॥ २२ ॥ देवेननः ॥ देवेननोमनसादेव

पिहितम्। त्वमेवादित्यात्मनातमोपनयसि । सर्वात्मत्वेनस्तुतिः ॥ २२ ॥ देवेननः । देवेनेतिप्राप्ते तद्धितलोपश्छान्दसः । दैवेनमनसासहनःअस्मभ्यम् । रायोभागम्धनस्यभागम् । सहसाशवःबलवन्नः सान्तः तत्र अकारागमश्छान्दसः । हेसहस्वन् अभियुध्य । युध्यतिर्गत्यर्थानांमध्ये-

पठ्यते यत्नाभावितस्वर्थंयरच्छते । अभिगमयदेहीत्यर्थः । एवंदानप्रवृत्तन्त्वांकश्चित्प्रतिबध्नीयादित्य-
तआह । माचत्वाम् आतनत् । तनोति.प्रतिवन्धार्थः । प्रतिबन्धातु कुतस्त्वमेवमुच्यसइतिचेत् ।
ईशिषेवीयस्य यतस्त्वं स्वकीयस्यवीरकर्मणः ईशिषेईश्वरोयस्त्वमित्यभिप्रायः । किञ्चउभयेभ्यः
प्रचिकित्सउभयलोकप्राप्त्यर्थं व्याधापगमंकुर्वित्यभिप्रायः । गविष्टौ गोशब्देनात्रद्युलोकोभिप्रेतः ।
स्वर्गैषणायाञ्चविषयभूतायाम् अस्मान् प्रचिकित्स । दैवंमनःप्राप्य लब्धधना अरोगाश्च यथा-

सोमरायोभाग॑ सहसावन्नभियुद्ध्य ॥ मात्वातनदीशिषेवीर्य॑स्यो
भयेभ्युःप्रचिकित्सागविष्टौ ॥ २३ ॥ अष्टौव्वि ॥ अष्टौव्यंख्यत्
ककुभः पृथिव्यास्त्रीधन्वयोजनासप्तसिन्धून् ॥ हिरण्याक्षः स

स्वर्गयास्तामस्तथाकुर्वितिवाक्यार्थः ॥ २३ ॥ अष्टौव्यख्यत् । चतस्रःसावित्र्यः द्वितीयाजगतीत्रिष्टु-
भोन्याः । यःअष्टौव्यख्यत् प्रकाशितवान्ककुभःदिशः । चतस्रोदिशः चतस्रोवान्तरदिशः । पृथिव्याः
संवन्धिनीः । त्रीधन्व । त्रीणिधन्वानि इतिशब्दसमाधिः । धन्वइत्यन्तरिक्षनाम तदुपलक्षिताविस्त-
रावपिलोकाउच्यन्ते । क्षियन्तोयान्तीतियथा । यश्च त्रीन्लोकान्व्यख्यत् । यश्चयोजनाम् योजनग-
व्यूतिक्रोशादीन् मानविशेषान्व्यख्यत् । यश्चसप्तसिन्धून् यश्चसप्तसमुद्रान् व्यख्यत् । सोयंहिरण्याक्षः

हिरण्मयदृगाद्यः । यस्तदृष्टिर्वा सविता देवः आगमत् आगतु । किंकुर्वन्नित्यत आह । दधत् स्थाप-
यन् रत्नानि रत्नमयानि धनानि । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । वार्याणि वरणीयानि ॥ २४ ॥
हिरण्यपाणिः सविता । सुवर्णपाणिः सविता । विचर्षणिः विविधंद्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः ।
उभेद्यावापृथिवी अन्तः अधिकरणश्रुतेर्योग्यक्रियायाअध्याहारः । मध्येस्थितः ईयतेएतियदा ।
अथतदा अपामीवांबाधते अमीवांव्याधिम । वेति विगतिकर्मा । गच्छति सूर्यंसूर्यरूपमवस्थाय ।

वितादेवऽआगमद्दधद्रत्नादाशुषेव्वार्याणि ॥ २४ ॥ हिरंण्यपाणिःस
विता ॥ व्विचर्षणिरुभेद्यावापृथिवीऽअन्तरीयते ॥ अपामीवाम्बाधते
व्वेतिसूर्यमभिकृष्णेनरजंसाद्यामृणोति ॥२५॥ हिरंण्यहस्तोऽअसुरः ॥
सुनीथःसुंमृडीकःस्ववाँयात्वर्वाङ् ॥ अपसेधन्रक्षसोयातुधानानस्थाद्

तमोमयनकाले । अभिकृष्णेनरजसाद्यामृणोति । अभिऋणोतिअभिव्याप्नोतिकृष्णेनरजसातमो-
लक्षणेन । द्यांद्युलोकम् ॥ २५ ॥ हिरण्यहस्तः । द्वितीयोऽर्द्धर्चःप्रथमव्याख्यायतेसामर्थ्यात् । यःअ-
पसेधन् अपगमयन् रक्षस यातुधानाञ्चअसुखकारकान् । अस्थात्उदस्थात् । देवः प्रतिदो-
षंगृणानः । श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखाना यावन्तोदोषास्तावत.स्तुवन् उच्चारयन् गणयन्

उपभोगार्थमित्यभिप्रायः। सोयंसविता हिरण्यहस्तः हिरण्यदानार्थंहस्तौयस्यसतथोक्तः। रूपेणा-वास्तुतिः। असुरःरादाने असून्प्राणान्ददातीत्यसुरः। सुनीथः नीथास्तुतिः। कल्याणस्तुतिः। सुमृडीकःसाधुसुखयिता। स्ववान् आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः। यातुआयातु। अर्वाङ्अ-र्वागञ्च नःयाभनभिमुखः॥ २६॥ येतेपन्थाः। येतेतवपन्थाः पन्थानइतिवचनव्यत्ययः। हेसवितः

हेवऽ प्रतिष्ठोपङ्क्गानऽ॥ २६॥ येते॥ येतेपन्थाऽसवितऽपूर्व्यासो रेणवऽ सुकृताऽअन्तरिक्षे॥ तेभिर्नोऽअद्यपथिभिः सुगेभीरक्षाच नोऽअधिचब्रूहिदेव॥ २७॥ उभापिबतम्॥ उभापिबतमश्विव

पूर्व्यासः पूर्वेष्वपिकालेपुभवाः। अरेणवः अपांशुलाः। सुकृताः साधुकृताः धाता। अन्तरिक्षे तेभिः तैः नःअस्मान् अद्यनयेतिशेषः। पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैः अन्नपानप्रभूतैर्गच्छतः रक्षाच रक्षच नःअस्मान्। अधिचब्रूहि। अङ्गीकृत्यचब्रूहि। यथाएतेअस्मदीयाइति। यद्वा यद-स्माकं हितंपथ्यं तदधिब्रूहि उपदिश हेदेवदानागुणयुक्त॥ २७॥ उभापिबतम्। आश्विन्य-

ष्तिसः एकागायवीट्टेविष्टुभौ। उभौसोमंपिवतम् हेअश्विनौ। पीत्वाचसोमम् उभावपि नःअ-स्मभ्यम् शर्मशरणं प्रयच्छतमदत्तम्। किञ्च अविद्रियाभिः हविदारणे अविदीर्णाभिः अनवख-ण्डिताभिः ऊतिभिरवनैः रक्षतमितिशेषः॥ २८॥ अप्नस्वतीम्। अप्नइतिकर्मनाम कर्मवतीम हेअश्विनौ वाचम् अस्मेअस्माकम् कृतंकुरुतम्। किञ्च नःअस्माकम् हेदस्रौदर्शनीयौ हेवृष-णौवर्षितारौ युवानावित्यर्थः। मनीषांमनसःसंबन्धिनीमिच्छांच। अप्नस्वतीमेवकृतम्। कस्मात्पु-

नोभानुःशर्म्मयच्छतम्॥ अविद्रियाभिरूतिभिः॥२८॥ अप्नस्वतीम श्विना॥ अप्नस्वतीमश्विनावाचमस्मेकृतन्नोदस्रावृषणामनी षाम्॥ अद्यूत्येवसेनिह्व्वयेवांवृधेचनोभवतंवाजसातौ॥२९॥ द्युभिरक्तुभिः॥ द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना

नरहमेवंब्रवीमि। यतःअद्यूत्येअवसे। द्यूतेभवमवसमन्नंद्यूत्यम्। दूरतादागतं कर्णगयंनभवति एतएवमुच्यते। अद्यूत्ये अन्नेनिमित्तभूते। निह्वयेवामाह्वयामियुवाम्। आगत्यच। वृधेवर्द्धनायच नःअस्माकम्भवतम्। वाजसातौ वाजसंभजननिमित्तभूते संग्रामेच यज्ञेवावर्द्धनायैवभवतम्॥ २९॥ द्युभिरक्तुभिः। द्युभिरहोभिः कारणभूतैः अक्तुभिः अक्तुरात्रिः रात्रिभिश्च कारणभूताभिः।

अधिकरणविवक्षाया । कालेहि दूरपुरान्तिपुवा। परिसर्वतःपातम् परिपालयतम् युवामस्मान् । नकेवलनृदुर्भिरक्तुभिः परिपातमस्मान् । किंतर्हि । अरिष्टेभिःअनुहिंसितैः हेअश्विनौसौभगेभिः। भगइतिधननाम । शोभनैश्चधनैः । योजयतमित्यध्याहारः । तत् नःअस्माकम्मित्रःवरुणश्च मामहन्तांपूजयन्ताम । अदितिश्चसिन्धुश्च पृथिवीचउतअपिचद्यौः॥ ३० ॥ आकृष्णेनेतिव्या-

सौभंगेभिः ॥ तन्नोंमित्रोव्वरुणोमामहन्तामदिंतिः सिन्धुंःपृथिवीऽउत द्यौः ॥३०॥ [१०] आकृष्णेन ॥ रजंसाव्वर्त्तमानोनिवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च ॥ हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवंनानिपश्यन् ॥ ३१ ॥ आरात्रि ॥ पार्थिवश्रजंः पितुरप्प्रायिधामंभिः ॥ दिवः सदांश्ंसि

स्यातम ॥ ३१ ॥ आरात्रि । रात्रिदेवत्याबृहती । हेरात्रियात्वम् आअप्रायिआअपूपुरःआपूरयसि । पार्थिवंरजःपृथिवीसंबन्धिलोकम् पितुः मध्यमस्यलोकस्यधामभिःस्थानैःसह । यात्वम् दिवःद्युलोकस्यसदांसिस्थानानि । बृहतीमहतीविति छसेआक्रामसि । यस्याश्चते । तथापिआवर्त्तते । त्वेषंस-

हाप्राग्भारंदीप्तंवातम.तांत्वांस्तुमः॥ ३२॥ उषस्तत्। उषोदेवत्यापरोष्णिक्। हेउषः तत्चित्रंचायनीयं महनीयंधनमृचाभर आहरअस्मभ्यम् हेवाजिनीवतिअन्नवति । येनधनेनतोकंच तनयंचपौत्रंच धामहे दधमहे॥ ३३॥ प्रातरग्निम् वहुदेवत्याजगती। प्रातःशब्दो विप्सावचनः। प्रातःप्रातः पुनः

हहुतोत्रितिंष्ठसुऽआस्वेषंर्व्वंत्तंतुतमः॥ ३२॥ उषुस्तत्॥ उषुस्तच्चि चमाभंरास्मभ्यंव्वाजिनीवति॥ येनंतोकञ्चतनंयञ्चधामंहे॥ ३३॥ प्रातरग्निम्॥ प्रातरग्निम्प्रातरिन्द्रंठं॰ हवामहेप्प्रातम्मित्रावरुणाप्प्रातरश्विना॥ प्रातर्भगंम्पूषणम्ब्रह्मणुस्पतिंम्प्रातः सोमंमुतरुद्रंहुवेम॥ ३४॥ प्रातर्ज्जितम्भगंम्॥ प्रातर्ज्जितम्भगंमुग्रंहुवेमव्वय

पुनः। अग्निश्च इन्द्रश्च मित्रावरुणौच अश्विनौच। हवामहइतिप्रत्येकमभिसंवध्यते। प्रातःभगञ्च पूषणञ्च ब्रह्मणस्पतिञ्च प्रातःसोमम् उतअपिच रुद्रम् हुवेमआह्वयामः॥३४॥ प्रातर्जितम्। पञ्चभगदेवत्यास्त्रिष्टुभः। योविधर्त्तेत्यादि मन्त्रोव्याख्यायते उह्यिमानत्वात्। यःभगः विधर्ताविधारयिता

सर्वस्यजगतः। आधय्रिवाम् प्रतिषेधस्यदीर्घत्वंछान्दसम्। आध्रः धृतष्मो। अत्प्तःबुभुक्षितः। अथ वाध्रियते: आध्रःदरिद्रः चिच्छब्दोप्यर्थे। दरिद्रोपियंभगंमन्यमानः मन्यतेरर्चतिकर्मा। पूजयन्स्वा-र्थसिद्धये भगंभक्षिद्रत्याह उदयमाचयस्व भजस्वद्रत्याह। तुरश्चित् आडोध्याहारः। आतुरोपि आतुरोधि यंभगं मन्यमानःभक्षीत्याह। उदयंभजयस्वद्रत्याह। यद्वातुरशब्देन यमोभिधीयते। सहितुर्गप्राणिनोहन्ति। यमोपि यंभगं मन्यमानः भक्षीत्याह। उदयंभजयस्वेत्याह। सहि-

प्रातर्जितंभगमुग्रंहुवेमवयंपुत्रमदितेर्योविधर्ता ॥ आध्रश्चिद्यंमन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यंभगंभक्षीत्याह ॥ ३५ ॥ भगप्रणेतः ॥ भगप्रणेतर्भगसत्यराधोभगेमांधियमुदवाददन्नः ॥ भगप्रणोजनयगोभिरश्वैर्भगप्र

दिवसान् प्राणिनोगमयति। राजाचित् राजापियंभगंमन्यमानः भक्षीत्याह उदयंभजयस्व भज-स्वेत्याह। तदुदयेहि राज्ञांवार्त्तासिद्धिः। तंप्रातर्जितम् प्रातर्जयिनंभगम् उग्रमुद्गूर्णदानम् हुवेमआह्वयामः। वयम् ऋषिरात्मानमाह। पुत्रम् अदितेः ॥ ३५ ॥ भगप्रणेतः। हेभग हेप्रणेतः प्रकर्षेणनयस्यकर्त्तः। हेभग हेसत्यराधः सत्यमविनाशिराधोधनं यस्य। सतथोक्तः।

हेभग इमांधियंप्रज्ञाम् उत्अवउद्गमय । यथासूक्ष्मानर्थान् पश्यामः तथाकुर्वित्यभिप्रायः । ददत् नःदेहिअस्मभ्यम्धनम् । भगप्रनोजनयगोभिरश्वैः । हेभगप्रजनयनःअस्मान् गोभिः अश्वैश्च । हेभग नृभिःमनुष्यैः नृवन्तःस्याममभवेम ॥ ३६ ॥ उतेदानीम । उतअपिच इदानीं-भगवन्तः स्यामआदित्यप्रसादात् । उतअपिचप्रपित्वेप्राप्ते अस्तमनकाले भगवन्त.स्याम । उत-

नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥ उतेदानीम् ॥ उतेदानीम्भगवन्तः स्यामोतप्रपित्वऽउतमध्येऽअह्नाम् ॥ उतोदितामघवन्त्सूर्यस्य वयन्देवानाᳬसुमतौस्याम ॥ ३७ ॥ भगऽएव ॥ भगवाँ२ऽअस्तुदेवा स्तेनवयम्भगवन्तःस्याम ॥ तन्त्वाभगसर्वऽइज्जोहवीतिसनोभगपु

अपिच मध्येमध्यन्दिने अह्नांभगवन्तःस्याम । उतोदिता उतअपिच उदिताउदयकाले हेम-घवन् धनवन् सूर्यस्यभगवतः प्रसादाद्वयम् देवानांसुमतौकल्याण्यांमतौस्याममभवेम ॥ ३७ ॥ भगएव । हेदेवाः भगएवभगवान्धनवान्अस्तु । किमन्यैर्देवताविशेषै र्धनयुक्तैरदात्टभिरित्यभि-

माय:। तेनभगप्रदत्तेन धनेनवयंभगवन्त.धनवन्तः स्यामभवेम। एकंवाक्यम्। द्वितीयेनार्द्धर्चें-नद्वितोयम् एकवाक्यतायाश्रसंभवात्। तंत्वा। उपरितद्व्यवणात् यदोवृत्तिः। यंत्वाम्। हेभग सर्वइत् सर्वएवजोह्वोति आह्वयतिकामसिद्धये। सनःअस्माकम् हेभगपुरएताअग्रयायी सर्वका-र्येषुभवइह ॥ ३८ ॥ समध्वराय। समनमन्तप्रह्वीभवन्ति याउषसः अध्वराययज्ञाय। अग्निहो-त्रादिकर्मणे कथमिव। दधिक्रावेव। यथादधिक्रावाअश्वः शुचयेपदाय। शुचिपदम् अग्न्या-

रऽएताभवेह ॥ ३८ ॥ समध्वराय ॥ समध्वरायोषसोनमन्तद धिक्रावेवशुचयेपदाय ॥ अर्वाचीनंवसुविदम्भगन्नोरथमिवाश्वावा जिनऽआवहन्तु ॥ ३९ ॥ अश्वावतीर्गोमतीः ॥ अश्वावतीर्गोम

धानार्थंकर्त्तव्यमितिसन्नमते। एवंताउषसः। अर्वाचीनम्। अनन्यगतमनस्कम्। वसुविदंच। वसुधनंविन्दतीतिवसुवित् तंवसुविदम्। भगम् आदित्यम् नःअस्मान्प्रति। रथमिव। अश्वाः वाजिनः वेजनवन्तः अन्नवन्तोवा। आवहन्तु आगमयन्तु ॥ ३९ ॥ अश्वावतीः। उपोदेव-त्याविष्टुप्। अश्ववत्यःगोमत्यःनःअस्माकम्। उषासःवीरवत्यःसदम् सदाकालम् उच्छन्तु। उच्छो-

विनाशे। निवासयन्तु तमः। भद्राःभन्दनीयाः। घृतमवश्यायजलंदुहानाः। विश्वतः प्रपीताः। पायःपौष्णाद्युः। सर्वतःआप्यायिताः धर्मार्थकामैः। इदानीमृत्विग्विषयःप्रश्नः। यूयंपातपाल-यतस्वस्तिभिरविनाशैः सदानःअस्मान् ॥ ४० ॥ पूषन् तव। हे पौष्णाग्नौ गायत्रीत्रिष्टुभौ। हेपू-पन् तवव्रतेकर्मणि वर्त्तमानावयम् नरिष्येमनविनश्येम कदाचनकदाचिदपि। अन्यच्च।

तीर्न्नं उपासोंवीरवंतोऽसदंमुच्छन्तुभद्राः॥ घृतन्दुहानाव्विश्वतः प्रपीतायूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ ४० ॥ [१०] पूषन्तव॥ व्रतेव्वयन्नरिष्येमकदाचन॥ स्तोतारस्तऽइहस्मसि॥ ४१॥ पथस्पथःपरिपतिम्॥ पथस्पथःपरिपतिंव्वचस्याकामेनकृतोऽअभ्यानडर्कम्॥

स्तोतारोपि। तेतव। इहस्मसि। स्म। इदन्तोमसि इतीकारउपजनः ॥ ४१ ॥ पथस्पथः। य.पथस्पथः मार्गान्यपरिपतिम् अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्ययः। वचस्यावचनेन वेदोक्तेनअभिमुखी-कृतः। कामेनइच्छयाच अभिमुखीकृतः। अभ्यानट्। अनशिर्व्याप्तिकर्मा। अभिव्याप्नोति।

सनोंरासञ्छुरुधंश्चन्द्राग्ग्राधियंन्धियᳪसीषधातिप्प्रपूषा ॥४२॥ त्रीणि पुदाव्विचंक्क्रमेव्विष्णुंर्गोपाऽअदांब्भ्यः ॥ अतोधर्म्माणिधारयंन् ॥४३॥ तद्विप्प्रासः ॥ तद्विप्प्रासोव्विपन्न्यवोंजागृवाᳪसःसमिन्धते ॥ व्विष्णो

अर्कम्। सः नःअस्मभ्यम् रासत्ददातु। शुरुधः। पूर्वपदान्तलोपः। शुचंसंतापंसाधनाभावकृतं यानिरुधन्ति साधनानिभवन्ति तानितथोक्तानिलिङ्गव्यत्ययेन। चन्द्राग्राः। तान्येवविशिष्यन्ते। चायनीयाग्राणि। धियंधियंसीषधाति। कर्मकर्मवचनः प्रसाधयति। पूषा ॥ ४२ ॥ त्रीणिपदा। वैष्णव्यौगायत्र्यौ। द्वाभ्यामेकवाक्यम्। यःविष्णुःयज्ञः त्रीणिपदानि। विचक्रमेक्रान्तवान् भग्निवाय्वादित्याख्यानि। गोपाःगोपायिताच समस्तस्यजगतः। अदाभ्यःअनुपहिंस्यः। अतःअस्मादेवपदत्रयात् धर्माणि। धर्मशब्दउभयलिङ्गः अर्द्धर्चादौहिगणेपठितः। धर्मान्धारयन्। कर्मपर्यायोवा। अतः एभ्यःपदेभ्यः कर्माणिधारयन् ॥ ४३ ॥ तद्विप्रासः। तस्यविष्णोर्यत्तस्य यत्परमंपदं अ[illegible]लक्षणम्। तत्। विप्रासःब्राह्मणाः विपन्यवः मेधाविनः। जागृवांसः

अस्रुप्ताः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसमुच्चकारिणः । समिन्धते । संदीपयन्ति उपासनैर्निर्मलीकुर्वन्ति ॥४४ ॥
घृतवती । द्यावापृथिवीयाजगती । येद्यावापृथिव्यौघृतवत्यौ उदकवत्यौ । भुवनानामभिश्रिया ।
भूतजातानामाश्रयणीये । उर्वीविस्तीर्णे । पृथ्वीपृथुले । मधुदुघे । मधूदकंतस्यदोग्ध्र्यौ । सुपे-
शसासुरूपे । तेचवरुणस्यादित्यस्यधर्मणा धारणेन । विष्कभिते । स्कम्भोतिदृढीकरणार्थः । दृढी-

र्ह्वतेपरमस्पदम् ॥ ४४ ॥ घृतवतीभुवनानाम् ॥ घृतवतीभुवनानाम

भिश्रियोर्वीपृथ्वीमधुदुघेसुपेशसा ॥ द्यावापृथिवीवरुणस्यधर्मणा

विष्कभितेऽअजरेभूरिरेतसा ॥ ४५ ॥ येनः सपत्नाऽअपतेभवन्त्विन्द्रा

ग्निभ्यामवबाधामहेतान् ॥ वसवोरुद्राऽआदित्याऽउपरिस्पृशम्मो

कृते । अजरेजरारहिते । भूरिरेतसा । बहुरेतस्के । सर्वभूतानांहिरेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥४५॥
येनः । जगतीलिङ्गोक्तदेवता । येनःअस्माकम् सपत्नाः शत्रवः । अपतेभवन्तु । अपगतवीर्यानिरुद्यमा-
स्तेभवन्तु । ततः । इन्द्राग्निभ्याम् अवबाधामहे अवनाशयामः तान्शत्रून् । किञ्च वसवःरुद्राः

ष्यादित्या च। उपरिस्पृशम् उपरिस्थितःस्पृशतीति उपरिस्पृक् आधिपत्येवस्थितः पादेनस्पृशतीति उपरिस्पृक्तं उपरिस्पृशम् आम् उग्रं च। चेत्तारं ज्ञातारं चक्रोयस्य। अधिराजम् अधिपतिमीश्वरंच अक्रन् कृतवन्तःकुर्वन्तु वा। ४६॥ आनासत्या। आश्विनीजगती। आयातम् आगच्छतम् हेनासत्याव- श्विनौ। त्रिभिरेकादशैःत्रयस्त्रिंशद्भिर्देवैः सहितौभूत्वा। तदुक्तम्। अष्टौवसवइत्यादि। इहमधुपेयम्।

ग्रञ्चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ४६ ॥ आनासत्त्या ॥ त्रिभिरेकादशैरि हदेवेभिर्यातम्मधुपेयमश्विना ॥ प्रायुस्तारिष्टन्नीरपांᳪसिमृक्षतᳪ सेधतन्द्वेषोभवतᳪसचाभुवा ॥ ४७ ॥ एषवः ॥ एषवस्तोमोमरुतऽइ

मधुःसोमःसोमपानंप्रति। एत्यच। प्रायुस्तारिष्टम्। प्रतारिष्टं प्रवर्द्धयतम् आयुः। नीरपांसिमृ- क्षतम्। मृजूप्रग्रहौ। रपःपापमुच्यते। निर्मृक्षतम्। निःशोधयतम् नाशयतम्। रपां- सिपापानि। सेधतं द्वेषः। षिधुगत्याम्। गमयतम् दौर्भाग्यम् भवतंच। सचाभुवा सहभुवौ सर्वकार्येषुसंयुक्तौ ॥ ४७॥ एषवः। मारुतीत्रिष्टुप्। हेमरुतः एषस्तोमः वः युष्माकम्

इयंवर्गो. सत्याच मित्राच । मेम । मान्धार्य्यस्य ऋषेःसखेति । स्वस्वाभिसंबन्धम् । हृया- तोति मान्धार्यः । यद्वा॰ । मान्धारयति मांधारयतीत्येवं यःसपत्नानां प्रत्ययं दधातिसमान्धार्यः तस्य । ममच । मान्यस्यमानार्हस्य । कारोः कर्तुः तंस्तोमंतांचगिरम् उपश्रुत । एषा- यासीष्ट । आदूपायासीष्ट । आयासीष्ट । आवासीरन् इतिवचनव्यत्ययः आगच्छत । इषा-

यज्ञैर्मान्धार्य्यस्यमान्यस्यकारोः ॥ एषायासीष्टतन्वेवयांविद्या मेषंवृजनंजीरदानुम् ॥४८॥ सहस्तोमाःसहछन्दसः ॥ सहस्तोमाः सहछन्दसआवृतः सहप्रमाऋषयः सप्तदैव्याः ॥ पूर्वेषाम्पन्थां

अन्नेन निमित्तभूतेनाह्वयमानाः । तन्वेतनूनाम् । शरीरस्थित्यर्थम् वयोहृदवस्तुम् । आया- सीष्ट । किञ्च । विद्याम् लभेमहि । इषमन्नम् हजनंबलंच जीरदानु जीवितदात्तकर्मच ॥ ४८ ॥ सहस्तोमाः । ऋषिसृष्टिप्रतिपादिकात्रिष्टुप् । सहस्तोमाःस्तोमसहिताः । सहछन्दसः छन्दस्स- हिताः । आवृतः आवृच्छब्देनकर्माभिधीयते । यज्ञासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहप्रमाः ।

प्रमाणप्रमा । शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः ऋषय.सप्त । सप्तऋषयः इतिप्रसिद्धयः । भरद्वाज कश्यप गौतमात्रिविश्वामित्र जमदग्नि वसिष्ठा. । दैव्याः प्रजापते. प्राणाभिमानिनः एतेअभि-व्यज्यमानाः । पूर्वेषाम् अधस्तनकल्पोत्पन्नानां अवसिताधिकाराणाम् । पन्थाम् पन्थानम् । अनुहृत्य अवलोक्य । धीराः अन्वालेभिरे अन्वालभन्त: सृष्टवन्त. सृष्टियज्ञम् कथमिव । रथ्योनर-श्मीन् । रथेसाधुः रथ्य.सारथिः । नकारउपमार्थीय । यथासारथिरिष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रग्रहसञ्चार-

मनुहृश्य धीरा ऽअन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥ आयुष्यं वर्चस्यम् ॥ आयुष्यं वर्चस्यꣳ रायस्पोषमौद्भिदम् ॥ इदꣳ हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतादु माम् ॥ ५० ॥ न तत् ॥ न तद्रक्षाꣳसि न पिशाचा

श्मीनालभते स्पृशति एवन्तेपिसृष्टियज्ञ सृष्टवन्त. ॥ ४९ ॥ आयुष्यम् । तिस्र.हिरण्यस्तुतिः उष्णि-क्गर्भापीवित्रुमः । यदिदं हिरण्यम् । आयुष्यम् आयुषेहितम् । वर्चसा वर्चसेहितम् । रायस्पोषम् धनस्यवर्द्धयितृ । औद्भिदम् उद्भेत्तृ । धनस्यस्वर्गमयता । वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् । तत् जैत्रायविजयाय । आविशतात् आविशतु । उ.पादपूरणार्थ. । माम् । मय्यवस्थानं करोतु । ५० ॥

नतत् । नतन्हिरण्यंरक्षांसि नचपिशाचाः तरन्तिहिंसन्ति । देवानांप्रथमजम् ओजः हि-
एतत् । यतश्चदेवानामोजः प्रथमजम् अतः योबिभर्तिदाक्षायणं हिरण्यम् । दाक्षायणं
हिरण्यम् । दाक्षायणमित्यलंकारविशेषः । सदेवेषुदेवलोकेषु कुरुते दीर्घमायुःचिरंदेवलोकेव-
सतीत्यर्थः । समनुष्येषुकुरुतेदीर्घमायुः । सचमानुष्यमायुरतिक्रम्यजीवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ यदा-

स्तरन्तिदेवानामोजः प्रथमजं ह्येतत्॥ योबिभर्त्तिदाक्षायणं हिरण्यं सदेवेषुकृणुतेदीर्घमायुः समनुष्येषुकृणुतेदीर्घमायुः ॥५१॥

यदाबध्नन् ॥ यदाबध्नन्दाक्षायणाहिरण्यं शतानीकायसुमनस्य

बध्नन् । यत्हिरण्यम् आबध्नन्आबद्धवन्तः । दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानिवृद्धानि । नडादिपा ।
ठात्फक् । शतानीकायराज्ञे । शतंबहूनिअनीकानिसेनायस्य सतथोक्तः तस्मैशतानीकाय ।
सुमनस्यमानाः शोभनेनमनसाध्यायन्तः । तत्हिरण्यम् । मेमयि । आत्मनीतिसम्प्रयुक्तिः ।
बध्नामि बानधामि । शतशारदाय । शतंशरदांजीवनाय । आयुष्मान्च जरदष्टिः जरामश्नुते

व्याप्नोतीतिजरदष्टिः। यथायेनप्रकारेण असंभूयासम् तथावध्नामीतिशेषः ॥ ५२ ॥ उतनः । वहुदेवत्याविष्टुप् । उतअपिच । नःअस्माकम् । वचांसि अहिर्बुध्न्यःशृणोतु । अजएकपात् रुद्रःप्राणोवाशृणोतु । पृथिवीचसमुद्रश्चशृणोतु । शुत्वाचअवन्तु । विश्वेचदेवः ऋतावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधोवा । हुवानाआह्वयमानाः। स्तुताश्च । मन्त्राः मंत्रैरितिविभक्तिव्यत्ययः। कविशस्ताः॥ तन्नुऽआवध्नामिशतशारदायायुष्मान्जरदष्टिर्यथासम् ॥ ५२ ॥ उतनः ॥ उतनोहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजऽएकपात्पृथिवीसमुद्रः ॥ विश्वेदेवाऽऋतावृधोहुवानास्तुतामन्त्राः कविशस्ताऽअवन्तु ॥ ५३ ॥ इमागिरः ॥ इमागिरऽआदित्येभ्योघृतस्नूः

तामेधानिशस्ताः अवन्तुपालयन्तु ॥ ५३ ॥ इमागिरः । आदित्यदेवत्यात्रिष्टुप् । याइमा गिरः वाचः आदित्येभ्यःघृतस्नूः । घृतप्रस्राविणीः घृतप्रसारिणीर्वा । घृतहोमसहचरिताः। सनात् चिरम्चिरकालम् राजभ्यःचिरराजभ्योवा। जुह्वाजुहोमि ।तांश्च। शृणोतुमित्रः अर्यमाच।

भगश्च न.अस्माकम् । सुविजातश्चधाताच । सहिवत्तुश्च: प्रजायते । वरुणश्चदक्षश्च अंगश्च एतेसूर्यविशेषा. ॥ ५४ ॥ सप्तऋषय: । अध्यात्मवादिनीजगती । सप्तप्राणा: षडिन्द्रियाणिमन: सप्तमानि । प्रतिहिता:प्रतिनिहिता: शरीरेव्यवस्थिता:येतएव । सप्तरक्षन्ति । सदमसदा-कालम्शरीरम् । अप्रमादम् प्रमादमकुर्वाणा: । तेएवसप्तआप: आपना:व्यापना: । स्वपत:पुरु-

सुनादृद्राजंब्योजुह्वाजुहोमि ॥ शृणोतुमित्रोऽअर्य्यमाभगोनस्तु विजातोव्वरुणोदक्षोऽअंशः ॥ ५४ ॥ सुप्तऽऋषयः ॥ सुप्तऽऋ षयः प्रतिहिताः शरीरेसुप्तरक्षन्तिसदमप्प्रमादम् ॥ सुप्तापुःस्व

पस्यलोकम्द्रयु: । लोकमन्देविज्ञानात्माहृदयाकाशप्रतिष्ठितउच्यते । तत्रचतत्रि स्थाने: । तस्या-मेवावस्थायामजाग्रत.जागरणंकुर्वाते । सस्वप्नजौ । ययोर्नजायतेस्वप्न.तौतथोक्तौ । सत्रसदौ । सत्रेसतांनाशेमृतास्थानौ । देवौजीवितदातारौ प्राणापानौ ॥ ५५ ॥ उत्तिष्ठ । तिस्रोब्राह्म-णस्तप. द्वे बृहत्यौतृतीयात्रिष्टुप् । हेब्रह्मणस्पते उत्तिष्ठ उर्द्ध्वोभवआरब्धकार्योभव । यस्मात्

देवयन्तः देवान्कामयमानाः यजमानाः त्वाभवन्तम् ईमहे । याचामहेआगच्छेति । भव-न्तमागच्छन्तम् उपप्रयन्तु उपसयस्पआगच्छन्तु । मरुतःसुदानवः कल्याणदानाः। त्वञ्च हेइन्द्र प्राशूःप्रकर्षेणशीघ्रोभव । सचा । सहसमनाय ॥ ५६ ॥ प्रनूनम । नूनमितिपादपूरणः। प्रव-दतिप्रोच्चारयति ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रमुउक्थ्यम् उक्थ्यमितिशस्त्रमुच्यते । तत्वसम्बन्धमन्त्रःउक्थ्यः।

पंतोलोकसौयुस्तत्त्वंजागृतोऽअस्वप्नजौसत्तुसदौचदेवौ ॥५५॥ उत्ति-ष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे ॥ उपप्रयन्तुमरुतः सुदानवऽइ-न्द्रप्राशूर्भवासचा ॥ ५६ ॥ प्रनूनम् ॥ प्रनूनम्ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रंव्व-दत्युक्थ्यम् ॥ यस्मिन्निन्द्रोवरुणोमित्त्रोऽअर्य्यमादेवाऽओकांᳬसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥ ब्रह्मणस्पते ॥ ब्रह्मणस्पतेत्त्वमस्ययन्तासूक्त

कथंभूतोसौमंत्रः। यस्मिन्मंत्रे इन्द्रश्च वरुणश्च अर्यमाच अन्येदेवाश्च ओ कांसि । ओ कइति-निवासनाम। निवासानि चक्रिरेकृतवन्तः॥ ५७ ॥ ब्रह्मणस्पते हेब्रह्मणस्पते । त्वम्अस्यजगतः

यन्ता । एवञ्चेत् विज्ञापयामि । सूताख्यसाधुवचनस्य वोधिवुधश्च अवगतार्थोभव । तनयञ्च । अपत्यानिचजिन्व । जिन्वतिःप्रीतिकर्मा । प्रीणीहि । विश्वंच तत्भद्रंभन्दनीयम् अस्माकम् अस्तु । यत्अवन्तिपालयन्ति देवा:त्वत्प्रसादात् । बृहत्महत् ऊर्जितम् । वदेम । दीयताम्अ-

स्यंवोधितनयञ्चजिन्व ॥ विश्वन्तद्भद्रंयदवन्तिदेवाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ यऽइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदृषिर्होतान्यसीदत्पितानः ... पितान्नपतेन्नस्यनोदेहि ॥५८॥[१८] इतिसंहितापाठेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

* अपेत॰ ॥ अपेतोयन्तुपणयो सुम्नादेवपीयवः ॥ अस्य

न्यतामिति । विदथेयज्ञे । सुवीरा:कल्याणपुत्रा:सन्त: । अथचतस्र प्रतीकोक्ता: । इमावि-श्वाभुवनानिजुह्वत् । विश्वाकर्माविमना । योन:पिता । अन्नपतेन्नस्यनोदेहीति ॥ ५८ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुस्त्रिंशत्तमोध्याय: ॥ ३४ ॥

ओम् । अपेत: । (१) पित्र्योध्याय: । आदित्यस्यार्षं देवानांवा । गायत्रीव । पलाशशाखयाव्यूहति ।

(१) वयस्मि शेऽध्याये भवमेधसम्बन्धिन कियतो मन्त्रानुक्ता प्रवायुमच्छेत्यारभ्य अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता चतुस्त्रिंशेऽध्यायेता

* अपेतोदशापाद्य द्वादशर्चोविर्शति ।

तेन समाप्येदानीं पञ्चविंशेऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते । स च पितृमेधो मृतस्य वर्षान्तरे भवति वर्षमृतीतु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीष्मे शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता द्वि नेन कुम्भेऽस्थिसञ्चय कार्यं । मृतस्य च यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्त कुम्भा कर्मदिने आनेया कुम्भेभ्योऽधिकानि छत्राणि च । ततोऽरण्ये कुम्भे कृतमस्थिसञ्चयन ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं संस्थाप्याहतवस्त्रेकदेशेन संवेष्ट्य षोडशमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यजनैश्चास्थिकुम्भं विजयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । स्त्रियोऽपीति केचित् । रात्रौ पूर्वमध्यापरभागेषु ताडनं वस्त्रान्नदानं कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायान्नमुपहरन्ति च । तत उपप्रातरस्थिकुम्भसहिताः पूर्वोक्तान्कुम्भान छत्राणि चादाय ग्रामाद्दक्षिणस्यां वहिर्गच्छन्त्यध्वर्युर्यजमानामात्याः । श्मशानान्तं कर्म कुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा राधावारभ्यम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादश्वत्थतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकश्लेष्मातकाकोविदारादिभ्यश्च दूरे अन्यद्रुमगुल्मादिवृते ऊषरे वोदकप्रवणे दक्षिणप्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने गर्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे श्मशानाय दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीते । पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्ये तु शङ्कव स समाधिरिति शुल्वोक्तविधिना तच्चतुरस्रमुत्तरं पश्चाच्च पृथुभवति । तत्र साधनप्रकार पूर्वदक्षिणपाश्वयोर्नवाङ्गुलानि स्ववयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानिकार्याणि प्राच्योत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्वचणया प्राची कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्कू निखाय सार्धाष्टदशाङ्गुलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणामुभयत पाशां रज्जुं मध्यदेशे सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्कोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणं कोणं साधनीयं तत सार्धाष्टदशाङ्गुलाधिका पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयत पाशां मध्यलक्षणयुतां कृत्वा शङ्कौ पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्तरत आयम्योत्तरकोणं साध्य इति । तत पूर्वादिकोणेषु पालाशशमीवारणाश्मयाश्चत्वार शङ्कवो निखेयाः । एतत्कुर्वता निकटे कश्चिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छ्रितं धारयेत् । कर्मसमाप्तौ गच्छसागतां तं स्पर्शेपूरयेत् प्रजाहर्ता । इत्यादि बोध्यम् ॥

अपेतोयन्तुपणय: । अपयन्तु इतःस्थानात् पणयःअसुरा: । असुम्नाश्च असुखकरा: । देवपीय-
वय । पयतिर्हिंसाकर्मा । देवानांहिंसितार: देवद्विष: । किमिति । अस्ययजमानस्य लोक:
स्थानमव सुतावत: सोमाभिषवंकृतवत: । परंयजु: । द्युभिरहोभिरक्तुभि: । द्युशब्देन श्रुतौक्तवउ-
क्ता: अहतभि अहोभि अक्तुभि:रात्रिभि: व्यक्तंस्पष्टीकृतम । यम:ददात अवसानम अवस्यत्यस्मिन्नि-

लोक॑ सुताव॑तः ॥ द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्य॑क्तंयमोद॑दात्ववसानं

मस्मै ॥१॥ सविताते॑ ॥ सवितातेशरीरे॑भ्यः पृथिव्यांलोकमिच्छतु ॥

तस्मै॑युज्यन्तामुस्रियाः ॥ २ ॥ वायुः पुनातु ॥ सवितापुनात्व

त्यवसानम । अस्मैयजमानाय ॥ १ ।जपति । सविताते गायत्री । सविता । तेतव शरीरेभ्य:
शरीराणामितिविभक्तिव्यत्यय: । पृथिव्याम् लोकस्थानम् इच्छतु । नहिसविताऽननुज्ञातेनावस्था-
तुंशक्यते । द्वितीयवाक्यम । तस्मैचैवाय शरीरायसंस्कारार्थम् युज्यन्तांशरीरे उस्रिया:अनड्वाह:॥२॥
वायु:पुनातु । चतस्र.सीता:कर्षति । चतुर्भिर्यजुर्भि: । वायु: पुनातु विदारयतु । सवितापुनातुवि-

दारयतु अग्नेर्भाजसा दीप्त्याविदारयतु । सूर्यस्यवर्चसा भाजिष्णुतयाविदारयतु । विमुञ्चत्यनडुहः । निमुच्यन्तामुस्रियाः निमुच्यन्तांशरीरात् उस्रियाः । अनड्वाहः ॥३॥ अश्वत्थेवः इतिव्याख्यातम् ॥४॥

(१) शरीराणिनिवपति । सविताते । गायत्री । सविताततेत्र शरीराणिअस्थीनि । मातुः पृथिव्याः

स्नेर्भ्राजसुासूर्यस्युवर्च्चसा ॥ विमुच्यन्तामुस्रियाः ॥ ३ ॥ अश्वत्थेवः ॥ अश्वत्थेवोनिुपदनस्मृर्णेवोवसुतिष्कृता ॥ गोभाजुऽइत्किलांसथयत्सुनवंथपूरुषम् ॥ ४ ॥ सुविताते ॥ शरीराणिमातुरुपस्थु ऽआवपतु ॥ तस्मैपृथिविशम्भव ॥ ५ ॥ प्रजापतौत्वा ॥ देवतांयाम्

उपस्थेउत्सङ्गे आवपतुस्थापयतु। तस्मैअस्थिरूपाययजमानाय सवित्राउप्ताय । हेपृथिवि शम्भ-वसुखरूपाभव ॥ ५ ॥ प्रजापतौत्वा । यजुः कण्डिकाः । प्रजापतौत्वाम् देवतायाम् उपोदके उपसमीपे उदकंयस्यसतथोक्तः । लोकेस्थाने निदधामि । असावितिनामग्रहणम अनुदात्तत्वा-

(१) का॰ सविताते इति शरीराणि निवपति मध्ये इति। २१, ४, ८। तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृत मास्थीनि राशीकरोतिएतच्च सूर्योदयकालकर्तव्यम् ।

दामन्त्रितम् । तद्यथा हेदेवदत्त । अपनः शोशुचदघम् । अपेत्य नःअस्मान् अत्यर्थंदहतुपापम् हेष्टून् । यद्वा । प्रजापतिः अपशोशुचत् अत्यर्थंदहतु । नोस्माकमघंपापम् ॥ ६ ॥ प्रत्या-गतेजपति । परंमृत्योः त्रिष्टुप्मृत्युदेवत्या । हेमृत्यो परंपन्थानमाश्रित्य । अनुपराङ्हि । परा-ङ्मुखोभूत्वा आगच्छ । तमङ्गेनदर्शयति । योसौतेतवस्वभूतः अन्यःइतरः देवयानात्पितृ-

पौदकेलोकेनिर्दधास्यसौ ॥ अपंनःशोशुचदघम् ॥६॥ परंमृत्यो॥ परं मृत्योऽअनुपरेहिपन्थांयस्तेऽअन्यऽइतरोदेवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वतेतेब्रवीमिमानःप्रजारीरिषोमोतवीरान् ॥७॥ शंवातः॥ शंहिघृणिःऽशन्तेभवन्त्विष्टकाः॥शन्तेभवन्त्वग्नयःपार्थिवासो

यानाख्यः । यपिचचक्षुष्मते शृण्वतेतेब्रवीमि । षष्ठ्यर्थेचतुर्थी । चक्षुष्मतःशृण्वत. तवब्रवीमि । अतिशयार्थंवचनम् । नहितस्याहष्टमश्रुतं चास्ति । माच नःअस्माकप्रजांरीरिषः । हिंसीयाः । मोतवीरान्पुत्रान् ॥ ७ ॥ यथार्थकल्पयतिं अनुष्टुप्बृहतीभ्याम् । शंवातः । सुखरूपो वातः तेभवतु । शहि तेघृणि. सुखरूपश्च तेघृणिर्भवतु । घृणिरित्यहर्नामहीतिस्वाध्यायार्थम् । सुख-

रूपाश्च ते नन्तुदूरका: । सुसुरूपाश्चतेभवन्तु अग्नय:पार्थिवा: पृथिव्यांभवा:पार्थिवास: । माच- त्वाम् अभिगृशुचन् अभितापयन्तु ॥ ८ ॥ किञ्च । कल्पन्तांतेदिश: । क्लृप्तास्ते दिशोभवन्तु । तुभ्यम् आप:शिवतमा: भवन्तु । तुभ्यंभवन्तु सिन्धव:समुद्रा:शिवतमा: । अन्तरिक्षंशिवंतुभ्यं भवतु । कल्पन्तांतेदिश: सर्वा: । आदरार्थं पुनर्वचनं कार्त्स्न्यार्थंवा ॥ ९ ॥ अश्मन्वतीरीयते ।

माऽत्वाभिशूशुचन् ॥ ८ ॥ कल्पन्तान्ते ॥ दिशस्तुभ्यमाप: शिवत- मास्तुभ्यम्भवन्तुसिन्धव: ॥ अन्तरिक्ष शिवन्तुभ्यङ्कल्पन्तान्ते दिश: सर्वा: ॥ ९ ॥ अश्मन्वतीरीयतसंरभध्वमुत्तिष्ठतप्रतर तासखाय: ॥ अत्राजहीमो शिवाये असञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभिवा

अश्मन स्त्रीं स्त्रीन्विकिरन्ति ताअभ्युत्तरन्ति । त्रिष्टुब्वैश्वदेवी । अश्मन्वती पाषाणवती इयं- नदीरीयतेगम्यते अस्माभि:विषमम् । अतोब्रवीमि । संरभध्वम् । संरभस्वोत्तरणाय प्रयत्नक- रणम् । उत्तिष्ठत अभिमुखाभवत । प्रतरत । हेसखाय: । किमित्यादर: । अत्राजहीम: ।

परित्यजामः । अशिवा.अशान्ताः । येअसन् स्युः । शिवान्‌राजान् अन्नविशेषान् वयम्‌अभ्युत्त-
रेम ॥ १० ॥ अपामार्गेणापमृजति । अपाघम । अनुष्टुप् । हेअपामार्गत्वम् अस्मत्‌अस्मतः ।
अपसुव अपगमयअघंपापंमानसम् । अपगमयच किल्बिषंकीर्त्तिभेदकम्‌पापमेवकायिकम् ।
अपगमयच कृत्याम् अभिचारम् । अपगम यचरपः । रपोरिप्रमितिपापनामनीभवतः । वाचि-

जान् ॥१०॥ [१०] अपाघम् ॥ अपाघमपकिल्बिषमपकृत्यामपोरपः ॥
अपामार्गत्वमस्मदपदुःष्वप्न्यंसुव ॥ ११ ॥ सुमित्रियानः ॥ सुमि
त्रियानआपओषधयःसन्तुदुर्मित्रियास्तस्मैसन्तुयोस्मान्द्वेष्टि
यंचवयंद्विष्मः ॥ १२ ॥ अनड्वाहमन्वारभामहेसौरभेयंस्वस्त

कस्मापम । अपगमयच दुःस्वप्न्यम दुःस्वप्नभवंफलम् दुःस्वप्न्यम् ॥ ११ ॥ सुमित्रियानइ-
तिव्याख्यातम् ॥ १२ ॥ अनडुत्पुच्छमन्वारआग्रागच्छन्ति । अनड्वाहम् । आनडुहीअनुष्टुप् । उत्त-
रोर्द्धर्चः प्रत्यक्षकृतःअतीयच्छब्दाध्याहारेणसामर्थ्यम् । यःत्वाम्‌अनड्वाहम्‌अन्वारभामहेआलभा-

मद्दै । सौरभयम्सुरभ्याश्रपत्यम् स्त्रीभ्योढक् । स्वस्तयेअविनाशाय । सत्वम् नःअस्माकम् इन्द्र-
इवादेवेभ्यः देवनामितिविभक्तिव्यत्ययः । वन्हिर्वोढासंतारणश्चभव ॥ १३ ॥ उद्वयमितिव्याख्या-
तम् ॥ १४ ॥ (१) मर्यादाया एवलोष्टमाहृत्यान्तरेणतोरणेनिदधाति । इमञ्जीवेभ्यः । त्रिष्टुप् मृत्यु-

र्यै ॥ सनऽइन्द्रऽइवदेवेभ्योवह्निः सन्तारणोभव ॥१३॥ उद्वयम् ॥
उद्वयन्तमसस्परिस्वः पश्यन्तऽउत्तरम् ॥ देवन्देवत्रासूर्यमगन्म
ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥ इमञ्जीवेभ्यः ॥ परिधिन्दधामिमैषान्नुगा
दपरोऽअर्थमेतम् ॥ शतञ्जीवन्तुशरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युन्दधता

देवत्या । इमंलोष्टं जीवेभ्यः अर्थाय । परिधिम् परिधीयत इतिपरिधिः तम्परिधिम् दधामि-
स्थापयामि । किमर्थमितिचेत् । मागात्मागच्छतु एषांजीवानांमध्ये अपरः नुचिप्रम् । वेदोक्ता-
दायुषोर्वाक् पितृलोकम् एतमर्थंपुरस्कृत्य सर्वथाशतंजीवन्तुशरदः । पुरूचीः बह्व्चनाः दाना-

(१) पामग्रामालाक्करे मर्यादालोष्टं निदधातीम जीवेभ्य इति । सनिवाम्ग्रामस्यचमध्ये मर्यादालोष्टं मच्छत्तरं म्रत्खण्ड निदधाति ॥

धायनयागानुकूलाः । अन्तर्मृत्युन्दधताम् अन्तर्दधातुमृत्युम् पर्वतेनइवलोष्ठेन ॥ १५ ॥ जुहोतिद्वाभ्याम् । अग्नऽआयूᳬंषि । व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ आयुष्मानग्ने । वसुरन्त्यात्रिष्टुप् । इमान्स्वाहेतियजुः । हेअग्नेयःत्वम् आयुष्मान् तंत्वांब्रवीमि । हविषावृधानः वर्द्धमानः घृतप्रतीकः । प्रतीकंमुखम् । घृतयोनिः घृतसंसृष्टस्थानः एधिभव । उत्तरवेद्यांधारणाभिप्राय-

म्पर्वतेन ॥ १५ ॥ अग्नऽआयूᳬंषि ॥ पवस्वऽआसुवोर्जमिषंञ्चनः ॥ आरेबाधस्वदुच्छुनाम् ॥ १६ ॥ आयुष्मानग्ने ॥ हविषांवृधानोघृतप्रतीकोघृतयोनिरेधि ॥ घृतम्पीत्वामधुचारुगव्यम्पितेवपुत्रमभिरक्षतादिमान्त्स्वाहा ॥ १७ ॥ परीमे ॥ गामनेषतपर्यग्निमहृषत ॥

मेतत् घृतंचपीत्वा मधुमधुरसम् । चारुसुगन्धि । गव्यङ्गोविकारसम्भूतम् । पिताइवपुत्रम् अभिरक्षतात् । तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामितितातङादेशः । अभिरक्ष इमान्जीवान् स्वाहासुहुतमस्तु ॥ १७ ॥ अथैषांपरिधीन्दधाति । अनुष्टुभा । परीमेगामनेषत । इमेजीवाः परि-

सर्वतः गामपानेषत । नयतेर्लुङि सिचएतद्रूपम् परिणीतवन्तः गाम् अनडुत्पुच्छालम्बनाभि-
प्रायमेतत् । पर्य्यग्निमह्वषत । पर्य्यह्वषत हरतेरेतद्रूपम् । परिहृतवन्तः अग्निम् । यस्मि-
न्नग्नावेतत्कर्मक्रियते तमग्निंपरिहृतवन्तः । अहारेणोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायमेतत् ।
देवेपुत्रत्विग्वु । अक्रत । अकृषतेतिप्राप्तेसिचोलोपश्छान्दसः ॥ श्रव.धनं दक्षिणालक्षणम् ।
अथेदानीम् कृतकृत्यान् इमान् कः कोनाम । आदधर्षति । आधर्षयितुम् आक्रमि-

देवेष्वक्रतश्रवः कऽइमाँ॥ २॥ ऽआदधर्षति ॥ १८ ॥ क्रव्यादमु

ग्निम्॥ क्रव्यादमग्निम्प्रहिणोमिदूरंयमराज्यङ्गच्छतुरिप्रवाहः॥

तुम् शक्नुयात् अशक्यप्रतिक्रियाह्येतेवर्त्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ अहारेणोपासनं निरस्यति ।
क्रव्यादमग्निम् । त्रिष्टुप् । अथ येनपुरुषंदहति सक्रव्यात् । क्रव्यादमग्निम् । परिहिणोमि
प्रेषयामि दूरमपुनरागमनाय । यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । रिप्रमितिपापनाम । रिप्रंमृतं
वहतिप्रापयति भस्मीभावमितिरिप्रवाहः । जपति । इहैवायम् इतरः क्रव्यादादन्यः

जातवेदाः जातप्रज्ञानः देवेभ्यः हव्यं हविःवहतु । प्रजानन् स्वमधिकारम् ॥ १९ ॥ वपांजुहोति । वहवपाम् । त्रिष्टुप् । वहप्रापय वपाम् हेजातवेदः पितृभ्यः । यत्रयस्मिन्प्रदेशे एतान् पितॄन् वेत्थ जानासि । निहितान्स्थापितान् पराकेपराक्रान्ते सुदूरेपि तस्याश्च वपायाः सकाशात् मेदसःकुल्यानद्यः निसृत्य । उपस्रवन्तु । तान्पितॄन प्रति । एषांचदातॄणाम सत्याश्चवितथाआशिषः संनमन्ताम्प्रह्वोभवन्तु । स्वाहेतियजुः ॥ २० ॥

वहवपाञ्जातवेदः पितृभ्योयत्रैतान्वेत्थनिहितान्पराके । मेदसः कुल्याउपतान्त्स्रवन्तुसत्याएषामाशिषः सन्नमन्ताᳪ स्वाहा ॥२०॥ स्योनापृथिविनोभवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानःशर्मसप्रथाः ।

इहेवायमितरोजातवेदादेवेभ्योहव्यंवहतुप्रजानन् ॥ १९ ॥

स्योनापृथिवि । पार्थिवीगायत्री । स्योनासुखरूपा हेपृथिवि नःअस्माकम्भव । अनृचराच नृचरःकण्टकः अनृचराअकण्टका । निवेशनीच । साधुप्रतिष्ठाना । किञ्च । यच्छानःप्रयच्छच नःअस्माकम् शर्मशरणम् सप्रथाःसर्वतःपृथुः । अपनःशो-

शुच दधमितिव्याख्यातम् ॥ २१ ॥ अस्मात्त्वम् । गायत्रीयजुरन्ता एवाव्राहुतिः । अनिरुक्ताग्नेयी । यस्माद्यजमानात् । हेअग्ने त्वम् अधिजातोसि यतःअतोब्रवीमि । अयंपुनर्जायमानः त्वत्त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति नामग्रहणम् तद्यथा देवदत्तः । स्वर्गायलोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्य-

प्रथा॒ऽ॥ अपनुऽशोशुचद्घम् ॥२१॥ अस्मात्वम् ॥ अस्मात्त्वमधिजातो सित्त्वदयञ्जायताम्पुनः॥ असौस्वर्गायलोकायस्वाहा ॥ २२ ॥ [१२]

इतिसंहितापाठेपञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

* ऋचंव्वाचम् ॥ ऋचंव्वाचम्प्रपद्येमनोयजुः प्रपद्येसामप्राण

र्थम् । त्वत्तोऽयंजायमानः त्वहं श्यएवसादित्यभि प्रायः । स्वाहेतिसंप्रदानमस्तु ॥ २२ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

(१) इदानीं प्रवर्ग्याग्निकाश्वमेधोपनिषत्संज्ञामला स्तान्व्याख्यास्यामः । तत्राग्निका उग्रश्चेत्य-

(१) का० शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋच वाचमिताधायेन शान्तिकरण कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्य मन्वादाश्व्याधायस्य दर्शनात् ॥

* ऋचमाचपोडशधो शान्तिरष्टौद्दोचतुर्विंश०शतिः ।

वमादय: । तान्पुनःपरमेष्ठ्यपश्यत् । प्राजापत्योविमुखइति तस्यमंत्रगणस्यसंज्ञा । अग्निर्हं॰हृद-
येनेत्याश्वमेधिका: आंत्यध्यायात् प्रजापतेरार्षम् । परिशिष्टं दध्यङाथर्वणोपश्यत् । दध्यङ्-
ङ्वा आथर्वणइत्येवमादिकया श्रुत्यातद्भावं प्रतिपद्यते । ऋचं वाचम् । प्रवर्ग्यस्यादावन्तेच
शान्तिकरणोधयाय: । विश्वेदेवा आग्निकानामाश्वमेधिकानांच मन्त्राणाम् इहसमाम्नातम
दिवाकीर्तिसामान्यात् । प्रथमकण्डिकायजु: । ऋचंवाचंप्रपद्ये प्रविशामियामिवा । एवं-

ऋचं॒ वाचं॒ प्रप॑द्ये॒ मनो॒ यजुः॒ प्रप॑द्ये॒ साम॑ प्रा॒णं प्रप॑द्ये॒ चक्षुः॒ श्रोत्रं॒ प्रप॑द्ये ॥ वागोजः॑ स॒हौजो॒ मयि॑ प्राणापा॒नौ ॥ १ ॥

यन्मे॑ ॥ छि॒द्रं चक्षु॑षो॒ हृद॑यस्य॒ मन॑सो॒ वाति॑तृण्णं॒ बृह॒स्पति॑र्मे॒ तद्द॑

मनोयजु: सामप्राणचक्षु. श्रोत्रमितिव्याख्येयम् । नहित्रयीविद्या प्रपन्नस्य प्रवर्ग्यआयुषोविना-
शंकुर्यात् । तथावाङ्मन: प्राण: चक्षु. श्रोत्राणि प्रपन्नस्य सप्तदशंह्येतत्प्रजापतेर्लिङ्गमुपलक्षि-
तम् । अथैवंसति । वाक् ओजोबलं मानसं धृष्टतानाम । पुनरोजोग्रहणमादरार्थम् ।
एतदुक्तं भवतिवाक्च अतिशयिकमोज: प्राणापानौच सहएकीभूता: मयिवर्त्तन्ते ऽत:प्रवर्ग्यो-
ऽस्मान्नहिनस्ति ॥ १ ॥ यन्मे वाहं स्यत्यापंक्ति: । यन्मेमम । छिद्रम्अवखण्डितम् चक्षुष.हृदय-

सत्वाहृदयग्रहणेनबुद्धिरुक्ता। मनमोवा अतित्वरणाम्अतिहिंसितम् प्रवर्ग्याचरणेन । बृहस्पतिः मम तत्दधातु । अथ वंदृहस्पत्यनुगृहीतानाम् । शं नःसुखरूपोऽस्मकम् भवतु । भुवनस्य-भूतजातस्यय:पतिः योधिपतिःप्रवर्ग्यरूपोयज्ञः ॥ २ ॥भूर्भुवःस्वः यजूंषि। तत्सवितुरिति कया-

धातु ॥ शन्नोभवतुभुवनस्ययस्पतिः ॥ २ ॥ भूर्भुवः ॥ भूर्भुवः स्वः ॥ तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गोदेवस्यधीमहि ॥ धियोयोनः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥ कयानः ॥ कयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधःसखा ॥ कयाशचिष्ठयावृता ॥ ४ ॥ कस्त्वा ॥ सत्योमदानाम्मंहिष्ठोमत्सदन्धसः ॥ दृढाचिदारुजेव्वसु ॥ ५ ॥ अभीषुणः ॥ सखीनामविताजरितॄणाम् ॥ शतम्भवास्यूतिभिः ॥ ६ ॥ कयात्वम् ॥ कयात्वन्नऽऊ

नस्तिसस्य व्याख्याताः । ऋटपिकृतोविशेषः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कयात्वम् । गायत्री । ऐन्द्रीअनिरुक्ता । हेइन्द्र कयाऊत्या केनवागमनेन त्वम् नःअस्मान् अभिप्रमन्दसे अभिमो-

दयसि दर्पयसि । हेस्तपनसेतः । कयाचजात्या कीनवागमनेन स्तोतृभ्यः दातुं धनानि आभर आहरसि । लडर्थेलोट् । तत्कथय । येनतथानुतिष्ठामः ॥ ७ ॥ इन्द्रोविश्वस्य द्विपदाविराट । योयंमहावीर इन्द्रआदित्योवा कास्याधिष्ठात्रीदेवता । विश्वस्यजगतः राजतिदेदीप्यते ईष्टे वा'। तस्यप्रसादात् । अस्माकम् अस्तुद्विपदेशंचतुष्पदे । द्विपदाञ्चतुष्पदांचेतिविभक्तिव्यत्ययः ॥ ८ ॥ शन्नो-

त्याभिप्प्रमंन्दसेव्वृषन् ॥ कयांस्तोतृभ्यऽआभंर ॥ ७ ॥ इन्द्रोव्वि श्वस्य ॥ राजति ॥ शन्नोऽअस्तुद्विपदेशञ्चतुंष्पदे ॥ ८ ॥ शन्नोमि त्रःशंव्वरुणः शन्नोभवत्वर्यमा ॥शन्नऽइन्द्रोबृहस्पतिः शन्नोव्वि ष्णुरुरुक्रमः ॥ ९ ॥ शन्नोव्वातंः ॥ पवताꣳशन्नंस्तपतुसूर्य्यंः ॥

मित्रः । द्वे अनुष्टुभौ । महावीरप्रसादात् आदौच । शंसुखरूपः नोस्माकंभवतु मित्रः । शंचनःवरुणःभवतु । शंचन.भवत्वर्यमाशंचन.इन्द्रःबृहस्पतिः । शंचनःविष्णुःउरुक्रमःउरुविस्तीर्णःक्रमोयस्यसउरुक्रमः । शेषंदर्शितयाव्याख्येयम् ॥९॥ शन्नः । शंसुखरूपः नोस्माकम् वातःअपरूपः अव्या-

धिजनकश्च । पवताम् वातु । शंसुखरूप: अदहन.भेपजरूपश्च नोस्माकंतपतुसूर्य: । शन्न:सुख-रूपश्चास्माकम् । पर्जन्योदेव: काशनिनादरहितंपवित्रमुदकम् भेपजकारि अभिवर्षतु । कनि-क्रदत् । स्तनयित्नुशब्दंकुर्वन् ॥ १० ॥ अहानिशम् द्विपदागायत्री । अहानिदिवसा: शंसु-खरूपा भवन्तु नोस्माकम् । शंसुखरूपा.रात्री: प्रतिधीयताम् प्रतिदधात्वस्मासुमहावीर: ।

शन्नुः कनिक्रदद्देवः पर्जन्योऽअभिवर्षतु ॥१०॥ अहानिशम् ॥ अहानिशम्भवन्तुनः शꣳरात्रीः प्रतिधीयताम् ॥ शन्नऽइन्द्राग्नी भवतामवोभिः शन्नऽइन्द्रावरुणारातहव्या ॥ शन्नऽइन्द्रापूषणा व्वाजसातौशमिन्द्रासोमासुवितायशंय्योः ॥ ११ ॥ शन्नः ॥ शन्नो

शंसुखरूपौच इन्द्राग्नीभवताम् अवोभि:पालनै: सह । शन्न:सुखरूपौचास्माकम् इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । रातहव्या दत्तहविष्कौभवताम् । शन्न:सुखरूपौचास्माकम् इन्द्रापूषणौभवताम् वाजसातौ अन्नसंभजनेनिमित्तभूते । शंसुखरूपौच इन्द्रासोमौभवताम् सुवितायसाधुगमनाय साधुप्रसवायवा । शयो: शमनायरोगाणाम् यावनायपृथक्करणायच भयानाम् ॥ ११ ॥ शन्नोदे

वीः । षड्देवत्यागायत्री । सुखरूपाअस्माकम् देवीःदेव्याः अभिष्टयेअभिषेकाय अभीष्टायवा । पापःभवतु । पीतयेपानायच । शंयोः शमनाय रोगाणाम्यावनंपृथक्करणम् पृथक्करणायभया-

देवीरभिष्टयऽआपोभवन्तुपीतये ॥ शंय्योरभिस्रवन्तुनः ॥ १२ ॥
स्योनापृथिवि॥नोभवान्नृक्षरानिवेशनी॥यच्छानःशर्म्मसप्रथाः॥१३॥
आपोहि ॥ ष्ठामयोभुवस्तानऽऊर्ज्जेदधातन ॥ महेरणायच
क्षसे ॥ १४ ॥ योवः शिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः ॥ उशतीरि
वमातरः ॥ १५ ॥ तस्माऽअरम् ॥ तस्माऽअरङ्गमामवोयस्यक्षया
यजिन्वथ ॥ आपोजनयथाचनः ॥ १६ ॥ [१६] द्यौः शान्तिः ॥

नाया । अभिस्रवन्तुनःअस्माकम् ॥ १२ ॥ स्योनापृथिवीतिव्याख्यातम् ॥ १३ ॥ आपोहिष्ठे-तितिस्रव्याख्याताः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ द्यौःशान्तिः । याद्युलोकरूपाशान्तिः याचान्तरि-

न्तरूपाशान्तिः। याचपृथिवी । आपः ओषधयः। वनस्पतयः विश्वेदेवाः । ब्रह्मत्रयीलक्षण परंवा । सर्वंशान्तिः । याचशान्तिरेवशान्तिः । याचस्वरूपतएवशान्तिः । सा । मामशान्ति एधि । अस्त्वितिपुरुषव्यत्ययः । त्वत्प्रसादादित्यपेक्षा ॥ १७ ॥ दृतेदृंहं० दृमा। दृतेयजुः ।

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः पृथिवीशान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ॥ वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्वꣳशान्तिः शान्तिरेवशान्तिः सामाशान्तिरेधि ॥ १७ ॥ दृतेदृꣳहमामित्रस्यमाचक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षन्ताम् ॥ मित्रस्या

दृविदारणे विदीर्णेऽपिशरीरेजरया । दृꣳहदृढीकुरुमाम् । कथमितिचेत् । मित्रस्यमाचक्षुषासर्वाणिभूतानिसम् ईक्षन्ताम् पश्यन्तु । अहमपि । मित्रस्य चक्षुषासर्वाणिभूता निसमीक्षेपश्यामि । शान्तंहिमित्रस्यचक्षुः । नवैमित्रकञ्चनहिनस्ति । नमित्रं कश्चनहिनस्तीति ।

एवमहिंस्यमाना अहिंसन्तश्च परस्परमद्रोहेण सर्वथा मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥ दृतेदृꣳह । यजुः । दृतेदृꣳहमा । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । ज्योक्चिरम् तेतव संदृशि संदर्शने । जीव्यासम् जीवेयम् आदरार्थम् पुनर्वचनम् ॥ १९ ॥ नमस्तेहरसे इति व्याख्यातम् ॥ २० ॥ नमस्ते ।

दृꣳहचक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षे॥ मित्रस्यचक्षुषासमीक्षामहे। १८।
दृतेदृꣳहमा ॥ ज्योक्तेसन्दृशिजीव्यासञ्ज्योक्तेसन्दृशिजीव्या
सम् ॥ १९ ॥ नमस्तेहरसेशोचिषेनमस्तेऽअस्त्वर्चिषे ॥ अन्याँस्तेऽअ
स्मत्तपन्तुहेतयःपावकोऽअस्मभ्यꣳशिवोभव ॥२०॥नमस्तेऽअस्तु
विद्युतेनमस्तेस्तनयित्नवे॥नमस्तेभगवन्नस्तुयतःस्वःसमीहसे॥२१॥

हे अनुष्टुभौ । नमःतेतुभ्यम् अस्तु । विद्युतेविद्युद्रूपाय । नमस्तेस्तनयित्नवे स्तनयित्नुरूपाय नमः तेहेभगवन् अस्तु । यतः अस्मात् स्वः स्वर्गलोकं गन्तुम् समीहसे चेष्टसे । अमर्त्यं त्वामित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

यतोयत । यस्मात् दुश्चरितात् अपाकर्तुं समीहसे चेष्टसे ततस्ततः न अस्माकम् अभयं कुरु । किञ्च । शन्नः सुखमस्माकम् कुरु प्रजाभ्य अभयन्न पशुभ्य कुरु ॥ २२ ॥ इतउत्तरं दशर्चपि व्याख्यायन्ते आध्यायात् । तवसुमित्रियानइति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥ तच्चक्षु. । बोधनद्वावीरो-

यतोयतः समीहसे ततो नोऽअभयङ्कुरु ॥ शन्नः कुरु प्रजाभ्योऽभयन्नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥ सुमित्रिया नः ॥ सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मः ॥ २३ ॥ तच्चक्षुः ॥ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥ पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम्प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः

साभिस्तुत. । तत् आदित्यरूपं चक्षु. । देवहितम् देवैर्निहितं स्थापितम् देवानांवाहितम् । पुरस्तात्प्राच्यांदिशि । शुक्रं शुक्लम् असंसृष्टपाप्मभि । शोचिष्मद्वा । उच्चरत् उदितम् । तत्प्रसादाच्च । पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् । शृणुयाम शरदः शतम् । प्रब्रवाम शरदः शतम् अस्खलि-

तागिन्द्रियाभवाम: । श्रदीना:स्याम शरद:शतम् भूयश्च शरद:शतात् ॥ २४ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षट्त्रिंशोऽध्याय: ॥ ३६ ॥

स्यामशरदं:शतम्भूयश्चशरदं:शतात् ॥ २४ ॥ [८]

इतिसंहितायांदीर्घपाठेषट्त्रिंशोऽध्याय: ॥ ३६ ॥

* देवस्यंत्वा ॥ सवितुःप्रंसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ता

भ्याम् ॥ आददेनारिरसि ॥ १ ॥ युञ्जतेमनः ॥युञ्जतेमनऽउतयुञ्जते

(१) मह्रावीरसम्भरणम् अभ्रादानम् । देवस्त्वेतिव्याख्यातम् नारिरसीतिविशेष: ॥१॥ आल-

(१ आ देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायोदुम्बरीं वैकङ्कतीं वाऽरत्निमात्रीमग्रमध्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जत इति । उदुम्ब-रफल्यां विकङ्कतफल्यां वा हस्तप्रमाणाभ्रिं देवस्यत्वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युञ्जतेमन इति मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थ: ।

* देवस्यत्वादशयमायजेत्याद्यशीतिकण्डिका० मता: ॥

भ्यजमति। युञ्जतेमन इतिव्याख्यातम्॥ २॥ महावीरमृत्पिण्डान्परिगृह्णाति। देवीद्यावापृथिवी इति। हे देव्यौ द्यावापृथिव्यौ। मखस्य यज्ञस्य वां युवाम् उपादाय। स्वदर्चीदकं वादायेत्यर्थः। अद्य शिरः राध्यासम् राधसाधसंसिद्धौ। संसाधयेयम् देवयजने देवा अस्मिन्निज्यन्ते इति देवयजनम्। पृथिव्याः मखा-ययज्ञायत्वा परिगृह्णामि। ततोपिविशेषापेक्षायामाह। मखस्यशीर्ष्णे त्वांपरिगृह्णामीति॥ ३॥

धियोविप्राविप्रंस्यबृहतोविपश्चितः॥ विहोत्रांदधेव्वयुनाविदेकऽइन्मुहीदेवस्यंसवितुः परिष्टुतिः॥ २॥ देवींद्यावापृथिवी॥ मुखस्यंवामुद्यशिरोराध्यासन्देवयजनेपृथिव्याः॥ मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे॥ ३॥ देव्व्योव्वम्र्यः॥ देव्व्योव्वम्र्योभूतस्यंप्रथमुजामुखस्यंवोद्यशिरोराध्यासन्देवयजनेपृथिव्याः॥ मुखायंत्वामुख

वल्मीकवपां गृह्णाति। देव्योवम्र्यः। हे देव्यः वम्र्यः। उपजिह्विकाः सीमका इति पर्यायाः। या यूयं भूतस्य प्रथमजाः। पृथिवीभूतानां प्रथमजातत्त्वसंबन्धाद्भ्योपि प्रथमजा उच्यन्ते। मख-

स्रशिरः राध्यासम् अदाञ्जः ताःयुष्मान्उपादायेतिशेषः। देवयजन इत्यादिव्याख्यातम् ॥ ४ ॥ वराहविहतमाहृत्ते। इयत्यग्रे युष्मद्.संबन्धान्मध्यमोत्तपुरुषः। यात्त्वम् इयतीप्रादेशमात्रा अभि-नयेननिर्दिश्यते। अग्रे वराहस्योद्धरतः आसीत् आसोःअभूः। इयतीह्वा इयमग्रेपृथिव्यास। प्रादेशमात्रीन्युपक्रम्य वराहउज्जघानेत्याह। तांस्त्वांब्रवीमि मखस्यते त्वामुपादाय अदाशिरः

स्यंत्वाशीर्षणी ॥४॥ प्रातम् ॥ १९०० ॥ इयत्यग्रे॥ इयत्यग्रऽआ सीन्मखस्यंतेद्यशिरोराध्यासन्देवयजनेपृथिव्याः ॥ मखायंत्वामख स्यंत्वाशीर्षणी ॥ ५ ॥ इन्द्रस्यौजः ॥ इन्द्रस्यौजस्थमखस्यंवोद्यशिरो राध्यासन्देवयजनेपृथिव्याः ॥ मखायंत्वामखस्यंत्वाशीर्षणी ॥ मखा यंत्वामखस्यंत्वाशीर्षणी ॥ मखायंत्वामखस्यंत्वाशीर्षणी ॥६॥ प्रैतु ॥

राध्यासम्देवयजनेपृथिव्याः मखायत्वेतिव्याख्यातम् ॥ ५ ॥ आदायानादते। इन्द्रस्यौजस्थ येयूयम् इन्द्रमयोओजोभवथ तान्युष्मान् अदाउपादायशिरः राध्यासमित्यादिव्याख्यातम्। अजाचीरमा-दत्त मखायत्वेत्युक्तम्। सम्भृतानभिमृशतिमखायत्वेत्युक्तम् ॥ ६ ॥ परिश्रितमभिगच्छन्तोजपन्ति।

मेत्वितिव्याख्यातम् । खरे सादयति । मखायत्वेत्युक्तार्थम् स्थलिखण्डमादाय महावीरङ्करोति । मखा-यत्वेत्युक्तम् ॥ ७॥ निष्ठितमभिमृशति । मखस्यशिरोसीत्युक्तार्थम् एवंहितीयतृतीयौ । गवेधुकाभिः

ब्रह्मंणुस्पति॒ऽ प्रदे॑व्ये॒तुसूनृता॑ ॥ अच्छा॑वीरन्नर्यम्पुङ्क्तिराधस न्देवायुज्ञन्नंयन्तुनः ॥ मुखायंत्त्वामुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ मुखायंत्त्वामुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ मुखायंत्त्वामुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ ७ ॥ मुखस्यु शिरः॑ ॥ मुखस्युशिरो॑सि ॥ मुखायंत्त्वामुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ मुखस्यु शिरो॑सि ॥ मुखायंत्त्वामुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ मुखस्युशिरो॑सि ॥ मुखा यंत्त्वामुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ मुखायंत्त्वामुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ मुखायंत्त्वा मुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ मुखायंत्त्वामुखस्यंत्त्वाशीर्ष्णे॑ ॥ ८ ॥ अश्वस्य

न्त्वायति । मखायत्वेतितिसृभि र्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान् ॥ ८ ॥ अश्वशकृतावधूपयति । अश्वस्यत्वाम्

हिमघाग्नेर हृष्या.सेतुः । शक्ता शंकच्छब्दस्यशकान्तादेशः । धूपयामि देवयजनेऽश्वथिवराः । मखायत्वा मखस्यत्वाशीर्ष्णे । एवंद्वितीयतृतीयौ । अपयतिलोन्महावीरान् त्रिभिर्मन्त्रैः मखायत्वेतिम-

न्त्रा ॥ वृष्णोः शुक्राधूंपयामिदेवयजंनेपृथिव्याऽ ॥ मखायंत्वामुखस्यं त्वाशीर्ष्णे॥ अश्वस्यत्वावृष्णः शुक्राधूंपयामिदेवयजंनेपृथिव्याऽ ॥ मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे ॥ अश्वस्यत्वावृष्णः शुक्राधूंपयामिदेवयजंनेपृथिव्याऽ ॥ मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे ॥ मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे ॥ मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे ॥ मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे ॥८॥ ऋजवेत्वा ॥ साधवेत्वासुक्षित्यैत्वा ॥ मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे ॥

तिमन्त्रम् ॥ ८ ॥ पश्चानुद्वरति । ऋजवेत्वेति प्रतिमन्त्रम् । ऋजवेत्वा असौवैलोकः ऋजुः । सत्यमेवतत्पयोटिव्यरक्षितम् । सत्यम्वाआदित्यः ऋजवेत्वा आदित्यायत्वाम् उद्धरामीतिशेषः ।

एषउप्रथमः प्रवर्ग्यः । साधवेत्वा अयंवैसाधुर्वायु. । एषहीमान् लोकान् सिद्धोप्रतिक्षित'पवते । एषउद्वितीय. प्रवर्ग्य.। सुचित्यै त्वा अयवैलोक: सुचित. । अस्मिन्हिलोके सर्वाणिभूतानि चिरन्ति। अग्निर्हिवासुचित.। अग्निर्हि अस्मिन्लोके सर्वाणिभूतानि परिगृह्यवसति । एषमृततीय प्रवर्ग्य.। अत्रापयमापरि सिञ्चतिमहावीरान् मखायत्वेतिप्रतिमन्त्रम् । सहावीरासंभरण समाप्तम् ॥ १० ॥ महावीरप्रोक्षति । यमायत्वामखायत्वा सूर्यस्यत्वातपसे । प्रोक्षा

मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे ॥ मुखायंत्वामुखस्यंत्वाशीर्ष्णे ॥१०॥ [१०] यमायंत्वा ॥ मुखायंत्वासूर्यंस्यत्वातपंसे । देवस्त्वांसवितामध्वानक्तुपृथिव्याः सꣳस्पृशंस्पाहि ॥ अर्चिरंसिशोचिरंसितपोंसि ॥ ११ ॥ अनाधृष्टापुरस्तात् ॥ अनाधृष्टापुरस्तांदग्नेराधिंपत्य

मीतिशेषः । महावीरमनक्ति । देवस्त्वासवितामध्वानक्तु इतिव्याख्यातम् । रजतशतमानंखरे उपगूहति । पृथिव्या सꣳस्पृशः । संस्पृशतीतिसंस्पृक् क्विवन्तस्यैतद्रूपम् । हेरजतपृथिव्याः संस्पृशोराज्ञमात् महावीरम्पाहिगोपाय । महावीरसाज्यमन्तं निदधाति । अर्चिरसियोचिरसि नपोसिमद्यर्थम् ॥ ११ ॥ अनाधृष्टेतिवाचयति प्रादेशमधराविधारयन् । हेपृथिवि यात्वम् अना-

घृष्टाग्रधर्पितारत्तोभि:पुरस्तात् तांत्वांब्रवीमि। अग्नेःआधिपत्येसति आयुर्मेदाः देहि। यात्वं-पुत्रवतीदक्षिणतोभवसि। तांत्वांब्रवीमि इन्द्रस्याधिपत्येसति प्रजाम्मेदाःमह्यंदेहि। यात्वंसुपदा स्वासेया साध्वस्मिन्सीदतीतिसुपदा। पश्चाद्भवसि तांत्वांब्रवीमि। देवस्यसवितुः आधिपत्येसतिच-क्षुर्मेदाः देहि। यात्वम् आश्रुतिः। आश्रयन्त्यग्निन्यजमाना इत्याश्रुतिः। यज्ञियोह्यसौदेशः।

ऽआयुर्म्मेदाः पुत्रवंतीदक्षिणतऽइन्द्रस्याधिंपत्त्येप्प्रजाम्मेदाः॥ सुषदां पुश्चाद्देवस्यंसवितुराधिंपत्त्येचक्षुर्म्मेदाऽआश्श्रुंतिरुत्तरुतोधातुराधिंपत्त्येरायस्पोषंम्मेदाः ॥ व्विधृंतिरुपरिंष्ट्टाद्बृहुस्पतेराधिंपत्त्यऽओजोंमेदाव्विश्श्वाब्भ्योमानाष्ट्राब्भ्यंस्पाहिमनोरश्श्वासि ॥ १२ ॥

उत्तरतोभवसि। तांत्वांब्रवीमि। धातुराधिपत्येसति रायस्पोषम् धनस्यपुष्टिम्मेदाः देहि। यात्वं-विधृतिः विधारिणीउपरिष्टाद्भवसि। तांत्वांब्रवीमि बृहस्पतेः आधिपत्येसति ओजःमेदाः। दक्षिणतउत्तानेन पाणिनाभिमृशते। विश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्पाहि। सर्वाभ्यः माम् आर्त्तिभ्यः गोपायेति। इमामभिमृशञ्जपति। मनोरश्वासि। अश्वाभूत्वा इयंभूत्वा मनुमुवाहेतिश्रुतिः ॥१२॥

विकङ्कतशकलैः परिश्रपयति । स्वाहामरुद्भिः परिश्रीयस्व । हेप्रवर्ग्य यस्त्वं स्वाहाकारः तंत्वांब्रवीमि । मरुद्भि.रश्मिभिः यद्वा विशोवैमरुतइतिश्रुतिः ताभिःपरिश्रीयस्व । कर्मणियक् । श्राश्रीयस्व । मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः । सुवर्णशतमानेनापिदधाति । दिवः द्युलो । कस्य संस्पर्शनोरजसो महावोरेपाहिगोपाय । अथवा । द्युलोकस्य संस्पर्शनकर्तृन् देवान्त्वं हेमहावीरपाहि । पवित्रैराधुनोति । मधुमधुमधु । मधुमणो मधुसामान्यादुच्यते । सर्व्वं-

स्वाहामरुद्भिः॥परिश्रीयस्वदिवःसꣳस्पृशंस्पाहि॥मधुमधुमधु॥१३॥ गर्भोदेवानाम्॥ गर्भोदेवानाम्पितामतीनाम्पतिः प्रजानाम्॥ स न्देवोदेवेनसवित्रागतसꣳसूर्य्येणरोचते॥ १४ ॥ समग्निः॥ समग्नि

गानारमः तंमहावीरेस्थापयति ॥ १३ ॥ महावीरमुपतिष्ठते । गर्भोदेवानामित्यवकाशैः तेनत्व-ष्टमलङ्कत्वतःप्राक् । योगर्भोदेवानाम् गृह्णातीतिगर्भः आदित्यात्मनामहावीरः । यश्च पिता-मतीनां गोपायितावुद्धीनाम् । यश्च पतिरधिपतिःप्रजानाम् । यश्च । संदेवोदेवेनसवित्रागत । संगत । संगच्छते देवःप्रवर्ग्यःदेवेनसवित्रासह । यश्च संरोचते घर्मसूर्येणसह एकीभूतः तंवयंस्तुमइति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥ समग्निः । अनुष्टुप्प्राह्णी । यश्च । संगतसंगच्छतेअग्निःघर्मःअग्निनासूर्यो-

नसह। यश्चसंगत संगच्छते दैवेनसविवासह । यश्चममरोचिष्ट मरोचतेदीप्यते सूर्येणसह-स्पर्द्धयन् । तंवयंस्तुम इतिवाक्यशेषः। स्वाहाकारः आदित्यप्रीणनार्थं। यश्चस्वाहा अग्निःसंगत। संगच्छते। तपसाऋदित्य मंवस्विनासह । यश्चसंगत । संगच्छते दैव्येनसवित्रासह । यश्चसमरूरुचत। समरोचतसंरोचतेसूर्येणसह स्पर्द्धयन् । तंवयंस्तुमइतिवाक्यशेषः ॥ १५ ॥ धर्ता-दिवः। ऊर्ध्वबृहती। घर्मस्तुतिः। योयंधर्ताधारयिता दिवःद्युलोकस्य। यश्चतपसः रश्मिजा-

रुग्निनागतुसन्दैवेनसवित्रासꣳसूर्य्येणारोचिष्ट ॥ स्वाहासमुग्निस्तप सागतुसन्दैव्येनसवित्रासꣳसूर्य्येणारूरुचत ॥ १५ ॥ धर्तादिवः ॥ धर्तादिवो व्विभातितपसस्पृथिव्यान्धर्तादेवोदेवानाममर्त्यस्तपोजाः ॥ व्वाचमुस्मेनियच्छदेवायुवम् ॥ १६ ॥ अपश्यङ्गोपाम् ॥ अप

लसस्य धर्ता । विभातिचपृथिव्याम् अवस्थितः । धर्ताधारयिताच देवानाम् । स्वयंचदेवः अमर्त्यःमनुष्यधर्मरहितः। तपोजाः। तपःआदित्यः तस्माज्जायते। सोयम्वाचम् अस्मेअस्मासु । नियच्छ । नियच्छत्वितिपुरुषव्यत्ययः। निगृह्णातुस्थापयतु । देवायुवम् । यादेवान् यौतिमिश्रयति आगमयति सातथोक्तातांदेवायुवम् ॥ १६ ॥ अपश्यन्। त्रिष्टुप्। आदित्यात्मनाघर्मस्तुतिः।

यमक्षमपश्यम् । गोपांगोप्तारम् । अनिपद्यमानम् अनालम्बनेऽन्तरिक्षेगच्छन्नासौपतति । आचपराच पथिभिश्चरन्तम् । आचरन्तंच आगच्छन्तंच पराचरन्तंच । परागच्छन्तंच । पथिभिः देवैःसह । सस-ध्रीचीः । सएवससध्रीची, सहस्यसध्रिरादेशः । सहाञ्चनाः दिशोरश्मिनुवासहस्सम् । सविषूचीः । विषु इतिनिपातोनानावचनः । अञ्चतेःपरंक्विप् । नानाञ्चनाः दिशः नानाञ्चनान्वारश्मीन् । वसानः याच्छादयन् । आवरीवर्त्ति । पुनःपुनरावर्त्तते । भुवनेषु त्रिषुलोकेषु । अन्तर्मध्येव्यवस्थितः ॥ १७॥

प्रयङ्गोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरन्तम् ॥ ससध्रीचीः स विषूचीर्व्वसानऽआवरीवर्त्तिभुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥ विश्वासाम्भुवाम् विश्वासाम्भुवाम्पतेविश्वस्यमनसस्पतेविश्वस्यव्वचसस्प

विश्वासांभुवाम् । सर्वासांपृथिवीनांपते हेप्रवर्ग्य । विश्वस्यमनसः सर्वस्यप्राण्याश्रयस्यमनसः पते । विश्वस्यवचसः सर्वस्यत्रयीलक्षणस्यवचसःपते सर्वस्यवचसः सर्वस्यलौकिकस्यवचसःपते । त्वां स्तुमइतिशेषः । यतस्त्वंदेवश्रुत् देवैःश्रुतः अतोत्वांयाचे । हेदेवधर्मत्वंदेवःसन् देवान्पाहिगोपाय । अवप्रावीरनुवांदेववीतये । अवसरे अस्मिन्नवसरेवा । प्रावीरितिपुरुषव्यत्ययः । प्रावतुतर्प्यं यतु

घर्मः। वांयुनाम् हे अश्विनौ। अनुदेववीतये। ततोनन्तरम् देवतर्पणायनमस्करोत्वितिवाक्य- शेष.। मधुमाध्वीभ्याम। मधुनामब्राह्मणंतद् अश्विभ्यांददौदध्यङ्ङाथर्वणः। तदेतदुक्तम्। मधुमा- धूचीभ्याम। मधुब्राह्मणं प्रतिअस्ततोगच्छतः ताताभ्यामध्वस्तनाभ्याम्। शेषंपूर्ववद्व्याख्येयम् ॥१८॥ हृदेत्वा। परोष्णिक्। हृदेत्वाहृदयार्थंत्वांस्तुमइतिशेषः। एवंमनसे त्वांस्तुम.। दिवे अर्थाय-

तेसर्वस्यवचसस्पते ॥ देवश्रुत्वन्देवघर्म्मदेवोदेवान्न्पाह्यत्र प्रा वीरनुवान्देववीतये ॥ मधुमाद्धवीभ्याम्मधुमाधूचीभ्याम् ॥१८॥ हृदे त्वा ॥मनसेत्वादिवेत्वा सूर्य्यायत्वा ॥ ऊर्द्ध्वोऽअध्वरन्दिविदेवेषु धेहि ॥ १९ ॥ पितानः ॥ पितानोसिपितानोबोधिनमस्तेऽअस्तुमा

त्वांस्तुमइतिशेषः। सूर्यायत्वा सूर्यतर्पणायत्वांस्तुमः। यस्माच्च सर्वकार्येषुत्वामेवस्तुमः। अतो- ब्रूमः। ऊर्द्धः अनहितचित्तःसन् अध्वरन्दिविदेवेषु धेहिनिधेहि स्थापय। १९ ॥ पितानोसि। गायत्री। यतस्त्वम् पिता नःअस्माकमसिभवसि। अतोब्रवीमि। पितेवभूत्वा नःअस्मान् बोधि- बोधयसर्वथा। नमः तेअस्तु मामाहिंसीः हिंसीवाः। पत्नींवाचयति महावीरन्नीक्षमाणाम्।

त्वष्टमन्तस्त्वा । यजुः । यतश्च त्वाष्टसंयुक्ताः । त्वष्टाहि चेतसांविकर्त्ता । त्वामेवसपेम । सपतिः स्पृगतिकर्मा । मैथुनार्थमुपस्पृशामः । अत.पुत्रान् पशून्मयिधेहि स्थापय । प्रजाचभूयोभूय. अस्मासु धेहि स्थापय । किंच । अरिष्टाअनुपहिंसिताअहम् । सहपत्यासहभर्त्ताभूयासम् । आशी. ॥ २० ॥ रौहिणोजुहोति । अह केतुनाप्रज्ञया कर्मणावा । सहितम् जुषताम् परिगृह्णातु । कथमु-

मांहिंसीऽ ॥ त्वष्टुमन्तस्त्वासपेमपुत्रान्न्पशून्न्मयिधेहिप्रजामस्मासुधेह्यरिष्टाहंसहपत्त्याभूयासम् ॥ २० ॥ अहं केतुना ॥ जुषताꣳसुज्ज्योतिज्ज्योतिषास्वाहा ॥ रात्रिः केतुनाजुषताꣳसज्ज्योतिज्ज्योतिषास्वाहा ॥ २१ ॥ [११]

इतिवाजसनेयसंहितायांदीर्घपाठेसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

तम् । यदहः सुज्योति. । ज्योतिषांशोभनज्योतिष्कम् केनज्योतिषास्वकीयेनैव । स्वाहासुहुतं चेतद्भविभवतु । रात्रि केतुना । अधस्तनेनव्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तत्रिंशोध्यायः ॥ ३७ ॥

(१) अथधर्मं धुग्दोहनार्थं रज्जुमादत्ते ॥ देवस्यत्वेतिव्याख्यातम् । आददेगृह्णामि । यतस्त्वम् अदित्यैरास्नासि ॥ १ ॥ गामाह्वयति । इडएहि । अतस्मिंस्तच्छब्द इत्यदितिदेशार्थं । हेइडे मानवि आइहि आगच्छ दोहाय । हेअदिते देवमातः एहि । हेसरस्वति वाक्एहि असावितिनामग्रहण-

* देवस्यत्वा॥देवस्यत्वासवितुःप्प्रसवे ऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्याम्पूष्णोह स्ताब्भ्याम् आददेदित्यैरास्नासि ॥१॥ इडऽएहि ॥ इडऽएह्यदितऽ एहिसरस्वत्येहि ॥ असावेह्यसावेह्यसावेहि॥२॥ अदित्यैरास्ना

न्निकर्षैः । असौधवलीएहि । विः । आमन्त्रितस्येत्यादिरुदात्तः ॥ २ ॥ अत्यैरास्नासीति गांपशेनप्र- तिमुञ्चति अदित्यैरास्नासि । इन्द्राण्याउष्णीषः इन्द्राणी इन्द्रस्यपत्नी तस्याः शिरोवेष्टनं त्वमसि ॥

(१) का० देवस्यत्वेति रज्जुमन्दानमादायेडएहीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुत्तरेणपरेण गार्हपत्यं गच्छन् । अध्वर्युर्दे- वस्यत्वेति रज्जुमन्दानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चात्स्थन् इडएहीति वाक्यत्रयेण घर्मदुघां गामाह्वयति असावेहीति गोर्नाम्ना पोगेत्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः ॥

* देवस्यत्वाउपमायस्यायनप्यलादगकौचयोदाचि ठ० गति. ॥

वत्समुत्सृजति । पूषासि । यथापूषा वायुपुष्टिमाप्यायति । एवंत्वमपि प्रस्नावनेन जगदुत्पत्तिबीजंप- यथाप्यायसि । वत्समुन्नयति । घर्मायदीष्व । दयसि । रूपदयाकर्मापि यसउपदयांकुरु मासर्वमु- पासीः ॥३॥ पित्वनेदोग्धि । अश्विभ्यांपिन्वस्व । अश्विभामर्थाय पिन्वस्वप्राावयस्व । एवमेव सर- स्वत्यैइन्द्रायच । विप्रुषाभिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवदिति । यद्दुह्यमानं स्वन्नंतत्सुहुतमस्तु इन्द्रवत्

सोन्द्राणाऽऽङुष्णीपं॑ ॥ पूषासिघुर्म्मायंदीष्व ॥३॥ अश्विभ्यांपिन्व स्वुसरस्वत्यैपिन्वस्वेन्द्रायपिन्वस्व ॥ स्वाहेन्द्रंवत्स्वाहेन्द्रंवत्स्वाहेन्द्र वत् ॥ ४ ॥ यस्ते ॥ स्तन॑ शशुयोयोमयोभूर्यैरत्नधावसुविद्यः

इन्द्रसंयुतमइतित्रिः ॥ ४ ॥ स्तनमालभते । यस्तेस्तनः । त्रिष्टुब्वाग्देवत्या । वाग्देवीसरस्वतीति- श्रुतिः । यः तेतवस्तनः । कथंभूतः । शशयः । शीङ्स्वप्ने । सुप्तइवास्ते अनुपभुक्तोन्यैः । यश्च- मयोभूः मयःसुखम्भावयति सर्वभूतानाम् । यश्चरत्नधाः । रमणीयानांधनानांधारयिता । यश्चवसु वित् वसुविन्दति । यश्चसुदत्रः कल्याणदानः । धनवानपिसन् कश्चिन्नोत्सहतेदातुम्

घृतएवंविधाते । येनविश्वा । येनच विश्वाविश्वानि पुष्पासिपुष्णासि वार्याणिवरणीयानि । हेमरश्वति तंस्तनमूरुह । धातवे । धेटपाने । पानाय । चकःकुरु । गच्छति । उर्वन्त-रिक्षमिति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ परीशासावादत्ते । गायत्रंछन्दोसि त्रैष्टुभंछन्दोसि ॥ च्छन्दु-मशावीरंगृह्णाति । द्यावापृथिवीभ्यां त्वांपरिगृह्णामि । परीशासयोः द्यौश्चपृथिवीच अध्यास्तः

सुदत्रं ॥ येनुविश्वुापुष्यसिवार्यांणिसवंस्वालितसिह्रधातवेकः ॥

उर्वन्तरिंक्षमन्वेसि ॥५॥ गायत्रञ्छन्दं ॥ गायत्रञ्छन्दोसित्रैष्टुभ

ञ्छन्दोसिद्यावापृथिवीभ्यान्त्वापरिंगृह्णाम्यन्तरिंक्षेणोपंयच्छामि ॥

इन्द्राश्विनामधुनःसारघस्यघुर्म्मम्पातवसंवोयजंतुवाट् ॥ स्वाहासर्व्वं

मशावीरेचादित्यः । उपयमन्याउपगृह्णाति । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि । अन्तरिक्षेण उपगृह्णामि । उपयमन्या अन्तरिक्षरूपेणसंस्तवः । पयसासिञ्चति ॥ इन्द्राश्विना । हेइन्द्र हेअश्विनौ । मधु-नःसारघस्य । सरघा मधुकृतः भ्रमराइवक्षुद्रविजः तैःकृतस्यसारघस्य मधुनःघर्मंपातरसंपि-बत । हेवसवः वासयितारः । यजतच वाट्वषट्कारेण । स्वाहासुहुतमस्तु । सूर्यस्यरश्मये ।

हृष्टिवनये। हृष्टे.संभक्ने दात्रेवा। सूर्यस्यहवा एकोरश्मिर्वृष्टिवनिर्नामेतिश्रुतिः ॥ ६ ॥ द्रुत-उत्तरं द्वादशवातनामानि यजत्यध्वर्युः। समुद्रायत्त्वेति। एतस्माद्वै समु द्रात्सर्वाणिभूतानि समुद्रवन्तीतिसमुद्रोवात.। समुद्राय त्वां हेप्रवर्ग्यवातायस्वाहा जुहोमि। इयमेवोत्तरत्रापि योजना। सरिराय। एतस्मात्सरिरात्सर्वाणिभूतानि लब्धकार्याणिसन्ति। सहद्रूरतेगच्छति।

स्यवृष्टसयेवृष्टिवनये॥ ६॥ समुद्रायत्वा॥ वातायस्वाहासरिरायत्वा वातायस्वाहा॥ अनाधृष्यायत्वावातायस्वाहाप्रतिधृष्यायत्वा वातायस्वाहा॥ अवस्यवेत्त्वावातायस्वाहाशिमिदायत्वावाताय स्वाहा॥ ७॥ इन्द्रायत्वा॥ वसुमतेरुद्रवतेस्वाहेन्द्रायत्वादित्यवते

अनाधृष्याय अशक्याय आधर्षितुम्। अप्रतिधृष्याय अशक्याय प्रतिधर्षितुम्। अवसवे अवन-शीलाय। 'अशिमिदाय। शिमीतिकर्मनाम। क्लेशात्मकञ्चेतत्। अक्लेशदाय॥ ७॥ इन्द्रायत्त्वा। इन्द्रायत्वा वसुमतेरुद्रवतेस्वाहा। इन्द्रायत्त्वा आदित्यवतेस्वाहा। इन्द्रायत्वा अभिमातिघ्ने।

सपत्नोवा अभिमातिः। सवित्रे त्वा ऋभुमतेविभुमते वाजवतेस्वाहा। ऋभुर्विभुर्वाजइति सुध-न्वनआङ्गिरसस्य त्रयःपुत्राऋभुवुः। तेषामयंमंत्रवः। बृहस्पतयेत्वा विश्वदेव्यावतेस्वाहा ॥ ८ ॥ यमायत्वा। अंगिर स्वतेपितृमतेस्वाहा। उपयमन्याआसिंचति। स्वाहाघर्माय सुहुतोघर्माय-चैतत्स्यात्। स्वाहाघर्मः सुहुतोघर्म.पित्रे स्यादितिशेषः ॥ ९ ॥ वषट्कृतेजुहोति। विश्वा-

स्वाहेन्द्रायत्त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा ॥ सवित्रे त्वंऽऋभुमतेंविभुमते व्वाजवतेस्वाहाबृहस्पतयेत्वाविश्वदेव्यावतेस्वाहा ॥८॥ [८] यमा यत्वाङ्गिरस्वतेपितृमतेस्वाहा ॥ स्वाहाघर्मायस्वाहाघर्मःपित्रे ॥९॥ व्विश्वाऽआशाः ॥ व्विश्वाआशादक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह ॥

आशाः। अनुष्टुबाग्नेयी। विश्वा.सर्वाः आशाःकाष्ठाः। दक्षिणसत्। दक्षिणसद इतिवचनव्य-त्ययः। दक्षिणासीदन्ति। कस्मात्। यतःविश्वान् सर्वान्देवान् अयाट्। यजतेरेतद्रूपम्। अयाक्षीत् इष्टवान्। इहस्थितः। दक्षिणतोहि स्थितआहुतीर्जुहोति। आहुतिश्चयज्ञः। यत-

एवमतो ब्रवीमि। दक्षिणतोग्नेरस्माभिः स्वाहाकृतस्य। वषट्कारानन्तरं स्वाहाकृतस्यघर्म-स्यमधोः पिवतम् मध्वास्वादस्यपिवतम् अश्विनौ ॥ १० ॥ निरुत्कंपयति। द्विविधाः। द्युलोके स्थापय इमंयज्ञम् इमंयज्ञं द्विविधाः। अभ्यासेभूयांसमर्थंमन्यते। अनुवषट्कृतेजुहोति। स्वाहा-ग्नये। सुहुतमस्तु अग्नयेयज्ञियाय यज्ञहिताय। शमुखंच यजुर्भ्यःसकाशात् अस्माकमस्त्वितिशेषः।

स्वाहाकृतस्यघर्म्मस्यमधोःपिवतमश्विना ॥ १० ॥ दिविधाः ॥ दिविधाऽइमंयज्ञमिमंयज्ञन्दिविधाः ॥ स्वाहाग्नयेयज्ञियायशंयजुर्भ्यः ॥ ११ ॥ अश्विनाघर्म्मम् ॥ अश्विनाघर्म्मंपातंहार्द्दिवानमहः

यद्वा शंयजुर्भ्योरेहि ॥ ११ ॥ ब्रह्मानुमंत्रयते। अश्विनाघर्मम। उभिणाश्विनौ हेश्विनौ घर्मंपा-तपिवतम् हार्द्दानम् हृदयस्यप्रियम् हृदयंवायोनुवर्त्तते। अहर्दिवाभिः। अहःशब्दः पूर्वाह्णव-चनः। दिवाशब्दस्तु सायाह्नवचनः। सन्धिप्रवर्ग्यकालः। एतत्कालोपलक्षिताभिः ऊतिभिः अवनैर्निमित्तभूतैः। तंत्रायिणे नमोद्यावापृथिवीभ्याम्। तंत्रायिणे। लोकिये प्रसारिताः

तन्तवः तुरीशलाकाप्रोताःते तंत्रमित्युच्यन्ते । तन्तुनालिरिव सूत्रपूरणाय एतिनीन्लोकान् सतंत्रायीआदित्यः तस्मैनमः । उत्तरवाप्यनुषङ्गः । द्यावापृथिवीभ्याम् नमःअस्तु ॥ १२ ॥ यजमानोनुमंत्रयते । अपाताम् । आश्विनीककुप् । अपाताम् पीतवन्तौ अश्विनौघर्मम् । अनुद्यावापृथिवी अमंसाताम् । तच्च घर्मपानमश्विनोः द्यावापृथिवीअपि अमंसाताम् अनुमतवत्यौ साध्वभूदिति ।

हिंवाभिंरुतिर्भि÷ ॥ तन्त्रायिणुनमोद्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥ अपाताम्श्विना ॥ घर्मसनुद्यावापृथिवीऽअमंसाताम् ॥ इहैवरातय÷ सन्तु ॥ १३ ॥ इषेपिन्वस्व ॥ इषेपिन्वस्वोर्ज्जेपिन्वस्वब्रह्मणेपि न्वस्वक्षत्रायपिन्वस्वद्यावापृथिवीभ्यांपिन्वस्व ॥ धर्म्मासिसुधर्म्मा

यतएवमतोब्रवीमि । इहएव अवस्थितानामस्माकम् रातयःधनानिसन्तु ॥ १३ ॥ पिन्वमानमनुमंत्रयते । इषेपिन्वस्व । इष्टितर्पणायविप्रुषोमुञ्च । एवम् ऊर्ज्जेअन्नाय । ब्रह्मणेब्राह्मणेभ्यः । क्षत्रायक्षत्रियेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यांपिन्वस्वेति । उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धम् । धर्मासिसुधर्म । धर्मासिधारणसमर्थस्य जगतोस्याहुतिपरिणामद्वारेण । हेसुधर्म साधुधारणशील । खरेसादयति । अमेनि ।

मिडहिंसायाम्। 'अहिंसन् अक्रुधान्। अस्मे अस्मासु। नृ णानि। नृन्नमयन्तीति नृम्णानिधनानि। धारयस्थापय। ब्रह्मधारय क्षत्रं धारयविशन्धार। तैवर्णिकानस्मासुस्थापय ॥ १४ ॥ शकलैर्जुहोति। स्वाहापूष्णे। अयत्रैपूषा योयपवते। इतिवायुः। एषहीदंसर्वपुष्यति। एषउप्राण.। प्राणमेवास्मिन्निदधाति। इत्थं तदुक्तम। शरसे। अस्तिशरशब्दः। काण्डवचनः। अस्तिचसान्तः दध्नउपरिस्नेह. शरइतियजमाना. प्राहुःतदभिप्रायेणैतदुच्यते। स्वाहाग्रावभ्यः प्राणेभ्यः. विपयग्र-

मे॑न्यस्मिन्नृम्णानि॑धारयब्र॒ह्मधारयक्ष॒त्रन्धा॑रय॒विशंन्धारय ॥ १४ ॥

स्वाहा॑पू॒ष्णे॥ शर॑सेस्वाहाग्रा॒वंभ्यः स्वाहा॑प्रति॒र॒वेभ्यः॑॥ स्वाहा॑पि॒तृभ्यऽऊ॒र्द्ध्वब॑र्हिंभ्योघर्म्मपावंभ्यः स्वाहाद्यावापृथि॒वीभ्या॑स्वाहा॒विश्वे॑भ्योदे॒वेभ्यः॑ ॥ १५ ॥ स्वाहा॑रु॒द्राय॑रु॒द्रहू॑तयेस्वाहा॒सञ्ज्यो

इणाशीलेभ्यः। स्वाहाप्रतिरवेभ्यः। प्राणा प्रतिरवाः तान्प्राप्यसर्वंजगद्रमते। स्वाहापितृभ्यःऊर्द्ध्वबर्हिभ्यः। ऊर्द्धभागयं वर्हिर्येषांतएवमुच्यन्ते। सोमपाश्चेतद्वक्ष्यः। घर्मपावभ्य.धर्मपालेभ्यः। स्वाहाद्यावापृथिवीभ्याम्। प्राणोदानौवैद्यावापृथिवी। स्वाहाविश्वेभ्योदेवेभ्यः। प्राणोवैविश्वेदेवाः ॥ १५ ॥ स्वाहारुद्रायरुद्रहूतये। रुद्रइतिस्तोतृनामसु पठितम्। रुद्रैःस्तोतृभि राहूयतेसरुद्रहूतिः। महा-

वीराद्रुपयमन्यां प्रत्यानयति। स्वाहासंज्योतिषाज्योतिः। स्वाहासंगच्छतां ज्योतिषाज्योतिः। ज्योतिर्वा इतरस्मिन् वायौभवति।· ज्योतिरितरस्यामितिश्रुतिः। अहःकेतुना रात्रिःकेतुना इतिचव्याख्यातम्। भक्षयति। मधुहुतम् यस्मान्मधु उत्कटरसम् हुतम्। क। इन्द्रतमेइन्द्रियवत्तमेवीर्यवत्तमे। अग्नौतवाखाभिः अतअवशिष्टम् अश्यामव्याप्नुयाम: भक्षयामः। तेतवाशन।

तिंपाः॥ अहःकेतुनाजुषताᳬसुज्ज्योतिर्ज्योतिषास्वाहा॥रात्रिः केतुनाजुषताᳬसुज्ज्योतिर्ज्योतिषास्वाहा॥ मधुहुतमिन्द्रतमेऽअग्नावश्यामतेदेवघर्म्मनमस्तेऽअस्तुमामाहिᳬसीः॥१६॥ अभीमम्॥ अभीमम्महिमादिवंविप्प्रोवभूवसप्प्रथाः॥ उतश्रवसापृथिवीᳬसᳬ

इदेय घर्मसर्वथानमस्तेअस्तु। मामाहिंसीरित्यात्मनः परित्राणमाह॥१६॥ महावीरमासं द्यां करोति। अभीमम गायत्रीबृहत्यौ। नचगायत्र्या अवसानमस्ति। अतिशक्करीवा आग्नेयी अभिनभूव अभिभवति। इमन्दिवं महिमायस्तव। कथंभूतः विप्रःमेधावी। सप्रथाःसर्वतःपृथुः

महिम्नोविशेषणद्वयम् । तंत्वांब्रवीमि उतश्रवसा। अपिच धनेनश्रवणीयेन वायशसा। पृथिवीम् अभिवभूवेत्यनुषङ्गः। संसीदस्वेतिव्याख्यातम्। रोचस्वदीप्यस्वेत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥ दूतउत्तरे उत्सादनमन्त्राः। शालाकैर्जुहोति। याते तवहेघर्म। दिव्यादिविभवाद्युलोकं प्रविष्टा। शुक्-

सीदस्वमुहाँ २ ॥ ऽअसिरोचस्वदेववीतमः ॥ विधूममग्नेऽअरुषम्मियेध्यसृजप्प्रशस्तदर्शतम् ॥ १७ ॥ यातेघर्म्मदिव्व्याशुग्ग्यागायत्र्याᳬहविर्द्धाने ॥ सातऽआप्प्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा ॥ यातेघर्म्मान्तरिक्षेशुग्ग्यात्त्रिष्टुब्भ्याग्नीध्रे ॥ सातऽआप्प्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा ॥ यातेघर्म्मपृथिव्व्याᳬशुग्ग्याजगत्त्याᳬसदस्या ॥

दीप्तिः। याचगायत्र्यां प्रविष्टा। याचहविर्द्धानेप्रविष्टा। सातेतव आप्यायतान् वर्द्धताम्। निष्ट्यायताम् स्त्यैष्ट्यैशब्दसंघातनयोः। निष्ट्यानासंहताभवतु। तस्यैशुचे तुभ्यञ्च हेघर्मस्वाहा।

याते अन्तरिक्षे त्रिष्टुभियाग्नीध्रे। समानमन्यत् यातेपृथिव्याम् जगत्याम् । सदस्या सदसि-भवासदस्या। सदसिप्रविष्टा। समानमन्यत् ॥ १८ ॥ निःक्रामति। अवस्थल्वा महावीरोभिधी-यते इष्टल्वा। अन्नस्यसंबन्धिनः परस्पाय परस्पपालनाय । हेमहावीर अनुक्रामामेतिचतुर्थपादे भविष्यतितस्येह संबन्धः। अनुक्रामाम। किञ्च ब्रह्मणः तन्वंशरीरंपाहि गोपाय। किञ्च विशः।

सातऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा॥१८॥[१०] अन्नस्यत्वा॥ परस्पायब्रह्मणस्तन्वम्पाहि ॥ विशस्त्वाधर्मणाव्वयमनुक्रामामसुवितायनव्यसे ॥ १९ ॥ चतुःस्रक्तिर्नाभिः ॥ चतुःस्रक्ति

यज्ञोवैविशः यज्ञस्यधर्मणा धारणेननिमित्तभूतेन त्वात्वाम् हेमहावीरवयम् अनुक्रामाम अनु-गच्छेम । सुवितायसुगतायसुप्रसूतायवा । नव्यसे नवतरायच कर्मणेअनुक्रामाम ॥ १९ ॥ महावीरंनिदधाति। चतुःस्रक्तिः । दिशोमहावीरस्य स्रक्तयःकोणाः । यःचतुःस्रक्तिः । यश्च-नाभिः नहनम् ऋतस्यसत्यस्यवा यज्ञस्यवा। एवंसप्रथाः सर्वतःप्रथुः। सः नःअस्माकम् विश्वायुः

महिम्नोविशेषणद्वयम् । तंत्वांब्रवीमि उतश्रवसा। अपिच धनेनश्रवणीयेन वायशसा । पृथिवीम् अभिवभूवेत्यनुषङ्गः । संसीदस्वेतिव्याख्यातम् । रोचस्वदीप्यस्वेत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥ इतउत्तरे उत्पादनमन्त्राः । शलाकेषुजुहोति । याते तवहेघर्म । दिव्यादिविभवाद्युलोकं प्रविष्टा । शुक्-

सीदस्वमुहाँ २ ॥ ऽअसिरोचस्वदेववीतमः ॥ विधूममग्नेऽअरुषम्मियेध्यसृजप्प्रशस्तदर्शतम् ॥ १७ ॥ यातेघर्म्मदिव्याशुग्ग्यागायत्र्याᳪहविर्द्धाने ॥ सातऽआप्प्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा ॥ यातेघर्म्मान्तरिक्षेशुग्ग्यात्रिष्टुब्भ्याग्नीध्रे ॥ सातऽआप्प्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा ॥ यातेघर्म्मपृथिव्याᳪशुग्ग्याजगत्याᳪसदस्या ॥

दीप्तिः । याचगायत्र्यां प्रविष्टा । याचहविर्द्धानेप्रविष्टा । सातेतव आप्यायतान् वर्द्धताम् । निष्ट्यायताम् स्त्यैष्ट्यैशब्दसंघातनयोः । निष्ट्यानासंहताभवतु । तस्यैशुचे तुभ्यञ्च हेघर्मस्वाहा ।

याते अन्तरिक्षे त्रिष्टुभिआग्नीध्रे। समानमन्यत् यातेपृथिव्याम् जगत्याम् । सदस्या सदसि-भवासदस्या। सदसिप्रविष्टा। समानमन्यत् ॥ १८ ॥ निःक्रामति। चतस्रस्त्वा महावीरोऽभिधी-यते इहत्या। चतस्रसंवन्धिनः परस्पाय परस्परपालनाय । हेमहावीर अनुक्रामामेतिचतुर्थपादे भविष्यतितस्येह संवन्धः। अनुक्रामाम। किञ्च ब्रह्मणः तन्वंशरीरंपाहि गोपाय। किञ्च विशः।

सातऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा॥१८॥[१०] चतस्रस्त्वा ॥ परस्पायब्रह्मणस्तन्वम्पाहि ॥ विशस्त्वाधर्म्मणाव्वयमनुक्रामा मसुवितायनव्व्यसे ॥ १९ ॥ चतुःस्रक्तिर्नाभिः ॥ चतुःस्रक्ति

यत्तोवैविशः यज्ञस्यधर्मणा धारणेननिमित्तभूतेन त्वात्वाम् हेमहावीरवयम् अनुक्रामाम अनु-गच्छेम । सुवितायसुगतायसुप्रसूतायवा । नव्यसे नवतरायच कर्मणेअनुक्रामाम ॥ १९ ॥ महावीरंनिदधाति। चतुःस्रक्तिः । दिशोमहावीरस्य स्रक्तयःकोणाः । यःचतुःस्रक्तिः । यज्ञ-नाभिः नहनम् ऋतस्यसत्यस्यवा यज्ञस्यवा। एवंसप्रथाः सर्वतःप्रथुः। सः नःअस्माकम् विश्वायुः

सवस्यायुष दाता। सप्रथाःसर्वतश्प्रथयिता अस्तु। मनःसर्वायुः सप्रथाः। अभ्यासिभूयांसमर्थं-
मन्यन्ते। त्वत्प्रसादाच्च। अपद्वेषः। अपगच्छतुद्वेषः अस्मत्तः। वीतरागाःस्यामेत्यभिप्रायः। अप-
ह्वर। ह्वरस्खलचलने। अपगच्छतु ह्वर.चलनम् अस्मत्तः। जनित्वाम्रियते मृत्वाजयते इत्ये-
तच्चलनमभिप्रेतम्। अन्यव्रतस्यसश्चिम। अन्यत् व्रतंकर्मयस्य मनुष्यकर्मणः सकाशात् जगद-

न्नाभिर्वृतस्यंसुप्प्रथाऽ सनोंव्विश्श्वायुं॑ सुप्प्रथाऽसनं॑ सुव्वायुं॑सुप्प्रथाऽ ॥ अपुद्वेषोऽअपुह्व्वरोन्न्यव्व्रंतस्यसश्चिम ॥२०॥ घर्म्मैतत् ॥ घर्म्मैतत्तेपुरीषुन्तेनुव्वर्द्धस्वुचाचंप्प्यायस्व॥ व्वुर्द्धिषीमहिंचव्वुयमाचंप्प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥ अचिंक्रदद्वृषाहरिंर्म्महान्न्मुत्रोनदंर्शृतः ॥ स॒

नुग्रहात्मकंयस्यसतयोक्तः। तस्यकर्मवयं सेवामहे सायुज्यंप्राप्ताःसन्तः ॥ २० ॥ पयसापूरयति।
घर्मैतत्। अनुष्टुप्। घर्मउच्यते। हेघर्म एतत् पयः तेतवपुरीषम् पूरयित्र। तेनवर्द्धस्वेत्यादि-
व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ परिषिञ्चति। अचिक्रदत्परोष्णिक्। घर्मात्मना दिव्य.स्तूयते। योयंमहावीरः

प्रह्व्यमानः अचिकदत् क्रन्दति.शब्दार्थं । पुनःपुनःशब्दमकरोत् । हृषावर्षिता आकृतिपरि-
णामद्वारेण । हरि.हरितवर्णः हरितोवारसानाम् महान्प्रभावतः । मित्रोनदर्शतः मित्र-
इवदर्शनीयः । मित्रोहि सर्वस्यैवमित्रम् । संसूर्येणदिद्युतत् । संगत्यसूर्येण सहद्योततेसमा-

सूर्य्येणदिद्युतदुदधिर्न्निधिः ॥ २२ ॥ सुमित्रियानः ॥ सुमित्रियानु ऽआपऽओषधयः सन्तुदुर्म्मित्रियास्तस्मैसन्तुयोस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्द्विष्मः ॥ २३॥ उद्वयम् ॥ उद्वयन्तमसस्परिस्वः पश्यन्तऽउत्तरम् ॥ देवन्देवत्रासूर्य्यमगन्म्मज्ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥ एधोसि ॥

नदृश । उदधि.उदकधारणः । निधिश्चसुखानाम् ॥ २२ ॥ सुमित्रियान उद्वय मेधोसीतिव्याख्या-
ताखयोर्मता. ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ दधिघर्मग्रहणाम् । यावतीद्यावापृथिवी । महाहृतोऐन्द्रौ-
यावतीयावत्परिमाणे द्यावापृथिव्यौ । यावच्चत्वेनम् सप्तसिन्धव. सप्तसमुद्राः वितस्थिरे व्याप्नुवन्ति ।

तारन्तम् हेइन्द्र तेतरगहम् उर्ज्जोअन्नेन सहगृह्णामि । अजितमनुपक्षीणम् । मयिगृह्णामि । मयीत्यधिकरणनिर्देशः । विज्ञानायेतिशेष. । गृह्णामीत्यादिव्याख्या तम ॥ २६ ॥ भक्षयति । मयित्यत् । पङ्क्तिः । यजमानाशीः । मयित्यत् तत्इन्द्रियंवीर्यम । इहत्महत् । अस्तु । मयिचदक्षः संकल्पमपत्ति.अस्तु । मयिच क्रतु संकल्पः विशिष्टोस्तुः । मयिचधर्म. त्रिशुक् । तिस्र. शुचोसेरतिवि-

एधोस्येधिषीमहिंसुमिदंसितेजोंसितेजोमयिंधेहि ॥ २५॥ यावंतीद्यावांपृथिवी ॥ यावंच्चसुप्तसिन्धवोंवितस्थिरे ॥ तावंन्तमिन्द्रतेग्रहं सूर्जागृह्णाम्यक्षितम्मयिंगृह्णाम्यक्षितम् ॥ २६॥ मयित्यत् ॥ मयित्यदिंन्द्रियम्बृहन्मयिदक्षोमयिक्रतुः ॥ धर्मस्त्रिशुग्विरांजतिविराजाज्योतिंषासुहब्रह्मणातेजंसासुह ॥ २७ ॥ पयंसोरेतंः ॥ पयंसो

शुक् । तास्व्याख्याता शाकलमन्त्रेषु । विराजति विराजत्विति लकारव्यत्ययः । विराजाआदित्याख्येन ज्योतिषासह । ब्रह्मणाव्याख्येन तेजसासह ॥ २७ ॥ किञ्च । पयसोरेतः । पयस.यत्रेतः जगदुत्पत्तिबीजम् । आभृतमाहृतम् । दस्यदोहमपूरणाम् । अशीमहिव्याप्नुवाम ।

उत्तरामुत्तरांसमाम्। उत्तरामुत्तरामिति वीप्सावचनम्। समाशब्दः संवत्सरवचनः। प्रति-संवत्सरं च। अशीमहि। सदाकालं यायजूकाः स्यामेत्यर्थः। त्विषः संवृक्। मध्यावतीये भक्ष-यांदधिघर्मस्य। यत्त्वम्। त्विषः। दीप्तेः। संवृक्। संपूर्वो वृजिः स्वीकरणे वर्तते। दीप्तेः स्वीक-रणः। तस्य तव। क्त्वेक्त्वोरिति विभक्तिव्यत्ययः। साधुक्रतुभूतस्य। दक्षस्य। संकल्पसिद्धिभू-

रेतऽआभूतं तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराᳩं समाम्॥ त्विषः संवृ

क्क्त्वे दक्षस्य ते सुषुम्णस्य ते सुषुम्णाग्निहुतः॥ इन्द्रपीतस्य प्रजा

पतिभक्षितस्य मधुमत उपहूत उपहूतस्य भक्षयामि॥२८॥ [१०]

इति अष्टात्रिंशोऽध्यायः॥ ३८॥

तस्य च। सुषुम्णस्य साधुसुखभूतस्य। हे सुषुम्ण। सुसुखस्वभाव। ते सुषुम्णाग्निहुतः। षष्ठ्यन्त-मेतत्। अग्नौ हूयत इत्यग्निहुत् तस्याग्निहुतः। अपि च इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य। मधुमतः रसवतः उपहूतः उपहूतस्य ग्रहस्य भक्षयामि॥ २८॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३८॥

इति महावीरावस्थान प्रतिपादिकाश्रुतिः ॥ ५ ॥ सविताप्रथमेऽहन्निसाद्य । देवतासंबन्धवि-
धानाश्रुतिः । महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ६ ॥ उग्रश्च । अग्निकण्डिका । अरण्येऽध्ययनसा-

प्रसंसिसन्त्याध्यमाने व्वायव्योक्रियमाणऽ आग्नेयोहूयमानोव्वाग्घु
तः ॥ ५ ॥ सविताप्प्रथमे ॥ हन्नग्निर्द्वितीयेव्वायुस्तृतीयऽआदित्य
श्चतुर्थेचन्द्रमाः पञ्चमऽऋतुः षष्ठेमरुतः सप्तमेबृहस्पतिरष्टमे ॥
मित्रोनवमेव्वरुणोदशमऽइन्द्रऽएकादशेव्विश्वेदेवाद्वादशे ॥ ६ ॥
उग्रश्च ॥ भीमश्चध्वान्तश्चधुनिश्च ॥ सासह्वाँश्चाभियुग्वा
चव्विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥ अग्निꣳहृदयेन ॥ अग्निꣳहृदयेनाशनिꣳ

मान्यदिक्पाठः । मारुतीगायत्री विमुखाख्या । भीमश्चध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्वांश्च । अभि-
युग्वाच । विक्षिपश्च । अत्रापिच कारःसमुच्चयार्थीय. । एवंसप्तमरुतः ॥ ७ ॥ अग्निंहृदयेन । अशनु-

मेधिकम् आ अध्यायसमाप्तेः । अरण्येऽध्येयत्वादिहपाठः । (१) हे कण्डिके स्तुति देवतास्वाव

हृदयाग्ग्रेणंपशुपतिङ्कृत्स्नहृदयेनभवंयक्ना ॥ शर्व्वम्मतस्नाभ्या मीशानम्मन्युनामहादेवमन्तः पर्शव्येनोग्ग्रन्देवंवनिष्ठहुनावसि ष्ठहनुः शिङ्गीनिकोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥ उग्ग्रंलोहितेन ॥ मित्रंसौ

यवसंवन्धविधानात् ॥ ८ ॥ (२) स्पष्टार्थ. ॥ ६ ॥

(१) तत्रादिन हृदयेन उग्र लोहितेन हे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देवतावयवसम्बन्धविधानात् अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठ । लोमादोन्यङ्गान्येव पठितानि आयासादयो देवता एव ॥ अथ मन्त्रार्थ हृदयेनाङ्गे नाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेना-ग्नि देव प्रीणामि । समग्रहृदयेन पशुपति देव प्रीणामि । यक्नायक्ना कालखण्डेन भव देव प्रीणामि यद्वा इत्या-दिना यक्नशब्दस्य यकादेश । मतस्ने हृदयास्थिविशेषौ ताभ्या शर्व देव प्रीणामि । मन्युना अन्तःसम्बन्धिक्रोधेन ईशान देव प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पर्शव्येन पार्श्वास्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेव देव प्रीणामि पर्शव पार्श्वास्थी-नि । वनिष्ठु स्थूलान्त्र तेनोग्र देव प्रीणामि । वसिष्ठहनु वसिष्ठस्य देवस्य हनु कपोलैकादेशो ज्ञातव्य यद्वा वसिष्ठा या हनु कपोलाधो देश तत्परा हनुरित्यमर तत्परा कपोलाधोभागस्था ग्रन्थाहारमिति हनु लिङ्गव्यत्यय वसि-ष्ठहन्वा कोश्याभ्या कोशौ हृदयकोश तत्स्थाभ्या मांसपिण्डाभ्या च शिङ्गीनि शिङ्गिसञ्ज्ञानि देवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥

(२) लोहितेनासृजा उग्र देव प्रीणामि । शोभन व्रत कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य भाव सौव्रत्य शोभनव्रतादिकर्मकर्तृत्वम् ।

(१) इतउत्तरं मन्त्रं भेदं प्रायश्चित्तम् स्वाहाप्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यइति पूर्णाहुतिंयावत् ।

* स्वाहाप्प्राणेब्भ्यः ॥ स्वाहाप्प्राणेब्भ्युः साधिपतिकेब्भ्यः ॥ पृथिव्व्यैस्वाहाग्नयेस्वाहान्तरिक्षायस्वाहावायवेस्वाहा ॥ दिवेस्वाहा सूर्य्यायस्वाहा ॥ १ ॥ दिग्भ्यःस्वाहा ॥ चन्द्रायस्वाहानक्षत्रेब्भ्युःस्वाहाद्भ्यः स्वाहाव्वरुणायस्वाहा ॥ नाब्भ्यैस्वाहापूतायस्वाहा ॥ २ ॥ व्वाचेस्वाहा ॥ प्प्राणायस्वाहा प्प्राणायस्वाहा ॥ चक्षुषेस्वाहाचक्षुषे

जुहोति । स्वाहाप्राणेभ्यः । मनोवैप्राणानामधिपतिः । सुहुतमस्तु । प्राणेभ्यः मनसासहितेभ्यः ।

(१) का० स्वाहाप्राणेभ्य साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमादायसुत्तमां च मनस काममाकूतिमिति । तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिभूंमिम् यज्ञनेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्न घर्मामभिसृश्य परेष्टादिचतुस्त्रि ग्रदाहुतीर्हुत्वा स्वाहाप्राणेभ्य इत्याद्या पूर्णाहुति हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्गृहीतेन हुत्वा मनस इत्यन्त्या पूर्णाहुति करोतीति ॥

* स्वाहाप्राणेभ्य षडुदयसर्वोयोदम ।

पृथिव्यै स्वाहेत्यादिस्सष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मनसःकामम् । पूर्णाहुतिर्होमः । अनुष्टुप् श्रीदेवत्या यजमानाशीः । मनस्.कामं काममाप्तिः । आकूतिम् आकवनम् । आत्मनोधर्मो मनसः संयोगेसति जायते । वाचःसत्यम् । यष्टव्यमयेत्यादि । अशीय । प्राप्नुयाम् । अनयापूर्णाहुत्या । किंच । पशूनां-

स्वाहा श्रोत्रायस्वाहाश्रोत्रायस्वाहा ॥ ३ ॥ मनसः कामम् ॥ मनसः काममाकूतिंवाचः सत्यमशीय ॥ पशूनाᳬं रूपमन्नस्यरसोयशः श्रीः श्रयताम्मयिस्वाहा ॥ ४ ॥ प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सम्राट् सम्भृतोवैश्वदेवः सᳬंसन्नोघर्मः प्रवृक्तस्तेजऽउद्यतऽआश्विनः पयस्यानीयमानेपौष्णोविष्यन्दमानेमारुतः क्लथन् ॥ मैत्रः

रूपम् पशूपकारः । अन्नस्यरसः । यशश्च । श्रीश्च श्रयताम् आश्रयन्तु । मयि । मामितिविभक्तिव्यत्ययोवा । यन्मखावीरभेदनेनापचितंतत्सर्वमुप चीयतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रजापतिः संभ्रियमाण

(१) तथा चानुक्रमणी अग्निठं हृदयेनाश्वमेधिकात्तलत्र्यएवापि लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताऊत

वठं रेणेनरु हृन्दैवठं रेणेनेन्द्रं प्रक्रीडेनमरुतोबलेनसाध्यान्प्रमुदा ॥ भ

वस्यकण्ठ्यंठं रुद्रस्यान्तः पार्श्व्यम्महादेवस्ययकृच्छर्व्वस्यवनिष्ठुः पशु

पतेः पुरीतत् ॥ ९ ॥ लोमभ्यः स्वाहा ॥ लोमभ्यः स्वाहात्वचे

स्वाहात्वचेस्वाहालोहितायस्वाहालोहितायस्वाहामेदोभ्यःस्वाहा

मेदोभ्यः स्वाहा ॥ माठंसेभ्यः स्वाहामाठंसेभ्यः स्वाहास्नावभ्यः

स्वाहास्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहामज्जभ्यः

योद्विचत्वारिंशत् ॥ १० ॥

तेनमिन्द्र देव प्रीणामि । दृष्टं रक्तजनोच्छलनादि व्रत यथा स दुर्वतः तस्य भावो दौर्वताम् तेन रुद्र देव प्रीणामि। प्रकृष्ट क्रीडन प्रक्रीडं तेनेन्द्र देव प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवान्प्रीणामि। प्रमुदा प्रकृष्टा मुत हर्ष. प्रमुत् तया साध्यान् देवान् प्रीणामि। भवमा कण्ठाम् भव पष्ठान्तो देव अङ्ग प्रथमान्तम् कण्ठा कण्ठे भव मांस भव-मास्तु विभक्तिव्यत्ययो वाकण्ठ्येन देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पार्श्वसान्तर्मध्ये भव मांसमन्त पार्श्वं तद्रुद्रस्यास्तु । यकृत कालखण्ड महादेवस्यास्त । वनिष्ठु स्थूलान्त्र शर्वस्यास्तु । पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

(१) लोमभ्य स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीन्यङ्गानि। लोमभ्य. स्वाहा लोमानि जुहोमीतार्थः त्वचे

स्पष्टार्थः (१)॥ ११ ॥ (२) ॥ १२ ॥ (३) ॥ १३ ॥

स्वाहा॒मुज्जभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ रेत॑से॒स्वाहा॑प्पाय॒वे॒स्वाहा॑ ॥ १० ॥ आ॒या॒सायु॒स्वाहा॑ ॥ प्प्रा॒या॒साय॒स्वाहा॑सँय्या॒साय॒स्वाहा॑व्वि॒या॒साय॒स्वाहो॑द्या॒साय॒स्वाहा॑ ॥ शु॒चे॒स्वाहा॒शोच॑ते॒स्वाहा॒शोच॑मानाय॒स्वाहा॒शोका॑य॒स्वाहा॑ ॥ ११ ॥ त॒प॑से॒स्वाहा॑ ॥ तप्य॑ते॒स्वाहा॒तप्य॑मानाय॒स्वाहा॑त॒प्ताय॒स्वाहा॑घ॒र्म्माय॒स्वाहा॑ ॥ निष्कृ॑त्यै॒स्वाहा॒प्प्राय॑श्चित्त्यै॒स्वाहा॑भेष॒जाय॒स्वाहा॑ ॥ १२ ॥ य॒माय॒स्वाहा॑ ॥ य॒माय॒स्वाहान्त॑काय॒

लोहिताय मेदोभ्यः मेदो धातुविशेष मांसेभ्यः स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः अस्थभ्यः छन्दस्यपि दृश्यते इत्यस्थिशब्दस्य हलादिविभक्तावितानङादेशः मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः रेतसे रेतो वीर्यम् ॥ १० ॥ (१) आयासाय आयासादयो देवविशेषाः प्रायासाय संयासाय वियासाय उद्यासाय शुचे शोचते शोचमानाय शोकाय ॥११॥ (२) तपसे तप्यते तप्यमानाय तप्ताय घर्माय निष्कृत्यै प्रायश्चित्यै भेषजाय ॥१२॥ (३) यमाय अन्तकाय मृत्यवे ब्रह्मणे ब्रह्महत्यायै विश्वेभ्यो देवेभ्यः एते-

इति उवटकृतौमंत्रभाष्ये एकोनचत्वारिंशत्तमोध्यायः ॥ ३९ ॥

समाप्तं कर्मकाण्डमिदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तूयते । ईशावास्यम् । तिस्रोनुष्टुभः । दध्यङ्ङाथर्वणस्त्रपि' स्वशिष्यपुत्रंवा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीत वेदमुत्पादितपुत्रं यथाशक्ति-अनुष्ठितयज्ञमपापं निस्पृहं यमनियमवन्तम तिथिपूजापनीत किल्बिषं मुमुक्षुमुपसन्नं शिक्षयन्नाह ।

स्वाहामृत्यवेस्वाहा ॥ ब्रह्मणेस्वाहाब्रह्महत्यायैस्वाहाविश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाद्यावापृथिवीभ्याᳪस्वाहा ॥ १३ ॥

इतिश्रीसंहितायान्दीर्घपाठेएकोनचत्वारिंशोध्यायः ॥ ३९ ॥

* ॐईशावास्यम् ॥ ईशावास्यमिदᳪसर्वँयत्किञ्चजगत्याञ्ज

ईशावास्यम् । इदंसर्वंन ईशा । ईशऐश्वर्ये तृतीयान्तस्यैतद्रूपम् । यदीशनेन । वास्यंवसनीयम् ममेदमित्यनयाभावनया आच्छादनीयम् । इदंसर्वमितिप्रत्यक्षतो निर्दिश्यतइति यत्किञ्च यत्किञ्चशब्दो-

भ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु । एताहुतोर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेतन्त्यामाहुति जुहुयात् एतावता कर्मकाण्ड समाप्तम् ॥ १३ ॥

* ईशावास्यमष्टावधतमोनवशोऽसमद्य ॥

शिवम्

भिन्नक्रमः। किञ्च। यत्जगत्त्यां पृथिव्यां जगत्जङ्गमादिस्वस्वामि संबन्धाभिलषितंस्यात्। तेनानेनसर्वेण। त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन। भोगान्भुञ्जीथाः अनुभावयस्व। मागृधः। गृधुअभिकाङ्क्षायाम्। माभिकाङ्क्षीः ममेदमितिधियन्त्यज। कस्यस्विद्धनम्। स्विन्निपातो-वितर्कवचनः। कस्यपुनरेतद्धनम् नकस्यचिदपीत्यभिप्रायः। सर्वाण्ययथार्थानि हिद्रव्याण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा। स्त्रियमिति अन्यथाभुक्ता अन्यथापुत्रः अन्यथाप्रापूर्णकः। तथाकटककेयूरादीन्यलङ्करणा निअन्यंवान्यञ्च पुरुषमुपतिष्ठमानानिदृश्यन्ते। अतःसर्वार्थमायस्वस्वस्वामिसंबन्ध.सात्वविद्यया। नि

गंत्॥ तेनंत्यक्तेनंभुञ्जीथामागृधः कस्यंस्विद्धनंम्॥ १॥ कुर्व्वन्नेव॥ कुर्व्वन्नेवेहंकर्म्माणिजिजीविषेच्छतꣳसमाः॥ एवन्त्वयिना

स्पृहस्ययोगेधिकार इतिवाक्यार्थः॥ १॥ निःस्पृहस्यापि योगिनोज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिका-रइत्येतमर्थमाह। कुर्वन्नेव। कुर्वन्नेवकर्माणि मुक्तिहेतुकानि। इहलोके। जिजीविषेत् जिजीविषेदिति पुरुषव्यत्ययः। प्रत्यक्षकृतत्वान्मंत्रस्य। जीवितुमिच्छेः पथ्यहितमितभक्ष-णेन। शतंसमाः इत्युपलक्षणार्थम्। यावदायुः पर्यवसानमित्यर्थः। एवम्। त्वयितवेति-विभक्ति व्यत्ययः। मुक्तिरस्तीतिशेषः नान्यथेतोस्ति। इतःप्रकारात् अन्यथामुक्तिर्नास्ति। एतदुक्तंभवति। यथास्वर्गप्राप्तौनानाभूताः प्रकाराः सन्तिनतथा मुक्तावित्यर्थः। ननुकर्मणा:

फलेनभवितव्य मथकथंमुक्तिप्राप्ति रित्येतदाशङ्क्याह। नकर्मलिप्यतेनरे। नहिसत्त्वयैंक्रियमाणं कर्मनरेमनुष्येसंबध्यते मुक्तिप्रदानेनो पक्षीणशक्तित्वात्। तथाच बृहदारण्यकम्। तमेतंवेदानुवचनेन विविदिषन्ति। ब्रह्मचर्येणतपसाश्रद्धया यज्ञेनानाशकेनचेति। विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति। अनेनैतद्दर्शयति। यावदिच्छा प्रवृत्ति तावत्कर्मस्वधिकारइति ॥ २ ॥ इदानीं स्वर्गादि प्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणियेकुर्वन्तिते निन्द्यन्ते। आसुर्यानामेति। असुर्याः। परमात्म-

न्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरे ॥ २ ॥ असुर्यानाम ॥ तेलोकाऽअन्धेनतमसावृताः ॥ ताँस्तेप्रेत्यापिगच्छन्तियेकेचात्महनोजनाः ॥३॥ अनेजदेकम् ॥ अनेजदेकम्मनसोजवीयोनैनद्देवाऽआप्नुवन्पूर्वमर्षत् ॥

भाव मद्वयमपेक्ष्य देवाअप्यसुराः। असुराणां स्वभूताअसुर्याः एवंसंज्ञकास्तेलोकाः अन्धेनतमसाअज्ञानलक्षणेनतमसाआवृता. सर्वतोव्याप्ता.। तान्लोकान्तेजनाः प्रेत्यमृत्वाअपिगच्छन्ति। येकेचात्महनोजना.। आत्मानघ्नन्तियेजनाः तेआत्मघ्नः आत्मानञ्चतेघ्नन्तियेस्वर्गप्राप्तिहेतूनिकर्माणिकुर्वन्ति। तेहिजनित्वामृयन्ते मृत्वाचजायन्ते। एवमहर्निशंनाशंप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ इदानीमधस्तनयमनियमवतामुमुक्षूणां यथाभूत परब्रह्मआत्मत्वेनोपास्यन्तदाह। उक्तञ्च। अहंब्रह्मा-

ग्निसंरुध्यदूर्दसर्वंचम्नमयम ' ब्रूयंविद्यासमुद्दिष्टाविमुक्तिर्यन्निवन्धनीति ॥ अनेजदेकम् । त्रिष्टुप्
यत् अनेजत् अचलत्तत्वमस्ति एकमद्वितीयम् विज्ञानघनरूपेण । मनसोजवीयः । मनस्ता
यच्छीघ्रभवतिततोपिशीघ्रतरं प्रसवदानेनकारणभूतत्वात् नैनद्देवाआप्नुवन् । नचैतत्तत्वं देवा-
अपिप्राप्तुंगताः सूक्ष्मत्वात् । पूर्वम् अर्षत् । रिशतिर्हिंसाकर्मा । अविनश्यदास्ते । अना-
दिनिधनमित्यर्थः । तद्धावतः तदःस्थानेयदोष्टत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्चधावतः अन्यान् पुरुषादीन्
अत्येतिअतिक्रम्यगच्छति । तथाचतिष्ठत् सर्वत्रस्थितम् । सर्वशक्तित्वं सर्वगतत्वंचानेनव्याख्या-

तद्धावतोन्न्यानत्त्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधाति ॥४॥ तदे
जति ॥ तन्नैजतितद्दूरेतद्वन्तिके ॥ तदन्तरस्यसर्वस्यतदुसर्वस्यास्य

यते । तस्मिन्नपः । अत्रापियदो वृत्तिमस्मिन्नापः कर्माणिमातरिश्वावायुः दधातिस्थापयति ।
सर्वाणिकर्माणियज्ञदानहोमादीनि समिष्टयजूंषिवायोस्थाप्यन्ते स्वाहावातेधाइतिवायोः प्रति-
ष्ठत्वाभिधात् । समष्टिव्यष्टिरूपोह्यसावितिवायुरपियस्मिन्कर्माणिस्थापयति । यागहोमादीनां
परमन्निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवंकारणरूपमात्मानमुद्दिश्य । अथेदानींकार्यरूपेणोद्दिशति ॥ तदे-
जति । अनुष्टुभस्तिस्रः । तदेवसर्वप्राणिरूपेणावस्थितं सत्एजतिकम्पवद्भवति । क्रियावद्भवति

तन्नेजति । तदेवचनचलतिस्थावररूपावस्थितं सत् तद्दूरे तदेवचदूरेआदित्यनक्षत्रादिरूपेणावस्थि-
तम्। तत् उअन्तिके । उ.समुच्चये । तदेवचअन्तिके पृथिव्यादिरूपेणावस्थितम् । सर्वंखल्विदं
ब्रह्मेत्येतद्दर्शनार्थोग्रन्थः । तदन्तरस्यसर्वस्य । तदेवचअस्यसर्वस्य प्राणिजातस्य । विज्ञानघनरूपेणा
वस्थितं सत्अन्तर्मध्यतआस्ते । तदुसर्वस्यास्यवाह्यतः । तदेव सर्वस्यास्यप्राणिजातस्य वाह्यतः
जगद्रूपेणावस्थितमास्ते । चेतनाचेतनरूपमनन्तं सर्वगंब्रह्मेत्यर्थः । अस्याउपासनाया अचिराद्यनु-
चिन्तनं नास्तीत्येवङ्केचिदाहुः दूरेहैनब्रह्मप्राप्तेः ॥५॥ यस्तु । तुशब्दोविशेषणार्थः यःपुनःसर्वाणिभूता-

वाह्यतः ॥ ५ ॥ यस्तु ॥ यस्तुसर्व्वाणिभूतान्न्यात्मन्नेवानुपश्यति ॥
सर्व्वभूतेषुचात्मानन्ततोनविचिकित्सति ॥ ६ ॥ यस्मिन्त्सर्व्वाणि

निचेतनाचेतनानि आत्मन्नेवअनुपश्यति । मय्येवसर्वाणि भूतान्यवस्थितानि नमद्व्यतिरिक्तानि ।
अहमेवपरब्रह्म । सर्वभूतेषु चात्मानम् अवस्थितं तद्व्यतिरिक्तंपश्यति । ततोनविचिकित्सति ।
नसंशते । एवंपश्यतो॰ योगिनः परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थानि भवन्ति विज्ञानघनान न्दैकत्वादिति ।
अतोविचारा न्नविनिवर्तते ॥ ६ ॥ किञ्च । यस्मिन् अवस्थाविशेषे । सर्वाणिभूतानि चेतना-

चेतनानि । आत्मैव अभूत् संभवन्ति । विजानतः आत्मैवेदम् सर्वं । सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्येवमादि वाक्यविचारेण विधूतविज्ञानस्य । तत्रअवस्थाविशेषेक्षत चेतसोयोगिनः कः मोहः कःशोकः नकश्चिदपीत्यभिप्रायः । शोकमोहौ ह्यपरिज्ञात तत्त्वस्यभवतः । हेतुगर्भंविशेषणमाह । एकत्वम-नुपश्यतः सर्वाणिभूतानि ध्यायतः ॥ ७ ॥ स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगा-त्परिगच्छति शुक्रं शुक्लं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिम् । अकायं न विद्यते कायः शरीरं यस्य

भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ॥ तत्रकोमोहः कःशोकःएकत्वमनुप
श्यतः ॥ ७ ॥ सपरि ॥ सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ
शुद्धमपापविद्धम् ॥ कविर्मनीषीपरिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोर्थां

स तथोक्तः अव्रणं कायरहितत्वादेवाक्षतमस्नाविरं स्नायुरहितमकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्वरजस्त मोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टमकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तान्यभ्यासे भूयां-समर्थन मन्यन्त इत्यदोषः इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथात्मोपासनायुक्तस्य फलमाह । यश्च कविः क्रान्तदर्शनः मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविताविज्ञानबलात्स्वयम्भूः स्वयं ज्ञान-

तेतम । प्रविशन्ति । येउयेपुन' । विद्यायामेवरताः । आत्मज्ञान एवाकृतकर्माणोरतानराः ॥१२॥ अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः विद्यायाः आत्मज्ञानादन्यच्च आहुः अविद्यायाः कर्मण इति शुश्रुमेत्यादिव्याख्यातम् ॥ १३ ॥ विद्यां च । आत्मज्ञानं च अविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद जानाति सह एकीभूतं कर्म काण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं च

विद्यायाᳬं रताः ॥१२॥ अन्यदेव ॥ अन्यदेवाहुर्विद्यायाऽअन्यदाहुरविद्यायाः ॥ इतिशुश्रुमधीराणांयेनस्तद्विचचक्षिरे ॥१३॥ विद्याञ्च ॥ विद्याञ्चाविद्याञ्चयस्तद्वेदोभयᳬंसह ॥ अविद्ययामृत्युन्तीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुते ॥ १४ ॥ वायुरनिलम् ॥ वायुरनिलम्

एकीकृत्य अविद्यया कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वोत्तीर्य कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥ इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकाले यद्भवति तदाह । वायुरनिलं । वायुग्रहणमिन्द्रियाण्येकादश 'महाभूतानि पञ्च

जीवात्मैकः एवं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थं वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमापद्यते अमृतं परं ब्रह्म तद्धि तद्विज्ञाय संपद्यते । अथेदं स्थूलशरीरं कीदृशं तदा भवति भस्मान्तम् भस्मैव भवति कृतप्रयोजनकत्वात् । इदानीं योगिनः आलम्बनभूतमक्षरं कथ्यते ॐ इति नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीमन्तकाले योगी स्मरणं करोति । क्रतो स्मर । योऽग्निर्ब्रह्मचर्यादारभ्य परिचरितः सः मनःश्वासरूपेणावस्थितः संबोध्यते । हे क्रतो मां स्मरेदानीमुपस्थितः प्रत्यु-

म्रतमथेदम्भस्मान्तꣳ शरीरम् ॥ ॐ ३ ॥ क्रतोस्मर ॥ क्लिबेस्मर ॥ कृतꣳस्मर ॥१५॥ अग्ग्नेनय ॥ सुपथाराये ऽअस्मान्विश्वानिदेव

पकारस्य काल इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः संबोध्यते । क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कलृप्ताय लोकाय स्मर कृतं स्मर मया यत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥ अग्ने नय । हेऽग्ने नय सुपथा देवयानेन मार्गेण राये मुक्तिलक्षणाय धनायास्मान्विश्वानि सर्वाणि देव दानादिगुणयुक्त वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वाञ्जानान्] युयोधि पृथक्कुरु च अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणम् प्रतिबन्धकमेनः

वलाद्ब्रह्मरूपेण भविता सः याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाद्यथास्वरूपमर्थान्विहितवान् । त्यक्तास्वस्वामिसंवन्धैरर्थैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च कर्म कृतवान् । ननु क संज्ञाद्यालोक. कर्मनान्भवति । सत्यम् । आत्मसंस्कारकान्तु कर्मब्रह्मभावजनकंस्यात् । तस्मात्सोपिगच्छति शुक्रमकायंब्रह्मइति ॥ ८ ॥ इतउत्तरम् उपासनासंवा.प्रोच्यन्ते । अन्धन्तमः । षडनुष्टुभः । लोकायतिकाः प्रस्तूयनिन्द्यन्ते । येषामेतद्दर्शनम् । जलवुद्बुदवज्जीवाः । मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । अन्धन्तम. प्रविशन्तियेसंभूतिमुपासते । मृतस्यसतः

न्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥ अन्धन्तमः ॥ प्रविशन्ति येसम्भूतिमुपासते ॥ ततोभूयऽइवतेतमोयऽउसम्भूत्याᳬरताः ॥९॥

पुनः सभवोनास्ति अत शरीरग्रहणा दस्माकंमुक्तिरेव । नहिविज्ञानात्माकश्चिदनुच्छिन्ति धर्मोस्ति योयमनियमैः । संवधाते । एवंयेउपासते तेअन्धम् अज्ञानलक्षणंतमः प्रविशन्ति । ततोभूय इवतेतमः । ततोपिवहुतरम् । इवोनर्थकः । तेतमः प्रविशन्ति । येउ उकारः कर्मोपसंग्रहार्थीयः । येसभृत्यामेवरताः । आत्मैवाभिमनान्यत्किञ्चिदस्ती त्ययमभिप्राय. । कर्मपराङ्मुखाय तत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंभव इत्ययमभिप्रेत्य ऋजुजिह्मताविभावयन्तः आत्मज्ञानएवरता. ॥ ९ ॥ अन्यदेव ।

अन्यदेवफलम् आहुः संभवात् संभवपरिज्ञानात् अन्यच्च आहुःफलम् । असंभवपरिज्ञानात् । इति एवं । शुश्रुमः श्रुतवन्तोवयम् । धीराणांवचांसि । येधीराः नःअस्माकम् तत्ब्रह्म । विचचक्षिरे । व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥ सम्भूतिंच । समस्तस्यजगतः संभवैकहेतुं चपरंब्रह्म । विनाशंच विनाशिशरीरंच । यःयोगी । तदुभयंवेदजानाति । सहएकीभूतम् । शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतूनिकर्माणि-

अन्यदेव ॥ अन्यदेवाहुः संम्भवादन्यदाहुरसंम्भवात् ॥ इतिंशुश्रुमधीराणां ॥ येनस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥ सम्भूतिञ्च ॥ विनाशञ्चयस्तद्वेदोभयंसह ॥ विनाशेनमृत्युन्तीर्त्वासम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धन्तमः ॥ प्रविशंतियेविद्यामुपासंते ॥ ततोभूयइवतेतमोयउ

करोति । सःविनाशेन । विनाशिनाशरीरेण । मृत्युतीर्त्वाउत्तीर्य । संभूत्या आत्मविज्ञानेन । अमृतमश्नुते । अमृतत्वमश्नातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अन्धन्तमः । अज्ञानलक्षणं तमःप्रविशन्ति । येअविद्याम् स्वर्गाद्यर्थानिकर्माणि उपासतेअनुतिष्ठन्ति । ततोभूयइवतेतमः । ततोपिबहुतरम् इवोनर्थकः ।

मापम् । यतो भूयिष्ठान्तेनमउक्तिं विधेम वहुतरां तत्र नमस्कारोक्तिं कुर्मःव्याख्यातायाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥ हिरण्मयेन । इदानीमादित्योपासनमाह । यद्यपि हिरण्मयरूपेण पात्रेण येनरौप्यमयेन पात्रेण । पिबन्त्यस्मिन्निवस्थितांरसांरश्मय इतिपात्रं मण्डलम् । तेनपात्रेण मण्डलेन सत्यस्याविनाशिनः पुरुषस्य अपिहितमन्तर्हितम् । मुखंशरीरम् । तथापि यः असौ-

वयुनानिविद्वान्॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठान्तेनमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥ हिरण्मयेनपात्रेण ॥ सत्यस्यापिहितम्मुखम् ॥ योसावादित्येपुरुषःसोसावहम् ॥ १७ ॥ ओं३

आदित्य पुरुषः योगिभिरुपलभ्यते । सःअसौअहमस्मि । एतांचोपासनांकुर्यात् ॥ १७ ॥ ओंखंब्रह्म । ओमितिनाम निर्देशः । आकाशस्वरूप ब्रह्मध्यायेत् आत्मत्वेन । नन्वचेतन आकाशः चेतनआत्मा । तद्यथा । विज्ञानमानन्दब्रह्मइति तत्रानन्दप्रतिपादकंवाक्यम् । सयो-मनुष्याणांराद्धः समृद्धोभवतीत्युपक्रम्य । अथशतं येप्रजापतिर्लोकआनन्दाः सएकोब्रह्मलोकआनन्दइतितथासर्वनियन्तृत्वं दर्शयति । एतस्यवा अक्षरस्यप्रशासने गार्गी इत्युपक्रम्य । द्यावा-

पृथिवीविधृते तिष्ठतइत्यादि । तथासर्वज्ञत्वंदर्शयति । यद्वा , एतमक्षरंगार्गि अदृष्टंदृष्टइत्यादि । तथामत्यसंकल्पादयोऽस्यगुणाः श्रूयन्ते । सत्यसङ्कल्पः सत्यधृष्टिरित्यादि । यद्येवंतर्हि । एतद्वैतदक्षरंगार्गि अस्मिन्वा आकाश ओत श्चप्रोतश्चेति ओतप्रोतसामान्यात् आकाशेनैतद्रूपंब्रह्माभिहितस्यादिति । अयमेवच ब्रह्माभिहितंस्यादिति । अयमेवच ब्रह्मवित्सिद्धान्तः ॥

खम्ब्रह्म ॥

*इतिश्रीवाजसनेयसंहितायान्दीर्घपाठेचत्वारिंशत्तमोध्याय: ॥४०॥

इति उव्वटकृतौमन्त्रभाष्ये चत्वारिंशत्तमोध्यायः समाप्तः ॥ ४० ॥

आनन्दपुरवास्तव्य वज्रटाख्यस्यसूनुना । उव्वटेनकृतंभाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥ ऋष्यादींश्चनमस्कृत्य अवन्त्यामुव्वटोवसन् मन्त्राणांकृतवान्भाष्यं महीम् भोजेप्रशासति ॥ २ ॥

शिवःशिवङ्करोतुनः ॥ विश्ववे प्रवरोविजयतेतराम् ॥

सं० १९५० मार्गशीर्षं कृष्णपक्षे प्रतिपत्तिथौ शुक्रे भाष्यमगमच्छुभम् ।

* दशाध्यायेसमाख्यातानुवाकाः सर्वसंख्यया । शतंदशानुवाकाश्चनवान्येचमनीषिभिः । १ । सप्तषष्टिस्थितोज्ञेयासोत्र द्वाविंशतिस्तथा । अत्रएकोनपञ्चाशत्पञ्चवि शतिखिलेस्मृता. । २ । शुक्रियेपुनर्विज्ञेया एकादशमनीषिभिः । एकीकृत्यसमाख्यातंत्रिशतंचाधिकमतम् । ३ ।